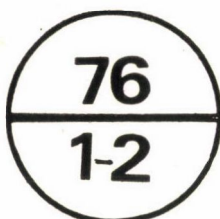

55686

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Diószegi István: Andrásy indulása és megtorpanása

Szász Zoltán: A brassói román iskolák ügye

Glatz Ferenc: Történeti kultusz és történetírás

A Galilei kör névsora

Makkai László: Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek

A történész és közönsége (*Kovács Endre, László Gyula, Bellér Béla*)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

BARTHA ANTAL, GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KEREKES LAJOS,
LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI
MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

A szerkesztőség munkatársa:

BOROS ZSUZSA

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51–53. – Telefon: 160–160

Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 44. – Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Diószegi István</i> : Andrásy indulása és megtorpanása	1
<i>Szász Zoltán</i> : A brassói román iskolák ügye a századvég nemzetiségi politikájában	35
<i>Glatz Ferenc</i> : Történeti kultusz és történetírás (Reflexiók Szekfű számúzott Rákóczi-jához	64

KÖZLEMÉNYEK

<i>Varga J. János</i> : Katonáskodó szerviensek birtokai a XVI–XVII. századi Batthyány nagy- birtokon	102
<i>Solymosi László</i> : A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása	123
<i>M. Eddie Scott</i> : Cui Bono? Magyarország és a dualista Monarchia védővámpolitikája	156

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

<i>Stefan Kazimir</i> : Adalékok a XVI. és XVII. századbéli árak és bérek fejlődéséhez	167
--	-----

MŰHELY

A Galilei kör névsora (Közli <i>Varga F. János</i>)	211
--	-----

FÓRUM

<i>Kovács Endre</i> : A történetész és közönsége	234
<i>László Gyula</i> : Az őstörténetész és közönsége	246
<i>Bellér Béla</i> : A történetész és diákközönsége	250

VITA

<i>Makkai László</i> : Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában	257
<i>Márkus László</i> : Irodalom és ellenforradalom	278

SZEMLE

A magyar nép őstörténete (Vita Bartha Antal kéziratáról) (<i>G.</i>)	284
A Történettudományi Intézet hírei	304
Orosz nyelvű összefoglaló	307
Angol nyelvű összefoglaló	311

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan stb.) cikkeket Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Tanulmányok

DIÓSZEGI ISTVÁN

Andrássy indulása és megtorpanása (1871–1875)

A külpolitikai program, amelyet Beust 1871 májusi emlékirata felvázolt, a nemzetközi erőviszonyok reális számbavételén nyugodott. Az egységes Németország megalakulása után a Monarchia németországi aktivitásának nem volt többé létjogosultsága. Ausztria saját erejére utalva már akkor alul maradt Poroszországgal szemben, amikor ez utóbbi még nem rendelkezett a német államok valamennyiének erőforrásával. A német túlsúlyt a szövetségi politikával sem lehetett kiegyenlíteni: Anglia érdektelenséget tanúsított a közép-európai kérdések iránt, a revansra vágyó Franciaország egyelőre saját sebeit gyógyíttatta, Oroszország pedig Németország oldalán állt. Az orosz-ellenes tartalmú kelet-európai aktivitás is kockázatosnak számított. A cárizmus katonai erejével és tartalékaival szemben a Monarchia csak kisebb súlyt tudott a mérleg serpenyőjébe dobni, és a szövetségi politika esélyei ezen a terepen sem jogosítottak nagyobb derűlátásra. A külpolitikai program életbeléptetéséhez mindazonáltal nem volt elegendő a külügyminiszter józan belátása. Ázzal, hogy az uralkodó kézjegyével látta el a terjedelmes beadványt, még nem hangzott el az utolsó szó. Az életbeléptetéshez a külpolitikára befolyást gyakorló, és egymással korántsem harmonizáló belső erők jóváhagyása is hozzátartozott.

Az osztrák-német lakosság és legjelentősebb politikai csoportosulása: a Verfassungspartei részéről nem is hiányzott ez a jóváhagyás. A francia–porosz háború és a német nemzeti állam megalakulása gyökeres fordulatot hozott ennek a porosz-ellenes érzelmekkel telített rétegnek a gondolkodásában. A német nacionalizmus, amelyet már a francia agresszió felkeltett Ausztriában, a háború során fokozatosan elhatalmasodott, és az osztrák-németek végül a birodalmiakkal együtt ünnepelték a porosz fegyverek győzelmét. Az össznémet örömben teljesen feloldódott a korábbi fagyos poroszellenesség, és Bismarck, az antiliberális pomerániai junker, a bécsiek szemében is a birodalomalapító nagy kancellárrá lépett elő. Az áthangolódás olyan rohamos tempóban ment végbe, hogy az új feltételekhez igazodni kívánó külpolitikai vezetés nem is tudott lépést tartani vele. Amikor Beust még csak formálisnak tekintette a Poroszországgal való kibékülést, és a barátságos jegyzékváltás védőpajzsa mögött továbbra is Franciaország érdekében fejtett ki erőfeszítéseket, az osztrák-német lakosság szószólói egyértelműen az új helyzet tudomásulvételét, a Németországgal való kibékülést sürgették, sőt olyanok is akadtak, akik a német nemzeti érdeket az osztrák birodalmi érdek elé helyezték. A különböző nyilvános fórumokon világosan megmutatkozott, hogy a Verfassungspartei egészében véve a Németországgal való baráti viszony kialakítását óhajtja és a nagy szomszédal úgy számol, mint a Monarchia szövetségesével. Amikor Beust a delegáció nyári ülésén elmondta a májusi emlékirat gondolatmenetét követő expozéját, tulajdonképpen már csak felzárkózott ehhez az új

külpolitikai hadrendhez. Nem lehetett kétséges, hogy e padosorok előtt helyesléssel találkozók. Maga a párt vezetője, Eduard Herbst jelentette ki, hogy teljesen egyetért a külügyi vezetés irányvonalával.¹

A külügyminiszter beszámolóját a magyar delegáció is rokonszenvesnek találta. A Bismarck-kal szembeni ellenszenv a magyar liberálisok körében ugyan nem oldódott fel egykönnyen, és Franciaország sorsa továbbra is aggodalmat váltott ki, de a friss tapasztalatok olyan erővel cáfoltak számos régi nézetet, hogy revideálásuk elől nem lehetett elzárkózni. Mindenekelőtt tárgytalanná vált előttük a porosz hódítástól való félelem. Kiderült, hogy az egységes Németország nem törekszik Ausztria német részének annektálására, és az is bebizonyosodott, hogy az osztrák-német lakosság német vonzalma sem veszélyezteti a Monarchia egzisztenciáját. A porosz—orosz barátságról, Németország függő helyzetéről felállított tétel sem igazolódott. Megmutatkozott, hogy Németország egyáltalán nem alárendelt partner ebben az együttműködésben, és a német külpolitika nem a cárizmus járszalagán mozog. Végül az is eléggé szembeszökő volt, hogy az egységes Németország léte a legjobb biztosíték az ellen, hogy Ausztria visszanyerje régi praeponderáló németországi szerepét.²

Az új felismerések a magyar liberálisok számára egyáltalán nem szóltak az új németországi helyzet tudomásulvétele ellen, sőt a kapcsolatok normalizálását, szorosabbá tételét sürgették. Az osztrák—német együttműködésnek persze a magyarok egészen más tartalmat tulajdonítottak, mint az osztrák liberálisok, és a végeredményben az utóbbiak nézeteit kifejezésre juttató külügyminiszter. Számukra Németország nem önmagáért, német mivolta miatt jelentett partnert és potenciális szövetségest, hanem az együttműködés kecségtető tartalmi lehetőségei folytán. Pesten azt remélték, hogy Franciaország majd Oroszország ellen lesz szövetségese a Monarchiának. Mivel a külügyminiszter nyilvánosságra hozott programja ezt a lehetőséget nem helyezte kilátásba, magyar részről csak fenntartásos támogatásra számíthatott.³

A kilátásba helyezett német-barát politika a Monarchia szláv népeinek körében heves ellenállást és ingerült elutasítást váltott ki. Poroszországot az északi és déli szlávok egyaránt potenciális ellenségnek tekintették, és most, hogy egész Németország a porosz militarizmus markába került, Prágában, Zágrábban, de még Krakkóban is elemi erővel tört fel a német expanziótól való félelem. Rieger és Palacký már Sedan után arról beszélt, hogy Németország nemcsak Ciszlajtániára teszi rá a kezét, hanem fokozatosan kiterjeszti hatásait az Adriáig és a Fekete-tengerig, és közvetve majd még Oroszországot is veszélyezteti.⁴ Strossmayer hasonlóképpen úgy nyilatkozott, hogy Poroszország amit a Rajnánál elkezdett, a Duna mentén folytatja és Európa végül majd tehetetlenül áll a hatvan millióra duzzadt hatalmas birodalom előtt.⁵ Az ideges aktivitás, amit a csehek 1870 őszén Elzász német annexiója ellen és a párizsi béke orosz revíziója mellett kifejtettek, tulajdonképpen szláv önvédelmi reflex volt, amely valamiféle külső támaszték

¹ Stenographische Sitzungs-Protokolle der Delegation des Reichsrathes. Dritte Session 1870. Wien 1871. 217—243. Vö. *Diószegi István: Ausztria-Magyarország és a francia—porosz háború 1870—1871.* Bp. 1965. 227—231.

² Pesti Napló, 1870. dec. 24.

³ *Diószegi: i. m.* 224—227.

⁴ Novicow à Gortchakow, Vienne, le 12/24 septembre 1870. Nr. 22. Archiv Vnyesnyej Politiki Rosszii (a továbbiakban: AVPR) Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 146.

⁵ Novicow à Gortchakow, Vienne, le 12/24 septembre 1870. Nr. 23. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870, gy. 146.

után nyúlt a feltornyosuló veszély elhárítása érdekében. A német veszély optikájában a szlávok előtt Ausztria is jelentékenyen felértékelődött. A hatalmas Németország szomszédságában most erősebben állították, mint valaha is, hogy csak a Habsburg-monarchia oltalmazhatja meg a határai között élő népeket az erőszakos germanizációtól. De azt is vallották, hogy ezt csak úgy teheti meg, ha kielégíti a szlávok nemzeti igényeit, és Németország ellen összefog Oroszországgal. A horvát és a cseh politikusok, akik kedvelt személyiségek voltak az udvar előtt, minden befolyásukat felhasználták, hogy a dinasztíát, és személy szerint az uralkodót meggyőzzék Ausztria új hivatásáról. Strossmayer a horvátok és a csehek birodalomhűségét hangoztatta, és egyenesen megmondta, hogy Ferenc József csak a szlávokra támaszkodva akadályozhatja meg a birodalom felbomlását.⁶ Rieger még ennél is tovább ment, amikor arról beszélt, hogy a népek konglomerátumának számító Ausztria nem folytathat független nemzeti politikát, és a jövőben vagy Németországra, vagy Oroszországra kell támaszkodnia. A dinasztíának, saját érdekében, és népei üdvéért az utóbbi szövetséget kell választania.⁷ A szláv politikusok arról is meg akarták győzni az uralkodót, hogy a föderatív belső struktúra létrehozása és az orosz orientáció kialakulása kedvező lehetőségeket nyit az osztrák balkáni térnyerés számára. Egyidejűleg hangosan kopogtattak a bécsi orosz követség ajtaján, azzal a kéréssel, hogy a cári diplomácia kívülről nyújtson segítséget az általuk szorgalmazott változtatásokhoz.

A szláv vészjelzések nem enyésztek el Bécsben visszhangtalanul. A császárvárosban minden hagyomány a poroszellenességre kötelezett, és a hadsereg, a klérus és a bürokrácia változatlanul gyűlölettel viseltetett a berliniekkel szemben. Ha a nemzetek feletti réteg közömbös is volt a szlávok sorsa iránt, a birodalom jövőjét maga is féltette, és tele volt kételyekkel, hogy vajon a német egyesítés végleg megállt-e Ausztria határainál. Felelős kormánypozíciók birtokosai vallották, hogy Németország előbb-utóbb kezét emel a Monarchiára, és az agresszióval mint bizonyossággal számoltak. Az uralkodónak a Habsburg-dinasztia egész múltját kellett megtagadnia ahhoz, hogy tudomásul vegye, hogy a német császári korona egy Hohenzollern fején díszel. Nem csoda, hogy nehezebbre esett e gesztus megtétele, és hogy a nyugati hivatástudat újra és újra buzogni kezdett benne. A Habsburg-dinasztiától persze legalább olyan idegen volt, hogy szláv nemzeti dinasztíává váljék, mint az, hogy belenyugodjék a nyugati küldetés lezárulásába. A tradíciókkal azonban nem ellenkezett, hogy a külső hatalmi pozíciók erősítése céljából belülről elébe menjenek valamiféle nemzeti kívánságnak. Ez annál is inkább kézenfekvőnek látszott, mert a hatvanhétben beiktatott alkotmányos dualizmus nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, és a konzervatív-föderalista nemzeti szembeszegülés következtében rendkívül erős belső feszültség keletkezett. A különféle törekvések és megfontolások 1871 februárjában a Hohenwart-kormány kinevezésére vezettek. Az októberi diplomát és a Belcredi-időszakot idéző lépés belpolitikai tekintetben régóta időszerű volt. A kinevezés időpontja az elhatározás külpolitikai aktualitását is mutatta. A konzervatív arisztokrata politikus kormányra hívása az udvari körök és a szláv elemek válasza volt a német császárság kikiáltására. Ettől az időponttól kezdve sajátos párhuzamosság jelentkezett az osztrák-magyar kormánypolitikában. Az egyik sínen az új nemzetközi helyzethez igazodó külpolitika mozgott, amely nyilatkozataiban (a delegáció előtt

⁶ Vö. a 4-es jegyzet.

⁷ Novicow à Westman, Vienne, le 16/28 octobre 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871, gy. 121.

csakúgy mint a külképviseltekhez küldött instrukciókban) az osztrák—német viszony normalizálását hangoztatta, sőt az uralkodók közötti személyes kapcsolat helyreállítása révén (a salzburgi találkozó alkalmával) még a szövetségi kapcsolatok létrehozását is kilátásba helyezte. A másik sínen ugyanakkor a federalista-konzervatív cislajtán belpolitika haladt előre, amely belülről nem is igen leplezte osztrák- és magyarellenességét, kifelé pedig eléggé határozott németellenességet és oroszbarátságot mutatott. A két ellentétes tendencia nem haladhatott a végtelenbe egymás mellett: ellentétes belső tartalmuk predesztinálta az összeütközést. A májusi külpolitikai programnak, alighogy nyilvánosságra került, igazolnia kellett létjogosultságát.

Beust ellenfelei nem indulhattak igazán kedvező esélyekkel a küzdelemben. Hamar megmutatkozott, hogy a szlávok által annyira óhajtott és szorgalmazott külső segítségben hiábavaló reménykedni. Oroszország nem kívánt föderalizált Ausztriát, mert Galícia viszonylagos önállósága esetén aligha tarthatta volna fenn Orosz-Lengyelország nyílt elnyomással egyenlő státusát. Szláv Ausztriát sem óhajtott, mert egy másik szláv nagyhatalom léte megszüntette volna a balkáni szlávok körében birtokolt monopol helyzetét. A cári diplomácia rosszallását Novikov, a bécsi orosz követ érthetően a cseh politikusok tudomására hozta,⁸ és a félhivatalos orosz sajtó nem csinált titkot belőle, hogy szimpátiájával nem áll az ausztriai szlávok oldalán.⁹ A másik szomszéd nagyhatalom, Németország is a cseh törekvések ellen vetette latba befolyását. Bismarck már Hohenwart kormányra kerülése előtt megmondta, hogy német szempontból nem kívánatos olyan szituáció létrejötte, amelyben Ausztria túlságosan közel kerülne Oroszországhoz. A gasteini találkozón, 1871 augusztusában figyelmeztette is az osztrák politikusokat, hogy Németország számára sem közömbös az esetleges galíciai fejlemények Pozenra gyakorolt hatása.¹⁰ A döntésre hivatott közös minisztertanácson, október 20-án Beust tudta már, hogy Hohenwart és a csehek mögött nincs érdemleges külső támasz, és éppen azzal a fegyverrel sújtott rájuk, amelyet ezek korábban magukénak hittek. A külügyminiszter egyik legkomolyabb külpolitikai természetű érve a cseh törekvések kielégítése ellen éppen az volt, hogy a cseh ellenállás kívülről nem számíthat materiális segítségre, a német kormány viszont nem nézné tétlenül az ausztriai és csehországi németek oppozícióba szorítását. A közös minisztertanács előtt Beust a nála mindezideig nem tapasztalt nyíltsággal és határozottsággal sorakoztatta fel ellenérveit. Hogy az alapcikkelyek (a cseh kiegyezési tervezet) elfogadása esetén a cseh udvari kancellár és a cseh Landtag is befolyást nyerne a külpolitikára, ami tovább bonyolítaná az ügyintézkést, hogy a tervezett átalakítás az 1848 előtti, ma már anakronizmusnak számító viszonyok visszatérését eredményezné, amely mellett a kívülről ható szláv, germán és római befolyás erőteljesebben, és a Monarchia hatalmi állását sértő módon érvényesülne, végül hogy a belső helyzet változása nem maradna hatás nélkül a delegációk által egyhangúan jóváhagyott külpolitikai irányvételre. A külügyminiszter érveit a közös miniszterek (Kuhn a hadügy, Lónyai a pénzügy részéről) a birodalmi szempontok hangoztatásával támogatták meg, Andrássy pedig a dualizmus platformjáról emelt óvást. A koncentrált támadás ellen Hohenwart először élénken

⁸ Jaroslav Papoušek: Rusko a český boj státoprávní r. 1871. Český Časopis Historický XXXIV (1928), 383—388, Otokar Odložilík: Russia and Czech National Aspirations. Journal of Central European Affairs. Vol. XII (1963), 407—439.

⁹ Vö. Wie die Russen den Czechen heimleuchten. Neue Freie Presse, 21. Dez. 1871.

¹⁰ Oubril à Westman, Berlin, le 1/13. octobre 1871. AVPR Moszkva, Fond Kanceljarii 1871, gy. 17.

hadakozott, de aztán csak enerváltan védekezett. A két menetben zajló tanácskozás második részében már csupán néhány helyesbítő szóra korlátozódott. Az uralkodó rosszkedvűen és szótlanul elnökölt, s végül határozathozatal nélkül zárta be a tanácskozást.¹¹ Az erőviszonyok mellett és a felsorakoztatott érvek közepette azonban döntése nem lehetett kétséges. A Hohenwart-kormány október 30-án benyújtotta lemondását.

A föderatív-szlávbarát színezetű kormány felmentése az alkotmányos dualizmus híveinek jelentős sikere volt mindkét országrészben. A hatvanhetes berendezkedés hasznélvezői a maguk szempontjából eredményesen torlaszolták el az utat a cseh nemzeti törekvések érvényesülése előtt, és megakadályozták a velük összefonódott konzervativizmus további térnyerését. Az osztrák országrész új kormánya (Holzgetan, majd Auersperg vezetésével) tisztára liberálisokból alakult, és első intézkedésével visszavonta a csehek számára kilátásba helyezett engedményeket. Hohenwart felmentése egyúttal a Beust-féle külpolitikai irányvonal látványos győzelme is volt: a csehek visszaszorítása után az oroszbarát külpolitikai váltás nyilvánvalóan többé szóba sem jöhetett. A győzelem fő részese azonban nem pihenhetett sokáig babérain. Néhány nap múlva megjelent a külügyminiszternél Braun miniszteri tanácsos, ugyanaz a személy, aki annak idején Drezdából Bécsbe invitálta, és az uralkodó nevében felszólította, hogy nyújtsa be lemondását. Beust érthető megrökönyödéssel fogadta a nem várt fordulatot, és egyszerűen nem tudott számot adni magának a történetről.¹² Tanácstalanságát a történetírás is osztja, amely még száz év távlatából sem tud megnyugtató válasszal szolgálni. Lehet, hogy a szállóigévé vált Habsburg-hálátlanságról volt szó (amit a hivatalos akták közé csúsztatott Grillparzer-levél sugall),¹³ lehet, hogy az elbocsátással a szlávok keserűségét akarták enyhíteni, de az sem kizárt, hogy egyszerűen csak az uralkodó tekintélyét mentették, amelyet nem hagyott érintetlenül a csehekkel szembeni következetlenség. (Egy hónap leforgása alatt két egészen ellentétes tartalmú uralkodói leirat ment a cseh országgyűléshez, és a felelősséget Hohenwart csak az egyikért vállalhatta.) Az igazság valamilyen mozzanatát tartalmazó feltevések helyett az elfogadhatóbb választ inkább az utód kiválasztása adja. Beust helyébe november 14-én Andrássy Gyula kapott külügyminiszteri kinevezést. A személycserének ez a formája azt sejteti, hogy a külpolitikai megfontolások lehettek elsődlegesek.

Ferenc József közel negyedszázados uralkodása alatt megszokta már, hogy az államügyekben senvtelenül, az érzelmi mozzanatok teljes kikapcsolásával határozzon. A döntés ez alkalommal mégsem lehetett mentes valamiféle öniróniától. Andrássy kinevezését ugyanaz a kéz írta alá, amely annakidején a halálos ítéletet jóváhagyta. Az új külügyminiszter 1849-ben a független Magyarország konstantinápolyi követe volt, akit a bécsi haditörvényszék udvarán jelképesen felakasztottak. A külügyminisztérium hivatalnokai is megdöbbenve néztek össze, amikor a szép akasztott ember (a párizsi szalonokban kapta ezt a nevet Andrássy) helyet foglalt Metternich íróasztalánál. Pedig az uralkodó, ha érezte is a szituáció különös voltát, nyilvánvalóan nem Kossuth Lajos diplomáját állította a Habsburg-birodalom élére. Andrássy már az emigrációban a Monarchia fenntartása

¹¹ Protokoll des zu Wien, am 20. October 1871 abgehaltenen Ministerrathes unter dem Allerhöchsten Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers. I—II. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA) Wien, Min. des Aeussern, Polit. Archiv. XL. Interna. Karton 286.

¹² Friedrich Ferdinand Beust: Aus Drei Viertel-Jahrhundert. Stuttgart, 1887. II. k. 515—516.

¹³ *Diószei*: i. m. 254.

mellett nyilatkozott, a kiegyezési tárgyalások során a magyar politikusok közül a legtöbb megértést tanúsította Ausztria nagyhatalmi szükségletei iránt, magyar miniszterelnöki tisztében pedig, Deák Ferenchez igazodva, mindig az első helyre tette a birodalmi érdekeket. Mégsem lehetett kétséges, hogy az új külügyminiszter alaposan elüt a Ballhausplatz-i palota minden addigi gazdájától. Az osztrák kancellárok valamiféle absztrakt államérdekhez igazodtak, a konzervatív hatalmi politika kategóriáiban gondolkodtak, és a külpolitika feladatát a dinasztia presztízsének növelésében látták. Andrássy liberális volt, és már csak saját múltja miatt is elhatárolta magát a Szent Szövetség ósdi tradícióitól. Indítékait a magyar nacionalizmus eszmeköréből merítette, és számára a birodalmi érdek a magasabb szintre emelt nemzeti törekvéseket testesítette meg. Ausztria hivatását nem a terjeszkedésben, a hatalmi térnyerésben látta, hanem egy sajátos védelmi feladat ellátásában: abban, hogy Európát és a határai mögött élő népeket oltalmazza az idegen hatalmi expanziótól. A külpolitika szerinte arra szolgált, hogy megfelelő külső és belső feltételeket teremtsen a Monarchia számára a történelmi misszió ellátásához. A liberális eszmékkel telített és nemzeti érzelmekkel fűtött Andrássy optimista volt, és meggyőződéssel vallotta, hogy a feladatát vállaló történelmi államalakulatnak van még jövője a nemzetközi politikában, hogy nagyhatalmi rangját a változott viszonyok között is megőrizheti. Az új külügyminiszter felfogásával és indítékaival Ferenc József aligha érthetett egyet. A magabiztos magyar arisztokrata azonban többet ígért neki, mint a saját kudarcai miatt szkeptikussá vált egykori szász miniszterelnök. Ha úgy merül fel a kérdés, hogy a Monarchia egyetlen partnere legyen-e Németországnak és Oroszországnak, vagy csak alárendelt szekundánusa mindkettőnek, az uralkodó választása nem lehetett kétséges. A ballhausplatzi őrsváltás, jóllehet mély belső krízis közepette ment végbe, így valamiféle külpolitikai fordulatot jelentett. A fájdalomdíj gyanánt kapott londoni nagykövetség gyenge posztjának látszott Beust számára ahhoz, hogy Bécsben hagyott külpolitikai örökségét megvédelmezhesse.

A disszimulálás Oxenstierna óta a diplomácia fegyvertárába tartozott. A partnert nem csupán a valódi szándékot illetően volt szokásos bizonytalanságban hagyni, hanem éppen az ellenkezőjéről meggyőzni annak, ami készülődik. Andrássy nem volt hivatásos diplomata, de ismerte, és rögtön alkalmazta is a klasszikus diplomácia rutinfogását. Első diplomáciai köriratában, márcsak hivatali elődje iránti tapintatból is, arról írt, hogy a személycsere nem jelent politika-változást, és ott fogja folytatni, ahol Beust abbahagyta. A Bécsben működő külföldi diplomatákkal hasonló hangnemben beszélt. „Nos, tehát ellenségek vagyunk” — tréfálkozott Novikovval, de komolyra fordítva a szót, mindjárt biztosította, hogy kitűnő kapcsolatokat akar Oroszországgal, nemcsak átmenetileg, hanem egyszer s mindenkorra.¹⁴ A külképviseltek vezetésében foganatosított személycserék politikai jelentőségét is élénken cáfolta. Ezek egy része valóban nem is volt több, mint személyi kombináció. Beust végkielégítés gyanánt kapta meg a londoni nagykövetséget, Apponyi Rudolf hivatali érdemeiért a párizsit, ahonnan viszont Metternichnek bonapartista kapcsolatai miatt kellett távoznia.¹⁵ Károlyi Alajos berlini megbízatásában is a hivatali érdek látszott dominálni, hiszen a magyar származású gróf már 1866 előtt is képviselte a porosz fővárosban Ausztri-

¹⁴ Novicow à Westman, Vienne, le 9/21 novembre 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871, gy. 121.

¹⁵ Andrássy à Hoyos, Vienne, le 1 décembre 1871. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. IX. Frankreich. K. 97.

át. Hogy Konstantinápolyba a lengyel vonzalmairól ismert Ludolf gróf került, ez minden biztosíték ellenére mégis sokféle okot adhatott a nyugtalanságra. November közepén érkezett viszont Pétervárra az a Langenau, aki annakidején az orosz hadsereg oldalán harcolva hagyta féllábát a váci csataterén. A gesztust a cári udvarban is értékelhették. A konzervatív meggyőződésű, oroszbarát diplomata az osztrák diplomácia legnagyobb ballépésének tartotta, hogy a krími háborúban felbontotta a hagyományos barátságot, és a maga részéről újra az intim kapcsolatok helyreállítását szorgalmazta. Elutazása előtt Andrassy neki is a viszony normalizálásáról beszélt, így az új pétervári követnek, ahogy ő maga írta, oka volt hinnie, hogy a külügyminiszter alapján hozzá hasonlóan gondolkodik.¹⁶

Andrassyval szemben azonban nem volt mindenki olyan jóhiszemű, mint az újonnan kinevezett pétervári követ. II. Sándor azt írta Novikov jelentésének margójára, hogy nem a szép szavak, hanem a tettek alapján fog majd ítélni.¹⁷ A bécsi és prágai, a pesti és lemergi újságok pedig, a külügyminiszter bizonykodásai ellenére továbbra is arról cikkeztek, hogy Ausztriában valamiféle orosz-ellenes kurzus kezdődött. A gyanakvók jártak közelebb az igazsághoz. 1872. február 17–18-án titkos tanácskozás zajlott le az uralkodó katonai kancelláriájában. Az uralkodó elnöklete alatt tartott értekezleten az új külügyminiszter, a közös hadügyminiszter, valamint a hadsereg főfelügyelője vett részt. A jegyzőkönyvet a katonai kancellária főnöke, Beck ezredes vezette.¹⁸ E fórum előtt Andrassy már nem disszimulált, hanem önmagát adta, és valódi szándékai szerinti külpolitikai programját terjesztette elő. Ezt hallva Langenau aligha mondhatta volna, hogy közte és a külügyminiszter között nincs felfogásbeli különbség.

A külpolitikai stratégiát felvázoló Andrassy első kérdésfeltevése mutatja, hogy nem szándékozik a dinasztikus hatalmi politika tradícióihoz igazodni. Az ő számára a kiindulópont a veszélyeztetettség, az eldöntendő kérdés pedig az, hogy a veszély melyik irányból fenyeget. A válaszadás során három vonatkozással gyorsan végzett. Franciaország, amely csak a revansra gondol, nem kívánja a Monarchiát is ellenfeléül, Olaszország gyenge ahhoz, hogy egyedül háborút kezdjen, Törökország és a hozzá tartozó kis államok pedig ebben a tekintetben nem jöhetnek számításba. Poroszországra Andrassy azt mondta, hogy nehezebb megítélni, mégis nagyon egyértelmű véleményt nyilvánított. A válasz nem egyéb, mint a porosz veszélyről még mindig meglevő nézetek határozott elutasítása. A motiváció sokoldalú: Poroszországnak Elzász annexiója miatt francia revansra kell számíttania, ezért nem kívánhatja, hogy a szomszéd nagyhatalom, amely Prágán keresztül hamarabb eljut Berlinbe, mint ő maga a Rajnához, ellenség gyanánt álljon vele szemben. Energiáit a belső konszolidáció szükségletei is igénybe veszik, és nagyon sok baja van a vallási kérdésekkel és a demokratikus agitációval. Az osztrák-németek bekebelezésének szándéka nem lehet valóságos, hiszen a német császár soha nem tudna olyan állást biztosítani nekik a birodalomban, mint amilyen jelenleg a Monarchiában rendelkeznek. Nincs porosz veszély, összegezte még egyszer Andrassy. Poroszországnak semmilyen érdeke nem fűződik ahhoz,

¹⁶ Mein Wirken als Gesandter in St. Petersburg. Von F. Freiherr von Langenau. HHStA Wien, Min. des. Außern. Polit. Archiv. XL. Intern. K. 332.

¹⁷ Vö. a 14. jegyzet.

¹⁸ Protokoll der unter Allerhöchstem Vorsitze am 17ten Februar 1872 abgehaltenen Konferenz. — Protokoll der unter dem Allerhöchsten Vorsitze am 18ten Februar 1872 abgehaltenen Konferenz. Kriegsarchiv Wien. Archiv der Militärkanzlei. Separatfascikel. Fasc. 70. Vö. Heinrich Lutz: Politische und militärische Planung in Österreich-Ungarn zu Beginn der Ära Andrassy. Geschichte und Gesellschaft. Festschrift für Karl R. Stadler. Europaverlag 1974. 23–44.

hogy Ausztria ellen háborút viseljen, ellenkezőleg minden arra predesztinálja, hogy a Monarchiával békében és barátságban éljen.

Ezek után márcsak Oroszország volt hátra. A cári nagyhatalomról beszélve Andrassy most sem tagadta meg eddigi önmagát. Először is leszögezte, hogy Oroszország hagyományosan hódító politikát folytat, amely független az uralkodó személyétől. A hódító politika annál veszélyesebb, mert Oroszország, amely elsőként használta a nemzeti emeltyűt, most az olasz és a német egyesítés példáján felbuzdulva, minden bizonnyal hatékonyabban fog élni ezzel az eszközzel. Legalább is a Kelet irányába. Konstantinápolyba az út azonban Ausztrián keresztül vezet. Oroszország előkészületei, vasútépítései egyértelműen arra utalnak, hogy egész haderejét a Monarchia határain szándékozik összpontosítani. Ezért nem tévedhet, aki azt állítja, hogy ha valamiféle veszély egyáltalán fennáll, csak erről az oldalról fenyeget.

A tanácskozás résztvevői nem először hallották Andrassyt az orosz veszélyről beszélni. A volt magyar miniszterelnök a közös minisztertanácsban sokszor kifejtette már ebbeli nézeteit. Most azonban nemcsak általánosságban szólt, hanem a várható konflagráció időpontját is megjelölte. A jelenlegi konstellációk nem ígérnek a béke tartós fennmaradását, mondotta, ezért, tette hozzá, elővigyázatlanúság lenne a háborúra való felkészüléssel két esztendőnél hosszabb ideig várakozni. Mindössze két esztendő állt tehát Andrassy szerint rendelkezésre ahhoz, hogy a Monarchia az Oroszországgal való összeütközésre készenlétben álljon. A tennivalók közül Andrassy a rutinos államférfi biztonságával emelte ki a legsürgősebbeket, és a politika, a hadászat és a diplomácia feladatait egyaránt megjelölte.

Politikai kérdésekkel, nevezetesen a Monarchia soknyelvű lakosságának a háború esetén várható magatartásával a döntésre hivatott fórumokon eddig soha nem foglalkoztak. Az osztrák államférfiak részint természetesnek tartották, hogy lakosságot a dinasztia iránti odaadás lelkesíti, részint elhanyagolhatónak vélték, hogyan érez és gondolkodik a front és a hátsószág. Andrassy, aki korábban a nemzeti mozgalom katonája volt, és közlelő látta, mi ment végbe Itáliában és Németországban, tisztában volt a nacionalizmus rendkívüli erejével. Elképzelhetetlennek tartotta ezért, hogy a Monarchia a siker esélyével léphet csatátérre anélkül, hogy valamilyen formában ne aknázná ki a modern kor legjelentősebb eszmei-politikai hajtóerejét. Úgy vélte, hogy ha a Monarchiában a soknemzetiségű összetétel folytán hiányzik is a spontán nemzeti lelkesedés, a nemzetet eltöltő veszélyérzetből mégis politikai töke kovácsolható. A közös haza megvédésének eszméje lehetett Andrassy szerint a Monarchia jövődi háborújának ideológiai-politikai mozgatója, ezért azt indítványozta, hogy ezt a defenzív nacionalizmust mindenképpen fel kell éleszteni és ébren tartani.

A civil külügyminiszter katonai ismereteiről a tanácskozáson résztvevő hivatásos katonák nem voltak túl nagy véleménynyel. Még a francia—porosz háború kirobbanása alkalmával állapították meg, hogy az akkori magyar miniszterelnök még a Monarchia mozgósítási rendszerét sem ismeri. Most azonban még a custozsai győzőnek is be kellett látnia, hogy Andrassy tökéletesen tisztában van a modern hadviselés alapvető szabályaival. A külügyminiszter a porosz példából jobban megtanulta a napóleoni leckét, mint a régimódi nézetek béklyóiban botor-káló osztrák hadvezérek. Vallotta, hogy a korszerű háború sorsát három tényező dönti el: a tömegszerűség, a mozgékonyseg és az erők összpontosítása. A tanácskozáson előterjesztett javaslatai arra irányultak, hogy a Monarchiában is megteremtsék ezeket a nélkülözhetetlen feltételeket. Mindenekelőtt teljességgel végre

kell hajtani az általános hadkötelezettségről szóló törvényt, mondotta, és a létrehozandó tömeghadsereget fel kell fegyverezni és minden tekintetben hadrafogható állapotba kell hozni. A továbbiakban a mozgósítás rendszerének részletekbe menő kidolgozása szükséges, hogy a hadsereg matematikai pontossággal kiszámítható és lehetőség szerint rövid időn belül megjelenhessék a hadszíntéren. Végül arra mutatott rá, hogy az előkészületeket úgy kell végrehajtani, hogy a Monarchia teljes katonai súlyával, az erők szétforgácsolása nélkül jelenhessék meg a veszélyeztetett oldalon.

A hadkiegészítés és a mozgósítás tisztára katonai feladatkör, és a dolog technikai oldalát tekintve az erők összpontosítása is annak számít. A Monarchia közel milliós hadserege csak a stratégiai felvonulási terv alapos és részletekbe menő kidolgozása révén juthatott el a hadszíntérre. De hogy a kimunkált felvonulási tervet végre lehessen hajtani, az nem csupán a hadvezetésen múlt. A Monarchia hat országgal, köztük két nagyhatalommal volt határos, és a vezérkari főnök csak úgy mozgathatta egy irányba a hadigépezetet, ha a többi oldalról megfelelő biztosítékokkal rendelkezett. Andrássy a diplomácia feladatának tartotta, hogy megfelelő biztosítékokkal szolgáljon a katonai szempontból szükséges és egyedül célravezető koncentráció végrehajtásához. A külügyminiszter, miután az orosz veszély elhárítását jelölte meg stratégiai feladatnak, részletes taktikai tervet terjesztett be arra is, hogy a Monarchia kedvező feltételek között vívhasssa meg a történelmileg kikerülhetetlen mérkőzést. Úgy vélte, hogy a két utolsó háború (az 1859-es és az 1866-os) elvesztéséért a diplomáciát nagyobb felelősség terheli, mint a hadvezetést. Ausztriának ugyanis mindkét esetben két ellenség ellen kellett harcolnia. A tapasztalatokon okulva szerinte a diplomáciának most arra kell törekednie, hogy megfordítsa az arányokat, és a Monarchiát hozza olyan helyzetbe, mint amilyennel korábban ellenfelei rendelkeztek. Ha ez nem is lehetséges, azt mindenképpen el kell érnie, hogy ne kerüljön ismét egyszerre két ellenséggel szembe. Ebben az összefüggésben Poroszország magatartását ítélte döntőnek. Az egyesült porosz és orosz haderővel szemben Ausztriának semmi esélye sincs a győzelemre. Ezért Poroszországot el kell választani Oroszországtól, és el kell érni, hogy a bekövetkező osztrák—orosz mérkőzés esetén semleges maradjon. Határozottan állította, hogy az új német állammal kialakított jó kapcsolatok biztosíthatják ezt a kívánt semlegességet. A másik fontos tényezőnek Olaszországot tartotta. Nem annyira katonai, mint inkább politikai szempontból. Úgy vélte, hogy az együttműködés Szerbiát és Montenegrót is mozgásba hozhatja, és az utóbbiak Dalmácián és a tengeren keresztül együttműködhetnek Itáliával. A diplomáciának tehát gondot kell fordítania arra, nehogy Olaszország a francia és porosz szövetség után most a harmadik hatalommal, azaz Oroszországgal is kapcsolatot találjon. A Balkánt és Törökországot érintve, nem került meg Bosznia és Hercegovina katonai körökben sokat emlegetett esetleges annektálását, de ezt a kérdést a nagy taktikai tervbe illesztette. A bekebelezés ugyan kívánatos lenne, mondotta, de az erőszakos fellépés egységfrontba tömöríteni a szerbeket, montenegróiakat, törököket és oroszokat, és ő, mint külügyminiszter semmiképpen nem akarja Oroszországot és Törökországot egyesíteni Ausztria ellen. Hozzátette, hogy a keleti kérdés az Oroszországgal való elszámolás után önmagában is jelentőséggel bír. A Monarchiának itt arra kell törekednie, hogy a Balkán kis államait elválassza egymástól, és hogy Törökországot felrázza az apátiából. Ebben az összefüggésben utalt arra, hogy az Oroszországgal való összeütközés mellett számításba kell venni a Szerbiával és a Romániával való konfrontációt is. Végezetül még egyszer hangsúlyozta, hogy miután a veszély Oroszország oldaláról fenyeget, az

összes erőt ide kell koncentrálni, a szétforgácsoltság elkerülése végett pedig a legfontosabb Poroszország semlegességének biztosítása.

Hogy a két éven belül várható összeütközést Andrásy az orosz támadás következményének képzelte el, vagy pedig maga szándékozott offenzív módon fellépni, nem derül ki világosan a tanácskozáson elmondott szavaiból. Hangsúlyozta ugyan, hogy ő békepolitikát folytat, és kifejezetten tiltakozott az ellen, mintha ő két éven belül mindenáron háborút akarna, és azt is kijelentette, hogy a bekövetkező háborúnak a lakosság miatt védelmi-kikényszerített színezetűnek kell lennie. De más összefüggésben meg arról beszélt, hogy azért kell készenlétben állni, nehogy egy esetleges kedvező alkalom kihasználatlanul maradjon, és hogy a háború megindulása után rögtön támadó módon kell fellépni. Megalapozottnak látszik ezért a feltevés, hogy a nagy stratégiai és taktikai tervet előkészítő külügyminiszter nem zárta ki eleve az Oroszország elleni támadó háború gondolatát.

A tanácskozáson résztvevő magasrangú katonák nem tudták olyan jól a modern stratégiát, mint Andrásy, de a hagyományos mértékegységgel jobban kalkuláltak. Ők konkrét számadatokat vetettek egybe, tényleges időt mértek, és valóságos térben mozogtak. Számvetésük szerint Ausztriának akkor sem volt esélye a győzelemre, ha az összezcsapás az Andrásy által optimálisnak tartott osztrák—orosz párbaj formájában zajlik le. Kuhn közös hadügyminiszter nem mondta ki ugyan ezt világosan, de az orosz hadsereg nagyságáról és felvonulási idejéről közölt adatai önmagukban is cáfolták a külügyminiszter derűlátását. Albrecht főherceg viszont félreérthetetlenül megmondta, hogy Oroszországot a nagy távolságok és a kedvezőtlen terepviszonyok miatt nem lehet legyőzni, és még egy szerencsés hadjárat sem lenne több, mint a hadsereg becsületbeli sikere. A főherceg nagy súlyt helyezett arra, hogy az Oroszország elleni háborúban Poroszország együttműködését megnyerjék, és ezzel tulajdonképpen a szimpla osztrák vállalkozás esélytelenségét húzta alá. A hadügyminiszter és a hadsereg főfelügyelője azonban nemcsak a katonai erőviszonyokat mérlegelte másképp, mint Andrásy, hanem a külügyminiszter stratégiai felfogásával is szembe helyezkedett. Kuhn ünnepélyesen kijelentette, hogy ő az uralkodó minden parancsát legjobb tudása szerint végrehajtja, de következetesen kitart személyes meggyőződése mellett, amely szerint a Monarchiát a legnagyobb veszély nem keletről, hanem Poroszország oldaláról fenyegeti. Albrecht főherceg megengedhetőnek vélte, hogy az első háborút Oroszország ellen viseljék, de egyetértését fejezte ki a hadügyminiszter gondolatával. Az oroszok természetes útja Ázsiába vezet, mondotta, és a Monarchia érdekei csupán Konstantinápoly kérdésében ütköznek Oroszországéval. Poroszország azonban soha nem érzelmi, hanem mindig érdekepolitikát űzött, és ha most saját belső nyugalma biztosítása érdekében békét is óhajt, ha ismét megerősödünk, újra legveszedelmesebb ellenségünké válik. A porosz veszély fenyegető része a katonai erőviszonyokat egyébként reálisan megítélő főherceget képtelen prognózisra sarkallta. Az Oroszország elleni szerencsés háború után rögtön Poroszország ellen kell fordulnunk, mondotta, ahogy Poroszországnak is szembe kellett szállnia Franciaországgal az ellenünk vívott háborúja után.

A két napon át tartó tanácskozás során az uralkodó nem nyilvánított véleményt, és nem avatkozott bele a külügyminiszter és a katonai vezetők között zajló heves vitába. Csupán akkor szólt, amikor az Oroszország elleni osztrák—porosz katonai kooperáció gondolata felmerült. Kijelentette, hogy jóllehet Ausztria helyzete az Oroszország elleni háborúban nem irigylésre méltó, a katonai meggondolá-

sokat csak végszükség esetén szabad a politikai szempontok elé helyezni. A megnyilatkozás arra mutat, hogy az uralkodó, ha fölébe is emelkedett saját poroszellenes érzelmeinek, osztotta a katonai vezetők bizalmatlanságát, és a Németországgal való szorosabb együttműködést politikai szempontból nem tartotta kívánatosnak. Tartózkodása bizonyára abból fakadt, hogy a külügyminiszter és a katonai vezetők polémiáját tulajdonképpen akadémikus jellegűnek tekintette. Ő már akkor döntött, amikor a magyar arisztokratát a Ballhausplatz élére állította. A politikai eszmecseréből most is azt a következtetést vonta le, hogy Ausztria számára az Oroszország elleni háború a leginkább valószínű, és szükségesnek nyilvánította, hogy a katonai felkészülést két éven belül befejezzék. A tanácskozáson a továbbiakban részleteiben megbeszélték és jóváhagyták a katonai felkészülés Andrassy által előterjesztett módozatait. A katonai program elfogadása értelemszerűen azt is jelentette, hogy Andrassy felhatalmazást kapott a valószínűnek ítélt háború diplomáciai feltételeinek előkészítésére.

A februári tanácskozás nehezen betűzhető protokolluma jól tükrözi a külügyminiszter és a katonai vezetők áthidalhatatlan ellentétét. A francia—porosz háború utáni osztrák külpolitika alakulásában mégsem ez az ellentét érdemli a legnagyobb figyelmet. Albrecht főherceg és Kuhn közös hadügyminiszter poroszellenessége erős külpolitikai irányzat volt, amely jelentékeny társadalmi bázissal is rendelkezett, de már 1871-ben elveszítette kormánypolitikai jellegét, és Hohenwart bukásával teljesen defenzívába szorult. Amikor az uralkodó jóváhagyta Andrassy programját, nem csupán a katonai vezetők anakronisztikus elképzeléseit utasította el, döntésével értelemszerűen Beust nevezetes májusi emlékiratát is érvénytelenítette. A februári határozat így elsősorban a májusi emlékirathoz képest jelent külpolitikai változást. Beust, mint ismeretes, befejezettnek nyilvánította a Monarchia németországi tevékenységét, megbékélést keresett Németországgal, és az utóbbi révén Oroszországgal. A hármas együttműködésnek azonban nem tulajdonított különösebb tartalmat, és a külpolitika feladatát az esetleges balkáni térnyerésben jelölte meg. Andrassy azonosította magát elődjével, amennyiben ő is történelminek tekintette a Monarchia németországi küldetését, de ő nemcsak elfordult az egykori működési tereptől, hanem az új frontot is kijelölte, és teljes mellel odafordult Oroszországhoz. A magyar arisztokrata számára a külpolitika új tartalma nem a balkáni térnyerés volt, hanem a cári nagyhatalommal szembeni védekezés. Nem a német közvetítéssel létrehozott osztrák—orosz modus vivendi kialakítását tekintette céljának, hanem Oroszország izolálását, a bekövetkező osztrák—orosz összecsapás kedvező diplomáciai feltételeinek kialakítását. A Monarchia öreg hajójának új kormányosa utasítást adott valamennyi vitorla kifeszítésére. A matrózok egy része lelkesen, a többség csak közönyösen teljesítette a parancsot. De hogy a sérülékeny járművet sikerül-e megadott irányba vezetni, nem annyira a parancsnokon és a személyzetten, mint inkább a nemzetközi széljáráson múlt.

A februári tanácskozáson tanúsított magabirtosság arra vallott, hogy Andrassy nem kételkedik a Monarchia szempontjából kedvező széljárásban. A külügyminiszter épp oly vitát kizáró határozottsággal ígérte az összecsapás kedvező diplomáciai feltételeinek létrehozását, mint ahogy a két éven belüli háborút jósolta. Annak ellenére, hogy mint magyar miniszterelnök ebben a vonatkozásban jócskán szerzett már kedvezőtlen tapasztalatot. Neki azonban, mint volt parlamenti politikusnak, a Monarchián belüli legerősebb nemzeti mozgalom vezetőjének erősebb bázisa volt, mint bármely elődjének, azért nagyobb ívű pályán mozoghatott, és az udvari politikusoktól eltérően megengedhette magának

a merészséget. A kockázat viszont olyan eredményességet ígért, amelyet Kaunitz óta egyetlen osztrák kancellár sem mondhatott magáénak.

Bármennyire is biztos volt dolgában a külügyminiszter, a katonai vezetők előtt mégsem terítette ki lapjait. A tanácskozáson leszögezte ugyan, hogy a várható háborúban a Monarchia számára a „kettő egy ellen” kombináció kívánatos, de ez csak elméleti ízű deklaráció volt, és konkrétan arról szólt, hogy meg kell akadályozni, hogy Oroszország szövetségesekre találjon. Arról, hogy a Monarchia is társakat szerezhet Oroszország ellen, nem beszélt. Pedig szövetségi-politikai elképzelései már akkor készen állottak, de a szkeptikus katonákkal majd csak a befejezett tényeket szándékozott közölni. Az uralkodói jóváhagyás után nem volt többé akadálya, hogy hozzákezdjen a nagy diplomáciai program megvalósításához.

Berlinben mint magyar miniszterelnök már két ízben is kosarat kapott. A pontuszi válság alkalmával Schweinitz, a bécsi porosz követ utasította vissza kérését, a salzburgi császártalálkozón pedig maga Bismarck mondta meg, hogy Oroszország ellen ne számítson Németországra. Mint külügyminiszter mégis itt próbálkozott először. Károlyi Alajos, a berlini osztrák követ, Andrassy szóbeli instrukcióinak megfelelően már 1872 januárjában kifejtette Bismarck előtt, hogy a Monarchia nagy súlyt helyez a Németországgal kötendő szövetségre, és mindezen előtt ennek a társulásnak a létrehozására törekszik.¹⁹ Hogy mi lenne a tartalma ennek a szövetségnek, arról Károlyi nem beszélt, de az ügyis nyilvánvaló volt mindkettőjük előtt. A diplomáciai offenzíva a februári tanácskozás után felerősödött, és a német kancellár hetenként hallhatott a berlini osztrák követől az osztrák—német összefogás előnyeiről. Bécsben Andrassy fejtett ki hasonló nézeteket Schweinitz előtt, de óvatosan fogalmazott, mert a német diplomatát túlságosan oroszbarátnak tartotta.²⁰ A koncentrált rábeszélés eredményességét illetően azonban nem voltak kétségei. Nem is nagyon titkolta véleményét, hogy Elzász annexiója miatt Németországnak egyszerűen nincs választási lehetősége.²¹

Anglia nevét a külügyminiszter a februári tanácskozáson ki sem ejtette. Pedig ezzel a hatalommal kapcsolatosan is nagyszabású tervek szöttek. A Német Birodalom mellett a szigetországot szándékozott második partner gyanánt a Monarchia oldalára állítani, és Anglián keresztül egyben Olaszország megnyerését is célba vette. Csakhát Anglia a francia—porosz háború során többször tanújelét adta, hogy közömbös a kontinens kérdéseiben, és még a Fekete-tengeri válság alkalmával is meglehetősen lagymatag módon viselkedett. Andrassy azonban úgy hitte, hogy ismeri ennek a magatartásnak az Achilles-sarkát, és remélte, hogy rádöbentheti Angliát igazi érdekeire. Buchanan-nal, a bécsi angol követtel folytatott eszmecsere során mindenekelőtt a német—orosz szövetség ijesztő lehetőségével érvelt. Kifejtette, hogy bármennyire természetellenes is egy ilyen szövetség, mégsem kizárt létrejötte. Ha Németország úgy látja, hogy Európa magára hagyja egy bekövetkező újabb francia agresszió esetére, nem marad más választása, mint hogy a cárizmus karjaiba vesse magát. A franciáellenes német—orosz együttműködés pedig a kontinentális erőviszonyok olyan eltolódását hozhatja magával, amely nemcsak hogy nem kívánatos Anglia számára, hanem egyenesen veszélyes ránézve. Andrassy másik érve: Anglia indiai érdekeinek veszélyeztetettsége.

¹⁹ Károlyi an Andrassy, Berlin, 14. Jänner 1872. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Politt. Archiv. III. Preußen. K. 104.

²⁰ Denkwürdigkeiten des Botschafters General v. Schweinitz. Berlin, 1927. I. k. 293.

²¹ Wertheimer Ede: Gróf Andrassy Gyula élete és kora. Bp. 1913. II. k. 74.

A tengeri hatalomnak számító Anglia ezen a terepen nem tud hatékony ellenállást tanúsítani a szárazföldön előrehatoló orosz hadsereggel szemben. Egyedül a kedvező földrajzi fekvéssel és ütőképes hadsereggel rendelkező Monarchia képes Oroszország hátában olyan diverziót végrehajtani, amely megállíthatja az ázsiai előrehatolást.²² Az angol diplomata érthettek a szóból: az osztrák külügyminiszter minden viszonyosság nélkül Anglia számára kedvező együttműködést ajánl, amely megfelelő garanciát nyújt a brit kontinentális és gyarmati érdekek szempontjából. Hogy a négyes együttműködés a Monarchiának miért előnyös, arról az ismétlődő konzultációk során soha nem beszélt, de a keleti érdekek közösségére történő gyakori utalás érzékeltette, hogy Andrassy a La Manche-on túl is Oroszország ellen keres támasztékot.

Az osztrák diplomáciai levelezésben nincs nyoma annak, hogy Andrassy egyidejűleg a harmadik partner: Olaszország irányába is lépéseket tett volna. Feltehető, hogy a kezdeményezéssel várni akart addig, amíg Németországgal és Angliával tisztába jön. Volt azonban egy negyedik lehetséges partner is, amelyről azonban a liberális angol államférfiak előtt jónak látott nem beszélni: Törökország. Jól tudta, hogy a Gladstone-kormány közömbös Törökország sorsa iránt, ezért a törökök emlegetésével nem akarta zátonyra futtatni a osztrák—angol közeledést. A hasonlóképp liberális Andrassynak nem voltak skrupulusai. Törökországot a közös minisztertanácson a Monarchia erős és megbízható keleti szövetségésének nevezte,²³ Ludolfnak, a konstantinápolyi osztrák követnek pedig megírta, hogy orosz háború esetén katonai együttműködést akar délkeleti szomszédjával.²⁴ A kiszámíthatatlan törököket, akiket különben is elbátortalanított az angol közömbösség, nem lehetett direkt szövetségi ajánlattal megkönyekezni. Andrassy ezért kerülő utat választott: Uexküll gróf vezetésével katonai missziót küldött Törökországba. A misszió azt a feladatot kapta, hogy befolyása alá vonja a mértékadó személyiségeket, és hogy a bekövetkező komplikációk esetére előkészítse a talajt az osztrák—török együttműködés számára.²⁵ A terep megdolgozása esetén a diplomácia persze már a kritikus időpont előtt színre léphetett. Végeredményben nem látszott lehetetlennek a sztambuli politikusokat meggyőzni arról, hogy egy osztrák—orosz háborúban Törökország saját érdekeire való tekintettel nem maradhat semleges.

A kiszemelt szövetségések meggyőzése 1872 tavaszán lankadatlan buzgalommal folyt, de a diplomáciai futárok egyik európai fővárosból sem hoztak biztató híreket. Károlyi Alajos újra és újra csak azt jelenthette Berlinből, amit Bismarck már első beszélgetésük alkalmával megfogalmazott előtte: Németország és Oroszország között jelenleg olyan bensőséges viszony áll fenn, hogy ezt a kapcsolatot jelenleg semmi sem zavarhatja meg. A kancellár persze megnyugtatta a követet, hogy Németország egy Monarchia elleni orosz támadáshoz semmiképp nem ad segítséget, és azt is kilátásba helyezte, hogy egy megváltozott orosz politikával szemben majd ő is újjárendezi a német külpolitika hadállásait. De hogy ez a változás II. Sándor életében nem következik be, arra Bismarck akár mérget is

²² Andrassy an Beust, Wien, 1. April 1872. HHStA Wien, Min. des Aeussern, Polit. Archiv. VIII. England. K. 77.

²³ Protokoll über die Minister-Conferenz vom 17. Mai 1872. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XL. Interna. K. 287.

²⁴ Andrassy an Ludolf, Wien, 7. Juli 1872. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 99.

²⁵ Andrassy an Ludolf, Wien, 29. Juli 1872. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 99.

mert volna venni. A biztatás így csak a nagyon távoli jövőre szólt. Minden oroszok cánya 1872-ben mindössze ötvennégy éves volt, és ekkor senki sem gondolt még arra, hogy a jobbágyfelszabadító egyszer még merénylet áldozatául esik. A londoni válasz talán még a berlininél is lehangolóbb volt. Az angol fővárosban jól tudták, melyek is a brit birodalom igazi érdekei, és érzéketlenül engedték el a fülük mellett Andrassy szirénhangjait. Az osztrák külügyminiszter által indítványozott négyes együttműködésre Granville azt felelte, hogy az nyugtalanságot váltana ki Európa többi államaiban, és csupán arra mutatkozott hajlandónak, hogy az esetenkénti véleménycserét kilátásba helyezze. Az osztrák katonai küldöttség törökországi útja meg egyenesen balul ütött ki. A konstantinápolyi orosz követség nagy lármát csapott, hogy valami oroszellenes összefogás készülődik, és emiatt Andrassy kénytelen volt nyilvánosan cáfolni minden hasonló szándékot. A tényleges tervekkel ilyen hátrányos helyzetből egyelőre tényleg nem lehetett előrukkolni.

A szövetségi terveket kovácsoló Andrassyt ezek a balsikerek mégsem kedvetlenítették el. A nagy lapot, amellyel mégis megnyerheti a játszmát, még csak ezután szándékozott kijátszani. Az adu Ferenc József berlini látogatása volt. A külügyminiszter szerint a königgrätzi vesztes megjelenése a német fővárosban, amely a bekövetkezett változások tudomásulvételét demonstrálja, olyan gesztus lehetett, amely végképp levehette a lábukról a németeket. Károlynak meg is írta, hogy feltételezése szerint a császárlátogatás véglegesen konszolidálja majd az osztrák–német viszonyt, és a Monarchia megkaphatja a garanciát, amely számára a bizonytalan jövő miatt feltétlenül szükséges.²⁶ A tervét azonban előbb Bécsben kellett elfogadtatni, ami egyáltalán nem volt könnyű vállalkozás. Ferenc József maga is vonakodott, környezete pedig (Albrecht főherceg és különösen Zsófia főhercegnő, az uralkodó anyja) ingerülten óvott a „lealázó” lépéstől. Andrassy mégis keresztülvitte akaratát. Racionális érvei hatottak elsősorban, de minden bizonnyal Zsófia főhercegnő betegsége és váratlan halála is megkönnyítette a dolgát. Az uralkodó először még valami elfogadható ürügyhöz (német hadgyakorlathoz) kötötte a látogatást, de aztán minden fenntartás nélkül készen nyilatkozott az utazásra. Május elején a berlini osztrák követ már hivatalosan jelezhetette Bismarcknak és I. Vilmosnak a látogatási szándékot. Andrassy nem tévedett abban, hogy az üzenet Berlinben lelkes egyetértéssel találkozik. A kancellár, és maga az ősz uralkodó is fiatalos lelkesedéssel látott hozzá az ünnepélyes fogadtatás előkészítéséhez. A várható eredményeket illetően Károlyi továbbra sem volt optimista, és kétségét fejezte ki, hogy a találkozó valódi védelmi egyezmény megkötésével zárulhat.²⁷ Az uralkodók és vezető miniszterek négyszemközt tárgyalása, és ezt a követ is megengedte, mégis kedvező lehetőségeket tartogatott.

Ekkor azonban váratlan fordulat történt. Ferenc József július végén levelet kapott I. Vilmostól, amelyben az állt, hogy a berlini találkozóra II. Sándort is meginvitálta.²⁸ Hogy a meghívásban az orosz kezdeményezés volt-e döntő (a cár megkérdezte a pétervári német követet, hogy nem látnák-e őt is szívesen), vagy a német óvatosság játszott inkább közre (Langenau feltételezte, hogy Bismarck kerülni akarta az oroszellenesség látszatát) — ma már kideríthetetlen. Bécsi

²⁶ Gertraud Schmidt: Die Drei-Kaiser-Entrevue 1872. Diss. Wien. 1936. 33.

²⁷ Károlyi an Andrassy, Berlin, 18. Máj 1872. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 105.

²⁸ Kaiser Wilhelm I. an Kaiser Franz Joseph. Wiesbaden, den 29. Juli 1872. Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette (a továbbiakban GP). Berlin, 1922. I. k. 200.

szemszögből nézve akkor nem is ez számított. Maga a kilátásba helyezett orosz jelenlét volt kedvezőtlen. Nem kellett túl nagy találatkonyság annak felismeréséhez, hogy II. Sándor és Gorcsakov berlini tartózkodásával egyidőben aligha kerülhet sor az osztrák—német védelmi egyezmény megkötésére. Ferenc József újra nehéz elhatározás elé került. Tulajdonképpen csak két dolog között választhatott: vagy valamilyen elfogadható ürüggyel lemond a látogatásról, vagy pedig egy pétervári kedvencel, nem pedig az oroszellenes Andrássyval az oldalán utazik Berlinbe. Az első megoldás túl nagy kockázattal járt: a visszalépés az oroszellenes szándékok nyílt beismerésével lett volna egyértelmű. A második meg belső képtelenségnek számított. A volt magyar miniszterelnököt nem lehetett olyan egyszerűen félreállítani, mint annak idején Schmerlinget a hasonló frankfurti kudarc miatt. Andrássynál különben sem talált volna alkalmasabb személyiséget arra, hogy megnyugtassa a bármiféle orosz érintkezés miatt nervózus magyarokat. Mindez persze a lehetőségek tisztán elméleti jellegű latolgatása. A bécsi levéltár nem őriz semmiféle feljegyzést a július végi fejtörésről. Csupán Andrássynak egy jóval később készült emlékiratában esik szó arról, hogy az uralkodó az első időszakban azt szabta feladatául, hogy a szoros német—orosz barátkozást az osztrák közbeékelődéssel megakadályozza.³⁰ Az osztrák—német randevú átalakulása három császár találkozójává, kétségkívül keresztülhúzta Andrássy szövetségi terveit, de a külügyminiszter, aki nemcsak merész stratégia, hanem egyben hajlékony taktikus is volt, ebben a szituációban is garantálhatta az eredményes közbeékelődést. Károlyi mindenesetre újabb levelet, pontosabban továbbítandó üzenetet kapott, amelyben az állt, hogy az uralkodót II. Sándor berlini utazásának híre a legkellemesebben érinti, Schweinitzet pedig Bécsben biztosították, hogy rendkívüli módon örülnek a nem várt fordulatnak.³¹

A berlini találkozóról, amely 1872 szeptemberében zajlott le, a bécsi külügyminisztériumi levéltár nem sok érdemlegeset rejteget. Egy, még a harmincas években készült, a témával foglalkozó disszertáció szerzője is jobbára csak ceremónia-protokollokat talált.³² A konstantinápolyi követségre menő utasítások között van egy rejtjeles távirat, amelyben Andrássy arról informálja Ludolfot, hogy Berlinben formális egyezmény megkötésére nem került sor.³³ A részletes tájékoztatást ígérő levél, amelyről a táviratban szó van, azonban vagy el sem készült, vagy elveszett, mindenesetre hiányzik az aktacsomóból. A találkozóknak ma is a londoni orosz követség irattárából publikált anyagok, és a hasonlóképpen kiadott angol követi jelentések a leginkább autentikus forrásai.³⁴ Ha ezeket kiegészítjük újabb moszkvai levéltári anyagaikkal,³⁵ mindaz, ami Berlinben végbement, fő vonásai-

²⁹ Schmerling 1863-ban a Német Szövetség fejedelmi gyűlésén német császárrá akarta választatni Ferenc Józsefet. I. Vilmos távolmaradása miatt a próbálkozás kudarca már előre látható volt, ezért az uralkodó nem Schmerlinggel, hanem az osztrák—porosz együttműködés irányvonalát képviselő Rechberg külügyminiszterrel az oldalán utazott Frankfurtba.

³⁰ Andrássy an Kaiser Franz Joseph. Budapest, 24. November. 1885. HHStA Wien. Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K. 19.

³¹ Schmidt: i. m. 60.

³² Schmidt: i. m. 85—87.

³³ Telegramm in Ziffern an Grafen Ludolf. Wien, 13. September. 1872. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 99.

³⁴ A. Meyendorf: Conversation of Gorchakov with Andrássy and Bismarck in 1872. Slavonic Review VIII (1929), 400—408. — Conversation between Lord Odo Russel and Andrássy, Bismarck and Gortschakow in September 1872. Slavonic Review VIII. 701—707.

³⁵ Projet de lettre particulière à Mr. Novicow à Vienne, St. Petersburg le 16 septembre 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 107.

ban rekonstruálható. Osztrák—német viszonylatban semmi érdemleges nem történt. Az iratokból kiderül, hogy Andrassy az eredeti úticélt, az osztrák—német védelmi egyezmény megkötését szóba sem hozta Bismarck előtt. A nagy osztrák külpolitikai tervről csupán a német kancellár tett említést Gorcsakovnak, de ő is csak mint régebbi próbálkozásról. Az osztrák—orosz kontaktus annál tartalmasabbnak bizonyult. Andrassynak több mondanivalója volt Gorcsakov, mint Bismarck számára. Azzal kezdte, amivel annak idején Novikovnak: Oroszországgal nem csupán tisztességes, hanem barátságos kapcsolatokat akar. De az orosz barátság értékét most alá is húzta azzal, hogy meggyanúsította Németországot: ez a hatalom le akarja törölni Ausztriát Európa térképéről. Majd hosszan fejtegette tárgyalópartnere előtt, hogy Ausztria-Magyarország jelenlegi közjogi berendezkedése kizár minden terjeszkedést, és hangsúlyozta, a Monarchia képtelen rá, hogy bármilyen területi ambíciót megengedjen magának. Galícia és a Kelet vonatkozásában megállapodást is ajánlott. Galícia tekintetében szavát adta, hogy a tervezett belső eredmények a legkisebb biztatást nem nyújthatják a nemzeti újjáéledésben reménykedő lengyeleknek. A Balkán vonatkozásában határozottan demontírozott minden hódító ambíciót. Kijelentette, hogy a törökországi status quo fenntartását óhajtja, de ha a változásokra mégis sor kerülne, a Monarchia nem fogja gátolni a fejlemények természet szerinti alakulását. Amikor Gorcsakov kijelentette, hogy Oroszország a Balkánon minden körülmények között a beavatkozás elvéhez ragaszkodik, és megkérdezte Andrassyt: a Monarchia megőrizné-e semlegességét akkor is, ha a Porta kifejezetten kérné az osztrák csapatok beavatkozását? — a külügyminiszter határozott és egyértelmű igennel felelt. Nem meglepő ezek után, hogy Gorcsakov a német kancellárral folytatott beszélgetés során kijelentette: Galíciára és a Keletre nézve kielégítő magyarázatokat kapott Andrassytól.

De hát az osztrák-magyar külügyminiszter végül is nem hozott babérokat Berlinből. Nemcsak a szövetségi terv vallott kudarcot, a közbeékelődés sem sikerült. Bismarck, mint már utaltunk rá, elárulta Gorcsakovnak, hogy milyen ajánlatokkal környékezte őt Andrassy Gasteinban, és az orosz kancellár is sietett német kollégája tudomására hozni, hogy az osztrák külügyminiszter hódító szándékkal gyanúsítja Németországot. Az eszmecserének mégis volt valami haszna Ausztriára nézve. Andrassynak sikerült elhitetnie az oroszokkal, hogy a dualista Monarchia defenzív államalakulat és nem tör hódításokra. Gorcsakov már Berlinben megmondta Bismarcknak, hogy Andrassy személy szerint jó benyomásokat tett rá, Langenau pedig nem győzte közvetíteni főnökének a külügyminiszter okos és reális politikájáról elhangzott pétervári kijelentéseket.³⁶ Novikov jelentéseiben is refrénként ismétlődött, hogy a dualizmus orosz szempontból is leginkább kívánatos ausztriai berendezkedés, és hogy Andrassy nyújthatja a legbiztosabb személyi garanciát mindenféle osztrák balkáni kaland ellen. A bécsi orosz követ ebben a kérdésben Ignatyevvel, a konstantinápolyi követtel vitába is keveredett, és a cár, egy bécsi jelentés margójára írt megjegyzésével, Novikovnak adott igazat.³⁷ Andrassy persze nem ismerhette II. Sándor széljegyzetét, de Langenau jelentései és Novikov biztatásai arra a felismerésre vezethették, hogy az orosz jóindulatból valamilyen politikai töke kovácsolható.

³⁶ Mein Wirken als Gesandter in St. Petersburg. Von F. Freiherr von Langenau. 1873 áprilisi feljegyzés. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XL. Interna. K. 332.

³⁷ Novicow à Gortchakow, Vienne, le 3/15 décembre 1872. AVPR Moszkva. Fond Kancel-jarii 1872. gy. 107.

A moszkvai külügyminisztériumi levéltár irataiból kiderül, hogy Andrássy már a berlini utazás előtt puhatolódzott Novikovnál valamiféle osztrák—orosz megállapodás létrehozásáról. Gorcsakov azonban attól tartott, hogy egy ilyen szerződés a szlávok szemében diszkreditálná Oroszországot, és a bécsi megkeresésre elutasítóan válaszolt.³⁸ II. Sándor azonban Berlinben elfogadta a bécsi világiállításra szóló meghívást, és ezzel jelét adta annak, hogy másképp gondolkodik, mint a kancellár. A cár, aki a Szent Szövetség szellemében nevelkedett, a három monarchia összefogásának mindennél nagyobb jelentőséget tulajdonított. Ez a megfontolás vezethetett 1873 tavaszán az orosz—német katonai konvenció aláírására, amely kifejezetten a békebontónak ítélt Franciaország ellen irányult.³⁹ Hogy az osztrák és orosz diplomaták tárgyaltak-e a berlini találkozó után, arról sem a bécsi, sem a moszkvai levéltárban nem találtunk útbaigazítást. Az 1873 júniusában Bécsbe érkező cárt Andrássy mindenesetre kész szerződéstervezettel várta.⁴⁰ Gorcsakov, aki időközben jobb belátásra tért, csak jelentéktelen módosításokat javasolt. A két uralkodó június 10-én Schönbrunnban aláírta a szerződést. Ennek első cikkelyében az állt, hogy az európai békét minden felforgató tevékenység ellen megvédik. A második cikkely a közös magatartás kialakítását helyezte kilátásba arra az esetre, ha egy harmadik hatalom agressziója az európai békét veszélybe sodorná. A harmadik cikkely a szükség szerinti katonai konvenció megkötéséről szólt, a negyedik pedig az időtartamról intézkedett, olyanformán, hogy a felmondást két évvel előre történő értesítéshez kötötte.⁴¹

A schönbrunni szerződés a diplomáciatörténet párját ritkítóan homályos megállapodása. A szöveg nem ad biztos támpontot arra nézve, milyen békebontó hatalomról (esetleg hatalmakról) lehet szó, és az interpolálás az előzetes akták segítségével sem végezhető el. Több-kevesebb biztonsággal meg lehet viszont állapítani, hogy mely hatalmak ellen nem irányult a szerződés. Németországról teljes biztonsággal. I. Vilmos ugyanazon év októberében csatlakozott a schönbrunni megállapodáshoz, és Németország maga is szerződő társá vált. A megállapodásnak orosz részről elképzelhető lenne az angolellenes tartalma, osztrák részről ez viszont teljesen kizárt, nem is beszélve arról, hogy a közös fellépésre szolgáló terep (Anglia tengeri hatalom lévén) különben is hiányzott. II. Sándor nyilván Franciaország ellen is elfogadta volna Ferenc József garanciáját, osztrák részről viszont aligha adhattak ilyent, miután később még Németországgal szemben is mereven elzárkóztak minden franciaellenes vállalástól. A kör így most már egészen szűk, és tulajdonképpen csak két hatalom érintkezési felülete, a Kelet marad benne. Az elméleti feltevést a berlini találkozó konkrét fejleményei is alátámasztják: ott Andrássy és Gorcsakov szóbelileg megállapodott, hogy a Keleten várható zavargások esetén is a benemavatkozás politikáját követik. A leginkább valószínű ezért, hogy a schönbrunni szerződés Törökországot, illetve a balkáni államokat (Szerbiát, Montenegrót és Romániát) ítélte potenciális békebontónak, és a közös politikai vonalat a balkáni bonyodalmak esetén szándékozott kialakítani. A berlini találkozóval és a szerződés szövegéből ítélve a megállapodásnak volt egy, a nemzetközi munkásmozgalmat, az Internacionálé ellen irányzott éle is, a „har-

³⁸ *Projet d'une dépêche confidentielle*, le 8 juillet 1872. AVPR Moszkva, Fond Kanceljarii 1872. gy. 107.

³⁹ *Text der Deutsch-Russischen Militärkonvention*. GP. I. k. 203—204.

⁴⁰ *Serge Goriainov*: *La question d'Orient à la veille du traité de Berlin (1870—1876)*. Paris. 1948. 56.

⁴¹ *Das Drei-Kaiser-Abkommen*. GP. I. 1. 206—207.

madik hatalom” kifejezés a hagyományos diplomáciai nyelvezeten készült szerződésben azonban semmiképpen nem vonatkozhatott az Internacionáléra.

Bármennyire homályos is a schönbrunni szerződés, egy tény vitathatatlan: a Monarchia, amely oroszellenes külpolitikai kurzusba kezdett, a megállapodás révén szerződéses viszonyba került a cári nagyhatalommal. Még hozzá olyan kapcsolatba, amely Németország közreműködése révén erősen a Szent Szövetség korszakában fennálló társulásra emlékeztetett. Szakítást jelentett vajon ez az 1872 februárjában beiktatott oroszellenességgel? Az osztrák-magyar központi kormánysszervek iratai alapján tagadó választ kell adni a kérdésre. 1872–73 folyamán folytatódott a februárban jóváhagyott katonai természetű intézkedések végrehajtása. A delegáció elfogadta a katonai szolgálati idő három évre történő felemelését (a szükséges létszámemeléssel együtt),⁴² a hadügyminisztérium kidolgozta a mozgósítás rendszerét,⁴³ a közös minisztertanács sürgősségi határozatot hozott a galíciai vasút megépítésére,⁴⁴ és folytatódott (ha mindenki nem is helyeselte) az északkeleti erőrendszer kiépítése. A közös minisztertanácson Andrássy meg is mondta, hogy a veszély a Monarchiát továbbra is Oroszország oldaláról fenyegeti, és a békét, a megjavult kapcsolatok ellenére, legfeljebb három évre garantálhatja.⁴⁵ A külpolitikai stratégiában, az irányvonal alapvetően oroszellenes jellegében tehát nem történt változás. A februári tanácskozáson kilátásba helyezett háború diplomáciai előkészítése (Oroszország elszigetelése, különösképp pedig a „kettő egy ellen” arány létrehozása) azonban nem sikerült. Az adott nemzetközi feltételek között Andrássy sem tehetett mást, mint amit általa kevésre becsült elődje ajánlott: elfogadta a Bismarck által régóta szorgalmazott három császár kombinációt. Ebben a tekintetben az osztrák-magyar külpolitika 1873 júniusában pontosan ott tartott, ahol 1871 májusában. A talajvesztett szász politikust Londonba száműzhették, de a szövetségi politika terén nem tehettek mást, mint amit a májusi emlékirat körvonalazott. A magyar arisztokráciában is volt azonban annyi rátartóság, hogy soha nem vallotta be Beustnak az elégtételt nyújtó beismerést.

*

A berlini találkozó és a schönbrunni szerződés fontos esemény az Andrássy vezette osztrák-magyar külpolitika további menetében. A kezdeti időszak koncepciózus és kezdeményező lépéseit ettől kezdve alkalmi reagálások váltják fel, amelyekből az iniciatíva éppúgy hiányozni látszik, mint az előzetes elképzelés. A Ballhausplatzon ugyan változatlan intenzitással folyik az aktagyártás, és a diplomáciai képviselők vezetői is szorgalmasan küldözetik jelentéseiket, de ez inkább a bürokrácia önkifejezése, mint az alkotó szellem megnyilvánulása. Maga a külügyminiszter gyakrabban található tiszadobi birtokán, mint hivatali szobájában, többször ül versenylova nyergében, mint irodájának karosszékében. Igaz, Andrássy korábban sem lelkesedett a hivatali aprómunkáért, de azért az első időszakban gyakran saját kezével írta az utasításokat, és szorgalmasan korrigálta az elébe tett fogalmazványokat. A ritkuló instrukciókon most csak az Andrássy

⁴² Wertheimer: i. m. II. k. 101.

⁴³ Walter Wagner: Geschichte des k. k. Kriegsministeriums. Wien—Köln—Graz. 1871. II. k. 104—106.

⁴⁴ Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten. Protokoll vom 25. Februar 1873. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XL. Interna. K. 287.

⁴⁵ Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten. Protokoll vom 8. Jänner 1873. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XL. Interna. K. 287.

monogram árulja el, hogy ki is a Ballhausplatz tulajdonképpeni gazdája. Egy-másfél évvel a nagy tervek megfogalmazása után Bécsben már csak rutinmunka folyt, és aki kezét hanyagul a kormánykeréken tartotta, az sem tudta már biztosan az útírányt.

Az alkalmi reagálások és tétova lépések között még Oroszország megbékítése látszik 1873 közepétől a bécsi külpolitika leginkább határozott törekvésének. Az északi hatalmat, amelyet ellenséggé nyilvánítottak, most baráti gesztusokkal környékezik. Ferenc József 1874 februárjában Pétervárra utazott, és ott koszorút helyezett el I. Miklós sírjára. Olyan színezete volt ennek, mintha vezekelni akart volna a krími háborúban tanúsított magatartásáért. Hogy orosz részről ezt legalábbis így értelmezték, lemérhető azon, hogy II. Sándor rögtön ezután az orosz—osztrák fegyverbarátság emlékeit elevenítette fel, és jókívánságait fejezte ki Ferenc Józsefnek az orosz bátorság érdemérem elnyerésének negyedszázados fordulóján.⁴⁶ (Ezzel a jelvénnel I. Miklós tüntette ki Ferenc Józsefet a győri csatában tanúsított vitézségeért.) Langenau elégedetten jegyezte naplójába: kevés hiányzik ahhoz, hogy kapcsolataink olyan hőfokot érjenek el, mint I. Miklós idején.⁴⁷ S ha az oroszbarát arisztokrata túlzásokba is esett, kétségtelen, hogy 1856-hoz, de még 1871-hez képest is sok minden megváltozott. Az osztrák—orosz közeledés kézzelfogható jele volt, hogy a külképviselőket 1874 márciusában kölcsönösen nagyköveti szintre emelték.⁴⁸

Az osztrák-magyar külpolitikai vezetés nemcsak formai gesztusokat tett, hanem az orosz külpolitika közvetlen érdekerületein is igyekezett kerülni a súrlódásokat, sőt helyenként elébe is ment a cárizmusnak. Andrassy még 1872 folyamán diplomáciai kapcsolatokat létesített a Monarchia és Perzsia között.⁴⁹ A teheráni osztrák-magyar ügyvivőnek az volt a feladata, hogy a perzsa fővárosban az egyoldalú orosz befolyást jelenlétével ellensúlyozza, de a küldetés az akkor kidolgozott nagy oroszellenes stratégiai tervbe is illeszkedett. Dubsky, a teheráni ügyvivő, ez a nevében és érzelmeiben is lengyel diplomata alapos munkát végzett. Olyannyira, hogy tevékenységére csakhamar az ottani orosz követség is felfigyelt, Langenau, aki pétervári forrásokból, meg a neki másolatban megküldött teheráni jelentésekből értesült Dubsky tevékenységéről, csakhamar aggodalmát fejezte ki Andrassy előtt a vállalkozás veszélyei miatt. És a külügyminiszter védelmébe vette ugyan Dubskyt, de — és ez a változás jele — egyben figyelmeztette az ügyvivőt, hogy mérsékelje aktivitását, és ne tegyen semmi olyant, ami az oroszok rosszallását kiválthatná.⁵⁰ Ha lehet, még ennél is nagyobb megértés mutatkozott osztrák kormánykörökben a középázsiai orosz terjeszkedéssel kapcsolatban. Pedig ez volt az a terep, amelyen Andrassy, az indiai előretörés megakadályozására, eredetileg szövetséget ajánlott Angliának. A cári csapatok 1873 májusában elfoglalták a Hivai Kánságot, és a korábban meghódított Kokand és Buhara után ezt a közép-ázsiai feudális államot is Oroszország vazallusai közé sorolták. Az európai liberális újságok, főleg a londoni és a bécsi lapok, nagy lármát csaptak az

⁴⁶ Alexandre II à François Joseph, Jungheim, le 10/22 juin 1874. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. X. Rußland K. 66.

⁴⁷ Mein Wirken als Gesandter in St. Petersburg. Von F. Freiherr von Langenau, HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XL. Interna. K. 332.

⁴⁸ Novicow à Gortchakow, Vienne, le 16/28 mars 1874. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1874. gy. 139.

⁴⁹ Andrassy an Ludolf, Wien, 11. Mai 1872. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 99.

⁵⁰ Mein Wirken als Gesandter in St. Petersburg. Von F. Freiherr von Langenau. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. LX. Interna. K. 332.

újabb orosz hódítás miatt. Novikov azonban megnyugodva jelenthette Bécsből, hogy hivatalos helyen nem osztják az újságírók aggodalmát. Andrassy már a vállalkozás hírére arról beszélt neki, hogy véleménye szerint a hivi foglalat nem fenyegeti Törökország integritását. Hozzátette ugyan, hogy ha az oroszok mégis Hiván keresztül akarnak Törökországra törni, akkor nem a legrövidebb és legjobb utat választották,⁵¹ de ez inkább szellemeskedés volt, mint az orosz eljárás rosszallása. Igaz, Gladstone is azt mondta, hogy Angliának nem áll érdekében saját határain kívül háborút viselni,⁵² így az esetleges osztrák ellenakció most sem számíthatott volna angol támogatásra. Mégis az idők változásának jele, hogy az orosz hatalmi potenciál újabb növekedése fölött ilyen könnyen napirendre tértek Bécsben.

Az osztrák—orosz közeledés a két hatalom külpolitikájának közvetlen érintkezési felületeire is kihatott, így egyebek mellett erősen tompította a Törökországgal kapcsolatos nézeteltéréseket. Andrassy, mint tudjuk, az első időszakban a konstantinápolyi talaj fellazítását vette célba, és azon erőlködött, hogy a törököket megnyerje oroszellenes tervei számára. Az eredmény, ezt is tudjuk, elmaradt, és nemcsak a törökök méltatlankodtak, az oroszok is alaposan megneheztek. A külügyminisztérium konstantinápolyi postájában a berlini császártalálkozót követően nincs többé nyoma annak, hogy Ludolfot oroszellenes tevékenységre utasítanak. Ehelyett inkább olyan jelzésekre bukkanhat a kutató, amelyek az Oroszországgal való egyetértés kialakítására vallanak. Midhat pasa, a török nagyvezér 1872 szeptemberében arra kérte Andrassyt, hogy nyújtson támogatást Törökországnak a felforgató elemek elleni harcában. Az osztrák-magyar külügyminiszter késznek nyilatkozott a segítség megadására, de Ludolfnak írt levelében csak a pánszlávizmusról beszélt, és gondosan kerülte a kínálkozó oroszellenes gyanúsításokat.⁵³ Hogy a cári diplomácia értékelte az osztrák hajlandóságot, lemérhető azon, hogy fokozatosan megszűntek a Ludolf elleni panaszok és vádaskodások, amelyekkel Novikov szinte hetenként kopogtatott a ballhausplatzi palota ajtaján.⁵⁴ A további engedékenységek jele volt, hogy a lengyel érzelmű Ludolfot mégiscsak leváltották. Helyébe 1874 márciusában Zichy Ferenc kapott kinevezést. Az a Zichy gróf, aki 1849-ben császári komiszár volt a cári intervenció csapatok mellett, és akit szűkebb hazájában ezért csak mint muszkavezetőt aposztrofáltak. Erre a politikai rehabilitációra utalva némi joggal mondhatta Novikov, hogy Ausztria az Oroszországhoz fűződő kapcsolatainak alakításában visszatér az 1849 előtti tradíciókhoz.⁵⁵

A bécsi orosz nagykövet is úgy volt persze ezzel az ítélettel, mint pétervári osztrák kollégája: egy kicsit saját vágyait látta valóságnak. Mentségére szolgálhat, hogy nem volt egyedül véleményével. Mindenesetre ha az osztrák külügyminisztérium aktái közé lapozhatott volna, egyéb tendenciák érzékelésére is lett volna alkalma. Törökországgal kapcsolatban, ahol a nyílt színen lassan minden az oroszokkal való egyetértésben történt, a bizalmas ügyintézés megtartotta külön-

⁵¹ Novicow à Westman, Vienne, le 13/24 janvier 1873. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1873. gy. 120.

⁵² Beust an Andrassy, London. 9. Mai 1873. HHStA Wien. Min. des Aeussern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 79.

⁵³ Andrassy an Ludolf, Ofen, 27. September 1872. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 99.

⁵⁴ Vö. Projet de lettre particulière à Mr. Novicow. Pétersbourg, le 18 mars 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 107.

⁵⁵ Novicow à Westman, Vienne, le 12/24 mars 1874. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1874. gy. 139.

állását, sőt gyakran kifejezett oroszellenes jellegét. Andrássy tevékenységében a három császár politikai beiktatása után is számos törökbarát mozzanat jelentkezett. Az Oszmán birodalom fenntartása, a török területi épség biztosítása továbbra is egyik fő gondja maradt az osztrák-magyar külpolitikának. Amikor híre jött annak, hogy Franciaország a török fennhatóság alatt álló Tunisz megszállására készül, Andrássy az európai érdek nevében vétót emelt. A törökök hivatása abban áll, írja, hogy az európai kultúrát közvetítsék az elmaradott muzulmán világ felé, és minden területi változás ennek a küldetésnek a betöltésében akadályozná.⁵⁶ A törökellenes fordulatot fontolgató görögöknek megüzente, hogy Ausztriától távol áll minden törökellenes szándék, és az athéni politikusoknak a jó viszony további fenntartását tanácsolta.⁵⁷ Egy Londonból jövő távirat margójára azt írta, hogy ezt a számarságot (ti. hogy a Monarchia a török integritás ellen lenne) Elliot, a konstantinápolyi angol követ beszélte be a törököknek.⁵⁸ És nemcsak a törökök számára kedvező megnyilvánulásokról, hanem az érdekükben kifejtett erőfeszítésekről is szó volt, Andrássy védelemképes állapotba akarta juttatni Törökországot, és szünet nélkül tanácsokat osztogatott a konstantinápolyi politikusoknak. Törökországnak létérdeke, hogy a balkáni államok összefogását megakadályozza, fejtegette a bécsi török követ előtt, ezért célszerű, az erőt és a hajlékonyságot egyszerre megtestesítő magatartást kell kialakítania. Andrássy az Egyesült Fejedelemségek (Románia) és Montenegró irányába ajánlott engedékenységet. A románokat megbízhatónak tartotta, részint a hatalmon levő konzervatív kormány garanciái folytán, részint oroszellenes érdekeltségeik miatt,⁵⁹ a montenegróiak preferálásával pedig feléleszthetőnek látta a kíváncsós Belgrád-Cetinje rivalizálást.⁶⁰ Határozott hangsúllyal óvta a törököket attól, hogy az oroszbarát, és potenciálisan a keleti Piemontnak számító Szerbiának bármilyen engedményt tegyenek.⁶¹ A megkülönböztetett bánásmód mellett a kialakult belső balkáni ellentétek elmélyítésén is célravezetőnek látta munkálkodni. Ezért ajánlotta melegen, hogy a törökök ne akadályozzák a konstantinápolyi ortodox egyházon belüli szakadást, és ismerjék el az önálló bolgár egyház megalakulását.⁶² Andrássynak a védelem katonai feltételeinek megjavítására is gondja volt. A Vaskapu hajózási akadályainak eltávolítása, amelyet az osztrák-magyar külügyminiszter újra és újra tanácsolt a törököknek, tulajdonképpen nem egyébre szolgált, mint a Belgrád elleni török flotta-fellépés lehetőségének megteremtésére, valamint arra, hogy adandó alkalommal a dunai osztrák flottilla is megjelenhessék a Fekete-tengeren.⁶³

⁵⁶ Andrássy an Ludolf, Budapest, 23. Jänner 1874. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 105.

⁵⁷ Andrássy an Zichy, Wien, 4. Juni 1874. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 105.

⁵⁸ Wolkenstein à Andrássy, Londres, le 12 septembre 1873. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. VIII. England K. 80.

⁵⁹ Andrássy à Ludolf, Vienne, le 27 mai 1872. HHStA Wien, Min. des Aeussern, Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 99.

⁶⁰ Andrássy an Ludolf, Pest, 14. November 1872. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 99.

⁶¹ Andrássy à Ludolf, Vienne, le 26 avril 1872. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 99.

⁶² Andrássy à Ludolf, Vienne, le 14 mars 1872. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 99.

⁶³ Andrássy à Ludolf, Vienne, le 2 septembre 1872. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 99.

A törökökkel azonban nem volt könnyű szót érteni. A sztambuli politikusok, akik már sokszor ráfizettek a bécsi, londoni és pétervári tanácsokra, eleve bizalmatlanul fogadtak minden külföldről jövő indítványt. Már csak azért is, hogy legalább önmaguk előtt megőrizhessék önállóságuk látszatát. Most is pont az ellenkezőjét tették annak, amit Andrássy kívánt tőlük: elutasították a Vaskapu-indítványt, a románok helyett inkább a szerbeknek kedvében jártak, a bolgár szakadárokkal szemben pedig a konstantinápolyi pártíárchát erősítették. A kedvezőtlen török magatartás lehet a magyarázata annak, hogy az osztrák-magyar külügy-miniszter a balkáni politikában egyéb tényezők szerepét is mérlegelni kezdte. Persze ekkoriban ő maga is határozatlan volt, a talán még kedvező török reagálás esetén sem mutatkozott volna állhatatosnak. A sorozatos konstantinápolyi visszatartás után mindenesetre megfogalmazta az alternatívát: keleten vagy a törökökre, vagy a balkániakra kell számítanunk, de valamelyikben mindenképpen biztosnak kell lennünk.⁶⁴ Sok jel mutat arra, hogy Bécsben a balkániak melletti állásfoglalás is szóba jöhetett. A világkiállítás alkalmával Nikita herceg, a montenegrói fejedelem is a császárvárosba látogatott. Ferenc József a szuverén uralkodónak kijáró protokoll szerint fogadta a hegyek országának fejedelmét, és nem sokat törődött a konstantinápolyi véleménnyel, amely szerint Nikita, mint vazallus, csak a török követ oldalán jelenhet meg más ország uralkodója előtt.⁶⁵ Amikor Milán szerb fejedelem bécsi látogatása alkalmával a törökök már előre tiltakoztak, és tekintélyük megvédése érdekében ideiglenesen haza akarták rendelni a bécsi követet, Andrássy egyenesen a diplomáciai kapcsolatok megszakításával fenyegetőzött.⁶⁶ Egyébként Andrássy összes fenntartásai ellenére Szerbia bizonyos köznevelését is elfogadta,⁶⁷ és Riszticset, akire nagyon haragudtak Pétervárott,⁶⁸ Novikov előtt meg is védelmezte. Az osztrák–szerb viszony normalizálódására mutat, hogy Andrássy a bécsi szerb ágens diplomáciai státusának rendezését is kilátásba helyezte.⁶⁹ (Olyan státust ígért, amellyel a bécsi román ügyvivő rendelkezett, vagyis végeredményben a szerb önállósági igények tekintetében tett lényeges engedményt.) Amikor a törökök a sorozatos Balkán-barát gesztusok és a bécsi sajtóban jelentkező hasonló megnyilvánulások miatt tiltakoztak, Andrássy eléggé goromba módon azt válaszolta, hogy ha a törökök sokat okvetetlenkednek, a jövőben minden szolidaritást megszakít velük.⁷⁰ A hetvenes évek folyamán előadódó helyi jellegű balkáni konfliktusok alkalmával az osztrák-magyar hivatalos külpolitika a törökökkel szemben többnyire a balkániak pártjára állt. Az 1873 őszen a boszniai Gradiskában történt incidens alkalmával például Andrássy jegyzékében követelte a török kormánytól, hogy hívja vissza az atrocitásokért felelős helyi megbízottakat, szüntesse be a megtorló intézkedéseket, és adjon amnesztiát

⁶⁴ Andrássy à Ludolf, Vienne, le 21 octobre 1873. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 105.

⁶⁵ Andrássy à Ludolf, Vienne, le 28 mai 1873. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 105.

⁶⁶ Andrássy à Zalusky, Reichenau, le 7 septembre 1873. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 105.

⁶⁷ Andrássy an Langenau, Wien. 21. Mai 1873. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. X. Rußland. K. 65.

⁶⁸ Projet de lettre particulière à Mr. Novicow. Saint Pétersbourg, le 14 avril 1873. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarü 1873. gy. 121.

⁶⁹ Andrássy à Ludolf, Bude, le 15 décembre 1873. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 105.

⁷⁰ Andrássy an Ludolf, Wien, 8. Jänner 1874. HHStA Wien. Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 105.

a vétlen, a Monarchiába menekülő bosnyákoknak.⁷¹ Konstantinápolyban ezek után igazoltnak látták a feltevést, hogy a törökellenes mozgalmat tulajdonképpen az osztrákok szítják Boszniában.⁷²

Andrássy hevesen tiltakozott a gyanúsítás ellen Konstantinápolyban, és a török feltevést osztó angolok ellen is ingerülten kifakadt. Az ellentmondó gesztusok és kifejezések között mindenesetre a történész is nehezen tud eligazodni azon, hogy ezekben az években törökbarát, vagy törökellenes volt-e inkább az osztrák-magyar külpolitika. Andrássy mindenesetre tagadta, hogy véglegesen eldöntötte volna a saját maga által felállított alternatívát. Az 1873 őszén Bécsben tartózkodó Bismarcknak azt mondta, hogy az egyedüli ésszerű osztrák külpolitika az arany középut lehet, azaz sem túlságosan török, sem túlságosan keresztény.⁷³ Úgy tűnik azonban, hogy mivel a Balkán és a török viszonylat nemcsak önmagában bírt jelentőséggel, hanem egyúttal az osztrák—orosz kapcsolat függvénye volt, ez a középut ekkor inkább Belgrádhhoz és Cetinjéhez esett közelebb, mint Konstantinápolyhoz. A balkániaknak tett jóindulatú gesztusok és a törököktől kicsikart kisebb engedmények nemcsak arra voltak alkalmasak, hogy a nagyobb megmozdulástól visszatartsanak, hanem egyúttal a pétervári jóindulat elnyerésére is számíthatnak. És hogy az orosz fővárosban megértették az osztrák szándékot, lemérhető azon, hogy ők a maguk részéről következetesen és állhatatosan nyugalomra intették a balkániakat.⁷⁴ A két hatalom között olyan nagy volt az egyetértés, hogy Gorcsakov 1874 februárjában a „viribus unitis” szellemében szólított fel együttműködésre,⁷⁵ és közös instrukciókkal látják el a belgrádi orosz és osztrák-magyar konzulokat. A balkáni osztrák politikával szembeni orosz elégedettség jele is volt, hogy az Andrássy iránti rokonszenv Pétervárott egyre inkább növekedett. A három császár politika eredményes folytatását az orosz fővárosban hovatovább a magyar arisztokrata⁷⁶ személyétől tették függővé. Ha az osztrák-magyar külügyminiszter megítélésében egészében véve tévedtek is az oroszok, Andrássy ezekben az években kétségkívül rászolgált a szép pétervári bizonyítványra.

A három császár szövetsége, mint láttuk, szűk keretek közé szorította az osztrák-magyar külpolitikát, és mozgásszabadságát mind Oroszországgal, mind a Balkánnal szemben erősen korlátozta. A megnyilvánulásokban itt is, ott is több volt a rögtönzés és az igazolás, mint a jól átgondolt céltudatosság. Akadt azonban olyan terület is, ahova nem, vagy csak kismértékben terjedt ki a hármas együttműködés korlátozó és szabályozó hatása. Az osztrák—olasz viszony alakulása számított elsősorban ilyennek. Olaszország annak idején fegyvertársa volt Franciaországnak, majd Poroszországnak az Ausztria elleni háborúban, és az irredenta Itália miatt Andrássy elemzése szerint Oroszországnak is szövetségese lehetett. A külügyminiszter a nevezetes februári tanácskozáson az Olaszországgal szemben követett politika feladatait éppen abban jelölte meg, hogy megakadályozza ennek

⁷¹ Andrássy an Ludolf, Wien, 1. Novembre 1873. HHStA Wien. Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 105.

⁷² Copie d'une dépêche au Comte Ludolf, Vienne, le 21 octobre 1873. HHStA Wien. Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 105.

⁷³ Novicow à Westman, Vienne, le 8/20 octobre 1873. AVPR Moszkva, Fond Kanceljarii 1873. gy. 121.

⁷⁴ Projet de lettre particulière à Mr. Novicow. Saint Pétersbourg, le 14 avril 1873. AVPR Moszkva, Fond Kanceljarii 1873. gy. 121.

⁷⁵ Lettre particulière à Mr. Novicow. Saint Petersbourg, le 20 février 1874. AVPR Moszkva, Fond Kanceljarii 1874. gy. 140.

⁷⁶ Projet de lettre particulière à Mr. Novicow. St. Pétersbourg, le 6 décembre 1873. AVPR Moszkva, Fond Kanceljarii 1874. gy. 121.

az esetleges harmadik szövetségnek a létrejöttét. A helyzet ebben a tekintetben kedvezően alakult. Oroszország, miután rendezte kapcsolatait a Monarchiával, egyelőre nem követte sem a francia, sem a porosz példát, ugyanakkor az osztrák—olasz viszony alakulása tekintetében is közömbös maradt. A Monarchiának lehetősége nyílt arra, hogy ebben a viszonylag nyugalmas időszakban hosszabb távon is ellene dolgozzon az esetleges újabb olasz kapcsolatkeresésnek. A dezorientált és passzivitásba kényszerített Andrássy ezen a területen mutatott a legtöbb céltudatosságot és kezdeményezőképeséget.

A megnyilvánulások, és ebben Andrássy különbözött minden ballhausplatzi elődjétől, többnyire barátságosak voltak. A külügyminiszter ahol csak tehetett, kedvezett az olaszoknak. Így a Róma—Vatikán konfliktusban is egyértelműen az olaszok pártjára állt. A konfliktus, mint emlékeztetés, az örök város 1870 szeptemberében történt elfoglalásával keletkezett, és a pápa tiltakozása folytán azóta is az olasz külpolitika legnagyobb gondját jelentette. Rómában attól tartottak, hogy a pápa a katolikus hatalmak támogatásával visszaszerzi világi hatalmát, és az egységes Itáliát megfosztja jogszerinti fővárosától. Andrássy világosan értésére adta az olaszoknak, hogy a Monarchia, mint katolikus nagyhatalom, a pápa világi törekvéseivel nem vállal semmiféle közösséget. Annakidején, 1871 júliusában az osztrák követ még nem vett részt Viktor Emánuel ünnepélyes római bevonulásán, és a fenntartásokat kifejezendő, csak később költözött át az olasz kormány új székhelyére.⁷⁷ Andrássy, hogy feledtesse a kedvezőtlen benyomásokat, visszahívta az ultramontaná diplomata hírében álló Kübecket, és helyébe az olaszoknak is tetsző követet akreditált. Wimpfen gróf, az új követ Rómában nyújtotta át megbízólevelét, jelezve ezzel, hogy a Monarchia végérvényesen elismeri Olaszország új fővárosát.⁷⁸ Amikor az olaszok mégis inkább Németország felé tájékozódtak, Andrássy a bécsi olasz követ előtt sokatmondóan hangsúlyozta, hogy az osztrák—olasz érdekek is közösek, és hogy jóindulatát tanúsítsa, még az olasz uralkodó bécsi látogatásának lehetőségéről is puhatolódzott.⁷⁹ Olasz részről jóideig viszonzatlan maradt minden osztrák kezdeményezés, de 1873 tavaszától, a francia monarchista restauráció lehetőségétől megrettenve, már maguk szorgalmazták a jóviszony helyreállítását. (A francia legitimizmus, amelynek esélyeire a későbbiekben még visszatérünk, a pápa világi törekvéseinek legfontosabb külső támaszát jelentette.) Visconti Venosta olasz külügyminiszter 1873 júniusában újra visszatért a csaknem egy esztendővel korábban osztrák részről felvetett látogatási tervre, és biztosította Andrássyt, hogy bensőséges kapcsolatokat akar kiépíteni a Monarchiával.⁸⁰ Az olasz uralkodó bécsi fogadtatása 1873 októberében katolikus-konzervatív körök nyíltan kifejezésre juttatott rosszsallása ellenére újabb demonstráció volt az új olaszországi helyzet elismerése mellett.⁸¹

Az osztrák—olasz viszony normalizálására törekvő Andrássy igen mérsékelt és tapintatos módon járt el a két ország kapcsolatát feszélyező olasz irredenta

⁷⁷ *Friedrich Engel-Janosi*: Österreich-Ungarn, Frankreich und die Verlegung der Hauptstadt Italiens nach Rom im Sommer 1871. Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz—Wien—Köln, 1965. 397—409.

⁷⁸ *Waltraud Hirsch*: Felix Graf Wimpffen (1827—1882), ein österreichischer Diplomat der franzisko-josephinischen Epoche. Dissertation. Wien, 1970. 132.

⁷⁹ *Hirsch*: i. m. 135—136.

⁸⁰ Andrássy à Wimpffen, Vienne, le 22 juin 1873. HHSStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XI. Italien. K. 83.

⁸¹ *Gisela Marko*: Österreich-Ungarn und Italien von 1871—1878. Dissertation. Graz, 1967. 19.

megnyilatkozások ügyében is. Az olasz sajtó állandóan napirenden tartotta a „megváltatlan Itáliát”, és a közölt cikkek hangneme a Risorgimento időszakának éles osztrák-ellenességére emlékeztetett. Az osztrák-magyar külügyminiszter válasz nélkül hagyta ezeket a heves kifakadásokat, és a bécsi olasz követtel folytatott beszélgetéseiben mindig óvakodott attól, hogy a római kormányt tegye felelőssé az újságírók szertelensége miatt. Amikor azonban Viktor Emánuel uralkodásának negyedszázados jubileumán egy milánói újság 1859 és 1866 példájának követésére buzdított, Andrassy is jónak látta, hogy kifejezésre juttassa aggályait. Visconti Venosta olasz külügyminiszter 1874 májusában Wimpffen útján (aki maga is szorgalmazta a fellépését) jegyzéket kapott,⁸² amely mint gesztus önmagában is figyelmeztetett arra, hogy a Monarchia számára nem közömbös, mi történik közvetlen szomszédságában. Andrassy azonban most sem a kormányt hibáztatta, hanem a felelőtlen és meggondolatlan elemek akcióit ítélte el, amelyek az olasz kormánynak is sok gondot okoznak. Tartalma szerint is inkább az irredenta mozgalom időszerűtlenségét bizonygató elméleti izű irat volt ez a jegyzék, mint következményeket is sejtető politikai megnyilvánulás. Andrassy az olaszok emlékeztetőbe idézte, hogy mindig csak külső segítséggel érhettek el sikereket Ausztria ellen, olyan szituációban, amikor Franciaország vagy Poroszország hatalmi megfontolásokból támogatást nyújtott Olaszországnak, Oroszország pedig az osztrák-ellenes táborban állt. A múlt emlegetésével Andrassy nem az olaszok önértetét akarta sérteni, hanem arra kívánta figyelmeztetni őket, hogy a jelenlegi helyzetben az említett három hatalom közül egy nem tud, kettő pedig nem akar kezdet emelni Ausztriára. A jegyzék az olasz irredenta célkitűzésekről, az etnográfiai határról is csak teoretikus értelemben beszélt. Andrassy általánosságban elismerte a nemzeti elv államalakító szerepét, de határozottan elutasította a nemzeti határok programjának teljes és maradéktalan alkalmazását. Az etnográfiai határ elvének elfogadása a nemzetközi politikában mindenki háborúját eredményezné mindenki ellen, a Monarchiát nevezetesen kényszerítené, hogy vagy önként beletnyugodjék saját felbomlásába, vagy pedig hogy végnélküli háborúba kezdjen a határait környező, és a határok által megosztott etnikai egységek bekebelezése érdekében. Hogy az etnográfiai elv nem törvényszerű eleme az államalakulásnak, annak igazolására Andrassy egyebek mellett az osztrák—német és az orosz—német határra hivatkozott, amelyeket, annak ellenére, hogy e határok kompakt etnikai testeket vágtak ketté, az érdekelt felek végérvényesen tudomásul vettek. Az elemzés elvont volt, a példák távoliak, de az olaszok, ha akarták, magukra vonatkoztathatták.

Az olasz irredenta elleni fellépés azonban csak úgy lehetett hatásos, ha osztrák részről megfelelő garanciákkal párosult. A Monarchiában is létezett ugyanis az irredenta megfelelője: egy olyan irányzat, amely a régi itáliai állás visszaszerzésére áhítozott. A hadsereg töretlenül őrizte Radetzky szellemét, és a tisztikar olaszellenes megnyilvánulásai újabbán a klérusnál és a szélesebb katolikus közvéleménynél is egyetértéssel találtak. Andrassy személy szerint teljesen idegen volt ettől az osztrák katonai és politikai tradíciótól. A Monarchia itáliai szerepéről ugyanaz volt a véleménye, mint a németországi küldetéséről: egyszersmindenkora befejeződött, s nagy kár, hogy egyáltalán idáig tartott.⁸³

⁸² Andrassy à Wimpffen, Vienne, le 24 mai 1874. HHStA Wien, Min. des Acussern. Polit. Archiv. XI. Italien. K. 84.

⁸³ Andrassy Kállaynak, Terebes, 1870. október 24. Országos Széchényi Könyvtár Budapest. Kézirattár. Fol. Hung. 1733.

Nem esett nehezebb ezért, hogy az irredenta ellen szóló jegyzékében egyúttal kijelentse: a Monarchia napirendre tért a régi ellentétek fölött, tudomásul veszi az egységes Olaszország létét, és ezt az államot az európai béke és biztonság fontos garanciájának tekintti. De nem maradt az általánosságoknál, hanem azt is kijelentette, hogy Ausztriában ma nem létezik jelentékeny párt, amely a régi itáliai birtokok visszaszerzését tekintené céljának. Jelentékeny párt, vagyis olyan, amely a Monarchia olasz politikáját ebben a tekintetben érdemlegesen befolyásolhatná. S hogy szavainak kellő hitelt adjon, éppen e párt tiltakozása ellenére vitte egy év múlva keresztül, hogy Ferenc József dalmáciai útja során Velencébe is ellátogasson. Az osztrák-magyar uralkodó jelenléte a lagunák városában, az egykori osztrák tartományban, a nyilvánosság előtt is demonstrálta, hogy a Monarchia tudomásul veszi a befejezett tényeket, és nem kívánja többé az 1866 előtti állapotokat.

Az olaszok az elégedettség érzésével nyugtázták az osztrák garanciákat, s jöllehet a tábornokokkal szembeni gyanakvásuk nem múlt el teljesen, az itáliai pozíciók problémája nem feszélyezte többé a két ország kapcsolatát. Visconti Venosta a maga részéről az osztrák aggályokra felelt megnyugtatóan. A kormány és a lakosság közösségét nemcsak a jelenére nézve tagadta az irredentával, hanem mediterrán túlzással a jövőre nézve is kétségbe vonta, hogy Trieszt valaha is olasz lehetne.⁸⁴ Az osztrák—olasz viszony ebben a tekintetben azonban nem az érdekek közösségén, csak a belátás kényszerén nyugodott. Andrassy példái a német—osztrák és német—orosz határról nem győzhették meg az olaszokat. Ők nem félték a németek módjára attól, hogy teljessé tegyék az etnikai egységet, és tőlük eltérően a Monarchia létehez sem kapcsoltak hatalmi-politikai elgondolásokat. Olaszország potenciálisan így mindig bizonytalan tényező maradt a Monarchia számára. Andrassy, aki kétség kívül újat hozott a délnyugati szomszédal szemben követett politikában, így csak meglehetősen szűk korlátok között mozgatható.

A Monarchia külpolitikája a három császár szövetségének létrejötte után azon a területen volt a leginkább passzív és alkalmazkodó, ahol eredetileg legtöbb kezdeményezést mutatott: Németországgal szemben. Az oroszellenes szövetségi próbálkozások kudarca után az osztrák—német kapcsolatoknak kevés tartalma maradt. A súrlódási felület a két ország között már korábban, az új németországi helyzet tudomásulvételével kiküszöbölődött. A szövetségi próbálkozásokkal szembeni német elzárkózás viszont azt eredményezte, hogy a két ország külpolitikája között találkozási pont sem keletkezett. A német—osztrák viszony a három császár szövetségén belüli kapcsolatra redukálódott, és osztrák részről leginkább Németországnak az adott szövetségén belüli elhelyezkedésére kellett és lehetett figyelmet fordítani. Nevezetesen arra, hogy nem kerül-e túlságosan közel a harmadik partnerhez (Oroszországhoz), és arra, hogy nem majorizálja-e esetleg mindkettőt. Persze Németország potenciálisan továbbra is oroszellenes szövetségének számított, ugyanakkor olyan nagyhatalomnak, amely mint szomszéd ország és mint német állam a Monarchiát potenciálisan veszélyeztethette is. A szűk keretek közé szorított osztrák külpolitikának mindenesetre ügyelnie kellett arra, hogy megnyilvánulásai során a helyzetben levő ellentmondásokat ne tévessze szem elől.

Állásfoglalásra többnyire a német külpolitika különböző területeken jelentkező megnyilvánulásai adtak alkalmat. Az olyan eset, mint az 1874 februári

⁸⁴ *Hirsch*: i. m. 146.

amikor Andrassy a pétervári látogatáson ismét kísérletet tett a német—orosz kapcsolat meglazítására,⁸⁵ eléggé ritkán fordult elő. Andrassy német politikája leginkább német kezdeményezésekkel kapcsolatos magatartás kialakításában merült ki. A német külpolitika legfontosabb területén az osztrák állásfoglalás részint kedvező, részint kedvezőtlen volt Németország számára. Amikor 1873 májusában Franciaországban a németekkel szembeni konciliáns Thiers helyére a legitimista restaurációt és az esetleges revansot megszemélyesítő Mac Mahon került hatalomra, Andrassy nem tagadta meg Bismarcktól a kért diplomáciai támogatást. A német kancellár azzal kívánta a francia fordulattal szembeni rosszallását kifejezésre juttatni, hogy az államközi kapcsolatok normáitól eltérően nem lépett rögtön kapcsolatba az új rezsimmel, hanem az új kormányfőtől várta el, hogy a Párizsba akreditált követeknek jelezze megválasztását. Ehhez az udvariatlan és sértő eljáráshoz az osztrák-magyar külügyminiszter is csatlakozott, és Apponyi Rudolf a bécsi utasításnak megfelelően csak akkor lépett kapcsolatba az új francia kormánnyal, amikor az nála is hivatalosan jelentkezett, tehát mintegy átnyújtotta neki a parlamenttől kapott megbízólevelét.⁸⁶ A jövődő francia államforma kérdésében azonban már nem egyezett meg az osztrák és a német vélemény. Bismarck a bekövetkező legitimista restaurációban a lehető legnagyobb veszélyt látta Németországra nézve: attól tartott, hogy a monarchia könnyebben talál szövetségeseket és a francia revans esélyei ezáltal meghatványozódnak.⁸⁷ Andrassy úgy látta, hogy miután Ausztriának a múltban csak a köztársaság és a császárság okozott nehézségeket, a legitim monarchia viszont soha, ez a lehetséges berendezkedés most is a leginkább kívánatos.⁸⁸ Az pedig már kifejezetten német-ellenes megnyilvánulásnak számított, hogy az osztrák-magyar külügyminiszter Franciaország további meggyengítésével sem értett egyet. Amikor Apponyi arról jelentett, hogy Mac Mahon vissza akarja szerezni Franciaország pozícióját az európai egysúlyra alapított hatalmi rendszerben, Andrassy rögtön visszaírt: a francia kormányfő ebben a törekvésében teljességgel számíthat a Monarchia támogatására.⁸⁹

Ahol közvetlen osztrák érdekek nem forogtak kockán, ott a Monarchia a viszontszolgáltatás reményében előzékenyen és engedékenyen viselkedett Németországgal szemben. Szemléletesen mutatkozott ez a magatartás az 1874 nyarán keletkezett spanyolországi incidens kapcsán. Spanyolországban a sikertelen Hohenzollern kandidatúra óta polgárháborús állapotok uralkodtak, különböző dinasztiák, diktátorok és köztársasági kísérletek váltogatták egymást, de egyik rezsim sem tudott véglegesen konszolidálódni. A három északi monarchia, jöllehet szimpátiájával mindig valamelyik küzdő fél oldalán állott, a belharccal szemben várakozó álláspontra helyezkedett és a rövid életűnek tűnő kormányoktól sorozatosan megtagadta az elismerést. A hagyományt az 1874 januárjában hatalomra került köztársasági színezetű Serrano-kormánnyal szemben is követték, annál is inkább, mert az osztrákok és az oroszok inkább Serrano ellenfeleivel, a karlistákkal szimpatizáltak. Bismarck azonban 1874 júniusában egyszerre álláspontot változtatott. A karlisták puskacső elé állítottak egy német haditudósítót, és a

⁸⁵ Wertheimer: i. m. II. k. 139—140.

⁸⁶ Andrassy à Apponyi, Vienne, le 23 mai 1873. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. IX. Frankreich. K. 100.

⁸⁷ Bismarck an Arnim, Berlin, 20 Dezember 1872. Grosse Politik. I. k. 160—161.

⁸⁸ Wertheimer: i. m. II. k. 123—124.

⁸⁹ Andrassy à Apponyi, Bude, le 15 mai 1874. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. IX. Frankreich. K. 101.

német kancellár ezt az „ultramontán és legitimista provokációt” csakis a papokkal és hercegekkel szembeszálló spanyol kormány elismerésével látta megtorolhatónak. Az akció azonban úgy lehetett igazán hatásos, ha Németország szövetségeseivel együtt lép fel és a spanyol köztársasági kormányt egyidejűleg Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia is elismeri. Orosz részről azonban ideológiai megfontolásoktól vezettetve mereven elzárkóztak, és az osztrák-magyar uralkodó is képtelenségnek találta, hogy a Monarchia polgárháborús szituációban a köztársaság oldalára álljon. Andrassy mind saját uralkodójánál, mind az orosz cárnál hathatós diplomáciai támogatásban részesítette Bismarckot. Ferenc Józsefnek azzal érvelt, hogy ilyen esetben (vagyis amikor mne vagyunk közvetlenül érdekelve) még akkor is érdemes a német állásponthoz csatlakozni, ha az nem fedi teljesen a mienket.⁹⁰ II. Sándort pedig az egyetnemértés kedvezőtlen következményeire⁹¹ (az európai demokrácia várható kárörvendezésére) figyelmeztette. Az oroszokat végül is nem sikerült meggyőzni, de Ferenc József (és végül Bismarck is) elfogadta az Andrassy által szóba hozott közvetítő megoldást. Németország és a Monarchia együttesen ismerte el a hatalmon levő spanyol kormányt, anélkül azonban, hogy a köztársasági államforma elfogadása tekintetében bármilyen módon elkötelezte volna magát. A Monarchia a Németországgal szembeni jószolgálataiért adandó alkalommal megfelelő viszonzást várhatott.

A bismarcki bel- és külpolitika egyik központi kérdésében, a Kulturkampf tekintetében már korántsem mutatkozott teljes osztrák–német egyetértés. A német kancellár a birodalmi egység követelményeinek megfelelően rendkívül éles harcot folytatott a délnémet katolikus szeparatizmus ellen, egyidejűleg rendkívül ingerült módon reagált a nemzetközi politika minden katolikus színezetű megnyilvánulására. A Monarchiától azt várta, hogy lépéseit lehetőség szerint hathatósan támogassa. A hetvenes évek osztrák belső fejlődése ebben a tekintetben megfelelt a kancellár kívánságainak. A pápai csalhatatlansági dogmát az osztrák kormány már korábban elutasította, most meg olyan vallási törvényeket fogadtatott el a Reichsratban, amelyek miatt a pápa egyenesen kiközösítéssel fenyegetőzött.⁹² Attól azonban, hogy a német kancellárhoz hasonlóan az egyház elleni hadjáratba, vagyis kultúrharcba kezdjen, mind az osztrák kormány, mind a külügyminiszter határozottan elzárkózott. Jellemző ebben a tekintetben, hogy még a jezsuiták kiutasításáról szóló törvénynek sem szereztek érvényt, és ez a militáns pápai szerzetesrend zavartalanul folytathatta tevékenységét. Ez az osztrák tolerancia már semmiképpen sem nyerte meg a német kancellár tetszését. A majdani pápaválasztás kérdésében teljességgel eltért az osztrák és a német álláspont. A tervezetéseknél a vatikáni–olasz viszony rendezetlensége és IX. Pius magas életkora adott aktualitást, és érthető módon különösen Berlinben mutattak nagy kezdeményezőkészséget. Bismarck olyan pápát szeretett volna látni Szent Péter trónusán, aki nem nyújt támogatást a renitens német püspököknek, hanem inkább az állammal való kibékülésre inti őket. Ennek érdekében Bismarck feltételeket kívánt szabni abban a tekintetben, hogy milyen legyen a megválasztandó pápa magatartása, fellépéséhez pedig meg akarta nyerni a hatalmak támogatását, különösképp Olaszország és az Osztrák-Magyar Monarchia

⁹⁰ Andrassy an Münch, Wien, 16 August 1874. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. III. Preußen K. 107.

⁹¹ Andrassy à Mayr, Vienne, le 15 août 1874. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. X. Rußland. K. 66.

⁹² Wertheimer : i. m. II. k. 257.

együttműködését. Andrassy azonban joggal gyanította, hogy Bismarck a feltételekkel tulajdonképpen nem egyebet akar, mint a választás diszkreditálását, hogy a feltételek be nem tartása esetén az új pápa elismerését megtagadhasa. Az osztrák-magyar külügyminiszter nem óhajtott ilyen bonyodalmat, ezért nem csatlakozott Bismarck indítványához, sőt melegen tanácsolta az olasz kormány-nak, hogy a pápaválasztás szabadságát mindenképpen biztosítsa, és kerülje el az egyházfő Rómából való esetleges eltávozását.⁹³ Az olasz kormány Andrassy tanácsai szerint járt el,⁹⁴ és a német kancellár egyedül maradt javaslatával. Természetes, hogy a kudarc után nem írt köszönő levelet Bécsbe. A Monarchiával szembeni rosszhiszeműsége még csak fokozódott az osztrák—olasz közeledés láttán, olyanmire, hogy ebben a közeledésben hovatovább a németellenes katolikus koalíció lehetőségét vélte felfedezni. Magától érthetődőnek tűnik, hogy ebben a helyzetben erősíteni kívánta az Oroszországhoz fűződő kapcsolatokat, és még arra is hajlott, hogy a cárizmus barátságáért a Monarchia érdekeinek feláldozásával fizessen. Radowitz pétervári küldetése, amely nagy riadalmat és visszatetszést keltett az osztrák diplomácia köreiben,⁹⁵ ennek az új berlini tájékozódásnak a beszédes megnyilvánulása volt. Az is logikusnak látszik, hogy a kedvezőtlen német megnyilvánulások miatt az osztrák diplomácia is az oroszoknál akart nagyobb megértést találni. Andrassy 1875 márciusában bizonyára nem véletlenül találta éppen Novikovot a legalkalmasabb partnernek arra, hogy kifejezze rosszállását a német külpolitika szélsőséges, más államok szuverenitását sértő megnyilvánulásai miatt.⁹⁶ A Kulturkampf tapasztalatai csak megerősíthették az osztrák-magyar külügyminisztert abban a feltevésében, hogy a bismarcki politika nem teljesen jószándékú a Monarchiával szemben.

Andrassy német politikájának bonyolultsága, sajátos kettőssége jól megmutatkozott a frankfurti békét követő időszak első nagy válsága, az ún. „Krieg in Sicht Krisis” alkalmával. Az újabb német—francia háború lehetőségét magában hordozó krízis keletkezésének körülményei jól ismertek a történeti irodalomban. A francia parlament 1875 márciusában törvényt fogadott el, amellyel a zászlóaljok számát egy ezreden belül háromról négyre emelte. Az intézkedés végrehajtása a lábon álló francia hadsereg tetemes megnövelését eredményezte, amely így kb. 200 ezer fővel lett erősebb, mint a békelétszámmal számított német hadsereg. Nem sokkal ezután a Bismarckhoz közel álló *Kölnische Zeitung*-ban „Neue Allianzen” címen cikk jelent meg, amely riadót fűjt egy katolikus hatalmakból álló esetleges szövetség ellen, majd április 8-án a *Post* című berlini lap preventív háborút helyezett kilátásba („Ist der Krieg in Sicht?”) a provokatívnak ítélt francia katonai törvények miatt. Hogy mi is volt a kancellár tulajdonképpeni szándéka az inspirált cikkekkal, arról erősen megoszlik a történetírás véleménye. A német szerzők kezdettől tagadták a valódi háborús szándékot, a franciák azt bizonygatták, hogy Bismarcknak miként 1870-ben, most sem voltak skrupulusai.⁹⁷ Kétségtelennek látszik, hogy a kancellár ha nem is preventív háborút, a

⁹³ Andrassy à Wimpffen, Reichenau, le 6 septembre 1873. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XI. Italien. K. 83.

⁹⁴ Hirsch: i. m. 134—135.

⁹⁵ Mein Wirken als Gesandter in St. Petersburg. Von F. Freiherr Langenau. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XL. Interna. K. 332.

⁹⁶ Novicow à Westman, Vienne, le 18/30 mars 1875. AVPR Moszkva, Fond Kanceljarii. 1875. gy. 112.

⁹⁷ H. Herzfeld: Die deutsch-französische Kriegsgefahr 1875. Berlin, 1922. — R. Recouly: Les grandes crises diplomatiques franco-allemandes 1. La crise de 1875. Revue de France T. 12. 1932.

háborús fenyegetés politikáját akkor célravezetőnek ítélte. A Kulturkampf kudarcai közepette, a francia katonai potenciál erősödése mellett, a bizonytalanra való nemzetközi légkörben szükségesnek látszott valamilyen erődemonstráció, de feltehető, hogy Bismarckot nem csupán a józan számítás, hanem a türelmét vesztett idegesség is vezette. A fenyegetés mindenestre a kelleténél erősebbre sikerült, és olyan háborús krízis keletkezett, amilyent a Hohenzollern-kandidatúra óta nem élt át Európa.

A német kardcsörtetés Párizsban nagy riadalmat keltett. Kétségtelen, hogy a franciák, ha nem is beszéltek nyíltan a revansról, titkon mindig Elzász-Lotharingiára gondoltak, és a két elveszített tartomány visszaszerzéséért készek voltak ismét csatásorba állni. 1875-ben viszont semmi esélye sem volt annak, hogy a siker reményével megmérkőzhessenek Németországgal, és az újabb háborúval az 1871-esnél is nagyobb katasztrófának nézhettek elébe. A német fenyegetéssel szemben Franciaország Európához fordult segítségért. Decaz herceg, a francia külügyminiszter egy londoni napilapban sugalmazott cikket tétetett közzé, amelyvel a hatalmakhoz apellált a készülő német merénylet ellen.⁹⁸ A francia riasztásnak a vártnál is nagyobb foganatja lett. Az orosz külügyminisztérium aktái arra mutatnak, Pétervárott ugyan nem tartották valószínűnek az újabb német-francia háborút, de Bismarck magatartását az utóbbi két évben növekvő bizalmatlansággal és ellenszenvvel figyelték. Orosz konzervatív körökben visszatetszést szült, hogy a kancellár a katolicizmus ellen folytatott harcában a liberálisokra támaszkodik, és a Kulturkampf szélsőséges formáiban pedig a nemzetközi konzervativizmus hadállásait látták veszélyeztetettnék.⁹⁹ A francia felhívás éppen kapóra jött ahhoz, hogy valahogy Németország tudomására hozzák rosszallásukat. Gorcsakov különben is kedvelte a teátrális pózokat, és már régóta vágyott arra, hogy a békementő szerepében tetszelegjék. Úgy tűnik, hogy Londonban magának a francia gyanúsításnak is hitelt adtak. Disraeli, aki 1874-től a konzervatív kormány élén állott, már a német egység megalakulása alkalmával az európai egyensúly végét jósolta, mélységes bizalmatlansággal viseltetett Bismarck iránt.¹⁰⁰ A francia felhívásra 1875 május elején Pétervárott és Londonban egyaránt fontolóra vették a német fővárosban végrehajtandó diplomáciai eljárást.

Az egyre magasabb hullámokat verő diplomáciai válság az osztrák-magyar határokon is átsapott. A krízisben közvetlenül érintett és a beavatkozni szándékozó hatalmak céljaik elérése érdekében a Monarchiát is belekeverték kártyáikba. A francia, és részben az angol diplomácia különös játékba kezdett. A bécsi francia nagykövet azt híresztelte a császárvárosban, hogy Németország tulajdonképpen nem Franciaországot, hanem a Monarchiát készül megtámadni, és a franciák megfenyegetése csak leplezése a készülő osztrákellenes fellépésnek.¹⁰¹ Apponyi előtt Párizsban hasonlóképp nyilatkoztak a francia külpolitika irányítói. A bécsi angol nagykövet is aggodalmait fejezte ki Andrássy előtt a fejlemények miatt, és rövidesen hivatalos ajánlatot tett, hogy együttesen figyelmeztessék Berlint a kardcsörtető politika veszélyeire.¹⁰² Beust, a Monarchia londoni nagy-

⁹⁸ Wertheimer: i. m. II. k. 290—291.

⁹⁹ V. M. Hvosztov—J. J. Minc: Az újkori diplomácia története (1872—1919). Budapest, 1948. 20—21.

¹⁰⁰ George Buckle: The Life of Benjamin Disraeli. London. 1920. V. k. 133—134.

¹⁰¹ Andrássy à Apponyi, Vienne, le 17 mai 1875. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. IX. Frankreich K. 102.

¹⁰² Andrássy à Beust, Vienne, le 10 mai 1875. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. VIII. England, K. 84.

követe, akiben ismét buzogni kezdett a régi poroszellenes indulat, lelkesen tanácsolta hivatalfőnökének az együttes eljárást.¹⁰³ Andrassy Berlinből is nyugtalanító jelzéseket kapott. A német kancellár a Károlyival folytatott beszélgetésében változatlanul a francia revansszándék komolyságáról beszélt, és a francia költségvetés szándékaival bizonyította, hogy a francia támadás már a közeljövőben bekövetkezhet. A berlini osztrák-magyar nagykövet a beszélgetésből azt a konklúziót vonta le, hogy a német politikában megvan a szándék, hogy ha nem is rögtön, de a közeli jövőben preventív intézkedéseket tegyen a francia regenerálódás megakadályozása érdekében. Károlyi a német kancellár meggyanúsításában odáig ment, hogy Bismarckot az Európa fölött diktatúrát gyakorló Napóleonhoz hasonlította.¹⁰⁴ Egyidejűleg Andrassynak is tudomására jutott, hogy Schweinitz a németellenes osztrák tendenciákat túl hangsúlyozó jelentéseket irogat Berlinbe, és Bismarckot osztrákellenes értelemben befolyásolja.¹⁰⁵ A különféle hatások és ellentmondó információk közepette Bécsben sem volt könnyű az ésszerű, és az osztrák-magyar érdekeknek valóban megfelelő álláspont kialakítása.

A bécsi külügyi levéltár terjedelmes iratgyűjteményének tükrében úgy tűnik, hogy Andrassy a válság napjaiban határozott és céltudatos politikát folytatott. Az osztrák-magyar külügyminiszter rögtön a kezdetekkor tiszta képet formált magának a krízis jellegéről és mindvégig tartotta magát kialakított elképzeléseihez.¹⁰⁶ Magatartásának és tevékenységének egyik vonása kétségtől a Bismarck elleni malícia, a német politikai törekvésektől való elhatárolódás. A német kancellár, amint már utaltunk rá, rikító színekkel ecsetelte Károlyi előtt a francia revansveszély komolyságát, feltehetően azzal a szándékkal, hogy szavai Bécsben egyetértéssel találkoznak. Andrassy azonban egyszerűen válasz nélkül hagyta Bismarck üzenetnek beillő nyilatkozatát, és a válság egész időszaka alatt nem tartotta szükségesnek, hogy Bismarckot valamiféleképpen egyetértésről biztosítsa. Ugyanakkor egy lépést sem tett annak érdekében, hogy a Németország ellen készülő orosz diplomáciai intervenciót feltartóztassa. Ellenkezőleg, Langenau május elején jelentette Pétervárról, hogy II. Sándor és Gorcsakov Berlinbe készül. A követ megírta, hogy az uralkodó és kancellárja meg fogják fenyegetni Bismarckot: ha Németország eltér a berlini három császár találkozáson lefektetett irányvonalától, Oroszország is megőrzi teljes cselekvési szabadságát.¹⁰⁷ Andrassy rögtön táviratilag informálta a dalmáciai körúton tartózkodó Ferenc Józsefet a pétervári jelentéséről. Hozzáfűzte, hogy a berlini politika kiszámíthatatlan megnyilvánulásai közepette a hír bizonyára kellemesen érinti az uralkodót, és kifejezte meggyőződését, hogy ezek után megnyugvással nézhetnek a legközelebbi jövőbe, és az uralkodó legalábbis ebből az irányból (vagyis Németország oldaláról) biztosítva lehet.¹⁰⁸ Másnap jött a választávirat, hogy az uralkodó megelégedéssel

¹⁰³ K. Kligenfuß; Beust, Andrassy und die Kriegsgefahr von 1875. Archiv für Politik und Geschichte. Bd. VII. 1926. 616—642.

¹⁰⁴ Károlyi an Andrassy, Berlin, 1. Mai 1875. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 108.

¹⁰⁵ Novicow à Westman, Vienne, le 27 avril/9 mai 1875. N° 60—63 AVPR Moszkva, Fond Kanceljarii 1875. gy. 122.

¹⁰⁶ Andrassy an Apponyi, Wien, 28. April 1875. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. IX. Frankreich. K. 102.

¹⁰⁷ Langenau à Andrassy, St. Pétersbourg, le 1 mai 1875. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. X. Rußland. K. 67.

¹⁰⁸ Andrassy an Kaiser Franz Joseph, Wien, 2 Mai 1873. HHStA Wien, Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K. 18.

vette tudomásul az értesítést, és köszöni az érdekes közleményt.¹⁰⁹ A táviratváltásban valóban nehéz lenne felfedezni bármiféle Németország iránti jóindulatot.

Az osztrák-magyar külügyminiszter miközben szabad folyást engedett a készülő németellenes intervenciónak, a leghatározottabban ellenállt annak, hogy a Monarchia bármilyen részese legyen a terebélyesedő diplomáciai bonyodalomnak. Andrassy magatartásának másik vonása a teljes és maradék nélküli neutralitás. A külügyminiszter megnyilatkozásai arra mutatnak, hogy nem hitt sem a francia revans-szándék komolyságában, sem a német háborús tervek valódiságában. A Londonból és Párizsból származó hírt, hogy Németország tulajdonképpen nem Franciaországot, hanem a Monarchiát akarja megtámadni, végképp képtelenségnek tartotta. A francia diplomácia eljárását, amellyel a Monarchiát is be akarja rántani a bonyodalomba, a kopók által üldözött nyúl manőveréhez hasonlította, amely egy másik nyúl fészke felé szalad, hogy azt felriasztva szabaduljon üldözőitől.¹¹⁰ Andrassynak esze ágában sem volt, hogy a másik nyúl szerepére vállalkozzék. Beustnek, aki az angol külügyminiszter figyelmeztetéseit közvetítette, megírta, micsoda képtelenség még csak a gondolata is annak, hogy Bismarck Német-Ausztria annektálását akarná. Mit kezdhette Németország az osztrák katolikusokkal és a körülöttük élő szlávokkal, akik izlésben, törekvésekben, vágyakban annyira különböznek az észak-németektől, és akik a Monarchiában olyan állással rendelkeznek, amilyent Németország soha nem tudna biztosítani nekik? És a frissen alakult, belső tekintetben még nem konszolidált birodalom egyáltalán képes lenne-e elviselni egy ilyen újabb tehertételt?¹¹¹ Ebből a felfogásból logikusan következett, hogy Andrassy az osztrák-magyar semlegességi szándéknak formálisán is kifejezést adott. Amikor Derby, az angol külügyminiszter megkereste, hogy csatlakozzék a Berlinben teendő angol demarchoz, elutasítóan válaszolt.¹¹² Hasonlóképp teljes passzivitásra utasította Károlyit a készülő berlini orosz fellépéssel kapcsolatosan.¹¹³

A végkifejlet teljesen egyezett Andrassy elvárásaival. Az orosz cár a kancellárral az oldalán május 10-én megjelent Berlinben. Bismarck, amint ezt az orosz uralkodó a berlini osztrák-magyar követnek elmondta, az ártatlant játszotta a háborús riadalommal kapcsolatban, és energikusan tiltakozott a feltevés ellen, amely őt Franciaország elleni támadó szándékkal gyanúsítja. II. Sándor az osztrákellenes német megnyilvánulásokkal kapcsolatban is megnyugtatta Károlyit, és közölte, hogy a német császár nagy jelentőséget tulajdonít a két ország közötti jó kapcsolatoknak. Gorcsakov azt a meggyőződését fejezte ki, a háborús félelmet néhány évre kiküszöbölték. Károlyi azzal zárta jelentését, hogy véleménye szerint a berlini orosz fellépés üdvös és örömdetes eredményt hozott. Bismarck, bármennyire is nem tetszik ez neki, egy időre legalábbis képtelen kivonni magát az orosz politika mérsékletet és nyugalmat impresszionáló befolyása alól.¹¹⁴

¹⁰⁹ Franz Joseph an Andrassy, 2 Mai 1875. HHStA Wien. Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K. 18.

¹¹⁰ Andrassy an Károlyi, Wien, 23 Mai 1875. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 109.

¹¹¹ Andrassy à Beust, Vienne, le 17 mai 1875. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 84.

¹¹² Andrassy à Beust, Vienne, le 10 mai 1875. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 84.

¹¹³ Andrassy an Károlyi, Wien, 8 Mai 1875. HHStA Wien. Min. des Aeussern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 109.

¹¹⁴ Károlyi à Andrassy, Berlin, le 12 mai 1875. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 108.

Andrássy a következő megjegyzéssel továbbította az uralkodónak a jelentést: az eredmény kedvezőbbnek látszik számunkra, mint Bismarck számára. Mi megkaptuk a békét, a németek pedig a leckét.¹¹⁵

A megjegyzés, úgy gondoljuk, kulcsot ad ahhoz, hogy a külügyminiszter magatartásának egyik oldalát, nevezetesen Bismarckkal szembeni rosszindulatát megmagyarázzuk. A német külpolitika sorozatos barátságtalan megnyilvánulásai közepette igazán nem fájt a feje amiatt, ha a szertelen és kapkodó Bismarck bakot lő, ha az elbizakodott német hevességet hideg zuhany éri. Ezért nem lehetett Bismarck számára egyetlen jó szava sem a válság idején, ezért nem tett egy szalmaszálat sem keresztbe a kibontakozó németellenes intervenció előtt. A magatartás másik részének, a semlegességnek az értelmezésére nincs ilyen feloldható zárójelünk. Logikusnak látszó feltevés, hogy aktivitásával nem akart tápot adni a Németországban egyébként is meglevő osztrákellenességnek. Schweinitzet, akit a Monarchia elleni hangulatkeltés kútfejének tartott, hamarosan el is tanácsolta Bécsből.¹¹⁶ Abban is lehetett valami számítás, hogy Oroszországot egyedül hagyta cselekedni. Ha nem is adunk teljesen hitelt Dóczy Lajosnak, aki szerint Andrássy az orosz beavatkozás első hírére az íróasztalán táncolt örömeiben, bizonyítottan látszik, hogy az orosz békementés várható következményeihez reményeket fűzött.¹¹⁷ Amikor Gorcsakov a nyilvánosság előtt még fel is nagyította saját szerepét, a német—orosz elhidegülés valóban bekövetkezett. Bismarck még harminc év múlva, emlékirataiban is panaszkodott orosz kollégája illojális magatartása miatt.

Amint a fentebb idézett táviratból kitűnik, az osztrák-magyar külügyminiszter rendkívüli módon elégedett volt a válság kimenetelével. A történésznek nincs oka arra, hogy kétségbe vonja a derűlátás jogosságát. A nemzetközi nyomás rendreutasította a Monarchiát is feszélyező Németországot, a válság eredményeként a Monarchia pozíciója pedig mind Németországgal, mind Oroszországgal szemben megerősödött. 1875 tavaszán a három császár szövetségének másik két tagállama nem állt közelebb egymáshoz, mint a Monarchiához. A történésznek azonban azt is látnia kell, amit Andrássy nagy önelégültségében már nem látszott észrevenni: nagyon is sovány sikerről, nagyon is relatív eredményességről volt itt szó. Az osztrák-magyar külügyminiszter a válság lezárulása után terjedelmes, és meglehetősen fölényes hangvételű levelet küldött Beustnek Londonba.¹¹⁸ Ebben a nagykövettel ironizált, aki egyik jelentésében az angol—orosz—osztrák hármass együttműködés lehetőségét pendítette meg. Andrássy megengedte, hogy pillanatnyilag bizonyos elidegenedés keletkezett Bismarck és Gorcsakov között, de kétségbevonta, hogy ez a kapcsolatok tartós megzavarására vezethetne. A Németország és az Oroszország közötti viszály a házasságon belüli civódásra hasonlít, írta, amely előáll, sőt gyakran ismétlődik, anélkül, hogy válásra vezetne. A külügyminiszter Beusttól eltérően azt is kizártnak tartotta, hogy az orosz cár olyan szövetségre lépjen Angliával, amely császári nagybátyja ellen irányul. Angol—orosz összefogás lehetősége tehát nem létezik, szögezte le Andrássy. Ha ilyen helyzetben a Monarchia feladná azokat a kapcsolatokat, amelyek anélkül, hogy Angliá-

¹¹⁵ An Seine k. und k. apostolische Majestät. Wien, 13. Mai 1875. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 108.

¹¹⁶ Andrássy an Károlyi, Wien, 23. Mai 1875. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 109.

¹¹⁷ Wertheimer: i. m. II. k.

¹¹⁸ Andrássy an Beust, Wien, 18. Juli 1875. HHStA Wien, Min. des Aeussern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 84.

val szemben ellenségesek volnának, az európai békét biztosítják, a mesebeli hollóhoz válna hasonlatossá, amely elengedte a csőrében tartott sajtot, hogy annak vízben tükröződő képét megkaphassa. Nem, fordította Andrássy komolyra a szót, az ismertet nem hagyhatjuk el az ismeretlen kedvéért, nem iktathatjuk be az olyan irányvonalat, amelynek célja nem világos, nem kezdeményezhetjük egy olyan csoportosulás létrejöttét, amelynek kialakulását általánosságban valószínűtlennek kell tartanunk.

Meggyőzőnek tűnő érvek, de mintha nem Andrássyt hallanánk beszélni. Hogy a német—orosz barátság szoros, és hiábavaló megbontásában reménykedni, azt évekkel ezelőtt Beust mondta Andrássynak, és a magyar arisztokrata, akár miniszterelnök volt, akár külügyminiszter, mindig az ellenkezőjét állította. Hogy Beust revideálta saját nézeteit, az kevésbé érdekes, hisz korábban is megtette jópárszor, és szava különben sem sokat számított. Andrássy azonban mindig következetes volt nézeteiben és optimista prognózisaiban, és ha a gyakorlati politikában el is kanyarodott saját elképzeléseitől, ez csak taktikai kitérőnek tűnt, és úgy látszott, hogy a külügyminiszter nem adja fel eredeti stratégiai irányvonalát. A válság alatt tanúsított körültekintő, de kicsinyes óvatosság, a hatalmi kapcsolatok megítélésében mutatkozó szkepticizmus, és az ismert viszonylatokhoz való ragaszkodás azonban már túl ment a taktikai megengedhetőség határán. A krízis kimenetelével elégedett, és a meglévőhöz ragaszkodó Andrássy már nem volt azonos 1871-es önmagával, de még egy évvel későbbi alteregójával sem. A három császár szövetségét kényszerből elfogadó politikus három esztendő elteltével odáig jutott, hogy a német—orosz—osztrák együttműködés ügyvédjének szerepét is magára vállalta.

SZÁSZ ZOLTÁN:

A brassói román iskolák ügye a századvég nemzetiségi politikájában

A nemzetiség politika új szakasza: a Bánffy-kormány

A képviselőházban 1895. január 19-én bemutatkozó Bánffy-kormány meglehetősen kedvezőnek tűnő körülmények között kezdhetette meg hivatali tevékenységét. Az egyházpolitikai küzdelmek, amelyekben Magyarország minden politikai pártalakulása érintve volt, a liberális álláspont győzelmével lényegében végetértek. A nemzetiségi kérdés nagy vihart keltő hullámai, a Replika-per és a Memorandum-per jó féléve lefutottak már. Az erdélyi román nemzetiségi mozgalomban rendkívül súlyos szakadás történt, bár ezt az 1894-es kolozsvári per színjátéka kifelé egy időre még éppúgy eltakarta, mint a szereplők közötti éles személyi ellentéteket a kötelező fellépés időtartamára vállalt, többnyire mélyen átélt színpadi összjáték. Végül közeledett a fordulat a Román Királyság politikai életében is, amennyiben az addig ott ellenzékben levő liberális párt, az erdélyi román nemzeti párt dinamikus szárnyának tekintélyes pártfogója készült, s került is hamarosan kormányra. Mint kormányzó pártnak tekintettel kellett lennie arra, hogy Románia az Osztrák-Magyar Monarchia szövetségese; következésképpen tartózkodott attól, hogy az erdélyi román politikusokat a magyar kormánnyal szemben folytatott ellenzéki tevékenységükben nyíltan támogassa.

A Bánffy-kormány legelső lépései közé tartozott a nemzetiségi és a szocialista mozgalmak megfigyelésének, az ellenük irányuló hatósági rendszabályok központi irányításának kidolgozása céljából egy új szerv, az ún. nemzetiségi ügyosztály (V. osztály) létrehozása. Az 1895. január 31-i minisztertanács határozata szerint a jövőben az egyes szakminiszterek a nemzetiségi és szocialista mozgalmakkal kapcsolatos ügyeket előzetes véleményezés céljából a miniszterelnökséghez bizalmasan átküldik. Az új ügyosztály vezetője Jeszenszky Sándor osztálytanácsos, az ún. Replika-per egykori ügyésze lett, az irányítást azonban a fennmaradt ügyiratok tanúsága szerint is mindvégig Bánffy Dezső maga végezte. „Elméleti és publicisztikai referensként” Jancsó Benedek középiskolai tanárt, a román történelem és nemzetiségi mozgalom szakértőjét alkalmazták, s ugyancsak itt kezdte miniszterelnökségi pályafutását mint segédtitkár gróf Klebelsberg Kunó. Az ügyosztály kezdetben három emberből állott.

Az új osztály létrehozása mind a nemzetiségi mozgalmakban, mind pedig a kormány nemzetiségi politikájában végbement fordulat, az új periódus beköszönének volt kétségtelen jelzője. Korábban, a liberális felfogásnak megfelelően, az állam nem tartott igényt a nemzetiségek kulturális, politikai vagy gazdasági tevékenységének irányítására. A magyar kormányok tevékenysége az iskolai magyarosításra és az államapparátus helyi szervei, a hivatalok magyarosítására irányult, s csak alkalomszerűen (mint pl. a nemzeti-egyházi kongresszusok kézen tartásával) igyekezett befolyásolni belülről is a nemzetiségek saját szervezkedését. Ezen túlmenően azonban a nemzetiségi kérdést a napi politika gyakorlata szem-

pontjából lényegében rendészeti ügynek tekintették, a dualizmussal szembenálló nem-magyar pártalakulatok politikai tevékenységét esetenként a büntetőtörvénykönyv megsértésének fogták fel, s ennek megfelelően üldözték. A dualizmus liberális és abszolutista elemeket ötvöző sajátos belpolitikai légkörében a nemzetiségi politikusok is élvezhették a széleskörű polgári szólás- és sajtószabadságot, bár rajtuk szigorúbban megtorolták az ún. sajtóvétségeket. A nemzetiségi lapoknak számítaniuk kellett arra, hogy időnként és esetlegesen sajtópert akasztanak a nyakukba. Esetlegesen, mert sokszor durva, minősíthetetlen hangú támadó cikkek jelentek meg megtorolatlanul, míg máskor a magyar lapokban közölt írásokból vagy forgalomban levő könyvekből átvett gondolatsorokért kellett a szerkesztőnek bíróság elé állnia. A liberális nemzetiségi politika tehát Bánffy korszakáig azt jelentette, hogy mindazon területeken, ahol a vélt államérdek és a nemzetiségi törekvések közvetlenül nem ütköztek, a nemzetiségi mozgalmakat a kormány nem korlátozta, jobbára tartózkodott attól, hogy életükbe közvetlenül beavatkozzék; a magyarosító intézkedések mellett beérte az alkalmi megtorlásokkal.

A Bánffy-féle nemzetiségi politika az eddigi, törvények segítségével magyarosító és az óvatoskodva megtorló, a megtorlást inkább kerülni igyekvő magatartást elvetette, a nemzetiségi kérdés kezelésének intézményesítését, bürokratizálását vezette be. Célja az volt, hogy a nemzetiségi kulturális életről, a nemzetiségi politikai mozgalmakról a kormány folyamatos tájékoztatást nyerjen, s ennek alapján minden területen: a törvényhozásban és közigazgatásban, a gazdaságpolitikában, a nevelésben, az egyházi életben, minden intézkedés meghozatalánál fokozottan érvényesítsék azokat a nacionalista szempontokat, amelyeket a korábbi kormányok csupán ösztönösen és rendszertelenül alkalmaztak. Bánffy maga éppen a nemzetiségi politikában akart valami örökérvényűt alkotni, mind az ügyosztály megteremtésével, mind pedig egyéb intézkedéseivel. Úgy vélte, hogy egy kormányváltozás esetén „nincs semmi tárgyi biztosíték, hogy a régi közömbösség újra helyet ne foglaljon. Ez eshetőségnek gondolata maga is megköveteli, hogy egy ily ellenőrző szervezet felállításával az államhatalom, tekintet nélkül a kormányon álló férfiak érzékére vagy érdektelenségére, fegyvereztessék és ruháztassák föl institutívszerűen az őt megillető felügyelet és ellenőrzés mentől hatásosabb gyakorlására”.¹

A kortársak Bánffyról azt tartották, hogy az egész országot egy nagy nemzetiségi megyeként kezelte. Ez a megállapítás híven tükrözi a valóság egyik oldalát. Bánffy az országos politika szférájába behozta a nemzetiségi politika patriarchális erőszak-elemeit, amelyek addig, — a dualista Magyarország sajátos politikai munkamegosztásának megfelelően — elsősorban a vármegyékre, a közigazgatás helyi szerveire voltak szabva. A kicsinyes akadékoskodások, nevetségesen kiszerű eszközök most már nem a helyi hatóságok felülről jószemmel nézett, de mégiscsak önkényes basáskodása, hanem a központi kormány egyenes utasításai-ként kerülnek alkalmazásra. A közigazgatási terrornak ebbe a megélénkülésébe a nemzetiségi kérdés mellett az agrárszocializmus, a néppárti szervezkedés erősödése is belejátszott. Mindez hangulatilag befolyásolta a választási előkészületeket is.

A nemzetiségi ügyosztály megszervezése azonban a dualista kormánypolitika mindig is meglevő, az abszolutizmustól örökölt központosító vonásainak erősödését jelentette. Az addig a megyei közigazgatás önálló keretei között virágzó erőszakosabb politika koordinálására és irányítására épült ki ez a központi szerv

¹ Bánffy levele Wlassics Gyula kultuszminiszterhez (a román egyházak ellenőrzésének kérdésében), 1898. aug. 25., OL ME 1907. XLI. 1138 — ME 1899. XXXI. 7914.

amelyik az államgépezet segítségével — persze elég kezdetleges szinten — gyűjtötte, nyilvántartotta az információkat, s feladatának tekintette, hogy a nemzetiségi kérdés kezelésének elméleti-politikai irányvonalát kidolgozza, ami azután általános alapul szolgálhatna a konkrét intézkedések összehangolására.

*

Az alább következő, lényegében egy forráscsoport alapján készült rekonstrukció arra a kérdésre kíván választ adni, miként is viselkedett a politikai kérdések rendőri intézkedését előszeretettel alkalmazó, a nemzetiségekkel szemben a kérlelhetetlen szigort hirdető Bánffy-kormány olyan körülmények között, amikor nem teljesen védtelen, támasz nélküli ellenfelek ellen lépett fel, amikor döntéseiben — jórészt visszahatásuk miatt — külpolitikai szempontokra is figyelemmel kellett lennie. Az általános politikai fejlődés egészét közvetlenül nem befolyásoló, s éppen ezért joggal unalmasnak tekinthető részletezés szükségét az a körülmény indokolja, hogy ezzel a nemzetiségi kérdésben folytatott politizálást az ügyintézés szférájában, az ellentétes érdekű politikai csoportok küzdelmét a maga szerteágazó kuszaságában érzékeltesse. Az elmozdulásokat alig eredményező küzdelem leírásával lehet megvilágítani a magyar kormányok nemzetiségi politikájának egykorú lehetőségeit és korlátait.

A kutató nem maga határozza meg, hanem esetleges fejlemények következménye, hogy egy adott témára milyen és mennyi forrásanyagot tud felhasználni. A történetírás számára egyre fontosabb feladat annak tömeges forrásokon keresztül történő ábrázolása, hogy szervezetek, apparátusok hogyan működtek, s ezen keresztül a dolgok lebonyolódásának mechanizmusát megragadja. Sok esetben nincs meg a legfontosabb döntésekről, azok meghozatalának folyamatáról tudósító forrásanyag. Megmaradt viszont kisebb fontosságú ügyekről, amelyek intézése nagyjából azonos mechanizmus szerint történt, s ezekből analógiás következtetéseket lehet levonni. Egy viszonylag kis jelentőségű és lezárult kérdés kapcsán teljes képet kaphatunk a román görögkeleti egyház iskolaügyeinek helyzetéről, a magyar kormány ezzel kapcsolatos politikájáról és ennek külpolitikai összefüggéseiről. Csupa olyan kérdés, ami a világháború előtti évtizedben az országos politikának eléggé a középpontjába kerül, s egyéb nagypolitikai döntésekkel szoros összefüggésben áll majd. A későbbi esetekben nincs mindig lehetőség ilyen részletes képet adni a döntések meghozatalának mechanizmusáról; a gépezet azonban a nagyobb jelentőségű, de kevésbé áttekinthető esetekben is — mutatis mutandis — hasonló módon működött.

Nemzetiségi mozgalom — külföldi támogatás

Az 1890-es évek elején a bukaresti Liga Culturală — a románság kulturális egységének megteremtését célul tűző szervezet — megalakulása, az erdélyi román nemzeti mozgalom föllendülése, az erdélyi románok politikai tevékenységének a Kárpátokon túlról jövő anyagi és főként erkölcsi támogatása arra ösztönözte a magyar kormányt, hogy igyekezzék felkutatni és lehetőleg elzárni azokat a csatornákat, amelyeken át a román királyságból ilyen pénz áramlik a magyar állam területére. A polgári felfogás ugyanis a nemzeti és társadalmi mozgalmak kibontakozásában mindig aránytalanul nagy jelentőséget tulajdonít az ún. felbújtóknak, az agitátoroknak, s ennek megfelelően nagy súlyt fektet az agitáció anyagi forrásainak felderítésére. Még 1893-ban, a külügyminiszterhez írt egyik levelében Wekerle Sándor miniszterelnök kifejti, hogy a román nemzeti mozgalom „a leg-

főbb tápot azon összeköttetésekből meríti, amelyek a Romániában levő agitátorokkal tartatnak fenn. De nemcsak Románia túlzó elemei gyakorolnak e mozgalmakra izgató befolyást, hanem a hivatalos körök részéről is oly eljárás látszik követettni, mely alkalmas arra, hogy az itteni nyugtalan elemeket újabb-újabb kihágásokra bátorítsa". A kormány saját információi szerint 400—420 000 Ft hivatalos pénz jutott Bukarestből a magyarországi románokhoz, de ezt nem tudta nyomon követni, mert „ezen pénzeket nem postán küldik, hanem azokat Cosma Parthén nagyszebeni előkelő ügyvéd, pénz dolgában kifogástalan becsületességű de politikai tekintetben veszedelmes irányzatot követő egyén szokta Bukarestben személyesen átvenni és azután azokat az Albina nagyszebeni takarékpénztár és hitelegylet² útján nem ugyan egyházak és iskolák segélyezésére, hanem politikai agitáció előidézésére fordítani. A magyarországi románnyelvű túlzók Románia hivatalos körei részéről való illetén támogatása ellenkezik a jószomszédi viszony-nyal." Wekerle arra kéri a külügyminisztert, hogy a bukaresti követség figyeljen erre a mozzanatra, s kérdezze meg a román kormányt, hogy kiknek adnak dotációt.³ Kálnoky külügyminiszter ebben a kérdésben sem mutatott túlzott előzékenységet a magyar kormánnyal szemben, bár forma szerint természetesen eleget tett Wekerle kívánságának. Egyik levelében, miközben ironikus megjegyzéseket tesz a magyar nemzetiségi politikára, bírálatot mond a házassági törvény felett, a jelenlegi román kormány hatalmon tartását jelzi fő célnak, s nem akar ilyen kérdések túlzott feszegetésével a konzervatívoknak nehézséget támasztani.⁴

A Wekerle—Kálnoky levélváltás mindenesetre ebben a kérdésben is mozgásba hozta a közös külügyminisztérium gépezetét. S ha a Ballhausplatz és a Sándor palota másként is ítélte meg a Bukarestből jövő szubvenciók jelentőségét, különösen a lehetséges ellenlépések módozatait, abban azért egyetértettek, hogy a pontos információk beszerzése mindenképpen hasznos lenne.

Constantin Dumba, a Monarchia bukaresti követségének tanácsosa, a román ügyek egyik legjobb szakértője, egy sor részadat ismeretében vallatóra fogta a román pénzügyminisztert, Menelas Ghermanit, aki azonban egy írásos tájékoztató gyorsan ellefejtett ígéretével kitért az érdemi válasz elől. A bukaresti oktatásügyi minisztériumból szerzett információ szerint kb. 150 000 Frc-ra — az ún. frankövezetbe tartozó új leit franknak is nevezték — becsülte Dumba az Erdélybe küldött román államsegélyt. Take Ionescu oktatásügyi miniszter pedig biztosította őt, hogy politikai agitációra a román kormány egy fillért sem ad.⁵

² Az, hogy az „Albina” jelentős szerepet játszott volna a Román Királyságból az erdélyi románok politikájának támogatására adott pénzek közvetítésében — nem tudható. A Román Nemzeti Párt 1894. évi költségvetéséből annyi megállapítható, hogy a pártnak volt pénze az Albinánál. Ld. *Șerban Polverejan—Nicolae Cordoș: Mișcarea memorandistă în documente* (1885—1897). Cluj, 1973. 354.

³ A miniszterelnök 1893. szept. 18-i levele a külügyminiszterhez. OL ME 1895. III. 61—ME 1893. 2223. sz. A levél megemlíti, hogy Románia költségvetésében 750.000 Frc. szerepel külföldi egyházi és iskolai segélyek céljára. — Az erdélyi románok kulturális intézményeinek a nemzeti mozgalomban betöltött funkcióját elemzi V. *Curticăpeanu*: *Le mouvement culturel pour le parachèvement de l'état national roumain* (1918). Buc. 1973, 264.

⁴ „A jelenlegi román kormány egyértelműen a legjobb azok közül amelyekkel mi ott számolhatunk”. Kálnoky 1894. máj. 20-i levele. Uo.

⁵ 1919-ben franciául és angolul is közzétett visszaemlékezéseiben leírja, hogy politikusokat, és tankönyvírás címen erdélyi román újságírókat pénzzel támogatott. Ld. *Take Ionescu*: *Some personal impressions*. London. é. n. 147—148. — 1893 májusában Ionescu 90.000 (leit?) adott a brassói Gazeta Transilvaniei-nek. Ld. *Șerban Polverejan—Nicolae Cordoș*: i. m. 59. sz. irat. — C. Dumba 1894. szeptember 2-i sinaiái 22. B. sz. jelentését ld. OL ME 1895. III. 61.—ME 1894. 2025.

Nem sokkal később Alexandru Lahovary, a külügyminiszter beismerte, hogy az 1894—95-ös költségvetésben 525 000 Frc. szerepel a külföldi román egyházak és iskolák segélyezésére, s ebből mintegy 20 000 megy Bukovinába, kb. 100 000 Erdélybe. A külügyminiszter azonban nem volt hajlandó részleteket közölni, sőt még azt sem engedte meg, hogy Dumba jegyzeteket készítsen. Becsületszavát adta azonban, hogy csak egyházi és kulturális célra küldenek pénzt, majd hozzáfűzte, hogy mind a bukaresti Liga Culturală befolyásának, mind pedig a nemzeti kérdésnek a Monarchia és Románia viszonyában vitt feszültségekeltő szerepének az vetetne véget, ha a magyar kormány az erdélyi románoknak engedményeket tenne.⁶

Wekerle arra gondolt, hogy diplomáciai úton követeli a román kormánytól a Liga Culturală feloszlását és egyúttal tiltakozik a bukaresti hivatalos szubvenciók miatt. Kálnoky azonban ragaszkodott ahhoz, hogy az egész kérdés maradjon meg a román kormány és az osztrák-magyar követség között folyó bizalmas párbeszéd szintjén. A Ballhausplatz úgy vélte — elfogadva a román politikusok érvelését —, hogy a Ligát nem lehet teljesen elnyomni, mert a román joggyakorlat szerint feloszlására nincs lehetőség, továbbá azért, mert szigorú hatósági fellépés esetén teljesen az ellenzék kezébe kerülne, s a kormány mérsékelő befolyását egyáltalán nem tudná érvényesíteni. Konzervatív felfogásának megfelelően Kálnoky a dolgok nem bolygatásának politikáját, az éppen hatalmon levő bukaresti kormány támogatását ajánlotta.⁷ A maga részéről az ügyet ezzel le is zárta, s egyben kioktatta a magyar kormányt arra, hogy ne avatkozzék a külpolitika részkérdéseibe. Figyelmeztette Wekerlét, hogy „Magyarország nagyon beképzelt” a külügyekben, s különösen hajlamos Románia lebecsülésére. Kálnoky leveleinek hangvételét az magyarázta, hogy nem csupán a budapesti kormánnyal voltak nézeteltérései, hanem a magyar sajtó is egyre többször támadta őt. Ekkor már attól tartott, hogy magyar részről a delegációban előhozakák a román kérdést, azért, hogy az erdélyi magyar nemzetiségi politika kudarcaiért „a felelősség egy-részét rákenjék”.⁸

A Romániából jövő pénzsegélyek kérdése a delegáció 1894. szeptember 19-én tartott ülésén elhangzott Berzeviczy-interpellációval s a külügyminiszter szintelen válaszával —, melyben a román kormányra hivatkozva elismerte az évi 150 000 Frc. egyházi és iskolai segélyt, de biztosította az érdeklődőket arról, hogy politikai célra pénz nem érkezik — úgy tűnt, végleg lekerül a budapesti politikai élet napirendjéről.⁹

⁶ C. Dumba 1894. szept. 5-i sinaiai 23. sz. jelentését. OL ME 1895. III. 61.

⁷ A bukaresti ügyvivő azonban jelentésében világosan kifejti, hogy nem kell feltétlenül ragaszkodni a konzervatív kormányhoz, mert a liberálisok vezére, D. A. Sturdza kormányra-kerülése esetén a nemzeti kérdésben „azonnal mindent visszavonna abból, amit az ellenzéken mondott”. Uo., ld. még 8. sz. jzet.

⁸ Kálnoky 1894. szept. 7-i levele Wekerléhez. OL ME 1895. III. 61. — Kálnoky korábban ellenezte a román nemzeti komité perbefogását. A Liga Culturală esetében pedig az egyleti törvény hiánya miatt csupán egyes személyek ellen lehetett volna fellépni, akiket a bukaresti esküdtek bizonyára fölmentettek volna. Ld. *Constantin Dumba: Dreihund und Ententepolitik in der Alten und Neuen Zeit. Zürich—Leipzig—Wien, 1931. 66, 70, 73*

⁹ *Jancsó Benedek: A román irredentista mozgalmak története. Bp. 1920, 204—208, 249.* — Az erdélyi román nemzeti mozgalom Bukarestből kapott anyagi támogatásának mértékét a rendelkezésünkre álló források alapján nem tudjuk megállapítani. A Román Nemzeti Párt 1893—1894. évi költségvetését részlegesen közzétette *Serban Polverejan és Nicolae Cordoş* a Mişcarea memorandistă in documente (1885—1897) c. forráskiadványban (Cluj, 1973, 364 + 20). Ebből kitűnik, hogy 1893. szept. 1. és 1894. máj. 31. között Raţiu, az elnök „útján” 33.386 Ft érkezett a pártkasszába. Miután a bevételek többi tételei kis összegekből (20—500 Ft) tevődnek össze, feltételezhető, hogy a Raţiu neve alatt elkönyvelt pénzek egy része — egy 1707 forintos

A szubvenciók ügye azonban időközben Romániában pártpolitikai harcok, széles körű sajtóvita tárgya lett. A századvégen a független Románia léte és fokozatos megerősödése ugyanis jelentős hatást gyakorolt az erdélyi román nemzeti mozgalomra.¹⁰ Kiépültek a magyarországi román politikusok és a regáti pártok között a személyi kapcsolatok. A romániai pártok hatalmi vetélkedése is éreztetette hatását a Kárpátokon innen, az itteni ellentétek pedig visszahatottak Románia belpolitikai életére. A magyarországi románok helyzete és politikai magatartása Romániában nemcsak külpolitikai, hanem állandó jellegű pártpolitikai kérdés lett.

Az ellenzéken levő liberális párt rendszerint azzal támadta a konzervatív kormányt, hogy „nem védelmezi” az erdélyi románokat a magyar kormány elnyomó lépéseivel szemben, nem vállalkozik a közbenjáró, a „becsületes alkusz” szerepére, ami pedig a Monarchiához való szövetségi viszonyból megilletné.¹¹ 1894 októberében D. A. Sturdza, a liberális párt vezére már azzal vádolta a konzervatívokat, hogy a magyar kormánnyal egyetértésben az erdélyi román nemzeti mozgalom szétzúzásán buzgólkodnak; a magyarokkal — Sturdza szerint — megalkudni készülő erdélyi szárny támogatására pedig Take Ionescu közoktatásügyi miniszter a kulturális szubvenció leple alatt küld pénzt. A bukaresti Orfeum nagytermében tartott híres beszédében Sturdza pontos adatokat közölt arról, hogy milyen utalványszám alatt milyen összeget kaptak egyes olyan erdélyi román közéleti személyiségek, akik köztudottan a regáti konzervatív párthoz húztak. Egy év múlva Sturdza lett Románia miniszterelnöke, aki aztán az Osztrák-Magyar Monarchiának tett kötelező hűségnyilatkozatban (1895. okt. 13.: „a iasiü bocsánatkérés”) fordult szembe az erdélyi románság kérdésében elfoglalt korábbi álláspontjával. A hűségnyilatkozatot pedig az erdélyi román iskoláknak nyújtott segély jórészenek leállítása követte.¹² Mindebben a Bánffy-kormánynak döntő része volt.

A Bánffy-kormány kinevezésekor nem sokan hittek annak tartósságában. A kormánypárt átmeneti megoldásnak tekintette, Ferenc József pedig csupán lojális ambícióktól fűtött adminisztrátort látott benne,¹³ a belügyi tárcát nem is engedte Bánffynak megtartani. Kálnoky külügyminiszter lenézte Bánffyt, s

tétel (ld. 350. l.) esetében bizonyíthatóan — Bukarestből érkezett. Az itt elmondottakat támasztja alá a kötetben fényképmásolatban közölt 1892. dec. 13-i, Rațiu által aláírt elismervény. A pártvezetés a Liga Culturalától a század utolsó hat évében csupán 4—5000 Ft-ot kapott. *Ioan Georgescu*: Ioan Rațiu. Sibiu 1828, 157. A Liga nagyobb összegeket fordított lapok támogatására. *Polonyi Nóra*: A Liga Culturală és az erdélyi román nemzeti törekvések. Bp. 1939, 49. A Külügyminisztérium által említett évi 150.000 Frc kulturális szubvenció valószínű nagyságrendjét támasztja alá a Brătianu-család levéltárában talált „Állami alapokból különböző formában Erdélynek és Magyarországnak szánt segélyek” c. alatt az 1889. jún. 8.—1895. szept. 13. közötti időszakról készült kimutató 803.000-es összege. Az adatot közli Unirea Transilvaniei cu România. II. kiad. (Szerk. *Ion Popescu-Puțuri* és *A. Deac*) Buc. 1972. 267.

¹⁰ *I. Tóth Zoltán*: A nemzeti kérdés a dualizmus korában 1867—1900. Századok, 1956. 3. sz., 368—393, ill. Magyarok és románok Bp. 1966, 408, 446.

¹¹ *M. Constantinescu—G. Penelea*: Insemnările din închisoare de la Segedin ale doctorului Ioan Rațiu. Studii, 1965. 2. sz. 353—362; *T. Maiorescu*: Istoria comtemporană a României. Buc. 1927. 333; *Jancsó Benedek*: i. m. 160; *T. Lungu*: Viața politică în România la sfârșitul secolului al XIX-lea (1888—1899). Buc. 1967, 155—169.

¹² *Liviu Botezan—Nicolae Cordoș*: Politica guvernului Bánffy în Transilvania din anii 1897—1898. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie — Cluj (a továbbiakban AIAC — Cluj) XIV. 1971. 173—192.

¹³ A Bánffy-kormány működésének átfogó elemzését ld. Magyarország története IV. (Szerk. *Hanák Péter*), Bp. 1972, 303—324 és *I. Tóth Zoltán*: i. m.

ismervén az uralkodó álláspontját, igyekezett mindenütt gáncsot vetni ezeknek „a teljesen jelentéktelen embereknek, akik a magyar zsidóságot most képviselik”.¹⁴ Kálnoky nem tudta, hogy az udvar, a magas arisztokrácia őt magát is középszerűnek tekinti, s a magyar egyházpolitikába és az osztrák pártpolitikába történő pápai beavatkozás (Agliardi-ügy) miatt Bánffyval támadt összetűzése nyomán az uralkodó őt fogja feláldozni. Kálnoky bukása megszilárdította Bánffy helyzetét, s egyben váratlanul megnövelte beleszólását a külpolitikába. Az új külügyminiszter — Goluchowski — és Bánffy között viszonylag zavartalan együttműködés alakult ki, annak ellenére, hogy a Ballhausplatz új ura, akár a korábbi és későbbi bukaresti követek, külpolitikai okokból állandóan politikai engedményeket próbált kijárni az erdélyi románok részére. A közös külügyminisztériumon át igyekezett Bánffy odahatni, hogy Bukarestben a Sturdza-kormány ne nyújtson támogatást sem az erdélyi román kultúrintézményeknek, sem pedig a román nemzeti mozgalomnak.¹⁵ Ilyen előzmények után került sor az erdélyi román iskoláknak nyújtott bukaresti segély — már említett — részleges leállítására 1896-ban. A szubvenció csökkentése Sturdzának sem lehetett túlságosan ellenére, mivel az erdélyi román egyházi és kulturális intézmények, továbbá a Román Nemzeti Párt kulcspozícióiban főként olyan emberek ültek, akik a bukaresti pártok közül inkább a konzervativokhoz húztak, míg a liberálisokat a magyar állam területén egyelőre a még csak törpe kisebbségben levő ún. „ifjú tribunisták”, a nagyszebeni *Tribuna* c. lap belső ellenzékét alkotó, majd 1897-től Aradon *Tribuna Poporului* címen önálló lapot kiadó fiatal politizáló értelmiségiek csoportja képviselte. Az ő segítségükkel akart Sturdza mérséklően hatni az erdélyi román nemzeti mozgalomra.

A külügyi szolgálat felhasználása

A Bánffy-kormány tehát már működésének kezdetén elhatározta, hogy a Bukarestből érkező hivatalos és nem-hivatalos segélyeket leállíttatja, azokat a csatornákat pedig, amelyeken a pénzek Magyarországra áramlanak, lehetőleg eltömi. A tényleges helyzet feltárására a kutatást két irányban indították el: idehaza nyomozást folytattak a román egyházi hatóságok romániai kapcsolatainak feltárására, Romániában pedig az osztrák-magyar követség útján igyekeztek információkat szerezni.

Bánffy — illetve a nemzetiségi ügyosztály — 1895. március 16-án, majd májusban és júniusban ismételtén kérte a közös külügyminisztert, hogy saját szervei útján a román kormány által rendes állami segélyként Magyarországra küldött szubvenció hovafordításáról, a szétküldés módozatairól, 1894. január 1-ig visszamenően tételenként részletezett adatokat szerezzen be. „Egy állam, már szuverenitásából kifolyólag sem tűrheti el — fejtegeti Bánffy —, hogy honpolgárainak ... tetemes része a kormány előleges beleegyezésének kikérése s tudta

¹⁴ Eulenburg német követ 1895. máj. 5-i karlsbadi jelentése a Kálnokyval folytatott beszélgetéseiről. Előtte Kálnoky olyan hangon beszélt Bánffyról, „amelyet eddig csak svéd államférfiaktól hallottam norvég kollégáikról”. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes — Bonn (a továbbiakban PAA — Bonn) Österreich 92 No. 6a. Bd. 4.

¹⁵ A Monarchia bukaresti követségének ezzel kapcsolatos tevékenységére ld. *Constantin Dumba*: i. m. 70, 73, 83 és *Lungu*: i. m. 162—167, 201, 203—204, 207—208. — Goluchowski álláspontját jól tükrözi az 1894 júliusában a román kérdéstről írt emlékirata. Szövegét ld. *Erich Prokopowitsch*: Die rumänische Nationalbewegung in der Bukovina und der Dako-romanismus. Graz—Köln 1965, 160—164.

nélkül évről évre titkon folytatott rendszeres és állandó anyagi támogatásban részesüljön, s így függőségi vagy lekötöttségi viszonyba jusson egy idegen államhatalommal szemben.”¹⁶ A közös külügyminisztérium azonban nem volt hajlandó lépéseket tenni, s a türelmét vesztett Bánffy az ügyben a király személye körüli minisztert kérte fel a közbenjárásra.¹⁷ Az így kicsikart válasz mindössze annyit tartalmazott, hogy a segélyeket a román kormány a nagyszebeni, aradi és karánsebesi görögkeleti konzisztóriumoknak küldi, az osztja szét az egyházak és iskolák között.¹⁸ Ennél többet egyelőre nem volt hajlandó kipuhatolni. Goluchowski, az új külügyminiszter, akivel egyébként Bánffy már elfogadható viszonyt épített ki, úgy vélte, hogy még az sem lenne célszerű, hogy a román kormánnyal töröltessék a szubvenciót a költségvetésből, mert akkor teljesen titokban maradnának a kérdéses összegek. Az adatok beszerzésével pedig próbálkozzék meg Erdélyben és Bukarestben maga a miniszterelnökség.¹⁹

A magyarországi kutatás egyelőre siralmas eredményekhez vezetett. A VKM még 1895 februárjában felszólította a nemzetiségi egyházi főhatóságokat, hogy küldjenek részletes kimutatást a külföldről kapott pénzekről. Válaszukban azt írták, hogy nem kapnak.²⁰ Az a bizalmi ember — akit az Albina brassói fiókjába akartak beléptetni, s így a román nemzetiségi mozgalomba beépíteni — a pénzekről a valósággal teljesen ellenkező adatokat, valószínűleg ún. csibeeledelt küldött megbízóinak.²¹ Brassó, Szeben, Krassó-Szörény, Alsó-Fehér és Arad megyékben a főispánok átvizsgáltatták a bejelentőlapokat, remélvén, hogy nyomára bukkannak a közvetítőknek.²² A legtöbbet a brassói görögkeleti román iskolák segélyéről lehetett tudni, részben szétszórtan közzétett adatok, részben Sturdza beszéde alapján. Ez azonban a kormány számára kevésnek tűnt. Végül nem maradt más, mint a hazai nyomozás kudarcait bevallva ismét a külügyi szervekhez fordulni: „Az egyházi és iskolai autonómia keretén belül a román egyház és iskolák javára biztosított jogoknál, másrésről pedig az intéző román férfiak részéről tanúsított bizalmatlanságnál valamint azon körülménynél fogva is, hogy a segély átadása és átvétele nem Magyarországon, hanem Bukarestben történik”, nem sikerült adatokat gyűjteni. Ezúttal Waldberg bárót, a bukaresti konzult is felkérte Bánffy információk beszerzésére, s hangsúlyozta, hogy a brassói román iskolák segélyének különös figyelmet szenteljen.²³

A Bánffy-kormány 1895 végén meglehetősen ellentmondásos helyzetbe került a Romániából jövő pénzsegélyek kérdésében. A bukaresti konzervatív kormány időszakában D. A. Sturdza, a már említett 1894-i orfeumi beszédében utal-

¹⁶ A miniszterelnök levele a külügyminiszterhez. 1895. máj. 2. OL ME 1895. 12. 61. 333.

¹⁷ Bánffy levele Jósikához 1895. júl. 4. OL ME 1895. IV. 171—606.

¹⁸ Jósika Samu levele Bánffyhoz. 1895. aug. 13. OL ME 1895. IV. 171—827 res.

¹⁹ Goluchowski levele Bánffyhoz 1895. okt. 17. és nov. 3. OL ME 1895. 171—1134.

²⁰ Csupán a balázsfalvi román görögkatolikus érsekség jelezte, hogy a Román Akadémia egyik alapítványából kapott 370 Ft. 50 krajcárt. Ld. Zsilinszky Mihály államtitkár 1895. ápr. 9-i levelét Bánffyhoz. OL ME 1895. 274. res.

²¹ Ld. az 1895. szept. 4-i brassói jelentést és a főispán 1895. szept. 23-i tájékoztatóját. OL ME 1895. IV. 941 és 1036.

²² A nyomozás eredményeként a bukaresti Bozanu testvéreket Bánffy kitiltatta Magyarországról. Ld. OL ME 1895. IV. 171—1009. — A brassói iskolák ellen vizsgálat elrendelését tervezték, majd további adatok beszerzéséig ezt elhalasztották. Ld. Bánffy levelét Wlassichoz 1895. júl. 27. és szept. 9. OL ME 1895. IV. 724 és 749. Brassó vármegye főispánjának 1895. aug. 27-i jelentése. OL ME 1895. IV. 321—874.

²³ Bánffy levele Max von Waldburghoz 1895. nov. 4. — A konzul előbb közismert adatokat küldött, majd nov. 21-én személyesen számolt be értesüléseiről. Ld. OL ME 1895. III. 61—12.

ványszámokat idézve, átvevőket és összegeket megnevezve kürtölte világgá a román kormánysegélyek egyrészét, elsősorban a brassói román iskoláknak nyújtott támogatást. 1895 októberi kormányralépte alkalmából ígéretet tett arra, hogy a magyarországi románok ügyeibe nem avatkozik be, és leállítja a hivatalos anyagi támogatást. Ezzel a Bánffy-kormány és a Sturdza-kormány között az erdélyi román nemzeti mozgalom kezelésében bizonyos konszenzus, részleges együttműködés alakult ki. Csakhogy a Bánffy-kormány nem érte be a segélyek leállításával, hanem eljárást akart indítani az átvevők ellen, vagy legalábbis olyan helyzetet teremteni, hogy a segélyezések ne ismétlődhessenek. Ráadásul a kormány egyáltalán nem volt meggyőződve arról, hogy Sturdza tényleg beszüntette a segélyeket. Voltak olyan — nagyon megbízhatatlan — értesülései is, hogy a tanítói fizetések rendezéséről szóló 1893-as törvény által előírt fizeteskiegészítést a görögkeleti román tanítók „Romániától megkapják”, ezért nem folyamodnak az iskolafenntartók államsegélyért. Az ilyenfajta értesülések azonban bizonytalanok, nemegyszer tévesek voltak. Innen az — eddig is többször említett — türelmetlenség, amivel Bánffy a külképviseletet ostromolta megbízható, részletes adatok beszerzéséért. Tudta, hogy jönnek pénzek, hiszen román miniszterek is beismerték a Monarchia diplomatai előtt, de nem tudott részleteket. A román főpapok a VKM ismételt, bizonyos adatokra utaló felszólítására is tagadták, hogy segélyeket kapnának. Az egyetlen részletes információ Sturdza említett orfeumi beszédében hangzott el, ezt azonban egymagában nem használhatta fel a magyar kormány, mivel az kevés is volt, s ráadásul fölhasználása esetén a romániai ellenzék — a dolgot megtudva — a román miniszterelnököt árulással vádolhatta volna. Bánffy irónikus hangon írt ugyan a közös külügyminisztérium bukaresti politikájáról: „külügyi képviseletünk a konzervatív kormány fennállása idején a liberálisok hatalomrajutásától óvott, most pedig a liberális kormány uralma alatt az akkor legkedvezőbbnek tartott konzervatívok uralomrajutásától tart. Csak egy körülményben észlelhető összhang: hogy a mindenkori román kormányoknak ne támasszunk nehézségeket, az »erdélyi kérdést« ne bolygassuk, hanem nyugodjunk meg, érdekeinket a változó kormányok mindketteje egyformán respektálja.”²⁴ Mégis elfogadta azt az álláspontot, hogy nem áll a Monarchia, illetve Magyarország érdekében Sturdzának „a nemzeti kérdésben fölösleges nehézségeket támasztani”. Ezért fogadta el, hogy diplomáciai megfontolásokból később, Románia és a Monarchia közötti gazdasági kérdések és a titkos katonai szövetség megújítása kérdésének rendezése után vegyék elő újból ezt az ügyet, s valószínűleg számításba vette mind a Millenium ünnepségeinek, mind Ferenc Józsefnek a Vaskapu megnyitását követő romániai látogatása zavartalanságához szükséges nyugodt légkör fenntartásának követelményeit. Amikor a miniszterelnökség arról értesült, hogy Sturdza állítólag 20 000 Frc-ot küldött Brassóba, megemlítette ugyan, hogy ezt barátságtalan lépésnek tekinti, de meglepő módon, a Lucaciú és Mangra Vazul román nemzetiségi politikusoknak a román külügyminisztérium rendelkezési alapjából juttatott 5000—5000 Frc-ról ezt a megjegyzést írta: „ez utóbbi segélyezés ellen utóvégre kifogást nem lehet tenni”, legfeljebb jelzi, hogy mit ér Sturdza ígérete.²⁵

A Bánffy—Sturdza féle hallgatóságos együttműködés tehát rendkívül furcsa helyzetet teremtett. Az erdélyi román nemzeti mozgalmat hagyományosan

²⁴ Ld. Aerenthal 1896. febr. 14-i levelét és Bánffy 1896. febr. 28-i levelét Goluchowskihoz. OL ME 1896. III. 206.

²⁵ Bánffy levele a külügyminiszterhez. 1896. jún. 26. OL ME 1895. 206—774.

erősebben befolyásoló liberális pártnak, a romániai nacionalizmus fő letéteménye sének kormányon tartása volt a budapesti kormány érdeke. Csak így, hatalmon levő pártként tudott diplomáciai úton nyomást gyakorolni rá, s Sturdza útján az erdélyi román nemzeti mozgalomra is bizonyos mérséklő hatást kifejteni. Bánffy-nak azonban akkor, amikor elvben minden támogatást meg kellett volna adnia Sturdzának, az is célja volt, hogy idehaza éppen addig mérjen érzékeny csapásokat a román nemzeti mozgalomra, ameddig annak a Kárpátokon túli legfőbb támogatója kormányon van, azaz valamelyest kézben tartható. Ezt az ellentmondást Bánffy — pontosabban a nemzetiségi ügyosztályt jelentő Bánffy — Jeszenszky — Jancsó triumvirátus — nem tudta feloldani. A Bánffy-féle nemzetiségi politika, irányítóinak akarata ellenére újabb és újabb belpolitikai nehézségeket támasztott a Sturdza-kabinetnek.

A nemzetiségi ügyosztály kitartó követelőzésének végül is volt foganata. A bukaresti követség beszerezte az 1893—1894. évi román hivatalos segélypénzek és az átvevő bizalmi emberek jegyzékét. Az összeállítás szerint 1893-ban 159 000, 1894-ben 192 000 Frc-ot utaltak ki Bukarestben az erdélyi román iskolák és egyházak támogatására. 1895-ben az összeg 170 000 Franc volt, 1896-ban pedig 50 000 Frc-ot juttattak a brassói iskolának. A forrás szerint az erdélyi román nemzeti komité 1894-ben 185 000 Frc-ot kapott Bukarestből,²⁶ s a konzervatívok által 1895-ben 525 000 Frc-ra emelt kulturális szubvenció az 1895—6 és az 1896—7-es költségvetésben is szerepel. Egy beszélgetés során viszont Sturdza ismételtlen arról biztosította a Aerenhalt, hogy nem küld segélyeket Erdélybe, csupán a brassói iskolák kapnának pénzt, az azonban nem szubvenció, hanem az iskolák törvényes követelésének kielégítését szolgáló járadék.²⁷

Ezeket az adatokat a kormány arra használta fel, hogy nyomást gyakoroljon a román főpapokra és iskolákra az iskolák fölötti állami ellenőrzés fokozottabb érvényesítése céljából.

Az iskolapolitika és a romániai szubvenció összefüggése

A román állam által korábban nyújtott szubvenciók közül a magyar kormány tudomására jutott adatok szerint három képezett jelentős tételt: a nagyszebeni görögkeleti érseki konzisztorium és iskolái számára kiutalt 78 000 Frc (1894), a balázsfalvi teológiai intézet és gimnázium részére adott 17 000 Frc és a brassói román gimnáziumnak nyújtott, 50—100 000-re becsült összeg.²⁸ A két román érsekség segélyébe a kormány elég nehezen tudott volna, a nagyszebeni és a balázsfalvi iskolák ügyeibe pedig nem kívánt közvetlenül beleszólni; a két egyház vezetőinek személye egyébként is több-kevesebb garanciát jelentett arra, hogy a kapott pénzeket valóban egyházi-kulturális célokra fordítják. Más szempontok érvényesültek a brassói román iskolák esetében.

²⁶ A bukaresti követ 1896. aug. 3-i 46. sz. jelentése és mellékletei. OL ME 1899. XXXI. 7914. 1009—1027. folio és 1658—1660. f. A megbízhatónak látszó jegyzéket a követség a román vallás- és közoktatásügyi minisztérium bizalmas irataiból szerezte be bizalmi embere útján. A követ arra kérte a külügyminisztert, hogy ezeket az adatokat rendkívül diszkréten kezeljék.

²⁷ A bukaresti követ 1896. aug. 12-i 47. sz. jelentése. Maga a követ is hallott valamit arról, hogy a brassói román egyházközségnek van egy évi 40.000 leit hozó birtoka Romániában. OL ME 1896. 206—1045.

²⁸ A bukaresti követ 1896. aug. 3-i 46. sz. jelentésének mellékletei. OL ME 1899. XXXI. 7914. 1009—1027. f.

A Bánffy-kormány nemzetiségi iskolapolitikájának fő törekvése az iskolai magyarosítás előmozdítása volt. Ennek egyik útja a teljesen vagy jórészt magyar tannyelvű állami iskolák építése volt, erre azonban még a Millenium évében támadt iskolaépítési hévben sem volt elegendő pénz. Az új vallás- és közoktatásügyi miniszter, Wlassics Gyula, a miniszterelnökséggel teljes egyetértésben inkább azzal próbálkozott, hogy a tanítói fizetések rendezéséről szóló 1893. XXVI. tc. erőltetett végrehajtása útján az iskolafenntartókat államsegély igénylésére, s ezzel a kormány fokozott ellenőrzési jogának elismerésére kényszerítse. A törvény ugyanis előírta, hogy a tanítók fizetése nem lehet kevesebb 300 ft-nál, s már korábbi rendeletek intézkedtek arról, hogy az iskolaépületeknek is meg kell felelniök bizonyos elemi biztonsági és egyézségügyi követelményeknek. E két — önmagában nézve teljesen természetes — előírás elsősorban a legszegényebb iskolafenntartókat, községeket sújtotta, mivel azok nem tudták, vagy csak részben tudták a szükséges fedezetet előteremteni, ezért kénytelenek voltak államsegélyért folyamodni. Egyes községekben az ún. kultuszadó így is a vagyonadó 70—100%-át tette ki.²⁹

A nemzetiségi iskolafenntartók iskoláik függetlenségének megőrzése érdekében úgy védekeztek, ahogy tudtak. „Egyes tanítók, hol önként, hol felsőbb [egyházi — Sz. Z.] nyomásnak engedve ünnepélyes nyilatkozatot tettek, hogy a felemelt fizetésekre igényt tartani nem is fognak.”³⁰ Sokfelé nem adták meg a tanítónak a legkisebb fizetést, de nem kértek államsegélyt sem. Erre a VKM 1896. febr. 26-i 7547. sz. rendeletével felhívta a megyei közigazgatási bizottságokat, hogy ilyen esetekben hajtsák be a fenntartókon a tanítók fizetésemeléséhez szükséges összegeket is, s ezzel kényszerítsék ki az államsegély igénylését. Volt, ahol a görögkeleti román egyházi iskolák tanítói elismervényeket írtak alá 300—400 Ft fizetésről, bár ennek esetleg csak felét tudták részükre tényleg folyósítani. Bánffy 1896. március 15-én külön felhívta a románlakta megyék főispánjait, hogy ellenőrizzék a VKM említett rendeletének végrehajtását, egyúttal tisztázzák azt is, hogy az iskolák javadalmazását szolgáló jövedelmi források valódiak-e, vajon tényleg elegendők a kiadások fedezésére.³¹ Válaszában Fogaras vármegye főispánja előre megmondotta, hogy „a jövedelmi források valódiságának megállapítására irányzandó vizsgálatokkal szemben is találni fognak kibúvókat”, csak az segítene, ha az adóhivatalhoz, vagy a megyepénztárhoz fizetnének a fenntartók, mert így sok tehertől mentesülne a hatóság is.³² A tanítók fizetésének emelésén keresztül történő beavatkozási kísérlet odiuma az államra, a közigazgatásra ütött vissza, mivel „az egyházi hatóságok csak kivetették a tanügyi hozzájárulás költségeit, de annak a néptől való behajtását egészen a közigazgatási közegekre hagyják, s onnan magukat távoltartják”.³³

A román egyházak és a román falusi adófizetők egyaránt szembeszálltak az államsegély-rendszer kiterjesztésével. Ellenállásuk megtörésére a kormány az egész közigazgatási apparátust megmozgatta, s megpróbálta a román tanítók anyagi érdekelttségét is felhasználni. Jelentős részük pártolta is az államsegély rendszeresítésének gondolatát, de a kormány számára támaszt nem jelentett, nyíl-

²⁹ Az aradi görögkeleti román püspökség iratai alapján közli *Botezan—Cordoş*: i. m.

³⁰ Sándor János Kisküküllő vármegye főispánjának 1896. ápr. 13-i jelentése. OL ME 1896. 448. res/310.

³¹ OL ME 1896. 426. res/310.

³² Bauszern Guidó főispán 1896. ápr. 8-i jelentése. OL ME 1896. 426. res/310.

³³ Sándor János főispán idézett jelentése. OL ME 1896. 448. res/310.

tan föllépni, a román nemzeti mozgalommal szembeszállni nem mert, sőt a „túl-zókkal” szemben maga is hatósági védelemre szorult.³⁴

Ahhoz, hogy a román elemi iskolákat a kormány — a később illuzórikusnak bizonyult — iskolai magyarosítás szolgálatába állítsa, arra lett volna szükség, hogy ezek önként elismerjék az állam fokozott beavatkozási jogát, maguk kérjék, s magától értetődőnek tekintsék az állami szubvenciót. Az eddig elmondottakból azt láthatjuk, hogy a kormány ezen a téren igen korlátozott eredményt ért el, a román iskolák ellenállását lényegében nem sikerült megtörnie.³⁵ Változást hozhatott volna ebben, ha az erdélyi románok nem kimondottan egyházi jellegű iskolái közül a legtekintélyesebbiket, a nemzeti öntudat ébrentartása szempontjából példamutatónak tekintett brassói gimnáziumot rá lehet venni az államsegély elfogadására, saját autonómiájának korlátozására. Brassó volt a fő összekötő kapocs Erdély és a Regát román értelmisége között, az itteni iskolák tanulói közül nemcsak a nemzetiségi mozgalom, hanem Románia számos ismert embere került ki. A brassói iskoláknak ez a különleges helyzete adja meg a kulcsát annak a hosszú küzdelemnek a megértéséhez, amelyik a romániai szubvenció ügyében a magyar kormány és a brassói román iskolák fenntartói és pártfogói között kibontakozott.

A brassói román gimnázium segélyezésének története

A brassói román gimnázium, vagy „brassói központi román iskolák” elnevezés alatt a gimnáziumot, az alsó reáliskolát, a kereskedelmi iskolát, felső népiskolát és a leányiskolát tartották számon a kortársak, mivel ezek lényegében egy fedél alatt, egy igazgató irányítása alatt működtek, fő fenntartójuk a régi brassói román görögkeleti Szent Miklós templom volt.

A reformkorban kezdeményezett, s 1850-ben alapított román gimnázium építésének és egy évtizeden keresztül történő fenntartásának költségeit az említett Brassó-bolgárszegi Szt. Miklós-egyház és a módos, helyi román kereskedők belvárosi egyháza vállalták. Egy sor kereskedő kötelezte magát, hogy tíz éven át, közepes nagyságú összeggel, részt vállal az iskola kiadásainak fedezéséből.³⁶ 1856-ban fejeződött be az építkezés, melynek költségei (80 000 Ft) messze túlhaladták az előirányzatot, s közben végéhez közeledett a tíz év, amelyre a kereskedőpolgárok az iskolafenntartást elvállalták. Nem járt sikerrel az a kísérlet sem, hogy az iskola telkén levő fürdőt átépítsék s annak bevételeit az iskolára fordítsák;³⁷ 1858-ra az iskola gazdasági ügyeit intéző eforia (a két egyházközség kép-

³⁴ Bánffy 1896. jan. 17-i levele Arad vármegye főispánjához. OL ME 1896. 16. (367. cs.).

³⁵ Temes vármegyében 30, Aradban 69 görögkeleti iskola nem volt hajlandó segélyt kérni, Krassó-Szörényben 20 ilyen esetet tartottak számon. Ld. OL ME 1896. 497. res/310, 527. res/310; az összesítés közel 200-ra becsüli azon iskolák számát, ahol a 300 Ft tanítói fizetést nem tudják biztosítani; ezek, néhány református és katolikus iskolát leszámítva, a görög-keleti egyházhoz tartoztak. — Megjegyzendő, hogy Kolozs megyében minden számbavett iskola kért segélyt. Uo. 792. res./310.

³⁶ A brassói román iskolák történetére ld. a kereskedőpolgárokkal szemben elfogult, de nagy gonddal megírt monográfiát: *Andrei Bârseanu: Istoria școlilor centrale române gr. or. din Brașov. 1902. 606 + 79, továbbá a hivatalos iratokat is használó Huszár Antal: A magyarországi románok c. könyvét. Bp. 1907, 339–350.*

³⁷ A két egyház képviselőtestülete 1855-ben részvényeket bocsát ki, vállalkozóval átépítteti a fürdőt s évi 4000 Ft-ért bérbe adja. Műszaki és gazdasági okok miatt a bérleti díj negyedére csökkent, amit fölemésztett a karbantartás. 1873-tól azután saját rezsiben, évi 3–4000 Ft jövedelmet hozott. Ld. *Bârseanu: i. m. 121, 176–177.*

viselőtestületéből delegált 6 tagú bizottság) adóssága 20 000 forintra rugott.³⁸ A kezdettől fogva anyagi nehézségekkel küzdő gimnázium az abszolutizmus kori erdélyi kormányzástól évi 4000, Brassó városától 1500 forint rendes szubvenciót kapott.³⁹ 1859-ben a Szt. Miklós egyház Cuza román fejedelemtől is kért segélyt, mire az akkor még különálló Moldva és Havasalföld kormányai 1860-ban illetve 1861-ben kiutaltak 2500—2500 forintot az iskola fenntartására. 1863-ban az immár egyesült román fejedelemségek törvényhozása a segélyt újra megszavazta. 1868-ban a Szt. Miklós egyház már a kereskedelmi iskola felállítására kért segélyt a román kormánytól, s kapott újabb szubvencióként évi 23 500 lejt.⁴⁰ A két tétel 1886-ig a román állam költségvetésében többször szerepelt, 1887-től pedig valószínűleg „a külföldi román iskolák és egyházak szubvenciójára” kiutalt összegbe olvadt. A kilencvenes években a román oktatásügyi miniszter a brassóiak segélyt diszkrécionális úton 58 500 lejre emelte.⁴¹

A magyar kormány a kiegyezést követő években évi 4000 Ft szubvenciót nyújtott a brassói gimnáziumnak, s ugyanakkor eltúrta, hogy az erdélyi román iskolák és egyházak Bukarestből is kapjanak segélyt. Ezek a segélyek azonban már kezdettől gondot okoztak a kormánynak.

A még működő erdélyi főkormánysszék 1867 augusztusában arról értesítette a Belügyminisztériumot, hogy a Duna-fejedelemségek kultuszminiszterétől a balázsfalvi érsek értesítést kapott, küldje meg a szegény egyházközségek jegyzékét, egyházi könyvek és egyházi edények segélyként történő kiosztása céljából. A szamosújvári görögkatolikus és aradi görögkeleti román püspök is közölte a kormánnyal, hogy segély címén egy-egy váltót kaptak a román kormánytól, sőt magát a váltót is beküldötték. Eötvös József közoktatásügyi miniszter sérelmesnek tartotta, hogy a bukaresti kormány a magyar állam teljes mellőzésével hivatalos levelezést kezdeményez püspökkel, s Erdélyt — mint az a segély indokolásából kitűnt — amolyan román provinciának tekinti. Ragaszkodott hozzá, hogy a bukaresti kormány „a román nyelvű egyházmegyéek főpapjaival egyenes és hivatalos érintkezésbe ne bocsájtkozzék, — hanem ha . . . akár a kormány, akár egyesek a magyar és erdélyországi egyházak részére adományokat kívánnak nyújtani, eziránt a magyar kormányt hivatalosan értesítse, a magyar kormány szívesen ajánlkozván minden ilyenemű segélyezéseket a rendeltetésük helyére átszolgáltatni”.⁴² Andrássy átirta a közös külügyminiszternek, intézkedését kérve, hogy Románia

³⁸ Uo. 123.

³⁹ *Bârseanu*: i. m. 142—144, 146, 149—150. — Az állami támogatásként kapott összeget a bécsi Reichsrat 1863-ban formálisan is megszavazta a brassói iskolák javára. Ld. *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I. 1867—1892. Bp. 1952. 290.

⁴⁰ A Szász Universitas 1868-tól évi 3000, 1871-től 5000 Ft segélyt fizetett a brassói román iskoláknak.

⁴¹ Jancsó Benedek jelentéstervezete a VKM számára. 1898. okt. 19. OL ME 1907. XLI. 1138—1899. XXXI. 7914. 1686—1703. f. — Megjegyzendő, hogy Jancsó jelentésének adatai egybevágóak Bârseanu egészen más célzatú munkájának adataival. A részletekben helyenként eltérnek saját, 1920-ban közzétett, A román irredentista mozgalmak története c. könyvében leírtaktól.

⁴² Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter átirata a miniszterelnökhöz. 1868. jan. 30. OL ME 1868. 225—161. — A kiegyezést Románia értelmisége nem nézte jó szemmel, mert az erdélyi testvéreik fejlődése illetve a románok egy államban történő egyesítésének reménye szempontjából veszélyesnek ítélte. A Monarchia külügyi szervei ezidőtájt úgy vélték, hogy Romániának irredenta törekvései vannak. Ld. *Istoria României*. IV. Buc. 1964, 576, Unirea Transilvaniei cu România. Buc. 1972, 169—170. E törekvések nagypolitikai összefüggéseire ld. *Prokopowitsch*: i. m. 22—23.

„egyházakat s tanintézeteket” csak a belföldi kormány tudtával és diplomáciai úton, a magyar kormányon át segíelyezzen. A bukaresti konzulátus ennek megfelelően lépéseket tett a román kormánynál, ami Andrássyt teljesen megnyugtatta. Eötvös pedig engedélyezte a román főpapoknak az eddig beérkezett segíelyek felhasználását.⁴³

Amikor 1868 nyarán a bukaresti kamera újabb segíelyt szavazott a brassói iskolák számára, a magyar belügyminisztérium rögtön kifogást emelt.⁴⁴ Arra kérte a miniszterelnököt, hogy ez ellen lépjen fel, s diplomáciai úton érje el, hogy „a fentebbi segíelyösszegnek rendeltetési helyére való eljuttatása a kormány közbejöttével eszközöltessék”.⁴⁵ Andrássy újból felhívta a Külügyminisztériumot, járjon közben a román kormánynál, hogy az ne küldjön közvetlenül pénzt Brassóba.⁴⁶ 1868-ban, 1873-ban és 1874-ben a brassói román iskolák az esedékes segíelyösszeget (tehát azt a bizonyos második részt) néhány alkalommal a bukaresti osztrák-magyar konzulátus, vagy pedig a konzulátus és a budapesti VKM közvetítésével kapták kézhez.

E szubvenciók történetén jól mérhető a nemzetiségi politika változása.

A kiegyezést követő években tehát a magyar kormányok, a liberális felfogásnak megfelelően, természetesen tekintették, hogy az egyazon nyelvet beszélők az elválasztó országhatárokon át egymás kultúráját anyagilag is, akár állami szubvenciók útján támogassák. Említett intézkedéseivel a magyar kormány elismerte a román állam jogát a magyarországi oktatási intézmények támogatására. Ezt az álláspontot azonban a kormány 1874–1875-ben revízió alá vette és megváltoztatta.

Időközben a kormány tudomására jutott, hogy a brassói iskolák az engedélyezett összegzen felül is kapnak segíelyt (a tulajdonképpeni segíely első részét, azaz az 1860–61-ben megállapított összeget). Amikor pedig a parlament pénzügyi bizottsága azzal a feltétellel javasolta az évi 4000 Ft magyar állami támogatás további kiutalását, hogy az ebből fizetett tanerők kinevezését a kormánynak is jóváhagyásra felterjesszék, az iskolafenntartók többé nem fogadták el a pénzt, annak ellenére, hogy ezt a feltételt már az abszolutizmuskori kormány is kikötötte.⁴⁷ Mivel önállóságuk csorbitására irányuló törekvést láttak benne — a szubvenciót két éven át nem vették fel, míg végül a kormány a tételt törölte a költségvetésből. Ezzel egyidejűleg viszont a román kormánytól kérték a segíely felemelését, ami meg is történt, sőt 1875-ben Bukarestben újabb törvényben rögzítették, hogy (az 1860–61-ben kiutalt) segíely összege ezentúl 15 000 Frc.⁴⁸ Erre egyes magyar

⁴³ „... Megkeresem Nagyméltóságodat, méltóztassék a közös külügyminisztérium útján a dunafejedelemségi kormányt a segíelyek kiosztásáról értesíteni” — írja Eötvös Andrássynak (1868. márc. 30.). OL ME 1868. 225–407.

⁴⁴ A belügyminiszter úgy vélte, hogy a román kormány befolyást gyakorolna az iskolára. „Hasonló segíelyadományait az eddigi tapasztalatok szerint a szabályszerű út kikerülésével közvetlenül igyekezett rendeltetési helyére eljuttatni.” Jelezte azt is, amiben közvetett politikai veszélyt látott, hogy ti. „minden pánszláv irányú izgatások rendszerint egyház, iskola és nemzeti irodalompartolás leple alatt szoktak megindítani és szíttatni”. — Wenckheim Béla belügyminiszter átirata a miniszterelnökhöz 1868. júl. 3. OL ME 1868. 854. V.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Ld. Andrássy levelét a külügyminiszterhez. 1868. júl. 5. és a Külügyminisztérium jelentéseit. OL ME 1868. 854. V. és ME 1868. 1043, 1059, 1084.

⁴⁷ *Bárseanu*: i. m. 150, 192. — Hasonló feltételeket szabott a pénzügyi bizottság a brádi román és az újbudéki szerb gimnázium segíelye esetében. Ld. *Kemény G. Gábor*: Iratok... I. 248–249.

⁴⁸ *Titu Maiorescu*: Discursuri parlamentare. V. köt. 1895–1899. Buc. 1915, 200–233. — Maiorescu volt a brassói iskolák legkomolyabb romániai pártfogója, a mindennapi gondokban is megbízható támasza.

lapok is megtámadták a brassói iskolát, annak igazgatója magyarázató cikkel válaszolt, s a kérdés a parlamentben is szóba került.⁴⁹

Az 1875. március 24-i bécsi koronatanács ugyanazon az ülésen tárgyalta a Romániával kötendő kereskedelmi szerződést és a brassói iskolák romániai segélyének kérdését. Andrassy — úgy tűnik — diplomáciai úton akart tiltakozni a román kormánynál, később azonban azon az alapon, hogy Románia még nem független állam, s ezért e lépés a Monarchia tekintélyével nem fér össze, úgy döntöttek, hogy „belföldi iskoláknak idegen államok részéről történő szubvencionálása esetére egy minisztertanácsi határozatot kell hozni, amelyben elvileg kimondatik, hogy minden tanintézet számára tilos idegen államoktól segélyt elfogadni. A magánszubvenciókat természetesen nem lehet eltiltani.” Elegendő aztán ezt a határozatot a román kormány tudomására hozni, s felszólítani, hogy a megszavazott összeget fordítsa más célra. Az uralkodó, aki eleinte éppen az ellenőrzés lehetősége miatt, megengedhetőnek vélte a segélyeknek — a konzulátuson át történő — további folyósítását, a tilalom életbeléptetése esetére figyelmeztette a kormányt, hogy „magában Brassóban a szükséges intézkedéseket tegye, hogy a kibocsájtandó tilalom ne legyen kikerülve”.⁵⁰

A koronatanács döntése alapján a VKM április 2-án szigorúan megtiltotta az egyházaknak, hogy külföldről segélyt fogadjanak el. Calice báró, bukaresti főkonzul a nyár folyamán megpróbálta rávenni a román kormányt, hogy a szubvenciót törölje költségvetéséből.⁵¹ 1883-ban pedig a középiskolai törvény (1883. XXX. tc.) 72. §-a tiltja idegen szubvenció átvételét. A hetvenes években tehát fordulat következett be a külföldi segélyek politikai értékelése és engedélyezése, megtérése kérdésében. Egyik tünete volt ez mind a kormány és a nemzetségek közötti feszültség erősödésének, mind annak, hogy a magyar kormányférfiak fokozatosan eltávolodva a 60-as években még őrzött doktrinér liberalizmusuktól, az állami ellenőrzés szélesebbkörű kiterjesztésétől remélték az ország politikai egységének megszilárdítását. S volt ebben egy adag engedmény is a nacionalista közvélemény számára. Most már egyértelműen tilos a külföldi segélyek elfogadása. Ezt azonban a román iskolafenntartók, de még a magyar kormány sem vette komolyan. A brassói iskola fenntartói továbbra is felvették a bukaresti parlament által részükre megszavazott segélyt, s a román kormány sem sietett azt törölni — az egyébként nyilvánosság számára készített — költségvetéséből.

A bukaresti segélyek felvételének tényleges megakadályozására elsőként a Bánffy-kormány tett lépéseket.

Bánffy fellépése a brassói gimnázium romániai szubvenciója ellen

Mint a korábbiakban láttuk, Bánffyk 1895-től figyelték a brassói román iskolákat, a VKM-ben rendelkezésre álló akták alapján elemezték vagyoni viszonyukat, s úgy határoztak, hogy egy későbbi időpontban vizsgálatot indítanak a

⁴⁹ Bârseanu: i. m. 195—201. (Válasz a Közérdek c. lap támadásaira.) — A parlamentt vitára ld. Cosma Parlén és Ordódy Pál felszólalásait. Képv. Napló 1875. III. 95—101, T. V. Păcățian: Cartea de aur. VI. Sibiu, 1910. 541.

⁵⁰ OL Minisztertanácsi jkv. 1875. márc. 24., 2. napirendi pont.

⁵¹ Calice bukaresti lépéseit, a különféle érdekek egyeztetéséből adódó következetlenségét jól jellemzi Titu Maiorescu: Inseamnări zilnice 1855—1880. Buc. 1930. Ld. 1876. jan. 17-i és további bejegyzéseit a 239. és 241. lapon.

Romániából érkező, immár évtizedek óta titkosnak nevezhető szubvenció ügyében.⁵²

A Bánffy-kormánynak a bukaresti szubvenciók megszüntetése érdekében tett diplomáciai lépései először eredményesnek tündek; Sturdza miniszterelnök 1896-ban nem küldött pénzt az erdélyi román iskoláknak.⁵³ A következő év ugyan változást hozott Bukarestben, mivel 1896. november 21-től 1897. március 31-ig a liberális pártból kiszakadt politikusok, az ún. drapelisták csoportját képviselő kormány volt hatalmon. Ez a kormány 1897-ben ismét kiutalta a segélyt,⁵⁴ de hamarosan átadta helyét Sturdza új kabinetjének, amelyik aztán ezt újólag leállította. Csak a brassói iskoláknak küldött korábbi segély fenntartásához ragaszkodott. Szerette volna elérni, hogy a magyar kormány engedélyezze ennek folyósítását. Sturdza átadott a bukaresti követnek egy emlékiratot, amelyben az iskola-fenntartó brassói Szt. Miklós egyház XVI. századdal kezdődő különféle moldvai és havasalföldi privilégiumait és adományait vették lajstromba. Az emlékirat azt is megállapította azonban, hogy a XIX. század első felében ezeket az „adományokat” a zűrzavaros állapotok miatt nem szolgáltatták ki. A Szt. Miklós egyház 1860-ban „ezért kárpótlást kért”, s ennek eredménye az 1890-es években is fizetett évi 58 500 Frc.⁵⁵ A román kormány álláspontja tehát az volt, hogy tudomásul veszi ugyan a magyar kormány politikai okokból bevezetett tilalmát a külföldi segélyekre, a brassói iskolák esetében azonban tiszta jogi kérdéssről van szó, ti. arról, hogy az iskola Romániában korábban kisajátított javai és privilégiumai után kap kárpótlást.

A nemzetiségi ügyosztály kérésére 1898. március 22-én Bánffy királyi megrovásban részesítette a nagyszebeni érseket, Miron Romanult, mert korábban tagadta a szubvenció létezését, s ennek során az érsek elé tette azokat az elismervényeket, amelyek igazolták, hogy a brassói iskolák részére pénzt vettek fel a román közoktatásügyi minisztériumból. A metropolita kijelentette, hogy a szubvenció részleteire a brassói iskolák felügyelő bizottságától nem remélhet tájékoztatást; a gimnáziumot pedig csak úgy lehet a magyar államsegély elfogadására rávenni, ha ő, a metropolita, megbízható adatokkal az iskolafenntartókra tudja olvasni törvénybe ütköző pénzügyeiket. Ezt megerősítette március 31-én kelt levelében, mivel „bizalmasa”, a brassói iskolák felügyelőbizottságának elnöke, Voina Vazul esperes is azt hangsúlyozta, hogy a román állam kezelésében levő 2 nagyobb birtok után kaptak pénzt, s bár ez most szünetel, igényüket fenntartják.⁵⁶

Bánffy Dezső április 6-án egy hosszú emlékiratban⁵⁷ foglaltatta össze az érsek számára a kormánynak a brassói iskolák román szubvenciójára vonatkozó

⁵² Ld. a miniszterelnök 1895. júl. 27-i, szept. 9-i és okt. 12-i levelét Wlassicshez. OL ME 1895. IV. 749 és ME 1895. III. 1101.

⁵³ Jancsó fogalmazványa a VKM részére. 1898. okt. 19. OL ME 1899. XXXI. 7914., továbbá *Botezan—Cordoş: Politica guvernului Bánffy... AIIA—Cluj XIV. 1971. 177.*

⁵⁴ *Titu Maiorescu: Istoria contimporană a României (1866—1900).* Buc. 1925, 356—366, 388.

⁵⁵ A bukaresti követ 1898. márc. 12-i 11-D. sz. jelentésének kivonata és melléklete. OL ME 1899. XXXI. 7914. 79—80. f.

⁵⁶ Miron Romanul érsek levele Jeszenszky Sándor miniszteri tanácsoshoz. OL ME 1907. XLI. 1138—1899. XXXI. 7914. 851—852. f.

⁵⁷ Az emlékiratot Jancsó Benedek fogalmazta, Bánffy is javította, s a fogalmazványt is szignálta. Az elküldött, szám nélküli levél dátuma „1898. április” és Jeszenszky Sándor írta alá. A levél szerzőségének később nagy jelentőséget tulajdonítottak. OL ME 1899. XXXI. 7914. 854—860. f.

információit. Az iskola anyagi helyzetének történeti elemzése mellett azt is megemlítette, hogy a magyar kormány 1875 után úgy vélte, az iskolák a rendeletek értelmében nem fogadnak el segítyt külföldről, de Sturdza 1894 őszi híres orfeumi beszéde adatokkal bizonyította ennek ellenkezőjét. Utalt továbbá arra, hogy a román kormányt diplomáciai úton megkeresték „és az a szubvencióra vonatkozólag az összeg kitüntetése mellett beismerően nyilatkozott”. A levél hangsúlyozta, hogy a brassói gimnázium romániai vagyonára és követeléseire vonatkozó adatok és oklevelek összegyűjtése után érvényesíteni kell a jogigényt. „Fő, hogy a segíty elvesztse politikailag súlyosan kifogásolható szubvenció jellegét.”

A metropolita sógora, Cosma Pártén, a nagyszebeni Albina igazgatója e levél rövidített másolatát levitte Brassóba, s az ottani bankfiók és az iskola igazgatójával hármásban elkezdtek keresni a levélben is jelzett iratokat, amelyek alapján a brassói egyházközség és az iskolák esetleg magánjogi, kártérítési követelést támaszthatnak a román állammal szemben.⁵⁸

Április 12-én Jeszenszky személyesen utazott a metropolitához, hogy rábeszélje az államsegély „kérelmezésére”. Egyidejűleg igyekezett megmozgatni minden befolyásos román személyt, hogy az április 24-i konzisztoriumi ülésen ebben az értelemben foglaljanak majd állást, s „az ügy békés, mintegy házi úton intéztessék el”; elkerülendő ezzel — hangzik a fenyegető célzás — a vizsgálatot és az iskola bezárását.⁵⁹ Nagyszebenben megtudta, hogy a Szt. Miklós egyház romániai követeléseit alátámasztó iratokat ugyan nem sikerült előásni, de az iskola felügyelőbizottsága fenntartja álláspontját, miszerint Bukarestből nem szubvenciót kap, hanem egykorú romániai birtokai kisajátítása után fizetett évi járadékot. Az utazás eredményeként újabb levél ment a metropolitához. A nemzetiségi ügyosztályon fogalmazott, de Wlassics által elküldött április 18-i VKM leirat már az iskolák bezárásának fenyegetésével próbálja rábírní az érseket, illetve az egyházmegyei konzisztórium iskolatanácsát az államsegélyért való „folyamodásra”, megígérve, hogy ez esetben érintetlenül hagyja az iskolák román tannyelvét és felekezeti jellegét.⁶⁰ A kormány egyúttal el is döntötte, hogy amennyiben a gimnázium nem kér államsegélyt, vizsgálatot indítanak ellene a romániai szubvenció ügyében.⁶¹

A brassói iskolák ügye a román pártpolitikában

A VKM április 18-i leirata másolatban éppúgy eljutott Brassóba, az iskolák felügyelőbizottságához, mint az április 6-i, az érsek számára készített bizalmas összefoglaló. Ezzel azonban a brassói iskolák segélyének kérdése a hivatali ügyintézés csatornáiból átkerült az ellentétektől feszülő erdélyi román nemzetiségi

⁵⁸ Voina esperes levelének fordítása OL ME 1899. XXXI. 7914. 1311—1315. f. ill. utalászerűen *Jancsó*: i. m. 250.

⁵⁹ Jeszenszky levele Gall József főrendiházi taghoz. 1898. ápr. 11. OL ME 1899. XXXI. 7914. 868—870. f.

⁶⁰ Az 1816. sz. VKM leirat Jancsó által írt fogalmazványát ld. Bánffy aláírásával OL ME 1899. XXXI. 7914—1898. V. 694. — Megjegyzendő, hogy *Jancsó*: A román irredentista mozgalmak története (Bp. 1920) c. munkájában a két levél időrendjét fölcseréli. (Ld. 249—253.)

⁶¹ Bánffy átirata a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1898. ápr. 21. OL ME 1907. XLI. 1138—1898. IV. 549—619. A brassói román iskolák szubvenciójának történetét és a vizsgálatot röviden bemutatja *Magyari Piroška*: A magyarországi románok iskolaügye. [Szeged]. 1936, 87—90.

politika nyilvánosságába és az ezzel is kapcsolatban levő, rendkívül éles regáti pártpolitikai harcok fegyvertárába.

A brassói iskolák felügyelőbizottságában éppen olyan szakadás volt, mint magában a román nemzeti pártban. A „belvárosi” román orvosokból, ügyvédek-ből, iparosokból és kereskedőkből álló csoport szemben állott a „bolgárszegi” szegényebb és ezért iskolázatlanabb lakosságot képviselő lelkészekkel. Itt az utóbbiak egyedül jelentették az értelmiségi réteget. A belvárosiak hangadója Diamandi Manole kereskedő, a román nemzeti mozgalom csendes, de energikus támogatója, egyik szürke eminenciása volt. Voina esperes, az iskolatanács elnöke, a bolgárszegiek képviselője volt. Mindketten rendszeresen húzták a különféle bukaresti szubvenciókat (nemcsak a brassói iskola részére), s annak segítségével — mellékesen — előbbi a regáti liberális párt, utóbbi pedig a konzervatív párt itteni híveinek pozícióját igyekezett erősíteni.⁶² A teljes szakadás állapotában levő felügyelőbizottság két irányzata természetesen különféleképpen reagált a magyar kormányservek két említett iratára.

Mind a nagyszebeni érseki konzisztórium, mind a brassói Szt. Miklós egyház vezetői úgy döntöttek, hogy idővel megkísérlik az iskola illetve egyház romániai „követeléseit” bírósági úton érvényesíteni. Voina esperes azután természetesen a romániai konzervatív ellenzék vezérének személyében találta fel azt az ügyvédet, akitől egy per elindításához tanácsokat kaphat, s egyúttal másolatban átadta neki a magyar kormány említett két iratát is.⁶³

Take Ionescu a birtokába jutott két aktamásolat felhasználásával május 11-én a román kamarában fergeteges támadást indított Sturdza miniszterelnök ellen.⁶⁴ Azzal vádolta, hogy még ellenzéki vezér korában — a híres orfeumi beszédében — a magyar kormány előtt denunciálta a brassói iskolák romániai szubvencióját, s az akkori beszéde alapján kényszeríti majd a magyar kormány az iskolákat az államsegélyre, ami egyenlő azok elmagyarosításával. Ennek igazolásul felolvasta Wlassics április 18-i leiratát, majd hozzáfűzte, hogy a másik leirat (amit Ionescu szintén Wlassicsnak tulajdonított) azt is elmondja, miként jutott a magyar kormány azon további terhelő adatoknak birtokába, amelyek az iskolák titkos szubvenciójára vonatkoztak. A felolvasott irat elárulta, hogy Sturdza kormánya a diplomáciai megkeresésre hivatalos válaszában erről felvilágosítást adott az Osztrák-Magyar Monarchia külügyminisztériumának. A levelekkel aláírt masztott interpelláció nagy vihart kavart mind a román parlamentben, mind a sajtóban. A konzervatív párt úgy vélte, sikerült Sturdzára az árulás bélyegét éppen a nemzeti kérdésben rásütni, erkölcsileg megsemmisíteni és politikailag megbuktatni. Sturdza és a kormánypárti sajtó tagadta a vádakat, de védekezésül semmit sem tudott felemlíteni, míg a ellenzék iratokkal „bizonyította” Sturdza „árulását”.

⁶² *Aurelia Bunea*: Date noi despre legăturile cultural-politice dintre români din Transilvania și din vechea Românie la sfârșitul secolului al XIX-lea. *Lucrări științifice — Istorie (Oradea)*, 1971. 91—97. A két egyházközség közötti ellentét köztudott volt; Diamandi mind a bukaresti liberális *Voința Națională*-ba mind az erdélyi *Tribuna Poporului*-ba cikkeket íratott a bolgárszegiek képviselete ellen. Uo. — Voina tevékenységét román források alapján ismerteti *Magyari*: i. m. 90.

⁶³ Ld. erre Miron Romanul érsek levelét a miniszterelnökhöz. 1898. máj. 24. ill. Voina esperes idézett levelének fordítását.

⁶⁴ Take Ionescu parlamenti hadjáratának történetét *Jancsó*: i. m. 248—253 és *Titu Maiorescu*: *Istoria contimporană a României* (1866—1900). 384—390, továbbá *Constantin Bacalbaga*: *București de altă dată*. II. (1885—1901) Buc. 1928, 238—241 alapján — de kiegészítésekkel — ismertetjük.

A nemzetiségi ügyosztály buzgalma tehát a román parlamenten keresztül ütött vissza Bánffyékra. Mivel másként kevésbé tudták bizonyítani a brassói iskolák titkos szubvencióját, Sturdza adatait is felhasználták, kiszolgáltatva azonban őt ezzel az amúgyis dühödt ellenzéknek. Sturdza helyzetének javítására Bánffy több mentőlépéssel kísérletezett. Egy félhivatalos sajtónyilatkozatban kijelentette a kormány, hogy csak az április 18-i irat származik a közoktatásügyi minisztertől, onnan más iratot nem küldtek az érseknek. Ezzel egyelőre fordult a kocka. Most Sturdza kerekedett felül. Kihasználva azt, hogy Ionescu Wlassics leiratának egyik mondatából tévesen, és természetesen Sturdza rovására vont le egy sor következtetést,⁶⁵ s a magyar kormány is csupán a román miniszterelnökre kevésbé terhelő irat létezéséről volt hajlandó nyilatkozni — aktahamisítással vádolta az ellenzék. Ionescu fokozatosan visszavonult, beismerte, hogy csak az egyik irat származik Wlassicstól, de fenntartotta, hogy a másik irat is hivatalos jellegű. A magyar kormány újabb félhivatalos nyilatkozata adott választ erre is, hangsúlyozva, hogy egyszerű emlékeztetőről van szó, amit felkérésre Jancsó Benedek középiskolai tanár készített, aki ráadásul „nem tartozik a miniszterelnökség tisztviselői karának létszámába”, s az iratnak semmiféle hivatalos jellege nincs.⁶⁶ Take Ionescu egyelőre kényszerűen visszavonult.

Sturdza felülkerekedése természetesen gondosan elő volt készítve. Aerenthalhoz intézett jegyzékében megérdeklődte, mik is azok a szóbanforgó iratok. A közös külügyminisztérium pedig ingerült hangú levélben vetette a magyar kormány szemére, hogy Sturdza információit nem kezelte diszkréten.⁶⁷ Jeszenszky nyomban Nagyszebenbe utazott, s augusztus 1-én Miron Romanul metropolitát felkeresve visszakérte a már említett — Sturdzára tényleg terhelő — április 6-i emlékirat eredetijét.⁶⁸ Bánffy azután nyugodtabban tagadhatta a külügyminiszter előtt is az indiszkréciót, s magabiztosan jelentette ki, hogy „az irat eredetije kezemben van és azt mint teljesen nemlétezőt lehet tekinteni”.⁶⁹ Aerenthal ezeket szóban, majd szeptember 19-én jegyzékben közölte Sturdzával,⁷⁰ s ezután a román liberális lapok az említett indiszkrécióban hibáztatható valamennyi

⁶⁵ Ionescu a leirat azon részét, ahol a m. kir. kormány által beszerzett adatokról van szó, a hiányos fordítás miatt úgy interpretálta, mintha az irat a román kormány által kiadott adatokra utalna. Ld. *Maiorescu*: i. m. 385.

⁶⁶ Erre, az igazságnak egyébként számos elemét is tartalmazó állásfoglalásra, az eredeti levél visszavétele után, részben a Külügyminisztériummal szemben kötelező minimális őszinteség, részben a nagyszebeni görögkeleti érsek jóhírének védelmében szükség volt. Jancsó Benedeknek, mint az irat szerzőjének előtérbe állításával a kormány úgy tagadta le az iratot, hogy azért létezését nem vonta teljesen kétségbe.

⁶⁷ Ld. Sturdza jegyzékét és Aerenthal 1898. júl. 26-i 29 A—D. sz. jelentését valamint Goluchowski aug. 29-i levelét. OL ME 1898. IV. 569—1282.

⁶⁸ Jeszenszky „kikölcsönözni kérte” az érsektől a szóbanforgó levelet, azt „kabátjának jobb felőli belső zsebébe tette s aztán rögtön más tárgyra tért át”. Egy nyilatkozatot is íratott a metropolitával, amelyben az kijelenti, nem tudja, mennyiben valódi vagy hamis a román parlamentben felolvasott irat. Ld. Cosma Partén 1898. okt. 27-i levelét Jeszenszky Sándorhoz, amelyben Miron Romanul feljegyzései alapján leírja a szóbanforgó látogatást. Ld. OL ME 1899. XXXI. 7914—1988. IV. 1559. — Jeszenszky eljárása egyben fényt vet arra is, hogy miként kezelte a kormány azt az érseket, akit a román nemzeti közvélemény „a kormány csendőrének” tekintett. Ld. *Keith Hitchins*: Studien zur modernen Geschichte Transsilvaniens. Klausenburg, 1971, 133.

⁶⁹ A miniszterelnök levele a külügyminiszterhez 1898. szept. 6. OL ME 1899. XXXI. 7914 — 1898. IV. 569—1282.

⁷⁰ A jegyzékre utal *Maiorescu*: i. m. 286.

román személyt, az érsektől Take Ionescuig egyaránt aktahamisítással vádolták. A nemzetiségi ügyosztály támogatásával Sturdza átvészelte az ellenzéki támadás viharát.

A helyszíni vizsgálat

Míg Wlassics és a miniszterelnökségnek a görögkeleti román érsekhez intézett levelei a román parlamentben és diplomáciai körökben nagy vihart kavartak, addig idehaza, Nagyszebenben és Brassóban egyáltalán nem érték el céljukat. Bár az érsek átadta a kormánynak a titkos segély felhasználásáról készített számadások másolatát, mind az érsek mellett működő iskolatanács, mind a közvetlen iskolafenntartó kártérítésnek minősítette a szubvenciót, s nem volt hajlandó magyar államsegélyt kérni. Május 29-i brassói plébániai zsinatán még a teljesen kettészakadt közösség is úgy foglalt állást, hogy az iskolák fenntartásához szükséges pénzt saját erőből is elő tudják teremteni arra az időre, ameddig per útján nem érvényesítik követeléseiket Romániával szemben.⁷¹

A belvárosi románok vezetői a peres úttal nem értettek egyet, tudták, hogy egy olyan per, amelyet romániai bíróság előtt az erdélyi románok egyik fontos nemzeti-kulturális intézményének anyagi követelése ügyében folytatnának, mindenekelőtt az ellenzék malmára hajtaná a vizet, s támogatóik, az ottani liberális kormány helyzetét rontaná. De a pénzre szükség volt. Sturdzához intézett bizalmas emlékiratukban hangsúlyozták a brassói román iskolák nemzeti fontosságát: „ezek az egész románság kulturális és nemzeti egysége láncának legerősebb szemei”. A magyar államsegély „erkölcsi és nemzeti halál volna ezen iskolák számára”; miután azonban „a román állam eddigi szubvenciója nélkül ezek az iskolák egyáltalán nem létezhetnek tovább”, arra biztatták a román miniszterelnököt, hogy próbálja meg diplomáciai úton elérni a segély további folyósításának engedélyezését.⁷²

A magyar kormány azonban — épp az itt említett memorandummal egyidejűleg — utasította el Sturdza ilyen értelmű javaslatát,⁷³ nem látván igazoltnak a kártalanítás elvét, s korábbi szándékának megfelelően, az uralkodó jóváhagyásával⁷⁴ vizsgálóbizottságot küldött ki Brassóba. Az öttagú szakértői bizottság jún. 29-től július 8-ig Jancsó Benedek vezetésével átvizsgálta a gimnázium, a Szent Miklós egyház és a belvárosi templom valamint az iskolák fenntartását irányító eforia irattárát és számadásait. A kutatás eredményeit Jancsó Benedek terjedelmes emlékiratban foglalta össze.⁷⁵

A vizsgálat megállapította, hogy a Szent Miklós egyház a XVI. század végétől kapott bizonyos adományokat román vajdáktól, de a XVIII. században ezek

⁷¹ Bánffy átirata Wlassicshoz 1898. jún. 20. OL ME 1907. XLI. 1138 — ME 1898. IV. 569—1011. illetve *Bárseanu*: i. m. 233, *Bunea*: i. m. 91—97, *Magyari*: i. m. 89.

⁷² Diamandi Manole és elvbarátai Sturdzához intézett 1898. jún. 23-i emlékiratát ismereteti, abból részleteket idéz *Bunea*: i. m.

⁷³ Bánffy átirata Goluchowskihoz. 1898. jún. 20. OL ME 1907. XLI. 1138—ME 1899. XXXI. 7914—ME 1898. IV. 569.

⁷⁴ Bánffy levele Ferenc Józsefhez 1898. jún. 23. OL ME 1907. XLI. 1138—ME 1898. 1044. V.

⁷⁵ A bizottságban oklevélszakértő és pénzügyi számellenőr is volt. A vizsgálat eredményeit röviden összefoglalta *Jancsó*: i. m. 253—254. Jancsó emlékiratát és a helyszíni vizsgálat jegyzőkönyveit ld. OL ME 1900. XXXI. ad. 213. ill. 1899. XXXI. 7914. 1686—1703. f.

teljesen megszűntek.⁷⁶ Az egyházközség vezetői egyáltalán nem tudnak arról, hogy egykorú romániai birtokaikat ki vette el és mikor. Amelyik birtokról konkrétabb adatok vannak, azokat az egyház ma is bírja Romániában. A román államtól kapott szubvenciót a román törvényhozás segélyként, s nem kárpótlásként szavazta meg. A második (1868-as) szubvenciót már nem is az egyház, hanem maga az iskola kérte. S végül Voina esperes a bizottsággal közölte, hogy a korábbi román oktatásügyi miniszter, Take Ionescu az ő kérésére emelte fel 1891-ben a segély összegét évi 58 500 Frc-ra.

A brassói iskoláknak a román államtól kapott, s az érvényben levő törvényekbe és rendeletekbe ütköző szubvenciója ezzel hazai forrássanyaggal is bizonyítást nyert. Ez azonban csupán a gimnázium bezárásához lett volna elegendő, ami sem Bánffynak, sem a nemzetiségi ügyosztálynak, sem pedig a szintén keménykezűnek tartott Wlassicsnak nem állott szándékában. Céljuk — mint már láttuk — az állami ellenőrzés megerősítése, a magyar államsegély elfogadtatása volt. Éppen ezért a bizottság áttanulmányozta az iskola és az iskolafenntartó egyházak szerteágazó vagyoni és jövedelmi viszonyait.

A vizsgálat időpontjában a Szt. Miklós egyház és az iskolák vagyona együttesen 1,5 millió forintra rúgott. Az egyházközség csupán a tulajdonát képező két havasalföldi birtok után — az árveréseken 1896-ra a bérleti díj nagyon megnőtt — évi 76 400 Ft jövedelmet húzott. Az iskolák 1898. évi 67 586 forintos költségvetéséből a román államsegély elmaradása után az iskolafenntartók 62 738 Ft fedezetet tudtak kimutatni.⁷⁷ A hiányzó 4844 Ft-ot pedig erdőeladásból kívánták előteremteni.

A vizsgálati eredmények birtokában a nemzetiségi ügyosztály kettős játszmába kezdett: a Külügyminisztériumot arról próbálta meggyőzni, hogy a brassói iskoláknak nem jár, s nem is szorulnak romániai segélyre;⁷⁸ belső használatra pedig, miként az uralkodónak küldött jelentés elárulja, bevallották, hogy a növekvő kiadások fedezésére az iskolának nem lesz elég pénze, s a jövőben ismét fog Romániából segélyt kérni. Miután az esetleges titkos segélyekkel szemben a magyar állam tehetetlen, a királyi felügyeleti jog újraértelmezésével a román görögkeleti egyház állami ellenőrzését kell megerősíteni.⁷⁹

A román görögkeleti egyház ellenőrzésének terve

Az ún. nemzeti egyházzal bíró magyarországi nem magyar népek számára a saját egyházi szervezet különösen erős védelmi bástyának, a nemzeti kultúrát fenntartó, a sajátosságokat konzerváló tényezőnek bizonyult. A korábbiakban

⁷⁶ Az eredeti adomány egyébként 12.000 akese volt, ami hozzávetőleg 100 magyar forintnak felelt meg. Ez, amint arra az adományozó irat is utal, főként háláadó istentiszteletek költségeit volt hivatva fedezni. Az összeget a XVII. században leszállították 8000-re s a későbbi időkben az értékromlástól függetlenül változatlan összegben újtották meg. A havasalföldi vajdák-tól a templom legeltetési jogot kapott. A vizsgálat történeti megállapításai egybevágnak Bárseanu egészen más felfogású könyvének adataival. Ld. *Bárseanu*: i. m. 141, *Huszár*: i. m. 344.

⁷⁷ Bánffy levele Aerenthalhoz. 1898. júl. 13. OL ME 1907. XLI. 1138. 965—972. f. A fedezetben továbbra is szerepelt a szász egyetemtől és Brassó városától kapott évi 8000 Ft. segély.

⁷⁸ „A vizsgálat általában véve tehát igazoltnak találta a Szt. Miklós egyház V. 29-i plébániai zsinatjának azon kijelentését, hogy a brassói g. kel. központi román iskolákat saját rendes jövedelmeiből minden romániai vagy hazai segély nélkül fenn tudja tartani, s így segélyre se az iskola, se az egyház nem szorul, sem pedig az előadottak alapján semmiféle kárpótlásra jogigény nem támasztható.” Uo.

⁷⁹ Bánffy levele Ferenc Józsefhez. 1898. júl. 14. OL ME 1907. XLI. 1138 — ME 1898. IV. 569—1119.

láttuk, hogy a román görög katolikus, és méginkább a görögkeleti román egyház útjában állott az iskolai magyarosításnak. Ugyanakkor menedéke és részben kitermelője volt a román nemzetiségi mozgalom másodgarnitúrájának, a román népi közvéleményt befolyásoló szélesebb szervezőgárdának.

A Bánffy-kormány tudatosan igyekezett kiterjeszteni a román egyházak feletti állami ellenőrzést. A brassói iskolák szubvenciójával kapcsolatos tapasztalatok alapján a nemzetiségi ügyosztály azt tervezte, hogy a kormány az uralkodótól felhatalmazást kér a román egyházzal szemben a felségjog gyakorlására hivatott szervezet felállítására. Ez az állandó szervezet ellenőrizné a vagyoni viszonyokat is, amit nagyon fontosnak tekintettek a kortársak, hiszen a román görögkeleti egyház vagyona és az általa kezelt pénzek, alapítványok 8–10 millió forintba rúgtak. Az ellenőrző szervezet „lehet az egyedüli eszköz — írja Bánffy —, amely útját vághatja a romániai segély beözönlésének és egyúttal szorosabbá fűzheti a román nemzetiségre oly nagy befolyással bíró papságnak és egyháznak viszonyát az államhoz és kormányhoz”.⁸⁰ Az ellenőrzés rendszeresítését sürgette az a körülmény is, hogy a görögkeleti papság számára az állami jövedelemkiegészítést — kongruát — a kormány továbbra is a politikai befolyásolás eszközéül akarta megtartani. Az 1898. XIV. tc. értelmében 9 év múlva a kifizetés rendszere megváltozik; „feladván az állami segélyezés eddigi discretionális rendszerét, ... már előre aggódva látom, hogy a kormány elvesztette a görögkeleti alsópapságra azt a részleges befolyást is, mit az utolsó három év alatt sikerült megszereznie.” A Miniszterelnökség és a VKM egyetértése alapján Bánffy tervbevette, hogy Ferenc Józseftől — miután az az egyházak feletti királyi felügyeleti jogot érintette volna — későbbi időpontban engedélyt kér egy ilyen szervezet felállítására. Azonban ezt a tervet is, mint minden olyan jelentősebb változtatás tervét, amely akár az uralkodói jogkört, akár a dualista berendezkedés szerves egészének, részben megmerevedett struktúrájának valamelyik más lényeges elemét érintette volna, fel kellett adni. A nemzetiségi egyházak, de általában az egyházak fölötti állami ellenőrzés érdemi kiterjesztését a tényleges belső erőviszonyok, s a korszakban még uralkodó liberális felfogás nem tette lehetővé. A nagyszabású terv megrövidített változata, a görögkeleti román egyházi iskolák szakmai-politikai ellenőrzését biztosítani hivatott felügyelői állás — ezt a tisztelet Jancsó Benedeknek szánták — ugyancsak terv maradt. Sőt még az sem. Mert az idő eltelt azzal, hogy a felügyelőség célszerű székhelyét kijelöljék. Mire eldöntötték, hogy az „a szélesebb politikai látókör, amivel okvetlenül bírnia kell” csak Budapesten biztosítható, s megszerezték a nagyszabású érsek elvi hozzájárulását, megbukott a Bánffy-kormány. S vele bukott a tervezett felügyelői állás is. Csupán a cél megfogalmazásáig jutottak el: „feladata nem lehet egyéb, mint magasabb szempontú államrendészeti teendők végzése”.⁸¹

A két kormány előzetes megállapodása

A Sturdza-kormány helyzete a brassói iskolák segélyezése körüli bonyodalmak után megszilárdult ugyan, győzelme azonban nem volt zavartalan.

⁸⁰ Bánffy átirata Wlassicshez. 1898. aug. 25. OL ME 1907. XLI. 1138 — 1898. IV. 569—1226.

⁸¹ Bánffy levele Wlassicshez. 1899. jan. 31. OL ME 1907. XLI. 1138 — ME 1898. IV. 569—1699. — A felügyelői állás hatáskörét, felépítését a VKM és a nemzetiségi ügyosztály közösen dolgozta volna ki. Ld. még Jancsó Benedek Bánffy Dezső nemzetiségi politikája. Bp. 1899, 17.

A liberális párt lapjainak vádaskodására válaszolva, a konzervatívokhoz húzó nagyszabeni *Tribuna* már szeptember 17-én közzétette Voina esperes nyílt levelét, amelyben többé-kevésbé bizonyította, hogy a Jeszenszky által visszavett, félig letagadott április 6-i irat „a miniszterelnökség grémiumából származik”.⁸² Ezzel az egész Sturdzát mentő eddigi akció értelmét veszítette. Annál is inkább, mert az érsek október 17-én meghalt, s a tőle kicsikart, készenlétben tartott nyilatkozatot, amivel az „aktahamisítás” vádját Take Ionescu ellen talán még tartani lehetett volna, sőgora, Cosma Partén nem engedte Bánffy által felhasználni.⁸³ Sturdza most már azt kérte a magyar kormánytól, hogy „magasabb politikai tekintetből”, a kellemetlen ügy lezárása érdekében, a szubvenciót iktassák be Románia költségvetésébe magánjogi természetű évjáradékként.

Míg korábban a román kormány arra hivatkozott, hogy a szubvenció kárterítés, most, amikor ez nem bizonyult igazolhatónak, megfordította érvelését, s politikai célszerűsége hivatkozva próbálta akarát Bánffyyékkal elfogadtatni. Mivel Aerenthal azt hangsúlyozta, hogy az üggyel a magyar kormány kezében nyugszik a magyar—román kapcsolatok, sőt Ausztria-Magyarország és Románia viszonyának javítása vagy rontása, Bánffy úgy döntött, hogy ha Románia átutal Budapestre egyetlen tőkeösszeget, amelynek rendes kamatai kiadják a szubvenció évi összegét, akkor beéri azzal, hogy a román kormány csak a látszat kedvéért igazolja a szubvenció magánjogi eredetét.⁸⁴ Ez a megoldás azonban mind I. Károly román király, mind Sturdza számára első hallásra elfogadhatatlannak tűnt, hiszen ezzel a brassói iskolák anyagi ellenőrzését mintegy átengedték volna a magyar kormánynak; a korabeli román nemzeti közvélemény pedig úgy vélte, hogy a román kormány ez esetben egyenesen pénzbeli támogatást nyújtana a magyarosító iskolapolitikának. Bármennyire is szeretete volna Sturdza-ezt a számára kényelmetlen ügyet gyorsan lezárni, a Bánffy által javasolt alapon nem mert rá vállalkozni.⁸⁵ Az álláspontok azonban nem maradtak ilyen merevek, mert közben a brassói románok is akcióba léptek.

A brassói iskolákat fenntartó egyházi iskolatanács, a romániai konzervatív ellenzékét maga mögött tudva, 1898. október 9-én úgy határozott, hogy a Romá-

⁸² Ezt a fogalmazást maga az érsek használta abban a levélben, amelyet — éppen a kormánnytól érkező szigorú megrovás alapján — Voinához feddésként intézett az indiszkréciót követő napokban, akkor, amikor még Bánffyyék sem gondoltak arra, hogy saját iratukat visszaveszik, s hivatalos jellegét letagadják. Az esperes nyílt levelét és az érsek máj. 19-i megrovó levelét a konzervatív párt lapjai is hamarosan közzétették. Szövegét ld. *Nicolae Filipescu: Discursuri politice*. I. Buc. 1912. 505—507.

⁸³ Cosma Jeszenszkyhez intézett éles hangú levelében az érsek elbeszélése és feljegyzései alapján elmondja az egész iratvisszavételi és nyilatkozatkérési históriát. Ragaszkodott hozzá, hogy a nyilatkozatot ne használják fel, mert „én nem türhetném hallgatólag... félretéve minden egyéb tekintet, kénytelen lennék az ő védelmére azt amit tudok nyilvánosságra hozni, és akkor alig volna fenntartható tovább is a Jancsó Benedek-féle legenda”. A levélre maga Bánffy adott nov. 2-án kitérő választ, de egyben intézkedett, hogy a metropolita nyilatkozatát ne használják fel. OL ME 1907. XLI. 1138 — 1898. IV. 1559.

⁸⁴ A külügyminiszter a miniszterelnökhöz, 1898. okt. 1., valamint Bánffy okt. 4-i válasza. Aerenthal később úgy emlékezik vissza, hogy Bánffy a kapitalizáció elfogadását tartotta döntőnek; ha ezt Bukarestben elfogadják, a másik kérdésben lehetünk kulánsak — mondotta. Ld. Aerenthal 1899. jún. 6-i szentpétervári 29. sz. jelentését. OL ME. 1899. XXXI. 7914—9165. Ld. még *Jancsó Benedek: A román irredentista mozgalmak története*. Bp. 1920, 254.

⁸⁵ Károly király is a szubvenció legalizálását akarta, olyan formában, hogy a román állam továbbra is évente fizesse a rendes költségvetés terhére. Bánffy ezt a megoldást a magyar parlamenti ellenzékre hivatkozva udvariasan elutasította. Ld. Aerenthal 1898. okt. 28-i 47 A. sz. jelentését és Bánffy dec. 2-i levelét a külügyminiszterhez. OL ME 1899. XXXI. 7914—1898 IV. 569—1579.

niából kapott szubvenció magánjogi jellegének bizonyítása, illetve további folyósítása érdekében most már pert indít a román állam ellen. Október 16-án képviselőjük beható bukaresti tanácskozások után három regáti politikust, Sturdza ellenzéke három irányzatának vezetői közül, T. Maiorescut, C. Dissescut és V. Lascărt bízta meg a per vitelével.⁸⁶ A pert az Ilfov-megyei bíróság kellett volna tárgyalja. Az egyébként rég tervbevett per híre — akár az egyidejű parlamenti támadás — természetesen ismét szenzációt keltett a bukaresti lapokban és ismét szorult helyzetbe hozta a Sturdza-kormányt. Brassói híveinek (G. Pop és M. Diamandi) próbálkozása, hogy a per vitelére adott megbízatás jogtalanságát bizonyítsák, nem vezetett eredményre.⁸⁷ A Monarchia bukaresti követe, Aerenthal, a pert erőltető román ellenzéki politikusokkal tárgyalva meggyőződött arról, hogy azt az iskolák megnyerik,⁸⁸ s ez nemcsak a Sturdza-kabinet állását ingatja meg, hanem egyben jogcímet ad majd arra, hogy különböző külföldi egyházak, mint pl. a nagyszombeni román érsekség, a konstantinápolyi pátriárka, régebbi romániai kártérítési követeléseiket újra felelevenítsék.⁸⁹ Ettől kezdve a közös külügyminisztérium mind Bukarestben, mind Budapesten a minél hamarabbi diplomáciai megegyezést sürgette.

Bánffy az év végéig újabb határidőt adott Sturdzának a szubvenció magánjogi jellegének „bizonyítására”, s megígérte, hogy a Bukarestből átutalandó tőkére a magyar állam nem teszi rá a kezét, hanem alapítványként kezeli. December 10-én aztán Sturdza felajánlotta a magyar kormánynak, hogy az évi 38 500 Frc. szubvenció tőkeösszegét, a 962 500 Frc.-ot (40%-os román kötvényekben) Budapestre átutalja, ha azt a nagyszombeni érsekség kapja meg. „A magyar kormány nemzetközi politikai szempontok miatt most már eltekint a bizonyítástól” — írta Bánffy a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, jelezve, hogy elvben elfogadta Sturdza ajánlatát, fenntartva azonban azt a jogot, hogy az iskolák felügyeletét és a pénzek ellenőrzésének módját maga határozza meg.⁹⁰ Látszatbizonyítékokra azonban — megingott helyzete miatt — Bánffynak is szüksége volt ahhoz, hogy a magyar parlamenti ellenzék és a nacionalista közvélemény a szubvenció bármilyen formában történő legalizálását elfogadja.⁹¹

A brassói román iskolaszék által indított per — bár érdembeli tárgyalásokra hol a román kormány, hol a felperesek halasztási kérelme miatt nem került sor, — meggyorsította az ügy diplomáciai rendezésére irányuló lépéseket. Bánffy a Sturdza-kormány megtartása érdekében, a közös külügyminisztérium állásfoglalásának megfelelően, lényegében feladta a szubvenciót elutasító álláspontját.⁹² Ezt a megoldást a kormány tagjai közül egyedül Wlassics Gyula kultuszminiszter

⁸⁶ *Maiorescu*: i. m. 388—389, *Lungu*: i. m. 235.

⁸⁷ A brassói pör kulisszatitkaiból. Budapesti Hírlap 1898. nov. 20.

⁸⁸ Aerenthal Maiorescu és Carp hatalmas bizonyítóanyagra hivatkozva igyekezett a per sikeréről meggyőzni, mire a követ meg is ígérte, hogy a pert mint egyedüli megoldást ajánlja majd Bécsben és Budapesten. Ld. *T. Maiorescu*: *Discursuri parlamentare*. V. Buc. 1915. 57—58.

⁸⁹ Aerenthal 1898. nov. 27-i és dec. 7-i jelentésének kivonata. OL ME 1899. XXXI. 7914 — 1898. IV. 569—1698.

⁹⁰ Sturdza javaslatának szövegét a *Tribuna Poporului* 1900. febr. 7-i száma is közli. A javaslatot és Bánffy dec. 17-i állásfoglalását ismerteti Aerenthal 1899. jún. 6-i szentpétervári jelentése. OL ME 1907. XLI. 1138 — 1899. XXXI. 7914 — 9165 és ME 1900. XXXI. 95 — 1519.

⁹¹ Ld. Bánffy 1899. jan. 31-i levelét a külügyminiszterhez. Ebben „újabb határidőt” enged Sturdzának a bizonyításra, aki ui. előtte „az idevonatkozó kutatásokat elfelejtette megindítani”. Ld. Aerenthal 1898. okt. 22-i jelentését. OL ME 1907. XLI. 1138 — 1898. IV. 569—1560.

⁹² A Sturdza-javaslat alapján történő gyors rendezés biztosítékául külön is kezét rázott Aerenthallal. Uo.

ellenezte. Wlassics úgy ítélte, hogy a szubvenció legalizálása után az iskolafenntartók már nem kényszeríthetők az államsegély elfogadására, s ezzel a hatékony ellenőrzés lehetősége is megszűnik. Még súlyosabbnak találta, hogy a brassói románok az ügyből, a vizsgálat elmarasztaló eredményei ellenére a magyar kormánnyal szemben győztesként kerülnek ki. „Kedves Sándor! Az én nézetem szerint a románok alaposan lefőzték bennünket” —, összegezte tömören a fejleményeket egy Jeszenszkynek küldött cédula hátán.⁹³

Wlassics ellenkezése azonban nem változtatott a két állam közötti elvi megállapodás tényén. Tényleges megegyezésre azonban egyelőre nem került sor, mert megbukott a Bánffy-kormány, s véletlen körülmények közrejátszása révén, magával rántotta a Sturdza-kabinetet is.⁹⁴

A Bánffy lemondását követő napokban megjelent ugyanis egy röpirat, amelyik „Bánffy Dezső nemzetiségi politikája” cím alatt védelmébe vette a bukott kormányelnököt, megdicsérte az általa bevezetett keménykezű nemzetiségi politikáját, több utalást tett arra, hogy Bánffy a román kormánnyal egyetértően járt el az erdélyi románok politikai kezelésében, s ez ellen Károly királynak sem volt kifogása. A brosúra körül kibontakozó parlamenti vita, illetve annak tisztázódása, hogy szerzője Jancsó Benedek, kétségtelenné tették, hogy a Sturdza—Bánffy együttműködésre vonatkozó utalások háttérében hivatalos iratok találhatók. A romániai parlamenti ellenzék ennek felhasználásával megint támadásba lendült Sturdza ellen. A politikai élet egyik legtekintélyesebb egyénisége, Marghi-loman, az összes ellenzéki erők nevében nyilatkozatot olvasott fel, amelyben leszögezték, hogy a volt magyar miniszterelnök és Sturdza politikai kapcsolatainak lelepleződése után Sturdza kormányonmaradását „a nemzeti méltóság megsértésének” tekintik, s obstrukciót indítanak ellene.⁹⁵ Az obstrukció és a véres összetűzésekhez vezető utcai tüntetések nyomán Sturdza április 11-én lemondott.

A két új kormány, Széll Kálmán és G. Gr. Cantacuzino konzervatív kormánya között került sor a brassói iskolák romániai szubvenciójából kikerekedett vita lezárására.

A brassói ügy lezárása

Míg elődjét a sovínisza jelszavakkal feldíszított nemzetiségi politika, a hangoz nacionalizmus jellemezte, addig Széll tevékenységét az elnyomás módszereinek bizonyos enyhülése, a Tisza Kálmán előtti liberálisabb korszak frazeológiájához („jog, törvény, igazság”) való visszatérés jellemezte.⁹⁶

A szubvenció ügyét is szerette volna gyorsan lezárni, mert ő is felismerte, hogy a körülötte folyó alkudozás tengerikígyóvá nő, a két ország viszonyát rontja. 1899. március 22-én megbeszélést folytatott Pallavicini János őrgróf bukaresti követtel és Szécsen gróf külügyi osztályvezetővel a kormány új nemzetiségi politikájáról és a brassói szubvenció kérdésének rendezéséről. Széll megüzente a személyében is sértett román királynak,⁹⁷ hogy „ő természetesen a lényegyet illetően

⁹³ Wlassics levele Jeszenszkyhez 1899. jan. 31. OL ME 1907. XLI. 1138. 1724—1725. f. „Húzni kell a dolgot, s oda kényszeríteni az iskolafenntartót, kérjenek segítyt” — írja befejezésül.

⁹⁴ A Sturdza-kormány bukását ld. *Lungu*: i. m. 236—240, *Jancsó*: i. m. 258—262, *Kemény G. Gábor*: *Iratok* . . . II. 820.

⁹⁵ *Maiorescu*: *Istoria contimporană* . . . 401, *Lungu*: i. m. 237.

⁹⁶ Magyarország története. IV. Bp. 1972, 325—329.

⁹⁷ Károlyt különösen kellemetlenül érintették Jancsó brosúrájának azon kitételei, amelyek Románia és a Monarchia „intim politikai kapcsolataira” utaltak, továbbá az, hogy Je-

nem fog más politikát folytatni, mint elődje . . . másrészt azonban mindenkinek biztosítja a jogot anyanyelvét használni, vallását ápolni; nevezetesen a nemzeti-ségi ügyekben teljesen szakítani fog a kicsinyes piszkálódások rendszerével". Egyúttal közölte, hogy a Sturdza bukását előmozdító broszúra szerzőjét, „bizonyos Jancsót” elbocsájtotta, Jeszenszkyt áthelyezik, s „szándékozik az ún. miniszterelnökségi nemzetiségi ügyosztályt teljesen megszüntetni”.⁹⁸ A román király lépéseket messzemenően helyeselte.

Az ügyet természetesen Széllnek sem sikerült gyorsan lezárni. A romániai kormányváltás ebben annyi szerepet játszott, hogy részben előlről kellett kezdeni a megbeszéléseket. Egy bizonyos ismétlés következett. Az új román külügy-miniszter, Lahovary, előbb megpróbálta elhitetni Pallavicinivel, hogy a brassói iskolák nem segínyt kapnak, hanem jóvátételt, majd elismerte, „nem bizonyítható, hogy a román állam szigorúan jogi szempontból ilyen [jóvátételi] kötelezettséggel tartozna”. Az ügyben korábban már többszörösen érdekelt Take Ionescu, az új oktatásügyi miniszter is előbb tartozásról beszélt. Végül a követ és a bukaresti miniszterek nagynehezen egyetértettek abban, hogy a román államnak csupán bizonyos „erkölcsi kötelezettségei” vannak a brassói iskolákkal szemben. A román kormánynak ekkor egyetlen dolog volt fontos: megszabadulni az egész ügytől, de nem mindenáron. „Úgy tűnik ezek az urak félnek, hogy saját fegyverekkel verik majd őket” — írja Pallavicini Bukarestből.⁹⁹ A konzervatívok attól tartottak, hogy az ellenzékbe szorult Sturdzáék visszaütnek, ha nem tudnak kedvező feltételeket kialkudni a magyar kormánynál. Nem akarták elfogadni, hogy a román állam által Budapestre küldendő pénz a VKM kezelje. Maga a király is azt mondta, hogy egy ilyen megállapodás esetén az ellenzék Románia vereségéről fog beszélni, s tartott a kormány közeli bukásától.

A bukaresti követ, Pallavicini tovább sürgette a megállapodást. Szerinte ugyan a Monarchia számára „teljesen mindegy, hogy Romániában melyik párt van hatalmon, s semmi okunk a jelenlegi kormányhoz különösen ragaszkodni, amelyik valószínűleg a brassói affértól függetlenül sem lesz hosszú életű . . . de nem érdekünk olyan állapot fenntartása a szomszédállamban, mely éppen a mi belső viszonyainkkal összefüggő kérdés kapcsán ártalmas . . . Arról van szó, hogy rendezett viszonyok tartassanak fenn és legyenek egy számunkra sok szempontból fontos szomszédos országban”. A szubvencióról pedig lakonikusan megjegyezte: az iskolákhoz innen úgyis találnának utat, hogy „annyi pénzt adjanak, amennyit akarnak”.¹⁰⁰ Ferenc József is közbelépett, s felszólította Széll Kálmánt, hogy a megegyezést ellenző Wlassicsra „a szükséges pressziót gyakorolja és a brassói egyház ügye végre rendeztessék”.¹⁰¹

szenszky tisztán protokolláris román kitüntetését a broszúra úgy állítja be, mintha a román király helyeselné Bánffy nemzetiségi politikáját. Ld. [*Jancsó Benedek*:] Bánffy Dezső nemzetiségi politikája. Bp. 1899.

⁹⁸ Ld. Pallavicini 1899. ápr. 25-i 15 B. sz. jelentését. OL ME 1907. XLI. 1138 — 1899. XXXI. 7914—16449. — Az ügyosztályt az 1899. ápr. 23-i minisztertanács határozata alapján feloszlatták. Ügykörét a Belügyminisztérium hivatalból átvette. *Kemény G. Gábor*: Iratok . . . II. 821.

⁹⁹ 1899. máj. 10-i 19 A—B. sz. jelentése. OL ME 1907. XLI. 1138 — 1899. XXXI. 7914.

¹⁰⁰ Pallavicini 1899. jún. 11-i 24 B. sz. jelentése. OL ME 1907. XLI. 1138. — 1899. XXXI. 7914—9165. Állítólag Take Ionescu ismét felajánlotta a szubvenciót a brassói román iskoláknak, az eforia azonban nem merte többé elfogadni. Román pénz a brassai gör. kel. iskoláknak. Budapesti Hírlap, 1899. jún. 8. (iratmelléklet).

¹⁰¹ A király személye körüli miniszter 1899. jún. 20-i távirata. OL ME 1907. XLI 1138 — 1899. XXXI. 7914—8496.

Pallavicini júliusban ismertette a román kormánnyal a rendezés feltételeit: A Románia által átutalandó tőkeösszeget a VKM alapítványként kezeli; ennek ellenőrzésére létrehoznak egy vegyesbizottságot a VKM és a brassói iskolafenntartó egyház képviselőiből. Románia kötelezi magát, hogy semmilyen más segílyt nem ad a magyar állam területén működő iskoláknak, s hozzájárul, hogy a jelen megállapodás román törvénytervezete „a magyar kormány előzetes elbírálása alá bocsátassék”.¹⁰² Károly király ez utóbbit a leghatározottabban ellenezte — „nem egyeztethető össze egy független állam tekintélyével” —, de végül is hozzájárult a törvényjavaslat és az indokolás előzetes bizalmas bemutatásához.¹⁰³

A román kormány tehát a magyar álláspontot lényegében elfogadta. Nem akarta azonban a VKM és a brassói egyházközség képviselőiből álló vagyonellenőrző testület létrehozását, mert azt az ellenzék az iskolát kontrolláló magyar szervnek tekintené. Ezt a tervet a követ hosszas látszatkudozás után elejtette, hiszen Széll is csak a román kormány megnyugtatóására találta ki. A román kormány azt is kérte, hogy a nagyszabású érsek és a brassói eforia ünnepélyes egyetértésüket fejezzék ki, s az évente fizetendő járadékból a brassói román kereskedelmi iskola továbbra is részesülhessen. Pallavicini elutasította azt a kívánságot, hogy a viszonyosság alapján Ausztria-Magyarország is deklarálja: nem fog romániai tanintézményeket segíyezni; az elutasítást arra alapozta, hogy a Monarchia „nem adott okot” arra, hogy ilyen nyilatkozatot kívánjanak tőle.¹⁰⁴

A következő hetek kemény alkudozásai során körvonalazódtak a megegyezés további részletei is. Amilyen előzékenynek mutatkozott Széll a megállapodás lényegi kérdéseiben, ugyanolyan hajthatatlan és kicsinyes volt a részletekben.¹⁰⁵ Ez azonban nem elsősorban Széll egyéniségéből, hanem a dualista berendezkedés, a dualista parlamentarizmus sajátosságaiból fakadt. Az új miniszterelnöknek vigyáznia kellett arra, hogy a nemzetiségi kérdésben, különösen annak az egész Monarchia külpolitikájával összefüggő területein ne tűnjék engedékenynek. Nem akart ürügyet adni a parlament sovínizta szárnyának, hogy ellenfelei Bánffyval hátrányosan hasonlítsák össze. A részletekben mutatkozó merevsége (pl. a metropolita és az iskola előzetes egyetértése csak bizalmasan közölhető; a kereskedelmi iskola a jövőben nem kaphat a segílyből) nehézségeket támasztott Bukarestben. A román kormány, a megállapodás hátrányait latolgatva, halogatta az ügyet szimbólikusan lezáró jegyzékváltást, pedig Pallavicini és Lahovary külügyminiszter már a jegyzékek szövegében is megállapodtak. Az osztrák-magyar követ erre fenyegetően kijelentette, hogy a további halogatás „a Monarchia tekintélyével, amit képviselni van szerencsém, nem egyeztethető össze”. Másnap, 1899. aug. 14-én kicserélték a jegyzékeket, amelyek a már vázolt megoldást foglalták röviden össze.¹⁰⁶

¹⁰² Széll Kálmán úgy vélte, hogy a megoldás teljesen kielégítheti a román kormányt mert „a brassói iskolák segíyezését ilyképpen közvetett uton tovább is eszközölheti, és a magyar kormányt is felmenti attól, hogy az 1883. XXX. tc. alapján az említett iskolák bezáratása iránt kellessék lépéseket tennie”.

¹⁰³ Pallavicini 1899. júl. 19-i 32 C. sz. jelentése OL ME 1907. XLI. 1138 — 1899. XXXI. 7914 — 11806, ill. Széll Kálmán 1899. jún. 30-i ME 8649. sz. átirata.

¹⁰⁴ A követ szerint a minisztertanács csak kétnapi tárgyalás után, az iskolák bezáratásától félve fogadta el a rendezési javaslat részleteit. Ld. Pallavicini 1899. júl. 31-i 34 A—B sz. jelentését. Uo. ill. Széll levele Szécsenhez, 1899. júl. 31. ME 1899. XXXI. 7914—10349.

¹⁰⁵ Ld. Széll aug. 3-i és 7-i táviratait a külügyminiszterhez. ME 1899. XXXI. 7914 — 10697.

¹⁰⁶ Pallavicini 1899. aug. 14-i jegyzéke a román kormányhoz, ill. annak jegyzéke az osztrák-magyar követhez — dátum nélkül —. OL ME 1907. XLI. 1138 — 1899. XXXI. 7914—

Ezután már nagyobb zökkenők nélkül pontot tettek az ügy végére. Mivel a román kormány diplomáciai úton, illetve a parlamentben benyújtandó törvényjavaslat¹⁰⁷ által akarta a brassói iskolák további szubvencióját biztosítani, arra volt szükség, hogy a brassói Szt. Miklós templom intézőbizottsága vonja vissza a román állam ellen indított pert. Csakhogy amíg korábban a templom, illetve az iskolák intézőbizottságában a konzervatívokhoz húzó csoport erőltette a pert, most a liberális ellenzékhez kötődők ragaszkodtak annak folytatásához, remélve, hogy a per a konzervatív kormánynak támaszt nehézséget. Ráadásul a konzervatívokhoz húzók is azt gondolták, hogy per útján nagyobb összeghez (58 500 Frc) jutnának, mint a diplomáciai megegyezés útján, ami csak 38 500-at jelenthetett. Ennél nagyobb gond volt azonban a brassói román iskolafenntartók számára az, hogy minden „pénztári biztosíték nélkül”, csupán ígéretekre számítva kellett volna visszavonják a pert. Az egyházválasztmány nehezen szánta rá magát erre a lépésre. Széll, Wlassics és a metropolita együttes nyomása sem tudta rábírni arra, hogy álljon el a pertől.¹⁰⁸ Csak akkor álltak rá az alkura, amikor a magyar kormány ígéretei után a román közoktatásügyi miniszter testvére és egy szenátor Brassóba utazott, s a román állam nevében is biztosította őket, hogy a pénzt valóban megkapják majd.¹⁰⁹

A hosszúra nyúlt ügy látványos parlamenti csatával végződött Bukarestben is, Budapesten is. Take Ionescu oktatásügyi miniszter 1900 január 28-án terjesztett törvényjavaslatot a román kamara elé, s beszédében taktikusan a román kormány győzelmének állította be a megállapodást. A Ionescu-törvény elfogadását követő napon Széll Kálmán egy interpellációra adott válasz formájában ismertetette a megállapodást — gondosan kódosítva, hogy a formális jog alapján nem indokolható a szubvenció fenntartása, — s azt természetesen a magyar kormány győzelmének tüntette fel. A megegyezés védelmében a leghatározottabban Tisza István lépett fel, aki korábbi felfogásának megfelelően hangsúlyozta: „A románoknak joguk van iskolákat fenntartani, joguk van arra pénzforrásokat szerezni és kicsinyes chicanéria volna a magyar állam részéről ebben őket megakadályozni.”¹¹⁰

Az egyezmény értelmében 962 500 Frc értékű román állampapírt — Széll, mint bankszakember személyesen vizsgálta meg ezeket — letétbe helyeztek Budapesten.¹¹¹ Az évente esedékes 4⁰/₀ kamatot, 38 500 Frc-t (36 086 K) a román kor-

14529. Jegyzékében a román kormány nem tett kifejezett ígéretet arra, hogy nem fog magyarországi iskolákat támogatni, de tudomásul vette, hogy „a magyar kormány nem tekinthet el” az 1883-as iskolatörvényben elrendelt tilalomtól.

¹⁰⁷ A Take Ionescu által készített törvényjavaslat első variánsa, a megállapodástól eltérően, a szubvenciót előíró román törvényekre hivatkozott. Pallavicini ezért az indoklást átiratta privátjogivá, s ebben a formában a magyar kormány egyetértett a szöveggel. Ld. Pallavicini 1899. dec. 27-i 55. sz. jelentését. OL ME 1899. XXXI. 7914. — A Ionescu-féle törvényjavaslat szövegét ld. OL ME 1907. XLI. 1138 — 1900. XXXI. 95 — ad 161. — Pester Lloyd (Abbl.) 1900. febr. 5.

¹⁰⁸ Ld. Széll 1899. nov. 12-i, Wlassics nov. 13-i levelét és nov. 23-i táviratát. OL ME 1899. XXXI. 7914—14661, 14886 és 14913.

¹⁰⁹ Pallavicini 1899. dec. 1-i 51. sz. jelentése. A bukaresti küldöttek brassói eredményeivel Széll elégedett volt, furcsállotta azonban, hogy erről csak a bukaresti követség útján értesül. Wlassics ugyanakkor az egész eljárást helytelenítette. Ld. Széll 1899. dec. 6-i levelét a VKM-hez és Wlassics dec. 11-i válaszát. OL ME 1899. XXXI. 7914—15479 és 15542.

¹¹⁰ Ld. 1900. febr. 8-i beszédét. Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. I. Bp. 1930, 584—591. — Széll beszédét ld. Képv. Napló 1896—1901. 26. köt. 120, Pester Lloyd, 1900. febr. 9.

¹¹¹ Gh. M. Dobrovici: *Istoricul desvoltării economice și financiare a României și imprumuturile contractate. 1823—1933.* Buc. 1934, 161., *Jancsó*: i. m. 255.

mány átutaltatta Budapestre, a VKM pedig minden áprilisban elküldte a brassói román gimnáziumnak, s felhasználásáról bekérte a számadást. Hozzájárult a magyar kormány ahhoz is, hogy a Sturdza-kormány idején ki nem fizetett szubvenciót (108 258 K) a román állam pótlólag kiegyenlítse. Az óvatos Széll azt is kikötötte, hogy a Budapestre átküldött kötvények névértéke „a román állam költségvetésében és zárszámadásokban kizárólag csak a román államadósságokba foglalható, és itt sem tüntethető fel különállóan, vagy elkülönítve,”¹¹² nehogy bárkinek szemetszúrjon, amikor a költségvetést tanulmányozza . . .

A brassói román iskolák romániai szubvenciójának ügye több évi huzavona után rendeződött. A megállapodás elvi alapjait lényegében a közös külügyminisztérium és a Sturdza-kormány dolgozta ki, s a kül- és belpolitikai okok Bánffy rákényszerítették annak elfogadására. A nemzetiségi kérdés kezelésében is rugalmasabb politikára hajló Széllnek jutott a megállapodás keresztülvitelének feladata. A két kormány megegyezése valóságos kompromisszum volt: mindkettő feladott valamit eredeti álláspontjából. A nagyobb engedményt kétségtelenül Széll tette. Feladta mindazt, amit Bánffy a megállapodás előfeltételének szánt, mindazt, ami miatt oly szívóssággal kereste, kutatta a szubvenció korábbi csatornáit: a görögkeleti román egyház állami ellenőrzésének intézményes megszigorítását, s a brassói román gimnázium magyar államsegély útján történő állami irányítását. Az iskola ellen lefolytatott helyszíni vizsgálat után Wlassics szerette volna elérni, hogy az államsegély bevezetése mellett az igazgatót és három tanárt a kormány nevezhesse ki Brassóba, a tanárok tegyenek esküt az uralkodóra és az alkotmányra, a bizonyítványokat pedig ezentúl ne csak románul, hanem két nyelven, magyarul és románul állítsák ki.¹¹³

Wlassics és Bánffy ezen törekvéseiből nem valósult meg semmi. A brassói román iskolák a román kormány és ellenzéke támogatásával, s a román egyházi autonómia fedezékéből megvédték önállóságukat. Alkalmassint könnyítette helyzetüket, hogy a magyar nacionalista törekvések és az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikai érdekei között a román kérdésben nem lehetett összhangot teremteni; a magyar uralkodó osztályokon belüli ellentét is mindenkor nyújtott bizonyos mozgásteret a nemzetiségeknek nemzeti-kulturális érdekeik védelmére.

A XX. században először a nemzeti demagógiának Bánffy által meghonosított gesztusaihoz visszanyúló, pontosabban visszanyúlni kényszerülő koalíciós kormány próbálkozott erélyesebben az iskolai magyarosítással. A koalíció ideje alatt „folyamodott” a brassói román gimnázium is államsegélyért.¹¹⁴ Ez azonban már nem volt elegendő alap ahhoz, hogy ezeknek az iskoláknak a nemzeti jellegét a kormány megváltoztathassa.

¹¹² Miniszterelnöki házfeljegyzés. 1900. júl. 14. OL ME 1907. XLI. 1138 — 1900. XXXI 95—2611. Széll ezt személyesen tárgyalta meg ápr. 23-án a Budapesti átutazó román pénzügyminiszterrel. Ld. ápr. 24-i levelét a külügyminiszterhez. Uo. 1900. XXXI. 95—1519. — Miután a Széll által elfogadott megoldás tkp. az 1875 előtti gyakorlatot állította vissza, a sovíniszta ellenzék elégedetlen volt, s vereségről beszélt. Ld. Sieg Rumäniens über Ungarn. Neues Budapest Abendsblatt, 1900. febr. 5, 7.

¹¹³ Wlassics átirata Bánffyhoz. 1898. aug. 15. OL ME 1907. XLI. 1138 — 1898. IV. 569—1226, ill. Huszár: i. m. 367.

¹¹⁴ A brassói román gimnázium, más néven: a brassói központi román iskolák 1906-tól 20.000 K államsegélyt kaptak a VKM-től, amellel, hogy továbbra is megkapták a Szt. Miklós egyháztól, a várostól és a szász egyetemtől járó szubvenciót illetve évi 18.500 lej értékű (36.086 K) romániai eredetű segélyt. Huszár: i. m. 368—369. Az 1906-os államsegélyre román források alapján ld. Magyari: i. m. 90—92.

GLATZ FERENC

**Történeti kultusz és történetírás
Reflexiók Szekfű számúzott Rákóczi-jához**

I. rész

Hagyomány és kultusz

„Nemcsak egyéneknek, de nemzeteknek is van ibseni értelemben vett élethazugságuk, s ilyen hazugság volt a kiegyezéskori Magyarországon a kuruc romantika. Nagynak, nemesnek álmodhatta magát ennek a révén egy züllött, bomló ország, megteremthette a maga áltató, hitető mítoszát”, — írja az irodalomtörténész a századelő magyar közgondolkodásában a kor értelmiségieit sarkító pólusokat vázolva. S találóan mondja: „szinte jelképes volt az, hogy egy rendezetlen, meghasonlott magánéletű, elvetélt sorsú, félbe maradt költő, Thaly Kálmán állott szervezőként és történészként ennek a hódító kultusznak az élén, ő fényesítette a kuruc legendát: így vett elégtételt a maga megvalósulatlan, torzóban maradt magányos sorsáért”. A korabeli közfelfogást meghatározó munkák, költemények olvasása csak megerősíti a fentebbi idézetek szerzőjének megállapítását, mely szerint „egy ország volt így evvel. Kuruc álmok fénye fedte el a jelent: egy elromantizált daliás, szép múlt hitelesítette a sóvárgott nagyságot.”¹ S hogy e „sóvárgott nagyság” milyen általános ideákhoz kötődött a századelő Magyarországon, ismert a történeti irodalomból. Szinte minden írónál, publicistánál másként fogalmazódott meg. Ki a 30 milliós magyar birodalomról, ki Mátyás király erős magyar nagyhatalmáról szövögette az álmokat, de valami módon mindegyik a Közép-Kelet-Európában hirtelen nagy impériummá nőtt Magyarország ábrándjához kötődött. S politikailag ez két általánosabb jelszóba volt tömöríthető — jelszóba, s nem programba —: Magyarország nagyhatalmi helyéről és a történeti Magyarország területén a magyarságnak gyorsan elérendő túlsúlyáról a nemzetiségekkel szemben. A szólamokra több, az elképzelések „realizálásának” átgondolására már sokkal kevesebb energia jutott. Mi sem példázza ezt jobban, mint az, hogy e jelszavak legügyesebb ki- és felhasználója, a Függetlenségi Párt konzervatív-sovinisza szárnya, és taktikai megfontolásokból néha maga a Párt vezetősége is, lényegében sohasem rendelkezett határozott elképzeléssel sem az Ausztriával kapcsolatos akármiféle közjogi átrendezésről, sem pedig a magyarság „túlsúlyának” hatékony biztosításáról.²

A történelem kultusszá szentesítése, a történeti szereplők hőökké emelése a történelmi személyiségek s a megírandó történelemnek csak árthat. Külső szemlélő számára úgy tűnhet, hogy a közönség gondolkodásában a történetiség nyer

¹ *Király István*: Ady Endre. Bp., 1970. 702.

² A függetlenségek „programszerű önállótlanását” a nemzeti kérdésben jelzi, hogy a közgondolkodást erősen befolyásoló függetlenségi propaganda mellett a politikai vezetés szűkebb és ideológikusabb szféráiban a magyar nacionalizmus fentebből gondolatköréből az ideológia síkján éppen a támadott kormánypárt s a hozzájuk közel állók rendelkeztek egyáltalán „konstruktív” elképzelésekkel, s vetették fel politikai-közjogi, társadalmi, gazdasági téren az első programtűredeküket...

teret, de valójában ennek ellenkezője történik: a kultusz tárgya a történelmi személyiség elé tornyosul, a mára gyártódó történeti kultusz — mivel az nem más, mint csak témájában „történelmi” — megfoszt a történelem idézésének egyetlen igazi céljától s értelmének felismerésétől: a magunk helyzete feletti gondolkodásra ösztönzéstől. A valós helyzetével szembenézni nem merő társadalomnak van szüksége a kultuszokra, s a népek, egy nép, egy nemzet valós problémáival szembenézni nem akaró politikai-társadalmi irányzatok ösztönzik e kultuszteremtést . . . S hogy az irodalom, a művészetek, a tudomány szállítja a történeti fétiseket — szinte „természetes”.

Nincs terünk, hogy a századforduló történeti kultuszának kialakulását, a kultuszteremtés belső társadalmi-politikai, tömegpszichikai aspektusait vázolni próbáljuk. Monografikus feldolgozásnak korunkban sem aktualitás nélküli feladata lehetne ez. Ha erre valaki vállalkozik, akkor annak kétségtelenül a *Rákóczi-kultusz* nyújthatja gondolatilag és forrásszerűen is a legtöbb anyagot. A korabeli szellemi életről, sőt a vidéki közgondolkodásról valló legkülönbözőbb forrástípusok szinte kínálják annak lehetőségét, hogy a hazai közgondolkodásunkat mozgató belső szociális, kulturális, politikai tényezőket területileg s társadalmilag is adatoltan, pontosan korhoz kötötten, történeti módon feltárjuk. — Azt azonban már eddigi ismereteink is bizonyítják — s számunkra most ez elegendő —, hogy a Rákóczi-kor idézése nagyon is pontosan körülhatárolható programadáshoz kötődött a felgyorsultan zsibongó új politikai helyzetben.

A korabeli „hivatalos” Magyarország különböző szinten gondolkodó politikusainak, értelmiségieinek olyan európai összefüggések ismeretét igénylő kérdéseket kellett vagy kellett volna átlátniuk, mint a Délkelet-Európában döntően új helyzetet teremtő balkán-háborúk, a magyarországi nemzetiségek rokonnépeinek mind erősebb önállósulási törekvései, s e törekvések európai diplomáciai háttere. Ugyanakkor át kellett élniük, s valami módon értékelniük a magyar politikai vezetőgarnitúra korabeli legnagyobb csődjét; a magyar közvélemény olyan nagy része által üdvözölt „nemzeti” koalíciós kormány kiáltó tehetetlenségét, mely mind társadalmi téren, mind az annyira várt nemzeti vívmányok terén megmutatkozott. A „mindent bearanyozó” (ahogy Ady nevezi a Rákóczi-kort, illetve ahogy jellemzi a Rákóczi-kor idézésének politikai-társadalmi funkcióját) Rákóczi-hagyomány idézgetésében sajnos nem a magyarság reális közép-európai helyének, a belső társadalmi feszítőerőknek akárcsak tudomásulvétele fogalmazódott meg, hanem ellenkezően: a gyengeségek kritikus felmérése helyett egy önáltató magunk-nagyratartása, messzebbtekintő javítószándékú önkritika helyett közelre-néző, a nemzetnek hízeltő szép-hazugságok . . .

A *történeti kultuszok*, bármennyire is ahisztórikusak, nem hagyják érintetlenül a történetírást sem. Inkább a *történetsszemléletet teszük történetietlenné*. Ezt tette a Rákóczi-kultusz is a kuruc-korral foglalkozó történetírással. A kuruc-kor historiográfusának megállapítását, mely szerint a Rákóczi-kultusz XVIII. századbeli és a szabadságharc, valamint az azt követő neoabszolutizmus idején betöltött pozitív funkcióját „Thaly történetírásának s pártjának, a Függelenségi Párt politikájának hatására veszti el”³ a századfordulóra meg is fordíthatjuk: a politikai szándékú „ál-kuruckodás” (a „Huszadik Század” kifejezése) fosztja meg a történetírást a reális kuruc-kori történeti kép kialakításának lehetőségétől, s ösztönzi a kuructémájú népszínművek, operettek hangulatának megfelelő történeti

³ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961. 334.

tények kiemelésére, s ezek megvilágításában a megszokott beállításokra.⁴ S nemcsak Thaly Kálmán, a fejedelemnek a Függetlenségi Párt padsoraiban szinte már mulatságosan, kedves-sután kevélykedő íródeákja állott a kultusz-hangulat szolgálatában illetve hatása alatt, s vette át — természetesen az írói felfogás, politikai-társadalmi állásfoglalás, szakmai lelkiismeret különbözőségének megfelelően különböző erősséggel — a korabeli sloganokat.

Ahhoz, hogy érzékelhessük Szekfű A száműzött Rákóczi c. műve megszületésének mintegy „előtörténetét”, illetve, hogy elhelyezhessük a korábban kijelölt összefüggésekben, érdemes röviden kitérni a Szekfű munkája előtt nem sokkal megjelent Rákóczi-életrajzra. Annál is inkább, mivel Szekfű szándéka és e munka néhány kitétele tényleges összefüggésbe hozhatóak. Márki Sándor biográfiájáról van szó, mely három kötetben, 1909—1910-ben egyszerre két kiadásban jelent meg.⁵ Márki ma is méltatásra érdemes munkája rég várt összefoglalása volt Rákóczi Ferenc hányatott életútjának. Összefoglalás a szónak abban az értelmében is, hogy valóban átfogta mindazt a feltárt tényanyagot, melyet Thaly érdemleges anyagfeltárásai és más kutatások a történeti irodalomban a felszínre hoztak. A munka, ha nem is tükrözi többé a korábbi Dózsa-könyv szerzői felfogását, sokkal igényesebb tudományos szinten mozog, mint a majd később megszülető Márki-művek nagy része: a világháború alatti sovíniszta broszúra, vagy a világháború utáni „trianoni elkeseredésében” íródott munkák.⁶ A könyv egészében Thaly munkáinak hangnemére volt hangolva: noha ítéleteiben mérsékeltebb, tényanyagában is szolid, de beállításában és alapkoncepciójában a fentebb említett propaganda vonalán mozgott. Rákóczi életsorsában annak bizonyosságát látja, hogy — a török költő szavait idézve — „el kell jönnie annak az időnek, amikor a *hazaszeretet* (kiem. Márkitól) lesz minden népnek legfőbb vallása”. Ugyanakkor a következő oldalakon már — sokkal kevésbé ragaszkodva Rákóczi életsorsának tanulságához — a történelemben Rákóczi és a jelenben a Habsburg-ház kibékítésére törekedve írja: „a nemzet sohasem a király *személye*, hanem politikai *rendszere* ellen küzdött” (kiem. eredetiben — G. F.), s igyekszik Rákóczi „rebellis” ségét mentegetni; mondván: ő nem akart király lenni és a monarchikus államformát sem akarta bántani. — De nemcsak *Rákóczi* vitte ezt a politikát, hanem, s ez igen figyelemreméltó, *Kossuth* is. Ugyanis Márki a koncepcionális „főbb kérdéseket” megfogalmazó befejezésben — a maga korában egyáltalán nem meglepő — *párhuzamot von 1703—11 és 1848—49 hősei között*. „Rákóczi lelke száztizenhárom esztendővel a földi halál után kitört az égből, s Kossuth akkor épp úgy leborult a nemzet nagysága előtt, mint valaha a fejedelem” — írja, s azután nagy serényen vonja tovább a párhuzamokat: „Rákóczi lelke Kossuthba, Széchenyi Pálé Széchenyi Istvánba, Telekesyé Lonovicsba, Vetési Lászlóé Szalay Lászlóba, Rádai Pálé Csányiba, Klobusiczkyé Duschekba, Bottyáné Bembe, Károlyié Görgeibe, Mikes Kelemené Ihász Dánielbe látszott átszállani” — mondja.⁷

⁴ Erre vonatkozóan Király István említett Ady-monográfiája tartalmaz kulturtörténeti utalásokat (702).

⁵ Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc (I—III.) Bp., 1907—1910.

⁶ Vö. erre Márki Sándor: Magyar uralom az Adrián. Bp., 1915. — Háborús beszédek. Doctoravatásokon. Kolozsvár, 1915. — Kapcsolatok a turáni népek történetével. Bp., 1922; Uő.: A M. kir. Ferenc József Tudományegyetem története 1872—1922. Szeged, 1922. stb. Továbbá: Vö. erre: *Szebenyi Péter*: Márki Sándor mint középiskolai tanár és didaktikus. Századok, 1969. 5—6. sz. 1201—1214. l.

⁷ Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc III. k. 715—716.

Eltekintve most a további egymásmelléállítás idézésétől, a sorok önmagukban is sokat mondóak: mutatják, mit jelentett a Rákóczi-kultusz idézése: mennyire összefonódtak abban a Rákóczihoz és a személyében tiszta-szándékú, de nevével sok visszaélést látni kényszerülő száműzött Kossuth-hoz kötődő érzelmi szálak, s hogy ez a köztudatbeli összefonódás miként hatott — komoly történetíró munkájáról lévén szó: szinte már tragikomikus párhuzamkeresésben — a történetírás tudományos értékalkotási lehetőségére... Nem véletlen, hogy a későbbi Rákóczi-vitában a visszavonuló Márki a nemzet előtt szinte szentként tisztelt Kossuth-hoz hátrál, arra hivatkozva, hogy ő még érezte „egy bújdosónak, Rákóczi után a legnagyobbnak, áldókezét a fején (men) s hallotta (m) azt az intelmét, hogy hazánk iránt nem teljesíthetek szentebb kötelességet, mint ha a hazaszeretet érzetét csepegteti (em) olvasói (m), tanítványai (m) szívébe.”⁸ A folytatás már inkább az illetén célkitűzésekkel művelt tudomány belső, kibékíthetetlen dilemmájáról vall: „Tudom — írja Márki — ... , hogy közszellem, melyet a *hazaszeretet* ébreszt és *történelmi kritika*, melyet a tudomány követel, *gyakran járnak külön-böző utakon*: de *egyiknek célja sem lehet az, hogy a másikat elnyomja*” (kiem. tőlem — G. F.). Hogy fura paradoxon: a tudós elismeri, hogy szakmai és ideológiai mozzanatok, egyéni érzések nem hozhatók közös nevezőre, s hogy ez milyen tudományos és ideológiai katalizmákra vezetett és miért a századelő történeti irodalmában — erre kitérni nincs terünk, az azonban, hogy a *nemzeti érdek* és a *szak-tudományos követelmények* így bevallottan, s elfogadottan egymással *szembeállításra* kerültek, igen figyelemreméltó. Amikor azt Márki először leírta — 1908-ban — büszke vállalás,⁹ most 1914-ben — a Rákóczi-vitában védekezésnek szánt, kényszerű vállalás.¹⁰ De mindenképpen őszinte, s annyit bizonyít: a kultuszból származóan folytatott történetírás nem kínált megfelelő programot a nemzeti kérdéseket és a tudomány kérdésfeltevéseit egyszerre komolyan átgondoló fiatal — vagy akár idősebb — történetírónak.

De visszakanyarodva a Rákóczi és Kossuth közötti párhuzamhoz, Márki nemcsak Rákócziról mondja el, hogy nem akart király lenni, s hogy a monarchikus államformát sem akarta bántani, hanem — mint láthattuk — Kossuthról is. Mintha a trónfosztás sem 1707-ben, sem 1849 áprilisában meg nem történt volna, a Rákóczi-hamvak hazatérése korából származó függetlenségi párti hangulattal idézi Ferenc József leiratát „király és nemzet egyesült kegyeleté”-ről. Majd Rákóczi és Kossuth emléke után felidéződik az „udvari történetíró” Thaly alakja is:

⁸ Budapesti Szemle 1914. (448—450) 177. (Márki Sándor: A száműzött Rákóczi) Rákóczi és Kossuth, illetve az 1703—11 és 1848—49 párhuzamba állítása. Márkinál visszatérően megtalálható, miközben a történetírás és hazaszeretet kapcsolatáról beszél. Vö. erre Rákóczi-monográfiájának fejezetét, valamint a Budapesti Szemleben megjelent Száműzött Rákóczi c. cikkének bevezetését. „A sarkadi várkertben, Rákóczi kuruczainak ősi fészkeben, lovagoltunk fűzfásipot fújva mi gyerekek s Kossuthot vártuk Garibaldival, mint a hogy a régi kuruczok gyerekei várhatták Rákóczit, mikor jön be Péter csárral” (Budapesti Szemle, 1914. 161).

⁹ Márki Sándor: Az 1848—49. évi szabadságharc története. 1908. — Előszó.

¹⁰ Budapesti Szemle 1914. (448—450) 177. Márki e sorainak és érvelése egészének egyébként emberileg becsületos és tisztességes indítékait mutatja, hogy Márki ezen idézett cikkében milyen őszintén feltárja a Rákóczi kultuszhoz fűződő — társadalom-pszichológiailag is figyelemre méltó — kötődéseinek történeti alapjait. „Mi mostani öregek — írja —, kik olyan időben születünk, mikor a magyar nem találta honját a hazában...”, amikor a történelemben az ókor száműzött politikusairól olvastunk diákkorunkban „a magunk korának bujdosására gondoltunk, a kinek lelkét az érzelmeknek leírhatatlan vihara dulta, mikor hazájának szerencsétlensége hasztalanná tette” (161). Ők is abban „a reményben nőttek fel”, melyet Rákóczi érmeire veretett, hogy ui. „tandem oppressus resurget”; „azért beszélünk a száműzöttekről más érzésekkel, mint azok, a kik az alkotmány helyreállítása után születtek” (uo. 162).

Márki neki ajánlja könyvét, „aki megírta történetöket, haló porukból feltámasztotta őket . . .”¹¹ A Rákóczi-kultusz és a függetlenségi politikához háttérként ott áll a *meghamisított Kossuth-kultusz közötti közvetlen kapcsolatteremtés*, a szaktudomány terén az egyfajta, hamisan felfogott hazafias szellem és *szakmai igényesség* közös nevezőre hozásának megfeneklése és ennek nyílt és vállalt bevallása, s mindehhez *Thaly történetírói örökségének* magasra-emelése . . . Jellemzők a századelőn a Rákóczi-kor történeti irodalmának felfogására és kiindulópont s egyben magyarázat is a fiatal Szekfű Rákóczi-képének vonalvezetésére is.

*

Túlzás lenne azt állítani, hogy amikor a fiatal bécsi levéltáros fejében először fordulhatott meg a gondolat: a törökországi Rákóczi-emigráció történetének megírása a Thallóczy-átengedte új akták kihasználásával — akkor erre valamiféle „ideológusi szerepvállalás” indította volna. Nem, Szekfű korántsem azért nyúlt a száműzetésben élő fejedelem hányattatásának történetéhez, mert azáltal a Rákóczi-kultusszal, vagy általánosabban a történeti kultusszal akart volna „leszámolni”. A téma, mint ismeretes, adott volt: a Karácson Imre hagyatékának kiadása közben a kiadó-kollektíva (Thallóczy, Krcsmárík, Szekfű) kezére jutott D’Andrezel levelezésének kihasználásával a törökországi emigráció története . . .¹²

A Szekfű-munka egészének, illetve a nyomán kirobbant vitának megértéséhez az előzmények felvázolása még folytatható lenne. A monografikus feldolgozás nem mulaszthatná el, hogy belebocsátkozzék annak tárgyalásába: ha Szekfű számára és a különböző politikai irányzatokhoz tartozó korabeli értelmiségiek előtt Rákóczinak és a kurucoknak kritikátlan idézése a már említett ideológiai-politikai pólust képezte, vajon ki figyel fel a társadalomtudományok körén belül a kortársak közül a valóban élő és a különböző történelmi szituációban, különböző társadalmi rétegek szívében, gondolkodásában más és más jelentőségtartalommal élő, a — gyakran csak a visszafojtott elkeseredés felszabadulásához szükséges bormennyiség felhajtása után felszakadó — Rákóczi-emlegetés, a kurucidézis lehetséges és valós társadalmi töltésére a századelő Magyarországn. Vajon a személyi, nemzeti színekkel, haraggal, felháborodással átszórt osztály-, rétegszempontoknak a ránkmaradt forrásokban csak bizonytalanul követhető nyomai mikor, s mennyiben — vagy egyáltalán valamikor is képeztek egy egységes Rákóczi-hagyományt?¹³ A „nem” válasz természetesen biztos s könnyű lehet mind az

¹¹ Márki: II. Rákóczi Ferenc III. köt. 717—718. (Márki az I. kötetet ajánlotta Thaly-nak — aki még ekkor élt —, majd a II. és III. kötetet Thaly emlékének. Vagyis háromszoros ajánlásról van ez esetben szó!)

¹² Vö. erre: *R. Várkonyi Ágnes*: i. m. Ugyanezt a források által is igazoltan mondja el Szekfű később a vita során „Mit vétettem én” (Bp. é. n.). Továbbá: Szekfű Gyula — Riedl Frigyes 1913. I. 25. MTAKK. Riedl Frigyes ekkor az Akadémia Könyvkiadó Bizottságának titkára. Szekfűt — még néhány évvel korábban egy tervezett XVI. századi erdélyi közigazgatástörténeti tanulmánnyal — Mika Sándor protezsálja nála. A száműzött Rákóczi megírásának idején a Riedl Frigyeshez írott Szekfű-levelek a munka születésének körülményeiről igen sok historiográfiailag érdekes mozzanatra világítanak rá. Vö. Szekfű leveleit MTAKK és Riedl válaszait Szekfűhöz. EKK. Riedl a későbbi vitában Szekfű védelmének egyik fő szervezője. (Vö. erre az előbb idézett leveleket, s ezen kívül *Dénes Iván*: Az utolsó ál-kuruc felkelés. Valóság, 1974 . . .)

¹³ A Rákóczi-hagyomány útjának első összefoglalása Köpeczi Bélától olvasható az *R. Várkonyi Ágnes—Köpeczi Béla* „II. Rákóczi Ferenc” (Bp. 1955) c. népszerű munkában „Az élő Rákóczi” címszó alatt (384—392). — A Rákóczi-hagyomány „szórt jellegére”, rendkívüli áttételes társadalmi töltésére az utóbbi másfél évtized zenetörténeti, irodalomtörténeti naplój

első, mind a második kérdésre. De e nemzeti hagyomány — s mint minden hagyomány, olyannyira különböző-jelentésű hagyomány — kultuszá merevítése csak akkor bontható fel a valós társadalomtörténeti s társadalompszichikai elemekre, ha e fáradságos, s talán nem is mutatós kutatómunka — kapcsolódva az álkuruc kultusz delelőpontjának beható tárgyalásához — egyszer gazdára talál. Ennek elvégzéséig a zenetörténeti, a néprajztudományi s az emlékiratirodalom jelezte sokszínű Rákóczi- s kuruc-hagyomány mindig is ki lesz szolgáltatva a kultuszra amúgy is könnyen hajló — s a történészek egy része által természetesen táplált — hazai közgondolkodásunk spontán mechanizmusának . . . — Hagyomány és kultusz . . . A kettő állandó keveredéséből, egymást vonzó együttéléséből Szekfű csak az utóbbit látta! . . . De amikor ezt leírjuk, azonnal fel kell tennünk magunknak a kérdést: e kettősség társadalom- és eszmetörténeti fejlődéséből vajon a maga korában mennyire kevesen, s azok is elszigetelten értettek meg valamit, s vajon nem ez képezte-e a legújabbkori magyar eszmetörténet legtöbbet vitatott s ezzel egyáltalán nem arányosan tisztázott problémáit? A jogos kritika vonzza az újabb jogos kérdéseket . . . Elmarasztalók lehetnek mind a legjelentősebb magyar polgári történetíróra, de — nem kevesebb joggal — a kritikát gyakran elsősorban fülbemászó mondatokra építő késői történetírásra is.

S A száműzött Rákóczi eszmetörténeti előzményeihez tartozó kérdésállításokat követhetik a munka *szakmai*-módszertani tanulságokat kínáló apróbb elemei.

Az ún. szellemtörténeti megoldások keveredése a hagyományos filológiai-kritikai eljárásokkal mennyiben járult hozzá a Rákóczi-korszakról kialakult történeti kép egyes vonásainak újrarajzolásához? Vajon az apró, kis ténykérdéseknek a korábbtól eltérő módszerű tárgyalása mennyiben függ össze a koncepció belső logikai rendjével? Csak a példa kedvéért szeretnénk arra a látszatra kis eltérésre utalni, mely a két, egymáshoz személyileg, sőt felfogásban is közel álló történész, Károlyi Árpád és a fiatal Szekfű Gyula értékelésében található a francia diplomácia megítélésében, illetve XIV. Lajos bécsi diplomatája, Gremonville kijelentéseinek interpretálásában, s hogy láthassuk: az értelmezés eltérő módja mennyire lehet a koncepció szerves alkatrésze. Abban, hogy a francia diplomata a magyar összeesküvés leleplezése után a császár előtti hódolásokor örömet fejezi ki a magyar összeesküvők letörése felett, Károlyi Árpád nem lát mást, mint a XVII. századi diplomácia szokásos fordulatát; mondván, hogy e helyzetben az összeesküvőket bátorító XIV. Lajos nem tehetett mást. . .¹⁴ A fiatal Szekfű (pontosan három évtized múltán) ugyanezt már beilleszti a Napkirály egész franciaországi külpolitikai elképzelésébe. A formailag teljesen korrekt Károlyi-állásponttal (hiszen biztos, hogy XIV. Lajos nem örült Zrínyi és társai kivégeztetésének) szemben a kijelentésből azt a következtetést vonja le, hogy a franciák csak a Habsburgok háta megettől politikai erőt s eszközt láttak az összeesküvőkben.¹⁵ Miért nem

irodalma hívja fel a figyelmet inkább. Vö. erre: *Vörös Károly*: A Rákóczi-nóta dallamának egy ismeretlen változata (Klny. a Zenetudományi tanulmányok VI. kötetéből). „Mindennapi” Horvát István pest-budai naplója 1805—1809 (Bp. 1967).

¹⁴ *Károlyi Árpád*: Tököli a legújabb világításban (Budapesti Szemle, 1883 — újra kiadva: Néhány történelmi tanulmány Bp. 1930. Hivatkozás e szerint) 479—480. Károlyi Árpád itt Klopp, német-osztrák történész magyar-ellenes beállítottságú munkájával vitatkozik (*Onno Klopp*: Das Jahr 1683. und der folgende große Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz, 1699. Graz. 1882.)

¹⁵ Az osztrák történetírás egyik kedvenc tétele volt annak bizonygatása, hogy a franciák csak eszközt láttak a Habsburgok hátában nyugtalankodó magyar politikusokban. Ezzel — az

a Gremonville elhangzott mondatait teljesen helyesen értelmező Károlyi jut el a helyes történeti összefüggés felismeréséhez, s miért az a Szekfű, aki a kijelentést, mint érvet támadható összefüggésben idézi ugyan, de a szószerinti szövegösszefüggések mögött a messzebbfutó szálakat is felfejtve értelmezi XIV. Lajos üzenetét, s joggal mutat arra rá, hogy egy olyan abszolút uralkodó, mint Lajos, végeredményben ugyanazon elvek alapján törte le korábban saját országán belül a főnemesi ellenállókat, mint azt Lipót tette a magyarokkal.¹⁶ A forráskritikai módszer eltérő volta mennyire illeszkedik szükségszerűen, — vagy csak véletlenül (?) a történeti koncepcióba? S miért lesz Károlyi álláspontja az egyik szakmai tartópillér az osztrák történetírás kritikájában, mely történetírás az osztrákok mögötti magyar—francia szövetség irreálitását hangoztatta. S szükségszerű-e, hogy Szekfű másfajta tény-elemzése és a francia szövetség csalókaságának (egyébként a korabeli osztrák történetírással egybeeső) hangoztatása szervesen egybeilleszkedjék?

De történet szemléleti összefüggéseket áshat ki a monografikus feldolgozás Szekfű munkája és a pozitivisták történetírás nagy mestere, H. Taine írás- és szemléletmódjának összevetése alapján is. Nemcsak azért vetődik fel a párhuzambaállítás lehetősége, mert tudjuk, hogy Szekfű behatóan ismerte Taine könyveit, s hogy szándékozott is cikket írni arról a nagy historiográfiai vitáról, mely Taine történetírói öröksége körül dúlt éppen az 1900-as évek elején Franciaországban, hanem azért is, mert A száműzött Rákócziiban a francia udvar vagy akár Rákóczi Törökországba érkezésének leírását olvasva azonnal megjelenik előttünk Taine egy-egy leltárszerű s mégis lenyűgözően színes, mozgalmas történeti freskója az udvari életéről: szokásokról, az etiketről. Anatole France-ról írott cikkének sikere után Szekfű a Budapesti Szemle részére más „francia dolgok”-ról is akart írni. Angyal Dávidnak szóba hozza, hogy szívesen írna az „Aulard—Taine ügy” újabb fázisáról, Cochin nem régen napvilágot látott munkájáról, a „La crise de l'histoire révolutionnaire. Taine et M. Aulard”.¹⁷ S egymás után olvasva „A jelenkori Franciaország . . .” rizsporos parókiákat piszkáló arisztokratáiról, vagy a Napkirály egy-egy felkelését kísérő szertartásokról írott, az udvaroncok hódolatát részletező, a főkomornyik, a főkamrás, az „öltözde nagymestere”, az „öltözőmester” szerepét könnyed vonásokkal ecsetelő oldalakat,¹⁸ majd Szekfű könyvében a Napkirály kétezer testőr, apród és muskétás által kísért temetkezési menetéről adott, az udvari cselszövések szálait oly finoman a politikai vonalhoz simító leírásokat, akkor a színes történeti filmekhez szokott késői olvasónak is el kell ismernie: nincs az a történeti hűséggel készített kosztümös film, mely ilyen megjelenítő erővel hozhatja közel hozzánk a XVII. századi királyi udvar hétköznapi életét . . . De vajon e hasonlóságok a megformálásban szükségszerűen párosulnak-e a hason-

egyébként önmagában valós — ténymegállapítással mintegy kisebbiteni akarták a magyar nemesi ellenállás belpolitikailag indokolható voltát, egyszerűen a franciák európai politikájának meghosszabbításaként láttatni csak a Habsburg-ellenes mozgalmak történetét. — A kérdés aktuálpolitikai háttere mind a „rebellisek dolga”, mind a francia szövetség terve miatt egyértelmű volt a Monarchia mindkét felének történeti irodalmában. — Erre a Károlyi-tanulmány néhány passzusa is félreérthetetlenül utal („nekünk magyarok”-nak mai álláspontja és Lipót ill. XIV. Lajos történeti megítélése közötti összefüggés: 458; Tökölly megítélésében annak szerepe, hogy valaki több száz évnél előtte „vérünkből való vér” volt — 462; stb.)

¹⁶ *Szekfű Gyula*: A száműzött Rákóczi. Bp., 1913. 10. (A továbbiakban a munkára csak a szöveg-közi lapszámmal történik hivatkozás.)

¹⁷ MTA KK. Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1910. XII. 19.

¹⁸ H. Taine, 167, 169. Taine történeti képfestő-művészetére vö. R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történet szemlélete. Bp., 1970. 165—166.

lósággal a történetírói módszerben, s ha igen, mennyiben? Mélyebb egyezéseket tudunk-e kimutatni, mint a megjelenítőerőhöz oly fontos korhű hangulati elemeket adó forráscsoportok illetve a forrásokban az elejtett apró megjegyzések sziporkázó felhasználása közötti hasonlóság? Vajon mindez együttjár-e, s mennyiben annak a szemléletnek interpretálásával, mellyel Taine nézi a XVIII. századot, s ezen elemek mint helyezhetőek el a Taine-életműből a századelőre már tudatosan különböző elemeket kiemelő irányzatok között.

Tovább is szaporítható kérdések, kérdőjelek, melyeket A száműzött Rákóczi beható elemzése állít a mű s az azt követő vita historiográfiai s esztétörténeti feldolgozásával szemben. Jelen témánk keretében, amikor elsősorban módszertani kiindulóponttal szeretnénk a történetírói értékítélet- és koncepcióalkotás mozzanatait Szekfű történetírásának elemzésével mélyebben megismerni, tárgyalásunkat néhány kérdéskörre korlátozzuk: a Rákóczi-könyv megírása közben mennyiben szilárdul tovább Szekfű koncepciója a magyar történetírásról, s ezután: mennyiben kapnak erősebb hangsúlyt a nemzeti történelem újabb kérdései.

Historiográfiai nézetek és politikai ideológia

„Közelebbről nézve nem is olyan csúnya, mint hírlik róla. Csak a képei rosszak” — írja Szekfű még a Rákóczi-könyv gondolatának felmerülése előtt egyik levelében Márki fentebb érintett Rákóczi-monográfiájáról.¹⁹ Egy évvel később viszont A száműzött Rákóczi írása közben már nekiront Márki történetírói módszerének. S a kritika nem egyszerűen forrásbázis, vagy forrásfelhasználás, adatok vagy összefüggések helyesbítésére, kiigazítására irányul, hanem azon „távlati csalódás” ellen, melyet Márkinál — mint Szekfű írja — „az úgynevezett Rákóczi-kultusz” okoz.²⁰ Úgy tűnhet, hogy a Márki-kritika kiváltója egyedül a szakmai normákat mindenek elé helyező fiatal tudós szakmai kifogása a Rákóczi-kultusz szellemének a történész-munkába beszivárgása ellen. Márki — írja Szekfű — a Rákóczi iránti „tiszteletből, nem hajlandó felismerni a szégyenteljes helyzeteket, (azaz az emigráns Rákócziét — G. F.) s hogy úgy mondjuk, ugyanazon a szemüvegen át nézi a dolgokat, mellyel Rákóczi áltatta önmagát.” (Uo.) A történet-tudomány értékítéleteinek, a tudományos megközelítés lehetőségének féltése a kultusz okozta torzulásoktól azonban csak az egyik ösztönző tényező Szekfű történeti gondolkodásában a kultusszal történő szembefordulásra. Ez a szakmai indíttatás magával vonja, együtt mozog Szekfű koncepciójában a bécsi Staatsarchivnak a mindenkori törvényes király iránti alkotmányos tiszteletével, mely az oly sokféle szakmai és aktuális politikai csomópontokhoz is kötődő szálaival bécsi évei alatt fokozatosan épült s erősödött. E felfogás hatásáról és érintkezéséről a kultusz elleni bírálattal, maga is világosan beszél éppen egyik Márkit kritizáló részben. Márkinál ugyanis a „Rákóczi cultus inspirálta költői felfogás”-nak tudja be azt, hogy ő Rákóczi biográfiájában az egyik fejezetnek „A magyar—török—spanyol szövetség” címet adja. Holott — mondja Szekfű — épp ebben az időben „Magyarország törvényes királyával egyetértésben osztatlanul harcolt a török ellen . . .” Vagyis: az ország „törvényes király”-a (a Habsburg császár) képviseli Magyarországot, s nem beszélhetünk az emigráns Rákóczi diplomáciai terveiről,

¹⁹ OSzKK. Szekfű Gyula—Thallóczy Lajos 1912. VIII. 3.

²⁰ A száműzött Rákóczi. 350.

szövetségest kereső akcióiról, mint „a magyar” szövetségről. Az már azután az ostromozott történetfelfogás szakmai gyengeségéről alkotott ítéletét — s e szakmai gyengeség és a szemlélet ismétlődő egymásmellékerülését — erősítette meg Szekfű szemében, hogy Márki elhallgatja a tényt: formális szövetséget valójában sem a törökök, sem a spanyolok nem kötöttek sohasem Rákóczival. (Uo.)

És a Márki történetírásának gyengéiről adott fejtegetésekben érvényesülő kimondottan szakmai, valamint szemléleti és aktuális jelentéssel is bíró kritikai elemek összefonódása adja Szekfű híres — vagy nyugodtan mondhatjuk: hírhedt — Thaly elleni támadásának alapanyagát. Filológiai akribiával akad fenn azon a tényen, hogy noha Thaly jól tudott latinul, a forrásban álló „sexdecim”-et nem tizenhatnak, hanem hatvannak fordítja. Ez nem lehet merő véletlen — mondja —, hanem Thaly ezáltal a rodostói kolónia jelentősebb voltát igyekszik kimutatni. — A kritika, hogy e filológiai „tévedésnek” ilyen határozottan megmutatja „ideológiai-politikai” alapjait — világos és finom érzékre vall. A bírálat azonban nem marad a filológia mezején, abban nemcsak az hangzik el, hogy Thaly „sohasem ment át módszeres iskolázáson”, vagy hogy „methodikai kételyektől teljesen mentesen” írt, hanem megcsendül az az ideológiai érv is, mely tulajdonképpen a Thaly-kritika alapmotívumát adja, hogy ui. Thaly „a múltban politikai és költői ideáljainak visszavetített képét” kereste. Sőt, mindezt összeköti aktuális utalásokkal is. Az ugyanis, hogy Thaly elfordulását a komoly szaktudománytól attól az időponttól datálja „mióta állami hivataláról lemondott (371. l.)”, Szekfű részéről már majdhogynem kimondatlanul a korabeli politikai frontokon való elhelyezkedést is jelent. Thaly „politikai ideálja Rákóczi Magyarországa volt, s ezért küzdött, tekintet nélkül a megvalósulás lehetőségére” — írja. Az ellenzéki függetlenségi politikai program követésének szemrehányása már nemcsak Thalynek mint történésznek szólt, hanem Thalynek, a Függetlenségi Párt egyik (volt) vezéralakjának. Mint ahogy Rákóczi íródeákjának műveit sem csupán tudományos tévedések miatt tartja „költeménynek”, hanem azért is, mert azokat „kurukeservből és saját politikai vágyódásból” írta. A szaktudós felháborodása összekötődik tehát már Szekfűben kora politikai kérdéseivel.

Az összefonódás erősségét látva, arra gondolva, hogy a fiatal historikus mennyire tudatosan felmérte egy XVIII. századi, lényegében filológiai jellegű előkészületekre támaszkodó művének historiográfiai helyét, fel kell tennünk a kérdést: vajon miért vezetett az életpályán a *szakmai-kritikai kiindulás* ilyen egyenes ívvel a 67-es alkotmányos felfogás *politikai alapállásához*. Hiszen a katolikus szellemben neveltetés, a bécsi környezet önmagában még nem kellett, hogy ezt eredményezze. Véletlen talán, hogy a maga történész hivatását és ugyanakkor a társadalmi-politikai kérdések megválaszolásának igényét, s a hivatás és ez igény magas szintű betöltését magától együtt követelő fiatal történész nem a koalíciós pártok valamelyikének, vagy éppen a függetlenségi programja mellett horgonyzott le? Nem, semmiképpen sem volt véletlen, mint ahogy a Függetlenségi Párthoz köthető koncepció Thaly és Márkin kívül senkit nem tudott magához kapcsolni a történettudományból a századelő Magyarországn. S hogy Thaly munkásságában milyen volt a szakmai hivatás és a társadalmi kérdések megválaszolásának igénye közötti összhang, arra már választ adott a Thaly pályáját tárgyaló történetírói monográfia.²¹ S hogy mindez mennyire bevallottan is közös nevezőre hozhatatlan volt Márkinál — arról legjobban korábban idézett saját szavai beszélnek. — Szekfű mindenesetre végiggondolta és felvetette ezt az igényt, s annyit észrevett, hogy

²¹ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Epest. 1961.

a hazai történetírás korábbi vezéralakjaitól — Szalay Lászlótól, Salamon Ferenc-től, Szilágyi Sándortól — eltérően a Thaly Kálmánt a csúcsra emelő függetlenségi kultusz időszakában háttérbe szorult az *újat kereső*, s előtérbe került az *irányadó hang*. Természetesen Szekfű mindezt felfokozva érezhette a Rákóczi-korral — illetve közvetlenül előtte a török korral — foglalkozva. A kuruc kor, a Rákóczi beállítására valóban állt az a megállapítás, melyet Szekfű azután erős szubjektivitással tovább általánosít kora egész magyar történetírására: „jaj volt annak, ki az ő szélbali-kuruc felfogásától mentesen mert volna belefogni e kor (a Rákóczi-kor — G. F.) tanulmányozásába” (372.1.). Ha az expozíció túlságosan éles is, ha a kép túlságosan fekete-fehér is, a kontúrok mégis valósak. Mert ahogy túlzás egyszerűen azt állítani — mint ahogy Szekfű állítja —, hogy a történeti kritika „Thaly erőszakos fellépése folytán” némult el, de hogy Thaly tudománypolitikai tevékenysége s műveinek hatása a kritikai hangvétel ellen munkáltak — igaz, s valós. Ma, amikor adott korok társadalmi-politikai történetének és a szellemi-ideológiai élet jelenségeinek összefüggéseiről jóval többet tudunk, mint a századelő polgári történetírása tudhatott, világosabban áll előttünk, mint annak idején Szekfű előtt állhatott: a közvetlen politikai-társadalmi okokra visszavezethető kuruc-kultusz vette hátára és növelte színpadi óriássá Thalyt, s azt a tudománytalan történetfelfogást, melyet képviselt, — s nem fordítva. Szekfű az okot és az okozatot felcserélte, de a jelenséget: a társadalom kérdéseivel elmélyülten s a tudomány fejlődése által mindig is megkövetelte kritikai, önvizsgáló módon foglalkozó történész nem találhatja meg helyét a szellemi diktatúrát hozó kultusz-szemléletben — észrevette. Hogy a történetíró Szekfű, mikor ezt végiggondolta, szakmai vagy politikai indíttatásból írta le? A kérdés értelmetlen: bármennyire csak szakmai felháborodásból pattant is ki talán az első szikra, került papírra talán az első kurta megjegyzés, — amint az megfogalmazódik, gondolattá formálódik, maga is politikummá válik. Akárhogy is vélekedjék erről maga a tudós...

Szakmai és társadalmi-politikai kérdések összhangjának keresése fordítja tehát Szekfűt szembe a Thaly történetírásával. Nem a filológiai-kritikai tévedések Thaly munkáiban, s nem is a Thaly politikai szereplése. Az előbbi soha nem lehetett eléggé ingerlő az ilyen súlyú és hangvételű kritikájára, az utóbbi távolabb állott Szekfűtől, hogysem a magyar történetírást féltve, ahol csak lehetősége nyílik, Thaly történetírói corpusába csipkedjen. Ha csak a Rákóczi-kutatás historiográfiai képét akarta volna újrarajzolni, akkor, mint azt a könyvet az Akadémiában javasló Riedlnek ígérte, az írás előtti hetekben,²² megmaradt volna egyszerűen a Thalytól eltérő Rákóczi megformálásánál. A magyar irodalomtörténet finom kritikai érzékéről híres professzora nyilván sokmindent megértett a szerző szándékából, amikor Szekfű a könyv írása közben a majdani címet keresve azért nem találja jónak a „költői” „Bujdosó Rákóczi” kifejezést, mert ő „a témát a Thaly-féle hagyományoktól mentesen” (kiem. eredetiben) dolgozza fel.²³

S hogy a szakmai megfontolások és a politikai kötődések pillanatnyi találkozását jobban szemügyre vehessük, röviden ki kell térnünk a Szekfű-munka koncepcionális kérdései közül elemzésünk szempontjából talán a legfontosabbra, az emigráció és a nemzeti történelem fejlődésének összekapcsolására felfogásában.

²² MTA KK Szekfű Gyula — Riedl Frigyes 1913. I. 25.

²³ Uo. 1913. VI. 2.

A „bekövetkezett” jelen, mint a múltbéli „realitás” mércéje

A száműzött Rákóczi lapjain többször is visszatérő gondolat: a Rákóczi-emigráció kapcsán valami általánosabb érvényűt mondani a magyar történelem számára az emigrációról. A közönségnek az első olvasáskor feltűnhetett, hogy Szekfű több helyen félreérthetetlen utalásokat helyezett el *általában* az emigráns sorsra, az *emigráció történeti megítélésére*. Az, „hogyan Bethlen Gábor Erdélyországának neve most szerencselovagok és félvilági hölgyek reményeinek vált czégérévé” a Hotel de Transylvanie megalapításával, „a száműzetéssel járó nyomorúságok természetes következménye volt . . .”²⁴ — írja. „Az emigránsok tipikus hibájába estek Bercsényiék, amikor idegen segítséggel akarnak Magyarországra betörni: . . . azt hitték, hogy Magyarország most is melléjük fog állni” (78). S ugyanezt még nyitabban fogalmazza meg, mikor a Rákóczi-könyv megírásának előzetesen kialakított koncepciójáról egyik levelében szól: „A cél volna — írja — Rákóczi diplomáciai törekvéseinek, s ezek ellensúlyaként az általános európai helyzetnek előadása, amelyből kiderül: hogy Rákóczi akkor már *igazi emigráns volt, akinek tervei és fáradozásai a reális viszonyokon megtörttek*” (kiem. tőlem — G. F.).²⁵ Ugyanígy általánosítva szól az emigránsok elszigeteltségéről, a külpolitikai helyzet tipikusan rossz megítéléséről, hogy azután a végkövetkeztetésben kimondja: „Minden száműzetésnek megokolása éppen abban rejlik, hogy az ot-tani új rend a régi rend embereinek nem tudja többé hasznát venni és eltávolításukkal kénytelen könnyíteni magán.” (336. l.)

Az emigráció nemcsak hogy politikailag s erkölcsileg bizonyos zülléshez, tévutakhoz vezet, de léte, szervezett politikai működése önmagában is szemben áll a nemzeti fejlődéssel. Szemben áll, „a köznek haszontalan” — ahogy Szekfű mondja — mert — s számunkra az indokolás a figyelemreméltó — az általa képviselt politika, a felkelés elbukása, illetve „az új rend” már megokolása is, miért kell kívülre, emigrációba vonulnia. S az emigráció ezen általános célbavételének, valamint az emigráció szembeállításának a nemzeti fejlődéssel két lényeges alapmotívumát emelhetjük ki a történetíró felfogásában.

Az egyik általánosabb, s a történetírói értékeléssel áll összefüggésben. Szekfű „történeti képleté”-ben ugyanis minden lejátszódott történeti esemény beilleszkedik a nemzeti fejlődés menetébe, még a szabadságharc is, melyet a nemzet érdekében elkerülhetetlennek tart; csak egy pont van, mely Szekfű történetírói mércéje szerint elfogadhatatlan: az alkotmányos kereteket felrugó trónfosztás. Az alkotmányos monarchia, mely Szekfű szeme előtt 1913-ban még jól működni látszott, a nemzeti fejlődés egyetlen, szilárd biztosítójaként élt előtte Magyarország újkori történetében. A két nagy „katastropha” (ahogy 1849-re utal Szekfű Rákóczi-könyvének befejező fejezetében), a két trónfosztás — s ezek, szerinte logikus folyományaként: a két emigráció — mindig is idegen volt szemében attól a fejlődéstől, mely valós mederben vitte előre a magyarságot.

És itt a hangsúly a „valós” kifejezésen, illetve annak értelmezésén van. Szekfű számára ugyanis a bekövetkezett események képezik a történetírói mércét. Sarkítva: a történelemben annak volt igaza, akit a történelem későbbi fejlődésével igazolt. Itt kötődik jelenéhez a történetíró mértékállítása. Mert Szekfű kiindulva a 67-es államkonstrukciónak egyedüli realitásából (mely az 1906—1910-

²⁴ *Szekfű Gyula*: A száműzött Rákóczi. 33. A továbbiakban a munkára való hivatkozás csak a szövegben, oldalszám-megjelölésével történik.

²⁵ MTA KK. Szekfű Gyula—Riedl Frigyes 1913. I. 15.

es koalíciós kísérlet bukása után még inkább az egyetlen járható útnak tűnt szemében) a nemzeti történelemben azt tartja igazolhatónak és elfogadhatónak, ami a magyar történelem folyamán a kiegyezésben megfogalmazott elvek mintegy „előtörténetét” képezheti. Mint minden „előtörténet”, természetesen ez a belső logikai építmény is egy alapvető hibával rendelkezik: megfelelnek arról, hogy az a későbbi jelenség, melynek „előtörténetét” vagy melynek „előzményeit” rendezzük sorba, soha sem a jelenségek egyik típusából, hanem a különböző pólusú irányzatok, felek összeütközése, egymásbaötvöződése, újabb elemek kiválása révén alakul ki. Ha a történetíró kiemeli pl. 1867-ből az osztrák és a magyar fél közötti kiegyezés tényét, melynek mintegy antipólusaként meredezett az 1849-es emigráció a kiegyezést követő években, s ezt a kiegyezést a magyar nemzeti fejlődés egyetlen reális útjaként fogja fel, s mindehhez történeti párhuzamként megtalálja 1711-et, akkor az 1711 megítélésében lényegében a jelenéhez vezető út vélt realitása (azaz 67) lesz a meghatározó. S ahogy a 67-es emigráció is a *reális* (azaz *megvalósult*) álláspont tagadásaként jelenik meg, ugyanígy a Rákóczi-emigráció sem jelent számára többet, mint a „szerencsétlen” politika folytatását. Ahogy Szekfű mondja: a száműzötteknek az otthoni új rend már nem veszi hasznát. (36. l.) Csak éppen arról feledkezve meg, hogy azokhoz az „alkotmányos” engedményekhez, melyeket 1711 vagy 1867 után királyától a magyar uralkodó osztály megkapott, ahhoz szükség volt a korábbi erőfeszítésekre is. Hiszen véleményünk szerint Bercsényi vagy Rákóczi álláspontjukkal, emigrációjukkal ugyanúgy szükséges „alkotó”-i Károlyi Sándor 1711-ének, ahogy Kossuth 49-e és emigrációja Deák 67-ének.

E történetírói felfogásban kétségtelenül a hivatalnok-polgár konzervatív mindenkori rend-tisztelete tükröződik, mely történeti végiggondolásban a maga belső logikája szerint szükségszerűen vezetett a mindenkori elfogadott, megvalósult belső rend formája iránti lojális értékeléshez. A történetírói magatartás társadalmi-politikai töltése és a történeti megközelítés normája végeredményben ezáltal kerülnek belső szinkronba. Az alkotmányos rendben, s annak szervezetében, az állami adminisztrációban elhelyezkedő s helyét megtaláló, a maga szolid hivatalnok-életét élő, a fizetési ranglétrán az évek szorgos és szakszerű mindennapi munkájával emelkedő hivatalnok a történetírói normatívákban, a történelemről — és a nemzete történelméről — alkotott koncepciójában is keresi, s meg is találja az elveivel egybevágó megközelítési módot; s ennek segítségével a nemzeti történelemben az ideálhoz vezető fejlődési vonalakat.

1913-ban, A száműzött Rákóczi megírásakor a szekfűi álláspontnak van azonban egy másik, konkrétan a pillanatnyi politikai helyzet tarkaságában nagyon is meghatározó alapszíne, s ez a mindenkori emigrációnak most már a Rákóczira — illetve kimondva-kimondatlanul Kossuthra, a Kossuth-emigrációra — vonatkoztatása. A könyv minden politikusabb szemmel látó olvasója tudta: a Rákóczi- és Kossuth-kultusz a századfordulón majdhogynem azonos gondolati s érzelmi momentumokat tartalmazva szinte egybeolvadt, s akik Márki említett Rákóczi-monográfiáját átlapozták, ott szószerint olvashatták Rákóczi és Kossuth történelmi szerepének szoros összekapcsolását, s mindkét szabadsághős emlékének nagy jelentőségét a hazafias gondolkodásban. Csak az előbb mondottakra gondolva is érezzük: a fentebbi levélben is említett „reális viszonyok” azok, melyek Szekfű történetírói mércéjén a határvonalat képezik, s mivel e mérce egységei a megtörtént és történetileg bekövetkezett által igazolt és szemében egyedüli útként bizonyított lehetőség szerint szabattak ki, minden, ami e reális — azaz az itthoni — fejlődésen kívül történik, az a nemzet számára mindig az irrealitást jelenti.

Ez a történetírói elv, ez az általános koncepció adja alapját az 1711 és az 1849 utáni emigráció együttláttatásának. Mert Szekfű A száműzött Rákócziában nem mondja ki, hogy csak az emigráns Rákócziról beszél, de párhuzamai, általánosításai révén munkája a már kihalt, de az 1900-as években még mindig aktualitással bíró Kossuth-emigrációról is szól. Levelezésében azután egy helyen kiugrik az árulkodó mondat, melyből kiderül: az eredeti szövegben igenis ott állott a párhuzam a fejedelem száműzöttsége és Kossuth turini remetesége között.²⁶ Részben ezzel az aktuális párhuzambaállítással is magyarázható, hogy Szekfű könyvében olyan, kora nemzeti problematikájába szántó kérdésekre keresi a választ a XVIII. századi magyar történelemben, mint „ki volt valóban a nemzet akaratának végrehajtója” (azaz a békességet kötő Pálffy és Károlyi, vagy az emigráns Rákóczi). (81. l.) S ezzel magyarázható, hogy Szekfű nem az emigráció, hanem az itthonmaradt *magyarok* (s hogy magyarok, az igen lényeges Szekfű gondolatmenetében) mellé áll, a kérdés megválaszolásakor: A nemzet sorsa és az emigránsok szétváltak egymástól. Mint mondja: „az emigránsok és a nemzet között mély űr nyílt meg . . .” (83. l.) A magyarság az által fejlődött és haladt tovább a maga útján, hogy a kurucok visszatértek mindennapi munkájukhoz, s amikor az emigránsok megkísérlik újra felkelésre hívni a nemzetet, akkor „Rákóczi nevére a magyarság mozdulatlan maradt . . .” (88. l.) (Sőt, a Rákóczi névvel Erdélybe a törökök oldalán betörő emigránsok ellen a parasztok még vasvillára is kelnek.) S itt a magyarság és az emigráció által kínált választás mögött a koncepció kettős alapozottsága ismét érezhető: egyrészt a kapcsolat a XVIII. és a XIX. századi emigráció között, másrészt a történeti tanulság: nem az emigráció (azaz az 1849-es), hanem a békességet (azaz a kiegyezést) kötők magyarsága képezi a nemzet fejlődésének reális útját . . .

A történetíró nemzeti hivatása

Az a tény, hogy a Száműzött Rákóczi alapkon koncepciója ennyire általában az emigráció és a nemzeti fejlődés reális útjának szembefordítására épül, az ellentétek ilyen kielezésének szellemében fogant, s hogy ezt Szekfű ennyire nyíltan be is vallja könyvében, s hogy bizonyíthatóan eredetileg a Kossuth-emigrációval vont párhuzam is a szövegben állott, mutatja: 1913-ban, A száműzött Rákóczi írása közben Szekfű történeti látásmódjában a korábbiakhoz képest a nemzeti történet kérdései erősebben kötődnek a jelenhez. Nyíltabban, bevallottabban. Most már nemcsak jegyzetekbe rejtett mondatokba bújtatva. Szekfű belső logikája szerint teljesen érthető, hogy felfogásában a Rákóczi- és a Kossuth-emigráció (azaz 1711 és 1867) megítélése között szoros kapocs létezett. Félreértések elkerülése végett azonban azonnal ki kell e megállapítást egészítenünk: nem arról van szó, mintha Szekfű fejében élt volna egy előre elkészített „séma” a történeti vonulatok húzódására vonatkozóan, s azt alkalmazta volna először a középkori társadalomtörténetre, majd a közigazgatástörténeti problémákra s végül a XVIII. század első

²⁶ Riedl Frigyes volt, aki ezt kihúzni javasolta, valószínűleg épp azért, mert Riedl a tudományos érvrendszerbe nem akarta a politikai aktualitást belekeverni. Szekfű hagyatékából (EKK) érdekes módon hiányzik az erről szóló Riedl-levél, viszont ránk maradt Riedl Frigyes hagyatékában az erről valló Szekfű-levél (MTAKK. Szekfű Gyula—Riedl Frigyes 1913. IX. 15.) Riedl egyébként a vitában írott Szekfű-válaszból is javasolta törölni a célzást a Kossuth-kultuszra. (EKK. Riedl Frigyes—Szekfű Gyula é. h. n.)

felének magyar történetére. Sokkal inkább a magyar történelemről alakuló koncepció folyamatáról van szó. Egy átfogó koncepció elemeinek lassú, konkrét témák feldolgozása során bekövetkező kikristályosodásáról. Az anyagot e kristályokhoz természetesen a magyar történelem egyes szakaszai szolgáltatták, tehát a koncepció valós szakmai kérdések szakszerű történeti elemzésein alapultak, de a kristályosodás csomópontjait s e csomópontokat szerkezetileg szilárdító kötőszálakat a történetíró az 1910-es években ért szellemi s politikai hatások formálják.

A következő kérdés már csakis az lehet: mely külső körülmények okozták, hogy Szekfű gondolkodásában az említett módon mind erőteljesebbé váltak a koncepció vázát képező történet-politikai elemek? Illetve: miért tárja fel munkájában is mind nyíltabban (s a következőkben még inkább) felfogásának a jelenhez kötődő szálait?

A válaszadáshoz szükséges visszanyúlni — ha csak említésszerűen is — „a bécsi magyarok”-hoz, a Thallóczy-körhöz illetve azoknak a magyarság Monarchián belüli helyéről alkotott felfogásához. Mint azt éppen egy, Szekfű hagyatékában, s feljegyzésével ellátva fennmaradt Thallóczy-elaborátum is mutatja: a bécsi magyarok körében a magyar nemzeti „sorskérdések” tárgyalása már messze túlment a hazai függetlenségi és 67-es koncepció szembeállításának látóhatárán; ott a magyar állam egésze — függetlenségi és munkapártostul — megrendülésének veszélyét érzékelték a Balkán-háborúk után. S ez a nemzeti program, mely a környező önálló szláv államok megalakulásának, a hazai nemzetiségek várható — illetve jól érzékelhető — mozgalmának következményeit felmérni kívánta, a belső perpatvarokban a veszély észrevételének elodázását látta. Szekfű mindebből igen sokat appericiált gondolkodásában. Mindenekelőtt azt a bécsiek politikai „hivatásával” is együttjáró történetírói magatartást, mely a történetíró gondolkodása vezethető motívumának *nem valamelyik párt, hanem a nemzet* politikai érdekeit tartotta. S hogy a fiatal beváltáros, aki egyáltalán nem vádolható Tisza- vagy mungó-barátsággal, miért mégis a *függetlenségek* s a koalíció politikájához kapcsolódó szellemi irányzatokat piszkálja kisebb-nagyobb szúrással? Mert őket tartotta — Bécsből tekintve — a *legkevésbé képesnek arra, hogy a nemzet általa gondolt érdekeit képviselje*. Az pedig érezhetően, hónapról hónapra fokozódva bősztette, hogy a hazai közönség előtt a rövidlátó, de nagyhangú, díszes dolmányú ál-kurucok osztogatják a magyar történelemben és a jelen politikájában a nemzeti babérokat. Emlékezhetünk jegyzetere a Szerviensekben, ahol egy mellékmondatba már besúrt: a Werbőczy kritikáját végzők is „jómagyarok” voltak.²⁷ S most A száműzött Rákóczi alapkonceptiójában is minduntalan visszacseng: a szatmári békét kötők is magyarok voltak. Amit azután a Rákóczi meghurcoltatása, a munka vitája során Ballagival szemben így fogalmaz meg: „Mindaz a sok ezer magyar, aki megbékélt a szatmári békében, mindaz, aki ott-hon maradt és verejtékezve művelte a magyar földet, az egész nemzet, a hogy élt és működött 1711 után 20—30 éven át, mindez nem igaz magyar, mindebben csak formailag van a haza gondolata, egyszóval az egész magyar nemzet rossz magyar”.²⁸ Azután egyszuszra sorolja fel az „egyoldalú kurucz felfogás” elleni érveit: hogy őt azért nevezték „hazaárulónak”, mivel „sympáthiá”-ját nem tagad-

²⁷ Vö. erre, valamint a bécsi évek szemléletformáló hatására: Glatz Ferenc: Szaktudományos kérdésfeltevések és történeti-politikai koncepciók. Tört. Szemle, 1974. 3. sz.

²⁸ Történelmi Szemle, 1914. 470.

ta meg „azon magyaroktól, akik a volt kuruc tábornok fegyvertársai, a tatárok kezeiből kilencezer rabot szabadítottak ki.” Ballagiék szerint — mondja Szekfű — „az igaz magyar az a kurucz volt, aki nem ismerte el a dolgok változását és tatárok sereghajtójaként volt kénytelen — jobb érzése ellenére — magyar földre lépni”. „Ez a felfogás — csattan fel Szekfű — a *nemzeti ideálok megmentésének* ürügye alatt a *nemzet szellemi kincseinek egész tömegét szórja ki* felelőtlen pazarlással, mindazon javakat, melyek az *ő mai világba áthelyezett kurucz törekvéseinek nem szolgálnak támasztékul*” (kiem. tőlem — G. F.). És a történelem eseménysorai, a nemzeti történelem hősei itt kerülnek bevallottan is a jelen „törekvései”-vel egy történeti vonalra. Most már nemcsak a kuruc időszakról, Károlyiról, Forgáchról, Esterházy Antalról és a nemzeti történelem „reális” folyamatáról, ezek egymás közötti viszonyáról beszél, hanem gyors pergéssel sorol fel az újkori magyar történelem hősei közül tucatnyit, kiket a Ballagiék hagyománykezelése kiszorít a hazafiak sorából. A Szapolyaival szemben Ferdinándhoz csatlakozó Nádasdy Tamás, a Batthyányak, Báthoryak vagy Zrínyi a szigetvári, Losonczy István a temesvári hős éppúgy árulók ezek szerint, mivel a Habsburg király „hű szolgálói” voltak, mint ahogy „az szerintük Görgey is”.²⁹ S mind a nemzeti hagyomány-sor ilyen időbeni kiszélesítése a XVI.-tól a XIX. századig, sőt jelenéig, mind pedig a „sem nem kurucz, sem nem labancz” történeti vonal vélt megtalálása, az, hogy Szekfű a maga részéről egy „egyszerűen magyar nemzeti, minden nemzetet átfogó felfogás” érvényrejuttatását akarja, mindez kétségtelenül nem szakmai, hanem a már említett, korából nyert aktuális kiindulópontokba kapaszkodik.

A történetíró belső szándékai érlelődésének rekonstruálására természetesen minden forrás kevés, illetve a filológiai-logikai érvek, vagy akár a szerző saját megnyilatkozása is nagy bizonytalansági tényezőket. Szekfű mind „politikusbabá” válásában, saját munkájával szembeni ilyen igényeinek fokozódásában nagy hajtóerőt jelentett szakmai-historiográfiai ismeretanyagának bővülése, az, hogy mind a két első témájának feldolgozása közben, mind A száműzött Rákóczi írása közben a köznemesi történeteszemléletnek a függetlenségi párti programokhoz antikizált szakszerűtlenségébe botlott. Timon Ákos, a Werbőczyánus irodalom, rövidlátó nemzeti álláspont a közjogi irodalomban, thalys szakszerűtlenségek és nagyhangú magyarkodás a kuruckori irodalomban. De hipotézisünkben valószínűleg nem megyünk túl messzire, ha azt állítjuk: a természetes „mennysiségi felhalmozódás” mellett a *nemzeti problematika* mind égetőbbé válása, s ennek *felismerése döntően hozzájárulhatott, hogy Szekfű mind határozottabban fogalmazza meg történeti tanulmányainak korához szóló aktuális mondanivalóját*. Ez hajtja, hogy már Rákóczi sorsának megítélésében is végső soron a nemzeti kérdést tegye meg mércéül, ez, hogy Rákóczi, illetve az emigráció története már a megírásakor a nemzeti történelem egész újkori menetébe illeszkedjék, s ez, hogy majd a vita során nyíltan is vállalja az újkori történelemről alkotott felfogásának a jelen kérdéseivel kötődését. A történetíró úgy érezte, hogy „hivatása” a nemzeti fejlődés egészéről kora számára beszélnie. Hogy a szándék önmagában indokolt és már történetírói méretű volt — semmi kétség. Hogy a tett hatása s eredménye milyen volt, vagy volt-e — azt az utókor, s a bekövetkező események döntötték el.

²⁹ Uo. 471.

Történetírói értékelés és magyarázat

Az elemzés azonban nem elégedhet meg egy történetírói életmű, vagy csak akár gondolat-töredék rekonstruálásakor, értékelésekor sem azzal, hogy kimutatja: milyen szálak kötik a történetíró, az alkotó gondolkodását, elképzeléseit kora politikájának, közgondolkodásának áramlataihoz. Azt is el kell mondania, s a mérlegre kell helyeznie, hogy az elemzett koncepció, most már szinte függetlenül annak politikai-közgondolkodásbéli funkciójától, mennyire tartalmaz valós elemeket. Így például a jelen esetben a szekfűi munka tárgyalásához szorosan hozzátartozik annak leszögezése is, hogy A száműzött Rákóczinak nemcsak a tényeket leíró részei, hanem az emigrációs életre, az emigrációra vonatkozó legfeltűnőbb és legélesebb általánosításai is igen sok helytálló megállapítást tartalmaznak. Hiszen az emigrációs sors, az otthoni fejlődésből kiszorult politikus sorsa, gondolai valóban szükségszerűen vezet a történelem tanulsága (tegyük hozzá: nagyon is felismert lehetőségeket nyújtó tanulsága) szerint „tervkovácsolásokhoz” (85. l.) — hogy Szekfű szavaival éljünk. Szükségszerűen együttjár azzal, hogy az aktív politikus korában képviselt korábbi társadalmi-politikai programnak az emigráns nem látja már oly biztosan egyetemesebb politikai kontúrjait. S valóban az emigrációs sors „szerencsétlensége” (mely jelzőt Szekfű oly szívesen használja száműzött Rákóczijának neve előtt) egy sor olyan politikai lépésre kényszerít, melyeket a mozgalom fénykorában talán sohasem tett volna meg annak bukott vezére. Jó megfigyelések alapján írja le Szekfű is Rákóczi sorsának és emigrációs politikájának ellentmondásosságát. Hiszen bármennyire is kevés annak lehetősége, hogy részletekbe bocsátkozzunk, arra mindenképpen utalnunk kell: Szekfű Rákóczi sorsának tragikusságát sokkal mélyebben és őszintébben állítja elénk, mint előtte bárki. Azt, hogy Rákóczi rosszul mérte fel a nemzetközi viszonyokat az emigrációban — ténykérdésnek tekintjük, s történeti irodalmunk³⁰ ma is elfogadja; vagy azt, hogy mindent megpróbált az erdélyi fejedelemség elnyeréséért — szintén tény.³⁰ De így folytathatnánk Szekfű megállapításaival az emigrációs sorsra vonatkozóan: hiszen teljesen helytálló, hogy a politikus az emigrációban mindig könnyebben keveredik kalandorok játszmáiba, hogy játékszerévé válik a nemzetközi viszonyoknak, s csak azok kedvező alakulásától várhatja sorsa jobbra-fordulását, és így tovább.

Mi az mégis, ami e sok hiteles részlet, valós észrevételek ellenére amolyan valótlanul egyenesvonalúvá, merevítetté teszi a szekfűi koncepciót, s az olvasóban minden elismerés mellett nyugtalanságot hagy igaza iránt? A kérdés megválaszolásához nézzük Szekfű munkájának egyik legnagyobb erényét: a történetek körülményeinek igen alapos és gyakran feltűnően terjedelmes magyarázatait. Munkájának igazán erős oldala nem is annyira a tények felsorakoztatása, csokorba-szedése, hanem az, hogy a ténytöröket valóban a cselekvő Rákóczi belső vívódásai közé illeszti, hogy amikor a — akár a Rákóczi nézve „pozitív”, akár a „negatív” — jelenségeket leírja, akkor azokat azonnal magyarázza is.

Amíg azonban a történetírónál, s minden társadalomtudósnál a történeti személyiség tettének megítélésénél a magyarázó mozzanat mindenképp a cselekvés belső indítékaihoz visz csak közel (s ez Szekfű Rákóczijának, mint mondtuk, a legerősebb oldala), vagy éppen a „megmagyarázás” révén bizonyos felmentő hangsúlyt is hordozhat magában, addig Szekfű mellőzi azt a történetírói gyakorla-

³⁰ Vö. erre R. Várkonyi Ágnes—Köpeczi Béla: i. m. illetve Köpeczi Béla: A Rákóczi szabadságharc és Franciaország (Bp. 1966) c. monográfiáját.

tot, mely szerint a magyarázatot csak a megértéssel kezelt eseményekhez illesztik, az értékelésben negatív minősítést kaptak pedig magyarázat nélkül maradnak, hanem maga a magyarázat is alárendelődik a konstrukciónak. A látszólag együttérzést mutató magyarázó fejtegetések visszájukra fordulnak, s a fő tételt: az emigráns út járhatatlanságát még egyértelműbben kívánják bizonyítani.

Szekfű többféle módon — és kétségtelenül mesterien — használja ezt az amolyan „második szándékú támadás”-hoz kialakított fegyvert.

Egyik típusa e történetírói beállítás-módnak az az eset, amikor Szekfű a főhős minden látszólag egyéni hibáját megmagyarázva — mintegy szimpátiáját, megértését is bizonyítandó — nem őt, Rákóczit, hanem sorsát, az „emigráns-sors”-ot teszi a törtétekért felelőssé. Amikor arról ír például, hogy Rákóczi a nemzetközi helyzetet rosszul ítéli meg, nem Rákóczit személy szerint, hanem Rákóczi maga választotta sorsának, az emigrációnak a tévedését hangsúlyozza, s még azt sem Rákóczi személyére vonatkozóan érezzük minősítésnek, amikor a fejedelemre kimondja: nevetségessé vált, ha nem is vette észre, mert kívánságait nem helyzetének megfelelően szabta, s európai uralkodókkal egyenrangúként kísérel tárgyalásokat folytatni (178. l.). Szekfű Rákóczit azonban nem rója meg e magatartás miatt, hanem együttérzéssel ábrázolja, mint szenvedőt . . . Nem ő, személy szerint a hibás, hanem — s most jó a magyarázat — az emigráns sors. Ennek „legsúlyosabb átkát” kell Rákóczinak is elviselnie. Rákóczinak, a történeti személyiségnek, az erdélyi fejedelemség után vágyó „trónkövetelő”-nek ezen legtöbbször rosszul kimért tetteit, tévedéseit Szekfű lépten-nyomon Rákóczival, az emigránssal, az emigráns-sorssal magyarázza.

De Szekfűnek az írónak műhelyébe, eszköztárába talán még tágabban enged bepillantást, s a történetírónak a tény-csoportosítás, a megírás során rendelkezésére álló eszközfelhasználás tág határok között mozgó voltára még jobban rávilágít Rákóczi Törökországba-utazásának leírása. Rákóczi azon döntésének magyarázatát, hogy Törökországba utazzék, s onnan próbálja meg az erdélyi fejedelemséget megszerezni, Szekfű következőképp építi fel. Leírja a 2. fejezetben a török háború történetét, élénk színekkel ecseteli Szavoyai Eugén „zszenialítását”, Eszterházy Antal magyar emigránsainak hiábavaló vállalkozását az erdélyi betörés alkalmával, majd a török belgrádi vereségével (1717) zárja e részt. Ezután jön a kontrapunkt: „a balsors üldözöttje, Rákóczi” ekkor érkezik meg „dagadó reményekkel” a már „tehetetlen Törökországba”. Rákóczi tehát rosszul számított, sőt rosszul döntött: hiszen már a marseillei hajóraszállás előtt értesült a belgrádi eseményekről . . . A történetíró azonban nem „marasztalja el” ily egyszerűen Rákóczit. „Mégsem tehető fel — írja nagy együttérzéssel —, hogy a kivihetőség legcsekélyebb reménye nélkül indult volna neki ennek a súlyos következményekkel járó vállalatnak”. És a magyarázat: annak felvázolása, hogy a fejedelem mennyi reményt vetett az európai diplomáciai helyzet jobbrafordulásába. Az olvasó azt gondolná, hogy e magyarázat, az európai diplomácia alakulásának, bonyolult szálainak, kereszteződéseinek nyomonkövetése, bogainak megmutatása a fejedelem döntésének igazolásául szolgálnak majd. Csak a diplomáciai helyzetet pókháló finomságával megrajzolt terjedelmes (mintegy 30 oldalas) rész végére érve értjük meg: az egész magyarázat funkciója nem más Szekfű gondolatmenetében, mint hogy bebizonyítsa számunkra: Rákóczi terve a sok „lehet”-re épült, s hogy „a sok lehet” (kiem. eredetiben), mely az európai helyzet feltételezetten kedvező alakulásához szükséges, mily sok bizonytalanságot hordozott magában. S hogy e „lehet”-ekre — az olvasó is meggyőződhet róla — mennyire csak az „emigráns álmok”, „emigráns elhatározások” építenek (132. l.). Rákóczi

csak azért alapozott a kiszámíthatatlanul sokvariációs lehetőségekre, mert emigráns volt. A *magyarázat* — a látszatra megértő indíttatású magyarázat — csak azt a célt szolgálja, hogy még inkább aláhúzza a főtézis bizonyosságát: az emigráció szükségszerűen vezet a választaknál a politikailag és valóságban járhatatlan útra, azaz az emigráció sem a nemzetnek, sem a nemzeti célokért küzdőknek nem képes helyes alternatívát, vagy jó döntési lehetőséget biztosítani.

Hasonló, de már jobban a történetíró egyéniségével is összefüggő írói megoldás, amikor Szekfű a hőseiről adott méltató leírások közben — csak úgy mellékesen — egy őket személyileg igen rossz megvilágításba helyező megjegyzést tesz, amit azután hosszadalmasan kezd magyarázni és szinte mentegetni. Amikor pl. Rákóczi forgolódásáról ír a francia udvarban, részletesen tárgyalja a fejedelemnek a szép nemhez fűződő kapcsolatait. Elmondja itt, hogy a szabadságharc idején „nem egyszer fontos pillanatokban hagyta ott az országot, hogy életkedvét kielégíthesse Lengyelországban”. A harc elbukásának idején is, amikor a „szét-szórt kurucoknak nem volt hol fejüket lehajtaniok, a parasztságot kurucz és császári sereg egyaránt kiélte, Rákócziék és Bercsényiek vig szánkócsilingeléssel sikamlottak a lengyel határ haván, szép lengyel asszonyok társaságában”. S amikor a készülő portré arcára a festő odaajtotta ezt a „pettyet”, amikor már a főhős személyi hibáját bevonta a koncepció bizonyításába, akkor hirtelen rendkívül megértően, s szakmailag teljesen indokolt módon hozzáfűzi a magyarázatot: „Az emberek érzékenysége akkor nem volt ilyen dolgokban annyira kifejlődve, mint manapság. Csak a XIX. század francia és német érzékenysége és romantikája fejlesztette ki a köztudatot, hogy a táncz és mulatozás sorscsapások lesújtása idején szentségtörés” (25. l.). És tovább fűzve a korabeli életfelfogás mércéinek a maitól eltérő voltát, remek fejtegetéseket ad Szekfű arról, hogy csak az „iskolai romantika szereti a történeti alakokat átfinomítani” sápadtképű, szabadságvágy tüzétől izzó szemű hőökké, azok a valóságban erős, egészséges természetű emberek voltak (26. l.). . . De a történeti eszmefuttatás a kor más normáiról már nem tudja feledtetni az olvasóval a szép lengyel asszonyokhoz siető „csilingelő szán” képét. Márcsak azért sem, mert az olvasóban nem Rákóczi asszonyvigasság-szeretete, és ennek „sorscsapások” idején „szentségtörés” mivolta kelti a rossz benyomást, hanem a szekfűi képben megkonstruált szembeállítás a kurucok nyomorúságának és Rákóczi egyidejű mulatozásainak. Az olvasónak csak külön a mulatozás-szeretést magyarázza, ugyanakkor a leírásában a felmerülő vád Rákóczival szemben valamiféle cserbenhagyása a saját katonáinak, illetve az ország dolgaival való nem-törődés.³¹

Azt hisszük, nem túlzunk, amikor azt mondjuk: Szekfű történetírói módszerében a bizonyító eljárásnak ez a logikailag önmagába visszatérő volta az egyik magyarázata, hogy miért érezték már kortársai is, s érzi a mai olvasó is a kora problémáiból nyert koncepció hol nyílt, hol bújtatott, de állandóan keresztülerőszakolt érvényesítését. A szakmailag briliáns részletek, a ritka jószemre valló

³¹ Ugyanígy jár el Szekfű Rákóczi „udvartartása”-nak leírásakor. Miután elmondja, hogy Rákóczi a vele száműzetésben élő nemes úrfiakat milyen szolgálói feladatokra használta (borbélyként, fullajtárként stb.), gyorsan hozzáfűzi a magyarázatot: „E viszonyok akkor természetesen látszottak s a ki megütközött volna rajtuk, legalább is száz évvel járt volna kora előtt.” (A száműzött Rákóczi, 31.) — Ezt az írói módszert, a „petty”-nek odaajtását egy véletlen rossz mozdulattal a képre, Szekfű későbbi történeti ábrázolásaiban lépten-nyomon (még utolsó nagyobb munkájában, az öreg Kossuthról írott tanulmányában is) felfedezhetjük. Azt hiszem, nem szorul részletezésre, hogy ez az eljárás önmagában — óhatatlan egyoldalúsága ellenére is — milyen mesterségbeli tudást, s a történetírói fegyverek forgatásának milyen kifinomultságát feltételezi.

és szrevételek, a forrásokból bravúrosan kibontott új ténysorok, összefüggések egyik előre zártan megkomponált konstrukció vázára fűződnek fel. Külön a részletek, s külön az egyébként mesterien hajlított konstrukció mintaszerűek, s ragyogó történetírói eredmények — de ha betekintünk a gondolatmenet belső szerkezetébe, feltáruhat előttünk a részeknek mesteri, de gyakran az összeilleszthetőség kedvéért magát az anyagot is károsító túlsziszoltasága.

II. rész

Pártpolitika, ideológiai kérdések, történettudomány

Rákóczi száműzöttje — így jellemezte egy volt szeminaristája Szekfűt, a későbbi évtizedek neves professzorát és publicistáját, akit még az 1930-as években is levelek árasztottak el, hazafiatlansággal, valamiféle magyar-ellenes német szellem terjesztésével vádolva őt a Száműzött Rákóczi megírása miatt. A sok vita közül, mely Szekfű életútját végigkísérte, valóban ez — a nyugodtan mondhatjuk: meghurcoltatás, mely A száműzött Rákóczit követte — gyakorolta Szekfűre a leginkább döntő befolyást.

A hírhedt vita bizonyos vonatkozásai ismertek történeti irodalmunkban, ezért felesleges lenne annak részletezésére ilyen keretek között kitérni.³² Néhány rövid megjegyzést azonban — inkább a tárgyalás későbbi menetének megvilágítása végett — szükségesnek látszik tenni.

1. Ismeretes, hogy a Szekfű-művet érdemleges szakmai kritika — Angyal Dávid, Domanovszky Sándor és Schöpflin Aladár recenzióján kívül — nem érte. E kritikák méltatják azt a szakmai előrelépést, melyet Szekfű munkája hozott a Thaly-irodalomhoz képest a hazai historiográfiában, s ugyanakkor fel is hívják a figyelmet a munka bizonyos gyengéire.³³ — Nem ismerhették fel természetesen e

³² A vita bizonyos fázisainak, legfontosabb részleteinek összefoglalása (természetesen Szekfű oldaláról tekintve) Szekfű Gyulától származik. („Újabb válasz bírálóimnak” — Történelmi Szemle, 1914. 452—480, ill. „Mit vétettem én? — Ki gyalázta Rákóczit?” Bp. é. n. 1916). Szekfű ezen kívül a Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatóságához intézett két beadványban is áttekinti a vita egyes fázisait (vö. Wien. H. H. Staatsarchiv. Direktionsakten). A korabeli irodalomról ad némi összefoglalást a vitáról (Török Pál) „Igazságot Szekfű Gyulának!” é. n. Győr. c. füzeté, valamint Eckhart Ferenc részletes ismertetése a Mitteilung des Instituts für österreichische Geschichtsforschungban (XXXVI. köt. 2. füzet). Ezen kívül Szekfű összegyűjtötte a könyvét követő vita szinte egész sajtóanyagát, mely hagyatékában ránk maradt, s mely rendkívül megkönnyíti a vita történetének áttekintését a mai kutató számára, de melyre szakirodalmunk eddig nem hivatkozott. (MTAKK. MS 333; Ms 10.203/4. Ez utóbbiban 139 db. cikk a napilapokból. — Ugyanígy Riedl Frigyes gyűjteménye: MTAKK. Ms 491/66).

A vitát az újabb szakirodalomban érinti Mérei Gyula Szekfű tanulmányában (Századok, 1960). Mái a legteljesebb igénnyel, a Rákóczi-kor historiográfiájának és Thaly történetírásának mérlegével összefüggésben tárgyalja a vitát *R. Várkonyi Agnes*: Thaly Kálmán és történetírása c. idézett könyvének utolsó fejezetében („A történetíró és az utókor”) (309—336). Az általa felvetett szempontot (a Szekfű védők „iránya”-inak differenciálását) alkalmazva tekinti át a vita sajtóanyagát, felhasználva ehhez a Szekfű-hagyaték egyik részének anyagát *Dénes Iván*: i. m.

³³ Különösen figyelemre méltó Domanovszky Sándor kritikája „A száműzött Rákóczi”. Magyar Figyelő, 1914. (IV.) 5. sz. — A kritikák gyűjteményét lásd az idézett Szekfű-hagyatékban MTAKK. MS 333. Hogy már a „szak-kritika” is magában hordta a későbbi vita hangulati elemeit, az egyfajta Rákóczi-féltést, mutatja Domanovszky egy észrevétele és Szekfű ceruzás megjegyzése Domanovszky kritikájának margóján. Recenziójában Domanovszky megjegyzi: „Amennyiben ez a száműzetésre és az emberre vonatkozik, elismerjük igaz voltát. Különben azonban *Rákóczi történeti jelentőségének megítélésében* nem értünk egyet Szekfűvel” Szekfű rájegyzi ceruzával: „erről nincs is szó”. (Uo. — kiem. Szekfűtől.)

kritikák a munkának azt a historiográfiai jelentőségét, melyet szemléleti téren képviselt a nemesi történet szemlélettel szemben. Helyesebben: majd csak a vitában — de akkor igen határozottan — figyelnek fel a Szekfű-munka e vonására a polgári radikálisok, kik éppen ettől indítatva sietnek Szekfű védelmére.

2. Történeti irodalmunk azt is tisztázta, hogy a munka alapos szakmai megvitatása és így valós gyengéinek feltárása azért nem volt lehetséges, mert a Rákóczi-munkából napi-politikai vitákat kavartak a bukott, s tehetetlen koalíciós pártok konzervatívjai.³⁴ Ezt talán kiegészíthetnénk mindjárt: nemcsak a Szekfű-munka valós hibái nem kerülhettek napvilágra a politikai viták miatt, hanem Thaly munkásságának alapos revízióját is — ami pedig „igencsak időszerű” volt — megakadályozta a Szekfű ellen indított hajsza.

3. S ez a hangsúly megítélésünk szerint igen fontos. A marxista történetírás, amely a szellemi áramlatok mögött a társadalmi mozgatókat, illetve az ideológiai mozzanatok társadalmi kötöttségeit tartja döntőnek, nem tehet egyenlőségjelet a nemesi-feudális színezetű és a polgári áramlatok (legyen az akár a leginkább konzervatív is) között. Thaly felfogása végeredményben a magyar rendi felfogást tartotta ébren a történetírásban; történetírói módszere pedig — anyagfeltáró munkásságának bizonyos elismerése mellett is — nemcsak európai, de hazai mércével mérve is — már saját korában elavult volt.

Az a szemlélet, mellyel a fiatal Szekfű Gyula nézte a történelmet, alapjában polgári volt. (Azt is láthatjuk természetesen, hogy a hazai polgári történetfelfogásnak a mind konzervatívabbá váló „utócentralista” ágához kapcsolható e felfogás, s mint majd az 1913—16 között a Rákóczi-vitában kiderül: e polgári felfogás mind konzervatívabbá válásához az is hozzátartozik, hogy a rendi-köznemesei felfogás kritikája után nyomban s gondosan elhatárolja magát a demokratikus polgári felfogástól is.) Szekfű történetírói megközelítése mégis egy egész historiográfiai korszakkal való előrelépést jelentett a Thalyéhoz képest.

4. E polgári alapállás féloldalassága azonban nemcsak a XX. század eleji polgári ideológia frontjain való elhelyezkedésből látszik, hanem magából Szekfű rendiség-kritikájából is.

Szekfű a Rákóczi-könyvben igen egyértelműen szimpátia nélkül ábrázolja a rendiséget, illetve Rákóczi és könyezete rendi magatartását. Sőt e rendiség-bírálatában — ahogy a feudális osztályok gyengeségeit a polgári kritikusok oly gyakran látják máig érvényes hűséggel — meglepő következetességet is látszik tanúsítani. „Felfogása — írja Rákócziról — a legtisztább rendiség álláspontját fejezi ki, azét a rendiségét, mely vérbe fojtja a parasztok lázadását, de maga az aranybullára támaszkodva jogosan kel fel a koronás király ellen is.” A rendi alkotmány szerint, — mondja ironikusan, — „lázadásra nem is képes más, mint a jobbágyok, az urak alattvalói, kik mozgalmukkal csak zavart támasztanak az állam testében. Ha azonban a vármegyék nemessége nyúl fegyverhez, ez már a nemzeti hadjárat nevét érdemli meg, mert a közös szabadságnak törvényes védelmére történik.” (62. l.) Rákócziról is elmondja: ahogy a rendi szemlélet a parasztmozgalmakban „közönséges bűntett”-et, „lázadás”-t lát, a „felségsértés bűné”-t, úgy a fejedelem is elítéli, megvetéssel sújtja Tokaji Ferenc lázadását, noha ez „az ő felkelése kezdetének homogén előfutára volt”. (63. l.)³⁵

³⁴ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán. 323, 327.

³⁵ „Tokajiékban nem lát mást — folytatódik az idézet —, mint szemtelenül lázongó néptömeget; eszébe sem jut, hogy a szegény nép elnyomása meggondolásával enyhébben ítélné meg őket.” Amikor néhány év múlva Rákóczi zászlaja alá „eleinte csak nyomorult, földön-

Miben rejlik tehát mégis — e látszólagos következetessége ellenére is — a bírálata „féloldalúsága”?

Mindenek előtt abban, hogy a rendiség kritikája címén Szekfű elsősorban a köznemesség történeti szerepére irányítja bírálata összütését. Amíg a rendiségről általában beszél, a „vármegyei nemesség” mellett mindig ott találjuk a főrendeket is: a Rákóczi-könyv idézett részletében is a Rákóczihoz csatlakozó Forgách, Károlyi, Eszterházy nevét (63. l.). Ezek azonban a kritizált oldalra sorolás után nyomban bizonyos felmentést is kapnak, mert a rendiségnek megfelelően „bármilyen korlátlanul uralkodtak is fejedelemséggel felérő birtokaikon” a Károlyiak, Pálffyak, Bercsényiek, „amikor Bécs felé fordult tekintetük, mindnyájan alattvalói alázattal hajtották meg térdüket természetes uruk királyuk előtt” (64. l.). A királyhoz, a törvényes (Habsburg) királyhoz való ragaszkodás az, ami tehát az arisztokrácia képviselőit részben kedvezőbb színben tünteti fel Szekfű előtt. „A magyar főurak... — írja — mindig királyhű alattvalók voltak” (65. l.).

Ugyanakkor abban, hogy a rendiség elleni kritikában a főtűzet a köznemesség ellen irányítja, része volt már az előző években kialakult szakmai-historiográfiai képének, s annak, hogy mind a környezetéből, formálódó társadalmi-politikai nézeteiből kikristályosodó ideológiai, mind a legszorosabban vett szakmai elemek, a köznemessi társadalomfelfogás ellen indítják. Míg rendiség-kritikájában az arisztokrácia bírálata fokozatosan csendesedik (összhangban a királyról, nemzetről, államról alkotott koncepciójának egészével), addig a köznemesség-ellenesség nemcsak hogy fokozódik, hanem majdnem azonosul a rendiség elmarasztalásával. — Felfogásának ez, a már az 1910-es évek elején megmutatkozó „sajátossága” nemcsak mutatója a Szekfű és a radikálisok rendiség-bírálata közt levő különbségnek, hanem a későbbi évtizedekben — természetesen újabb benyomások hatására — a nagybirtokos arisztokráciáról festett történeti kép alapszíneibe is belekeveredik.

5. Épp a differenciálás érdekében lenne szükséges annak filológiai feltárása: miért s milyen szintig találkozik egy pillanatra Szekfű munkájának iránya és a korabeli marxista tudományosság. Mert találkozik. Mely pontok azok, melyekben párhuzamosság áll elő a Szekfű melletti felhívást aláíró Szabó Ervin és a fiatal bécsi levéltáros egészen más világnézetű történeti kritikája között. Mert voltak ilyen érintkezések. — Voltak, de csak egy pillanatra. Egy pillanatra, mivel Szekfű a vitában nemcsak taktikából nem merete vállalni a polgári radikálisok felkínált szövetségét, vagy azt, hogy őt a „materialistákkal” ültessék egy gyékényre, hanem valójában széles és mind szélesebb volt az a szakadék, mely az ő és a marxisták, vagy akár a polgári radikálisok történetiszemlélete között húzódott. A „kultusz” szelleme elleni harc, a tudománynak a kultusztól való féltése közel sodorta a korabeli intellektuelleket a száműzött Rákóczi szerzőjéhez, de már „másnap” kiderült, hogy a „továbbiak”-ban, a magyar történelem alapkérdéseit illetően gyökeres nézetkülönbség áll fenn köztük. — A Szekfűhöz-közelítést a progresszió oldaláról tekintve, ennek okát kétségtelenül a radikálisoknak és Szabó Ervinnek a modern magyar társadalom fejlődéséről alkotott felfogásában kell keresnünk. Abban a koncepcióban, mely Magyarországon a feudális vonások

futó parasztok gyülekeztek”, Rákóczi „nagyúri tartózkodással jegyzi meg, hogy az első csapatban egyetlenegy nemesember volt s ennek megfelelően nehéz is az embereket katonai tisztességre szoktatni. A parasztok vezére arisztokrata volt, a ki alig várta, hogy a nemesek az urak, a politikai nemzet, az erő és hatalom birtokosai, jöjjenek támogatására”. (63. l.) Ezután Szekfű elmondja, hogy a „legmagasabb katonai rangot csak az ország bárói közé tartozók nyerhettek el,” s hogy az a világ „igazi rendi világ” volt. (Uo.)

elleni harcot tartotta a legidősebbnek s a legfontosabbnak, s melynek vallója joggal érezhetett nézetazonosságot a köznemesi felfogásra olyan határozottan sújtó Szekfűvel. Az azután már akár a hazai polgári értelmiségieken belüli általános gyors polarizálódással is kapcsolatba hozható lehetne: miként tárja fel Szekfű már a vita első felvonásában történetfelfogásának összes konzervatív jegyeit, s ezzel nemcsak taktikai szempontjait, hanem felfogásának alapjait választja el azokétól, akik őt korábban a legharcosabban védték.

6. S végül: a vita részletes elemzése szinte iskolapéldáját szolgáltatná: az aktuális történeti kultuszokat teremtő historizáló közgondolkodás milyen hajmeresztő párhuzamokat képes vonni a többszáz év előtti és a jelen események között. Amíg ugyanis ki tudjuk mutatni A száműzött Rákóczi aktuális kicsengéseit, az emigráció, a Kossuth—Rákóczi párhuzam kérdésében, vagy a koalíciós politikával szembeni ellenérzésben, az már csak egy Kacziány-féle publicistának a fejében születhetett meg, hogy a Hotel de Transylvanie emlegetését a Rákóczi-könyvben a kormányra kellemetlen 1912-es margitszigeti botrányral hozza összefüggésbe.³⁶ Vagy hasonlóan a szerzőtől függetlenül kapott aktuálpolitikai élt Rákóczi francia-szövetségének megítélése is a szabadságharc idején, illetve bukása után: Károlyi Mihály franciaországi tájékozódása,³⁷ a Függetlenségi Párt külpolitikai koncepciójának kifejeződése játszott abban közre, hogy a Kacziány-féle publicisztika Szekfűt természetességgel állította be a kormánybarát politika primitív visszavetítőjének a XVIII. században.

7. Mindez csak erősíti azt a megállapítást: a vitában a napi politikáról és nem Szekfű munkájáról, sőt még csak nem is a szekfűi munkának a hazai közgondolkodás történetében elfoglalt helyéről van szó. Monografikus feldolgozás témájának is kínálkozik annak kimutatása, hogy a bukás után bomló koalíció útkereséseitől, politikai akcióitól milyen út vezet az országos méretű hangulatkeltésig, a könyvégetésig.³⁸ Akik szakmai téren, vagy a Szekfű által valóban érintett kérdéskörnél a történetírás társadalmi funkciójának és a szakmai igényességnek az összefüggésénél maradva támadták a Száműzött Rákóczit, egyértelműen alulmaradtak Szekfűvel szemben (Ballagi Aladár, Márki Sándor). S noha igaza van a Thaly-monográfia szerzőjének: Rákóczi iránt érzett kegyeletünk tiltja, hogy felidézzük a Rákóczi-kultusz védelmezőinek megnyilatkozásait a vitában,³⁹ de ne feledjük: ha csak Szekfű megközelítésének gyengéiről szólunk, s elhallgatjuk a vele szembenállók tucatszámra idézhető ostobaságait — akaratlanul is félre-rajzoljuk a századelő hazai történetírásának és szellemi életének valós frontjait.

³⁶ Kacziány ekkor Károlyi Mihály publicistája, s neki, valamint a szintén Károlyi oldalán dolgozó Milotaynak igen nagy szerepe volt a botrány-keltésben. Vö. erre a „Magyarország” cikkeinek gyűjteményét Szekfű kézirat-hagyatékában (MTAKK. Ms 10.203/4). — Hasonlóan bizonyos részben a Thallóczy-hagyatékban (OSzKK.)

³⁷ Vö. erre *Pölöskei Ferenc*: Kormányzati politika és parlamenti ellenzék (1910—1914). Bp. 1970. 236—237. Továbbá: *Diószegi István*: A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900—1914. Századok, 1973. 1. sz. 13—14, 22.

³⁸ A Szekfűnek Riedlhez és Angyalhoz, illetve ugyanezeknek Szekfűhöz írott levelei (MTAKK és EKK) bizonyítják, hogy Szekfű és védői, különösen Riedl, maguk is világosan felismerték a Rákóczi-vita napi-politikai hátterét.

³⁹ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán... 319.

Nemzeti hagyomány — függetlenségi hagyomány

„Ezek az emberek ahelyett, hogy meglapulnának, arcátlanul járkálnak a mai világban is, mintha nem ők volnának a mai bajoknak okai. Velük szemben nem lehet kesztyűs kézzel működni. Betyárok, akiket le kell lőni, mint a kutyát . . .”⁴⁰ Az ingerült sorok tükröznek valamit abból a hangulatból, mely a fiatal Szekfűn eluralkodott a munkáját követő viták során. Ballagi Aladár, az asszimilált magyarok kaczagányos kompenzációjának oly szomorú mintapéldánya az Akadémián, Polonyi Gáza, a Függetlenségi Párt nagyhangú tehetségtelen hordószónoka a Parlamentben, az egyetemen Ballagin kívül Marczali (a koalícióval bukott Apponyi gróf belső embere), a Függetlenségi Párt lapjában gróf Károlyi Mihály reakciós publicistája, Kacziány Géza, s a vidéki törvényhatóságok némelyikében a helyi nagyságok — a tudományos és politikai élet szinte minden szintjén akadtak Szekfű ellen forduló harcias „nemzetmentők”. A kormány-párt, mely ellen az ellenzék a botránykeltést több oldalról is ki akarta használni, már a politikai taktika iratlan szabályai szerint sem vette védelmébe Szekfű könyvét.⁴¹ Sőt, társadalompszichológiai esettanulmány témájának kínálkozik: mint volt elérhető a világháború kitörésének idején az a hamis „ál-nemzeti” hangulatkelés, hogy Erdélyben — mint azt Szekfűvel „jóakarói” igyekeztek sürgősen tudatni — a kutyákat Szekfű és Riedl névre keresztelték.⁴² Nincs történetíró, akit ne rázott volna meg az a hajsza, melyet a hazafiatalannak, nemzetietlennek kikiáltott Szekfűnek ki kellett állnia. Érezhetően nem is annyira a tudományos meghurcoltatás, a tudományos ellenérvek — melyeket fölényes könnyedséggel visszavert —, nem is a szaktársak nagy részének hűvös tartózkodása, a levéltárbeli és a történelmi társulatbéli klikk sanda hallgatása volt számára a nehezen elviselhető,⁴³ hanem a nemzetietlennek kikiáltottak megbélyegzettsége.

Ebben rejlik annak magyarázata, hogy a Számúzott Rákóczi körüli botrány Szekfű történetírói koncepciójában, sőt egész gondolkodásában a nemzeti kérdés mind határozottabb végiggondolását eredményezi. S ez, a kuruckodó oldalról jövő megtámadtatás járul hozzá erősen ahhoz is, hogy Szekfűnek — most már a magyar történelem egészére, sőt a magyar historiográfiára vonatkozó — felfogása-

⁴⁰ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1914. X. 12.

⁴¹ Mind e mellett Szekfű érzékelte, hogy a Tisza-kormány csak a napi politikában határolja el magát munkájától. Ennek legbeszédesebb példája, hogy amikor Thallóczy Lajos (aki Szekfűre „megharagudott” a Rákóczi-könyv keltette botrány miatt) Szekfű nevét le akarja vetetni közös kiadványuk, a Karácsony-hagyaték címlapjáról, akkor Tisza ezt nem engedi. (Vö. MTAKK. Szekfű Gyula—Angyal Dávid é. n. [1914]. VII. 7.)

⁴² MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1915. VI. 25.

⁴³ Arra már Várkonyi Ágnes felfigyelt, hogy a „Századok” nem reagált a századelő legjelentősebb szakmai vitájára, s hogy az Országos Levéltárból egyedül Tagányi Károly írta alá a Szekfűt védő nyilatkozatot (Thaly Kálmán . . . 321. l.) — A levelezési és kéziratforrások (Szekfű idézettekhez intézett levelei, valamint a Tagányi Károly—Thallóczy levélváltás — OSzKK) bizonyítják, hogy a nagy „szakmai” hallgatás mögött a hazai történészfront megmerevedett klikk-vonalai húzódnak. A Történelmi Társulat és az Országos Levéltár vezetésének összefonódott klikkje (erősen protestáns színezettel) magát „semleges”-nek hirdetve nem siet Szekfű védelmére. A „bécsiek”-hez közel álló Tagányi, illetve az ő köréhez tartozó fiatal Herzog volt az alól kivétel. A taktikázás odáig fajult, hogy a Rákóczi-könyv mutatóját készítő Gagyai társulati jegyzőségének ára a Szekfűtől való elhatárolás volt, s hogy még Domanovszky állásfoglalásában is kiszámított kettősség tapasztalható: míg Angyalhoz intézett levelében felháborodik a Szekfű-ellenes kirohasásokon, s arról ír; „az ember néha elámult rajta, hogy hogyan ki lehet a dolgokat forgatni a mivoltukból” s a megtámadott Szekfűt „szívből üdvözlí” (MTAKK Ms 801/65.), addig publikált cikkeiben — noha ő Szekfű igen kevés reális hangnemű kritikásai közé tartozik — már ennek a felháborodásának nyomát sem találjuk.

ban mindig a „*nem kuruc*” oldal *magyarságának*, nemzeti voltának *hangsúlyozása áll*. Mind a vita idején íródott leveleiben, mind a támogatásokra adott válaszában végső soron azt igyekszik bizonyítani: a magyar nemzeti tradíciókat nem lehet leszűkíteni az ún. „kuruc” álláspontra. Nemcsak a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok története képezheti a nemzeti tradíciókat. „Nem tehetek róla, ha szeretem azokat a magyarokat, kik vérző kuruc szívvel, letették a fegyvert a szatmári békében, és munkába, verejtékes dologba fogtak, hogy a hosszú harcban elfáradt hazájuk újra felviruljon és élvezze a béke áldásait” — írja egyik védekező iratában.⁴⁴ Noha hozzátesszi rögvést: „de a künnmaradt *kurucokat sem itélem el*” — azért a bizonyítandó mindig is a Károlyi Sándorék „jó magyarság”-a marad. A vitában is elismeri — s ezt valóban a Rákóczi-könyvben sem vonja kétségbe —: az emigrációt választó kurucok „amit tettek hazaszeretetből, a nemzet felszabadítása vágyából tették”, de azért mindez (Szekfű szavaival) csak „mentő körülmény” a számukra. E „mentés”-re Szekfű koncepciójának fő irányához képest van szükség: ugyanis ő az itthonmaradottakat látja a nemzeti folytonosság biztosítóinak: „Szeretem azt a nemzedéket — mondja —, mely a modern független magyar királyság alaptörvényét, a pragmatica sanctiót létrehozta” (uo.). Vagyis Szekfű a nemzeti tradícióknak függetlenségi harcokra redukált felfogásával szembe száll, de úgy száll szembe, hogy a hangsúlyt teljesen áttolja a másik oldalra: a függetlenségi harcok integrálása mellett ő a mindenkori magyar állam-keretek között politizálókat állítja előtérbe. Kétségtelenül nem olyan kizárólagosan, mint ahogy Ballagiék ezt a függetlenségi politika képviselőivel tették, de annyira sarkítva, hogy mindenki előtt világossá váljék: ő is szembeállítja a két irányzatot, s egyértelműen az általa támogatott mellé áll. Ennek a szembeállításnak okát feltétlenül a kurukodó irányzat hangoskodásában és agresszivitásában kell keresnünk, mely agresszivitás a királyhű, alkotmányos keretek között gondolkodó Szekfűben heves ellenreakciót váltott ki, a koncepció tárgyi-történelmi alapját pedig a nemzeti történelemről kialakított felfogásban. S ez a felfogás természetesen szintén nacionalista volt, csak mint korábban is láthattuk, a századelő nemzeti problematikájában modernebb, polgáribb alapokon állott.

Az sem véletlen, hogy Szekfű nagy válasziratában többször is kitér arra a vádra, mely könyvének Rákóczi-beállítását az ő bécsi, közözügyis alkalmaztatásával hozta összefüggésbe. Az, hogy ő „császári és királyi hivatalnok”, mondja, „nem jelent egyebet, mint hogy idegenben, távol az otthontól, kezelem a közös, osztrák és *magyar* levéltárnak a magyar aktáit . . . *képviselem* — kicsiny rangomnak megfelelő szerény körben — a *magyar érdekeket*.” (44. l. — kiemelések eredetiben — G. F.) S itt nemcsak annak a lábrakapott és a függetlenségiak által országszerte terjesztett — és a hazai közfelfogás szintjére jellemzően: oly szívesen elhitt — politikai fogásnak a cáfolatáról van szó, miszerint Szekfű a Rákóczi-könyvet az udvar megbízásából írta volna, hanem annak bizonygatásáról, hogy az általa képviselt felfogás ugyanúgy *magyar* és nem osztrák érdekeket képvisel, mint az őt vádolók. Szekfű mindezt nem taktikából, a világháború első heteinek hazafiaskodó közhangulatának megfelelő opportunizmusból írja, hanem a legőszintébb átéléssel. A védekező irat és az egyidőben keltezett Szekfű-levelek között tökéletes összecsengést hallhatunk e kérdésben. Szekfű hitt abban, hogy a munka megjelenése előtti pesti pletykák, miszerint A száműzött Rákóczi „osztrák felfogást” képvisel, elülnek a munka megjelenése után, hiszen abból meggyőződhetnek, hogy ez

⁴⁴ Mit vétettem én 75.

nem így van.⁴⁵ Amikor Ballagi azzal vádolja, hogy átveszi az osztrák közjogi irodalom magyarelleness álláspontját, akkor Szekfű szinte a korábbi, őszinte felháborodással írott leveleinek gondolatfűzésével utasítja vissza az azonosítást. S ebben az összefüggésben utalnunk kell Szekfű „okosabb” nacionalizmusára: Szekfű sokkal jobban észrevette kora magyar nacionalizmusának többszínűségét, árnyaltságát, sokkal jobban érzékelte az azokkal szemben álló osztrák nacionalista törekvéseknek erejét és azoknak veszélyességét a magyar nacionalizmusra, mint kortársainak legtöbbje, vagy mint akár a későbbi magyar történeti irodalom nem egy művelője. Az osztrák közjogi irodalom azon kedvenc témájáról, miszerint a bécsi kormánysszervek a XVI—XVIII. században „tényleg és jog szerint uralkodtak a magyar országgyűlés befolyásától mentesen”, az osztrákok már igen sokat írtak, de — mondja — „ez irodalmuk irányzatainak megrostálására és visszاسzortítására magyar történetész még nem vállalkozott — *rajtam kívül*” (114. l. — kiem. eredetiben — G. F.) — hivatkozik korábbi „nemzeti” érdemeire. Ismét az a gondolat bukkan fel e mondatokban — amint azt már korábban is tárgyaltuk —, hogy ő eredményesebben és jobban képviseli a magyar nemzet érdekeit, mint az őt nagyhangon gyalázók. Beleszűrődtek ebbe a köznemesei függetlenségi nacionalizmus polgári bírálatainak évtizedekkel korábban elhangzott érvei (hogy ui. a hazai belharokban nem egyszerűen osztrák állott szemben a magyarral, hanem a magyar a magyarral)⁴⁶ beleszűrődött a tudomány komoly művelését féltő fiatal történész és az alkotmányos polgári gondolatkörben mozgó bécsi levéltáros felháborodása, valamint a magyar nemzeti érdekeket tágabb összefüggésekben szemlélő, s a magát a pártérdekeken felül elhelyezkedőnek tekintő fiatal történész kifakadása a nemzeti hagyományok önmaguk kreálta letéteményesei ellen. S beleszűrődik, keményítő kötőanyagként a korábban a magyarság Monarchián belüli súlya megőrzéséért belső egységet sürgető „bécsi magyar” álláspont, mely most a világháború kitörésének idején rugalmasan igazodik a háborús helytállás követelte „nemzeti egység” szövegeihez. „A politikusokat — írja fentebb már idézett durva kifakadását folytatva a Rákóczi-hajszák keltői ellen —, kik most hadsegélyező hivatalok élére állnak, mikor két hónappal azelőtt még a németet szidták és muszkát dicsérték, száműzni kellene. Belzavarok örök okozói, javíthatatlanok, ki velük!”⁴⁷ Erős, szubjektív kifakadás volt ez a fiatal, meghurcolt történetírótól, melynek magyarázatához és megértéséhez magunk előtt kell látnunk a gatlásos, „bécsi száműzetésben” (ahogy maga nevezte bécsi éveit) közismerten magányosságra hajló vallásos fiatalember töprengő egyéniségét, s talán még a liter-borok gatlásosságát oldó és tollat lendítő hatását is. Más szövegek összefüggésébe illesztve annyit azonban mégis tanúsítanak e sorok, hogy A száműzött Rákóczi hozta meghurcoltatás döntően hozzájárult Szekfű történetírói mércéjének mind egyoldalúbbá válásához: ahhoz, hogy mindig is nemzeti keretek között mozgó gondolkodásában a főhelyet a köznemesei nacionalizmus s az ehhez kötődő történeti „vonalak” kritikája foglalja el, ahhoz, hogy történetírói ábrázolásában döntővé váljék a sarkítottan polemikus kérdésállítás. Nem túlzunk, ha e szinte sokkot előidéző vitának döntő szerepet tulajdonítunk abban, hogy e nagytehetségű történetíró — kiről oly sokan újra és újra elmondják, s joggal, hogy történetírói, poli-

⁴⁵ MTAKK Szekfű Gyula—Riedl Frigyes 1913. XII. 2.

⁴⁶ Vö. erre vonatkozóan *Angyal Dávid*: Emlékeim c. megjelent visszaemlékezéseit. Továbbá a bécsi magyar történészek és a fiatal Szekfű osztrákellenes nemzeti koncepciójára: Szaktudományos kérdésfeltevések és történetpolitikai koncepció. (A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéhez) Történelmi Szemle, 1974. 3. sz.

⁴⁷ MTAK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1914. X. 12.

tikai álláspontjait mily szorgalmasan gyúrta át az új helyzeteknek megfelelően — egész életében görcsösen kapaszkodott abba a magának-bizonygatásba, hogy ő nemzete (korához igazított) érdekeit ismeri fel, s azt valami jobb, okosabb módon képviseli . . . Csak erre összpontosult figyelme, amikor nem vette észre, hogy a „belső zavarok”-at nemcsak a nemzeti kérdéstről alkotott történetpolitikai nézetek szerint lehet osztályozni, ez akadályozza meg, hogy Károlyi Mihály-ban nemcsak Kacziány Géza és Milotay István „harcostársát”, hanem a demokratikus Magyarország egyik előharcosát is lássa, s hozzájárul ez ahhoz is, hogy a körötte zajló eseményeket — beleértve a belső demokratikus, majd forradalmi törekvéseket is — mindig egyfajta mindenek-fölé emelt s így a valóságos társadalmi-politikai folyamatoktól elválasztott „nemzeti” szempontból ítélje meg.

Ideológiai tézisek és historiográfiai alapelvek

A nemzeti problematika végiggondolása a Rákóczi-szabadságharc utótörténete és a XX. század eleji Rákóczi-kultusz kapcsán tükröződik Szekfűnek a *magyar történetírásról* kialakuló ítéletében is. Már első bécsi éveiben is sokat foglalkozott a hazai történetírás helyzetével, feladataival, illetve a mulasztásokkal, s ezen ítéletei szoros, koncepcionális egységben állottak konkrét történeti munkáiban kifejtett álláspontjával. Hasonló egység tapintható ki a Rákóczi-emigráció, illetve a XVIII. századi magyar történelem egyes szakaszainak beállítása és Szekfű azon megfogalmazásai között, melyekben a magyar történetírás koráig húzódó vonulataiban elhelyezni igyekszik saját felfogását.

Véleménye az itthoni rövidlátó és tehetetlen tudománypolitikai vezetésről igen elmarasztaló volt. Személyi és szemléleti kötődéseit a bécsi magyar történészekhez, az itthoniak közül Tagányi Károlyhoz, Angyal Dávidhoz mutatják levelei s korábbi munkái.⁴⁸ Azt pedig, hogy mindezekhez szorosan illeszthetően mennyire átélt indulatokkal rontott neki a Thaly fémjelezte romantikus-közneemesi irányzatnak, tanúsíthatják megnyilatkozásai a Rákóczi-könyv megírása közben, és a munka jegyzetei közé iktatott Thaly- illetve Márki-kritikák. S ahogy e kritika a munka megírása előtt s közben szorosan összefüggött Szekfűnek a „nemzeti fejlődés folyamán”-ról kialakított nézeteivel, úgy a vita idején szempontjai „magyarságának”, felfogása „nemzeti” jellegének bizonygatása közben jut el historiográfiai fogódzópontjainak kijelöléséhez. Ahogy a Rákóczi-időszak politikai hőseinek megítélésében mindenképp bizonyítani akarja: nemcsak az emigrációba ment kurucok számítnak a nemzeti hagyományokhoz, azok csak egy részét képezik annak, ugyanúgy a magyar történetírás irányzatainak értékelésében is a központban álló kérdés: vajon csak azok a történetírók tekinthetők „nemzeti írók”-nak, akik Rákóczi „kurucfejedelemségét” tartották „ideáljuknak”? „Elsősorban kiemelem — írja védekezésében saját felfogásáról —, hogy a hazafias magyar történetírás Rákócziban, egész a legújabb időkig nem látta a nemzeti függetlenség megszemélyesítését, hanem alakját és történetét éppen olyan profán tárgynak tartotta, mint a nemzeti történet egyéb profán tárgyait.”⁴⁹ Felsorolja a magyar történetírás korábbi évszázadaiból a protestáns sárospataki Tsétsi-t, aki „(nem helyesen) csak a hatalmasok önzésének megtestesülését látta” a kuruc hadakban, majd a XVIII. száza-

⁴⁸ Vö. erre Történelmi Szemle 1974. 3. sz.

⁴⁹ Mit vétettem én 137.

di katolikus történetírókat, kiknek a regnum Marianum volt eszményképük, s kiknek „nemzeti történetfelfogásuk szerint Rákóczi *lázadó* volt”. Távol áll tőle — írja magáról Szekfű —, hogy elfogadja a Historia critica szerzőjének, a jezsuita Katonának „egyebütt is megnyilvánuló szigorú ítéletét” (138) a kurucokról: ő Katonával szemben vallja a felkelés „*szükséges voltát*, hisz amint Bocskay Rudolf abszolutizmusától, úgy mentette meg *Rákóczi felkelése a magyar államot és nemzetet a Hoher és Kollonits-féle törekvésektől*” (141.) (Kiem. eredetiben — G. F.). De ha Katona felfogása „egyoldalú volt” is (138), őt mégis „a mi hazafias és kritikai történetírásunk atyjá”-nak tartja (137). Horváth Mihályt a 48-as minisztert idézi, aki 1844-es Magyarok történetében szintén „kritikai” hanggal tárgyalja a Rákóczi-szabadságharc történetét. Aki méltatja a fölkelés szerepét az alkotmány megmentésében s abban, hogy okulásra készítette a kormányt: törvényes uton kormányozzon s tartózkodjék Magyarországnak egyszerű tartományként kezelésétől, de aki a három kötet 6 oldalán (s Szekfű csak úgy mellékesen, de annál figyelemreméltóbban jegyzi meg, hogy ui. a 3 kötetben csak hat oldal foglalkozik a felkelés történetével) az „árnyképre” is rámutat. Idézi a Magyarok történetét: „A labancok aligha égettek föl több helységet, ölte meg azokban több ártatlan lakost, mint a *pártühtől megvakított, már honfiban is, ha más pártú volt, ellenséget szemlélő kurucok*.” Mindezek mellett Horváth Mihály Rakovszky és Okolicsányi levágását az Ónodi országgyűlésen azok véleménykülönbsége miatt az eperjesi mészárlással egy szinten emlegeti. Pedig, — teszi hozzá Szekfű, — Horváth Mihály „nemzeti író” volt. De olyan, aki észrevette a Rákóczi-felkelésben, hogy „a pártszellem, a magyarnak különben is tulajdona, még mélyebb gyökeret vert a nemzetben”, s olyan, „aki nemzetéről jót, rosszat kötelméhez híven megírt, nem pedig Rákóczi udvari történetírója” volt (138). „Ki *merné* azonban meggyanúsítani őket, hogy nem voltak hazafias ideáljaik, hogy élt lelkükben a független állam és szabad nemzet égető vágya” — teszi fel mindezek után a kérdést.

De összeállítható a Horváth Mihály, Szalay László utáni nemzedékből is azok névsora, akiket Szekfű a maga nézete illetve történetírói programja elődei közé sorol. Igaz, e felsorolás csak a Thaly-kritika szempontjából történik, s így korántsem állnak össze teljes historiográfiai képpé, de Szekfű történetírói felfogására mégis mondanak valamit. A száműzött Rákóczi írója azt a *történetírói magatartást* érzi a maga elődjének, mely a tudományos kritikának mindig helyet követelt a szellemi közéletben. A Thalyt kritizáló Paulert és Gyulait láthatóan csak az ő általuk „képviselt irány” (azaz a kritikai szemlélet) miatt említi.⁵⁰ Hasonlóan tanárát, Láczy Gyulát — kitől az egyetemen a világtörténetet hellgatta.⁵¹ Az a felfogása, hogy az ő szemében a Thaly fémjelezte kultuszos-történelemszemlélet a magyar történetírás legnagyobb rákfenéje volt, arra ösztönzi, hogy az egész XIX. század második fele historiográfiai fejlődésének első megrajzolásakor a kultuszos szemlélet ellen dolgozók vagy legalábbis az attól eltérő irányt jelentő historikusokat méltassa. „A hatvanas években gyönyörűen indult meg az új Magyarország történetírása: nyugati előkelő színvonalon és igaz magyarsággal, az újonnan felfedezett kútforrások friss színeiben. Csak Szalay László, Salamon Ferenc, Széchenyi Antal gróf, Szilágyi Sándor neveit kell

⁵⁰ A száműzött Rákóczi 372.

⁵¹ Eötvös Kollégium Irattára. Szekfű Gyula tanrendje.

említenem.⁵² Ekkor azonban — írja — „Thaly Kálmán ragadta magához a vezetést. S a legfőbb veszteség, mert legnehezebben: csak az emberi keserv okozása által pótolható, a *történeti kritikának elnémulása* (kiem. tőlem — G. F.) Thaly erőszakos fellépése folytán” (372. l.). Vagyis már nemcsak a Rákóczi-korról rajzolt történeti kép ferdítései, hanem a magyar historiográfiában a Thaly hozta szellem izgatja Szekfűt. A magyar történetírók osztályozásában ez lesz a negatív pólus.⁵³

Ha most azon szempontot nézzük, melyet a *Rákóczi-könyv* írása után 2 évvel, a vita után, a „Mit vétettem én” mintegy bevezetőjeként Szekfű irányadóként fogad el, s egy pillantást vetünk azok neveire, kiket a nála idősebb nemzedék tagjai közül az őt védők között kiemel, akkor a historiográfiai kép vonalainak elrendeződésében alapos változást figyelhetünk meg. A „nemzeti” oldalról megtámadott Szekfű most már nem a tudományos kritika követése és követelése szerint csoportosít, hanem — mint a XVIII—XIX. század eleji történetírók felsorakoztatásánál is — válogatásának szempontja „a *tudomány(t)* és *nemzeti érzés(t)*” (kiem. Szekfűtől — G. F.) összekapcsoló historikusi magatartás lesz. Aminek magyarázataként azt a már említett tényt kell megismétel-nünk, hogy a Szekfű-munkát nem tudományos koncepciójáért, hanem állítólagos „nemzetietlen” beállításáért vonszolták a napi politikai küzdelmek színterére. A tény viszont — most már függetlenül a magyarázó körülményektől — az, hogy Szekfű egy olyan tudománypolitikai érvrendszer bástyái közé húzódik be, mely az 1910-es évek tudománypolitikai konstellációjában a konzervatív felfogást képviselte. Hiszen, mint ismeretes, a munka elleni hajszában a legbátrabban Szekfű mellett kiálló között szép számmal éppen az 1913-as, száműzött Rákócziiban kifejtett historiográfiai koncepció érdekében szálltak síkra. Ezt látja a Szekfű-vitában a Szekfű mellett az egész országra kiterjedően agitáló Riedl Frigyes⁵⁴, s a polgári radikálisok is, „a kurucömböslés” elleni küzdelemmel természetesen összekapcsolva⁵⁵. Védekező iratában Szekfű azonban szinte elfelejtkezik hivatkozni arra a kínáló párhuzamra, mely Riedl Thaly-kritikája és A száműzött Rákóczi körüli viták között kínálkozott,⁵⁶ s mind taktikából, mind a közöttük levő „világnézeti örvény” miatt — ahogy ezt a Huszadik Század anonim szemle-írója észrevette — is igyekszik elhatárolni magát a pol-

⁵² Szekfű szimpátiája e történetírói-nemzedék iránt több, kimondottan szakmai meg gondolásra is visszavezethető. Így pl. vonzó volt számára az említettek munkásságában a kora történetírásban nem éppen fellelhető „olvasható stílus”, „világos beosztású szerkezet”. A száműzött Rákóczi megírása előtt készülő munkájáról azt írja Riedl Frigyesnek: „Olyannak szántam, hogy a régebbi historikusok, Salamon, Széchen Antal, Károlyi Árpád a Budapesti Szemlébe szoktak írni”. (MTAKK Szekfű Gyula—Riedl Frigyes 1913. II. 3.)

⁵³ Jellemző, hogy amikor a vita idején a török történetírókról írott könyv bevezetője miatt szembekerült öreg barátjával, Takáts Sándorral, akkor ezt így kommentálja Angyal Dávidnak: Takáts azért haragudott meg rá és Károlyi Árpádra, „mert nem hisszük el, hogy a török hódoltság jótétemény lett volna a magyarságra. Egy új *legendaképződésnek* vagyunk tanúi és majd szenvedhetünk, ha megkéréreljük *kütfök alapján, legenda ellenére dolgozni*. Lassanként alig lesz a magyar történetnek részlete, hol ilyen *szentesített legendák* nem állnak a *tudomány útjába*.” (MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid é. n. (1916) II. 10.)

⁵⁴ Riedl ugyanebben az időben bizonyítja, hogy a 10 legszebb kuruc-balladát Thaly utólagosan hamisította. Vö. erre (*Török Pál*) „Igazságot Szekfű Gyulának!” é. n. 19. Ugyanígy párhuzamba állítja Riedl és Szekfű Thaly-kritikáját *R. Várkonyi Ágnes* is, (Thaly Kálmán... 328—331).

⁵⁵ Huszadik Század, 1914. 685—686

⁵⁶ Vö. erre a csoportosításra *R. Várkonyi Ágnes* Thaly Kálmán... 320—322.

gári radikálisoktól. Nem tarthatjuk azt sem véletlennek, hogy Szekfű 1916-ban az őt védő napilap-nyilatkozatokból nem a tudományos szempontból kétségtelenül súlyosabb és demokratikusabb színű 1914. április 29-iki szöveg aláírói közül válogat a maga védelmére, hanem az „Est”-ben megnyilatkozók névsorából (1914. márc. 29.). Az áprilisi — melyre Szekfű nem hivatkozik — A száműzött Rákóczi historiográfiai jegyzeteinek szellemében a tudománynak azt a szabadságát hangoztatja, mely feljogosítja bármelyik történeti hősrünk bírálataira, s „a kritika ellen fordított terrorizmus”-sal szemben „a gondolat és a sajtó szabadsága nevében” tiltakozik; aláírói között pedig a „társulati klikk” tagjain kívül álló öregeken (Tagányi, Takáts Sándor, Angyal Dávid, Fejérpataky, Áldásy, Békefi Remig) túl a fiatal historikusok és Szabó Ervin neve található.

De az még inkább figyelemre érdemes, hogy a maga mellett csatasorba állítottak tevékenységéből is mit emel ki 1916-ban. Öreg mesterét, Tagányi Károlyt most már nem a tudománytalan közfelfogás tudományos-szakmai bírálójaként idézi — mint 4 évvel korábban a Szerviensekben a Werbőczy-kritika eszmetörténeti fejtegetései közben —, hanem mint „az Árpádok független államának elsőrengő kutatója”-t; s nem véletlen az egyébként világosan fogalmazó Szekfűtől az sem, hogy a mondatösszefüggés rovására odabiggyeszt egy alárendelő mellékmondatot is Tagányi nevéhez, „kinek nevét a közönség akadémiai vagy *Szent István-Társulati szerezlesek*or (kiem. tőlem — G. F.) hallja...”.⁵⁷ Hasonló funkcióval kerül a maga állspontjának rokonítottjai közé Békefi Remig, Károlyi Árpád, Takáts Sándor s a hasonló szempont alapján emeli ki azok történetírásának egy-egy vonását. Békefi „a magyar ciszterciták apátja”, „könyvtárra menő hazafias szellemű történeti művek szerzője”, Károlyi Árpád „Bocskay szabadságharcának és a magyar vallásszabadság megszervezésének történetírója”, „aki amellet a magyar állam története gerincét, a Magyar Országgyűlések Emlékeinek kötetét írta meg” (egy szóval sem említve természetesen, hogy ezt a felfogást éppen ő, Szekfű bírálta először élesen 1912-ben)⁵⁸. Takáts Sándor „az a rendje hazafias hagyományait ápoló piarista tudós”, ki „hazafias rajongással írt” tárcáiban népszerűsítette tudományos eredményeit: „a török—magyar vitézi élet és kultúra felfedezését”. (Megfeledezve 2 évvel korábbi levélben tett kifakadásáról Takáts Sándor török kutatásai ellen, mondván, hogy azok táplálják a legendákat, s szemben állnak a kútfők alapján dolgozással.⁵⁹)

Kétségtelen: a névsor összeállítását, s azt, hogy az említettek munkásságát „csak” nemzeti szempontból méltatja, magyarázza a tudományos háborúskodásban a taktika. Taktikának tudható be, hogy Szekfű a vitában hozzá legközelebb álló Angyal Dávidot csak jegyzetben, Riedl-t pedig egyáltalán nem említi. Annál is inkább feltűnő ez, mert Riedl a legkisebb tennivalók dolgában is utasításokkal látja el Szekfűt, s szinte irányítója a harcnak.⁶⁰ Angyal Dávid pedig éppen a nemzeti kérdésben szolgáltatja Szekfű számára az eszmetör-

⁵⁷ Mit vétettem én 9.

⁵⁸ Vö. Történelmi Szemle, 1912.

⁵⁹ Vö. az 53. sz. jegyzetben idézett Szekfű-levél szövegével.

⁶⁰ Riedl nemcsak a vitában szervezi Szekfű védelmét (vö. erre levélváltásukat MTAKK, EKK), hanem érveket is szállít részére. Szinte bizonyosra vehető pl., hogy Szekfű szakmai védekezéséhez az egyik lehatékonyabb érv, hogy ui. Thaly még több negatívumát sorolja fel Rákóczi egyéniségének, Riedltől származik. (Vö. erre a Debreceni Egyetem Könyvtárának Kézirattára. Riedl Frigyes levele ismeretlenhez. 1914. V. 13. Ugyanerre a Riedl-hagyatékban MTAKK. Ms. 491/ö.)

téneti és a konkrét historiográfiai anyagot.⁶¹ Ha tehát nem is lehet a „Mit vétettem én” névsora alapján Szekfű személyi kötődéseit megállapítani, de a hova-fordulás, a kit- és főként a kitől mit-idézés, majd az, hogy milyen történetírói elvekhez hátrál a vita folytán, Szekfű általános történetfelfogását mégiscsak jellemzi; a történetírás feladatairól alkotott véleményében, historiográfiai mércéjén a döntő osztályozási szempontok közül a történeti kritika követelése, s az ehhez kapcsolódó tudománypolitikai álláspont háttérbe kerül, s az e téren bekövetkező visszalépéssel egyidőben felerősödik érzékenysége a nemzeti problematika iránt, a történetírói hitvallásban ez lesz a meghatározó. Ez a kettősség: a *polgári társadalomszemléletben a konzervatív vonások* erősödése, ugyanakkor *fokozott érzékenység a nemzeti kérdésben*, s az ő okosabbnak tartott magyarság-érzésének bizonyítani-vágyása — ez lesz a Rákóczi-vita közben Szekfű történetírói felfogásának alapmotívuma.

Tsétsi, Katona, Horváth Mihály és Szalay László, a maga történetírói felfogása „előfutárainak” felsorolása, majd Békefi, Károlyi, Takáts, Tagányi idézése, — melyet egyik levele tanúsága szerint „az uralkodó történetírói irányok” „elitélésének” szánt,⁶² — összecseng a főtétel — a nem függetlenségi koncepció magyar voltának — bizonyításával. „Ebből feltétlen bizonyossággal megállapítható” — írja —, „hogy Rákóczi eszménye, a kurucok ideálja *csak egy része a nemzeti eszmének* és hogy rajta kívül nemzeti érzések, kívánságok és eszmények egész sora létezhetik, melyek tőle sok tekintetben különbözhetnek” (kiem. tőlem — G. F.).

Szekfű historiográfiai koncepciójának megfogalmazásakor tehát lényegében a magyar történelem egész hagyományrendszeréről, a nemzeti hagyományok kezeléséről mondja el véleményét. Ez magyarázza védekező iratának bizonyos szerkezeti felépítésbeli sajátosságát is, hogy a historiográfiai eszmeifuttatás a Mit vétettem befejező fejezetében található, mely „A nemzeti fejlődés folyama” címet viseli. Ez érthetővé teszi historiográfiai és aktuál-politikai érveinek összefonódását, azt hogy miként a Thaly-ék felfogását a múlt történeti felfogásának tartja, úgy azon politikusokat, kik a nemzeti fejlődést fel akarták tartóztatni, „a maga széles, mert egyetemes, minden magyart befoglaló útján”, azokat a „múlt emberének” „az új nemzeti feladatoktól idegen, irántuk ellenséges politikus”-nak nevezi. S nem túlzunk, ha azt mondjuk: a nemzetinek, a nemzeti fejlődés nagy kérdéseinek, valamint a történetírás feladatainak ilyen szoros összekapcsolása, az, hogy majd a történetírói munka közben is a nemzeti fejlődés hosszabb érvényű és korára is kiható kérdésfeltevéseire kereste a vá-

⁶¹ A védekező irat fentebb már ismertetett passzusai — miszerint a korábbi magyar történetírás erősebb kritikával szolt a Rákóczi-szabadságharcról — először az Angyal fogalmazta nyilatkozatban (1914. ápr. 29.) fordulnak elő; sőt azt is tudjuk, hogy a korábban már ismertetett Horváth Mihály-sorokra Angyal Dávid figyelt fel, s ő emelte ki azokat a Magyarok történetéből, hogy Szekfű felhasználhassa. (Nem is szólva arról, az idézetek alap gondolata mennyire Angyal korábbi Thaly-kritikájának mondanivalóját adja vissza, annak szövegét olvasva, érezhető: szinte ahhoz válogatta őket.) És nagy a hasonlóság abban is, hogy mind az Angyal Dávid-féle nyilatkozat (Történelmi Szemle, 1914. 424–429), mind pedig a Szekfű adta historiográfiai vázlat végén Széchenyi felfogásának idézése áll a „nemzeti önismeret”-ről. „Tanár Úr” Széchenyi tanulmánya a kezében van — írja Szekfű a válasz fogalmazása közben. (MTAKK. Szekfű Gyula—Angyal Dávid (é. n.) 1196. II. 14.) Ötleiteiket, érveléseiket felhasználja Szekfű, sőt a koncepcionális kérdésekben követi is Angyal Dávid felfogását, de a helyzetnek megfelelően egyéníti: egyrészt lehalkítja annak a tudományos demokratizmusra vonatkozó kitételeit, másrészt felerősíti és alaposabban kidolgozza a nemzeti kérdéstről és a Széchenyiről adott részleteket.

⁶² MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1915. V. 14.

laszt, s hogy ebből következően élete hátralevő évtizedeiben a történetírást Szekfű mind határozottabban par excellence „nemzeti tudomány”-ként tekinti — ez a felfogás gyökereivel A száműzött Rákóczit követő hajsza hatásaiba nyúlik vissza. A történetíró, ki azzal a programmal indult szakmai pályájának, hogy a tudományt minden külső behatás nélkül, önmagáért fogja művelni, a szakma iránti társadalmi elvárások legnyíltabb megfogalmazójává válik majd a magyar történetírásban. A száműzött Rákóczi írása és a vita idején még csak a „legendák” elleni kútfőkkel dolgozó történetírás védelmének szándékával történik mindez, néhány év múlva pedig már majd bevallottan a napi politikai kérdésfeltevésekre keresve a választ.

Csak szaktudomány vagy világnézeti válaszút

A „nemzetietlenség” mellett a másik vád, melyet Szekfű következetesen *visszautasított* már a vita első szakaszában is, az felfogásának rokonítása a századelő *baloldali* eszmei áramlataival. S ez a visszautasítás, ez a következetes magát-elhatárolás Szekfű igazán nagy visszalépése ahhoz a szabadondolkodó magatartáshoz képest, melyet az Eötvös Kollégium falai között a katolikus-konzervatív iskoláztatás után „magára” szedett. Az Eötvös kollégiumi évek eredményeztek nála bizonyos szellemi merészséget, s ennek nyomán töltődött fel műveltségi anyaga nemcsak a történeti irodalom korabeli európai (konzervatív) klasszikusainak, hanem az európai baloldali polgári intellektuellek ismeretével is. Nemcsak a német Ranke, a francia Taine, Renan, de ugyanúgy Voltaire, Montaigne, s korának annyit idézett és átkozott nagy klasszikusa, Anatole France is kedvenc s olvasott szerzői között található.

Kétségtelenül túloztak azok, akik A száműzött Rákóczi mögött a „történelmi materializmus” világnézeti alapállását vélték felfedezni, s mint láthattuk: túl messze menő következtetést nem szabad abból levonni, hogy a korabeli hazai marxista irodalom legkiemelkedőbb alakja, Szabó Ervin 1914 tavaszán aláírja A száműzött Rákóczi szerzőjének védelmét szolgáló nyilatkozatot, mégsem volt megalapozatlan az egyébként szószátyár Ballagi Aladár állítása: Szekfű írásában ott bujkált (még ha áttételesen is) a francia polgári baloldali műveltséganyag szelleme. Mi okozza azonban, hogy a Bonnard Szilveszter íróját oly alaposan ismerő, s őt még a Jeanne D'Arc kritika közben is mentető Szekfű (1910) nemcsak hogy nem vállalja Ballagival szemben Anatole France-t (1914–1916-ban), hanem egyenesen azt igyekszik bizonygatni: ő „nem meghatottságból”, hanem „abból az alkalomból” írt Anatole France-ról, hogy France „igaztalanul” vádolta meg Jeanne-t.⁶³ És vajon az a Szekfű Gyula, aki büszkén írja 1913-ban, A száműzött Rákóczi írása előtti hetekben, hogy „Voltaire és Renan meg Montaigne — tisztelete” nem engedik meg, „hogy egy könyvet antiszemita és sovíniszta szempontból” ítéljen meg,⁶⁴ miért nem meri

⁶³ Mit vétettem én 140.

⁶⁴ A kijelentéseket tartalmazó levélváltás indítóoka Fournier, a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung tanára Napóleon-könyvének esetleges magyar-nyelvű kiadása. A fordítás, melyet Angyal Dávid javasolt, Szekfű Rákóczi-könyve helyett jelent volna meg az Akadémia kiadónál. Az antiszemita azonnal hajlandók voltak felfedezni Angyal és Fournier zsidó származása illetve a könyv kiadásra javasolása között az összefüggést. Ezen haborodik fel Szekfű (EKK Angyal Dávid–Szekfű Gyula 1913. II. 9. — illetve MTAKK. Szekfű Gyula–Angyal Dávid 1913. II. 12. — Az idézet ez utóbbi levélből származik.)

1914-ben, a vita kirobbanása után vállalni Ballagival szemben egyértelműen a „gúnyosan nevető Voltaire-t”, vagy „az optimista Renan”-t?⁶⁵ Miért csak arra törekszik 1914-ben, hogy bizonyítsa Ballagi tájékozatlanságát a francia irodalomban, s az emlegetett francia szerzők közötti különbségek felidézésével Ballagi vádjának önmagában való tarthatatlanságát mutassa ki, s később, 1916-ban pedig már a Ballagi emlegette névsorból (Voltaire, Montaigne, Anatole France) Anatole France-ot emelve ki, visszautasítsa szellemi kapcsolatát az emlitettekkel?⁶⁶ S hogy folytassuk az ugyanide kívánczó kérdéseket: vajon véletlennek tekinthető-e, hogy már első védekező írása nyomdába adása előtt legfőbb gondja, hogy abban „talán . . . a materializmus elleni részlet még élesebbé volna teendő”?⁶⁷ Vagy hogy a Staatsarchiv igazgatósága részére készített feljegyzésében igyekszik a materializmus ellene felhozott vádját eleve jelentéktelennek feltüntetni, s félre is magyarázni?⁶⁸ S hogy kéri Riedl-t: a „Világ”-ot ne szólítsa fel agitálásra az ő igaza mellett?⁶⁹ Miért mond le Szekfű az őt őszintén védelmezni akaró polgári radikálisok támogatásáról, sőt félreérthetetlenül elválasztja magát tőlük, s mindunatlan azon van, hogy befolyásos arisztokratákat, a katolikus egyházat, magát a hercegprimást, Prohászka és Radnai püspököket nyerje meg magának?⁷⁰ Annál is jogosabb a kérdés, mert hiszen a Szekfű-levelezés bizonyítja: a fiatal szerző tisztában volt azzal, hogy a klérus a felfogása miatt nem fogja támogatni a száműzött Rákóczi íróját, az ellenzéki vizeken evező Néppárt pedig a politikai megfontolások miatt fogja magát a munkától elhatárolni?⁷¹

A kérdésekre a választ ismét Szekfű társadalmi állásának, a századelő társadalmi hierarchijában elfoglalt helyének felidézésével adhatjuk meg.

A „botrány előtt” Szekfű, mint maga írja, szabadon élt a tudománynak, s nem voltak „kenyér gondjai”, „a tudományt szinte gyermetegül, felelőtlenül, egyik napról a másikra napsugárban élve” művelte,⁷² s vette komolyan. Ha az Eötvös kollégiumi műveltségesezmény, a Mikától s Tagányitól hozott tudomány-szeretet szemléleti és szakmai gyarapodásának útját ki is cövekelte a bécsi környezet, a hivatali-levéltári munkájával mind inkább azonosuló magatartás — Szekfű maga ezeket a kötöttségeket nem észlelte, mint ahogy nem is volt semmi, ami ezt észlelni kényszerítette. Igaz, fel-felvillan már egy-egy fejtegetés a történetírás kötődéseiről a napi eseményekhez, ezek azonban kimondottan a magát távolról-tartással íródott teoretikus fejtegetések.⁷³ Arról nem gondolkozott, hogy mindez a bécsi hivatalnok esetében is járhat következményekkel, s hogy a történetíró nézeteit anélkül, hogy ezt ő maga kontrollálhatná, átgyúrja, formálja környezetének, mindennapi közegének szelleme. Különösen, ha a kö-

⁶⁵ Vö. erre Történelmi Szemle, 1914. 467.

⁶⁶ Mit vétettem én 113.

⁶⁷ MTAKK. Szekfű—Riedl é. n. (1914.) III. 31. — Ugyanerre vö. EKK. Riedl (é. n.) 17. sz. levél.

⁶⁸ Wien HHStA. Direktionsakten 409/1914. Szekfű dátum nélküli (1914 nyara?) beadványa a Staatsarchiv igazgatóságához. — Szekfű itt szükségesnek látja megjegyezni, hogy a materialista felfogás vádja csak annyit jelentene: „die ideale Grösse Rákóczis nicht genügend würdigenden” . . .

⁶⁹ MTAKK Szekfű Gyula—Riedl Frigyes é. n. (1914) IV. 2.

⁷⁰ EKK. Prohászka Ottokár—Szekfű Gyula 1914. V. 6. 1916. II. 3. — Szekfű ilyen szándékaira vö. Szekfű Gyula—Riedl Frigyes é. n. (1914. IV. 2.; 1914. IV. 49.)

⁷¹ MTAKK. Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1914. IV. 29.

⁷² Uo. 1915. V. 14.

⁷³ Vö. erre a Központi kormánysszervek . . . Történelmi Szemle, 1912.

rötte zajló eseményekre oly szeizmografikus érzékenységgel reagáló egyéniségről van szó, mint Szebfű. Azt, hogy elmúltak már a nemcsak szabad szellemi tallózást, hanem egyben kötetlenséget is biztosító kollégiumi évek, az első levéltáros-esztendő, s hogy a Haus-, Hof- und Staatsarchiv hivatalnokának, a közös külügyminisztérium alkalmazottjának lenni még a K.u.K. Monarchia kissé szűtte liberális államgépezetében is meghatározott társadalmi állást jelentett, melyhez adandó alkalomkor alkalmazkodni kell — ezt Szebfű a száműzött Rákóczi követő botrány másnapján érezte először. Most kellett az őszintén átélt egyéb megrázkódtatások között ráébrednie, milyen komplikációkat okozhat az számára Bécsben, ha a parlamenti interpellációt követően a delegációban — ahogy annak híre elterjedt — valóban szóvateszi a magyar fél Szebfű munkájának felfogását.⁷⁴ Egy kimondottan szak-történeti munkát az osztrák-magyar delegációk napirendjére... S a tények számára addig elképzelhetetlen összefüggések felé mutattak: az, hogy a Függetlenségi Párt külpolitikai akcióival kapcsolatba hozták a munkát, sőt, hogy Budapesten a „Magyarország” házatáján tudni vélték: a Rákóczi-munka az udvar megrendelésére készült — közvetlenül is reflektorfénybe hozta Szebfű bécsi állását, hivatalát. Hivatalát, melynek ekkor már felfogásában, mentalitásában is sokkal inkább függvénye, mint gondolná. Amíg ez szemléleti kérdésekben tükröződött, a központi kormányzervekről írott tanulmányában, és részben — keveredve a korábbi hatásokkal — A száműzött Rákócziban, addig erre csak esetleg kortársai, s a késői olvasó figyel fel. A hajszában azonban Szebfű is ráébred helyzetére. Ezzel a szakmai-társadalmi helyzettel — a napi hivatalnoki biztos megélhetést, képességeinek nyugodt kifejlődést biztosító levéltárosi állással, mely előreláthatóan biztosan vezethetett a tudományos elismertetéshez, az egyetemi katedrához — Szebfű már összekötötte egész életét. Most már ebből a szempontból, a közösügyes hivatalnok társadalmi helyzetéből mérlegel.

Ez magyarázza, hogy amikor még a vita kirobbanása előtt megjelenik Schöpflin szép méltatása a Rákóczi-könyvről a Nyugat-ban, a minden szerzőnek jól eső méltányoló kritikát Szebfű fanyalogva fogadja: mert ez a dicséret — írja — a megindított egyetemi állásért folyamodáshoz, „a karban rosszul jön”.⁷⁵ És a radikálisok pártfogásának visszautasítását is azért „voltam kénytelen kérni” — írja Riedl-nek —, „mert 1. a kath. körökben, Bp. H. köreiben is rossz hatást tenne, 2. a hivatalomban sem használna”.⁷⁶ Hosszan idézhetnénk a fentieket alátámasztó részleteket abból a két feljegyzésből, melyeket Szebfű 1914. március 21-én majd dátum nélkül néhány héttel később a Staatsarchiv igazgatósága részére készít, s melyből e vonatkozásban világosan kiolvasható: nemcsak az alól a vád alól kívánja magát tisztázni, hogy bármi köze is lenne munkájának a politikához, s nemcsak azt bizonyítja, hogy az ellenzék és a kormány ellentéteibe az ellenzék jóvoltából jutott a történeti munka (ami a bécsi hivatalban csak jó pontot hozhatott számára), hanem gondosan igazodik a kor kívánalmainak megfelelően a tárgyilagosság határain belül egyéb kérdésekben is a sejtett, vagy kiszámíthatónak vélt hivatali elvárásokhoz.⁷⁷

⁷⁴ MTAKK Szebfű Gyula—Riedl Frigyes é. n. (1914) V. 6.

⁷⁵ MTAKK Szebfű Gyula—Angyal Dávid U. erre vö. EKK Angyal Dávid—Szebfű Gyula 1914. IV. 28. — Külön tanulmány tárgyál kívánczik az a szellemi kálvária, melyet a vitával egyidőben az egyetemi rehabilitációért folyamodó Szebfűnek kellett bejárnia.

⁷⁶ MTAKK Szebfű Gyula—Riedl Frigyes 1914. IV. 2.

⁷⁷ Wien. HHStA. Direktionsakten 409/1914. Itt (ismét „Az Est” március 29-i számára hivatkozva) Andrásy, Hengelmüller bárót, a cisztercita Békefit, Károlyit, Takátsot, Tagányi

Vagyis igaz, hogy Szekfű taktikából helyezi el a vágásokat védekezésében a materializmussal, a radikálisokkal szemben, mint ahogy hasonlóan taktikai megfontolások miatt hátrált meg a tudománypolitikai kérdésekben is. De éppen ezzel a hivatalához hű magatartással hasonul mind inkább a századelő már radikális, forradalmi kérdésfeltevésektől is vibráló légkörében az ezektől visszariadó, s mind konzervatívabbá váló hivatalnok polgárhoz. Most kell ráébrednie először önmaga tényleges társadalmi helyzetére. S ez nem is azt jelenti, hogy ráébred hivatali kööttségeire, hanem, hogy azokat a legtermészetesebb életkereteknek tekinti. Azt, hogy a volt bátor-szellemű Eötvös kollégistából a hivatali-napi követelményeivel megalkuvó, s ezt a megalkuvást a legtermészetesebb magatartásnak felfogó állami hivatalnok lesz. Azt, hogy nem is veszi észre: milyen kiáltó különbség van a bécsi éjszakai magányában őszinte átéléssel írott 1910–12-ből s 1914–1916-ból származó leveleinek hangulata között. Csak a Szekfű-leveleket félszázad után újra és újra olvasó kutató fülében válik harsogóvá az a disszonancia, mely a korábbi évek Timon s verbőczyánus kritikákat kihívni akaró, a kongreganisták miniszteriumi protekciója felett felháborodó fiatal, tudósi hivatására készülő Szekfű Gyula és a Rákóczi-vita utáni K.u.K. hivatalnok szelíd hangja között hallatszik, aki érezhető átéléssel, belső örömmel, s valamiféle rezignáltsággal is írja otthoni mentorának: mennyire hálás a sorsnak, hogy ő nem került az „elégedetlenkedők”, Ady és a Holnaposok közé . . .⁷⁸

Eddig Szekfű a magyar szellemi életben csak a köznemesi nacionalizmussal került szembe, mégpedig polgári alapról, s ennek során úgy látszott, hogy a hazai feudális hagyományok felszámolásáért legkövetkezetesebben küzdő polgári radikálisokkal, sőt egy pillanatra még a hazai marxizmus akkori legszínvonalasabb képviselőjével, Szabó Ervinnel is nézet-érintkezés, találkozás alakul ki. A találkozás másnapján azonban kiderült: ha van is nézetazonosság, az csak a köznemesi nacionalizmus bírálatában áll fenn, s a nézetazonosság különböző talajba nyúló gyökereit maga a korábbi nézeteiből sokat engedő Szekfű törekszik feltárni. A találkozás jellemzi a századelő polgári szellemi életének élénk mozgását, s legkülönbözőbb indítású felfogások együttfutását s gyors szétválását. Szekfű meghátrálása, elhatárolódása pedig a hazai polgári intellektuellek útjainak mind határozottabb elágazásait jelzik: ki a radikális változások különböző módozatai, ki a konzervatív megoldások irányába . . .

Történetírói egyéniség — tudományos kérdésfelvetés

A történész, aki késői évtizedek után szellemi irányokat, egymással együttmozgó, egymástól szétváló politikai-gondolkodásbéli áramlatok sodrába (vagy éppen kedvesen erőltetett filozófiatörténeti tankönyvek elméletei közé) helyezi el a könyvespolcnyi munkát író korábbi kollégák munkásságát, könnyen feledkezik

(de nem mint az önálló magyar királyság megalapítójának historikusát, hanem csak mint „katolikus beállítottságú történészt” minősítve) idézi s természetesen kevesebb nemzeti színnel ékesítve az idézetteket, mint majd azt 2 év múlva a Mit vétettem én-ben teszi. Ugyanitt található a már más összefüggésben említett materializmus vádja. S hogy Szekfű jól számolt az udvari hivatal értékelési szempontjaival, tanúsítja a Feljegyzésre firkantott bécsi kommentár: Szekfű Fraknóival egy éve készíti elő kiadásra a volt katolikus pap, Karácson hagyatékát, mely a budapesti katolikus kiadónál fog megjelenni. S a kommentár végén: „Sein jüngerer Bruder ist Kath. Geistlicher.” (uo.)

⁷⁸ MTA KK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1915. I. 19.

meg arról: a kezében tartott könyvek, vagy az azok születésének hátterét megvilágító levelek, feljegyzések mennyire másként kezelendők, mint pl. valamely modern államapparátus politikai-gazdasági adminisztrációjából kikerülő, de a történetírói megismerésben technikailag tekintve hasonló funkciót betöltő akta vagy számadáskönyv. A forrást képezi mindegyik, de a forrásfelhasználás szempontjából a különbség óriási: míg az egyik mögött a sokkal kevésbé egyéníthető, a hivatali munka rendje szerint aktát — számunkra „forrást” — termelő hivatalnok rejlik, addig a tudományos-írói termékek más és más típusa szükségszerűen magán viseli szerzőjük egyéniségét. Ha igen szakszerű kifejezésekkel akarunk élni: a forrástermelés egésze folyamatának eltérő voltáról van itt szó. . .

Ha van példa, ami erre a különbség-tételre a kutató figyelmét felhívhatja, akkor az Szekfű munkái, illetve levelei. A Bécsből kelt levelek már az első évtől mutatnak egy fokozottabb érzékenységet, magábamélyedésre hajlamosságot. Több pszichikai tényező együtthatása eredményezhette ezt. Hozzájárult az eleve magányosabb életmód, magával hozta ezt a „büzérek tanyáján” megszerzett, s éjszakákon írás közben az asztal lába mellett tartott liter-bor társasága, s hozzájárulhatott az egyik fiatalkori alapélmény, mely az egyéniség-formálás legkényesebb időszakában érte: az erősen katolikus, vallásos neveltetés. Sőt, a Szekfűt közelről ismerő kortársak még a családban örökletes idegi gyengeséget is idesorolják. Nos, ezek után elképzelhető, hogy az egyébként is érzékeny Szekfű Gyulára a számozott Rákóczi nyomán kisarjadt hajsza milyen pszichikai sokkot gyakorolt. Mégpedig rendkívül ellentmondásos módon. Egyrészt erősítette benne a hajlandóságot a magába-fordulásra, a minden iránt óvatos szkepticizmussal viselkedésre, a bizalmatlanságra mindenki iránt. A háttér mindehhez a nyilvános meghurcoltatáson kívül (mint említettük, a kutyákat róla nevezték el Tordában, anyja lebeszéli a hazalátogatásról, stb.) az, hogy kollégái közül sokan egyik pillanatról a másikra elfordulnak tőle, befolyásos vezető történészek (mint pl. Fraknói) korábbi szokásuktól eltérően a levéltárban járva nem nyitnak be hozzá, („az Idő szava” — jegyzi meg öniróniával), s hogy a hozzá és Tagányihoz szintén közel álló Herzogot megtámadják az Országos Levéltárban, mert Bécsben járva meglátogatta őt. . . ⁷⁹ S így folytathatnánk az apróbb és nagyobb megrázkódtatást kiváltó eseményeket — melyekről leveleiben panaszkodik.

Másrészt, paradox módon megedzette önbizalmát is. „. . . az embereket és viszonyokat kénytelen voltam átértékelni és lehet, hogy a botrányokra való reakcióból a magam személyének túlbecsülésére jutottam” — írja a vita első hullámának lecsendesülése után.⁸⁰ Úgy érzi, folytatja, „ha már ilyen nagy dolgok történtenek vele (m), nem szabad magamat úgy viselnem, ahogy a többiek viselhetik magukat”. A sok kritika, rágalom, a naggyá növesztett politikai hajsza nemcsak meggyötörte, hanem egyik pillanatról a másikra a köztudat középpontjába is lendítette az eddig a szűkebb szakkörökön túl szinte ismeretlen bécsi levéltárost. Neve, személye, ismertté vált, munkájához — igaz, sokszor anélkül, hogy olvasták volna — a szellemi s a politikai közelet szinte egésze állást foglalt. Az első sorból való akadémikusok írtak napilapok és szakfolyóiratok hasábjain kiemelkedő tehetségéről, képességeiről. S ahhoz, hogy Szekfű a kisebb horderejű résztémák után majd hivatottnak éri magát a nagy „nemzeti problémák” megfogalmazá-

⁷⁹ Az utalás Fraknói esetére Riedl Frigyeshez írott 1914. III. 24-i, Herzog esetére, s a „levéltári klikk-re” Angyal Dávidhoz intézett 1914. IV. 3-i levelében (mindkettő MTAKK).

⁸⁰ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1915. V. 14.

sához nyúlni — ehhez a hajsza idején megnövekedett „önbecsülése” is kétségtelenül hozzájárult.

Mégis, ha a vita hatásának nyomait keressük történetírói egyéniségének formálódásán, akkor túl a későbbiekben állandóan meglevő ellentmondásosságon: félszégesség és vállalkozókedv együttélésén, a legdöntőbbnek az írás, a történetírói elhivatottságérzés igen komolyan-vételét, mondandója szenvedélyes átélését eredményezi döntően. Az a szubjektív, az olvasóhoz közvetlenül szóló hang, mely majd különösen történeti publicisztikáját jellemzi a későbbi években, először a Rákóczi-vita védekező írásaiban szólal meg. Ebben az átélésre-törekvésben minden történetietlenséget kerülendő is, itt találjuk meg először Szekfű gondolkodásában annak a mély vallásosságnak, katolikus érzésnek a pszichológiai alapotívumát, melyek a 30-as években annyira erősek lesznek felfogásában. „Óriási lelki élmény — tör ki egyik levelében a parlamenti botrány kirobbanását követő hetekben —, hogy ezt megkaptam, a gondviselés valóban pazarul ajándékozott meg velem. Nem érdemlem meg, de boldog vagyok.” Szinte a katolikus életszemlélet serdülőkorban oly sokat hallott példái elevenedhettek meg előtte, amikor a mellett szóló összegyűlt aláírásokról értesülve így tört ki: „Éreznem kell, hogy az egész világ összefügg, a szeretet által, és hogy az ember semmit sem ér és semmit sem ért a világból, ha egyedül áll. Nagy, jótékony megalázkodásra kényszerül: egy része csak az egésznek.”⁸¹

A magyar történetírásban mindent mindig kiszámítani, pontosan felmérni akaró emberként, a „hűvös” történetírói magatartás hirdetőjeként ismert Szekfűben rendkívül makacs-erős belső ellentmondások sorában ott élt, dolgozott állandóan a körötte zajló eseményeknek mély átélése, „lelki tényezőkre” való lebontása, egy szinte már betegesen makacs önvizsgálatra hajlamosság. Oly sok túlzását, a kérdések túlsarkítottóságát részben magyarázó írásmódja kialakulásában döntő hatása lesz e pszichológiai mozzanatnak.

Kultusz ellen kultusszal

A Rákóczi-vita okozta pszichikai megrázkódtatás, ugyanakkor az az élmény, hogy első jelentősebb könyve ennyire a kor hivatalos eszmévilágában — és döntően a köztudatban is — központi helyen, rendező elvként élő nemzeti eszmények körüli szenvedélyes harcokhoz nyújtott alapanyagot s történetírói munkásságát azzal összekapcsolta, azt is eredményezi, hogy Szekfű nemcsak történetírói programjához, nemcsak „nemzeti” felfogásához keres fogódzópontokat a magyar történelemben, hanem egész szellemi-magatartásbeli alapállásához. A vita arra is készíti, hogy felfogása egészében is a maga módján — mint láthatuk, eddigi szellemi poggyászanyagából sokmindent kiszórva, vagy a külső szemlélő előtt a nem látható zugokba gyömöszölve-dugdosva — „rendet teremtsen”. Nemcsak hogy rendet teremtsen, hanem hogy a hajszolt, zaklatott ember szilárd kiindulást — és önmaga-igazolást keresésének belső szüksége szerint megtalálja a nyugvópontot. S ez vezeti Széchenyihez. Ha beszélhetünk arról, hogy „a legnagyobb magyar” Szekfű történetírói mércéjén „normatív” alakká — vagy normatív programmá — merevedik (márpedig ez valóban bekövetkezik), akkor ennek első nyomát a száműzött Rákóczi vitája után találjuk meg gondolkodásában.

⁸¹ Uo. 1914. IV. 24.

Az első megfogalmazások, vagy inkább megjegyzések még általánosak. Azoknak a leveleknek hangulatát idézik, melyekben 1908–1910 körül a hazai „hanyatlott állapotok”-kal a „Nagy kultúrkorszak”-ot, a „Széchenyik és Deák korá”-t helyezte szembe.⁸² „Szegény Széchenyi, milyen sorsra jutott alapítása”!⁸³ csattan fel a Rákóczi-könyvet kiadó Akadémiát ért támadáson és az Akadémia vezetőinek habozó állásfoglalása láttán.⁸⁴ „Széchenyi háza” nem tudja magát kivonni a „botránykeresés” láza alól,⁸⁵ — így érvel később, a vita második hullámának megéledése idején.

A vita hatására ismét felidéződnek benne Angyal Széchenyi-tanulmányának elvei. Tudjuk, hogy otthoni mentora javasolja neki ismét kézbe venni a Széchenyi „történeti eszméiről” írott (1907) kis füzetet, hogy a védekezésben felhasználhassa, mint ahogy Angyal Dávidnak volt köszönhető az is: az 1914-es nyilatkozatban minduntalan Széchenyi szavait idézik épp az Angyal Dávid tanulmány értelmezése szerint. A „de mortuis nil nisi verum” elv követésének szükségessége, a főcél: „a nemzet önismerete kivívására”, s a nemzeti önismeretnek mint legfontosabb elvnek hangoztatása Széchenyi nyomán már az Angyal Dávid szövegezte nyilatkozatban megtalálható. „... az oly nemzet, mely érzékeny phrázisok, révedező álmok ködfátyolán át nézi múltját és jelenét, örökké kiskorú marad és a sors játékszere lesz” — írja itt Angyal, s ebből már le is vonja a következtetést a történetírás feladataira vonatkozóan: „Széchenyi elvének legjobban megfelel az oly történetírás, mely a nemzeti hagyományok szeretetével a legszigorúbb bírálatot egyesíti.”⁸⁶

A nyilatkozat szövege — mely teljesen érthetően nyúlik vissza a szerző (Angyal) 1907-es Széchenyi-tanulmányára — tehát kínálta Szekfű számára mind a nemzeti kérdésben, mind pedig historiográfiai koncepció tekintetében nemcsak a fogódzókat, hanem szinte a kész megfogalmazásokat is. Érthető, hogy amikor újraolvassa a tanulmányt, abban megtalálja érzékletesen kifejtve Széchenyi azon elveit — illetve az elvek olyan értelmezését, melyek nemcsak hogy felhasználhatók a maga védelmére, de melyek egyenesen akár az ő helyzetére is vonatkozhatnak. Angyalnak ezt a kiemelését, hogy Széchenyi Törökországban járva különösebb részvét nélkül említi Rákóczit, Szekfű már úgy építi be szövegébe, hogy Széchenyi a kurucromantika bölcsőjénél „épen nem örvendeztesek mondható érzelmekkel állott”.⁸⁷ Széchenyi utazásai és magyarországi benyomásai során született nemzetét kritizáló, annak elmaradottságát, polgárosulatlanságát fájdalmas önkritikával bíráló feljegyzéseiből Szekfű először fogalmazza meg később egész nemzet-koncepciójának, s ezen belül a köznemesi nemzet-felfogás makacs és igen nagy hatást gyakorló kritikájának egyik alapelemét: az elmaradottságról tanúszkodó, hátramaradásunkat mutató időtlenített „rossz nemzeti tulajdonságok” ostromozását. „A kuruc fogalom neki” (azaz Széchenyinek — G. F.) hányavetiséget, pártszellem és tespedő múltbafordulást jelentett” — írja. S ehhez illesztődnek az Angyal-tanulmányból vett szó szerinti idézetek a „tatár felfogás”-ról, a „kurucz politikai mélység”-ről (azaz felszínességről) és a nemzeti alapállású jogos, sőt szükséges kritikáról: e rossz tulajdonságokat „ne haragudjatok, drága honosim,

⁸² Uo.

⁸³ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1914. IV. 29.

⁸⁴ Wien. HHStA. Direktionsakten 409/1914. — 1914. III. 21-i feljegyzés.

⁸⁵ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1915. XII. 24.

⁸⁶ Történelmi Szemle, 1914. 425—426.

⁸⁷ Vö. e tekintetben a Mit vétettem én (139) valamint Angyal tanulmányának (Gróf Széchenyi István történeti eszméi I—III. Budapesti Szemle, 1907. 348) szövegét.

de bizony ki kell mondanom; mert ha én nem cselekszem, ki cselekszi más?”⁸⁸ A megfogalmazások Széchenyitől származnak, mint idézetek Angyal Dávid tanulmányából, de a nemzeti hibák elhivatott ostromzója, Széchenyi „szerepének” vállalása már a Rákóczi-hajszából erősödő „önbecsléssel”, elhivatottság-érzéssel kikerülő fiatal történetíró legegyénibb alapállása. Most már bevallottan is a mára — azaz 1915-re — vonatkozóan idézi Széchenyinek a „kuruc-magatartásra” tett (már Széchenyinél is természetesen ahistórikus és a reformkori belső politikai harcokra interpretált) megjegyzését: „Pedig ha egy kissé mélyebbre nem visszük politikai tervezeteinket, bizony szinte csak *kuruc* s ezzel egybeházasított Heister-féle eredményeket fogunk honunk mezejére idézni”.⁸⁹

S Széchenyi nemcsak, mint a kuruc romantika, nemcsak a köznemesi nemzeti felfogás, a kritikátlan nemzeti alapállás bírálója lesz normatív alakká, történetietlen mércévé Szekfű felfogásában, hanem Szekfű még egyéni alkatában is a magáéhoz hasonló lelki tulajdonságokat vél felfedezni. Ilyen elvekért manapság, írja, a legnagyobb magyar el nem kerülhetné ugyanazokat a vádakat — hogy „ő is a sikert, az aranyborjút imádja, hogy ő is gonosz materialista és a nemzeti eszmények megvetője” (140. l. — kiem. tőlem — G. F.) —, melyekkel Szekfűt illetik. „Mert Széchenyi István *is keblében* hordozta a nemzeti eszményeket, nem pedig ajkán, miként az manapság annyira elterjedt divattá lett”.

Néhány évvel korábban Széchenyi korához mérte Szekfű a maga korát, s találta „hanyaglott”-nak a századelőn már megfogalmazott konzervatív polgári nemzetfogalomhoz mérten a századelő Magyarországit. A vita kirobbanásakor elkeseredésében ugyanilyen szellemben emlegeti „Széchenyi háza” becsületének visszaesését, azt, hogy „a mellőzés manapság, Vörösmarty és Gyulai Pál akadémiájában tudományos érdem”.⁹⁰

A korábbi időszakhoz visszanyúlás a jelen bírálatában még nem több, mint egy valós azonosulás-érzés a reformkor, illetve az abból kinövő nemzedék (s azon belül is a centralisták) magyarság-eszményével és arra az általánosan megfigyelhető jelenségre hívja fel figyelmünket a szellemi élet történetében, mely szerint a kritika mindig a bírált közvetlen elődöt megelőző korhoz nyúl vissza az őskeresésben. Hogy annak pozitívumait kiemelve annál szomorúbbnak lássék az azt követők munkája. 1916-ban azonban már a kritika formája nem csupán az előző korszak idézése, hanem abból — nem utolsósorban a történetíró saját személyisége válságának hatására — egy majd fokozatosan ideállá növesztett egyéniség, Széchenyi kiemelése. A sors ironiája — vagy úgy is fogalmazhatnánk: az ellentmondások egymásbacsapásának dialektikája —, hogy a Rákóczi-kultusz történeti alapozottságú kritikája a hazai polgári történetírás legkiemelkedőbb képviselőjénél hogyan válik egy — igaz, más tartalmú, de majd hasonló kultusz-teremtés kiindulópontjává. (S csak zárójelben kívánczik mindehhez: sajnos nem utoljára a hazai történeti gondolkodásban.) Azt pedig, azt hiszem — gondolva e tanulmány bevezető soraira is — az elmondottak után nem szükséges külön fejtegetni, hogy mindez mennyire nem vált hasznára a hazai történetírásnak.

⁸⁸ Vö. Angyal i. m. Budapesti Szemle, 1907. (131. k.—III. rész.) 68. *Szekfű Gyula*: Mit vétettem én 139.

⁸⁹ Mit vétettem én 139.

⁹⁰ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1914. XII. 11.

VARGA J. JÁNOS

Katonáskodó szerviensek birtokai a XVI–XVII. századi Batthyány nagybirtokon

A török hódoltság-kori főúri magánkatonaság nemesi rétegével a történeti irodalom — néhány alapvető megállapítástól eltekintve — eddig kevésbé foglalkozott. Takáts Sándor tanulmányaiban fölbukkan ugyan néhány „vitélző atyafi” egy-egy kiemelkedő életpálya vagy fényesebb katonai vállalkozás megrajzolásakor, de olyan munka, amely a szolgáló nemesség mindennapi életét, társadalmi és gazdasági viszonyait az ország adott területén vizsgálná, még nem látott napvilágot. Pedig a XVI–XVII. század kis- és középbirtokos nemességének helyzete — mint a kor társadalomtörténetének vitás kérdése — érdeklődésre tarthat számot. Életkörülményeik alakulását döntően meghatározta a török hódítás, amelynek másfél évszázada letörölhetetlen nyomot hagyott rajtuk és utódaik törekvésein is.

Az oszmán hatalom megjelenése a déli határon az ott élőknek — többek között — otthonuk és birtokaik elvesztését jelentette. Az új életfeltételek kialakításakor az ország szabad területei kínáltak számukra lehetőségeket. Elköltözésük számos következménnyel járt. Demográfiai szempontból a lakosság mozgását eredményezte: a déli területek népességének esőkkénését és az északi, valamint a nyugati, még meg nem hódított országrészek lélekszámának gyarapodását. A helybelieknek viszont — elsősorban a jobbágynak — földterületeik zsugorodását, a gazdálkodás szerkezetének megváltozását jelentette. A menekülőknél pedig az új feltételekhez való alkalmazkodást, önállóságuk föladását. A maguk gazdáiból ugyanis mások szolgálói lettek. A dominusoktól kapott oltalomért és az új otthonért fegyverüket vagy mezőgazdasági és jogi ismereteiket adták cserébe, önállóan gazdálkodó nemesekből főúri szolgálatba szegődött, katonáskodó vagy birtokot igazgató szerviensekké lettek. A török jelenléte, terjeszkedésének állandó veszélye és annak minden következménye hasonló létfeltételek elfogadására kényszerítette a szabad országrészek kis- és középnemességének egy részét is.

A török kiűzését megélt utódok sorsát az atyáktól örökölt lehetőségek és az új történelmi feltételek határozták meg. Egyes családoknak a több emberöltőnyi szolgálat fölemelkedést jelentett. Sokan visszaköltöztek őseik lakóhelyére, hogy az elhagyott családi birtokon megváltozott körülmények között folytassák a gazdálkodást. A sorsukkal békétlenek, akiknek egyik lehetőség sem jutott osztályrészül, a szegénylegényekhez csatlakozva Rákóczi zászlaja alatt gyülekeztek. Az útkeresés az önállósulni nem tudás következménye volt, amely mindinkább jellemezte a szabadságharc bukása után az egykori szerviensek kései utódait. A XVIII–XIX. században mint hatósági inspektorokat, uradalmi gazdatisztakat, megyei tisztviselőket és urasági hajdúk parancsnokait látjuk őket viszont. Közülük kerültek ki a lecsúszott — családjaik hajdani tekintélyét rokoni kapcsolatok révén fönn tartani törekvő — megyei köznemesek, a dzsentrik is. Ők voltak a városi közigazgatás kishivatalnokai, akiknek idővel a közéjük fölkapaszkodó, alsóbb szintű elemek jelenlétét is el kellett viselni. Társadalmi és gazdasági helyzetük mindinkább hanyatlott. Az egykori szolgáló nemesek rangját, az utódaik nevéhez fűződő százados — nemegyszer kétes értékű — hírnevet és úri mivoltukat azonban még a XX. század első felében is féltékenyen őrizték.

Az itt közölt tanulmány — amely része egy készülő disszertációnak — a XVI–XVII.

században katonáskodó nemesek körülményeit elemzi. Célja, hogy föltárja a Batthyányak szolgálatában álló szerviensek birtokviszonyait, s ezek bemutatása során vázolja e katonaréteg gazdasági és jogi kapcsolatait, valamint szokásrendszerét. Vizsgálódásai csupán a Dunántúl nyugati részére terjednek ki, így nem kíván az egész országrészre érvényes, általánosan jellemző megállapításokat tenni. A Dunántúl más nagybirtokain és a Felvidéken szolgáló nemesesség körülményeinek összehasonlítása alkalmat nyújtana helyzetük teljes föltárására, ez azonban túlnő a készülő disszertáció keretein is, és további kutatásokat igényel.

A XVI–XVII. századi Magyarországon a szervitori intézmény reneszánszát élte. A török támadások meg-megújuló és mind erősebb hullámai egyre följebb hatoltak a déli végektől az ország középső területei felé. A Balkán félsziget török kézre kerülése után a délszlávok nagy rajokban költöztek Magyarországra, később pedig a horvát-szlavón részekről és a szorosan vett magyar területekről is megindult a lakosság áramlása észak és nyugat felé. A meghódított vidékekről a birtokát veszített nemesség is elmenekült, hogy a királyi Magyarországon szerezzen családjának otthont, védelmet, magának pedig vitézi hírnevet és új birtokot. A nyugati országhatár közelében, ahol csak keskeny sáv maradt mentes a török hódítástól, az ellenség elől futott nemesek egy része elfoglalta a jobbágyoktól elvett földeket: Szemerén „a földesurak 5 házból üzték ki a jobbágyokat s ezekben most maguk a nemesek laknak, akik a török miatti félelemből jöttek el Sokoróból”. A sokaktól birtokolt Egyházas- és Mankóbükkön „két házat foglaltak el a nemesek vői számára”, Rejteken jobbágytelkeket „nemesi kúriák és lakóhelyek számára”. Viszlóbikken Deák Benedek 4 jobbágytelket „usurpavit ad rationem curiae nobilitaris”.¹ Mások rokonaiknál találtak menedéket, mint széplaki Botka Ferenc és felesége, Kisfaludy Katalin. Miután a török 1578-ban elűzte őket ősi lakóhelyükről, Kisfaludy I. Balázs Sopron vármegyei birtokán leltek új otthonra, ahol 1 zsellértelket kaptak szálláshelyül Gyórón, eltartásukra pedig 2 jobbágyhelyet s 1 rétet Círákon.² Legtöbbjének azonban fegyverén kívül semmije sem maradt, s nem túlzott az a jelentés, amelyik így jellemezte 1550-ben a hódoltság területéről elűzött nemesség helyzetét: „Az szegény nemesség igen elbúsult, mert olyak vannak bennök, hogy éhen is meghalnak, oly szegények vannak bennök.”³ A családi otthon és a vitézi hírnév utáni vágyon túl a török elleni harc és hazájuk szeretete lelkesítette őket, amikor „vitézlő atyafiak”-ként a király vagy földesurak szolgálatába állottak.

A honos nyugat-dunántúli nemesek helyzete annyival volt kedvezőbb, hogy házaik és birtokaik még nem estek áldozatul a török előrenyomulásának, de egyikük sem lehetett biztos afelől, hogy jószága érintetlen marad. A kor kívánta követelmény és az egyéni érdek találkozott náluk is, amikor főurak vagy jómódú középbirtokosok szervienseiként katonai szolgálatot vállalva oltalmazták a megmaradt Dunántúlt, s egyúttal a hódoltsági határ mentén vagy annak közelében fekvő birtokaikat. A szolgálatvállalás természetesen nemcsak a meglévő birtokok védelmét, hanem újabbak megszerzését is lehetővé tette: „Minden vitézlő ember az urak fizetésére siet, mert az urak az ő szolgálók fizetésében el nem vesztnék, hanem pénzről pénzre nekik megfizetnek. Annak fölötté jószágoakat is sokat közikbe osztanak. Ha melyik gonosz szerencsével kárt vall, mindennel segítik, s nem hagyják megszegényedni”⁴ — írták a XVI. században a kanizsai vitézek. A katonáskodó szerviensek nagy részét a birtokaikat veszített vagy a meglévőket oltalmazó nemesek, a felemelkedés útját kereső szabad állapotú kisnemesek és a jobbágyi sorból származó, de nemesítést nyert elemek alkották, akik szolgálataikért a szerződésben megállapított fizetés mellett gyakran kaptak „libera sessio”-t, azaz szol-

¹ Maksay F.: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1958. 32.

² Országos Levéltár (továbbiakban: O. L.) Kisfaludy cs. P. 430. 4. cs. 1578. év 8. f.

³ Takáts S.: Bajvivó magyarok. (Az igazi szegénylegények.) Bp. 1963. 11.

⁴ Uo. 15.

gáltatásmentes telket vagy telekrészt. A birtokadományozás viszonylag ritkán előforduló esete volt, amikor szolgálatba lépéskor azonnal írásba foglalták az adományozást, mint a Batthyányakhoz 1584-ben szegődött Hegedős János szerződésében: „...egy lóra jár neki esztendeig 16 magyar ft és annak utána Rohoncon egy helyet bír arról is szabadásga lészen.”⁵ Hegedős szerződését egyedi esetként is értékelhetjük, mert az általános nem ez, hanem az írott törvényektől meghatározott, vagy a szokásjog által elfogadott és alkalmazott, számos jogi követelménynek megfelelő, oklevélbe foglalt birtokadományozás, amelyből mindenkor világosan kiderült a szerviens-birtok jellege is.

A katonáskodó nemesség — eredetét tekintve — többféle jószág birtokosa vagy tulajdonosa lehetett. Szolgálatiért a XVI. században örökjögű és örökösre szóló birtokadományt kapott; kivételt képezett: az öröklődő adománnyal szemben az életfogytig vagy visszavonásig adott donáció, az örökjögűvel szemben a zálogosítás esete. A XVII. században az adományok fajtái nem változtak, csupán arányaik, amennyiben az örökjögű és örökösökre szólóan adományozott jószág mellett magasra szökött a zálogba vett birtokok száma.

Az adományrendszer alapját a király legfőbb földesurasága képezte; minden nemesi jószág elvben az ő adományából származott. Így jutottak örökös birtokhoz olyan közismert, királyi szolgálatban állott vitézek, mint Kerecsényi László, aki az 1550-es években szigeti kapitánysága idején kapta a királytól Danócot, Újfalut és Veresmartot,⁶ valamint Thury György, akinek Zircet, az egykori apátsági földeket juttatta Miksa király 1565-ben.⁷

A XVI. századra megszűnt az adományozás királyi privilégiuma s egyre gyakoribbá vált a magánemberek: főurak és nemesek által híveiknek juttatott, — de királyi megerősítést nyert — donáció. A töröktől szorongatott Dunántúl egyik birtokosa 1578-ban az alábbi kötelező levelet állította ki Kisfaludy I. Balázsnak: „En Blagai István adom kezem írását ez mai napon, 23 die novembris, az én szolgáltnak Kisfaludy Balázsnak, hogy ha az Úr Isten iltet szerencsével, tehát adok neki egy udvarhelt örökké örökken, firul fira mind rétével és szántóföldével egyetemben és ilyen ok alatt, ha engem szolgál ... És meg akarom bizonyítani az kit énnekem gyermekségemben szolgált, hogy én sem hagyom ötet, hanem meg akarom neki hálálni, ...”⁸ Ezidőtájt adományozott örökös jószágot szervienseinek a Murától délre egy másik birtokos, Zrínyi I. György: a Tahiak hűséges szolgálataikért megkapták Bosjakot „minden faluival” együtt, s számosan jutottak nemesi telekhez Medve és Rokonok tartományban.⁹

Zrínyi és Blagai adományai tartalmazzák mindazon elemeket, amelyek segítségével a magándonáció lényegét meghatározhatjuk. Eszerint a m a g á n a d o m á n y olyan földbirtok, amelyet magánember juttat szervienseinek hű szolgálatai jutalmául vagy jövőbeli szolgálatai reményében önként, fiörökösre szólóan is, örökjogon és visszavonhatatlanul. Meghatározásunk első momentum a múlt és jövőbeli szolgálatok önkéntes jutalmazása. A XVI—XVII. századi adománylevelekben nemegyszer kifejezésre jut a nagybirtokosok vélekedése a jutalmazás indokáról és értelméről, amely sosem terjed túl a szerviens odaadó és hűséges szolgálatának elismerésén. A sablonossá vált fordulat mögött azonban ott rejlik az oklevél lényege, amelyben feltárul az adományrendszer kettős feladata: jutalmazni a már megtett szolgálatot, esetleg kárpótolni az elszenvedett veszteségért és további hűséges szolgálatokra buzdítani. A jutalmazás aktusát, valamint az adomány és a hűségfogalom összefonódását mutatja az olyan donáció, amilyenben az enyingi Török testvérek részesítették a családjukat egész életében szolgáló Martonfalvai Imre deákot. Török János 1546-ban a Vas vármegyei Acsádon

⁵ O. L. Batthyány cs. (továbbiakban: B. cs.) P. 1322. 45. cs. 94. sz.

⁶ Történelmi Tár (továbbiakban: T. T.) 1906. Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz 1553—1562. 262. Közli: Komáromy A.

⁷ Zirc a XVII. század elejéig Thury György családja kezén maradt. Évtizedekig tartó pereskedés után került ismét a lilienfeldi ciszterciák birtokába 1659-ben. *Lipták G.*: Zirc és Csesznek. Bp. é. n. 9—11.

⁸ O. L. Kisfaludy cs. P. 430. 4. cs. 1578. év. 1. f.

⁹ O. L. Acta Zrínyiana. X. 27. 5219. d. 1. c. 131.

és a mellette fekvő Köveskúton adományozott 3 kúriát szerviensének.¹⁰ Néhány esztendővel később Török Ferenc — az akkori pápai kapitány — adta széplaki és sarudi birtokát Martonfalvainak hűséges szolgálataiért.¹¹ Az ilyenfajta adománynak azonban nemcsak jutalom jellege van; a kárpótlás, ellenszolgáltatás anyagi mozzanata egyúttal kifejezi a donátor azon nehézségét is, hogy szerviensei szolgálatát pénzzel vagy értékesíthető áruval nem tudja maradéktalanul kifizetni. A magánadományról szóló meghatározás második eleme szerint a donációt csupán az adományos fiutódai örökölhették. Minthogy a birtokot a szerviens fegyveres szolgálataért adták, a jószág a XVI. századot megelőzően valóban csak a finemű leszármazókra szállott tovább. A XV. század második felében azonban megjelentek a mindkét nemre szóló adományok, s korszakunkban már elismerték a leányok részesedését is a nemesi jószágban. Lényegesebb a definíció harmadik s egyben utolsó mozzanata, amely szerint a donátor örökjogon és visszavonhatatlanul adományozta a földbirtokot. Az adományozó semmi jogot nem tartott fenn magának vagy utódainak, hanem mindent hívére ruházott át, azaz tulajdonába adta.

Ahogy a szerviensnek juttatott magánadomány korszakunk végéig lényegét tekintve semmit sem változott, az oklevelek is megőrizték azokat az elemeket, amelyekkel a magádonáció meghatározásakor találkozunk. Ennek igazolására közöljük egy 1713-ban kelt írás szövegét, amely egyúttal dokumentálja, hogy a földbirtokosok a szervitori intézmény hanyatlása után is mindenféle hosszabb ideig tartó szolgálat jutalmazásakor egyfajta donációs levelet írtak: „Mi németújvári gróf Batthyány Zsigmond . . . tekintvén tekintetes, nemzetes, vitézlő fölső Sigray József vice ispány uram hozzánk sok alkalmatosságokkal contestált fáradságos jó akaratját s nekünk tovább is szolgálni igyekező készségét tapasztalván, magunk szabad jó akaratunkbul és szántszándékkal adtuk az mi örökös csékei jobbágyunkat Horváth Mihályt . . . minden fiaival és gyermekeivel firul fira, örökösen és megmásolhatatlanul mindennémű és akármilyen névvel nevezendő ingó javaival és marhájával edgyütt följobb írt Sigray József uramnak.”¹²

Amint Sigray uram donációs leveléből többé-kevésbé kiderül, a magánadomány tárgya mindig birtok vagy birtokrész, annak tartozékaival és hasznával: belsőség, szántóföld, rét, kaszáló, erdő stb. Hasznothajtó jogok csak mellesleg, a földbirtok járulékaként szerepelnek. Egyes adománylevelek külön kiemelik az udvarhelyet, amelyet a XVI—XVII. században nemesi udvarhelynek, kúriának mondanak. A nemesi hely jelölésére ebben a korban más kifejezéseket is használtak. Leggyakoribb a szesszió, amely ülést jelentett, s egyformán használtak nemes-, jobbágy- és zsellérhely megnevezésére. Mivel a megszállás, reaszállítás vagy beszállás csak a birtokon történt ideiglenes megtelepedést jelentette, és ülés vagy megülés az állandó birtokbavételt, magát a birtokot ülésnek („sessio”), a birtokost pedig ülőnek („residens”) nevezték. A szesszió, hely szókon kívül a telek szót is használták országszerte, mind a szorosán vett házhely, mind a házhoz tartozó földek megjelölésére.¹³ A XVI—XVII. század birtok-terminológiájának gazdagságát mutatja, hogy a latin és a magyar elnevezések mellett a német eredetű léhen is meghonosodott, amely egyértelmű a szesszió szóval, s mivel az ülés nemcsak jobbágytelket, de nemesi szessziót is jelentett, a léhen szót is egyformán használták a nemesi és jobbágy ülés, porta és telek megjelölésére.¹⁴ A nemesi léhent például egy 1589-ben kiállított királyi adománylevél így említi: „Donatio juris regis für den Georg Töttösy und seine erben über ein lehen hof in Gyak (sessio curiaque nobilitaris)”.¹⁵ Az egész, fél és har-

¹⁰ Monumenta Hungariae Historica, Scriptores XXXI. k. (továbbiakban: MHHS.) Bp. 1881. Martonfalvai Imre deák emlékirata. 166. Közli: Szopori Nagy I.

¹¹ T. T. 1907. Magyar levelek a XVI. századból. II. 416.

¹² O. L. Békassy cs. P. 45. 11. cs. 1711—1720. év 11. f.

¹³ Takáts S.: Emlékezzünk eleinkről. (A magyar léhen és holden). Bp. é. n. 290—291. és 295.

¹⁴ Uo. 298.

¹⁵ Uo. 302.

mad léhenekhez (szessziókhoz) tartozó földek nagysága és fajtái tartományonként, sőt falvanként is változtak a XVI. századi Dunántúlon. Gencsen az egész helyhez 16 hold szántó, 1 kasza-alja rét és 1 káposztáskert tartozott; Fraknón 30 hold szántó, 3 kasza-alja rét és káposztáskert; Kissidában 22 hold szántó, 2 kasza-alja rét, valamint káposztás- és házikert; Losományon 32 hold szántó. Felsőzákányon a fél helyhez 28 hold szántó, 10 kasza-alja rét és 1 káposztáskert járt; Szentmargiton 16 hold szántó és 3 kasza-alja rét. A fraknoi uradalom falvaiban találkozunk olyan fél szessziókkal, amelyekhez 20 hold szántó és 6 kasza-alja rét tartozott, s olyanokkal is, amelyek csak 6 hold szántóval és 1 kasza-alja réttel rendelkeztek. A kismartoni uradalom már melített Szentmargit nevű falvában a negyed helyhez 8 hold szántó és 3 kasza-alja rét járt.¹⁶ Talán fölöslegesnek tűnik e hosszas időzés a birtoktörténet jól ismert kérdéseinél és hibásnak a jobbágy- valamint a nemesi szessziók együtt említése, de mindjárt látni fogjuk, hogy helyénvaló. A szerviensi birtoka ugyanis — akárcsak a jobbágyé — a szorosan vett házhelyből és a hozzá tartozó földterületekből állott, mely utóbbiakat — leszámítva a saját kezelésű, udvarhelyföldnek nevezett szántót — a jobbágyok házhelyei és földjei, mint kis egységek, együttesen alkották. Modellünk tehát a következő: középpontban állott a szerviensi háza — vagyoni helyzetétől függően udvarháza vagy kastélya —, körülötte vagy ahhoz közel, többnyire azonban szétszórta, távolabb helyezkedtek el — ugyancsak vagyoni helyzetétől meghatározottan — több-kevesebb jobbágyának házhelyei, házai a hozzájuk tartozó földterületekkel. A nemesi udvarház és a jobbágytelkek együttesen alkották a nagy egységet, a szerviensi-birtokot. A vázolt séma alapján a Batthyányak szolgálatában állott jómódú Békássy család Vas vármegyében fekvő hermányi örökjögű jószágát a következőképpen rekonstruálhatjuk a XVII—XVIII. század fordulóján: a birtok középpontja az 1 emeletes hermányi kastély, amelynek felső szintjén 5 szoba és a kápolna helyezkedett el; a földszinten 2 szoba, „cseléd ház” és a konyha. Az épület alatt pince húzódott. A kastély udvarán kút állott, 3 gabonás ház, kocsi szin, szekér szin, galamb ház, juh akol, tyúk ház, tej ház, major ház, 3 istálló, az udvar szomszédságában pajták, jégverem és asztagok. A kúriához 12 egész helyes, 1 fél helyes, 1 zsellér helyes és 2 pusztai helyes jobbágy földjei tartoztak. A szántóterület nagysága 107 hold, az állatállomány 193 darab juh. A birtokhoz tartozott még 1 háromkerekű vizimalom, amely a Gyöngyös vizén állott, mellette a molnár háza kerttel és istállóval.¹⁷

Az örökjogon és örökösökre szólóan adományozásra kerülő birtokot — mint minden nemesi jószágot — kettős kötelék láncolta le: az ősiség és az adományrendszer, a király és a donátor nemesi nemzetségének joga. A híveit jutalmazó úrnak tehát biztosítania kellett adománya békés birtoklását a családdal és a királlyal szemben. A biztosítás első módja a rokoni beleegyezés megszerzése és a szavatosság-vállalás. Az adományozó csak osztályos atyjafiainak, sőt szomszédainak, határosainak akaratával egybehangzóan cselekedhetett, ellenkező esetben az adományt éppen úgy megtámadhatták, mint az eladást.¹⁸ Természetes tehát, hogy az úr szavatosságot vállalt szerviensével szemben, azaz kötelezte magát, hogy őt minden keresettel szemben megvédi saját költségén és fáradságával. A donáció biztosításának második módja a királyi megerősítés. Ez a követelmény egyidős a magánadományrendszerrel és a király legfőbb földesuraságából következően a magándonáció érvényességi kelléke.

Az ingatlanszerzés érvényéhez szükséges volt még a bevezetés vagy beiktatás, amelynek az volt a célja, hogy az adományost a jószág kétségtelen tulajdonosává tegye, mert csak a beiktatáskor derült ki, hogy a donációval nem sértették-e meg valakinek a jogait. Az aktust nyilvánosan és a birtok színén folytatta le a királyi megbízott egy káptalani ember jelenlétében.

¹⁶ Az adatok jobbágyszessziókra vonatkoznak, amelyek kis eltéréssel megfelelnek az országos átlagnak. *Takáts S.*: i. m. 300 és *Maksay F.*: i. m. 100—102.

¹⁷ O. L. Békássy cs. P. 45. 11. cs. 1711—1720. év 15—18. f.

¹⁸ Csak a vásárolt birtok eladományozásánál nem kellett beleegyezés. Evvel szabadon rendelkezett a tulajdonos.

A bevezetés után mindketten még 3 napig a helyszínen, s összesen 15 napig együtt maradtak. Ez alatt történhetett ellentmondás, amelynek értelme a jogfenntartás és a birtok védelme volt. Ha 15 napon belül senki sem mondott ellen, a bevezetés épen maradt és az adományos birtokba vehette a jószágot.¹⁹

Összefoglalva az elmondottakat a magánadományozás sémáját a következőképpen rajzolhatjuk meg: az úr megemlékezvén szervienseinek hűséges szolgálatairól — mellesleg jövőbeli szolgálatainak reményében — jutalmazás gyanánt öröklött, vásárolt vagy adományba kapott jószágát, birtokrészét örökösire szólóan, örökjogon és visszavonhatatlanul neki adományozza és szavatosságot vállal. A donáció kétoldalú biztosítása után az adományost beiktatták birtokába.

Az a tény, hogy a szerviens örökjogú földbirtokot kapott adományba, a fölemelkedés útját fegyveres szolgálattal kereső, alacsony állapotú elemek rendi állására nézve mélyreható következményekkel járt: a birtoktalan és nemtelen jobbágy az adományozással birtokossá válhatott, s ezzel nemesi jogok gyakorlójává. Más kérdés persze, hogy a XVI—XVII. században a rendi korlátok áttörése nehézségekbe ütközött és az ilyen nemesítés nem vált általánossá; a Dunántúlon mégis találkozunk olyanokkal, akik vitézségükkel szereztek nemesi címet és birtokot.

Az örökjogon és örökösökre szólóan adományozott jószágnál nem volt kivétel abban a tekintetben, hogy tulajdonosa szabadon rendelkezhetett vele, nevezetesen eladhatta, elajándékozhatta, elzálogosíthatta és általában minden módon elidegeníthette. A nemesi birtok eladására és zálogba vetésére bőven találunk példát korszakunkban. A XVII. század végén Batthyány II. Ádám két szerviense: merényei Balogh Sándor és Békássy Miklós körmendi kapitány között létrejött adás-vételi szerződés szerint Balogh eladja „örökben” a korábban említett hermányi és kisszlősi „portio”-ját Békássy Miklósnak és feleségének, fölsőkáldi Káldy Jusztinának.²⁰ Franciscs János, ugyancsak a Batthyány-család szerviense, az 1687. december 19-én Nemetújvárott kelt megállapodás értelmében a következő indokkal bocsátja zálogba három holdnyi örökös birtokrészét: „Haraszi falu mellett lévén három hold földem, ki messzi lévén tülem és osztályom után huszonöt szetendeje, hogy semmi hasznát nem vettem, kire nézve, hogy azon földnek az árát hasznosabb helre fordítsam kölletett elválnom tüle. Azért adtam az nemes, nemzetes Tallján Anna asszonynak és maradékiknak zálogban tizenöt forintért, ily okkal, ha megganéjkoztatja ükegyelme, három vetésig ki ne válthassam...”²¹

A szerviens-birtok fölötti szabad rendelkezés jogára utalnak a XVII. században gyakori kezeslevelek is. A kezességvállalás valamilyen vétségért fogvatartott, de bíróság elé még nem állított személy ideiglenes szabadon bocsátására irányult. A kezesek meghatározott összeg (óvadék) letételével kiválthatták a vétkest, aki mindaddig élvezhette szabadságát, amíg ura törvény elé nem idéztette. A meghatározott törvénynapra a kezeseknek elő kellett állítaniok, hogy feleljen tettéért. Ellenkező esetben, vagy ha a bűnös időközben megszökött, a kezesek a kezeslevélben lekötött összeg értékéig ingó és ingatlan vagyonukkal feleltek. Ismeretlen vétségért tartotta fogva Batthyány I. Ádám Vázsonyi András nevű szerviensét, akit társai váltottak ki a szalonaki tömlőcből 1643 júliusában a következő feltételekkel: „Mi az alább megírt személyek ... vettük ki ezen őnagysága szolgáját kezességen Vázsonyi András nevőt, ki mast Szalonakon tartatik rabságban őnagyságátul és lettünk kezesek az szerint amint következik.” Tizenhatan vállaltak kezességet Vázsonyiért 295 forint és 5 tallér összeggel. Kezeskedtek azért, hogy ezentúl „jámborul fogja szolgálni” urát, de ha mégis törvény elé idézné tartoznak elő-

¹⁹ A magyar feudális és burzsoá magánjog és büntetőjog elemei. Bp. 1959. 25—26. Összeállította: Bónis Gy.—Nedeczky Sándor, Esterházy Pál nádor első udvari szerviense azért mondott ellen egy beiktatáson, mert a nemesi birtok adományosa, bizonyos Kántor Pál, nem nyert nemességet. O. L. Nedeczky cs. P. 512. 4. cs. 1689. év. 5. f.

²⁰ O. L. Békássy cs. P. 45. 10. cs. 1694—1696. év 29. f.

²¹ O. L. B. cs. P. 1313. 23. cs. 14/6. sz.

állítani, különben „ezen specificált kezességbeli summát mindenikünkön ö nagysága ez levelünk erejével rajtunk és jószágunkból megvehesse és vetethesse...” Az óvadékot letett személyek között Batthyány generális főember szolgálai és hadnagyai szerepeltek: Szily István, Vadas István, Teveli István, Kéry Pál és mások.²²

Nagyúrnak nagy udvarra, sok szerviensre volt szüksége, s ha ezek mind örökjogú birtokot kaptak, a családi vagyon jelentős része vándorolhatott idegen kézre. A főurak természetesen nem nyugodhattak bele a nagybirtok állagának ilyen megcsorbításába, s ennek meggátolására több módszerrel kísérleteztek. Az egyik módszer a birtokot amúgyis öröklő utódoknak a nagybirtokhoz kötésére irányult, a család szolgálatának megvalósítására, miáltal nemcsak az adomány nem veszett el, hanem állandó, megbízható szervienshad is rendelkezésre állott. A Batthyányaknál katonáskodott Francsics-család egyik tagja, Gáspár például a következő indoklással kapott adómentességet 1639-ben az ura birtokán fekvő, Tobaj falubeli örökjogú malmára: „...tekéntvén az mi jámbor szolgáknak Francsics Gáspárnak kerelünk való forgolódását és szolgálatját, azon Francsics Gáspárnak az minemű volna van az mi Tobaj falunkban németújvári vidékben, annak ... mindennemű adófizetését condnáltuk neki úgy, hogy sem nekünk sem maradékunknak semmi adófizetéssel ne tartozzék az malomtul a maga életéig. Meghalván ünagysága az maradékja szolgálván az mi maradékunkat.”²³

A nagybirtokosok másik módszere abban állott, hogy egyik vagy másik család következetesen módosította az adomány örökjogának, öröklésének vagy visszavonhatatlanságának klauzuláit, tehát bizonyos tisztség ellátásáig vagy életfogytig és visszavonhatóan adta a birtokot. Batthyány I. Ádám szerviensei közül a csákányi lovasok mindenkor parancsnoka tisztségével együtt bizonyos szolgálati birtok jövedelmét is élvezte. A jószágon ház állott, amely a tisztségviselő lakásául szolgált. A XVII. század közepén Keczer Jánosé a csákányi birtok 1654-ben bekövetkezett haláláig, utána a soron következő tisztségviselő, Kisfaludy II. Balázs vette át.²⁴ A XVI. század donációs leveleiben gyakran bukkan föl az életfogytig tartó adományozás, amelynek lényege a visszaválthatóság: az adományos halála után ugyanis az úr vagy utódai kiválthatták örökösétől vagy hagyományosától, ők viszont ellentmondás és per nélkül kötelesek ezeket visszabocsátani. A visszaváltás lehetősége voltaképpen kijátszotta az örökjogú adomány elvét s az örökös birtoklást záloggá változtatta, amelynél a kezdeményezés az úr kezében volt. Nagyon valószínű, hogy a XVII. században nagy jelentőségre szert tett inskripció elődje a visszaváltható adomány, amely a nagybirtokot kedvezőbb helyzetbe hozta a kisebb birtokosokkal szemben.

Amikor a szerviens eladta vagy elzálogosította örökjogon szerzett birtokát, nemcsak idegeneket, hanem urát is eltilthatta a birtok elfoglalásától, elidegenítésétől. Ezt a rendelkezést a dominus úgy próbálta korlátozni, hogy — az elidegenítés jogát nem vonva kétségbe — kikötötte magának és utódainak az elővételi jogot, illetve elzálogosításnál gyakorolható elsőbbségi jogot. Az elővétel a visszaváltásnál kedvezőtlenebb helyzetbe hozta a főurat, mert az elővételnél a visszaszerzéssel várnia kellett addig, míg a szerviens saját jószántából vált meg az adománytól, a visszaváltásnál viszont, mint zálogadós — aki megtartotta tulajdonjogát — megszabta a birtoklás feltételeit, időtartamát. A főurak persze kedvezőtlenebb helyzetük ellenére is gyakorolták elővételi jogukat: Batthyány II. Ádám 1693-ban vásárolta meg a Francsics-családtól a Vas vármegyei Berki faluban fekvő örökös jószágot. Előbb Francsics III. Zsigmond és Éva adta el 3 fél helyes jobbágyát, „item egy fertály pusztá helet” és Berki faluban lévő minden jussát „más hasznosabb jószágnak vásárlásáért ... háromszáz forintokért örökban...”²⁵ Néhány hónappal később Francsics II. Ferenc a következő levelet írta Szalonakon: „Én Francsics Ferenc adom ez levelem által tudtára mindeneknek az kiknek illik, hogy vettem fel méltóságos gróf

²² Uo. P. 1322. 55. cs. II./47. sz.

²³ Uo. P. 1313. 23. cs. 1. sz. 4. f.

²⁴ Uo. P. 1315. 1. cs. 893. f.

²⁵ Uo. P. 1313. 23. cs. 6. sz. 1. f.

Batthyány Ádám főgenerális uramtul őnagyságátul százötven forintot, melyért adtam őnagyságának körmendi tartományban Berki faluban lévő portiomat egészben, mely néhai atyám uramtul és bátyámtul, néhai Francsics Pétertől reám maradt. Úgy, hogy bírja és bírassa őnagysága, maradéki és successori örökösen minden azon jussal és igazsággal, mellyel eleim bírták avagy én is bírtam vagy bírhattam volna. Semmit magamnak vagy maradékimnak abban fönn nem tartván, hanem mint saját örökségeket úgy bírassák őnagyságok irrademptibiliter. Melynek nagyobb bizonyására adtam ezen kezem írásával megerősítettett pecsítés levelemet. Actum Szalonak die 30 máj. 1693. Francsics Ferenc manu propria.”²⁶

A nagybirtokosok szívós birtokvisszaszerzési kísérletei arra mutatnak, hogy túl a szervienseken gyakorolt befolyásukon, valamilyen jogcímnak kellett állnia a visszavonhatatlan adományokkal szemben. Ez a nagyúri jogigény a magszakadás és a hűtlenség esetére irányult. A magszakadás és a birtok visszaháramlása akkor következett be, ha az adományos öröklésre jogosult utódok nélkül halt meg. A hűtlenség miatti birtokvesztés eredetileg csak felségsértés és hazaárulás, később minden olyan bűncselekmény elkövetésének következménye, amelyet törvény vagy jogszokás hűtlenség módjára rendelt büntetni. A defektusnál ritkábban fordult elő a visszaháramlás kikötése hűségzegés és szolgálatmulasztás miatt. Közvetlen előzménye az a gondolat, hogy a szolgálat teljesítése feltétele az adomány birtoklásának, mégpedig fölbontó feltétele: ha a szolgálat elmaradt, a jószágnek vissza kellett szállnia az úrra. Magánadományleveleink nemegyszer kimondták ezt az elvet, de láthatóan mindig olyan esetekben, amikor nem örökjogú adományról volt szó, hanem életre szóló, vagy bizonyos tisztség ellátásához kötött donációról, amilyenre már találtunk példát a csákányi lovasok mindenkor tisztségviselőinél. Életre szólóan kapott adományt Batthyány II. Ferenc szerviense, Váraljai Mátyás, akinek halála után az özvegytől az adományozó fia, II. Ádám vette vissza a birtokot.

A nagybirtokos családja tehát nem mondott le egykönnyen a szolgálat jutalmazásául adott jószágról; a donációt kedvező alkalommal magáénak vallotta, visszaszerezni igyekezett, s a visszaszerzés törvényes eszközei mellett az erőszaktól sem riadt vissza. Legegyszerűbb, bár nem célravezető módszernek a visszafoglalás kínálkozott, ugyanis az úrnak nem volt joga erővel visszavenni az adományos jószágát, mert ezt a hatalmaskodás büntetésével sújtották. A XVI–XVII. század forrásai azonban — közöttük a törvényhozás hasztalan kísérletei a hatalmaskodások, erőszakos birtokvisszafoglalások megakadályozására — arról tanúskodnak, hogy a nagybirtokosok ezt a „nem célravezető” módszert is szorgalmasan alkalmazták. Korábban szoltunk Martonfalvai Imre deák acsádi és köveskúti birtokairól, amelyeket hűséges szolgálataiért az enyingi Török-testvérek adományoztak neki. Nos, 1555-ben a Török-család erővel vette vissza mindkettőt. Martonfalvai így ír erről az eseményről emlékiratában: „... júniusnak 18. napján Török János és Török Ferenc uram mind asszonyommal egyetemben ... és egyebek őnagyságokhoz tartozók mentenek az nemes udvaromra Köveskútra, ott mindent elfoglaltanak...” Ugyanazon a napon „Acsádot az nemes udvarral egyetemben elfoglalák”. A nemesi kúriákkal együtt visszavették a jószághoz tartozó szőlőket, réteket, szántóföldeket és majorokat. Martonfalvai szerint a Török testvéreket egyedül az indította a birtok visszavételére, hogy azokra nekik is szükségük volt.²⁷

Összefoglalva a főuraknak az örökjogú birtokadományok csökkentésére tett kísérleteit, megállapíthatjuk, hogy a szerviensekre gyakorolt befolyásukon: birtokhoz kötésükön, az adománylevél klauzulájának módosításán, elővételi joguk biztosításán, valamint törvényes eszközök igénybevételén túl, a hatalmaskodástól sem riadtak vissza, hogy birtokaik állagát megóvják. A nagybirtok és a kisebb birtokosok egymással folytatott küzdelmében — az elővételi jognak csak esetenkénti gyakorolhatóságától eltekintve — az előbbi vívott ki magának kedvezőbb pozíciót.

²⁶ Uo. 8. sz. 1. f.

²⁷ MHHS.: 177–178.

A XVI—XVII. századi szerviens-birtoknak csak egyik részét alkotta az örökjogú adománybirtok. Másik részét az ősi jószág,²⁸ az örökjogon vásárolt és a zálogba vett ingatlan, valamint a majorgazdaságok kiépítése során elfoglalt földterület képezte.

Birtokvásárlásra csak olyan szerviens volt képes, aki maga is jómódú birtokos: kúriával, jobbágyokkal, esetleg saját költségén tartott katonákkal rendelkezett. A Batthyányak magánhaderejének tisztségviselői között több vagyonos nemesi család képviselőjét találjuk. Közülük is kiemelkedett a Káldy-familia két tagja: Káldy I. Ferenc és fia, II. Ferenc, akik 1634-től a század végéig töltötték be a Batthyány-birtokok hadseregének főkapitányi tisztét. Az ifjabb Káldy tekintélyes vagyont mondhatott magáénak, amelynek egy részét az 1670-es években vásárolta örökjogon a Vas vármegyei Kemesmálon és Besfán. 1674-ben 2 házat vett a hozzá tartozó jószággal 100 magyar forintért, 2 esztendővel később bizonyos Kis Király János „Csákányban lakozó”-tól egy pusztát házhelyet szántóval, réttel és erdővel 50 forintért.²⁹ A szerviens örökjogon vásárolt birtoka nem függött össze szolgálatával; amikor ilyen ügyekben lép elénk, úgy szerepel, mint akármelyik nemes. A birtokszerzésnek ez a módja csak annyiban kapcsolódik tárgyunkhoz, amennyiben vásárolt jószágával ugyanúgy rendelkezhetett, mint adományozott vagy ősi birtokával, sőt elidegenítése esetén rokonai hozzájárulását sem kellett kérnie. A birtokvásárlás másik módja, a zálogba vétel viszont kapcsolódhatott fegyveres szolgálatához; igaz, hogy csak részben, mert a birtokosok részéről történt elzálogosításoknak nemcsak a jutalmazás, hanem a pénzszerzés is motívuma volt.

A XVI—XVII. század zálogos leveleit olvasva tarka kép tárul elénk a zálogosítások kait illetően. Több nagybirtokos család az udvartartás megterhelései és majorgazdasága kiépítése következtében pénzzavarba került s kölcsönfelvételre, birtokai egy részének zálogba adására kényszerült. A pénzszerzés indítja a főúr szerviensét is földjei zálogba vetésére, hogy korábban elzálogosított jószágát kiváltsa, hogy új házat építsen és ahhoz közelebb fekvő, esetleg jobb minőségű földet vásároljon, pótolja elemi csapás: jégkár, tűzvész vagy aszályos esztendő okozta veszteségeit. A szerényebb birtokosok — rokoni ágaik elszaporodása és földjeik megosztása következtében — erre az időre odáig jutottak, hogy az egy-egy családfőre eső föld alig biztosította a háztartás szükségleteit. Így gyakran kényszerültek egy-két jobbágytelküket, kúriájukat vagy pár hold szántójukat zálogba vetni, de ők csak néhány, a legjobb esetben néhány száz forintot kaptak érte.³⁰ Batthyány I. Ádám egyik udvari vitéze 1648 januárjában 3 hold szántóját zálogosította el, hogy az esküvőjén alkalomhoz illeően tudjon megjelenni: „Én Rajky László vallom ez levelemnek rendiben, hogy előttem lévén böcsöletes lakodalmomnak napja, vettem egy kék ég színő új gránát dolmánt az nemzeti és vitézlkő Komáromi János sógor uramtól huszonhárom forinton és huszonöt pénzen. S minthogy készpénzem nincsen, adtam őkegyelmének itt az toronyi határban Vas vármegyében lévőben három hold szántóföldet ... zálogképpen.”³¹ Egy másik záloglevél szerint Dörsönyi György véletlenül meglőtte Káldy Gergely lovát. Kártérítésül 12 tallért állapítottak meg egymás között. Az adós azonban készpénz híján 2 hold földjét és egy darab rétyjét adta zálogba Káldynak, aki mindaddig használhatta, ameddig Dörsönyi vagy atyjafiai le nem tették a 12 tallért.³²

²⁸ A család ősi birtoka nemzedékről-nemzedékre szállott, elidegenítése az adománybirtokéhoz hasonló módon történt, ezért mellőzzük tárgyalását.

²⁹ O. L. Békassy. cs. P. 45. 10. cs. 1674—1676. év 21. és 73. f. Összehasonlításként jegyezzük meg, hogy az éves szolgálatra szerződött, tisztséggel nem rendelkező szerviens fizetése — a természetbeni járandóságon kívül — 16 forint készpénz volt. Ilyen fizetéssel örökjogú birtok vásárlására nem is gondolhattak.

³⁰ *Maksay F.*: i. m. 20.

³¹ O. L. Rajky cs. P. 583. 1. cs. 1648. év 1. f. A Rajky család — amelynek tagjai nemcsak a Batthyányak, hanem a Nádasdyak vitézei között is szolgáltak — ugyanebben az időben szántóit adta bérbe nem is készpénzért, hanem néhány paplanért, néhány pár csizmaért és kapcáért. Uo.

³² O. L. Zombath cs. P. 710. 1. cs. 1678. év 1. f.

A zálogbirtok adás-vételének feltételeit zálogszerződésbe foglalták. Ebben az adós átadta a hitelezőnek az ingatlant és megengedte, hogy az adósság kifizetéséig szedje annak hasznát és jövedelmét. Mivel sokáig nem ismerték a jelzálog intézményt, az átengedett földek jövedelmével pótolták a kamatot, amelynek szedését a római katolikus egyház hosszú ideig tartó tilalma után csak az 1647: 144.tc. engedélyezte.³³ A szerződést káptalan előtt kellett írásba foglalni, s ha a zálogösszeg meghaladta az 50 forintot, a hitelezőt bevezetni. Adománybirtoknak közbecsüértékén fölüli elzálogosításához királyi beleegyezést kívántak meg, s általában az osztályosoknak éppen olyan megkínálását, mint örökvallásnál. „Ha az elzálogosító nem vette figyelembe a rokonok ajánlatát, vagy a megkínálást elmulasztotta, keresetet indíthattak a zálog átruházására. Ilyenkor, ha jogaikat kimutatták, a hitelezőt kielégítvén, helyébe léptek.”³⁴

A zálogügylet két főszereplője a záloghitelező és a zálogadós. Mindkettőt jogok illeték meg és kötelezettségek terheltek. A záloghitelező alapvető joga volt, hogy a zálogbirtokot birtokában tarthatta és használhatta minden hasznával és jövedelmével, ahogyan Palotai Miklós, Batthyány I. Ádám főember szolgálja az 1654 novemberében urától 1500 forintért zálogba vett Vas vármegyei Drumoly nevű falut a hozzá tartozó szántóföldek, rétek, erdők és halászó vizek hasznával, valamint a jobbágyság robotjából és dézsmájából származó jövedelemmel.³⁵

A záloghitelező a jószágot szerződése tartamára a zálogba adhatta, s gyakran több hitelező és adós alkotta azt a láncot, amelynek első tagja, a birtok tulajdonosa vagy annak utóda, a második esetleg a harmadik záloghitelezőtől váltotta vissza a földeket. A korábbi rendelkezési tilalom föloldása feltehetően összefüggött azzal a jelenséggel, hogy ebben az időben a zálogbirtok már nemcsak a szolgálat jutalmazásának, hanem — mint említettük — a pénzszerzésnek is eszközévé vált. A zálogbirtok továbbadásának eseteivel találkozunk a körmendi dominiumban fekvő szarvaskendi birtokon, amelyből Sibrik Tamás adott zálogba két jobbágytelket Batthyány II. Ferenc hadnagyának, Hertelendy Istvánnak, aki 40 forintért tovább zálogosította az egerszegi kapitánynak, merenyei Balogh Jánosnak.³⁶ Ugyancsak az egerszegi kapitány vette zálogba a Sibrik-család másik tagjától, Istvántól a szarvaskendi kúriához tartozó földeket és 2 jobbágyhelyet 1628 októberében 100 forintért. Miután Balogh János meghalt, András nevű fia birtokolta a jószág egyik részét, másik részét pedig a Balogh-családdal rokon Pattyi György uram. Ezért Sibrik István, — amikor 1644 januárjában kiváltotta összes zálogos ingatlanát — megfelezte a zálogösszeget és 50—50 forintot fizetett a két birtokosnak.³⁷ A zálogszerződések visszatérő fordulata, hogy a hitelező a kiváltáskor nemcsak a zálogösszeget, hanem az ingatlanba fektetett hasznos és szükséges beruházásait is követelhetette. A zálogösszeg tehát az esetleges beruházások összegével megnövekedve került vissza az adóstól. Ilyen feltétellel válthatták vissza a Vas vármegyei Horvátnádálján fekvő jószágukat a Batthyányiak a Franciscs-családtól: „...ha az mi maradékunk — írta Batthyány I. Ádám 1639-ben — az ú maradékjoktól az jószágot el akarnák venni, másképpen el ne vehessék, hanem azt az somma pénzt tartozzanak letenni az ú maradékjoknak az mennyiben azelőtt az jószág inscribáltatott és az mennyi pénzt az jószágra adtanak olyan monétával. És ... megbecsülvén azon jószágon csenáltatott épületeket, házakat, irtásokat és mindennemő melioratiokat és azt is az levelekben beíratott sommával összevagy egyszersmind tartozzanak letenni az mi maradékunk az ú maradékjoknak, úgy nyolhassanak az jószághoz s másképpen ne...”³⁸

³³ Az engedélyezett kamat 6%-os volt. *Bónis Gy.*: A magyar büntető törvénykönyv első javaslata 1712-ben. Bp. 1934. 42.

³⁴ A magyar feudális és burzsoá magánjog ... 32. Összeállította: Bónis Gy.

³⁵ O. L. B. cs. P. 1315. 3. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1654. év 12. f.

³⁶ O. L. Békássy cs. P. 45. 7. cs. 1616. év 6. f.

³⁷ Uo. 8. cs. és 1640—1645. év 25. f.

³⁸ O. L. B. cs. P. 1313. 23. cs. 1. sz. 3. f.

A záloghitelező kötelességei közül legfontosabb a zálogba vett jószág közterheinek vállalása. Palotai Miklós, az imént említett Drumoly nevű helységet olyan feltétellel kapta zálogba, hogy a „király adójá”-n kívül biztosíttatnia kellett a falut terhelő „gratuitus labor”-t és a katonai beszállásolást is.³⁹ A hitelező ezenkívül köteles volt a zálogszerződésben megállapított idő leteltével — a zálogösszeg fejében — visszabocsátani a jószágot. A birtoklási idő tartama változott. Leggyakoribb a két éves terminus, amint azt Kardos Pál körmendi szerviens 1695-ben kelt zálogos levelében találjuk: „Én Kardos Pál Körmenden vitézlő seregnek főhadnagya adom tudására mindeneknek az kiknek illik, hogy én adtam az kis malom fölött való földemet az két út között Horvátnádálján lakozó Korbasesics Mátyásnak zálogban 24 magyar forintban ... 2 vetíség tovább nem adom, hanem az fölül megírt 24 magyar forintot letívén az föld visszaszálljon.”⁴⁰ Gyakori a „három vetésig” történő elzálogosítás is. Ennek feltétele azonban, hogy a hitelező birtoklása idején megtrágyáztassa a földet. Az adós részéről tett engedmény viszont, hogy ilyenkor a hitelező a visszaváltás után is betakaríthatta a termést, learathatta a lábon álló gabonát. A 2—3 éves szerződések mellett a 10—15 esztendő, középtávú zálogosítások képviselték a zálogszerződések pontos, időhöz kötött típusát. A másod- vagy harmadízig adományozott zálogbirtok ellenben bizonytalan időre szólt, s az előbbiektől minőségileg is különbözött. A zálogosításnak ez a típusa ugyanis közel került a szerviens szolgáltatának jutalmazásához. Ezt a célt szolgálta Batthyány I. Ádám egyik szerviensének másodízig juttatott zálogadománya. Az 1658. május 30-án kelt szerződésből tudjuk, hogy a hitelező, Kisfaludy II. Balázs ekkor Csákányban és Szentpéteren a kapitányi tisztet viselte. Hűséges szolgálataiért ura adott neki, feleségének és leendő utódainak egy kőházat Németújvárbán, egy majorházat a hozzá tartozó szántókkal, rétekkel és szőlővel, valamint a birtok összes jövedelmével 1000 forint zálogösszegért. A szerződés értelmében a jószágot Kisfaludy, felesége és gyermekeik is életük végéig birtokolhatták. Batthyány levele azonban hozzáfűzi, „...hogya Kisfaludy Balázs és felesége sine haeredum solatio decidálnának”, a házhoz és tartozékaihoz senkinek jussa ne legyen, hanem szálljon vissza a Batthyány családra.⁴¹ Nádasdy Pál is szerviens hűséges szolgáltatát jutalmazta, amikor elzálogosította a csapodi „nemes udvarhelt” 10 ház kapui jobbággal egyetemben. Az 1621 májusában kelt szerződés szerint: „Mi Nádasdy Pál Fogaras földének örökös és Vas vármegyének főispánja adjuk emlékezetül mindeneknek, hogy mi megtekéntvén az mi jámbor szolgálknak az nemes és vitézlő Ferenczy Péter uramnak hűséges szolgálatját és környölünk való nyughatatlan forgolódását, mellyel nekünk jövendőben is ajánlja magát, azt a nemes udvarhelt, melyet azelőtt néhai Tarnóczy Jakab és gyermeki is Csapodon ezen Sopron vármegyében és az mi kapui várunkhoz tartozandó jószágunkbul idvözült szerelmes atyánk adományából bírtanak, ugyan azon helekben lévő tíz ház jobbágyokkal egyetemben ... adtuk az megnevezett Ferenczy Péter uramnak és leendő feleségének Baranyay Zsófia asszonynak és ötülök származandó fiúi és leányi magzatoknak ezer magyar forintban...” A visszaváltásra legkorábban Ferenczy unokáinak idejében, tehát a harmadik generáció életében kerülhetett sor.⁴²

A zálogügyek másik főszereplője a zálogadós, aki megtartotta tulajdonjogát, tehát az átbocsátott ingatlant el is adhatta, de a vevőnek át kellett vennie a zálogszerződés feltételeit. Az első hitelezőtől a következő azonban csak akkor vehette át a jószágot, amikor erre a tulajdonos írásbeli engedélyét megkapta. A zálogadós gyakran erősítette meg a hitelező birtoklási jogát: Káldy II. Ferenc főkapitány a Vas vármegyei Gödör nevű faluban tíz jobbágyhelyet adott zálogba „mindennemű hasznokkal, jussal és igazsággal” bizonyos nemzetes és vitézlő Magyarossy Ádámnak 1000 magyar forintért. Az 1676-ban kelt szerződést 1684-ben megerősítette, ezzel az időközben elhunyt Magyarossy fiának kezén hagyta

³⁹ Uo. P. 1315. 3. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1654. év 12. f.

⁴⁰ Uo. P. 1313. 23. cs. 14/20. sz.

⁴¹ O. L. Kisfaludy cs. P. 431. 1. cs. 1658. év 1. f.

⁴² O. L. Békássy cs. P. 45. 7. cs. 1621. év 6. f.

a birtokot.⁴³ Egy 1655-ből fennmaradt zálogszerződés szerint bizonyos körülmények között időben korlátozhatták az adós visszaváltási jogát. Fajsi Ányos Péter — korábban kapornaki kapitány — a vele rokon Márfi Ferenctől és feleségétől zálogba vette a Zalabéren, Bozokon, Pakodon és Batykon lévő birtokokat. A szerződés kimondta, hogy a Márfi család 3 évig nem válthatja vissza jószágait, de ugyanennyi ideig Ányos Péter sem tőlük a felsőrsi családi ingatlant, amelyet még apja, Ányos János — egykori zalabéri kapitány — zálogosított el 1629-ben Felső Balázs Veszprém megyei eskütnnek, s amelyet időközben a Márfiak váltottak ki Felső Balázstól.⁴⁴ A zálogszerződések arról tanúskodnak, hogy a szerviens — rokonai megkínálása után — elzálogosíthatta ősi vagy adományozott birtokát, vásárolt jószágával pedig azok megkérdezése nélkül is szabadon rendelkezhetett. Zálogügyekben egyenrangú fél volt urával és idegennel szemben egyaránt: ha ura szerepelt vevőként, semmivel sem került kedvezőbb helyzetbe, mint az idegen, s amikor ő lépett föl záloghitelezőként, birtokjogát éppoly kevésbé sérthette meg ura, mint más. A zálogszerződések gyakran utalnak erre, kimondván, hogy a jószágot elzálogosító főúr és családja mindaddig köteles tiszteletben tartani a szerviens birtoklási jogát, ameddig a meghatározott zálogösszeget ki nem fizeti. A szerződések ugyancsak a zálogadós kötelességévé tették a hitelező védelmét mindenféle háborgatóval szemben, sőt gyakran azt is kimondták, hogy birtokháborítás esetén az adóst anyagi felelősség terheli. Egy XVIII. század elején kelt záloglevélben bizonyos Puszkarics Varga Mihály például így biztosította Horvátnádálján a Francicsokkal rokon Niczky Ádám szabad birtoklását: „Ezen földnek pedig az megírt mód szerint való eladásáru az legális evictiot magamra és successorimra vállalom úgy, hogy ha őkegyelmit meg nem oltalmazhatnám szabad bírásában is mint kötöttem, csak maga hatalmával is annyi érő jószágomat vagy annyi földemet az hol tetszik elfoglalhassa s mint ezt úgy bírhasa.”⁴⁵

A zálogos földek miatt gyakran támadtak vitás kérdések. A szerviens ebben a tekintetben nem volt sem jobb, sem rosszabb a kor nemesénél: akarva, nem akarva sokat pereskedett. Említettük, hogy zálogügyekben egyenrangú fél volt urával szemben. Nos, kivételt képezett az osztályos és a peres ügyek eldöntése. Ezeket ugyanis nem a vármegyei tisztviselők, hanem a földesúr által összehívott testület előtt tárgyalták. Erre vonatkozóan ismerjük Batthyány II. Kristóf 1679-ből fennmaradt rendeletét: „Mínthogy eleitül fogvást mindennemű uraságinkban és jószáginkban az rendes szokás tartatott, ha nemes renden való szolgálaink között régi jó emlékezetű eleinktől avagy szintén önnön magunktól zálogosított jószágok végett valamely kérdés támadott, avagy osztálynak köllött lenni, az olyatén dolognak és állapotnak törvényes avagy alkuképpen való eligazításra nemes vármegye tiszteit, viceispányok és szolgabírók sem penig ítélőmesterek nem admittáltattanak, hanem magunk szolgálai által törvénytudó emberséges embereket convocálatván, kiket magunk akarunk, szoktuk vala eligazítani és végben vitetni.” Ennek megfelelően állították össze azt a testületet is, amelyik 1679. április 26-án tárgyalta Rohoncon a család egyik régi nemes szolgájának osztályügyét. Az „atyafiúságos alku szerént való osztályt” Francics I. Ádám udvari hadnagy, Békássy Miklós, Deső Zsigmond mezei hadnagyok, Francics I. Ferenc és I. Zsigmond főemberek, valamint Zrinávacs György komornyik hozták létre.⁴⁶ Kérdés persze, hogy az atyafiságos alku alapján megszületett döntés jelen és más esetekben megfelelt-e az igazságnak, találkozott-e a kevésbé rangos szerviensek érdekével?

A záloghitelező és a zálogadós jogainak és kötelességeinek összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy a hitelező a jószágot birtokában tarthatta és minden jövedelmével együtt használhatta; zálogszerződése tartamára alzálogba adhatta, a kiváltáskor nemcsak a zálog-

⁴³ Uo. 10. cs. és 1680—1684. év 38. f.

⁴⁴ O. L. Ányos cs. P. 6. 1. cs. 1655. év 1. f.

⁴⁵ O. L. B. cs. P. 1313. 23. cs. 15/1. sz.

⁴⁶ O. L. Szily cs. P. 638. 2. cs. 1679. év 1. f.

összeget, hanem a birtoklás idején tett beruházásait is követelhetette. Ezzel szemben köteles volt az ingatlan közterheit viselni, és a megállapított idő után a jószágot a zálogösszeg fejében visszaszolgáltatni. A zálogadós megtartotta tulajdonjogát és megerősíthette a hitelezőt birtoklásában, ugyanakkor biztosítania kellett a jószág háborítatlanságát. A szerziens hitelezőként és adósként is szerepelhetett, s a peres ügyek eldöntését kivéve egyenlő félként lépett föl urával és idegenekkel szemben egyaránt.

A zálogügyek két főszereplőjének jogait és kötelességeit vizsgálva röviden utaltunk a harmadízig történő zálogosításra. A zálogba vetésnek ez a módja az örökjogú adományozás megkerüléséből, a dominus családjának látens, de szívós jogigényéből következett, és a birtoklás megújításának szokását eredményezte. Ez a szokás szorosan összefüggött azzal, hogy a szerziens gyakran folytatta az atyánál megkezdett szolgálatot a fiúnál, a rokon szolgálatát a rokonnál. Így az új úr, rendszerint a fiú vagy örökös atyafi, a maga nevében is kiadta, tehát megújította atyja vagy jogelődje „adományát”. A főurak ezzel a szerziens-családok egymást követő nemzedékeit kötötték a nagybirtokhoz, biztosítva egyúttal magánhaderejük állandó, vezető rétegének kialakulását. Ehhez a tisztségviselő réteghez tartozott a Francsics-család, amelyik a XVI. század második felétől a török kiűzéséig szolgálta a Batthyányakat. Az első Francsics I. Péter, aki a XVI. század második felében Batthyány III. Boldizsár, majd II. Ferenc szerzienseként katonáskodott. Fiai közül Gáspár, Batthyány I. Ádám körmendi lovasainak kapitányaként, II. Péter udvari hadnagyaként szolgált, négy unokája pedig a felszabadító háborúban küzdött Batthyány II. Kristóf és II. Ádám oldalán. A Francsicsok szolgálatainak első jutalmazásáról Batthyány I. Ádám 1639-ben kelt leveléből értesülünk. Ebben megemlékezik Francsics I. Péterről, aki hűségesen szolgált elődeit, s ezért a Vas vármegyei Pusztaszentmihály nevű faluban „két ízben tíz egész sessiot modo inscriptionis adományoztak” neki 800 magyar forintért, „mely tíz egész helnek másfél helén épített maga költségén egy curiát. Mivel pedig — folytatta Batthyány — az ő maradéki is, úgymint Francsics Gáspár főember szolgánk és Francsics Péter udvari hadnagyunk nemcsak az mi eleinket, hanem minket is híven szolgáltanak, az mint hogy defacto is szolgálnak, ezért mi is most fatentes az magunk portioját is ugyan ezen megnevezett Pusztaszentmihály nevű faluban, az mely maradt volt az tíz sessio kívül, úgymint hét sessio ... azt is in toto et cum omnibus pertinentis az fölül megnevezett Francsics Péter fiainak, úgymint Francsics Gáspárnak és Péternek adtuk háromszáz magyar forintban...” Ezenkívül zálogba kapják a körmendi várhoz tartozó Horvátnádálját 400 taléért, s elegendik a családjuk által örökjogon szerzett tobaji és pétersdorfi malmok cenzusát. Batthyány I. Ádám ezután megerősíti mind elődei, mind a maga adományát, hangsúlyozva, hogy „...mind az fölül megnevezett atyánktul atyjoknak akármi formán adatott jószágot s mind peniglen az melyeket mi magunk adtuk ... harmadízig adtuk és conferáltuk irrevocabiliter.” Az összes jószágot nemcsak a Francsics testvérek, hanem utódaik is birtokolhatják mind fiágon, mind leányágon, s ha a leányok közül az utolsó végrendelet hátrahagyásával halna el, „az kinek legálja arra szálljon. Meghalván pedig testamentum nélkül az leány, az közelebb való vérágra szálljon és az is mind addig bírhasa valamig az egész summát mi vagy az mi maradékink le nem tesszük néki.” A zálogszerződések szokásos fordulata következik ezután, amely felsorolja a zálogos jószágok hasznát és jövedelmeit, melyekkel a hitelező élhet a közterheit, amelyeket viselni tartozik. Végül Batthyány I. Ádám inti utódait, hogy a Francsicsokat „mind ezekben az punctumokban megtartsák”, a testvéreket pedig figyelmezteti, hogy fiaik „szolgálatra valók lévén minket szolgálni tartozzanak, érdemes fizetések megjárván ... Datum in arce nostra Rohonc die nona decembris anno 1639.”⁴⁷ A zálogszerződések minden lényeges elemét megtaláljuk ebben a levélben. Sőt a hűséges szolgálatokra történő hivatkozás, a fiágra és leányágra is kiterjedő örökölhetőség, az adományozó utódainak intése a szerződés pontjainak megtartására — mint a háborítatlan birtoklás feltétele — formailag már-már az örök-

⁴⁷ O. L. B. cs. P. 1313. 23. cs. 1. sz. 1. f.

jogon és örökösökre szólóan adományozott jószág donációs leveleihez teszik hasonlóvá; a három nemzedéken át megvalósuló birtoklás pedig gyakorlatilag is rokonítja a zálogbirtoknak ezt a típusát az örökjogú adománnyal. Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy a hasonlóságok ellenére is csak zálogjóságról beszélhetünk, amely nem örökjogú, hanem visszaváltható. Mégis érdemes túllépünk a tárgyunkat átfogó két évszázad keretein és nyomon követni a Franciscs-földek sorsát a XVIII. század utolsó harmadáig. Zálogos jószágaiak történetének első állomása az 1650-es évek második fele. A jogaikban megerősített fivérek egyike, Gáspár 1658 körül írott leveléből arról értesülünk, hogy Batthyány I. Ádám ki akarja váltani a nádaljai birtokot. Az akkor már idős Franciscs Gáspár kétségbeesett hangon kérleli urát, hogy ne tegye semmissé „úri grátiájából kiadott pecsétetes levelét”, hiszen vénségére is „valamihez elég volt” örömet szolgáltat. Arra hivatkozik, hogy a zálogos jószág jövedelméből kell eltartania magát, gyermekeit és szolgálait, s — „mert az emberség ráviszi az embert” — körmendi tisztségviselése idején is „mennyi költséget kellett” tennie. Sejtí, hogy Batthyány kevesli a zálogösszeget, ezért följánlja, hogy „az sommát ezer magyar foréntra” emeli s megígéri, hogy a fiait is az ő szolgálatára adja.⁴⁸ Franciscs Gáspár sejtését rövidesen igazolta a válaszlével, mert ura valóban kevésnek ítélte az eredeti 400 tallért (azaz 600 forintot),⁴⁹ sőt a jószág jövedelmeihez mérten még az 1000 magyar forintot is. Ezért mindenképpen vissza kívánta váltani és nem akart kivételt tenni még körmendi kapitányával sem, mert — amint írta — „többen is bírnak szolgálaink közül jószágot tőlünk. Azok is ilyen protektust csinálnának az aukció adással . . . S nem elég jó akarati az is, hogy majd húsz esztendeig bírta ily kevés summában, hányszor vette ki azt belőle kegyelmed.”⁵⁰ Kemény válasz volt mindenesetre s nem tudjuk, hogy később miért állott el szándékától Batthyány I. Ádám. Talán azért, mert szerviense következő levelében elküldte néki figyelmeztetőül a harmadízig szóló záloglevelet? Nem valószínű. Vagy talán „úri gratia”-ját gyakorolta? Elképzelhető. De az is lehetséges, hogy 1659-ben bekövetkezett halála akadályozta meg szándéka végrehajtásában. Mindenesetre Batthyány II. Kristóf 1676. július 29-én megerősítette Franciscs Gáspár fiait: Jánost, I. Ádámot — aki udvari hadnagya volt —, I. Ferencet és I. Zsigmondot a pusztaszentmihályi és horvátnádáljai zálogos birtokukban. A megerősítés — hivatkozva a család múltbeli szolgálataira, amelyeket „félelmes helyeken is . . . nagy bátor szívvel” tettek, és elvárva a jövőbeli hasonló cselekedeteket — újabb három generációra szólt.⁵¹ Amikor ismét fölbukkant a Franciscs-földek ügye, már 1687-et írtak. Ettől kezdve azonban nem adományozó vagy megerősítő levelekkel találkozunk, hanem a birtokszerző Franciscs I. Péter unokáinak, közülük is főként Jánosnak zálogleveleivel, amelyek szerint megkezdődött a szerzett birtokok fokozatos tovább zálogosítása, apasztása. 1687 júniusától — szeptemberéig három ízben adott zálogba 2—3 holdas birtokrészeket és egy rétet egyenként 15—20 forintért. Két esztendő múlva robot- és dézsmamentességet biztosított 2 félhelyes jobbágyának, bizonyos Korbascics fivéreknek 90 magyar forintért, „ily okkal, hogy mind addig szabadok legyenek robotjuktól, . . . dézsmájuktól . . . valameddig” 6 vagy utódai a 90 forintot le nem teszik. 1689 májusában egy soproni polgár törvényes úton foglaltatta le Hadarics Gergely nevű egy helyes jobbágyát adósságai fejében. 1691 májusában fivére, Franciscs I. Ádám feleségének, Tallján Annának zálogosított el egy pusztát helyet 15 forintért; ugyanannak megengedte, hogy adósságai fejében lefoglalt birtokrészeit kiváltsa, egyúttal 15 esztendőre birtokába bocsátotta. Még ugyanez év decemberében írta: „...az idei terméketlen üdő kimenetele és minden gabonámnak asztagimban való tűznek megemészítése miatt kintelenítettem fölvennem. . . örebbik Franciscs Zsigmond ecsém uramtul. . .” 9 köből búzát, 5 köből rozst és némi készpénzt,

⁴⁸ Uo. 3. sz. 1. f.

⁴⁹ Magyarországon a birodalmi tallér terjedt el leginkább. A XVII. század közepén 1,5 magyar forintot ért.

⁵⁰ O. L. B. cs. P. 1313. 23. cs. 3. sz. 2. f.

⁵¹ Uo. 2. sz. 1. f.

amelyekért zálogba adott egy fertály pusztá helyet. És ez így folytatódott tovább 1692–93-ban is: hol vármegyei esküttek járták a pusztaszentmihályi és a nádaljai határt, hogy „megvehesék” adósságait, hol zálogos, hol meg osztályos birtokaiból vetett zálogba 10–15 forintos összegekért. Apránként fogyasztotta földjeit 1693-ban bekövetkezett haláláig. Minden ügyének háttérében azonban ott állott sógorasszonya, Tallján Anna, aki egyszer elővásárlóként, más-szor hitelezőként, hol meg adósságainak törlesztőjeként lépett föl, s így az elkótyavetyélt birtokrészek az ő kezéhez vándoroltak. A család jószágainak ez a szorgalmas gyűjtögetése 1690-ben már lehetővé tette, hogy ő és fia, Franciscs II. Zsigmond a szolgálatukban állott szervienseket zálogbirtokkal jutalmazza.⁵² A nádaljai földek zálogosítását Franciscs I. Péter dédunokái folytatták, akik elkerülve a jószágok idegen kézre bocsátását, mindenkor Tallján Annát kínálták meg birtokrészeikkel. Franciscs III. Péter 1700 májusában írta, hogy „erről a földről egy kevés korig való eltávozás”-a miatt minden nádaljai jószágát Tallján Anna asszonynak adta „háromszáz német forintokért zálogképpen...”⁵³ Franciscs III. Zsigmond 1702. július 10-én kelt leveléből megtudjuk, hogy a spanyol örökösödési háború leendő hadnagyaként I. Lipót táborába készült. Költségeit nádaljai jószágreszből biztosította, amelynek elzálogosításáról így írt: „...hogy magam rendinek és azon tisztémnek is megfelelhessenek, kéntelenítettem azon tábori készületekre ... nemzeti Tallján Anna kedves asszonyom ángyomtul őkegyelmétül jó elkelendő monétákból állott ezerkétszáz német forintokat ... felvennem, melyekért is adtam ... az körmendi dominiumban, ezen nemes Vas vármegyében lévőben Horvátnád-alján való actualis portiomat...”, amely „méltóságos Batthyány familiátul, jóllehet izekre ugyan, de csak zálogban és ... csak csekély summában vagyon adva...” Franciscs III. Zsigmond a 15 jobbággal együtt elzálogosított 15,5 hold földért magasabb zálogösszeget vett föl Tallján Annától, mint amennyit elődei fizettek ugyanazon jószágért a Batthyány családnak. Ezért kijelentette, hogy „ha az megírt izek lejártánál azon méltóságos örökös urak” a nevezett ingatlant kiváltanák, akkor köteles a magasabb összeg fejében alzálogba adott birtokért anyagi-lag felelni oly módon, hogy az eredeti zálogösszeg — amelyet a Batthyány-család fizetne a visszaváltáskor — és az általa fölvetett magasabb zálogösszeg különbségét tartozik megtéríteni Tallján Annának vagy utódainak.⁵⁴

A Franciscsokról 1702 után több mint 40 esztendeig hallgatnak a birtoklevelek. Helyet-tük új személy tűnt föl: Niczky Ádám, Tallján Anna unokája, aki birtokszerzési törekvéseivel nagyanyja méltó utódjának bizonyult. Az ifjú Niczky 1716–1732 között 19 hold földet vett örökjogon vagy 15–25 esztendőre zálogba különböző személyektől a horvátnád-aljai határban összesen 70 német forintért. Az 1–6 holdas jószágreszeket, — amelyek háza, malma vagy földjei közelében feküdtek — lépésről-lépésre, kitartó igyekezettel szerezte meg; megvalósítva ezzel a birtoklevelekből is kitűnt célkitűzését: a különböző tulajdonosok ingatlanait egy tagban, saját birtokaival egyesíteni.⁵⁵

A XVIII. század közepén a Franciscsok közül már csak II. Ferenczel és fiaival találkozunk, akik Batthyány II. Kristóf 1676-ban kelt megerősítő levele alapján még mindig birtokolták az elődeik által szerzett horvátnád-aljai zálogos jószágok egy részét. A nagatyák és atyák által teljesített fegyveres szolgálat azonban már évtizedek óta időszerűtlen volt, ezért Batthyány Lajos a jószágok visszaváltásának méltányos módját keresve, elengedte az egyéb földjeik után járó árendát és dézsmát. Franciscs II. Ferenc, hogy „örökös háládatosságát megbizonyíthassa”, 1746 májusában maga és fiai nevében a következőket deklarálta: a nádaljai földeket „ő excellentiája ... én felőlem és gyermekeim felől szabadon kiválthassa csak a rajta fekvő summák letételével valamikor és ha mindjárt most is tetszik ő excellentiájának...”⁵⁶

⁵² Uo. 14/5, 7, 8, 10, 12, 14–18, 21 és 25/1. sz.

⁵³ A XVII. században 1 magyar forint 1,25 német forinttal volt egyenlő.

⁵⁴ O. L. B. cs. P. 1313. 23. cs. 16. sz.

⁵⁵ Uo. 15/1, 3–5, 7–9 és 16. sz.

⁵⁶ Uo. 9. sz. 1. f.

A visszaváltás — föltehetően anyagi okok miatt — elmaradt, mert a Franciscsok közül utolsó nádáljai birtokos II. Ádám 1770 elején még 20,5 szessziót bírt a faluban. Ez év március 20-án azonban a Batthyányak megbízott prókátora Kőrmenden „százötven rénesi forintokat ... letett és kifizetett, melyeknek letételével ... I. felet (ti. Franciscs II. Ádámot) Horvátnádáljai minden portiojáért teljességgel excontentálta (ti. Batthyány III. Ádám). Melyért ... azon ... helységben lévő mindennemű jussát ő excellentiájának kieresztette, visszabocsátotta és resignálta, ... semminém további jussat magának és maradékinak főnnt nem tartván.” Franciscs II. Ádám a zálogösszeg felvételekor a XVII. században kelt „inscriptionális levelek” egy részét is visszaadta, kivéve azokat, amelyek a család birtokában lévő pusztaszentmihályi földekről szóltak.⁵⁷

A zálogbirtok adás-vételének történetében új fejezetet nyitott az 1647-es esztendő. A törvényhozás ez évi 144. tc.-e értelmében ugyanis „... jövőre szabad legyen úgy az adósoknak magukat minden száztól hattal számítandó törvényes kamatra kötelezni, mint a hitelezőknek (ha ez iránt kötelező levelük van) azt a bíróság előtt és azonkívül követelni”.⁵⁸ A k a m a t - f i z e t é s i kötelezettség ettől kezdve érvényesült nálunk törvényesen minden olyan ügyben, ahol hitelező és adós állott egymással szemben.

A zálogbirtok ügyekben is jelentkező kamatszedés érdekes esete maradt ránk a XVII. század második feléből. Káldy II. Ferenc, Batthyány II. Kristóf mezei és udvari seregének főkapitánya, aki többek között Nárán, Mersén, Kisszőlősen, Kemesmálon és Besfán rendelkezett jószágokkal, 1666. október 29-én zálogba adta a Sopron vármegyében fekvő szőkeföldi családi birtokot Szécheny György győri püspöknek 12 000 forintért.⁵⁹ A szőkeföldi jószágot majd 19 esztendeig használta az időközben esztergomi érsekké lett Szécheny György, amikor 1685. július 20-án visszaadta Káldy II. Ferencnek. Az udvari főkapitány azonban nem tudta kifizetni a zálogösszeget, ezért 1686. január 1-én megállapodást kötöttek a vaskvári káptalanban, amely szerint Káldynak a zálogösszeg visszafizetéséig „annatum sex per centum interest”, azaz évi 6%-os kamatot, tehát 720 forintot kell fizetnie két egyenlő részletben Szent Iván és újesztendő napján. Amennyiben kamatfizetési kötelezettségének nem tenne eleget, az érsek — az évi kamat fejében — elfoglalhatja a szőkeföldi kúriát vagy azonos értékű más birtokot. A megállapodás Káldy utódaira is érvényes a teljes zálogösszeg kifizetéséig.⁶⁰ A káptalan 1686—92 között kelt elismervényei szerint Káldy II. Ferenc minden év júniusában és decemberében pontosan fizette Szécheny Györgynek a 360 forintos részletet.⁶¹

Batthyány II. Kristóf főkapitánya ezután nem szerepel többé, s a szőkeföldi birtok sorsára vonatkozóan is csak 1694-ből maradt fenn adat. Valószínű, hogy a Káldy-család tagjai egy ideig még fizették a kamatot, de 1692—94 között rendezhették 12 000 forintos adósságukat is, mert Káldy Péter szentgróti kapitány 1694-ben szabadon rendelkezett a családi jószággal, s ebben az évben el is adta a szőkeföldi „szabad curia”-t és az öt illető búcsúú „egész portio”-ját Jaklin Balázs nyitrai püspöknek 8600 forintért.⁶²

A kis- és középbirtokos nemesség a XVI. század közepe óta nemcsak főuri szerviensként, hanem önálló birtokosként is részesült földterületekből. Ekkor kezdődött el a majorgazdaságok kiépítésének és megszilárdításának folyamata, amely kisebb-nagyobb megtorpanásokkal egész korszakunkon végigvonul. A nyomában föllépő társadalmi és gazdasági változások hatalmasan megmozgatták az ország lakosságát a falvak jobbágyságától a majorságépítő nemességig. A szenvedő fél most is a falvak népe volt, amelyiktől a legváltozatosabb eszközökkel hódították el a birtokosok leendő majorságaik területét. A paraszti földek elfoglalásának sorozatos eseteivel

⁵⁷ Uo. 26. sz.

⁵⁸ Magyar Törvénytár 1608—1657 évi törvénycikkek. Bp. 1900. 511.

⁵⁹ O. L. Békassy cs. P. 45. 10. cs. 1685—1689. év 42. f.

⁶⁰ Uo. és 50. f.

⁶¹ Uo. 77. f. és 1690—1693. év 26, 42 és 60. f.

⁶² Uo. 1694—1696. év 49. f.

a Dunántúl ugyanazon területein találkozunk, ahol a földesúri magángazdálkodás teret hódított; a terjedés nyugat-keleti iránya pedig megegyezést mutat a majorgazdaságok kiépülésével. A foglalási esetek ránk maradt emlékeit egybevetve megállapítható, hogy többségükben kis- és középnemesi családok birtokain mentek végbe.⁶³ A dunántúli nemességet a nyugati ország-részen megnőtt piaci lehetőségek serkentették földjeik gyarapítására. A kisbirtokosokat emellett ősi jószáguk ijesztő zsugorodása, aprózódása is arra kényszerítette, hogy azokat a majorságyarapító nagyurakéhoz hasonló eszközökkel bővítsék.⁶⁴

A majorgazdaság kiépítésének a jobbágyok érdekeit legkevésbé sértő módszerét alkalmazták a Zala vármegyében birtokos Káldy fivérek. János és Péter egy 1586 áprilisában kelt szerződés szerint kisebb birtokcserében állapodott meg a szomszédos Seged Györggyel. A cserével alsólendvai jószáguk korábban távol eső részeit — pajtahelyet, kerteket — egyesítették, miáltal a gazdálkodás lényegesen egyszerűbbé vált.⁶⁵ A majorságépítésnél közvetlen erőszakra, a jobbágytelekből való kivetésre ritkán került sor. Sokkal célszerűbbnek látszott a pusztán maradt földek elfoglalása. 1567-ben megyei statutumban is kimondták, hogy a távozó jobbágy telkét a nemesek „saját használatukra elcsatolhatják”. A földgyarapítás másik eszköze már erőszakosabb volt, de még mindig nem tört a paraszti gazdálkodás létalapjára, a telek egészére: ezt az eszközt, a jobbágyföld egy részének kisajátítását mindenfelé szívesen alkalmazták⁶⁶ — állapítja meg Maksay Ferenc. Így tett a Vas vármegyében birtokos Szelestey György és testvérbátyja, Ferenc is: holdanként csipegették jobbágyaik földjét, a szabadlegelőt fölszántották és a maguk kezelésébe vették, pusztá területeket és elhagyott szőlőket csatoltak majorságukhoz.⁶⁷ A fiatalabb Szelestey attól sem riadt vissza, hogy a jáki birtokrészével szomszédos kismemesek földjét elorozza. Földszerzését a későbbi periratok így mondják el: „1559-ben három jáki kismemesnek egy földterületét, mely dudvával, tövissel volt benőve és egy részében legelő céljára alkalmas volt, Szelestey György elfoglalta, és amely részében tövises cserjék voltak, kiírtatta, illetve kitisztíttatta és e földre zselléreket helyezett erőszak alkalmazásával, hatalmaskodással.”⁶⁸ Alsószelestei birtokán építette ki egyik majorgazdaságát, ezért a sok kismemes által birtokolt szomszédos ölbői földek felé is erőszakkal fordult. Sorozatos határvillongások után 1566-ban ifjú Elbey Benedeket 5 alsószelestei és 2 egerszegi jobbágya által halálra verette. A jobbágyok lesbe álltak Elbey szokott templomjáró útján, és ott támadtak rá. A gyilkosság oka: „Szelestey György parancsa és bajraküldése.”⁶⁹

A tizenötéves háború okozta megtorpanás elmúltával folytatódott a majorgazdaságok kiépítése. A földjüket gyarapítók módszerei az előző századhoz képest mitsem változtak. A Sopron vármegyei merenyei Balogh János az 1610-es években, mint egerszegi hadnagy, majd kapitány látott a vagyonszerzéshez. Először elegendő tőkét gyűjtött: a környék nemeseinek és szombathelyi polgároknak kölcsönzött kisebb-nagyobb összegeket, amelyek után 20%-os kamatot szedett. Az évekig szaporított tőkét 1618 végén megtoldotta egy 2000 forintos kölcsönrel, amelyet Nádasdy II. Tamástól vett föl, majd megkezdte birtokainak gyarapítását: először Hertelendy Istvántól vett zálogba egy darab földet 40 forintért, majd az Ördögh család zálogosította el nála 900 forintot érő jószág részét, a Sopron vármegyei Gyalókon és Szarka-földön pedig Akác Mihály vetette neki zálogba szántóit és kaszálóját. Hermányi gazdaságának kiépítését szolgálta két birtokvásárlás 1619-ben és 1620-ban. Időközben a Nádasdyak szol-

⁶³ Maksay F.: i. m. 31–32.

⁶⁴ Uo. 108.

⁶⁵ O. L. Békássy cs. P. 45. 5. cs. 1586. év 59. f.

⁶⁶ Maksay F.: i. m. 34.

⁶⁷ Ort J.: Úriszék és majorgazdaság a Vas megyei Alsószelestén 1555–1580. At. Sz. 1961. 3–4. sz. 452.

⁶⁸ Uo. 444.

⁶⁹ Uo. 446.

gálatába léphetett, mert 1622-ben Nádasdy László 1500 forint értékű zálogbirtokkal jutalmazta a családnak tett évek óta tartó, hűséges szolgálatát. Birtokai számottevő gyarapítása mellett társadalmi állását is sikerült megszilárdítania, mert 2 esztendővel később Nádasdy sógoraként említik. Ez persze nem gátolta meg abban, hogy — folytatva birtokai gyarapítását — erővel törjön a Vas vármegyei Keresztesre, ott Akác Ádám részjóságát elfoglalja, jobbágysait megfogassa és szolgálatra kényszerítse.⁷⁰

A kiépített majorgazdaságok méretüket és eszközeiket tekintve erősen különböztek egymástól. A kis- és középbirtokos majorságát nem mérhetjük egy jól berendezett főuri gazdasághoz, de azért szerényebb lehetőségeivel is biztosította — az önellátáson túl — az árutermelést. A Szelestey-család, amely a XVI. század második felében a vármegyei köznemesség felső rétegébe tartozott, 5 faluban volt birtokos: Alsószelestén és Ivánegerszegen a helység birtokosai, további három faluban részbirtokosok, ahol összesen 140 jobbágy fölött rendelkeztek. A családi osztály során Szelestey Györgyre 44 jobbágy jutott és egyéb részjóságok mellett Alsószelestén, valamint Ivánegerszegen udvarhelyföldeket kapott. Ez utóbbiak bővítésével 1571—1583 között — a vázolt módon — építette ki 2 kisebb majorgazdaságát, ahol 1—1 ispánt és összesen 5 fizetett szolgát, illetve bérest alkalmazott.⁷¹ A majorsági szántók és rétek megmunkálásában ezeknek nem nagy szerep jutott; valószínű, hogy a szántást, vetést, aratást és a szénakaszálást 44 jobbágyának robotmunkája biztosította.⁷² További adatok hiányában sajnos nem rekonstruálhatjuk a Szelestey-féle majorgazdaságot, s így a fizetett alkalmazottakon túl nem alkothatunk képet sem a birtok méretéről és tartozékairól, sem a birtokos jövedelméről. Ebből a szempontból viszont megvizsgálhatjuk Káldy II. Ferenc korábban említett szőkeföldi jóságát, amelyet Szécheny Györgynek elzálogosított.

A Répce parti birtok udvarháza 1 emeletes épület volt, amelyben 9 szoba és a konyha helyezkedett el. Pincéjében húzódott „hat bolt pince, hetedik az korcsma pince”. Az udvaron állott a kertész háza, a sütő ház, abból nyíló „ecetes bolt kamara”, vele szemben „két bolt kamara”, „hat lóra való istálló”, a kapu mellett mézársház; az épületek körül gyümölcsös és szőlő. A vízparton 3 halastó szomszédságában — amelyeket valószínűleg a Répce vizével duzzasztottak föl s vízszintjüket áteresztő gáttal szabályozták — 1 négy- és 1 kétkerekű vizimalom dolgozott. A nagyobbikhoz kálló tartozott s mindkettőhöz molnár ház. A halastavak és malmok szomszédságában gyümölcsösök, veteményeskertek, rétek és a 2 molnár szántói húzódtak. A kétkerekű malomhoz közel a „főlső major” állott istállóval, gazdasági épülettel, „tejes ház”-zal, gyümölcsössel, veteményeskerttel és méhészettel. Távolabb pajta volt és az „alsó major”. Az udvarház, a halastavak és a malmok, valamint a majorok alkotta birtokmag körül 287 hold szántóföld feküdt.⁷³ Állatállományról nem szól az összeírás, de az istállók, a „tejes ház”, a halgazdaság és a méhészet fejlett állattartásra utalnak. A vízparti kertészet és a gyümölcs-termesztés pedig megerősítik azt a feltételezést, hogy a nem nagykiterjedésű, de a természeti adottságokat, a víz közelségét kihasználó gazdaság egy vagyonos középbirtokos jól kiépített allódiuma volt, amely nem csekély jövedelmet biztosíthatott. A 287 holdas szántó terméshozama — 800 négyszögöles parasztholdat véve alapul, s holdanként 4 kepét, kepéenként pedig 1,5 köből gabonát számítva — mintegy 1722 köből lehetett. Ha ennek a mennyiségnek a negyedrészét vetőmagként félretették, akkor 1291,5 köböllel értékesíthettek.⁷⁴ A XVII. század második

⁷⁰ O. L. Békássy cs. P. 45. 7. cs. 1614. év 11. f., 1617. év 7, 10. f. 1618. év 23, 32. f., 1619. év 16. f., 1620. év 1. f., 1622. év 15. f., 1624. év 11. f. és 1632. év 2—7. f.

⁷¹ *Ort J.*: i. m. 437—438., 442. és 448. l.

⁷² Az 1548. évi törvény ötféle majorsági munkában: szántásban, vetésben, szénakaszálásban, aratásban, szőlőművelésben jelölte meg a jobbágyi robotkötelezettség tartalmát. *Pach Zsigmond P.*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963. 154.

⁷³ O. L. Békássy cs. P. 45. 10. cs. 1685—1689. év 39—41. f.

⁷⁴ A számítás alapjául szolgált: *Fekete Nagy A.*: Dunántúli terméseredmények 1589-ből. *At. Sz.* 1965. 2—3. sz. 245. és *Maksay F.*: i. m. 101.

felének gabonaárait tekintve 1 köbölre 1 forint 10 dénárt számíthatunk, s így az eladható szemes-termény 1420 forintot és 65 dénárt jövedelmezett. Ez az összeg még magasabb is lehetett, ha a búzát a major malmaiban megőrölték s lisztként értékesítették a közeli Sopronban vagy Kőszegen, esetleg a szomszédos ausztriai városokban. A szántóföldek jövedelmét a korcsmáltatási- és a húsmérési jog kihasználása, a halastavak hozama, a gyümölcsös- és veteményes-kertek terményei, valamint a tej, tejtermék és méz szolgáltatta bevétel még inkább fokozta.

*

Amikor a katonáskodó nemes főúri szolgálatba állott, szerződésben vállalta kötelezettségeit; ezenkívül esküt tett, amely urához kötötte, alkalmazkodott a hadi élet szabályaihoz s esetenként alávetette magát a seregszéki bírászkodásnak. Egyszóval katonailag szervezett keretek között élt. Joggal fölmerül a kérdés, hogy a szervezettség és a kor viszonyaihoz mért rendtartás elemeit megtaláljuk-e a katonai szolgálatért jutott birtok területi elhelyezésében is. A kérdésre — eddigi ismereteink alapján — nem adhatunk általános érvényű feleletet. Mindenesetre a XVII. századi Batthyány nagybirtokon találkozunk ilyen irányú törekvésekkel. A Batthyány-család a németújvári, a szalonaki, a rohonci és a körmendí domíniumban adományozott örökjogú vagy zálogos jószágot szervienseinek. A 4 tartomány közül a körmendire vonatkozóan rendelkezünk viszonylag teljes ismeretanyaggal, ezért itt kíséreljük meg bemutatni a katonai szervezetet és a szerviensek birtokainak területi elhelyezkedését.

A Batthyány magánhaderő legmagasabb szervezeti egysége a főkapitányság volt, amelynek katonái a Batthyányak mindenkor főkapitányának tartoztak engedelmeskedni. A főkapitányság mellett külön szervezeti egységet alkotott a körmendí „vice kapitányság”, élén az alkaptánnyal, aki a saját 6 lovas szerén kívül 120—140 vitézzel rendelkezett. Ezt a tisztséget 1627—1658 között 3 szerviens: Hidassy András, Francsics Gáspár és Fáncsi Pál töltötte be. Hidassy kapitánysága idejéből (1627—1647) tudjuk, hogy a körmendí lovasok parancsnoka egyben az ottani hajdúk⁷⁵ elöljárója is volt, aki nemcsak katonai, hanem gazdasági ügyeket is intézte. Francsics Gáspár viselte a kapitányi tiszte, amikor 1647-ben átalakították a lovasság szervezetét: a szervienseket tizedekbe osztották, minden kilenc ember élére egy-egy tizedest állítva.⁷⁶ A kor követelményeinek megfelelően szervezett lovasságot három, egymáshoz közel eső helyen szállásoltak el. Körmend belső és külső városában (53, illetve 42 főt), valamint a város környékén elhelyezkedő falvakban: Hidashollóson, Egyházashollóson, Molnosszeződön és Berki faluban (összesen 31 főt). A szálláshelyek közel feküdtek egymáshoz, ezért váratlan török rajtaütés esetén sem okozott különösebb nehézséget a lovas egységek mozgósítása és összevonása. A korábbi szervezeti keret korszerűsítését nyilván a Rába menti védelem igényei hívták életre, hiszen a század közepén nemegyszer dúlta a Kemenesalját és a Rába parti falvakat a török. Körmend kedvező fekvése viszont lehetővé tette, hogy a környező erősségek jelző lövéseire bármelyik irányba, rövid időn belül lovasokat küldjenek ki. A körmendí katonaság megkülönböztetett szerepére utal az 1651-ben végrehajtott és az egész Batthyány katonaságot érintő átszervezés: a főkapitányságot és a körmendí vicekapitányságot szervezetiileg egyesítették, de meghagyták Fáncsi vicekapitány tisztségét, amely továbbra is önálló rendelkezési jogot biztosított a Rába menti védelem ellátásához.⁷⁷

A körmendí szerviensek jószágai területileg a szálláskörzethez igazodtak. Körmend mezőváros 1649. május 5-én kelt összeírása szerint a tisztségviselők háza a belső városban

⁷⁵ A körmendí uradalmon kívül az Őrség falvaiban, Csákányban, Szepetneken és Hídvegen is éltek hajdúk a XVII. században, akik fegyveres szolgálataikért szabadparaszi állapot nyertek a Batthyányaktól. *Zimányi V.*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Sz. 1960. 1—3. sz. 287, továbbá: O. L. B. cs. P. 1322. 46. cs. 186. sz. és uo. P. 1314. Miss. 1.563., 14.066-és 47.333. sz.

⁷⁶ O. L. B. cs. P. 1322. 52. cs. 820. sz.

⁷⁷ Uo. 53. cs. 1.030. sz.

állottak, földjeik pedig a város határában húzódtak. Hidassy Andrásnak $\frac{1}{2}$ szessziója volt, rajta 2 szobás, 2 kamrás ház állott, az udvaron 6 lóra való istálló, házhelyéhez 8 hold szántóföld tartozott. Fivére, Hidassy János, aki a körmendi gyalogság vajdájaként szolgált, 1 belső szesszióra építette házát, amelyhez 16 hold szántót és 1 szekér szénára való rétet kapott. Francsics uramnak a „kapitány utcájá”-ban volt kertes háza, és a város mellett egy szessziója 16 hold szántóval.⁷⁸ A közkatonák birtokainak összeírása 1650. április 29-én kelt. 126 lovas szolgált ekkor Körmenben, s közülük 114-en rendelkeztek telekkel a város környékén vagy a szálláshelyül szolgáló falvakban. A katonák sellértelektől egész helyig $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ és $\frac{3}{4}$ szessziót kaptak. Egész telke mindössze 25 vitéznek volt, közöttük testvéreknek, akik közösen használták földjüket. Zsellérrészt 5 személynek adtak, és 1 földnélkülit is nyilvántartottak. Batthyány I. Ádám a házak és a telkek használatát pontosan szabályozta. Katonái 2 lakást nem tarthattak fönn, még öröklés esetén sem, ilyenkor az egyiket el kellett adniuk.⁷⁹ Ha valamelyik vitéze megvált a szolgálattól, mind házát, mind telkét áruba bocsáthatta, de csak katonának adhatta el. Halála esetén — fiutód nem létében, aki folytatta volna a szolgálatot — a házat megbecsülték és az özvegyet vagy a katona leányát kártalanították, akinek ezután távoznia kellett.⁸⁰ A körmendi ház és föld a szolgálatátétel szempontjából kétszeresen kötelezte birtokosát, mert „Az kiknek ezen városunkban házakat adtuk, a' vagy jövendőben adandunk — szól az utasítás —, ha széntén az udvari zászló alatt (ti. Batthyány udvari seregében) lesznek is a' mikor a' szükség kívánni fogja, tartozzanak fölülni és mindenekben az vitézlő rendben edgyet érteni.”⁸¹ A körmendi lovasok többségét a jobbágyság soraiból indult és a fölemelkedés lehetőségét fegyveres szolgálattal kereső katonák alkották. Főként a várhoz közeli falvakban élők vagyoni állapota utal erre: szinte kivétel nélkül egy lóval katonáskodtak és Molnosszecsődön akadt az $\frac{1}{4}$ telekrésszel rendelkezők között olyan is, akinek apja még robotot szolgált.⁸² Szegénységéről panaszkodott 1644 júniusában a körmendi Szalai Kovács Péter és kérte urát, hogy segítené meg borral vagy gabonával, mert atyja — aki 20 esztendeig szintén Batthyány katonája volt — 3 évi súlyos betegség után elhunyt, s a gyógyíttatás költségei mindenét fölemésztették. Csak lóva maradt meg, de ha azt is el kell adnia, akkor nem szolgálhat tovább.⁸³ Ugyanakkor Hertelendy Ádám hadnagyságából 7 nemes- és rempehollói vitéz mondta föl a szolgálatot, mert már lovaikat sem tarthatták: „...immár tovább való szolgálatra megunkat elégteleneknek ismerjük — írták —, mert ... oly fogyatkozott állapotra jutottunk, hogy sem lovakat, sem szerszámot az nagyságod szolgálatjához illendőt nem tarthatunk. Minek okáért nagyságodat alázatosan kérjük, hogy reánk való neheztelés nélkül kívánságunkra annuáljon, neveinket az lajstrombul kiíratván az szolgálattul bennünket megkíméljen.”⁸⁴

§

A XVI—XVII. századi szerviens-birtok ismertetése után feleletet kellene adnunk arra a kérdésre, hogy meddig létezett ez a birtoktípus. A választ a török kiűzésével egyidejűen jelentkezett új feltételekben kell keresnünk, amelyekhez a szervienseknek is alkalmazkodniuk kellett. Leglényegesebb az, hogy fegyveres szolgálatukra ezután nem tartottak igényt, ezért földjeik birtoklásának jellegében és azok állományában is lényeges változás történt. A változás folyamat-

⁷⁸ 36 esztendővel később Békassy Miklós, az akkori körmendi tisztségviselő rétjei is a város határában feküdtek. Magyar történelmi szöveggyűjtemény II./1. 1526—1790. Bp. 1968. 535—539. Szerk.: Sinkovics István.

⁷⁹ O. L. B. cs. P. 1314. Miss. 19.318. sz.

⁸⁰ Zimányi V.: i. m. 295 és 298.

⁸¹ Uo. 296.

⁸² Összehasonlításul érdemes megjegyezni, hogy ugyanebben az időben a 117 főnyi körmendi gyalogságból csupán 6 katona szerzett egész szessziót, 19-en földnélküliek voltak, a többiek változó nagyságú telekrésszel rendelkeztek. O. L. B. cs. P. 1322. 53. cs. 957. sz.

⁸³ Uo. P. 1314. Miss. 45.478. sz.

⁸⁴ Uo. 18.771. sz.

jellegű volt, amely nem köthető kifejezetten a XVII. század végéhez, ráadásul kezdetben ellentmondásosan valósult meg. A Batthyány nagybirtokon az 1650-es évekig — a főúri udvartartás növekvő létszámának megfelelően — emelkedett a „libera sessio”-k száma. Ugyanebben az időben viszont a rohonc-szalónaki uradalomhoz tartozó Perenyén már megkezdődött a telekpusztasodás; Nagynardán és Hodászon pedig 1686-tól hagyta el egyre több szerviens a korábban fegyveres szolgálatért szerzett jószágot.⁸⁵ Ugyanilyen jelenséggel találkozunk a Dunántúl más részein is. A szélnek eresztett vázsonyi vitézek egy része mint az uradalom jobbágya Vázsonyban és a környező falvakban telepedett meg, a nemigen tehetős nemesi származású katonák pedig — elhagyva a vár mellett fekvő jószágaikat — a közeli Mencshelyre és Nemesleányfaluba húzódtak.⁸⁶ Az esztergomi érsekségben hasonló folyamat ment végbe, és a század végére egyes egyháznemesi falvak elvesztették korábbi jellegüket. Az egyháznemesi kúriák és a prédiális szessziók majorsági birtokká vagy paraszti telekké alakultak át.⁸⁷ Valószínű, hogy a XVII—XVIII. század fordulóján az egész Dunántúlon lezajlott ez a változás. A birtokairól a XVI. században előzőtt nemesség egy része visszatért a főlsszabadított területekre és hátrahagyta szerzett jószágát, hogy ismét birtokba vegye egykori földjeit, vagy újat szerezzen helyettük. Pusztán hagyott telkeik beolvadtak a nagybirtokba, ahol új gazdára találtak. A honos dunántúli szerviensek zálogos jószágait visszabocsátották uraiknak vagy — megváltozott körülmények között — adományozott földjeikkel együtt, mint a főúrak birtokigazgatásában résztvevők tovább birtokolták. A vázolt kép alapján azt mondhatjuk, hogy a XVI—XVII. század katonáskodó szervienseinek juttatott birtok — mint a török korszak terméke — a XVII. század végére betöltötte hivatását és a következő évszázadban már nem találkozunk vele.

⁸⁵ Zimányi V.: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században. Bp. 1968. 128, 188 és 232.

⁸⁶ A legutolsó, 1696-ban készült vázsonyi összeírás 127 katona nevét örököltette meg, közülük mintegy 46 nemesi származású volt. *Éri I.*: Nagyvázsony. Bp. 1969. 34.

⁸⁷ Ozorai J.: Az esztergomi érsek praedialis nemesei 1550—1554. Magyar Sion. 1887. 109.

SOLYMOSI LÁSZLÓ

A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása

Az elmúlt másfél-két évtized helytörténeti kiadványainak nagy száma jelzi, hogy a szocialista hazafiság elvével összhangban a társadalom egyre növekvő igényeket támaszt a helytörténettel szemben, s az ország múltjának megismerése mellett egyre szélesebb rétegeket érdekel a szűkebb haza — egy-egy város vagy falu — sorsa. Bármennyire is öröndetes ez a társadalmi érdeklődés a szülőhely múltja iránt, be kell ismerni, hogy a helytörténeti munkák színvonala sokkal inkább a helytörténész felkészültségétől, mint a társadalom igényétől és ösztönzésétől függ. A helytörténeti munkák jelenlegi színvonala szükségessé teszi a helytörténészek szakmai ismereteinek bővítését.¹ Az alábbiakban ebből a célból kívánunk foglalkozni a helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatásával és hasznosításával.

A társadalmi igénnyel összhangban a középkorkutatás helytörténettel foglalkozó ágának az az alapvető feladata, hogy ma létező települések középkori történetét dolgozza fel.² Adott esetben egy-egy nagyobb egység (megye, táj, uradalom) középkori történetének feldolgozására is vállalkozhatunk, de ezeknek a nagyobb feladatoknak a megoldása érdekében is a települések középkori történetének megbízható és színvonalas feltárását kell előtérbe helyeznünk.

Közismert, hogy a település történeti, tehát változó képződmény. Az életképtelen települések idővel elnéptelenedtek és területük valamelyik közeli település határába olvadt. Ezen általános jelenség következtében mai településeink határában rendszerint több elpusztult falu nyomára bukkanunk. Ez a tény a helytörténeti kutatás gyakorlatában azt jelenti, hogy a helytörténésznek a kiválasztott mai település egykori és mai határában levő valamennyi elpusztult és fennmaradt középkori település múltját fel kell tárnia. A több szomszédos település középkori történetének feldolgozása a helytörténeti monográfiák megalapozottságát biztosítja és lehetővé teszi, hogy a később felmerülő kérdésekre (pl. XVIII. századi határhasználat) választ adhassunk.³

Magyarországon a XV. század végén mintegy 18 000 település létezett. Ezek túlnyomó többsége falunak (*villa*) számított. Ugyanakkor a valóságos városok (*civitas*) száma 30, a mezővárosoké (*oppidum*) pedig 800 körül mozgott.⁴ A településtípusok fenti arányából és az önálló studiummá vált várostörténet létéből következik, hogy a középkorral foglalkozó helytörténet elsősorban a korszak falvait és mezővárosait vizsgálja.

¹ Az utóbbi két évtized (1950—1970) rendkívül gazdag honismereti terméséről Csomor Tibor: Magyarország honismereti bibliográfiája. I. Bp. 1972 ad izelítőt, míg az újabb helytörténeti munkák fogyatékoságait a Századok lapjain Benda Kálmán kritikái világítják meg.

² Tagányi Károly: Vélemény a megyei monographiák tervrajza ügyében. Századok 28 (1894), 369. — Vö. Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai. Századok 58 (1924), 541—542.

³ Jakó Zsigmond: Az elpusztult települések kutatása. Kolozsvár. 1945 (Erdélyi Tudományos Füzetek 194.) 16.

⁴ Szabó István: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1849-ig. Szerk.: Kovács József. Bp. 1963. 78 és 95.

A középkorral foglalkozó helytörténet tárgya a kutatást meghatározott területre, egy-egy újkori település határának múltjára összpontosítja. Ez a térbeli meghatározottság azonban sem a kutatást, sem a feldolgozást nem szoríthatja szűk korlátok közé. A kiválasztott terület a középkorban is szoros kapcsolatban állt szűkebb-tágabb környezetével. A feldolgozásnak ezt fel kell tárnia, s rá kell mutatnia bizonyos összefüggésekre. Választ kell adnia pl. arra, hogy az adott terület miként kapcsolódott be az országos úthálózatba, milyen hatást gyakoroltak rá a közeli városok, mezővárosok és várak, lakóinak helyzete mennyiben különbözött az uradalom másutt élő jobbágyainak helyzetétől stb. Az adott terület és a szűkebb-tágabb környezet kapcsolatát csak abban az esetben tudjuk bemutatni, ha a kutatás az újkori település határánál jóval nagyobb területet von vizsgálódása körébe.

A középkorral foglalkozó helytörténet tárgya nemcsak térben, hanem időben is jól meghatározott. A középkor a helytörténet esetében is a honfoglalástól a középkori magyar állam mohácsi bukásáig, a feudalizmus érett és kései periódusa közti hagyományos határig terjed. Ezeket a periódushatárokat azonban nem szabad mereven értelmezni. A középkori települések története inkább a település kialakulásával, mint a honfoglalással kezdődik. Ennek ellenére a honfoglalásról, az államalapításról, a magyar nép életének e két döntő eseményéről szólnunk kell. Hasonló a helyzet a másik periódushatárral, a mohácsi csatával (1526. aug. 29.) is, hiszen ez az ország története szempontjából fontos esemény a települések jelentős részének életét közvetlenül nem érinti; többnyire még a hódoltságai települések esetében is csupán előkészíti a település életében bekövetkező döntő változást, a török uralmat.

Bár a középkorral foglalkozó helytörténésznek az a feladata, hogy egy-egy terület *középkori* múltját tárja fel, a kutatásnak éppen az egykori valóság jobb megismerése céljából nem szabad a középkorra korlátozódnia, hanem annál nagyobb időszakot kell átfognia. Ajánlatos számbavenni az adott területen a honfoglalást megelőző korok régészeti, történeti emlékeit, noha ezek alaposabb elemzésére többnyire csak a régész vállalkozhat. Ennél sokkal fontosabb azonban, ha a kutató a kiválasztott terület későbbi — elsősorban XVI—XVIII. századi — forrásanyagában tájékozódik. Ezáltal nemcsak feltárul előtte a terület középkori és későbbi történetének szoros összefüggése, a jelenségek ok-okozati kapcsolata, hanem — és ez a legfontosabb — a középkor kutatásához és forrásainak hasznosításához nélkülözhetetlen új forrásanyagot (térképek, metszetek) ismer meg.

A források, melyek segítségével a középkor életét ábrázolhatjuk, rendkívül sokrétűek. A múlt kissé jelen is. A ma valóságában élnek a múlt elemei, hol a maguk konkrétságában, hol csak burkoltan, mintegy az új köntösébe rejtőzve léteznek, hatnak. Az ember természet-átalakító munkájának elért eredményeiben ott vannak a múlt erőfeszítései, kudarcai és sikerei is. A természetben, a településeken, a földrajzi nevekben, munkaeszközökben, munkafolyamatokban, a föld mélyében és az ember tudatában egyaránt nyomot hagyott a középkor. Az utcák, az utcahálózat, a különböző épületek (házak, templomok, kastélyok, várak), a telkek rendje és a temetők hol változatlanul, hol átalakulva, töredékekben vagy romokban a múltat idézik, akárcsak a szokásvilág és szellemi műveltségünk. Népdalainkban ott szunnyad Ázsia öröksége a siratókban pedig az ősi temetkezés rítusa. S a múlt mindezen gazdag forrásanyagán kívül ott vannak a különböző korszakokból fennmaradt írásos emlékek, melyek közvetlenebb formában tükrözik az egykori valóságot.

Bármennyire is sokrétűek a középkor forrásai, a helytörténész munkája során elsődlegesen az írott emlékekre és az azokban felbukkanó sajátos forráscsoportra, a névanyagra támaszkodhat.⁵ Kiemelkedő jelentősége miatt ezt a két forráscsoportot tekintjük a helytörténet

⁵ A régészeti forrásanyag — főleg a középkor korai szakaszában — eléri az írott forrásanyag és a névanyag jelentőségét, sőt itt-ott meghaladja azokét. A gyakorlatban azonban ennél a két forráscsoportnál kisebb szerepet játszik a helytörténetben. Ennek fő oka a régészeti kutatások viszonylag kis számában és korlátozott lehetőségeiben keresendő.

fontosabb középkori forrásainak. A középkor írott emlékei különböző forrásokból (elbeszélő források, oklevelek, levelek, feljegyzések, kódexek stb.) állnak, melyek szerepe a helytörténeti kutatásban rendkívül változó. Témánk indokolja, hogy közülük csak a helytörténeti szempontból legjelentősebbekkel foglalkozunk.

A KÖZÉPKOR FONTOSABB ÍROTT FORRÁSAI

A középkori írásbeliség hazai emlékeinek többségét oklevelek alkotják. Az oklevél a maga idejében, sőt később is különféle jogokat biztosított. Az oklevélben megnevezett félnek és rokonságának hol települést, ingatlant juttatott, hol vásártartást, vámszedést, várépítést engedélyezett, hol bíraskodási joggal ruházta fel, hol pedig sérelmét orvosolta. A források másik, kisebb és nem annyira jogi célzatú csoportja viszont inkább mindennapi igényeket elégített ki. Ilyenek voltak az uradalmi tisztartók számadásai, az adószedők lajstromai, a levelek stb.⁶ A két forráscsoport közötti különbséget jól érzékeltetik az alábbi példák: Zsigmond király 1398. december 27-én kelt okleveléből azt tudjuk meg, hogy az uralkodó a Fejér megyei Batthyán (ma Szabadbattyán) birtokot és tartozékait eladta Kővágóőrsi Györgynek.⁷ Ezzel szemben Batthyány Boldizsár Fejér megyei tisztartója számadásaiban többek között arról tudósít, hogy 1502. szeptember 4-én a budai vásárra utaztában Martonvásárhelyen magának és béreseinek 3 dénárért marhasültet, egy-egy dénárért tojást és kenyert, 5 dénárért bort vásárolt reggelire, a lovaknak pedig 5 dénár értékű zabot adott.⁸

Nyilvánvaló, hogy a középkori forrásokban uralkodó jogi szemlélet, amely a kiváltságosok, a tulajdonnal rendelkezők érdekeit szolgálta, háttérbe szorította a mindennapi élet eseményeinek megörökítését, és többé-kevésbé uniformizálta, birtokügyek halmazává tette forrásainkat.⁹ A középkorban az egyszerű emberek, a jobbágyok, sőt a nemesek életének mindennapjaiból csak azokat az eseményeket jegyezték föl, amelyek szoros kapcsolatban álltak az uralkodó osztály érdekeit védő valamilyen jogi aktussal. Ezért rendszerint csak akkor szerzünk tudomást a portékáival vásárra igyekvő jobbágyról, ha útközben kifosztották és ura pert indított az okozott kárért, amely közvetlenül ugyan a jobbágyot sújtotta, de a földesurat is érintette, hiszen érdeke volt, hogy jobbágya nyugodt körülmények között éljen és gyarapodjék. Hasonlóképpen gyakran előfordul, hogy a nemes vagy jobbágy háztartását a kirablást követő pereskedés során ismerjük meg.

A két forráscsoport eltérő jellegéből következik, hogy megőrzésükről nem gondoskodtak egyformán. A pillanatnyi jelentőséggel bíró számadást, levelezést kevésbé őrizték meg, mint a jogi vonatkozású okleveleket, melyek századok múltán is eldönthették egy-egy birtok vitatott tulajdonját. Ez a körülmény csak tovább növelte azt az aránytalanságot, amely a két forráscsoport között már a keletkezésükkor kialakult.¹⁰ Éppen ezért a helytörténész munkája elsősorban a jogi célzatú forrásokra épülhet. Szerencsés esetben azonban még a többségükben jogi vonatkozású források mozaikszerű utalásai is sokoldalúan megeleveníthetik a középkori életet.

⁶ *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. A magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismertetése. Bp. 1930. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve II. 3.) 1—3.

⁷ Zsigmondkori Oklevéltár. I. (1387—1399). Összeállította: Mályusz Elemér. Bp. 1951. 5627. szám.

⁸ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 104125.

⁹ *Mályusz Elemér*: 1526 előtti okleveleink forrásértéke. Történelmi Szemle 10 (1967), 416—417.

¹⁰ Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI—XIV. század. Sajtó alá rendezte Makkai László és Mezey László. Bp. 1960. 25.

Helytörténeti szempontból a középkori írott emlékek tíz fontosabb típusát különböztethetjük meg. Az anyaggyűjtés során a kutató többnyire ezekkel a *tartalmilag* elég jól elkülöníthető típusokkal találkozhat. Elsőrendűen ezeknek a típusoknak a forrásértékét, történeti hasznosítását kell ismernie ahhoz, hogy feltárhassa a kiválasztott terület múltját.

1. Kiváltságlevelek

Okleveleink jelentős számban különböző kiváltságokat, privilégiumokat tartalmaznak. Némelyek adómentességet, vámszedési, várépítési, bíraskodási jogot biztosítanak a földesuraknak, mások nemességgel ruháznak fel, szolgálkat szabadítanak fel, korábbi állapotához képest előnyösen megváltoztatják egy-egy település, illetve annak lakóinak helyzetét, jogállását.

A helytörténész számára különösen a települések XIII. századtól kezdődő kiváltságlevelei fontosak. Ezek a kiváltságlevelek rendkívül hasznos adatokat szolgáltatnak a település önkormányzatáról (bíró, papválasztás, bíraskodás), lakóinak adózásáról és jogairól (örökösödés, költözés). Azonkívül gyakran lehetővé teszik, hogy a település és lakói korábbi, a kiváltságlevelél elnyerését megelőző helyzetére következtethessünk. A mezővárosok és falvak kiváltságlevelei a sok hasonlóság ellenére lényegesen különböznek egymástól. A települések sajátos helyzete és a társadalmi munkamegosztásban játszott szerepe tükröződik ezekben az oklevelekben. Elég csak arra utalnunk, hogy a faluval szemben a mezőváros esetében a kiváltságlevelél bizonyos formában (vámmentesség, vásártartás) a település kereskedelmi tevékenységéről is tájékoztat.

A kiváltságlevelek közé sorolható a lakatlan vagy gyéren lakott területek betelepítését szolgáló *telepítőlevél*, amely különböző kedvezményeket (pl. bizonyos ideig tartó adómentesség) biztosított a betelepülőeknek, továbbá a *telepítési szerződés*, amely nemcsak a földesúr és a telepítési vállalkozó (soltész, kenéz) megállapodását tartalmazta, hanem az új település lakói helyzetét is szabályozta.

2. Urbáriumok

A kiváltságlevelekkel szemben, melyek városok, mezővárosok és falvak jogi helyzetét és kötelezettségeit határozzák meg, az urbáriumok a mezővárosok és falvak szolgáltatásait rögzítik. A XV. században kezdődő urbáriumok tehát nem foglalkoznak a települések önkormányzatával és a lakosság jogaival.

Középkori mezővárosaink és falvaink jelentős hányada főúri vagy egyházi uradalomba tartozott. Ezek az uradalmak egy vagy több várat, mezővárost, számos falut és településrészt foglaltak magukba. Urbáriumaink többnyire ezekről a nagy uradalmakról szólnak. Települések szerint haladva pontosan felsorolják az adózó családfejek nevét. Ez a felsorolás, mivel gyakran a háztartások térbeli rendjét követi, a települések szerkezetére is hasznos adatokat szolgáltat, főleg a nagyobb mezővárosok esetében, ahol a háztartások számbavétele utcák, illetve településrészek szerint történik. Az urbáriumok rendszerint megadják a parasztgazdaságok nagyságát, vagyoni helyzetét. Közlik az adózók társadalmi állapotát (telkesjobbágyság, inquílinus, prédiális stb.), s aprólékosan részletezik az egyes háztartásokra eső termény-, pénz- és munkajáradék mennyiségét. Ugyanakkor külön feltüntetik, ha valaki mentességet élvez, és ezért nem tartozik bizonyos szolgáltatással. Tájékoztatnak a földesúr saját kezelésében lévő gazdaságáról, a major-ságról, a pusztásodás okairól (pl. pestis), a pusztatelkek számáról és hasznosításáról. Például arról, hogy a parasztok milyen feltételek mellett művelhetik meg a lakók által elhagyott telkek földjét. Továbbá tudósítanak a mezőgazdaság különböző ágazatairól (föld-, szőlőművelés, állattartás) és technikájáról (pl. a szántás módjáról).

Az urbáriumokkal tartanak rokonságot az Árpád-kori nagy *birtokösszeírások*, melyek az urbáriumokhoz hasonló adatokat tartalmaznak a hatalmas egyházi birtoktestekről. Gazdaságánál és értékénél fogva kiemelkedik közülük a pannonthalmi és a tihanyi apátság, valamint a dömösi prépostság javainak összeírása.

3. Adórajstromok

Az állami, egyházi és földesúri adók kivetéséről és beszedéséről a különféle adórajstromok tájékoztatnak.

A XIV. század elején a parasztság állami adózásának egysége a porta lett. Az adóegység, a porta a középkorban, sőt még azon túl is az egész jobbágytelek volt, függetlenül attól, hogy hány jobbágy gazdálkodott rajta, s hány háztartásból állt.¹¹ A XIV. század végén kezdődő portális adóösszeírások egy-egy megyében járáások szerinti tagolásban sorolják fel az adózó helységeket. Minden egyes településnév után közlik az adott helységben jobbágyokkal bíró földesúr vagy — több birtokos esetén — földesurak nevét, majd megadják a porták számát, illetve a fizetendő adó összegét. Néha arra is utalnak, hogy a kirótt összeget a királyi adószedők (dikátorok) nem hajtották be minden földesúrtól. Nyilvánvalóan azoktól nem, akik királyi kegyből saját maguk rendelkeztek jobbágyaikkal portális adójával. Mivel a XV. század második felében az egytelkes nemeseket minden vonakodásuk ellenére állami adózásra kényszerítették, az adórajstromok (pl. 1488-ban Veszprém, 1513-ban Zala megyében) külön felsorolják azokat a helységeket, melyekben egytelkes nemesek laktak, és tájékoztatnak adózásukról. Már a XVI. század elején megfigyelhető a Mohács után csaknem általánossá váló szokás, hogy az adóösszeírások minősítik a portákat. Az adózó porták mellett feltüntetik a nem adózókat: a lakatlan (deserta), leégett (combusta) portákat. Megemlítik a szegényeket, akiknek javai nem érik el a 3 forint értékű adóalapot, az új házakat, a molnárokat, a béreseket, mentességet élvezőket stb.

Az egyház jelentős feudalizmuskori jövedelméről, a tizedről igen értékes lajstromok maradtak ránk. Ezek közül kiemelkedik az 1332–1337. években készült pápai tizedlajstrom, amely némi hiányokkal az egész országra kiterjedően felsorolja a plébániával bíró helységeket, megnevezi azok plébánosait és feltünteti azt az összeget, melyet a papság tizedjévedelme tizedrészeként a pápának fizetett. A pápai tizedlajstrom egyházmegyék, azokon belül pedig főesperesi kerületek szerint csoportosítja anyagát. Ennek megfelelően kiadásában (*Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Vatikáni Magyar Okirattár. I/1. Bp. 1887. 39–405. l.) könnyen tájékozódhatunk. A kiadás felhasználásakor, mivel a lajstrom magyarul nem tudó készítői és másolói a helyneveket eltorzították, ajánlatos a forrást feldolgozó és némileg kiegészítő *Ortway Tivadar* munkáját (*Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. I–II. Bp. 1891–1892, külön térképmellékletekkel) figyelembe venni, amely nemcsak azonosítja a helyneveket, hanem a második kötet névmutatójában egyben a kiadás lapszámaira is utal.

A pápai tizedjegyzékeken kívül rendelkezünk olyan tizedlajstromokkal, amelyek egy-egy terület esetében részletesebb adatokat tartalmaznak a pápai tizedszedők munkájánál. Így egyik legrégebbi tizedjegyzékünk, amely a váradi püspökség XIII. század végi tizedjévedelméről tájékoztat, nemcsak a plébániával bíró településeket, hanem a többi tizedfizető helységet is felsorolja. Későbbi, XV. századtól kezdődő lajstromaink még ennél is gazdagabb információt nyújtanak. Ezek a tizedjegyzékek megnevezik a települések valamennyi tizedköteles jobbágyát, és nevük után külön közlik, hogy gabonából (néha fajtánkénti bontásban), borból vagy állatból mennyi tizedet adtak, illetve helyette mennyi pénzt fizettek. Rendszerint feltüntetik a kereszténypénzt fizető zselléreket és szegényeket, továbbá a mentességet élvezőket. Így tizedlajstromaink sokszor teljesebb képet nyújtanak egy-egy település jobbágytársadal-

¹¹ Juhász Lajos: A porta története 1526–1648. Századok 70 (1936), 498 és 507 (Pótfüzet)

mának egészéről, mint az urbáriumok, melyek településenként csak egy-egy földesúr jobbágy-népéről tájékoztatnak, holott a települések gyakran több földesúr tulajdonát képezték.¹²

A jobbágyok földesúri adózásáról készült lajstromaink főleg a földesúr pénzbeli (census, taxa) és természetbeni (pl. gabona- és borkilenced) jövedelméről tudósítanak. Az adó mennyiségét a települések neve után egy összegben, vagy az adózó családfők nevének feltüntetésével jobbágháztartások szerinti bontásban közlik. Mivel ezek a lajstromok az urbáriumokhoz hasonlóan mindig csak egy-egy földesúr birtokait ölelik fel, adataik a földesúri birtoklásnak megfelelően hol települések egészére, hol településrészekre vonatkoznak.

Az adólajstromok szoros kapcsolatban állnak a számadásokkal, amelyek egyfelől a lajstromokhoz hasonlóan — bár rendszerint kevésbé olyan részletesen — a befolyt jövedelmekről, másfelől a bevétel felhasználásáról, a bevétel terhére eszközölt kiadásokról tájékoztatnak. (Ez utóbbi egyébként néha az adólajstromokban is megtalálható.) A XV. század második felétől az uradalmi tiszttartók számadásai, a hatalmas egyházi birtoktestek irányítóinak számadáskönyvvé duzzadt feljegyzései a helytörténet számára is igen értékes adatokat tartalmaznak.¹³ Azon túl, hogy olyan társadalmi rétegek (uradalmi béresek, udvari zenészek) létét tanúsítják, akik alig szerepelnek forrásainkban, megismertetnek a gazdálkodás módjával, az ár- és bérviszonyokkal, az udvartartással, táplálkozással, ruhaviselettel és — mint korábban idéztük — a mindennapok egyszerű eseményeivel.

4. Adománylevelek

Középkori forrásaink többségét kétségkívül a legfőbb termelőeszköz, a föld tulajdonjogi változásai hívták életre. A birtokforgalom különbözőképpen megvalósult formái (pl. adományozás, adásvétel, csere, zálog) érthetően oklevélbe kívánczoltak. Ezek az oklevelek első sorban a települések vagy településrészek birtoklástörténetének a forrásai. Segítségükkel többé-kevésbé rekonstruálhatjuk a tulajdonos személyében bekövetkezett változásokat, melyek a település lakóinak életére is hatással voltak. Egy-egy birtok zálogbaadása pl. rendszerint a jobbágság helyzetének rosszabbodásához vezetett, hiszen a zálogtulajdonos saját érdekében arra törekedett, hogy a lehető legnagyobb hasznot húzza a birtokból. Ezt részint a járadékok emelésével, részint a munkászekek szaporításával, telepítéssel érte el. A tulajdonjogi változásokról tudósító oklevelek természetesen nemcsak birtoklástörténeti adatokat tartalmaznak. Sokszor tájékoztatnak a birtok minőségéről (terra, praedium, possessio, villa, sessio, portio possessionaria stb.), nagyságáról, fekvéséről, szórtságáról, tartozékairól, hatáiról, sőt lakóiról is.

A birtokforgalomra vonatkozó oklevelek közül kiemelkednek az adománylevelek, melyek az írásbeliség XI. század eleji kibontakozásától kezdve középkori forrásaink jelentős csoportját képezik. Az egyháznak királyok és magánszemélyek által tett XI–XIII. századi birtokadományok, melyek nem ritkán egyházak alapítását szolgálták, továbbá a magánszemélyeknek szóló királyi adománylevelek a korai birtokviszonyok ismertetésén túl bemutatják az Árpád-kori társadalom sokféleségét, a királyi birtokszervezet bomlását, és érzékeltetik azt a társadalmi-gazdasági fejlődést, amely a középkori jobbágyrendszer kialakulásához vezetett. A XIV. században, a jobbágyrendszer kiépülése után az adománylevelek vitathatatlanul szűrkebbekké válnak, elszaporodnak bennük a formulák, s ugyanakkor a birtokok lakóira vonatkozó adatok többnyire kimaradnak belőlük.

Az adománylevélhez azonban ekkor már szorosan kapcsolódik a vele egyidőben kelt, és az adományozásról is tájékoztató *parancslevél* (mandatum), és a parancs végrehajtásáról szóló

¹² Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp. 1954. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 86) 3–4.

¹³ Szabó István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp. 1975. (Agrártörténeti Tanulmányok 2) 55–56 és 63.

jelentés (relatio). Az iktatóparancs arra kötelezi a címzett hiteleshelyet (káptalant vagy konventet), hogy írásban tegyen jelentést a birtokbaiktatásról. E célból a parancslevél felszólítja a hiteleshelyet, hogy a jogi cselekmény végrehajtásának tanúsítására küldje a helyszínrre képviselőjét, és megnevezi az adománybirtok környékén élő nemesek közül azokat, akiknek egyike, mint királyi ember (homo regius) az új tulajdonost a hiteleshelyi bizonyosság (testimonium) jelenlétében beiktathatja birtokába. Az iktatóparancsra válaszoló jelentés, amely teljes szövegében vagy tartalmi kivonatában többnyire a parancslevelet is magában foglalja, a parancs teljesítéséről számol be. Megnevezi az iktatást végző királyi embert, a kiküldött hiteleshelyi személyt, és megadja az iktatás időpontját. Gyakran, főképpen az 1435-ös rendelkezéstől (II. dekrétum 9. tc.) kezdve felsorolja az aktusnál személyesen vagy csak képviselőik által jelenlevő szomszédosok és határosok nevét, s esetleg határjárás is közöl. A jelentés mindig utal az ellentmondás hiányára vagy tényére. Az előbbi az iktatás sikeres befejezését, az adomány tényleges birtokbavételét jelenti, míg az utóbbi birtokpert kezdeményez. Ilyenkor a jelentés megnevezi az ellentmondókat, s adott napra valamelyik kúriai bíróság elé idézi őket. Az adományozást a XIII. századtól kezdve tulajdonképpen ez a folyamat érvényesíti, illetve kérdőjelezi meg.

5. *Osztálylevelek*

A középkorban a nemzetségi, illetve családi közös tulajdon a nemzetségek felbomlása, az örökösök számának növekedése vagy egyikük karrierje következtében gyakran birtokosztályhoz vezetett; a nemzetségek, családok tagjai időnként megosztottak birtokaikon, szolgálkon és egyéb ingóságaikon. Osztozkodást eredményezett az is, ha a település több, egymással rokoni kapcsolatban nem álló földesúr kezén volt. Viszont rendszerint nem készült osztálylevél azokról a településekről, amelyek egy-egy intézmény: város vagy egyház tulajdonát képezték, mivel a városi és egyházi birtok bizonyos eseteket (pl. a püspökök és a káptalan birtokközösségének Árpád-kori megszüntetését) kivéve lényegében nem osztódott. Hasonló a helyzet a királyi tulajdonban lévő településekkel is. Ezeket legfőképpen akkor osztották meg, ha adományozás vagy nemesítés révén több tulajdonosuk lett.

Az osztozó felek minden esetben arra törekedtek, hogy részesedésüket pontosan rögzítsék. Éppen ezért különös gondot fordítottak a birtok jövedelmezőségét tükröző telki állományra. Így az osztálylevelek többnyire gazdagabbak a birtokokat csupán megjelölő és felsoroló adományleveleknél. Sok esetben nemcsak a birtokon lévő jobbágytelkek számát, hanem azok nagyságát, sorrendjét, fekvését és lakottságát is feltüntetik. Megadják a telken élő jobbágy nevét, sőt a pusztatelek egykori lakóját is megnevezik. Megemlítik az osztozó felek kúriáját, malmát, ingóságait, a helység templomát, temetőjét stb.

Az osztálylevelek adatgazdagsága települések szerint változik. Az osztálylevél általában keveset mond azokról a birtokokról, amelyek egészükben az egyik fél kezére jutottak. Amikor viszont a felek felosztják egymás közt a települést, olyan részletes adatokkal szolgál, hogy akár a település szerkezetét, a településformát is rekonstruálhatjuk. Ilyenkor vázlatot készítünk a település utcarendszeréről, ahová berajzoljuk a telkeket, a megemlített épületeket, határreszket. Majd rajzunkat részint a korrekció, részint a változások feltárása céljából összehasonlítjuk a későbbi térképek és a ma településképeivel. E szembesítésből aztán következtethetünk a középkori településforma továbbélésére, átalakulására vagy pusztulására.

6. *Határjáró levelek*

Birtokügyekkel foglalkozó okleveleink jelentős része valamilyen formában szól a birtok kiterjedtségéről, határáról. A földtulajdon megosztásakor például az osztásvonal mentén határjeleket készítenek, a birtokpercek a szomszédok közös határainak megállapításával és rögzítésével végződnek. A megnevesített várjobbágy határjelekkel különíti el birtokát társai földjétől,

s a birtokbaiktatást is gyakran határjárás kíséri. A tulajdonjogot igazoló határleírás szigorúan követi a határvonal mentén lévő természetes (hegy, patak, erdő) és mesterséges (épület, út, sírhalom, földhányás) határjelek sorrendjét, miközben utal a határvonal emelkedésére, lejtésére és irányváltozásaira, a terület minőségére (szántó, rét), növényzetére, vízrajzára, domborzatára, tulajdoni viszonyaira és közli földrajzi neveit.

Határleírásaink két típusát különböztethetjük meg. Az önmagába visszatérő határvonal egy földterületet, néha egy települést jár körül, s különít el a környező valamennyi birtoktól. Ha ezt a határvonalat lerajzoljuk, mindig sokszöget kapunk. Ezzel szemben a határleírás másik típusa valamely földterület vagy település határának csak egy részét, hosszabb-rövidebb szakaszát rögzíti.

A határjárás természetéből következik, hogy megismételhető. Erre kitűnő példával azok a középkori birtokperek szolgálnak, melyek során a vitás terület határát a korábbi határleírás alapján újból megjárták. Ennek megfelelően a középkori településhatárok ábrázolásakor ma is az egykori határleírásokból indulunk ki. Először a megadott határpontok és irányok nyomán megrajzoljuk a határ vonalát, majd vázlatunkat térképek és helyszíni határjárás alapján javítjuk. A középkori határjárások megismételésekor általában eleve számolnunk kell bizonyos pontatlansággal, hiszen azóta alaposan megváltozott a táj. Az egykor határjelül szolgáló fa már rég elpusztult, az erdőt kiirtották, s a földhányás is eltűnt. Ezeket a pontatlanságokat azonban néha kiküszöböli a határok mindmáig ható konzervatizmusa, a határok viszonylagos állandósága.¹⁴ Máskor viszont olyan kevés határpontot tudunk azonosítani, hogy a középkori településhatárok megrajzolásáról részben vagy egészben le kell mondanunk.

7. Ítéletlevelek

A középkori jogszolgáltatás különböző országos fórumai főképpen birtokügyekkel és hatalmaskodásokkal foglalkoztak. Az országos fórumok által kiadott, sokszor asztal nagyságú ítéletlevelek nemcsak a felperes (actor) és alperes (in causam attractus) között folyó per lényegét, hanem annak gyakorta évekig elhúzódó folyamatát is részletesen ismertetik.

A pereket elmarasztaló vagy felmentő döntés formájában lezáró ítéletlevelekhez általában számos oklevél kapcsolódott. A birtokperekben az okleveles bizonyítás szükségessé tette, hogy a felek jogaik védelmére bemutassák a bíróság előtt korábbi, néha több száz éves okleveleket, amelyek a vitás birtok adományozásáról, határjárásról szóltak. Ügyvédvalló oklevelekre is szükség volt, amikor a felek a perben ügyvédekkel képviseltették magukat. A bíróság előtt megjelenő ügyvéd (procurator) ezzel igazolta megbízását. Az ügyvédvalló oklevélben megnevezett személyek, akiknek funkciója nem feltétlenül kívánt jogi ismereteket vagy jártasságot a betűvetésben, többnyire papok, tiszttartók, familiárisok, rokonok voltak, de lehettek jobbágyok is. Az ítéletlevelekhez kapcsolódó oklevelek közül a legtöbb kétségkívül a jogszolgáltatás során keletkezett. A per folyamatának különböző szakaszai és következményei (perbehívás, perhatalasztás, tanúvallatás, határjárás, birtokbaiktatás) okleveleket hívtak életre. Ezeknek többségét a bírói fórumok parancslevelei (mandatum), illetve megkeresései (petitio) és az azokra adott hiteleshelyi, ritkábban megyei jelentések (relatio) alkotják.

Az ítéletlevelekhez tartozó okleveles anyag természetesen számos olyan adatot tartalmaz (pl. az ügyvédvalló oklevélben szereplő, de a perben nem eljáró személyek vagy a tanúvallatásakor kihallgatott egyének névsora), melyek közvetlenül nem kapcsolódtak a per tárgyához és

¹⁴ Az osztálylevelek és a határjárások felhasználásának szép példáit lásd *Major Jenő*: Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez. Településtudományi Közlemények 11 (1959 április), 3–16 és *Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971 passim, a határok konzervatizmusára pedig *Györffy György*: A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Bárczi Géza és Benkő Loránd. Bp. 1956. 405–417.

folyamatához. Ezért az ítéletlevelek készítésekor, amikor ezt a fentiekben ismertetett és nem-egyszer igen gazdag okleveles anyagot felhasználták, szelekcióval éltek. Ennek eredménye az lett, hogy a fontosabb okleveleket teljes szövegükben vagy kivonatossan bemásolták az ítéletlevélbe, míg a kevésbé lényegesekre csak utaltak. Az ítéletlevél azzal, hogy az egy ügyre vonatkozó és azzal kapcsolatos okleveles anyagot magában foglalja, jelentős mértékben megkönnyíti az oklevelek rengetegében csaknem elvesző kutató munkáját. Az oklevélkiadók megnevezésével és az oklevelek keltének pontos vagy kikövetkeztethető közlésével pedig lehetőséget ad az érintett okleveles anyag felkutatására, ami eredmény esetén az ítéletlevélben szereplő kivonatot vagy utalást jelentős mértékben kibővítheti.

Az elsősorban kisebb birtokügyekkel, kártételekkel és a jobbágycastleözés kapcsán felmerült nézeteltérésekkel foglalkozó *megyei bíraskodás* okleveles emlékeit a megyei kiadványok között találjuk meg. A parasztság ügyeinek többségét tárgyaló *úriszék*, *mezővárosi és falusi bíróságok* tevékenységének alig van nyoma. S ennek magyarázatát nem annyira az okleveles anyag pusztulásában, mint inkább abban kereshetjük, hogy ezekről az ügyekről — gondoljunk az írástudatlan falusi bíróra és esküdtekre — rendszerint nem készült feljegyzés, oklevél.¹⁵ Ennek megfelelően az úriszéki perekről többnyire csak akkor értesülünk, ha az ügy más (megyei vagy országos) bírói fórum elé került, illetve ha ezek a fórumok a per jobbágyot érintő részét földesúri bíraskodásra, az úriszékre hagyták. Hasonlóképpen utalások tájékoztatnak a mezővárosi és falusi bíraskodásról is.

A középkori jogszolgáltatás a birtokpercek, hatalmaskodások, kihágások mellett különös gondot fordított a közbűntényesek, az úgynevezett gonosztevők (malefactores) megbüntetésére. Ennek sajátos módját *levelesítésnek* (proscriptio) hívták. Ez abból állt, hogy a nádor vagy ritkábban más személy az egy, esetleg több megye számára tartott közgyűlésen a nemesség közreműködésével összeíratta, majd fő- és jószágvesztésre ítélte a megye gonosztevőit. Az ilyen ítéletlevél vagy az alapjául szolgáló lajstrom egy-egy megye levelesített személyeinek: jobbágyoknak, nemeseknek és papoknak a nevét közli, és megadja, hogy ki milyen vétket (pl. pénz-, pecsét- és oklevélhamisítás, rablás, kuruzslás, méregkeverés) követett el. Ezáltal nemcsak a társadalom kitagadott tagjait, hanem a társadalom erkölcsi felfogását is megismerhetjük.

Az ítéletlevelek — mint láttuk — különböző társadalmi ellentéteket, osztályellentéteket tükröznek. A sorsával elégedetlen jobbágy megszökik vagy elköltözik urától, megtagadhatja az egyes járadékok teljesítését, sőt — mint 1514-ben történt — fegyvert is foghat ura ellen. De forrásaink jelentős száma nem erről, hanem a földesurak egymásközi érdekellentéteiről tudósít. Ismeretes, hogy a földesúri jövedelem alapvetően a jobbágy kizsákmányolásából, a rendes és rendkívüli járadékokból származik, s a jövedelemszerzésnek ez a módja társadalmilag biztosított. A földesúri jövedelem gyarapításának a kizsákmányolás fokozásán túl azonban más lehetőségei is voltak. Ezek között számban igen kiemelkedő helyet foglalt el a *hatalmaskodás*, melyet a földesurak érdekeit védő államhatalom sem tudott kiírtani. Olyannyira nem, hogy a középkori élet mindennapjait főképpen a hatalmaskodások miatt a lét- és vagyonbizonytalanság jellemzi.

Gyakorta megtörtént, hogy a földesurak elfoglalták egymás birtokait, rátámadtak egymás kúriájára, falujára. Kifosztották a szomszéd földesúr falvait, elhurcolták jobbágysait, elhajtották az állatokat, elhordták a termést, a faépületeket, a használati eszközöket, levették és kirabolták a jobbágyokat, akiknek bármilyen ellenállás az életükbe kerülhetett. A hatalmaskodás sokszor emberéletet követelt, s az áldozatok, a meggyilkolt vagy megcsonkított, véresre vert és egy életre nyomorékká tett emberek többnyire jobbágyok voltak. Ugyanakkor a hatalmaskodás elkövetésében nem ritkán jobbágyok is részt vettek, akik hol kényszerből, hol földesuruk érdekeivel (pl. zsákmányszerzés, bosszú) részben azonosulva uruk fegyveres csatlósáival együtt nemegyszer száz főnél nagyobb hatalmaskodó csapatot alkottak. A jobbá-

¹⁵ *Eckhart Ferenc*: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp. 1954. 3.

gyoknak ez a szereplése azonban nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy a hatalmaskodás elsősorban a parasztság mérhetetlen szenvedésének és kiszolgáltatottságának emléke. Azt viszont nem szabad elfelejtenünk, hogy a hatalmaskodásokról szóló oklevelek sokasága ellenére a középkori paraszti életnek is voltak nyugalmas periódusai, napjai. Csakhogy a nyugalom a középkorban kevés volt ahhoz, hogy írásba foglalják, megörökítsék.

A hatalmaskodás során okozott károk (néha kárjegyzékben vagy leltárban történő) részletes felsorolása és felbecsülése a paraszti háztartás, gazdálkodás és viselet elsőrangú forrása.¹⁶ A hatalmaskodás résztvevőinek számbavétele viszont elsősorban társadalomtörténeti szempontból értékes. Ezáltal ugyanis nemcsak a földesurak udvari népességét, familiárisait, hanem sokszor falvainak, birtokrészeinek hatalmaskodó vagy szenvedő jobbágyait is név szerint megismerjük. Sőt, amennyiben a hatalmaskodás kivizsgálására tanúvallatást tartottak és a kihallgatott nemesek és jobbágyok nevét feljegyezték, egy nagyobb terület társadalmáról tájékozódhatunk.

8. Magánlevelek

A magyarországi írásbeliség fontos részét képezi a magánlevelezés, amely a különböző társadalmi rétegek megnyilatkozásait a legközvetlenebb formában tükrözi. A levélíró időszak eseményeket beszél el, tényeket közöl, véleményt nyilvánít és mindenekelőtt kér; kívánságokat, netán utasításokat terjeszt elő.¹⁷ A földesúr feladatokat ad familiárisainak, tisztségviselőinek, akik beszámolnak azok teljesítéséről. Védelméről biztosítja jobbágyait és a tisztartó iránt engedelmességre szólítja fel őket. A jobbágyok viszont a terhek, a bánásmód és a körülmények megváltozása miatt nem egyszer panasszal, kéréssel fordulnak urukhoz. A Zala megyei Galambok csaknem valamennyi lakója 1480-ban levelet írt földesurának, a budai prépostnak. Ebben előadták, hogy a földesúr tisztartója és a község bírása a szegénysége miatt mentességet élvező Kecskés Mátét is meg akarta adóztatni, s a település adójából visszatartott 18 forintot egy társukkal megosztották. Ezért szinte felszólítják a prépostot, hogy a három személyt regulázza meg, mert különben nem maradnak birtokain. Továbbá a hasonló esetek megelőzésére azt kéri, hogy a bíró mellé két esküdtet válasszthassanak.¹⁸

A magánlevél (missilis) a családi, baráti kapcsolatok és a sokféle függő viszony feltárásán túl számos adalékkal színesíti a történeti valóság nem ritkán egyhangúan rekonstruálható képét. Péter orgonakészítő 1493-ban elhárítja Gersei Pethő János meghívását, mivel a somogyvári konvent Szlavóniában tartózkodó jegyzőjét helyettesíti és a helybeli orgonát bővíti. Közben elpanaszolja, hogy Pethő János kőház építését ígérte neki, de nem lett abból semmi. Majd öntudatosan közli, hogy csak akkor keresi fel, ha gondoskodott lakásról, mert nem kíván zsellérmódra mások házában lakni, ahol sok sérelem érheti.¹⁹ Korotnai István 1509. október 18-i levele azt jegyezte fel, hogy Székesfehérvárott a szüret miatt szünetelt a hiteleshelyi oklevéladás. Ugyanakkor félelemmel számolt be a pestis somogyi és zalai dühöngéséről és arra kérte az esztergomi érsek udvarmesterét, hogy készíttessen orvosaival gyógyszer. Későbbi levelében elmeséli, miként pusztították el várdai házát, majd lovasokat és pénzt kér Bakócz Tamás érsektől, akit még arra is buzdít, hogy pap rokonát, a hetési plébánost kanonoki jövedelemhez juttassa.²⁰

¹⁶ A hatalmaskodásokról szóló oklevelek követendő hasznosítására lásd *Szabó István: A középkori magyar falu*. Bp. 1969. 174–179, 219–224.

¹⁷ Árpád-kori és Anjou-kori levelek, 17 és 21.

¹⁸ DL 68436.

¹⁹ DL 93630. — Az oklevelet említi *Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 372. l. 113. jegyzet.

²⁰ DL 46917 és 48343.

9. Leltárak

Középkori forrásaink között akadnak olyanok is, amelyek egy-egy vár, esetleg más épület, gazdaság, háztartás felszerelését (fegyver, ruha, cipő, konyhai eszközök, bútor, hangszer, élelem, állat stb.) vagy valamely egyházi intézmény (pl. káptalan, plébánia) értékeit (kehely, ruha, könyv, asztal, eke, állat stb.) vették számba. A várak esetében az ilyen leltárak (inventáriumok) néha külön sorolják fel az egyes helyiségek (pl. várkapolna, pince) berendezését. Ezek az igen értékes és sokoldalúan hasznosítható források nagyobb mennyiségben a XV. század végétől maradtak ránk.

10. Végrendeletek

A testamentumok elsősorban a végrendelező vagyoni helyzetéről, a tulajdonát képező ingatlanok és ingóságok mennyiségéről és milyenségéről tájékoztatnak. Ennek ellenére a végrendeletek mégsem tekinthetők tökéletes vagyonleltárnak. A kisebb ingóságok, mint a kevésbé értékes használati eszközök és a lábasjóság (tyúk, lúd) kimaradt belőlük. Az ingatlanokkal viszont más a helyzet. A végrendelező csak azokról a saját szerzeményekről rendelkezhetett szabadon, melyek adományozás, vásárlás vagy csere útján jutottak kezére. A testamentumokban ezért rendszerint csak ezek az ingatlanok szerepelnek. Különösen áll ez a nemesi végrendeletekre, mivel a nemesi családok örökölt tulajdonát képező ingatlanok nem a halál közelségét érző családtag végakarata, hanem a társadalmi gyakorlat rendje, az ősiség, a nemesi birtok törvényes öröklése szerint hagyományozódtak.²¹

A nemesi örökölt tulajdon részletezésére néha mégis sor került, éspedig akkor, ha nem volt vérségi örökös, és a király, lemondva örökösödési jogának érvényesítéséről, engedélyt adott arra, hogy a család utolsó tagja az összes birtokról szabadon rendelkezze. Az ilyen királyi engedéllyel történő végrendekezés főleg az Árpád-korban volt gyakori. Ezeket a testamentumokat elsősorban az ingatlanok számbavétele jellemzi. A végrendelet azonban nemcsak felsorolja a többnyire egyháznak adott birtokokat, hanem utal azok nagyságára, állatállományára és lakóira. Megjegyzései közül különösen az utóbbiakra vonatkozó részek értékesek. Segítségükkel néha követni tudjuk, miként válik a földesúr gazdaságát művelő nincstelen és jótalan szolga önállóan gazdálkodó telkes gazdává. Ez a folyamat, amely általában a szolga részleges felszabadításával járt együtt, éppen a végrendelezések nyomán egy sajátos társadalmi réteg kialakulásához vezetett. Torlóknak vagy szlávból kölcsönzött szóval dusnokoknak hívták őket.

Elnevezésük szoros kapcsolatban áll keletkezésükkel. A torlók (latinul exsequiales) eredetileg szolgák voltak. Végrendelező uruk azonban megváltoztatta állapotukat és helyzetüket. Egyháznak hagyományozta őket, hogy a közfelfogásnak megfelelően uruk lelki üdvösségéért szolgáljanak és teljesítsék mindazokat a szolgáltatásokat, amelyeket a végrendelet előírt számukra. Többnyire komoly mennyiségű élelmiszert, élő állatot és italt kellett az egyháznak adniuk, hogy az egyház miséző papjai évente megemlékezhesenek az elhunytáról és a halott emlékére lakomát tarthassanak, tort ülhessenek.²² A Bihar megyei Besenyő falu egyházának dusnoka pl. az 1226-ban készült feljegyzés szerint évente két misét szolgáltatott uráért, egy juhott, 30 kenyeret, egy-egy ludat és tyúkot, két csőbör sört, tized gyanánt pedig két köből gabonát és egy tyúkot adott az egyháznak. A végrendelező természetesen gondoskodott arról, hogy a nincstelen szolga eleget tehessen új kötelezettségének. Testamentumában bizonyos földet, szőlőt bocsátott egykori szolgálí rendelkezésére, állatokat, ekét és vetőmagot adott nekik, hogy

²¹ *Tagányi Károly*: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Bp. 1919. (Néprajzi Könyvtár, új folyam 1. füzet) 74.

²² *Uo.* 47–48; *Pais Dezső*: Megtorol. Magyar Nyelv 18 (1922), 160–162. — *Vö.* Pais Dezsőnek Tagányi művéről írt ismertetésével: *Uo.* 175–177.

megtermelhessék és előteremthessék mindazokat, amelyekből meghatározott mennyiséggel az egyháznak tartoztak. Eljárása az egykori szolgát önálló gazdasága megalapozásával járadék-szolgáltatónak tette. 1234-ben pl. a dusnok egy marhát, négy juhot és gabonát kapott, hogy vetni tudjon és évente egy juhot, 30 kenyeret és négy vödör sört adhasson az egyháznak.²³

A XIII. század második felében változás figyelhető meg a végrendeletekben. Ettől kezdve a testamentumokat inkább az ingóságok túlsúlya jellemzi. A felsorolt ingóságokból — bár csak az értékesebbekről emlékeznek meg — a végrendelező nemes, pap, ritkábban polgár vagy jobbágy életkörülményeire következtethetünk, s a végrendeletek rendkívül sokoldalú adatai révén kísérletet tehetünk arra, hogy a különböző társadalmi osztályok és rétegek egymástól nagyon is eltérő életmódját megrajzoljuk.²⁴ Megállapíthatjuk, hogyan öltözködtek, ruháik milyen anyagból készültek, hogyan nevezték az egyes ruhadarabokat. Volt-e házukban komolyabb bútordarab (asztal, szék, ágy) és evőeszköz (kés, villa). Rendelkeztek-e könyvvel, ékszerrel. Mennyi bor, gabona és milyen fegyver volt birtokukban. Állatállományuk hány lóból, szarvasmarhából és sertésből állott. Mennyi készpénzük, pénzkövetelésük vagy adósságuk volt. Az erdélyi Vitéz György 1504-ben írt végrendeletében még arra is gondolt, hogy épülő-félben lévő háza ne maradjon befejezetlenül és meghagyta, hogy az ácsok, akiknek járandóságát már kifizette, lépcsőt is csináljanak.²⁵

A jobbágyok természetesen a tulajdonukat nem képező, csupán használatukban lévő földesúri földről nem rendelkezhettek. Viszont bevetett földjük leendő terméséről megemlékeztek. Végrendeletükben a birtokukban lévő szőlő és irtásföld is helyet kapott, mivel a jobbágy ezeket átruházhatta másra. A Szabolcs megyei Kállósemjénből való Bagics Tamás 1521-ben hat hold gabonavetésről és egy hold irtványról intézkedett.²⁶ Hasonlóképpen járt el a mezővárosi polgár is. Lukács somogyvári kereskedő 1475-ben például vásárolt és zálogos szőlőit, szántóit és a Szent Egyed utcában levő házait feleségére hagyta.²⁷

A testamentumok különösen alkalmasak a végrendelező személyi kapcsolatainak feltárására. A végrendelet rendszerint felsorolja a jogi aktus tanúit, a végakarat végrehajtóit (executores), ritkábban megnevezi a feleség és a gyermekek gyámjait (tutores), a halotti torra hivatalos ismerőseket. A juttatásokban, különféle adományokban részesített személyek névsora további tájékoztatást nyújt. Megismerjük a családtagokat, a legközelebbi rokonokat, a falubelieket, a helybeli plébánost, a gyóntatót, a tanítványt, a környékbeli egyházakat, kolostorokat. A végrendeletben néha helyet kapnak a végrendelező familiárisai, jobbágysai is. A cselédekről már gyakrabban esik szó. Így szerencsés esetben megállapíthatjuk a végrendelező gazdaságának munkaerőszükségletét. A Veszprém megyei Koromlai Miklós 1491-ben kelt végrendeletéből például kiderül, hogy az idős kismemesi házaspár gazdasága, melyhez jelentékeny állatállomány is bika, 1 betört csikó, 4 ökör, 8 tehén és 70 sertés) tartozott, egy-egy cselédet, famulust, gazdaszonyt és két pásztorgyereket foglalkoztatott.²⁸

²³ Karácsonyi János—Borovszky Samu: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróbalajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. (Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum...) Bp. 1903. 288. l. nr. 352 és 302—303. l. nr. 379.

²⁴ Erre kitűnő példát ad az egyházi végrendelezők esetében Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 87 és passim.

²⁵ DL 46697.

²⁶ DL 56427. — Az oklevelet említi Szabó István: A középkori magyar falu, 224.

²⁷ Somogyvári Formuláskönyv, fol. 5r. (OSzK Filmtára). — A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár Ms 374 jelzetű kódexét Bónis György ismertette és határozta meg: Somogyvári Formuláskönyv. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 1957. 117—133. — A formuláskönyv anyagáról Bónis annakidején kivonatokat íkésztett, melyeket a szerző szívességéből a film megérkezése előtt átnéztem. A formuláskönyv tilmásolatának elkészítését és megszerzését Windisch Éva és Tonk Sándor áldozatkészsége tette lehetővé.

²⁸ DL 19702.

Mivel a végrendelező a javak szétosztogatásakor a rangjának és gazdagságának megfelelő társadalmi elvárások és szokások szerint cselekedett, végrendelete tükrözi ezeket a nemegyszer igen ősi eredetű szokásokat. A végrendelező illően gondoskodott feleségéről, gyermekeiről és hozzátartozóiról. Hálás volt segítőinek. Megemlékezett azokról, akik szolgálták. Jótékonykodott és alamizsnát osztott. Hozzájárult a falubeli kiházásítandó árva lányok hozományához. Ruhát adott a koldusoknak. A végrendelező pap nem felejtkezett meg tanítványáról, akit néha külföldi egyetem látogatására serkentett. Némelyik jobbágy földesurára is gondolt. A már említett Bagics Tamás például urára, Lőkös Jánosra hagyta azt a 14 forintot, mellyel Kovács Imre tartozott neki.

A középkorban a világiak és a papok javaikból egyaránt juttattak az egyháznak. A végrendelező pap könyvvallománya jellegénél és az egyházi értelmiség szerepénél fogva első sorban a káptalanokat, konventeket, plébániákat, a papságot gazdagította. A Szabolcs megyei Ajak falu plébánosa és alesperese 1494-ben a helybeli plébániára hagyta azt a négy könyvet, melyek szükségesek voltak a papi teendők ellátásához. Egyetlen világi témájú könyve, a magyar műltről szóló *Chronica Hungarorum* pedig pap testvéreire szállt.²⁹

Az egyház természetesen bőségesen részesült az anyagi javakból. A tehetősebb végrendelező pénzt adott zárandoklatra, templomépítésre és tatarozásra, harangra, oltárterítőre, miseruhára. Állattal, telekkel, szőlővel, ruhaneművel, ékszerrel vagy készpénzzel fizetett a temetési szertartásért, az éneklésért és azért, hogy bizonyos alkalmakkor a miséző pap megemlékezzék róla. Fizetett akkor is, ha rangja úgy kívánta, hogy ne köztemetőben, hanem templomi kriptában nyugodjék. 1480-ban Boros Benedek csöglei nemes egy telket adott a pápai ferenceseknek, hogy kolostorukba temessék el. Ugyanakkor tekintélyes összeget biztosított római és aacheni zárandoklatra (az utóbbi helyen magyar kápolna működött), és arra, hogy harangot vegyenek a csöglei egyháznak.³⁰

A végrendelező rendszerint gondoskodott arról, hogy a temetésre összejött rokonok; ismerősök élelemben ne szenvedjenek hiányt. Az ajaki plébános temetésekor a résztvevők tekintélyes lakomát csaphattak. A végrendelet ugyanis a tor megtartására egy asztag gabonát, 4 edény bort hagyott és úgy intézkedett, hogy három ökröt és hat disznót vágjanak le. A kisenemes Koromlai Miklósnak nem teltt ennyire. Végrendelete öt véka gabonát, három edény bort és öt tábla szalonnát fordított a vendégek ellátására.

A halotti torhoz hasonlóan ősi eredetű szokás a végrendelező lovának felajánlása a temetési szertartásban közreműködő papoknak és szerzeteseknek. Ennek előzménye a honfoglaló magyarság előkelőinek körében dívó, a régészeti kutatásokból régóta ismert lovas temetkezés volt, amikor az elhunyt férfi vagy nő lovát gazdája holttestével együtt hantolták el. A kereszténység felvételével ez a szokás lassan megszűnt: az elhunyt lovát ezentúl nem temették el, hanem az egyháznak adták.³¹

Itt azonban korántsem olyan adományozásról van szó, mint amikor a végrendelező birtokot, szolgát vagy akár ménest hagyott az egyháza. Tulajdonképpen felajánlás történt, melynek pogánykori rítusa néhány késő középkori, az irodalomban eddig még nem értékesített végrendeletből bontakozik ki.³² Ebben a néhány testamentumban a végrendelező meghagyja,

²⁹ DL 82083.

³⁰ DL 45830.

³¹ *Tagányi Károly*: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről, 48; *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 450–486 (főleg a 456 és 509).

³² *Belényesi Márta* közléséből (A ló becse a középkorban.) [Egy XV. századi végrendelet tanulmányai] *Ethnographia* 68 [1957], 341. l. 13. jegyzet) következtethetünk arra, hogy Magyarországon a ló milyen szerepet játszott a temetésben. A szerző azonban hiányosan idéz Pásztói Jakab 1428-ban kelt végrendeletéből (DL 43771), és így éppen az maradt rejtve, hogy a lovát a végrendelező kívánsága szerint a holttest előtt vezetik. — A ló szerepét illetően a hagyomány továbbélése mellett természetesen nem zárhatjuk ki a nyugati hatás lehetőségét sem.

hogy utolsó útján lovát teteme előtt vezessék. A temetési menetben az értékes ló már önmagában is rangjelző volt. A ló színe pedig az előkelőség különböző fokozatainak kifejezésére szolgált. Ezért intézkedett 1497-ben az arisztokrata Héderváry János úgy, hogy a győri domonkosok kolostorában lévő családi kriptához vezető gyászmenetben teteme előtt fehér ló haladjon.³³ A pápai ferenceseknél temetkező Sitkei Gotthárd várkapitány viszont 1517-ben sárga színű lovát ajánlott föl a papságnak.³⁴ Az ajaki plébános is ennek a szokásnak hódolt, amikor két közönséges (kocsit húzó) lovát szánta erre a célra. A két utóbbi végrendelet lehetővé tette, hogy a temetés után a rokonok vagy mások megvegyék a felajánlott lovat, s a pénzt a közreműködő papok szétoszták egymás között.

Amint a X. században a temetési lóáldozat a társadalom bizonyos rétegében férfiak és nők körében egyaránt divott, ugyanúgy a szokás késő középkori továbbélése sem korlátozódott csupán a férfiakra. A Somogy megyei Lelle falu egyik nemesasszonya például 1480 táján úgy intézkedett, hogy temetése idején posztóval letakart lovat vezessenek teteme előtt.³⁵

NÉVANYAG

A középkor írásos emlékeiben számos földrajzi név (más elnevezéssel helynév), személynév és nem latin közszo fordul elő. A névanyagnak ezek a típusai szorosan összefügnek egymással. A középkori határleírásban szereplő „magyal” közszo egyrészt tölgyfát jelent, másrészt — legalábbis a határjárás korában — meghatározott határjelet, ismert helyet jelölt. Ugyanakkor a személynevek jelentős része (pl. *Kovács, Nagy*) szintén közszoí eredetű. A földrajzi nevek és a személynevek is közeli kapcsolatban állnak egymással. Az Árpád-korból pl. több *Koppány* nevű személyt és települést ismerünk. Végül a gazdag névanyag egyes típusait történeti hasznosításuk is összekapcsolja, mivel történeti forrásként való felhasználásuk nyelvészeti, főleg nyelvtörténeti és névtudományi tájékozottságot kíván.

A nyelvészeti iskolázottságra, ismeretekre több okból is szükség van. Egyfelől ugyanaz a név gyakran még ugyanabban a forrásban is több alakváltozatban szerepel, s e változatok megnyugtató azonosításakor és a név mai alakjának kikövetkeztetésekor nem ritkán tájékozódniunk kell a középkori helyesírással és hangfejlődéssel foglalkozó irodalomban.³⁶ Másfelől a nevek eredetét (szláv-e, magyar-e stb.), egykori jelentését és a névadás módját a nyelvtudomány — főleg a névtudomány — segítségével nélkül többnyire nem tudjuk megállapítani, pedig a névanyag történeti hasznosítására nélkül aligha kerülhet sor.³⁷

A középkori forrásokban szereplő névanyag felveti azt az izgalmas kérdést, hogy ez a gazdag forrásanyag hogyan használható fel történeti forrásként, miként lehet segítségünkre

³³ DL 102279.

³⁴ DL 68503.

³⁵ Somogyvári Formuláskönyv, fol. 5v.

³⁶ A bőséges irodalomból a következőket ajánljuk: *Kniezsa István: A magyar helyesírás története.* Bp. 1959²; *Bárczi Géza: Magyar hangtörténet.* Bp. 1958² és *Bárczi Géza—Benkő Loránd—Berrár Jolán: A magyar nyelv története.* Bp. 1967.

³⁷ A gazdag szótárirodalomból nélkülözhetetlen: *Szamota István—Zolnay Gyula: Magyar oklevél-szótár.* Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Bp. 1902—1906; *Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár.* Bp. 1941; *Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I/1—2. Bp. 1955 és *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Szerk.: Kiss Lajos, Papp László. I—II. (A—O.) Bp. 1967—1970. — Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy Kiss Lajos vállalkozásában készül a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”. — A névanyaggal és a névadás kérdéseivel összefoglalóan *Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete.* Bp. 1958² és *Kálmán Béla: A nevek világa.* Bp. 1967 foglalkozik. A névtudomány gazdag tematikájából a két Névtudományi Konferencia kiadott anyaga (bibliográfiai adatait lásd a 40. és a 65. jegyzetben) ad izellőt. A helynévkutatás újabb eredményeiről *Kázmér Miklós: Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között.* Magyar Nyelv 52 (1956), 238—255; *Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig.* Magyar Nyelv 64 (1968), 108—122 és 245—255 tájékoztat.

az egykori valóság jobb megismerésében. A közszavak történeti hasznosítása általában nem okoz különösebb gondot. A szóból magából, az előfordulás környezetének szövegösszefüggéseiből vagy a nyelvészeti irodalom alapján megállapíthatjuk értelmét, és ezáltal elhárul felhasználásának legfőbb akadálya. A középkori leltárakban szereplő *'ostyasütő'* használati eszköz értelme világos. Az *'eneu'* szó környezetéből kiderül, hogy az udvarnokoknak ez az Árpád-kori kötelezettsége szántási robotot jelentett. A *'torló'* szóról, melyről a végrendeleteknél szó volt, nyelvészeti kutatás alapján tudjuk, hogy meghatározott társadalmi réteget jelölt. Mindezek, továbbá az a kétségtelen tény, hogy a közszavak jelentős része földrajzi névként, személynévként is előfordul, indokoltá teszi, hogy az alábbiakban csak a személynevek és a földrajzi nevek történeti forrásként való hasznosításával foglalkozzunk. De ennek során is elsősorban azokról a lehetőségekről eshet szó, melyek a helytörténeti kutatást leginkább érdeklik.

A) Személynevek

A kutatás igen fontos feladata, hogy az adott témával kapcsolatos személyneveket összegyűjtse.³⁸ A személynevek révén nemcsak a múlt szereplőinek és alakítóinak: jobbágyoknak, polgároknak, nemeseknek és papoknak jelentékeny hányadát ismerjük meg, hanem új tények, összefüggések tárulnak fel előttünk. A személynévadásban ugyanis a kor hiedelemvilága, gondolkodásmódja, társadalmi és gazdasági viszonyai egyaránt tükröződnek.³⁹ A személynevek történeti hasznosítása tulajdonképpen nem más, mint ennek a gazdag és sokszínű hátternek a kibontása, feltárása. Az alábbiakban ehhez adunk segítséget, amikor a legfontosabb összefüggésekre felhívjuk a figyelmet.

1. A személy neve és foglalkozása

Az egyén foglalkozását a középkor forrásviszonyai között gyakran a foglalkozásnévből álló vezetéknevből állapíthatjuk meg. A *Borbély*, *Kovács*, *Ács* nevek iparűzésre utalnak, a *Sipos*, *Hegedűs*, *Trombitás* a hangszer készítésének mesteriségén túl zenei tevékenységet is tükröz. A mesterségneveken kívül igazgatási funkció is válhatott vezetéknevvé. Közismert, hogy Szapolyai István tisztsége miatt *Kincstartó* István néven is szerepel. Helytörténeti szempontból ennél sokkal fontosabb, hogy a jobbágynevek között a *Bíró* név rendszerint azt mutatja, hogy az illető valamikor falusi bíró volt, vagyis az adott faluban a név alapján a falusi bíróság intézményének létrehozhatjuk annak ellenére, hogy más adat nem szól róla. Hasonlóképpen keletkezett az *Ispán* és a *Tisztartó* név is, amely a földesúri birtokok, uradalmak igazgatásában, kormányzásában való részvétel emléke. A *Deák* név viszont a személy iskolázottságára utal.

A foglalkozásnevekből lett vezetéknevek összességükben a középkori, főleg a XIV—XV. századi munkamegosztást világítják meg, s segítségükkel az egyes iparágak jelentőségére, szerepére

³⁸A középkori személynevek rendkívül sokfélék, formailag több típust alkotnak. A gazdag formai változatosságot néhány példával tehetjük szemléletessé (az érthetőség kedvéért nem vettük tekintetbe a magyar szavak egykori írásmódját): *Maradék*, *Georgius filius Valentini*, *Ladislau de Veszprém*, *Ladislau Veszprémi*, *Petrus dictus Nagy*, *Petrus Nagy*. A típusok egyben a fejlődést is tükrözik: az egyelemű személynév a középkor folyamán kételeművé, a kételemű név második tagja pedig öröklődő családnévvé válik. Ez a folyamat kellően nincs feltárva, középkori személyneveink átfogó névtani vizsgálata egyelőre várat magára. Az eddigi munkák közül jól hasznosítható *Kniezsa István*: A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp. 1965 és *Fehértői Katalin*: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. Bp. 1969 (Nyelvtudományi Értekezések 68. sz.).

³⁹*Pais Dezső*: Régi személyneveink jelentéstana. Bp. 1966². (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 115. sz.) Magyar Nyelv, 17—18 (1921—1922), 158—163, 26—34, 93—100.

következtethetünk. A felhasználás során ügyelni kell arra, hogy a foglalkozásnevek, főleg a középkori falvak esetében, általában az egyén időszakosan űzött mesterségét, földművelő tevékenységétől megkülönböztető foglalkozását tartották fenn. A foglalkozásnevek értékesítésükkor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a foglalkozás nem mindig tükröződik az egyén nevében; nem minden *kőművest* hívtak *Kőművesnek*.

A foglalkozásnévből lett vezetéknev történeti hasznosítása a név és az egyén foglalkozása között fennálló összefüggésre épül, s ezen összefüggés realitása adja meg a felhasználás módszerének biztonságát. A név és az egyén foglalkozása között gyakran tényleges kapcsolat van; az egyén valóban azt a mesterséget űzi, melyre személyneve utal. Máskor viszont a név és az egyén foglalkozása között nincs reális kapcsolat, mert az egyén őseitől örökölt foglalkozásnevet visel. De ez utóbbi esetben is számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a névvel együtt a mesterség is öröklődött. Ilymódon a foglalkozásnév az egyén vagy őse — esetleg mindkettő — mesterségére utalhat. Hogy adott esetben melyikre, az a névből önmagából teljes biztonsággal nem állapítható meg. Minthogy többnyire a néven kívül más foglalkozásra utaló adat nem áll rendelkezésünkre, s a név és a mesterség öröklődését nem tudjuk feltárni, csupán feltételelesen dönthetünk a variációk egyike mellett. A foglalkozásnevek felhasználását nagymértékben megnehezíti, hogy a XV. század végén a nevek öröklődése általános jelenség lett. Ennek hatásaként a középkor végén a falvakban több azonos foglalkozásnevet viselő egyént találunk, akik valamennyien már azért sem űzhették a nevüknek megfelelő foglalkozást, mert a faluban egyszerűen nem volt szükség annyi egyforma mesterséget folytató iparosra.⁴⁰

2. Az egyén neve és illetősége

A vezetéknevek jelentős hányada helynévből keletkezett. Ritkán megesik, hogy a helynév minden változás nélkül maga válik vezetéknevvé (pl. *Petrus Csepreg*).⁴¹ Ennél sokkal gyakoribb, ha valamely terület vagy település nevéhez *-i*, illetve *-y* képző járul. Így lett a Somogy megyéből, illetve Somogy helységből származó jobbágy vagy nemes új környezetében *Somogyi*, a Ceglédre való ember pedig *Ceglédi*. Az is megszokott jelenség, főleg a nemesek esetében, hogy a helynévhez *de* praepositio kapcsolódik. (pl. *Georgius de Tolna*). Végül az utóbbi kettő kombinációjával is találkozhatunk (pl. *Martinus Fajsi de Szabadi*).

Minthogy ezek a vezetéknevek többnyire települések nevéből származnak, alapvetően települések létét igazolják. Belőlük tehát mindennekelőtt településekre következtethetünk. Erre szükség is van, mert a középkori forrásokban a települések neve először gyakran személynévben bukkan fel, sőt a kisebb települések, szórványok létéről sokszor egyedül csak a vezetéknevek tudósítanak.

A helynévi eredetű személynevek sajátos felhasználását az a fennálló, illetve hiányzó kapcsolat határozza meg, mely az egyén és a nevében szereplő helynév között kimutatható, és melyből elsősorban az egyén illetőségére, vagy egykori illetőségére következtethetünk. A *de* praepositio plusz helynév alakú vezetéknevek esetében általában a helynév és az egyén között eleven kapcsolat van, az egyén ebben a településben lakik (vagy ott is lakik), onnan származik

⁴⁰ *Bárczi Géza*: A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. Magyar Nyelv, 52 (1956), 149—150; *Székelgy György*: Középkori kézműves foglalkozások és a családnevek kialakulása. A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (1966. aug. 24—28.). Szerk.: Imre Samu és Szathmári István. Bp. 1967 (Nyelvtudományi Értekezések 58. sz.) 206—210; *uő.*: A személynevek és a történettudomány. Névtudományi Előadások. II. Névtudományi Konferencia. Bp. 1969. Szerk.: Kázmér Miklós és Végh József. Bp. 1970 (Nyelvtudományi Értekezések 70. sz.) 205—206; *Szabó István*: A középkori magyar falu, 215—219.

⁴¹ *Fehértói Katalin*: Helynevek mint családnevek *de* praepositio vagy *-i* képző nélkül. Magyar Nyelv 69 (1973), 197—203.

sőt földtulajdona, birtoka is van ott. Mint említettük, ez a névtípus alapvetően a nemességet jellemzi.

Ezzel szemben a helynévből magából vagy még inkább *-i*, *-y* képzővel ellátott alakjából származó vezetéknevén az egyén vagy őse korábbi lakhelyét fedi fel, azt árulja el, hogy honnan való volt, mely országrészből, megyéből vagy településből került új környezetébe.⁴² Az ilyen nevek ezáltal lehetőséget adnak arra, hogy egy terület vagy település személynévanyaga alapján több-kevesebb pontossággal meghatározzuk, hogy lakossága mely területről verbuválódott a település — főleg a mezőváros és a város — milyen vonzást gyakorolt szűkebb és tágabb környezetére.⁴³ A megfelelő személynévanyag alapján tájékozódhatunk a jobbágyköltözés méreteiről, irányáról és céljairól, továbbá a nemesek, elsősorban a kis- és középnemesek helyválttatásáról, és ezáltal ösztönzést kapunk a felismert jelenség okainak (pl. birtokszerzés, házasság) kutatására. A nemesség esetében azonban ez a névtípus nemcsak az egykori illetőségre utal, hanem a *de* praepositio plusz helynév alakú vezetéknevekhez hasonlóan emellett még arra is enged következtetni, hogy az egyénnek ott földbirtoka, tulajdona van.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a helynévi eredetű vezetéknevek történeti hasznosításának biztonsága a belőlük elvont földrajzi név térbeli elhelyezésétől, lokalizálásától függ. Ez az eljárás gyakorta nem jelent különösebb problémát, máskor viszont nem kis gondot okoz. Minthogy ez a kérdés a személynéveket és a földrajzi neveket egyaránt érinti, később még visszatérünk rá.

3. Különböző korok személynévanyagának összehasonlítása

Ha valamely település lakóinak összegyűjtött névanyagát korszakok szerint csoportosítjuk és az egymástól időben nem túl messze eső csoportokat összevetjük, a névanyag változásából különböző következtetéseket vonhatunk le. A nevek kicserélődése a település történetének szomorú fejezetére, a település elnéptelenedésére, elpusztulására, illetve az újratelepítésre hívja fel a figyelmet. Az új névanyagból rendszerint megállapítható, hogy a telepítés milyen etnikai változást idézett elő. A különböző korokból származó névanyag hasonlósága, sőt lényeges részének azonossága a település életében a lakosság folyamatosságát, kontinuitását jelenti. A középkori vezetéknevek fennmaradása éppen úgy, mint a földrajzi nevek továbbélése a nép szívós ragaszkodását tükrözi, mely sokszor az elviselhetetlent is elviselhetővé tette, hogy földjén, falujában maradhasson. A helytörténeti kutatás során ezt a módszert főleg a hódoltság falvak esetében hasznos alkalmazni. Ezáltal ugyanis megállapíthatjuk, hogy a török milyen változást idézett elő a lakosság összetételében, s nem kis meglepetéssel vehetjük tudomásul, hogy a hódoltsági falvak egy részének középkori és újkori lakossága kontinuus.

4. A személynévek genealógiai összekapcsolása

A középkori családok leszármazását, rokoni kapcsolatait és összeköttetéseit a források szétszórt és hiányos személyi adataiból kell kiderítenünk. Ez a rendkívül fáradságos munka a középkort illetően többnyire csak a nemesség és a városi polgárság esetében vezet eredményre.

⁴² A névöröklődés a felhasználást itt kevésbé teszi kérdésessé. Az lehetséges, hogy nem az adott egyén, hanem őse volt a betelepülő, s az is elképzelhető, hogy — mondjuk — a Győrben felbukkanó, Vasvári nevet viselő személy nem közvetlenül Vasvárról költözött Győrbe, hanem ezt megelőzően huzamosabb ideig Ravazdon élt, és itt kapta korábbi lakhelye után a Vasvári nevet, tehát nevével együtt költözött tovább. Ezek a lehetőségek azonban nem befolyásolják a felhasználást, amelynek nem az a célja, hogy megmondja, *ki* és *mikor* költözött be egy adott helységbe. Ennek megválaszolására a név önmagában nem is alkalmas. Azt viszont mindenképpen elárulja, hogy az adott egyén vagy őse *honnan* származott.

⁴³ Erre példát mutat *Kubinyi András*: Dél-dunántúli parasztlakos városba költözése a középkor végén. *Somogy Megye Múltjából* 3 (1972), 13–45.

Bár nem jelentéktelen genealógiai irodalom áll rendelkezésünkre, a genealógiai táblázatokat többnyire nekünk magunknak kell elkészítenünk.⁴⁴ Ebben az aprólékos munkában főképpen a birtokjogi vonatkozású oklevelek segítenek, ahol a jogigény igazolásának és az örökösödésnek a szempontjai megkövetelték, hogy az ősök, az utódok és a feleségek nevét, származását és rokoni kapcsolatait feljegyezzék. Ezekből az adatokból megszerkeszthetjük a családfa vázát, melyet kiegészíthetünk, újabb személyekkel bővíthetünk. A kiegészítés során ügyeljünk arra, hogy csak a biztosan azonosítható személyek kerüljenek fel a családfára. A genealógiai táblázat a rokoni kapcsolatok bemutatásával feleletet ad a család karrierjének hirtelen változására, birtokszerzésére, „családi politikájára”, a különböző társadalmi osztályok, rétegek kapcsolataira, hivatali funkciók megszerzésére, a család kihalására.⁴⁵

Az adott település történetében szerepet játszó családok genealógiai táblázatának elkészítése rendkívül széleskörű nyomozást igényel. Szinte a kutatás minden — a későbbiek folyamán tárgyalt — színterét át kell tekintenünk. S még így is hiányozhat egy-egy döntő adat. Például ismeretlen marad a feleség családnéve, s ezzel esetleg az is, hogy a család mely atyafiságának köszönheti felemelkedését, új pozícióját. Ebben az esetben csupán a család birtokviszonyaiból következtethetünk a feleség familiájára. Máskor viszont a név és a birtokviszonyok alapján biztosan a vizsgált családhoz tartozó személyeket sem tudjuk elhelyezni a családfán, mert a rokonság fokáról hallgatnak az oklevelek.

Külön problémát jelent a genealógiai táblázat elkészítése az azonos névvel bíró családok esetében, pedig ilyenek jócskán akadnak. Ahogyan több azonos helynév létezett a középkori Magyarországon, ugyanúgy több azonos nevű családdal is találkozhatunk. Ezek megkülönböztetése genealógiai kutatások és ismeretek nélkül szinte lehetetlen.

A középkorban például elég gyakori a *Várday* családnév. Több-kevesebb pontossággal ismerjük közülük a legjelentősebb családot, a Szabolcs megyei Kisvárdáról származó Várdayakat, akik nem egy főpapot adtak az egyháznak. A középkor végén gyakran felbukkan a forrásokban Várday Pál és Tamás neve. Pál rövid idő alatt szédületes karriert futott be. Előbb budai prépost, majd veszprémi, később egri püspök, 1526-ban pedig esztergomi érsek lett. Közben királyi kincstartó és kancellár volt, utóbb pedig helytartóvá is kinevezték. Várday Tamás hivatali pályája kevésbé látványos, de fokozatosan ívelt felfelé. Kezdetben a kúriában jegyzősködött. Néhány éves gyakorlat után országbírói, majd nádori ítélmester és végül személynök lett.

Életpályájuk alapján hajlamosak lehetnénk arra, hogy az előkelő kisvárdai Várdayakkal hozzuk összefüggésbe őket, s felemelkedésüket ezzel a feltételezett rokoni kapcsolattal magyarázzuk.⁴⁶ Ennek azonban ellentmond, hogy a kisvárdai Várdayak ismeretes családfájára a Pál és Tamás keresztnév egyáltalán nem jellemző. Ez a tény pedig a rokonságot megkérdőjelezi, mivel a családfákon a keresztnévek általában ismétlődnek, az elődök neve a fiak és unokák nevében vissza-visszatér. Várday Pál esetében azonban ennél biztosabb érvünk is akad, amely nemcsak a rokonságot zárja ki, hanem egyúttal a pecsétani vizsgálatok fontosságára is felhívja a figyelmet. Ismerjük ugyanis Várday Pál pecsétjét, melynek oroszlános címerképe elűt a kisvárdai Várday család sárkányfogas címerétől.⁴⁷

⁴⁴ A bő választékból a következőket említjük: *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—III. Bp. 1900—1901 és *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I—XIII (A—Zs.) Pest 1857—1868. Ezenkívül gozdog anyagot tartalmaz a Turul folyóirat.

⁴⁵ Erre jó példát ad a nemesség vonatkozásában *Füge di Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Történeti Statisztikai Kötetek. Bp. 1970; *Uő.*: A Szentgyörgyi Vincze család. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11 (1972), 261—269.

⁴⁶ Várday Tamás esetében ez meg is történt: *Bónis György*: A jogtudó értelmiség, 370, 388, 404 (Babai Tamás néven) és 407.

⁴⁷ *Nagy Iván*: Magyarország családai... XII. Pest 1865. 56; *Fógel József*: II. Lajos udvartartása. 1516—1526. Bp. 1917. 46. — *Vö. Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom, 113

Újabbán sikerült Pál családjának eredetét is tisztázni. A kutatásnak a névváltoztatás szempontjából is tanulságos eredménye szerint Pál és Tamás testvérek voltak, és apjuk a Somogy megyei Baba faluból származott. Szegényebb megyei nemes volt Babay Bereck, de tanult embernek, értelmiséginek számított. Házassága révén jutottak fiai a Várday névhez. Bereck ugyanis a Somogy megyei Várda faluból való Várday Péter leányát vette el feleségül. A házasság várdai birtok megszerzését jelentette számára, s fiai: Pál és Tamás az új szerzeményről kapták nevüket. Babai származásuk azonban kettős családnevükben tovább élt; Tamás néha Várday Babay családnevet használt. Felemelkedésüket alapvetően annak köszönheték, hogy értelmiségi környezetben nőttek fel, és maguk is tanult emberekké váltak. Pál fényes pályáját ezenkívül az magyarázza, hogy papi pályára, a társadalmi felemelkedés középkorban legjárhatóbb útjára lépett, és ezzel lényegében Tamás életútját is egyengette. A család somogyi kapcsolatait igazolja Tamás házassága is. Nem kötött különösebben előnyös házasságot, Somogy megye és a somogyvári konvent középnemesi származású jegyzőjének lányát vette el.⁴⁸

B) Földrajzi nevek

A középkori forrásokban a földfelszín különböző természetes és mesterséges alakulatait jelölő földrajzi nevek közül leggyakrabban települések, dűlők, hegyek, völgyek, vizek, erdők és utcák neveivel találkozhatunk. Ez a földrajzi névanyag alkalmas arra, hogy egy-egy terület középkori településhálózatát rekonstruáljuk, domborzati vagy vízrajzi viszonyaira és növénytakarójára következtessünk, az egyes települések szerkezetét felvázoljuk és a településtípus felismerjük. Ezzel azonban korántsem merítettük ki a földrajzi nevek történeti hasznosításának lehetőségeit.

1. Dűlőnevek

A dűlők, határrészek néha a földhasználat módjáról is tájékoztatnak. Az *Irtvány* nevű dűlő például a föld feltörésének előkészítésére, az erdős terület megtisztítására utal. A *Telek* dűlőnév viszont a korai középkorban többnyire trágyázott földet jelent, mely úgy keletkezett, hogy az állatok trágyában gazdag álláshelyét feltörték és művelni kezdték.⁴⁹

A szántóföldekről tájékoztató középkori forrásokban gyakran tapasztalhatjuk, hogy a faluhatárban a szántó nem egy, hanem több tagból áll, melyek számos 1–2 holdas parcellára oszlanak. Az oklevél az egyes földdarabok dűlők szerinti megoszlásának pontos számbavételével a határhasználatban bekövetkezett változásokat tükrözi. A szántóföldek szórtsága ugyanis az egykori közös határhasználat megkövesedett emléke. Ezt a határhasználatot a földközösség jellemezte, melynek az a lényege, hogy a különböző minőségű dűlők parcelláit bizonyos időközönként újból kiosztják a jogosultak között. A közös határhasználat azonban megváltozott, egyéni jellegűvé vált. Ez pedig szükségessé tette, hogy az egyén pontosan számba vegye az immár állandó használatban lévő földdarabokat, melyek többé-kevésbé az utolsó felosztás alkalmával jutottak kezére.⁵⁰

⁴⁸ Várday Pál és Tamás származására vonatkozó kutatásainkról másutt számolunk be.

⁴⁹ *Belényesi Márta*: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. (A „telek” és a magyar tanya középkori gyökerei) Bp. 1948. (A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára 10. sz.) 17–21; *Földes László*: A telek „földterület” jelentéstörténete. Magyar Nyelv 67 (1971), 420–422.

⁵⁰ *Belényesi Márta*: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. Ethnographia 65 (1954), 387–415 és 66 (1955), 57–98.

2. Helységnevek

A földrajzi nevek történeti hasznosítása terén különösen fontos szerepet játszanak a középkori településeket jelölő helységnevek, melyek vallomása főleg akkor válik döntővé, ha az írott források hallgatnak vagy éppenséggel hiányoznak. A helységnevek a települések koráról vallanak, és attól függően, hogy a névadás mechanizmusában ható tényezők közül melyik vált meghatározóvá, melyik tükröződött a hely nevében, a település lakóiról, birtokosairól vagy tulajdonosáról szólnak, gazdasági funkciójáról, építményeiről, intézményeiről, sőt osztódásáról, pusztulásáról is tájékoztatnak.

a) A helynévtípusok hasznosítása

A kutató számára komoly problémát jelent a települések korai történetének bemutatása, mivel a helységnevek többsége az írott forrásokban csak a XIII. századtól kezdődően fordul elő. Minthogy az oklevelek általában nem a települések születéséről, hanem létéről tanúskodnak, nyilvánvaló, hogy a helységnév első felbukkanásának dátuma nem azonos a helység keletkezésének korával. Ezenkívül az első említés értékelésénél azt is figyelembe kell vennünk, hogy a településnév írásbafoglalása az okleveles gyakorlat térhódítását előidéző társadalmi-gazdasági változásoktól, az első írásbafoglalás fennmaradása pedig az oklevelek megőrzésének esetlegességétől függ. Ezért a történész által feltárt első említés, mely a település létének legkézenfekvőbb bizonyítéka, nem lehet döntő a település korának meghatározásában. Az első okleveles adat rendszerint nem egykorú a település keletkezésével, sőt nevének létrejöttével sem.

Ebben a helyzetben a történész munkáját többnyire a helynévtipológia segíti. A helynévtipológia típusokba sorolja a helységneveket, és több-kevesebb pontossággal meghatározza az egyes típusok keletkezési idejét. A helynévtipológia alkalmazásával tehát az első hiteles említésből a település korábbi létére következtethetünk. Mindössze azt kell eldöntenünk, hogy helységnevünk melyik típusba tartozik.⁵¹ A következőkben ennek megkönnyítésére számba vesszük a fontosabb helynévtípusokat és ahol lehetséges, megadjuk keletkezésük idejét, utalunk felhasználásuk módjára, és felhívjuk a figyelmet az utcanévi változatokra is.

1. Egytagú helységnevek

Az egytagú földrajzi nevek jelentős és gyakori típusát a törzsnévi eredetű helységnevek alkotják. A törzsnévi helynevek körét pontosan meghatározza Konstantinos Porphyrogenetos beszámolója, amely a következő magyar törzsek nevét jegyezte fel: *Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi*. A belőlük származó helységnevek a XI. század közepe előtt, zömükben a X—XI. század fordulóján keletkeztek. Nevüket az ott lakó, szétszóródott vagy tudatosan oda telepített törzsi töredékekről kapták. Mivel a helyneveket a környék lakossága megkülönböztető szándékkal adta, a törzsnévi helységnév alapján egyfelől a megfelelő törzsi töredék jelenlétét igazolhatjuk az adott helyen, másfelől viszont arra következtethetünk, hogy a törzsnévi település közvetlen környékén más törzsbeli laktak. Bár a régészet a törzsnévi települések temetőinek feltárásakor többnyire nem találta meg a katonáskodó lakosság jellegzetes emlékményét, valószínűnek látszik, hogy a széttelepített törzsi töredékek vagy inkább egy részük katonai feladatot látott el, melyben természetesen a más elnevezéssel bíró települések (pl. *Lövő*) lakói is részt vettek.⁵²

⁵¹ A helynévtípusok bemutatásánál elsősorban *Kniezsa István* alapvető munkájára (Keletmagyarország helynevei. Magyarok és románok. I. Szerk.: Deér József és Gáldi László. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943. Bp. 1943. 111—313) és *Bárczi Géza* összefoglalására (A magyar szókincs eredete. Bp. 1958²) támaszkodtunk.

⁵² A határvédelemben például különböző elnevezésű települések lakói játszottak szerepet. A határvédelemben tevékenykedő helységeket *Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szegfű László*:

A földrajzi nevek egy része valamely nép nevével egyezik meg. A *Besenyő*, *Horvát*, *Orosz* és az ehhez hasonló *népnevi eredetű helységnevek* általában a XIII. század előtt keletkeztek. A népnevi helységnevek nemcsak kormeghatározó értékű, hanem az adott nép jelenlétére is utal. A népnevek később a nagyobb települések utcanéveiben bukkannak fel.⁵³

A magyar helynévadás sajátos típusát azok a földrajzi nevek alkotják, melyek az adott hely egykori birtokosának vagy tulajdonosának nevét viselik. A névadás során az egytagú, rendszerint pogánykori személynév minden toldalék nélkül önmagában vált helynévvé, melyet ezért *puszta személynévből álló földrajzi névnek* nevezünk.⁵⁴ Ezek a földrajzi nevek azzal, hogy a névadó ős nevét őrzik, mindössze arról tudósítanak, hogy hogyan hívták a terület legrégibb ismert birtokosát. Hogy ez a személy valójában ki volt, arról legfeljebb csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Ennél viszont sokkal fontosabb, hogy a névadás ezen formája kronológiai értékkel bír. Mivel ez a típus a XIII. században háttérbe szorul, a puszta személynévből álló földrajzi nevek zömének keletkezését a X–XIII. század közé tehetjük.⁵⁵

A magyar névadásban igen gyakori jelenség, hogy a foglalkozásnevek, társadalmi kategóriák elnevezései földrajzi névvé válnak. A települések egy részét ugyanis lakóik egésze vagy értékes hányada jellegzetes foglalkozásáról, szolgáltatásáról vagy társadalmi állapotáról nevezték el. *Halász* nevet viselt például a település, mivel ott főképpen halászattal foglalkozó lakosság élt. *Mézadónak* hívták a falut, mert lakóinak legfőbb kötelessége az volt, hogy mézzel adózzanak az uraságnak. *Vendégnek* nevezték a települést, minthogy telepesek, vendégek laktak. Szükséges azonban itt leszögezni, hogy a névadásban nem mindig tükröződik a település lakóinak jellegzetes foglalkozása. Tehát telepesek nemcsak *Vendég* nevű faluban laktak, mint ahogyan a földműveléssel foglalkozó udvarnokokat sem kell kizárólag az *Udvarnok* nevű településekben keresnünk. A *foglalkozásnévi eredetű helynevek* a puszta személynévből álló földrajzi nevekhez hasonlóan zömükben a X–XIII. században keletkeztek.⁵⁶ A nagyobb településekben, főleg a városokban

Szemponctok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények, 20 (1973), 639–660 gyűjtötte össze.

⁵³ Az utcanévi változatokra összefoglalóan lásd *Eperjessy Kálmán*: Várostörténet az utcanévekben. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27. Bp. 1937. 125–147.

⁵⁴ A 'puszta' jelző tradicionális használatát *Györffy György* zavarónak véli és ezért helyette a 'sima' jelzőt használja (A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archaeologiai Értesítő, 97 (1970), 199. l. 53. jegyzet).

⁵⁵ A korai magyar történettel valamilyen formában kapcsolatba hozható törzsi, népnevi, személynévi és nemzetségnévi eredetű helyneveket *Kristó Gyula*–*Makk Ferenc*–*Szegfű László*: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I–II. (Acta universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tom. 44, 48) Szeged 1973–1974 gyűjtötte egybe. — Vö. Heckenast Gusztáv ismertetésével: Századok, 109 (1975), 420–421.

⁵⁶ A foglalkozásra utaló helyneveket elsőként *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálnépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970 (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 53. sz.) vette számba. Jó kiindulópontnak tekinthető összeállítását *Györffy György*: Az Árpád-kori szolgálnépek kérdéséhez. Történelmi Szemle 15 (1972), 261–320 imponálóan gazdag ismeretanyaggal jelentős mértékben tovább bővítette és — ahol szükségesnek érezte — korrigálta. (A magunk részéről a listába a császár-fegyverkovács foglalkozásra utaló, XIII. században említett *Csiszár* (Somogy vm. 1277: Reg. Arp. 2791. sz.; 1297: HO. V. 84) helynevet is felvettük.) — Heckenast Gusztáv az összegyűjtött helynévanyag elhelyezkedése és más helynevekkel való térbeli kapcsolata alapján a X. század történetének figyelemreméltóan új képét rajzolta meg, miközben a fejedelmi hatalom megszilárdítását a szolgálnépek megszervezésével együtt *Árpád fia Jutas* személyéhez kötötte. Györffy György lektori véleményében (melyből Heckenast műve 39. lapján idéz) ezzel szemben arra a korábban felmerült lehetőségre utalt, hogy Árpádot nem Jutas, hanem *Tarhos* követhette a fejedelemségben. Röviddel később alapvetően a helynevek felhasználása nyomán szellemes kombinációval jelentkezett, amikor Árpád utódaként *Szabolcsot* tette meg (A honfoglaló magyarok települési rendjéről, 209–214). Ezt követően 1974 (!) őszén jelent meg a szolgálnépekről írt, fentebb idézett cikke, amelyben Heckenast „mechanikus” kronológiájával szemben sokkal körültekintőbben kísérelte meg elválasztani a foglalkozásra utaló helynevek különféle rétegeit, miközben megrajzolta a magyar,

e típushoz hasonlítanak azok a jóval későbbi utcanévek, melyek az utcák lakóinak mesterség-névével viselik.

A *népnevek*, *személynevek* és a *köznevek* gyakran nem önmagukban, hanem bizonyos képzőkkel együtt alkotnak földrajzi nevet. A földrajzi neveket alkotó alapszavak járulékos elemei közül néhány kormeghatározó értékkel rendelkezik. A *-gy*, *-st(i)* képző a helynevet a XI–XII századra datálja. A *-d(i)*, *-t(i)* képző fénykora a XII. századra esik, bár a XI. és a XIII. században is előfordul. Az *-i* képző viszont a XI. század vége és a XIII. század közepe között keletkezett földrajzi nevekre jellemző. Korjelölő szerepén túl az *-i* képző azt is elárulja, hogy kié a birtok. Minthogy a földrajzi névadás nem tesz különbséget a birtokos és a tulajdonos között, az *-i* képző alapján a birtokosra és a tulajdonosra egyaránt következtethetünk. A *Királyi* nevű település a királyé volt, az ő tulajdonát képezte. Hasonló a helyzet az *Apáti*, *Püspöki*, *Tamási* helynevek esetében. Az első kettő valamely egyházi intézmény tulajdonjogát fejezi ki az intézmény élén álló személy méltóságához kapcsolódó képzővel, míg az utóbbi egy *Támás* nevű ember tulajdonjogát tükrözi. Ellenben a *Kovácsi*, *Csehi*, *Szabadi*, *Jobbágyi* településnevek inkább kovácsok, cseh telepesek, szabadok (társadalmi kategória) és jobbágyok birtoklására utalnak.⁵⁷ A *Vásári* helynév viszont arról tudósít, hogy a vásáré volt a hely, azaz ott vásárt tartottak.

A földrajzi nevek egy csoportját a valamivel ellátottat jelentő *-s* képző jellemzi. Bár az *-s* képzőnek kormeghatározó értéke nincs, az *-s* képzős helynevek felhasználása rendkívül fontos. A *Vámos* helynév például azt fejezi ki, hogy ott vámot szedtek. Az *-s* képző gyakran az összetett földrajzi nevek első tagjához járul. A *Vásárosfalu* típusú helynevek a település gazdasági funkciójára, vásártartásra, a *Várasdobos* és *Egyházásfalu* jellegű elnevezések viszont a település jelentős épületére hívják fel a figyelmet.

2. Összetett helységnevek

A két vagy több tagból álló és alább ismertetett összetett földrajzi nevek általában a XIII–XV. században keletkeztek. Bár ilyen helynevek a XI–XII. században is felbukkannak, az összetett földrajzi nevek kialakulása nagyobb lendületet kétségkívül a XII–XIII. század fordulóján kap. Ezidőtájt jelennek meg nagyobb számmal azok a helynevek, amelyek második tagja a *-laka*, *-háza*, *-telke*, *-egyháza*, *-ülése*, *-szállása*, *-falva*, (rövidebb változatban *-fa*), *-soka*, *-népe*, *-vására*, *-vára* szavak valamelyikéből áll.⁵⁸ Ez az összetétel birtokviszonyt fejez ki, vagyis elárulja, kié a szóban forgó település vagy terület. Az említett szavak természetesen

cseh és lengyel szolgálonépi berendezkedés helyét a barbár keleti és a civilizált nyugati berendezkedés között, továbbá a szolgálonépi szervezet fejlődésében rámutatott az etnikai munkamegosztás és az udvari intézmény kialakulásának szerepére. Ezáltal nemcsak Jutas–Szabolcs viszonylatban, hanem a szolgálonépek kérdésében is szembekerült Heckenast felfogásával, melyet korábban *Kristó Gyula* (Századok, 107 [1973], 742–746) és jómagam is vitattam. Györffy rendkívül gondolatgazdag koncepciójáról s szerzővel együtt mondhatjuk: „ha az itt adott kép ingatagabb is, mint az eddigiek és több kérdést hagy nyitva, valamelyest visszabillenti a mérleget az államalapítás javára” (i. m. 289). Ezzel a konklúzióval nem lehet egyet nem értenem. Ugyanakkor Györffy György terjedelmes válasza (i. m. 310–320) ellenére továbbra is fenntartom a helynevek felhasználásáról tett észrevételeimet, és viszontbírálom egyetértését remélve, változatlanul úgy vélem, hogy a helynevek történeti hasznosítása terén alapvetően a történetész (ide sorolva a településtörténet művelőjét is), a régész és a nyelvész alkotó együttműködése, egészséges és korrekt vitaszelleme hozhat érdemleges változást (vö. *Solymosi László*: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. Magyar Nyelv 68 [1972], 179–190).

⁵⁷ A XI–XII. századi cseh, horvát, német, vallón, rutén és szlavón telepekre utaló *Csehi*, *Horváti*, *Németi*, *Olaszi*, *Oroszi*, *Tóti* helyneveket *Mályusz Elemér*: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok 73 (1939), 273–284 tekintette át.

⁵⁸ A leggyakoribb típusról monográfia áll rendelkezésünkre: *Kázmér Miklós*: A „falu” a magyar helynevekben. XIII–XIX. század. Bp. 1970 (Nyelvészeti Tanulmányok, 13).

birtokos személyrag nélkül is alkothatnak összetett földrajzi nevet (pl. *Kéttornyúlak*), de ilyenkor birtokviszonyt nem tükröznek. Különös figyelmet érdemelnek az *-egyház*, *-egyháza*, *-telek*, *-telke* utótagú összetételek. A korai egytagú helységnevek ugyanis néha a tatárjárás után az említett két szó valamelyik változatával kiegészülnek, és ezáltal az egyházas (*-egyház*, *-egyháza*) vagy egyház nélküli (*-telek*, *-telke*) települések pusztasodására, a pusztta faluhelyre utalnak.⁵⁹

A települések jelentős gazdasági funkciójára a *vásár* szót valamilyen formában őrző elnevezéseken kívül rendszerint azok az összetett helységnevek hívják fel a figyelmet, melyekben a hétköznapiak egyike szerepel. Ez a nap ugyanis a helység vásártartásának időpontját jelöli. A vásártartás napjáról elnevezett helységnevek többsége a *Kedhely*, *Kéthely* (= Kedd + hely), *Csütörtökhely*, *Szombathely* típusú földrajzi nevek közé tartozik. Ritkán az is előfordul, hogy a vásárnap önmagában lesz helynév. A *vasárnap*, bár a vásár szóból származik, helynévként nem használatos. A vásár napjára utaló helynevek többnyire a XI–XIII. században keletkeztek.⁶⁰

Az összetett földrajzi nevek komoly hányada a település templomáról, egyházi intézményéről tájékoztat. Kisebb részük különböző jelzős összetételekkel (pl. *Veresegyház* = téglából épült templom, *Kerekegyház*, *Egyházaskölked*, *Nyíregyháza*) fejezi ki, hogy a település egyházas hely. Többségük viszont a *Szentandrás*, *Szentmihály*, *Boldogasszony* típusba tartozik. Ennél a típusnál a templomcím, a helyi templom titulusa vált a település nevévé. Minden templom a felszenteléskor titulust kapott. Általában valamelyik szent lett ezáltal a templom oltalmazója, patrónusa. Ritkábban *Szentháromság*, *Szentlélek*, *Szentkereszt* címet használtak, amely ennek megfelelő helységneveket alkotott. Az is előfordul, hogy a település nevében a templomcíméből elmarad a „szent” vagy „boldog” jelző, és a csonka titulus más szóval egészül ki (pl. *Asszonyfalva*), és az „úr” szóval egészül ki (pl. *Keresztúr*). Ez a helynévtípus természetesen a nagyobb települések utcaneveiben is nyomot hagyott.

A templomcíméből származó helyneveknél néhányszor lehetőség nyílik arra, hogy feltárjuk azt a hátteret, amely az adott kultusz elterjedését előmozdította. Néha külföldi telepések hozták magukkal új hazájukba a szent tiszteletét. Máskor kimutatható, hogy a kolostorok, egyházi intézmények patrónusai és a szerzetesrendek körében különös tiszteletnek örvendő szentek hatottak a birtokaikon létesített templomok patrociniumára, és ezáltal közvetve a helység nevére is.⁶¹ A Fejér megyei Moha falu egyháza például a ritka *Szentsír* titulust viseli. Az érdekes templomcím a település környékén már a XII. században birtokos székesfehérvári keresztesek hatását tükrözi, és a rend eredeti funkcióját, a jeruzsálemi szent sír zarándokainak ápolását idézi.⁶²

Magától értetődő a magyar szentek kultusza. Közülük külön figyelmet érdemel első királyunk tisztelete, melyet a *Szentistván* és a *Szentkirály* nevű települések sokasága tükröz. Elterjedését nagymértékben elősegítette a várjobbágyok és a szerviensek társadalmi mozgalma, melynek eszmekörét éppen a szent király tisztelete, intézkedéseinek sérthetatlensége alkotta.

⁵⁹ Györffy György: A tatárjárás pusztításának nyoma helyneveinkben. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára. Szerk.: Györffy Lajos. Túrkeve. 1961. 35–42 — Vö. Makkai László: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. (A „telkes” és „kertes” földhasználat a XIII–XV. században). Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 1957. 471–472.

⁶⁰ Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. Budapest Története I. Szerk.: Gerevich László. Bp. 1973. 223–225 és 240–241. — A vásártartásra vonatkozó helyneveket Major Jenő: A magyar városok és a városhálózat kialakulásának kezdetei. Településtudományi Közlemények 18 (1966. máj.), 51–54 állította össze. Névanyagból levont következtetéseit Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek, 80 és Györffy György: Budapest története, 246 bírálja.

⁶¹ Fekete Nagy Antal: Településtörténet és egyháztörténet. Századok 71 (1937), 417–431.

⁶² Az 1336-ban említett titulusra lásd: DL 99959, a keresztesek korai birtoklására pedig Mikos József: A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele. Magyar Nyelv 31 (1935), 154 (aldocut), 162–163 (Borz), 255–256 (Ker) és 258 (lovacol).

A várjobbágyok és a szerviensek ugyanis tőle eredeztették őseik és a maguk szabadságát és órá hivatkoztak, ha veszély fenyegette a szent királytól kapott vagy ilyennek vélt kiváltságukat.

Megfelelő titulus esetén lehetővé válik, hogy a templom építését, a patrocíniumból származó helynév kialakulását pontosabb időhatárok közé szorítsuk. A patrónus szenttéavatásának ideje jelenti azt az időpontot, ami után a templom és a településnév létrejött. A templomcím, illetve az abból származó helynév első említésének dátuma pedig az a biztos terminus, amely előtt a templom és a település létezésével számolhatunk. Ilyen megfontolások szerint a Vas megyei Szentgotthárd névadó temploma 1131 és 1185, a névadó Gotthárd hildesheimi püspök kanonizációja és a szentgotthárdi templom első említése között készült.⁶³ Minthogy István király és Imre fia szenttéavatása 1083-ban, László királyé 1192-ben, Erzsébeté 1234-ben történt, a róluk elnevezett települések templomai 1083, 1192 vagy 1234 után épültek.

Befejezésül azokkal az összetett földrajzi nevekkal foglalkozunk, amelyek viszonylag későn, a XIII. század második felében bukkannak fel és jobbra a XIV–XV. századra jellemzőek. Gyakran megfigyelhetjük, hogy a szomszédos falvak összetett nevének alapszava néha teljesen megegyezik, s csupán csak az előtagok térnek el egymástól. Arról is meggyőződhetünk, hogy ezek az azonos utótaggal rendelkező helynevek sok esetben nem falurészeket, hanem önálló településeket jelölnek. Az előtag rendszerint jelzőként kapcsolódik az alapszóhoz. A szomszédos falvakat a *Kis-* és *Nagy* jelzőpár méretük szerint, az *Ó-* és *Új* előtag koruk szerint, az *Al-* (*Alsó-*), *Közép-* és *Fel-* (*Felső-*) jelző pedig fekvésük, helyzetük alapján különbözteti meg. A megkülönböztető jelző ezenkívül utalhat a település várára, templomára, annak patrocíniumára, vásártartására, tulajdonosára vagy birtokosára és lakossága foglalkozására, társadalmi helyzetére, etnikumára. Ezek a földrajzi nevek általában helynévpárokat alkotnak, de megesik, hogy három, vagy ennél több szomszédos falu nevének alapszava egyezik meg. Néha az is előfordul, hogy a két szomszédos település közül az egyik változatlanul régi típusú egytagú nevét viseli, míg a másik ugyanannak az egytagú névnek jelzős összetételét használja. Azzal is számolnunk kell, hogy ugyanaz a település nem egy, hanem több néven szerepel. A helynévpárok valamelyike más-más jelzői összetétellel is megkülönböztetheti magát. Ugyanaz az alapszó például a *Kis-*, *Nagy-* és *Egyházas-* jelzőkkel egyszerre alkothat összetett neveket. Az első pillanatban arra gondolhatnánk, hogy három szomszédos településről van szó. Alaposabb vizsgálat nyomán viszont rájövünk, hogy csak két falu létezik, csupán az egyik több nevet használ.

A szomszédos települések részben azonos neve a szóbanforgó helységek közös múltjára, rokonságára vezethető vissza. Eredetileg vagy egyetlen település létezett, amely nevét örökölte a belőle sarjadó másik településre, vagy egy meghatározott nevű terület, ahol a kialakuló települések valamennyien a terület nevét vették fel.⁶⁴ A falunévek megkettőződésének, sőt burjánzásának vizsgálata azt mutatja, hogy az alapnevükben megegyező települések kialakulását a tulajdonosok személyében bekövetkezett változás okozta.

Az összetett földrajzi nevek falurészeket, sőt utcarészt is jelölhetnek. A nagyobb településekben például *Alszeg* és *Felszeg* utcanévvel találkozhatunk.

b) Helynévpárok

A történeti Magyarország változatos etnikai képének megfelelően a Kárpát-medencében a korai magyar helynévtípusok mellett más helynévtípusok is kialakultak.⁶⁵ A különböző etni-

⁶³ Schwartz Elemér: A templomi védőszentek és a helységnevek. Egyetemes Philológiai Közlöny 42 (1924), 19 és uő.: A patrocínium a helységnévfejtés és a településtörténet szolgáltatásában. Századok 67 (1933), 188–191.

⁶⁴ Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Bp. 1966. 119–126.

⁶⁵ Ezekre lásd Kniezsa István: A szlovák helynévtípusok kronológiája. Névtudományi

kumok együttélése e térségben gyakran helynévpárok keletkezéséhez vezetett. A helynévpárok, melyek két vagy több nyelvben értelmileg megfelelnek egymásnak (pl. Prépostfalva — Probstdorf), a *párhuzamos névadás* termékei. Ez azt jelenti, hogy ezek a névpárok nem egymás fordítása, átvétele révén jöttek létre, hanem azonos szemléleten alapuló, az objektív tartalomnak megfelelő névadás útján egyidejűleg keletkeztek.⁶⁶

A különböző helynévtípusok, víznevek alapján a névadás mechanizmusának ismeretében lehetőség nyílik egy-egy nagyobb terület etnikai arculatának megismerésére.⁶⁷ *Kniezsa István* a korai helynévanyag mintaszerű felhasználásával megrajzolta a XI. századi Magyarország etnikai képét.⁶⁸ Térképe révén a helytörténész bármelyik település környékének népeiről tájékozódhat.

c) A helységnevek felhasználásának főbb problémái

Az első probléma a települések korát érinti. A *települések datálása* lényegében komplex feladat, mely három szinten végezhető el. Általában az írásos emlékek vallomása a legbiztosabb: az első hiteles említés a település és a településnév létezését egy adott időpontban igazolja. Második fokon a helynévtipológia következik. Az első hiteles előfordulásból megállapíthatjuk a településnév típusát, s a típus kronológiai értéke alapján meghatározzuk azt a korszakot, amelyben a település létezésével számolhatunk. Ez a keltezés, amely a középkori települések keletkezésének többnyire tág időkereteit adja meg, gyakran csupán néhány évszázadnyi pontosságú. Ezt a datálást a harmadik szinten a régészet közreműködése finomíthatja. A terepbejárás során a felszíni emlékanyagból — főleg cserepekből — a középkori település általában csak évszázadnyi pontossággal keltezhető. Az ásásat ennél finomabb és biztosabb datálást eredményez, sőt szerencsés esetben az előkerült leletek, főleg pénzek egész pontosan keltezik a települést. Azt mondhatjuk, hogy a régészet nyomán általában jól megkülönböztethetők az államalapítás, tehát a X—XI. század fordulója előtt vagy után keletkezett középkori települések. Természetesen számolnunk kell azzal, hogy a datálás három összetevőből álló komplex módja nem minden településnél alkalmazható. A települések egy részéről ugyanis nincs középkori frott forrásunk, másik csoportja olyan névvel rendelkezik, amely nem bír kronológiai értékkel, többségükre pedig mindezekig nem terjedt ki a régészeti kutatás. Ezekben az esetekben a datálás fennmaradó lehetőségeivel kell megelégednünk. A középkori települések kormeghatározásának fenti bizonytalansága érinti a helységnevekből levonható egyéb következtetéseket is. Nem veszélyezteti a település lakóira, birtokosaira stb. vonatkozó megállapításokat, csak megszünti azok időkereteit. Ez azt jelenti, hogy a helynevek vallomásának időbeli elhelyezését ugyanaz a bizonytalanság jellemzi, mint a helynév keletkezését.

A helységnevek hasznosításakor még további bizonytalansági tényezővel kell számolnunk. Az egyik tényező a *névváltozás*. Közismert, hogy a települések neve az idők folyamán változik, kicserélődik. Különösen jelentős lehetett a névváltozás a X—XII. században, a települések kialakulása és megszilárdulása idején, amikor ritkasága miatt az oklevéladás alig járulhatott hozzá a névanyag rögzítéséhez. A mostoha forrásadottság következtében éppen ez a korai, a helynevek vallomásának időkereteit befolyásoló névváltozás maradt homályban.

Vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958. Pais Dezső közreműködésével szerk.: Mikesy Sándor. Bp. 1960. 19—26; *Mollay Károly*: A német helynévtípusok kronológiája a középkori Nyugat-Magyarországon. Uo. 35—56.

⁶⁶ *Kniezsa István*: A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszer-tanából. Bp. 1944 (Településtörténeti Tanulmányok 2).

⁶⁷ Erre szép példát ad a módszertani kérdések taglalásával együtt *Makkai László*: A Csallóköz településtörténeti vázlata. Századok 81 (1947), 109—135.

⁶⁸ Magyarország népei a XI-ik században. Bp. 1938. Klny. a Szent István emlékkönyv II. kötetéből.

A bizonytalanságot kiváltó másik tényező a helységnevek eredetére vonatkozó magyarázatok többfélesége. A törzsi, népnévi és a foglalkozásra utaló helyneveknél nem zárható ki a *személynévi* eredet lehetősége. Ezek a helységek tehát jellemző lakóikról és törzs-, nép- vagy foglalkozásnevet viselő személyekről is kaphatták nevüket. A *Csehi* településnév például *Cseh* nevű személyre vagy *cseh* lakosságra egyaránt utalhat. Ugyanakkor bizonyos esetekben *köznévi* eredet is feltehető. A *Tormás* nevű települést *Tormás* nevű személyről vagy a *torma* növényről nevezték el. Két magyarázat lehetséges az *Asszonyfalva* helynév esetében is. Ez a falunév — mint említettük — egyfelől templomcíméből keletkezhetett, másfelől igen valószínű, hogy az 'asszony' szó régi jelentéséből (úrnő, fejedelemasszony) származik. A két magyarázat természetesen eltérő értelmezésekre ad alapot. Az első esetben a helynévből a templomcímre, a másodikban viszont a hely előkelő birtokosára következtethetünk. Hasonlóképpen megeshet, hogy a *Szentistván* és a *Szentkirály* településnevek nem első királyunkra, hanem *István* protomártírra, illetve az 1192-ben szenttéavatott I. László királyra utalnak.

Komoly problémát jelent a középkorkutatás számára a későbbi századokban felbukkanó helynévanyag hasznosítása. Ha egy terület középkori és középkor utáni forrásokból származó helynévanyagát összehasonlítjuk, akkor a középkori földrajzi nevek lokalizálását segítő azonoságokon, megfeleléseken kívül lényeges különbségeket tapasztalunk. A középkori helynevek egy része nem él tovább, a későbbi helynevek többségéről pedig hallgatnak a középkori források. Az utóbbi esetben megeshet, hogy a későbbi említésből ismert helynevek részint középkori eredetűek. Ahhoz, hogy ezeket a középkor történetének rekonstrukciójában felhasználhassuk, ki kell szűrünk az újkori források helynévanyagából. Ebben a nehéz munkában a középkori helynévtípusok ismerete ad némi segítséget. Elsősorban azokat az újkori helyneveket gyanúsíthatjuk középkori eredettel, amelyek az ismertetett helynévtípusoknak megfelelnek. Be kell azonban vallanunk, hogy rendkívül ingoványos talajon állunk, mert egyfelől bizonytalan a névanyag besorolása, másfelől pedig középkori típusúnak tűnő helynév később is keletkezhetett. A nagy tévedésektől a kellő óvatosságon kívül az adott terület forrásanyagának alapos ismerete védhet meg bennünket. A somogyi Nagybjom határában például az újkorban felbukkanó *Csitár kútja* helynévből magából megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy középkori település emléket őrizi, mely nevét *csatár* (~*csitár*), azaz pajzskészítő lakóiról kapta. Az alapos forrásismeret azonban könnyen legendának minősíti ezt a magyarázatot. A forrásokból ugyanis kitétni, hogy Nagybjomban *Csitár* nevű családok élnek, akik jóval a helynév feltűnése előtt jelentek meg a faluban. Ezért semmi akadálya annak, hogy a kút nevét családnévükből származtassuk.

C) Névazonosítás és lokalizálás

A személynevek és a földrajzi nevek történeti hasznosítása a nyelvészeti tájékozottságon túl megköveteli a névanyag azonosítását és lokalizálását. A középkori forrásokban gyakran szerepelnek formailag teljesen azonos személynevek és helynevek. Ezek a formai azonosságok szükségszerűen alakultak ki, mivel a névadás mechanizmusában ható tényezők száma véges volt, s ezek változatos, de véges számú nyelvi formában ölthettek testet. (Lényeges, bár a helytörténetst kevésbé izgató kérdés, hogy a névadás alkalmával adott esetben miért az egyik vagy a másik tényező érvényesült, és a névadásban csakúgy, mint az egyes névtípusok területi megoszlásában és a nevek gyakori ismétlődésében a történeti-földrajzi háttér milyen motiváló szerepet játszott.) A névadás korlátozott lehetőségeinek megfelelően egymástól távol eső falvakban azonos nevű személyekkel, az országban, sőt egy megyén belül több azonos nevű településsel találkozunk. A nevek formai azonossága természetesen önmagában nem fejez ki lényegi (tartalmi) azonosságot; az azonos nevek nem feltétlen jelölnek azonos egyént vagy helyet, és önmagukban semmiféle összefüggést nem igazolnak az azonos nevet viselő egyének vagy települések, illetve egyén és települések között. Az azonosításhoz tehát a névazonosságon túl

egyéb adatokra is szükség van. Az azonos személynevek esetében például ki kell bogozni azokat a megfeleléseket, amelyek lényegi azonosságra mutatnak. Az azonos lakóhely, birtok, társadalmi állapot, rokonság stb. jogosít fel bennünket arra, hogy a közel egykorú és azonos személynevekből egyetlen személyre következtessünk. Az azonos földrajzi neveknél viszont a tényleges azonosságot a lokalizálás, a helynevek térbeli elhelyezése alapján mondjuk ki.

A határjárások határpontjainak rögzítése, a birtokösszeírások, urbáriumok és adóösszeírások helyneveinek azonosítása más-más eljárást igényel. A határjárás lokalizálását — mint láttuk — az határozza meg, hogy a határpontok szigorúan követik egymást. Ugyanez a rend természetesen nem kérhető számon az egész más funkciót betöltő forrásoktól. Ezek a források ugyanis egy kisebb-nagyobb terület helységei közül válogatnak. A birtokösszeírás és az urbárium egy földesúr birtokait veszi számba, az adólajstrom pedig a településeket az adózók társadalmi állapota szerint is rögzítheti. A helységek felsorolása természetesen itt is kapcsolatban áll térbeli elhelyezkedésükkel, csak nem olyan mereven mint a határjárásoknál. Az egymás közelében fekvő települések ezekben a forrásokban nem feltétlen egymás szomszédságában szerepelnek.

A földrajzi nevek térbeli elhelyezése a középkori forrásokon kívül megköveteli a különböző térképek, az adott terület későbbi korszakokból származó írásos emlékeanyagának és a XIX–XX. századi helynévgyűjtés eredményeinek felhasználását, a szóbeli hagyomány és a táj mai arculatának ismeretét és — ha mód van rá — a régészet közreműködését.⁶⁹

A lokalizálás az esetek jelentős részében, még a több néven szereplő helységeknél sem okoz gondot. Máskor viszont nem csekély problémát jelent. Főleg akkor, ha a helynév csak családnévben fordul elő, vagy ha helységnevünk az ország különböző tájain megtalálható, gyakori földrajzi nevek csoportjába tartozik, és így lokalizálásánál több lehetőség, több azonos nevű település közül kell választanunk. Mindkét esetben abból az oklevélből kell kiindulnunk, amely a földrajzi nevet megőrizte számunkra.

Az oklevél tartalma vagy ritkábban kiadójának területi illetékessége alapján általában megállapíthatjuk, hogy az azonosításkor mely terület jöhet számításba. Ezután — ha szerencsénk van — a terület későbbi korokból származó földrajzi névanyaga alapján pontosan rögzíthetjük a középkori forrásokban mindössze személynévben szereplő helynevet. A második esetben viszont csak akkor végezhetjük el a lokalizálást, ha az adott területen csak egy olyan helynév van, amely alakilag megegyezik az azonosítandó földrajzi névvel. Ellenben ha még mindig több azonos helynév közül választhatunk, akkor legfőlőbb csak új forrásanyag, az azonos nevű településekre vonatkozó oklevelek vagy későbbi források alapján és a települések múltjának összehasonlítása nyomán dönthetünk az egyik vagy másik település javára. A középkori forrásokban szereplő földrajzi nevek, főleg az ország különböző részén felbukkanó azonos alakú helynevek lokalizálása azonban gyakran még az alapos kutatás ellenére sem sikerül, illetve bizonytalan marad.

LEVÉLTÁRI KUTATÁS ÉS LEVÉLTÁRREKONSTRUKCIO

A középkorban a levéltárak kialakulásában alapvetően a feudális földtulajdon védelme játszott szerepet. A feudális földtulajdonnal rendelkezők számára fontos volt, hogy megőrizték azokat az okleveleket, amelyek számukra jogbágyok kizsákmányolását biztosították. A föld-

⁶⁹ A helynévgyűjtés gazdag terméséből mindenekelőtt *Pesty Frigyes*: Magyarország helységnevtára (OSzK Fol. Hung. 1114) emelkedik ki. A helytörténeti kutatás szempontjából rendkívül jelentős az a nagyszabású vállalkozás, amely Szabó T. Attila és mások példáját követve a helynevek összegyűjtését és kiadását tűzte ki célul. A jelenleg is folyó országos gyűjtésből eddig Zala és Somogy megye teljes földrajzi névanyaga, továbbá Szabolcs-Szatmár és Heves megye egy-egy (baktalórántházi, illetve egri) járásának helynévanyaga valamint több kisebb-nagyobb közlemény látott napvilágot.

tulajdon elválaszthatatlan volt az őt illető oklevelektől. Sorsuk annyira összefonódott, hogy a föld az oklevelekkel együtt öröklődött, s a birtok megszerzésekor az oklevél is az új tulajdonos kezére jutott. A feudális földtulajdon ezáltal földesúri levéltárak kialakulásához vezetett. Minthogy a feudális földtulajdonnal rendelkező király, nemes, egyház és város földesúrnak számított, királyi, családi, egyházi és városi levéltárak létezésével számolhatunk.

A másik tényező, amely a levéltárak kialakulásához vezetett, a hivatali működés volt. Az oklevéladó tevékenységet folytató szervek, az igazgatási és bíraskodási feladatot teljesítő hatóságok működése bizonyos esetekben levéltárat hívott életre. A káptalanok és konventek hiteleshelyi tevékenysége, a városok és a királyi kancellária hivatali működése például levéltárakat hozott létre. A többi hatóság mellett viszont nem alakult levéltár, pedig a nádori, országbírói hivatal, sőt a megye hatóságának működése során is keletkezett olyan iratanyag, mely az intézménynél maradvia levéltárat alkothatott volna. Csakhogy ez az iratanyag nem maradt ott, mert az intézmény feudális tisztségviselői sajátukként kezelték, s legjobb esetben családi levéltárukba olvastották, ahol néha hivatali működésük emlékeként fennmaradt.⁷⁰

Az elmondottak alapján a középkori falvak és mezővárosok esetében levéltárakról alig beszélhetünk. Az említett két tényező a falvak és a mezővárosok életében egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben játszott szerepet. Legfőleg az azzal számolhatunk, hogy a falvak és a mezővárosok kiváltságleveleiket őrizték meg. Hogy ez mennyire így volt, azt eléggé bizonyítja Szentgál község zömében kiváltságleveleket tartalmazó középkori levéltára és az a tény, hogy a mezővárosok önállósulási törekvéseik igazolására a XVIII. században különböző levéltárak anyagából másolták le a jogaikat érintő középkori okleveleket.

Középkori levéltárainkat az idők folyamán komoly veszteség érte. Különösen fájó, hogy a központi királyi levéltár és a hiteleshelyi levéltárak jelentős része megsemmisült.⁷¹ A fennmaradt középkori forrásanyag a különböző családok, egyházak, hiteleshelyek, városok, kis részben mezővárosok és községek középkori eredetű levéltáraiban található. A középkori forrásokat tartalmazó családi, egyházi, hiteleshelyi, városi, mezővárosi és községi levéltárak természetesen a mai levéltárhálózat intézményeinek anyagában foglalnak helyet.⁷²

A középkor írásos emlékeinek túlnyomó többségét különböző hazai és külföldi levéltárak őrzik, s mindössze a forrásanyag jelentéktelen része van könyvtárak, múzeumok és magán-személyek birtokában. A kutató számára azonban alig jelent hátrányt az a körülmény, hogy a középkori forrásanyagot különböző, nehezen megközelíthető helyeken őrzik. A *Magyar Országos Levéltár* ugyanis azon túl, hogy magába foglalja legnagyobb középkori gyűjteményünket, a *Diplomatikai Levéltárt*, tekintélyes *Filmtárral* rendelkezik.

Az Országos Levéltár Filmtárában (X szekció) a Diplomatikai Levéltár oklevelein kívül a különböző hazai levéltárakban és más intézményekben őrzött középkori forrásanyag egésze segédletével együtt, sőt a környező és távolabbi országokban levő magyarországi vonatkozású középkori források jelentős része is megtalálható mikrofilmen. Ezekről a mikrofilmekről kis részben nagyítások is készültek, melyek a *Fényképgyűjteményben* (U szekció) kaptak helyet.⁷³

⁷⁰ *Fekete Nagy Antal*: A levéltárak kialakulása. Levéltári Közlemények 14 (1936), 23–36.

⁷¹ A legfontosabb hiteleshelyekről és fennmaradt középkori anyagukról jó összefoglalást ad *Bónis György*: Les autorités de „foi publique” et les archives des „loci credibiles” en Hongrie. Archivum 12 (1962), 97–104 (Paris 1965).

⁷² A levéltárhálózat intézmények anyagáról, sőt a könyvtárakban őrzött levéltári forrásokról az évkörök feltüntetésével *Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Bp. 1970 tájékoztató. Az egyházi és a hiteleshelyi levéltárak a készülő második kötetben fognak szerepelni.

⁷³ A Diplomatikai Levéltár több mint 107 ezer tételből álló anyagát *Borsa Iván*: A Mohács előtti gyűjtemény. Magyar Országos Levéltár. Bp. 1972 (Levéltári Leltárak, 54) ismerteti, a Fényképgyűjteményről Az Országos Levéltár fond- és állagjegyzéke, a Filmtárról pedig külön katalógus és jegyzék tudósít. A középkori Magyarország történetére vonatkozó forrásanyag áttekintését nagymértékben elősegíti a készülő kataszter.

A magyarországi középkor kutatója végeredményben megkülönböztetett helyzetben érezheti magát; egy helyen, az Országos Levéltárban eredetiben, mikrofilmen vagy fényképen tanulmányozhatja a korszak forrásainak túlnyomó részét. Bár ez a koncentráció nagymértékben segíti a kutatót (pl. kevesebbet kell utaznia), mégsem ajánlhatjuk a helytörténet művelőjének, hogy forrásfeltáró munkáját levéltári kutatással kezdje el.⁷⁴ Nemcsak a hatalmas anyag áttekinthetetlenlensége, hanem a településre vonatkozó források szórtsága is akadályozná munkája eredményes kivitelében. Számolni kell ugyanis azzal az általánosan jellemző ténnyel, hogy az adott településre vonatkozó okleveleket rendszerint nem egy, hanem több családi, egyházi stb. levéltárban lelheti meg. Ennek oka alapvetően az, hogy a települések jelentékeny részének több tulajdonosa volt, s minden tulajdonos (nemesi család, egyházi intézmény, város) külön levéltárral rendelkezett. Ezen kívül a hiteleshelyi levéltárak is őriznek olyan anyagot, mely nincs meg a település tulajdonosának levéltárában. (Természetesen azonos oklevelekre is bukkanhatunk, mivel a hiteleshelyi kiadványokat gyakorta több példányban állították ki, s az okleveleket ismételtelen átírták, megerősítették.) Végül a forrásanyagok menekítése, elhurcolása és megosztása, a tulajdonosok sokszor ismeretlen házassági kapcsolatai, melyek az oklevelek sorsát is befolyásolták, csak tovább fokozták a források szórtságát. Jellemző példának talán a Veszprém melletti Jutas falut hozhatjuk fel, melynek középkori történetét a veszprémi káptalan magánlevéltárában, a vaskvári és veszprémi káptalan hiteleshelyi levéltárában, az esztergomi prímási levéltárban és az Országos Levéltár középkori gyűjteményében található oklevelek világítják meg. Ilyen szórtság mellett egyáltalán nem meglepő, hogy Jutas falu esetében egyetlen malomper történetének rekonstruálásához is három levéltár anyagát kell ismernünk.

De nem csupán a középkori forrásanyag szórtsága indokolja, hogy az adott területre vonatkozó források összegyűjtését ne levéltári kutatással kezdjük, hanem mindenekelőtt a nagyszámú forráskiadvány léte.⁷⁵ A középkori írásos emlékek számottevő része ugyanis teljes szövegében vagy kivonatosan (regesztában), eredeti nyelvén vagy másképp (főleg magyarul) nyomtatásban megjelent, s a különböző oklevéltárak vagy okmánytárak köteteiben és egyéb publikációkban (pl. folyóiratokban, monográfiák függelékeiben) hozzáférhető, sőt komoly hányaduk a forrásközlés eltérő szempontjai folytán több kiadásban is tanulmányozható.

A levéltári kutatást megelőzően tehát a helytörténésznek a középkor történetére vonatkozó fontosabb általános és a kiválasztott terület valamint környéke múltját érintő helytörténeti irodalom ismeretében a forráskiadványokban kell tájékozódnia. A különböző forráskiadványok mellett az adott terület középkori forrásainak összegyűjtésében igen nagy segítséget nyújt *Györffy György és Csánki Dező* történeti földrajza. Györffy öt kötetre tervezett munkája, melyből eddig az első kötet jelent meg, a megyék ábécé rendjében minden egyes Árpád-kori település valamennyi adatát közli a római és a IX. századi előzményektől kezdve az 1332–1337. években készült pápai tizedlajstromig, és összefoglalja, hogy a felsorolt kiadott és kiadatlan források mit vallanak a település múltjáról. Csánki Dező négykötetes, befejezetlen történelmi földrajza — bár korábbi kiadott anyagot is felhasznál — elsősorban a XV. század többnyire kiadatlan levéltári forrásanyagára épül anélkül, hogy az egyes települések XV. századi forrásanyagának összegyűjtésében teljességre törekednék.⁷⁶

⁷⁴ *Mályusz Elemér*: 1526 előtti okleveleink forrásértéke, 420.

⁷⁵ A több évszázados múlttal rendelkező magyar forráskiadás gazdag terméséről *Bartoniék Emma*: Magyar történeti forráskiadványok (A Magyar Történettudomány Kézikönyve I. 3/b.) Bp. 1929 és *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I–III. Bp. 1951–1959, illetve ez utóbbi készülő új változatának 1970-ben megjelent első kötete tájékoztat. — Az egyetemes és a hazai középkorkutatás egyre inkább igényli, hogy középkori forráskiadványainkról azok tartalmát is feltáró repertórium készüljön [*Mályusz Elemér*: A magyar középkor forráskérdései [Medievalisztika és oklevélkiadás] Levéltári Közlemények 38 [1967], 13–19].

⁷⁶ Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963; Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III, V. Bp. 1890–1913. — Egy-egy megye települé-

A különböző forráskiadványok, a történeti földrajzok, továbbá az általános és a helytörténeti irodalom áttanulmányozása és kijegyzetelése az adott témára bizonyos mennyiségű forrásanyag összegyűjtését eredményezi. Ezek az adatok részint teljes egészében vagy kivonatossan közzétett forrásokból, melyeknek esetleg levéltári hovatartozásáról és jelzetéről is tudunk, részint pedig tartalmában alig vagy egyáltalán nem ismert források levéltári jelzeteiből állnak. Ebben a helyzetben, amikor a forráskutatás első szakasza befejezettnek tekinthető, az anyaggyűjtés kiszélesítését a levéltári kutatás biztosítja. A forráskutatásnak ez az új és egyben záró szakasza hármas feladatot teljesít.

A levéltári kutatás során először is a *kiadott* forrásanyagot ellenőrizzük: a forrás eredetije vagy másolata alapján javítjuk a kiadás hibáit és pótoljuk hiányosságait. Eerre több okból is szükség van. Egyfelől a források jelentékeny része elavult és hibás kiadásban látott napvilágot. Ezt magunk is tapasztalhatjuk, ha a több kiadást megért forrás különböző publikációit összevetjük. Másfelől a forrásközlések gyakran hiányosak. Ezek kisebb része az oklevél csonkagságából vagy olvasati problémákból ered. Az utóbbi esetben reményünk lehet arra, hogy a modern eszközök (fotó, ultraviolet lámpa) birtokában az oklevél teljes szövegét megfejthetjük. A hiányosságok nagyobb része viszont abból a közlésmódból származik, amely tartalmi kivonatban, regesztában publikálja a forrásokat, vagy a több oklevelet tartalmazó forrásból csak egy oklevelet közöl, és ezáltal megeshet, hogy a kiadás lényeges helytörténeti adatokat hallgat el. Mindezek miatt ajánlatos az ellenőrzést elvégezni, hacsak azt a forrás vagy netán a teljes levéltár pusztulása nem akadályozza meg, illetve a jó kiadás nem teszi fölöslegessé.

A levéltári kutatás második feladata az előbbihez kapcsolódva azon *kiadatlan* levéltári források megismerését jelenti, melyek levéltári jelzetéről a forráskutatás első szakaszában szereztünk tudomást.

A levéltári kutatás harmadik és egyben legizgalmasabb szakaszának célja a megismert források körének bővítése a számunkra korábban *ismeretlen* levéltári forrásanyag felkutatása révén. Az utolsó munkafázis teendőit alapvetően a megelőző kutatás tapasztalatai határozzák meg. Ennek során ugyanis megismertük, hogy témánkra mely levéltárak, illetve levéltári egységek szolgáltatnak anyagot. Új források reményében mindenekelőtt ezeket kell alaposan átvizsgálunk. Ez többnyire a település tulajdonosának (nemesi család, egyház, város) levéltárában levő középkori oklevelek, továbbá — amennyiben ilyen van — a település levéltárának átnézését foglalja magában. A levéltárak középkori anyagának átnézése ezen a fokon nem annyira az itt-ott meglevő segédletek szerinti tájékozódást (amely egyébként is hiányuk miatt gyakran megvalósíthatatlan), mint inkább azt jelenti, hogy minden egyes forrást kézbe kell venni és el kell olvasni.

A helytörténetírás művelésének gyakorlata azt mutatja, hogy a kutatás — ha egyáltalán eljut a település és a település tulajdonosa levéltárának átnézéséig — ezzel befejeződik, holott

seinek múltjáról és forrásairól igen hasznos tájékoztatást nyújtanak a következő kötetek: *Csánki Dezső*: Kőrösmegye a XV. században. Bp. 1893; *Fekete Nagy Antal*: Trencsén vármegye. (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV.) Bp. 1941; *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922; *Szabó István*: Ugocsa megye. Bp. 1937 (Magyarország és Nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből 1. sor. 1. köt.); *Ila Bálint*: Gömör megye. II—III. (uo. 2—3. köt.), IV. Bp. 1944—1969; *Fügedi Erik*: Nyitra megye betelepülése. Bp. 1938 (Település- és népiségtörténeti értekezések 1) Századok, 72 (1938), 273—319 és 488—509; *Iczkovits Emma*: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp. 1939 (uo. 2); *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása. Bp. 1939 (uo. 3); *Maksay Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940 (uo. 4); *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940 (uo. 5); *Bélay Vilmos*: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei a megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Bp. 1943 (uo. 7); *Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971; *Mező András*—*Németh Péter*: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helynévtára. Nyíregyháza 1972. — A helytörténész kutatómunkáját jelentős mértékben segítik a Magyarország Műemléki Topográfiája, Magyarország Régészeti Topográfiája és Magyarország Helytörténeti Lexikona című sorozatok eddig megjelent kötetei.

ismerve a középkori forrásanyag szórtságát, a távlatok óriásiak. Azt mondhatjuk, hogy a kutatás még akkor is nyílt marad, ha a munkaráfördítéshez képest csekély eredmény arra készítet bennünket, hogy befejezettnek tekintsük. Melyek tehát a kutatás további szinterei, ahol kutatnunk érdemes?

Amennyiben a település középkori és újkori tulajdonosa (egyházi intézmény, család, város) nem azonos, a település középkori tulajdonosának fennmaradt levéltára mellett az újkori tulajdonos levéltárának középkori anyagát is meg kell ismernünk. Az itt található középkori források megismerését egyfelől a feudalizmuskori birtokszerzés módja indokolja, amely többnyire együttjárt a birtokra vonatkozó oklevelek megszerzésével. Másfelől az örökösödés, melynek során a gyakran ismeretlen rokoni szálak révén a birtokkal a középkori tulajdonos levéltára is az újkori tulajdonosra szállt.

Az átnézett és a település történetére vonatkozó források a tulajdonos különböző kapcsolataira vetnek fényt. Egyfelől rokoni szálak, másfelől egyéb (főleg gazdasági) összeköttetések bogozhatók ki belőlük. Minthogy a tulajdonos kapcsolatainak a vele összeköttetésben álló személyek (rokon családok és mások) levéltáraiban is nyoma lehet, hasznos azokat is áttekin-tenünk. Hasonlóképpen tanulmányozhatjuk az adott terület környékén a középkorban és az újkorban birtokos intézmények és családok levéltárait. Gyakran éppen ennek révén tárulnak fel az addig ismeretlen rokonsági kapcsolatok és familiáris viszonyok.

A helytörténeti kutatás mindezeideig nem vette figyelembe azt a kutatásban igen jól hasznosítható körülményt, hogy a középkori oklevéladó szervek közül a megyei hatóságok és a hiteleshelyek (*loca credibilia*) tevékenysége elég pontosan meghatározható területre terjedt ki. A kutatónak ezen összefüggés ismeretében a kiválasztott település szempontjából illetékes megyei és hiteleshelyi levéltárak anyagát is tanulmányoznia kell.

A település szempontjából illetékes megyék levéltárai közé azoknak a megyéknek a levéltárai tartoznak, amelyek a település fekvése, hovatartozása folytán valaha illetékesnek számítottak. Kutatásainkat a jelenleg illetékes megye levéltárában kezdetjük, ahol a többnyire jelentéktelen számú és témánkat alig érintő középkori oklevél átnézése nem kíván különösebb ráfordítást. Ez a munka az esetek jelentős részében egy megyei levéltár középkori anyagára korlátozódik. Ellenben ha a jelenlegi megyehatárok kialakításakor a település hovatartozása megváltozott, akkor a korábban illetékes megye (esetleg megyék) levéltárának középkori forrásait is átnézhetjük.

Következő feladatunk a középkorban illetékes megye középkori levéltárának áttanulmányozása lenne. Csakhogy ilyen nincs. A hiányzó levéltárat azonban többé-kevésbé rekonstruálhatjuk. Ehhez mindenképp az illetékes megyét kell ismernünk. Az illetékességet természetesen a középkorban is a település fekvése, hovatartozása szabta meg. Egy-egy település esetében az illetékes megyét könnyen meghatározhatjuk. Egyfelől az átnézett feldolgozások és az összegyűjtött oklevelek megnevezik azt, másfelől a településekre vonatkozó oklevelek között találhatunk olyat is, melyet éppen az illetékes megye hatósága állított ki. Bár a középkorban a települések többségénél egyetlen megye volt illetékes, a középkori megyehatárok közelében fekvő falvak esetében hovatartozásuk ingadozása miatt két vagy több illetékes megyével is számolhatunk.

Az illetékes megye ismeretében az Országos Levéltárban lévő oklevélkibocsátói mutató két része (továbbá a megyei levéltárak törzskönyve, a számításba vehető egyéb levéltári anyag és a kiadott források átnézése) alapján megállapíthatjuk, hogy melyek a kérdéses megye hatóságának kiadványai. Ezzel tulajdonképpen egy nem létező levéltárat rekonstruáltunk, és egyben meghatároztuk azokat az okleveleket, melyek adatokat tartalmazhatnak településünkre. Bár mindezen oklevelek között lehet olyan is, mely teljes egészében településünkről szól, többségük bizonyos összefüggésekben igen jelentőssé váló szórványadatokat (a felubeli nemesek, jobbágyságok stb. említése) közöl, vagy tartalmában sehogyan sem, illetve csak analógia szintjén kapcsolódik településünk történetéhez. Természetesen az adatok feltárásához át kell néznünk a rekonstruált

levéltár minden egyes darabját. Mit jelent ez gyakorlatilag? Igen hozzátétőlegesen a következőket. Hódoltsági megye esetében mintegy száz, a hódoltsági területtel érintkező, részint meghódolt megyéknél 200—300, a többi megyében pedig legfeljebb félezer megyei kiadványból álló levéltárat rekonstruálhatunk, illetve nézhetünk át.

A hiteleshelyi levéltárak esetében az illetékesség megállapítása nem olyan egyszerű, mint előbb a megyéknél láttuk. Minden településnél ugyanis a környékbeli összes, hiteleshelyi tevékenységet folyamatosan vagy időszakosan végző egyházi intézmény, továbbá a négy országos hatáskörű hiteleshely (a budai és a székesfehérvári káptalan, a székesfehérvári keresztes konvent, továbbá 1498-tól a boszniai káptalan) kiadványaival számolhatunk.⁷⁷ Kutatásaink során tehát ezek létező hiteleshelyi levéltárait, illetve a megye középkori levéltáránál bemutatott rekonstrukcióval kiegészített vagy teljes egészében megteremtett levéltárait kellene áttanulmányoznunk. Általában nem kiegészítő, hanem teljes rekonstrukcióra lenne szükség, mivel a középkori hiteleshelyi levéltárak többsége elpusztult.

Ez a munka — ha minden lehetőség esetében alkalmaznánk — óriási terhetek róna a kutatásra, s az általa felszínre hozott, zömében szórványadat egy-egy település vonatkozásában nem állna arányban a befektetett energiával. A megyei kiadványok számát ugyanis jóval meghaladják a hiteleshelyi kiadványok. Hozzávetőlegesen azt mondhatjuk, hogy a kisebb jelentőségű hiteleshelyeknél több száz, a jelentősebbeknél pedig több ezer kiadványból álló levéltárat kellene átnéznünk, illetve rekonstruálnunk. Még a hódoltsági területen fekvő szekszárdi konvent kiadványai közül is mintegy félezret gyűjtött össze az alapos kutatás.⁷⁸ Munkánkat csak fokozná, hogy míg rendszerint elegendő egy megye középkori levéltárát rekonstruálnunk, addig egy település esetében több hiteleshely igényel hasonló eljárást. Ilyen körülmények között nem lehet vitás, hogy bizonyos megszorítással kell élnünk.

Miután megelőző kutatásaink során összegyűjtöttük a forrásokat, meg tudjuk állapítani, hogy mely hiteleshelyek adtak ki településünkre vonatkozó okleveleket. Több-kevesebb pontossággal a számításba vehető hiteleshelyek közül ezek voltak a település szempontjából a legilletékesebbek. Ezek közül mindenképpen hasznos átnézni a középkori anyaggal rendelkezők hiteleshelyi levéltárát. A célszerűség viszont úgy kívánja, hogy levéltárrekonstrukciót a településünkre vonatkozó oklevelek kibocsátói között leggyakrabban szereplő hiteleshely esetében alkalmazzunk.

A kutatás előbb ismertetett és szinte korlátlanul szaporítható színterei közül a kutató tetszése szerint válogathat. Maga szabja meg, hogy milyen mélységben és kiterjedtségben végzi és hol fejezi be kutatómunkáját. Felkészültsége, alkata, célkitűzése, a rendelkezésére álló idő és — valljuk be — az anyagiak alapvetően meghatározzák döntését. Ilyen helyzetben a kutatómódszertani tájékoztató mindössze néhány szempontot vethet fel abban a reményben, hogy megfontolásuk befolyásolja majd a kutatót döntése kialakításában.

A kutatás különböző színterei egymásra épülnek, kiegészítik és bizonyos mértékben fedik is egymást. Egy-egy láncszem (pl. a település tulajdonosának levéltára) hiányában természetesen szélesítenünk kell a kutatást, hogy a hiányt pótolhassuk. Általános elvként azt mondhatjuk, hogy minél kevesebb adatot találunk településünkre a forráskiadványokban, a történelmi földrajzokban és az irodalomban, annál szélesebb alapokra kell kiterjesztenünk a levéltári kutatást, annál több területen kell szerencsét próbálnunk az ismeretlen levéltári források feltárásakor.

⁷⁷ *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan, 136.

⁷⁸ *Szakály Ferenc*: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. Tanulmányok Tolna Megye Történetéből 1 (1969), 10. — Az aradi és a csanádi káptalan középkori kiadványainak száma meghaladja a hatszázat. Erre lásd *Juhász Kálmán*: Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regeszták. Gyula 1962 (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 31—32); *uő.*: A csanádi székeskáptalan a középkorban. (1030—1552) Makó 1941 (Csanádvármegyei Könyvtár 38).

A kutató bizonyára akkor lenne elégedett, ha megmondhatnánk, hány adatot találhat településére. Ez azonban lehetetlen, a kutatás eredménye kiszámíthatatlan, megjósolhatatlan. Ellenben az biztos, hogy még az alapos kutatás sem tudja feltárni egy-egy település vonatkozásában az összes, korábban ismertetett forrástípust. Rendszerint be kell érünk azok egy részével, a létező és feltárható — főleg birtokjogi — forrásokkal és szórványadatokkal. Mivel a források számát illetően nem nyilatkozhatunk, a kutatót elsősorban a felszínre hozott adatok számának csökkenése, elapadása figyelmezteti forrásfeltáró munkája befejezésére.

A széles alapokon nyugvó kutatás komoly előnyökkel jár. Mindenekelőtt ez biztosítja a legtöbb adatot a választott település történetének feldolgozására. Ugyanakkor a környékbeli lakott helyek, sőt egy nagyobb terület forrásanyagának és a különböző analóg jelenségeknek a megismerésével nem csupán a tudomány számára is hasznosítható, jó helytörténeti munka elkészítését, hanem az adott település „különlegességeinek” révéletében tenyésző szűklátókörű provincializmus leküzdését is lehetővé teszi. Továbbá valamely terület összegyűjtött és megismert forrásanyaga birtokában akár egy sor téma feldolgozására is vállalkozhatunk. Megrajzolhatjuk például a terület településhálózatát; a személynévanyag alapján kíséreltet tehetünk társadalmának elemzésére, feldolgozhatjuk egy-egy birtoktest vagy család történetét. Az elvégzett levéltárrekonstrukció pedig szinte követeli, hogy az adott megye hatósága és az illetékes hiteleshely működését megírjuk. Sőt, ezt megelőzően szinte mindennél fontosabb lenne a rekonstrukció eredményének, az adott megye és hiteleshely középkori kiadványainak repertóriumszerű közzététele. Itt olyan segédletekre gondolunk, amelyek a kutatás megkönnyítésére csupán regisztrálják, hogy a szóbanforgó intézmény kiadványai mely évből valók és hol (milyen jelzet alatt) találhatók meg a különböző levéltárakban, forráskiadványokban.

Míthogy a felsorolt témák többnyire a helytörténetírás körén kívül esnek, az alapos helytörténeti kutatás egy bizonyos szinten végeredményben meghaladja önmagát; többet tesz lehetővé, mint amit a kiindulás, egy mai település középkori történetének színvonalas megírása jelent. A széles alapokon nyugvó kutatás tehát mindenképpen megéri a befektetést, hiszen mind a tudomány, mind az egyén számára többszörösen megtérül.

M. SCOTT EDDIE*

Cui bono? Magyarország és a dualista Monarchia védővámpolitikája

A történelem vitatott kérdései közül az egyik leggyakrabban visszatérő probléma, hogy ki könyvelhette el a hasznot és ki viselte a terheket az osztrák-magyar vámunióban. A vita több, mint egy évszázada tart, és ma sincs még megnyugtató válasz. Igaz ugyan, hogy a kérdéskör mind politikai, mind gazdasági problémáinak bonyolultsága miatt nem is várhatunk egyszerű, kategórikus választ.¹ A jelen tanulmány célja az, hogy megpróbálja mennyiségileg felbecsülni a dualista Monarchia vámtételeinek és más kereskedelmi korlátozásainak hatását a magyar exportra az úgynevezett „protekcionista korszakban” 1882 és 1913 között, ami — remélem — megvilágítja egy kissé az Ausztriával és a világ többi részével folytatott kereskedelem árainak különbözetéből eredő veszteségek, illetve nyereségek *nagyságát*.

Hanák Péternek az a véleménye, hogy míg a Monarchia mindkét része nagy hasznot könyvelhetett el a komparatív előnyökre alapuló kereskedelem során, az árak vizsgálata megmutatja, hogy ezek alakulása az egész dualista korszakon át a mezőgazdasági termelőknek kedvezett, ami azt jelenti, hogy Magyarország viszonylag többet nyert az árucserén, mint Ausztria. Az árólló a mezőgazdaságnak kedvezett és 1882—86-ra az 1867—71-es szintnek majdnem egyharmadával emelkedett az érték, 1907—10-re pedig még ennél is kedvezőbb volt: ha 1867—71-et 100-nak vesszük, most 150.² Hanák professzor megjegyzi, hogy ez az összevetés csak részben válaszol a kérdésre, és további, terjedelemben és jelentőségben nagyobb témákat vizsgál; én viszont éppen az árkérdésre szeretnék reagálni tanulmányomban, mivel úgy találom, hogy az árak összehasonlítása önmagában is súlyosan hibás két ponton.

Az első hiba teljesen statisztikai jellegű: a Központi Statisztikai Hivatal által összeállított ipari és mezőgazdasági mutatók, melyeket Hanák Péter használ, csak néhány termékre terjednek ki és 1920-as, valamint 1938-as mennyiségi

* Scott M. Eddie, a torontói egyetem közgazdasági tanszékének professzora, több mint egy évtizede foglalkozik intenzíven magyar gazdaságtörténettel, ezen belül is különösen a mezőgazdaság történetével. Német, angol és amerikai folyóiratokban több értékes tanulmánya jelent meg a dualizmus korának magyar mezőgazdasági fejlődéséről. Örömkre szolgál, hogy egyik tanulmányát most magyar nyelven is megjelentethetjük, annál is inkább, mivel figyelemre méltó, új szempontokat vet fel a külkereskedelmi árstruktúra vitájában.

A szerkesztőség

¹ Mind a korabeli, mind a történeti irodalom jó áttekintését találjuk *Hanák Péter*: Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában — Túlsúly vagy függőség c. cikkében. Századok, 105. évf. 5. 1971. 903—931.

² Uo. 912—914.

súlyok alapján állítják össze az ármutatókat;³ a táblázatok így két okból is elmaraszthatók abban, hogy nem tükrözik helyesen az Ausztria és Magyarország közötti árucserében szereplő cikkek árát az 1867 és 1913 közötti időszakban. A második hiba kapcsolódik az elsőhöz, amennyiben a mezőgazdasági export nem meríti ki a magyar export egészét sem Ausztria felé, sem a világ többi országa felé. Valójában a mezőgazdaságból eredő nyersanyagok és félkész termékek a magyar exportnak kevesebb, mint 60%-át tették ki, és azok a termékek, amelyek szerepelnek a statisztikákban a fent említett mezőgazdasági termékeknek kevesebb, mint kétharmadát adják.⁴ Így még ha a táblázatok a megfelelő súlyozást és megfelelő mennyiségű árufajtát használtak volna is, a dualizmuskori magyar külkereskedelemnek csak kis részére világítanak rá.

Tanulmányom következő részében egy, a magyar külkereskedelem egészét feldolgozó módszert szeretnék levezetni, mely kiterjed ezen kereskedelem főbb szektoraira, és nemcsak arra keres választ, hogy ki nyert és ki veszített, hanem arra is, hogy a nyertesek és vesztesek között voltak-e olyan csoportok, akik többet nyertek vagy veszítettek, mint mások. Az adatokkal kapcsolatos problémák miatt kizárólag az 1882 és 1913 közötti időszakra vagyok kénytelen koncentrálni, főleg mivel nem állnak rendelkezésre a korábbi évekről megfelelően pontos statisztikák.⁵ Mivel azonban a protekcionizmus éppen ebben az intervallumban virágzott,⁶ ennek a leszűkítésnek megvan a maga jutalma.

I.

Egy klasszikus, kétszektoros, mezőgazdaságra és iparra alapuló gazdasági rendszerben az ipari szektor vámvédelme importhelyettesítés útján a mezőgazdaság ugyanilyen védelmének hiánya mellett megfelel a mezőgazdaságra az ipar fejlődése érdekében kivetett „adónak”, mely következménye a protekcionizmusból eredő relatív árváltozásoknak. Az ilyen politika következtében az iparban jelentkező haszon gyakran azonnal észrevehető, míg a mezőgazdaság vesztesége

³ A következő mezőgazdasági termékek árait vették figyelembe: búza, rozs, árpa, zab, kukorica, borsó, bab, lencse, marhahús, disznóhús, birkahús és tej. Az ipari áraknál, mivel a késztermékek árai nem voltak hozzáférhetőek, 12 nyersanyag és félkésztermék árai alapján készültek a mutatók. Mértékegységül az 1920-as évek, 1938 és 1962 súlyozását használták. Ld. Központi Statisztikai Hivatal: „A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban (1867—1963).” Statisztikai Időszakos Közlemények 73: 6, 1965.

⁴ S. M. Eddie: *The Terms of Trade as a Tax on Agriculture: Hungary's Trade with Austria, 1883—1913.* (A külkereskedelmi cserearányok mint a mezőgazdaság adói — Magyarország Ausztriával folytatott kereskedelme 1883 és 1913 között.) *Journal of Economic History* 32: 1, 1972 márc., 2. táblázat.

⁵ A magyar külkereskedelem adatainak viszonylagos megbízhatóságára ld. *Bokor Gusztáv*: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete.* Bp. 1896. Különösen a 69, 137, 183, 186—188.

⁶ Ennek alátámasztására ld. S. M. Eddie: *Die Auswirkung der Preisänderungen auf Ungarns Aussenhandel während der Schutzzollära* (Az árkülönbségek kihatása a magyar külkereskedelemre a védő-vámkorszakban). A 2. Marburger Osteuropatagung-ra (1972 július) benyújtott dolgozat, 1—3. Ld. még pl. *Wilhelm Offergeld*: *Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung Ungarns* (Magyarország ipari fejlődésének alapjai és indítékai), ami a Probleme der Weltwirtschaft: Schriften des Instituts für Seeverkehr und Weltwirtschaft an der Universität Kiel (A világ gazdaság problémái: a Kiel-i Institut für Seeverkehr und Weltwirtschaft közleményei) 17. kötete. Jena, 1914. 178—192.

rejtve marad, nem koncentráldók, és alig látható. Dolgozatomnak ebben a részében az a célom, hogy kidolgozzak egy egyszerű módszert ennek a veszteségnek a mérésére, és megkísérlem felmérni a Monarchia protekcionista korszakának ilyenén politikájából adódó veszteségeket Magyarországon. A módszer szimmetrikus abban az értelemben — és ez később még fontos lesz —, hogy nemcsak veszteséget, hanem nyereséget is kimutat (mint *negatív* veszteséget). Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy az egyik termelő vesztesége nem teljes egészében válik nyereséggé a másik számára, mert emellett jelentkezik bizonyos „közbeeső” veszteség is, ami abból ered, hogy a termelési tényezőket hatékonyabban lehetett elosztani a védővámokkal, mint nélkülük.

Ahhoz, hogy fel tudjuk becsülni a tarifák nagyságát, először fel kell becsülnünk, hogy milyen szintű lett volna az export és import ezek nélkül. Ezt a szintet így össze tudnánk vetni az export és import tényleges szintjével, és meg tudnánk határozni a veszteséget vagy „adót”. A veszteség két tényező összegéből adódnék: egy pozitív elemből (mivel több importcikket lehetett volna vásárolni) és egy negatív elemből (mivel néhány hazai cikket el kellett volna vonni a belföldi fogyasztástól export céljaira). Így ha az illető ország szabadon kereskedhetett volna a világpiaci árakon, többet importálhatott volna, ami nyereség, viszont valószínűleg többet is kellett volna exportálni, hogy fizetni tudjon az importért, ami pedig veszteség. A tarifák netto nagysága ezért az előzőleg behozott extra import és a belső fogyasztásra otthonmaradt, külföldre nem küldött export különbsége.

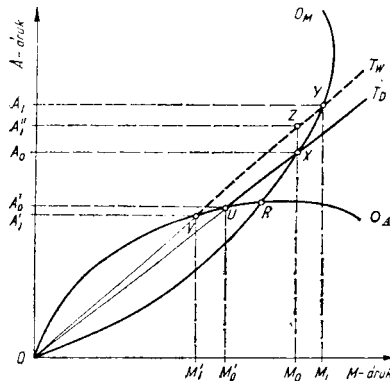
Egy egyszerű hipotetikus példán keresztül talán még világosabbá tudjuk tenni a problémát: tételezzük fel, hogy az illető ország két mázsa saját termékért négy hektoliter import terméket kaphatna a szabad piacon, de olyan vámtétellel terhelt, ami megemeli az import javak árát, és így az ország fogyasztói csak három hektolitert vásárolhatnak az export minden két mázsájáért. Továbbá tételezzük fel, hogy ilyen árucserre feltételek mellett (a tarifát is beleértve) az ország 150 hektolitert importál és 100 mázsát exportál, hogy fedezni tudja az importot. Ha nem lennének vámtételek, az import olcsóbb lenne, és a szabadkereskedelmi árakon az ország vásárolna pl. 240 hektolitert is, amiért 120 mázsa exporttal kellene fizetnie. A tarifa miatti veszteség így az a 90 hektoliter import, amiről le kellett mondania mínusz az a 20 mázsa saját termék, ami otthon maradt ahelyett, hogy exportálták volna. A tarifa által okozott netto veszteséget (90 hektoliter—20 mázsa) kell aztán kifejezni az egyik vagy másik termékben, vagy a javak egy másik fajtájában, mint pl. a pénz vagy az arany. Ennek a megállapítása bonyolult dolog, erre még visszatérünk.

Az 1. ábra és annak magyarázata csak a fent körvonalazott probléma formai felvetése. Itt az „ajánlat-görbe” módszeréhez folyamodunk, ami megmutatja, hogy az ország exportjának milyen részét hajlandó feladni az import egyes tételeiért. Az „ajánlat-görbe” így nem egyszerűen az exporttartalékok mutatója, hanem számításba veszi az importigényeket is. A vizsgálandó probléma ezek után az, hogy hogyan viszonyul az ajánlatgörbe tényleges helyzete (150 hektoliter import cserélhető 100 mázsa exportra) a szabadkereskedelmi viszonyok között feltelezhető helyzethez (240 hektoliter import egyenértékű 120 mázsa exporttal). A következőkben a fenti érvelést öntjük szigorú matematikai formába, ami lehetővé teszi, hogy számítógéppel kiszámítsuk a veszteséget vagy „adót”.

Nem szükséges azonban kizárólag az egyszerű mezőgazdaság — ipar kettősségben gondolkodnunk. Az osztrák-magyar vámunió belüli, a bevezetőben említett okok miatt, előnyösebb, ha a két szektort „Ausztriának” és „Magyarország-

nak” nevezzük, hiszen belső vámtarifák nélkül az analógia teljes és helyes.⁷ A következőben tehát M-mel jelezzük Magyarországot illetve a magyar exportot, Ausztriát illetve az osztrák exportot pedig „A” betűvel.

Nézzük akkor a két országból álló vámuniót. Tegyük fel, hogy az unió mindkét országa által előállított termékeket az unión kívülről is be lehet szerezni, és hogy a világ össz-szükséglete és kínálata szempontjából ez a két ország nem önálló-

1. ábra

an határozta meg az árakat, hanem átvette a világpiac árait. A problémát végig „M” ország, azaz Magyarország szemszögéből fogjuk vizsgálni.

Az 1. ábrán az O_M és O_A vonal a két ország kínálatának görbéje (offer). Az OVUXT görbe mutatja az A-árak összkínálatát M-mel szemben mind a vámuniós partner, mind a többi ország viszonylatában, az OVZYT_W görbe pedig „A” termékeinek teljes világpiaci kínálata vámtarifák és más kereskedelmi korlátozások nélkül. Kezdetben egyensúlyban levő kereskedelmet látunk az X pontnál, ahol „M” ország A_0' terméket kap partnerétől, „A” országtól, és $(A_0 - A_0')$ terméket a világ többi országától, a maga M_0' exportjáért partnerének, és $(M_0 - M_0')$ termékeiért a többi országnak. A belső — vámunió belüli — cserearányt (terms of trade) az OT_D egyenes lejtése mutatja, a többi országgal fennálló tételeket pedig az OT_W egyenesé. Ha feltételezzük, hogy a kereskedelem egyensúlyban van, az OT_D egyenes megadja mind a nettó, mind a bruttó külkereskedelmi cserearányokat. A későbbiek folyamán el fogunk tekinteni az egyensúly feltételezésétől, ami szükségessé teszi, hogy ezeket külön tárgyaljuk. Ha nem határozzuk meg másként, a továbbiakban „cserearányon” a nemzetközi áruforgalom nettó cserearányait értjük.

⁷ Olyan helyi intézkedésekből vontam itt le következtetést, mint az anyagi támogatás, adó alóli felmentés, kedvezményes vasúti díjszabás stb., amit a magyar kormány és más kormányok is alkalmaztak az ipar fellendítésére. A magyar intézkedések összefoglalását ld. többek között *Offengeld*: i. m. 240–249 és *Josef Szerényi*: Die ungarische Industriepolitik (A magyar iparpolitika). Klny. Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung. Wien, 1913. A téma teljesebb kifejtését ld. *Otto Sugár*: Die Industrialisierung Ungarns unter Beihilfe des Staates und der Kommunen (Magyarország iparosítása állami és helyi segítséggel). Leipzig, 1908.

Ha „M” ország szabadon kereskedhetne a világgal, M-termékeit sokkal kedvezőbb relatív árakon cserélhetné A-termékekre, ahogy az OT_W egyenesből láthatjuk. Ekkor termékei M_1 részét A_1 importra cserélné. „M” ország vesztesége a torzított árakon folytatott kereskedeleméből ($A_1 - A_0$), az az árumennyiség, amit szabad kereskedelmi egyensúly esetén többletként nyert volna, *minusz* ($M_1 - M_0$). Ezt a többlet árumennyiséget ugyanis szabad kereskedelmi egyensúly esetén nem kellett volna exportálnia. „M” termelő vesztesége (L) *saját termékeiben kifejezve* tehát a következő:

$$L = (A_1 - A_0) - (M_1 - M_0) = M_1(T_W - 1) - M_0(T_D - 1), \quad (1)$$

ahol T_W a világpiaci árarány, P_W^M/P_W^A és T_D a hazai árarány, P_D^M/P_D^A (egyensúlyban levő kereskedelem feltételezése esetén).⁸

Mindaddig, amíg a belső árakat nem emelik az autarkia szintjére a vámunió belül (az 1. ábrán R pont), az ajánlatgörbe (O_M) rugalmasságának ismeretében meg tudnánk határozni az Y pontot, melytől az M_1 értékét felhasználhatnánk egy egyenletben (1) arra, hogy kiszámítsuk „M” exportörnek az eltérő vámtételekből adódó veszteségét. Általában a rugalmasság vagy szóródás nem ismert, és a problémát implicit vagy explicit módon oldják meg, feltételezve, hogy a kínálat görbe teljesen rugalmatlan az X ponton túl, és így ki lehet számítani, hogy az export jelenlegi értéke (M) mennyit ért volna a világpiaci árakon (ld. a Z pontot az 1. ábrán).⁹

„M” ország veszteségének kiszámítása abban az esetben, ha az M-javak és A-javak száma egynél több, megfeneklik a statisztika mutatószámainak problémáján. Az export és import összetételbeli változásai mellett, mint ahogy az X és Y pont között láthatjuk az 1. ábrán, jelentkezik egy olyan probléma is, mely éppen a hazai és világpiaci árak különbségéből ered. Ha mind M_0 -t, mind M_1 -et világpiaci árakon számoljuk, az alkalmazott módszerekből kifolyólag alábecsüljük az exportör árkülönbségből eredő veszteségét; ha mindkettőt a hazai árakon számoljuk, a veszteség a valódinál többnek tűnik.¹⁰

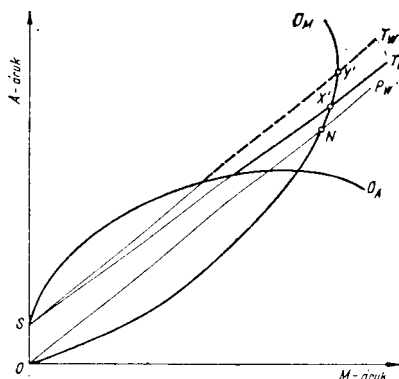
Mielőtt rátérnénk „M” exportör veszteségének kiszámítására, először foglalkoznunk kell az export vagy import többlet problémájával. Szerencsére a probléma nem bonyolult, ha ésszerűen képzeljük el a többlet keletkezését. A 2. ábra mutatja be az import többlet esetét; az export többlete az import felett hasonlóan ábrázolható, pusztán el kell tolni azokat a pontokat, ahol az ajánlatgörbék és az áregyenesek metszik a tengelyt.

⁸ A mutatószámok problémája akkor jelentkezik, ha egynél több M-termék vagy A-termék jön szóba. Ezt a problémát jobban kifejti a függelék. Azt is meg kell itt jegyezni, hogy az így kiszámított veszteség csak egy részét képezi az eltorzított cserearányokból eredő terheknek: mivel a belső forgalomba kerülő javak árát is érintik az intézkedések, jelentkezik egy nagyobb veszteség, amelyet nem magyarázhatunk a használt eljárással. A „világpiaci árak” a nagy-britanniai egységeket jelentik, ahol lényegileg szabadkereskedelem volt az egész korszakban.

⁹ Az export erőforrások rugalmasságát *Marc Nerlove*: *The Dynamics of Supply — Estimation of Farmers' Response to Price* (A tartalékok dinamikája — hogyan reagálnak a termelők az árakra) c. munkájában kísérlete meg felbecsülni. (The Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, Ser. 76, no. 2.) Baltimore 1958. Eltekintve az állatoktól és az állati termékektől a megbecsült készletrugalmasság alig tért el jelentősen a nullától. Megfigyelhető azonban egy eredendő tendencia a zéró-rugalmasság irányában az ilyen becsléseknél a nemzetközi kereskedelemben még akkor is, ha a valódi rugalmasság egészen nagy. Ld. *Guy H. Orcutt*: *Measurement of Price Elasticities in International Trade* (Az árrugalmasság mérése a nemzetközi kereskedelemben). *Review of Economics and Statistics* 32: 2, 1950 május, 117—132.

¹⁰ Bizonyítékként ld. *S. M. Eddie*: i. m. 306.

Feltételezzük, hogy az export többlet vagy külső segély eredménye, vagy olyan átmeneti jelenség, mely később feltétlenül kiegyenlítődik egy hasonló többlet felé az ellenkező irányban. Ezt úgy ábrázolhatjuk, hogy az O_A ajánlat görbe metszéspontját az origótól egy S pontig toljuk el, ahol az OS távolság adja az import többlet mértékét (ld. 2. ábra). Ilyen esetben a nettó cserearányokat az ST_D és ST_W egyenesek dőlése adja. A bruttó tételek a megfigyelt X^1 ponton az origóból kiinduló és az X^1 ponton áthaladó egyenessel ábrázolhatók. Feltételezzük

2. ábra

továbbá, hogy az importtöbblet (S) a szabad kereskedelem viszonyai között is rendelkezésre állna.¹¹

A fenti feltételezések mellett „M” exportőreinek vesztesége a számunkra hátrányosan alakított nemzetközi árak miatt pontosan az egyensúlyban levő kereskedelemre fent körvonalazott módszer szerint számítható ki, feltéve ha inkább árárányokat (nettó cserearányokat) használunk, és nem mennyiségi arányokat (bruttó cserearányokat). Ha adottak az import és export szintjére vonatkozó adatok, a kereskedelmi cserearányok, az M-termékek export-utánpótlásának rugalmassága vagy szóródása,¹² bármikor meghatározhatjuk a veszteséget rövid távra.¹³

¹¹ Ha nem ez volna a helyzet, és feltételeznénk, hogy a szabad kereskedelemnek egyensúlyban levő kereskedelemnek kell lennie, természetesen lehetséges volna, hogy M-termelő előnyben részesítené X pontot — kedvezőtlenebb árakkal, de import többlettel — az egyensúlyban levő szabad kereskedelem N pontjával szemben, melyet úgy kapunk, hogy egy OP_W árgyeneset húzunk az origón át az ST_W egyenessel párhuzamosan. A netto össz importtöbblet Magyarországon az egész korszakban kevesebb volt az import teljes értékének 20%-ánál (nem véve figyelembe az árkülönbözeteket), ami azt jelenti, hogy feltételezéseink nem valószínűsíthetőek.

¹² Miután „M” országot kicsinek tételeztük fel az egész világkereskedelemhez képest, a két cserearány-egyenes egyben a világ kínálat-görbéit is helyettesíti „M” ország felé (T_W hogyha szabad kereskedelem áll fenn, T_D hogyha tarifákat szabtak ki). Csak abban a szélsőegyes esetben, ha O_M és O_A kínálatgörbék a T_W vonal fölött metszenék egymást, nem lehetne ezeket A-árak tényleges kínálat görbéinek felfogni „M” ország felé. Mivel azonban jelentős kereskedelem folyt a világgal az egész korszakban, ezt a lehetőséget figyelmen kívül hagyhatjuk.

¹³ Mivel a vizsgálat szimmetrikus, felfed bármilyen nyereséget is, ha a belső vámok a mezőgazdasági termelőnek kedveznek, amint az I. rész első bekezdésében kifejtettem.

II.

Az 1. táblázatból leolvashatjuk a magyar export szektor veszteségét az első részben kifejtett számítások szerint.¹⁴ A veszteséget vagy „adót” minden esetben az illető termék kategória („az összes export”, „mezőgazdasági export”, „fő gabonafélék” stb.) reálértékének százalékában adtuk meg az 1913-as árakban kifejezve. Az adatokból azonnal kitűnik, hogy bár a világpiaci árakon történt becslés az „adó” minimális értékét mutatja, nincs egyetlen olyan év sem, amikor a magyar export egészét nem „adóztatta” volna meg a vámunió árpolitikája. A vizsgált korszak elején talán nagyobb volt az eltérés az export rovására, mint a végén, de ettől függetlenül állandó volt. És bár állandó, ez a minimálisan felbecsült érték elég alacsony, évente 2—8% nagyságrendű. Nem szabad azonban eljelejni, hogy nem tudhatjuk, mennyire becsljük alá az „adó” valódi értékét, ami így elég nagy is lehet.

Hasonlóképpen a mezőgazdasági export szektort is megadóztatták folyamatosan az egész korszakban, bár az adó nagysága — úgy tűnik — csökkent az idő múlásával, ami összhangban volt legalábbis néhány mezőgazdasági termék árviszonyainak javulásával a korszak folyamán. A helyzet javulása azonban *relatív*, mivel a pozitív „adó” léte mutatja, hogy az osztrák és magyar export relatív árai kellőképpen eltértek egymástól az osztrák termelők javára a korszak elején, s így a magyar mezőgazdasági exportőrök helyzetének javulása egészében véve csak azt jelentette, hogy *kevésbé* voltak *előnytelen* helyzetben a korszak végén mint az elején.

Mélyebb következtetést akkor vonhatunk le az adatokból, ha a „fő gabonafélék” kategóriát megvizsgáljuk (búza, rozs, árpa, zab és kukorica). Itt nyilvánvalóvá válik, hogy a mezőgazdasági szektor terhei nem egyenletesen oszlottak meg: 1893-tól kezdve a negatív „adók” sora mutatja, hogy ezeket a termékeket inkább dotálták, mint „adóztatták” a protekcionista korszak utolsó két évtizedében. Ezen az irányzatban belül megfigyelhetjük, hogy a gabonafélék, főleg a búza előnytelen helyzetben vannak 1893-ig, aztán bekövetkezik az átállás az „adóról” a támogatásra. Ezután fokozatosan csökken ez a kedvező helyzet, mígnem a gabonafélék újra jobb értékesítési viszonyok közé kerülnek az 1906-os új vám díjszabással.

A táblázat utolsó oszlopa azt mutatja, hogy az állatok és állati termékek exportálói valamint a szántóföldi termelésben nem gabonaféléket termelők nem tudták elkerülni a rájuk mért „adót”, ami a vámunió külkereskedelmi politikájából következett. Ezen felül az állatok és állati termékek „adója” valószínűleg

¹⁴ Az első táblázathoz felhasznált cserearányokat annak a feltevésnek az alapján számoltuk ki, hogy az exportőrök specializálódtak a termelésben, de generalizálódtak a fogyasztásban. Így minden esetben a cserearányok nem mások, mint egy bizonyos termékcsoport árának arányai az összes importárúké araihoz viszonyítva.

¹⁵ A rugalmasság problémán túl van még egy probléma, ui. abban az esetben, amikor a világpiaci ár nem volt ismert, a magyar egyégárat használták. Ha például az árak magasabbak voltak Ausztria-Magyarországon, mint kívül, mind az import, mind az export ármutatók túlbecsültek a világ kereskedelmi díjtételeinek becsléséből kifolyólag, melyeket nem ismerjük sem nagyságuk, sem irányuk szempontjából. Mivel az ármutatók legtöbb tévedése az importtal és exporttal kapcsolatban zavaró lenne, ésszerűnek tűnik feltételezni, hogy a rugalmasság alulbecsülése jelentősen kiegyensúlyozná a világpiaci árak hiányából fakadó tévedéseket néhány — mennyiségileg nagyon jelentéktelen — termék esetében. Az olvasónak jogában áll bármely álláspontot elfoglalni, a szerző azonban meg van győződve, hogy a becslések a minimális vagy alacsonyabb határt jelzik. További fejtegetéseket ld. a függelékben.

I. táblázat: A torzult cserearányokból fakadó veszteség (+) és a nyereség (—) az adott exportcikk kategóriák valódi értékének százalékában kifejezve az 1913-as árak alapján

Év	A teljes export		Mezőgazdasági termékek		Fő gabonafélék		Búza		Fő gabonafélék és liszt		Állatok és állati termékek	
	világpiaci árak	hazai árak	világpiaci árak	hazai árak	világpiaci árak	hazai árak	világpiaci árak	hazai árak	világpiaci árak	hazai árak	világpiaci árak	hazai árak
1882	7,8	8,0	15,8	16,9	20,2	18,0	29,8	26,6	12,8	10,6	6,9	7,5
1883	6,5	6,8	14,3	15,4	13,1	11,9	16,9	15,2	7,6	6,4	6,6	7,2
1884	6,6	6,8	11,6	12,2	7,7	6,9	13,5	12,1	5,8	4,9	4,8	5,2
1885	7,3	7,4	13,9	14,7	11,2	10,0	18,7	16,7	6,9	5,7	5,1	5,5
1886	6,5	6,5	15,0	15,6	8,7	7,9	10,7	9,6	2,9	2,4	5,3	5,7
1887	7,0	6,9	16,2	16,8	10,5	9,4	21,2	19,0	4,2	3,5	6,6	7,1
1888	8,1	8,1	18,2	18,9	14,4	13,0	28,8	25,8	5,9	4,9	6,1	6,6
1889	8,7	8,7	16,9	17,4	7,8	7,1	16,9	15,2	4,9	4,2	7,3	7,8
1890	8,1	8,2	17,5	18,5	9,4	8,5	24,4	21,9	3,6	3,0	6,8	7,2
1891	6,2	6,5	12,3	13,3	6,2	5,6	8,5	7,6	4,5	3,8	2,8	3,0
1892	5,9	6,2	12,8	14,2	8,5	7,8	5,2	4,6	3,5	3,0	4,1	4,4
1893	2,6	2,8	9,9	10,9	—9,6	—8,6	—5,9	—5,3	—9,1	—7,6	3,3	3,5
1894	2,3	2,4	9,6	10,5	—13,3	—12,0	—7,9	—7,1	—13,7	—11,6	0,3	0,3
1895	4,4	4,6	10,4	11,4	—9,6	—8,7	—7,6	—6,8	—10,2	—8,7	2,7	2,9
1896	4,1	4,4	11,2	12,5	—11,1	—10,0	—4,0	—3,6	—12,3	—10,4	1,5	1,6
1897	1,9	2,1	8,6	9,4	—19,6	—17,7	—11,6	—10,4	—19,5	—16,5	0,5	0,6
1798	1,8	1,9	8,7	9,5	—13,5	—12,2	—9,2	—8,2	—18,4	—15,5	0,6	0,6
1899	4,7	5,0	10,2	12,2	—9,3	—8,4	—11,6	—10,4	—13,7	—11,5	1,9	2,0
1900	6,9	7,5	11,9	13,2	—2,1	—1,9	0,9	0,8	—8,2	—6,9	3,1	3,3
1901	5,4	5,8	8,1	9,0	—5,9	—5,4	—2,6	—2,4	—9,9	—8,5	6,1	6,5
1902	6,1	6,6	10,5	11,6	—2,3	—2,1	—4,7	—4,1	—11,3	—9,6	7,2	7,7
1903	6,3	6,8	8,8	9,6	—2,6	—2,3	0,9	0,8	—6,8	—5,8	3,6	3,8
1904	3,2	3,4	5,8	6,2	—10,2	—9,2	—8,4	—7,5	—15,9	—13,6	2,5	2,6
1905	5,1	5,4	5,7	6,2	—9,0	—8,0	—3,6	—3,3	—9,9	—8,4	1,6	1,7
1906	6,4	6,8	7,2	7,9	—0,4	—0,4	5,9	5,3	—3,7	—3,1	0,9	0,9
1907	3,8	4,1	5,5	6,0	—7,9	—7,2	—9,5	—8,5	—17,0	—14,5	1,1	1,1
1908	3,9	4,1	7,4	8,0	—14,9	—13,6	—15,6	—13,9	—22,0	—18,8	5,9	6,3
1909	2,2	2,3	6,8	7,3	—19,4	—17,8	—15,3	—13,7	—28,9	—24,8	7,5	8,0
1910	4,5	4,7	7,8	8,5	—10,8	—10,0	—7,7	—6,9	—17,2	—14,7	5,1	5,5
1911	0,6	0,6	1,8	2,0	—27,3	—25,2	—22,6	—20,2	—30,3	—26,0	—0,5	—0,6
1912	3,9	4,1	4,2	4,4	—15,3	—13,9	—11,1	—9,9	—18,5	—15,9	1,5	1,6
1913	5,5	5,9	7,6	8,3	—10,3	—9,3	—11,6	—10,4	—16,5	—14,2	6,9	7,4

Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények*, új sorozat, 63. kötet („A Magyar Szent Korona Országainak 1882—1913. Évi Külkereskedelmi Forgalma,” Budapest: 1923).

különlegesen alacsony lehetett, mert jelentős rugalmasságot mutatnak ezek készletei, utánpótlása, annak ellenére, hogy a becslési eljárás hajlamos torzulást mutatni zéró elaszticitás felé.¹⁶

Ezek a felfedezések összhangban állnak a dualista Monarchia politikai berendezkedésével. Az adatok megmutatják, hogy az osztrák ipari érdekeltségeknek sikerült már 1882-re kellő védelmet biztosítani maguknak, hogy a mezőgazdaság rovására tudják befolyásolni a belső vámtarifákat. A magyar nemesség és dzsentri reagált erre, hiszen az export gabona majdnem kizárólag a nagybirtokról került ki, reagált az osztrák ipari termékek védelmére és a gabonaárak csökkenésére az európai piacot elárasztó észak-amerikai szállítmányok megérkezése után, de tiltakozó tetteik nem a termelésnek a megváltozott árviszonyokhoz idomítását célozták, hanem politikai erejüket akarták bevetni az osztrák-magyar kereskedelempolitikán belüli paritás érdekében. Ez a reagálás késett egy kicsit, talán mert a magyar birtokosok azt remélték, hogy egyszer újra Nyugat-Európa nagy gabonaszállítói lehetnek, de az 1880-as évek végére már erőteljesen követelték saját termékeik védelmét a birodalmi piacon.¹⁷

Máshol már kimutattam,¹⁸ hogy legalábbis 1895 után (korábbi adatok nincsenek) a nagybirtokok még nagyobb mértékben koncentráltak a gabonatermesztésre, és eltávolodtak az állattenyésztéstől és állati termékek előállításától. A kisbirtokok, ezzel ellentétben, sokkal intenzívebben voltak állattenyésztésre berendezve abban az értelemben, hogy az állomány területegységenkénti nagysága nőtt a gazdaságok nagyságának csökkenésével.¹⁹ A kisgazdaságok zömmel nem tudták kihasználni a magas árak előnyeit és exportra termelni gabonát főleg az értékesítési problémái miatt, azaz nem voltak képesek a megadott tételeket azonos minőségben szállítani. Így nyilvánvaló, hogy az osztrák birodalom kereskedelmi és vámpolitikája Magyarország agrártermelői közül a legnagyobb terheket a kisbirtokosokra hárította, míg a nagybirtok számára egyre kedvezőbb helyzetet teremtet.²⁰

Dolgozatom következtetéseit tehát a következőkben foglalhatom össze az 1882 és 1913 közötti korszakra vonatkozólag:

1. Magyarország árucseréi arányai ahhoz képest, ha szabadon kereskedhetett volna a világpiacon, állandó hátrányt jelentettek a magyar exportőrök számára.

2. A magyar mezőgazdasági exportőrök az egész korszakban nagyobb hátrányokat szenvedtek, mint a magyar exportra termelők általában.

3. 1893 után, mikor a vámtételek számukra kedvezően alakultak, a gabona és liszt exportőreit ténylegesen dotálták, ahelyett hogy arra kényszerítették volna, hogy vegyék ki részüket a veszteségekből.

¹⁶ Ld. a 9. és 15. jegyzetet.

¹⁷ Sándor Pál: Die Agrarkrise am Ende des 19. Jahrhunderts und der Grossgrundbesitz in Ungarn (A XIX. sz. végi agrárválság és a nagybirtok Magyarországon). Ld. Sándor V.—Hanák P. (szerk.) Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, no. 5.) Bp. 1961. 181—182.

¹⁸ S. M. Eddie: Agricultural Production and Output per Worker in Hungary, 1870—1913. (Mezőgazdasági termelés és az egy munkásra jutó termékmennyiség Magyarországon 1870 és 1913 között). Journal of Economic History 28: 2, 1968 jún., 216—218.

¹⁹ Uo. 218.

²⁰ Komoly bizonyítékok vannak arra, hogy a kifejezett adórendszer Magyarországon regresszív természetű volt. Nemcsak hogy az adó zöme a tömegfogyasztási cikkekre esett, de úgy tűnik, hogy a nagybirtok földje kevésbé súlyosan adózott mint a kisbirtoké. Ld. Szuhay Miklós: A parasztság felbomlásának egyes kérdései Magyarországon az első világháború előtt. Ld. Pach. Zs. Pál—Sándor Pál (szerk.): Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon, 1867—1918. Bp. 1956. 232—233.

4. Mivel a nagybirtok gabonatermelésre, a kisbirtok pedig állattartásra és nem-gabonafélére koncentrált, az előbbi hasznot húzott, míg az utóbbi kárt szenvedett a termékeire kivetett vámtarifák miatt, melyek az osztrák-magyar külkereskedelem-politikából következtek.

Meg kell jegyeznünk, hogy a fentiek alátámasztják Hanák professzor véleményét, hogy a Monarchián belüli kereskedelmi viszonyok a nagybirtokosok helyzetét erősítették és visszatartották, hátráltatták a társadalmi fejlődést.²¹ Azt is meg kell említeni, hogy valószínűleg a fogyasztók tömegei érezték leginkább a magasabb gabonaárak és ipari árak egybeesését a Monarchia mindkét felében. Az, hogy a kereskedelmi és vámpolitika bizonyos érdekeket, vagy bizonyos területeket részesített előnyben, általában a lakosság többi rétege rovására nem meglepő, főleg nem egy XIX. századi európai monarchiában.

Az adatok és a fenti vizsgálat alapján kikerekedő helyzetkép hasonló ahhoz, amit Alexander Gerschenkron írt le alapvető tanulmányában Németországról.²² Kezdetben az ipari érdekeltségek nyomást gyakorolnak védővámok megszerzéséért, aztán a nagybirtokos gabonatermelők a szabadkereskedelem prókátoraiból bőszt protekcionistaikká válnak, amint rosszabbodik hagyományosan termelt áruik piaci helyzete, míg végül felfelé ívelő tendenciát érnek el politikai lépések útján, melyekkel a fogyasztót ténylegesen rákényszerítik, hogy támogassa termelésüket egy eltorzított árrendszeren keresztül.

Helyettesítsük be „a textilipar és a búza házasságát” a „vas és rozs házasságára”, a „mágnásokat” a „Junkerekre”, és lényegében tökéletes analógiát kapunk.²³ Magyarország és Ausztria szegény, politikai hatalommal nem rendelkező köznépe, akit rendszerint senki sem képviselt a vámunió viszonyait egyengető tízévenkénti konferenciákon, osztották német társaik sorsát, de az erős iparosodás²⁴ könnyítő hatása nélkül, amelyet a német császár alattvalói élveztek.

Függelék

Megjegyzések a külkereskedelmi cserearányok számításánál használt árakhoz

A kereskedelmi cserearányokat a hazai árak esetében a hivatalos magyar egységárakból számítottak ki (ld. „forrás”, 1. táblázat). A világgpiaci árak a brit statisztikákból származnak, melyeket évente a Statistical Abstracts of the United

²¹ Hanák: i. m. 914.

²² Alexander Gerschenkron: Bread and Democracy in Germany (Kenyér és demokrácia Németországban). Berkeley, 1943. Főleg az 1. fejezet.

²³ Magyarországon nem volt a német „import certificate” rendszernek megfelelő eszköz, mely anyagilag támogatta volna az exportot, mint a rozs exportját Németországban. Támogatást élvezett viszont majdnem a korszak egészén át a liszt exportja (lealábbis Ausztriába), mely abban nyilvánult meg, hogy megengedték a budapesti malmoknak, hogy olcsó balkán búzát importáljanak vámmentesen, ha ennek az importnak a megfelelőjét exportálják liszt formájában. Ezt a következtetést támasztják alá az 1. táblázat 6. oszlopának adatai, melyekből látható, hogy a gabona és liszt támogatása nagyobb, mint a gabonáé egyedül.

²⁴ Magyarország gazdasági növekedésére az adott korszakban általában ld. Katus L(ászló): Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867—1913) (Magyarország gazdasági növekedése a dualizmus korában, 1867—1913). Ld. Pamlényi E(rvin) (szerk.) Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe (Társadalmi és gazdasági kutatások Közép-Kelet-Európa történetében). Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, no. 62. Bp. 1970. 35—127.

Kingdom köteteiben tesznek közzé. Nem tettünk kísérletet a brit áraknak a vám-tarifák vagy kereskedelmi különbözetek szerinti átszámítására.

A brit árakat osztrák-magyar koronában tizedes mértékegység szerint adtuk meg (általában 100 kg-ban), az érvényes átszámítási kulcsot használva: 1 korona = 10 penny. Ahol lehetséges volt, az angol mértékrendszer decimális megfelelőjét alkalmaztuk az Annual Statement of the Trade of the United Kingdom (1935, 1. köt. London, 1937) alapján. Ahol ezt nem tudtuk megtenni, az átszámítást standard egyenértéktáblázatokból, illetve az Egyesült Nemzetek és a FAO nemzetközi kereskedelemében használt mértékeiből vettük át.

Néhány — kisszámú — esetben nem találtunk megközelítő brit megfelelőt egy-egy kereskedelmi cikkre. Ezekben az esetekben a magyar árakat adtuk meg. Ennek az eljárásnak a hatása talán elhanyagolható, hiszen az érintett javak a magyar kereskedelemnek csak csekély töredékét tették ki. Sokkal komolyabb azonban a két ország kereskedelmi adataiban a termékkategóriák megfelelése egymásnak. Mivel az összetevőkre bontást korlátozták a statisztikai adatok, majdnem bizonyos, hogy néhány áradat nem értelmezhető a magyar mennyiségi adatokra. A probléma teljesen megoldhatatlan, mindössze annyit tehetünk, hogy bízunk a valószínűség törvényeiben és feltételezzük, hogy az ilyen hibák rendszerint kiküszöbölődnek.

Szintén nincs megoldás azokra az összetevőkre bontási problémákra, melyek abból erednek, hogy mindkét kereskedelmi statisztikacsoport esetében változik az egyes tételek részesedése a termékkategóriákon belül. Az egyes kategóriák relatív fontosságának változása a tárgyalt időszakban vagy még bonyolultabbá tette, vagy feloldotta a fent említett nehézségeket.

Végül pedig hadd jegyezzük meg, hogy nincs garancia arra sem, hogy a brit árak — még akkor is, ha teljesen összehasonlítható és vámtarifa nélküli árakról van szó — szükségképpen piaci egyensúlyt tükröznek, ún. árnyékárak. Épp azért, mert Európa legtöbb országa tett protekcionista lépéseket, a brit árak egy maradék terület árainak tekinthetők, melyek akkor alakultak ki, mikor a protekcionista politika máshol már learatta a maga adóját. Ha a világon mindenhol szabad kereskedelem zajlott volna, más árösszetétel alakulhatott volna ki. Hogy a valódi árnyékár alatta vagy felette lett volna a brit áraknak, azt csak sejteni lehet. Már csak ez is indokolja azt, hogy ennek a dolgozatnak minden adatát kételkedéssel kell fogadnunk.

Az új magyar történeti szintézis előmunkálataiból

STEFAN KAZIMIR

Adalék a XVI. és XVII. századbeli árak és bérek fejlődéséhez*

Cikkünk a XVI. és XVII. századbeli ár- és bértörténet feltárásához kíván anyagszolgáltatással hozzájárulni, ezért a meglevő irodalommal kapcsolatosan nem fejt ki véleményyt.¹

Úgy véjük, hogy a néhány szlovák helység levéltárának az árak és bérek fejlődését mutató, nemzetközi viszonylatban alkalmazott kritériumok² szerint feldolgozott adatai a magyar kollégáknak hasznos segítséget nyújtanak, mivel Magyarország mai területén — Sopron kivételével — a XVI. és XVII. századbeli ár- és bértörténet feldolgozásához megfelelő adatok csak nagyon szerény mennyiségben maradtak fenn. Amint a továbbiak során kitűnik, az ár- és bérfejlődés tendenciája 3 földrajzi szempontból egymáshoz közel nem fekvő helységben — amelynek adatait kutattuk — azonos, s lényegében megegyezik a más országokban megállapított tendenciával. Reális tehát az a feltevésünk, hogy ez a tendencia az egész volt Magyarország területére nézve érvényes.

Munkánk meghatározott terjedelme csupán néhány áru fajta árának és néhány fajta bérnek a fejlődéséről nyújthat statisztikai áttekintést. A kiválasztás során, reméljük, sikerült olyan árukat és béreket figyelembe venni, amelyek tipikusan reprezentálják az áru-, ill. bércsoportokat. Emellett több áru- és bér fajta esetében a fejlődést két helységben kísérjük figyelemmel, a búza esetében mindhárom helységben, hogy így módon rámutassunk arra, mennyire befolyásolták a fejlődést a helyi gazdasági, szociális és adminisztratív tényezők.

A XVI. és XVII. században világviszonylatban az egyes áruk értékviszonyai mindenütt megközelítően hasonló arányban, határozott emelkedési irányzatot mutatva fejlődtek némely időszakokban. Ebből következik, hogy létezik bizonyos olyan tényező, esetleg tényezők, amelyek közös faktorként minden országban meghatározták a fejlődést. Az ún. kvantitatív teória, amely szerint az árak emelkedésének oka a nagy mennyiségű nemesfém behozatala Amerikából, — véleményem szerint — mindmáig időszerű,³ noha rengeteg kritika érte, többek között Hamiltonnak, a mennyiségi pénzelmélet klasszikusának a stockholmi összefoglalóját is. Az értékelmélet az áruk árszintváltozásait a nemesfémek kiter-

* Folyóiratunk örömmel adott helyet e rovatában a szlovák kollega értékes adatfeltárásának, mivel azt a Magyarország története III. kötetének munkatársai eredményesen hasznosíthatják.

¹ Az ár- és bértörténet irodalmából lásd: *Zimányi Vera*: Bibliográfiai áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról, *Világtörténet* 4., 1964, 54—67.

² *A. F. Pribram*: Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich, Bd. I, Wien 1938.

³ E. J. Hamilton beszámolója a történettudományok XI. kongresszusán Stockholmban 1960-ban.

melési költségeinek a változásaival magyarázza.⁴ Az ár bizonyos mennyiségű pénzegység kifejezője, tehát az ár fogalmán az adott áru pénzhez való viszonya értendő.⁵ Épp a XVI. század folyamán került sor a nemesfémek mint általános értékekiválenssek értékének nagyfokú csökkenésére a termelési költségek csökkenése folytán, és ezért az áruk nemesfém súlyában kifejezett ára átlag általánosan emelkedett. A XVI. és XVII. században ez az árfejlődés tehát mint a gazdasági-szociális fejlődést forradalmi módon befolyásoló tényező a volt magyar királyság területén új politikai-hatalmi konstelláció idején megy végbe, s éppen ezért az ár- és bérfejlődés kutatása ezen a területen valószínűleg indokoltabb, mint bármelyik más országban.

Szlovákiában az ár- és bértörténet kutatói aránylag sok forrásanyagot találhatnak, s ezért meg kellett választanunk a kutatandó helységeket és intézményeket, mégpedig gazdasági jelentőségük, tipikus voltuk, és földrajzi fekvésük szempontjából. Az ár- és bértörténet nemzetközi bizottságának módszertani követelményeiből indultunk ki, mely szerint a piaci árak és bérek fejlődését kell nyilvántartani, tehát olyan árak és bérek fejlődését, amelyek képzése során kizártnak tarthatjuk a nem gazdasági tényezők befolyását, ezek ugyanis legfeljebb csak gyengült formában hathatnak.

Arra a kérdésre, hogy léteznek-e a XVI. és XVII. században a liberális gazdaságelmélet értelmében vett piaci árak, nemmel válaszolhatunk. A feudális gazdaság szervezete, valamint a társadalom erkölcsi felfogása megkövetelte az árak folytonos közvetett vagy közvetlen irányítását. Ez a valóság, s ezt tudomásul kell vennünk. Ez azonban nem ok arra, hogy az árak és bérek történetét ne kutassuk. A kutatási lehetőségek közül — ami a témával kapcsolatos levéltári forrásanyag fennmaradását, valamint a piacok, árak és bérek irányítását illeti — nyilvánvaló, hogy a kutatás céljára azokat az intézményeket és helységeket kell kiválasztani, amelyek forrásanyaga a valóságos helyzetet a piaci árakkal kapcsolatosan leginkább tükrözi. Ügyelni kell továbbá arra, hogy a kutatandó időszak lehetőleg minél hosszabb és megszakítatlan legyen, és a kutatás a lehető legtöbb ár- és bér-fajtára kiterjedjen.

A XVI. és XVII. századbeli ártörténet kutatásához a legmegfelelőbb forrásanyagot nálunk a szabad királyi városok számadáskönyvei nyújtják. Igaz, hogy ezeknek a városoknak a piacain teljesen szabad ár- és bérképzés nem létezett. A magisztrátus a céhekkal, majd a XVI. század elejétől a megyével együtt szabályozza az árakat és a béreket. Az uradalmak számadásanyaga, ami mennyiségét és megőrzöttségét illeti, szintén figyelemre méltó, csakhogy a városi piacokon — az uradalmakkal szemben — bizonyos konkurrencia is létezett. Néhány terméktől eltekintve az adás-vétel során nem alakult ki monopólium. A magisztrátus, valamint a hivatalok az árak emelkedése idején főleg arra ügyeltek, hogy a piacon a termelő közvetlen kapcsolatba kerüljön a vevővel, ezzel az elővételt igyekeztek megakadályozni, persze ez nem mindig járt teljes sikerrel. Ezt a tényt mindenestre pozitívként kell kiemelnünk, mert így módon nagyjából kiküszöbölődnek az árfejlődés és a termelési alap fejlődése közti eltérések. Igaz, hogy az árszabá-

⁴ A pénz értékének a viszonya az áruk értékéhez nem egyéb, mint az előállításukhoz társadalmilag szükséges idő viszonya, s ezáltal az érme ára és az áruk ára közti viszony a termelés költségeitől függ. (K. Marx: Tőke, I. k. III. fej.)

⁵ Mivel az áruk ára a csereértéket arányban fejezi ki, mégpedig abban az arányban, amelyben bizonyos mennyiségű arany és bizonyos mennyiségű áru azonos munkaidőt tartalmaz, az arany és értékek mértékévé válik, és eleinte csak értékmérő szerepének köszönhető, hogy saját értékét az áruekvivalenssek egész csoportjában méri, majd az arany válik általános ekvivalenssé, azaz pénzzé (K. Marx: Ku kritike politickej ekonomie, Bratislava, 1952. 50).

lyozás a városokban a városi lakosság érdekében történt, elsősorban a tehetősebb rétegek érdekében. A városnak a faluval szemben kétségtelenül volt bizonyos monopolhelyzete, csakhogy az árusítók egymás közti, valamint a vevők egymás közti konkurrenciája ezt a helyzetet nagymértékben mérsékelte.

Nyugat-Szlovákiában az ár- és bérfejlődés kutatását Trnaván (Nagyszombat) végeztük.⁶ Ez a város sokágazatú iparostermelés központja, egy bizonyos szakma szűk specializálása itt nem létezik; ugyanez mondható a nagyobb és kisebb városokkal kapcsolatban is. Trnava volt annak idején Szlovákia legfontosabb gabonapiaca. Piacának árszintje — s itt Bél Mátyásra utalunk⁷ — határozta meg a gabona árszintjét másutt is. Ugyanakkor Trnava a távolsági kereskedők központi piaca is volt, ezért az árváltozás ebben a városban érzékenyen reagált a külföldi kezdeményezésekre, s befolyásolta számos áru árának a fejlődését a szélesebb környéken is.

Közép-Szlovákiában az ár- és bérfejlődés kutatását Banská Bystricán (Besztercebánya) végeztük,⁸ amely a közép-szlovákiai bányavidék kereskedelmi és ipartermelési központja volt. Az itteni városi polgárok, valamint maga a város ebben az időben jelentéktelen mértékben kapcsolódik bele a bányák termelésébe.

Kelet-Szlovákiában a Szepességet, mégpedig mindenekelőtt központját, Levočát (Lőcse) kísérjük figyelemmel. Mivel az ottani levéltár adatai az 1580 előtti időszakból elégtelen mennyiségben maradtak fenn, az említett évig a legtöbb árufajta árfejlődésére és a bérfejlődésre vonatkozóan a kežmaroki (Késmárk) és Spišská Nová Ves-i (Igló) adatokat vesszük tekintetbe.⁹ Az áruk árfejlődése ezen a piacokon, amelyek a nemzetközi kereskedelem fontos központjai voltak, a szélesebb körű befolyásokat tükrözi.

Munkánkat három fejezetre osztjuk. Az elsőben röviden a folyópénz reális értékének a fejlődését tárgyaljuk, tekintettel arra, hogy az árakat nemesfém súlyában is ki kell fejeznünk. A második rész egyes árufajták ára és néhány fajta bér fejlődésének statisztikai áttekintését nyújtja. A harmadik fejezet a statisztikai rész kommentárja, melyben egyúttal megpróbáljuk magyarázni az árak és bérek szintváltozásának az okait.

I. A folyópénz reális értékének a fejlődése

A pénzegység a nemesfém bizonyos mennyiségű súlyát reprezentálja. Mindenekelőtt a külföldi helyzettel való egybevetés lehetőségéért szükséges megállapítani, milyen súlyú aranyat vagy ezüstöt képvisel az a nominális érték, amelyet az ár vagy a bér kifejez.

A középkorból jól ismert gyakorlat, mely szerint az érméket leértékelték, vagyis nominális értékükben a nemesfém súlyát csökkentették, folytatódik a XVI. és a XVII. században is. A folyópénz reális értéke és az árszint a kutatott időszakban többnyire ellentétes arányban változnak, az árak emelkedésével a nominális értékben csökken a nemesfém súlya. Ez más országokban is általános jelenség.¹⁰

⁶ Trnava város levéltára — *Rationes camerae* 1532—1710.

⁷ *M. Běl: Notitia Hungariae novae historico-geographica*, Pars II, Viennae 1736, 59.

⁸ Banská Bystrica város levéltára 915/26, 371/1, 369/2, 370, 374/3, 369/3, 374/6b, 374/4, 374/6a, 374/7, 374/8 — Számadáskönyvek no 1 — no 330.

⁹ Kežmarok város levéltára I—B—9 — I—B—31. Spišská Nová Ves város levéltára 28—K/1 — 31—K/1. Levoča város levéltára XXIIa 1 — XXIIa 92.

¹⁰ *G. Parenti: Prezzi e salari a Firenze dal 1520 al 1620*, In: *Prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi*, Torino 1967, 251.

A pénzre felhasznált fémek, az arany, az ezüst, a réz abszolút vagy relatív árszintje a kitermelési költség és a fennhatóság szabályozásai következtében változik. A nemesfém árának, valamint azon apró érmék reális értékének változásai, melyeket a számadási anyagban számítási egységként a dénár és ennek százszoros, a forint képvisel, tartós jelenség. Ezért a nagy érmék (aranyforint és tallér) ára dénárban kifejezve fokozatosan emelkedik, és így az effajta érmék árfejlődése lehetővé teszi a folyópénz reális értéke fejlődésének a figyelemmel követését.

Igaz, hogy a folyópénz reális értéke kiszámításának módszere a nagy érmék ára vagy árfolyama alapján nem mentes a fogyatékoktól, csakhogy véleményünk szerint ennél jobb módszer mindmáig nem létezik. A nagy érmék dénárban való kifejezése, ahogy azt az általunk tanulmányozott számadásokban találjuk, megfelel a valóságnak. Bizonytalanság a pénzváltások idején mutatkozik, amikor is mindig fennáll a folyópénz több csoportja létezésének a lehetősége. A nagyobb reális értékű apró érméket — ezek többnyire régebbi érmék —, más fajta apró érmék formájában magasabbra értékelik, mint az nominális értéküknek megfelelne. Vétel, esetleg eladás megvalósulhat más fajta folyópénzzel is, amelyekben a nagy érméknek a számadásokba bevezetett ára nincs kifejezve. Itt tulajdonképpen két viszonylag rövid inflációs időszakról van szó, mégpedig az 1521—1525 és az 1619—1625 közti időszakokról, ez utóbbit „Kipper- und Wipper”-időszaknak nevezi a szakirodalom. Lezajlása után a limitációk (1627-ben) ismét jó pénzben kifejezett alacsonyabb árakat rögzítenek. A többi években csak kisebb kilengések fordulnak elő. A nagy érméknek Trnavában (Nagyszombatban), Banská Bystricán (Besztercebányán), Levočán (Lőcsén) és Bardejovban (Bártfán) végbe ment árszintfejlődéséről „Az apró ezüstérmék reális értékének fejlődése Szlovákiában az 1526—1711 közti években” című tanulmányunk ad felvilágosítást.¹¹

Az áruk árát, illetőleg a bérek nagyságát a nemesfém súlyának értékében a jelen tanulmányunkban megjelölt értékek alapján számítottuk ki.

II. Néhány árufajta árának és néhány bérfajtának a fejlődése — statisztikai táblázat

Trnava (Nagyszombat)

Búza — 1 nagyszombati mérő

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1532	2	9,31	2,879	0,242	74,4
1540	9	22,33	6,475	0,561	172,6
1541	2	8,51	2,467	0,214	55,8
1543	1	8,00	2,212	0,201	61,8
1551	1	22,00	6,078	0,516	158,7
1552	2	8,33	2,301	0,195	60,0
1555	10	9,24	2,533	0,216	66,4
1556	1	9,00	2,433	0,211	64,9
1557	5	19,88	5,275	0,466	137,2
1558	1	17,77	4,805	0,417	128,3
1559	3	25,73	6,633	0,604	185,8

¹¹Š. Kazimír: Vývoj reálnej hodnoty drobných strieborných mincí na Slovensku v rokoch 1526—1711, Numizmatický zborník ČSAV, 8, 1963—64, Praha 1964, 171—216.

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygramm- ban	Index aranygramm árához
1561	3	19,30	4,975	0,453	139,3
1562	5	18,71	4,823	0,439	135,0
1563	2	11,90	3,067	0,279	85,8
1564	2	10,00	2,578	0,234	72,0
1565	3	14,24	3,671	0,334	102,7
1566	9	14,72	3,794	0,345	106,1
1567	4	12,33	3,178	0,289	88,9
1568	11	15,96	4,114	0,374	115,0
1569	5	38,32	9,878	0,899	276,6
1570	2	49,83	12,846	1,170	360,0
1571	8	54,63	14,083	1,282	394,4
1572	3	23,28	6,001	0,546	168,0
1573	3	28,13	7,252	0,660	203,0
1574	13	20,77	5,354	0,487	149,8
1575	3	24,85	6,401	0,583	179,9
1576	14	15,88	4,093	0,372	114,4
1578	1	16,66	4,295	0,391	120,3
1579	10	14,67	3,781	0,344	105,8
1580	2	18,78	4,841	0,440	135,5
1581	14	29,98	7,560	0,703	216,3
1582	1	32,56	8,211	0,764	235,0
1584	2	35,00	8,827	0,822	252,9
1585	2	43,72	11,026	1,026	316,0
1586	7	24,94	6,279	0,585	180,0
1587	1	27,00	6,809	0,576	177,2
1588	40	22,17	5,591	0,473	145,5
1589	2	25,00	6,305	0,533	164,0
1590	12	31,23	7,868	0,666	204,9
1591	10	36,05	9,091	0,769	236,6
1592	13	35,34	8,915	0,754	232,0
1593	14	34,70	8,763	0,718	220,9
1594	6	44,25	11,159	0,916	281,8
1595	24	60,26	15,196	1,248	384,0
1596	18	35,93	0,966	0,744	228,9
1597	3	30,72	7,756	0,636	195,7
1598	13	30,81	7,781	0,638	196,3
1599	38	86,63	21,854	1,794	552,0
1600	8	73,19	18,449	1,516	466,4
1601	8	59,62	15,044	1,235	380,0
1602	4	39,37	9,925	0,770	237,2
1603	6	32,31	8,159	0,625	192,3
1604	3	35,90	9,067	0,702	216,0
1605		61,35	15,473	1,193	367,0
1606	32	63,39	13,320	1,216	374,1
1607	4	35,61	7,479	0,660	203,0
1608	2	38,62	8,109	0,680	209,2
1609	13	28,24	5,924	0,497	152,9
1610	8	25,72	5,399	0,439	135,0
1611	4	21,80	4,399	0,372	114,7
1612	1	13,85	2,784	0,238	73,2
1613	10	23,57	4,756	0,405	124,6
1614	27	44,27	8,933	0,742	228,3
1615	9	33,50	6,754	0,561	172,6
1616	12	39,66	8,005	0,665	204,6
1617	12	24,66	4,784	0,413	127,1
1618	28	16,56	3,212	0,271	83,3
1619	29	43,56	7,845	0,713	219,6
1620	15	50,42	6,358	0,739	227,3

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1621	17	130,06	13,120	0,763	234,7
1622	41	105,22	10,614	0,617	189,8
1623	13	127,24	21,389	1,792	551,3
1624	16	99,85	16,784	1,406	432,6
1625	3	54,87	9,223	0,644	198,1
1626	8	42,52	7,147	0,499	153,5
1627	25	26,15	4,395	0,307	94,4
1628	14	22,81	3,841	0,267	82,1
1630	13	53,73	9,035	0,630	193,8
1631	2	20,31	3,420	0,238	73,2
1632	3	20,24	3,404	0,237	73,1
1634	2	25,00	4,202	0,293	90,1
1637	2	34,07	5,727	0,399	122,7
1638	10	95,29	16,018	1,118	344,0
1639	8	97,19	16,337	1,141	351,0
1640	1	25,00	4,202	0,293	90,1
1641	1	65,00	10,926	0,763	234,7
1642	1	55,00	9,245	0,645	198,4
1643	3	30,69	5,160	0,360	110,7
1644	1	45,00	7,564	0,528	162,4
1645	1	60,00	10,086	0,704	216,6
1646	1	65,00	10,926	0,763	234,7
1647	3	51,00	8,573	0,598	184,0
1648	16	39,15	6,581	0,459	141,2
1649	6	48,14	8,092	0,565	173,8
1650	5	55,70	9,363	0,653	200,9
1561	1	45,00	7,564	0,528	162,4
1652	4	31,33	5,266	0,367	112,9
1653	12	50,00	8,405	0,587	180,6
1654	8	69,01	11,600	0,810	249,2
1655	6	44,89	7,549	0,527	162,3
1656	4	50,00	8,405	0,587	180,6
1657	1	65,00	10,926	0,763	234,7
1659	6	39,19	6,591	0,460	141,5
1660	4	29,65	4,984	0,348	107,0
1661	1	75,00	12,607	0,880	270,7
1662	2	75,00	12,607	0,880	270,7
1664	3	132,48	22,269	1,555	481,5
1665	25	85,42	14,355	1,002	308,3
1667	4	51,18	8,603	0,600	184,6
1668	1	31,22	5,248	0,366	112,6
1669	2	30,00	4,584	0,293	90,1
1670	4	33,90	5,179	0,331	101,8
1671	2	39,54	6,041	0,386	118,7
1672	3	33,20	5,072	0,324	99,8
1673	3	27,72	4,235	0,271	83,3
1674	13	25,74	3,933	0,251	77,2
1682	6	23,17	3,540	0,223	68,6
1683	3	60,00	9,168	0,578	177,8
1684	10	109,88	16,688	1,060	326,1
1685	15	104,33	15,941	1,006	309,5
1686	3	107,07	16,360	1,033	317,8
1687	3	107,75	16,464	1,039	319,6
1688	2	42,85	6,174	0,413	127,0
1689	4	55,43	7,987	0,534	164,3
1690	4	44,69	6,439	0,431	132,6
1691	3	21,42	3,086	0,206	63,3
1692	4	36,52	5,262	0,352	108,3

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1693	14	47,61	6,862	0,459	141,2
1694	10	84,58	10,665	0,700	215,3
1695	6	95,97	12,101	0,795	244,6
1696	8	76,74	9,676	0,635	195,3
1697	12	59,40	7,490	0,492	151,4
1698	10	61,61	7,769	0,510	156,9
1699	11	62,49	7,879	0,550	169,2
1700	9	76,91	9,698	0,677	208,3
1701	7	73,33	9,246	0,645	198,4
1702	7	57,43	7,241	0,505	155,3
1703	9	41,36	5,215	0,342	105,2
1704	6	49,78	6,277	0,412	126,7
1705	7	42,88	5,407	0,355	109,2
1706	9	83,83	10,570	0,694	213,5
1707	6	56,39	7,110	0,467	143,6
1708	15	52,11	6,571	0,431	132,6
1709	19	71,29	8,989	0,590	181,5
1710	17	51,82	6,534	0,424	130,4

Banská Bystrica (Besztercebánya)

Búza — 1 negyed (fertál)

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1508	2	18,00	5,310	0,634	58,6
1513	1	33,25	9,808	1,171	108,3
1525	2	72,50			
1526	1	49,12	15,829	1,384	128,1
1527	2	43,00	13,857	1,211	112,1
1530	1	60,00	19,335	1,690	156,4
1532	1	33,33	10,310	0,838	77,6
1533	3	35,81	10,652	0,901	83,3
1534	26	53,32	15,861	1,341	124,1
1536	3	25,14	7,775	0,657	60,8
1537	10	42,68	12,696	1,073	99,3
1538	21	35,81	10,652	0,901	83,3
1539	41	42,76	12,401	1,075	99,5
1540	47	83,42	24,193	2,098	194,2
1541	30	34,57	10,025	0,869	80,4
1542	34	32,06	8,868	0,806	74,6
1543	16	34,26	9,477	0,861	79,7
1544	25	34,93	9,662	0,878	81,3
1545	10	41,28	11,418	1,038	96,1
1546	10	44,62	12,302	1,122	103,9
1547	8	45,16	12,451	1,161	107,4
1548	5	43,27	11,930	1,051	97,2
1549	2	46,15	12,724	1,121	103,7
1550	6	49,16	13,554	1,194	110,5
1551	11	52,37	14,439	1,229	113,8
1552	9	52,71	14,303	1,237	114,5
1553	13	50,00	13,568	1,174	108,6
1554	11	50,00	13,568	1,174	108,6
1555	2	50,00	13,568	1,174	108,6

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygramm- ban	Index aranygramm árához
1556	12	50,00	13,568	1,174	108,6
1557	6	50,00	13,568	1,174	108,6
1558	30	51,38	13,942	1,441	133,4
1559	18	47,22	13,019	1,108	102,6
1560	17	42,26	11,651	0,992	91,8
1561	23	57,41	15,829	1,348	124,7
1562	36	35,08	9,672	0,823	76,2
1563	39	32,74	9,027	0,768	71,1
1564	14	44,81	12,355	1,052	97,3
1565	12	56,42	15,556	1,324	122,6
1566	30	62,24	17,160	1,461	135,2
1567	36	59,97	15,460	1,408	130,3
1568	34	43,57	11,232	1,023	94,6
1569	30	79,50	20,510	1,866	172,8
1570	21	95,68	24,666	2,246	207,9
1571	9	100,34	25,867	2,265	209,7
1572	35	54,93	14,160	1,240	114,9
1573	13	63,52	16,375	1,434	132,7
1574	29	68,72	17,716	1,552	143,6
1575	10	55,74	14,369	1,266	117,2
1576	16	51,43	13,258	1,168	108,1
1577	23	38,46	9,914	8,071	80,6
1578	13	48,36	12,467	1,098	101,7
1579	27	67,13	17,306	1,525	141,2
1580	22	73,87	19,043	1,626	150,5
1581	14	69,93	18,027	1,539	142,4
1582	15	66,23	17,074	1,457	134,9
1583	17	54,17	13,965	1,192	110,3
1584	16	54,61	14,078	1,202	111,2
1585	26	119,23	30,737	2,634	242,9
1586	12	66,54	17,154	1,464	135,5
1587	24	96,65	24,916	2,127	196,9
1588	12	92,23	23,776	2,030	187,9
1589	14	78,26	20,175	1,722	159,4
1590	17	121,67	31,366	2,678	255,3
1591	18	89,04	22,954	1,901	175,9
1592	17	89,23	23,003	1,905	177,2
1593	23	93,44	24,088	1,995	184,6
1594	21	82,53	21,276	1,762	163,1
1595	26	133,24	34,349	2,845	263,3
1596	21	131,38	31,556	2,805	259,6
1597	17	90,48	21,732	1,896	175,5
1598	18	97,29	23,368	2,039	188,7
1599	9	139,34	33,468	2,921	270,3
1600	2	93,81	22,532	1,966	182,0
1601	10	115,26	27,684	2,416	223,6
1602	18	120,41	28,921	2,356	218,0
1603	11	121,17	29,103	2,371	219,4
1604	10	98,71	23,709	1,789	173,9
1605	4	107,19	25,745	1,887	174,7
1606	7	121,34	27,819	2,136	197,7
1607	24	116,52	26,714	2,115	195,8
1608	24	82,44	18,563	1,497	138,5
1609	12	61,14	13,766	1,110	102,7
1610	4	69,97	15,552	1,254	116,0
1611	19	60,48	13,618	1,039	96,2
1612	12	56,43	11,249	0,946	87,5
1613	20	52,25	10,457	0,876	81,1

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1614	10	127,72	25,563	2,142	199,1
1615	17	94,18	18,850	1,579	146,2
1616	11	95,34	19,082	1,599	148,0
1617	13	43,57	8,720	0,714	66,0
1618	2	46,51	9,308	0,763	70,6
1619	21	36,76	7,357	0,602	55,7
1620	5	83,55	16,722	1,471	136,1
1621	9	131,46	8,186	1,157	107,1
1622	16	264,23	16,453	1,551	154,5
1623	14	468,36	29,530	5,498	508,9
1624	2	286,53	36,131	4,045	373,5
1625	35	102,26	12,894	1,440	133,3
1626	26	87,56	11,041	1,233	114,1
1627	16	104,78	17,616	1,475	136,6
1628	29	116,62	19,607	1,642	152,3
1629	36	163,57	27,501	2,303	213,2
1630	44	143,71	24,161	2,024	187,3
1631	18	102,34	14,338	1,144	105,9
1632	16	96,32	13,495	1,076	99,6
1633	3	77,32	10,833	0,838	77,5
1634	2	74,20	10,393	0,804	74,4
1635	1	75,00	10,508	0,813	75,2
1636	4	91,53	12,824	0,992	91,8
1637	6	168,57	23,618	1,878	173,9
1638	8	316,45	44,537	3,526	326,4
1639	18	83,41	11,686	0,929	86,0
1640	33	75,22	10,539	0,798	73,9
1641	7	94,78	13,279	1,006	93,1
1642	9	108,42	15,190	1,151	106,5
1643	20	123,61	17,318	1,312	121,5
1644	8	153,68	21,532	1,503	139,1
1645	6	171,63	24,047	1,676	155,1
1646	11	137,51	19,266	1,345	125,4
1647	36	123,14	17,253	1,204	111,5
1648	49	128,32	17,978	1,255	116,1
1649	27	156,47	21,923	1,530	141,6
1650	30	165,26	22,874	1,597	147,8
1651	27	148,62	20,823	1,454	134,5
1652	15	114,76	16,079	1,122	103,9
1653	16	159,32	22,322	1,558	144,2
1654	22	167,93	23,528	1,642	152,0
1655	20	110,19	15,438	1,078	99,7
1656	17	108,11	15,147	1,057	97,8
1657	54	113,86	15,952	1,113	103,1
1658	33	102,72	14,392	1,005	93,9
1659	16	109,87	15,393	1,074	99,5
1660	16	138,04	19,340	1,350	125,0
1661	20	209,16	29,305	2,046	189,4
1662	17	193,88	27,164	1,896	175,5
1663	19	240,27	33,664	2,350	217,5
1664	25	247,19	34,633	2,418	223,8
1665	8	175,36	24,569	1,714	158,7
1666	15	204,79	28,693	2,003	185,4
1667	18	131,63	18,442	1,170	108,3
1668	19	100,82	14,125	0,896	82,9
1669	24	110,16	14,091	0,979	90,6
1670	19	129,74	16,596	1,153	106,7
1671	18	127,78	16,345	1,136	105,1

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1672	18	122,54	15,675	1,089	100,8
1673	17	104,51	13,368	0,929	86,0
1674	30	126,84	16,225	1,128	104,4
1675	29	182,41	23,333	1,622	150,1
1676	24	238,17	30,466	2,118	196,0
1677	30	177,74	22,736	1,580	146,3
1678	19	158,93	20,330	1,413	130,8
1679	20	149,14	19,077	1,215	112,5
1680	19	136,67	17,482	1,114	103,1
1681	21	169,51	21,683	1,381	127,9
1682	29	155,31	19,867	1,215	112,5
1683	26	187,67	24,006	1,468	135,9
1684	30	267,38	34,203	2,092	193,6
1685	24	343,32	43,917	2,686	248,7
1686	34	259,26	33,164	2,029	187,8
1687	21	193,76	24,785	1,624	150,3
1688	23	167,55	21,432	1,405	130,0
1689	16	148,27	17,805	1,243	115,0
1690	32	144,78	17,386	1,214	112,3
1691	26	128,43	15,423	1,076	99,6
1692	18	198,72	23,864	1,550	143,5
1693	13	302,55	36,333	2,219	205,4
1694	18	296,82	31,189	2,041	188,9
1695	19	247,18	25,973	1,706	157,9
1696	14	168,76	17,733	1,165	107,8
1697	15	181,56	19,078	1,253	116,0
1698	7	273,45	28,734	1,888	174,7
1699	13	218,16	22,971	1,509	139,7
1700	22	204,12	21,448	1,409	130,4
1701	25	208,36	21,894	1,438	133,1
1702	12	138,52	14,555	0,956	88,5
1703	18	115,80	12,168	0,799	74,0
1704	20	133,28	14,005	0,920	85,1
1705	18	200,13	21,029	1,382	127,9
1706	5	161,26	16,945	1,113	103,0
1708	11	193,15	20,296	1,333	123,4
1709	7	232,39	24,409	1,604	148,5
1710	7	184,23	19,358	1,272	117,7

Spiš (Szepes)

Spišská Nová Ves (Igló) 1514—1559

Levoča (Lőcse) 1560—1710

Búza — 1 szepesi köből

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1514	1	12,00	3,540	0,422	56,4
1523	1	15,00			
1524	28	21,23			
1525	24	31,02			
1528	3	32,90	10,602	0,927	123,9
1545	1	28,00	7,761	0,704	94,1
1546	1	36,00	9,979	0,905	121,0

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1549	1	27,00	7,469	0,634	84,2
1555	1	20,00	5,511	0,454	60,6
1564	22	23,15	6,417	0,529	70,7
1565	9	28,42	7,878	0,650	86,8
1568	16	35,14	9,740	0,803	107,3
1569	19	32,55	9,022	0,744	99,4
1570	2	28,56	7,362	0,645	86,2
1571	23	57,64	14,859	1,301	173,7
1572	1	46,32	11,941	1,046	139,8
1578	2	39,16	10,095	0,862	115,2
1579	12	40,00	10,312	0,880	117,6
1580	4	43,32	11,168	0,953	127,4
1584	1	54,00	13,618	1,188	159,0
1585	4	63,22	15,944	1,391	185,8
1586	2	99,36	25,058	2,187	292,3
1587	3	60,30	15,207	1,327	177,4
1588	1	50,00	12,610	1,100	147,0
1589	3	48,04	12,115	1,057	141,3
1590	2	68,20	17,200	1,501	200,5
1591	13	86,51	21,817	1,904	254,0
1592	1	60,00	15,132	1,257	168,0
1593	2	60,00	15,132	1,257	168,0
1594	8	65,32	16,473	1,369	183,1
1595	4	64,54	16,277	1,353	180,8
1596	1	68,00	17,149	1,425	190,5
1597	3	90,46	22,814	1,896	253,4
1598	9	76,64	18,408	1,606	214,7
1599	4	84,12	20,204	1,763	235,6
1600	7	160,05	38,442	3,315	443,3
1601	2	100,00	22,927	2,071	277,0
1602	5	120,43	27,611	2,356	314,1
1603	3	95,05	21,792	1,859	248,6
1604	2	89,32	20,478	1,747	233,5
1606	8	80,22	16,859	1,412	188,5
1607	4	120,10	25,240	2,169	290,1
1698	4	96,41	20,261	1,697	227,0
1609	1	85,00	17,863	1,496	200,1
1610	3	74,35	15,006	1,309	175,0
1611	2	60,00	12,110	1,006	134,4
1612	3	56,85	11,474	0,953	127,4
1613	1	60,46	12,203	1,014	135,5
1614	3	141,50	28,560	2,373	316,8
1615	2	60,00	12,110	1,006	134,4
1616	2	72,00	13,450	1,207	161,3
1617	2	71,30	13,319	1,116	149,1
1618	3	55,00	10,274	0,860	115,1
1620	3	101,27	17,026	1,486	198,6
1621	2	99,23	6,256	0,873	116,8
1622	2	350,00	22,067	2,054	274,5
1624	2	250,00	31,525	2,935	392,3
1625	2	225,00	28,372	2,641	352,9
1626	3	112,00	14,123	1,315	175,8
1629	1	125,00	17,513	1,355	181,1
1630	2	250,00	35,027	2,710	362,2
1632	1	150,00	21,016	1,600	213,9
1633	2	142,00	19,895	1,488	198,9
1635	1	125,00	17,513	1,310	175,1
1636	3	113,61	15,918	1,190	159,0

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygramm- ban	Index aranygramm árához
1637	2	120,00	16,813	1,243	166,1
1638	6	181,24	25,393	1,850	247,3
1639	4	232,43	32,565	2,352	314,4
1640	2	220,00	30,824	2,245	300,1
1643	1	100,00	14,011	0,978	130,7
1644	1	124,00	17,373	1,213	162,1
1645	2	126,00	17,653	1,232	164,7
1646	8	103,66	14,523	1,014	135,5
1647	15	113,46	15,897	1,110	148,3
1648	2	136,22	19,085	1,332	178,0
1649	2	162,00	22,697	1,584	211,8
1650	1	180,00 *	25,219	1,761	235,4
1651	2	122,00	17,093	1,193	159,0
1652	1	125,00	17,513	1,223	163,1
1653	2	91,60	12,834	0,896	119,7
1654	3	122,53	17,167	1,198	160,1
1655	2	100,00	14,011	0,978	130,8
1656	3	102,32	14,336	1,001	133,6
1657	1	136,00	19,055	1,330	177,8
1658	2	92,00	12,890	0,900	120,3
1659	1	128,00	17,934	1,252	167,3
1660	3	129,53	18,148	1,267	169,3
1661	2	120,00	16,813	1,174	156,9
1662	3	185,22	25,951	1,812	241,9
1663	13	168,06	23,547	1,644	219,7
1664	1	225,00	31,524	2,201	294,1
1666	3	147,00	20,596	1,438	192,2
1667	6	146,02	20,458	1,428	190,9
1668	4	137,20	19,223	1,342	179,1
1669	3	104,35	13,158	1,020	136,3
1670	3	116,25	14,659	0,942	125,9
1671	2	108,47	13,678	0,879	117,5
1672	2	124,13	15,652	1,006	134,4
1673	4	111,24	14,027	0,979	130,8
1674	2	125,00	15,762	1,100	147,0
1675	1	124,00	15,636	1,091	145,9
1676	2	182,63	23,029	1,531	204,5
1677	1	200,00	25,220	1,677	224,2
1678	1	112,00	14,123	0,939	125,3
1679	3	134,50	16,960	1,114	148,9
1680	2	124,00	15,636	1,127	137,3
1681	6	158,61	20,000	1,311	175,1
1682	10	176,15	22,212	1,378	184,2
1683	8	132,22	16,673	1,034	138,3
1684	4	141,46	17,838	1,107	147,9
1685	7	169,32	21,351	1,325	177,1
1686	3	223,21	28,146	1,746	233,5
1687	2	200,00	25,220	1,677	224,1
1689	1	150,00	18,013	1,257	168,1
1691	1	145,00	17,413	1,215	162,5
1695	1	180,00	18,914	1,243	166,1
1696	2	180,00	18,914	1,243	166,1
1697	3	174,00	18,284	1,276	170,5
1698	2	160,00	16,812	1,104	147,7
1699	1	100,00	10,508	0,733	98,0
1701	2	180,00	18,914	1,320	176,4
1703	3	126,66	13,309	0,874	116,8
1704	2	120,00	12,609	0,845	112,9

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygramm- ban	Index aranygramm- árához
1706	1	224,00	23,538	1,546	206,6
1708	1	180,00	18,914	1,126	150,5
1709	3	176,03	18,497	1,215	162,4
1710	15	252,16	26,497	1,741	232,6

Trnava (Nagyszombat)

Marhahús — 1 font

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygramm- ban	Index aranygramm- árához
1540	1	1,66	0,481	0,041	100,0
1556	2	1,60	0,432	0,037	90,2
1558	2	2,00	0,540	0,046	112,1
1560	1	2,00	0,514	0,046	112,1
1562	1	2,00	0,514	0,046	112,1
1563	1	2,00	0,514	0,046	112,1
1564	1	2,00	0,514	0,046	112,1
1565	1	2,00	0,514	0,046	112,1
1566	1	2,00	0,514	0,046	112,1
1567	1	2,00	0,514	0,046	112,1
1569	3	2,00	0,514	0,046	112,1
1572	3	2,00	0,514	0,046	112,1
1573	2	2,00	0,514	0,046	112,1
1574	1	2,00	0,514	0,046	112,1
1583	1	2,00	0,514	0,046	112,1
1584	1	2,00	0,504	0,046	112,1
1588	2	2,00	0,504	0,042	102,4
1590	1	2,33	0,587	0,049	119,5
1591	1	2,33	0,587	0,049	119,5
1592	3	2,66	0,670	0,056	136,5
1593	1	2,66	0,670	0,055	143,1
1594	2	2,66	0,670	0,055	134,1
1595	3	2,66	0,670	0,055	134,1
1596	2	2,83	0,713	0,058	141,4
1597	2	3,00	0,756	0,062	151,2
1598	1	3,50	0,882	0,072	175,6
1599	2	4,00	1,008	0,082	200,0
1600	2	5,00	1,260	0,103	251,2
1601	5	5,00	1,260	0,103	251,2
1602	6	5,15	1,298	0,100	243,9
1603	3	5,33	1,343	0,103	251,2
1604	5	5,00	1,260	0,097	236,5
1605	2	5,00	1,260	0,088	214,6
1606	4	5,42	1,138	0,095	231,7
1607	3	5,00	1,050	0,092	224,3
1608	6	4,68	0,983	0,082	200,0
1611	1	4,00	0,804	0,068	165,8
1612	5	3,50	0,706	0,060	146,3
1613	2	3,50	0,706	0,060	146,3
1614	1	3,50	0,706	0,058	141,4
1615	1	3,00	0,605	0,050	121,9
1618	2	3,00	0,582	0,049	119,5

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygramm- ban	Index aranygramm- árához
1619	4	3,28	0,590	0,053	129,2
1620	7	3,04	0,383	0,044	107,3
1621	6	3,50	0,353	0,020	48,7
1622	5	4,31	0,434	0,025	60,9
1624	1	5,00	0,840	0,070	170,7
1626	1	5,00	0,840	0,058	141,4
1630	1	4,00	0,672	0,046	112,1
1631	1	4,00	0,672	0,046	112,1
1632	2	4,00	0,672	0,046	112,1
1633	1	4,00	0,672	0,046	112,1
1638	1	3,50	0,588	0,041	100,0
1639	2	5,00	0,840	0,058	141,4
1642	1	4,00	0,672	0,046	112,1
1643	1	3,50	0,588	0,041	100,0
1645	1	3,50	0,588	0,041	100,0
1647	2	3,50	0,588	0,041	100,0
1648	3	3,50	0,588	0,041	100,0
1649	3	3,50	0,588	0,041	100,0
1650	8	3,67	0,616	0,043	104,8
1652	3	4,00	0,672	0,046	112,1
1653	5	4,00	0,672	0,046	112,1
1654	2	3,74	0,628	0,044	107,3
1655	5	3,61	0,606	0,042	102,4
1656	1	3,50	0,588	0,041	100,0
1657	6	3,50	0,588	0,041	100,0
1658	2	3,50	0,588	0,041	100,0
1659	20	3,65	0,613	0,042	102,4
1664	1	4,00	0,672	0,046	112,1
1665	1	5,50	0,924	0,064	156,0
1667	3	5,35	0,899	0,062	151,2
1674	3	4,00	0,611	0,039	95,1
1675	1	3,50	0,535	0,034	82,9
1682	4	3,58	0,547	0,034	82,9
1683	2	3,50	0,535	0,033	80,4
1684	5	4,83	0,738	0,046	112,1
1685	6	5,65	0,863	0,056	136,5
1686	3	5,89	0,899	0,056	136,5
1687	5	6,72	1,027	0,064	156,0
1688	7	6,50	0,936	0,062	151,2
1689	2	6,25	0,900	0,060	146,3
1690	2	5,87	0,845	0,056	136,5
1691	3	5,17	0,744	0,049	119,5
1692	6	5,38	0,775	0,052	126,8
1693	3	5,75	0,828	0,055	134,1
1695	2	7,50	1,080	0,062	151,2
1696	9	7,12	1,025	0,059	143,9
1697	8	5,29	0,762	0,043	104,8
1698	17	5,41	0,779	0,048	117,0
1699	12	5,82	0,838	0,051	124,3
1700	2	5,50	0,693	0,048	117,0
1701	4	5,50	0,693	0,048	117,0
1702	7	5,00	0,630	0,044	107,3
1703	7	4,58	0,577	0,038	92,6
1704	5	4,00	0,504	0,033	80,4
1705	4	5,00	0,630	0,041	100,0
1707	5	5,82	0,734	0,048	117,0
1708	5	4,49	0,566	0,037	90,2
1709	4	5,25	0,662	0,043	104,8
1710	15	5,38	0,678	0,044	107,3

Spiš (Szepes)
 Spišská Nová Ves (Igló) 1514—1580
 Levoča (Lőcse) 1581—1709

tokaji bor — 1 icce

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygramm- ban	Index aranygramm árához
1514	32	3,00	0,885	0,105	78,2
1515	8	3,09	0,911	0,108	81,1
1516	11	2,71	0,799	0,095	71,1
1517	7	2,94	0,867	0,103	77,2
1518	9	2,72	0,802	0,095	71,4
1519	3	3,00	0,885	0,105	78,2
1520	5	4,00	1,180	0,141	105,1
1521	4	3,21			
1522	7	4,69			
1523	5	8,72			
1524	87	6,20			
1525	23	7,11			
1526	61	5,61			
1527	69	3,82	1,231	0,107	80,2
1528	52	4,42	1,424	0,124	92,9
1529	37	3,89	1,253	0,109	81,7
1530	51	4,08	1,314	0,108	80,5
1531	29	4,78	1,478	0,126	94,4
1532	38	4,92	1,522	0,128	95,7
1533	17	5,00	1,487	0,127	95,2
1534	14	4,79	1,425	0,120	89,9
1535	27	5,81	1,728	0,141	105,2
1536	57	5,86	1,743	0,142	105,8
1537	31	5,41	1,609	0,133	99,4
1538	52	6,05	1,799	0,152	113,5
1539	49	5,70	1,653	0,143	107,0
1540	25	4,15	1,203	0,104	77,9
1541	39	3,98	1,154	0,100	74,7
1542	40	4,21	1,164	0,106	79,0
1543	33	8,15	2,272	0,205	152,9
1544	63	7,22	2,001	0,181	135,5
1545	61	5,77	1,599	0,145	108,2
1546	19	4,69	1,300	0,118	87,9
1547	41	6,11	1,690	0,143	107,0
1548	32	5,26	1,455	0,123	92,1
1549	16	6,00	1,659	0,141	105,1
1550	19	7,92	2,191	0,186	138,8
1551	13	8,63	2,293	0,202	151,1
1552	48	7,10	1,887	0,166	124,4
1553	36	5,26	1,449	0,123	92,1
1554	45	6,05	1,667	0,142	105,9
1555	40	7,09	1,953	0,166	124,2
1556	31	6,79	1,871	0,159	118,9
1557	52	6,68	1,851	0,156	117,0
1558	48	7,45	2,065	0,175	130,5
1559	72	9,03	2,503	0,212	158,2
1560	53	6,55	1,815	0,153	114,7
1561	66	6,08	1,684	0,139	103,7
1562	54	6,01	1,665	0,137	102,5
1563	46	5,93	1,642	0,135	101,1
1564	59	7,28	2,017	0,166	124,2

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1565	47	7,95	2,202	0,181	136,4
1566	83	7,12	1,972	0,162	121,4
1567	62	6,71	1,859	0,176	131,5
1568	49	8,19	2,369	0,187	139,7
1569	56	9,21	2,652	0,210	157,1
1570	53	8,01	2,065	0,181	135,0
1571	62	9,52	2,454	0,215	160,3
1572	66	8,32	2,145	0,188	140,2
1573	87	7,81	2,013	0,176	131,6
1574	83	9,11	2,348	0,205	153,5
1575	79	9,02	2,325	0,203	152,0
1576	85	7,93	2,044	0,179	133,5
1577	58	10,05	2,591	0,221	165,0
1578	81	11,25	2,900	0,247	184,7
1579	65	10,42	2,686	0,229	171,1
1580	145	7,56	1,949	0,166	124,1
1581	53	7,27	1,833	0,160	119,4
1583	54	10,31	2,600	0,227	169,3
1584	121	6,61	1,667	0,145	108,5
1585	128	8,54	2,153	0,188	140,2
1586	176	5,92	1,493	0,130	97,2
1587	124	8,06	2,032	0,177	132,3
1588	168	9,21	2,332	0,202	151,2
1589	194	9,13	2,302	0,201	149,9
1590	276	9,04	2,280	0,199	148,5
1591	188	7,61	1,919	0,167	125,0
1592	227	8,20	2,068	0,172	128,3
1593	198	10,27	2,590	0,215	160,6
1594	226	9,28	2,340	0,194	145,1
1595	201	11,37	2,867	0,238	177,8
1596	182	11,74	2,960	0,246	183,6
1597	277	10,64	2,683	0,223	166,4
1598	244	9,81	2,356	0,205	153,4
1599	340	11,91	2,860	0,249	186,3
1600	238	12,62	3,031	0,261	195,0
1601	175	15,62	3,581	0,323	241,4
1602	210	15,51	3,556	0,303	226,4
1603	272	15,82	3,627	0,309	230,9
1604	243	16,98	3,893	0,332	247,9
1605	184	16,29	3,423	0,294	219,5
1606	213	15,59	3,276	0,274	204,8
1607	224	13,90	2,921	0,251	187,6
1608	243	12,91	2,713	0,227	169,6
1609	204	11,58	2,433	0,204	152,1
1610	210	9,92	2,002	0,174	130,3
1611	197	9,46	1,909	0,158	118,3
1612	203	8,67	1,750	0,145	108,5
1613	167	12,01	2,424	0,201	150,2
1614	207	12,39	2,501	0,207	155,0
1615	284	12,40	2,502	0,208	155,1
1616	278	15,39	2,875	0,258	192,6
1517	216	12,28	2,294	0,192	143,4
1618	93	11,21	2,094	0,175	130,9
1619	162	13,09	2,201	0,192	143,3
1620	255	16,14	2,713	0,236	176,1
1621	223	18,96	1,195	0,167	124,5
1622	97	35,21	2,220	0,206	154,2
1623	146	24,05	1,516	0,282	210,6

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1624	291	22,99	2,899	0,270	201,2
1625	259	15,49	1,953	0,181	135,6
1626	251	18,28	2,305	0,214	160,1
1627	246	21,99	2,773	0,258	192,6
1628	198	28,96	4,057	0,340	253,7
1629	240	24,56	3,441	0,266	198,6
1630	298	20,61	2,887	0,223	166,7
1631	219	12,39	1,736	0,132	98,6
1632	236	17,25	2,417	0,184	137,3
1633	300	12,96	1,815	0,135	101,3
1634	291	14,24	1,995	0,149	111,3
1635	258	19,28	2,701	0,202	150,8
1636	212	21,32	2,987	0,223	166,8
1637	218	21,03	2,946	0,217	162,5
1638	231	20,31	2,845	0,207	154,7
1639	278	18,97	2,658	0,192	143,2
1640	258	18,63	2,610	0,190	141,8
1641	280	20,60	2,886	0,207	154,7
1642	266	16,32	2,286	0,164	122,5
1643	195	18,76	2,628	0,183	136,9
1644	147	25,19	3,529	0,246	183,8
1645	185	23,18	3,247	0,226	169,1
1646	257	24,88	3,486	0,243	181,6
1647	204	24,46	3,427	0,239	178,5
1648	214	25,90	3,628	0,253	189,1
1649	257	22,31	3,125	0,218	162,8
1650	138	21,65	3,033	0,211	158,0
1651	118	27,66	3,875	0,270	201,9
1652	218	21,53	3,016	0,210	157,1
1653	292	19,01	2,663	0,186	138,8
1654	270	21,95	3,075	0,214	160,2
1655	272	15,50	2,171	0,151	113,1
1656	259	15,39	2,156	0,150	112,3
1657	216	21,14	2,962	0,206	154,3
1658	144	24,09	3,375	0,235	175,8
1659	277	24,80	3,474	0,242	181,0
1660	174	24,01	3,364	0,235	175,2
1661	183	19,45	2,725	0,190	142,0
1662	178	24,87	3,484	0,243	181,5
1663	151	26,51	3,714	0,259	193,5
1664	113	26,73	3,745	0,261	195,1
1665	140	19,99	2,800	0,195	145,8
1666	176	19,98	2,799	0,195	145,8
1667	183	16,58	2,323	0,162	121,0
1668	166	18,08	2,533	0,177	132,0
1669	128	23,97	3,022	0,234	175,0
1670	179	22,35	2,818	0,181	135,1
1671	158	19,54	2,464	0,158	118,2
1672	184	20,08	2,532	0,162	121,4
1673	173	20,51	2,586	0,180	134,7
1674	145	20,01	2,523	0,176	131,5
1675	139	20,88	2,633	0,183	137,1
1676	85	25,58	3,225	0,214	160,0
1677	71	21,13	2,664	0,177	132,2
1678	43	19,57	2,467	0,164	122,4
1679	51	29,86	3,765	0,247	184,6
1680	67	24,91	3,141	0,206	154,0
1681	59	23,99	3,025	0,198	147,9

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1682	51	25,81	3,254	0,202	150,7
1683	49	23,38	2,948	0,183	136,5
1684	31	28,81	3,633	0,225	168,2
1685	46	30,60	2,858	0,239	178,7
1686	29	32,33	4,076	0,253	188,8
1687	35	33,53	4,228	0,281	209,7
1688	27	27,80	3,338	0,233	173,9
1689	25	27,59	3,313	0,231	172,6
1690	19	30,03	3,606	0,252	187,9
1691	32	26,04	3,127	0,218	162,9
1692	21	30,23	3,630	0,236	176,5
1693	22	36,25	3,809	0,266	198,4
1694	30	38,62	4,058	0,283	211,5
1695	27	38,66	4,062	0,267	199,1
1696	22	38,73	4,069	0,267	199,5
1697	12	36,33	3,817	0,266	198,8
1698	17	31,05	3,262	0,214	160,0
1699	23	36,16	3,799	0,265	197,9
1700	20	32,15	3,378	0,236	176,0
1701	31	29,09	3,056	0,213	159,2
1702	76	24,89	2,615	0,172	128,2
1703	165	19,16	2,013	0,132	98,7
1704	111	24,58	2,583	0,173	129,1
1705	57	31,28	3,287	0,216	161,2
1706	64	48,20	5,064	0,332	248,3
1707	11	31,60	3,320	0,197	147,4
1708	1	36,00	3,783	0,225	168,0
1709	1	36,00	3,783	0,248	185,0

Besztercebánya

Tüzelőfa — 1 fuvar

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1503	2	7,00	2,065	0,246	84,7
1512	3	8,66	2,554	0,269	92,7
1517	2	7,00	2,065	0,246	84,7
1528	1	6,00	1,933	0,169	58,1
1534	3	8,00	2,379	0,201	69,2
1537	4	8,73	2,596	0,215	73,9
1539	1	10,00	2,900	0,246	84,6
1540	1	10,00	2,900	0,246	84,6
1541	1	16,00	4,640	0,394	135,5
1542	4	9,15	2,531	0,225	77,5
1543	1	7,00	1,936	0,176	60,5
1545	1	11,00	3,042	0,276	95,1
1546	5	16,48	4,558	0,414	142,5
1548	2	18,56	5,134	0,451	155,0
1549	6	22,38	6,190	0,543	186,9
1552	1	25,00	6,784	0,587	201,9
1553	1	24,00	6,617	0,563	193,8
1554	1	32,00	8,683	0,751	258,4

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1555	2	23,90	6,485	0,561	193,0
1556	1	12,00	3,256	0,281	96,9
1557	1	20,00	5,427	0,469	161,5
1558	1	25,00	6,784	0,587	201,9
1567	1	16,00	4,124	0,375	129,2
1568	1	16,00	4,124	0,375	129,2
1580	1	16,00	4,124	0,352	121,1
1587	1	13,00	3,351	0,286	98,4
1588	2	18,83	4,854	0,414	142,4
1590	1	20,00	5,156	0,440	151,4
1592	4	28,25	7,282	0,603	207,4
1593	5	26,42	6,811	0,564	194,0
1596	1	18,00	4,323	0,384	132,1
1597	3	39,33	9,446	0,824	285,6
1598	1	28,00	6,725	0,587	201,8
1599	3	67,33	16,171	1,411	485,5
1600	1	45,00	10,808	0,943	324,4
1601	1	50,00	12,009	1,048	360,5
1602	1	53,00	12,730	1,037	356,6
1603	3	53,45	12,838	1,045	359,7
1605	2	51,33	12,328	0,904	310,9
1606	3	40,60	9,308	0,715	245,9
1607	5	46,35	10,626	0,841	289,5
1609	2	42,33	9,531	0,768	264,3
1610	1	36,00	8,106	0,653	224,8
1611	1	46,50	10,470	0,799	274,8
1612	2	42,93	8,592	0,720	247,6
1613	7	43,20	8,646	0,724	249,2
1614	6	46,45	9,296	0,779	267,9
1615	8	38,75	7,755	0,649	223,5
1616	5	35,57	7,119	0,596	205,1
1617	4	34,20	6,845	0,560	192,7
1618	4	44,05	8,816	0,721	248,2
1619	2	56,53	11,314	0,926	318,6
1620	3	51,33	10,273	0,904	310,9
1621	6	53,60	3,337	0,472	162,3
1622	2	73,64	4,585	0,432	148,6
1623	3	51,50	3,247	0,604	207,9
1624	3	48,66	6,136	0,685	235,7
1625	1	51,33	6,472	0,723	248,6
1626	6	47,85	6,033	0,674	231,8
1628	1	47,00	7,902	0,662	227,6
1629	3	57,00	9,583	0,802	276,1
1630	5	52,50	8,826	0,739	254,3
1631	4	50,40	7,061	0,563	193,8
1632	2	53,50	7,495	0,598	205,7
1633	3	42,45	5,947	0,460	158,2
1634	2	46,50	6,515	0,504	173,3
1635	1	45,50	6,375	0,493	169,6
1636	1	46,00	6,445	0,498	171,5
1637	3	56,73	7,948	0,632	217,4
1638	2	46,50	6,515	0,518	178,2
1639	2	48,00	6,725	0,535	184,0
1640	2	49,50	6,935	0,525	180,8
1641	2	51,70	7,243	0,549	188,8
1642	3	68,33	9,573	0,725	249,6
1644	1	50,00	7,005	0,489	168,2
1645	1	53,87	7,547	0,527	181,2

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1646	5	69,05	9,674	0,675	232,3
1647	1	58,00	8,126	0,567	195,1
1648	2	65,50	9,177	0,640	220,3
1649	4	73,33	10,274	0,717	246,7
1650	1	64,00	8,967	0,626	215,3
1652	4	63,51	8,898	0,621	213,7
1653	1	50,00	7,005	0,489	168,2
1654	3	49,36	6,915	0,482	166,0
1657	1	75,00	10,508	0,733	252,3
1658	1	66,00	9,247	0,645	222,0
1660	4	63,20	8,854	0,618	212,6
1661	1	72,00	10,087	0,704	242,2
1662	2	54,00	7,565	0,528	181,6
1671	1	48,00	6,140	0,426	146,8
1672	5	67,66	8,655	0,601	206,9
1673	1	36,00	4,605	0,320	110,1
1676	1	51,00	6,523	0,453	156,0
1681	3	62,16	7,951	0,506	174,3
1682	9	61,30	7,841	0,479	165,0
1683	8	47,33	6,054	0,370	127,4
1684	3	68,00	8,698	0,532	183,0
1686	2	66,00	8,442	0,516	177,6
1687	1	60,00	7,675	0,503	173,0
1690	19	81,27	9,759	0,681	234,3
1691	5	73,33	8,806	0,614	211,4
1692	3	63,00	7,565	0,491	169,0
1693	6	69,40	8,334	0,509	175,1
1694	9	71,00	7,460	0,488	167,9
1696	6	73,44	7,717	0,507	174,4
1697	10	77,32	8,124	0,533	183,6
1704	2	64,50	6,777	0,445	153,1
1705	17	70,80	7,439	0,488	168,1
1706	3	116,00	12,189	0,901	275,1
1708	1	75,00	7,881	0,517	178,1
1709	13	69,55	7,308	0,480	165,1
1710	4	64,00	6,725	0,442	152,0

Spiš (Szepes)

Kežmarok (Késmárk) 1501—1580

Levoča (Lőcse) 1581—1698

Szepesi posztó — 1 rőf

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1501	1	6,00	1,770	0,211	102,5
1504	1	6,00	1,770	0,211	102,5
1508	2	6,00	1,770	0,211	102,5
1512	1	5,00	1,475	0,176	85,4
1516	2	6,50	1,917	0,229	111,0
1518	1	7,00	2,065	0,246	119,6
1531	1	6,00	1,856	0,159	77,1
1537	1	10,00	2,974	0,246	119,5

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1539	1	7,00	2,030	0,176	85,4
1540	1	6,00	1,740	0,151	73,2
1544	1	6,00	1,663	0,151	73,2
1546	2	8,00	2,217	0,201	97,6
1547	1	12,00	3,319	0,281	136,7
1548	1	12,00	3,319	0,281	136,7
1549	1	10,00	2,766	0,234	113,9
1550	2	9,66	2,672	0,226	110,0
1551	3	8,00	2,126	0,187	91,1
1552	2	7,75	2,059	0,182	88,3
1567	2	12,00	3,326	0,274	133,2
1568	2	11,00	3,049	0,251	122,1
1569	2	11,00	3,049	0,251	122,1
1576	1	12,50	3,222	0,283	137,0
1577	2	13,80	3,557	0,311	151,2
1579	1	14,00	3,609	0,308	149,5
1580	1	14,00	3,609	0,308	149,5
1581	1	10,00	2,522	0,220	106,8
1584	1	12,00	3,026	0,264	128,2
1585	2	12,00	3,026	0,264	128,2
1586	2	13,00	3,278	0,286	138,8
1587	2	15,00	3,783	0,330	160,2
1589	1	12,00	3,026	0,264	128,2
1590	1	14,00	3,530	0,308	149,6
1591	1	14,00	3,530	0,308	149,6
1592	1	15,00	3,783	0,314	152,4
1593	1	14,00	3,530	0,293	142,2
1594	2	14,00	3,530	0,293	142,2
1595	1	16,00	4,035	0,335	162,8
1596	2	19,60	4,943	0,411	199,4
1598	1	26,00	6,245	0,545	264,5
1601	2	20,00	4,585	0,414	201,1
1603	1	27,33	6,266	0,534	259,2
1604	2	25,00	5,731	0,489	237,3
1605	1	18,00	3,783	0,325	157,7
1606	2	24,00	5,043	0,422	205,1
1607	3	23,00	4,833	0,415	201,6
1608	1	20,00	4,203	0,352	170,9
1609	2	18,00	3,783	0,317	153,8
1610	1	18,00	3,633	0,317	153,8
1612	1	16,00	3,229	0,268	130,0
1614	2	20,00	4,036	0,335	162,8
1616	3	18,33	3,424	0,307	149,0
1618	2	21,00	3,923	0,328	159,5
1619	1	20,00	3,362	0,293	142,4
1621	1	18,00	1,135	0,158	76,6
1622	2	40,00	2,522	0,234	113,9
1624	2	36,00	4,539	0,422	205,1
1625	1	40,00	5,044	0,469	227,9
1626	2	45,00	5,674	0,582	256,4
1627	2	96,00	12,105	1,127	547,0
1628	1	36,00	5,044	0,422	205,1
1629	3	33,00	4,623	0,357	173,6
1631	1	24,00	3,362	0,256	124,3
1632	2	24,00	3,362	0,256	124,3
1633	1	24,00	3,362	0,251	122,0
1634	2	25,00	3,502	0,262	127,1
1635	2	28,00	3,923	0,293	142,4

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm-árához
1636	2	30,00	4,203	0,314	152,6
1638	1	27,00	3,783	0,275	133,7
1639	2	24,00	3,362	0,243	117,9
1640	2	23,30	3,264	0,237	115,4
1641	2	27,00	3,783	0,271	131,8
1642	4	25,50	3,572	0,256	124,6
1643	1	27,00	3,783	0,264	128,2
1644	2	27,00	3,783	0,264	128,2
1646	2	27,00	3,783	0,264	128,2
1647	1	27,00	3,783	0,264	128,2
1661	1	30,00	4,203	0,293	142,4
1669	1	24,00	3,026	0,234	113,9
1682	1	28,00	3,530	0,219	106,3
1696	3	39,00	4,098	0,269	130,7
1697	1	42,00	4,413	0,308	149,5
1698	2	38,50	4,045	0,265	129,5

Banská Bystrica (Besztercebánya)

Morva posztó — 1 rőf

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm-árához
1541	1	20,00	5,800	0,492	96,4
1543	1	20,00	5,532	0,503	98,5
1544	1	20,00	5,532	0,503	98,5
1545	1	20,00	5,532	0,503	98,5
1547	1	21,00	5,809	0,528	103,4
1549	1	22,00	6,085	0,534	104,6
1552	1	25,00	6,893	0,587	114,9
1553	1	25,00	6,893	0,587	114,9
1556	1	25,00	6,784	0,587	114,9
1557	1	23,00	6,241	0,540	105,7
1558	2	30,37	8,241	0,713	139,6
1559	1	30,00	8,273	0,704	137,9
1560	1	33,00	9,100	0,774	151,7
1562	1	30,00	8,273	0,704	137,9
1563	1	35,00	9,651	0,812	160,9
1564	2	38,00	10,479	0,892	174,7
1565	1	36,00	9,927	0,845	165,4
1566	1	36,00	9,927	0,845	165,4
1567	1	35,00	9,023	0,821	160,9
1569	1	35,00	9,023	0,821	160,9
1570	1	36,00	9,280	0,845	165,4
1572	1	36,00	9,280	0,812	159,1
1573	2	34,50	8,894	0,779	152,5
1575	1	33,00	8,507	0,749	146,8
1576	1	32,00	8,249	0,727	142,3
1577	1	33,00	8,507	0,749	146,8
1578	1	31,00	7,991	0,704	137,9
1579	1	35,00	9,023	0,795	155,7
1582	1	35,00	9,023	0,770	150,8
1583	1	30,00	7,734	0,660	129,2

Év	Adatok aszáma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygramm- ban	Index aranygramm- árához
1584	2	31,00	7,991	0,682	133,6
1587	1	28,00	7,218	0,616	120,6
1590	1	29,00	7,476	0,638	124,9
1591	1	30,00	7,734	0,640	125,4
1593	1	30,00	7,734	0,640	125,4
1594	1	27,00	6,960	0,576	112,8
1599	1	36,00	8,646	0,754	147,7
1601	2	41,00	9,847	0,859	168,2
1602	1	37,00	8,887	0,719	140,9
1603	1	36,00	8,646	0,700	137,2
1604	1	43,00	10,328	0,818	160,2
1605	1	45,00	10,808	0,792	155,1
1606	2	43,66	10,486	0,768	150,5
1607	1	45,00	10,317	0,817	159,9
1608	1	43,00	9,682	0,781	152,8
1609	2	43,00	9,682	0,781	152,8
1613	1	47,00	9,407	0,788	154,3
1614	1	45,00	9,006	0,751	147,7
1615	1	45,00	9,006	0,751	147,7
1616	1	45,00	9,006	0,751	147,7
1618	1	45,00	9,006	0,737	144,5
1628	1	83,00	13,954	1,169	218,6
1629	1	90,00	15,131	1,267	248,1
1630	3	94,45	15,879	1,330	260,4
1631	1	100,00	14,011	1,118	218,9
1632	2	51,60	7,229	0,576	112,9
1633	1	60,00	8,406	0,650	127,3
1634	1	60,00	8,406	0,650	127,3
1636	1	66,00	9,247	0,715	140,1
1638	1	68,00	9,527	0,757	148,3
1640	1	60,00	8,406	0,637	124,7
1644	1	72,00	10,087	0,701	137,9
1646	2	72,00	10,087	0,704	137,9
1646	1	72,00	10,087	0,704	137,9
1651	1	60,00	8,406	0,587	114,9
1652	2	65,00	9,107	0,635	124,4
1656	1	68,00	9,527	0,665	130,2
1657	1	72,00	10,087	0,704	137,9
1658	1	60,00	8,406	0,587	114,9
1659	1	65,00	8,406	0,587	114,9
1661	1	70,00	9,807	0,684	134,0
1662	1	75,00	10,508	0,733	143,6
1668	1	75,00	10,508	0,667	130,2
1673	1	72,00	9,210	0,640	125,4
1675	1	72,00	9,210	0,640	120,1

Spiš (Szepes)
 Kežmarok (Késmárk) 1506—1580
 Levoča (Lőcse) 1581—1700
 Morva posztó — 1 rőf

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygramm- ban	Index aranygramm árához
1506	1	20,00	5,900	0,704	120,0
1554	1	25,00	6,889	0,587	100,0
1578	1	38,00	9,796	0,836	142,4
1579	1	39,00	10,054	0,858	146,1
1581	1	25,00	6,305	0,550	93,5
1586	1	27,00	6,809	0,594	98,3
1593	2	23,00	5,800	0,482	82,1
1594	1	25,00	6,305	0,524	89,2
1596	1	30,00	7,566	0,629	107,1
1597	1	25,00	6,305	0,524	89,2
1598	2	32,50	7,806	0,681	116,0
1599	2	30,00	7,205	0,629	107,1
1603	1	32,80	7,520	0,641	109,3
1605	2	30,00	6,304	0,541	92,2
1606	1	30,00	6,304	0,528	90,0
1607	1	36,00	7,567	0,541	92,2
1608	1	35,00	7,355	0,616	104,9
1609	1	36,00	7,565	0,634	108,0
1611	2	34,30	6,923	0,572	97,9
1612	1	33,00	6,660	0,553	94,2
1614	2	39,29	7,928	0,658	112,2
1615	2	45,00	9,082	0,754	128,5
1616	2	45,00	8,406	0,754	128,5
1617	1	45,00	8,406	0,704	120,0
1618	2	39,00	7,285	0,610	104,0
1619	3	36,00	6,052	0,528	90,0
1622	1	45,00	2,837	0,264	44,9
1625	1	90,00	11,349	1,056	179,8
1626	1	85,00	10,718	0,998	170,0
1627	2	95,16	11,999	1,117	190,2
1628	1	100,00	14,011	1,174	217,0
1629	1	70,00	9,807	0,758	129,3
1630	1	70,00	9,807	0,758	129,3
1631	3	76,33	10,694	0,814	138,0
1632	1	60,00	8,406	0,640	109,0
1634	2	68,00	9,527	0,712	121,4
1635	1	70,00	9,807	0,733	124,9
1636	2	69,00	9,667	0,723	123,1
1637	3	63,22	8,857	0,655	111,5
1638	2	65,17	9,131	0,665	113,2
1639	2	69,00	9,667	0,698	118,9
1640	1	69,00	9,667	0,704	119,9
1641	2	67,91	9,515	0,683	116,4
1642	2	64,00	8,967	0,644	109,7
1643	1	60,00	8,406	0,587	100,0
1644	2	61,33	8,593	0,600	102,2
1645	1	66,00	9,247	0,645	110,0
1646	3	78,85	11,047	0,771	131,4
1647	1	66,00	9,247	0,645	110,0
1648	2	66,00	9,247	0,645	110,0
1650	1	60,00	8,406	0,587	100,0
1652	1	60,00	8,406	0,587	100,0

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1653	1	60,00	8,406	0,587	100,0
1654	1	60,00	8,406	0,587	100,0
1655	1	60,00	8,406	0,587	100,0
1656	1	104,00	14,571	1,017	173,2
1657	1	84,00	11,769	0,821	140,0
1658	1	60,00	8,406	0,587	100,0
1659	1	60,00	8,406	0,587	100,0
1661	1	66,00	9,247	0,645	110,0
1680	1	78,00	9,835	0,645	110,0
1700	1	66,60	6,998	0,588	83,2

Spiš (Szepes)
 Spišská Nová Ves (Igló) 1524—1580
 Levoča (Lőcse) 1581—1709

Szepesi vas — 1 mázsa

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1524	1	80,00			
1526	1	146,50			
1536	1	111,00	33,019	2,696	102,2
1543	1	106,50	29,699	2,679	101,5
1544	1	100,00	27,720	2,515	95,4
1545	2	103,00	28,551	2,591	98,4
1546	2	103,60	28,718	2,606	99,0
1547	2	104,00	28,769	2,442	92,7
1549	1	117,00	32,365	2,747	104,1
1550	1	120,00	33,195	2,817	106,8
1551	1	120,00	31,868	2,817	106,8
1554	2	109,33	29,034	2,567	97,3
1558	3	125,00	34,650	2,935	111,4
1560	1	134,00	37,144	3,146	119,3
1561	2	134,00	37,144	3,064	116,5
1562	2	104,35	28,925	2,386	90,4
1563	3	149,25	41,372	3,413	129,6
1564	4	145,80	40,415	3,334	126,7
1568	1	175,00	48,510	4,002	152,1
1570	1	155,00	39,959	3,500	133,0
1571	1	160,00	41,248	3,613	137,2
1572	2	150,00	38,670	3,387	128,5
1573	1	160,00	41,248	3,613	137,2
1577	1	150,00	38,670	3,387	128,5
1578	2	150,00	38,670	3,301	125,4
1581	5	160,00	40,352	0,522	133,8
1584	2	150,00	37,830	3,301	125,4
1585	2	150,00	37,830	3,301	125,4
1586	1	150,00	37,830	3,301	125,4
1587	1	150,00	37,830	3,301	125,4
1588	2	150,00	37,830	3,301	125,4
1589	3	180,00	45,396	3,962	150,5
1590	2	150,00	37,830	3,301	125,4
1591	5	160,00	40,352	3,529	134,2

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1592	1	185,00	46,657	3,878	147,1
1594	2	165,00	41,613	3,459	131,5
1597	3	160,00	40,352	3,354	127,5
1599	2	210,00	50,439	4,402	167,3
1600	2	240,00	57,645	4,972	188,9
1601	2	282,00	64,654	5,842	222,0
1604	1	200,00	45,854	3,913	148,6
1606	2	205,00	43,082	3,610	137,2
1607	1	197,00	41,401	3,469	131,9
1608	2	200,00	42,032	3,522	133,8
1611	2	200,00	40,368	3,354	127,5
1612	1	300,00	60,552	5,031	191,2
1613	2	240,00	48,441	4,025	153,0
1614	1	200,00	40,368	3,354	127,5
1615	3	212,50	42,891	3,563	135,3
1616	3	241,20	45,058	4,045	153,6
1617	2	203,33	37,984	3,182	120,9
1618	2	206,40	38,557	3,230	122,8
1619	2	240,00	40,351	3,522	133,8
1621	2	250,00	15,762	2,201	83,6
1622	1	325,00	20,491	1,907	72,5
1624	3	500,00	63,050	5,870	223,1
1625	3	600,00	75,660	7,044	282,8
1626	1	600,00	75,660	7,044	282,8
1627	2	700,00	88,270	8,218	312,1
1628	1	600,00	84,066	7,044	282,8
1629	3	500,00	70,055	5,420	206,0
1630	2	500,00	70,055	5,420	206,0
1631	1	600,00	84,066	6,403	243,3
1632	2	500,00	70,055	3,336	202,6
1633	2	500,00	70,055	5,241	199,2
1634	3	425,00	59,546	4,458	169,2
1635	1	450,00	63,049	4,717	179,3
1636	2	450,00	63,049	4,717	179,3
1637	2	450,00	63,049	4,661	177,1
1638	3	426,00	59,686	4,348	165,0
1639	7	420,00	58,846	4,250	161,5
1640	3	408,00	57,165	4,164	158,1
1641	1	400,00	56,044	4,024	153,0
1642	3	417,60	58,509	4,202	159,6
1643	2	400,00	56,044	3,913	148,7
1644	1	400,00	56,044	3,913	148,7
1645	3	400,00	56,044	3,913	148,7
1646	1	400,00	56,044	3,913	148,7
1647	3	450,00	63,049	4,402	159,5
1648	2	400,00	56,044	3,913	148,7
1649	2	350,00	49,038	3,424	130,0
1650	3	400,00	56,044	3,913	148,7
1652	3	420,00	58,846	4,108	160,0
1653	6	460,00	64,450	4,500	171,1
1654	2	450,00	63,049	4,402	159,5
1655	1	450,00	63,049	4,402	159,5
1656	3	460,00	64,450	4,500	171,1
1657	2	480,00	67,252	4,695	178,8
1658	3	450,00	63,049	4,403	159,5
1659	2	400,00	56,044	3,913	148,7
1661	1	480,00	67,252	4,695	178,8
1662	2	560,86	78,582	5,487	208,3

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1664	3	450,00	63,049	4,402	159,5
1668	2	475,00	66,552	4,647	176,4
1673	1	400,00	50,440	3,522	133,8
1674	1	450,00	56,745	3,962	150,5
1675	2	430,00	54,223	3,786	143,6
1676	3	430,00	54,223	3,605	137,0
1678	2	450,00	56,745	3,773	143,3
1679	2	450,00	56,745	3,729	141,4
1680	1	420,00	52,962	3,480	132,3
1681	1	480,00	60,528	3,968	150,5
1682	1	420,00	52,962	3,287	125,0
1693	1	480,00	50,438	3,521	133,6
1697	1	500,00	52,540	3,668	139,1
1708	1	600,00	63,048	3,753	142,5
1709	3	648,00	68,092	4,474	169,9

Trnava (Nagyszombat)

Vas — 1 font

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1543	1	2,66	0,735	0,066	100,0
1556	1	2,66	0,719	0,062	93,9
1557	1	2,66	0,719	0,062	93,9
1558	12	2,93	0,793	0,068	103,0
1559	3	2,87	0,739	0,067	101,5
1560	2	3,00	0,773	0,070	106,0
1561	2	3,00	0,773	0,070	106,0
1563	3	3,00	0,773	0,070	106,0
1565	1	3,00	0,773	0,070	106,0
1566	3	3,00	0,773	0,070	106,0
1567	1	3,00	0,773	0,070	106,0
1568	1	3,50	0,902	0,082	124,2
1570	1	2,33	0,600	0,054	81,8
1571	3	3,12	0,804	0,073	110,6
1572	6	3,00	0,773	0,070	106,0
1573	3	3,42	0,881	0,080	121,2
1574	3	3,23	0,832	0,075	113,6
1575	2	3,00	0,773	0,070	106,0
1576	3	2,58	0,665	0,060	90,9
1579	2	3,00	0,773	0,070	106,0
1582	4	2,63	0,663	0,061	92,4
1588	3	2,74	0,691	0,058	87,8
1589	1	3,33	0,839	0,071	107,5
1590	3	3,49	0,880	0,074	112,1
1591	2	3,28	0,827	0,070	106,0
1593	5	3,09	0,779	0,064	96,9
1594	2	3,33	0,839	0,068	103,0
1595	1	3,33	0,839	0,068	103,0
1600	8	5,63	1,419	0,116	175,1
1601	4	6,00	1,513	0,124	187,8
1604	2	7,50	1,891	0,146	221,2
1605	1	7,00	1,765	0,123	186,3

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1606	1	5,00	1,050	0,088	133,3
1607	1	6,00	1,260	0,111	168,1
1608	1	4,00	0,840	0,070	106,0
1609	1	6,00	1,260	0,105	159,0
1612	2	4,00	0,807	0,068	103,0
1614	3	4,00	0,807	0,067	101,5
1617	3	6,50	1,261	0,109	165,1
1621	1	6,50	0,655	0,038	57,5
1630	2	8,00	1,345	0,093	140,9
1631	1	9,00	1,513	0,105	159,0
1632	6	6,00	1,008	0,070	106,0
1638	1	9,00	1,513	0,105	159,0
1640	2	8,00	1,345	0,093	140,9
1644	1	7,50	1,260	0,088	133,3
1645	1	7,50	1,260	0,088	133,3
1647	1	7,50	1,260	0,088	133,3
1649	1	7,50	1,260	0,088	133,3
1650	2	7,50	1,260	0,088	133,3
1653	1	7,00	1,176	0,082	124,2
1655	1	8,00	1,345	0,093	140,9
1657	1	7,50	1,260	0,088	133,3
1661	1	7,50	1,260	0,088	133,3
1666	1	7,00	1,176	0,082	124,2
1667	1	6,00	1,008	0,070	106,0
1694	1	8,00	1,008	0,066	100,0
1705	4	10,12	1,276	0,083	125,7
1706	11	11,43	1,441	0,094	142,4
1709	16	10,77	1,356	0,089	134,8
1710	3	11,00	1,387	0,090	136,3

Spiš (Szepes)

Kežmarok (Késmárk) 1506—1580

Levoča (Lőcse) 1581—1705

Zsindelyek — 1000 darab

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1506	1	87,50	25,812	3,081	160,5
1508	2	80,00	23,600	2,817	147,3
1522	3	90,00			
1524	2	102,00			
1547	2	90,00	24,896	2,113	109,8
1553	1	105,00	28,934	2,465	128,1
1567	5	89,32	24,659	2,042	106,3
1568	3	79,15	21,840	1,810	94,2
1569	2	88,00	24,393	2,012	104,8
1570	1	80,00	20,624	1,806	94,0
1573	1	70,00	18,046	1,580	82,2
1575	1	87,50	22,557	1,976	102,6
1577	1	90,00	23,202	2,032	105,8
1578	1	90,00	23,202	1,981	103,1
1580	1	90,00	23,202	1,981	103,1

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1581	31	108,65	27,401	2,391	124,5
1584	14	106,00	26,733	2,333	121,5
1585	16	108,63	27,396	2,391	124,4
1586	6	99,21	25,020	2,183	113,5
1587	10	120,14	30,299	2,644	137,5
1588	5	106,45	26,846	2,343	121,8
1589	8	123,51	31,149	2,718	141,6
1590	6	119,70	30,188	2,634	136,9
1591	15	105,06	26,496	2,312	120,3
1592	13	110,67	27,911	2,320	120,8
1593	10	107,52	27,116	2,254	117,9
1594	7	105,01	26,483	2,201	114,6
1595	9	119,38	30,107	2,502	130,3
1596	7	120,56	30,405	2,527	131,6
1597	16	132,24	33,351	2,772	144,2
1598	11	143,00	34,347	2,997	156,1
1599	15	170,51	50,954	3,574	185,9
1600	18	155,93	47,452	3,230	168,2
1601	13	150,14	34,422	3,110	161,9
1602	24	228,45	52,376	4,469	232,8
1603	12	177,21	40,629	3,467	180,5
1604	9	179,30	41,108	3,508	182,7
1605	8	192,41	44,113	3,475	180,7
1606	11	183,26	42,016	3,227	168,0
1607	6	156,17	35,805	2,820	147,3
1608	7	146,62	33,615	2,582	134,3
1609	4	141,00	32,327	2,483	129,1
1610	12	152,06	30,692	2,677	139,4
1611	7	147,46	29,763	2,473	128,6
1612	5	152,24	30,728	2,553	132,8
1613	5	150,72	30,421	2,527	131,6
1615	8	149,08	30,090	2,500	130,2
1616	6	141,73	26,476	2,377	123,8
1617	10	147,03	27,466	2,301	119,8
1618	4	138,62	25,895	2,167	113,0
1619	8	136,91	23,018	2,009	104,6
1621	10	169,76	10,703	1,494	77,8
1622	6	302,05	19,044	1,773	92,3
1624	11	326,12	41,123	3,828	199,4
1625	7	343,23	43,281	4,029	209,8
1626	5	288,70	36,405	3,389	176,5
1627	6	357,67	45,102	4,199	218,7
1628	12	242,34	33,954	2,845	147,9
1629	3	181,78	25,469	1,970	102,6
1630	8	201,44	28,223	2,183	108,3
1631	4	196,15	27,482	2,093	108,0
1632	1	190,73	26,723	2,035	105,9
1633	10	159,31	22,321	1,670	86,9
1634	8	192,17	26,925	2,014	104,8
1635	11	224,46	31,449	2,352	122,5
1636	17	229,84	32,203	2,409	125,4
1637	7	215,27	30,161	2,230	116,1
1638	5	206,34	28,910	2,106	109,6
1639	3	203,51	28,513	2,059	107,2
1640	5	216,24	30,297	2,207	115,0
1641	2	240,00	33,626	2,415	125,5
1642	13	242,00	33,990	2,441	127,0
1643	5	245,15	34,348	2,398	124,8

Év	Adatok száma	Ár dénárban	Ár ezüstgrammban	Ár aranygrammban	Index aranygramm árához
1644	3	252,05	35,314	2,465	128,1
1645	2	248,00	34,747	2,426	126,0
1646	7	273,07	38,259	2,671	139,0
1647	10	264,52	37,062	2,587	134,4
1648	12	258,54	36,224	2,529	131,7
1649	8	272,43	38,170	2,665	138,5
1650	11	279,58	39,172	2,735	142,1
1653	2	250,00	35,027	2,445	127,3
1655	5	246,01	34,468	2,406	125,3
1656	2	300,00	42,033	2,935	152,6
1659	2	263,00	37,129	2,592	134,8
1660	5	251,35	35,216	2,459	128,1
1663	2	240,00	33,626	2,348	122,2
1664	1	240,00	33,626	2,348	122,2
1666	2	242,00	33,906	2,367	122,9
1676	2	245,00	30,894	2,054	106,9
1705	1	210,00	22,066	1,450	75,5

Trnava (Nagyszombat)

Ácslegény — napi bér

Év	Adatok száma	Bér dénárban	Bér ezüstgrammban	Bér aranygrammban	Index aranygramm béréhez
1532	13	16,00	4,949	0,417	94
1533	6	16,00	4,949	0,408	92
1540	4	18,00	5,220	0,452	102
1541	74	16,00	4,640	0,402	90
1542	18	16,00	4,425	0,402	90
1543	202	16,00	4,425	0,402	90
1544	221	20,00	5,544	0,503	113
1545	45	20,00	5,544	0,503	113
1552	128	20,00	5,526	0,469	106
1553	33	20,00	5,526	0,469	106
1556	44	16,00	4,326	0,375	84
1557	12	16,00	4,326	0,375	84
1558	309	16,00	4,326	0,375	84
1560	54	16,00	4,124	0,375	84
1561	18	16,00	4,124	0,375	84
1562	2	16,00	4,124	0,375	84
1563	9	16,00	4,124	0,375	84
1565	28	16,00	4,124	0,375	84
1566	192	16,00	4,124	0,375	84
1567	12	16,00	4,124	0,375	84
1569	253	16,00	4,124	0,375	84
1570	6	16,00	4,124	0,375	84
1572	103	20,00	5,156	0,469	106
1573	159	20,00	5,156	0,469	106
1574	123	20,00	5,156	0,469	106
1575	276	20,00	5,156	0,469	106
1576	219	20,00	5,156	0,469	106
1577	9	20,00	5,156	0,469	106
1579	83	20,00	5,156	0,469	106
1580	343	20,00	5,156	0,469	106

Év	Adatok száma	Bér dénárban	Bér ezüstgrammban	Bér aranygrammban	Index aranygramm árához
1581	60	20,00	5,044	0,469	106
1582	352	20,00	5,044	0,469	106
1583	175	20,00	5,044	0,469	106
1585	167	25,00	6,305	0,587	132
1588	9	20,00	5,044	0,427	96
1589	116	20,00	5,044	0,427	96
1590	14	20,00	5,044	0,427	96
1591	4	20,00	5,044	0,427	96
1592	314	20,00	5,044	0,427	96
1593	48	20,00	5,044	0,414	93
1594	326	20,00	5,044	0,414	93
1595	93	20,00	5,044	0,114	93
1596	50	20,00	5,044	0,414	93
1597	72	20,00	5,044	0,414	93
1598	35	20,00	5,044	0,414	93
1599	117	20,00	5,044	0,414	93
1600	244	20,00	5,044	0,414	93
1601	62	25,00	6,305	0,517	116
1602	39	25,00	6,305	0,489	110
1603	51	25,00	6,305	0,483	109
1604	17	25,00	6,305	0,489	110
1605	19	30,00	7,566	0,528	119
1606	63	35,00	7,355	0,619	140
1607	41	30,00	6,304	0,556	125
1608	7	35,00	7,355	0,619	139
1609	52	25,00	5,254	0,440	100
1610	16	30,00	6,304	0,512	115
1611	4	30,00	6,055	0,512	115
1612	27	30,00	6,055	0,515	116
1613	118	30,00	6,055	0,515	116
1614	134	30,00	6,055	0,503	113
1615	307	30,00	6,055	0,503	113
1616	156	30,00	6,055	0,503	113
1617	83	30,00	5,820	0,503	113
1618	22	30,00	5,820	0,491	111
1619	127	30,00	5,402	0,491	111
1620	166	30,00	3,783	0,440	100
1621	42	35,00	3,530	0,205	46
1622	74	40,00	4,035	0,234	52
1623	17	32,00	5,380	0,450	102
1624	19	35,00	5,884	0,492	111
1625	18	40,00	6,725	0,469	106
1626	34	33,00	5,548	0,387	87
1627	9	33,00	5,548	0,387	87
1628	39	25,00	4,203	0,293	66
1630	35	25,00	4,203	0,293	66
1632	131	33,00	5,548	0,387	87
1638	15	33,00	5,548	0,387	87
1639	18	35,00	5,884	0,410	92
1640	34	35,00	5,884	0,410	92
1642	91	35,00	5,884	0,410	92
1643	60	35,00	5,884	0,410	92
1645	11	30,00	5,043	0,352	79
1647	54	35,00	5,884	0,410	92
1648	87	35,00	5,884	0,410	92
1649	55	35,00	5,884	0,410	92
1650	134	35,00	5,884	0,410	92
1651	23	35,00	5,884	0,410	92

Év	Adatok száma	Bér dénárban	Bér ezüstgrammban	Bér aranygrammban	Index aranygramm árához
1652	119	38,00	6,388	0,446	101
1653	93	38,00	6,388	0,446	101
1654	47	38,00	6,388	0,446	101
1659	91	35,00	5,884	0,410	92
1660	11	35,00	5,884	0,410	92
1674	64	30,00	4,586	0,293	66
1686	42	30,00	4,586	0,289	65
1687	54	35,00	5,350	0,337	76
1690	103	30,00	4,323	0,289	65
1695	5	30,00	3,783	0,248	56
1696	75	35,00	4,413	0,290	65
1697	3	40,00	5,044	0,331	74
1698	5	35,00	4,413	0,290	65
1699	167	35,00	4,413	0,308	69
1700	25	30,00	3,783	0,264	59
1701	6	30,00	3,783	0,264	59
1703	31	35,00	4,413	0,290	65
1705	9	36,00	4,539	0,298	67
1706	79	30,00	3,783	0,248	56
1707	135	30,00	3,783	0,248	56
1708	19	40,00	5,044	0,331	74
1709	82	35,00	4,413	0,290	65
1710	7	30,00	3,783	0,245	55

Banská Bystrica (Besztercebánya)

Ácslegény — napi bér

Év	Adatok száma	Bér dénárban	Bér ezüstgrammban	Bér aranygrammban	Index aranygramm béréhez
1503	4	10,00	2,950	0,352	118,2
1504	1	12,00	3,540	0,422	141,9
1517	2	12,50	3,687	0,440	147,8
1524	4	12,50			
1526	4	11,00	3,544	0,310	104,0
1527	12	12,50	4,028	0,352	118,2
1533	5	12,50	3,718	0,314	105,5
1534	2	12,50	3,718	0,314	105,5
1536	4	11,00	3,272	0,271	90,9
1538	5	12,00	3,569	0,295	99,2
1539	6	12,00	3,569	0,295	99,2
1540	5	12,00	3,569	0,295	99,2
1541	19	12,50	3,625	0,307	103,3
1542	51	11,00	3,042	0,271	90,9
1543	72	12,00	3,319	0,302	101,3
1544	32	12,00	3,319	0,302	101,3
1545	17	12,00	3,319	0,302	101,3
1546	23	12,00	3,308	0,302	101,3
1547	8	12,00	3,308	0,302	101,3
1549	20	12,50	3,457	0,303	101,9
1551	19	12,00	3,308	0,291	97,8
1552	15	12,00	3,256	0,281	94,5
1553	5	12,50	3,446	0,293	98,5
1554	14	12,50	3,392	0,293	98,5

Év	Adatok száma	Bér dénárban	Bér ezüstgrammban	Bér aranygramm- ban	Index aranygramm béréhez
1555	16	12,50	3,392	0,293	98,5
1556	103	12,50	3,392	0,293	98,5
1557	22	12,50	3,392	0,293	98,5
1558	6	12,00	3,256	0,281	94,5
1559	3	10,00	2,757	0,234	78,8
1560	3	16,00	4,412	0,375	126,1
1561	7	16,00	4,412	0,375	126,1
1562	9	16,00	4,412	0,375	126,1
1563	14	12,50	3,446	0,293	98,5
1564	5	12,50	3,446	0,293	98,5
1566	27	12,50	3,446	0,293	98,5
1567	11	12,50	3,222	0,293	98,5
1568	33	12,50	3,222	0,293	98,5
1569	25	12,50	3,222	0,293	98,5
1570	16	12,50	3,222	0,293	98,5
1571	13	12,50	3,222	0,282	94,7
1572	18	12,50	3,222	0,282	94,7
1573	51	12,50	3,222	0,282	94,7
1574	36	12,50	3,222	0,282	94,7
1575	13	12,50	3,222	0,284	95,3
1576	8	15,00	3,867	0,341	114,4
1577	65	12,50	3,222	0,284	95,3
1578	91	12,50	3,222	0,284	95,3
1579	30	12,50	3,222	0,284	95,3
1580	16	12,50	3,222	0,275	92,3
1581	5	12,50	3,222	0,274	92,3
1582	54	12,50	3,222	0,275	92,3
1583	39	12,00	3,222	0,275	92,3
1584	48	12,50	3,222	0,275	92,3
1585	62	12,50	3,222	0,275	92,3
1586	71	12,50	3,222	0,275	92,3
1587	22	12,50	3,222	0,275	92,3
1588	18	12,50	3,222	0,275	92,3
1589	37	12,50	3,222	0,275	92,3
1590	73	12,50	3,222	0,275	92,3
1591	17	12,50	3,222	0,267	89,6
1592	41	12,50	3,222	0,267	89,6
1593	36	12,50	3,222	0,267	89,6
1594	50	12,50	3,222	0,267	89,6
1595	28	12,50	3,222	0,267	89,6
1596	16	12,50	3,002	0,267	89,6
1598	11	12,50	3,002	0,262	87,9
1600	55	12,50	3,002	0,262	87,9
1601	14	12,50	3,002	0,262	87,9
1603	21	12,50	3,002	0,242	81,4
1610	16	12,50	2,814	0,227	76,1
1613	6	15,00	3,002	0,251	84,4
1623	13	25,00	1,576	0,293	98,5
1627	4	15,00	2,521	0,211	70,9
1629	31	18,00	3,026	0,253	85,1
1630	133	20,00	3,362	0,281	94,5
1633	6	20,00	2,802	0,216	72,5
1641	55	25,00	3,502	0,265	89,1
1643	17	24,00	3,362	0,254	85,5
1644	183	24,00	3,362	0,234	78,8
1645	44	24,00	3,362	0,234	78,8
1646	59	24,00	3,362	0,234	78,8
1647	16	24,00	3,362	0,234	78,8

Év	Adatok száma	Bér dénárban	Bér ezüstgrammban	Bér aranygramm- ban	Index aranygramm bérehez
1648	89	27,00	3,782	0,264	88,6
1649	19	24,00	3,362	0,234	78,8
1650	22	24,00	3,362	0,234	78,8
1651	31	27,00	3,782	0,264	88,6
1652	56	27,00	3,782	0,264	88,6
1653	13	27,00	3,782	0,264	88,6
1654	29	27,00	3,782	0,264	88,6
1655	31	27,00	3,782	0,264	88,6
1656	133	27,00	3,782	0,264	88,6
1657	316	30,00	4,203	0,293	98,5
1658	245	20,00	4,203	0,293	98,5
1660	58	27,00	3,782	0,264	88,6
1661	35	30,00	4,203	0,293	98,5
1662	53	27,00	3,782	0,264	88,6
1663	19	27,00	3,782	0,264	88,6
1664	27	27,00	3,782	0,264	88,6
1665	221	27,00	3,782	0,264	88,6
1666	56	27,00	3,782	0,264	88,6
1670	18	27,00	3,453	0,240	80,6
1671	121	27,00	3,453	0,240	80,6
1672	77	27,00	3,453	0,240	80,6
1673	46	30,00	3,837	0,266	89,5
1674	50	27,00	3,452	0,240	80,6
1675	18	27,00	3,453	0,240	80,6
1676	113	30,00	3,837	0,266	89,5
1678	65	30,00	3,837	0,266	89,5
1679	99	27,00	3,453	0,220	73,9
1680	43	30,00	3,837	0,244	82,1
1681	51	30,00	3,837	0,244	82,1
1682	137	27,00	3,453	0,211	70,9
1683	92	27,00	3,453	0,211	70,9
1684	47	27,00	3,453	0,211	70,9
1686	103	27,00	3,453	0,211	70,9
1687	66	30,00	3,837	0,251	84,4
1688	84	30,00	3,837	0,251	84,4
1689	29	30,00	3,837	0,251	84,4
1690	76	27,00	3,242	0,226	75,9
1691	71	30,00	3,602	0,251	84,4
1694	122	30,00	3,602	0,220	73,9
1695	59	27,00	2,837	0,186	62,5
1696	32	30,00	3,152	0,207	69,5
1697	18	30,00	3,152	0,207	69,5
1698	58	30,00	3,152	0,207	69,5
1699	94	30,00	3,152	0,207	69,5
1700	119	30,00	3,152	0,207	69,5
1701	50	30,00	3,152	0,207	69,5
1702	26	33,00	3,467	0,227	76,4
1703	54	30,00	3,152	0,207	69,5
1704	38	30,00	3,152	0,207	69,5
1705	66	30,00	3,152	0,207	69,5
1706	91	33,00	3,467	0,227	76,4
1708	57	30,00	3,152	0,207	69,5
1709	31	30,00	3,152	0,207	69,5
1710	55	30,00	3,152	0,207	69,5

Trnava (Nagyszombat)

Napszámos — napi bér

Év	Adatok száma	Bér dénárban	Bér ezüstgrammban	Bér aranygramm- ban	Index aranygramm béréhez
1532	3	8,00	2,474	0,208	108
1533	1	10,00	2,974	0,253	132
1541	2	7,50	2,175	0,176	91
1543	1	8,00	2,212	0,201	104
1544	4	8,00	2,217	0,201	104
1552	16	8,00	2,210	0,187	97
1556	18	10,00	2,704	0,234	121
1557	4	10,00	2,704	0,234	121
1558	5	8,00	2,163	0,187	97
1565	4	8,00	2,062	0,187	97
1573	10	10,00	2,578	0,234	121
1574	7	10,00	2,578	0,234	121
1575	9	8,00	2,062	0,187	97
1576	23	10,00	2,578	0,234	121
1577	6	10,00	2,578	0,234	121
1578	3	10,00	2,578	0,234	121
1581	2	8,00	2,017	0,187	97
1582	14	10,00	2,522	0,234	121
1583	62	10,00	2,522	0,234	121
1587	113	12,00	3,026	0,256	132
1592	6	10,00	2,522	0,213	110
1593	1	10,00	2,522	0,213	110
1599	5	10,00	2,522	0,207	107
1600	8	10,00	2,522	0,207	107
1601	9	14,00	3,530	0,290	151
1602	6	12,00	3,026	0,234	121
1603	25	14,00	3,530	0,270	141
1604	49	12,00	3,026	0,234	121
1605	16	12,00	3,026	0,211	110
1608	11	12,00	2,521	0,211	110
1609	6	12,00	2,521	0,211	110
1610	13	10,00	2,401	0,170	88
1611	20	12,00	2,422	0,205	106
1612	17	15,00	3,027	0,257	133
1615	64	15,00	3,027	0,251	130
1616	12	12,00	2,422	0,201	104
1617	53	15,00	2,910	0,251	130
1618	26	14,00	2,716	0,229	119
1619	4	15,00	2,702	0,254	131
1620	24	16,00	2,017	0,234	121
1621	8	20,00	2,017	0,117	60
1622	82	18,00	1,815	0,105	54
1625	3	12,00	2,017	0,140	72
1627	1	10,00	1,681	0,117	60
1630	5	10,00	1,681	0,117	60
1632	1	10,00	1,681	0,117	60
1643	6	20,00	3,362	0,234	121
1653	2	20,00	3,362	0,234	121
1657	2	20,00	3,362	0,234	121
1659	132	25,00	4,203	0,293	152
1660	6	20,00	3,362	0,234	121
1665	73	20,00	3,362	0,234	121
1667	151	20,00	3,362	0,234	121
1674	14	20,00	3,057	0,195	101

Év	Adatok száma	Bér dénárban	Bér ezüstgrammban	Bér aranygrammban	Index aranygramm béréhez
1682	1	20,00	3,057	0,192	100
1686	12	20,00	3,057	0,192	100
1687	1	20,00	3,057	0,192	100
1698	20	20,00	2,522	0,165	85
1705	23	20,00	2,522	0,165	85
1709	5	20,00	2,522	0,165	85

Spiš (Szepes)

Kežmarok (Késmárk) 1501—1560

Levoča (Lőcse) 1561—1709

Napszámos — napi bér

Év	Adatok száma	Bér dénárban	Bér ezüstgrammban	Bér aranygrammban	Index aranygramm béréhez
1501	26	5,00	1,475	0,176	99,4
1502	14	4,00	1,180	0,141	79,6
1504	42	5,00	1,475	0,176	99,4
1506	13	6,00	1,770	0,211	119,3
1508	17	5,00	1,475	0,176	99,4
1509	19	6,00	1,770	0,211	119,3
1511	4	6,00	1,770	0,211	119,3
1512	11	6,00	1,770	0,211	119,3
1513	29	6,00	1,770	0,211	119,3
1514	17	6,00	1,770	0,211	119,3
1515	14	6,00	1,770	0,211	119,3
1523	8	7,00			
1527	6	6,00	1,933	0,169	95,4
1531	18	6,00	1,856	0,158	89,7
1539	5	7,00	2,030	0,176	99,4
1540	9	6,00	1,740	0,151	85,2
1541	8	8,00	2,320	0,201	113,6
1542	7	8,00	2,213	0,201	113,6
1543	4	7,00	1,952	0,176	99,4
1552	6	8,00	2,126	0,201	113,6
1564	112	8,00	2,217	0,183	103,3
1568	36	9,00	2,494	0,205	116,2
1569	51	9,00	2,494	0,205	116,2
1571	139	9,00	2,320	0,203	114,8
1572	106	9,00	2,320	0,203	114,8
1579	10	8,00	2,062	0,176	99,4
1580	53	9,00	2,320	0,198	111,9
1581	11	9,00	2,269	0,198	111,9
1584	49	9,00	2,269	0,198	111,9
1585	37	9,00	2,269	0,198	111,9
1586	14	9,00	2,269	0,198	111,9
1587	26	9,00	2,269	0,198	111,9
1588	9	9,00	2,269	0,198	111,9
1589	12	9,00	2,269	0,198	111,9
1590	32	9,00	2,269	0,198	111,9
1591	7	9,00	2,269	0,198	111,9
1592	8	8,00	2,017	0,167	94,7
1593	19	9,00	2,269	0,188	106,0

Év	Adatok száma	Bér dénárban	Bér ezüstgrammban	Bér aranygrammban	Index aranygramm béréhez
1594	22	9,00	2,269	0,188	106,0
1595	13	9,00	2,269	0,188	106,0
1596	10	10,00	2,522	0,209	118,4
1597	16	10,00	2,522	0,209	118,4
1598	31	10,00	2,402	0,209	118,4
1599	104	12,00	2,882	0,251	142,0
1600	142	14,00	3,362	0,290	163,8
1601	44	12,00	2,751	0,248	140,4
1602	43	14,00	3,209	0,274	154,7
1603	29	15,00	3,439	0,293	165,8
1604	64	14,00	3,209	0,274	154,7
1605	72	14,00	2,942	0,252	142,8
1606	77	12,00	2,522	0,211	119,3
1607	42	12,00	2,522	0,216	122,4
1608	20	15,00	3,152	0,264	149,2
1609	28	12,00	2,522	0,211	119,3
1610	14	12,00	2,422	0,211	119,3
1611	19	12,00	2,442	0,201	113,6
1612	31	12,00	2,442	0,201	113,6
1613	15	12,00	2,442	0,201	113,6
1614	28	12,00	2,442	0,201	113,6
1615	23	12,00	2,442	0,201	113,6
1616	35	12,00	2,241	0,201	113,6
1617	16	12,00	2,241	0,187	106,1
1618	15	12,00	2,241	0,187	106,1
1621	20	12,00	0,756	0,105	59,6
1622	43	15,00	0,945	0,088	49,4
1624	71	20,00	2,522	0,234	132,6
1625	116	24,00	3,026	0,281	163,0
1626	22	20,00	2,522	0,234	132,6
1627	19	20,00	2,522	0,234	132,6
1628	41	15,00	2,101	0,176	99,4
1629	17	15,00	2,101	0,162	91,8
1630	15	15,00	2,101	0,162	91,8
1631	5	15,00	2,101	0,160	90,4
1632	12	15,00	2,101	0,160	90,4
1633	16	15,00	2,101	0,157	88,8
1634	25	15,00	2,101	0,157	88,8
1635	63	15,00	2,101	0,157	88,8
1636	20	15,00	2,101	0,157	88,8
1637	49	18,00	2,522	0,186	105,3
1638	23	15,00	2,101	0,153	86,4
1639	8	18,00	2,522	0,182	102,8
1640	27	18,00	2,522	0,183	103,7
1641	11	18,00	2,522	0,181	102,3
1642	21	18,00	2,522	0,181	102,3
1643	4	18,00	2,522	0,176	99,4
1644	14	18,00	2,522	0,176	99,4
1646	16	18,00	2,522	0,176	99,4
1647	32	18,00	2,522	0,176	99,4
1648	7	18,00	2,522	0,176	99,4
1649	26	18,00	2,522	0,176	99,4
1650	39	18,00	2,522	0,176	99,4
1652	18	18,00	2,522	0,176	99,4
1653	14	24,00	3,362	0,234	132,6
1654	53	24,00	3,362	0,234	132,6
1655	18	18,00	2,522	0,176	99,4
1656	22	24,00	3,362	0,234	132,6

Év	Adatok száma	Bér dénárban	Bér ezüstgrammban	Bér aranygrammban	Index aranygramm béréhez
1657	51	18,00	2,522	0,176	99,4
1659	27	18,00	2,522	0,176	99,4
1662	10	24,00	3,362	0,234	132,6
1664	21	24,00	3,362	0,234	132,6
1665	17	24,00	3,362	0,234	132,6
1667	14	24,00	3,362	0,234	132,6
1668	6	24,00	3,362	0,234	132,6
1670	15	24,00	3,026	0,194	109,8
1671	26	24,00	3,026	0,194	109,8
1672	6	24,00	3,026	0,194	109,8
1673	28	24,00	3,026	0,211	119,3
1675	7	24,00	3,026	0,211	119,3
1676	11	24,00	3,026	0,201	113,6
1677	3	24,00	3,026	0,201	113,6
1681	13	24,00	3,026	0,198	112,0
1682	29	24,00	3,026	0,187	106,1
1683	6	24,00	3,026	0,187	106,1
1686	11	24,00	3,026	0,187	106,1
1687	7	24,00	3,026	0,201	113,6
1693	24	24,00	2,522	0,176	99,4
1697	13	24,00	2,522	0,176	99,4
1704	14	24,00	2,522	0,169	95,4
1709	8	24,00	2,522	0,165	93,6

Következtetések

Ez a rész a statisztikai táblázatokat kommentálja, és pedig az áruk nominális árának a változásai alapján.

Amint ismeretes, fejlődésük folyamán leginkább a gabonaárak vannak kitéve a fluktuációnak, ezért szükségesnek tartottuk, hogy a búza árának a fejlődését mindhárom piacon feljegyezzük.

Trnavában az ottani XVI. századbeli gyéren fennmaradt adatokból is kiviláglik, hogy az árak abban az időszakban rohamosan emelkedtek. A terméketlen években, így pl. 1551-ben¹² a búza ára háromszorosára szökken. A Szepességben, ahonnan teljesebb adatsorozatunk van, a XVI. század első két évtizedét az alacsony árak korszakának nevezhetjük. 1521 után a búza ára kb. 100%-kal emelkedik. Ezt az infláción kívül az 1523-i rossz terméssel is magyarázhatjuk.¹³ 1541 után az ár megállapodik a magasabb szinten. Banská Bystricán a szepességihez hasonló trend figyelhető meg. A törökök rajtaütései és a Zvolentől (Zólyom) délre fekvő megyék elfoglalása — amelyek a bányavárosok élelmiszerellátói voltak — nagymértékben befolyásolják az árfejlődést, 1535-ben a Fugger-alkalmazott ezt a tényt említi a drágaság okozójaként.¹⁴ Az itteni réztermelő vállalat, hogy az alkalmazottak elégedetlenségének elejét vegye, ebben az évben saját költségére vállalta ellátásukat. Ez azután a városi polgárok tiltakozását váltotta ki.¹⁵ Az, hogy a réztermelő vállalat gondoskodik a válságos években alkalmazottjai élel-

¹² Hain Gáspár Lőcsei Krónikája, Lőcse 1910—1913, 98.

¹³ Uo. 24—25.

¹⁴ E. Jurkovich: Besztercebánya története, XIV. fejj., 24 (a kézirat a Banská Bystrica-i Járási Levéltárban).

¹⁵ Uo.

miszerellátásáról, mégpedig a későbbi években is, azt eredményezte, hogy Banská Bystricán a búza ára 1520 után átlagosan csupán 50⁰/₀-kal emelkedett. Banská Bystricán a XVI. század első felében — kivéve az 1545—47-es éveket, amikor a termést tönkretették a sáskák, — az élelmezést és az árszinvonalat ritkán érintette természeti csapás.¹⁶

A XVI. század második felében az európai trenddel összhangban a kutatott piacokon mindenütt a gabona árának intenzív emelkedése figyelhető meg. Trnavában 1559-ben a búzáért átlag kétszer annyit fizetnek, mint az 1550 körüli időszakban. A nemesfémek értékének csökkenésén kívül ez a körülmény a helyi viszonyokkal is magyarázható, így a háborúval, a járvánnyal.¹⁷ Az emelkedett árszint állandó tünet, és csak a következő évek rendkívüli jó termése eredményeképp közelíti meg a búza ára a XVI. század első felében volt árakat. Így pl. 1563-ban a jó termés következtében a katonaság számára is volt elegendő élelem.¹⁸ Az árak emelkedését részben a gabona kivitele is okozta. Hain krónikája szerint 1568-ban Levocán a gabona ára azért volt alacsony, mert abban az évben betiltották a gabona kivitelét.¹⁹ Lengyelországba még a gyengén termő Közép-Szlóvákiából is szállítanak ki gabonát, amint ez Banská Bystrica 1579-i panaszából kitűnik.²⁰ Az áremelkedés általános trendje fokozódik a terméketlenség éveiben, a legnagyobb intenzitást valószínűleg a nyolcvanas évek közepén érte el, amikor a marhájárvány itt kitört.²¹ Takarmány híján az állatállomány nagymértékben csökkent, főleg keleten, ahol a hivatalok véleménye szerint alig maradt meg az igavonó szarvasmarha-állomány fele.²²

Az említett körülmény kedvezőtlenül hatott a következő években a mezőgazdasági termelés fejlődésére. A tizenöt éves háború kitörése szemmel láthatóan hozzájárult a termelés további korlátozásához; ugyanakkor azonban fokozódott a gabona iránt az érdeklődés. A császári hadsereg 1600-ban csupán Felső-Magyarországon 50—60 000 kassai köből gabonát fogyasztott.²³ 1598-ban nagyméretű marhavész ütött ki, s ez az egymás után következő terméketlen évekkkel együtt azt eredményezte, hogy Magyarország 1600-ban — az országgyűlés megállapítása szerint — gabonabehozatalra szorult.²⁴ Ennek a helyzetnek természetes következménye az árak emelkedése. A XVI. és XVII. század folyamán épp a tizenöt éves háború idején érték el a gabonafélék reális értékben a legmagasabb árakat.²⁵

A háború után a gabonaárak jelentős mértékben csökkenni, majd 1619 után az infláció és rossz termés miatt újból gyorsan emelkednek. 1626 után a helyzet normalizálódik, és a további fejlődés során az árak fluktuációja mindenekelőtt az időjárás befolyását tükrözi. A század közepétől általában az árcsökkenés tendenciája mutatkozik. 1660 után az árfejlődést nagymértékben befolyásolja a politikai-katonai helyzet, s belőle adódik a rövid ideig tartó, hirtelen áremelkedési tendencia.

Amint azt a statisztikai táblázatok egybevetése igazolja, a búza árát illetően minden helységben azonoság mutatkozik. Különbség csupán az áremelkedés,

¹⁶ Uo. XV. fej., 12.

¹⁷ Magyar Országgyűlési Emlékek, Kiadt. Fraknói V. Budapest, 1874, III., 525.

¹⁸ Uo. IV., 546.

¹⁹ Hain: i. m. 114.

²⁰ Banská Bystrica város levéltára, fasc. 314, no 80.

²¹ M. Bel: i. m. 46.

²² Országos Levéltár, Budapest, E — Minutae 1585, f. 80.

²³ Uo. — Minutae 1600, f. 459.

²⁴ Hain: i. m. 129.

²⁵ Magyar Országgyűlési Emlékek, IX., 408—409.

esetleg -csökkenés mértékében van és a nem nagy időbeli eltérésben, amikor az áremelkedés, illetőleg -csökkenés bekövetkezett.

Trnava lakossága — itt a marhahús árának fejlődését figyeljük — szükségletének legnagyobb részét a Magyar-Alföldről való szállítmányokkal fedezte. Ezért a marhahús árában, aminek vizsgálatához, sajnos, kevés adat áll rendelkezésünkre, valamint általában a hús árában Trnavában a közép-európai gazdasági irányzatok nyilvánulnak meg. A hús árának fejlődése, bár a magisztrátus ennek az árunak az árát évente legalább kétszer limitálta, hű tükrözője a hústermelés terén beállt változásoknak és a hús iránti keresletnek.

A XVI. század első felében a számadáskönyvekben a hús árát csak az 1540-es évben jegyzik fel, mégpedig 1 fontért 5 bécsi dénárt kellett fizetni. Az 1540. évig bizonyos áremelkedésre következtethetünk abból, hogy Bratislavában (Pozsony) — ahol ez az áru mindig drágább volt, mint Trnavában — a hús fontját 1529-ben 4 bécsi dénárért árusították.²⁶

A XVI. század közepén ez az ár 2 magyar dénár (6 bécsi dénár) emelkedik, ez azután aránylag hosszú ideig marad érvényben. Az általános áremelkedés idején ezt a jelenséget csak azzal magyarázhatjuk, hogy a XVI. század második felében a Magyar Alföldön a marhatenyésztés nagymértékben fellendült, s arányban volt a növekvő kereslettel.

A 15 éves háború kitörésével a császári katonaság rablásai²⁷ és a behozatal akadályoztatása miatt az árak emelkednek. 1600-ban a marhahúst az 1550 előtti ár háromszorosáért árusítják. A háborús pusztításhoz járult 1598-ban a marhavész, úgyhogy a XVII. század elején abban az országban, amely azelőtt nagy mennyiségű szarvasmarhát exportált, óriási területen ritkaság a szarvasmarha.²⁸ Csupán 1612-ben csökken a hús ára 30%-kal. A huszas években ismert okoknál fogva újból áremelkedésre került sor, és csak 1630-ban jöttek létre a feltételek ahhoz, hogy a magisztrátus alacsonyabb árakat állapíthasson meg. A hatvanas évek közepéig a húsarak állandók, ami kellő kínálatra vall, vagyis az aránylag magas szintű termelést igazolja. Az 1639-i kivételes magas ár az olasz kereskedők tevékenységének következménye, akik annak idején illegálisan nagy marhaállományt vásároltak fel. Ez okozta a rövid ideig tartó drágaságot.²⁹

A magyar szarvasmarha-kereskedelem üzésére megalakult monopoltársaság, amely Takáts S. szerint a szarvasmarha-tenyésztést és -kereskedést tönkretette, az árfejlődés alapján ítélve se a produkciót, se a szarvasmarha-kereskedelmet nem befolyásolta negatívan.³⁰ A hatvanas évek utáni árszintemelkedési irányzat a háborús állapot és a termelés lehetetlenné válásának a következménye. A törökök által elfoglalt területről a behozatal nagymértékben csökkent. A spekuláció, a monopóliumszerű magántársaságok megalakulásának a feltételei jönnek létre, és a tőkével rendelkező egyének, főleg a velenceiek a marhakivitel terén kulcspozíciót foglalnak el.³¹ Ez ugyancsak hozzájárult az árak emelkedéséhez.

Az államigazgatás bizonyos intézkedéseket hajt végre, melyek elsősorban az örökös tartományok fogyasztóinak védelmére szolgáltak. Megalakult a privilegiált Orientalische Compagnie, amely 1669-ben hússzállításra kötelezi magát Bécs

²⁶ Trnava város levéltára — Missiles, 1529. VII. 6.

²⁷ Országos Levéltár, Budapest, E — Expeditiones camerae, 1597. VI. 9. — 28.

²⁸ Uo. 1603. III. 12. — 20.

²⁹ Országos Levéltár, Budapest, E — Benignae resolutiones 1639, f. 71.

³⁰ Takáts S.: Rajzok a török világból, Budapest, 1917, III. 24—25.

³¹ Országos Levéltár, Budapest, E — Benignae resolutiones 1688, f. 94.

és környéke részére, és pedig fontját 3 krajcárért.³² Az ottani konkurrencia és a külföldi szállítók kirekesztése, de elsősorban az ideiglenes békeállapot létrejötte az árszintben is megmutatkozott. 1683-ig Trnavában a hús fontjának ára nem haladja meg a 4 dénárt.

Ezután nagyfokú áremelkedés áll be. A török uralom felszámolása után a Magyar Alföldön a szarvasmarha-tenyésztés súlyos nehézségekkel jár. Az 1688-i mandátum³³ a társaságok spekuláns tevékenységét igyekszik gátolni. Pozsony megye úgy véli, hogy a magas ár a szarvasmarha objektív hiányának, valamint az adóigazgatóság gyakorlatának a következménye. A paraszt a szarvasmarhákra kirótt magas adó miatt marhaállományát a legszükségesebb mennyiségre csökkenti.³⁴ A húсарак 1697 után kezdenek csökkenni, mégpedig a jó takarmánytermelés, továbbá a nemrég felszabadított területek bizonyos mértékű gazdasági fellendülése eredményeként.

Ami a bor árát illeti, itt a városi kocsmák kiskereskedelmi áráról van szó, tehát tekintettel a kimérés regálé jogára — melynek birtokosai a városok voltak —, a figyelemmel kísért árak monopoljellegét nem lehet elvitatni. Az Alsó-Zemplénben termelt borról van szó, tehát tipikus magyar exportáruról.

A borárak fejlődését állandó emelkedés jellemzi. A XVI. század első felében ez az aránylag nagy intenzitású áremelkedés folyamatosságával tűnik ki, s 1550 körül a bor ára az 1520 előtti átlagos áraknak majdnem a kétszeresére szökik. Az 1551—1570 közti években a bor ára kb. 30%-kal és 1570 után további 20—25%-kal emelkedik. 1580 után bizonyos árcsökkenés figyelhető meg, ez azonban valószínűleg azzal magyarázható, hogy ekkor már Levoča város számadásait vesszük figyelembe, s ott a bor ára már 1580 előtt is alacsonyabb lehetett, mint Spišská Nová Vesben. Levočán 1593-ig viszonylag stabil a bor árszintje. A háború és következményei később az árak emelkedését idézték elő, és a XVII. század első éveiben a bor ára kb. 400%-kal magasabb, mint 1520 előtt volt. 1610 után átlag 25%-kal emelkedik. 1620 után nagyon érezhető az áremelkedés, átlagosan 100%-os. 1630 után rövid ideig tartó árcsökkenés áll be, 1635-ben azonban újból kb. 25%-kal emelkedik, s ez az átlagos áremelkedés figyelhető meg egészen a XVII. század második felének a kezdetéig tartó időszakban. Ez a stabilitás a termelés fokozódását jelenti, ugyanis a bor exportálásában is bizonyos fellendülés mutatkozik.³⁵

Árcsökkenésre a 60-as évek közepén kerül sor, 1679-ben viszont az emelkedés állandó irányzatát figyelhetjük meg, mely a kilencvenes években éri el csúcspontját. A jelenség okaiként a következőket említhetjük: a termőterület részleges elpusztulása a háború során, rossz termés, megnövekedett kereslet a katonaság részéről és az adópolitika. A XVII. század végén a bor nominális ára a XVI. század közepe táján volt átlagos boráraknak több mint hatszorosa.

A tüzelőfa ára Banská Bystricán a XVI. század első felében átlagosan 100%-kal emelkedik. Az ötvenes években az áremelkedés 60%-ot ér el. A következő években ennek az árunak az ára észrevehetően csökken. A nyolcvanas években további áremelkedésre kerül sor, s ez főleg az 1600-as év körül fokozódik. A XVII.

³² Takáts S.: Marhakereskedésünk a keleti kompánia kezében, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VII, 1900, 479.

³³ Országos Levéltár, Budapest, E — Benignae resolutiones 1688, f. 94.

³⁴ Állami Levéltár, Bratislava — acta congregationalia, 1695, fasc. 10, no. 2.

³⁵ Takáts S.: Borkivitelünk Lengyelországba 1637—1641, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle V. 1898, 113—116.

század elején a fa ára kb. az 1550 előtti átlag négyszerese. Egy kis csökkenés 1610 után 1619-ig megszakítja a rohamos áremelkedést. Majd 1633-ban rövidebb időszakra csökkennek az árak. 1641-től újból áremelkedés figyelhető meg, egészen a hatvanas évekig, mely átlagosan kb. 25%-os. A hetvenes években a tüzelőfa ára kb. 200%-kal csökken. A XVII. század utolsó két évtizedében az árak újból rohamosan emelkednek, és az 1550 előtti időszak átlagának kb. hatszorosát érik el. A búza árának a fejlődésével az analógia nyilvánvaló.

A *szepesti vastag posztó* ára már a XVI. század harmincas éveiben az emelkedés irányzatát mutatja, mégpedig annak ellenére, hogy ennek az árunak az árát mindig limitálták, így 1525-ben 7 dénárba 1 könyököt.³⁶ A hatvanas években újból áremelkedés következik be, ez azután tartós, úgyhogy 1600 után ennek az árunak az ára kb. 100%-kal magasabb, mint a XVI. század közepe táján. Rendkívül gyors áremelkedés figyelhető meg a XVII. század huszas éveiben, 1627-ben pl. a posztó ára ötszörösére szökken. A következő években hirtelen árcsökkenés megy végbe, és a harmincas években az ár megállapodik azon a szinten, amely a XVI. század közepe táján volt árának kb. a háromszorosa. Világosan megnyilvánul a megye 1627-beli limitálásának a hatása.³⁷ Igaz ugyan, hogy az egy könyökért megállapított 27 dénáros árat a piacon nemegyszer el sem érik. A XVII. század közepétől újból az áremelkedés tendenciája mutatkozik, ezt azonban később a megyék által megszabott limit fékezi (1668-ban 1 könyök 27 dénár, 1688-ban 24—27 dénár a minőség szerint).³⁸

A *morva posztó* árának fejlődéséről a szepesti városokban, sajnos, a XVI. századból s a XVII. század utolsó harmadából nagyon kevés adatunk maradt fenn. A XVI. század első felében ennek az árunak az árát legfeljebb 200%-kal emelheték. A XVI. század második felében, amikor más áruk ára rohamosan emelkedik, ez a posztó alig drágul, csupán 1598 után figyelhető meg árának intenzív emelkedése. A XVII. század elején ára 60%-kal magasabb, mint a XVI. század közepén. A XVII. század huszas éveiben kb. 100%-os az áremelkedés, és 1629 után az árcsökkenés jelentéktelen. E posztónak az 1630 körül képzett ára néhány évtizeden át tartja magát.

Banská Bystricán a morva posztó árának fejlődése más képet mutat. Ára itt nagyobb mértékben emelkedik, főképp a XVI. század huszas éveiben és a XVII. század elején. 1620 után rövid időre a XVI. század közepén volt ár négy és félszeresére emelkedik. Érezhető árcsökkenés 1623-ban következik be, majd egészen 1675-ig, amíg az adatok rendelkezésünkre állnak, nagyon gyakori az árváltozás.

A morva posztó árának Banská Bystricán és a Szepességben megfigyelhető ellentétes irányzatú fejlődése ellenére az átlag csaknem azonos.

A szepesti városokban figyelemmel kísérjük a közeli környéken kitermelt vas árának a fejlődését, Trnaván pedig ennek az árunak mint osztrák behozatalnak az árát fogjuk vizsgálni. A Szepességben a vas ára már a XVI. század harmincas éveiben emelkedik, mégpedig 40%-kal. Rövid ideig tartó árcsökkenés után a vas ára a XVI. század második felében intenzíven emelkedik. 1580 körül 50%-kal magasabb az ára, mint a század derekán. A XVI. század végén rohamosan emelkedik, úgyhogy a XVII. század elején kb. 100%-kal magasabb, mint a XVI. szá-

³⁶ Weber S.: Árak a Szepességben, Történeti Társ., 1894, 730. — Hain. i. m. 30.

³⁷ Levoča város levéltára, IX/6.

³⁸ Állami Levéltár, Levoča — Protocollum congregationum Comitatus Scepusiensis 15—16. IV. 1668.

zad közepén, és a XVII. század huszas éveiben 150%-kal magasabb, mint a XVII. század elején. 1629-ben a vas ára kb. 20%-kal csökken, ez kétségtelenül a megye limitálásának az eredménye 1627-ből, akkor ugyanis ennek az árunak az árát 400 dénárban állapították meg mázsánként. Ezt az árat a következő években úgyszólván teljes mértékben respektálták, mégpedig egészen 1652-ig; ekkor áremelkedés áll be, ami a hatvanas években éri el tetőpontját. A XVII. század végén a vas ára ismét emelkedik, mégpedig kb. 20%-kal.

Trnavában a vas árának a fejlődése a következő képet mutatja: az áremelkedési irányzat a XVI. század közepe táján kezdődik, és a kilencvenes évekig az emelkedés nem mutat erős intenzitást. A XVI. század végén az emelkedés irama fokozódik, és a XVII. század elején itt a vas ára csaknem 50%-kal magasabb, mint a XVI. század közepén. Az áremelkedés a XVII. század huszas éveiben folytatódik, és a harmincas években a vas ára kb. 200%-kal magasabb, mint a XVI. század derekán. A XVII. század közepén jelentéktelen árcsökkenés irányzata mutatkozik, de 1700 körül a vas ára már újból emelkedik. Annak ellenére, hogy a vas különböző helyekről származik, árának fejlődése a Szepességben és Nagyszombatban azonos folyamatú. Ez azt bizonyítja, hogy az árfejlődést meghatározó tényezők több ország számára azonosak.

A szepesi városokban a fatermékek, valamint építőanyagok árfejlődését a *zsindely* árának a fejlődése reprezentálja. A XVI. század hetvenes éveinek közepéig ennek az árunak az árszintje viszonylag stabil. Azután indul emelkedésnek, eleinte 10%-kal. Az áremelkedés intenzitása 1600 körül fokozódik, akkor már csaknem 100%-kal magasabb a *zsindely* ára, mint a XVI. század közepén. 1607 után kb. 25%-os árcsökkenés áll be. A XVII. század huszas éveiben hirtelen áremelkedés mutatkozik, ekkor a *zsindely* úgyszólván 200%-kal drágább, mint a XVI. század közepén. 1608 után árcsökkenés következik, mégpedig kb. 25%-os, ez a megye 1627-beli limitálásának is köszönhető. Az áremelkedés irányzata ezután nem feltűnő ugyan, de megfigyelhető egészen a XVII. század hatvanas éveig. Ekkor ez az áru kb. 30%-kal drágább, mint 1630 körül. A XVII. század utolsó harmadában ennek az árunak az ára csökken.

A bérek

Trnavában a XVI. század első felében az *ácssegédeknek* a napibérük 16 dénár. A XVI. század közepén ideiglenesen 20 dénárra történt felemelése után 1555 körül ez a bér az eredeti szintre csökken. A hetvenes években újból 20 dénárra emelkedik. 1610 után további 5 dénárral emelkedik, majd 1610 után megállapodik a 30 dénáros szinten. 1621-ben nagymértékű ingadozás figyelhető meg, s a XVII. század hatvanas éveig átlagosan jelentéktelen mértékben emelkedik. Ekkor csökkenő irányzatot vesz fel, ez azonban nem erős intenzitású. A XVI. század közepéhez viszonyítva az *ácssegéd* napibére a XVII. század végén kb. 90%-kal magasabb.

Banská Bystricán az *ácssegéd* napibérében kisebb kilengésektől eltekintve a XVII. század második évtizedéig viszonylagos stabilitás áll fenn. Ezután a napibér 20%-kal emelkedik, majd 1640 után tovább emelkedik, s ez így folytatódik a XVII. század második felében is. Az emelkedés 140%-os, tehát nagyobb fokú, mint Trnavában. Ennek ellenére ebben a városban átlagosan alacsonyabb béreket fizettek az *ácssegédeknek*, mint Trnavában. Nyilvánvaló e bér szintjének a szélesebb területen való egységesítésére törekvő irányzat.

A napszámot nem szabályozták a céhek, és ezért fejlődése a reális gazdasági-szociális helyzetet tükrözi. A szepesi városokban a XVI. század elején a napszám általában 4—6 dénár volt. Egységes bér nem létezett. 1520 után a 6 dénáros napszám válik szokásossá, 1530 után pedig 7 dénáros napszámmal is találkozunk. A XVI. század derekán ez a bér tovább emelkedik, és 1568 után többnyire 9 dénárt fizetnek napszámként, mégpedig egészen 1592-ig, ekkor tovább emelkedik. 1600 körül az emelkedés irama gyorsul, s az 1603—1608-as években 15 dénárt fizetnek napszámként. 1609-ben ez a bér 12 dénárra csökken. A XVII. század húszas éveiben hirtelenül emelkedik, mégpedig 25 dénárra. A megye 1627-beli limitálását — mely a napszámot 15 dénárban állapította meg — csak rövid ideig respektálták. Már 1639-ben újból 20⁰/₀-kal emelkedik a napszám, 1662 után egészen a XVII. század végéig 24 dénárt fizetnek a napszámásoknak. Trnavában a XVI. század első felében magasabb a napszám, mint a szepesi városokban (8—10 dénár, csupán egyszer 7 dénár). A XVI. század második felében ez a bér többnyire 10 dénár. A XVII. század első éveiben 20, majd 40⁰/₀-kal emelkedik, s 1612 után többnyire 15 dénár. A XVII. század húszas éveiben rövid ideig tartó emelkedés után 12, sőt 10 dénárra csökken. 1643-ban a napszámoknak már az említett napszám dupláját, tehát 20 dénárt fizetnek, s ez a díjazás megmarad egészen a XVII. század végéig.

A képzettség nélküli munkások bérének a fejlődését ebben a korszakban ugyancsak a szélesebb területen való szintkiegyenlítésre irányuló törekvés jellemzi. A XVII. század második felében a Szepességben és Trnaván azonos reális értékű napszámot fizetnek.

*

A statisztikai táblázatok megmutatják, hogy a hosszú időtartamú árfejlődés jellemző vonásai a XVI. században és a XVII. század elején az emelkedés fázisában a mi területünkön ugyanazok, amelyeket Stanisław Hoszowski egész Közép-Európára vonatkozóan feltételez;³⁹ eszerint a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok árai gyorsabb tempóban emelkednek, mint más termékek, és a nyersanyagok árai gyorsabb tempóban emelkednek, mint már termékek árai. Az alapvető fejlődési irányzatok azonossága nálunk és más országokban lényegében a XVII. században is kimutatható.

A különféle termékek és árak csoportjai árszintjében új viszony alakul ki. Az árfejlődés hosszú időtartami átlagot tekintve lényegében a termelési költségek fejlődését fejezi ki, s ennek hatása nem maradhatott el a gazdasági életre, valamint az egyes társadalmi osztályok és csoportok egymás közti viszonyának alakulására.

³⁹ S. Hoszowski: *Revolucja cen w srodkowej Europie w XVI. i XII. w.*, Kwartalnik Historyczna 1961, 305.

A Galilei kör névsora 1912-ből

Csécsey Imre terjedelmes hagyatékának (OSzKK) rendezése közben került elő a Galilei kör alább közlendő névsora. A lista, — amellet, hogy a tagok tekintetében az első biztos támpontot nyújtja a történeti kutatás számára, s hogy a századelő társadalmi-politikai mozgalmainak kutatásához így számtalan kisebb adalékot, adandó esetben segítséget nyújthat —, közli a pontos lakcímeket, sőt a tagok egyetemi illetőségét. Ezért látszott indokoltnak, hogy mielőtt a Galilei kör társadalmi bázisának elemző feldolgozásához hozzákezdenénk, a névsort — amit addig is több kutató használhat — mintegy „műhelymunka” első darabját teljes terjedelemben közreadjuk.*

(Közli: Varga F. János)

* A névsor az 1911—12-es tanévből való. A listán több olyan tag nevét lehetett azonosítani, akik 1912-ben fejezték be egyetemi tanulmányaikat. Bár a lista nem egyezik meg pontosan a Galilei kör 1911—12. évi működéséről kiadott jelentés számadataival, arányaiban teljesen fedi azt. (Jelentés a Galilei kör 1911—12. évi működéséről. A Galilei kör kiadása Bp. 1912. — A taglátszám év végén 1052 — tehát 90-nel több volt mint a listán. A fakultások szerinti bontás arányaiban megegyezik.) Valószínű, hogy a névsor az év elején készült és az év közben belépettek neveit már nem tartalmazza.

A névsort eredeti formájában közöljük, még a hibás alfabetikus sorrenden sem változtattunk, kisebb elírások előfordulhatnak, mert a kézírás elég nehezen olvasható.

A szövegben előforduló rövidítések jegyzéke:

oh. (med) — orvostanhallgató
jh. — joghallgató
gyógysz. (gysrz., gysz., gy.,) — gyógyszerész
bh. — bölcsészhallgató
műv. növ. — művésznövendék
zene ah. — zeneakadémiai hallgató
állat oh. — állatorvosi egyetemi hallg.
okl. m. — okleveles mérnök
ip. műv. — iparművészeti növendék
j. szig. — jogszigorló
iparműv. növ. — iparművészeti növendék
kel. ak., ker. ak., kel.-ker. ak., k. a. k. a. — Keleti Akadémia
ép. — építész
orv. — orvos
tj. — tanárjelölt
tech. (techn), mh. — műegyetemi hallgató

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Ábrahám Mózes jh.	Deák Ferenc u. 19.	Székelyudvarhely
Acél Géza jh.	Kertész u. 43. IV/5.	Engel Jakab Bosuabrád.
Ács Gábor techn.	Szentkirály u. 47. fsz. 4.	
Adler János techn.	Lágymányosi út 17.	
Adler Izidor oh.	Lovag 22. I.	Győr
Áldor Vilmos jh.	Lövölde tér 2.	
Alexics Simon oh.	Ráday u. 40. III/20.	Homokbálványos (Temes vm.)
Altstädter Elemér oh.	Fh. Sándor u. 30/a	Rimaszombat
Altstädter Ernő oh.		Rimaszombat
Ambrus Tibor gyógysz.		
Angyal Sári bh.	Margit krt. 7. I.	
Angyal Vilma oh.	Üllői út 41. fsz. 10.	
Árvay Jolán oh.	Dembinszky u. 7. II/3.	
Asztalos Gyula jh.		
Asztalos Mihály techn.	József u. 5.	
Atlasz Jakab jh.		Nagykikinda
Atlasz Mór oh.	Király u. 67. II/10.	Magyarazlavica
Ausländer Lajos oh.	Baross u. 94. II/20.	Munkács
Beeske Frigyes jh.	Pesti magy. keresk. bank. bel- városi fiók	
Bodanszky János techn.		
Balassa Béla ker. ak.		
Bäck Miklós techn.	Villányi u. 10.	
Báder Lajos jh.	Izabella u. 29.	
Bakos János oh.		
Balassa József jh.	Fh. Sándor u. 19. III/12.	Szeged, Vörösmarty 7.
Balassa Zoltán jh.	Ferenc u. 26. II/11.	
Balaton Zoltán oh.	Üllői út 57. II/22.	Nagy Szalonta
Balázs Andor ker. ak.		Szekszárd
Bakonyi István tech.	Bezerédj u. 11. fsz. 2.	Veszprém, Malom u. 4.
Balázs Dénes tech.	Villányi u. 10. III/6.	Temesvár Erzsébetváros
Balázs Győző oh.		
Balázs István jh.	Nagymező u. 41. I/1.	
Balázs Jenő jh.		Pápa, Corvin u.
Baleán János műv. növ.		Ferencfalva u. p. Resica
Bálint László jh.		
Balkányi Pál oh.	Erzsébet tér 18. II/3.	Debrecen
Balog Benő tech.	Teleki tér 6.	
Balog Béla jh.	Rózsa u. 8.	
Bánfi János kel. ak.	Szentkirály u. 47.	
Bán Miklós tech.		
Bárdos Elemér oh.	Rákos u. 2. II/19.	
Bársony Jenő oh.	Üllői út. 52. I/2.	
Barta Ödön oh.		Kisvárdá
Barta Sándor tech.	Fh. Sándor u. 17. II.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Barta Sándor jh.		Hódmezővásárhely
Barta Sándor jh.	Dembinszky u. 10. II/35.	
Barta Sándor jh.	Váci krt. 32. Magyar Bank r.t.	
Basch Endre tech.	Visegrádi u. 4. III/24.	
Basch Imre jh.	Rákóczy út. 6. III/6.	Apostag
Basch Vera zeneak.	Oszlop u. 29.	
Bátor Viktor jh.	Lehel u. 5. II/31.	
Bátori Ferenc oh.	Népszínház u. 16. IV/2.	
Baum Andor kel. ak.	Gizella tér 2.	
Bauer László jh.		Hódmezővásárhely
Baumgartner Sándor oh.		Nagykároly
Beck Ignác állatoh.	Dob u. 106. I/12.	Nyiradony (Szabolcs m.)
Beck Károly oh.	Sólyom u. 18.	
Bedőné Hajnal Ilonka ker. ak.	Váci út 2.	
Beifeld Sándor okl. m.	Népszínház u. 59. I/9.	
Beleszlin Branko oh.	Üllői út 70. I/20.	
Bencsik Pál ip. műv.		
Benedek Béla oh.	Ovoda u. 44. IV/1.	N.Várad Teleki u. 5.
Benedek Tibor oh.	Röck Szilárd u. 29. III/3.	
Bercsi Lajos jh.	Ovoda u. 15.	
Bérczi Sándor oh.	Dobozi u. 21. II/16.	P-monostor
Berenyi Lajos tech.	Lukács u. 4.	
Berger Géza tech.	Andrássy út 81.	
Berger József jh.	Üllői út. 91/a. I/45.	
Berger Iván oh.	Lónyai u. 43. II/25.	Nagybánya
Berger Lajos jh.		
Berger Margit oh.	Ferenc krt. 19.	
Berger Sándor jh.	Bethlen u. 5.	
Berkes Imre jh.		
Bernancz Emil tech.	Tisza Kálmán tér 20.	
Bezdán Mihály jh.	Budafoki u. 20.	
Bien Zoltán oh.	Üllői út. 41. I/17.	
Bihary Sándor ker. ak.	Csányi u. 12. II/44.	
Binét Imre oh.		
Bittera Kálmán tech.	Ráday u. 34.	Jászberény
Blau Ödön oh.	Király u. 28. II/50.	
Blau Izidor oh.	Wesselényi u. 19. III/12.	Nagylak (Csanád m.)
Blazsevác Pál jh.	Népszínház u. 27. IV/28.	Zombor
Bloch Gyula oh.	Peterdi u. 18. III/2.	Érsekvadkert
Bloch Ernő jh.	Dembinszky u. 34.	
Blum Lajos oh.	Ovoda u. 19. I/13.	Pápa
Blumberg Raoul győgsz.		Temesvár
Bodanszky János tech.		
Bodor Lajos gyszr.	Fh. Sándor u. 17. II/28.	
Bokor Ferenc gyszr.		
Bokor Lajos ker. ak.	Baross tér 20. II/9.	Székelyudvarhely
		Király u. 24.

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Bokor Imre oh.	Kertész u. 4. III/9.	uo.
Bokor Ernő állatoh.	Rottenbiller u. 9. I/23.	
Bolgár Ferenc jh.	Bezerédj u. 3. I/15.	uo.
Bolgár Imre gysZR.	Baross u. 41. II/2.	uo.
Bolgár Imre jh.	Ferenc József rkp. 16. II.	Sopron, Bécsi u. 4.
Bory Gusztáv állatoh.	Szentkirály u. 47.	Keszthely
Boskovitz Zsigm. jh.	Szentkirály u. 6. II/22.	
Dr. Bosnyák Béla jh.	Rudolf rkp. 9. II/6.	
Böhm Jenő oh.	Üllői út. 34.	
Böhm Pál tech.	Fehérváry u. 15/b.	Arad
Brámer Henrik jh.		Hadrusbánya
Brandics J. Sándor oh.	Rákos u. 3. I/5.	
Braun Lajos jh.	Lónyai u. 15. I/7.	Nyitra
Brasch Zoltán oh.	Üllői út 52/b. II/4.	Baziásfürdő
Bretter Henrik tech.		Balázsfalva
Breuer Ernő j. szig.	Vas u. 18. fsz. 6.	
Breuer Lajos tech.	Almássy tér 15. III.	
Brichta Albert kel. ak.	Csányi u. 10. II/27.	Krasznó. Trencsén m.
Brichta Jela oh.	Izabella u. 69. II/19.	Ruttka
Brichta Leó ker. ak.	Csányi u. 10.	
Bródy Imre bh.	József krt. 7. II.	Arad
Brucker Lajos tech.	Vas u. 18. II/22.	Pécs, Indoház u. 20.
Brüll Gyula oh.	Budafoki u. 9. II/1.	Alsónyárasd Pozsony m.
Burger Dénes jh.	Újpest, Árpád út	
Burghardt Antal kel. ak.	Elemér u. 34.	uo.
Büchler Árpád jh.	Bethlen u. 41. II/8.	Füleke
Büchler József oh.	Röck Szilárd u. 27. III/21.	Zalaegerszeg
Czobor Tibor oh.	Ráday u. 14. II/3.	
Cukor Károly tech.	Kruspér u. 10. III/24.	
Cutrin József jh.	Veres Pálné u. 22.	Nagykároly
Csatkai József tech.		Darufalva (Sopron m.)
Cserháti Endre oh.		
Csermák Miklós gysZR.	Bezerédj u. 10. III/27.	
Csillag Ferenc tech.	Múzeum krt. 35. III/10.	Győr, Árpád u. 13.
Csillag József jh.	Kruspér u. 6—8. II/35.	Szentgál (Veszprém m.)
Csillag Sándor oh.	Attila u. 73. II/11.	
Csizik Béla jh.	I. Naphegy; Fenyő u. 4.	
Dankó József jh.	Dob u. 106. I/12. uo.	
Dalibor László gysZR.		Olaszliszka, Zemplén m.
Darnai Jenő jh.	Múzeum krt. 7. f. 11.	Pocsmegyer, Leányfalu
Dárday Aladár gysZR.	Lípót krt. 23. I/8.	Balaton Almádi
Dániel Szabó András oh.	Üllői út 70. III/38.	Abos (Sáros m.)
Dáné Gyula iparműv. növ.		Déva, Román u.
Deák István tech.	Kende u. 12. I/7.	Székesfehérvár Kossuth u.
		Gyulafehérvár
Deák Ödön tech.	Verpeléti út. 15. f. 3.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Deák Róbert oh.	Szobi u. 5. III/10.	Nagykikinda
Demeter Gyula oh.	Szentkirály u. 47.	Rozsnyó (Gömör m.)
Demeter Leó tech.	Pannonia u. 31. III/5.	Tab
Décsi Lajos jh.	Izabella u. 47. III/21.	ua.
Dénes József gysr.	Gyár u. 18.	
Déri Lázár oh.	Fh. Sándor u. 5. III/12.	Tata
Déutsch Ármin jh.		Szeged
Deutsch Ferenc kel. ak.	Ötvös u. 48. I/7.	
Deutsch Miksa gysr.	Rákóczy út 47. III/40.	Nyíregyháza
Deutschberger Jenő oh.	Szentkirály u. 6. II/20.	Zsolna
Devich Dezső kel. ak.		Baja
Diamant József jh.	Ferenc krt. 13. I.	
Dick István oh.	Innsbruck, Mária Terézia Str. 36.	
Dobó Pál tech.	Wesselényi u. 35.	uo.
Doktor Raoul kel. ak.	Andrássy út. 50.	Békés Csaba
Domokos József jh.		Jászapáti
Donáth Aladár oh.	Dessewffy u. 35. II/17.	Pápa
Donáth Dezső oh.	Népszínház u. 51. III/7.	
Drechsler Pál oh.		
Drechsler Simon oh.	Elemér u. 16. I/14.	Lovasberény (Fehér m.)
Dückstein Jenő tech.	Rózsa u. 20.	
Dukász Ferenc tech.	Kruspér u. 8. I/20.	Nagykanizsa, Rozgonyi u.
Dukesz Artur jh.	Vadász u. 30. II/16.	
Dukesz Zsigmond bh.	Vadász u. 30. II/16.	
Eckstein Béla oh.	István út 43. III/33.	Arad, Zoltán u. 6. I/12.
Ehrenreich Mariska oh.	Keleti pályaudvar érkezési oldal	
Eiser Oszkár tech.	Fehérvári út 16/a. f. 4.	uo.
Eisler Leó gysr.	Váci krt. 21. II/9.	Léva
Elek Alfréd jh.		
Elek Károly	Rákóczy út 7/c III/1.	
Elek Pál oh.	Ferenc krt. 44. III/8.	
Ellinger Gyula tech.		
Engel Hugo jh.	Aradi u. 65. I/13.	
Engel László jh.	Horánszky u. 7. I/11.	Hódmező Vásárhely
Engel Miklós jh.	Déli vasút	
Erdélyi Árpád gysr.	Gyár u. 18.	
Erdélyi Ede oh.	Váci út. 6. II/13.	
Erdélyi József oh.	Bajnok u. 12.	
Erdélyi Sándor tech.	Kmetty u. 19. III/28.	ua.
Erdős Jenő jh.	József krt. 44.	
Erdős Lajos oh.		
Erdős Mátyás oh.		Zalakoppány
Ernst Lajos ker. ak.		Baja
Ernst Zoltán oh.	Lónyai u. 15. III/3.	P.Péterháza
Fábián Henrik ker. ak.	Villányi u. 10.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Fábián Pál tech.		Sopron
Faith Olga gysr.		
Faludi Ferenc jh.		Csepreg
Faludi Miklós oh.	Nagymező u. 25. II/17.	
Faragó Dezső jh.	Tompa u. 14.	
Farkas Aladár oh.	Cucor u. 4. I/6.	Kassa (Tutor u.)
Fazekas Sándor jh.	Vörösmarty u. 18/a. I/11.	
Fehér Géza jh.	Garai u. 21.	
Fein Mátyás tech.	Ferenc József rkp. 1. II/19.	
Dr. Fejes Béla oh.	Dohány u. 90. I/4.	
Fekete Iván oh.		Körösberény
Fekete Péter oh.	Kun u. 12. III/28.	
Feldmann Aladár tech.	Ráday u. 14. I/6.	Léva
Feldmann Géza államszámv.	Hernád u. 43. III/5.	
Feldmann Jenő kel. ker. ak.	Király u. 24.	Fertőszentmiklós
Fényes Erzsébet oh.	Erzsébet krt. 9.	ua.
Fényes Piroska bh.	Erzsébet krt. 9.	ua.
Fenyvesi Andor bh.	Dob u. 9.	
Ferenc Imre kel. ak.	Ovoda u. 41. I.	
Ferenc Pál oh.	Hungária krt. 184. I/12.	Szigetvár
Feller Imre oh.	Rákos u. 3. I/6.	
Fischer Imre jh.	Kertész u. 39. I/4.	Ónod
Fischer Pál oh.	Átlós u. 1/e. III/25.	
Fischl Béla	Nádor u. 31.	
Fischl Tibor jh.	Csarnok tér 4.	
Fischmann Sándor gysr.	Damjanich u. 49. II/4.	
Flamm József jh.	Damjanich u. 46. III/6.	ua.
Flamm Sándor oh.	Damjanich u. 46. III/6.	ua.
Flegmann Ernő oh.	Király u. 44. I/14.	Nagyvárad
Fleischer Lajos mérnök	Papnövelde u. 8. II/14.	ua.
Fleischner László oh.	Villányi u. 10.	Sátoraljaújhely Kazinczi u. 18.
Fleischer Erzsébet bh.		Monostorpályi (Bihar m.)
Fleissig József jh.	Oszlop u. 36/b.	
Fodor Adolf jh.	Zsigmond u. 68. I/2. em. 4.	
Fodor Imre tech.	Izabella u. 41. I/9.	
Fodor István jh.	Üllői út 3. f. 2.	
Fodor Jolán oh.	Alkotás u. 27.	
Dr. Fodor Márk tanár	Síp u. 13. I/10.	Csillagmajor u.p. Sárosd
Fodorovszky László ker. ak.		Nagyszében
Fodor Oszkár oh.	Kölcsey u. 4. IV/7.	Zilah
Fodor Zoltán oh.	Fh. Sándor u. 25. III/25.	Kaposvár
Dr. Forgács Rezső gysz.	Zsigmond u. 6. IV. 39.	Lipiti Rozsaház
Fonyó Ákos oh.	Ovoda u. 40. I/5.	
Forray Árpád tech.	Karpfenstein u. 2.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Fóti József jh.	Szentkirály u. 3. III/2.	Abaujszántó
Földes István jh.	Ráday u. 5. III/2.	Győr, (Baross u. 36.)
Földes Zsigmond oh.	Ludoviceum u. 4.	
Földi Emil oh.	Wesselényi u. 19. II/8.	Szabolcs
Frank Jenő oh.		
Frank Klára oh.	Semmelweis u. 2. II/4.	
Frank László jh.	Semmelweis u. 2. II/2.	
Frank László jh.		
Fränkel Pál jh.	Falk Miksa u. 6. III/6.	
Frankl Ede jh.	Átlós u. 1/c I/2.	
Fráter Miksa jh.	Újpest (Kossuth u. 54.)	
Freud Géza tech.	Kende u. 12. I/7.	Székesfehérvár
Freund Simon oh.	Kende u. 12. fsz. 2.	Tusnok (Pest m.)
Freier Gyula oh.	Angol u. 19.	
Freisinger Vilmos oh.	Prater u. 9. I/9.	
Frey Artur jh.	Lónyay 9. II. ép. I/6.	
Fried Ármin oh.	Falk Miksa u. 17. II/3.	Nagyszombat
Fried Béla tech.		Nána
Fried Dezső oh.	Üllői út 61. III/29.	
Friedler Imre jh.	Dalnok u. 9. I/14.	ua.
Friedmann Aladár oh.	Fehérvári út 15/a.	
Friedmann Dezső oh.	Kispest (Petőfi u. 24.)	
Friedmann Mór jh.	Dob u. 70. II/13.	
Friedmann Sándor jh.	Károly krt. 8. III/16.	Világos (Arad m.)
Friedmann Simon jh.		
Friedmann Teréz oh.	Felső Erdősor u. 38. III/19.	
Friedrich László oh.	Kossuth Lajos u. 4.	
Fusch József jh.	Bezerédj u. 3. III/25.	
Gaal Andor oh.		Rimaszombat
Gábor István jh.	Ferenc krt. 39. IV/4.	
Gábor Miklós tech.		
Gabos István kel. ak.	Kispest (Üllői út 93)	
Gál Dénes oh.		
Gál Béla jh.	Szerecsen u. 45. III/16.	
Gál László tech.		
Gansl Dezső tech.	Múzeum krt. 7. II/22.	
Garai Gyula jh.	Kecskeméti u. 8. II/27.	Zalaegerszeg Batthyány u. 218.
Garai Sándor tech.	Kecskeméti u. 8. II/27.	
Gáspár Pál bh.	Révay u. 14. II/10.	Pécs, Imrédi Dénes u. 4.
Gatmann Böske bh.	Izabella u. 96. III.	
Gattein Gábor tech.	Rózsa u. 98. III/27.	
Gelléri Gyula jh.	Bulcsu u. 9.	
Gellér János gysz.		Nagymaros
Gellér Andor gysz.		
Gellért Andor jh.	Hajós u. 25. I/2.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Gellért Vilmos jh.	Horánszky u. 26. fsz. 5.	ua.
Gergely Jenő oh.	Baross u. 9.	
Gergely Lajos tech.	Baross u. 9. I/3.	
Gergely Marcel tech.		
Gerle Margit bh.	Ferenc krt. 3.	
Gerő Imre tech.	Átlós u. 1/b.	
Gimesi Sándor mérnök	Mária u. 10 II/12.	Hajdúhadháza
Gimes Miklós orvos	Alsóerdősor u. 7.	
Glück Béla oh.	Kisfaludy u. 24 I/4.	Mezőtúr
Glück Sándor jh.	Kisfaludy u. 24 I/4.	Mezőtúr
Glück László jh.	Aradi u. 62. I/2.	
Glück Sándor jh.	Rákóczy út 32. IV/32.	Kunszentmárton
Glück Sándor jh.		
Goldberger Béla jh.	Aggteleki u. 5. III/20.	
Goldberger Ferenc oh.		
Goldberger Ilona oh.	Podmaniczky u. 71. I.	Temesvár
Goldberger Izidor tech.		
Goldner Dezső tech.	Wesselényi u. 11. I.	
Goldstein Nándor gysz.		Tolcsva
Gombos Ernő k. a.	Villányi u. 10.	Kolozsvár (Ferenc József út 13.)
Gombos Béla tech.	Villányi u. 10.	
Gondos József oh.	Kazinczy u. 6/b. II.	Jászberény
Gönci Ferenc tech.		
Gosztonyi Vilmos oh.	Teréz krt. 6.	
Gottfried Béla oh.		Miskolc
Grosz Rezső oh.	Föld u. 31.	
Goldmann Leó oh.	Népszínház u. 37. III/2.	
Gottfried Géza oh.	Rottenbiller u. 10. IV/30.	Liptószentmiklós
Görög Rudolf tech.	Váci krt. 45.	
Graber Jenő tech.	Kartács u. 27.	
Grätzer István oh.	Déri u. 14. II/2.	Soltvadkert
Greiner Andor tech.	Alsóerdősor u. 20. III/39.	
Greiner Andor tech.	Lovag u. 3. II/4.	
Gremspeiger Ferenc		
Dr. Gróf Ignác jh.	Fh. Sándor u. 17.	Szoboszló
Grósz Henrik gysz.	Petőfi u. 3. III/17.	
Grósz Henrik tech.	Üllői út 21. III/7.	Mezőtelegd
Grósz Péter oh.	Király u. 86. III/16.	ua.
Groszmann Ernő oh.	Ráday u. 26. 1/2 em. 7.	
Grünbaum Péter oh.	Király u. 77. I.	
Grünblatt Böske bh.		
Grünberger Emil oh.		
Grüner Oszkár jh.		
Grünfeld Lajos bh.		
Grünner Mór gysz.		Gyöngyös

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Grün Sándor kel. ak.	Dob u. 16. I/36.	Besztercebánya
Guttmann Jenő jh.	Damjanich u. 23.	
Guttmann Lajos jh.	Károly krt. 9. III/10.	Szatmár
Guttmann Lajos tech.	Kruspér u. 5—7. III/49.	
Guttmann Szidónia	Szív u. 50. III/51.	
Gutovein Ádám tech.	Verpeléti u. 7. II/2.	Cservenka (Bács m.)
Guth Jolán bh.	Garay u. 4.	
Gyenes Ernő oh.	Nagymező u. 25. II/17.	Abaújszántó
Gyenes Oszkár jh.		
Gyenes Sándor jh.	Zápor u. 90.	ua.
Gyetvai János jh.	Zsigmond u. 7. I/13.	
Gyöngyösi Nándor bh.	Dalnok u. 9.	
Györfi Ede tech.		Bicske
Gyulai István jh.		
Gyurkovics Mariska gysz.		Nagykároly
Hiller János ker. ak.	Közraktár u. 12/a. IV/1.	Rózsahely
Hirschl Alajos tech.	Izabella u. 52.	
Hockstock János kel. ker. ak.	Szív u. 50. f. 12.	
Hoffmann Ida bh.	Teréz krt. 1/a. III/8.	
Hoffmann Pál zeneak.		Nyíregyháza
Hoffmann Pál oh.	Teréz kert. 1/a. III/8.	Siófok
Hoffmann Pál tech.	Fővámter 10.	
Hoffmann Zoltán	Közraktár u. 12/a. IV/1.	Kis Selmec
		u.p. Nagy Selmec
Hoffner Ferenc mérnök		Sopron
Holek István ker. ak.	Retek u. 37. f. 4.	ua.
Holzmann Géza jh.		Máramarosziget
Honty László oh.	Margit krt. 72.	
Höniger Félix jh.		Újszentanna
Horn Bódog jh.	Hold u. 20.	
Horváth István jh.	Szondi u. 37/b I/13.	Szeged (Széchenyi tér)
Horváth Béla jh.		Kecskemét (Körösi u. 4.)
Hoselitz Gyula oh.	Szentkirály u. 3. III/29.	Izamnitz (Liptó me.)
Höflich Béla jh.		
Hönig Miklós oh.	Röck Szilárd u. 20. III/3.	Nagyszombat
Hum János k. a.	Vámház krt. 10. III/20.	Zsombolya
Huppert Leó jh.	Erkel u. 18. II/24.	Monok
Hushek Károly jh.	Irányi u. 18. f. 7.	
Huszár Endre oh.	Lónyai u. 9. I/6.	
Huszár László ker. a.	Erzsébetfalva (Soroksári u. 23.)	
Herzl Jenő gysz.		Ada (Bács m.)
Heltai Tibor k. a.	Mozsár u. 9.	
Herbazsek Mihály k. a.	Kispest (Üllői út 93.)	
Hessmann Imre oh.	Szentkirály u. 6. II/20.	Mohár (Baranya m.)
Herzfeld Ervin jh.	Dembinszky u. 29. I/12.	
Herz Vilmos jh.	Erzsébet tér 4. II/11.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Herzog Lajos oh.		Bátorszeri (Esztergom m.)
Hessmann László oh.	Kossuth Lajos u. 13. II/16.	
Hetényi Mátyás oh.	Röck Szilárd u. 29. 1/2 em. 2.	
Hevesy Béla műv. isk.	Újpest (Löwy u. 5.)	
Hévéry Tivadar oh.	Fehérvári út 40. III/4.	Baja-Szent István
Halmányi Ferenc oh.		
Halmos Dezső oh.		
Harnitz Jenő oh.	Bérekocsis u. 12. III/11.	
Havas Andor tech.	Ügynök u. 8. III/6.	
Havas Gyula tech.	Kálvária u. 21.	
Hanter Arnold		Temesvár
Krausz Móric oh.	Üllői út 21. fsz. 4.	
Krausz Renée oh.	VIII. Rákóczi u. 57/b III. 8.	
Krecsák Gyula ker. ak.	Nagymező u. 58. II. 17.	Zilah
Krémer Oszkár oh.		
Krieshaber István jh.	Lónyai u. 9. udv. 1. 6.	Kiskunhalas
Kugel Sándor jh.		Trencsén Sán
Kulinyi Ernő jh.		Szeged, Oroszlán u. 13.
Kulka Hugó oh.	Wesselényi u. 55. 1/2 em. 12.	
Kummer Gyula techn.	Bercsényi u. 3. III. 16.	Zalaegerszeg
Kunvári Aurél tech.	Wesselényi u. 20.	Boglár
Kun Dezső oh.	Üllői út 21.	Kiskunhalas
Kunitzer István oh.		Tahitótfalu
Kutta Zsigmond jh.		Pécsvárad
Kürschner Arthur jh.		
Kácsér Dezső, med.	IX. Üllői u. 71. II. 2.	Trencsén
Kádár Imre jogh.	Szentkirályi u. 47.	Komárom, Izsák u. 18.
Kalocsay Kálmán orv.	F. Sándor u. 25. III. 17.	
Kallós Kálmán tech.	Akadémia u. 5.	
Dr. Kalmár Simon jh.	Garai u. 50. II. 19.	Zenta
Kállai Ernő bölcész	I. Győri u. 13.	
Kálmán Béla jh.		Trencsén
Kálnai András ép.	I. Kende u. 14.	
Kandel Henrik orv.		
Kann Imre, Leipziger Handels- hochschule		
Kapus Lajos med.		Szarvas
Karczag Rezső orvost.		Nagykanizsa, Kazinczy u. 6.
Kardos Béla tech.	József krt. 11. III. 16.	
Kardos Imre orvos	Lónyai u. 27. III. 5.	
Kardos István jh.	VI. Kiss János u. 6.	Törökszentmiklós
Kardos István jh.	Ötvös u. 29. II. 4.	Debrecen, Piac u. 58.
Kardos László bh.	II. Orgona u. 7.	Szécsény (Nógrád m.)
Karsay Tivadar med.		Arad, Asztalos S. u. 4.

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Kartal Árpád orvos		Óbeszterce
Kartal Alfréd tech.		
Kassay Gyula ker. ak.		Székelyudvarhely
Kassovitz Rezső orvos	Népszínház u. 16. II. 7.	Kamenico, Szerémség
Kaufmann Aladár orvos	Szigony u. 34. I. 7.	
Keleti Artur orvos	Koronaherceg u. 11.	
Kelen László bölcsész	Bajza u. 15. I.	
Kelen László jh.	Klauzál tér 6. II. 8.	Nagy-Kálló
Kelen Margit bh.	Bajza u. 15.	
Keller Aranka orv.	VI. Dávid u. 11. II. 19.	
Keller Bence tech.	Csalogány u. 7.	Kiskunhalas, Alsó-Ná-
Keltener Dezső jh.		das
Keltermann Ernő jh.	Üllői út 34. IV. 6.	Felsőbotfalú, Vágújhely
Dr. Kemény Aladár jh.	Mérleg u. 9. III.	
Kemény Irma bh.	II. Oszlop u. 33 b.	
Keme Ármin med.		Klin-Namesztó (Árva)
Kemény László med.	Szentkirályi u. 6. II. 20.	Vízakna, (Alsófehér m.)
Kémeri Dezső med.	Thököly út 38. fsz. 3.	Halas
Kenéz Jenő orvos	Főherceg S. u. 38. II. 20.	Jászsós-szentgyörgy
Kende János med.	Üllői út 21. III. 2.	Csátszécs, Zemplén
Kende Vidor med.	Nefelegcs u. 40. I. 1.	Pápa, Kossuth u. 20.
Kende Zoltán med.	V. Ügynök u. 11.	
Kendi László k. akad.	Wesselényi u. 18.	
Kendi Sándor tech.	Wesselényi u. 18.	
Kendi Zoltán jh.		
Kepes Pál oh.		
Kerekes György bölcs.		Diósgyőr, Borsod m.
Keresztély Aladár jh.		Szinérváralja Szatm. m.
Kern Kálmán oh.	Ovoda u. 19. III. 7.	
Kernstok Béla tech.		Haag (Holland)
Kertész Miksa jh.	Dob u. 3. III. 23.	
Kertész Rezső jh.	VIII. Mária u. 11. fsz. 4.	Nagy-Tóti p.u.
Kertész Salamon jh.	Mozsár u. 9. II. 11.	Sepsiszentgyörgy
Kertész Tivadar oh.	Wesselényi u. 25. III.	
B. Kiss Mihály oh.	Üllői út 21. III. 7.	Karczag
M. Kiss Lajos bh.		Kisújszállás
Kisfaludy Károly jh.		
Kisfaludy Sándor med.	Bors u. 20.	Dunaszekcső
Kishonti Barna bh.	Győri út 13.	
Kisteleki Károly med.		Szeged, Maros u. 39.
Klár Gyula jh.		
Klauber Dezső med.	Váci krt 80.	
Klein Artur jh.	VI. Aradi u. 16. f. 6.	
Klein Béla jh.		Felsőszentgyörgy
Klein Jenő jh.	Népszínház u. 59. III. 5.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Klein József med.	X. Máv. telep	
Klein Irén med.	Lisznyai u. 5.	
Klein István med.	Üllői út 57. II. 22.	Léva, László u.
Klein Károly med.	Csepreghy u. 4. III. 19.	
Klein Lajos gysr.		
Klein László med.	VIII. Vas u. 15/a III. 44.	Ungvár, Széchenyi tér 31.
Klein Márton Lipót med.		
Klein Miksa med.	Újpest, István u. 9. I. 24.	
Klein Ottó jh.	Dalnok u. 5.	
Klein Zsigmond med.	VIII. Hunyadi u. 24. II. 6.	
Klingel Gabriella zeneak. h.	VIII. Magdolna u. 6/a f. 5.	Nagybiccse
Kohn Márton jh.		
Kohlbach Emil tech.	Elemér u. 38.	Mezőtúr
Kohut István tech.	Kruspér u. 5—7. f. 9.	Losonc
Komlós Aladár bh.	Üllői út 53/a I. 12.	Zólyom Lipese
Komlós Gyula med.	Laudon u. 9. III. 1.	Ebed
Komlós János med.	Rákóczy út 71. III. 10.	
Dr. Konrád Géza gysz.	Visegrádi u. 3. I. 3.	
Kopácsi Sándor gysz.		
Kopf Sámuel med.	Damjanich u. 51. III. 20.	Kispest
Korányi Emil jh.		Székesfehérvár Selyem u. 44.
Karády János jh.	Ballagi Mór u. 4. III. 8.	Debrecen
Kórody István jh.	Arany János u. 33.	Debrecen
Kórody György tech.	Arany János u. 33.	Környe (Komárom)
Kozma Sándor tech.	VII. Damjanich u. 51. I. 5.	
Kozma Viktor k. ak.	VI. Dessewffy 26. III. 26.	
Kovács Andor jh.	Lónyai u. 26. I.	
Kovács Ferenc tech.	Lágymányosi út 17/b II. 4.	
Kovács Gyula tech.	Liszt F. tér 14.	
Kovács Pál med.	Bakács tér 7. fsz. 1.	Nagykőrös, Jókai u. 70.
Dr. Kovács Sándor jh.	Dob u. 108. III/1.	
Kovács Sándor med.	VII. Thököly út 15. II. 10.	Győr, Deák u. 25.
Köves István med.	Üllői út 95. II. 62.	
Krämer Dezső med.	Vörösmarty u. 19. I. 4.	Dunapentele
Kramer Pál oh.	Főherceg S. u. 15. fsz. 6.	
Krassó Dezső k. ak.	Vörösmarty u. 19. I. 8.	
Krausz Árpád oh.	Dob u. 89. II. 10.	Kaposvár, Zrinyi u.
Krausz Ilona oh.	II. Fény u. 2/a.	
Krausz Imre oh.	VIII. Baross u. 72.	Pápa, Szt. László u. 19.
Krausz Leó László med.		Szabadka
Harstein Ernő tech.	Új műegyetem	Huszt
Harstein Imre gysr.		Nyíregyháza
Hay László oh.	Üllői út 95. I. 44.	Mezőtúr
Hecht Oszkár jh.	Rottenbiller u. 5/c. I. 4.	Tild (Bars m.)

Név (fakultás)	Lakás	Vidék cfm
Hegedűs Béla oh.	Tisza Kálmán tér 6. IV. 44.	
Hegedűs Jenő jh.	Váci út 4.	
Heisler Gáspár jh.		Kiskőrös
Héller Lenke bh.	Gyöngytyúk u. 3. II.	ua.
Héller Aranka oh.	Fothy út 22.	
Héller Dávid jh.		Zenta Dr. Schlesinger Jenő
Halász Jenő oh.	Mátyás tér 12. III. 40.	
Halász Béla	Szentkirály u. 23. f. 1.	
Halász Arnold polg. isk. tj.	Almássy tér 17. II. 30.	
Halasi Miksa	Sas u. 24. I.	Nyitra
Handly Salamon áloh.	Dembinszky u. 10. II. 35.	Zalaegerszeg
Hecht Márton oh.	Garay tér 2. III. 14.	ua.
Haas Lajos oh.	Lónyai u. 27. III. 3.	Komárom, Jókai u. 3.
Hajdu Géza gysz.		Ajak (Szabolcs m.)
Laczka Sándor orvos	Ráday u. 22. III. 6.	Túrkeve
Cs. Ladó István ker. ak.		
Lajti István bölcész	Ernő u. 28. III. 40.	
Lantos Albert med.	Üllői út 21. III. 3.	Nagyborosnyó, Három- székm.
Borsodi és Katymási Latinovits Tibor Kel. ak.		
Laudesz József jh.	I. Tárnok u. 10. I. 2.	
Laufer Miklós oh.	Mária u. 23.	Nyíregyháza
Laufer Nándor techn.	VIII. Tisza Kálmán tér 2.	Kajal, Pozsony m.
Láczér István kel. ak.	Szentkirályi u. 47. félem. 3.	
László Árpád jh.	Népszínház u. 42.	
László Béla jh.	Sziget u. 11. fsz. 2.	
László Béla jh.	Ferenc krt. 41. I. 2.	
László Jenő gysz.		
László Jenő jh.	Ügynök u. 16. III. 4.	
László György techn.	József krt. 25. III. 24.	
László Samu áloh.	Aréna út 68. I. 9.	Abaúj-Szántó
Lázár Manó mh.		Arad, Andrássy tér 17.
Ladovszky Tódor jh.	Pannónia u. 21. IV.	Ugyanaz
Lefkovits Hermann orvos	Mária u. 23. II. 17.	
Leichter Aladár techn.		Tiszapüspöki
Leidner Miksa orvos	Üllői út 65. I.	Besztercebánya
Leitner K. Miksa jh.	Izabella út 76.	
Leipniker Mátyás techn.	Klauzál tér 7.	
Lenárt Vilmos orvos	Thököly út 42. I. 1.	Nagyszombat
Lengyel Béla techn.		
Dr. Lengyel László jh.	Klauzál u. 34.	
Lendvai Lajos jh.	Üllői út 34. IV. 2.	
Lesmann Jenő techn.		Fogarás
Lévai Mihály orvos	István út 5. I. 14.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Lévai Pál tech.	V. Rudolf tér 6. III. 15.	
Licht Simon gysz.	Baross u. 36. III. 23.	
Lichtenberg György jh.	Nádor u. 31. II. 8.	
Lichtenstein Jenő jh.	Üllői út 71. II.	
Lichtig Artur tech.	Király u. 23. II. 47.	Eperjes, Fő utca 134.
Liebermann Jakab jh.	Kazinczy u. 11.	
Lindner Bertalan bölcész	Wesselényi u. 22. f. 11.	Eger (Heves m.)
Lipschitz Endre orvos	József krt. 62. II. 15.	Vencsellő (Szabolcs m.)
Lobstein Árpád jh.	Fh. Sándor u. 30/a III. 27.	Lupesz (Hunyad m.)
Loránd Jenő bh.	Kende u. 12. II. 10.	
Loránt Lenke, med.		
Lóránt Aladár med.	Múzeum krt. 10. III. 23.	Pápa, Jókai u. 14.
Lórta Aladár med.	Práter u. 9. I. 9.	Szeged
Löblovich Miklós med.	Dembinszky u. 46.	Szolnok
Löffler László med.	Hold u. 29. fsz. 1.	Abony, Pest m.
Lőrinczi Barnabás orvos	Kohári u. 19/b. II. 18.	Nyírbátor
Lövinger Gábor bh.	Kazinczy u. 35. II. 6.	
Löwi József jh.	Izabella u. 90.	
Löwy László jh.	VIII. József krt. 10. III. 1.	Löwy és Tsa. Kem. gy.
Löwinger Mózes jh.	Lónyai u. 15. I. 7.	Nyitra, Pór u.
Lukács Ernő orvos	Andrássy u. 77.	
Lukács Feodor orvos	Üllői út 21. III. 7.	Sarajevo, Ooruja Hisetz 7.
		Nagykároly
Lukács Miklós jh.	Béerkocsis u. 29. I. 2.	
Lukács Tibor tech.	Liszt Ferenc tér 8. III.	
Hajdu Lilly oh.	Aréna u. II/a II/15.	ua.
Dr. Hajdu Margit orvos	Aréna u. II/a II/15.	ua.
Hajnal Antal jh.	Szövetség u. 35. f. 8.	
Dr. Halasi Béla jh.	Visegrádi u. 30. IV. 10.	
Halász Jenő jh.	Kőbányai út 31.	Erzsébetfalva, Kertész u. 29.
		Siófok
Halász Imre mh.	Népszínház u. 38. f. 2.	ua.
János Andor jh.	Bors u. 16.	
Imre Sándor jh.	Aradi u. 22. III. 7.	
Ivanovich István jh.	Damjanich u. 23.	
Járay József oh.	Tűzoltó u. 33/c II. 34.	
Juhász Jenő bh.	Klotild u. 22. III. 22.	Győr
Kürschner Béla jh.	Liszt Ferenc tér 14.	
Kürschner Jenő jh.		
Kürcz Hugó jh.		
Magaziner Elemér oh.	Lipót krt. 1.	
Magyar László bh.		Óbecse (Sas u. 18.)
Magyary Lajos bh.	Táltos u. 14. f. 2.	Varsak (Szilágy m.)
Majláth Antal oh.	József u. 6. III. 17.	
Major Kálmán gysr.		Székesfehérvár Budai út 1.

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Makovicky Igor jh. Makovicky Vladimír jh. Maksay László mh. Malagurszky Lőrinc jh.	Kőfaragó u. 7. III. 2. Bercsényi u. 3. III. 16. József krt. 10. III. 1.	Rózsahegy Zalaegerszeg Szabadka, III. Illés u. 60.
Malejcsics Miron oh.	Baross u. 36. II. 18.	Novi Popján u.p. Belovár.
Mandl Zsiga jh. Mándoki László oh. Mannheim Károly bh. Markovics Imre oh.	Izabella u. 76. I. 14. Lipót krt. 20. Sas u. 19. Rákóczi út 6. III. 2.	Nagyvárad, Nagy Sándor u.
Markovics István képzőm. növ. Márton Dezső oh. Mauthner Jenő jh. Mayersberg Gyula tech. Medgyes László jh. Méray Imre jh. Mérő Nándor bh. Mérő Sándor gysz. Dr. Messer Béla orvos Mester Sándor mh. Mészáros Dezső mh. Metz Béla k. ak. Mezei Albert mérnök Mezei Richárd jh. Miszachi Richárd jh. Molnár Aladár ker. ak. Molnár Béla jh. Molnár Ernő bh. Molnár Henrik jh. Molnár József tech. Molnár Kálmán jh. Molnár Miklós gysz. Molnár Nándor mh. Morgenstein Dezső jh. Moskovics Albert gysz. Moskovics Jenő mh. Moskovitz Lajos oh. Müller Ernő kel. ak. Müller László Nádas Aladár jh. Nagel István gysz. Nagy Lajos jh. Nagy Vilmos tech. Nagy Vilmos jh.	Izabella u. 12. f. 1. Kecskeméti u. 6. Üllői út 15/b I. Alkotmány u. 19. Reáltanoda u. 13. f. 3. Nagyfuvaros u. 16. III. 25. Fh. Albrecht u. 7. f. 4. Bálint u. 6. József krt. 36. III. 18. Klauzál tér 15. Zárda u. 34. Dávid u. 1. III. 16. Csányi u. 10. II. 27. Erzsébetfalva (Soroksári út 39) Országház Kruspér u. 8. I. 14. Fehérvári út 21. f. 7. Révai u. 14. Mészöly u. 4. III. Dob u. 34. I/1. Dalszínház u. 2. I. Szövetség u. 28. Nádor u. 18. Izabella u. 94. II. 20. O u. 3.	ua. ua. Nagyszeben ua. Lugos Kaposvár Püspökladány Jánoshalom ua. Mándok (Szabolcs m.) Bégaszentgyörgy Nagykároly Hódmezővásárhely Galgóc ua.

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Neményi Bertalan jh.	Erzsébetfalva (Hunyadi u. 32.)	
Neményi Jenő gysz.	Üllői út 68. I/11.	
Nemes Viktor jh.	Kecskeméti u. 4. II. lépcs. I. 24.	S.A.Újhely
Német Mihály oh.	Lipót krt. 25. II. 15.	Csorna (Sopron m.)
Neumann Adolf oh.	Rombach u. 6. III. 34.	Ipolyság
Feldmann Salamon oh.	Rombach u. 6. III. 34.	
Neumann Jenő gysz.	Kertész u. 27. III. 19.	
Neumann Lajos oh.		Nagykanizsa
Neusinger Ottó tech.	József krt. 82. III. 3.	Eperjes
Nikolics Milivoj gysz.	Vár (Várgyógyszertár)	
Nobl Jakab oh.	Ráday u. 22. III. 6.	Mezőtúr
Oláh László gysz.		Szabadka
Opmann Aladár tech.	Vas u. 18. II/22.	
Örley Dániel oh.	Rákóczy út 49. III/22.	Mezőtúr
Ormos Pál oh.	Átlós u. 1/a III/2.	
Ornstein Lajos	Síp u. 5. III. 19.	Karaptanya u.p. Hajdu- bösörmény
Országh Nándor oh.	József krt. 53. II. 18.	Kondoros (Békés m.)
Ösztreicher Andor jh.	József krt. 80.	
Ottó Albert bh.	Vérmező u. 10—12.	
Ötvös Adorján zeneak.	Kertész u. 10.	
Pál Andor mh.	Damjanich u. 34. II. 27.	
Pál Lajos oh.	Szentkirály u. 3.	
Pálmai Sándor	Wesselényi u. 46. III. 22.	
Pártos Andor gysz.	Batthyány u. 59.	
Pártos Imre oh.	Erzsébetfalva, János u. 8.	
Pauletti Orestes oh.	József krt. 22. I/11.	
Paunz István jh.	Pozsonyi út 15.	
Pécsi Illés oh.	Gr. Haller u. 54. I/6.	na.
Perl Jenő jh.	Német u. 14. II. 12.	
Peincz Tibor jh.	Király u. 23. II. 14.	
Perceller Pál nihilista	Deák tér 1.	
Perl Imre jh.	Nap u. 3. II/6.	Hódmezővásárhely
Petényi Géza oh.	Kispest, Petőfi u. 3.	
Pető Ernő oh.	Tisza Kálmán t. 28. I. 45.	Békéscsaba
Pető György jh.		K-k félegyháza
Pető György jh.	Király u. 10. III. 19.	K-k félegyháza
Pető Sándor oh.		
Petrovic Markó jh.		
Pfeifer László oh.	Petőfi u. 3.	
Pfeifer Zsigmond oh.	József krt. 83. II. 10.	Zalaegerszeg
Pickler Ottica	Baross u. 11.	
Pogány Béla tech.	Aradi u. 69.	
Polányi Mihály oh.	Bécsi u. 4. IV. 17.	
Polgár György tech.	Margit rp. 53. III. 24.	Szombathely, Jókai 15.
Polgár György jh.	Molnár u. 29. II. 7.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Polgár László oh.	Rákos u. 8. I. 23.	
Pollacsek Károly oh.	Rottenbiller u. 1. IV. 33.	
Pollák Kálmán jh.	Aggteleki u. 5. II. 24.	
Pollák Kálmán jh.		
Pollák Lajos bh.	Dobozi u. 21. II. 16.	Beled (Sopron m.)
Pollák Miksa tech.	Kruspér u. 8. fsz.	Nagykanizsa
Pólya László jh.	Arany János u. 29.	ua.
Popovici Viktor k. a.	Hársfa u. 31. II. 8.	Algyógy (Hunyad m.)
Popper Béla k. a.	Hársfa u. 59. I.	Zólyomradvány
Popper Gyula oh.	Bezerédj u. 6. III. 16.	Lugos
Popper Imre jh.		Hmvásárhely
Porjesz Emil oh.	Ilka u. 49. I. 12.	Újbeszterce (Trencs. m.)
Prager Márton oh.		
Preis Aladár jh.	Damjanich u. 51.	ua.
Preis Gyula oh.	Damjanich u. 51. I/5.	
Popper Sándor jh.	Baross u. 4. II/12.	
Putz Jenő oh.	Visegrádi u. 23. f. 3.	Esztergom
Rabinek Mór tech.	Andrássy út 57. III.	
Rác Imre zeneakad.	Lipót krt. 9. III. 5.	Arad, Baross Béni t. 2.
Rác István bh.	Alkotás u. 35. II. 26.	Komárom
Radó Béla oh.	Thököly út 20. I/11.	
Radó Károly jh.	Rákóczi út 68. II. 16.	
Rajna Leó oh.		
Rákos Ferenc jh.	Dr. Radák Henrik cz. Báthori u. 5.	
Rákos Sándor jh.	Andrássy út 25. Dr. Füredi cz.	
Rákosi Mátyás k. k. a.	Alsóerdősor u. 36. I/11.	
Rehberger Zoltán tech.	Dohány u. 39. f. 3.	Szilsárkány (Sopron m.)
Reich Dávid oh.	Dohány u. 28. I/17.	
Reich Jenő mh.		
Reich József mh.	Alvinci u. 28.	Temesvár, Józsefváros
		Hunyadi u. 39.
Reiss Renée oh.	Márvány u. 25. fsz.	
Reissmann Jenő jh.	József krt. 22—24.	Sárvár
Reizmann Z jh.	Szabadság tér 11. IV. 8.	
Révész Andor bh.		
Révész Gizella oh.	József krt. 69. IV. 53.	Szombathely
Rieger Zoltán gysz.		
Riesz Vilmos oh.		
Rimai József jh.		Simontornya (Tolna m.)
Ripp Zoltán gysz.	Bérekcsis u. 18. I/3.	
Robicsek Aladár mh.	Népszínház u. 59. III. 6.	
Robicsek Pál jh.	Üllői út 59. III/5.	ua.
Roboz László jh.	Síp u. 10. II.	
Roboz Viktor gysz.		
Rohlitz Vince mh.	Kruspér u. 5—7. I/15.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Dr. Rohonyi Hugó oh.	József krt. 71. I/26.	ua.
Román Iván jh.	Bálvány u. 22.	
Rona László mh.	Váci út 32. III. 1.	
Ronai Böske oh.	Váci krt. 21.	
Rosenbaum Ferdinánd jh.		Ipolypásztó (Hont m.)
Rosenfeld Béla jh.	Szondi u. 63. II.	
Rosner Miklós jh.	Lajos u. 33.	
Roth Béla jh.	Bálint u. 9.	Beregszász
Roth Endre oh.	Rottenbiller u. 27. III. 2.	Námesztó Árva m.
Roth Pál mh.	Kisdíófa u. 7. I. 8.	Zsolna
Roth Vilmos oh.	Munkácsi u. 21.	Ungvár, Kossuth tér 32.
Rubin László jh.	Ovoda u. 17.	
Rudas Zoltán jh.	Gyár u. 91.	
Ruttkay Nedecký Béla jh.	Villányi út 10.	Pribóc (Turóc m.)
Sajermann Béla jh.		
Salamon Mátyás mh.	Átlós út I/a II. 20.	Eger (Almegyer u.)
Salamon Ernő k. a.	Mária u. 11. fsz. 4.	
Salzberger József oh.	Andrássy út 64. I.	Svábhegy (Diana u. 13.)
Sándor András jh.	Bethlen u. 43. II. 14.	
Sándor Elek k. a.	Dávid u. 12. III. 2.	Eperjes, Fő u. 57.
Sárkány Elek jh.	Aradi u. 17. f. 4.	
Sárkány Andor mh.	Csanádi u. 16. I. 1.	
Sauerz Nándor oh.	Fehérvári út 56/c. II. 8.	ua.
Scheff Dabis László oh.	Kerepesi út 30. I. 30.	
Schein Sándor gysz.		
Schiffer Ernő oh.	Murányi u. 2. III.	
Schisha Izsó k. a.	Szentkirály u. 6. I. 11.	
Schild Marcel jh.	Batthyány u. 59.	
Scheifer Miklós jh.		
Schlenger Pál jh.	Ráday u. 14. III. 3.	Felsőőr (Vas m.)
Schmusmacher Oszkár k. a.	Kiskorona u. 14.	
Schoffer Mátyás jh.		
Schossberger Ármin oh.	Mária u. 12—14. II. 11.	Zwornik
Schönberg László oh.	Akácfa u. 9. I. 21.	Losonc
Schönberger Mór oh.	Üllői út 105. I. 7.	Kemenes-sömjén
Schönholz Jakab oh.	Ranolder u. 28/b f. 5.	
Schreiber Boriska z. ak.	Oszlop u. 29.	Szeged, Klauzál tér
Schreiber Rezső bh.	Dalszínház u. 10. IV. 38.	Jászapáti
Schusdek Elemér oh.	Szentkirály u. 47.	
Schwartz Ármin gysz.	József krt. 11. I. 8.	Sátoraljaújhely
Schwartz m. Béla mh.	Izabella u. 43.	
Schwartz Gyula oh.		
Schwartz József gysz.	Szász Károly u. 4. I. 9.	
Schwartz Sándor k. a.	Táltos u. 11.	ua.
Schwartz Vilmos gysz.	Izabella u. 43.	
Schwartz Pál mh.	Thököly út 49.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Sebes Benjámín oh.	Bálvány u. 26. III. 24.	Gyöngyös
Sebestyén Andor k. a.		
Sebestyén Imre gysz.	Kmetty u. 14. III. 10.	
Sebők Andor oh.	Lónyai u. 13. III. 22.	
Sebők Dezső jh.	Rózsa u. 27.	
Seiner Margit oh.	Röck Szilárd u. 3. II. 6.	Szekszárd
Selényi György jh.	Pannonia u. 21. II. 2.	
Dr. Seltmann Rezső bh.	Szentkirály u. 6. f. 3.	
Silberschütz Bernát oh.	Váci út 4.	
Silberstein Dezső oh.	Damjanich u. 36. II. 2.	Bethlenfalva (Szepes m.)
Silbiger Zsigmond oh.	Sas u. 29. III. 28.	Turdosin (Árva m.)
Sinkó Artur jh.	Tölgyfa u. 4. II. 12.	Alsó-Helbény u.p. Körös (Nyitra m.)
Simonyi Benő jh.	Izabella tér 1. II. 1.	Bátorkeszi (Eszterg. m.)
Simonyi Imre oh.	Kertész u. 43. III. 8.	Esztergom
Singer Dezső jh.	Csáky u. 8. III. 6.	Sopron (Kossuth u. 3.)
Singer Gyula oh.	Váci út 2. IV. 34.	Szécsény (Nógrád m.)
Singer Henrik mh.	Teréz krt. 1/b. IV.	
Singer Ignác oh.	Mária u. 5. II. 38.	Nagykikinda (Tóth u. 1056.)
Singer István mh.	Bercsényi u. 6. f. 4.	B.-Boglár
Sinnreich Pál jh.	Erzsébet krt. 36. III. 30.	
Slavik György jh.	Vörösmarty u. 63. III. 15.	Dobronya (Zolyom m.)
Smetana József jh.	Klauzál u. 29.	
Soltész József k. k. a.	Síp u. 17.	
Soltész József k. mh.		Alsókismartonhegy (Sopron m.)
Somogyi Jenő oh.	Múzeum krt. 10. III. 23.	B.-Boglár (Somogy m.)
Somló Ferenc jh.	Festetics u. 4. II. 23.	
Sopronyi Aladár jh.	Visegrádi u. 66. I/11.	
Sós Lajos mh.	Wesselényi u. 18. IV. 24.	
Sostarez Ferenc jh.	Múzeum krt. 35. III. 10.	Battyánd (Vas m.)
Spán Sándor jh.	Murányi u. 59. I/8.	
Spiegel Artur oh.		
Spiegel Henrik oh.	Váci krt. 72. III. 11.	Gyöngyös
Spiegel István mh.	Mozsár u. 3. II. 12.	
Spitz Károly jh.	Veres Pálné u. 27. I/6.	
Sponyi István jh.	József krt. 2.	
Stark Bódog oh.	Ferenc krt. 44. III. 8.	Németboly (Baranya m.)
Stauber Pál jh.	Práter u. 28. III. 1.	Dunaföldvár
Stark Ferenc oh.	Szentkirály u. 47.	Szenc (Nyitra me.)
Stärk Marcel mh.	Báthory u. 23. III. 10.	Simontornya
Stauber István mh.	Átlós u. 1/c.	
Stein Frigyes mh.	Fehérvári u. 6. III. 1.	Benedekfalva
Stein István jh.	Nagymező u. 26. II. 14.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Stein István oh.	Hunyadi tér 12. III. 17.	Zombor (Sándor Béla u.)
Stein Lajos mh.	Izabella u. 41. II. 12.	Várpalota
Stein Miklós mh.	Verpeléti út 10. I. 4.	Kecskemét
Stein Mór oh.	Barcsay u. 11. III. 22.	
Steinberger Jenő oh.	Üllői út 61. III. 27.	
Dr. Steiner Ármin jh.	Alkotmány u. 21.	
Steiner Artur oh.	Wesselényi u. 20. II. 16.	Szucsány
Steiner József jh.	Fehérvári út 159.	Nagykörös
Steiner Henrik gysz.	Eszterházy u. 7.	Szászvár
Steiner Károly jh.	Lovag u. 22.	
Steiner Miksa k. a.	Szív u. 64. III. 15.	Nagykanizsa, Magyar u. 11.
Steiner Zoltán jh.	Váci krt. 15. II. 35.	
Stern Imre mh.	Garay u. 50. III. 22.	ua.
Stern Imre mh.	Mária u. 29.	Debrecen
Stern Jenő oh.	Pál u. 6. II. udv. II. 28.	
Stern Lajos mh.	Krusper u. 10. III. 24.	
Stern Lajos jh.	Ó u. 3. III. 24.	
Stern Vilma bh.	Báthory u. 24.	
Stern Zsigmond oh.	Üllői út 61. III. 29.	Miskolc, Széchenyi u.
Strélinger Jenő jh.	Rottenbiller u. 10. IV. 20.	Liptó-Német — Lipcse
Stricker Jenő oh.		Albertirsa
Stöffler Miklós oh.	Ráday u. 8. II. 14.	Kecskemét
Stössel Ármin oh.	Rákos u. 3. I. 5.	Zenta
Strasser Frigyes mh.	Márvány u. 18.	
Stréen István jh.	Nagymező u. 26. II. 19.	
Surányi Ede oh.	József krt. 71. I. 26.	ua.
Süsz Ödön oh.	Luther u. 1/c. I. 2.	
Szabó Andor mh.	Podmaniczky u. 31. III. 18.	Miskolc, Széchenyi 80.
Szabó Dezső k. a.	Csáky u. 7. III. 22.	Székesfehérvár Berényi u. 20.
Szabó István jh.		
Szabó Irma oh.	Király u. 67. III. 20.	Abbázia
Szabolcs Ernő oh.		
Szabados Márton oh.	Izabella u. 68. III. 16.	
Szalai József jh.	Rákóczy út 56. f. 4.	ua.
Szamek Andor jh.	Erkel u. 18. II. 24.	Törökbecse
Szántó György gysz.		Heves
Szántó István gysz.	István út 67.	
Szántó Sándor gysz.		
Szántó Oszkár jh.	István út 67. fszt.	
Szántó Rezső jh.	Almássy tér 8. f. 4.	
Szauer István oh.		
Szász Aladár mh.	Gyár u. 26.	
Szenes Béla	Váci krt. 17. I. 14.	
Szenes Ignác jh.	Amazon u. 6—8. III.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Szentmiklósi Sándor gysz.	Klotild u. 16.	
Szigeti László jh.	Hungária krt. 111. II. 34.	Baja
Sziklai Sándor oh.	Ráday u. 31. III. ud. I. 12.	
Szilágyi Aladár mh.	Kazinczy u. 10. f. 2.	Szabadka, Árnyas u. 98.
Szász Imre oh.	Gyár u. 26. II. 19.	
Szécsi Pál mh.		
Szécsi István oh.	Múzeum u. 9. I/6.	Igló (Kossuth sor 26.)
Szedlák Elemér bh.	Logody u. 77.	
Székács Pál oh.	Gyár u. 16. I/4.	Algyógy (Hunyard m.)
Szegő Imre jh.	Wesselényi u. 22. f. 11.	Eger, Kigyó u. 5.
Szegő Lipót oh.	Akadémia u. 7. IV. 2.	
Dr. Székely Artur jh.		
Székely Béla jh.	Amazon u. 6.	
Dr. Székely Hugó jh.	Fehérvári u. 8. f. 3.	
Székely Imre oh.	Izabella u. 73. I/3.	Nagyszalonta
Székely József jh.	Dembinszky u. 48. IV. 9.	
Székely Mihály mh.	Baross tér 20. II. 9.	
Székely Miklós k. k.	Lónyai u. 54.	
Székely Zoltán mh.	József krt. 82. III.	Győr, (Erzsébet k-né u.)
Szekeres Károly mh.	Erzsébet tér 15.	
Székler Mór jh.	Veres Pálné u. 13. II. 9.	Hódmezővásárhely
Széll Bálint jh.	Szentkirály u. 6. II. 22.	
Szilágyi Dezső jh.	Mária u. 29. I.	Kecskemét
Szivós József oh.	Kisdíófa u. 8. I/8.	Heves
Szobl Szörény oh.	Rákosfalva Almos u. 29.	
Szótér István bh.	Szigetvári u. 10/a I. 15.	
Szőke Endre mh.	Szentkirály u. 11. III. 35.	Szombathely
Szőllősi Aladár oh.	Váci krt. 15. I. 11.	
Szó Sámuel jh.	Margit krt. 60.	
Szücs Imre k. a.	Villányi u. 20.	
Szücs Gyula oh.		
Vas Antal jh.	Szív u. 26. II.	
Vécsey Leó jh.	Izabella u. 78. III. 25.	
Veil Artur oh.		
Velőssy Ödön jh.	Közraktár u. 10. I. 1.	Nagyvárad, Teleki u. 64.
Veisz Sándor oh.	Rákóczi út 78. III.	
Vermes Mária bh.	Váci krt. 22. II. 26.	
Vermessy Elek oh.	Erkel u. 18. II. 24.	
Vészi Mátyás jh.	Üllői út 21. IV. 17.	
Vértes Kálmán jh.	Szentkirályi u. 3. f. 4.	Orosháza
Tafflec Elek jh.		Fogarás
Taglicht László tech.		
Takács Arnold tech.	Frangepán u. 36.	
Takács József oh.	Üllői u. 91. II. 19.	
Tarján Gida jh.	Veres Pálné u. 16.	
Tarnay Nándor tech.	Angyalföld 1527.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Taszinger Artur med.	Üllői u. 21. III. 3.	Onesti (Románia)
Tauszk Artur med.	Hajós u. 26. II. 17.	Nagybecse
Tauszk Oszkár jh.	Hajós u. 26. II. 17.	
Tänzer Hugó jh.	Dohány u. 37. I. 2.	Liptó Szt. Marton.
Telek Márta med.		Besztercebánya
Teltsch Imre jh.	Nagydiófa u. 19.	
Teplanszky Etel oh.	Aradi u. 41. III.	
Téri Tibor gy.	Timár u. 2.	
Tenchner József gy.		Poprád
Tihanyi György oh.	Mester u. 46.	
Tleyner Sándor jh.		Kaposvár, János u. 8.
Todoru György kel. ak.	Baross u. 36. I. 2.	
Tőkés Imre ker. ak.	Csáky u. 7. III. 32.	Karcag, Rákóczy u. 86.
Török Géza jh.		
Török Mihály jh.		Pápa
Törzs Lajos jh.	Nyár u. 5. III. 24.	Temesvárer Zeitung
Tóth József oh.	Aggteleki u. 15. I. 9.	Gyöngyös
Tóth Lajos kel. ak.	Üllői út 57. II. 22.	Nagyszalonta
Tóth Lajos techn.	Lágymányos u. 7. II. 2.	Kaposvár
Trattner Árpád jh.		Ungvár
Tränka Pál jh.	Podmaniczky u. 51.	Budakeszi
Trietsch Béla med.	Népszínház u. 45. III. 38.	
Turnai Lajos oh.	Üllői u. 11.	Vásárhut
Tiroler Emil jh.	Laudon u. 9. III. 1.	
Ujhelly Mihály oh.	Üllői u. 55.	Tótkomlós
Ungár Andor gy.	Gyöngytyúk u. 46. II. 15.	Tornyes puszta
Ungár József jh.	Váci krt. 44. I. 11.	Nyitra
Ungár Lajos oh.	Izabella u. 91. I. 7.	
Vajda Imre kel. ak.	Átlós u. 1.	
Vajda Mihály jh.	Átlós u. 51. III. 25.	
Vajda Vilmos jh.	Akadémia u. 5. II. 5.	
Vajk Zsigmond jh.		Hadrusbánya
Varadé Jenő oh.	Petőfi u. 3. III. 17.	Gyöngyös, Jókai u.
Varga Géza tech.	Krusper u. 8. I. 18.	Komárom
Varga József oh.	Erzsébet krt. 36. III. 21.	Bihar Derecske
Varsányi Béla gy.	Rákospalota Erdősor u. 27.	
Vidovszky István gysz.	Thököly út 156.	Gyoma, Békés m.
Villányi István bh.	Alma u. 3.	Arad, Baross Béni tér 7.
Vitéz Miklós jh.	Szemölynök u. 19.	
Vogel Károly oh.	Szentkirály u. 22. III. 33.	H.m.vásárhely
Vogl László mh.	Kende u. 12. I. 7.	Zsámoly (Fejér m.)
Wallon Tibor jh.		Máka (Zemplén m.)
Weil Elza oh.	Tábornok u. 3.	
dr. Weil Robert jh.		
Weil Robert oh.	Király u. 17.	
Weinstein Pál jh.	Akácfa u. 56. I. 7.	

Név (fakultás)	Lakás	Vidéki cím
Weiss Alfréd mh.	Aréna u. 150.	Eszék
Weiss Ármin oh.	Fh. Sándor u. 42. I. 10.	
Weiss Dezső mh.	Kisfaludy u. 36. f. 3.	Jászberény
Weiss Dezső k. k. a.	Rökk Szilárd u. 17.	
Weiss Henrik oh.	Kisfaludy u. 24. I. 4.	Mezőtúr
Weiss István oh.	Wesselényi u. 19. III. 12.	Szeged, Br. Jósika u. 12.
Weiss Janka oh.	Baross u. 78. I. 10.	Temesvár, Józsefváros Szilágyi u. 7.
Weiss Jenő jh.	Baross u. 9. I. 3.	Sopron (Müller ház)
Weiss Kornél oh.	Üllői út 53/a. I. 12.	Losonc
Weiss Márton jh.	Wesselényi u. 19. II. 8.	
Weiss Miklós jh.	Múzeum krt. 35. III. 10.	Klobusici u.p. Illava
Weiss Pál jh.		
Weiss Sándor oh.	Rákóczy út 20. (Erzsébetvárosi bank rt.)	
Weiss Sándor oh.	József krt. 69. V. udv. II. 29.	Ózd (Borsod m.)
Weishaus Aladár jh.	Baross u. 44. f. 2.	Nagyvárad, Teleki u. 64.
	Magdolna u. 10/b.	
Weszeckzy Oszkár oh.	Erzsébet tér 18. II. 3.	Debrecen, Arany J. 23.
Wiener Gyula jh.	Király u. 38. II. 39.	Ercsi (Fejér m.)
Wigner Endre jh.	Sztkirály u. 3. f. 4.	Orosháza
Wilheim Ada oh.	Akadémia u. 13. IV. 23.	Vág, Beszterce
Wilheim Ferenc mh.	Pannonia u. 31. III. 9.	
Winter Elza oh.	Wesselényi u. 41. II. 14.	Salgótarján
Wottitz Andor k. k. a.		
Zsarkó Ferenc		
Zimser Ferenc jh.	Rákóczi út 19. I. 17.	Üjhely
Zala Jenő tech.	Ráday u. 5. III. 2.	Illava, Trencsén m.
Zoltán József jh.	Fhg. Sándor u. 9. fsz. 3.	Esztergom
Zoltán Miksa bh.	József krt. 19.	
Zonitzer Fülöp jh.	Király u. 28. I. 36.	

KOVÁCS ENDRE

A történész és közönsége

Történettudományunk művelői az idők folyamán hozzászórtak ahhoz, hogy tevékenységükről a szélesebb közvélemény alig-alig vesz tudomást. A történetírói siker valóban nem tartozik a gyakori jelenségek közé, könyveink „publicitása” szűk körre terjed ki. Gyakran támad az a benyomásunk, hogy a szakma művelői nagyon is el lehetnek foglalva saját műhelyproblémáikkal, nem igen jut idejük arra, hogy egy-egy pillantást vessenek a fogyasztóra. Az akadémiai kiadványok csekély, szinte már szégyelleni való példányszáma egymagában is arra figyelmeztet, hogy a történettudomány és a közönség kapcsolatában aligha van minden rendben.

Ha író és olvasó közt meglazul a kapcsolat, az okot rendszerint nem a befogadó félben kell keresni. Így túlzás volna azt állítani, hogy a magyar olvasókból kiveszett a történelem iránti érdeklődés. Tíz ember közül kilencet (de legalább hatot-hetet) szenvedélyesen érdekel a múlt; a magyar nép múltja csakúgy, mint a távoli országok, népek történelme. Nagy korfordulók idején nem is lehet másképp. Már pedig ha valaha, úgy éppen ma mondhatjuk, hogy a nagy változások korát éljük. Bármerre tekintünk is magunk körül, a régi világ elsüllyedésének s egy sohanemvolt, új világ beköszöntésének vagyunk szemlélői. Hogyne izgatná az embereket a kérdés: honnan ez a mély változás? hová ágaznak gyökerei az újnak? milyen volt a tegnap és a tegnapelőtt? Milyen utat járt be az emberiség, míg kikötött napjainknál, s melyek a bontakozó új világ mozgató rugói? Mindeme kérdések kifejezetten történelmi jellegűek, csakis a történész tud róluk legtöbb felelősséggel nyilatkozni. S ha a történész hallgat, ki veszi át tőle ezt a szerepet? Lehet, hogy a múlt szakavatott bűvára maga is tanácstalanul áll meg egyik-másik jelenség láttán, de ez a tanácstalanság nem a laikusé, nem a múltban járatlan emberé; a történész még akkor is ösztönző eszméket tud felvetni, ha kétségeket táplál saját hipotéziseivel szemben. Mert az ő számára adva vannak a források, melyek, meglehet, sokféle nyelven szólnak, de sohasem hallgatnak.

Meg kell védeni a magyar olvasót azzal az igaztalan váddal szemben, hogy közönyös a történeti kérdésekkel szemben. Az utóbbi években néhány mű magas példányszáma arra mutat, hogy ez az érdeklődés mégiscsak megvan, legfeljebb arról lehet szó, hogy nem minden irányban nyilvánul meg egyforma erővel. Természetes módon fordul az olyan művek felé, melyekről az olvasó úgy érzi, hogy valami fontosat mondanak neki. Azt hihetné az ember, hogy az a valami, amit az egyszerű olvasó a maga számára fontosnak tart, egyetlen korhoz: a mi életünket megelőző időhöz kötődik, tehát az érdeklődés időben egyoldalú. Persze, nem lehet vitás, hogy a közelmúlt története (közelmúlton a felszabadulást megelőző évtizedeket értjük) a legtöbb emberben, különösen az idősebb korosztály tagjaiban (akik sokmindent saját szemükkel láthattak) fokozott izgalmat vált ki. Így van ez manapság világszerte. A nemzetközi könyvpiacot elárasztották a második világháború előzményeit s a háború lefolyását tárgyaló, gyakran bizony kétes tudományos értékű munkák, végeláthatatlan számban sorakoznak elénk politikussok, katonák emlékiratai, mind azzal a bevallott céllal, hogy módosítsák azt a képet, melyet az olvasó a korábbi művek alapján egyik-másik epizodról kialakított magának. Mégis, mindez nem jogosít fel annak feltételezésére, hogy az olvasót csak a közelmúlt titkai érdeklik. Laikus

oldalról a történezt lépten-nyomon olyan kérdésekkel ostromolják, melyek nemcsak hogy túlmutatnak a közelmúlt eseményein, de egyenesen olyan távoli időkre vonatkoznak, mint pl. a magyarság őstörténete, a honfoglalás, az egykor hazánk területén élt népekkel való kapcsolataink: mindmegannyi lezáratlan kérdés, mely még a szakemberek között is nézeteltérések forrása lehet s melynek tisztázása történetírásunk fontos feladatai közé tartozik. A tudományos feltáró munka súlyát növeli az a körülmény, hogy a szaktudós mellett (általa megvetve s mellőzve) minden időben felbukkan a dilettáns is, a zavarosban halászó műkedvelő tudós, aki ugyan nem viszi előre a kérdések tisztázását, de növeli az agyakban meglévő kaoszt, ferde irányba tereli a gondolkodást. Napjainkban többnyire a magyar őstörténettel kapcsolatban érkezik hozzánk határainkon túlról egy-egy fantasztikus elmélet, melynek azután mindig akadnak hívei a tájékozatlanok körében.

Persze nemcsak népünk legrégibb történelmének kérdései vannak kitéve erős hullámozásnak; a nézetek vad összevisszasága tapasztalható egyéb időszakok megítélésében is. Múlt és jelen történetfelfogása bírkózik az agyakban. A múlté makacsul tartja magát, a jelené még nem tudott elég mély gyökeret verni. Történészeink valóban tiszteletreméltó erőfeszítéseket tesznek a marxista szemléletmód elterjesztésére, de nap mint nap szembekerülnek a begyökeresedett véleményekkel, melyeket annál nehezebb kiforgatni, mivel érzelmi talajból táplálkoznak.

Ha történeasz valóban tudománynak tekinti hivatását, ha arra a feladatra vállalkozik, hogy forrásokra alapozott, ellenőrzött tények felismerésével segítse tájékozódásában a ma emberét, akkor komoly társadalmi feladatokat oldhat meg. Baj az, hogy sokan még ma is pusztán mesemondót látnak a történeaszben, a történetírást azonosnak veszik a szépirodalommal, mindkettőt az egyéni intuíción s a fantázia termékének tekintik, megállapításait ingatagoknak, szubjektíveknek tartják. Egy jó történeti művet azzal az eltökéltséggel olvasnak végig, mint egy érdekesítő regényt. De a történetírás, ha volt is benne mindenkor sok érzelmi elem, írói velleítés és szubjektívizmus, sohasem tekintette fő feladatának az olvasói kíváncsiság olcsó eszközökkel történő kielégítését, sohasem apellált pusztán az érzésekre, mindig tudást, felismerést kívánt közvetíteni, a múlt tudománya kívánt lenni. Amióta szakított a középkori krónikák, évkönyvek naiv leíró módszerével, a szájhagyományon alapuló közlésekkel és amióta kritikus kézzel nyúlt az írott forrásokhoz, a történetírás hősi vállalkozás is lett a szigorú tudományosság jegyében. A múlt században még kisebb volt a lehetősége a szenvedélyektől megfosztott, tárgyilagos történeti ítélezésnek, azóta a tudományok általános fejlődése következtében bővült a történeti tudományok látóhatára is, megnőtt az igény magán a tudományszakon belül is a sokoldalú, tárgyilagos ábrázolás iránt.

Sietünk hozzátenni, hogy a történeasz tárgyilagosság éppúgy alá van vetve egyéni beídegződéseknek, mint bármely más társadalomtudomány. Abszolút tárgyilagosság ezen a pályán sem képzelhető el, mivel a műveket emberek s nem gépek írják. Ez azonban korántsem jelenti a tárgyilagosság teljes csődjét. A történeasznek ugyanis módja nyílik arra, hogy a forrásokra támaszkodva útját állja saját indulatainak, minél több irányból világítsa meg a tárgyalt kérdést. El nem szakadhat a maga korától, nem húzódhat lakatlan szigetre, sem elefántcsonttoronyba, helye a társadalomban van, de társadalmi helyzete nem teszi számára kötelezővé olyan nézetek elfogadását, melyek ellentmondanak az általa feltárt tényeknek.

A csábítás természetesen óriási: együtt haladni a közmeggyőződéssel akkor is, ha tudjuk, hogy az nem állja ki a történeti kritika próbáját, erősíteni azt, ami az emberi agyakban leiszűrődött, engedni a sablonnak, mely szüntelenül fenyegeti a tudomány emberét. De a történetíró hite abban áll, hogy nem enged az ilyen csábításoknak, hogy mélyebbre, messzebbre lát, mint a laikus, hogy olyan összefüggések birtokában van, melyek alkalmasak a múlt jelenségeinek széleskörű egybevetésére, sőt bizonyos szabályok, törvényszerűségek megállapítására is.

Ha mindeme kérdéseket a történetíró és az olvasó kölcsönös viszonyának szempontjából vizsgáljuk, a történeti kutatás legfőbb értékét abban kell látnunk, hogy mint tudomány képes

kielégíteni az olvasók kíváncsiságát. Hiszen az igény nemcsak a kutatót jellemzi, hanem az olvasót is; azt az olvasót, aki egy-egy történeti műben kétségeire keres feleletet, a tudomány emberének kijáró tisztelettel óhajt feltekinteni a kistorikusra. Szín pompás élvezetes tablókat kaphat a történeti regényekben is, de ha kritikai feldolgozást vesz kezébe nem ez az igénye a legelsőbb rendű. Mindig arra kíváncsi: hogyan is történt, ami történt; és ha már ezt tudja, akkor nyomban megkérdezi: miért történt. Ez a második kérdés, ez a „miért” a történész szemében is a leglényegesebb. Az eseményekről többnyire képet adnak a források, okaikról — az okok bonyolult láncolatáról — már a jól irányított, alapos, sokoldalú kutatómunka adhat számot.

Napjainkban a történetírás valóban hatalmas lépéseket tesz afelé, hogy tudományos hitelle tegyen szert. Erről meggyőződen tanúskodik az a módszertani fejlődés, amelyen, több más társadalomtudományi ággal együtt, a történettudomány is keresztül ment. A történetírásnak az a fajtája, mely nem a szenzációk, a leleplezések, a magánélet intimitásai felé fordítja figyelmét, hanem túl a napi eseményeken, a rövid távú vagy kivételes jelenségeken, a társadalmi fejlődés mélyebb rétegeibe kíván lehatolni, az emberiség által eddig megtett út lényeges jegyeire kíván rábukkanni: ez a történetírás ma már módszerében is erősen eltér az elődök által alkalmazott módszerektől. A forráskritika csak hosszú, évszázados fejlődés során jutott el abba az érett szakaszba, amely a mai kutató munkát jellemzi. A források köre mérhetetlenül kitágult akkor, amikor az írott források mellé odatársult az iratlan források és a rokontudományok eredményeinek kimeríthetetlen anyaga. A történész meríthet a nyelvészet, a régészet, a néprajz, az irodalmi kutatás feltárt anyagából. Létrejött — vagy legalább is születőben van — a komplex történeti kutatás, mely mind szélesebb s egyben mind objektívebb, tudományosabb irányba tereli a kutatómunkát. Ott, ahol a több tudományág együttműködése leginkább megvalósult, a történetírás nem egyetlen szaktudós elmemunkáját tükrözi, hanem a különböző irányból érkező tapasztalatok egész sorát, melyben érdekelve vannak a rokon ágak képviselői is. Mellettük a számítástechnikus is részt kér a munkálatokból. Mérés és számítás nélkül ma már társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásokat nehéz volna folytatni.

Mindez azzal az óhatatlan következménnyel jár, hogy bizonyos fokig háttérbe szorul az alkotó történész személyisége. Az egyéni meglátások helyett valamiféle kollektív bölcsesség kér szót a történetírásban is. Gyakorivá válik, hogy egy-egy feladat elvégzésére több történész közösen vállalkozik. Ezek a kutatás során megismerhetik egymás tapasztalatait, segítik egymást, vitákban tisztáznak egyes homályos kérdéseket. S ha a kész munka alól nem tűnik is el egyszerűen a szerző neve, mögéje oda kell képzelni egész munkacsoportok közös erőfeszítéseit. Az ilyen jellegű feldolgozás lehetővé teszi azt, hogy elejét vegyék az elferdített, vagy eleve hamis nézetek elburjánzásának, háttérbe szorítsák azt, ami egyéni szeszély, szubjektív vonás, s amellyel a történészek javarésze — más tapasztalatok birtokában — nem ért egyet.

Ha ezt a folyamatot a közönség oldaláról tekintjük, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy ez az elszemélytelenedés hátrányosan befolyásolja az olvasói érdeklődést. Az olvasó ugyanis a múltban a történetírás epochális teljesítményeit egy-egy kiemelkedő alkotó nevével kötötte egybe. Akkoriban a történész jobbára író-művész is volt, aki a kutatás során kialakította személyes vízióját a világról, a történelem folyamatáról, értelméről, az emberiségről és a saját filozófiai alapállásából közelítette meg a konkrét történeti kérdéseket. A XIX. századi történetírást csakis úgy képzelhetjük el, mint egy-egy átfogó egyéniség, kiemelkedő szellem objektivizálódását. Ezen az alapon beszélhetünk történetírói irányokról, stílusokról, módszerekről. A történész legfőbb ambíciója az volt, hogy újat, egyénit, eredetit hozzon, megpróbálja olyannak ábrázolni a világot, amilyennek ő látja. Ezek a klasszikus történészek — mint a német Ranke, az angol Carlyle, a francia Michelet — rendszerint a történelem korszakformáló eseményeit és a nagy folyamatokat örökítették meg, gyakran húsz-harminc éven át folytatott egyéni kutató munka árán, egész életük egy-egy mű fokozatos megírásában telt el, s amit ennek nyomán megörökítettek, az magán viselte alkotójuk legegyénibb, senki mással össze nem téveszthető jegyeit. Konceptiójuk nemzedékek gondolkodását befolyásolta: pozitív vagy negatív irányban.

Mérföldkövek voltak a történeti gondolkodás útján. Minden utánuk jövő történésznek szembe kellett néznie az ő szellemi örökségükkel. Nos, ebből a történész-típusból a mi századunk már alig tud néhányat felmutatni. A tudomány specializálódása előtérbe állította a részlet-problémákkal küszködő szakemberek tömegét, s ez utóbbiaknak gyakran a neve sem válik ismertté. Ám az új részkutatások fényében a múlt század nagyságai csak aféle múzeumi emlékeként tűnnek elő. A jelen történetírói eszmélkedésébe nem szólnak bele.

Iskolák s irányok azért teljességgel ma sem hiányoznak, de maga az iskola elnevezés ritkán fedi a hagyományos tartalmat. Iskoláról csak akkor beszélhetünk, ha egy jeles kutató a saját módszerének átvételére tudja készíteni tanítványai körét. Manapság az iskola megjelölésben egy bizonyos nagyozolás érezhető. Oka lehet az iskolák eltűnézésének az is, hogy hiányzik a valóban mozgó erejű, meggyőző módszerű alkotó egyéniség, de számításba kell venni azt is, hogy manapság a tudományos eredmények gyorsabb cseréje révén egy-egy fiatal kutató számos „iskola” között választhat. Maguk a professzorok sem követelik meg tanítványaiktól módszerük átvételét, mint a régi világban.

Ami a mi viszonyaink között bizonyos egységet teremt az egyes kutatók között, az abban foglalható össze, hogy a marxista módszert mind a magukénak vallják. Mivel azonban ez a módszertani alap a gyakorlati munkában csak általános irányelveket nyújt: adva vannak a módszerbeli eltérések a marxizmuson belül is, adva van a felfogások különbözősége. Vannak, akik sajnálkoznak emiatt és a marxizmus iránytűjét túlzottan is gyakorlatiasan, mondhatni mereven képzik el. Ezek többnyire kész sémákban gondolkodnak. Nagyobb történeti érzékről adnak bizonyosságot azok, akik jónéven veszik azt, ha a marxizmuson belül összecsapnak az eltérő nézetek, mivel a viták ősidők óta heves lökőerőt szoktak adni a tudományos gondolkodásnak, s ez nyilván így lesz a jövőben is. Vannak, akik mániákusan védelmezik „a marxista történész front egységét” (természetesen önmagukban látván az eszmei tisztaság legfőbb és hivatott védelmezőit), nehezen tudják elképzelni, hogy a tudomány vidáman fejlődhet akkor is, hogyha beismerjük, hogy ilyen egység csak a széles eszmei alapot illetően áll fenn, egyebekben a történésznek jogában áll egyéni nézeteit kifejtenie. A tapasztalat szerint az egységhez hosszú és göröngyös út vezet, melynek még korántsem vagyunk a végén.

A közönség soraiból gyakran kérik számon tőlünk a jeles történész egyéniséget, aki már előadásának választékoságával és szuggesztivitásával is alkalmas arra, hogy meghódítsa olvasóit. Hiszen a történész, mint mondják, író is. Miért nem él hát a szép stílus eszközeivel? Miért nem fogalmaz olyan szépen és pontosan, mint egyik-másik publicista? Olvasóközönségünk tudatában még a két háború közötti idők író-nemzedékének valóban sokoldalúan csiszolt, sok szint, csillogást mutató stílusa él. Vannak, akik ezt hiányolják a mai történészek zömétől, kiknek írásait fakóknak, színteleneknek, gyakran csikorgóknak, toldozott-foltozottaknak tartják. Mit feleljünk az olvasónak? Mindenekelőtt talán azt, hogy nemcsak eszmék, nézetek kötődnek az adott időszakhoz, hanem a nyelv és a stílus is. Az a fajta barokkos nyelvezet, amely jól megfelelt az ellenforradalmi évtizedek értelmiségének, ma már avultnak, frázisosnak hat. Hivatkozni szokás Szekfű Gyulára, mint a történetírói stílus utolsó nagy mesterére. Szekfűnek valóban megvolt a maga egyéni nyelvezete és stílusa; kissé patinás és már a maga idejében is némileg erőltetett, de összhangban állott mind a mondanivalóval, mind a széles közönség érdeklődésével, ízlésével. Próbálna azonban valaki — például egy ifjú történész — ezen a nyelven ma megszólalni! Az a stílus annak a mondanivalónak a szolgálatában fejlődött ki; ma mások a szép stílus követelményei. Változik a nyelv is, de ami fontosabb, más a mondanivaló, mely alárendeli magának észrevétlenül is a stílust. A két háború közti esszéista nemzedék stílusa könnyed, mutatós, s ez behatolt a történetírásba is. De az esszéista nemzedék nemcsak könnyed, hanem sok tekintetben felszínes is volt; hiányozván minden társadalmi kontroll, a szerzők képzelete szabadon csapongott, az eszmék légyökei gyakran nem érintkeztek a földdel. Szeszélyes és csapongó volt a mondanivaló, de a stílus is.

Túlzás volna azt állítani, hogy a marxista történetírás nem törekedett s saját nyelvezet-

tének, stílusának kialakítására. Az ötvenes években Révai József — ő maga vendég a történettudományban — a saját kiélezett, polémikus mondanivalójához adekvát stílust tudott kiformálni. Történeti tárgyú tanulmányai a problémákat nagy felületeikben, a politikai szempontok hangsúlyozásával mutatták be; a nüánszok, az árnyalatok nem érdekelték. Harcos, vitatkozó írásai Révai nem méricskelt a tudós módján, a helyeslést két kézzel osztotta vagy tagadta meg. Ez a stílus éppen az ellenkezője volt egyes esszéistáink beleérző, impresszionista stílusának. Révai nagy ösztönző erő volt a fiatal marxista történetírásnak és irodalomtudománynak: azzal is, amit belőle el kell fogadni, azzal is, amit nem lehet elfogadni. De most csak a stílusról van szó. Vajon lehet-e ma is eszményképe történetíróinknak? A történésznek, aki a letűnt korok embereinek már nem személyes vita-partnere, hanem értő, korban elhelyező mérlegelője; a történésznek, aki a felgyorsult idő száguldásával arányban már nem áll sértett félként szemben a hajdani világgal, s akit éppen ezért egyre kevésbé hat át a szenvedély, sokkal inkább foglalkoztatja a megismerés és megmutatás vágya. A múlt nagy történetírásából gyakran nem hiányzott a polémia. Gyakran az elmúlt korszakok csak eszközül szolgáltak a történésznek a jelen harcainak megvívásához, de milyen kevés az olyan művek száma, ahol az ilyen utilitarista ábrázolásmód ne járt volna együtt a történeti valóság félrerajzolásával! A polémia nem fizetődik ki.

Az új történetírói stílust nem a publicisztikából kell levezetni, hanem a mondanivaló, a feladat sajátos jellege kell hogy kiformálja. A történész-munka nem publicisztika. Senki ezt olyan jól nem tudta, mint Révai József, noha ő maga elsősorban publicisztikai feladatokat teljesített irodalmi tanulmányaiban is. De sokban eltért saját tanítványaitól, akik között sok a hűtlen tanítvány. Révai a maga elvi harcait merev következetességgel vívta, de sem ideológiai, sem stílus-zavart nem lehet szemére vetni. Nem volt híve pl. a tudományos tolvajnyelvnek, mely nem az ő írásai szellemében harapózott el tudományunkban; az ő fejtegetéseihez nem kell külön szótár; nem használt kész fogalmi sémákat, előregyártott stíluselemeket. Az ő nyelve, stílusa szinte klasszikusan egyértelmű, sallangmentes. Nem úgy a kései tanítványoké.

A történetírás közönség hatásának nem a stílus a legfőbb követelménye, de a gyatra fogalmazás nem segíti elő a hatást. Nem mi mondjuk: a kiadói lektorok s az olvasók állítják, hogy kevés a szépen, vonzóan megírt történelmi tanulmány.

A történeti tárgyú művek elterjedésének, az olvasók rokonszenvének egyik legproblematikusabb pontja mellett általában szemérmes hallgatással szoktak elmenni. Néhány évvel ezelőtt az ún. kortörténetírás lehetőségeiről rendeztünk vitát s ezen a hozzászólók sok megelégedést mondtak el a legújabbkori források hozzáférhetőségéről, vagyis a kutatás objektív feltételeiről, valamint az e tekintetben fennálló nehézségekről, de egyetlen egy hozzászóló sem tartotta ildomosnak azzal a nehézséggel foglalkozni, amely pedig a jelek szerint a történész-munka hitelképességének — különösen a legújabbkori témák kezelésénél — legfőbb akadályozója. A történetírói nézetek sűrű változtatására gondolok. Ha megkérdezzük egy, a mai történetírással szemben szkeptikus olvasót arról, mi a véleménye tudományos teljesítményeinkről, a felelet rendszerint az, hogy mit lehet várni e szakma művelőitől, ha lépten-nyomon változtatják véleményüket, ha ma nem érvényes az, ami tegnap még szentírás volt, ha a történészek a napi politika széljárása szerint változtatják véleményüket. És utána felsorolnak egy sor példát: Sztálin, Rákosi és mások neveit.

A történésznek, ha ad valamit a marxista történetírás becsületére, szembe kell néznie ezzel a szemrehányással. Oktalanság volna ugyanis azt állítani, hogy a nézetek módosítása a ritka jelenségek közé tartozik. Ámde a hétézet változása csak a történettudományban tűnik önkényes, külső befolyásra történő változtatásnak, míg ugyanezt a jelenséget a természettudományokban a fejlődés egyik nélkülözhetetlen velejárójának tartják. Nagyon ritkán legyintenek az emberek, ha hírért veszik, hogy a kísérletek más megvilágításba helyeztek egyes jelenségeket, megdöntöttek egyes hipotéziseket. A felhördülés a történésznek szól. Mintha a történész-munka hiteléhez hozzátartoznék az is, hogy apodiktikus ítéleteket állítson fel, melyek örökre

érvényesek s érvényüket az időközben előkerült új források sem dönthetik meg. Pedig ami a természetbúvár számára a kísérletezés, azt a szerepet tölti be a történetíró munkájában a források szaporítása és ellenőrzése. Mégis, ha a történetész módosít, az majd minden esetben a szakma reputációjának kárára történik. Mert a történetész legyen tévedhetetlen.

Az olvasóközönség hajlamos arra, hogy ezt a kérdést tisztán morális vagy rosszabb esetben politikai oldalról szemlélje. A változtatás okát a történetíró erkölcsi fogyatékosságában, esetleg gyávaságában igyekszik megtalálni. Eszerint a történetész kénytelen kiszolgálni a politikát saját jobb meggyőződése ellenére is. Ebben a hibás szemléletben látom én a történetíró—olvasó kapcsolat legfőbb akadályozóját.

Hogy az ilyen leszűkített szemlélet ingatagsága kiderüljön, meg kellene magyarázni az olvasónak, hányféle tényező játszhat szerepet abban, hogy egyik-másik történetíró idővel módosít korábbi elképzelésein. Kiderülne, hogy a politikai szempontok a történeti folyamat egészét tekintve csak elenyésző szerepet játszanak. A kortörténet művelése a világ minden táján nagyon is mai és nagyon is konkrét politikai érdekeket súrol. Ez nem magyar jelenség. De ez a történeti folyamatnak csak egy kis szelete, ebből végzetes következtetéseket levonni az egész történettudomány módszertani gyengeségére nézve: könnyelműség.

A nézetek módosításának „veszélye” fennforog a régebbi korok tárgyalásánál is. Az okok számosak.

Kutatás közben a történetész gyakran bukkan olyan új forrásokra, melyekről a korábbi kutatók nem vettek tudomást. Tévedés azt hinni, hogy a világ levéltárainak anyagait már mind ismerik s feldolgozták; az archivumok mélyén még sok mozdítatlan akta vár arra, hogy kézbe vegyék, tanulmányozzák. Az újonnan előkerült források — akár hazai, akár külföldi levéltárakból származnak is — gyakran lényegesen módosítják a tudomány korábbi állásfoglalását egy-egy kérdésben. Minden történetésznek számolnia kell ezzel a bizonytalansági tényezővel, s minden kutató legfőbb vágya, hogy munkája során szembenézhesen az új, ismeretlen forrásokkal. A korábbi álláspont módosítása, esetleg teljes elvetése ilyenformán nem jelent valamilyen szégyenletes megalkuvást, hiszen a valóság egy eddig ismeretlen darabja követeli meg a történetésztől, hogy módosítsa a korábbi képet. A valóság, melyhez a történetész mindenkor közelebb jutni igyekszik, gyakran új oldaláról mutatkozik be, a tények világa kimeríthetetlen, mivel minden jelenség számtalan mozzanatból tevődik össze. A történetész, aki tegnap a jelenségek egyik csoportjának tulajdonított jelentőséget, az új adatok birtokában új arányt kénytelen megállapítani a jelenségek közt. Ilyen módon nemcsak magának a francia forradalomnak a történetét lehet megírni, hanem hatalmas története van magának a francia forradalomra vonatkozó historiográfiának is. Megírta a forradalmat Thiers, vegyes források alapján, részletesen, de sok pontatlansággal, megírta hét kötetben és 21 könyvben Michelet, de ez nem egyéb, mint epikus költemény, melynek hőse a „nép”, megírta 12 kötetben Louis Blanc az 1849—50-es évek haladó demokratikus ideológiájának szellemében helyeselve és igazolva a forradalmi terrort, aztán jött Taine, aki az *Origines de la France contemporaine*-ben a természettudós hideg tekintetével nézte az eseményeket s ítélte el a jakobinus diktatúrát. Az ő kezében már a korábbinál nagyobb dokumentumanyag gyűlt össze. De ez még mindig hiányos anyagnak volt mondható, ezért állította fel Párizs városa az 1880-as években a forradalom tanszékét a Sorbonne-on. S azóta újabb, kiterjedt forrásanyag került elő és szaporodik, bővül évről évre. A kutatás még mindig nem ért véget. És ezzel együtt módosul, változik, kiegészül a forradalom összekepe. Míg Guizot és Tocqueville magát a burzsoáziát és ennek felemelkedését állították előtérbe, Jaurès az *Histoire socialiste de la Révolution*-ban gazdasági eredetű társadalmi tényről lát a forradalomban. Barnave az arisztokrata birtokosok által teremtetett intézmények hatását emelte ki 1843-ban megjelent Bevezetésében, Albert Mathiez ezen az úton haladva a XVIII. századi arisztokrata reakcióra vetette a hangsúlyt, mivel ez vezetett az 1787—88-as évek nemesi revoltjához. De valamennyi korai feldolgozás bizonyos fokig felülről szemlélte a forradalmat: tehát az alkotmányozó gyűlések és konvenciók oldaláról vagy egy-egy kiemelkedő szereplő: Danton,

Robespierre személyén és sorsán át. Szükségszerűen el kellett jönnie a fordulatnak, amidőn a történészek már nem felülről, hanem alulról közelítenek a korhoz és — ami ezzel egyértelmű — azt mutatják meg, hogyan lépnek be a tömegek a forradalomba. Új felfogásban kellett megvilágítani a „nép” fogalmát, mely eddig is helyet foglalt a történelmi művekben, de az a „nép”, amelyről egy Michelet írt oly himnikus lelkesedéssel, magát a cselekvő nemzet egészét, magát Franciaországot, tehát egy misztikus személyt jelentett. A régi történetírást nem választotta el a paraszti tömeget és a sansculotte-okat a burzsoáziától, sőt inkább egy táborba terelte vele, mint arisztokrácia-ellenes erőket. A városi proletár és a parasztság a burzsoáziával együtt alkotta a forradalom szervező osztályát: a tiers état-t. Azután jött Georges Lefebvre, aki nagy művében (*Les Paysans du Nord pendant la Révolution Française*, 1924) a parasztságot már autonóm tényezőként vizsgálta és kimutatta, hogy a burzsoá forradalom keretei közt fellépő paraszti fermentáció nélkül a burzsoázia nem dönthette volna meg a feudális rendszert. Ezt követték a párizsi proletariátus, a sansculotte-ok mozgalmait tárgyaló munkák s velük egyidejűleg a forradalom gazdasági okait, mozgatóit feltáró nagy monográfiák. Feltárul az árak és bérek alakulásának története és ezzel kapcsolatban a demográfiai tényezők szerepe. Mindez elképzelhetetlen volna új forrásbázisok nélkül. A francia forradalom teljes képe még így sem tekinthető véglegesen lezártnak.

A nézetek módosítása, mint a francia példán láttuk, új eredményekkel jár együtt, s ezért nem hibáztatható. Egyébként nem csupán a történész munkájában van ez így. Más szakmák művelője is gyakran kerül abba a helyzetbe, hogy tárgyi ismereteinek bővülésével felül kell bírálnia korábbi felfogását. A történetíró helyzete azért válik sajátossá, mivel a történész az események interpretálása közben több szubjektív szabadságot engedélyez magának, mint a természettudós. Ez utóbbi módszertani előnyben van a történetíróval szemben, mivel az ő állásfoglalását a kísérlet igazolhatja vagy cáfolhatja, míg a történésznek nem áll módjában kísérleteket végezni.

Változásokat okoz a történész munkájában a jobb, fejlettebb módszerek alkalmazása is. A múltban a történész egymagára hagyatva egy életen át folytatta sziszifuszinak tűnő anyagfeltáró és feldolgozó munkáját. A mai történetst segítik a technika legújabb találmányai, megoszthatja a munkát a gépekkel. Megélenkül a tudományok közti együttműködés; intézmények lépnek egymással kapcsolatba, a hasonló érdeklődésűek megtalálják egymást a határokon túl is. A tudományos kontroll szélesebbkörű. Folyóiratokat többen olvasnak, növekszik a nemzetközi kiadványok, sorozatok száma. A komparatiztika a kor divatos módszertani újítása lett.

A felsorolt jelenségek mind a történetírás fejlesztését szolgálják. A tévedésekkel, előítéletekkel való szakítás, ami megváltoztathatja egész korszakok képét, nem értékelhető negatív jelenséggként. A tudomány gyors fejlődésének bizonyítéka. Viszont nem kétséges, hogy az ilyen gyors változtatás megnehezíti a történész helyzetét az olvasó körében. Van az olvasókban bizonyos pszichikai gátlás is az új nézetekkel szemben. Az iskolai nevelés, a korábbi olvasmányok belevésődtek az olvasó tudatába, a régi nézetek megüledtek, vajmi nehéz kiűzni őket. Ezért van, hogy oly megdöbbentő gyakorisággal találkozunk apáktól, sőt nagyapáktól örökölt anakronisztikus nézetekkel. A történettudomány mai álláspontja korántsem képes olyan fokban a hétköznapi gondolkodás szerves részévé válni, mint a biológia, a kémia, a fizika egy-egy tétele. A szélesebb körök történeti gondolkodását nagyrészt terheli a múlt. Fokozza ezt az a körülmény, hogy a régi polgári történetírás olyan ideológiai alapokra épült fel, melyek eltűnésével nem lehet máról-holnapra számolni. A polgári történetírás közismerten a nacionalista eszményítés irányába fejlesztette a történelemszemléletet, ezzel szemben nehéz helyzetbe kerül a ma történésze, ha ennek az eszményítésnek aaptalanságát, sok esetben káros voltát kívánja bizonyítani.

Népszerűtlen feladatok egész sora vár itt a történetíróra. Az újabb időkben munkák sora mutatott rá, hogy történeti gondolkodásunk mennyire benneragadt a XIX. századi nemesipolgári hagyományokban. Gyakran már maguknak a kérdéseknek a megközelítése is jellegzetesen XIX. századi. Kifejeződik ez például abban is, hogy a nemzeti és nemzetiségi problémák

szélesebb helyet foglalnak el a történeti gondolkodásban, mint a társadalmiak. Ez jellegzetesen XIX. századi örökség Kelet-Európában. A XIX. század a forrpontra érő nacionalizmus időszaka az Elbától keletre eső területeken. A burzsoá fejlődés hasonló nemzeti törekvéseket vet felszínre az egyes népek életében. Nemcsak azok a népek, melyek korábban önálló államisággal bírtak s azt a történelem során elvesztették, hanem azok is, amelyek évszázadokon át más államkeretbe betagolva éltek, most, a nacionalizmus áramába kerülve nemzeti és függetlenségi jelszavakat írtak zászlajukra, a kezdetben nyelvi-kulturális mozgalmak politikai tartalmat nyernek. A magyar történelemben, mint ismeretes, ezek a tendenciák egymást keresztezték és súlyos konfliktusokhoz vezettek. A súrlódások nem hoztak megoldást, az 1848–49-es forradalmi hullám nem volt képes közös táborba terelni az Ausztriától függő népeket és az 1867-es kiegyezés sem teremtette meg a kívánatos Treuga Deit a Dunavölgyében. A szenvedélyektől fűtött, parázs viták és ellenségeskedések túlélték a századot és új táptalajra leltek az első világháborút követő évtizedekben. Mindez kihatott a történeti gondolkodásra, mely egyoldalúan a nemzeti kérdés alakulására központosított.

Valóban hálátlan szerep vár a történetíróra, amikor igyekszik leszámolni a magyar állam ezeréves történetéhez tapadó illúziókkal? Amikor népünk történelmét a szomszédos népek történelmével egy szintre igyekszik helyezni? Eltekintve a durvább formákban jelentkező nacionalista előítéletektől, melyek forrását nem annyira a történelmi közgondolkodásban, mint inkább a közelmúlt és a jelen megoldásra váró politikai kérdéseiben kell keresnünk, azt lehet mondani, hogy az a bizonyos patinás kiváltságérzés, a sokat emlegetett kultúrfölény gondolata az elmúlt két évtizedben ugyancsak eltűnedezőben van társadalmunkban. Történelmünk során most kerültünk legközelebbi kapcsolatba szomszédaink, a szocialista országok kulturális kincseivel, számontartjuk a társadalmi és kulturális fejlődés rokonvonásait, megvalósítjuk a szellemi értékek cseréjét. De minden előrehaladás ellenére sem állíthatjuk teljes bizonyossággal azt, hogy a XIX. századi örökség: a nemzeti kérdésnek a társadalmi problémákkal szemben való túlexponálása eltűnt volna. A marxista történetírás nap mint nap birkózik ezzel a terhes örökséggel.

Itt azonban már nem csak a magyar történetírás és történeti gondolkodás belügyéről van szó. Nemzetiségi kérdések foglalkoztatják határainkon túl is a történetírást, legsűrűbben éppen a volt Habsburg-Monarchia egykori népeinek történetírását. Erre is vonatkozik tehát a jogos észrevétel, hogy az egyoldalú nemzetiségi probléma túlteng; sőt azt is mondhatnók, fokozottabban mint nálunk. Ezen a téren előrehaladást elérni csak fokozott összefogással, a nézetek egyeztetése útján lehet. A nemzeti és az osztályszempontok közti aránytalanság ránehezedik a kelet-európai történetírássra. Még mindig azt kell látnunk, hogy a történeti feldolgozásokban aránytalanul nagyobb helyet juttatnak a nemzeti kérdésnek — és a nemzeti kérdés körüli civakodásoknak —, mint az alapvető gazdasági-társadalmi problémáknak. A nacionalista pártok, áramlatok egyes csoportjainak részletes ecsetelése mellett indokolatlanul szorulnak háttérbe a kapitalista fejlődés jelenségei. A munkásosztály történetét sokan afféle részkérdésként kezelik, mintha nem is alkotná a nemzeti történelem szerves részét. Talán az is hozzájárul ehhez, hogy e fontos kérdés megtárgyalása gyakran külön e célra indított folyóiratokban történik külön történészcsoport által. A társadalmi fejlődés ábrázolásában a nemzeti küzdelmek mellett a társadalmi harcok mintha halványabb szint kapnának, jóllehet a történészek gyakran hivatkoznak Marxra és Engelsre, akik a nemzeti kérdést — olyan időben, amikor robbanással fenyegetett Európa keleti felében — a társadalmi probléma egy részének tekintették s alárendelték az osztályharc stratégiájának. Olvasván a nemzeti kérdéssel foglalkozó műveket, az olvasónak az a gondolata támadhat, hogy egyik-másik történész — a múlt rossz hagyományaihoz ragaszkodva — az egykori sérelmek ecsetelése közben a saját elfogultságát és haragját is beleszövi az ábrázolásba.

Az osztályszempont és a nemzeti aspektus körüli aránytalanság befolyásolja a történetírást jellegét: a történészek újból és újból visszatérnek a múlt századi nemzeti súrlódásokhoz,

nagy helyet szentelnek az ellentétek ábrázolásának, s ezzel akarva—nem akarva a nacionalizmus malmára hajtják a vizet. Újból és újból megrajzolják az 1848-as nemzedék kiemelkedő képviselőinek profilját, apológiákat írnak a kor politikusairól, mellőzve minden történeti kritikát, elhallgatva a személyiségek hátrányos tulajdonságait, eszméik gyengéit, egekbe emelik eszményképeiket, félelem és gáncsnélküli lovagokat állítanak eléink és nem sokba vesszük azt az időbeli távolságot, amely több objektivitást és indokolt kritikát tenne lehetővé számunkra. Néha mintha a letűnt század nyelvén szólnának hozzánk. Ha ezeket az elmúlt húsz évben megjelent tanulmányokat összegyűjtenénk s a különböző országokban megjelent apológiákat szembe-sítenők egymással, kiderülne, hogy csupa tökéletes ember állott egymással szemben 1848 táján. Mindegyik hibátlanul képviselte saját népe jogos érdekeit.

Az apologetikus történetírás gyökerei a felszabadulást követő évek történetírásában fedezhetők fel. A gyakran naiv, romantizáló és a szocialista eszme helytelenül felfogott értelmében idealizáló műltszemlélet követelte meg a makulátlan hősokeket, a nemzeti eszme bajnokait. A túlbujánoztatott nemzeti büszkeséget azóta nálunk sokan megnyírbálták, de nem tűnhetett el egy bizonyos nemzeti érzékenység, mely gátja az internacionalista szellemű tudományos magatartásnak. De ez ismét nem csupán hazai jelenség. Nemzetközi konferenciákon, a sajtóban még időnként felmerül a „ki volt a bűnös” kérdése. Túl az elfogultnak tűnő értéktételeken az utóbbi évek vitái (így magyar és szlovák részen) magának a magyar forradalomnak a jellegét kérdőjelezték meg. Egyszeriben elhomályosodtak a fogalmak, melyekről azt hittük, hogy mindenki számára világosak. A nemzetiségi kérdés feszegetői a marxista szellemű érvelésre azzal szoktak válaszolni, hogy ők jól tudják: 1848-ban a társadalmi átalakulás forradalmi létrehozása volt az elsődleges feladat, a nemzetiségi viszályokat ettől a feladattól függően kell szemlélni; jól tudják ezt, de mit tegyenek mint történészek, ha azt kell látniok, hogy az 1848-as nemzeti mozgalmak vezetőinek szemében fontosabb volt a nemzeti szabadság kivívása minden egyébnél? S ha ők a kor szellemét kívánják visszaidézni, akkor ezt a tényt nem hanyagolhatják el. Mit felelhetünk erre? Nem az a baj, ha a mai történész kellő részletességgel mutatja be a nemzetiségi küzdelmeket, hanem ha ezek középpontba állításával a XIX. századi szellemben való feltá-lalásával a közvéleményben azt a meggyőződést ébreszti, hogy a nemzetiségi kérdés megoldatlan-ságáért egyik vagy másik „bűnös” a felelős; ha a késő utókor történetírója úgy rekriminál, mint a múlt század politikusa; ha az áldatlan küzdelmeket nyitott kérdésekként tárja a köz-vélemény elé, ha jómaga sem képes pontot tenni az 1848-ban lezajlott vitákra és viszályokra. Ha nem azt domborítja ki, ami e népeket egymásra utalta és összekötötte.

A XIX. századi nemzetiségi kérdésnek ez a túlnövesztése nem volna hibáztatható, ha éppen a közös forradalmi hagyományok további feltárássának szelleme irányítaná. A levéltár még mindig nyújt feldolgozatlan anyagokat ebben a tekintetben. A mi történetírásunk 1945 óta hatalmas feladatokat végzett el ennek a népeket, nemzeteket összekötő közös hagyománynak a feltárássában. Tulajdonképpen egész történetírásunknak a fókuszában állott sokáig ez a feladat. Az 1953-ban lezajlott magyar történészkongresszuson nagy nemzetközi méretekben kapott visszhangot ez a törekvés. Kizárólag a pozitív kapcsolatokról esett szó. Azóta erős oldala történetírásunknak a kapcsolat kutatás, mely a kezdetben egyoldalúan politikai szintről már régen mélyebb régiókba bocsátkozott a gazdaság- és társadalomtörténet komparatistikai módszereinek segítségével. Nagyot léptünk előre a történelmi személyiségek értékelésének kérdésében is. Szüntelen harcot folytattunk a múlt nagyságainak bálványozása ellen, néha bizvást szűkmarkúan mértük az elismerést, de ezen lehetett segíteni. Jobb, mintha öntömjé-nezésbe estünk volna. Az olvasók táborában történészeink sokszor aláásták saját népszerűségüket azzal, hogy kritikusan írtak a múlt való vagy képzelt nagyságairól.

Ezzel a történész és olvasó viszonyának egyik neuralgikus pontját érintjük. Meddig menjen el a történettudós a nemzeti múlt szereplőinek bírálataban? Hol végződik az indokolt kritika és hol kezdődik egyfajta túlzás, melyet a történészkollektíva még megbocsáthatónak tart, de nem úgy a közönség? Az utóbbi években néhány monográfia megdöbbenést keltett különösen

a tanárság körében. Elhangzott magánbeszélgetésekben a hazafiatlanság, a kozmopolitizmus, a nihilizmus vádja is. Legnagyobb élő költőnk nem csinál titkot abból, hogy a történészek egyikét-másikát nemzetgyaláznak tekinti.

A Hideg napok c. film körül felhullámzó vita megmutatta, hogy az önkritika kérdésében társadalmunk megoszlik: az egyik rész több Hideg napokat sürgetett, a másik az ilyen művekben saját népünk elleni propagandát látott, tehát sérelmezte őket. A történészek, igazat megvallva, az ilyen vitákból alig vették ki részüket. Általában elég ritkán szólnak bele a közéleti vitákba. Egy részüknek nincs kínzóan sürgető mondanivalója a Ma kérdéseiről, hanem aféle szakbarbárként bele süllyed a múltba, más részük mintha tudatában volna azzal a váddal, szemrehányással, mely értelmiségünk egy része felől éri.

De hát honnan eredt ez a harag, melynek múlt jellegével mindenki tisztában volt s amely valóban, azóta vesztett hevességéből? Egyesek szerint mi, magyar történészek nagyon is komolyan vettük a „kiki söpörjön saját háza előtt” egyébként helyes jelszavát, meg sem várva, míg a söprés szélesebb körben is megindul. Példamutatóan kívántunk eljárni; abból indultunk ki, hogy rövidesen megkezdődik a söprögetés a szomszédságunkban is, hiszen senki sem vonhatja kétségbe, hogy akad söpörnivaló minden irányban. Az a felháborodás, mely egyes történészeink eme tisztogató tevékenységét fogadta, abban gyökerezik, hogy a mi példánk nem talált követésre szomszédaink történetírásában. Ott a kortörténet kérdéseit tárgyalva majdnem kizárólag a múlt pozitív jelenségeire bocsátják a fényt, míg az árnyékos oldalak elvesznek a háttérben. Ez a kétféle történész magatartás, mondhatni kétféle beszéd jellemezte hosszú időn át a nemzetközi vitáinkat is. Ezt érzi igazságtalannak az olvasó is. Az is, aki teljes jóhiszeműséggel hajlik arra, hogy valóban leszámoljon lélekben a közelmúlt gyászos emlékeivel, tehát elvben kész a nemzeti önkritika befogadására, de az is, akiben a nemzeti sérelmek túl erősen működnek ahhoz, hogy ilyen önismeretre és önkritikára képes legyen.

Ezzel egyidőben mutatkoztak túlzások és egyoldalúságok a kortörténet művelésében. Annál súlyosabban esnek latba, mivel itt él még köztük az öregek nemzedéke, mely saját élményeinek szemüvegén — néha torzító szemüvegén — sokmindent másképpen lát, mint a történész, aki nem élte át érett fővel a kor hangulatát, eseményeit és pusztán az írott források alapján alkot képet. Ám ezek a források felkészült kutatót követelnek meg, egyébként óhatatlanul ajtót nyitnak a tévedéseknek. Nemcsak szemléleti torzítások jöhetnek így létre, hanem egyszerűen a tárgyi valóság feltárása körül is mutatkoznak hiányok, hézagok.

A forráskritika a történetíró egyik legfontosabb és legnehezebb működési területe. Itt egybevetések, és a széles területen való kutatás vihet csak megnyugtató eredményhez. Ha valaki a kelet-európai népek s országok tarka konglomerátumából kiszakítja a magyar kérdést, s történelmünket a szerves egységből kiragadva izoláltan próbálja vizsgálni, úgy hamis eredményekhez jut. Ezenkívül egy-egy korszak összetett, árnyalt jellemzéséhez nemcsak a források gondos összegyűjtésére van szükség, hanem — bármily fájdalmasan hangzik is a közelmúlt történetét vizsgáló kutató fülének — gyakran egy bizonyos időbeli távolságra is, amikor már az események kihatását teljes pontossággal látni lehet és amikor a történész egy bizonyos érzelmi distanszból tekint vissza a kutatott korra és a vizsgált személyekre, amikor már nem befolyásolják pillanatnyi rokonszenvek, érdekek. A legutóbbi fél évszázad történetének megörökítésénél ez a távolság természetszerűleg még nem jött létre. Ami pedig a nemzetközi egybevetéseket illeti, a jószándék erre megvan, helyel-közzel a művek is sugározzák ezeket az általánosabb érvényű felismeréseket. Mindez még nem elég. Az egyes országok történészeinek eredményei még nem jutnak el mindig kellő időben a hasonló témán dolgozó más országbeli kollégáikhoz és a külföldi levéltárak felhasználása előtt is áthághatatlan akadályok tornyosulnak egyes államokban. A kortörténeti kutatás mindenütt cseppfolyós állapotban van, ami zavarhatja az olvasót, aki minden felmerült kérdésre végleges, megnyugtató választ szeretne kapni (ha már a történetírás tudománynak nevezi magát), de egyelőre be kell érnie *ad hoc* válaszokkal, melyeket a szerzők időnkint kiegészítenek, módosítanak. Az elvi megállapításokat illetően

is az a tapasztalat, hogy szükség van bizonyos időre, amíg az egymásnak ellentmondó felfogások konfrontálásából viták hevében kikerekedik az új, plasztikusabb, elfogadhatóbb magyarázat. Emlékeztessünk arra a nemzetközi síkon folyó vitára, amely pl. a fasizmus megítélése körül zajlik művekben és egyéb fórumokon. Az európai fasizmus gazdasági-társadalmi-ideológiai gyökereinek, indító rugóinak feltárása még nem befejezett munka, noha a kutatás újabb és újabb adatokkal s elméletekkel szolgál, a fasizmus tipologizálására még csak mostanában kerül sor s a viták, melyek széles összehasonlító alapokra épülnek, még korántsem zárultak le. Már pedig aligha lehet kétségbevonni, hogy az egyes országok fasiszta mozgalmainak kutatása közben a történész magatartását messzemenően befolyásolja az a körülmény, hogy mit értünk fasizmuson és milyen megjelenési formái voltak Európa egyes országaiban. A fasizmus ismert dimitrovi meghatározását a történészek egyhangúan elvetették, helyébe új meghatározások léptek, de még mindig vita folyik az egyes országokon belüli rendszerek jellegéről, vagyis arról, hogy egyik vagy másik kormányzati rendszert nevezhetjük-e joggal fasisztának avagy sem. Ha a történetkutató nyíltan kifejezésre juttatja egyes kérdésekben való bizonytalanságát, ha bizalommal fordul az olvasóhoz megvallva zavarát, úgy a két fél kapcsolata még szorosabbá válhat, hiszen a laikus joggal érezheti úgy, hogy részese lett egy nehéz, fáradságos kutató munkálatnak. De az élettől idegen, a valóságnak ellentmondó, pusztán a történész vélt tekintélyére alapozott deklarációk ellenszenvet szülnek. Vonatkozik ez mindenekelőtt a kortörténetíráásra, mely a legközelebb áll az olvasó élményvilágához, de elvileg érvényes az egész történeti folyamat vizsgálatára. A nézetek revíziójának folyamata itt sem ismeretlen, de itt az olvasó nem gyanakszik külső befolyásra olyan mértékben mint a közelmúlt tárgyalásánál; elfogadja azt, hogy a történeti kutatás új eredményei teszik szükségessé a régi teóriák felülvizsgálását és elvetését. Régi korok új megvilágítása inkább érdeklődést és megértést, mint ellenérzést vált ki. Az olvasó azt érzi, hogy a tudomány ezen a szakaszon sem állt meg, hanem évről-évre fejlődik és a történész feltáró munkája újabb, realisabb kép megalkotásához vezet. A közelmúlt kérdéseinek felülvizsgálatát azonban az olvasók nagy része hajlandó a történész politikai igazodása jegyeként tekinteni, s ez már visszatetszést szül. Mert meg van győződve arról, hogy a politika — különösen a napi politika — képes a legmesszebbmenő megalkuvásra, s feladata a tények csűrő-csavarása. Régen az egyszerű ember szemében a politika „úri huncutság” volt, s a világ nagy részében még ma is érvényes ez a jelző.

Ha az 1956 előtti évtized magyar történetírását tekintjük, badarság volna tagadni, hogy külső befolyásoknak is volt szerepük abban, hogy történészeink gyakran változtatták nézeteiket. Az ún. személyi kultusz időszakában ez elkerülhetetlen. Az újkori magyar történelem kérdései körül kialakult vitákon nemcsak a történészlekiismeret, a szakmai tapasztalat került a mérleg serpenyőjébe, gyakran megesett, hogy egyik-másik történész a saját helytelen vagy labilis álláspontját a pártosság jelszavával igyekezett elfogadtatni a szembenálló felekkel. Sok példát lehetne erre felhozni, de az ilyen jelenségek szellemi életünknek olyannyira lezárt szakaszát tükrözik, hogy részletezésüktől bátran eltekinthetünk. Nyitott kérdés, hogy még abban az 1956 előtti nehéz helyzetben is nem egyes, magukat a pártosság legfőbb arkangyalainak tekintő személyek túlzásaival állottunk-e szemben, mint valami általánosan kötelező szakmai kapitulációval? Emellett senki sem állíthatja azt, hogy 1956 előtt történészeink tudatosan hamisítottak; a hamisítás itt nem is találó kifejezés, mert szándékot tételez fel, jöllehet történészeink még a durva sematizálásokat is csupa jószándékból követték el.

1956 óta a helyzet alaposan megváltozott. Nincs történelmünknek egyetlen olyan kérdése sem, amelynek megválaszolásáról valamiféle párthatározat intézkednék. A párt nem kívánja elvenni a szaktudósok kenyerét, a történeti kérdéseket nem a politikusok kívánják megoldani, rábízák ezt a tudósokra. Amit a párt joggal elvár, az a marxista tisztánlátás, s ennek értelmében az osztályszempontok érvényre juttatása és az igazság kihámozása a bonyolult s ellentétes folyamatokból. A történészek szabadon sáfárkodhatnak szakmai tudásukkal s élhetnek a lehetőségeikkel. Persze, vannak azért kötöttségek, de ezeket nem lehet a szakmai

szabadság megvonásával egyenlő jellegűeknek tartani. A túl közeli eseményekről — amikor élő személyek megítélése forog kockán — a történész nem mindig írhat azzal a részletességgel, mint a távolabbi korokról; a kortörténet kérdéseinél nem függetlenítheti magát teljesen a fennálló nemzetközi helyzettől. Ezenél a problémáknál a történész akarva nemakarva kissé maga is politikussá válik, ám ez ellen nincs segítség. Még ilyen problematikus esetekben is elérhető a józan tárgyilagosságnak egy bizonyos mértéke. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a történész maga alakítja ki felfogását egy-egy problémáról, személyről, s ha kellő határozottsággal lép fel mindazokkal szemben, akiknek legfőbb kenyeré az óvatoskodás, a túlzott körültekintés és félelem, vagyis akik a történetírást legszívesebben néhány jól bevált frázissá hígítanak fel, — akkor munkáját úgy hozhatja tető alá, ahogyan legjobbnak véli. Történészeink önállóságát, kezdeményező képességét, eszmei bátorságát a valóságban nem annyira a külső fék akadályozza, mint inkább a belső aggályoskodás, a kockázattól való félelem vagy a gondolkodás restsége.

Az olvasó viszont éppen azt várja a történésztől, hogy olyan hangot üssön meg, mely eltér a napilapok politikai írásainak tónusától. Mert a történeti mű nem publicisztika, s bár hatni akar, ezt nem közvetett úton teszi, hanem a történeti felismerések meggyőző ereje által. A történetírónak nem a politikustól kell útmutatást várnia; ellenkezőleg: tapasztalataival segítenie kell a politikai munkát. Hogy ez nem megy zökkenők nélkül, az természetes. A lényeg az, hogy senkinek se törik be a fejét, ha meglepően új felismeréssel áll elő, ha van bátorsága letérni a kitaposott útról, melyről azt látja, hogy nem visz előre.

Napjainkban a hivatásos könyvterjesztők sokat foglalkoznak az olvasótársadalom struktúrájával. Szükség lenne egy széles körben lefolytatandó vizsgálatra, amely a történelmi művek és az olvasó viszonyát derítené fel. Bizonyos, hogy sok megszívlelendő bírálat hangzanék el az alkotók címére. Jelenleg az a helyzet, hogy a történészek a feljük irányuló jelzéseket ha akarják, észreveszik, ha nem akarják, nem. Sok jogos bírálatot intéznek el kézlegyintéssel. Nem volna-e szükség arra, hogy a szaktudós és olvasója rendszeresen találkozzanak, kicseréljék véleményüket?

LÁSZLÓ GYULA

Az őstörténész és közönsége

Történészeink általában a közönség közömbössége és gyanakvása miatt panaszkodnak, erre a magyar őstörténész azt jegyezheti meg, hogy nincsen írásaiban egyetlen árnyalat sem, ami ne keltene visszhangot a művelődni vágyók, jószándékú rajongók, vagy az ellentmondást nem tűrő megszállottak körében.

Ehhez tudnunk kell, hogy akár elismerjük, akár nem, két magyar őstörténet van: az, amit az elődökre építő, körültekintő módszerességgel dolgozó, képzett kutatók képviselnek, elsősorban is a hazai nyelvészek, régészek, embertankutatók, néprajzkutatók s mások sorolhatók ide, másrészt van egy, ellentétes utakon járó, sok jószándékkal, rajongással de néha gyatra felkészültséggel dolgozó gárda s ez főként az emigráció tagjaiból kerül ki. Az emigráció által kiadott terjedelmes, szép kiállítású őstörténeti könyvek, folyóiratok száma sokszorosa az itthon csak szórványosan, szerény köntösben megjelenő s általában csak szakembereknek szóló munkáknak. A kinti kiadványok széles körben terjednek idehaza is. Ezek más tájakon, más népek közt keresik őseinket s ezáltal feszültség keletkezik a kinti és itthoni magatartás között. Ez pedig érdeklődést kelt nagyközönségünkben. Őstörténetünk kérdései valósággal „közügygyé” váltak. Számolhatatlan levelet kapok állatorvosoktól, tisztviselőktől, nyugdíjasoktól, mérnököktől, munkásoktól itthonról és külföldről, amelyek mind türelmetlenül kérik számon tőlem s tőlünk, hogy miért nem követjük az emigrációban felfedezett „szenzációkat”, miért nem vagyunk hajlandók elismerni, hogy a magyar nép volt a világ műveltségének megteremtője, hogy Egyiptomtól, vagy a sumiroktól kezdve minden nagy dolgot őseink alkottak. Egy műkedvelő idős állatorvos — mármint őstörténésznek műkevelő! — ilyen mondatokkal kérte például számon tőlem „tudatlanságomat”: „egyetemi tanár úr, ön még azt sem tudja, hogy...” ez ismétlődött két oldalon keresztül. Az itthoniak és kintiek közt nem egyszerűen ellentétekről van szó, hanem minket tudatos elhallgatással vádolnak és azzal, hogy meghamisítjuk történelmünket, mert mi nem a sok nép egyike vagyunk, hanem mi voltunk a világ első művelt nemzete. A hozzám érkező leveleket ugyan egy-egy személy írta, de közvéleményt fejeznek ki. Egyikükkel éppen a minapjábón beszélgettem. Elolvasta az „Ősi gyökér”-től kezdve a „Magyar Történeti Szemléig” a folyóiratokat, ismerte Rudnay Egyed, Padányi Viktor, Bobula Ida, Fehér Mátyás, Nagy Sándor, Badinyi-Jós, Endrey Antal és mások könyveit, de amikor megkérdeztem, mondaná meg őszintén, hogy a hazai magyar kutatást ismeri-e, nagy nehezen csak annyit válaszolt: az én könyvemet olvasta, a többi nem, mert nem érdemesek arra, hogy magyar ember kézbevegyél! Íme: nem pusztán érdeklődéssről van szó, hanem szenvedélyről. Vagy, egy másik megtörtént eset, ami új oldalról világít rá a dolgokra. Úgy volt, hogy az egyik amerikai magyar kiadó kiadná régebbi dolgozataimat. El is indult a tárgyalás a Szerzői Jogvédő Irodán keresztül, ki is válogattuk a dolgozatokat s akkor váratlanul azzal a kéréssel fordult hozzám a kiadó, hogy írják a végére „valami sumir”-t, mert másként nem vennék a könyvet. Így azután a kiadás elmaradt. Anélkül, hogy az emigrációban élők többségének jószándékát kétségbevonnám, ez utóbbi példa „másként nem vennék”-je új mozzanatot hoz a kérdésbe: üzlet szempontját. Ez pedig könyörtelen, ami szemben áll a maga árujával, azt letiporja. Gon-

dolom, hogy ez is olyan valami, ami „történészeink és a közönség” vitájában máshol fel sem merülhet.

Nézzük most a kérdést az olvasók oldaláról. Kik olvassák ezeket a könyveket? Nagyrészt jószándékú, magyarságukat szerető emberek - értvén az odakintieket és itthoniakat egyaránt. Szeretnék múltunkat minél dicsőbbnek látni. Az odakintiek egyúttal igazolást is keresnek maguknak, hogy miért hagyták el hazájukat. Ezért aztán szomorúsággal és örömmel vegyest vesznek tudomásul minden olyan megnyilatkozást, hogy lám idehaza elszegényítik múltunkat, nem adnak teret, hangot igazi történelmünknek. Hogy ez mennyire így van, hadd hozzam fel, hogy leveleim között elég gyakran visszatérő érv, hogy tudják, hogy én tudom az „igazat”, de nem mondhatom meg, nem merem megírni, mert „állásom függ tőle”, vagy „kitennének az Akadémiáról” stb. stb. Úgy vélik, hogy mi, idehaza-valók jobb szándékunk ellenére is megfélemlítve dolgozunk. Az ismétlődő vád: a Habsburgok, hogy megtörjék a nemes magyar nemzet ellenállását, elterjesztették a „halzsiros rokonság” lealacsonyító tanát s mindenki, aki ezt hirdeti, a magyar nép öntudatának sírásója. Annyira komolyan veszik ezt, hogy az ember még mosolyogni is elfelejt, amikor a mai Magyarország „hivatalos tudományát”, mint a Habsburgpolitika örökségét akarják beállítani. Írtam már arról, hogy mindezek ellenére magam sem kétkem, hogy a Habsburg-uralomnak valóban „jól jött” a finnugor rokonság tétele a nemesi magyar büszkeség és ellenállás letörésére. Mit tett az emigráció támadásainak kivédésére őstörténet-tudományunk? Mindössze Papp László és Hajdú Péter írt egy-egy rövid hozzászólást, ez azonban csepp a tengerben. Még a most készülő 10 kötetes Magyar Történelem sem vesz tudomást az emigrációnak a tömegekbe behatoló tanairól s a legutóbbi Szegedi Őstörténeti Munkaközösség terveiben sincsen egyetlen szó sem róla.

Mivel az emigráció őstörténeti elképzeléseit — amelyhez néhány hazai elgondolás is járul —, főként szóhasonlításokra építi fel, feltevéseik vizsgálata elsősorban nyelvészeinkre várna. Újabban felmerült ötlet, hogy az újkőkor és a bronzkor kisázsiai bevándorlói képeznék a helyben kialakuló magyarság magvát. Ebben viszont a szó a magyar ősrégészetek illetné, hiszen éppen ők állapítottak meg többszörös kisázsiai bevándorlást. Amennyire hazánk ősrégészetét ismerem, semmiféle közvetlen, vagy közvetett bizonyíték nincsen arra, hogy e bevándorlók népe továbbélt volna a következő évezredekben, átvészelt volna a római kort és a népvándorláskort és mint helyi magyar nép érte volna meg Árpád népének honfoglalását. A régészet nagyon csínján bánik a „kontinuitások” kérdéseivel. Még az sem bizonyos például, hogy a nagy tömegű szarmata népesség megérte volna az avarkort és a honfoglalást, hát még az egy-kétezer évvel azelőtti népek! Ettől függetlenül a magyar ősrégészek szép feladata annak megállapítása, hogy mi történt a kisázsiai telepésekkel az idők folyamán.

Az a könyvsiker, amelyben például a Hereditas-sorozatban, az őskor, a kelták, a népvándorláskor, honfoglaláskor kötetei részesültek, továbbá az, hogy az én könyveim is gyorsan elfogytak, azt mutatja, hogy közönségünkben igen nagy az érdeklődés a régészet iránt. Érdekes módon: egyetlen régészeti levelet sem kaptam, amely kioktatott volna, hogy mi mindent nem tudok. Igen, mert még a lelkesedők is megérzik, hogy a régészet mesterség is, ahol nem elég az álmodozás és a „gondolom”. Ám nyelvünk mindenki tulajdona, nem kell hozzá külön felkészülés — gondolják —, s joggal láthatnak hozzá szavak összevetéséhez, hangzásuk hasonlóságának megállapításához s követelhetik ennek nyomán felismeréseik elfogadását.

A nyelvészeti őstörténet tehát szinte a közönség résztvételével folyik, a régészeti pedig a közönség tudomásulvevő hallgatásával. A mitológia és ősvallás ismét „mindenkié”. Néha az ember elámul, hogy milyen agyafúrt ötletességgel, „kancsalul, festett egekbe nézve” jár az esze némely embernek. Néhány éve egyik kedves ismerősöm — kitűnő mérnök és szenvedélyes rovásutató — hívott fel s megkérdezte: tudom-e, hogy a magyar és a tibeti ősvallás azonosak? Mondtam, hogy én bizony ezt nem tudom. Gondoltam — volt a válasz — és kért, hogy most figyeljek oda. Avalokitesvara mondta átszellemülten. Hát nem látom — kérdezte —, hogy ez magyarul van és annyit jelent, hogy „a valók hitese vára”? Egy másik meg sivatag szavunkat

„Siva tagja”-nak magyarázta. De nem folytatom a tallózó és szórakoztató áttekintést, hanem csak megismétlem: őstörténész nem amiatt panaszkodik, hogy munkájának nincsen visszhangja, hanem éppen amiatt, hogy szüntelenül ki van téve a közönség ostromának. Mindezt növeli az emigráció és az itteni szakmai kutatás ellentéte.

Látva ezt a viharos erejű érdeklődést, hazai tudományunkat el kell marasztalnunk, mert csak kézlegyintéssel intézi el a szóhasonlígtatásokat és a belőlük kinövő őstörténeti elméleteket. Pedig tudomásul kell vennünk, hogy közönségünkbe tudatformáló erőként hatolt be az emigráció őstörténelemszemlélete. Mégha kutatóink is úgy éreznék, hogy ezek nem érdemesek a velük való foglalkozásra, becslünk kellene közvéleményünket annyira, hogy tisztánlátáshoz segítsék. Olvasmányoknak és könyvsikernek is nagyszerű lenne egyszer komolyan venni a dolgokat és lépésről lépésre megvizsgálni egy-egy szömagyarázatot, módszeresen ellenőrizni minden lépést s példát mutatni arra, miként kell egy-egy nyelv kibontakozásának útját követni. Ugyanúgy ősrégészeink is számot vetethetnének a kisázsiai telepések sorsával. A feszült szellemi légkörben minden ilyenfajta komoly könyvnek sikere lenne és hozzájárulhatna ahhoz is, hogy ne egyenként kelljen levelekben válaszolnunk a jószándékú érdeklődőknek, vagy harcias kedvű megszállottaknak (egyikük fenyegetésként azt is írta nekem, hogy kizár a magyarok közül!). A magam részéről a vitát szabadabbá tenném és megadnám a válaszadás jogát — akár egy összefoglaló kötetben is —, hogy ne ismétlődhessék a vád: elhallgatjuk az „igazságot”.

Egy-egy ilyen kint, vagy idehaza kiadott könyv első feltétele azonban, hogy a szembenálló felet komolyan vegyük — úgyszint komolyan veszi nagyközönségünk! — és lépésről lépésre vezessük vizsgálatainkat, sőt még azt is mondanám, hogy szeretettel frjünk, hiszen őstörténetünkről van szó. Ilyenfajta tanulmányok olvasásakor az olvasó is meggyőződhetik arról, hogy jószándékú emberek vitáznak s maga ítélhetné meg a szakértelem és lelkesedés arányát.

Egy példát mindjárt fel is hoznék arra, hogy hogyan gondolom a vitát. Az egyik, gyönyörűen kiállított háromkötetes mű (Baráth Tibor: A magyar népek őstörténete. Montreal, 1968. 73—74) gondolatmenete a következőkből indul ki: „népünk őshazájának földrajzi helyére jelenleg nyolc javaslattal állunk szemben, amelyek az ural-szibériai vidék helyett a következő tájakra helyezik a magyar fajta bölcsőjét: 1. Magas-Ázsia hegyvidéke, 2. Aral-tó környéke, 3. az Indus völgye, 4. a Kaukázus hegyvidéke, 5. Dél-Mezopotámia, 6. Délkelet-Afrika, 7. a mai Török- és Görögország és 8. az amerikai kontinens középső része. Hogy ezeken az egymástól távolosól helyeken magyar nyelvmékek találhatók, kétségbevonni nem lehet... a térképen egymástól messze fekvő magyar foltok, mivel igazak, nem állhatnak egymással ellentétben. Következésképpen azokat nem kiindulópontoknak, vagyis nem őshazáknak kell tekinteni, hanem végállomásoknak: egy korai területről, a valódi őshazából a szélsőzsa különböző irányba kirajzott magyar nép hiteles részeinek, amelyek valamelyikéből a máig fennmaradt dunai magyarság is származott.” Így jut el aztán a szerző ahhoz a gondolatához, hogy voltaképpen az ősmagyar nép az egyiptomi lenne.

Mármost, ha vizsgáljuk az alapozást, abból indulhatnánk ki, hogy a szerző által felsorolt nyolc területről való „kétségbevonhatatlan” magyar nyomok csak a szerző kijelentéseiben vannak meg, nem vizsgálja meg a reájuk vonatkozó adatokat, nem igazolja meglétüket, hanem egyszerűen elfogadja a legkülönbözőbb ötleteket. Nyilvánvaló, hogy az erre épülő következtetések nem lehetnek szilárdak. Még elképzelésben is tanulságos olvasmány kerekednék ki azoknak a híradásoknak vizsgálatából, amelyek a nyolc területről szólnak, amelyekből éppen csak az marad ki, amely felé hazai őstörténészeink vizsgálódásai vezetnek. Milyen tanulságossá válhatnék aztán a további vizsgálat, amely Baráth Tibornak az egyiptomi hieroglifákat magyarul olvasó szövegéhez kapcsolódna. Avagy milyen érdekes lenne végig elemezni dr. Pass László gondolatmenetét, amellyel az „Antanténusz, szorakaténusz...” kezdetű gyermekversünkben ősi napidézó imádságot vél felismerni. Az ember unos-ontalan találkozik ilyen hivatkozásokkal idehaza is, s éppen ezért nem igaz, hogy egy-egy ilyen vitairat elvesztegetett, elpocsékolott idő

lenne a kutató számára, hiszen a közönség igénye és vágya megvan ahhoz, hogy megismerje a valót, az „igazságra vezérlő Kalauzt” kapjon kezébe.

Most néhány szó az őstörténeasz és a közönség viszonyáról, a tudományos kutatás és közvélemény kettős természetéről. Néhány évvel ezelőtt az egykori adatok vizsgálatából azt a feltevést fogalmaztam meg, hogy a „kettős honfoglalás” több olyan kérdésre adhat alapot, mint a régi, egyszeri foglalás elmélete, kérdésekre, amelyek eddigi történelemtudományunk peremkérdései voltak (pl. az avar és magyar település egymást kiegészítő volta, magyar és onogur nevünk, kettős származásmondánk, középkori magyar népünk későavar embertani jellege, szolgarétegünk eredete, a Szent László legenda, az égig érő fa meséje stb. stb.). Magam mindig hangsúlyozom, hogy amit megfogalmaztam, feltevés, ugyan mindenképpen indokolt feltevés, de — egyelőre — még nem eredmény. Ám közvéleményünk ezt már mint kész tényt fogadta és több levélíró „a magyarság ellenségének” nevezte azokat, akik ellenérveket hoztak e feltevessel szemben. Hiába mondom és írom újra és újra, hogy feltevésem iránt a legtöbb kétséget éppen magam támasztom és az ellenvetések éppen az igazság kitapogatásához vezethetnek, mindez nem jelent semmit, mert nagyközönségünk határesetekben, bizonyosságokban gondolkodik és szenvedélyére hallgat. Nos, ez a különbség az aggodalmakkal tele kutató és a lelkesedni akaró és lelkesedő nagyközönség között. Nekünk feladatunk, hogy a lelkesedésben kibontakozó erőket a figyelő, mérlegelő ember gondolatvilága felé tereljük, anélkül, hogy a lelkesedésben bennrejlő nemes honszerelmet csökkentenők.

*

Engedtessek meg, hogy személyes vallomással zárjam ezt a hozzászólást. Úgy érzem, hogy a történeasz és a közönség kapcsolata nem a megírt, közölt mű és az olvasó közt teremődik meg, hanem ott kell legyen mint formáló erő már a történeasz munkájában is, főként mondani-valóinak megfogalmazásában. Én mindig úgy írok, hogy szavamjárását azzal mérem: megértené-e László Gyula az unokaöcsém, aki otthon Erdélyben a földnél maradt? Természetesen lehetnek szűkebb szakkérdések, amelyek csak szakembereknek szólnak. Ezeket leginkább jegyzetbe teszem, de törekvésem, hogy a főszöveget minden magyarul tudó, értelmi erőfeszítésre hajlandó ember megértse. A főszöveg lendülete egyúttal kitűnő közvetítője lehet a kutatóban éledő és fokozódó kutatási szenvedélynek, s ez már is megteremti a kapcsolatot az olvasóval. Míg a „kilúgozott”, semleges, szorgalmi szöveg, a szürke bizonyosság átlagkérdéseivel bizony unalomba fullad s ilyenkor ne a közönség „közömbössége” legyen a bűnbak, hanem a kutató közömbössége. Egyezünk meg: írjunk érthetően, tisztán anyanyelvünkön s már is enyhülnek az ellentétek a kutató és az olvasó között.

BELLÉR BÉLA

A történész és diákközönsége

(Kovács Endre cikke felmérések tükrében)

„A tudomány becse azon hatásban rejlik, amelyet az életre gyakorol” — mondotta már jó száz évvel ezelőtt Eötvös József. Valóban, a tudomány társadalmi hatékonysága a tudomány egyetlen művelője számára sem lehet közömbös. Különösen így van ez a társadalomtudományok esetében, amelyeknek eredményei közvetlenül alakítják a társadalmi tudatot, és amelyek ezzel a tudatformálással egyik fő funkciójukat teljesítik. A történelemtudomány minden művelőjét, a történelmi ismeretterjesztés minden munkását joggal izgatja tehát az a kérdés: formálja-e a történelemtudomány, és ha igen, mennyiben a társadalmi tudatot?

Ennek a fontos, a történettudomány lényegét és létét érintő kérdésnek megválaszolása áll Kovács Endre elgondolkodtató, önvizsgálatra készítő cikkének középpontjában. A válasz lényegében negatív: a történettudomány nem formálja eléggé a társadalmi tudatot, a történész és olvasóközönsége kapcsolata meglazult. A kérdés közismert fontossága, Kovács Endre eredeti témaexponálása inspirálja a jelen hozzászólást is, amely egyrészt megpróbálja továbbfűzni a történetelméleti kérdések szálait, másfelől az olvasóközönség egy rétegének, egy budapesti külső (munkás-) kerületi dolgozók gimnáziuma esti tagozatos tanulóinak véleményét akarja bekapcsolni a vitába két 1974 és 1975 tavaszán végzett kérdőíves, dolgozatos, interjú felmérés eredményei alapján.¹

1. A vitaindító cikk kiindulópontja az a megállapítás, hogy a ma emberét — nem utolsósorban napjaink sorsfordító eseményei következtében — szenvedélyesen érdekli a múlt, mégpedig nemcsak a közelmúlt, a kortörténet, hanem a távolabbi múlt is. Dolgozó tanulóinknál is ez a helyzet? Mikor ezt a kérdést fölvetettük, számoltunk azzal, hogy a választ lélektanilag rendkívül meg fogja terhelni az a sok kudarccélmény, az a rendkívül rossz tanulmányi eredmény, amely a történelem tantárgy tanítását az utóbbi időben kíséri, és amely a „legnehezebb tan-

¹ A megkérdezett tanulók szociális származás szerinti megoszlása a következő:

	1974		1975	
munkás	53	75,7 %	22	54,2 %
paraszt	4	5,7 %	5	11,6 %
értelmiségi	6	8,6 %	2	4,6 %
egyéb	1	1,4 %	—	—
nem válaszolt	6	8,6 %	14	32,6 %
összesen:	70	100,0 %	43	100,0 %

A két csoport szociális összetétele csak látszólag tér el. Az 1975-ös felmérés „nem válaszolt” tanulói ugyanis minden bizonnyal túlnyomóan munkás származásúak.

tárgy'' kétes értékű titulását vívta ki a történelemnek. Meglepetés volt számunkra, hogy a tanulói válaszok mindezek ellenére a történelem iránti eleven érdeklődés kifejezésével alátámasztják a cikk megállapítását. 1975-ös felmérésünkben arra a direkt kérdésünkre: érdekli-e Önt a történelem, 43 tanulónk a következő választ adta: nagyon érdekli 22 tanulónkat (51,2%), kevésbé 18 tanulónkat (41,9%), egyáltalán nem mindössze 1 tanulót. Nem kaptunk választ a kérdésre 2 tanulótól. Tanulóink abszolút többségét tehát iskolai tapasztalataitól függetlenül érdekli a történelem, ha szenvedélyes érdeklődésről túlzás lenne is beszélni.

A történelem iránti érdeklődés általános tényén kívül érdekelt bennünket ennek az érdeklődésnek a különböző történelmi korszakok közti megoszlása is, annál inkább, mert ezen a területen az utóbbi időben bizonyos irányváltásra lehettünk figyelmesek. Arról az először mintegy két évvel ezelőtt észlelt jelenségről van szó, hogy míg korábban a történelmi érdeklődés egyértelműen a legújabb kor felé irányult, az utóbbi időben a régebbi korok, elsősorban a középkor felé van elfordulóban.² Hogy minél pontosabb választ kapjunk erre a fontos kérdésre, több irányból is igyekeztünk bekeríteni a tényállást. Első kérdésünk — egyformán érdekli-e tanulóinkat az egész történelem? — még általános jellegű volt. Az 1975-ös felmérés 43 tanulója közül egyenlő számban — 19—19-en — nyilvánították a tanulók érdeklődésüket az egész történelem, ill. annak valamelyik részlete iránt (5 tanuló nem adott választ). Határozott irányváltásról tehát itt még nem beszélhetünk, legföljebb annak bizonyos előjeleiről. Tanulságosabb és egyértelműbb ebből a szempontból a második kérdésünkre adott válasz. A kérdés így hangzott: Ha nem az egész *történelem*, akkor annak *melyik részterülete*, kora, témája érdekli Önt jobban? E kérdésre igen nagyszámú választ kaptunk; voltak sokan, akik több területet is felüntettek. A legmeglepőbb a válaszadásban az, hogy a tanulók érdeklődésében az egyetemes történelem felzárkózott a magyar történelem mellé. A történelem részterületeit illető 50 válaszból (mint említettük, voltak, akik több területet is megemlítettek) ugyanis 19—19 (egyenként 38,2%) esett a magyar, ill. az egyetemes történelemre; a helytörténetre csupán 5 (10,6%), a munkásmozgalomtörténetre is mindössze 7 (14,3%) jutott. Olyan sajnálatos érdeklődéshiány ez utóbbi, amelyben munkásszármazású tanulóink az üzemi munkássággal osztoznak.³

A történelmi érdeklődés állítólagos irányváltása szempontjából a legmegbízhatóbb tájékoztatással erre a kérdésre adott válasz kecsegtet: a *történelem melyik korszaka* érdekli legjobban tanulóinkat? A kérdésre adott választ egyelőre nem mutat semmiféle érdeklődésváltozást. Tanulóink figyelmének középpontjában változatlanul az új- és legújabbkori történet áll. 31 leadott válasz (62%) tanúsítja ezt; a megelőző korokra összesen 19 (38%) szavazat esett.

2. Úgy véljük, a Kovács Endre által felvetett problematika hasznos kibővítését jelenti, ha felvetjük a kérdést: mi a történettudomány szerepe a társadalmi tudat részét alkotó történelmi tudat formálásában a tudatformálás más területeihez viszonyítva?⁴ A tudatformálás tényezőinek súlyát lemérő eredményünk 1975-ös felmérésünk során úgy született, hogy tanulóinknak meg kellett nevezniök, több megnevezés esetén rangsorolniok kellett *történelmi ismeret-szerzésük forrásait*. Minthogy 7 forrást jelöltek meg, az első helyen megnevezettet 7-szeres, az utolsó helyen megnevezettet egyszeres szorzószámmal számoltuk el. Ilyen alapon a következő sorrend alakult ki:

² Donáth Péter: Munkások és a történelem. Történelem, 1973. 12. sz. 93—100.

³ Mód Aladárné—Kozák Gyula: Az Ózdi Kohászati Művek munkásai és az üzemi demokrácia. Valóság, 1975. 2. sz. 65—66.

⁴ Foglalkozott ezzel a témával a Magyar Történelmi Társulat 1973. július 2—4-i egri vándorgyűlése. Ism. Mann Miklós: Történelem és tömegkommunikáció. Századok, 1973. 4. sz. 1061—1089.

tankönyv	223
szépirodalom	177
film	160
rádió	117
történettudományi művek	103
mások (szülők, ismerősök stb.) elbeszélése	91
ismeretterjesztő előadások	53
	<hr/> 924

Ez a rangsorolás sok mindent elárul nemcsak tanulóink történelmi ismereteinek forrásairól, hanem ezen ismeretek összetételéről, jellegéről is. A tankönyv után, amelyet nem tekinthetünk a történelmi ismeretszerzés szabadon választott, tehát a történelmi érdeklődést kifejező formájának, mindjárt a történelmi szépirodalom, a film (tévé), rádió következnek. A történettudományi művek csak a ranglista 5. helyén szerepelnek. Valójában a helyzet még ennél is kedvezőtlenebb. A történettudományi művek tetszetős csomagolása alatt ugyanis korántsem történeti szakmunkák, hanem javarészt szépirodalmi alkotások rejtőznek. Világosan kiderül ez a ma is élő vagy már nem élő történetíró, ill. művét tudakoló kérdéseinkre kapott válaszokból. A válaszok tanúsága szerint a történetíró tanulóink szemében elsősorban nem a történészt, hanem a történelmi regényíró jelenti. Éppen így a történelmi mű sem szoros értelemben vett történelmi szakmunka, hanem egyszerűen történelmi regény. Akár a szerzők, akár a művek oldaláról közelítettük is meg a kérdést, mindig ugyanarra az eredményre jutottunk.

<i>Történetírók említése</i>	24	<i>Történelmi művek említése</i>	47
Ebből történész	6	Ebből történeti mű	11
Nem történész	18	Nem történeti mű	36
Nem történészből történelmi regényíró	12	Nem történeti műből történelmi regény	31

A történelmi művek történelmi regénnyel való felcserélése olyan jelenség, amelyre már korábban is felfigyeltek,⁵ de hogy ilyen széleskörű jelenségről van szó, az mindenesetre meglepő. A történetíró tanulóink szemében elsősorban Passuth László reprezentálja, akit nem kevesebb mint 19-szer említenek. A „történelmi művek” listáján valamennyi jelentősebb regénye szerepel (van olyan válaszadó, aki szükségesnek tartja közölni, hogy valamennyi regényét ismeri). Az Esőisten siratja Mexikót c. regényét pl. öten is említik. Ezzel szemben nincsen egy jelentősebb élő vagy holt történetíró sem, akit vagy akinek a művét egynél több tanuló regisztrálná. Általában nem ismerik a tankönyvszerzők nevét sem, nem csupán a korábbi osztályokét nem, hanem a saját osztályukét sem. (E tekintetben csupán a III. osztályos tankönyvszerző látszik kivételnek, ha ugyan az ő nevét is nem a felméréskor írták ki a tankönyvből.)

Minthogy tanulóink történelmi ismeretanyaga nagyon szűkös, történelmi műveltsége erősen hézagos, nem sok haszonnal látszik kecsegtetni egy olyan vizsgálódás, amely a cikk által fölvetett elvi kérdések nyomdokain halad. A vitacikk meggyőzően bizonyítja, hogy történetírásunk még mindig harcban áll a XIX. század liberális nemzeti felfogásával, amely az alapvető fontosságú gazdasági, társadalmi kérdések helyett a nemzeti kérdést állítja előtérbe, és ezzel akarva-akaratlanul nem a nemzetközi együttműködés, hanem a nemzeti viszálykodás, nem a kölcsönös megértés, hanem a kölcsönös érzékenység szellemét tartja ébren. *Kimutatható-e a nemzeti elemnek ez a primátusa tanulóink történeti tudatában!*

⁵ *Díószegi István*: Történelmi ismeret — történelmi érdeklődés — történelemszemlélet, *Történelem*, 1971. 11. sz. 218—219. Valóság, 1971. 1. sz. 77—78. *Vadász Sándor*: A történelmi ismeretterjesztés helyzete az ifjúság körében, *Történelem*, 1971. 11. sz. 240—241.

Erre a kérdésre megközelítő választ ad 1974-es felmérésünk. Mikor aziránt tettünk fel kérdést tanulóinknak, hogy véleményük szerint nálunk a nemzeti érzés van-e erősödőben vagy pedig a nemzeti közömbösség, ill. az idegenimádat, esetleg ezeknek bizonyos kombinációja, 68 tanuló a következő választ adta. 31 tanuló (45,6%) úgy vélte, hogy nálunk is erősödőben van a nemzeti érzés. Viszont 11 tanuló (16,2%) szerint épp ellenkezőleg a nemzeti közömbösség, 21 tanuló (30,9%) szerint egyenesen az idegenimádat, 5 tanuló (7,3%) szerint pedig az utóbbi kettő bizonyos kombinációja van terjedőben. A nemzeti érzékenység komplexuma tehát tanulóink tudatának mélyén is ott lappang. Eredetének, összetevőinek vizsgálata messzire vezetne. Itt be kell értnünk annak megállapításával, hogy nagyrészt aktuálpolitikai, igen gyakran szociális ellentmondásokból fakad; a történettudománynak sem közvetlenül, sem közvetve nincs része benne.

Ugyanígy állunk a nemzetiségi kérdéssel; amely ha nem is szűnt meg probléma lenni, régi veszedelmes élet minden bizonnyal elvesztette. Hogy a szocializmust vállalva építő népeink kapcsolatát ez idő szerint terhelik-e még és mennyire a negatív történelmi tapasztalatok és kóros történelmi beidegzettségek, előítéletek, ezt 1974-ben a következő kérdésekkel igyekeztünk földeríteni tanulóinknál: Megítélésük szerint melyik ország ártott legtöbbet Magyarországnak és megfordítva: melyik országnak vagy népnek ártott Magyarország a legtöbbet, továbbá: Az előbb említett országot még ma is változatlanul ellenségnek tekint-e vagy sem? A kérdésre adott számszerű (nem százalékos) válaszokat a következő táblázat mutatja:

	Nekünk ártott a legtöbbet	Mi ártottunk a legtöbbet	Még mindig ellenség-e		
			igen	részben	nem
német	50	—	7	3	34
Habsburg	—	1			
török	12	1			
cári orosz	1	—			
román	2	—			
francia	1	—			
Szerbia	—	1			
Jugoszlávia	—	3			
nemzetiségek	—	6			

És itt egy öröndetes, nem várt jelenséget konstatálhatunk: a negatív történelmi tapasztalatok, beidegzettségek, előítéletek elhanyagolható szerepét. Olyan meglepően új vonás ez, amely előzetes hipotézisünkben egyáltalán nem szerepelt. Vegyük példának a magyar történelemszemlélet és hazafias ideológia neuralgikus pontját, a német kérdést. A felületes szemlélő előtt úgy tűnik, hogy tanulóink tudatvilágában még mindig virulens a régi romantikus nemesi „kurus-függetlenségi 48-as szellem” (az ugyancsak romantikus nemesi „labanc-aulikus 67-es” szemlélettel szemben), hiszen túlnyomó többségük (50 tanuló) a magyarság fő ellenségének még mindig a németet tekinti, nem pedig a törököt. (A törököt csak 12-en.) De ha közelebbről megvizsgáljuk ezt a megjelölést, kiderül, hogy a „német” tanulóink szóhasználatában nem a 400 éves Habsburg elnyomást, hanem egyszerűen a hitlerizmust jelenti, arról nem is beszélve, hogy a németet a magyarság fő ellenségének nyilvánító 50 tanuló mellett mindössze 4 tanuló számára „kevésbé rokonszenves szomszéd” a német, az osztrák viszont túlnyomóan, a kelet-német pedig egyértelműen rokonszenves. Tehát úgy látszik, hogy a nemzetek megítélésében mind határozottabban előtérbe kerül a világnézeti elem, annak talán nem is tudatos erősödése, hogy a nemzetek nem „reakciók” vagy „haladók”, hanem történelmi helyüket és szerepüket, a nemzeti keretekben folyó politikát osztályérdekek határozzák meg. Hogy ez meglehetősen általános tendencia, bizonyítja a válasz arra a kérdésre, hogy a múltbéli ellenségeket változatlanul ellenségeinknek

tekintik-e jelenleg is tanulóink vagy sem. Láttuk, hogy túlnyomó többségükben, majdnem 84%-ukban nem vagy csak részben.

Hogy dolgozó tanulóink tudatából már többé-kevésbé kiszorultak a régi történelmi előítéletek, gyűlölségek; ebből persze még nem következik, hogy korszerű történelmi ismeretek foglalták el helyüket.

Arra a kérdésünkre, hogy tanulóink melyik szomszéd nép történelmét, kultúráját ismerik legjobban, s kit vagy mit becsülnek leginkább az illető nép történelméből, kultúrájából, a következő válaszokat kaptuk, ill. nem kaptuk. Egyáltalán nem kaptunk választ, vagy csupán nemleges választ kaptunk a 70 tanuló abszolút többségétől 38 (54,5%) tanulótól, ami már önmagában véve is lehangoló igazolása annak a borús megállapításnak, mely szerint „minden eddigi erőfeszítés ellenére még mindig megdöbbenően csekély a környező országok, nemzetek ismerete nálunk.”⁶ De nézzük a szomszéd országok és népek valamelyike történelmének, kultúrájának ismeretével „dicsekvő” 32 tanuló (45,5%) választát, ezúttal az összes megkérdezett tanulók (vagyis 70) számára viszonyítva. A Szovjetunió történetét, kultúráját ismeri 13 tanuló (18,5%); Lengyelországot 8 tanuló (11,4%); Jugoszláviát 5 tanuló (7,1%); Ausztriát 4 tanuló (5,7%); az NDK és Románia történetét viszont mindössze 1—1 tanuló (egyenként 1,4%), a közvetlen szomszéd Csehszlovákia, a távolabbi szomszéd Bulgária és Albánia történetét vagy kultúráját pedig senki.

A számadatoknál sokkal izgalmasabb kérdés az, hogy milyen konkrét történelmi ismeretek húzódnak meg a fenti kijelentések mögött. A Szovjetunióról szólván a tanulók az orosz nép, ill. a szovjet népek bátorságát, szabadságszeretétét, önfeláldozó hazafiasságát, az orosz, a szovjet kultúra a regényírásban (Tolsztoj, Dosztojevszkij), zenében megmutatkozó gazdagságát, a szocialista gazdasági építés óriási lendületét emelik ki; a konkrét történelmi szereplők, események közül azonban csak Lenint és a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat említik. Az orosz kultúra tehát tanulóinknál a XIX. századdal, a történelem pedig a XX. századdal kezdődik. De milyen a második helyen említett lengyel történelem képe? A lengyeleknél kiemelik tanulóink a mienkéhez hasonló történelmüket, antifasiszta harcukat, lelkes és csodálatos építőmunkájukat, alkotóerejüket, kultúrájukat — ezen belül zenéjüket, műemlékvédelmüket —, de nem szólnak konkrétan egyetlen történelmi szereplőről és eseményről sem. A jugoszláv történelem ismerete kizárólag Tito történelmi szerepének ismeretével azonos. Ausztria történetének tudása lényegében az osztrák-magyar viszony történetét jelenti. Tanulóink Mária Teréziát, II. Józsefet, Ferenc Józsefet említik név szerint azzal a pozitívnak szánt, de közelebbről nem értelmezhető megjegyzéssel, hogy az osztrákok, úgymond, mindig elszántan képviselték saját nézeteiket. Románia történetének ismerete Passuth László erdélyi tárgyú regényeinek ismeretével azonos, mindenestre annak kiemelésével, hogy ezek a regények jó áttekintést nyújtanak az erdélyi népek életéről. Az NDK történelmének állítólagos ismerője nem idéz fel egyetlenegy történelmi szereplőt vagy eseményt sem, hanem az NDK szocializmus építését mint az „igazi” szocializmust szembeállítja — ahogy ő mondja — a mi „gebines” szocializmusunkkal. A fenti kép önmagáért beszél. Még azok is, akik úgy hiszik, hogy ismerik valamelyik szomszéd nép történetét, valójában az üres általánosságokat vagy pedig az összefüggéstelen részleteket tévesztik össze a történelemmel.

3. A vitaindító cikk nagy figyelmet szentel a történettudomány és a történetkutatás jellegében az utóbbi időben bekövetkezett változásoknak, a *történettudomány „műhelytitkainak”*, a *historiográfia kérdéseinek* is. Ezek fontosságát alig lehet túlbecsülni, hiszen olvasóközönségünk amennyire tisztában van az író, művész vagy akár a matematikus, természettudós munkájának lényegével, annyira tájékozatlan a történelemtudományi munka belső természetét illetően. Míg a természettudományok haladását, régi tételeknek újakkal való fölcserélését egészen természetesnek találja, ugyanakkor a történettudomány hasonló fejlődését bizalmatlansággal szem-

⁶ Klaniczay Tibor: Gondolatok a nemzeti hagyományról. Kortárs 1974. 5. sz. 774.

léli, és a történetírói önkény, megalkuvás, befolyásolás bizonyítékát látja bennük. A történettudománynak tehát állandóan bizonyítani kell a maga igazát, s le kell küzdenie a vele szemben fellépő „bizalmi válságot”. Ez a válság természetesen a történelemtanításra is áterjed, s hatóerejét gyöngíti. 1975-ös vizsgálatunkban kísérletet tettünk e „bizalmi válság” szélességének és mélységének fölmérésére. Ezért egyenest tanulóink mellének szegeztük a kérdést: megítélésük szerint a történelem egyformán az igazat mondja-e valamennyi történelmi korszakról? A megkérdezett 43 tanulónknak csak kisebbsége, 12 tanuló (27,90%) van erről meggyőződve. A többség, 22 tanuló (51,20%) nemmel felelt, 2 tanuló nem tudott dönteni, 7 tanuló (16,30%) pedig semmiféle választ nem adott.

A történettudomány hitele tehát meglehetősen csekély tanulóink szemében, mindenestre sokkal kisebb, mint bármely más iskolai tantárgyé. (A matematikánál, természettudományoknál elképzelhetetlen lenne ilyen válasz.) Kérdés: mi ennek az oka? Hogy közelebb férközzünk az igazsághoz, a nemleges válaszadókat tovább kérdeztük a felől, hogy véleményük szerint melyik korszakról nem mondja ki a történelem a teljes igazságot. Sajnos, a 22 nemmel szavazó közül csak 15 válaszolt erre a kérdésre. A válaszadóknak több mint fele, 8 tanuló a legújabb kori, ill. a jelen történetének előadásával kapcsolatban bizalmatlan, a többi az őskorral és középkorral, ill. az ókorral kapcsolatban. Mi motiválja ezt a bizalmatlanságot? Láthatóan két szempont: általában a politikával illetve a politikának a történeti megítélésekre gyakorolt befolyásával szembeni bizalmatlanság és a személyes tapasztalatoknak a történelmi tényekkel való ütközése. Az első jellegzetes megnyilvánulásaként idézhetjük ezt a tanulói véleményt: „Minden rendszer a maga szemszögéből nézi a történelmet és annak igazságát vagy igazgatalanságát.” Ugyanaz költői megfogalmazásban, jó adag iróniával felcseppentve: „A megnyert csatákat a győztesek mesélik, illetve ők írják a történelmet.” A kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy több tanulónk nem itéli el, sőt megérti ezt a vélt vagy valós állapotot. Ez a megértés azonban sokkal kevésbé elvi egyetértés, mint inkább oportunizmus.

A legújabb kori történelemmel szembeni bizalmatlanság másik oka saját vagy mások személyes tapasztalatainak a történelem által megállapított tényekkel való ütközése, vagyis a jelenségnek a lényeggel való azonosítása. Ez a szemlélet ilyen megállapításokban érhető tetten: „Nagyon sok mindent hallottam, amiről nem írnak a történelemkönyvek”, s bizonyításképpen a felszabadulás utáni újjáépítésre, a téesszbe lépés körülményeire és 1956 eseményeire hivatkoznak. A saját és mások egyéni tapasztalatainak abszolutizálásából eredő veszélyt dolgozó tanulóinknál komolyan kell vennünk, hiszen láttuk, hogy történelmi ismeretforrásaik sorában másoknak (szülőknak, ismerősöknek stb.) elbeszélései megelőzik az ismeretterjesztő előadásokat.

A történelmet — különösen a legújabb kori történelmet és a kortörténetet — elítélő vélemények mellett azonban a történettudomány sajátos helyzetének, feladatainak, módszereinek megértéséről tanúskodó vélemények is találhatók tanulóink vallomásaiban. Így nem ítélnék el kivétel nélkül minden nézetváltozást a történettudományban. Látják ők is — amire a vitaindító cikk gazdag dokumentációval rámutat —, hogy olykor az adathiány kényszeríti hipotézisre a történészt, máskor viszont új adatoknak, tényeknek felbukkanása teszi elkerülhetetlenné a korábbi felfogás módosítását. Látják az időtávlat jelentőségét is a történelmi események, személyek megítélésében nemcsak a jelenre, de még a múltra vonatkozólag is. Amire viszont mégcsak utalás sincs a tanulói megnyilatkozásokban, az a történettudomány változása, kutatómódszereinek fejlődése. Nyilvánvaló, hogy tanulóink felfogásában a történettudománynak lényegében még XIX. századi (ha nem XVIII. századi) elképzelése él. Éppen ezért csak dicséret illeti a vitaindító cikk buzgalmát, amellyel igyekszik tájékoztatni az olvasót a történettudomány jellegének és kutatómódszereinek állandó fejlődéséről, amely nemcsak hogy megmagyarázza, de szükségessé is teszi a történetírói nézetek állandó formálódását, tökéletesítését. Ezen a téren véleményünk szerint még tovább is kell menni. Nem elegendő az új anyag feltárásából és a kutatási módszerek tökéletesedéséből eredő változások szükségességére rámutatni, hanem foglalkozni kell a történettudomány belső struktúrájából, e struk-

túra egyes elemeinek egymáshoz való viszonyából eredő változásokkal is. E struktúra-elemek közül különösen fontosnak tekinthetünk négyet: a történeti-politikai koncepciót, a történeti képet, a történetelméletet, ill. filozófiát és végül a szakmetodikát.⁷ A történelmi igazság megismerésének ezt a bonyolult folyamatát teljes gazdagságában csak a historiográfia képes bemutatni. A történettudomány hitelképességének visszaszerzése szerintünk elképzelhetetlen a közönségnek szánt érdekesítően megírt historiográfiai (és történelemelméleti, metodikai) munkák nélkül.

Kovács Endre cikkének végén szükségesnek lát egy széles körben lefolytatandó vizsgálatot, amely a történelmi művek és az olvasó viszonyára derítene fényt, és amelyről ő sok megszívlelendő bírálatot vár. A főt ismertetett felmérések korántsem széles körűek; ennek ellenére úgy tűnik, figyelemreméltó információkkal szolgálnak a történész és közönsége egy rétegének, a dolgozó tanulóknak viszonyáról.

⁷ *Gerhard Lozek: Zur Methodologie einer wirksamen Auseinandersetzung mit der bürgerlichen Geschichtsschreibung. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1970. 4. sz. 608—616.*

MAKKAI LÁSZLÓ

Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában

I. Feudalizmus és kapitalizmus

Eric Hobsbawm „The Age of Revolution” c. könyvében¹ a „kettős”, gazdasági és politikai forradalom legmélyebbre ható és legtartósabb következményének a „fejlett” és a „fejletlen” országok közt 1848 után egy évszázadig áthághatatlanak bizonyuló határ létrejöttét mondja. Mások ezzel kapcsolatban az ipari és agrár Európa közti „munkamegosztás” kialakulásáról beszélnek, ami nem érzékelteti ugyan kellően a pozitívumoknak és negatívumoknak a határ két oldalán való egyenlőtlen megoszlását, annál inkább viszont a két Európa interdependenciáját, a kettősséget összefogó egységet. Hobsbawm a Pireneusi-félszigetet, Dél-Itáliát s Közép- és Kelet-Európát jelöli meg Európa „fejletlen”, a tőkés korszakba való áttöréstől egy évszázadra lemaradó övezetének. „A világ egyik része tehát iparilag előretört, a másik pedig elmaradt. De ez a két jelenség nem független egymástól — írja —. A gazdasági stagnálás, a lassú fejlődés vagy akár a visszafejlődés éppen a gazdasági haladás terméke volt. Mert hogy is tudtak volna a viszonylag elmaradott országok ellenállni annak az erőnek, néha pedig vonzásnak, amely a gazdaság, az ipar és kereskedelem új központjaiból áradt? Az angolok és még nehány más ország egyes fejlettebb területeinek ipara nyilvánvalóan minden versenytársat le tudott hengerelni az alacsonyabb árak révén.”

Az előretörés és az elmaradás kettőssége nem volt Európa belügye; idézetünk is Európa fejlett országairól és az ezeken kívüli fejletlen világról beszél. Sőt, a XIX. század első évtizedeiben Anglia volt az egyetlen fejlett ország a maga 35⁰/₀-os agrárnépességével és olyan ipari kapacitásával, amilyent más országok csak a század végére értek el. A nyugat-európai országok is csak lassan zárkóztak fel hozzá, még lassabban a dél- és kelet-európaiak, s a világ nagyrészen a felzárkózás napjainkban indul meg, Észak-Amerika és Japán viszont számos európai országot megelőzött a felzárkózásban. Anglia előretörését sem tekinthetjük kizárólag Európán belül végbement változásnak, hiszen a XIX. század folyamán külkereskedelmének kétharmada Európán kívül bonyolódott.²

Azt jelentené-e mindez, hogy az ipari forradalom nem európai, hanem világméretű jelenség? Hogy mozgató erőit nem az európai belső fejlődésből, hanem a világpiac alakulásából merítette? Pontosabban fogalmazva a kérdést, arról van-e szó, hogy az, ami az ipari forradalommal Angliában történt, egyenes, szerves folytatása, következménye-e Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének, vagy valami merőben új dolog kezdődött, aminek gyökereit éppen abban kell keresni, hogy Anglia kiszakította magát Európa egységének korlátaiból? Dehát egyáltalában volt-e valaha is valamiféle alapvető egysége Európának, amelybe Anglia is beletartozott, s ha igen, akkor vajon Anglia kiszakadása egy olyan belső európai kettősségnek a végső kiteljesedése-e, amely az ipari forradalom közvetítésével világméretűvé vetődött ki? Mind-

¹ E. J. Hobsbawm: A forradalmak kora. Ford. Litván György. Bp. 1964. Idézetek: 193—194.

² P. Bairoch: Geographical Structure and Trade Balance of European Foreign Trade from 1800 to 1970. The Journal of European Economic History 1974. 569, 572.

ezekre a kérdésekre már régen megadatott a válasz azzal, hogy az ipari forradalomhoz vezető út nem egyéb, mint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, s hogy a kapitalizmus a feudalizmusban, a feudalizmusból formálódott ki belső alakulás révén, a következmény és ellentét, az azonosság és változás egymást meg nem szüntető kettősségében és egységében. Hozzá kell tennünk, az *európai* feudalizmusról van szó, mint egyedi, Eurázsia egyik nyúlványára korlátozott jelenségről, amely azonban kiteljesedése pillanatában világjelenséggé vált, sőt éppen azáltal teljesedett ki, hogy világméretűvé szélesedett.

Ezt a Marxtól származó választ azóta sokszor és sokszorosan megkérdőjelezték, már magát a terminológiát is.

Terminológia és modell

Azok a terminológiai aggodalmak, amelyek a feudalizmus esetében egy jogi, a kapitalizmus esetében egy gazdasági fogalomnak a társadalmi struktúra egészére való kiterjesztése ellen szólnak, s újabban a preindusztriális és indusztriális fogalmakkal való kísérletezésre vezetnek, mitsem változtatnak azon a tényen, hogy az európai fejlődésnek két egymásból származó, de élesen elkülönülő szakaszáról, formációjáról van szó, amelyeknek ugyan kétségtelenül az agrár ill. az ipari gazdasági szektor hegemoniája a legszembetűnőbb megkülönböztető gazdasági jellegzetessége, de alapvető különbségük megiscsak az anyagi és szellemi javak termelésének és elosztásának a tulajdonviszonyok szabályozásán keresztül történő megszervezési formájában áll. Egy olyan ezer éves történelmi folyamatot modellizálni a feudalizmus és a kapitalizmus két terminusa, amelynek a kezdetén a társadalmi struktúra szabályozó góca a termelési eszközök egyikével, a földdel rendelkező feudális földesúr, a seigneur, a végén pedig a tőkében koncentrált összes termelési eszközökkel rendelkező tőkés vállalkozó, a bourgeois, míg a közvetlen termelő kezdetben a saját munkaeszközökkel más földjén dolgozó jobbágyparaszt, végül pedig a minden saját termelőeszközt nélkülöző proletár munkás. Természetesen a feudális társadalom nem csupán földesurakból és jobbágyokból, a kapitalista társadalom sem kizárólag tőkésekéből és proletárokból áll, még többségében sem szükségszerűen, annál inkább jellemző azonban az egyikre a feudális, a másakra a kapitalista termelési mód minden más, akár sorvadó régi, akár csirázó új termelési viszonyt maga alá rendelő hegemoniája.

Immár három évtizede folyik a vita a feudalizmus és a kapitalizmus modelljeinek a történeti valóságnak megfelelő volta és történetírói használhatósága körül. Az elutasító vélemények nagyrésznének oka (eltekintve most a már érintett terminológiai kérdésektől, amelyek másodrangúak és áthidalhatók) alapjában véve egy antistrukturalista álláspont, amely egy bevallott vagy be nem vallott idealista voluntarizmus nevében tagadja a társadalom életmegnyilvánulásainak rendszerszerű interdependenciáját, következésképp modellezhetőségét. Ezzel az állásponttal csak filozófiai síkon lehetne vitatkozni, történelmi tényekkel érvelve nem.

Ha nem erről van szó, akkor a főkérdés a modell körül forog. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a modell sohasem lehet, de nem is kell hogy legyen a struktúra teljes és pontos leírása, hanem kettős értelemben absztrakció. Egyrészt csak a struktúra lényeges vonásait, elemeit (ti. a történeti kutatás irányulása szempontjából lényegeseket), másrészt a dinamikus valóságot csak statikus metszetében ragadhatja meg. Mindazok a viták és kísérletek, amelyek a klasszikus strukturalizmus statikus modelljeinek történetivé dinamizálását igénylik, a társadalomtudományok jelenlegi fogalmi és módszerei állása mellett kegyes óhajok maradnak, legfeljebb — s ez sem lebecsülendő — abban léptünk előre, hogy a modell elemeit nemcsak adott állapotnak, hanem egyben fejlődési tendenciának fogjuk fel, s a fejlődés menetét újabb és újabb időmetszetekben a modell eredeti állapotától való elmozdulásokon mérjük le. Minden olyan kifogást és igényt tehát, amelyik a feudalizmus és a kapitalizmus terminusaitól a történeti valóság teljes és pontos leírását, quasi fényképét, vagy a feudalizmusra ill. a kapitalizmusra

tértől-időtől függetlenül mindig és mindenhol azonos meghatározását kéri számon, eleve ki kell zárni a vitából, mint a modellezés lehetőségeinek és céljának félreértését.

Le kell viszont szögezni, hogy a modell több, vagy legalábbis több kell hogy legyen, mint egy kutatási hipotézis, amennyiben elemeinek és elemei összefüggési rendszerének verifikált történeti tényeknek kell lenniök, nem csupán valószínűségeknak, mint amilyenek a kutatási hipotézis elemei. Ezért is (és nem csupán a marxista állásfoglalás felől érvelve) kell a történeti modell elemei közül a gazdaságiakat előnyben részesíteni, hiszen a történeti verifikálás kvalitatív és kvantitatív módszerei a gazdaságtörténetben bizonyultak a legmeggyőzőbbeknek, az előtérbe helyezésükből fakadó esetleges torzítások viszont a társadalmi struktúra elemeinek interdependenciájából kiindulva kritikailag kiküszöbölhetők.

Ami végül azokat a gyakran elhangzó kifogásokat illeti, hogy a feudalizmus és a kapitalizmus történelmi modelljei az ezeréves európai történeti folyamat kontinuus egységét mestersegesen, a valóságon erőszakot téve kettévágják, sőt az így kispekulált két fejlődési szakaszt egymással harcban álló két külön entitássá misztifikálva dualisztikusan szembeállítják, ezek a kifogások megint csak a történelmi modell félreismeréséből fakadnak. Nyilvánvaló, hogy az a történeti folyamat, amelyet a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek nevezünk, nem a világosságnak a sötétséggel folytatott mítikus harca s ilyennek nem a marxista, hanem a burzsoá történetírás látta és ábrázolta, szembeállítva a „sötét középkorral” a „renaissance”, a „reformáció” és a „Lumières” századait. A feudalizmus és a kapitalizmus történelmi modellje az európai történet ezeréves folyamatának kezdő és végpontján rögzíti a társadalmi struktúra állapotának lényeges vonásait, hogy ezeken, mint valami műszereken lehessen mérni a köztes változásokat, az egyik modelltől való távolodást és a másikhoz való közeledést. Maga a folyamat csak jelenségeiben ismerhető meg a történész számára és éppen mert nem két külön entitás felcserélődéséről, hanem ugyanazon társadalom átalakulásáról van szó, amely változásai során mindig megőrzi önmagával való azonosságát, a változás jelenségei szükségképpen Janus-arcúak, visszanéznek a feudalizmus és előre a kapitalizmus felé. ezért ilyen vagy olyan mértékben mindkettőnek vonásait hordozzák. Az egyikét elhalóban, a másikat erősödőben, legalábbis hosszú távon, mivel időről-időre, átmenetileg a régi megelevenedhetik és az új elhalványulhat. A feudalizmus és a kapitalizmus történelmi modelljeinek elsődleges alkalmazása a változás folyamatának egyes állomásain való megragadására, s ezen keresztül a folyamat trendjének meg-rajzolására kell hogy irányuljon s csak másodlagosan szolgálhat arra, hogy a társadalomról egy adott térben és időben megállapítsa, mennyire haladt előre a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető úton, vagy kissé vulgárisan fogalmazva, mennyiben még feudális vagy már kapitalista egy társadalom. Mert a történészt nem annyira az állapot, mint a folyamat érdekli. . .

Fölöslegesnek látszhatik a fenti exkurzió a feudalizmus és a kapitalizmus struktúrájáról és történelmi modelljéről, de ha tekintetbe vesszük, hogy csak nemrég is egy tekintélyes gazdaságtörténeti folyóirat nyilvánosságot adott a fent érintett aggodalmak és fenntartások masszív felelevenítésének,³ talán mégsem volt felesleges. De nem felesleges azért sem, mert az egyetemes történettudomány különböző táborainak egyre szélesebben kibontakozó eszmecseréjében, ha egyelőre még nem is a megegyezést, de legalábbis a félreértések tisztázását és mondanivalónk világos megértését meg kell kísérelnünk, hogy a veszekedő együttélés helyett az érvelő együttélést választhassuk.

Visszatérve ezek után Európának a „fejlett” és „fejletlen” országokra való oszlásában megnyilatkozó kettősségére, felvethetjük úgy is a kérdést, hogy a fejlettség és a fejletlenség

³ J. Heers: The „Feudal” Economy and Capitalism: Words, Ideas and Reality. The Journal of European Economic History 1974. 609—653. A szerzőnek az a törekvése, hogy teljesen összezavarja a feudalizmus és a kapitalizmus ismérveit s ennek érdekében szétválassza a feudalizmus és a földesuraság fogalmait, amelyeknek egybevonása szerinte „can only be political, in the service of Marxist ideology” (626).

fogalmi tulajdonképpen a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető út előbb ill. hátrább tartó állomásait jelölik. A kérdés illetően felvetése nem újkeletű, s nem is csak a marxista történetírás látta és látja így a dolgot. Mindenesetre megvan az a veszélye, hogy a fejlődésben elmaradt országok és népek minden bajukat mindenestől a feudalizmus nyakába varrják, s így a feudalizmus és a kapitalizmus kettőssége a történeti fejlődés két pólusa közt végbemenő változás modellező megfogalmazása helyett újra a sötétség és a világosság harcának valamiféle neomanicheus mítoszává vulgarizálódik. Az ilyen veszély ellen nem lehet eléggé hangsúlyozni azt, hogy a kapitalizmus létrejöttének alapvető feltétele a feudalizmus előzetes kialakulása, pontosabban a feudalizmus azon sajátosságainak minél teljesebb kibontakozása, amelyek feltételül szolgálnak a kapitalista fejlődésnek. Ezzel azt is megmondottuk, hogy a feudalizmusnak többféle változata létezett s közülük egyesek több, mások kevesebb kedvező feltételt, ha tetszik „csiráját” alakították ki a kapitalizmus létrejöttének. De változatokról beszélve feltételezzük az egységet is, sőt azt is, hogy a kapitalizmus feltételei éppen azokban a mozzanatokban érlelődtek meg, amelyek a változatokon túl az európai feudalizmus változatainak közös sajátosságai. Ha nem így volna, ha a kapitalizmust az európai feudalizmus egyik változatából eredeztetnők, akkor vizsgálódásunk középpontjában nem Európa egységének, hanem végső soron kettősségre redukáló multiplicitásának kellene állnia.

A multiplicitás persze tagadhatatlan valóság, sőt Európa történetének legszembeötlőbb valósága, sokkal szembeötlőbb, mint egyedül bizonyos absztrakcióval, modellizálással kielemezhető egysége. Olyannyira szembeötlő ez a multiplicitás, hogy nemcsak az egységet, hanem a kettősséget is megkérdőjelezi. Mert hiszen az ipari forradalomban létrejövő kettősség, a fejlett és a fejletlen, a feudalizmusban maradt és a kapitalizmusba átlépett országok kettőssége is közről nézve multiplicitás, amire a felzárkózásnak nemcsak időbeli, hanem strukturális különbségei is árulkodnak. Nyilvánvaló, hogy Európának már a feudalizmus ezeréves története alatt több régiója alakult ki, s még e régiókon belül is az egyes országok, sőt azokon belül egyes vidékek gazdasági-társadalmi képlete erősen különbözött egymástól. Ha e különbségekre figyelünk csak, a multiplicitás valóságával szemben minden egység vagy kettősség feltételezése mesterkélt absztrakciónak, mi több, megengedhetetlen spekulációnak hat. Ha mégis a feudális Európa egységéről és ezen belül kettősségéről beszélünk, az csakis abban a fogalmazásban lehet jogos és hasznos, hogy megkonstruáljuk az európai feudalizmus olyan modelljét, amelyben uralkodó momentumoknak a kapitalizmus felé mutató tendenciákat tekintjük s ezekben jelöljük meg Európa egységének ismérveit. Minden olyan momentum, amely a tendenciákat gátolja vagy azokkal egyenesen szembefordul, kívül kerül a modellen, azzal a feltételezéssel, hogy egy más, az európai feudalizmust megelőző modellből származik, az európai feudalizmus fejlődésébe bekapcsolódó társadalmak hozománya. Ezeket a külső, interferens momentumokat szabad legyen a későbbi megindokolás ígéretével „eredeti jellegzetességek” néven összefoglalni s Európa történeti egységét a feudalizmusban, és kettősségét a feudalizmus és az eredeti jellegzetességek feszültségében látni.

Az európai feudalizmus modellje

Az európai feudalizmus modelljének megkonstruálásához néhány általános elfogadott, verifikáltnak és evidensnek tekinthető, módszertanilag axiomatikus érvényű megállapításból indulhatunk el. Ezeket Georges Duby egyik legutóbbi könyvéből veszem, nemcsak azért, mert világosan foglalja össze a feudalizmusról való eszmélkedések legújabb eredményeit, hanem azért is, mivel földrajzilag minden eddiginél szélesebb horizontot fog át, megkísérelve, hogy a francia viszonyok felől, de nem azok mechanikus kivetítésével hatoljon be Európa déli és keleti régióinak a nyugat-európai történetírás által korábban alig feszegetett titkaiba, sajátosságaiknak feltárásába. Az európai feudalizmus modelljének középpontjába, mint a struktúra szabályozó

góca, a földesuraság kerül: „le centre dominant de l'économie médiévale, c'est la seigneurie”. A földesuraság úgy is, mint urak és parasztek új viszonya, új termelési mód, amelynek megszületési folyamata: „la transition de l'esclavage au servage”, de úgy is mint szorosabban vett feudalizmus, „decomposition de l'autorité monarchique”, az antik államiség megszűnése és funkcióinak a nagy földesurak kezébe kerülése. A földesuraság e kettős, gazdasági és politikai hatalomátvétele együtt: „l'établissement des structures féodales”.⁴ Ahhoz azonban, hogy e kettős hatalomátvétel kapcsolatát megértsük s a gazdasági és politikai modellt egy nevezőre hozzuk, szükséges a földesuraság katonai jellegének kiemelése és olyanként a modell középpontjába állítása. A feudalizmusnak tisztán gazdasági vagy tisztán politikai modellizálásából fakadó ellentétek és félreértések, amelyek nemcsak steril terminológiai vitákra vezettek, hanem a feudalizmusnak mint interdependens elemek struktúrájának felfogását is akadályozták, csak annak az egyszerű ténynek tudomásulvételével iktathatók ki, hogy a földesúr katona, sőt elsősorban katona. Ennek a ténynek a hangsúlyozása Georges Duby idézett művének már a címe is: „guerriers et paysans”.⁵ A földesúr lovag. Csak a lovag földesúr s csak a földesúr lovag: s hogy a kettő azonos legyen, az a feudalizmus alapvető tendenciája. A fegyverhasználat és a földtulajdon monopóliuma, soha teljesen meg nem valósult, de a feudális struktúrát végső soron szabályozó tendenciaként, egybeesnek. A „nulle terre sans seigneur” és a „noblesse oblige” (ti. a „noblesse d'épée”) normaként felállított tézisei együttesen még többet is mondanak, azt, hogy a földesúr *csak* lovag. Eltartják, hogy csak lovag lehessen, de ő maga nem gazdálkodik, sem közvetve, sem közvetlenül.

Jogos-e a feudalizmus modelljének ilyen végsőig leegyszerűsített, a harcoló földesúr és a dolgozó jobbágy kettősségére való redukálása? Nem mond-e ellent ennek egyrészt a harcoló, másrészt a földesúri függéstől szabad parasztek gyakorlatilag többnyire egybeeső létének, valamint a saját kezelésű földesúri gazdaság, a réserve változó intenzitású, de folyamatos fennállásának kétségtelen ténye? S végül, de nem utolsósorban jogos-e a feudalizmus modelljéből kihagyni a városi polgárt? Hasznos lehet-e a történeti kutatás és megértés számára egy ennyire leszegényített modell? Gondolom, igen, sőt csak ez lehet hasznos, mert csak ezáltal lehet világosan elkülöníteni a feudalizmus modelljét az antik modelltől, s — bármilyen különösen hangzik is — ezáltal lehet kiszűrni a feudalizmusnak a kapitalizmushoz vezető tendenciáit is.

Az antik modellben, a szabad parasztek adóval és katonáskodással egyaránt megterhelő s ezzel megnyomorító ázsiai modellel szemben, az uralkodó osztály anyagi fenntartása döntő súllyal a rabszolgákra hárul s a szabad parasztek katonáskodik. Katonáskodási kötelességével politikai jogokat nyer s az ázsiai típusú társadalmak politikai szerkezetével, az alattvalóknak a despota önkényuralma alá vetett amorf tömegével szemben kialakul az állam és az állampolgár

⁴ G. Duby: *Guerriers et paysans*. VIIe—XIIe siècle. Premier essai de l'économie européenne. Paris 1973. Az idézetek az 54. és 184. lapokról. A szerző feudalizmus fogalmával teljesen egyetérthetünk: „un nouvel aménagement des relations humaines: ce que des historiens ont coutume d'appeler la féodalité” (179. l.) vagy: „les relations de subordination qui s'étaient établies de très longue date entre les travailleurs paysans et les maîtres de la terre, et qui commandent les mécanismes d'un système économique l'on peut, en simplifiant, appeler féodal” (187. l.).

⁵ A hadviselés szerepének a feudalizmus modelljében érvényre juttatását kezdeményezte Tökei Ferenc is „Antikvitás és feudalizmus” (Bp. 1969) c. gondolatébresztő könyvében, világosan felvetve a kérdést, hogy „vajon a gazdasági szükségszerűség érvényesülését szükségszerűen közvetítette-e a hódítás és a hadszervezeti forma” ill. hogy „szükségszerű-e, hogy nagy történelmi fordulatokat, egyik társadalmi fordulattól a másikba való átmeneteket hódítás, háború és katonai szervezet közvetítsen” (12—13. l.). Válasza igenlő, de további gondolatmenete csak egyes pontokon érintkezik mondanivalómmal. Egészen más modellalakításunk különbségeinek megvitatására itt most nincs tér, közelebből arra sem, hogy a feudális földtulajdon és a jobbágyi földbirtoklás kettősségét az egyházi birtok beiktatásával hármassággá alakító teóriáját miért nem követhetem, bár kétségtelen, hogy a feudális egyházi birtok sajátos szerepe figyelmet érdemel.

antik politikai képlete. A szükséges finomítást itt most mellőzve, elegendő sommásan leszögezni, hogy az ázsiai modellben a gazdasági bázis a földközösség, annak különböző formái, míg az antik modellben a földközösségből kiválnak a szabad parasztek magántulajdonú allodiumai, a földközösség maradványa mint közföld az uralkodó osztály számára a rabszolgalatifundiumok kiszakítására szolgál, s ezek is magántulajdonná válnak. Az allodium a közkatonát, a latifundium a rabszolgát tartja el, s mindkettő az uralkodó osztálynak szolgál védelemmel és táplálással. A közföldről kiszorult szabad paraszt pauperizálódása a zsoldoskatonaság bevezetését kényszeríti ki, a katonáskodásnak az adózással való felcserélése azonban a rentábilisabb rabszolgagazdálkodással szemben élehetetlennek bizonyuló parasztbirtok csődje miatt nem nyit kiutat az antik világ válságából.

A későrómai birodalom történetében két tendencia küzd egymással, egy visszahúzó, az államhatalomnak az ázsiai modellhez igazodó törekvése a szabad paraszt adóztatására és egyben katonai igénybevételére, s egy előremutató, a rabszolgalatifundiumoknak személyükben szabad adózó parasztek, a colonusok közti felparcellázására, illetve a szabad paraszti allodiumoknak a latifundiumokba colonusföldként való beolvasztására irányuló törekvés. Az előbbi törekvés folytatódott a nyugatrómai birodalom felbomlása után még sokáig Bizáncban, az utóbbit tekinthetjük az európai feudalizmus felé mutató tendenciának. Ahhoz azonban, hogy az antik világ e válságjelenségéből az európai feudalizmus kibontakozzék, egyrészt az kellett, hogy a szabad paraszti katonáskodás radikális felszámolása bevágja az útját az ázsiai modellhez való visszahajlásnak, másrészt a rabszolgagazdálkodás felszámolásával ki lehessen lépni az antik modellből. Mindkettőnek a feltétele a katonáskodásnak az uralkodó osztály által való monopolizálása volt egy viszonylag kisszámú, de olyan haditechnikai fölény birtokában levő hadseregben, amely kifelé helyettesíti a lefegyverzett és munkára fogott szabad paraszt katonai erejét, befelé pedig biztosítja a szabad paraszt lefegyverzését és munkába állítását, feleslegessé téve egyben a rabszolgamunkát az uralkodó osztály eltartásában. Ahhoz viszont, hogy az uralkodó osztály egyszerre nélkülözhesse a szabad paraszti katonáskodást és a rabszolgamunkát, a lefegyverzett és munkára fogott függő paraszteknek mind a szabad parasztnál, mind a rabszolgánál termelékenyebb munkájára volt szükség, amit csak jobb technika és önállóbb gazdálkodás biztosíthatott. A katonáskodással terhelt szabad paraszt a technikát nem fejleszthette, a rabszolgát pedig az önálló gazdálkodási kezdeményezéstől volt megfosztva.

Nem kell itt bővebben fejtegetni, hogy a szóbanforgó haditechnikát a kengyelbe lépő páncélos lovag, az agrártechnikát pedig a barázdát forgató nehézkeével nyomásos rendszerben szántó és gabonáját vizimalomban őrlő paraszt testesítette meg, de óvakodni kell attól a kísértéstől, hogy ezeket az új technikákat tekintsük a feudalizmus létrehozóinak. Mindegyik létezett már a feudalizmus keletkezése előtt. A kengyel, a patkó, sőt maga a páncélos lovagi harcmodor is a türk nomádok találmánya^a s csak tökéletességét érte el a kelta vaskultúra alapján a feudális Európában. A barázdaforgató nehézke, a nyomásos rendszer és a vizimalom az antik világ öröksége, eredetileg a drága és ezért kíméltre szoruló rabszolga munkájának jobb kihasználását szolgálta. A feudalizmus csak elterjedését mozdította elő azzal, hogy az antik rabszolgagazdaságot folytató földesúri saját kezelésű gazdaság, a réserve, miközben felszámolta a rabszolgamunkát és helyette a saját telken gazdálkodó függő parasztek robotját vette igénybe, ezzel

^a A lovagi harcmodor kialakulásának a kengyel használatával való összefüggését igen frappánsan fejtette ki *L. White: Technologie médiévale et transformations sociales*. Paris 1969. 1—53. Megállapítása, hogy „l'Antiquité avait imaginé le centaure, le Haut Moyen Age en fit le maître de l'Europe” (25. l.), akkor is igaz marad, ha a lovagi fegyverzet, különösen a kengyel eredetéről alkotott nézetei módosításra szorulnak. *A. R. Kuzlasov: Tastykskaia epokha*, Moszkva 1960. 135—140 és *S. I. Vainstein: Nekotorye voprosy istorii dzevreturskoi kultury* (in: *Sovjetskaia Etnografia* 466. 60—81) kutatásai óta tudjuk, hogy a kengyel a nehéz páncélos harcmodor más elemeivel együtt a VI. századi közép-ázsiai türköknél alakult ki, s a VII. században a nagyváros közvetítésével került Európába.

egyidejűleg átadta az utóbbiaknak saját technikáját is,⁷ az immár lefegyverzett, s így a termelő munkára teljesen felszabadult parasztnak a rabszolgáénál jobb munkafeltételeihez jobb technikai feltételeket is biztosítva. A már létező, de kedvezőtlen gazdasági-társadalmi feltételek közt kellően ki nem használt technikai találmányokban rejlő lehetőségek teljes kibontakozásának katalizátora volt tehát a feudális típusú munkamegosztás, mint ahogy viszont ennek uralomra-jutását az új technikai felszerelés bevetése tette lehetővé.

Mint ahogy a feudális technika is kettős forrású, úgy a feudális társadalmi-politikai rend is kettős eredetű. Ezt a véleményt az európai történetírás már régen megfogalmazta s a feudális Európa római-germán kettős eredetéről beszélt, én szívesebben használok a szélesebb, de mégis pontosabb antik és barbár terminusokat. Az antikvitás öröksége rabszolgamajor és a jobbágytelek kettős struktúráját kezdeményező későrómai latifundium, a barbároké a hadvezérnek erre rátelepedő katonai kísérete. A későrómai latifundiumból származik a rabszolgagazdálkodást a parasztok szolgáltatásaival behelyettesítő tendencia, a katonai kíséretből a szabad parasztok lefegyverzésének és hivatásos katonasággal való behelyettesítésének tendenciája. Mindkettőben azonban megvolt a feudalizmussal szemben érvényesülő ellentendencia, a későantik struktúrában — mint láttuk — a szabad paraszti katonáskodás antik modelljéhez való visszahajlás, a barbár struktúrában pedig az antik modell követésére való hajlam, a katonai kíséret anyagi fenntartását a szabadok adóztatásán és a kifelé irányuló rablóhadjáratokon kívül, azoknál állandóbb jelleggel rabszolgagazdaságok révén biztosítani. Tévedés volna a népvándorláskori barbár vezetőretek, a katonai kíséret oly sokáig fennmaradó rabszolgatartását az antik latifundiumokra való rátelepedéssel magyarázni, hiszen a volt római birodalom határain kívül is minden európai barbár népnél a katonai kíséret tagjai korán megszervezték rabszolgagazdaságaikat.⁸

Az ázsiai modellbe való visszahajlásnak és az antik modell követésének kísértése egymást kölcsönösen gyengítő tendenciák lévén, megnyílt az út a kettő között a feudális modell felé. A későrómai patricius uralmának elenyészését joggal a szabad paraszt tönkremenésében, a barbár hadvezér és kísérete uralmának akadályát ugyanolyan joggal a közszzabadok létében látta s az ellenkező előjelű félelmek és az azokból fakadó törekvések csak a rabszolgának a személyileg szabad paraszttal való felcserélésében, egyben pedig az utóbbinak lefegyverzésében s személyi függésbe vonásában egyenlítődhettek ki. Így az is nyilvánvaló, hogy a feudalizmus csakis az antik és a barbár világ találkozása során, közelebbről Gallia északi részén alakulhatott ki és a francia feudalizmusban öltette viszonylag legtisztább, azaz a modellnek leginkább megfelelő formáját. Innen terjedt el Európa mindazon területeire, ahol az antik életkeretek bomlása és a barbár katonai kíséretnek a közszzabadok leigázására irányuló törekvése ebben találhatta meg a kiutat, antik és barbár világ konkrét találkozása nélkül, mintegy behelyettesítve egyiknél a barbár, a másiknál az antik komponensét a feudális modellnek.

Természetesen a feudális modellt torzító „eredeti jellegzetességek” éppen azokon a területeken ütköztek ki és hatottak, ahol a feudalizmus nem az antik és a barbár világ konkrét egymásbafonódásából, hanem az egyik vagy másik komponens másodiklagosan pótló feudális modell hatására alakult ki. Két ilyen nagy régiója van Európának, egyik a Földközi tengerre néző Dél, a másik a Baltikum és a kontinentális Kelet. Az előbbiben a masszív barbár behatolás, az utóbbiban az antik előzmény hiányzott. (A Balkánt, mint a későantik világot szervesen folytató, később pedig a török uralom által az európaiktól idegen útra térített területet ki kell zárunk az európai feudalizmus fogalomköréből.) Mindegyikben más és más, a mondott hiányokból fakadó „eredeti jellegzetességek” színezték, torzították a feudális modellt s így a feudális Európának két kettősségével kell számolnunk, az egyik az Észak és Dél, a másik a Nyugat és Kelet

⁷ L. White: i. m. 57—68, G. Duby: i. m. 212.

⁸ L. Makkai: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1970. 277.

kettőssége. Ezek a kettősségek a feudalizmus kialakulásától kezdve hatottak s döntően befolyásolták a kapitalizmusba való átmenet körülményeit és ütemét s végső soron forrásai a XIX. század közepén bekövetkezett lemaradásnak.

Kapitalizmus a feudalizmusban

Mielőtt azonban ezeknek az „eredeti jellegzetességek”-et és az európai feudalizmusnak a kapitalizmus felé fejlődésében játszott gátló szerepét elemeznők, előbb rá kell térni annak a tételnek a bizonyítására, hogy a feudalizmus „tisztá” modellje, a lovag-seigneur és a paraszti-jobbágy kettőssége tartalmazza a kapitalizmus felé tartó fejlődés tendenciáját. Ennek a tendenciának első, minden későbbi fejlődést megalapozó megnyilvánulása a kézművességnek s ezzel kapcsolatban a kereskedőnek a mezőgazdaságból a középkori város keretében történt kiválása. Város és benne kézműves-kereskedő elem éppúgy volt az ázsiai és az antik társadalmi formációkban, mint katona és paraszt, de mint ez utóbbiak, az előbbiek is más helyet és funkciót kaptak a feudális struktúrában. Az ázsiai és antik város a parasztok ill. rabszolgák felett közvetlen uralmat gyakorló, agrárius érdekeltségű uralkodó rétegek székhelye s a kézműves-kereskedő elem e rétegek függvénye, azok szükségleteit elégíti ki s a szabad parasztok szinte neolitikus világával nincs rendszeres cserekapcsolata. Még a későrómai kor nagyvárosai mellett is tártak fel a régészek kőszerszámokkal élő egyidejű paraszti településeket. Sem a bronz, sem a vas nem vált általános anyagává a paraszti szerszámoknak, annál inkább a városi kézműves és a földművelő rabszolga technikai felszerelésének, nem beszélve természetesen a katonáskodó parasztok kezébe adott, de nem az ő tulajdonukat képező fegyverekről. A gazdasági-társadalmi rend itt nem katalizátorává, hanem gátjává vált a technikai újítások terjedésének. A feudális világban megszülető város, annyiban, amilyen mértékben a „tisztá” modellnek leginkább megfelelő feudális környezet terméke, nem a feudális földesurak székhelye, hanem a kézművesek és kereskedők közvetlen földesúri hatalomtól független közössége s kezdetől fogva a parasztság, a falu cserepartnere.

Az európai feudalizmus történetének kutatásában a legjelentősebb eredmények közé tartozik a mezőgazdasági termelékenység növekedése és a városok létrejötté közti szoros kapcsolat feltárása.⁹ A földművelés növekvő feleslegei megengedték a kézművesség kiválását és specializálódását, valamint városokba tömörülését, munkájuk viszont újabb tényezője lett a mezőgazdaság jobb technikai felszerelésének és termelékenysége növelésének s ezáltal a lovagi fegyverzet tökéletesítésének és a paraszti katonáskodás és a rabszolgamunka végleges felszámolásának, a feudális modell kiteljesedésének is. A falu és a város közt éppen a feudális modell belső logikájából következő egyre inkább a pénz által közvetített kapcsolat létrejöttének további fejlődése már közvetlen út az iparosodás és a kapitalizmus felé, amely túlságosan is ismeretes ahhoz, hogy itt csak a falu—város vonatkozásban kelljen főbb állomásait megjelölni: a falu és a város agrár-kézműves árucseréjét követi a városnak a mezőgazdaság holtszezonjait kézműves munkával értékesítő bahatolása a városnak a faluba, majd a falu főlegesen munkaerejének a városi manufaktúrákba, végül a gyárakba való bevonása. E folyamatnak második és harmadik állomásán a parasztság feudális függése már a kapitalizmus felé vezető utat eltorlaszoló gáttá válik s a város élére áll a parasztság által addig meglehetősen elszigetelten vívott antifeudális osztályharcnak, hogy a polgári forradalmak során ezt a gátat a parasztság felszabadításával áttörje. Ahhoz, hogy ez a folyamat végbemehessen, a parasztnak a feudális függésen belül a lehető legnagyobb gazdasági önállóságot és mozgási szabadságot kellett élveznie, azaz a földesúri saját kezelésű gazdaság megmunkálásától való mentességet s szolgáltatásainak termék-majd pénzjáradékká alakítását. Másik feltétele volt e folyamat kiteljesedésének az a késleltető tényező, hogy a paraszti feudális függése megakadályozta a város hatalmi behatolását a faluba

⁹ Jó összefoglalása G. Duby: i. m., különösen 286—300.

s kikényszerítette a tisztán gazdasági, idővel tőkés jellegűvé váló behatolást. Mindkét feltétel egy olyan viszonylag, „tisztta” feudális modellben van leginkább adva, amelyben a földtulajdon és az eszköztulajdon a legradikálisabban van egymástól elválasztva s a katonáskodó földesúr és a termelő paraszt közt megosztva.

A „tisztta” feudális modell szülőföldjén, a Karoling-birodalom francia-német törzsterületén figyelhető meg legjobban a modellben foglalt tendencia kibontakozása, éspedig az antik és barbár rabszolgagazdaság örökségének, a földesúri saját kezelésű gazdaságnak a felszámolásában. A X. századra ezen a területen a rabszolgaság jobbágysággá (servage) alakul, a réserve földje azonban egyelőre nem oszlik szét a jobbágytelkek (tenures) között, hanem földesúri kezelésben marad és a telkesjobbágyok (tenanciers) robotjával, azoknak immár a réserve jobb technikájának hatása alatt megjavult saját munkaeszközeivel. Az agrotechnikai vívmányoknak a parasztság felé való közvetítésével a robotolható földesúri gazdaság pozitív történeti szerepe végetért. A feudalizmus északnyugat-európai történetében a kontinensen a réserve felszámolódik vagy csak az agrártermelés periferiáján marad fenn s az uralkodó üzemforma a földesuraság keretében önállóan termelő, termék- vagy pénzjáradékot szolgáltató jobbágytelkek lesz. Angliában a réserve fennmarad, de hovatovább nem a jobbágyok robotjával művelik, hanem bér-munkával, s ez az új típusú réserve az enclosure sokévszázados folyamata során egyre több jobbágytelket olvaszt magába, egyedül azokat hagyva ki szigetként, amelyeknek paraszti gazdái maguk is bér munkásokat dolgoztató kistőkésekké válnak. A földesúri major történetének Marc Bloch által „Seigneurie française — manor anglais” címen (sajnos vázlatosan) leírt menete és végkifejlete alapján véve akkor is igaz marad, ha a kutatás azóta kiderítette, hogy — mint mindig a történelemben — a fejlődési tendenciák nem simán és nem maradéktalanul érvényesültek. Akár a jobbágytelkek nyelte el a földesúri réserve-t, mint Franciaországban, akár a réserve a jobbágytelket, mint Angliában, mindkét esetben a feudális modellnek a réserve és a jobbágytelkek kettősségének megszüntetésére, az antik és a barbár örökség felszámolására irányuló tendenciája érvényesült.

Más — és fontos — kérdés, hogy melyik változat bizonyult közvetlenebb átmenetnek a kapitalizmusba. Nyilván az angol. Csak ennek az uralkodó folyamatnak a függvényében lehet helyesen megítélni az északnyugat-európai feudalizmus peremterületein (Anglia, Hollandia, Svájc, Tirol stb.) fennmaradt olyan szabad paraszti szigetek jelentőségét, amelyek nem, vagy csak igen kis mértékben kerültek feudális függésbe. Noha sohasem váltak a feudális modell meghatározó elemévé, amennyiben létük és tevékenységük nem gátolta a feudális modell fő tendenciáinak, a földesúri major átalakulásának és a falu-város kapcsolat létrejöttének kibontakozását, végeredményében a paraszti függetlenségnek a jobbágynál magasabb fokán hamarabb és eredményesebben térhettek át az árutermelésre, ami Anglia és Hollandia esetében a kapitalizmusra való átmenet meggyorsításában ha nem is döntő, de nem elhanyagolható szerepet játszott.

A Dél eredeti jellegzetességei

Visszatérve mostmár az „eredeti jellegzetességek”-re, tulajdonképpeni mondanivalómra, ezeknek két típusa közül a délivel itt csak érintőleg foglalkozhatom. Részben mert ez meghaladja illetékességemet, másrészt mert a könyvtárnyi szakirodalom fel is ment ez alól.¹⁰ Csupán jelezni kívánom, hogy a déli, itáliai és ibériai feudalizmus „eredeti jellegzetességének” első sorban az antiktól az ázsiai modellhez húzó, fentebb már említett tendenciát tekintem, amely

¹⁰ Az alábbi jellemzéshez leginkább *E. Sereni: Agricultura e mondo rurale* (in: *Storia d'Italia I. Torino 1972. 133—252*) és *R. Romano: Tra due crisi: l'Italia del Rinascimento, Torino 1971* ábrázolását használtam, a végkifejletre érvényesek maradnak *F. Braudel* halhatatlan „Mediterranée”-jának megállapításai.

a rabszolgát egy, a latifundiumtól függő, gazdaságilag az északnyugat-európai jobbágnál jóval kisebb önállóságot elérő, személyileg ugyan szabad, közvetlen munkaeszközeivel rendelkező, de a termelés egyéb anyagi feltételeit (pl. a vízszabályozást, az itáliai földművelés e legnagyobb teljesítményét) a földtulajdonostól nyerő paraszttal cseréli fel, aki közelebb áll a nyugat-európai zsellérhez, mint a telkes jobbágyhoz. Mindez szorosan összefügg a déleurópai, elsősorban az itáliai városfejlődéssel, amely szorosan kapcsolódik az antik polishoz, annak nagybirtokosi székhely jellegét továbbörökíti, amennyiben a feudális földesurakat nem kizárja, hanem bekényszeríti a városfalak közé. Amikor pedig megnyitja előttük a kereskedői foglalkozást, egyben a kereskedő polgárokat is feudális földesurakká teszi azzal, hogy a falusi világot, mint közvetlen városi igazgatás és gazdasági kizsákmányolás alá eső contadot szervezi maga köré. Az itáliai város ezzel megfosztotta magát attól a hosszú távon előremutatónak bizonyult késleltető momentumtól, amely a parasztság fölötti közvetlen uralomtól elzárt északnyugat-európai várost a faluba való bahatolás gazdasági és gazdaságot fejlesztő módszerekre kényszerítette.

Az itáliai városfejlődés „koraérett” jellegét szokták emlegetni, ez valójában a teljesen meg nem emésztett antikvitás továbbható öröksége s egyben az ázsiai modellhez való visszahajlásnak jele is, amennyiben az antik város nem elnyomorított szabad parasztok, hanem a szabad parasztok katonáskodását biztosító rabszolgák urinak székhelye volt. Kétségtelen, hogy az itáliai város „koraérettisége” a parasztság feletti uralom gyors megszerzését s a reneszánsz gazdasági virágzását, a kereskedőtöke ipari tökévé alakulásának korai megjelenését tette lehetővé, de egyben sietette is a parasztság elnyomorodását s megakadályozta a falu — város kapcsolat valóban feudális, a kapitalizmus felé mutató modelljének érvényesülését, ami — s nem csupán a kereskedelmi utaknak a Földközi tengerrel az Atlanti Óceánra való áthelyeződése — végül is Dél-Európa tartós gazdasági-társadalmi-politikai stagnálására, a kapitalizmusba való átmenet elhúzóására vezetett.

II. A kelet-európai feudalizmus eredeti jellegzetességei

Ezek után térek rá a kelet-európai feudalizmusra és annak „eredeti jellegzetességeire” bevallva, hogy csak ebben a témában érzem magam többé-kevésbé illetékesnek, s hogy mindaz, amit feudális modellről és az „eredeti jellegzetességek”-ről az illetéktelen tévedési kockázatait vállalva előrebocsátottam, tulajdonképpen arra szolgált, hogy a kelet-európai feudalizmusnak az európai feudalizmus egységébe való beilleszkedését és az attól való eltérések forrásául szolgáló „eredeti jellegzetességeit” ne elszigetelten, hanem az egész részeként közelíthessem meg.

Kelet-Európán — mint a fentiekből kilálglik — a Karoling-birodalom keleti barbár szomszédságát értem (bizonyos mértékig Skandináviát is ideszámítva, de ezúttal csak a kontinentális Kelet-Európára korlátozódva). Ennek a területnek a feudális Európába való bekapcsolódását és magával hozott „eredeti jellegzetességeit” a XIII. századdal bezárólag már megkísértem felvázolni s most bővebb kifejtés helyett erre a tanulmányomra hivatkozom, megelégedve főbb mondanivalóinak rövid összefoglalásával.¹¹

A kelet-európai autochton feudális fejlődés

Kelet-Európa 1000 körül, sok évszázados késéssel kapcsolódott be az európai feudalizmus kialakulási folyamatába, akkor, amikor Északnyugat-Európában a feudális modell fő tendenciái már kibontakoztak, az antik és a barbár rabszolgatartás összefonódó maradványai már elhaltak, a szabad parasztok lefegyverzése és munkára fogása s a lovag és a földesúr azonosulása pedig már megtörtént. A Karoling-birodalom keleti határvidékén viszont a rabszolgagazdál-

¹¹ L. Makkai: Les caractères originaux i. m.

kodás és a szabad paraszti katonáskodás, ha elsovadóban is, még fennállott. A határ tehát nem volt éles az európai feudalizmus és a szláv meg türk barbárok világa közt, hiszen ez utóbbiaknál már belső fejlődés során létrejöttek a fejedelemsnek és kísérete tagjainak rabszolgagazdaságai a katonáskodó szabad parasztok földközösségéből kiszakított parcellákon, s megindult egyes szabad katonaelemek szolgálatba szegődése is a rabszolgagazdaságok mellé települve. A társadalmi küzdelmek arcvonala egyrészt a fejedelem és kísérete, másrészt a törzsi arisztokrácia s a mögéje felsorakozó közsabadok közt húzódott. A fejedelem és kísérete gazdasági és politikai hatalmát igyekezett a törzsi arisztokrácia megtörésével és a kíséretbe való bekényszerítésével a közsabadokra kiterjeszteni, egyelőre nem földjeik magántulajdonba vételével és kíséret tagjai közt feudális módon magántulajdonba való szétosztásával, hanem kollektív adóztatással, mely a kíséretnek ugyancsak kollektív jövedelemforrása lett a rabszolgagazdálkodás és a rablóhadjáratok mellett. A szabadok e kollektív alávétése és adóztatása lett a törzsi arisztokrácia felszámolása után kialakuló korai feudális, voltaképpen prefeudális királyság alapvető intézményévé a cseh, magyar, lengyel, orosz várkerületekben, melyeket a kíséretnek a törzsi arisztokrácia immár beolvastott elemeiről nemeseknek nevezett tagjai kormányzásra s egyben tápláltatásukra megkaptak. A nyugati agrotechnika megérkezése előtt még csekély termelékenységű rabszolgagazdaság és adózó parasztbirtok együttesen sem volt képes a nyugat-európaihoz hasonló lovagsereget fenntartani. Ilyen csak kis számban, a legelőkelőbbekből alakult ki, egyébként a katonaság zöme a várkerületek adózó parasztaiból került ki, akik fölött a király éppen katonáskodásuk biztosítása érdekében nem engedte át a közvetlen uralmat az arisztokráciának, amely a várkerületek igazgatásának közvetett kizsákmányolási formája mellett rabszolgagazdaságaira s az ezek mellé telepített szabadok szolgálataira volt utalva. Ez a rendszer természetesen akadályozta a nyugat-európai típusú földesuraság létrejöttét s fenntartotta a barbár rabszolgaság és szabad paraszti katonáskodás „eredeti jellegzetességeit”. Az európai típusú város kifejlődésére ebben a rendszerben természetesen nem volt lehetőség.

Felmerült olyan vélemény is, hogy a kelet-európai feudalizmus „eredeti jellegzetességei” közé tartozik, sőt elsőrendűen az, a paraszti földközösség szívós fennmaradása.¹² Ez természetesen következik a szabadok fent említett kollektív alávétéséből és adóztatásából, de a barbár földközösség csak abban a vonatkozásban hasonlít az ázsiai típusú társadalmuk földközösségéhez, amennyiben szintén a szabad parasztok adóztatásának és katonáskodásának alapjául szolgált, egyébként azonban a feudalizmus küszöbére érkezett kelet-európai barbár társadalmak a fejedelmet és kíséretét eltartó rabszolgagazdálkodással már meghaladták a fejlődésnek azt a fokát, amelyen az ázsiai modellbe fordulás számukra még lehetséges lett volna. Más kérdés viszont a földközösség ázsiai típusának fennmaradása a kelet-római, majd bizánci birodalomban, amiről már szóltunk, és még alaposabb megvizsgálásra szorul az orosz fejlődésnek a bizánci kultúrkörhöz tartozás címén való idevonása, mert a fejedelem és kíséretének rabszolgagazdálkodása orosz területen is éppúgy megvolt, mint a többi kelet-európai barbár társadalomban. Nézetünk szerint az orosz fejlődés, ha megkésve is, a kelet-európai feudalizmus vonalán haladt; sőt benne kell látni a kelet-európai autochton fejlődés klasszikus formáját. A feudális járadéknak túlnyomó részben a „tápláltatási” (na kormlenije) rendszeren keresztül való közvetett (és nem magán-

¹² *Gunst Péter*: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésnek néhány kérdése (i. m.: Valóság 1974/3, 16–31) c. tanulmányában Kelet-Európát az antik föld-magántulajdonról eredetileg érintetlen területnek tekinti, ahol a földközösségen alapuló „keleti földtulajdonforma” uralkodott, s azt a megfigyelését, hogy ennek a földtulajdon-formának továbbélése összefügg az ortodox kereszténységgel, a nyugati kereszténységnek az antikvitás magántulajdon-elvét közvetítő szerepével kapcsolja össze. Ez a további kutatásra érdemes megfigyelés azonban egybevetendő a kelet-európai barbár népek földközösségi rendszerének még a kereszténység elterjedése előtt bekövetkező, s az előkelők rabszolgagazdálkodásában megnyilvánuló bomlásával. A kelet-közép-európai feudális fejlődést meggyorsító és a kapitalizmusba való átmenetet előmozdító nyugati expanzió kérdésében a szerzővel általában egyetértek. Az ipari forradalom utáni kelet-európai fejlemények sajátosságainak elemzésével itt nem foglalkozhatom.

földesúri jogcímen való közvetlen) elsajátítása lényegileg azonos a közép-kelet-európai (cseh magyar, lengyel) „szolgálati” rendszerrel, még akkor is, ha ez utóbbi Oroszországban nem is öltött annyira differenciált struktúrát, ami nyilván a kisérlet letelepítésének elhúzódsából következett. A bojári örökbirtoknak, a votčinának túlnyomóan rabszolga (holop) munkaerővel való megművelése, valamint a „s szabadon szolgáló” (volnie slughi) katonaelemek fejedelmi rendelkezés alatt álló szolgálati birtoka (pomestie) egyaránt annak a kelet-európai rendszernek a jelenségei, amelynek lényege az uralkodó közvetlen (azaz nem a földbirtokosságon át közvetített) igénye a szabadok szolgálatára.

Ez, a feudális modellnek a lovag és paraszt szétválasztására irányuló tendenciáját gátló jelenség azzal függ össze, hogy a hadviselés Kelet-Európában a nyugati lovagságnál nagyobb számú, de könnyebb fegyverzetű lovasságra volt alapozva. A nehéz páncélos lovasság Kelet-Európában sohasem vált általánossá, sőt inkább kivételes jelenség maradt, hiába történtek próbálkozások a hadviselésnek ilyen irányú átalakítására. A könnyű lovasság fenntartása pedig nem igényelte a feudális járadék oly nagyfokú koncentrálását, mint a lovagságé, erre elegendő volt a várszervezet szabad parasztjainak szolgáltatásaival kiegészített rabszolgamunka is, annál inkább, mivel a mezőgazdasági termelés és termelékenység idővel számottevően növekedett. A nyugat-európai mezőgazdaságot forradalmasító nehézeke (charrue lourde) és a hármasyomás (culture permanente avec rotation biennale ou triennale) csak a XII. században érkezett Kelet-Közép-Európába és a XIV. században terjedt el szélesebben (nyilván a cseheknél hamarabb, a magyaroknál és a lengyeleknél később).¹³ Mégis, a turo eke (araire) és a parlagoló gazdálkodás (culture temporaire) uralmának fennmaradása ellenére a belterjesség irányában már a XIII. század előtt komoly előrehaladással, a mezőgazdasági termelékenység jelentős növekedésével kell számolni elsősorban azoknak a kutatásoknak az alapján, amelyek a parlagoló rendszerben rejlő belső fejlődési lehetőségekre mutatnak rá.¹⁴ Ezzel kapcsolatban figyelemreméltó a lengyelországi és magyarországi demográfiai fejlődés. Egymástól függetlenül és eltérő forrásalapon végzett számítások a lakosságnak 1000 és 1200 között közel megkétszereződését mutatják ki, ami jóval magasabb a szakirodalomban elfogadott európai átlagnál, következésképpen még inkább az ezidőben szintén erősen népesező Nyugat-Európa átlagánál.¹⁵ Még ha a népsűrűség jelentősen alatta is maradt a nyugat-európainak, ez a demográfiai fellendülés (melynek okait részben a rabszolgaszedés megszüntetésében és általában a belső konszolidációban, részben pedig többirányú bevándorlásban kereshetjük) önmagában is feltételezi a termelő erők növekedését, mégpedig nem csupán a termelőterület kiterjedését, hanem a termelési technika javulását.

A mezőgazdaság termelőterületének kiszélesedése és termelékenységének növekedése lehetőséget adott a kézművességnek a mezőgazdaságból való fokozatos kiválására, a hivatásos kézművesréteg kialakulására. A kézművesség kezdetben nem centralizálódott városias településekre, hanem a falvak paraszti kézművesei kereskedtek termékeikkel. A mezőgazdaság termelékenységének növekedése kétségtelenül megindította egy hivatásos iparosrétegnek a parasztságból való kiválását, s ezek a forgalmasabb helyeken, elsősorban a váralji településeken igyekeztek letelepedni, de termékeik piacát erősen korlátozta az, hogy a szerényebb igényeket kielégítő tömegcikkeket a falvakból kapta a várszervezet, a jobb minőségűeket pedig külföldi kereskedők hozták be az országba, következésképpen csak a paraszti önellátó kézművesség elsorvadására juttathatta őket állandó és tömeges kereslethez.

¹³ Z. Podvinska: Origines et propagation de la charrue sur les territoires polonais. Ergon II. 1960; M. Belényessy: Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn im 14. Jahrhundert. Acta Ethnographica, 1958. 208—271. Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp. 1973. 282.

¹⁴ Belényessy Márta: Le culture temporaire et ses variantes en Hongrie au XVe siècle. Acta Ethnographica, 1967. 1—34.

¹⁵ Gy. Györffy: Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. In: Études Historiques, 1960. I. 163—183.

A földművelés és a kézművesség szétválásának lehetőségei Kelet-Európa autochton fejlődésében is adva voltak, amit az oroszországi példa bizonyít. Mint azt Grekov az orosz parasztságról írt könyvében¹⁶ mesterien bemutatta, a földművelés termelékenységének egy adott fokán, konkrétan a XV. század második felétől kezdve a nagybirtok rabszolga (holop) munkaerejének rentabilitása oly mértékben csökken az önállóan gazdálkodó függő paraszt és a parasztságból kiváló kézműves munkájának termelékenységéhez képest, hogy a kolostorok és a bojárok tömegesen szabadítják fel, sőt úzik el immár ki nem fizetődő holopjaikat s gazdálkodásuk súlyát szabad parasztjaik terményszolgáltatásaira próbálják alapozni, a kézműves termékeket pedig a gyorsan felnövekvő iparos-kereskedő városkák (rjad) piacain vásárolják.

A nyugat-európai feudalizmus expanziója Kelet-Európában

Az a gazdasági-társadalmi átalakulás, amely ezt a belső erőkből sarjadó városiasodást elindította, Közép-Kelet-Európában a XIII. században ment végbe, sokkal korábban tehát mint Oroszországban, de ez az előresietés csak részben magyarázható az orosz fejlődés akadályából (nomád támadások), sokkal inkább a kelet-közép-európai fejlődés meggyorsulásából. A XII. század végén Csehországban megkezdődött s a XIII. század közepére Magyar- és Lengyelországban is bekövetkezett a várszervezet s a hozzá kapcsolódó szolgáltatási rendszer, valamint a rabszolga munkaerőre alapozott földesúri gazdálkodás felbomlása, éspedig olyan robbanás-szerű gyorsasággal, amilyent pusztán belső erők aligha idézhettek volna elő. A várszervezet szétesett, a hozzá tartozó földek nagyrésze a nagybirtokosok kezére került, a szolgálati birtokon ülő szabad katonaelemek maguk is feudális földesurak lettek s belőlük alakult a Kelet-Közép-Európára oly jellemző nagyszámú közép- és kisnemesség. A várkerületek közigazgatási szerepét a nemesség autonóm testületei (Csehországban a „iudicium terrae”, Lengyelországban a „sejmik”, Magyarországon a „iudices nobilium”) vették át.

A korábban különböző szolgáltatásokkal tartozó szabadparasztnak többé-kevésbé azonos struktúrájú termény-, pénz- és munkaszolgáltatást teljesítő, szabad költözésű egységes telkesjobbágyokba olvadtak össze a földesúri saját kezelésű gazdaságokat tömegesen elhagyó, fel szabaduló rabszolga-réteggel. Különösen feltűnő jelenség a földesúri saját kezelésű föld elnéptelenedése. Magyarországon pl. a majorok (praedia) zöme a XIII. század második felében pusztán áll s később a *praedium* szó a lakatlan föld jelentését veszi fel,¹⁷ Lengyelországban ugyan ebben az időben hasonló tömeges pusztásodás mutatható ki, s bár okát a kutatók eddig kis falvak összetelepítésében látták, valószínű, hogy végső fokon ez is a rabszolga munkaerővel művelt földesúri gazdaság megszűnésére vezethető vissza. Mindenesetre kétségtelen, hogy egész Kelet-Közép-Európában a földesúri gazdálkodás súlya a szabadköltözésű parasztnak termény- és pénzjáradékára tolódott át és a saját kezelésben maradt úri föld jelentéktelenné zsugorodott össze, amelynek megműveléséhez az önállóan gazdálkodó parasztnak robotmunkáját vették igénybe. A földesúri saját kezelésű föld igen kis mértékben kelet-közép-európai sorsa különbözik a nyugat-európaiétól, amennyiben ott a rabszolga munkaerő helyett bérmunkával vagy telkesjobbágyok robotjával folytatták művelését, de az oroszországi rabszolgagazdaság sem sorvadt el a holop-rendszer felszámolása után, hanem átalakult robotgazdasággá. Kelet-Közép-Európában viszont a major két-három évszázadra a feudális gazdálkodás periferiájára szorult, hogy azután a XVI. században újra erőre kapva, mint robotgazdaság, az agrárviszonyok legfőbb alakító tényezőjévé váljék.

A kelet-közép-európai földesuraság fejlődése eszerint a XIII. században oly mértékben felgyorsult, hogy valósággal átugrotta a nyugati fejlődés egyik szakaszát, a majornak a telkes-

¹⁶ B. D. Grekov: Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVIII. századig. Ford. Reményi József. II. Bp. 1958. 8–46.

¹⁷ Szabó István: A prédiüm. Agrártörténeti Szemle, 1963. 1–49; 301–337.

jobbágyságok robotjával, ill. bér munkával való megművelését, ami viszont a tipikusnak tekinthető kelet-európai fejlődésben, az oroszoknál, ha késve is, de közvetlenül csatlakozott a rabszolga-gazdálkodás végső felszámolásához. Semmi újat nem mondanánk azzal, ha ezt az „ugrást” az ún. német kolonizációval hoznók kapcsolatba, de ezzel le is egyszerűsítünk a problémát. Többről van itt szó, arról az adaptációs kísérletről, amellyel Kelet-Közép-Európa az expanziivitásának XIII. századi csúcspontjára érkezett Nyugat-Európa „kihívására” felelni igyekezett.

A nyugati expanzióról már sokan írtak, de gyakran elfelejtik, hogy Európa két felének kapcsolatában Kelet-Európa nem csupán külső hatások passzív befogadója, hanem tevékeny kezdeményező is volt. A kezdeményezés a kelet-közép-európai feudális uralkodó osztályoktól indult ki, amelyek már az államszervezés során és azután egyre növekvő mértékben hasznosították a maguk számára a nyugat-európai anyagi és szellemi kultúra vívmányait, nemcsak külföldi áruk és eszmék, hanem külföldi papok, lovagok, iparosok, parasztok „importja” révén is.

A kíváncsi javak és termelők megszerzése elé azonban korlátokat szabott az egyedüli anyagi bázist jelentő paraszti munka termelékenységének lassú növekedése. A kelet-közép-európai arisztokrácia erősödő politikai öntudatának és ambícióinak a XII. század közepétől kezdve egyre sűrűbben jelentkező jelenségei mögött egy magasabb életszínvonalra való törekvés rejlik. Az eszmény — mint azt a képzőművészeti és irodalmi emlékek csillogtatlanul elárulják — a francia lovagvilág átplántálása volt, ahhoz azonban sokkal több és sokkal jobban dolgozó paraszt munkájára volt szükség, mint amennyivel a viszonylag csekély kiterjedésű és főként rabszolga munkaerőt használó magán nagybirtok rendelkezett. A paraszti munkaerőnek két rezervoárja kínálkozott megcsapolásra, az egyik a hazai várszervezet, a másik a saját keretein éppen akkor túlszorduló nyugat-európai, elsősorban német népfőlöslég volt. Külföldi telepéseket természetesen a nagy lakatlan területekkel rendelkező uralkodók toborozhattak legkönnyebben s mindhárom kelet-közép-európai országban éltek is ezzel a lehetőséggel. A magánföldesurak eleinte kisebb mértékben követhették a példát, de a XII. század második felében már az ő birtokaikon is megjelennek az új idők hírnökei, a „hospesek”, ezek a részben külföldi, részben a várszervezetből kedvezményekkel elcsalogatott hazai parasztok, s velük együtt feltűnik a feudális járadék új formája, a pénzbeli census, mely még távolról sem általános, de éppen nem jelentéktelen, mint azt a XII. századvégi magyar királyi jövedelmek közt elfoglalt előkelő helye mutatja.¹⁸

Az uralkodók udvartartása reagált leghamarabb az új lehetőségekre. A megszorodó pénzbevételek feleslegessé tették a szolgáltató falvak ezermesterkedő parasztjainak kezdetleges kézműves termékeit; ezek helyett egyre inkább a külföldi kereskedők által szállított luxuscikkeket, majd a növekvő kereslet folytán lassanként kialakuló hazai hivatásos kézművesek áruit vásárolták. A szolgáltató falvakban megkezdődött a kézműves szolgáltatásoknak mezőgazdasági terményjáradékra (esetleg pénzjáradékra) való kommutálása, ami a specializálódás útján már előrehaladt paraszti kézművesek egy részét a városokba való áttelepedésre és hivatásos iparossá való átalakulásra készítette. Minél nagyobb mértékben tudták az uralkodók pénzjövedelmeiket fokozni (amiben — mint látni fogjuk — a bányászat előkelő szerepet játszott), annál kevésbé voltak kénytelenek ellenállni azoknak az egyre hevesebb rohamoknak, amelyeket az uralkodó osztály indított a várszervezet kereteibe zárt paraszti munkaerő megszerzésére.

A saját kezelésű földesúri birtok felszámolása és a városiasodás

Az adományozott várföldekkel kiegészült nagybirtokok a XIII. század folyamán hatalmas telepítési tevékenység színhelyei voltak, mely a német parasztbévéndoroláshoz a XIV. században bekövetkezett elapadása után is folytatódott, részben a hazai népfőlöslégből, részben pedig

¹⁸ Györffy: i. m. 178.

balkáni hegyipásztor és keleti nomádpásztor elemek földreültetésével. Itt kell megjegyezni, hogy a XIV. századi pestisjárványok érintették ugyan Kelet-Közép-Európát, de korántsem olyan mértékben, mint Nyugat-Európát. (A kisebb népsűrűség és a járvány centrumaitól való nagyobb távolság mellett ebben az akkor már túlnyomóan cereáliákra szorult nyugat-európai népességéhez képest sokoldalúbb táplálkozás is hozzájárulhatott ehhez.) A nyugat-európai demográfiai katasztrófával ellentétben Kelet-Közép-Európa a XIII–XV. századok folyamán megőrizte korábbi népszaporodási lendületét. A telepítési akciókkal szükségszerűen együttjáró kedvezmények lehetővé tették a paraszti tömegek számára, hogy a kialakuló új gazdasági-társadalmi struktúrában viszonylag kedvező szinten standardizálják függési viszonyukat. A „hospesek” privilégiumain és a várszervezet szabad szolgálati elvein alapult a XIV. századra kialakult egységes, szabad költözésű, telkét örökletesen bíró, elsősorban termény-, kisebb mértékben pénz- és munkajáradékkal tartozó parasztság jogrendje. Magyarországon a várszervezet legelőkelőbb „szabadon szolgáló” rétegének, a „jobbágy”-nak a nevével fémjelezték a parasztság új állapotát, ami egyben arra is utal, hogy a várszervezetből kiszakadó parasztok alkották a magvát és szerződési góciát az új parasztságnak. Ehhez csatlakoztak és idomultak egyrészt a kül- és belföldi „hospesek”, másrészt a földesúri saját kezelésű birtokokról elsőző vagy felszabadított rabszolgák. A földesurak a felfokozott társadalmi mobilitás viszonyai között nem tudták megakadályozni a rabszolga-munkaerő elvándorlását s az új parasztság robotjával sem tudták azt azonnal pótolni, mert — Nyugat-Európával ellentétben — ehhez hiányzott a saját kezelésű földesúri gazdaság és a jobbágytelek munkaszervezeti összekapcsolásának hagyománya, a robotkényszer új teherként való bevezetése pedig elriasztotta volna az új telepeseket, holott ezeknek megnyerésén alapult az új földesúri gazdálkodás, amelyben viszont az agrárviszonyok további alakulása a feudális járadéknak inkább a pénz-, mint a munkaformája felé tendált.

A feudális pénzjáradékra való áttérés alapvető feltétele az, hogy a paraszti mezőgazdasági termelésnek viszonylag jelentős része rendszeresen piacra kerüljön, állandó piacot pedig (a kivételes körülmények közt lehetővé váló agrárexportról most nem beszélve) csak a mezőgazdasági termelésből legalább is részben kiváló, városokba tömörülő hivatásos kézművesek biztosíthatnak. A XII. század második felétől kezdődően Kelet-Közép-Európában is út nyílt kézműves-centrumok keletkezésére; ezek részben a várak suburbiumaiban, részben korábbi vásárhelyeken, részben kedvező helyzetbe kerülő falvakban jöttek létre. Meglehetősen nagy számban s egy sajátos kelet-európai (Oroszországban is megtalálható) várostípust (Lengyelországban a „német jogú” telepített várostól megkülönböztetve „lengyel” jogúnak, a magyarországi latinságban a nyugat-európai típusú „civitással” szemben „oppidum”-nak nevezett mezővárosok képviselték. Ezeknek fő jellegzetessége a földesúri függés és a kereskedő-kézműves tevékenységet kiegészítő mezőgazdasági foglalkozás. Nagy számuk (Magyarországon pl. a XV. században 800 ilyen városka volt és a paraszti lakosságnak mintegy ötödrésze lakott bennük)¹⁹ és hetivásáruk egyaránt arról tanúskodnak, hogy viszonylag kis körzetek piaci központjai voltak. A lényegében még önellátó parasztgazdaság termékfeleslegének korlátozottsága és esetlegessége volt az, amihez a mezővárosok félhivatásos kézművessége alkalmazkodott. Ilyen körülmények között azonban a pénzgazdálkodás gyors kiszélesedése és a feudális pénzjáradék általánossá válása elé áthághatatlan korlátok tornyosultak. Ahhoz, hogy Közép-Kelet-Európában a XIII–XV. század folyamán a feudális pénzjáradék mégis előretörhetett s egyidőre feleslegessé tette a földesúri saját kezelésű gazdaság felélesztését, ennél az autochton városfejlődésnél értéljesebb gazdasági impulzusnak kellett érvényesülnie, s ez a telepített „német jogú” városok létrejötte volt.

¹⁹ I. Szabó: La repartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages, dans les années 1449–1526. In: *Études Historiques*, 1960. I. 359–386. Vö. K. Buczek: Targi i miasta na prawie polskim. Wrocław. 1964.

A kelet-európai autochton városfejlődés és a telepítés között sokszor kerestek már kapcsolatot abban a formában is, hogy az előbbi az utóbbi közvetlen előzményének, s a mezőváros és a szabad város későbbi különbségét egyszerűen egy szelektációs folyamat eredményének tekintették, amennyiben kedvező körülmények között egyes mezővárosok kiemelkedtek és nagyvárosok lettek. A különbség azonban nem egyszerűen a nagy és kis városok különbsége. A mezőváros a mezőgazdaság s a kézművesség előrehaladó szétválásának eredményeként létrejövő lokális piaci központ, míg a szabad város Kelet-Közép-Európában a távolsági kereskedelem piaca és szervezője, még akkor is, ha az egyben — ami természetes is — közvetlen környezete számára a lokális piac funkcióját is teljesíti. A távolsági kereskedelmet Kelet-Európában mindig is külföldiek, franciák, olaszok, németek, zsidók, arabok bonyolították le; állandó telepeik a jelentősebb várak mellett már a XI. században megjelentek. A XIII. század derekán Kelet-Közép-Európában nagy lendülettel meginduló városalapítás, mely az uralkodók és német vállalkozók közös műve volt, mégsem tekinthető a korábbi kereskedőtelepek szerves továbbfejlődésének és megszorodásának, mert nem elsősorban a külföldi áruk piacainak számát növelte, hanem a helyi természeti kincsek és munkaerő új technikával való kihasználását és az így nyert termékeknek a távolsági kereskedelembe való bekapcsolását szolgálta.

Az egyetemes történetírás nem vette még eléggé tudomásul, hogy ugyanakkor, mikor Nyugat-Európában a bányászat időlegesen hanyatlik, Kelet-Közép-Európában a nemesfém-, réz-, ólom-, vas- és sóbányák hosszú sora nyílik meg a XIII—XIV. században s a pénzzé vert magyar arany és cseh ezüst nagymértékben enyhíti az európai kereskedelem kínzóvá vált nemesfém-éhségét.²⁰ A külföldi bányászokkal együtt új technika is érkezett, elsősorban a vizierő felhasználása, ami pl. Magyarországon a stájerországi behozatal miatt amúgy is sorvadó helyi kezdetleges vaskohászatot úgyszólván elsöpörte és az újat más centrumok köré csoportosította.²¹ Az újonnan alapított német bányavárosok termékei, még a vas is, hamarosan a távolsági kereskedelem árujai lettek, csak úgy, mint a Szudétavidéken, Sziléziában, Lausitzban és Nyugat-lengyelországban a telepített városokban (és körülöttük a falvak munkaerejének megszervezésével) létrejövő textilipar termékei. A nyugatlengyelországi posztó (pannus polonicus) pl. a XIV. század elejétől kezdve a XV. század közepéig nemcsak kelet felé szerzett magának nagy piacot, hanem Svájcig, Szászorszáig, Velencéig eljutott, nyilván olcsósága miatt.²² A közép-kelet-európai textilipar új meg új gócainak szervezése a XIV. században folyamatosan haladt előre s a XV. század elejére Magyarországot is elérte, ahol ekkor a vászon- és barchentszövésnek keletkeztek ígéretes központjai.²³

Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak jelentőségét, hogy Kelet-Közép-Európa nemrég még teljesen agrár-jellegű országai a telepítés révén bánya- és kézműves termékekkel kapcsolódhattak bele az európai távolsági kereskedelembe. Ennek a gazdasági fellendülésnek elsősorban a kelet-közép-európai feudális uralkodó osztályok voltak a haszonélvezői, mint ahogyan nagymértékben a kezdeményezés is az övék volt. Az újonnan megnyílt gazdasági erőforrásokat adókon, vámokon, monopóliumokon át megcsapolhatták, ami a pénzgazdálkodás gyors fejlődését segítette elő. Felmerül azonban a kérdés, hogy a pénzgazdálkodás mennyire tudott behatolni a faluba, mert hiszen ettől függött a feudális pénzáradékra való folyamatos áttérés. Kétségtelen, hogy a XIV. század folyamán Kelet-Közép-Európában a paraszti árutermelés erőteljesen előretört; ezt tanúsítja a vásároló parasztok gyakori okleveles említése, főként azonban a pa-

²⁰ Kovács Ferenc: A magyar arany világtörténeti jelentősége. Történeti Szemle, 1922' Paulinyi Oszkár: A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban. In: Domanovszky Emlékkönyv 1937.

²¹ G. Heckenast: Die Verbreitung des Wasserantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn. In: Nouvelles Etudes Historiques, 1965. I. 159—179.

²² H. Ammann: Wirtschaftsbeziehungen zwischen Oberdeutschland und Polen im Mittelalter. Ergon III. 1962. 337—345.

²³ Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955.

rasztságon belül végbemenő differenciálódás és ezzel kapcsolatban a mezővárosok százainak felnövekedése. Mint azt a magyarországi mezővárosok példája mutatja, ezekbe a bár korlátozott, de a szabad bíróválasztás révén mégis számottevő belső autonómiával, továbbá vásártartási joggal rendelkező központokba tömörült a parasztságnak jómódú árutermelő rétege, amely a telke mellé földet bérelt és művelésére családi munkaerején kívül gyakran szegényparasztnak bérmunkáját is alkalmazta. A pestisjárványokkal összefonódó nyugati agrárdepresszióval és munkaerőszűküléssel szemben Kelet-Közép-Európában a XIV. században is tovább folyt a tömeges telepítés és új földek művelés alá vétele, s a mezőgazdasági technika is tovább javult. A nehéz eke és a hármasyomás ekkor terjedtek el szélesebben, de még korántsem általánosan, úgy hogy szó sem lehet ezidőben a mezőgazdasági növekedés olyan korlátainak jelentkezéséről, mint amilyenek nyugaton a marginális földek kimerülése vagy a szabályozott nyomásrendszernek az állattenyésztést megbénító zsákcúja voltak.

A paraszti áruterelésnek piacot a mezővárosok és a saját kezelésű gazdaságot fel-számoló feudális uradalmak mellett jelentős mértékben a telepítés révén újonnan alakult vagy régebbi városmagból telepítéssel bővült nagyvárosok biztosítottak. Ez utóbbiakban (részben mezővárosi mesterek bevándorlásával s ezáltal a német mellett cseh, lengyel, ill. magyar elemek megszorodásával) a XIV. század második felében számottevő céhes kézművesség alakult ki, mely a mezővárosok legfeljebb tucatnyi alapvető iparágat művelő, felhívató kézműveseivel ellentétben 20–30 mesterségre specializált, a legényvándorlások révén a németországi kézművességgel állandó tapasztalatcserét fenntartó, a mezőgazdaságból egyre nagyobb mértékben kiváló hivatásos kézművesekből állt.²⁴ A falusi munkaerőt felhasználó bányászat és textilipar, s a faluval közvetlen árucseré-viszonyba lépő városi céhes kézművesség tartós fejlődése egyrészt, a mezőgazdaság folyamatos fellendülése másrészt kedvező körülményeket teremtettek a feudális pénzjáradék előretörésének, feleslegessé téve a nagybirtokosok számára a XIII. század folyamán elsorvadt saját kezelésű gazdaság felélesztését. A munka- és terményjáradék egyre sűrűbben feltűnő pénzjáradékká való kommutációja mellett²⁵ gyakori jelenség a volt földesúri saját kezelésű földek paraszti bérletbe adása is.²⁶ Mindkét jelenséggel elsősorban a mezővárosokban találkozunk. A földesurak nem egyszer mezőgazdasági terményeket is pénzért vásárolnak a mezővárosok piacain.²⁷

Az eredeti jellegzetességek továbbélése

Ez azonban csak az érem egyik oldala. A közép-kelet-európai parasztság emancipálódási folyamatát korántsem lehet mindenestől azonosítani a nyugat-európai fejleményekkel, hiszen éppen a XIV. századra alakul ki az uralkodó közvetlen rendelkezése alól kicsúszó hatalmas területekből az arisztokrácia nagybirtoka, s a nemesség közép- és kisbirtoka, ekkor szilárdul meg a parasztnak feletti földesúri bíraskodás. A pénzjáradékká való áttérés is inkább csak tendencia, s nem immár irreverzibilissé vált folyamat, mint nyugaton, mert vele szemben erőteljes ellentendenciák érvényesülnek. Ádáz harc folyik a paraszti munkaerőért a központi hatalom, a nagybirtok, a nemesi közép- és kisbirtok és a szabad városok között. Az uralkodók is a szabad városok érdekei nagyjából egybeesnek, hiszen a szabad város közvetlenül az uralkodótól függ, erősödése a kincstárt gyarapítja, érthető tehát, hogy az uralkodók igyekeznek a városok felé irányuló paraszti vándorlás akadályait elhárítani, a parasztság szabad költözési jogát érvénye-

²⁴ Uo.

²⁵ Zs. P. Pach: Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. *Études Historiques*, 1960. I. 387–435.

²⁶ Makkai László: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. In: Kelemen Em-lékkönyv 1957. 463–478.

²⁷ Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. *Századok*, 1960. 82–124, 505–555.

síteni. Mert akadályok vannak. A nagybirtok mezővárosi privilégiumok osztogatásával, vásárjog kieszközlésével a sajátos kelet-európai típusú városiasodást elősegíti, mert ezzel meg tudja kötni a parasztságnak az árutermelés során gazdagokra és szegényekre polarizálódó elemeit, amelyek a mezőváros munkaszervezetében összekapcsolódnak. A parasztságnak a szabad városokba való elköltözése azonban a nagybirtokosok számára is érzékeny veszteség lenne, nem beszélve a közép- és kisbirtokos nemességről, melyet már a mezővárosok vonzóereje is megfoszt parasztjaitól, maga nem lévén képes hasonló kedvezmények biztosítására. A parasztok erőszakos elhurcolása, illetve költözésük erőszakos akadályozása a XIV–XV. század napi-rendjén van s természetesen a nemesi közép- és kisbirtokos sínyli ezt meg.

A nemesi közép- és kisbirtokosok nagy száma és társadalmi súlya közös vonása Kelet-Közép-Európa országainak. Eredetük — mint láttuk — zömmel a várszervezet katonáskodó elemeiben keresendő. Ezeknek egyrésze a várszervezet felbomlása után lesüllyedt a parasztságba, egy kis része a telepítés során várossá alakult várak polgárságát gyarapította, tekintélyes számban sikerült azonban szabad fennmaradniok, mert az uralkodók és a magánhad-sereget toborzó nagybirtokosok rászorultak katonai szolgálatukra. De már keletkezésük pillanatában sem képviseltek az akkori nyugat-európai színvonalnak megfelelő lovagsereget, az idők folyamán pedig a zsoldos hadviselés térhódításával mint katonaelem, elvesztették értéküket és segédsapatként jöhettek csak számításba. A nagybirtok csak egy részüket tudta a vazallitásnak egy laza formájával (Magyarországon ezt familiaritas-nak nevezték) magához kapcsolni, többségük egy süllyedő anyagi helyzetű, politikailag turbulens, gazdaságilag retrográd tömegként terhelte hosszú évszázadokra Kelet-Közép-Európa társadalmi fejlődését, különösen Lengyel- és Magyarországot, ahol a „nemesi köztársaságnak” a centralizációt akadályozó torz politikai képletét alakították ki. Kétségtelenül észlelhetők olyan tendenciák a XIII–XV. század folyamán, amelyek a közép- és kisbirtokos nemességet a városi polgárságban való elhelyezkedés felé irányították, de ezek csak Csehországban tudtak valamennyire is kibontakozni, Magyar- és Lengyelországban elhaltak, s ezekben az országokban a társadalom középrétegeinél polgári helyett nemesi vonások váltak uralkodóvá. A feudalizmus modelljének szempontjából nézve ezt a fejlődést, meg kell állapítani, hogy a XIII. századi kelet-közép-európai változások a katonáskodó földesúr és dolgozó paraszt képletének csak egyik, paraszti oldalát közelítették a nyugat-európai feudalizmushoz, amennyiben a rabszolgaság s vele a földesúri saját kezelésű gazdaság felszámolásával a személyében szabad, önállóan gazdálkodó, de földesúri függésben élő jobbágy-osztályt kialakították ugyan, de nem redukálták a földesúri osztályt lovagokra, hanem egy olyan nemességet tartottak fenn, amely haditechnikai és gazdasági tekintetben alig különbözött a szabad paraszttól, viszont kifizetésű jogaival és igényeivel súlyos teherként nehezedett a függő parasztságra, sőt a városiasodást is akadályozta.

A közép- és kisbirtokos nemesek gazdasági és társadalmi helyzetüknél fogva kezdettől a parasztság emancipációjának és a városi fejlődésnek ellenségei voltak. Magyarországon ők erőszakolták ki a XIV. század közepén azokat a törvényeket, amelyek a parasztság termény-járadékát (a termésnek az egyházi tized mellett második tizedét, az ún. nonát) a terméstől független évi fix összegű pénzjáradékkal szemben kötelezővé tették s ezt a kötelezettséget a fallal nem kerített mezővárosokra (oppida) is kiterjesztették, megpróbálva gátat állítani a mezővárosoknak szabad városokká (civitas) való fejlődése elé. Amíg a nagybirtoknak nem állt érdekében a paraszti terményjáradékot a pénzjáradékkal szemben előnyben részesíteni, természetesen semmibe vette ezeket a törekvéseket, hiába próbálta azokat a nemesség időről-időre érvényesíteni, de a szabad városokkal szemben az arisztokrácia és a nemesség közös frontot alkotott. Más formákban lényegileg ugyanez történt Cseh- és Lengyelországban is.

A feudális reakció erői (ha szabad röviden így neveznem a paraszti függés lazulásával és a városi fejlődéssel szembeszegülő erőket) természetesen csak úgy győzhettek, ha kimerül annak az impulzusnak a hatása, amelyet a XIII. században Kelet-Közép-Európa a nyugati fejlődéstől kapott. Ez be is következett, de hogy pontosan hogyan és mikor, azt ma még nem

látjuk tisztán és ellentétes vélemények alakultak ki. Ismeretes az a nézet, mely a fordulatot az atlanti világpiac létrejöttéhez köti. Szabadjon ezzel szemben egy másik hipotézist kifejteni.

Bizonyos jelenségek időbeli egybeeséséről van szó, s ezeknek egyrészt súlya, másrészt összefüggése körül folyik a vita. Az egyik annak a gazdasági szervezetnek a kiépülése, mely a XIV. század végétől kezdve néhány délnémet város (Nürnberg, Augsburg, Ulm stb.) vezetésével növekvő fémáru- és textilexporttal özönlötte el Kelet-Európa piacait, majd a XV. század közepén a kelet-közép-európai városokban (Boroszló, Bécs, Prága, Brünn, Krakkó, Poznań, Buda) költöző kereskedőtökés képviselőivel és faktoraival háttérbe szorította, ill. a maga ügynökévé tette a helyi kereskedőket, végül a XV. század második felében kezébe kerítette Kelet-Közép-Európa bányakincseit s e terület válságba jutó, nem egyszer tönkremenő textiliparának romjain az ún. Zunftkauf által közvetlen ellenőrzése alá vont új textilipart kezdeményezett.²⁸ A másik jelenségkomplexum a közép-kelet-európai városok céhes kézművessége fejlődésének és kereskedőtöke felhalmozásának a XV. század közepén való megtorpanása, vagy legalábbis stagnálása, a helyi kereskedők meg-megújuló, de hiábavaló kísérlete a délnémet konkurrencia kiküszöbölésére (Bécs: 1432, 1512, Krakkó: 1444, Prága: 1463, Buda: 1498, Boroszló: 1515 stb.),²⁹ egyidejűleg a parasztság földhözköltésére irányuló, a XVI. század elején törvényesített törekvések, s ezekhez kapcsolódva a robotoltató földesúri gazdaság és a „második jobbágyság” rendszerének kialakulása.

A „második jobbágyság” rendszerének kialakulása

Abban senki sem kételkedik, hogy az elhalt földesúri rabszolgagazdaságnak robotgazdasággént való feltámadása és a városi fejlődés erőtlensége összefüggenek egymással. A kérdés csak az, hogy ez az erőtlenség eredendő gyöngeség vagy valamilyen fordulat következménye volt-e. Ha az előbbi felfogást valljuk, akkor az agrárviszonyok alakulásának *egyedül* a paraszti osztályharc csataterén kellett eldőlnie, azaz a parasztságnak magának kellett volna kivívnia és állandósítania egy szabadabb állapotot. De a pénzjáradékra való áttérés tendenciája feltételezi a pénzgazdálkodást fenntartó és tápláló városi fejlődést, e tendencia megtörése viszont a városi fejlődés megropanását. Nem kétséges, hogy Közép-Kelet-Európa történelmének nagy fordulatát a paraszti osztályharc veresége tette véglegessé, e vereséget azonban a városi fejlődés megelőző csatavesztése készítette elő.

Nyilvánvalóan az történt, hogy a délnémet kereskedőtöke, éppen mert legközvetlenebbül meríthetett a krízistől megkímélt Kelet-Európa gazdasági erőforrásaiból, leghamarabb kilábolt a krízisből, s mihelyt megkezdődött Nyugat-Európa újabb demográfiai és mezőgazdasági fel-futása, kiépíthette saját exportiparát és előbb a kelet-európai piacok, majd az ottani bányakincsek és textilipar kézbevitelével megbénította a XIII. századi telepítés eredményeként létrejött, és már-már meggyökerező helyi városiasodását. Vajon nem ezt tanúsítják-e a délnémet és a középkelet-európai városok patriciátusát a XV. század második felében országok feletti kereskedőtökés oligarchiává összefűző rokon kapcsolatok?³⁰ Vajon véletlen-e, hogy a XV. század közepén indul meg Kelet-Közép-Európa agrárexportja nyugat felé, a magyar Alföldről és Podoliából hajtott ökrök s a balti kikötőkben behajózott porosz- és lengyelországi gabona?³¹ Az ipari és agrár Európa határai ekkor kezdtek kirajzolódni, s ezzel együtt kialakult a „második jobbágyság”.

²⁸ L. Makkai: Die Entstehung der gesellschaftlichen Basis des Absolutismus in den Ländern der österreichischen Habsburger. Etudes Historiques, 1960. I. 627—668.

²⁹ J. Szűcs: Das Städtewesen in Ungarn im 15—17. Jahrhundert. In: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Bp. 1961. 97—164.

³⁰ Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 1968. 227—291.

³¹ Zs. P. Pach: The Shifting of International Trade Routes in the 15th — 17th Centuries. Acta Historica, 1968. 287—321.

A „második jobbágyság” egy olyan, Kelet-Közép-Európára kiterjedő gazdasági-társadalmi rendszer, amelynek magva a föld szabad forgalmát és a munkaerő szabad áramlását kizáró feudális földesúri gazdaság, mégpedig annak az a változata, amelyben a majorsági földet a jobbágytelken önállóan gazdálkodó, földesúrához személyileg kötött paraszt kényszermunkájával és munkaeszközeivel művelik. A majorság és a jobbágytelek noha látszatra szétválnak, a valóságban szorosan összekapcsolódnak az azonos munkaerő által. Ennek a rendszernek egyik oldalról feltétele a kezdetleges agrártechnika, amely nem tud több gabonát (a kor néptáplálkozásának alapját) produkálni mint az elvetett mag 3—4-szerese s így a paraszti termelést önmaga és a földesúri háztartás ellátásának színvonalán tartja és csak kivételesen, véletlenszerűen engedi azt túllépni. Mihelyt a földesúrnak a szokásos mennyiséget, azaz háztartása hagyományossá vált szükségleteit túlhaladó járadékra támadt igénye (s ez történt a XV. század közepétől kezdődően), azt csak a paraszti túlmunka olyan erőszakos kikényszerítésével tudta megszerezni, amelyhez a paraszt személyével való szabad rendelkezés már-már elhalóban lévő lehetőségeit és az ugyancsak háttérbe szorult munkajáradék felelevenítését kellett igénybe vennie. Ahhoz, hogy ezt megtehesse, hozzásegítette másik oldalról az a társadalmi-politikai feltétel, hogy a kelet-közép-európai „nemesi köztársaságok” rendi szerkezete a központi hatalmat erősen korlátozta, főként pedig a földesúri bíraskodás megszilárdulásával elvágta a feudális függésben élő paraszttal való közvetlen rendelkezéstől. Mindennek pedig a kelet-közép-európai országok városi, polgári fejlődésének viszonylagos gyöngesége áll a háttérben. Erőteljes hazai ipar és kereskedelem hiányában nem alakult ki eléggé rendszeres és eleven belső piaci forgalom falu és város között, ami kellően stimulálhatta volna a paraszti árutermelést s ennek érdekében a mezőgazdasági technika javítását. Ami ezen a téren történt, elegendő volt ugyan a pénzjáradék kezdődő terjedéséhez, de semmiképpen sem a hirtelen megnövekvő földesúri igények pénzjáradékkal való kielégítéséhez. Ebből következőleg a földesurak arra sem térhettek rá, hogy majorsági földjüket bérmunkával műveltesék, mivel a pénzgazdálkodás fejletlensége és a munkaerő feudális kötöttsége miatt a kamatláb jóval magasabb volt, mint a drága és nehezen hozzáférhető bérmunkával művelt major hozama. A majorsági föld termékeinek az volt a hivatása, hogy általuk a földesúr a csak pénzen megvásárolható javakat, a hazai kézművesség fejletlensége miatt főleg külföldről importált iparcikkeket megszerezze, akár úgy, hogy készpénzkiadásait a feudális járadék növelésével csökkentse, akár úgy, hogy közvetlenül bekapcsolódjék a mezőgazdasági cikkekkel folyó kereskedelembé, mégpedig — eleven belső piac híján — elsősorban a külkereskedelembé. A balti országokban ez a közvetlen földesúri gabonakereskedelem útján, máshol egyéb, főleg paraszti földön termelt és parasztok által eladott termékek (vágómarha, bor) kereskedelmi forgalmának közvetett lefőlözése útján történt.

A „második jobbágyság” létrejöttének a nemzetközi piacviszonyokban történt változások voltak a közvetlen elindítói. 1450 és 1750 között Európában a piaci kínálat és kereslet arányában és volumenében jelentős átalakulások mentek végbe. A mezőgazdasági cikkek áráinak korábbi eséséhez képest 1450 után azok megszilárdulása, majd 1500 után gyors, főleg az iparcikkek lassúbb ütemű áremelkedésénél jóval nagyobb mértékű felszökkenése következett be. Az így keletkezett árolló azoknak kedvezett, akik piacra vihető mezőgazdasági termékek fölött rendelkeztek, vagy ilyeneket nem kellett pénzen vásárolniuk. Az áremelkedés Nyugat-Európában indult meg, valószínűleg azért, mert az agrárszektorból egyre nagyobb tömegekben kiváló, s a meggyorsult demográfiai növekedés által amúgy is felduzzasztott népességet a hagyományos technikájú mezőgazdaság nem tudta élelemmel és ipari nyersanyaggal kielégítően ellátni. Kelet-Európa számára ezzel nagy agrárexport-lehetőség nyílt meg, amelyet a nyugati ipari import növekedése hívott ki, de amelyet a lényegében önellátásra berendezkedett mezőgazdaság csak a „második jobbágyság” kényszerével tudott teljesíteni.

A nyugat-európai ipari áruk beözönlése egyrészt stimulálta az agrártermelést, de csak annak robotoltató módszereit, másrészt a helyi iparfejlődés megbénításával tartósította azokat, s velük együtt az egész kései feudális társadalmi-politikai rendszert. A XVI. századi agrár,

konjunktúra idején nem fizette ki magát Kelet-Közép-Európában az ipari befektetés, a XVII. századi depresszió idején pedig már nem volt mit iparba fektetni. A XVIII. század közepén beköszöntő újabb agrárkonjunktúráig kellett várni ahhoz, hogy Kelet-Közép-Európában a megmerevedett gazdasági-társadalmi viszonyok jégzajlása meginduljon és a „második jobbágyság” rendszere egy további évszázad folyamán átmenjen a „porosz utas” kapitalista fejlődésbe.³²

Igy került Kelet-Közép-Európa a XVII. század gazdasági depressziójának viszonyai között kialakuló három európai „válságzóna” közül a harmadikba, a céhes ipar és a középkorias mezőgazdasági technika uralmának zónájába. Ezt a Kelet-Közép-Európát (dél-italiai és délspanyol területekkel együtt) magában foglaló zónát csak azért nevezhetjük „válságzónának”, mert viszonyait a feudalizmus nyugat-európai válsága mélyrehatóan befolyásolta, egyébként ebben a harmadik zónában tulajdonképpen nem is került sor a feudalizmus válságára, mert az arrafelé mutató tendenciák már csúcsjukban elsorvadtak. A feudalizmus „válságáról” valójában csak az első és a második zóna viszonylatában beszélhetünk. Az első zóna a győztes polgári forradalmaké, Hollandiáé és Angliáé, ahol a feudális rendszer nem tudta átvészelni a válságot, s a városból a falura húzódó Rural Industry, valamint az agrárforradalom révén mind az ipar, mind a mezőgazdaság tőkés jelleget öltött. A második zónában, a francia, észak-olasz, katalán, nyugat- és délnémet, valamint skandináv területeken a feudalizmus válsága nem oldódott meg a XVII. század folyamán a kapitalista áttörés javára, hanem áthúzódott a következő évszázadokra, ami gazdaságilag a városi Verlag-rendszerű, majd manufaktúrális tőkés ipar és a falusi középkorias technikájú feudális mezőgazdaság ellentmondásos együttélésében nyilvánult meg. Kelet-Európát a feudalizmus XVII. századi válságának mindkét formája súlyosan érintette. Az első zóna agrárforradalma épp úgy a nyugatra irányuló agrárexport esélyeit győngítette, mint a második zóna gazdasági elesettsége, vásárlóképtelensége.³³ A XVI. századi stimulus helyett nyugat felől bénító hatások érkeztek, s ez a kelet-közép-európai feudalizmus meg nem emésztett „eredeti jellegzetességeit” hosszú időre konzerválta, hátravetve Európának ezt a régióját a kapitalizmusba való átmenet útján.

³² A „második jobbágyság” könyvtárnyi irodalmát itt fölösleges volna idézni. Csak két jelentős állaspontra utalunk: Zs. P. Pach: Die ungarische Agrarentwicklung im XVI—XVII. Jahrhundert. Abbiegung in der westeuropäischen Entwicklung. Studia Historica, 54. Bp. 1964 és J. Topolski: The Manorial Serf Economy in Central and Eastern Europe in the 16th and 17th Centuries. Agricultural History, 1974. 341—352. Az itt kifejtett állaspontra ld. L. Makkai: Neo-Serfdom: Its Origin and Nature in East Central Europe Slavic Review 1975.

³³ L. Makkai: La structure et la productivité de l'économie agraire de la Hongrie au milieu du XVIIe siècle. Mélanges Malowist. Warszawa. 1973. 197—209.

MÁRKUS LÁSZLÓ

Ellenforradalom és irodalom a húszas években*

„Ahol azonban demokrácia nincs és nem is volt, ahol reakciós elnyomatás alatt szenvednek, porladoznak a tömegek (mindegy, hogy van-e ilyenkor valamely álparlament, mint spanyolfal), ahol a fasizmus butító és züllesztő mérge széles tömegekbe hatolt be, ott az irodalom megkülönböztetett szerepet kap az eszmék igazi tisztázásában, ott alig van más szócső az igazi demokrata eszmék hirdetésére mint az irodalom” — írta Lukács György, így utalva az ellenforradalmi rendszer és az irodalom viszonyára (*Lukács Gy.: Az írástudók felelőssége. Bp. 1945. 4—5*).

A kapitalista restauráció visszaállította a könyvkiadás korábbi, kapitalista formáját, ezzel az irodalmi termékek megjelentetésének az államhatalomtól független lehetőségét. De minthogy az államhatalom a kapitalista termelési viszonyok megszilárdítását tűzte ki célul, természetesen a könyv- és lapkiadást is elsősorban ennek a funkciónak a szolgálatába szándékolta állítani. Az ellenforradalmi rendszer által kiépített cenzúra mechanikusan a könyvkiadást is közvetlenül érintette, majd a hivatalos cenzúra megszüntetése után a törvényesített szellemi terror akadályozta a szabad gondolat irodalmi formában létrehozott termékeinek közzétételét. Akárcsak a sajtó, az irodalom is a „társadalmi rend” védelmének keretei között kezdhetett meg tevékenységét, és ezek a keretek szabták meg az egész ellenforradalmi korszakban működésének és ennek következtében hatékonyságának határait.

Már a dualizmus korának tudatszférájában is az irodalom volt — a Monarchia felemás liberalizmusából adódóan — a szellemi progresszió egyik előretolt bástyája, érthető tehát, hogy az ellenforradalmi hatalomátvétel pillanatától kezdve állandó pergőtűzben állottak a magyarországi progressziót megtestesítő irodalmi irányzatok. Ugyanakkor a fegyveres közhatalom kontroll nélküli birtoklási igénye háttérbe szorította az ideológiai szféra fölötti korlátlan hatalmi törekvéseket, továbbá az ellenforradalmi ideológia „koalíciós” jellege hagyott is bizonyos mozgási teret az irodalomnak. A kommunista és szocialista tendenciáknak közös meg egyezéssel gátat szabott a „koalíció” minden partnere, de az irodalmat, mint szövetséges manipulációs tudatformáló eszközt mindegyik igyekezett az első pillanattól kezdve saját céljainak megvalósításához felhasználni.

Az ellenforradalmi hatalomátvétel utáni két esztendő az irodalmi világból a progressziót jóformán teljesen kiiktatta. A kommunista és szocialista írók, újságírók zöme emigrációba vonult vagy szilenciumra ítéltetett. A polgári liberális illetve radikális gondolkodású írók számára pedig az árulás, megalkuvás illetve életveszéllyel járó irodalmi hitvallás alternatívája került napirendre. Az ellenforradalmi tábor követő és szolgáló irodalmi közélet azonnal megkezdte az offenzívát a haladó irodalom és írók ellen. Ennek az offenzívának tengelyét a fehér terror éveiben az antiszemita, antikommunista irodalmi termékek légioja képezte.

Ez az antiszemita irodalmi termés színvonalát, világnézeti értékét tekintve a vásári

* Részlet „A húszas évek ideológiája” c. kézirat os monográfiából.

ponyva alattinak mondható (nem az értékes, hanem az olcsó „vásári ponyvát” értve), rövid áttekintése azonban az irodalmi légkör illusztrálásához, az irodalmi élet ellenforradalmi meg-alapozásához nélkülözhetetlen. Ez a termés elsősorban „egy általános bűnbakhajhászó lelki-állapot irodalmi lecsapódása” volt, határozott irodalompolitikai perspektívával.

Első helyre Tormay Cecil „Bujdosó könyve” sorolható, egyrészt mert szerzője számára ez nyitotta meg az irodalmi karriert, másrészt, mert mint a kortárs már 1922-ben megállapította, a „gyűjtőmedencéje minden rosszindulatnak és gyűlölködésnek, amit a zsidóság ellen összehordtak”. Tormay irodalmi szemléletére és stílusára jellemzésül álljon itt a Tanácsköz-társaság vezérkaráról adott néhány sora: „Egy dagadt szemű, puha nagy varangy, egy szima-toló dögkeselyű, egy kéjgyilkos, egy fekete hiéna... Hideg alattomos emberkíznők, terheltek, vérdűhben fertőzők, szadikus degeneráltak, hatalmi tébolytól puffadt arcok, félhülyék és egész gonosztevők, szinte elevenen főlőszó koponyák. Mintha fegyházakból és tébolydákából jöttek volna elő”, és a népbiztosok „jóformán kivétel nélkül az idegen fajból valók”.

A „népszerű ismeretterjesztő” antiszemita irodalom termékei közül ezekre az évekre esik Székely István „A forradalmak útja és a keresztény politika”, továbbá Kmoskó Mihály teológiai tanár antiszemita munkáinak kiadása, amelyek között a legszámottevőbb a „Sion bölcsei” című „alapvetés” és Blümchen Izsák: A felsőbbrendű faj joga (Debrecen 1921) című hamisítványok, amelyek a zsidó világuralmi terveket mint zsidó szerzők önleplezéseit tárták a nyilvánosság elé. Kovács Lajos akadémiai levelező tag „A zsidóság térfoglalása Magyar-országon” című brosurája alapvetés az ellenforradalmi rendszer „tudományos” propagandájában. A röpiratok és brosurák tömegével látták el, — elsősorban a fajvédők — a könyvpiacot, ame-lyekben uszítottak és mocskolódtak, védekeztek és hamisítottak. Gomba módjára jelentek meg időszerű antiszemita folyóiratok, mint a Magyar Ébredés, Szerda, Szabadság, Magyar Élet, Heti Újság, Magyar törekvés, Segítség, Mogen Dovid. Voltak hosszabb életűek is, mint a két évfolyamot megért Ébredő Magyarország és a Hazánk. Az utóbbit az 1920-ban Buda-vár László szerkesztésében kiadott Nemzeti Élet váltotta fel, mint az ÉME hivatalos lapja.

Az antiszemitizmus irodalmi offenzívájával a fehér terror évében az irodalmi szférában egyedül és magányosan Nagy Lajos vette fel a harcot. Cikkei a Múlt és Jövőben láttak nap-világot. Saját költségén megjelentetett gyűjteményes kötete „Találkozásaim az antiszemitiz-mussal” maróan gúnyos, bátor és harcias írás volt, de alacsony példányszáma — 1200 — követ-keztében inkább csak irodalomtörténeti dokumentum. Nagy Lajos elégedetlen volt írásával, tisztában volt vele, hogy csak a tünetek és nem a lényeg ellen szóltak. „Az igazi teljesítmény az lett volna — írta róluk —, ha nem az antiszemitizmus kérdése a fő téma és nem ahhoz kapcsolódnak a szociális megjegyzések, hanem ha éppen fordítva lenne. De hát csak ilyen könyv meg-írására nyílt alkalom.”

A forradalmakat leverték, az ellenforradalom nemcsak adós maradt a szociális feszültség, feloldásával, hanem tovább feszítette azt. Az irodalomra kettős feladat hárult, a társadalmi és tudati válság „üzenetére” választ adni és magának az irodalomnak szociológiai, világnézeti, műfaji stílusirányzati konfliktusaiból a kivezető irányt vagy irányokat kikutatni, meghatározni.

A feudális-konzervatív jellegű és a liberális-polgári irodalmi irányzatok dualizmuskori „viszonylagos” békés egymás mellett élése véget ért az ellenforradalom hatalomrajutásával. Az ellenforradalmi ideológiai irányzatok, főleg a „koalíciós” „államelv” és klerikális-agrárius értelmezői az irodalmi szférában is erős offenzívába kezdtek.

Az irodalom változásának és fejlődésének gyűjtőpontjába a tudati válság adekvát reflexe-ként, a tartalom és forma belső konfliktusa került. A felszínen az akadémizmus és modernizmus stílusirányzatainak összeapásáról volt szó, de a mélyben a változó világ forrongásait kifejezni akaró, új kifejezési formát és lehetőséget kereső egyéni és kollektív tudati erjedés jelentkezett.

Az irodalom tartalmi-világnézeti szintjén a szociális problémákat takaró „Ady-pör”, a nacionalista illetve nemzeti gondolat konfliktusát magába foglaló „kettészakadt irodalom” vitája és az utódállamok magyar irodalmának problematikája állott. Ezek az irodalmi szférában

jelentkező, többirányú összetevők pedig a huszas évek végén, az új generáció, a harmincévesek reform- illetve lázadó törekvéseiben jutottak kifejezésre.

Már 1919–20-ban a fajvédő ideológia megfogalmazói „bejelentették” igényüket az Ady örökségre. Szabó Dezső és Zsilinszky Endre a faji forradalom prófétáját látták és kísérelték meg láttatni Ady életművében. Konzervatív-nemzeti körökben ellenérzéssel fogadták kezdetben Ady és a magyarság-gondolat összekapcsolási igényét, sajátos módon ebben a kérdésben nyílt összecsapásra is sor került a fajvédők és a keresztény-nemzeti gondolat akadémikus-konzervatív körei között. Milotay a *Magyarság* 1923. október 7-i számában vezércikkben állott Ady mellé, alaptételét ugyan személyes élményekkel vélte alátámaszthatónak, de Adyt mint a magyar fajvédők mártírját ünnepelte.

Az irodalmi élet hivatalos hierarchiája az ellenforradalom győzelmével látszólag a felszínen megszilárdult. Az Akadémia és az irodalmi társaságok elvégezték a „tisztoztatást”, de a „hivatalos” nemzeti-konzervatív irodalom képviselői, Herczegh Ferencet és Gárdonyi Gézát leszámítva, valódi irodalmi bázissal nem rendelkeztek. Plasztikusan érzékelteti talajtalanságukat az *Aurora-kör*, amely összesen 14 tagból állott. A kör azzal a céllal alakult, hogy „ápolja a magyar írók emlékét, diadalra juttassa azt az irányt, amelyben azok dolgoztak s küzdjön a nemzet- és erkölcsellenes irodalmi törekvések ellen”. A Társaság tiszteletbeli tagjai: Berzeviczy Albert, Császár Elemér, Horánszky Lajos, Négyesy László, Pekár Gyula, Szász Károly és Vargha Gyula — egyben példaképek. A kör főtítkári jelentése az 1925. évről leszögezi: „aki nem a mi utunkon akar haladni, aki akadályokat gördít elénk, az nem érdemli meg a magyar nevet, nem érdemli meg, hogy a magyar föld ápolja s majdan betakarja.” A liberális elveket követő *Literatura* találóan kommentálja a kör tagjainak törekvéseit, amikor megjegyzte: „Az az érzésünk, hogy a Társaság tagjai helyesen keresik az utat a Petőfi-, a Kisfaludy Társaságok és az Akadémia felé” (*Literatura* 1926 máj.).

Az irodalomban folyó vita áttételesen a politikai és az ideológiai szféra problémáit tükrözte, híven és folytatólagosan a forradalmak előtti szellemi mozgáshoz. A konzervatív irodalom hívei — bár a hatalomban ültek — egyre inkább elszigetelődtek, a fajvédők jobbról, a Nyugat és az általa radikálizálódott körök, továbbá az emigráció és az utódállamokban bontakozó új irodalmi kezdeményezések több oldalról „ostromolták” az akadémikus irodalom szellemét. Az „Ady-pör” hozta felszínre az irodalom tartalmi és stíluskonfliktusait, továbbá az irodalomnak, mint Magyarországon a társadalmi tudatformálással előtérben álló és a mindenkor hatalom által mindinkább elöretoltabb manipulációs lehetőségét. Az irodalompolitika, mint a hatalom ideológiaiirányító programadó és szervezeti eszköze, a huszas években tudatosodik igazán a politikai szféra minden irányzatában.

Zsolt Béla már 1923-ban a *Világban* jelezte, hogy Ady „a purgatóriumban” van és a fajvédők kövezik az útját a magyar „Panthéon” felé. (Ady két arca *Világ* 1923. okt. 10.) Fordulópont 1927-ben következett be, amikor Berzeviczy Albert a Kisfaludy Társaság márciusi nagygyűlésén az Ady-kérdés kapcsán felvetette a „kettészakadt irodalom” egyesítésének gondolatát. A konzervatív-nemzeti irodalom mérsékelt szárnyának kezdeményezése volt ez az eszmény, egybeesett a Magyar Szemle megindulásával, tehát a szekfüi „konzervatív-lelki reform”-gondolat szervezett és tudományos megalapozásával. A konzervatív-nemzeti tábor „intranszigenens” szárnyát a kérdésben Császár Elemér képviselte, aki e Petőfi Társaság nagygyűlésén eszmei feltételeket szabott az egyesülés felé: az írók pozitív állásfoglalását, „a haszaszeretet, a vallás és a jó erkölcs” általa értelmezett kategóriáihoz. A vita oldalszárnyán Négyesy László és Hege-dűs Lóránt szóltak hozzá, a közeledés fontosságát hangsúlyozva. A *Nyugat* áprilisi számában Babits válaszolt, válaszában nyitva hagyta a vita folytatásának lehetőségét. Babits választát a konzervatív-nemzeti irodalmi szárny „loyalisán” fogadta. Bangha Béla folyóirata megállapította, hogy: „Alig hangzott el Babits Mihály kétségtelenül tárgyilagos és úri hangú válasza, szinte ennek igazolására, hogy még a keresztények valahogy meg tudnának békülni, de a radikális és szabadkőműves irodalmi irányokat szolgáló zsidóság főkorifeusai szándékosan nem

akarják a kibékülést, beleszólt kéretlenül a vitába Ignotus is, a Nyugat egykori vezére és alapítója, a főszabadkőműves vezér, aki igazát a szabadkőművesek reggeli lapjában, a Magyar Hírlapban tette közzé. Ignotus egykori fegyvertársainak, Babits Mihálynak és Sshöpflin Aladárnak rontott neki, mondván, hogy nincs kettészakadt irodalom, csak egy van és volt, az amelyet a Nyugat szolgált és szolgál, Babitsék tulajdonképpen maguknak ártanak, ha békülni akarnak azokkal, akik mindig az irodalmi dilettantizmust képviselték" (A kettészakadt irodalom, Magyar Kultúra 1927. 465).

Az „intranzigensek” álláspontját képviselő Magyar Kultúra ugyanitt megszabja az „egyesülés” feltételét: „Nem lehet szó a kibékülésről továbbá mindaddig, míg a szakadék túlsó részén lévő baloldali tábor magán viseli a zsidó radikalizmus, szocializmus, a szabadkőműves eszmék helyegét s amíg a vezérharcosok között még ma is, az Úr 1927-ik esztendejében, olyan emberek írhatnak, támadhatnak és mondhatnak véleményt, mint Ignotus, akinek irodalmi radikalizmusa „puhította a lelkeket a forradalmak destrukciójára”.

Az „Ady-pör” és a „kettészakadt irodalom” alternatíváját jelző és döntést előkészítő periódusának „irodalmi eseménye” Makkai Sándor erdélyi református püspök Ady-könyvének megjelenése volt. Ezzel az írással az utódállamok legnagyobb súlyt képviselő tekintélye szólt a vitába, méghozzá a fajvédő gondolat és az Ady-örökség szintézisigényével. Makkai lényegében a Császár Elemér által megfogalmazott Adyt destrukcióval vádló pontokkal szállott vitába és bizonyította be, hogy Ady hazafisága, erkölcsisége és vallásossága mércének tekinthető az új nemzedék számára. Természetesen ezeknek a kategóriáknak Makkai által megszabott — alapkérdésekben a fajvédőkkel egyetértő értelmezése szerint (Makkai Sándor: Magyar fa sorsa. Bp. 1927).

Így értelmezi Makkai Ady hazafiságát: „egy végletek közt hullámmzó, nagyon szubjektív, és érzékeny, de nemzetét, mint önmagát szerető lélek hangját halljuk, akinek az a meggyőződése, hogy ő példázatos megismerésítője fájának, bántódásai a nemzet sérelmei, erői a nemzet erői, bűne a faj bűnei, sorsa és végzete hazájával egy és ugyanaz”. Erkölcsiségéről: „nemcsak a zseni önszerelme és nemcsak a magát másban fel nem találó s ezért eltévelyedő, beteg szenvedély mutatkozik meg, hanem lényeges részét képezik azok a versek is, melyekben a jóság és a tisztaság örök emberi vágya, anya és gyermek után síró fiúi és apai érzés mély, fájó hangja, az igazi vox humana szólal meg”. Vallásosságáról: „Ady az egyetlen magyar vallásos költő, Adynál jelenik meg a vallás úgy, mint egész élete és költészete szerves, minden egyebet magába foglaló, összekötő és magyarázó alaptényezője.”

A vita tovább gyűrűzött, egyre nagyobb hullámokat vert, beleszóltak túl az irodalom szféráin is. Szekfű is a kiegyenlítés útját egyengette: „Adyt költőnek, — írta — nagy magyar költőnek tartják a negyvenévesek és a fiatalabbak, mindnyájan, szinte kivétel nélkül, míg az ezeknél idősebbek, tehát ötvenről felfelé anathémát kiáltanak mindenkire, aki Adyt költőnek meri kodifikálni, vagy élvezni, átélni.”

Az alternatíva és a döntés 1929 végén érett meg. A „kettészakadt irodalom” teóriája az uralkodó csoportok irodalmi képviselői által feladott alternatíva volt a polgári liberalizmus utóvédharcait — inkább kényszerből, mint önként vállalva — folytató Nyugatnak. A Nyugat volt a liberalizmus irodalmi porondja alapelveivel, amely az irodalom tartalmi és formai szabadságát hirdette és amely óhatatlanul a konzervatív szellemiség elleni arcvonalat jelentette, bármilyen irányzatot is szólaltatott meg. Miként a politikai gondolkodásban, az irodalomban is szükségessé vált a liberalizmus minden maradványainak likvidálása.

Az alternatíva felállításában végül a szembenálló felek közös nevezőre jutottak, az előkészítés eleve a megegyezés reményében folyt. Nem azonos feltételekkel indokolták azonban a keresztény és nemzeti gondolat fajvédő és konzervatív-liberális értelmezői. A Berzeviczy-Szekfű-féle és a Szabó Dezső-Makkai által megfogalmazott eszmei-irodalmi igények és elképzelések eltértek egymástól.

Berzeviczy és tábornak, tehát a mérsékelt szárny megelégedett az irodalom és irodalom-

politika olyan „liberális” értelmezésével, amely a „l’art pour l’art” elv kizárólagosságát vallja és kiiktat minden, a társadalmi ellentéteket akárcsak sejtető mondanivalót. Ez a szárny, mint elfogadható partnert, Babitsot kívánta megnyerni az irodalompolitikai kompromisszumhoz.

A fajvédők az irodalom egyesítésével nem kompromisszumot, hanem szintézist kívántak megalapozni. Nem elégedtek meg a liberalizmus olyan csökevényének fenntartásával, mint az „öncélú művészi elv”. Ez a tábor, az általa „nép-nemzeti irodalomnak” fogalmazott gondolat teljességét kívánta és az ehhez való csatlakozást, vállalván a faji elv keretében megvalósulandó társadalmi funkciót, elsősorban a parasztság problémáinak megszólaltatását. Ebben a csatlakozásban tekintetük — már 1920 óta — Móricz Zsigmondra irányult, akiben a parasztság magas színvonalúnak ítélt irodalmi képviselőjét kívánték megnyerni.

A Nyugat elfogadta a kompromisszumot. 1929-ben levették Ignotus, mint főszerkesztő nevét, Babits Mihály és Móricz Zsigmond lettek a folyóirat társ-főszerkesztői. A Nyugathoz tartozók többsége követte őket a kompromisszum útjára. Ignotus és mögötte a polgári radikális fiatalok köre támadta a megegyezést, a harc folytatása mellett foglalt állást. Annál is inkább, mert ezek a csoportok már korábban is megalkuvással, behódolással vádolták a Nyugatot.

A huszas évek elején — főleg az emigrációban működő Kassák-kör közvetítésével — jelentkeztek az avantgarde vonulatának irodalmi lecsapódásai, de számottevő hatásuk nem volt. A kommunista emigráció irodalmi körei teljesen elszigetelődtek a hazai irodalomtól, irodalompolitikai és irodalomesztétikai törekvéseiknek egyik fő iránya éppen a Kassák és köre elleni harcban jutott kifejezésre. A „100%-ban, 1930-ban a proletárforradalmi írók németnyelvű lapjára hivatkozva „leleplezték” Kassákot, mint akinek könyve „a magyar szocializmus és ellenforradalom szolgálatában állanak” és aki személyében „már régóta áruló lett”.

A Nyugat vezetésében beállott fordulat tovább szűkítette az irodalom társadalmi funkcióját a polgári demokratikus tendenciák támogatásában. Ignotus eltávolítása a Nyugat éléről, amit az új vezetőség a kompromisszum árának tüntetett fel, nem egyszerűen személyi kérdés volt, hanem elvi behódolás, megalkuvás, nem célszerű kompromisszum. A Nyugat „beemelése” a „nemzeti irodalomba” annyit jelentett, hogy vállalta a „békés egymás mellett élést” a „keresztény-nemzeti” gondolattal az irodalmi szférában. Azzal a „nemzeti irodalommal”, amelyről joggal állapította meg Ignotus a Nyugat útja című előadásában 1930-ban: „minden meghökkenés, minden idegenkedés, minden renyheség, aggodalom és féltékenység, minden írástudatlan értetlenség, minden elmaradt ízlés s minden politikai visszacsínálhatnám és nem így gondoltam a nemzeti költészet követelésének sánca mögé menekült s ezt vetette majd minden új ellen, mely pedig nyilván mutatta, hogy az új magyar aranykor megtermi virágjait a költészetben is, egy harmadik klasszikusi renddel, mely nem áll majd mögötte az első kettőnek”. Ignotus ebben a szellemben foglalt állást az „Ady-pör”-ben is: „Nem volt kis dolog kimondani ezen a nemzeti s magát éppen nemzeti mivoltában fenyegetettnek érző Magyarországon, hogy nemzeti a költészet csak akkor lesz, ha nem törődik azzal, hogy nemzeti-e s csakis azzal törődik, hogy költészet-e. A harc eldőlt, foganatja meglett — e harc során jutott közönséghez s emelkedett harmadik magyar klasszikus rendbe a legnagyobb magyar jelenség, Ady Endre s utána és sodrában Babits Mihály és Móricz Zsigmond. A harc diadalának mértéke s egyben mulatsága s emberi tanulsága, hogy ugyanazon nemzetieskedés, melyet le kellett bírni, hogy Ady Endre a magyarsággal találkozhassék, ma az ő nevét lelkenézve cövekelődik a magyarság és azok közé, kiknek harca a magyarságot Ady Endréhez juttatta, a magyar költészet számára a szabadságot kivívta” (*Ignotus: A Nyugat útja*. Bp. 1920).

A Nyugat új programjában „a nemzeti koncentráció” meghírdetése állott, ignotusi fogalmazásban ez a lépés „írástudói árulást” jelentett. A valóságban a Nyugat új vezetői a középrétegek ingadozását fejezték ki az általuk kompromisszumnak vélt lépéssel. Babits és Móricz hadállásokat szándékoltak tartani e visszavonulással, de sikertelenül. A kompromisszumnak feltüntetett új program irodalmi fegyverletétel volt, ami nem hozta még meg a két tábor mérsékeltjei által kívánt eredményeket sem. A gazdasági világválság felgyorsította a társadalmi

tudat mozgását, így az irodalomban jelentkező törekvéseket is. A nemzeti és szociális problémák megoldatlanságának irodalmi visszhangjai és meglevenítői minden oldalon elégtelennek ítélték a kompromisszumot. Ez a kompromisszum, amely az osztályellentétek irodalmi áthidalása érdekében született, természetesen illuzórikus volt. Akkor azonban hozzájárult, hogy segítsen összezavarni a frontokat az irodalom szférájában. Tehát ott, ahol az elvi tisztázásnak még bizonyos lehetőségei megmaradtak. A „nemzeti koncentráció”, amely a Nyugat hagyományainak elvi feladását testesítette meg, a magyarországi szellemi progresszió súlyos vereségévé vált. Az új Nyugat új hitvallása, utolsó hadállása a l'art pour l'art hirdetése maradt. Szabó Lőrinc megfogalmazásában: „A költészet s az egész irodalom igazi szelleme ennél fogva l'art pour l'art szellem” (1929). A Szocializmus így kommentálta Ignotus „feláldozását”: „Nem intézhetjük el ezeket a kérdéseket egy válránditással, hogy mi közünk hozzá, a polgári írók merre keresik az érvényesülésüket? Egyrészt ez az irodalmi ellenforradalom szerves része az egész ellenforradalmi kurzusnak, másrészt észre kell hogy vegyük annak a műveltségi közönségnek a fölbomlását, amelyre pedig a magyar munkásmozgalomnak is szüksége volt. Sajnálunk kell, hogy olyan művészek tagadják meg a tegnapi önmagukat, mint Babits és Móricz. Babits már évekket ezelőtt megformálta a maga hídját: bűn hogyha az író állást foglal a társadalmi harcok közepette, Móricz pedig a jelenből a történelembe menekül. A magyar írástudóknak pedig csak egy feladatuk lehet, az elnyomott magyar tömegek elé vinni mindazt az igazt, amit ki tudnak mondani, szellemi koldusságukba elvinni a népnek a megértést. Kétségtelen, hogy ehhez ma kétszeres bátorság kell, talán az átfestett »Nyugat« emberei belefáradtak a küzdelembe, talán az egész irodalmi ellenforradalomnak, amelynek — jellemző — se programja, se új mondanivalója nincsen, csak az a lényeges, hogy a valóságban guzsbakötött szellemi életünkhöz alkalmazkodjék. A Nyugat már tíz esztendeje tényleg nem lehetett a szabad mondanivalók harsonája és csak a meglévő állapotok leszögezése, amikor a magyar írónak nincs módja az őszinte szabad szóra, hogy új szerkesztői lemondjanak a kötetlen magányosságról és szép csendesen, alázatosan fősorakoznak a kurzus szolgálatába: ma nem lehattunk bátrak és kemények, tehát magunk fogjuk be a szánkat. Az ál-Nyugat most már csupán egy sereg tilalmat fog jelenteni: erről nem szabad írni, így nem illik, ezek a gondolatok összeférhetetlenek a társadalmi kapcsolatainkkal. A régi »Nyugat« meghalt, »udvarképes« lap lett belőle” (Irodalmi ellenforradalom. Szocializmus, 1930. jún. 4. 169).

A magyar nép őstörténete

(Vita Bartha Antal kéziratáról*)

A vita bevezetőjeként *Bartha Antal* az őstörténet néhány módszertani kérdéséről szólott. „Az őstörténet tudományos fogalmának alapvetését Marx Károly és Engels F. végezték el. A történelmi materializmus klasszikusai tárták fel, fejtették ki az emberiség történelme legkorábbi szakaszának lényegi ismérveit, az emberek korai társulási viszonyai fejlődésének alapvető törvényszerűségeit. Marx és Engels egyetemestörténeti szempontból szemléltek a legkorábbi társadalmi-gazdasági rendet. Egyes népek, nemzetek őstörténetéből vett példákat az egyetemes jelenségek bemutatásának szolgálatába állították. Meggyőződése, hogy elméleti munkásságuktól ered az őstörténet művelőinek szenvedélyes érdeklődése az egyetemes őstörténelem művelése iránt” — mondotta. Ezek az aggályok állítják a kutató elé a nemzeti őstörténet tudományos művelésével kapcsolatos kérdéseket, mindenekelőtt azt, hogy miként ismerhetők fel a ma élő nemzetek igen távoli, az írásnélküliség homályába vesző etnikai előzményei. A kiindulópontot Bartha szerint a nyelvtudomány szolgáltathatja.

„A nemzeti nyelv, így a magyar nyelv ősi rétegei rokonságának, eredetének ismérveit rejtik. Mivel a nyelv mindig közösségbe társult emberek érintkezésének eszköze, így nyelvünk ősi rétegének vallomása a magyar nép eredetéről is eligazít. A magyar nyelv a finnugor nyelvek családjába tartozik, ősi szókincsének hordozói finnugor népcsoportokhoz tartoztak, belőlük váltak ki. A nyelvtörténet szerint volt tehát egy korszak, amikor a finnugor népek távoli elődei érintkeztek egymással, mert nyelveik alap szókincse, hangrendszere, szókapcsolása közös elemeket, szabályos egyezéseket és eltéréseket mutat fel. Mindezt a finnugor alapnyelv fogalma fejezi ki. A fogalom nem egykor beszélt, egységes nyelvre vonatkozik. A nyelvfejlődés sokféleségtől haladt a sokféleség felé. Az alapnyelv fogalma az ősi fokon létezett nyelvi különbségek legáltalánosabb közös vonásait jelöli.

Az alapnyelv fogalomkészletéből íjjas vadász, halász és gyűjtögető életmódot folytató csoportok bontakoztak ki. Ez a korszak még a magyar őstörténet előzménye, mert magyar őstörténetről, a magyar nyelv önálló életéről, feltehetően az i. e. I. évezred közepe, utolsó harmada közötti időtől beszélhetünk. A magyar nyelv és hordozói ekkortájt szakadtak el közelebbi ugor rokonságuktól. Következtetésünk ellentmondásos, az alapnyelv korának nyelvi sokféleségéből ugyanis az következhetne, hogy a szűkebb ugor és a tágabb finnugor rokonságon belül is keverhetnénk azt a csoportot, amelyik az ugor magyarok közvetlen előzményét

* A Magyarország története I. kötetének szerkesztősége Székely György akadémiai l. tag, főszerkesztős elnökletével 1973. március 14-én tartotta meg a kötet egyik szerzője, Bartha Antal „A magyar nép őstörténete” c. kéziratának vitáját.

kellett, hogy képezze. Az elméleti feltevés szintjén e levezetés valószínűsége igazolásra szorul, viszont őstörténeti vonatkozásban bizonyításának eszközei hiányosak. Marad tehát a probléma ellentmondásos bemutatása. A globális megoldásokra törekvő történetírás nem kedveli a nyitott kérdéseket. Holott kiváltképpen a nemzeti őstörténet vonatkozásában, ahol a problémák tisztázásának lehetőségei több tudományos ágazat érintkezési, határ területén helyezkednek el, a nyitott kérdések felszínén tartása a tárgyilagos tájékoztatás mellett, a helyes megoldások számára nyit ösvényt.”

Bartha ezután elmondotta, hogy ő a magyar őstörténet legkorábbi előzményeit az i. e. III. évezred elejétől tárgyalja és színhelyét a Volga—Káma vidékén keresi. A finnugor és a magyar őstörténetet, a fogalom tág értelmében vett művelődéstörténetnek fogja fel. „Ebből a szemszögből, az íjjas vadász, halász és gyűjtő-géjtő életmód önmagában nem mond semmit, illetve alig valamit. E művelődési szinten belül sokféle változat lehetséges. A történeti szövejtés, etimológia súlyos aggodalma, az időtlenség, a konkrét körülmény hiánya. Az aggodalom elhárítása érdekében a régészet lenyűgözően gazdag és pontos adatszolgáltatásához kellene fordulnunk. De a régészeti műveltségek az esetek túlnyomó többségében némák. Nem árulják el hordozóik népi jellegét. A régészetnek a belső problémájára súlyos tehertételként nehezedik az a körülmény, hogy az i. e. III. évezred elejétől a honfoglalásig, újkőkör, kőrézör, bronzör, kora vaskör és fejlett vaskör fejlődési fokozataival jelölt, csaknem három évezred pergett le. Számításba kell venni a régészet által adatolt műveltségbeli, az embertan által jelzett alkati keveredéseket és kölcsönhatásokat.” Noha Bartha sokra tartja azokat a kezdeményezéseket, amelyek a Volga—Káma vidékén, vagy a dél-orosz sztyeppén az ugor illetve ősmagyarokkal hoztak vonatkozásba régészeti műveltségeket, vagy emlékeket, mégis úgy érzi, hogy e kísérletek meggyőző módszer hiányában nem vezettek megbízható eredményekhez. A kérdés tehát az, hogy vajon beismerjük-e a vereséget és fordítsunk-e hátat a régészetnek? — hiszen „a régészet a település-történet, életmód, szellemi ismeretek, vallásos képzeletek fejlődésének vonatkozásában kimeríthetetlen, a társadalomtörténet esetében figyelemre méltó információkat kínál — mondotta. A régészeti leletek természettudományos vizsgálata, korábban elképzelhetetlen ismeretek birtokába helyezte az egyetemes, a nem etnikus őstörténetet. Így pl. az archaeobotanika révén megismertük a vadbúza életműködésének mechanizmusát, domesztikálása szempontjából előnyös adottságát. Ellenben nem, illetve csak laza feltevések alapján ismerjük az ember évezredes szelekciós tevékenységét.

„A régészet és a nemzeti őstörténet összeférhetetlenségéből, a kérdésbe vágó nemzetközi és hazai szakirodalom nem kínált elméletileg és módszertanilag meg-alapozott kiutat. — Beismerem, a helyzet reménytelennek tűnt. — Más választás nem maradt, mint a hazai és más nemzeti őstörténetekben használt eljárásokkal való szakítás. A nemzeti őstörténetek súlyosabbnál-súlyosabb módszertani és tárgyi kisiklásai ugyanis a régészeti műveltségek hordozóinak etnikai azonosításában tűnnek fel és válnak téves elméletek forrásává. A régészet felkínálta gazdag lehetőségekről való lemondás helyett, egyszerű kiút kínálkozott. A finnugor és a magyar őstörténet valószínű földrajzi körzeteiben végbement műveltségi fejlődés szintetizáló elemzését választottam, anélkül, hogy bármely régészeti műveltséget, vagy emlék-csoportot a finnugorság bármely etnikai ágával, vagy az ugor illetve az ősmagyarsággal közvetlen vonatkozásba hozni megkísérletem volna.

A módszernek vannak előnyei és szembetűnő hátrányai. Előnyeit abban vélem felismerni, hogy nyelvünk különböző kori iráni és török jövevény szavai

mellett, a régészeti anyagból kibontakozó jelentős kapcsolatok, érintkezések tárgyilagosan tájékoztatnak a finnugor és a magyar őstörténet egyetemestörténeti összefüggéseiről. A földrajzi körzeteken belüli állapotok bemutatásával a fejlődés átlagos színvonala jól, a lokális eltérések viszonylag megbízhatóan felszínre kerülnek. Komoly hátránya, hogy az átlagos és a helyi eltéréseken belül csak érzékelteni lehet a magyar őstörténet specifikus régészeti vonatkozásait. Közbevetőleg jegyzem meg, az külön vizsgálatra szoruló elméleti és módszertani probléma, hogy az őstörténeti korszakokban mennyiben megalapozott és mikor indokolt, az anyagi műveltség, életmód, majd gazdálkodás sajátosan etnikus vonásainak hangoztatása. A választott módszer segítségével, ha nem is minden tekintetben, de a korábbi ismereteknél árnyaltabban lehetett bemutatni az ősműveltségi korszakok állapotait és fejlődésüket. Módszerem helyessége iránt vannak kételyeim, ezeket az olvasóban sem tudom eloszlítani. Az eljárásban rejlő lehetőségek iránti bizakodást az erősítette meg, hogy a történeti etimológia művelői a módszert hasznos munkahipotézisnek tekintik.”

Utolsóként Bartha az ősmagyar-türk kapcsolatok problémáiról beszélt. Utalt arra, hogy a magyar—török kapcsolatok vitathatatlan tényének értékelése gyakran modernkori retrográd eszméi áramlatok kiinduló pontjává vált, s hogy marxista történetírásunk joggal vette bírálát alá az e kapcsolatokat értékelő polgári irodalmat. A magyar nyelvben jelentős honfoglalás előtti türk jövevény szókincs van, az ismert magyar hét törzsnév közül öt türk eredetű. E polgári szakirodalomról Bartha elmondotta, hogy az Vámbéri Ármán túlzásaival polemizált ugyan, de kimondva vagy értelemszerűen a türk törzsnévek mögött türk etnikumot látott. A két finnugor eredetű törzsnév és a magyar népnév mögött rejlő szervezetet nem ismerte el politikai alakulási tényezőnek. Ebben a beállításban megmagyarázhatatlanná vált a finnugor eredetű nyelv életképessége és megmaradása. „Őstörténetünk türk vonatkozásai megkerülhetetlen tények. Az ügy jelentőségére nézve hivatkozom a szovjet turkológia megállapítására: a Belső Ázsiától az Aldunáig terjedő türk uralom összeomlott, de a korábbi állapotokhoz visszatérés nem volt többé lehetséges — mondotta. A vitatható értékelések nem a magyar—türk kapcsolatok tényéből, hanem leszűkített, egyoldalú beállításokból származnak. Viszont arra is fel kell figyelni, hogy a kérdés marxista elemzése és bírálata, helyes elvi szándéka ellenére aránytalanná vált. A marxista—leninista őstörténeti elmélet nem tartalmaz olyan elvi állásfoglalást, hogy az ilyen vagy olyan interetnikus kapcsolatok önmagukban véve elítélendők volnának.” „A Turkesztánon és Közép Ázsián átkelő türk népágak ősi iráni eredetű magas műveltséggel érintkeztek és újabb iráni vonásokkal gyarapodtak. Kelet-Európában ismét iráni eredetű késő szarmata és alán csoportokkal kerültek kapcsolatba. Azt nem állíthatjuk, hogy a polgári korszak tudománya nem értesült a türköket ért jelentős iráni hatásról. Ide vonatkozó figyelmeztetések elhangoztak, csak nem találtak visszhangra. A magyar—türk kapcsolatok értékelésének túlhajtásai ellen irányuló szenvedélyes marxista bírálát hatékonyabb lett volna, ha elemzően ráirányítja a figyelmet a magyar őstörténet nem nomád, fejlett vonásainak valódi forrására. Őstörténetünk nem nomád vonásai ugyanis ténykérdések, ezekkel perlekedni eredménytelen vállalkozás. A magyar—türk összefüggések tárgyalása, történeti értékelése nem állhat meg a türk fogalom határainál, mert a kitekintés igazít el fontos egyetemes művelődéstörténeti fejlemények megértésében. A VI—IX. századi délorosz steppén kialakult fejlett állapotok, virágzó ekés földművelés, népes települések, kereskedelmi, ipari, igazgatási központok régészetiileg adatoltak. De ezek eredete nem vezethető le a klasszikusan nomád türk határból. A magyar—türk

érintkezések értékelésében még egy közelebbi, az ugor magyarok fejlettségi szintjének megértését előmozdító fejleményre kell felfigyelni. A polgári irodalomban vita folyt felette, de tudott volt, hogy a délorosz steppére került ugor magyarok az állattenyésztést ismerték. Az azonban elfogadott tételként szerepelt, hogy az ugor magyarok kizárólag türk hatásra váltak igazi állattenyésztő lovas néppé.”

Bartha utalva a Volga—Káma vidéki régészeti műveltségek elemzéseire, azon az állásponton van, hogy az i. e. II. évezred folyamán déli eredetű bevándorló hullámok hozták magukkal a földművelés és állattenyésztés ismeretét, ami áterjedt a helyi finnugor csoportokra is. A bevándorlók jelentős szerepet játszottak a finnugor és a magyar etnogenezis történetében. Ugyanakkor az is a kérdéshez tartozik, hogy e bevándorlók etnikuma tisztázatlan, s „elméleti feltevésként” nem tartja elképzelhetetlennek, hogy ezek ősiráni jellegű népcsoportok voltak. „Művelődéstörténeti szempontból igazolhatatlan az a felfogás, hogy az ugor magyarok kizárólag türk kapcsolataik révén jutottak el a fejlett életforma, gazdálkodás és társadalmi alakulás szintjére. A képzelet jóval bonyolultabb és összetettebb. Éppen ezért nehéz dolog a fejlemények kézben tartása. Szó sincs arról, hogy arra gondolnák: az ősmagyar—türk kapcsolatok problémáit megnyugtatóan rendeznem sikerült. Itt van példának okáért a VI—IX. század folyamán bekövetkezett műveltségi integrálódás a délorosz steppén, amely sokrétű interetnikus és társadalmi folyamatokkal áll kapcsolatban. Ide tartozik a nem szláv eredetű ekés földművelés, valamint a nomád, félnomád gazdálkodás együttélése. A jelenségek gazdaság-, művelődés- és településtörténeti vonatkozásai pontosan ismertek. A fejlemények etnikus értelmezése azonban ismereteink jelenlegi szintjén szinte megközelíthetetlen.”

Bartha végül — egész kéziratának kifejtési módjára vonatkozóan — elmondotta, hogy a sok vitás kérdést rejtő problémákat igyekezett úgy megfogalmazni, hogy „a végérvényességre igényt tartó tisztázásnak még a látszatát is elkerülje”. Erre készítette az, hogy az őstörténeti ismeretek egyenetlenek: helyenként igen hiányosak, helyenként rendkívül pontosak és meggyőzőek. Emellett ezzel is érzékeltetni kívánta, hogy a nemzeti őstörténetírás legsúlyosabb gondja elméleti-módszertani síkon jelentkezik.

„Nem szívesen vállalkoztam a munkára, mégis kötelességből hozzászóllok, hiszen a magyar nép őstörténetéről esik szó s olyan könyvet terveznek, amely a nép kezébe is kerül s ott tanít őstörténetünkről” — mondotta hozzászólásában *László Gyula* egyetemi tanár. Emellett a szerzőtől annyi előadásban hallottunk hivatkozást, hogy „amint a 10 kötetes magyar történelemhez írt munkámban kifejtettem” s más fogalmazásban, hogy ez is felfokozta várakozásomat. Meg kell előre mondanom, hogy a munka nem bírta el ezt a felfokozott igényt. Viszont volt nekem egy parasztember barátom, aki belenőtt a magyar szellemi pantheonba s tőle tanultam a nagy bölcsességet, amit most magamra is kötelezőnek érzek. Egyszer azt írta: »a kész dolgokban a bolond is talál hibát«. Ezt a nagygyá nőtt szegényparasztot Veres Péternek hívták.”

„Miről is tárgyalunk ma? Egy új magyar történelemkönyvről, egy nagyszabású vállalkozásról, amely a magyar nép történetét tíz kötetben adja a magyar nép kezébe. Kinek a kezébe kerül tehát ez a könyv? Szakemberek kezébe, egyetemet végzett más szakosok kezébe? Vagy a gyárak, vagy a falu magyarjainak kezébe? Tanárokéba? Tanítókéba? Tanulókéba? Egyikébe is másikéba is, a könyv az egész magyar nemzetnek szól. Ez lényeges következményekkel jár: olyan nyelven kell tehát megírni, amely nem egy szakma szűkebb nyelve, hanem a magyar nyelv alapszókincsét használja, hogy minden nemű, olvasni tudó, szellemi erőki-

fejtésre képes magyar ember egyformán érthesse. Hadd időzzek el ennél az alapvető ténynél, éppen ma, amikor nyelvünk tisztaságának őrzése, ápolása, fejlesztése közéletünk minden területén gond és hitvallás. Természetes, hogy éppen a nép történetét bemutató tanítás elsősorban és magas szinten kell képviselje a nyelvi tisztaságot, mert ez egyúttal a gondolat tisztasága is. Régóta tudott dolog, hogy az írás a gondolkodás vetülete, tehát a köntörfalazó, bonyolult, nehezen követhető írás efajta gondolkodást tükröz és olvasása fárasztó, elkedvetlenítő, az ember leteszi a könyvet s más után lát. Hallgassuk meg ismét, hogy mit mond erről az elébb idézett szegényparaszti írónk: „... a mi nyelvünk szemléletes, üde, friss és eleven... ez nélkülözhetetlen ahhoz, hogy népünk tudatvilágába behatoljunk és azt, megismert társadalomtudományi igazságaink számára fogékonnyá tegyük... szeretném, ha mindent úgy tudnánk elmondani a közönség dolgaiból, a magas elvontságokból is, hogy legalább a közönségünk értelmesebb és fogékonnyabb része meg is értse. Ha nem is teljesen, mert ez lehetetlen, de legalább annyira, hogy konyitson hozzá...” „Avagy idézzük Illyés Gyulát? Ime: »Gondolatoddal tégy túl a lángelmén (az lesz a nagy dolog!) De még nagyobb: (mond el az egyszerű nép nyelvén)«.”

„... Mindannyian tapasztalhatjuk, hogy például a múlt századnak és a XX. századnak szocialista klasszikusai is kristálytisztán írtak, minden sorukból érzik a felelősség, hogy nem néhány kiválasztottnak, hanem a tömegnek írnak. Szerénytelenség ilyen nagy példák után a magam példájával is élnem, de megteszem, mert tanulságos. Van egy unokatestvérem odahaza a Székényföldön, a faluban maradt földművesnek. Neve László Gyula, éppenúgy mint nekem. Nos, akár a legbonyolultabb régészeti, vagy művészetelméleti dolgozataimat írom, éppenúgy, mint amikor előadást tartok, voltaképpen neki magyarázok s a gondolat tisztasága szerint válik még tisztábbá, ha úgy érzem, most már nyomon tud követni, vagy legalább is megsejti, hogy mire jöttem rá kutatás közben. Ő — aki minderről nem is tud —, a legszigorúbb bírálóm. De meg — hadd mondjam meg ezt is —, néha még azt is megtettem, hogy egy-egy csiszolt szövegemet (négy-szer-ötször is át- és átdolgozom a legegyszerűbb szöveget is!) odaadtam íróbarátimnak, olvassák és száműzzék belőle a henyéséget és homályt. Olyan „lektoraim”, baráti tanácsadók voltak, mint például Kodolányi János, Bernáth Aurél, Kassák Lajos. Ez nem szégyen, hanem kötelesség, mert ha a köznek írunk, annak nyelvén kell írunk! A munkát úgy kell megírni, mintha az, aki olvasná, semmiféle előzetes tudással nem bírna tárgyunkról, mindent szép, érzékletes módon ebből a szövegből tud majd meg. Ne hivatkozzunk pl. őskori műveltségek neveire, csak úgy minden nélkül, mert ebből az olvasó egy szót sem ért!

Nos, miért e hosszú bevezetés? Azért, mert különösen Bartha Antal szövegének első harmadában állandóan azzal a gondolattal küszködtem, hogy én nem vállalom a bírálatot, a szöveg fárasztó, magyartalan, nehezen kibogozható. Voltak — s vannak — mondatok, amiket egyszerűen nem értek. De ha én nem értem meg, aki ide s tova negyven éve élek ebben a szakmában, akkor értse meg egy TSz elnök, vagy egy marós, vagy egy természettudós? A kézirat első harmada után a szöveg egyszerűsödik, de — más okból, mire majd kitérek — megmarad túlbonyolított, mellékmondatokkal terhesnek, nehezen követhetőnek. Nem tudom, mi a szerkesztők nézete a nyelvi egységesítésre, a kötetek szép magyar beszédének megteremtésére, de nagyon kérem őket, gondolkozzanak ezen, mert nem lesz ember, aki elolvassa a köteteket.”

„De van ennek a kérdésnek világnézeti vetülete is. A szerkesztők, a szerzők, a sorozat tervezői nyilván azzal a céllal tervezték meg vállalkozásukat, hogy a

legutóbbi nagy összefoglalások helyett (például Hóman—Szekfű Magyar Története, vagy a Domanovszky-féle Magyar Művelődéstörténet) új, korszerű, marxista történelmet adjanak a magyar nép kezébe. Ám az idézett művek a magyar értekező próza erőnyit tárják elénk. Jól olvashatók, megállapításaik szép magyar nyelven szólnak meg, érdekesen vezetik a történelmi eseménysorozatot stb., stb. Ehelyett csak a jobbat s nem a rosszabbat szabad adnunk! Ezzel az elébb még csak nyelvi oldalról felvetett kérdés egyszeriben világnézeti kérdéssé változik s kérem a szerkesztőket, vagyék ezt a kérdést magyon komolyan.”

Ezután László Gyula Bartha Antal „munkamódja”-ra tett észrevételt, melyből szerinte világossá válik Bartha okfejtése nehezen követhetőségének másik oka is. Bartha Antal ugyanis — László Gyula szerint — az első szótól az utolsóig vitatkozik. Ez rokonszenves vonása, de a szöveg érthetőségének rovására megy. Mert nem úgy vitázik, hogy ismertetné a vitatott tételt — bár erre is van példa nála —, hanem úgy, hogy állandóan jelen van eszében saját kiterjedt olvasmányanyaga s egy-egy oldalvágással megmondja, hogy miért tartja ezt vagy amazt helytelennek, illetőleg akként fogalmaz, hogy megtudjuk: ez vagy amaz — mindig névtelenül — ebben vagy abban téved. Igen: ezt a szöveget tökéletesen érti Bartha Antal, de rajta kívül csak az, aki ugyancsak elolvasta azt a sok könyvet és tanulmányt, amivel Bartha — mondva-mondatlan — vitatkozik. Aki ezeket nem ismeri, az hiába is izzad, a szöveget nem érti, nem értheti, mert nem tudja, hogy a szöveg miről szól! Szövegének zsúfoltsága abból adódik, hogy sokmindent akar elmondani, okfejtésének nehezen követhetősége meg abból, hogy az olvasó számára ismeretlen elméletekkel és nézetekkel száll vitába.

Az előbb a nyelv megtisztítását kértem, most pedig a gondolatvezetés egyszerűsítését, megtisztítását javallom.”

Harmadik, átfogóbb észrevételként László Gyula Bartha kéziratának arányairól szólott: észrevehető ugyanis — mondotta —, hogy amelyik korszak vagy kérdés jobban érdekli, mely korszakoknak alaposabb ismerője s azon belül is amelyik tétel elméleti megoldása serkenti, — ott hosszan időz, míg más — egy másik kutató számára az előzőknél talán fontosabb — tétel mellett éppen csak említéssel halad el. Ezen szerinte csak úgy lehetett volna segíteni, hogy írás közben, „menetközben” baráti, munkatársi beszélgetésekben ellenőrizi önmagát. Példaként László Gyula a finnugor őstörténeti elméletek bemutatására utalt. Noha a maga részéről nem panaszkodhat, mert Bartha voltaképpen csak Molnár Erik belső-ázsiai és az ő szvidéri elméletét ismerteti, a többire vagy szót sem veszteget, vagy mellékes félmondatokban intézi el. Ezt a maga részéről nem tartja helyesnek! Hiányolja Brjusov (s ugyanígy a mai napig kísértő Menghint), de ugyanígy Csernyecov elméletének ismertetését. A szerzőnek egy szava sincsen a finn iskoláról, amely a finnugorság nyugati eredetét tanítja — akárcsak ő (azaz László Gyula) —, nem beszél Indreko elméletéről, aki a Magdaleni-ből, tehát Nyugat-Európából származtatja a finnugorokat és a Kunda—sigiri műveltséghez kapcsolja. Ugyanakkor hiányolható, hogy az olvasó nem értesül, hogy Hajdú Péter mind Molnár, mind László felfogását ellenzi, és a tajgából, északnyugat Szibériából származtatja közös őseinket. Elhiszi, hogy „Bartha Antalra személy szerint ennek a két elméletnek megismerése hatott serkentőleg, hiszen Molnár Erik aspiránsaként szerezte meg őstörténeti tájékozottságát, de a könyv olvasóját mindez nem érdekli: ő szeretne áttekintést kapni a különböző elméletekről, megalapozásukról, a szerző által adott bírálatukról”. „Emellett megérdemelt volna néhány oldalt a nyugati emigrációban tucatjával burjánzó őstörténeti ötletek ismertetése és cáfolata, hiszen Egyiptomtól, Sumértól, Belső-Afrikáig, a Husvét szigetekig, sőt Dél-

Amerikáig tallózhatott volna a szerző a nagyon is divatosá vált „igazi magyar őstörténetekben”.

„Általában az egész szövegen meglátszik, hogy a szerző két nyelvterület irodalmára épít: a magyarra és az oroszra. Őstörténetünk egészéből mintha kivesszett volna a finn, észt (kisebb mértékben svéd, francia, német) kutatás tudomásulvétele. Ez is egyoldalúság, ami egyénileg indokolható ugyan, de történelmünk áttekintésében nem. Kérésem tehát: adjon a szerző áttekintést a különböző feltevésekről, világos, okszerű fejtegetésekben mutassa be lényegüket, alapozásukat s — ha úgy találja —, ingatag feltevéseiket.”

Ezután a hozzászóló a dolgozat tárgyalási rendje szerint haladva tett több, részletekbe menő észrevételt, amelyek közül itt csak néhány ismertetésére térhetünk ki. Szerinte érthetetlen pl., hogyan tudja a történettudomány a maga eszközeivel a III. évezred elejéig-közepéig követni a finnugor nyelvfejlődési állapotot; óvatosságot ajánlott a szerzőnek „az európai és mongoloid fajtaelemek keveredésé”-nek tárgyalásakor, mivel az európai irodalom is sok bizonytalanságról tanúskodik e téren. Az első oldalon írja Bartha Antal, hogy „az őstársadalom embereinek köeszközei változatosak, de tökéletlenek voltak”. „Tökéletlenek lettek volna? Arra a munkára, amire kellett évszázazreken keresztül, tökéletesek voltak! Itt két szemlélet keveredik: mai szemmel nézve természetesen tökéletlenek voltak, de akkor feladatuknak tökéletesen megfeleltek. Nem hiszem, hogy helyes dolog, a múltat csak saját szemünkön keresztül ítélni. Az akkor élt emberek nem tudták, hogy ők tökéletlenek, mint ahogy mi sem tudjuk, hogy száz és ezer évek távolából mennyire tökéletlenek lennénk. Ha azokat az embereket közel akarjuk hozni a maihoz, akkor meg kell mutatnunk, hogy a régi időkben is éppen olyan telített és szép, vagy nyomorúságos volt az élet, mint ma, de nem azért, mintha »tökéletlenek« lettek volna.”

Nem szólna Bartha helyében ilyen kijelentésszerűen arról, hogy a „Turulmondának nincs köze a matrilineáris hagyományokhoz”, egyrészt azért, mert az egész eddigi magyar kutatás mást vall (ami nem zárja ki az ellentmondást, csak akkor meg kell említeni, hogy ez nem tudományos igazság, csak a szerző feltevése), másrészt pedig legutóbb Dümmerth Dezső nagyon szépen bizonyította a turulmonda meglétét és jelentését. Az lenne a kérésem, hogy ahol a szerző saját véleményét közli, ott a szöveget formálja eszerint, tehát például: »véleményünk szerint...« írná s ekkor mindenki tudná, hogy ez egy vélemény a sok közül, amit a szerző magáénak vall, s a többit elveti!”

További részletmegjegyzései az óvatosabb általánosításokra, a fogalmak egyértelműbb és differenciáltabb használatára hívták fel a figyelmet és sok módszertani kérdést is (pl. a szóhagyományozás alábecsülésének hibáját, egyes forráscsoportok kezelésének hiányosságait) érintettek. Végül Bartha és a magyar polgári történetírás eredményeinek viszonyáról szólt.

„Bármennyire is hadban áll a szerző a polgári magyar történeti iskolákkal, nagyrészt az ő eredményeikre épít, azokat szilárd kiindulópontnak fogadja el (most elsősorban a későbbi, történeti korokról beszélek). Így például egyszerű ténynek veszi azt, hogy a magyarságot hol ezen, hol am azon a néven nevezték. Természetesen lehet, hogy ez valóban így volt, ahogyan már Pauler, majd Németh, Hóman, Moravcsik, Gyórfy tanította, de felmerülhet az a gondolat is, hogy a különböző népevek esetleg különböző hagyományú népekre vonatkoznak s a magyarság ezek ötvöze. Ha jól végig gondoljuk az egyik s a másik évsorozatot (tehát a régít s az általam most felvetettet), mindkettő feltevésnek bizonyul s egyiket sem érzem erősebbnek mint a másikat. Ez valóban új szemléletet jelen-

tene s a magyar őstörténet is többágúvá válnék, minthogy minden nép őstörténete is az, nem pedig, hogy egyszer az őskorban elindult s magányos vándorként érkezett céljához.

„A földrajz századokon át a történettudomány egyik kiegészítője volt — kezdte felszólalását *Somogyi Sándor* —. Oktatói és művelői is jobbára ugyanazok voltak mindkét tudománynak. Az első, kimondottan geográfus egyetemi tanár, a német Karl Ritter is történészként került tudománytörténetileg úttörő jelentőségű pozíciójába. Nem csoda, ha programjában is — amit a természet és az emberi történet kölcsönhatásának vizsgálata területi egységeként címen foglalt össze — hovatovább a társadalmi fejlődésnek a környezetből levezetett, leegyszerűsített magyarázatára helyeződött a hangsúly (»A Föld az emberiség nagy nevelőháza«). Nyomában terjedtek el a korábbi sematikus miliőteóriák modernebb, árnyaltabb változatai, a még korunkat is megért különböző determinista jellegű felfogások és művek. Sajnálatos módon nem tudták függetleníteni magukat ettől a szemléleti hatástól a polgári földrajztudománynak azok az újabb ágazatai sem, amelyek a megerősödött természettudományokra, elsősorban a földtanra, csillagászatra, fizikára és kémiára alapozódva a Föld-felszín természeti jelenségeinek vizsgálatára specializálódtak. Nem menekülhettek ettől, mert a termelési viszonyokkal szemben a termelő erők, a termelési mód helyett a természeti környezet primátusát hangsúlyozták a társadalmi fejlődésben.

Gyökeresen új felfogás honosodott meg a dialektikus és történelmi materializmus filozófiai alapelvein kibontakozó marxista földrajztudományban. A negyedszázada nálunk is általánosan elfogadott marxista filozófia szemléletének megfelelően a földrajztudománynak a termelés és a termelőerők térbeli jelenségeivel foglalkozó része, ami a politikai gazdaságtan és a történelmi materializmus elméleteire és módszereire támaszkodik, gazdasági földrajz néven tulajdonképpen társadalomtudomány. Ezzel szemben a dialektikus módszert következetesen alkalmazó természeti földrajz — amelynek feladata a földrajzi burok vagy természeti környezet fejlődéstörvényeinek felderítése — természettudomány. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságföldrajznak a termelőerők elhelyezkedését a természeti földrajzi környezettől függően is vizsgálnia kell. Éppen ezért a két „testvér” tudománynak továbbra is szoros kapcsolatban kell maradnia egymással. A köztük levő viszonyt azzal a közismert tétellel szokás jellemezni, miszerint a természeti földrajzi környezet a társadalom anyagi életének egyik szükségszerű és állandó feltétele és az befolyásolja a társadalom fejlődését, befolyása azonban nem döntő.

A fenti tétel felének túlhangsúlyozása determinista jellegű következtetéseken, figyelmen kívül hagyása ún. földrajzi nihilizmushoz vezet. Mindkét elméleti zsákutcába vezető téves irányzat jelentkezésére volt példa az elmúlt negyedszázad alatt. De ezek a veszélyek ma is nyomban felmerülnek, ha a társadalmi fejlődés és a földrajzi környezet kapcsolatát kell meghatároznunk, mint jelen esetben is, amikor az ősmagyarság életkörülményeit befolyásoló természeti viszonyokat kell összefoglalni.

A kérdés nehézségét fokozza, hogy egyrészt a régmúltba visszafelé haladva, a felhasználható egyértelmű adatok száma mindinkább ritkul. Másrészt az is természetes, hogy az ősközösség termelési viszonyai között sokkal lényegesebb a földrajzi környezetnek a társadalom életét befolyásoló szerepe, mint a fejlettebb társadalmi formák között. Tehát a figyelembe veendő természeti hatások nagyságrendjét mindig csak az adott kor körülményei között kell és lehet felmérni.”

A főkérdés a jelen esetben természetesen az, mondotta *Somogyi Sándor*,

hogyan tudja-e ma meggyőző magyarázattal támogatni a földrajztudomány (az előbbieket szerint csak a természeti földrajzot értve alatta) a történészeket annak a problémájának megfigyeltetésében, hogy hol, hogyan és miért változott meg a kialakuló ősmagyarországi természeti környezete annyira, hogy sok ezer km-es vándorútja során életmódja (termelési) a tajgabeli gyűjtögető, vadász-halásztól az erdőssztyeppék állattenyésztő-földművelőin keresztül a sztyeppéi nomád állattenyésztésig változott?

A magyarságot többezer éves kialakulása, néppé fejlődése vándorútja során a domborzatilag kevésbé változatos térszínen nem a természeti akadályok korlátozták mozgásában, hanem az adott időszakban kialakult életmódra ható egyéb körülmények. Ezek legdöntőbb tényezői a pleisztocén (köznap elnevezéssel jégkorszak) követő holocén időszaki (jelenkori) klímaváltozások. A jégtakaró visszahúzódását nyomon követve adta át helyét D-ről É-nak tolódva a tundra a tajgának, a tajga az erdőssztyeppnek, az utóbbi pedig az igazi fátlan pusztáknak. De a genetikusan egymásba épülő klíma — növényzeti és talaj — öveknek ez az eltolódása nem volt egyértelműen monoton folyamat. Magában a holocénban is többszörös felmelegedésben és lehülésben jelentkező hőmérsékleti hullámváltozások mutathatók ki. Emellett Ny-ról K-re haladva az óceán felől érkező csapadékszállító légáramlatok útvonalában is történtek módosulások, nyomukban a csapadékviszonyok is többszörösen ingadoztak kiterjedt területeken. Igen nehéz ugyanakkor ezen változások időbeli határainak megvonása. Erre csak a paleogeográfia összetett bizonyító anyagra támaszkodó vizsgálati módszere képes. A pollenanalitika (virágpor-elemzés), talajtan és régészet szállította adatokat kell nagy területek földrajzi összképébe beágyazni, hogy használható és viszonylag időtálló következtetéseket vonhassunk le. A következtetések levonása azonban elsősorban a történészek feladata. A földrajz megrajzolhatja a vonatkozó kutatások mai állása alapján a táj változásának fővonalát, de a benne élő társadalmak életének alakulásával természetesen nem foglalkozhat.

Somogyi utalt arra, hogy a magyar történettudomány néhány kiemelkedő képviselője már igen jó érzékkel oldott meg hasonló feladatokat. (Salamon Ferenc Budapest történetének [1878] első megírásánál olyan felszínfejlődési szintézist produkált, amit a közelmúlt földrajzi kutatásai bizonyítottak, de említhető Acsády Ignác, Ortvy Tivadar és Márki Sándor néhány jól sikerült tanulmánya is, melyek megállapításait nemcsak a történeti földrajz, hanem a földrajztudomány egésze is sajátjának tekinthet.) A tervezett Magyarország története bevezetőjének megírásakor viszont a földrajzi szaktudósoknak kell a történészek számára hasznosítható természeti-tájrekonstrukciót összeállítani.* Annak ellenére, hogy itt bizonyos előtörténetre támaszkodhat a kutatás (a Domanovszky Sándor szerkesztette Magyar Művelődéstörténet I. kötetében Mendöl Tibor fejezetei, László Gyula 1944-es tanulmánya, Molnár Erik őstörténetének egyes részei), mégis el kell készülni arra, hogy az Uraltól a Kárpátokig terjedő hatalmas térségnek megközelítően sem állítható össze olyan részletes jelenkori tájfejlődési képsora, mint a Kárpát medencének. „Ilyen kísérlet még a távolabbi jövőben is csak nagyon vázlatos lehet. Nemcsak a saját kutatások hiányoznak hozzá, hanem a vonatkozó orosz és szovjet eredmények beható ismerete is. Könnyű belátni, hogy rövid határidőre az idevágó rendkívüli terjedelmű szovjet tudományos irodalomnak áttekintése is lehetetlen, mégkevésbé annak részletekbe menő elemző kiértékelése.

* Utalás arra, hogy az I. kötet tárgyalását földrajzi-történeti bevezetés fogja nyitni.

Így egyelőre meg kell elégednünk a legfontosabb szakmunkák eredményeinek nagyvonalú egyeztetésével.

Mindennek ellenére — mondotta Somogyi Sándor, — éppen Bartha Antal kézírata tanúsítja, hogy ez a „soványnak ígérkező” földrajzi szintézis szükséges. Sok részletében lehetett volna az ugyanis a jelen kézirat biztosabb hangvétellévé, ha támaszkodhatott volna az egyelőre csak igényelt földrajzi adatokra, s kevésbé ütköztek volna ki a fehér foltok, a kevésbé kutatott kérdések. Szembetűnik pl., hogy a szerző jobbára csak arab kútfőkről emlékezik meg. Hiányolni lehet egy kutatástörténeti áttekintő összefoglalót, de szükséges lenne legalább a témakör hazai reprezentánsait megemlíteni.

Csak kérdésként veti fel: „mivel a magyar nép jelenlegi összetételében még számos más sztyepei nép (besenyők, kunok, de egyes felfogások szerint hunok-bolgárok, avarok) töredékeiből jött létre, jogos-e közös ősnak egyedül az urali ősmagyarságot feltüntetni? Illetve a hellyel és idővel való jobb gazdálkodás céljából nem jobb lenne-e a magyarságba beolvadt sztyepei népek sok ágon érintkező őstörténetét együtt tárgyalni, legalább azon a szinten, mint a lényegesen kisebb szerepet betöltött kazároké is?”

Szintén megválaszolásra váró fontos kérdés: miért és honnan tűnnek fel ily gyors egymásutánban a Belső-Ázsiától Ny-ra levő nomád népek? Ő úgy véli, e kérdésben az a Hóman Bálinttól is közölt felfogás jár közel az igazsághoz, amely azonos népcsoportok új törzsszövetségben, új néven való megjelenését tételezi fel. A nagy népmozgás elindítója lehetett Belső-Ázsia földrajzi szempontból megvizsgált kiszáradása. Utalt a magyar születésű Stein Aurél világhírű belső-ázsiai kutatásaira, melyek igazolták, hogy noha általános jellegű deszikkáció (kiszáradás) nem volt, de belső-ázsiai magashegységeknek még pleisztocénból visszamaradt jégartalékából táplálkozó vízkészlete lassacskán megfogyatkozott és ez okozta számos, korábban pezsgő életű oázis-állam lehanyatlását.

Somogyi Sándor ezután kisebb köztörténeti észrevételek (a lappok finnugor szókincsének magyarázata, a baskir-magyar néprokonság vagy azonosság kérdése, „kaukázusi őshaza” stb.) mellett elsősorban történeti-földrajzi rész kérdésekkel foglalkozott.

Pontos bibliográfiai adatokkal illusztrálva javított ki több természeti-földrajzi vonatkozású pontatlanságot (pl. a magyarok első őshazájának faunája, az ökológiai, növényföldrajzi körülmények és a földművelő-állattenyésztő népeség kultúrájának összefüggése, hogyan kapcsolódik egymáshoz a finnugor vadászhalász, valamint a déli földműves-állattenyésztők kultúrájának együttélése a Volga—Ural közötti területsáv éghajlati-növényföldrajzi, valamint talajövezetekre tagolódásával, Etelköz elhagyásának éghajlati tényezőkre történő visszavezetésének megalapozatlanságára stb.)

Erdélyi István Bartha kéziratának azt az érdemét emelte ki mindennek előtt, hogy az jól tükrözi a kutatás jelenlegi állapotát, a szerző óriási munkát végzett el, áttekintette szinte az egész vonatkozó magyar és nemzetközi szakirodalmat, az anyagot megfelelő módon rendezte, úrrá tudott lenni azon. Alkalmas arra, hogy az olvasónak helyes képet adjon részben a finnugor és egészében pedig a magyar őstörténetről. Ezt követően több kisebb részletmegjegyzést tett. Így a liv és a vot nép, illetve nyelvre vonatkozóan, hiányolta, hogy az izsórok és a mescserek pontos lakhely-megjelöléssel nem szerepelnek, s hogy a lappokról nem derül ki: eredetileg, minden valószínűség szerint, cirkumpoláris elhelyezkedésű paleoázsiai maradéknépet képviselnek, akiknél szinte teljes nyelvcseré történt. Bartha véleményével ellentétben a manysik és a chantik *nem* értik meg egymást s fel kellene (a köeszkö-

zők mellé) sorolnia illetve magyaráznia az indoeurópai őshaza-elméleteket. A Kazár Kaganátusról írott részletes jellemzést arányos terjedelműnek és jónak tartotta, mivel ez a történeti periódus rendkívüli jelentőségű volt a magyarok egész életére (gazdaságára, politikai képére stb.) vonatkozólag. Figyelmeztette azonban a szerzőt — megadva a bibliográfiai adatokat is — arra, hogy a kazárok igenis már vertek saját pénzt, az abbaszida dirhemeket utánózva. Végül leszögezte, hogy a magyarok nyugatra településében közrejátszott a sztyepp feldúlása, egy erősebb klíma-periódus. „Tehát nem valamiféle kiszáradás az *egyik* ok az erdős sztyepp, illetve sztyepp elhagyására részükről, hanem éppen ellenkezőleg. Ebben az expanzív periódusba még a besenyők is beleestek.”

Istvánovics Márton írásban megküldött hozzászólása az összefoglalást szerfölkött időszerűnek, jó értelemben kritikusnak mondotta, mely valamennyi érintett tudomány szak vonatkozó eredményeit számbaveszi, s ezáltal az egyes diszciplínák képviselőinek fokozott figyelmét, „önvizsgálatát” is provokálja. Mint a kaukázológiai (kartvelológiai) — néprajzi (folklorisztikai) kutatások művelője, szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a kartvelológiának a magyar őstörténetre vonatkozó eredményei ezideig minimálisak, a grúz írásos források megszólaltatása még várat magára. Az a kevés, ami ebből megtörtént, nem ismeretlen a szerző számára, munkájában megfelelően helyére tette. Ami még mondható lenne, jelenleg annyira hipotétikus, hogy nem építhető be ilyen jellegű szintézisbe. Östörténetünk egyik kardinális kérdésében, a „kaukázusi őshaza” vonatkozásában a szerző mindenestre olyan ismeretanyagra is támaszkodik, amelyik e nagyon vitatott mozzanat megoldását, a kaukázológiai kutatások előrelendítését provokálván, új szempontokra hívhatják fel a kutatás figyelmét. Ami a néprajztudományt illeti, Bartha jól ismeri a vonatkozó kutatásokat, de tudja azt is, mennyi buktatót rejtjenek ugyanakkor a világnézeti okokra, módszertani megalapozatlanságokra visszavezethető bizonytalanságok, sajnálatosan gyakori túlzások ezen a területen, és dícséretes kritikai érzékkel rostálta ki a nem egyszer romantikus képtelenségek halmazából mindazt, aminek történeti valóságértéke mai ismereteink szintjén elfogadható. Vonatkozik ez mind az egyetemes néprajz, mind a hazai néprajz anyagára (pl. a „matriarchátus” kérdésében, az „ősvallás” vonatkozásában; az „etnogenetikai folyamat” értelmezésében stb.).

B. Biró Margit Barthának a szavartoi aszfaloi kérdéssel kapcsolatos megállapítására kitérve beszámolt kezdeti grúz filológiai kutatásairól, melyek azt mutatják, hogy a szavard nép és a magyar törzsek kapcsolata a kulcsfontosságot képezhető grúz anyagok eddig átvizsgált csoportja alapján nem bizonyítható. A kutatásokat a további — elsősorban grúz helytörténeti — forrásanyagok áttanulmányozása viheti előre.

Gábori Miklós írásban megküldött referátuma vitatta, hogy a közérthetőség a készülő Magyarország történetének és így Bartha kéziratának is különösen fontos kérdése lenne. „Közérthetőségen ennél a múltal nem azt a publicitást várjuk — mondotta —, amelyet tízmillió ember megért és olvas, mert ezt az igényt nézetem szerint a napi sajtó sem tudja teljes egészében elérni.” Nyilvánvaló, hogy a Magyarország története kötetét mindenki számára írjuk, de nem mindenki fogja olvasni. Nem olvasta — jóval alacsonyabb általános műveltségi színvonal mellett — a korábbi, hasonló jellegű köteteket, pl. a Háman—Szekfűt sem. Ez a mostani kötet, ki kell mondanunk és kimondják a megírására hozott elvek is, egy bizonyos olvasóközönségre számít, amely lényegesen szélesebb a réginél, de amely számára az új sorozat tudományos színvonalát az előzőkhöz mérten nem csökkenthetjük, hanem legfőbb csak emelhetnénk. Ha pedig nyelvünkben az új

technikai kifejezések tömege közérthetővé vált, nem tartom szükségesnek, hogy a társadalomtudományok kifejezéseit egyenként lefordítsuk; már azért sem, mert ezek jórészt nem is újak, másrészt teljesen lehetetlen volna . . . Meg vagyok győződve arról, hogy csak az első kötethez egy vékonyabb szakszótárt adhatnánk ki.

„A népszerű szintnél — amely talán más kiadó és kiadvány feladata — lényegesen fontosabbnak tartotta: milyen időtávra, milyen „tartóssági fokkal” írjuk ezt a kötetet. Időtlen munkák nincsenek; ugyanakkor a Magyarország története nem lehet csupán alapvetés és forráskiadvány sem. Nem ez a célja. Új szemléletű, régi kutatásokra és újakra építő, de értékelő munka. Nem zárhat le minden kérdést, nézetem szerint csak a kérdések kis részét — mégis a legfontosabb az, hogy nem a jövő évre és nem tíz évre írják. Világos, hogy az új eredmények egyes területeken talán már holnap változtatni fognak rajta, de nem valószínű, hogy egy generáció alatt újabb 10 kötetes sorozatot adjanak ki. Ez az a szempont, amelyet döntőnek tartok: a tartalom viszonylagos stabilitása, elvi biztonsága, tartóssága, amellyel együtt jár kötelezően az is, hogy a függő problémákat problémáknak hagyjuk.”

Ezért tartja B. A. munkáját — most az olvasó közönség részéről — kíválynak. Elsősorban rendkívül nagy korszakot és nem egyetlen szakterület ismeretanyagát, módszereit, eredményeit kellett átfognia. Hozzá tartozik az is, hogy a magyarság őstörténete éppen nem a legsimább víztükör, amelyen több-kevesebb nyugalommal el lehet evezgetni, — mondjuk ki: a történettudománynak nem vagy a régészetnek nem a leg-„apolitikusabb” területe. Kiemelte a szerző tárgyilagosságát, emelkedett szintjéért amint a nehéz kérdéseket kezeli; azért is, hogy megoldatlan kérdéseket nem kíván személyében eldönteni és ugyanakkor sikerült elkerülnie azt, hogy vitákba bocsátkozzék. Pl. elegánsnak tartotta azt, ahogyan a magyarság eredetéről szóló, tudtommal főleg Amerikában élő magyarok féltudományos nézeteit, a sumér, asszír stb. kérdést kezelte.

A kéziratnak egyetlen lényeges részéhez szólt hozzá: az őstörténeti társadalmi periodizáció kérdéséhez. Ezt a kényes kérdést sokáig kerülgettük és B. A. megfogalmazása „egy negyed század” után, teljesen megfelel a valóságnak. A marxista őstörténeti periodizáció a gazdasági alapokból indul ki és a korábban használt elnevezései Engels által valóban „átvettek” voltak. A valósághoz tartozik azonban az is, hogy a beosztást, az elnevezéseket nemcsak az utóbbi negyedszázad eredményei módosították, eltekintve attól, hogy gyakorlatilag és nemzetközileg kevésbé használták. A társadalomfilozófiai kutatás nem halad mindig párhuzamosan az archeológia gyakorlati eredményeivel, pedig a marxizmus a gyakorlat eredményeit érvényesíti. Ennek okát, mai szóval élve, a múlt század információrendszerében lehetne keresni. Állapítsuk meg, hogy Engels „A család, az állam és a magántulajdon eredete” című művének végső célja nem az volt, hogy a paleolitikum, az ősemberkutatás rendszerét, régészeti beosztását megteremtse. A meghatározásokat Morgantól vette át, aki viszont viszonylag szűk területre, ill. népeségre és recens néprajzi megfigyelésekre épített. A paleolitikum és a New-York állambeli indiánok társadalmi struktúrájának tökéletes azonosítására egyikük sem gondolhatott, csak utólagos magyarázóik próbálták „törvényszerűvé” változtatni.

Engels munkája 1891-ben jelent meg, 1896-ban már maga módosította Morgant. Ugyanakkor azonban — a gyakorlati kutatás felől — 1856-ban fedezik fel a neanderthali embert; Ny-Európában 1865-től kezdve rendkívül intenzív ősemberkutatás folyik; leletek, kultúrák, periódusok válnak ismertté — ma is nemzetközileg elfogadott, érvényes prehistoriai periódusok — és 1869-ben jelenik

meg Mortillet alapvető beosztása, melyet ma is használunk. Ez a beosztás a régészeti, tárgyi bizonyító anyagra épült. Ugorjunk át most fél századot; 1946-ban kerül ki Tolsztov beosztása (őshorda stb.), aki szerint a régészet, a néprajz haladása révén sokkal jobban ismerjük az őstársadalom — hangsúlyozom: társadalmi fejlődését, mint a múlt század 60-as, 70-es éveiben. A Tolsztov-féle „új” periodizáció jól ismert, — így pl. az őshorda ideje az alsó és középső paleolitikumnak felelne meg és a Neanthropussal fejeződne be. (!) Maga a kérdés azonban nem így zárult le. 1952-ben Koszven ismét Morganból indult ki — amennyiben a teljes negatívot annak lehet nevezni. „Morgan beosztásának leginkább a régészek körében volt keletje — ők alkalmilag használták is —, különösen amikor az illető emléket vagy az adott eszköztípust nehéz volt datálni és meghatározott régészeti kultúrához kötni: ilyenkor a datálást a »vadság felső fokának« említésével intézték el.”

A kézirat érinti a matriarchatus kérdését. „Előre látható, hogy a következő korszak szerzője a neolitikum felől ismét fel fogja vetni a kérdést. Sőt, már itt is olvasható, hogy a neolitikumban patrilineáris rendszer lehetett (33. o.). A paleolitikum felől tekintve viszont a matrilineáris rendszer talán a neolitikus gazdálkodási móddal kezdődhetett. A matriarchátus, matrilineáris rendszert végül is tehát mindegyikünk mindig a másokra fogja áthárítani.”

Az őskőkor matrilineáris tudatára nézve a női szobrocskák, barlangfestmények női jelképei és egyetlen szülési jelenet (?): nem bizonyították. Ugyanúgy megtalálhatók az erősen himnemű ábrázolások, ugyanolyan számban; a szibériai szobrok férfiak is lehetnek; „említhetem a mezini fallax ábrázolások sorát, Ny-on pl. az isturitzai kétágú csontfalloszokat, más falloszokat díszítve, a férfi-ábrázolásokat, a coguli sziklarajzot, amelyen a férfit »táncolják körül« és a biszexuális szobrocskákat (pl. Mauern) stb. Nézetem szerint ezek szexuális ábrázolások, a természetességi kultusszal függnek össze —, de az ősanyságkultusszal, matriarchátussal, matrilineáris tudattal való kapcsolatuk teljesen bizonytalan. Valószínűtlen is. Az őskőkor társadalmi rendszere is a gazdálkodás módjából adódik. A fiatal paleolitikum, ezeknek az ábrázolásoknak a kora, a felsőfokú vadásztársadalom ideje. Rendkívül fejlett vadászgazdálkodás mellett, specializált vadászat mellett matriarchatust nem tudok elképzelni vagy legalábbis a gazdálkodást szemlélve semmilyen indítók a nem lenne.”

Gulya János a munkához a nyelvészet, a finnugor nyelvtudomány oldaláról szól hozzá.

Éppen a mű jellege — mikor fog egy másik hasonló mű kiadására sor kerülni — teszi indokolttá, hogy a bírálók részéről is mindent megtegyünk e munka még sikeresebbé tétele érdekében.

A szerinte is jó szemlélettel megírt kézirat szerzője példamutató módon veszi figyelembe az egyes őstörténeti diszciplinák eredményeit és törekvéseit. Éppen ezért nem tartotta Gulya szerencsésnek az egyes tudományágak primátusa (illetékessége) kérdésének a fejtegetését. „Helyesebb lenne a való helyzetnek megfelelően e részeket törölni, minthogy ma már inkább a tudományágak egymást segítése, mintsem rivalizálásuk a kutatás jellemzője.”

Gulya ezután Bartha kézírata kapcsán az őstörténeti kutatásban mindig annyira fontosnak tartott komplexitás megvalósítására tett javaslatot.

Az őstörténet kutatásában részvevő diszciplinák eredményeinek summázása során feltétlenül szükséges, hogy a számos rész tudomány gyakran párhuzamos vagy egymásnak ellentmondó nézeteit egy egységes koncepció alapján elrendezzük. Nehéz lenne elvitatni — mondotta — az adott esetben, hogy ennek a kon-

cepciónak a kialakítására a történettudomány művelői a hivatottak. „Viszont ha már az általános koncepció kialakult, akkor — amint ezt a jelen munka kisebb jelentőségű, de nem kis számú nyelvészeti »pörsenése« is mutatják — feltétlenül szükséges (finnugor) szaknyelvész közreműködése, aki a szerző koncepcióját *elfogadva* (még ha esetleg nem is ért vele egyet) a munkát »nyelvészetileg« is szakszerűvé teszi. Meggyőződése, hogy ez az eljárás a komplex módszernek egy bár szerényebb, de annál hasznosabb formája lehetne.”

Részmegjegyzések után (bizonyos fogalmak szakszerűbbé tétele, népelnevezések nálunk használatos formájának használata, egyes, a nyelvi rokonság megállapítására vonatkozó módszertani észrevételek) két általánosabb kérdést érintett: 1. rendkívül fontosnak tartotta az *őshaza* fogalmának a meghatározását és következetes alkalmazását (ld. az „őshaza” mint a) keletkezésnek a helye, b) tartózkodás (periódus) helye és c) szétválást megelőző állapot helye), 2. Megkérdőjelezendőnek látja, hogy a magyar őstörténet fogalma alá tartozik-e a „társadalmi osztályokra szakadás kezdetei”-nek a kérdése.

Fodor István bevezetőjében az őstörténeti kutatások szervezettebbé tételének szükségéről szólt. A komplex kutatások terén az utóbbi években két lényeges eredményt lát: László Gyula nagyjelentőségű őstörténeti kutatásait, aki 1961-ben írott könyvével a komplex kutatások új irányvonalát indította el: az elméletével kapcsolatban kialakult széleskörű vita igen sok kérdést helyezett a korábbinál jobb megvilágításba. A másik — a nyelvészet körül — Hajdú Péter őshaza-elmélete, ahol a szerző kutatásaiban a mind nagyobb jelentőségű régészeti adatokat is figyelembe vette. Az általa 1964-ben körvonalazott uráli őshazának egyre több híve van mind hazánkban, mind külföldön. Az újabb régészeti kutatások is ezt látszanak igazolni.

A kétirattal kapcsolatos első észrevétele az volt, hogy a szerzőnek a szovjet kutatásban felhalmozódott hatalmas mennyiségű anyagot — és itt elsősorban a régészetre utalt — láthatóan nem volt ideje megfelelőképpen kiértékelni, ártósnál. Itt lényegében egy emberre hárult az a feladat, amit más korszakok esetében népes kutatógárda tervszerű munkája készített elő, s ez érezteti hatását a kézirat több helyén. Fodor István ezután néhány „általános kérdésre” térve először az őshazával kapcsolatos elméletekről szólt. Hiányolta Hajdú Péter újabb őshaza-elméletének legalább a megemlítését, valamint azt az elméletet, melyet ma a kérdéssel foglalkozó szovjet szakemberek szinte kivétel nélkül vallanak (Tretyakov, Báder, Halikov stb.), hogy ti. a finnugor őshaza az Urál hegység mindkét oldalán volt. Bartha a szvidéri és az altáj-szajáni elmélet találkozási pontjára szavaz: ti., hogy a finnugorok legrégibb emlékeit az i. e. III. évezredben a Volga—Káma vidékére tudjuk lokalizálni.

Ezzel kapcsolatban azonban felmerül egy olyan probléma, amit ténykérdésként kell kezelnünk: a jelzett időpontban a Volga—Káma az Urál és az Uráltól keletre eső területsáv — a legtöbb kutató által elfogadott nézet szerint — egy etno-kulturális övezetbe tartozik, tehát ebből a Volga—Kámát nem lehet kiszakítani, vagy pedig ezt — legalábbis röviden — meg kell indokolni. Igaz, hogy a szerző kijelenti, hogy a finnugorok nem feltétlenül éltek egy régészeti kultúra területén. Tehát elveti a régészet bizonyítékait. Akkor viszont joggal vethetjük ellen, hogy milyen adatok alapján lokalizálja a Volga—Káma-i lakóhelyet. A nyelvészet és a növényföldrajz nem ad erre módot. Hajdú Péter kutatásai arra figyelmeztetnek, hogy az Urálon túlt semmiképpen nem kapcsolhatjuk ki a finnugor őshaza meghatározásából. Ez az a nézet egyébként, amely a régészeti adatokkal legjobban egyeztethető.”

Szükségesnek tartotta, hogy Bartha még egyszer „vegye fontolóra az őshazáról írottakat, gondosabban mérlegelje az adatokat, és még akkor is, ha megmarad itt leírt felfogása mellett, ezt körültekintőbben indokolja”. Ide tartozik az is, hogy Bartha átveszi László Gyula azon elgondolását, mely szerint az őshazakutatásnál az őskorba kell visszanyúlni. Fodor véleménye szerint ebben a kérdésben megszívlelendőbb Hajdu Péter álláspontja, aki szerint egyelőre: „... az őshaza-kutatás ilyen kiszélesítése csak nehezíti feladatunkat, sőt sokszor eltereli figyelmünket a valamivel könnyebben megoldható problémákról”.

A magyarság és a nomadizmus kérdésében felhívta Bartha figyelmét: ha a magyarságnak a nomadizmushoz szinte semmi köze nem volt — márpedig Fodor szerint a szóban forgó dolgozathoz ezt lehet érteni —, hogyan került akkor egy hosszú sztyeppei vándorút után a Kárpát-medencébe, hogyan élhetett nomád és félnomád népek szomszédságában. (Ezzel kapcsolatban nem látja pl. bizonyított-nak, „hogy az obi-ugor nyelvekben nem őrződött meg a fejlett lovaskultúra hagyománya, hiszen az ugor nyelvek közös lovas-terminológiájának kérdése már meglehetősen régen tisztázott nyelvtörténeti irodalmunkban. Az obi-ugor népköltészet ide vonatkozó becses adatai szintén közismertek.”) Véleménye szerint nincs okunk abban kételkedni, hogy az ősmagyarság fejlett lovaskultúrája még az ugor együttélés korában alakult ki, sőt ehhez hozzátenném még azt is, hogy semmiféle adattal nem igazolható, hogy kizárólag Európában. „Az ugor őshaza kérdésében Nyugat-Szibéria kizárását nem látom igazoltnak” — mondotta.

Igen helyesnek tartja, hogy a szerző nem terhel túl az olvasót az egyes területek régészeti kultúráinak, azok csoportjainak felsorolásával, de kevésbé tűnik helyesnek, hogy nem is kísérli meg pontosan az egyes kultúrákat bizonyos etnikumokkal kapcsolatba hozni. Néhány régészeti kultúra esetében ui. ez retrospektív úton bizonyossággal elvégezhető.

Terminológiai probléma, hogy a szerző nem mindig szabatosan használja a „régészeti kultúra”, „csoport” stb. kifejezéseket (pl. Ananyino régészeti műveltség és nem korszak, Gljagyenovo nem csoport (változat), hanem régészeti kultúra stb.). Helyesebbnek tartaná, ha a kitérítban kultúrák elnevezésekor a nálunk szokásos melléknévi alak szerepelne (pl. ananyinói és nem Ananyino kultúra). Azért is tartja az ilyen típusú kérdéseket fontosnak, mert Barthának figyelembe kell vennie, hogy sok elnevezést ő használ először a magyar szakirodalomban s nem közömbös, hogy helyes, vagy helytelen formában. Filológiaiilag sem közömbös, hogy a „türk” és „török” fogalmak következtelenül s jórészt helytelenül kerülnek alkalmazásra. Egyébként a terminológia világosabbá s egyben közérthetővé tételét általában igen fontosnak tartja az átdolgozásokor nemcsak szakmai szempontból, hanem a László Gyula által már részletezett közérthetőség miatt is.

Fodor István ezután — elsősorban régészeti vonatkozású — részletmegjegyzéseket tett. Vitatta a dolgozat néhány megállapítását (pl. azt, hogy a földművelés és állattartás első elterjedési hulláma egyszerre érte volna a finnugorokat; hogy a Káma völgyében a voloszovói kultúra valaha is megtalálható lett volna; hogy valamiképp is bizonyítható lenne honfoglalóink kétnyelvűsége stb.), egyes kérdések tárgyalásában hangsúlyváltoztatást vélt szükségesnek: így pl. szerinte egyes kultúrák „hatását” a szerző túlértékeli (a volga—kamai fémművesség szerepét, azt pedig Fodor bizonyíthatatlannak tartja, hogy a honfoglaló magyarok kultúrájában kimutatható lenne a — néhai Fettich Nándortól átvett elgondolás alapján — „mimszinaki vonatkozás” stb.) ugyanakkor más, ismert kérdésköröknek (pl. a normann—szláv problémáról) igen kis teret enged.

Befejezésül kiemelte, hogy mindezen kritikai észrevételek ellenére is Bartha szövegét „modern”, „széles távlatokat nyitó” összefoglalásnak tartja, amelyik lényegében tükrözi az őstörténeti kutatások újabb eredményeit.

Bóna István az előtte szólókhoz kapcsolódva csupán a kéziratot és a vitában elhangzott bírálatokat érintő néhány módszertani kérdés felvetésére szorítkozott.

Az első ilyen észrevétele: Bónának úgy tűnik, hogy mind a kézirat mind a vita túlságosan „elkülöníti” a finnugor őstörténet színterét és problematikáját az egyetemes európai, sőt eurázsiai őskor-kutatástól. „Tagadhatatlan — mondotta —, hogy az elkülönítés a végcél.” A kérdés csak az, hogy a kutatás jelenlegi szakaszában ez mennyiben jogos és indokolt. Jelenleg ugyanis sajátos „finnugor őskor” kezd kibontakozni. Sajátossága, hogy másod-harmadkézből származó (sokszor nagyon vegyes értékű) régészeti adatait nyelvészek és történészek értékelik, — őskor kutató specialisták bevonása nélkül.”

„A kéziratot olvasva és a vitát hallgatva úgy tűnik, mintha a szóbanforgó területek nem is Európában lennének, mintha az egyetemes európai őskor kutatásnak nem is lenne köze hozzájuk. Mintha, — hogy csak a legjobbat említsem — a másfél évszázados skandináv, de ne legyünk túl szerények, az ugyanannyi idős hazai ősrégészet ragyogó kutatási és módszertani eredményei nem is lennének érvényesek és hasznosíthatók a kelet-európai őskori jelenségek értékelésében. Pedig összehasonlításul: a »belterjes« magyar őskor-kutatás egyetlen megye területéről több lelőhellyel, ásatással, lelettel és megfigyeléssel rendelkezik, mint a finnugor őstörténet fentebb körülhatárolt vidékei.”

„E sajátos befelé fordulás” egyik következménye Bóna szerint a „módszertani bizonytalanság”.

„A közép-európai (főleg dán és magyar) bronzkor-kutatás eredményeinek nem ismerését tükrözi az a tétel, hogy a nyersanyag-források, a bronzműves központok és a fémekben gazdag temetők »egybeesnek«. Dánia, Közép-Németország és a Tisza—Maros—Körös vidék híres bronzöntő telepei semmiféle helye nyersanyagforrásra nem támaszkodtak, a fejlődés lényege éppen az volt, hogy a legfejlettebb ipari területek már a bronzkorban sem estek szükségszerűen egybe a nyersanyag-lelőhelyekkel. Egy-egy kultúra temetőinek bronzban való gazdagsága vagy szegénysége alig függ össze az előző kérdéscsoporttal, elsősorban belső társadalmi és gazdasági, de valószínűleg a hitvilággal is összefüggő jelenségről lévén szó. A bronzmellékletekben leggazdagabb magyarországi temetők sokszor éppen séggel a legtávolabb esnek mind a nyersanyag-lelőhelyektől, mindpedig a bronzműves központoktól.”

Bóna „meglepő”-nek tartotta, hogy míg a vita során az ásatások és a régészeti jelenségek értékelése „kissé bizonytalan”, addig „rendkívüli a magabiztosság általános kérdésekben”.

„Miközben őszinte elismeréssel szemléljük nyelvészeink, régészeink és történészeink közös erőfeszítéséből kibontakozó és egyre gazdagodó őstörténetünket, aggódva figyelmeztetünk arra, hogy jelen pillanatban — a görögöket leszámítva — nincs Európában nép, nyelv vagy nemzet, amely őstörténetét régészetileg a vaskor (i. e. I. évezred) előttre követni tudná. A kivételképpen említett görög őstörténet (régészetileg) a bronzkorig (i. e. II. évezred) követhető vissza. A korábbi idők (bronzkor, neolitikum, paleolitikum) őstörténetét a mai európai ősrégészet »az indoeurópai« őstörténet korszakába utalja vissza”.

Bóna ezután tudománytörténeti kitekintésben foglalkozott az őstörténet-kutatásnak azon korszakával, amikor szinte túlzott biztonsággal dolgozva a nyelv-

vészlet eredményeire támaszkodva bronzkori, sőt neolitikus kultúrákat azonosítottak a kelták, latinok, germánok, venétek, illyrek, thrákok, szlávok őseivel. Könyvtári irodalom foglalkozott e népek és nyelvek régészeti és területi elhelyezésével, mondanom sem kell, gyakran homlokegyenest ellenkező eredményekkel.

Amikor azonban kiderült, hogy a hettita birodalom egyes népelemei már indoeurópai nyelveket beszéltek, nyilvánvalóvá vált, hogy az indoeurópai népek és nyelvek a bronzkor elején már elkülönültek, szétválásuknak tehát *legkésőbb* a neolitikumban meg kellett történnie. Az „együttélés” kora pedig a messze bizonytalanságba tolódott vissza. — A nyelvészet új felfedezései halomra döntöttek az összes korábbi régészeti elméleteket.”

E vitával kapcsolatban is van ilyen természetű aggodalma. „Nincs ugyanis az európai bronzkornak egyetlen régészeti kultúrája sem, amelyet ma a valószínűség bármilyen fokán a kelták, germánok vagy szlávok egyenes őseinek lehetne tartani. E népek és nyelvek neolitikus őseiről pedig ma egyáltalán nem esik szó.”

„A vitában összezsúrtak a vélemények arról, hogy a finnugor illetve magyar őstörténetet *csupán* a neolitikum elejéig kell-e visszakövetni, avagy már a paleolitikumban elkezdni. Tiszteletreméltó bátorság, de a régészet jelenlegi elbizonytalanodása mellett, vajon nem túlzott-e? — Különösen, ha magyar-őstörténetnek nevezzük.”

„Parázs viták folytak és folynak Baskíria és a Volga—Káma-vidék 2—5000 évvel ezelőtti etnikai kérdéseiről . . . figyelmeztetnünk kell arra, hogy földrajzilag nyitott területről van szó, amelynek nincs a környezettől elszigetelő természetes határa.

Ha az optimális földrajzi egységként kezelhető Angliát vagy Jutlandot nézzük, azt találjuk, hogy mindkét területen csupán a kora-középkorban jelenik meg a mai nyelvi egység előzménye s csak mintegy 1000 évvel ezelőtt a mai államiság elődje. A Baskiriánál földrajzilag sokkal zártabb Kárpát-medencében, vagy azon belül a még zártabb Erdélyi-medencében a mai nyelvi egység illetve tarkaság egyaránt közép- és újkori fejlemény. Az összes többi régészeti visszafelé követhető »átmenet« a biológiai folyamatossághoz tartozik, amelynek nincs közvetlen köze a mai nyelvekhez, népekhez és államokhoz.”

„Ezek után felvetődik a kérdés, miért volt sokkal kevésbé mozgalmas őstörténete a Baskír földnek. Mi bizonyítja ott nyelvek és népek (sőt nemzeti szervezettek!) évezredek át visszafelé követhető állandóságát? — a meglehetősen hiányos és szórványos régészeti emlékek aligha. Miért nem érvényesültek ott a jobban átkutatott területeken megismert történelmi mozgástörvények? Miért csupán a gazdaság és a társadalom fejlődött, változott, miközben a nép nagyjából azonos maradt?”

„A nyomasztóan sok bizonytalanság és függőben maradt kérdés figyelmeztet: még nem érkezett el az ideje annak, hogy őstörténetünket régészetileg is végigkísérjük, bármely oldalról (akár a honfoglalók hagyatékából, akár a paleolitikumból) induljunk is ki. E feladatra a régészet ma még nem alkalmas, ami ismét nem jelenti azt, hogy belátható időn belül nem válik alkalmassá.

Nagyon is alkalmas viszont már ma is arra, hogy segítségével sokkal igazabb és realisabb képet rajzoljunk mindazon kelet-európai és közép-ázsiai népek kulturális és társadalmi fejlődéséről, amelyek közé egykor ősünk is tartoztak. Ahol Bartha Antal ezt tette — szerencsére sokszor megtette —, ott valóban azt nyújtotta, amit ma a régészet segítségével nyújthatunk — fejezte be hozzászólását Bóna István.

A vitaülés elnökeként *Székely György* méltatta Bartha Antal munkájának és a vitafelszólalásoknak magas színvonalát. Az elkészült terjedelmes rész a tízkötetes magyar történet bevezető kötetének méltó indítása, illetve a magyar történet egyik ágának, egyik összetevőjének kitűnő bemutatása. A vita résztvevői valamennyien méltatták a munka mélyenszántó elemzéseit, önálló mondanivalóját, az őstörténet megannyi ágának, összetevőjének szempontjából tették mérlegre konkrét eredményeit. A számos vitabeli megjegyzés természetesen a szerző komoly figyelmét érdemli meg, legalább historiográfiai jellegű fejtegetéseiben ezekre is hasznos lesz kitérni. Külön méltatta a Barthától készített rész marxista módszerét, elvi-eszmei igényességét, kiemelkedő ismereteit a szovjetföldi régészeti anyagban, a szovjet őstörténetírás eredményeiben. Éppen a szerzői erények, a Bartha Antal által megszabott magas szint kívánja meg, hogy megmagyarázatlan probléma, össze nem egyeztetett fogalmazás, nem tisztázott terminológia ne maradjon a szövegben, ami a szöveg írása során szétszóró fogalmak olvasás során szembetűnőbb három csoportjában foglalható össze.

Az egyik ilyen problémakör a természeti és a termelő gazdaság fogalmaiból ered. Bartha Antal írásában ezek időben és fejlettségben egymást követő fokok. Így esik szó a műben a természeti gazdálkodást felváltó termelő gazdálkodásról (21. l.), a természeti gazdálkodás helyébe lépő termelő gazdálkodásról (61. l.), ami kétségtelenül következetességet mutat. További fontos vizsgálódási elem a termelés ágazati sorrendjére vonatkozik: bizonyosnak látja, hogy a termelő gazdálkodásra áttérő legkorábbi közösségek földművelő-állattenyésztő, nem pásztorkodó népek voltak (62. l.), korszerűtlennek azt az elméletet, hogy a természeti gazdálkodást előbb pásztorkodás, majd ezt sokkal később a földművelés követte (80. l.). Erénye, hogy az egymást váltó fokokat nem éles elválással tételezi fel, hanem egymás melletti fejlődésben, váltásban: az i. e. 10—7. évezredben a természeti gazdálkodás uralkodó jellege mellett megkezdődött a búza, árpa és köles termesztése, az i. e. 7—6. évezred folyamán a vezető ágazattá vált termelő gazdálkodást kiegészíti a vadászat és gyűjtögetés (63. l.). Szemléletes az a megkülönböztetés, hogy a természeti gazdálkodást űző népek az év minden napján élelmük megszerzésén fáradoztak, téli tartalékaik korlátozottak voltak, míg az élelemtermelést a termelő gazdálkodás kialakulásához köti (64. l.). Rendszerezi is a két kategória fejlődési fokozatait: a természeti gazdálkodáson belül a vadász-halász, valamint gyűjtögető alaprteg, a termelő gazdálkodáson belül a földművelés, valamint állattenyésztés alaprtege, s ezek keveredése, találkozása, színeződése lehetőségeit (42. l.). Dicséretes, hogy ezeket a kategóriákat alkalmazni igyekszik a magyar őstörténet távoli ágaira: az obi ugorok lakóhelyei nem kedveztek a termelő gazdálkodásnak (107. l.), viszont az ősmagyarok és nyelvrokonaik Európa területén áttértek a földművelést és állattenyésztést magába foglaló termelő gazdálkodásra (118. l.), még közelebről a baskíriai őshazájában termelő gazdálkodásra áttért ősmagyarokról esik szó (119—120. l.). A magyar őstörténet vizsgált területeinek nagyságát és kihasználhatóságát mérlegre teszi a munka a természeti gazdálkodás idején és a termelő gazdálkodás új követelményei szerint (102. l.). Az erdő és a ligetes sztyeppe övezetben élő finnugorok életében a természeti és a termelő gazdálkodás közti arányt vizsgálja (94. l.). Mindebből következik, hogy a termelő gazdálkodás kihatásait kutatva eljut a túlnépesedés, az ilyen gazdálkodást űző népek vándorlásai a ló alkalmazása kérdéseire (65. l.). Mindez tehát a munkában valóban végiggondolt láncolatnak tűnik. Megérdemelné a tárgyalásban egy összefoglaló rész beiktatásával a tüzetesebb fogalmi megvilágítást és a korábbi szóhasználatokhoz való viszony megállapítását. Most ugyanis mindez csak szétszór-

tan és nem mindig sorrendben jelentkezik, ami a megértést nem könnyíti. Nem vet számot továbbá a természeti (természetbeni, naturális) gazdálkodás, gazdaság megszokott fogalmával, ami Bartha természeti és termelő gazdálkodás fogalmait egyaránt felölelte és a pénzgazdálkodás kategóriájával áll szemben, azt előzi meg gazdaságtörténetileg. Ha ilyen szembesítés a fogalmakban nem volna a végső kidolgozásban, ha ilyen historiográfiai megvilágítás elmaradna, zavarokat, felreértést eredményezhet az olvasóban. Világossá kell tenni, hogy mennyivel előbb vagyunk az egyszerű árutermelés elemeinél.

Ugyancsak megmagyarázatlan marad és saját szóhasználatával sincs következetes összhangban a barbár fogalom alkalmazása, vagy inkább néhol bevetése. Így az egész őstörténetszöveg bizonytalanná válik. A munkában egész fejezetet, korszakot jelent a barbár társadalom korszaka (92. s köv. l.), amely a vaskortól kezdődik. Az egész mű címadását és tárgyát problematikussá teszi, hogy az i. e. I. évezred első felében lépteti már az ősközösségi gentilis társadalom helyébe az előkelők és köznépek különféle csoportjából álló társadalmat, kialakultnak minősíti azt a barbár társadalmi szervezetet, amelyik a magyarokat a IX—X. század fordulójáig jellemezte. Már ez is kérdésessé teszi, hogy tehát őstörténetről van-e szó a továbbiakban (a munka nagyobb részén), s ezt legott maga is megerősíti: „Az ősközösségi társadalom felbomlása a magyar őstörténet végét és egy átmeneti korszak kezdetét jelenti.” Mindjárt ezután többször szól barbár társadalmi állapotról a magyarok és a kelet-európai népek életében a jelzett időhatárok között. Ismét arról van tehát szó, hogy a barbár fogalom terminusát nem viszonyítja a marxista társadalomelmélet és a korábbi magyar marxista őstörténetírás fogalmi kincséhez. Nem világos a nála alkalmazott barbár fokozat osztálytartalma sem ezen a lényeges ponton (110. l.), de azáltal sem, hogy a kazár kaganátust kezdetleges barbár államként írja le (138. l.), a kaganátus fejlett körzeteiben a barbárságból középkoriba hajló állapotok kialakulásáról szól (144. l.). Egyébként a barbár állam kezdetlegessége és a középkori hajlás ellentmondásos is. Hát ha még arra is gondolunk, hogy a magyar politikai és társadalmi szervezet Bartha álláspontja szerint a IX. század dereka körüli állapotban alapvonásaiban belsőázsiai türk találmány, de civilizált államok befolyása alatt finomult ki (162. l.), akkor meg éppen nem világos, kezdetleges barbár államban élő kazárokon túl minő civilizált államra gondolhat itt az olvasó? Ezt a zavart nem enyhíti a személynevek kultikus jelentőségének vizsgálata a barbár fejlődési fokozatban (162. l.) vagy a Kelet-Európa barbárjai körében leírt műveltségbeli kiegyenlítődés (208. l.). Megint csak alapvető fogalmi kérdésről van szó, aminek tüzetesebb megvilágítása nélkül éppen egy marxista szintézis nem állhat meg.

A már említett két nagy fogalmi kérdéshez képest elenyészően kevésszer — de akkor is megmagyarázatlanul, bedobva — szerepel a nomád feudalizmus néven ismert szervezet (125. l.), holott ez is vitatott fogalom, és éppen a türkök társadalmi berendezéséhez kötni az előbbieket miatt sem szerencsés. De ha a most tárgyalt rész szerzője a fogalmat beveti, meg is kell magyaráznia és nem várathatja az olvasót a XIII. századi mongol viszonyok megismeréséig.

A zárszó a továbbiakban rámutatott, hogy a szerzőt igen nehéz feladat elé állítja a számos hozzászóló sokirányú igénye, amiben különféle felfogások nemcsak a szerzőével, de egymáséival is szembesítésre kerültek. Ebben a sok igényben a tárgyalt mű rendkívüli adatgazdagsága, a magyar őstörténet tudományában eddig felmerült csaknem minden nézet újra mérlegre tétele is szerepet játszik. Mindezeknek az igényeknek már csak ellentmondásosságuk miatt sem tehet eleget a szerző. Csak arra törekedhet, hogy a maga nézeteiből kiküszöbölje az ellent-

mondásokat és a többi érdemleges nézeteket megfelelő helyükön említse, értékelje a terjedelmi lehetőség szerint. Ugyanakkor a zárszóban is felmerültek további tárgyalási, ill. jobb bizonyítási igények, pl. Engels Frigyes nézeteinek behatóbb bemutatása, az előadás sorában nem mindig egyöntetűen értelmezett szavak magyarázata, a medvekultusz alapos ismertetése egy helyen, a közös föld feletti rendelkezés tüzetesebb tárgyalása, a vándorlás és érintkezések kronológiai és lokalizációs ellentmondásainak (onogur, szavir, etelközi szláv) feloldása. Néhány ponton a forrásértelmezésekkel kapcsolatos elírásokat összegezte a zárszó (a magyarok országának területnagysága az arab-perzsa forrásokban, az orosz őskronika kun szállásemlítésének interpolációs problémája, a kazár—zsidó kapcsolatok oroszos névhasználatának pontatlan volta, a szláv apostolokkal való találkozások időpontja, a kabar törzsek harcban előljárásának értékelése, az etelközi magyar „vajdák” mibenlétének értelmezése). Végezetül kérte a vitaülés elnöke, hogy a honfoglalásig terjedő rész írója ne menjen túl korszakán és ne foglalkozzék a következő rész értelmezési és értékelési problémáival, ne foglaljon állást az oda eső történeti adatokkal kapcsolatban. Ilyennek jelölte meg Géza és Vajk nevének ügyét, az I. István korabeli állítólagosa iobagi-jobbágy fegyveres rend (!) fejtegetését, a honfoglalás előtt nem adatolható bőség-ínség problémáját, valamint Géza király 1115. évi hadjáratának anakronizmusát, végül Anonymus működési idejének meghatározását. Mindezek mellőzésével a szerző helyet takaríthat meg és energiáit a számos igény általa elfogadhatónak vélt honorálására összpontosíthatja.

Befejezésül Székely György ismételt köszönetét fejezte ki a szerzőnek és további sikereket kívánt munkájához. Megköszönte a vita résztvevőinek lelkiismeretes és aktív szereplését, a hallgatóság lankadatlan türelmét és az ülést berekesztette.

G.

A Történettudományi Intézet hírei 1975. július 1.—december 31.

1975. augusztus 21—29. között San Francisco-ban zajlott le a XIV. Nemzetközi Történetész Kongresszus, melyen Intézetünk öt munkatársa vett részt. *Pach Zsigmond Pál* többek között az újkori források kiadásával foglalkozó szekció ülésvezetőjeként működött közre, *Jemnitz János* az egyik kronológiai szekcióban tartott előadást a századforduló körüli munkásmozgalom problematikájáról, *Hajdú Tibor*, *Pamlényi Ervin* és *Ránki György* több szekcióban szóltak hozzá.

A kongresszusra az Intézet kiadásában (szerk. Pamlényi Ervin) megjelent az *Études Historiques* I—II. kötete.

Szeptember 12—18. között Budapesten tartotta az évi együttes ülését a Szovjet—Magyar Történetész Vegyesbizottság, amelyre *A. P. Okladnyikov* akadémikus vezetésével héttagú szovjet delegáció érkezett. Az 1974—75. évi jelentés, valamint az 1976-os munkaterv megvitatása és elfogadása után két szekcióban kezdődött meg a tudományos ülésszak, ahol a fő figyelmet két kérdés historiográfiájának szentelték. A tanácskozás résztvevői részben azt vizsgálták, hogyan alakult a történeti irodalomban az 1867. évi kiegyezés és a dualizmus korának megítélése a Szovjetunióban és Magyarországon, másrészt kísérletet tettek a szocialista építést tárgyaló szovjet és magyar történeti munkák összehasonlító értékelésére. Munkatársaink közül *Hanák Péter*, *Somogyi Éva*, *Sarlós Béla*, *Kolossa Tibor*, *Gonda Imre*, *Orbán Sándor* és *Vida István* tartott előadást.

Október 27—29-én Párizsban került sorra az École des Hautes Études en Sciences Sociales-lal közösen rendezett második francia—magyar gazdaságtörténeti konferencia, amelynek témája a kelet- és nyugat-európai fejlődés egysége és különbsége volt. Francia részről *F. Furet*, *J. Ozouf*, *P. Burguière*, *Le Roy Ladurie* és *G. Haupt* professzorok tartottak előadást, magyar részről *Pach Zsigmond Pál*, *Malckai László*, *Granasztói György* és *Ránki György* referátuma hangzott el. Munkatársaink közül résztvettek a konferencia munkájában *Katus László*, *Kosáry Domokos* és *Zimányi Vera* is.

Szeptember 25. és október 1. között Jerevánban az „Örmény—magyar történeti és kulturális kapcsolatok” c. tanulmánykötet tematikáját tárgyalta meg a két fél. A munkatervet magyar részről *Kónya Sándor*, az MTA Társadalomtudományi Főosztályának vezetője és *Pach Zsigmond Pál* intézeti igazgató írta alá.

*

Október 17-én az Igazgatói Tanács megtárgyalta az Intézet 1972—75. évi munkájáról készített beszámolójelentést.

*

Július 7-én a 10 kötetes Magyarország története III. kötetének kollektívája belső szerzői vitát tartott *R. Várkonyi Ágnes* „A XVII. század második felének gazdagság- és társadalomtörténete” c. kéziratáról.

Három munkatársunk védte meg sikerrel tudományos fokozat megszerzése céljából benyújtott értekezését.

Október 8-án zajlott le *Bartha Antal* „A magyar nép őstörténete a kialakulástól a honfoglalásig” című doktori disszertációjának vitája. *Harmatta János*, *Székely György* és *László Gyula* voltak az opponensek.

Glatz Ferenc „Történettudomány és történetpolitikai koncepció” című kandidátusi értekezésének vitájára november 26-án került sor. Az opponensek *Balogh Sándor* és *Pamlényi Ervin* voltak.

Benczédi László kandidátusi védése december 10-én történt meg. „A Wesselényi-féle rendi szervezkedés Magyarországon” című disszertációjának vitájára november 26-án került sor. Az opponensek *Balogh Sándor* és *Pamlényi Ervin* voltak.

Július 4-én került sor *Granasztói György* „A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon” c. kandidátusi disszertációjának munkahelyi vitájára. A vitában hozzászóltak: *Székely György*, *Fügedi Erik*, *H. Veress Éva*, *N. Kiss István*, *Faragó Tamás*, *Pach Zsigmond Pál*, *R. Várkonyi Ágnes*, *Zimányi Vera* és *Szűcs Jenő*.

December 5-én legújabbkori magyar történeti osztályunk a KSH Társadalomstatistikai Főosztályának munkatársaival közös vitát rendezett a társadalmi mobilitás legújabbkori problémáiról.

A Gondolat Könyvkiadó kiadta *Hanák Péter* „Magyarország a Monarchiában” című tanulmánykötetét.

Megjelent *Somogyi Éva* „A birodalmi centralizációtól a dualizmusig” című munkája.

Napvilágot látott *Jemnitz János* „A nemzetközi munkásmozgalom az I. világháború éveiben” című monográfiája.

„Válságok-választások” címmel megjelent *Lackó Miklós* tanulmánykötete a Gondolat Kiadó Társadalomtudományi Könyvtár c. sorozatában.

Az Akadémiai Kiadó által „Sorsdöntő történelmi napok” címmel indított sorozat egyik első köteteként jelent meg *Spira György* „Petőfi napja” című könyve. A sorozatot Juhász Gyula szerkeszti. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont szakkönyvtári sorozatában jelent meg *Frank Tibor* szerkesztésében „A Magyar Rádió története”. A kötet a Történettudományi Intézetben *Ránki György* irányításával készült. Az egyes tanulmányok szerzői: *Boros Zsuzsa*, *Gergely András*, *Glatz Ferenc*, *Stier Miklós*, *Szász Zoltán* és *Vida István*.

Márkus László szerkesztésében került kiadásra a „Nem engedélyezem! A cenzurabizottság dossziéjából” c. forráskiadvány.

A Gondolat Kiadó közreadta a „Világtörténet képekben” második kötetét, melynek szerzői *Hanák Péter*, *Márkus László*, *Ormos Mária* és *Ránki György* voltak.

Megjelent *Bartha Antal* „Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries” c. monográfiája.

Bővített kiadásban, másodsor került az olvasóközönség elé *Györffy György* szerkesztésében „A magyarok elődeiről és a honfoglalásról” című kötet.

Szeptember 3–9. között Bochumban nemzetközi technikátörténeti kollokvium zajlott le, amelyen részt vett és előadást tartott *Heckenast Gusztáv*.

Az NDK Tudományos Akadémiájának Irodalomtörténeti Intézete szimpóziumot rendezett szeptember 8–12-én Berlinben, melynek célja az 1976 októberében az UNESCO szláv projektuma keretében sorra kerülő konferencia előkészítése volt. Az ülésre *Niederhauser Emil* utazott ki.

A linzben minden év szeptemberében megrendezésre kerülő nemzetközi munkásmozgalomtörténeti konferencián idén is *Jemnitz János* és *Mucsi Ferenc* vett részt, s mindketten referátumot is tartottak.

Szeptember 17-én utazott tíz napra Skandináviába *Ránki György*. Svédországi és dániai egyetemeken tartott előadásokat; Stockholmban átadta a most induló „Svéd—magyar történeti tanulmányok” c. sorozat megjelent első füzetét.

A Lengyel UNESCO Bizottság szervezésében október 20–22-én Varsóban ülészakot tartottak a második világháború befejezésének 30. évfordulója alkalmából. Intézetünket *Juhász Gyula* képviselte.

Október 20–22-én *Bartha Antal* részt vett Novoszibirszkben a „Szbériai és határos területek műveltségeinek korrelációja” c. témakörben rendezett konferencián.

Granasztói György november 4-én előadást tartott a — két francia történésszel közösen kidolgozott — statisztikai-kartográfiai eljárásról a leuveni Workshop on Quantitative Economic Hystoryban.

Mucsi Ferenc november 23–29. között Jugászláviában járt. Belgrádban részt vett a Marković-emlékülésen és előadást tartott „Svetoazar Marković és a magyarországi szocialista mozgalom” címmel. Novi Sad-on egy doktori disszertáció opponenseként működött közre.

A Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében *Kolossa Tibor*, *Nagy József* és *Várady Géza* töltöttek 2–2 hetet Csehszlovákiában.

Pók Attila a Szovjetunióban járt 2 hetes egyezményes úton. *Mucsi Ferenc* szeptember 25. és október 15. között tartózkodott Jugoszláviában a Szerb Tudományos Akadémiával fennálló megállapodás alapján.

Spira György a zágrábi egyetem Horvát Történeti Intézetével való kutatócsere keretében december 8–20. között Jugoszláviában folytatott levéltári kutatásokat.

Sándor Pál július 7. és augusztus 25., *Somogyi Éva* pedig október 1. és november 30. között volt Bécsben a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként.

Az Intézet és az Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut közötti kétoldalú megállapodás értelmében *L. Nagy Zsuzsa* szeptember 29.—október 12., *Glatz Ferenc* pedig december 1–19. között tartózkodott Ausztriában kutatóúton.

Az MTA és az École des Hautes Études en Sciences Sociales közötti tudományos együttműködési egyezményben biztosított ösztöndíjjal négy munkatársunk: *Ádám Magda*, *Boros Zsuzsa*, *Jemnitz János* és *Kosáry Domokos* töltött 2–2 hónapot Franciaországban.

Márkus László június 27-én, *Tilkovszky Loránt* szeptember 1-én kezdte meg 3 hónapos NSzK-beli DAAD-ösztöndíjas útját.

Szabó Dániel szeptemberben utazott féléves NSzK-beli tanulmányútra a mainzi Institut für Europäische Geschichte által biztosított ösztöndíjjal.

A svéd—magyar kulturális csere-egyezmény keretében *Juhász Gyula* szeptember 17—27. között Svédországban tartózkodott.

A British Council ösztöndíjával szeptember 16. és december 13. között az oxfordi St. Anthony's College vendége volt *Varga F. János*.

*

A. J. P. Taylor, az oxfordi egyetem professzora szeptember 12-én előadást tartott az Intézetben a második világháború kérdéseiről. Szeptember 22—27. között az MTA különmeghívottjaként járt Magyarországon *Friedrich Prinz*, a saarlandi egyetem professzora. Szeptember 26-án „A Monarchia történetének 1848 utáni problémái” c. témakörrel tartott előadást Intézetünkben.

V. P. Susarin, a moszkvai Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet munkatársa augusztus 25-én kezdte meg egy éves munkavállalás jellegű tanulmányútját.

Szeptember 17-én érkezett 3 hetes egyezményes útra *A. Porteanu*, a bukaresti N. Iorga Intézet tudományos munkatársa.

Joachim Petzold, a berlini Zentralinstitut

für Geschichte osztályvezetője október 6-án kezdte meg 2 hetes tanulmányútját, *H. H. Müller* és *H. Harnisch*, a Gazdaságtörténeti Intézet munkatársai pedig november 19—27. között tartózkodtak Magyarországon a két akadémia közötti egyezmény keretében.

Októberben 3 hétig Budapesten folytatott kutatómunkát *Ulla Wikander* svéd történész.

November 3-án az uppsalai egyetem fiatal kutatói felkeresték az Intézetet, ahol néhány munkatársunk részvételével konzultációs megbeszélésre került sor.

M. Csáky, a bécsi Történeti Intézet munkatársa és *R. Sandgruber* egyetemi tanársegéd 1—1 hónapig tartózkodott Magyarországon, *H. Haselsteiner* pedig december 3—20-ig volt itt tanulmányúton. A Lengyel és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében három lengyel vendéget fogadtunk: *J. Leskiewicz* és *A. Gradowska* 2—2 hetet, *H. Donath* 8 napot töltött Budapesten.

Akadémiaközi megállapodás alapján a következő csehszlovák kutatók tartózkodtak Magyarországon 2—3 hetes tanulmányúton: *R. Marsina*, *J. Vozár*, *P. Hapák*, *M. Šmerda*, *M. Vypíjalová*, *M. Suchý*, *M. Bokesová-Uheřová*, *M. Markus*, *V. Sedlák*, *A. Špiesz*.

РЕЗЮМЕ

И. Диосеги: Начало карьеры Дюлы Андраши и его приостановка

В вступительной части статьи рассматриваются внешнеполитические стремления австро-германов, венгров и славян после франко—прусской войны, попытка Хоенварта, а также условия назначения Андраши министром иностранных дел. В связи с началом карьеры Андраши подробному анализу подвергается протокол военно-политического совещания февраля 1872 г. и этот документ рассматривается как вступление к антирусскому внешнеполитическому военно-политическому курсу. В дальнейшем автор статьи рассматривает внешнеполитические отношения поворота курса в феврале и анализирует шаги по созданию антирусского союза. Автор указывает на условия, которые воспрепятствовали успешному осуществлению такой союзнической политики и заставили Андраши к принятию комбинации Бисмарка о триализме вместо антирусского союза. Вторая часть статьи посвящена австро—русским, австро—турецким, австро—балканским и австро—итальянским отношениям периода 1873—1875 гг. Автор здесь приходит к заключению, что в отношении Балкан внешняя политика Австро-Венгрии придерживалась триалистической политики. Детальному анализу подвергается формирование австро-германских отношений и доказывается, что Андраши в ряде случаев сохранил свою отдельность и в отдельных случаях выступил против германских стремлений. Внешняя политика Австро-Венгрии, стремившаяся к созданию равновесия, особенно сильно проявилась в период кризиса *Krieg in Sicht* 1875 г. Автор приходит к выводу, что Андраши, который поневоле принял политику триализма, летом 1875 года считал эту комбинацию единственной возможной рамкой и пока не хотел изменить политику монархии по отношению к союзникам.

З. Сас: Дело румынских школ в Брашове в национальной политике конца XIX в.

В период после соглашения 1867 г. венгерские правительства сознательно ограничивали политическую организацию, национальные стремления не венгерских народов Венгрии. Однако либеральное общественное мнение и правопорядок эпохи не делали возможным ни интенсивную мадьяризацию, ни лишение национальностей их культурных учреждений, вернее служившего этим целям имущества.

В числе средних школ Румынцев Трансильвании в отношении содействия румынского национального самосознания и подготовки кадров национально настроенной интеллигенции центральное место занимала основанная в 1850 г. в Брашове румынская гимназия и связанные с ней другие школы. С 1861 г. гимназия получала регулярную субвенцию от румынского правительства, сумма которой впоследствии несколько раз была повышена. В годы после соглашения как бухарестское, так и (в течение некоторых лет) будапештское правительство поддерживало школы православной румынской епархии в Брашове. Согласно либеральным взглядам венгерские правительства считали естественным, что говорящие на том же языке, несмотря на государственные границы, поддерживают друг друга в культурном отношении и материально, включая даже государственную субвенцию. Субвенция из Бухареста несколько раз попала в Брашов посредством венгерского правительства, на чем оно настаивало. Таким образом венгерское государство признало право румынского государства поддерживать румынские учебные заведения в Венгрии. Вследствие ухудшения отношений между правительством и национальностями венгерские государственные деятели с 1875 г. изменили свою позицию и запретили использование заграничных субсидий. Однако Брашовская румынская гимназия продолжала в течение следующих 20 лет получать — полусекретно — субвенцию.

Предлагаемая статья рассматривает в первую очередь деятельность правительства Банфи (1895—1899) в этом отношении. Банфи создал в рамках президиума министерского совета т. наз. сектор по делам национальностей, чтобы руководить насильственной национальной политикой в рамках комитатской администрации. Частью этой национальной политики нового типа являлась попытка воспрепятствовать всем политическим и культурным субвенциям из Румынии. Путем министерства иностранных дел правительство добилося того, что правительство Стурдза прекратило все культурные субвенции. Однако в деле Брашовских школ правительство Банфи пришлось отказаться от этого. Вековые связи румынской епархии с Мунтенией и с Молдавией делали возможным легализировать секретную помощь в виде вознаграждения частного-правового характера. Из соображения внешней и внутренней политики правительство Банфи должно было считаться с этим положением, ввиду того, что сохранение у власти правительства Стурдза было важным с точки зрения союза Румынии с державами Тройственного союза, а также того, что правительство Стурдза поддерживало то крыло румынского национального движения в Трансильвании, которое в это же время считалось венгерским правительством менее опасным. Статья показывает и попытки Банфи путем венгерской государственной субвенции вмешиваться в дела Брашовской гимназии, в случае прекращения субвенции из Бухареста. Это было частью кампании, направленной на усиление мадьяризации школ. Так как вопрос Брашовской школы мог послужить важным средством румынской оппозиции для свержения правительства, дело закончилось соглашением: бухарестское правительство передало в Будапешт румынские государственные займы ценой в 962 500 форинтов, а 4%-овые проценты этой суммы ежегодно передавались венгерским министерством учебного дела Брашовской гимназии.

Принципы этого соглашения были разработаны правительством Стурдза и министерством иностранных дел Австро—Венгрии и приняты Банфи. Осуществление соглашения оказалось делом следующих правительств Кальмана Селла и Г. Гр. Кантакузино.

Брашовская румынская гимназия при поддержке румынского правительства и его оппозиции отстояла свою независимость на основе церковной автономии. Ее положение улегчилось тем обстоятельством, что не было возможным добиться согласия между венгерскими националистическими стремлениями и внешне-политическими интересами Австро—Венгрии, а также тем, что внутренние противоречия венгерских господствующих классов также предлагали известные возможности маневрирования национальностям в защиту их национально-культурных интересов. Это иллюстрируется на примере Брашова.

Автор показывает ход и политические мотивы соглашения припомощи дипломатических документов.

Л. Шоймош: Исследования и использование важнейших средневековых источников по местной истории

Большое количество изданий по местной истории, вышедших в свет за последние полтора-два десятилетия, свидетельствуют о том, что в соответствии с принципом социалистического патриотизма общество выдвигает все возрастающие требования к местной истории и наряду с ознакомлением с прошлым страны все более широкие слои населения интересуются судьбой их родной деревни или города. Как бы интерес общечеловечности к прошлому родной земли ни был отраден, надо признавать, что научный уровень трудов по местной истории больше зависит от эрудиции историка, чем от требования и побуждения общества. Настоящий уровень трудов по местной истории выдвигает необходимость расширения специальных знаний историков. С этой целью автор составил методическое руководство исследований, в котором он рассматривает исследование и использование важнейших средневековых источников местной истории.

В соответствии с требованиями общества автор считает, что главная задача отрасли истории средних веков, занимающейся местной историей, заключается в том, чтобы она разработала средневековую историю существующих и сегодня местностей. На практике это исследование означает, что историк должен раскрыть прошлое всех разрушенных и сохранившихся поселений, находящихся в окрестности выбранного поселения. Так как поселения средневековой Венгрии представляли собой село (*villa*) и сельский городок (*oppidum*), местная историография по истории средних веков рассматривает в первую очередь историю сел и сельских городков.

Среди различных средневековых источников местной истории упомянутое методическое руководство посвящено двум выдающимся группам источников; письменным

памятникам и ономастике. В ходе своей работы историк местной истории использует, в большинстве случаев, 10 важнейших типов средневековых письменных памятников. Это — привилегии, урбарии, податные списки, жалованные грамоты (*litterae donationales*), отдельные грамоты (*litterae divisionales*), далее *litterae metales*, *litterae adiudicatoriae*, *litterae missiles*, *inventarium*, *testamentum*. Автор статьи подробно излагает 10 различных по содержанию типов источников, их историческое использование.

Вследствие скудности материала средневековых источников важными источниками для местной истории являются личные имена и названия местностей, появляющиеся в письменных памятниках. Из личных имен можно сделать вывод относительно профессии, бывшего местожительства и этнического характера данного лица. Непрерывность и порывание населения поселений отражается в изменении антропонимии, а генеалогическое сочетание личных имен с открытием родственных связей дает освещение фона карьеры семьи.

Названия местностей свидетельствуют главным образом о жителях, владельце или собственнике местности, о ее хозяйственных функциях и важнейших строениях, ее делении или разрушении. Автор излагает важнейшие типы названий местностей и время их возникновения. Благодаря тому, что топонимия названий местностей определяет во время рамки возникновения отдельных типов названий местностей, она оказывает незаменимую помощь в познании ранней истории поселений, определении времени возникновения местностей. Автор изучает проблемы идентификации имен и локализации, занимается оспорируемыми вопросами использования названий местностей, решение которых он ожидает от совместных усилий археологии, истории и языкознания.

По методическому руководству надо продолжать расширять архивное исследование, следующее за разработкой исторической литературы и источников. Минимум архивного исследования состоит в том, чтобы историк местной истории рассмотрел архив тех лиц, которые владели выбранным поселением в средневековье и в новое время, а также — если есть таковой — архив самого поселения. Многостороннее раскрытие прошлого, однако, требует намного больше этого.

В Венгрии значительная часть средневековых источников возникла в ходе деятельности по заверительным местам (*loca credibilia*) капитулов и конвентов, а также комитатских властей и изданные ими источники сохранилось в материалах различных архивов. Ввиду того, что деятельность всех *loca credibilia* и комитатских властей ограничилась определенным краем, на основе положения и раньше познававших источников данного поселения можно установить, что в его делах которые из заверительных мест и комитатских властей были компетентными. Посредством архивных пособий исследователь может регистрировать издания данного заверительного места и комитатских властей. Изучение этих изданий может способствовать раскрытию средневековой истории не только данного поселения, но и большего края. Изучение источников, всесторонне освещающих средневековую жизнь, содействует многостороннему показу прошлого данного поселения, преодолению узкого провинциализма и может обеспечивать разработку ряда новых проблем. Публикация же ученных изданий компетентных заверительных мест и комитатских властей в форме библиографии облегчает работу не только историков, занимающихся средневековой историей местностей, но и всех исследователей средних веков.

Я. Я. Варга: Имена сервиентов, несших военную службу во владениях крупных землевладельцев Баттьяни (XII—XIII вв.)

В Задунавье XVII—XVIII вв. местные дворяне, а также дворяне, бежавшие сюда из областей, захваченных турками, часто переходили на службу к магнатам. Становясь сервиентами магнатов и состоятельными среднепоместных землевладельцев и в качестве таковых принимая на себя обязательство нести военную службу, они защищали западные окраины страны. При этом они одновременно выполняли задачу обороны родины и обеспечивали собственное существование.

В крупных земельных владениях магнатского рода Баттьяни дворяне, исполнявшие военную службу, часто наряду с жалованием, размер которого определялся договорами с землевладельцами, получали за их службу дворянские наделы или части таких наделов. Если господин жаловал такие владения навечно, то он напоминал сервиенту о его верной службе и в качестве вознаграждения передавал ему владение или его часть безвозвратно, на вечном праве, то есть и его наследникам. Тем самым одновременно господин обеспечивал своему стороннику беспрепятственное обладание имением, а затем этого сервиента вводили во владение пожалованным ему имением.

Многие сервиенты пользовались пожалованиями на вечном праве, вследствие чего часть магнатских имений попала в чужие руки. Чтобы приостановить этот процесс, магнаты использовали свое влияние на сервиентов, применяли законные средства и не останавливались перед осуществлением насильственных мер. Так что магнат сумел завоевать себе более выгодные позиции в постоянной борьбе с мелкими землевладельцами. Пожалования на вечном праве составляли лишь одну из частей землевладения сервиентов. Другой его частью были владения, полученные от предков, купленные на вечном праве и взятые в залог, а также земли, захваченные в ходе создания домениальных хозяйств. Чаще всего использовались для вознаграждения сервиентов за их службу земли, взятые в залог. Их значение в XVII в. в сильной степени выросло. Сам сервиент также мог выступать в качестве залогодержателя и залогодателя. Он являлся равноправной стороной и по отношению к господину, и по отношению к другим лицам во всех случаях, кроме судебных процессов. Хотя одним из мотивов отдачи в залог было получение денег, магнаты жаловали дважды и трижды заложенные земли, используя их таким образом, чтобы привязать несколько поколений семей сервиентов к своим владениям. Благодаря этому магнаты обеспечивали, с одной стороны, целостность их владений, а с другой — создавали постоянный слой военачальников своего частного войска. Исследование дел об отдаче земель в залог позволило выяснить, что существовали большие различия среди дворян, состоявших на службе у магнатов, и что в семьях этих дворян передавались по наследству те узы, которые связывали их с магнатами.

Слой сервиентов, как и магнаты, создавал свои домениальные хозяйства. При этом сервиенты использовали те же средства, которыми пользовались и магнаты. Хозяйства сервиентов, несмотря на их скромные возможности, хорошо использовали конъюнктуру рынка западных областей страны. Об этом свидетельствует пример домениального хозяйства в комитате Шопрон, принадлежавшего Ференцу Калди II — начальнику полевого и придворного войска Криштофа Баттьяни II.

Землевладение сервиентов XVI—XVII вв., как и сам институт службы дворян в частном войске магнатов, было порождением эпохи турецкого завоевания. Оно было создано необходимостью защиты страны. С изгнанием турок оно исчерпало свои функции, и в XVIII в. мы его уже не находим.

М. Скотт Эдди: Кому на пользу? Протекционистская политика Венгрии и дуалистической монархии

Новым вкладом в дискуссию историков относительно прибылей и убытков стран-участниц австро—венгерской таможенной унии явилось мнение, высказанное недавно Петером Ханаком, который показал на основе индексов цен, составленных Центральным Статистическим Управлением, что относительные тенденции движения цен были значительно благоприятнее в эпоху дуализма для Венгрии, нежели для Австрии. В противоположность этому мнению автор статьи утверждает, что эти индексы цен весьма неполны, и поэтому можно с полным правом поставить под сомнение сделанный на их основе вывод. В данной статье автор пытается использовать новый метод исследования, который позволяет учесть все категории вывозимых и ввозимых товаров и определить с помощью ЭВМ величину прибыли или убытка венгерских экспортёров. Основные результаты проведённого автором исследования состоят в следующем:

В течение времени, относительно которого мы располагаем достоверным данными (1882—1913), баланс экспорта и импорта складывался явно не в пользу венгерских экспортёров: они лишились сумм, составлявших по крайней мере 2—8 процентов все стоимости экспортируемых ими товаров. Значительно более среднего уровня потерь составляли потери производителей сельскохозяйственной продукции, поставлявших её на вывоз. Но распределялись эти потери неравномерно: со второй половины девяностых годов девятинадцатого века таможенная политика монархии фактически поддерживала экспортёров зерна вместо того, чтобы область их налогом. Судя по этому факту, а также по другим данным, крупные землевладельцы извлекали прибыль благодаря такой политике, которая в сильной степени задевала интересы мелкого крестьянства. Обнаруживается также поразительное сходство с отношениями, существовавшими в Германии.

SUMMARIES

I. Diószegi: How Andrassy's political career started and stopped short in the years 1871—75

The introductory passages of the paper show us the Austro-German, Hungarian and Slav efforts in foreign policy in the period after the French-Prussian war, deal with the Hohenzollern attempt, and introduce the circumstances of Andrassy's nomination for the post of the Minister of Foreign Affairs. Speaking of the start of his career the author analyses in detail the minutes of the military-political meeting of February 1872, interpreting it as the overture of the issuing anti-Russian trend in foreign policy.

In the following the author analyses the political consequences of this turn and the steps towards an anti-Russian alliance. He calls attention to those circumstances which prevented the success of such an alliance policy and forced Andrassy to accept the idea of the alliance of the three emperors instead of the anti-Russian one.

The second part of the paper is devoted to the Austro-Russian, Austro-Turkish, Austro-Balkan, and Austro-Italian relations of 1873—1875. It comes to the conclusion that the Austro-Hungarian foreign policy regarding the Balkans in these years was guided by the principles of the "three emperors policy" in most part. The author deals with the formation and changes of the Austro-German relations in detail, and points out that Andrassy managed to preserve his detachment in many cases, and even turned against the German efforts at times. The Austro-Hungarian foreign policy wanting to create balance was exceedingly conspicuous in the period of the 1875 crisis "Krieg in Sicht?". The paper concludes that Andrassy, though he had adopted the "three emperors policy" unwillingly at first, thought it to be the only possible one in the summer of 1875, and did not want to alter the monarchy's policy of alliance for the time being.

Z. Szász: The Rumanian schools in Brashov: a problem of the nationalities-policy at the end of the last century

During the period following the 1867 Compromise the Hungarian governments consciously strove to restrict the non-Hungarian people's national aspirations and political organizations. The liberal atmosphere and laws of the period, however, allowed neither for systematic "magyarization", nor for depriving the nationalities of their own cultural institutions, and of properties needed for their maintenance.

The Rumanian secondary school founded in 1850 in Brashov, one of the few in Transylvania, had a role of prime importance in the education of a nationally self-conscious intelligentsia. From 1861 on, the Rumanian government regularly supported the school, several times raising the amount of the donation. During the years following the Compromise, both the Bucharest and the Budapest governments sent aid to the Rumanian schools in Brashov maintained by the Greek Orthodox Church. The liberal Hungarian governments thought it only natural that Bucharest should subsidize Rumanian culture even across national boundaries, and frequently insisted on being the one to pass on to Brashov the subsidy sent by Bucharest. The Hungarian government thereby recognized the right of the Rumanian state to support Rumanian education in Hungary. When, however, the relationship between the government and the nationalities took a turn for the worse, Hungarian statesmen became less open-minded: the acceptance of foreign aid was forbidden in 1875. Nevertheless, for the next 20 years the Rumanian secondary school in Brashov continued to receive Bucharest's more or less clandestine support.

The study deals primarily with the related activities of the Bánffy government (1895—1899). Bánffy was the one who founded a "nationalities department" to coordinate and direct

the counties' own aggressive measures against the nationalities. Part of this new nationalities-policy was to obstruct all political and cultural subsidies coming from Rumania. Bánffy did, in fact, succeed in having the Foreign Ministry persuade the Sturdza government in Bucharest to cease sending all cultural aid. In the case of the Brashov schools, however, the Bánffy government had to give in. The Rumanian Church which ran the school used its centuries of contacts in Muntenia and Moldavia to have the theretofore secretly sent aid legalized under civic law. For both domestic and foreign policy reasons, Bánffy had to let it go at that. It was important that Sturdza stay in power for the treaty tying Rumania to the Triple Alliance to remain in effect; furthermore, Sturdza was supporting the faction of Transylvanian Rumanian nationalists that the Hungarian government then considered the less dangerous. The study also outlines the steps Bánffy took to try to get the Brashov school to accept aid from the Hungarian government in order that he should then be able to claim say in the school's affairs. For Bánffy attached significance to the Bucharest aid primarily because he hoped that without it, the school would be compelled to accept the Hungarian government's aid — and submit to its supervision. The entire issue was part of his campaign to intensify the "magyarization" of the schools. But, when the Rumanian opposition tried to use the Brashov school issue against Sturdza, Bánffy accepted the compromise solution already mentioned: the Bucharest government transferred 962,500 forints of Rumanian bonds to Budapest; the Hungarian Ministry of Education then yearly sent its 4% interest, 38,500 forints to the Brashov secondary school.

The principle of the agreement had been worked out by the Sturdza government and the Foreign Ministry of the Austro-Hungarian Monarchy. Bánffy was the one to accept the principle — but it was left to the two successor governments — that of Kálmán Széll and G. Gr. Contacuzino — to put it into practice.

With the help of the Rumanian government and its opposition the Rumanian secondary school in Brashov had defended its independence in the name of church autonomy. Its task was facilitated by the fact that Hungarian nationalism and the Monarchy's foreign policy objectives clashed on the Rumanian issue; and the conflicts within the Hungarian ruling class itself always gave the nationalities a certain freedom of movement in the defence of their national and cultural interests. The case of the Brashov school, discussed in this study, well illustrates this.

The author relies on sources from the diplomatic archives in his outline of the motives and preliminaries of the agreement.

L. Solymosi: Research and exploitation of the more important medieval sources of local history

The great number of publications in local history in the last one decade and a half or so indicates that, in concordance with the principle of socialist patriotism, an ever growing interest is present in our society towards local history, and that ever broader masses are interested not only in the history of the country, but also in that of their own homeland — a town or village. However welcome this newly developed social interest may be, we must admit that the level of works on local history depends much more on the qualification of their authors than on the demands and support of society. The present level of these works demands an improvement in the knowledge and professional skill of our local historians. The author of the present article wants to help this process by offering guiding principles of methodology in connexion of the research and use of medieval sources in local history.

Similarly to the social demands, the author thinks that the most important task of medieval local history is the research of the history of localities of the Middle Ages existing today. This practically means that the historian must deal with all medieval settlements — demolished or still existing — on the confines of the town or village he has chosen for examination. As the majority of the settlements in medieval Hungary were villages (*villa*) and village towns (*oppidum*), medieval local history should concentrate primarily on these.

This guide in methodology deals mainly with two outstanding groups of sources: the written ones and the proper names. The local historian makes use mostly of ten more important types of medieval written sources. These are the following: charters, urbaria, tax rolls, deeds of gift (*litterae donationales*), charters of class (*litterae divisionales*), charters of field (*litterae metales*), letters of judgement (*litterae adiudicatoriae*), private letters (*litterae missiles*), inventories (*inventaria*), and wills (*testamenta*). The author gives a detailed picture of all these types, dissimilar in character, of their source value and application in history.

Owing to the scarcity of medieval sources, proper names and place names found in the written ones provide a most important source. Proper names allow us to draw conclusions as

to the occupation, home and ethnic group of the persons in question. The changes in the neme material reflect the continuity or discontinuity among the inhabitants of a settlement, while the genealogical study of the personal names reveals the network of kinship and the background of the family careers.

Place names provide data primarily on the inhabitants, owners or proprietors of a settlement, its economic role, significant buildings and institutions, its division into several parts and its decay. The author introduces to us the most important types of place names and the date of their coming to existence. The typology of place names, by giving the time limits of certain types, helps a lot in the research of the early history of the settlements and in fixing the date of their birth. The author also deals with the problems of name-identification and localization, the obstacles in the employment of place names in history, the solution of which he hopes to be brought by a cooperation of archaeology, history and linguistics.

According to the opinion expounded in the methodological guide, the study of the archival material — which normally follows the one of the already existing literature on the subject and that of the source publications — should be extended. The minimum of archival research is to study the archives of the medieval owners and that of the settlement itself, if such an institution existed at all. The manysided research of the past demands, however, much more than this.

Many of the medieval Hungarian written sources have come about through the activity of the chapters and convents at the *loci credibili*, and that of the county authorities. Their documents were preserved in several different archives. As the activity of a *loca credibilia* or a county authority was restricted to a certain district or territory, the location and sources of settlement found earlier helps us to find out, which *locus credibilis* and county authority it was subject to. The historian can then make notes of the publications or documents of this *locus credibilis* and county authority with the help of the archival studyaids, the thorough study of which promotes the research not only of the given settlement, but also that of the medieval history of the whole territory. The knowledge of the sources throwing light on nearly all aspects of medieval life makes a manysided introduction of the settlements past possible, helps in fighting down narrow-minded provincialism, ensures the elaboration of new themes, while the publication of the documents of the competent *loci credibili* and county authorities in a repertory-like form makes the work not only of the medievalists but also of the students of other periods easier.

J. Varga J.: The estates of servientes doing military service on the Batthyány latifundium in the 16—17th centuries

Many nobles running away from the Turks and also those living permanently in the region entered the service of landlords in Transdanubia in the 16—17th centuries. The demands of the age as to the defence of the country and of their own security culminated in one point: in the necessity of entering into military service as *servientes* of landlords or wealthy medium landowners and defending the western part of the country.

The noblemen soldiering on the Batthyány estate usually got a demesne or an allotment for their service beside their pay. When granting a hereditary property, the lord remembered the faithful service of his servants and as a reward granted to them and to their heirs an irrevocable right to the property. At the same time he secured his followers quiet enjoyment and put them in possession. Many *servientes* were rewarded like that, consequently part of the landlord's property fell into strange hands. In order to stop this process, the landlord did not refrain from violence beside his influences exerted on the *servientes* and the application of lawful means. Thus in the struggle between the big landlords and the smaller landowners it was the former who got the upper hand. These grants of property formed only part of the property of the *servientes*. The other part consisted of the ancestral landed property bought or rented as continuing inheritance and the land occupied in the course of the formation of the manors. The reward of the *servientes* described above was the closest to the pledges gaining special significance in the 17th century. The *serviens* could be either creditor or debtor and had equal rights with his landlord and any body else in any case except for acting as judge in legal matters. Although putting something in pledge usually served for making money, the landlords made the hereditary pledges suitable for tying generations of *servientes* to the large estate, ensuring by this the condition of their land on the one hand, and a permanent layer of military leaders for their private armies on the other.

Examining the pledge cases we found that there were great differences among the nobles in military service, and that their relations to the landlords' families were handed down to their sons.

The *serviens*-layer participated in the formation or foundation of the manors with means similar to those of the barons. Their farms — though smaller and with more modest possibilities — benefited from the marketing conditions of the western part of the country, as can be seen in the Sopron country manor of Ferenc Káldy II, leader of the personal guard and yeomanry in the service of Kristóf Batthyány II.

The *serviens* estate in the 16—17th centuries — and the whole institution of this kind of service — was a product of the period of the Turkish occupation, was created by the demands of home-defence. By playing a great part in driving the Turks out of the country it fulfilled its role in history and cannot be observed in the 18th century any more

Eddie M. Scott: Cui bono? Hungary and protectionism in the dual Monarchy

The controversial historical debate concerning the benefits and costs of membership in the Austro-Hungarian customs union has recently been enriched by a contribution by Péter Hanák, who — using price indexes constructed by the Central Statistical Bureau—shows that relative price movements favoured Hungary more than Austria throughout the era of the Dual Monarchy. This paper shows however, that the price indexes are seriously deficient, and the conclusion is therefore very questionable. An alternative methodology is presented, which allows all categories of exports and imports to be included in the analysis and which can, with the aid of a computer, estimate the *magnitude* of benefits or costs to Hungarian exporters. The main conclusions are as follows: Throughout the period for which reliable foreign trade data are available (1882—1913), the terms of trade were consistently biased against Hungarian exporters, amounting to a “tax” of at least some 2—8% of the value of their total exports. Agricultural exporters were considerably more disadvantaged than exporters in general, but the burdens were not equally shared: In fact, after the mid-1890s, grain exporters were actually *subsidised*, rather than taxed, by the trade and tariff policies of the Dual Monarchy. From this and other evidence, it seems clear that large-estate owners benefited while small farmers were heavily burdened by these policies. The parallel to the German case is quite striking.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>И. Диосеги</i> : Начало и приостановка карьеры Андраши	1
<i>З. Сас</i> : Вопрос о румынских школах в городе Брашов в политике по отношению к венгерским народам в конце девятнадцатого века	35
<i>Ф. Глатц</i> : Культ истории и историография (Размышления о работе Дьюлы Секфю «Изгнанный Ракоци»)	64

СООБЩЕНИЯ

<i>Я. Я. Варга</i> : Имена сервиентов, несших военную службу во владениях крупных землевладельцев Баттьяни (XVII—XVIII вв.)	102
<i>Л. Шоймоши</i> : Исследование и использование важнейших средневековых источников по истории отдельных местностей	123
<i>М. Э. Скотт</i> : Кому на пользу? Протекционистская политика Венгрии и дуалистической монархии	156

РАБОТЫ, НАПИСАННЫЕ В ХОДЕ ПОДГОТОВКИ НОВОГО СВОДНОГО ТРУДА ПО ВЕНГЕРСКОЙ ИСТОРИИ

<i>С. Казимир</i> : Материалы об изменении цен и арендной платы в XVI и XVII вв.	167
---	-----

ПУБЛИКАЦИИ

Список участников «Кружка Галлилея» (подготовил к печати <i>Я. Ф. Варга</i>)	211
---	-----

Трибуна историка

<i>Э. Ковач</i> : Историк и общественность	234
<i>Д. Ласло</i> : Историк первобытного общества и общественность	246
<i>Б. Беллер</i> : Историк и ученическая общественность	250

ДИСКУССИИ

<i>Л. Маккаи</i> : Феодализм и его первоначальные особенности в Европе	257
<i>Л. Маркуш</i> : Литература и контрреволюция	278

ОБОЗРЕНИЕ

Древнейшая история венгерского народа (Обсуждение рукописи <i>А. Барты</i>) (<i>Г.</i>) ...	284
Русское резюме	307

CONTENTS

STUDIES

<i>I. Diószegi</i> : How Andrassy's political career started and stopped short in the years 1871—1875	1
<i>Z. Szász</i> : The cause of the Brashov Roumanian schools in the policy concerning the nationalities in the late 19th century	35
<i>F. Glatz</i> : Gyula Szekfű (part 2.)	64

SHORTER CONTRIBUTIONS

<i>J. J. Varga</i> : The estates of servientes doing military service on the Batthyány latifundium in the 16—17th centuries	102
<i>L. Solymosi</i> : Research and exploitation of the more important medieval sources of local history	123
<i>M. E. Scott</i> : Cui bono? Hungary and protectionism in the Dual Monarchy	156

PRELIMINARY STUDIES CONCERNING THE NEW SYNTHESIS OF HUNGARIAN HISTORY

<i>St. Kazimir</i> : Contributions to the development of prices and wages in the 16—17th centuries	167
--	-----

WORKSHOP

The list of the members of the Galilei Circle (Published by <i>F. J. Varga</i>)	211
--	-----

FORUM

<i>E. Kovács</i> : The historian and his public.	234
<i>Gy. László</i> : The researcher of prehistory and the public. Contributions to a debate	246
<i>B. Bellér</i> : The historian and his public at the schools	250

DISCUSSION

<i>L. Makkai</i> : Feudalism and its original characteristics in Europe	257
<i>L. Márkus</i> : Literature and counterrevolution	278

REVIEW ARTICLES

The prehistory of the Hungarian people (Debate over a typescript by Antal Bartha) (<i>G</i>).	284
News from the Institute of Historical Research	304
Summary	311

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>I. Diószegi</i> : Abschnitte der Karriere Andrássys	1
<i>Z. Szász</i> : Die Angelegenheit der rumänischen Schulen von Kronstadt in der Nationalitätenpolitik am Ende des Jahrhunderts	35
<i>F. Glatz</i> : Geschichtskultus und Geschichtschreibung	64

BEITRÄGE

<i>J. J. Varga</i> : Militärdienstleistende Servientes auf dem Großgrundbesitz der Batthyánys im 16—17. Jh.	102
<i>L. Solymosi</i> : Die Erforschung und Benutzung der wichtigeren mittelalterlichen Quellen der Lokalgeschichtschreibung	123
<i>M. Eddie Scott</i> : Cui bono? Ungarn und die Schutzzollpolitik der dualistischen Monarchie ..	156

AUS DEN VORARBEITEN ZUR UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE IN 10 BÄNDEN

<i>St. Kazimir</i> : Beiträge zur Entwicklung der Preise und Löhne im 16. und 17. Jahrhundert ...	167
---	-----

WERKSTATT

Die Mitgliederliste des Galilei Vereins (Mitgeteilt von <i>F. J. Varga</i>)	211
--	-----

FORUM

<i>E. Kovács</i> : Der Historiker und sein Publikum	234
<i>Gy. László</i> : Der Urgeschichtshistoriker und sein Publikum	246
<i>B. Bellér</i> : Der Historiker und sein Schülerpublikum	250

DISKUSSION

<i>L. Makkai</i> : Feudalismus und ursprüngliche Charakteristiken in Europa	257
<i>L. Márkus</i> : Literatur und Gegenrevolution in den zwanziger Jahren	278

RUNDSCHAU

Die Urgeschichte des ungarischen Volkes (Debatte über das Manuskript von A. Bartha) ..	284
--	-----

NACHRICHTEN

Nachrichten des Instituts für Geschichtswissenschaft	304
Zusammenfassung in russischer Sprache	307
Zusammenfassung in englischer Sprache	311

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>I. Diószegi</i> : Le début et l'arrêt subit du carrière de Andrassy	1
<i>Z. Szász</i> : Problème des écoles roumaines de Braşov dans la politique monoritaire — à la fin du siècle.	35
<i>F. Glatz</i> : Gyula Szekfű (II ^{ème} partie)	64

COMMUNICATIONS

<i>J. J. Varga</i> : Les propriétés des «servientes» soldats sur la grande propriété des XVI ^e —XVII ^e siècles de la famille Batthyány.	102
<i>L. Solymosi</i> : Recherches et applications des sources médiévales plus importantes de l'histoire régionale.	123
<i>M. E. Scott</i> : Cui bono? Hongrie et la politique économique protectionniste de la Monarchie dualiste.	156

DES TRAVAUX PRÉPARATIFS DE LA SYNTHÈSE HISTORIQUE HONGROISE ENVISAGÉE A 10 VOLUMES

<i>St. Kazimir</i> : Contributions au développement des prix et des salaires aux XVI—XVII siècle	167
--	-----

ATELIER

Liste des membres du «cercle Galilée» (Publiée par <i>J. F. Varga</i>)	211
---	-----

FORUM

<i>E. Kovács</i> : L'historien et son publique.	234
<i>Gy. László</i> : Historien des temps primitifs. Interventions	246
<i>B. Bellér</i> : L'historien et son publique étudiant	250

DISCUSSION

<i>L. Makkai</i> : Féodalisme et caractéristiques originaux en Europe	257
<i>L. Márkus</i> : Littérature et contre-révolution	278

REVUE

La préhistoire du peuple hongrois (Discussion sur le manuscrit d'A. Bartha) (<i>G.</i>)	284
Nouvelles de l'Institut des Sciences historiques	304
Résumé en langue russe	307
Résumé en langue anglaise	311

PÁLYÁZAT

**1976. évi
kutatási jutalmakra**

A Magyar Tudományos Akadémia pályázatot ír ki
a távlati tudományos kutatások terén elért jelentős eredmények
jutalmazására

A pályázaton részt vehetnek tudományos kutatók és egyetemi oktatók, ill. kollektívák, továbbá kutatással foglalkozó más szakemberek függetlenül attól, hogy milyen munkahelyen dolgoznak.

A pályázatban — két évnél általában nem régebbi — nyomtatásban megjelent tanulmánnyal vagy közlésre alkalmas kézirattal (kivételesen kutatási zárójelentéssel) lehet részt venni.

A kutatási jutalom az eredmény jelentőségétől függően egyéni pályázó esetében 5000—15 000 Ft, kutatói kollektívák esetében 6000—35 000 Ft.

Nem részesíthetők a fenti jutalomban:

- az Akadémia tagjai, a kutatóintézetek és egyéb kutatóhelyek igazgatói, a tanszéki akadémiai kutatócsoportok vezetői;
- akik az adott kutatási tevékenységért a munkabéren és járulékain, illetve a már megjelent tanulmány szerzői díján kívül más ellenértékben (kutatási szerződési, szakértői, újtási, szabadalmi díjban, kutatási eredményért kapott külön jutalomban stb.) részesültek;
- kutatási jutalomban már részesített, vagy ezzel kapcsolatban már érdemben elbírált pályamunkák, kivéve ha az elbírálás óta elért számottevő új tudományos eredményt tartalmaznak.

A pályázatnak tartalmaznia kell:

1. A pontosan kitöltött pályázati űrlapot (beszerezhető: az MTA Tudományos Testületi Titkárságán Bp. V., Münnich F. u. 7. sz. alatt, az egyetemek rektori hivatalaiban, továbbá akadémiai és ipari kutatóintézetekben).

2. A kutatási eredményt tartalmazó tanulmányt (közlésre alkalmas kéziratot). Szükség esetén a kutatások gondozásáért felelős tárcák koordináló bizottságai adnak felvilágosítást arra nézve, hogy az adott pályamunka, tematikája alapján melyik főirányhoz, illetőleg kutatási területhez tartozik.

A pályázatot (tanulmányt és pályázati űrlapot) 1976. május 30-ig kell a kutatóhely vezetőjéhez benyújtani, aki a pályázati űrlapra felvezeti szakvéleményét, és a pályázatot június 15-ig továbbítja az Akadémia Tudományos Testületi Titkárságának.

Az előírt határidő után, vagy hiányosan, továbbá nem kellően rendezett alakban benyújtott pályázatok nem vehetők figyelembe. A már benyújtott pályázati anyagot kiegészíteni vagy módosítani nem lehet.

A kutatási jutalmak kiosztására december hó második felében kerül sor.

A kutatási jutalomban részesített pályamunkákat az MTA — főirányért felelős tárcavélemények figyelembevételével — szabadon hasznosíthatja.

Budapest, 1976. március hó 1.

A Magyar Tudományos Akadémia
Elnöksége

A pályázatra kiírt kutatási területek:

Országos szintű kutatások terén

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. Szilárdtestek kutatása
2. Az életfolyamatok szabályozásának mechanizmusa
3. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata
4. A szocialista vállalat

A NEHÉZIPARI MINISZTERIUM gondozásában

5. Biológiaiailag aktív vegyületek kutatása

AZ OKTATÁSI MINISZTERIUM gondozásában

6. A köznevelés fejlesztését szolgáló pedagógiai kutatások

Tárcaszintű kutatások terén

(amelyek nem azonosak az országos főiránnyal)

A BELKERESKEDELMI MINISZTERIUM gondozásában

1. Lakossági fogyasztási, keresleti tendenciák
2. A kereskedelem fejlesztésének hosszútávú koncepciója
3. Vállalatok, szövetkezetek szervezetének és tevékenységének racionalizálása

AZ EGÉSZSÉGÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. Számítástechnika alkalmazása az orvostudományban és az egészségügyben
2. A lakosság védelme a természetes és mesterséges környezet (bioszféra) káros hatásaitól (főleg orvosi vonatkozásban)
3. Perinatalis mortalitás csökkentésére irányuló kutatás
4. Transzplantációs munkálatok kutatása
5. Társadalom- orvostudományi kutatások
6. Daganatok ethiopathogenesise és terápiája
7. Sérülések pathológiája és ellátása
8. Radioizotópok orvosi alkalmazása
9. Genetikai kutatások

A KÖZPONTI FÖLDTANI HIVATAL gondozásában

1. Az ország természeti erőforrásainak kutatása és feltárása

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL gondozásában

1. Társadalmunk rétegződésének alakulása és az életmód változása
2. Az ország népességi helyzetének vizsgálata, a népesedéspolitikai demográfiai alapjainak kidolgozása

ORSZÁGOS TESTNEVELÉSI ÉS SPORTHIVATAL gondozásában

1. A népesség fizikai erőnlétének fejlesztése és fenntartása a testkultúra eszközeivel

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. A számítástechnika alkalmazásai (kivéve az orvostudományi alkalmazások)
2. Az ember természeti környezetének védelme (főleg a bioszféra megváltozása szempontjából)
3. Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése; javaslatok a továbbfejlesztésre
4. A világgazdaság fejlődési tendenciái, különös tekintettel a népgazdasági tervezés szempontjaira
5. A tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat a kapitalizmus és szocializmus viszonyai között. (A tudományos-technikai forradalomra való felkészülésünk tudományos megalapozása.)
6. A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a felszabadulás óta
7. A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai
8. Gazdasági fejlődésünk üteme, összefüggésben a népgazdasági szerkezet alakításával és a munkaerőhelyeztetel
9. A világgazdaságban végbemenő folyamatok és hatásuk a magyar népgazdaságra
10. A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete
11. A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei és fejlődési tendenciái
12. A szocialista demokrácia (pártdemokrácia, választási rendszerünk, üzemi és munkahelyi demokrácia, közéletiség)
13. A szocialista tudat fejlődése
14. A pártosság, népiség, realizmus időszervi kérdései a hazai és a nemzetközi irodalom, valamint a szocialista művészet fejlődésének hazai tapasztalatai alapján

A MEZŐGAZDASÁGI ÉS ÉLELMEZÉSÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. A növénytermesztés ökológiai alapjainak, a kemizálás és biológiai alapösszefüggéseinek kutatása
2. A vízgazdálkodás alapössze ügégeinek kutatása
3. A kertészeti természet és tartósság biológiai, kémiai, műszaki, valamint ökonómiai tényezők vizsgálata
4. Az állati eredetű élelmiszertermelés fejlesztésének köz- és állategészségügyi feltételeit megalapozó kutatások
5. A mezőgazdasági vállalatok ökonómiai szervezési kérdéseinek kutatása
6. Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vezetésfejlesztése
7. A mezőgazdaság tervezésének, közgazdasági szabályozó rendszerének, termelési, forgalmazási, fejlesztési, szervezési törvényszerűségeinek komplex kutatása
8. Az élelmiszeripar tervezési, termelési, forgalmazási, fejlesztési szervezési kérdései közgazdasági vonatkozásainak kutatása
9. Az állattenyésztés távlati fejlesztését megalapozó kutatások
10. A MÉM környezetvédelmi kutatásai
11. A növényvédelem alapkérdéseinek kutatása

A MUNKAÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. A munka társadalmi, gazdasági összefüggései

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓnál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.

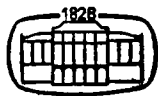
Telefon: 185—612.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KIH. 1900 Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára: 28,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.812

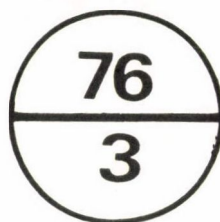

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Pölöskei Ferenc: Az államforma és alkotmányosság kérdései 1919—1920 fordulóján

L. Nagy Zsuzsa: A liberális polgári ellenzék pártjával és szervezetei (1919—1944)

Fejes Judit: A magyar—német politikai és gazdasági kapcsolatok a válság éveiben

Pintér István: München és az első bécsi döntés hatása az MSzDP politikájára

Révai József: A 48-as legenda

Spira György: Szeged Jegyében

Vita az 1909-es adóreformról (Dolmányos István, Sarlós Béla)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

BARTHA ANTAL, GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KEREKES LAJOS,
LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI
MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

A szerkesztőség munkatársa:

BOROS ZSUZSA

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51–53. — Telefon: 160–160

Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 44,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Pölskei Ferenc</i> : Az államforma és az alkotmányosság kérdései 1919–1920 fordulóján	315
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : A liberális polgári ellenzék pártjai és szervezetei (1919–1944)	335
<i>Fejes Judit</i> : A magyar-német politikai és gazdasági kapcsolatok kérdéséhez az 1920-as— 1930-as évek fordulóján	361
<i>Deák, Ladislav</i> : Csehszlovákia és a kollektív biztonság a 30-as évek közepén	385
<i>Pintér István</i> : München és az első bécsi döntés hatása a Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikájára	407

KÖZLEMÉNYEK

<i>Togliatti, Palmiro</i> : A fasiszmusról	439
A fasiszta diktatúra fő jellemvonásai	450
<i>Révai József</i> : A 48-as legenda (közli <i>Lackó Miklós</i>)	458
<i>Vargyai Gyula</i> : A hadsereg karhatalmi alkalmazásának néhány kérdéséről a 30-as évek első felében	468

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAIBÓL

<i>Spira György</i> : Szeged jégjében	479
---	-----

VITA

<i>Dolmányos István</i> : Lehet-e rehabilitálni a koalíció adótörvényeit?	496
<i>Sarlós Béla</i> : Válasz Dolmányos István kritikai megjegyzéseire	499

MŰHELY

<i>Gál István</i> : Az angolnyelvű Hungaricák gyűjtésének történetéből	504
<i>Szabolcs Ottó</i> : A magyar értelmiség nemzeti tudatának kérdéséhez	509

FIGYELŐ

<i>Rozsnyói Ágnes</i> : „Mementó”, mementók	519
<i>Lipcsy Ildikó</i> : Két évszázad román történelme, az első román kommunista történész műveiben	521
<i>Kiss György</i> : A televízió néhány történeti műsoráról	529

OROSZ NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK	535
--------------------------------------	-----

ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK	539
--------------------------------------	-----

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Tanulmányok

PÖLÖSKEI FERENC

Az államforma és az „alkotmányosság” kérdései 1919–1920 fordulóján

Horthy budapesti bevonulása, majd az úgynevezett koncentrációs kormány — a Huszár-kormány — novembervégi megalakítása után kiírták a nemzetgyűlési választásokat.¹ A békekonferencia pedig felszólította az új miniszterelnököt: küldje követeit Neuilly-be. 1919 végén, 1920 elején így kül- és belpolitikailag egyaránt szükségszerűen előtérbe kerültek a sarkalatos államjogi kérdések. Közülük — sürgősségénél és jelentőségénél fogva — kiemelkedett az államforma ügye: királyság vagy köztársaság legyen-e az ellenforradalmi rendszer államformája? E vita természetesen az ellenforradalom kezdeti szakaszára visszanyúlt, de az országos lapok megjelenése után, 1919 szeptember végén kiszélesedett s nemcsak országos, hanem nemzetközi visszhangot váltott ki. Az ellenforradalmi erők táborában azonban egyetlen politikai párt, politikus vagy jogász sem akadt, aki a köztársaság mellett tört volna lándzsát. Még a liberális múltú Pesti Hírlap 1919 november elsejei száma is így írt: „A független sajtónak kötelessége, hogy hangot adjon a nemzet érzésének s mi nyíltan és bátran kibontjuk a népszavazás előtt az alkotmányos királyság lobogóját. . . mert ellopták még a modern államformának, a köztársaságnak hitelét is, melyben a forradalom első percében sokan naívvul hitünk, mikor könyvek doktriner elméletéből ismertük azt s még nem tapasztaltuk, hogy félművelt országban a csöcselékek rémuralmává fajulhat. . .”² A széles körű vita nyomomkövetése ezért kizárólag a királyság intézménye melletti állásfoglalások és érvelés áttekintésére alkalmas, nem ad módot a köztársaság vagy a királyság közötti nézetkülönbségek vizsgálatára. A politikusok, államjogászok politikai, társadalmi alapokok miatt vetették el a köztársaság eszméjét, mert az a demokratikus jogok bővülésével és a forradalmakkal azonosult. Köztársaságellenességük tehát elsősorban ellenforradalmiságukból fakadt. Érvrendszerükben azonban más elemeket is megfigyelhetünk. A királyságtól — mondták — a jövőre vonatkozólag nagyobb stabilitást, biztonságosabb belső nyugalmat várnak, mert a ciklikusan visszatérő köztársasági elnökválasztások újra és újra felkavarják a belpolitikai szenvedélyeket s állandósítják a pártviszályokat. Emellett az államfő személyét is bevonják a napi politikába és ezzel veszélyeztetik a rendszer létét. „Hogy a Népköztársaság hamarosan Tanácsköztársasággá fajult — írta Klebelsberg Kunó —, abban része volt a polgári társadalom gyengeségének is. A köztársasági államformával való minden további kísérletezés a mostani lelkesedés lanyhultával ismét szocialisztikus felfordulás veszélyének tehetné ki az

¹ A legitimista Friedrich-kormány eltávolítása, a királyi román csapatok visszavonása s az új kormány megalakulása az 1919 októberében Magyarországra küldött Clerk-misszió tevékenységéhez fűződik. A választásokra 1920. január 25-én került sor.

² Pesti Hírlap (a továbbiakban: P. H.) 1919. nov. 1.

annyit szenvedett magyar nemzetet.”³ A királyság — szerinte — ugyanakkor a nemzeti egységnek is forrása lehet, különösen Magyarországon, ahol ez már kipróbált, hagyományokkal rendelkező államforma. 1919 után tehát az államforma kérdésében nemcsak egyszerűen tovább élt a politikusok, jogászok, egyházi vezetők hagyományos konzervativizmusa, hanem a forradalmaktól való félelmük tovább merevítette azt. A hosszú történeti múltra visszatekintő szentkorona tan is új, friss erőre kapott azáltal, hogy a keresztény, nemzeti jelszavakat, a forradalomellenességet és a revíziót magába olvasztotta. Nem véletlenül vált az ellenforradalom ideológusainak, jogászainak, egyházi és világi vezetőinek kedvenc eszményévé. A forradalmak betegségéből kigyógyul az ország — hirdették később — s csupán átmeneti állapotot jelent a békeszerződés határrendezése is.⁴ Timon Ákos írta: „A világháború és a bolsevizmus következtében szétdarabolt magyar nemzet a szentkorona személyiségében, misztériumában látja azt a misztikus nagy erőt, azt a hatalmas történelmi tényezőt, mely a szentkoronához tartozó népek és területek állami egységét — habár nagy küzdelmek árán is — újból létrehozni fogja.”⁵

A szentkorona tannal szorosan összefonódott a jogfolytonosság elmélete, hiszen a régi állam- és jogrendszer visszaállításának sokat hangoztatott jelszava elsősorban ugyancsak a forradalmak ellen s az ország régi határainak visszaállítására irányult. Amíg azonban az előző a széles propaganda vezéreszméjévé erősödött, addig a jogfolytonosság a jogszabályalkotás s -alkalmazás területére korlátozódott.

Miután a magyarországi ellenforradalmi erők egységesen a királyság proklamálását követelték, az antanthatalmak pedig 1920 február 2-i határozatukban csak a Habsburg-restaurációt tiltották, — az államforma említett alternatívájának eldöntését azonban Magyarország belügyének tekintették — nem férhetett kétség aziránt, hogy a királyság államformáját választják. Vitakérdés azonban ezen túlmenően bőven akadt. Szabad-e egyáltalán a trón? Hogyan értelmezzék IV. Károly 1918 november 13-i eckartsau-i lemondó nyilatkozatát? Megnyílik-e az új „nemzeti királyválasztás” lehetősége? Kivel töltsék be a trónt, vagy milyen átmeneti megoldást válasszanak? Az utóbbi esetben ki legyen az ideiglenes államfő? s milyen legyen a jogköre? Milyen szerkezetű s jellegű legyen az új törvényhozó hatalom s miféle házszabályok szerint működjenek a nemzetgyűlés? Az 1920 január 25-én megtartott választások eredményeként az első „nemzetgyűlés” két legnagyobb pártja, a Kisgazdapárt és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja, a KNEP lett. Köztük a polgári demokratikus és a szocialista forradalom elítélésében, gondolati hagyatékának elvetésében vajmi kevés különbség mutatkozott. Mint ahogyan a nemzetgyűlés kisebb pártjaiban, politikai irányzataiban is szembeűnő ez a felfokozott ellenforradalmiság, a keresztény és nemzeti jelszavak áradata. A keresztény jelzők, programpontok náluk is a szociális demagógiával átszőtt antiszemitizmust, az osztályharc kiiktartását, a nemzeti pedig a nemzetköziség elvetését, a forradalmakhoz vezető polgári demokratikus és szocialista eszmeáramlatok elutasítását és a revíziót jelentették.⁶ A nemzetgyűlés két nagy pártjában mindamellett különbségek is voltak. A KNEP tagjainak döntő többsége azt bizonygatta, hogy a Habsburgok magyarországi

³ P. H. 1919. nov. 30.

⁴ Kardos József: A szentkorona tan. Kézirat.

⁵ Timon Ákos: A szentkorona elmélete és a koronázás. Bp. 1920. 4.

⁶ Ránki György: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. Történelmi Szemle, 1962. 3—4. sz. 357, továbbá Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919—1945. 1975. 67—69.

trónigénye, joga a trónhoz nem szűnt meg IV. Károly emlékezetes, 1918 november 13-i nyilatkozatával. Hiszen erre forradalmi, vagyis külső kényszerítő körülmények között került sor. A lemondó nyilatkozat formailag sem érvényes, mert hiányzik miniszterelnöki ellenjegyzése s nem történt meg becikkelyezése sem. A forradalmak után — hirdették — e téren is visszaállnak az 1918 előtti állapotok, mert a forradalmakat valamennyi intézkedésükkel együtt ki kell vetni a nemzet testéből, csak így érvényesülhet sértetlenül a történeti jogfolytonosság, s ezen az úton nyílik meg a régi országhatárok visszaállításának lehetősége is. A legitimizmus tehát a következetes ellenforradalmisággal, a jogfolytonossággal s a revizionizmussal azonosította magát. Andrássy Gyula gróf írta: „... a szabad királyválasztási jog kikiáltása egyszerű forradalmi tény, a Károlyi—Hock féle néptörvények és szegyenletes forradalmak utólagos szankcionálása. Károlyi és Hock szellemének győzelme volna az ezeréves magyar alkotmány felett.”⁷ Molnár Kálmán államjogi tanulmányaiban pedig a szentkorona tant egyenlősítette a legitimizmussal: „Minden jog forrása a nemzet a koronázás által ruhazza át a főhatalmat a királyra, a király a szentkorona feje, az országgyűlésileg egybegyűlt állampolgárok a szentkorona tagjai, s a törvényhozásban összeműködő országgyűlés és király együtt alkotják a szentkorona egész testét.”⁸ Az ily értelmű és tartalmú szentkorona bármiféle csorbítása vagy csonkítása — folytatta eszmefuttatását Molnár Kálmán — rettenetes veszedelmeket rejt magában. Ez történt 1918 őszén, amikor „a legnagyobb nemzeti szerencsétlenségre spekuláló hazárdőrök koncentrált rohama a koronát félretolta”. A legfontosabb tennivaló — követelte 1920 február elején — a koronás királyból, főrendiházból és képviselőházból álló szentkorona testének visszaállítása. A legitimisták tehát a Habsburgok visszahozásával egyidejűleg a régi uralmi, hatalmi rendszer maradéktalan visszaállítására törekedtek.

A szabadkirályválasztó kisczardák ugyanakkor elvetették a legitimizmust, nem ismerték el a Habsburgok jogát Magyarország trónjára. Okfejtéseiket arra alapozták, hogy a Monarchia felbomlásával a Pragmatica Sanctio szerinti együtthirtoklás elvesztette létjogosultságát. IV. Károly 1918-ban cserbenhagyta az országot s Ausztriát választotta, így megnyílt az önálló nemzeti királyválasztás lehetősége. Mindez azonban nem jelenti a jogfolytonosság feladását vagy elvesztését, az ország régi hatáiról való lemondást, ellenkezőleg a szentistváni állam-eszme tisztábban és teljesebben ölthet testet a nemzeti királyság formájában. A Kisczardapárt, s a hatalomba belecseppent középrétegek újsütetű vezetőinek jórésze, e program által nagyobb lehetőséget remélt a maga számára az új uralmi szisztémában. Ezért az új nemzeti királyság követelését az uralkodó jogkörének korlátozásával s a törvényhozó hatalom liberalizálásával kötötte össze. Elvetette a régi parlament visszaállításának gondolatát. Liberális reformtörekvései tehát burkolt formában, közjogi köntösben jelentkeztek. Ez a körülmény önmagában is jelzi ellentmondásosságukat, gyengeségüket. Polner Ödön, az ellenforradalom neves jogásza a — legitimistákkal ellentétben — szabadkirályválasztók politikai programjához közelíti a szentkorona tant. Ha a szentkorona Nagymagyarország egységének a jelképe — írta —, „akkor ez a jelkép királyválasztás esetén is fenn tartható, mégpedig sokkal inkább, mint olyan örökös király megválasztása esetén, akinek örökös jogon megkoronázott ősei és elődei a Szent Korona területének

⁷ Andrássy Gyula: A királykérdés jogi szempontból. Bp. 1920. 20.

⁸ Molnár Kálmán: Az államforma. Összegyűjtött kisebb tanulmányok és cikkek. Bp. 1932. 87, vö. Kardos József: i. m.

integritását ismételten megsértették, s ezáltal a trianoni szétdarabolásra utat mutattak”.⁹

A két felfogás összebékítését célzó minisztertanácsi vitára még a nemzetgyűlés összeülése előtt — 1920 február 13-án került sor. Bárczy István és Friedrich a legitimisták érveit ismételtették. A szabadkirályválasztók szónoka Rubinek Gyula volt: „... Károly király önkényesen távozott. Ha kétséget hagyunk aziránt, hogy ő véglegesen visszavonult az államfői hatalom gyakorlásától, úgy egy polgárháború magvát hintjük el és kezdődik a régi ősi magyar történet az ellenkirályokkal.” Az ország — szerinte — visszanyerte régi királyválasztói jogát. „Ez volna a legszimpatikusabb az országban is és ezzel tudnánk rokonszenvet kelteni a külföldnél is magunk iránt.”¹⁰

Rendkívül nehéz történetírói feladat természetesen a legitimisták és a szabadkirályválasztók osztályösszetételének, politikai elképzeléseinek tüzetesebb meghatározása. A legitimisták között ugyanis nemcsak a felső klérus, a régi parlament, a hagyományos uralkodó osztályok számos tagját találhatjuk, hanem a monarchista érzelmű kispolgárság s a középrétegek egy részét is. A másik táborban ugyanakkor nemcsak az államrendszer bizonyos mértékű liberalizálását követelő gazdagparaszttság tömörült, hanem Horthy híveinek jelentős része, s a külpolitikai realitásokat felismerő hagyományos uralkodó osztályok több képviselője is inkább ide sorakozott. Az osztályfrontok összekuszálásához azonban nemcsak a hatalmi kérdések, a keresztény és nemzeti jelszavak, hanem az egyházi és vallási kérdések is hozzájárultak. A klérus a protestantizmus térhódítását látta a szabadkirályválasztó politikai mozgalomban. Az egyik püspökkari konferencia állásfoglalása szerint: „A szabadkirályválasztó mozgalmat a püspöki kar alapjában kálvinista, republikánus velleitásúnak tartja, s ezért a katolikusok az egyház jól felfogott érdekében is kötelesek a koronás király és a katolikus Habsburg-dinasztia mellett kitartani.”¹¹ A királykérdés ilyenformán összefonódott a vallási kérdéssel s a későbbi királypuccsokat is végigkísérte. Horthy a második királypuccs után Csernochhoz írott intő levele is erről tanúskodik: „... ezt a nehéz helyzetet, amelyet IV. Károly király Ő felségének váratlan visszaérkezése teremtett, egyesek még súlyosbítják azzal, hogy a kormánynak az ország megmentése érdekében tett és Eminenciád által is bizonyára méltányolt intézkedéseiben felekezeti indító okokat és a katolicizmus ellen irányuló tendenciát keresnek ama tény alapján, hogy a minisztérium tagjai túlnyomó részben protestánsok. Értesülésem szerint ezek a hangulatkeltések észrevehető nyugtalanságot váltanak ki a katolikus körökben és alkalmasak arra, hogy a felekezeti viszálykodás tüzet élesztve a pártoskodás által amúgy is túllontúl megbomlott magyar társadalomban a széthúzást és a kölcsönös bizalmatlanságot fokozzák és ezzel a keresztény nemzeti alapon való konszolidáció munkáját megzavarják. . .”¹²

Neves jogászok kísérletet tettek a két szembenálló tábor összebékítésére. Dr. Módli László írta: „A Monarchia széthullása a Pragmatica Sanctio értelmében csupán a Habsburgok örökösödési jogát szüntette meg a magyar trónra, de már a

⁹ *Polner Ödön*: A királykérdés megoldása. Nemzeti királyság és dinasztikus unió. Miskolci Jogászélet. 1937. XIII. évf. 5. sz. 169.

¹⁰ Országos Levéltár Minisztertanácsi jegyzőkönyv (a továbbiakban: O. L. M. T. jkv.) 1920. febr. 13., vö. Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon. Szerk. Nemes Dezső. 1953. 343.

¹¹ Esztergomi Primási Levéltár (a továbbiakban: E. P. L.) D/a Püspökkari konferencia jkv. 1921. febr. 10.

¹² E. P. L. Cat. B. 3511/1921—98. 46.

magyar királlyá koronázott IV. Károly trónhoz való jogát nem érintette.¹³ Dr. Kmetty Károly eszmefuttatása szerint igaz ugyan, hogy megszűnt a Pragmatica Sanctio érvénye, elenyészett a Habsburgok örökösödési igénye, sőt a megkoronázott IV. Károly hatalma is, de „jogilag fennállónak kell tekinteni magát a királyságot, mint államszervezeti intézményt. Az országgyűlésen ezt deklarálni kell, vagyis a fennálló jogállapotot hitelesen konstatálni. A megbukott forradalmak a magyar királyságot nem változtathatják köztársasággá. Másszóval nem a királyság visszaállítása, hanem a királyság fenntartása az, amit követelnünk kell, ha királyságpártiak vagyunk.”¹⁴

Átmeneti megoldásként felmerült az államtanács megalakításának gondolata is. Az 1919 november elejére összehívott Borsod-megyei törvényhatósági bizottság határozata szerint az ország törvényes rendjének helyreállítása a törvényhatóságok összességének a feladata. Az államtanácsot a megyék küldöttei és az országos közjogi méltóságok viselői alkotnák.¹⁵

Huszár a pártok közötti kompromisszumot kereste s ennek formáját a végleges megoldás elodázásában látta. Ettől a szövetséges hatalmak sem zárkóztak el, Horthy hatalomvágyába pedig kimondottan beleillett, 1920 január 30-i „hadparancsával” ezért már e terv keresztülvitelére vállalkozott. „A koncentrációs kormány megalakítását annakidején — írta — mint a nemzeti hadsereg fővezére közvetítettem az antant megbízottjával és írásban vállaltam a felelősséget a jogrend fenntartásáért azon határozott kikötéssel, hogy ezen koncentrációs kormány vezesse az ország ügyeit a tiszta választások lezajlása után összeülő képviselőház megalakulásáig. E megállapodást csak úgy értelmezhetem, hogy a nemzetgyűlés megalakulása után egy ideiglenes államfőt választ, ennek kezébe adja át a koncentrációs kormány mandátumát, s ezen ideiglenes államfőtől nyeri azután megbízatását az új miniszterelnök. . . A nemzeti hadsereg és karhatalmak fegyelme és hazaszeretete biztosítékul szolgál nekem arra, hogy feltett szándékomat minden körülmények között keresztül viszem.”¹⁶ Horthy különben sem a legitimistákhoz, sem a szabadkirályválasztókhoz nem csatlakozott. Pontosabban IV. Károlyt több ízben hűségéről biztosította, az ország helyzetének veszélyeztetésére hivatkozva azonban nem tartotta alkalmasnak az időpontot visszatérésére. Az államfői méltóság megszerzésére, majd megtartására törekedett.

Az ideiglenes államfői szerepkör betöltésére egyesek nádor, de a fővezér, a kormány és a két nagy nemzetgyűlési párt kormányzó kijelölését, illetve megválasztását ajánlotta. Ehhez a közjogi méltósághoz nagyobb és dicsőbb hagyományok kötődtek, így a nemzeti szemfényvesztés formái, módszerei közé jobban illeszkedhetett. A nemzetgyűlés 1920. február 16-i összeülésének közeledtével ezért a kormányzó személyének kiválasztása s jogkörének meghatározása került előtérbe. A legitimisták egy része újra a már egyszer lemondott József főherceg nevével rukkolt elő. Friedrich Clerkre, illetve a koncentráció felbomlására hivatkozva maga ajánlkozott. „Sir George Clerk-kal én abban állapodtam meg — mondotta —, hogy a koncentráció felbomlása után a hatalom reám száll vissza.”¹⁷ A hagyományos uralkodó osztályok politikusainak elsősorban Apponyi Albert gróf volt a jelöltje. De Apponyi már elmúlt 70 éves, s túlságosan a korábbi politi-

¹³ P. H., 1919. nov. 16.

¹⁴ P. H., 1919. nov. 11.

¹⁵ P. H., 1919. nov. 8.

¹⁶ P. H., 1920. jan. 31. Vö. *Nemes Dezső*: i. m. 338—339.

¹⁷ P. H., 1920. jan. 30.

kai relációban gondolkodott. Amikor 1919 november közepén hazatért az emigrációból, kiütközött értetlensége a hazai új viszonyokkal szemben.

A kormányzói tisztségre így Horthy lehetett az egyetlen reális jelölt. A fővezért magát is váratlanul érték az 1919 novemberi események, pozíciójának gyors erősödése. Budapesti bevonulása után azonban már az antant által is elismert leg-hatalmasabb tényezőjévé vált az ország belpolitikai életének. Miután a napi párt-politikától távoltartotta magát, a pártatlanság köntösében jelenhetett meg a különféle ellenforradalmi irányzatok körében. Mindenki tudta, hogy az államfő csak Horthy, vagy az általa kijelölt s támogatott személy lehet. A gyűlések, törvényhatósági bizottságok az ő jelölését tartalmazó határozat-dömpingjét 1920 január 30-i, már idézett parancsa indította el. Az 1920 február 1-i Vas megyei „népgyűlés” az ország területi integritása s a királyság visszaállítása mellett, már Horthy kormányzóra választását is követelte.¹⁸ Ezt követően egy Somogy megyéből küldött távirat Horthy kormányzói alkalmasságát bizonygatta: „Aki minden pártpolitikán felül áll, aki eddig is megmutatta, hogy önzetlenül szívén viseli az ország ügyeit és aki ma nemcsak a hatalmat tartja kezében, hanem az egész nemzet osztatlan bizalmát is bírja.”¹⁹ „A Somogy megyei törvényhatósági bizottság közgyűlési határozatát megkaptam — írta válaszelevelében Horthy. — Hálás megemlékezéssel gondolok arra a megyére, mely az öt utolsó esztendő minden küzdelméből és áldozatából oroszlánrészt vett ki. Az ország még sok megpróbáltatásnak lesz kitéve, de ha vaskapoccsal összetartunk: biztosítva van számunkra a jövő.”²⁰ A törvényhatóságok és a kereszténypártok hasonlóképpen Horthy kormányzósága mellett kötelezték el magukat. Február közepére megérkezett Apponyi Albert távirata is, amelyet a béketárgyalások színhelyéről küldött: „Az államfő személyét illetően többek kérésére kijelentem, hogy minden más kombináció kizárásával egyedül Horthy megválasztását tartom helyesnek, s ezt erőteljes mértékben támogatom.”²¹ A fővezér egyetlen pillanatra sem szabadkozott jelölése miatt, sőt ő maga is segítette a látványos ajánlási mozgalom kibontakozását. 1920 február végén, — a féktelen antiszemitizmus ellenére —, a magyar zsidók országos szövetségének elnöke, Polnay Jenő is támogatásáról biztosította. Kategórikusan elhatárolta magát a „szélső szocialistáktól”. „A hazafias érzésű magyar zsidóságnak — írta — soha semmi köze nem volt, ma sincs és a jövőben sem lesz sem a szélső szocialistákhoz, sem kalandor politikusokhoz, sőt ellenkezőleg úgy hazafias érzelmeinél, mint gazdasági érdekeinél fogva is a legnagyobb lelkesedéssel és áldozatkészséggel kíván részt abból a nemzeti újjáépítő munkából, melynek sikerét az egész közvélemény Horthy Miklós kormányzói működésétől várja.”²²

A nemzetgyűlési választások lebonyolítása után tárgyalta a kormány a nemzetgyűlés megalakulásának módjával összefüggő kérdéseket: a nemzetgyűlés elnökének megválasztását, a házszabályok ügyét, valamint az ideiglenes államfő jogkörét is tartalmazó, az „alkotmányosság helyreállítását” célzó alaptörvényjavaslatot. Az „ideiglenes államfő” személye körül — amint láttuk — nem volt, nem lehetett vita. Annál hevesebb összecsapásokra került sor az említett kérdések kapcsán. Mindez jelezte: a két nagy párt között az alapvető azonosságok mellett lényeges különbségek is voltak. A Kisgazdapárt Apponyi Albertet látta volna a legszívesebben a képviselőház elnöki székében. A KNEP saját emberét,

¹⁸ P. H., 1920. febr. 3.

¹⁹ Új-Somogy, 1920. febr. 4.

²⁰ Új-Somogy, 1920. febr. 10.

²¹ P. H., 1920. febr. 15.

²² P. H., 1920. febr. 28.

Rakovszky Istvánt javasolta. Miután azonban Apponyi külföldön is tartózkodott, megegyeztek Rakovszky jelölésében s abban is, hogy a két alelnök a kisgazdapárt tagjai közül kerül ki.²³

A választásokkal kapcsolatos 1919 novemberi kormányrendeletek nem érintették a parlament üléseinek belső rendjét, a házszabályokat s a választási bíráskodást.

A dualizmuskori parlamenti harcokat végigkísérte a képviselőház szabályai és azok alkalmazásának módja körüli vita. 1867-ben a modern polgári államok jogalkotására épülő 1848-as képviselőházi szabályokat alkalmazták, s hosszú ideig nem is módosították azokat. A 67-es politikusok egy része — elsősorban Deák és Eötvös — ragaszkodott az országgyűlés üléséről szóló 1848:IV. t. c. érvényben tartásához. A 48-as házszabályok megváltoztatásának szándéka a századfordulótól kezdve az uralkodó osztályok legcélratörőbb politikusában, Tisza Istvánban érlelődött. Halaszthatatlan feladatnak tekintette a hadseregfejlesztést szolgáló véderőjavaslat elfogadtatását. Ezt azonban az ellenzék a parlamenti szabályok adta lehetőségeket felhasználva, az obstrukció fegyverének alkalmazásával — végnélküli beszédekkel, névszerinti szavazásokkal — minduntalan megakadályozta. Tisza szüntelenül érvelt a védőerőfejlesztés szükségessége mellett, s követelte az obstrukció korlátozását, majd radikális felszámolását, a parlamenti élet érvényben levő szabályainak megváltoztatását. Első miniszterelnöksége idején, — 1904 november 18-án — Perczel Dezső házelnök zsebkendő-jelére a szabadelvű párti többség, az ellenzéki pártok tiltakozása ellenére elfogadta a párhuzamos ülések bevezetéséről szóló, az ellenzék kifárasztását célzó törvényjavaslatot. A szabadelvű párt azonban az 1905-ös választásokon vereséget szenvedett. A nagybirtokos vezetésű koalíciós pártszövetség hatalomrakerülése után, érvénytelennek tekintette a zsebkendő-szavazást. Kialakuló ellenzékével szemben azonban, uralmának stabilizálása érdekében, 1908-ban maga is a házszabályok megváltoztatásának eszközéhez nyúlt.²⁴ Amikor 1910-ben a Nemzeti Munkapárt került hatalomra, Tisza még határozottabban sürgette a képviselőház szabályainak gyökeres reformját, — az obstrukció lehetőségének kiiktatásával — a parlament „munkaképességének” helyreállítását. Pártja végül is elfogadta álláspontját, s 1912 május 23-án a képviselőház elnökévé választotta, majd 1913-ban új, szigorú házszabályokat léptetett érvénybe.²⁵

Az ellenforradalom hatalomra kerülése után hosszú évekig a törvényhozó hatalommal kapcsolatban az egyik legtöbbet vitatott kérdés az volt, hogy melyik korábbi határozatot vegyék alapul a parlament belső szabályainak kialakításánál, avagy a megváltoztatott körülményekhez igazodó új házszabályokat alkossanak. A képviselőház üléséről szóló 48-as törvények alkalmazását természetesen, mint „elavultat” az uralkodó osztályok valamennyi irányzata elvetette. Az ellenforradalom jellegének természetesen a dualizmuskori legantidemokratikusabb 1913-as képviselőházi szabályok feleltek volna meg. Az 1920. február 16-án összeülő nemzetgyűlés képviselőinek jelentős része azonban — maga Rakovszky elnök is — annakidején a Nemzeti Munkapárt parlamenti ellenzékeként szembefordult Tisza házszabálymódosító javaslatával. Ezért presztizs-okokból is óvakodott attól. De azt is jól tudta, hogy új házszabályok alkotása tovább élezi a különben

²³ P. H., 1920. febr. 10. és 13.

²⁴ Képviselőházi Napló 1908. nov. 27. 315.

²⁵ Képviselőházi Napló 1913. márc. 13. 229.

is heterogén jellegű és összetételű nemzetgyűlési pártok ellentéteit. A jogfolytonosság jelszava — különösen a törvényhozó hatalom síkján — egyébként is megkövetelte az 1918 előtti szabályokhoz való valamiféle visszanyúlást. A nemzetgyűlés összeülését megelőzően a miniszterelnök az igazságügyminiszterrel beszélt meg a nemzetgyűlés megalakulásával és házszabályaival kapcsolatos problémákat, mivel „a képviselőház megalakulására és házszabályaira vonatkozó irányadó szabályok a nemzetgyűlésre nem voltak automatikusan alkalmazhatók”.²⁶ A megbeszélésen az igazságügyminiszter javaslatát fogadták el. Eszerint az összehívott nemzetgyűlési tagok jelenlétében a miniszterelnök „hivatkozással az 1848 : IV. t. c. 8. §-ában kifejezett elvre és a képviselőház által eddig állandóan követett eljárásra, fölkéri a nemzetgyűlés legidősebb tagját, hogy mint korelnök az elnöki széket foglalja el: s egyúttal felkéri a nemzetgyűlés hat legfiatalabb tagját, hogy mint korjegyzők a jegyzői tisztet ideiglenesen ellássák”. A megegyezés értelmében a házszabályokra már az elnök tenne indítványt, s az 1913-as képviselőházi szabályok elfogadását ajánlaná a következő indoklással: „Minthogy a nemzetgyűlésnek házszabályai nincsenek, indítványozom, hogy a megalakulás tekintetében a képviselőház házszabályainak megfelelő rendelkezéseit tekintsük irányadónak, a dolog természetéből folyó azzal az eltéréssel, hogy a képviselőház szabályainak azon rendelkezései, amelyek a nemzetgyűlésre nem alkalmazhatók, mellőztessenek”.²⁷ Rakovszky és mások azonban nem osztották a miniszterek felfogását. A KNEP ezért az ellentétes felfogások kiküszöbölése és az egységes álláspont kialakítása érdekében bizottságot alakított. Tagjai között találjuk Hentz Károlyt, Rassay Károlyt, Klebelsberg Kunót.²⁸ Rakovszkyék végül is keresztül húzták a miniszterelnök és az igazságügyminiszter előzetes megállapodását. A nemzetgyűlés elnöke 1920 február 18-án azt indítványozta, hogy a képviselőházi ellenzék egykori „heves küzdelme” miatt ne az 1913-as képviselőházi szabályokat, hanem ideiglenesen a koalíciós kormány 1908-as határozatát alkalmazzák. Egyúttal javasolta, hogy 15 tagú bizottságot küldjenek ki az új házszabályok kidolgozására.²⁹

Sok vita folyt a házszabályokhoz szorosan kapcsolódó választások feletti bíráskodásról is. A dualizmus időszakában az országgyűlési képviselőválasztások részben kérvénnyel voltak megtámadhatók a kúriánál, részben panasszal a képviselőháznál. A kúria eljárásainak eseteit és szabályait legutoljára az 1899 : XV. t. c. tartalmazta, míg a képviselőháznál előterjeszthető panaszok eseteit és az eljárást a képviselőház 1908-as szabályai állapították meg. 1919 után a választások feletti bíráskodás kizárólagos joga a törvényhozásra szállt.³⁰ Már az 1919 november 17-én kiadott választójogi alapelrendelet 75. §-a kimondta: „A nemzetgyűlési választások érvénye felett — amíg más jogszabályok eltérően nem rendelkeznek — a nemzetgyűlés dönt . . . A nemzetgyűlés fogja megállapítani azokat a szabályokat, amelyek szerint a panaszok elbírálása történik.”³¹ Az első nemzetgyűlés a választásokat előkészítő rendeletek jóváhagyásával törvényesítette e rendelkezést.

²⁶ O. L. K. 579 I. M. Ált. ir. 4 cs. 474/1.

²⁷ Uo.

²⁸ P. H., 1920. febr. 13.

²⁹ Nemzetgyűlési Napló (a továbbiakban N. N.) 1920. febr. 18.

³⁰ *Ruszoly József*: A választási bíráskodás Magyarországon a két nemzetgyűlés idején (1920—1926). Szeged. 1968. 3—5.

³¹ Rendeletek Tára, 1919. 927—928.

A nemzetgyűlés összehívásáig az ideiglenes államfői hatalom gyakorlásáról szóló törvénytervezet vitája nem jutott nyugvópontra. Az eredeti javaslat nem biztosította pl. a kormányzó házfelosztási és elnapolási jogát. Miután e kérdés vitájába maga Horthy is bekapcsolódott, egyre húzódott a törvényjavaslat parlamenti beterjesztése. Horthy a kormányzói jogkört szélesíttetni kívánta. A KNEP többsége, Haller István elnökkel együtt hajlott erre, a Kisgazdapárt azonban egyelőre ragaszkodott az eredeti javaslat változatlan fenntartásához. Hasonlóképpen nyilatkozott a KNEP párti Ernst Sándor, Ecseki Károly és a nemzeti demokrata párti Bárczy István is.

Továbbgyűrűztek a jogfolytonosságra, a törvényhozó hatalom szerkezetére és jellegére, s ezen belül a főrendiház jogi státusára vonatkozó különféle álláspontok is. Gróf Somssich Tihamér és Laczkó Antal, a királyság pártjának tagjai az új parlamentet, pontosabban a nemzetgyűlést egyenesen törvénytelennek minősítették, mert összehívására csupán kormányrendelet alapján került sor. „Az 1916 : IV. törvénycikk az országgyűlés határidejét a békekötés után hat hónappal hosszabbította meg, egyébként is törvényeink értelmében a parlament nem oszthatja föl önmagát. A főrendiház a képviselőház feloszlásáról érdemben nem tárgyalt, működését felfüggesztette anélkül, hogy a fölosztáshoz hozzájárult volna, vagy saját magát megszűntnek nyilvánította volna. Tisztán látjuk tehát, hogy a jogfolytonosság fonalát a főrendiháznak kell fölvennie, minthogy ez alkotmányos kötelessége is, tekintet nélkül bármely most uralkodó forradalmi tényezőre. Ha a főrendiház összeül, letárgyalhatja a képviselőház feloszlását közlő üzenetét, megállapíthatja a feloszlás törvénytelen voltát, ezt a határozatot átküldheti a képviselőház elnökének, aki a házszabályokban előírt módon a kérdés további tárgyalására összehívhatja a házat. Ha a képviselőház hozzájárul a főrendiház ellenjavaslatához, akkor már a forradalom előtti állapotokhoz tértünk vissza. Ez volna a kibontakozás kiindulópontja.”³² A jogfolytonosságról, illetve az „alkotmányosság helyreállításáról” s a nemzetgyűlés összeülésének módjáról újra és újra véleményt nyilvánított Wlassics Gyula, a közigazgatási bíróság elnöke, a nagytekintélyű jogászprofesszor is: „A forradalmi tényleges állapotból való kibontakozásnak csak két módja állott előttünk — írta —, az egyik a jogfolytonosság útja, a másik a forradalmi állapotból a nemzet szuverenitása elvének alapján való kibontakozás módszere.” Ezután kifejti, hogy az elsőt az antant ellenezte, pedig az illetékes körök behatóan tárgyalták a kibontakozásnak ezt a módozatát. Mivel „ez a jogfolytonosság” nem érvényesülhet, ezért a régi kétkamarai rendszer első kamarájának, a főrendiháznak nem juthat működési kör. A nemzetgyűlés összeülésével kapcsolatban azután — mint ami a kibontakozás egyetlen lehetséges formája — a következőket írja: „Mindenekelőtt a nemzetgyűlés korelnököt választ, az igazolások történnek meg, az összegyűlt tagok nemzetgyűléssé alakulnak és házszabályról gondoskodnak. A házszabály, azt hiszem, a szükséges módosításokkal ideiglenesen a régi képviselőházi házszabály lesz.” A nemzetgyűlés azután törvényt alkot az ideiglenes államfői hatalom gyakorlásáról, majd megválasztja az ideiglenes államfőt. Wlassics ezután kifejezte azt a reményét, hogy a későbbiekben majd visszaáll a kétkamarás parlament, amely a történelmi tradícióknak is jobban megfelel és különben is szükséges egy hűvösebb légkörű törvényhozó szerv működése Magyarországon.³³

³² P. H., 1920. jún. 25.

³³ P. H., 1920. jan. 30.

A nemzetgyűlést az előzetes tervnek megfelelően — a fennmaradó vitás kérdések ellenére — 1920. február 16-ára összehívták. A Parlament és környékének képe nem hasonlított a dualizmuskori országgyűlések megnyitásához. Elmaradtak a fényesre csiszolt hintók, autók és a díszbe öltözött rendőrök helyett a karhatalmi alakulatok, különítmények lepték el az Országház-teret. A képviselők gyalog érkeztek, legtöbben először mentek a Parlament épületébe. Az országgyűlést megnyitó trónbeszéd helyett pedig a kupola-csarnokban a hercegprímás celebrálta a misét, majd a református és evangélikus püspökök által tartott istentiszteletek következtek. Huszár Károly miniszterelnök a ház üléstermében a hagyományos aktus szerint, — hivatkozva az 1848 : IV. tc. 8. szakaszában kifejezett elvre és gyakorlatra — a nemzetgyűlés legidősebb tagját, Bernáth Bélát korelnökké, a hat legfiatalabb képviselőt pedig korjegyzökké kérte fel.³⁴ Február 18-án került sor a megbízólevelek átvizsgálására és a tisztikar megválasztására. 134 szavazó közül 126-an Rakovszkyra adták a voksukat, alelnökké pedig Bottlik Józsefet és Simonyi-Semadam Sándort választották meg.³⁵ A nemzetgyűlés tervezett első törvénycikkének tárgyalása azonban a körülötte zajló vita miatt késett. Közben Horthy kísérletet tett az eredeti javaslat bizonyos módosítására, a kormányzó jogkörének bővítésére, ekkor azonban — legalábbis formailag — nem tudta még a törvényhozást a kormányzói hatalomnak alárendelni.³⁶

„Az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről” szóló, 1920. évi I. tc. megszületését nem követhetjük lépésről lépésre nyomom. A rendelkezésünkre álló anyagok túlságosan töredezetek. Horthy, Rassay, Drózy emlékiratai, vagy a fővezérség összefoglalói legfeljebb érdekes adatokkal, részletekkel gazdagítják e folyamat feltárását, de semmiképpen sem adhatnak arról teljes képet.³⁷ A levéltári és egyéb források hiányos volta miatt történeti értékük nehezen ellenőrizhető. Ezért a további kutatások feladatának tekintjük például annak a kimunkálását, hogy a szabadkirályválasztó—legitimista politikai platformok hogyan s miért bomlanak fel a kormányzói jogkör vitája során. A legitimisták egy része ugyanis a kiszagdapártiakkal együtt a kormányzói jogkör korlátozását követelte. A szabadkirályválasztó katonai körök ugyanakkor — több legitimistával együtt — kezdettől a kormányzói jogkör kiterjesztéséért szálltak síkra. Ellenfeleiket azzal vádolták, hogy voltaképpen köztársasággá akarják változtatni a királyságot. Eldöntésre váró kérdés, hogy a kormányzót korlátozni kívánókat valamiféle liberális vagy éppen köztársasági velleitások vagy inkább a Horthy-ellenesség irányította-e. Mert bár a kormányzói jogkör megalkotására előbb került sor, mint a kormányzó megválasztására, 1920 februárjában már mindenki tudta: a kormányzó Horthy lesz. S milyen jogkört szántak a nemzeti királynak azok a szabadkirályválasztó „kiszagdzák”, akik korlátozni kívánták Horthy jogkörét? Vagy miért oszlottak meg ebben a kérdésben a legitimisták, akik pedig a Habsburg-királynak egységesen és sértetlenül megadták volna a régi királyi hatalmat s felségjogokat? Jelenlegi ismereteink alapján ezekre a kérdésekre nem tudunk megnyugtató válaszokat adni. Csupán azt a feltevést kockáztatjuk meg, — s erre az említett emlékiratok, az ismert források s a sajtóanyag lehetőséget ad —, hogy a Horthy-ellenesség egyik formáját is jelentette — jelenthette a kormányzói jogkör eredeti szűkreszabása.

³⁴ N. N., 1920. febr. 16.

³⁵ N. N., 1920. febr. 18.

³⁶ *Vargyai Gyula*: Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör (1919—1921). 1971. 286.

³⁷ *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Buenos Aires. 1953. Rassay Károly feljegyzései: O. L. R. szekció 226/1289. *Drózy Győző*: Memoárok. Történettudományi Intézet archivuma.

Az 1920 : I. t. c. historikumának akárcsak futólagos áttekintésétől mindamellet azért is eltekinthetünk, mert a napfényre került források alapján marxista történeti irodalmunk feldolgozta s rendszerezte a kormányzói jogkör nemzetgyűlési elfogadtatását.³⁸ Ezért csak a végeredményt, az említett alaptörvény lényegét, Horthy kormányzóvá választását s a későbbi törvények alapján a kormányzói jogkör kiterjesztését summázzuk.

Az 1920 : I. t. c. bevezetője a legitimisták és a szabadkirályválasztók kompromisszumát tükrözi. Nem érinti IV. Károly lemondását, 1918 novemberi nyilatkozatát. A Habsburg-kérdés kirekesztésével azonban inkább konzerválta a szabadkirályválasztó—legitimista ellentéteket, s lehetőséget adott a restaurációs kísérletekhez is. Az 1921. évi királypuccsok szervezői nem véletlenül hivatkoztak erre a törvényre. Idézzük bevezetőjének kezdő sorait: „A nemzetgyűlés, mint a nemzeti szuverenitás kizárólagos törvényes képviselője, megállapítja, hogy a királyi hatalom gyakorlása 1918. november hó 13. napján megszűnt. Megállapítja továbbá, hogy Magyarországnak és társországainak a volt osztrák birodalmi tanácsban képviselt királyságokkal és országokkal fennállott feloszthatatlan és elválaszthatatlan együtthirtoklása a bekövetkezett események folytán megszűnt. A nemzetgyűlés mindezekből a tényekből folyó következmények megállapítását a békekötés utáni időre tartja fenn magának.”³⁹ A szóban forgó törvény konkrét rendelkezései két fejezetre oszlanak. Első fejezete az alkotmányosság helyreállítására irányuló rendelkezéseket, míg a második a kormányzói hatalommal kapcsolatos kérdéseket tartalmazta. Jóváhagyta a nemzetgyűlés összeülése előtt hozott rendeleteket. 4-ik §-a kimondotta; „A törvényhozó hatalmat a nemzetgyűlés gyakorolja.” Rögzítette továbbá a törvényhozó és végrehajtó hatalom viszonyát, kereteit. Érvénytelenítette az „ügynevezett népköztársaság és tanácsköztársaság” szerveinek néptörvény, rendelet vagy más elnevezés alatt kibocsátott mindennemű rendelkezéseit. A kormányzói hatalomról szóló rendelkezései többek között a következőket foglalta magába:

12. §. A nemzetgyűlés addig, amíg az államfői hatalom gyakorlásának mi-kéntjé végrelesen rendezi és ennek alapján az államfő tisztét tényleg átveszi, az államfői teendők ideiglenes ellátására a magyar állampolgárok közül titkos szavazással kormányzót választ.

13. §. A kormányzót a királyi hatalomban foglalt jogok alkotmányos gyakorlása az alábbiakban foglalt korlátozások között illeti meg.

A nemzetgyűlés által alkotott törvények szentesítés alá nem esnek; azokat a kormányzó legkésőbb hatvan napon belül kihirdetési záradékkal és aláírásával látja el. A kormányzó a kihirdetés elrendelése előtt — indokainak közlésével — a törvényt újabb megfontolás végett egy ízben visszaküldheti a nemzetgyűléshez. Ha az így visszaküldött törvényt a nemzetgyűlés változatlanul fenntartja, a kormányzó azt tizenöt napon belül kihirdetni köteles. A kormányzó az államformának és az államfő személyének kérdésében alkotott törvényekre nézve a visszaküldés jogával nem élhet. Egyébként is a kormányzó a visszaküldés jogával csak úgy élhet, hogy a nemzetgyűlés a visszaküldött törvény tárgyában két évben megállapított tartamának letelte előtt még határozhasson.

A kormányzó a nemzetgyűlést nem napolhatja el és a királyi hatalomban foglalt országgyűlés-feloszlatási jogot a nemzetgyűlést illetően csak akkor gyako-

³⁸ Vö. *Nemes Dezső*: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921. 1962. 193—201; továbbá *Vargyai Gyula*: i. m. 277—295.

³⁹ M. Tt. 1920. 3.

rolhatja, ha a nemzetgyűlés a kormányzó üzenete dacára tartósan munkaképtelenné vált és a munkaképességet a nemzetgyűlés elnöke a házszabályokban biztosított jogaival sem képes helyreállítani. Felosztatás esetében azonban a kormányzó köteles az új nemzetgyűlés összehívása iránt már a felosztató rendeletben akként rendelkezni, hogy a nemzetgyűlés az alkotandó új választójogi törvény alapján, ha pedig az addig megalkotva nem lenne, a jelenlegi nemzetgyűlés összeülése alapul szolgált választójog alapján, legkésőbb a felosztatástól számított három hónapon belül összeülhessen.

A kormányzó képviseli Magyarországot a nemzetközi viszonylatokban. Követeket küldhet és fogadhat. Magyarország nevében a felelős minisztérium útján szövetségeket és egyéb szerződéseket köthet a külhatalmakkal, de amennyiben a törvényhozás tárgyaira vonatkoznak, csak a nemzetgyűlés hozzájárulásával.

Hadüzenethez vagy a hadseregnek az ország határán kívül alkalmazásához és békekötéshez a nemzetgyűlés előzetes hozzájárulása szükséges.

A végrehajtó hatalmat a kormányzó kizárólag a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium által gyakorolja. Minden rendelkezése és intézkedése, ideértve a fegyveres erőre vonatkozó rendelkezéseit is, csak úgy érvényes, ha az illetékes felelős miniszter ellenjegyzésével van ellátva. Ez azonban nem érinti a kormányzónak a hadügy körébe tartozó azon alkotmányos jogait, amelyek a nemzeti hadsereg vezérletére, vezényletére és belső szervezetére vonatkozólag őt megilletik.

Nemességet nem adományozhat.

A főkegyúri jogot nem gyakorolhatja.

Általános kegyelmet csak törvény adhat.

14. §. A kormányzó személye sérthetetlen és ugyanolyan büntetőjogi védelemben részesül, mint törvényeink szerint a király.

A kormányzót az alkotmány vagy a törvény megszegése esetében a nemzetgyűlés felelősségre vonhatja. A felelősségrevonást a nemzetgyűlés csak legalább száz tagja által aláírt indítvány alapján és összes tagjai kétharmad részének szavazatával mondhatja ki. Az eljárást külön törvény fogja szabályozni. . .⁴⁰

A törvény tanulmányozásakor azonnal szembetűnik, hogy az előzetes várakozással ellentétben óvatosan megkerülte az államforma kérdését. Jellemző erre a 7. § is, amely szerint a bíróságok már nem a köztársaság, de nem is a királyság nevében gyakorolják a bírói hatalmat. Úgy véljük, ennek az óvatosságnak az okai a Clerk-tárgyalásokhoz nyúlnak vissza. 1919 novemberében ugyanis a „koncentrációt” előkészítő pártok abban állapodtak meg, hogy az államforma ügyében népszavazás dönt. Huszár a nemzetgyűlés elé kerülő törvényjavaslat, 1920 február 13-i minisztertanácsi vitája során emlékeztetett erre.⁴¹ Tudjuk persze, hogy a Clerk-féle megállapodás fő tartalma: a „koncentráció” a maga eredeti formális alakjában is régesrégén felborult már, a szociáldemokraták 1920 január közepén ki is léptek a kormányból s nem indultak a nemzetgyűlési választásokon sem. A szövetséges hatalmak erre sem figyelmeztették a kormányt vagy a fővezériséget. Nem kellett tehát attól tartaniok, hogy csak a népszavazás által elfogadott államformát ismerik el. Huszár mégsem vállalta az előzetes megállapodásokkal ellentétes eljárás vezetését. Az 1920 : I. t. c. így nem proklamálta még a királyság államformáját. Mindebből természetesen nem az következik, mintha

⁴⁰ M. T., 1920, 4—13.

⁴¹ M. T. jkv. 1920. febr. 13. Vö. Nemes Dezső 1953. 342—343. Huszár azonban nyomban hozzáfűzte: „Ezzel szemben álláspontja azonban ma az, hogy a nemzetgyűlésre nézve ezen ígéretek nem kötelezők, miután a nemzetgyűlésnek, ha ez nem tetszik, nem köteles respektálni.”

Huszár valóban a népszavazást követelte volna, hiszen nem emelt kifogást utóda, Simonyi-Semadam kormányrendeletével szemben, amelyben a törvénynél alacsonyabbrendű jogszabállyal „rendezte” ezt az alapvető államjogi kérdést. Az ellenforradalom államformájának vácuumját tehát az 1920 : I. t. c. fenntartotta. A királyságot proklamáló első jogszabály a Simonyi-Semadam-kormány 1920 március 18-án kiadott, 2394/1920. M. E. számú: „Az állami hatóságok, hivatalok és intézmények elnevezése és az állami címereken a szentkoronának alkalmazása” című rendelete volt. Idézzük: „Az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920 : I. törvénycikk megállapította ugyan, hogy a királyi hatalom gyakorlása 1918. évi november hó 13. napján megszűnt: azonban Magyarország ezeréves államformáját nem változtatta meg és sem a királyi méltóságot, sem magát a királyi hatalmat mint jogintézményt nem szüntette meg. Sőt ellenkezőleg az által, hogy az idézett törvény 9. §-ában kifejezetten érvénytelennek nyilvánította azokat az alkotmányellenes forradalmi rendelkezéseket, amelyek alkotmányunk intézményeit, nevezetesen a magyar állam ezeréves államformáját is megváltoztatni és a királyság intézményét eltörölni kívánták, kétségtelenné vált, hogy alkotmányunk alapelveinek és alapintézményeinek, különösen a királyság intézményének léte és fennállása a forradalmi események után is jogilag érintetlen maradt.

Az 1920 : I. t. c. 12. és következő §-ai csupán a királyi hatalom gyakorlásának bekövetkezett tényleges megszűnése folytán rendelkeztek az államfői teendők ideiglenes ellátásáról arra az időre, amíg az államfői hatalom gyakorlásának mikéntje véglegesen rendeztetni fog, s erre az időre a nemzetgyűlés az 1920 : I. t. c. 13. §-ában megszabott korlátok között a kormányzóra ruházta a királyi hatalomban foglalt jogok alkotmányos gyakorlását.

Ezekhez képest tehát mindaddig, amíg a törvényhozás másként nem rendelkezik Magyarország törvényes államformája a királyság marad.

Minthogy pedig az állami hatóságoknak, hivataloknak és intézményeknek elnevezésükben Magyarország fennálló államformáját kell kifejezésre juttatniok, s ehhez képest azokat, mint a magyar királyság hatóságait, hivatalait és intézményeit ennek kifejezésére a »királyi«, illetőleg a »magyar királyi« jelző illeti meg: ennél fogva a hatályban levő törvényes rendelkezések szerint az állami hatóságokat, hivatalokat és intézményeket, nevezetesen a minisztériumot is és az egyes minisztereket, az alájuk rendelt állami közigazgatási hatóságokat, az állami bíróságokat és ügyészségeket, a hadsereget, a csendőrséget és az államrendőrséget a »királyi«, illetőleg a »magyar királyi« jelzővel kell megjelölni.

Hatályban maradnak azok a törvényes rendelkezések is, amelyek értelmében a magyar állam címerein a magyar állami főhatalom jelképéül a szent koronát kell alkalmazni.

Ennél fogva az állami hatóságoknak, hivataloknak és intézményeknek az őket eddig megillető „királyi”, illetőleg „magyar királyi” jelzőket továbbra is használniok kell, bélyegzőjükön magukat törvényes elnevezésüknek megfelelően e jelző használatával kell nevezniök és e bélyegzőkön a magyar állam címerén a szent koronát kell alkalmazniok. . .”⁴²

Az államforma kérdése ezzel az ellenforradalom időszakában végérvényesen lekerült a napirendről. A kormányzói jogkör azonban több ízben felmerült. Az 1920 : I. t. c., — amint láttuk — még szűkre szabta a kormányzó jogi lehetőségeit, hiszen a korábbi királyi felségjogok jelentős s éppen a törvényhozásra és a had-

⁴² R. T., 1920. 469—470.

seregre vonatkozó jogkörét kirekesztette hatásköréből. A kormányzó nem napolhatta el, nem oszlathatta fel a törvényhozást, s nem illette meg a hadüzenet és a békekötés joga sem. A hadsereget csak a parlament jóváhagyása után vihettem vezethette „külföldi” földjére. Az 1920. I. t. c. értelmében ugyanakkor a nemzetgyűlést megillette a kormányzó felelősségrevonásának joga. A jogszabályi rendezés azonban messze esett a valóságos helyzettől. Hiszen a tényleges hatalommal nem a nemzetgyűlés, hanem a Horthy irányítása alá tartozó hadsereg rendelkezett. Nemcsak a kormányt és a közigazgatást, hanem a nemzetgyűlést is ellenőrzése alatt tartotta. Szemléletesen bizonyítja ezt a kormányzóválasztás napja.

1920 március 1-re zászlódíszbe öltöztették a fővárost. A karhatalmi alakulatok, a „nemzeti hadsereg” fegyveresei örömnünpre virradtak. Elérkezett vezérük kormányzóvá választásának napja. A tereket fegyveres alakulatok sorfala zárta le. A parlamentben nagyszámú katona élén Soós tábornok, Horthy bizalmasa volt a ceremóniamester. A karzaton a meghívott asszonyok, lányok, újságírók serege várakozott. A képviselők szavazni indultak, de néhányukat — köztük Korányi Sándor pénzügyminisztert és Vass József vallás- és közoktatásügyi minisztert — feltartóztatták. Az ünnepi külsőségek, a fény, pompa, a harangzúgás, a feszes, tollakkal ékesített katonasorok a magyar törvényhozás tragikus aktusának közlekedtét jelezték.

A titkos szavazást Rakovszky elnök rendelte el. 141 szavazatot adtak le, ebből 131 esett Horthyra,⁴³ 7 Apponyira, 1 szavazólap üresen maradt, kettőt pedig érvénytelennek minősítettek. Ezután Prohászka Ottokár székesfehérvári katolikus püspök vezetésével küldöttség indult Horthyért a Gellért-szállóba. A kormány tagjai az elnöki fogadóteremben, a képviselők az ülésteremben várakoztak. A folyosón a fővezér testőrgárdája állt sorfalat, közte vonult be a Házba szárnysegédje, Magasházy százados mögött, ellentengernagyi egyenruhájában. Rakovszky az előzetesen megírt szöveggel kérdezett: „Kormányzó Úr! Magyarország nemzetgyűlése Önt Magyarország kormányzójává választotta meg. Kérdezem, el méltóztatik-e fogadni Magyarországot kormányzóként?” Horthy válasza sem okozott meglepetést. Néhány másodpercenyi szünet után mondotta: „Magyarországot kormányzóként elfogadom.” A kormány ezután benyújtotta lemondását, de ideiglenesen vállalta az ügyek vitelét. Még aznap szóváltotta a katonai túlkapásokat. (Másnap, 1920. március 2-án pedig Rakovszky, a nemzetgyűlés elnöke tiltakozott a képviselőházat körülvevő katonai kordon, a képviselők feltartóztatása, s az ülésterembe is benyomuló katonatisztek eljárása miatt.) A fővezérség nyomban nyilatkozatban válaszolt: „Kormányzóválasztás napján, március 1-én a képviselőházi mentelmi jognak a következő három sérelme jutott tudomásunkra a miniszterelnök által: 1. A Ház fegyveres erővel volt körülzárva. 2. A Ház folyosóján akadályozták a képviselők szabad mozgását. 3. Fegyveresek is tartózkodtak az ülésteremben. Minderre a következőkben válaszolunk. Már hosszabb idő előtt beérkezett jelentések szerint, amelyek a fővezérséghez és az államrendőrséghez is érkeztek, egy újabb merényletterről készült a kormányzó személye ellen, melyet egy bizonyos Vadkerti nevű egyén 4 anarchistával akart végrehajtani. — Emiatt volt szükség a terep lezárására és az óvintézkedések megtételére.” A második és a harmadik ponttal kapcsolatban a következőket írta: „Úgy a fővezér hivatalos kíséretét alkotó tisztek, mint egyes be nem osztott, szolgálatteljesítésben levő tisztek, kiknek száma összesen mintegy 50-re tehető, tudván azt, hogy hosszú időn át szeretett fővezérük az ország főméltóságába való emel-

⁴³ P. H., 1920. márc. 2.

séről van szó, jelen akartak lenni a fővezér parlamenti bevonulása alkalmával és onnan való kijövetelénél, hogy őt mint ragaszkodó tisztjei a legelsőik között üdvözölhessék. Így megjelenésük a folyosókon, amennyiben a karzaton helyet nem kaphattak, részükről a fővezérrel szemben való tisztelet és ragaszkodás ténye volt csupán.”⁴⁴ A nemzetgyűlés természetesen napirendre tért az ügy felett. A mentelmi bizottság 1920 március 23-i jelentésében megállapította ugyan a képviselők mentelmi jogának megsértését, április közepén közzétett nyilatkozatában azonban *már visszavonta ezt*: „A mentelmi bizottság megállapítván a sérelmeket, arról győződött meg, hogy ami történt, eltekintve egyes katonai személyek nem rosszakaratú, de mégis hibáztatható túlkapásaitól, inkább csak tájékoztatatlanságból eredő jóhiszemű intézkedések, félreértések, megérthető s bizonyos mértékig tisztelhető túlbuzgóság láncolata volt, semmint szándékos vagy gondatlan cselekmények megtorlásra váró halmazata.” Ostenburg százados ugyanakkor — a fővezérség parancsára hivatkozva — szolgálati díszben megjelent a nemzetgyűlés elnökénél s ezzel a törvényhozás „elégtételt” kapott. Távol állott tőlük az a szándék — mondotta Ostenburg —, hogy megsértsék a nemzetgyűlés és tagjainak mentelmi jogát. Az eset több véletlenség sajnálatos összetalálkozása következtében történt.”⁴⁵

Horthy a kormányzóválasztás után jogkörének kiszélesítését, valamint az új kormány kialakítását tekintette legfontosabb feladatának. Kormányzói nyilatkozatait, felhívásait kezdetől a „főhatalom” képviselőjeként, a teljhatalmú fővezér már jólismert, ellentmondást nem tűrő hangneme szerint, parancsszerű formában tette közzé. Mindjárt első, a magyar nemzethez címzett kormányzói proklamációjában írta: „A magyar nemzet bizalma a nemzetgyűlés útján kezembe tette le az államfői hatalmat. Ezzel is előbbre jutottunk az alkotmányos élet helyreállításának útján. Lezártuk az országrontó és nemzetpusztító forradalmak sötét korszakát. Megmásíthatatlan akaratom, a nemzetet a boldogulás útjára vezetni. . . A keresztény erkölcs uralmát helyre akarom állítani az egész vonalom.”⁴⁶

A kormányválasztás után a pártok, egyesületek, törvényhatóságok, községi képviselőtestületek üdvözlő távirataik, leveleik tömegét címezték Horthy nevére. Közöttük volt a TÉBE, a GyOSz, az OMGE, a hercegprímás, sőt a szociáldemokrata Vanczák János, a Népszava szerkesztője is. Írását a Népszava március 2-án közölte. „A magyar nemzet ez idő szerinti képviselői — írta — az ország legnagyobb méltóságára emelték Főméltóságodat, örökébe a magyar nemzeti történelem két kimagasló alakjának, Hunyadi Jánosnak és Kossuth Lajosnak. Az ezeréves Magyarország népének egy évezreden keresztül csak kétszer — és most — adatott meg a lehetősége annak, hogy az ország legfőbb méltóságát maga ruházhassa arra, akiben legjobban megbízhat és akire sorsát nyugodtan rábízhatja.”

Horthy — amint ezt a történeti irodalom kimutatta —, nagy figyelemmel kísérte végig a kormányzói jogkört is tartalmazó első törvénytervezetet, s igyekezett magának az eredeti javaslatnál szélesebb jogokat biztosítani. A kormányzóválasztás napján pedig erre vonatkozóan ígéretet csikart ki a kormány s a nagy nemzetgyűlési pártok vezetőitől.⁴⁷ Szándékának valóraváltását természetesen elősegítette tényleges hatalma mellett az az alapellentmondás is, ami az ellenforra-

⁴⁴ P. H., 1920. márc. 4.

⁴⁵ P. H., 1920. ápr. 16.

⁴⁶ P. H., 1920. márc. 6.

⁴⁷ Vö. Nemes Dezső, 1962. 206.

dalom jellege, lényege, valamint az alkotmányos polgári jogállamokra emlékeztető, a törvényhozástól több lényeges kérdésben függő államfő korlátozott jogköre között feszült. Másszóval az ellenforradalmi államrendszernek nem felelt meg a kormányzó korlátozott jogköre. A kormányzói méltóságot különben azok a pártok, politikusok sem akarták kitenni például a választási harcoknak, akik pedig jogait korlátozni kívánták. Ez az ellentmondás gyorsan kiütközött s feloldása csak idő kérdése maradt. A későbbiek során novellákkal bővítették az 1920 : I. t. c.-ben meghatározott kormányzói jogokat, s ezzel felszámolták az említett ellentmondást. A jog így a valóságos helyzethez igazodott, a hadseregfővezéri tényleges nagy hatalom beépült a kormányzói jogkörbe.

Az első jogkiterjesztő novella az 1920 augusztus 7-én elfogadott; „az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920 : I. t. c. 13. §-ának módosításáról” szóló; 1920 : XVII. t. c. volt. A 4 §-t tartalmazó törvény kimondta:

„1. §. Az országgyűlés elnapolásának, berekesztésének és felosztatásának a királyi hatalomban foglalt joga az 1848 : IV. és az 1867 : X. törvénycikk korlátai között a nemzetgyűlésre is kiterjed. Ez a jog a kormányzót is megilleti, de a nemzetgyűlés felosztatása esetében a kormányzó köteles a nemzetgyűlés összehívása iránt már a felosztató rendeletben akként rendelkezni, hogy a nemzetgyűlés az alkotandó új választójogi törvény alapján, ha pedig az addig megalkotva nem lenne, a jelenlegi nemzetgyűlés összeülésére alapul szolgált választójog alapján, legkésőbb a felosztástól számított három hónapon belül összeülhessen. A kormányzó a nemzetgyűlést legfeljebb harminc napi időtartamra napolhatja el.

Ha a nemzetgyűlés által alkotott törvény kihirdetésének elrendelésére az 1920 : I. t. c. 13. §-ának második bekezdésében megszabott 60 napi határidő alatt a kormányzó a nemzetgyűlést feloszlatta, vagy ha e határidő alatt a nemzetgyűlésnek két évben megállapított tartama letelt, a kormányzó a még ki nem hirdett törvényt újabb megfontolás végett az újonnan összehívott nemzetgyűlésnek, vagy pedig ha a nemzetgyűlés helyébe országgyűlés lépne, az országgyűlésnek küldheti meg összeülésüktől számított 15 napon belül. . .

2. §. Az 1920 : I. t. c. 13. §-ának ötödik bekezdése második mondatként a következő rendelkezéssel egészítették ki:

Közvetlen fenyegető veszély esetében azonban a kormányzó a magyar összmisztérium felelőssége és a nemzetgyűlésnek késedelem nélkül kikérendő utólagos hozzájárulása mellett a hadseregnek az ország határán kívül alkalmazását elrendelheti.

3. §. Az 1920 : I. t. c. 13. §-ának utolsó bekezdése hatályát veszti és helyébe a következő rendelkezés lép:

A kormányzó általános kegyelmet is adhat, annak azonban, akit az 1848 : III. t. c. 32. §-ában vagy az 1870 : XVIII. t. c. 9. §-ában meghatározott cselekmény vagy mulasztás miatt vontak felelősségre vagy ítélték el, kegyelmet csak törvény adhat.

4. §. Ez a törvény kihirdetésének napján azonnal életbelép.”⁴⁸ (A kormányzói hatalom további kiterjesztését az 1933 : XXIII. tc., majd az 1937 : XIX. t.c. tartalmazta.)

Horthy az új kormány összetételének kialakításánál nem hagyhatta figyelmen kívül a nemzetgyűlést és annak pártjait, hiszen az 1920 : I. t. c. még nem

⁴⁸ M. Tt., 1920. 61.

honorálta a széleskörű felségjogok visszaállítására irányuló igényét. Erre a körülményre a béketárgyalások miatt is ügyelnie kellett. Miután azonban a Kisgazdapárt liberális szárnya kezdetben ellenezte Simonyi-Semadam kinevezését, Rubinek az ellentétek áthidalása céljából maga dolgozta ki az átmenetinek nevezett kormány programját. Szerepelt benne a béke megkötése, a földbirtokreform, a pénzügyi állapotok rendezése, a mezőgazdasági érdekképviseltek megszervezése, a középiskolai és egyetemi oktatás reformja, a forradalmi kormányok tevékenységének felülvizsgálata. Miniszterelnökké így végül is Simonyi-Semadam Sándort nevezte ki Horthy, sőt átmenetileg a belügyi tárcát is az új miniszterelnök kapta. A külügyminiszteri szék üresen maradt. Hadügyminiszterré a Horthy közvetlen környezetéhez tartozó Soós Károly tábornokot, kultuszminiszterré Haller Istvánt, földművelésügyi miniszterré Rubinek Gyulát, pénzügyminiszterré báró Korányi Frigyeszt, igazságügyminiszterré Ferdinándy Gyulát, közellátási miniszterré Nagyatádi Szabó Istvánt, kisgazda miniszterré Sokorópátkai Szabó Istvánt, népjóléti miniszterré Benárd Ágostont, és a nemzeti kisebbségek miniszterévé Bleyer Jakabot nevezte ki. Csak egy hónappal később, 1920 április közepén került sor dr. Dömötör Mihály belügyminiszteri és gróf Teleki Pál külügyminiszteri kinevezésére.

Az új „alkotmányos kormány” esküvétele március 15-én a régi külsőségek visszaidézésével zajlott le. A Várpalota szertartástermében gyülekező előkelőségek, a Vár kapujában a gyalog-testőrszázad őrsége, a nemzeti hadsereg egy diszszázada a királyvár napok külsőségeit idézte. Az eskü szövege, — egy szó kivételével, — nem változott. (A király helyébe a kormányzó került.)

A kormány rendkívül nehéz körülmények között kezdte meg működését. Folytak még a béketárgyalások s ezzel a magyar uralkodó osztályok háborús felelőssége, valamint nacionalista nemzetiségi politikája továbbra is felszínen maradt. Tovább nőtt a munkanélküliség és az infláció. A két kormánypárt között változatlan hevességgel dúltak a viszályok. De maguk sem voltak egységesek. Mindkét párt a románok által időközben kiűritett tiszántúli választókerületek mandátumainak megszerzésével próbálta nemzetgyűlési és kormányzati befolyását erősíteni. Mindegyik a maga javára akarta billenteni a választások eredményeként kialakult nemzetgyűlési erőegyensúlyt. El sem csitultak tehát a januári választások hullámai, máris kezdetét vette a tiszántúli választókerületek megszerzésére irányuló új választási hadjárat. A nemzetgyűlési túlsúly biztosításának vágya tehát a KNEP és a Kisgazdapárt versengését állította előtérbe. Úgy gondolták, hogy amennyikük győztesen kerül ebből ki, azé lesz majd a kormányhatalom. Reményüket táplálta az a körülmény, hogy Simonyi-Semadam csak ideiglenesen, a tiszántúli választásokig, illetve a nemzetgyűlés kiegészültéig vállalta a miniszterelnökséget. A kormány már nemzetgyűlési bemutatkozásakor csaknem megbukott. Simonyi-Semadam ugyanis ismertette Appnyi levelét, amelyben a békedelegáció munkáját akadályozó terrorakciók veszélyeiről írt s kérte a kormányt a kilengések megakadályozására. A nemzetgyűlés ülését megszakították, a szünetben azonban kompromisszum született. Eszerint a kormány perhorreszkálja a rendzavarásokat, egyéni akciókat, másrészt azonban „tendenciózusnak és hazugnak bélyegzi” a külföldi sajtóban megjelent magyarellenos kampányt. A kormány azonban a karhatalmi alakulatok s a velük összeforrott szélsőjobboldali fasiszta szervezetek támadásának középpontjába került. A kormányelnök az előző kormányok politikájának folytatásával sem tudta jóténni előttük a „ballépését”.

Horthy a Simonyi-Semadam-kormány időszakában kezdte kormányzói működését. Kezdetről királyi pózokat vett fel, de fővezéri allűrjeit is megőrizte. Ezek a külsőségek nem egyszerűen formai kérdések voltak, mert jelezték helyét a magyarársági államrendszerben. Semmit sem zavarta az a körülmény, hogy számos vonatkozásban nem rendelkezett királyi jogkörrel. Ezeket a jogi hiányokat ugyanis pótolta hadseregfővezéri tényleges hatalmával. Amit a kormányzó számára nem engedett a jog, azt korlátlan katonai pozíciójával a hadsereg fővezéréként könnyűszerrel elérhette. Kormányzó és hadseregfővezér volt tehát egy személyben s olyan körülmények között, amikor a hadsereget az ellenforradalom első hónapjaiban minden jogszabály mellőzésével éppen ő szervezte az ellenforradalom egész rendszerét meghatározó legnagyobb politikai hatalmi tényezővé. Az ellenforradalom valóságos kormányzati módszerei ezért feltűnően távol estek a jogszabályok által meghatározott belpolitikai kormányzati szisztémától. Különösen szembetűnő ez a politikai szabadságjogok, a sajtó-, egyesülési és gyülekezési jog kezelésénél, vagy a képviselőválasztások során. A hadsereg, a csendőrség és a rendőrség brutalitása ugyanis az ellenzéki mozgalmakkal szemben az ellenforradalom időszaka alatt mindvégig túllépte a jogszabályokban meghatározott kereteket. Pedig már ezek is brutálisak voltak. A jogszabályokat azonban a fegyveres testületek kényük-kedvük szerint értelmezhatték. Horthyt részben a véletlenek játéka vitte a Clerk-akció idején a politikai színtérre, de a köznapi értelemben felfogott polgári politika, — a pártok mozgása, programjai, taktikája, vagy a társadalom életének jogi szabályozása, a parlament élete — mindvégig idegen maradt számára. Magát katonakormányzónak tartotta s a legmagasabb közjogi méltóságnak ez a militarista felfogása és kezelése önmagában véve is egyedülálló volt a korabeli Európában. Nem akart, de nem is tudott volna a parlamentarizmus kereteiben gondolkodni és cselekedni. Programot nem dolgozott ki sem maga, sem kabinetjei számára. Refrénszerűen ismétlődő jelszavai: az összefogás, a nemzeti hadsereg további erősödése, a talpraállás és országgyarapítás, a vörös veszedelem leküzdése. Természetesen idegenül, vagy legalábbis szokatlanul csengtek ezek a szavak a dualizmus politikai rendszeréhez szokott nagytőkés és nagybirtokosok számára, de új volt maga a helyzet, gyökeresen megváltozott saját korábbi véleményük is a hatalmi rendszerről. S a katonakormányzóban a „talpraállás”, a revízió, a régi rend visszaállításának biztosítékát látták. Horthy szerepét küldetésnek fogták fel.

A kormányzó 1920 április 1-én a Gellért-szállóból a Várba költözött, s megkezdődtek az udvari ceremóniák. A belső udvarban felállt a díszőrség, az őrségváltást ünnepélyes zene kísérte.⁴⁹ Első útja a Tiszántúlra vezetett. Beszédeiben a már említett jelszavakat ismételte. „Ha valahol, ennek az országnak sarkában fellángol a vörös tűz, azt vérbe fojtom — mondotta többek között Kisújszálláson — . . . a nemzeti hadsereggel áll és bukik Magyarország. A nemzeti hadsereg az igazságnak, a becsületnek és a tisztességnak őre. . . A másik, amire a figyelmet felhívom az, hogy szükséges, hogy a politika terén egyetértsünk. Azok a politikusok, vagy politikai pártok, akik ma a nemzetet széttépik és ellenséges táborokba osztják, megbocsáthatatlan bűnt követnek el. Ma egy irány van, a becsületes, a tiszta magyar nemzeti, keresztény irány.”⁵⁰ Nyíregyházán szóba hozta a királykérdést is: „Az országnak nem tudom mennyi, mondjuk 80—90, talán 99⁰/₀-a királypárti. Ez olyan kérdés, amelyről ma ne beszéljünk, de gondoljunk. Ma katasztrófát

⁴⁹ P. H., 1920. ápr. 2.

⁵⁰ P. H., 1920. ápr. 14.

hoz az országra minden, amit meggondolatlanul teszünk. Ennek a kérdésnek is el fog érkezni az ideje, addig kapcsoljuk ki és gondolkodjunk felette.”⁵¹ Horthy tehát, amint láttuk, távoltartotta magát a pártpolitikától, s legszívesebben a társadalom militarista megszervezésébe fogott volna. Clerk azonban leckét adott neki az antant kívánságai felől, s ezt nem hagyhatta teljesen figyelmen kívül. De hogyha már a pártok létezését tudomásul is kellett vennie, legalább a pártviszonyok egyszerűsítését, az ellenforradalmi keresztény nemzeti pártok egyesülését kívánta elérni. Erre törekedtek a hagyományos uralkodó osztályok politikusai, Bethlen István, Klebelsberg Kunó, Teleki Pál és mások. Szándékukat közhírré is tették. Teleki írta: „Aki a közelmúlt politikai tevékenységemet ismeri, az tudja, hogy én mindig a keresztény pártok egységének voltam a híve. Az ország konszolidációja érdekében szükségesnek tartom egy kormányzópárt megteremtését, mert amint a tények is igazolják, a különböző alapokon álló keresztény pártok szétforgácsolt működése nem alkalmas arra, hogy a nemzeti irányú keresztény politika megalapozását szolgálja. Tény az, hogy komoly helyről mozgalmat kezdeményeztek aziránt, hogy egy többségi párt jöjjön létre s vegye át a kormányzást. A tárgyalások meg is indultak, de hogy lesz-e sikere, azt ebben a pillanatban nem tudhatom.”⁵² Horthy számára tehát az egységes kormányzó párt létrehozása jelentette a legfontosabb pártpolitikai célt, s erre ösztönözte a hozzá közelkerülő politikusokat. 1920 április közepén a KNEP egy része és a Kiszgazdapártból Pallavicini György örgróf vezetésével kivált nagybirtokos csoport felhívást bocsátott ki: „Látva azt a feszélyezett helyzetet, amelyben a kormányt támogató két párt vezetőségei abban a tekintetben vannak, hogy a két párt között az ország kül- és belpolitikai állapota által követelt és a nemzetgyűlés egyetértő munkáját is jobban biztosító egyesülést létrehozzák, mi a két pártnak alulírott tagjai megindítjuk az egyesülésnek ezt a folyamatát. Nem új párt alakulásáról van szó, hanem arról, hogy az első, a nehéz lépés az egyesülésre megtörténjék. Mi csak meg akarjuk könnyíteni, hogy a KNEP és a keresztény (keresztyén) kiszgazda és földműves párt, amelynek alapelvei azonosak, programjaik között pedig különbség nincs, a két párt programja alapján egységes kormánypárttá tömörüljenek. . . ” A felhívást Beniczky Ödön, dr. Czettner Jenő, dr. Karafiáth Jenő, gróf Klebelsberg Kunó, gróf Sigray Antal, gróf Teleki Pál és örgróf Pallavicini György írták alá.⁵³ 1920 május közepén megalakult az Egyesült Keresztény Nemzeti Kiszgazda- és Földműves Párt.⁵⁴ Ez az első egységes párt azonban a közelgő békeszerződés, a soronlevő tisztántúli választások s ezzel a két keresztény párt közötti ellentétek kiéleződése miatt megerősödni nem tudott. Az egységes párt ügyét ennek ellenére napirenden tartották, de csak Bethlen István 1922. évi kísérlete járt sikerrel.

1920 április 1-én, — azon a napon amikor Horthy a királyi palotába költözött, — megszűnt a fővezérség. Ezt azonban nem törvény, nem is kormányrendelet tette közzé, hanem a vezérkari főnök által készített s az államfő által jóváhagyott márciusvégi utasítás tartalmazta. A fővezérség szerepét, a hadsereg s a még mindig meglevő karhatalmi alakulatok tényleges irányítását nem is a kormány, illetőleg annak hadügyminisztere — 1920 március 19-től honvédelmi minisztere, — hanem közvetlenül a kormányzónak alárendelt vezérkari főnök vette át.⁵⁵

⁵¹ P. H., 1920. ápr. 16.

⁵² P. H., 1920. ápr. 14.

⁵³ P. H., 1920. ápr. 18.

⁵⁴ P. H., 1920. máj. 18.

⁵⁵ *Vargyai Gyula*: i. m. 28—31.

A trianoni békeszerződés ratifikálása után pedig kiépített szervezetével együtt a honvédelmi tárca VI. csoportjának tüntették fel.⁵⁶

A nemzetgyűlés összehívása tehát a belpolitikai kormányzati rendszer tartalmában nem jelentett valamiféle új szakaszhatárt. Az általa hozott törvények nem álltak ellentétben a korábbi kormányrendeletekkel. Horthy pedig az ellenforradalom első hónapjaiban megszerzett hatalmát nemcsak megtartotta, hanem országossá szélesítette.

⁵⁶ A trianoni békeszerződés ugyanis tiltotta a vezérkari főnöki funkció fenntartását. M. Tt., 1921. XXXIII. t. c. 105. Vö. *Vargyai Gyula*: i. m. 32–33.

L. NAGY ZSUZSA

A liberális polgári ellenzék pártjai és szervezetei (1919–1944)

A pártviszonyokról általában

Az ellenforradalmi rendszer politikai berendezkedésének néhány jellemző vonása az egész korszakban érvényesült és kihatott a különböző pártokra, azok egymáshoz való viszonyára. Ilyen alapvető jellegzetesség az, hogy az 1918 őszén alakult, a Tanácsköztársaság idején kormányzó Kommunista Pártot az államhatalom megfosztotta a legális szervezkedés és a parlamentáris szereplés lehetőségétől. Ez a pártviszonyokat eleve eltorzította, a politikai polarizálódást jelentős mértékben befolyásolta. E tényből nemcsak az következett, hogy a kommunizmus politikai képviselte „törvényellenessé”, illegálissá vált, hanem, hogy a parlamentáris pártok „értékskálája” is lényegesen eltolódott. Míg a Duna-medence más országaiban csak a 20-as évek közepe táján, vagy csak a náci német megszállás következtében szorultak illegálitásba a kommunista pártok, Magyarországon ez már 1919 augusztusában bekövetkezett.

A Szociáldemokrata Párt, több évtizedes fennállása után, éppen az ellenforradalom viszonyai között — nemzetközi tényezők hatására, nem csekély belpolitikai harcok után — került be a parlamentbe, de nyilvánvaló, hogy a Kommunista Párt kényszerű illegálitása nagy mértékben erősítette a Szociáldemokrata Párt pozícióját. Így az egyetlen legális munkáspárt egyben a legbaloldaliabb legális parlamentáris párttá vált, új jelleget adva általában véve a pártviszonyoknak és a parlamentnek is. A hatalmi viszonyokból következően s a forradalmak után azonban Magyarországon a Szociáldemokrata Párt, ha be is hozhatta azt a „lemaradását”, amely nyugati vagy a szomszédos országokbeli társaival szemben azt megelőzően jellemezte, azokhoz hasonlóan kormánykoalícióban vagy kormányzásban résztvevő párttá nem válhatott.

A szélsőjobboldal, mint újtipusú konzervativizmus, önálló pártpolitikai tényezőként az ellenforradalom idején szerveződött meg. A szélsőjobboldal, mint politikai irányzat, nem elégedett meg a kezdetben neki szánt szereppel, hogy ti. alárendelődjen — pártkereteket tekintve is — a hagyományosan konzervatív erőknél. A fajvédők önállósulása a 20-as években már ezt fejezte ki, noha még részben a hagyományos konzervatív vonal nyomására következett be, a 30-as években azonban már eredendően önálló pártokban tömörült a náci mintájú, nyilas-nemzetiszocialista irányzat.

A szélsőjobboldali pártok legális működése és ugyanakkor a Kommunista Párt illegálitása bizonyos munkás-, kispolgári rétegek szociális, politikai elégedetlenségének és radikális törekvéseinek — hogy tűzéségi kifejezéssel éljek — gellert adott. A szélsőjobboldal politikai önállósulása, sőt már ennek lehetősége is, állandósítja a szélsőjobboldali pártok kormányra kerülésének veszélyét illetve az attól való félelmet. Ez fékezi a többi ellenzéki, de nem szélsőjobboldali

párt ellenzékiiségét, s együtt a proletárdiktatúra időszakából levont tanulsággal a radikális módszerektől való idegenkedését is erősíti.

A szélsőjobboldal, amint önálló párttá szerveződik, ellenzéki pozícióba kényszerül az ellenforradalom egész fennállása alatt. Ez pedig kihat mind a kormányzó pártra és annak politikájára, mind a többi párt magatartására és a kormányzó párthoz való viszonyára.

A kispolgári demokráciának, a kispolgári rétegeknek olyan falusi pártja, mint amilyen a Kisgazdapárt volt, az ellenforradalom viszonyai között nem jutott hasonló szerephez, mint a csehszlovák, jugoszláv vagy bulgár parasztilletve kisgazdapártok. A rendszer konszolidálódása során tíz évre meg is szűnt létezni és újjáalakulása után már nem válhatott kormányzati tényezővé, noha a 30-as, 40-es években kiemelkedően fontos politikai szerepet játszott, a városi polgári-értelmiségi rétegekre is erős vonzerőt gyakorolt.

Az ellenforradalmi rendszer parlamentáris pártjainak egészét, a politikai erők polarizálódását tekintve szinte lehetetlen olyan mércét találnunk, amely a pártok és a mögöttük álló társadalmi rétegek új elrendeződését általánosságban véve magyarázná, indokolná. Akárcsak a dualizmus évtizedeiben, a politikai pártok most is heterogén társadalmi rétegeket, osztályokat tömörítenek. A nagytőke a kormánypárt mögött áll, de ugyanakkor bizonyos vonatkozásban támogatja a legitimista és a liberális ellenzéket is; a nagybirtok a kormánypárt támasza, de a Keresztény Községi Pártban, az agráriusok mögött vagy a legitimistáknál is ott van; a városi kispolgárság nemcsak a kormánypárti szavazókat, a Wolff-féle Keresztény Községi Párt tagjait, de a szélsőjobboldal és a liberális pártok híveit is adja.

Elvesztette érvényét az a korábbi, többé-kevésbé általánosnak mondható választóvonal, amely 1918-ig 67-es vagy közjogi ellenzéki-függetlenségi alapon tagolta a pártokat. Az olyan típusú, a politikai élet felszínén éveken át nagy intenzitással, később már lappangva létező ellentétek, mint legitimizmus — szabad királyválasztás, mivel a valóságos ellentéteknek csak másod-, harmadrendű vetületét tükrözték, nem válhattak a politikai erőket polarizáló tényezőkké. Nem lehetett ilyenné a konzervativizmus — liberalizmus ellentéte sem, amely az angol parlamentarizmus váltógazdaságának sémáját követte volna, hiszen művi úton, társadalmi-politikai alapok nélkül s éppen a két forradalom után, ilyen parlamentáris váltógazdaságot „importálni” — az ellenforradalmi rendszer alapvető érdekei ellen szólt volna. A „forradalmak utáni” állapot Magyarországon többek között a liberalizmus „kompromittálódását” és így az ellenforradalom viszonyai között azt is jelentette, hogy széles társadalmi rétegekre ható vonzereje nem volt.

Az ellenforradalmi rendszer parlamentáris pártjainak volt egy olyan általános érvényű jellemzője, amely nemcsak a rendszeren belüli összetartozásukat világítja meg, hanem egyben a közöttük levő politikai természetű különbséget is, ugyanakkor alkalmas arra is, hogy a pártokat bizonyos kategóriákba sorozza.

A rendszer parlamentáris pártjai valamennyien, beleértve a Szociáldemokrata Pártot és a liberális polgári ellenzék pártjait is, a restauráció alapján álltak, vagyis a tőkés-polgári rendszert, annak adott formáját fogadták el a Tanácsköztársasággal, a proletárdiktatúrával szemben. Ez az általános alapelv azonban az egyes pártoknál — méginkább széles tagságuknál — nemcsak elvileg, de a gyakorlati politikában is lényeges különbségeket mutatva érvényesült. A restaurációhoz és a forradalmakhoz való viszony ugyanis mindenképp azt fejezte ki, hogy a különböző politikai irányzatok ill. pártok milyen módszerekkel kívánják

elhárítani egy újabb forradalom lehetőségét, milyen módszerekkel kívánják fenntartani a tőkés-polgári rendet. Ez az a fő kérdés, amely a hatalom birtokosai közötti ellentéteket meghatározza, amely a velük szemben álló ellenzék tevékenységét irányítja.

A *legális* politikai pártok válasza alapján véve három irányzatot mutat: 1.) hagyományos konzervatív, részben konzervatív-liberális (a mindenkori kormánypárt, a Keresztény Gazdasági Párt, a keresztény ellenzék), amely a tradicionális gazdasági-társadalmi-politikai viszonyokat kívánja visszaállítani és fenntartani, ennek érdekében kész diktatórikus módszerek alkalmazására és egyben a dualizmushoz mérten bizonyos reformokra is, elvi ellensége — a forradalmak tapasztalatai után — a tömegek politikai mozgatásának; 2.) a szélsőjobboldal, az ultrák irányzata (a 20-as években a Fajvédő Párt, később a náci minta alapján szerveződő nyilas-nemzetiszocialista pártok), amely a totális állam és a totális párt alapján diktatórikus módszerekkel kívánja helyettesíteni a parlamentarizmus, a liberalizmus csökevényeit; 3.) az a távolról sem egységes irányzat, amely a tőkés-polgári viszonyokat egy esetleges proletárdiktatúrával, de a szélsőjobboldal programjával, a náci példa követésével szemben is úgy akarja megvédeni, hogy egyben liberális, demokratikus irányban át is alakítsa. A Szociáldemokrata Párt, a liberális polgári pártok, a Kisgazdapárt stb. bármily sok vonatkozásban különböznek is egymástól, ebben az összefüggésben egy kategóriába sorolódnak.

A kormányzati módszereken túlmenő, a társadalom egész rendjét érintő forradalmi változást csak az illegális Kommunista Párt követelt.

Az ellenforradalmi rendszer parlamentáris pártjai tulajdonképpen laza, klubszerű alakulatok, semmiképpen sem szigorúan szervezett, adminisztrált, tömegtagságra támaszkodó pártok voltak. Ez épp úgy jellemzi a kormánypártot, mint a liberális polgári ellenzék pártjait. Kivétel e tekintetben a Szociáldemokrata Párt, mint a munkásosztály legális szervezett tömegpártja. A szélsőjobboldali, fasiszta irányzat kezdettől arra törekedett, hogy a maga pártjait hasonlóan jól szervezett, tömegpártokká fejlessze ki.¹

A liberális pártok és szövetségeik

Azon pártok sorából, amelyek a tőkés-polgári rendszer fenntartását, ugyanakkor az ellenforradalmi rendszer liberalizálását ill. demokratizálását kívánták, a városi kispolgári-polgári rétegek pártjainak helyét az ellenforradalmi rendszerben mindenekelőtt az ellenforradalom hatalomrakerülésének körülményei, azok nemzetközi feltételei határozták meg. Ebből következett, hogy a polgári liberális és demokratikus irányzat megőrizte legalitását és mindvégig politikai tényező maradt, függetlenül erejétől és hatékonyságától. De az ellenforradalom hatalomrajutásának körülményeiből következett az is, hogy a polgári progresszív radikális, demokrata szárnya és vezérkara csaknem teljes egészében emigrációba kényszerült, vagyis kikapcsolódott a hazai politikai életből. Ez olyan veszteség és csapás volt, amelyet ez az irányzat többé nem tudott kiheverni. A polgári radi-

¹ A politikai pártokról az első összefoglalást *Pándi Ilona*: Osztályok és pártok a Bethlen-konzolidáció időszakában. Bp. 1966 c. munkája adja. A liberális pártok jellegére, társadalmi bázisára és kapcsolataira vonatkozó forrásanyag rendkívül szétszóró, irodalma alig van, s a kutatás a jövőben még sok új részletet hozhat felszínre.

kalizmus, polgári demokrácia polgári bázisa Magyarországon 1918 előtt is szűk volt, a forradalmak után méginkább megfogyatkozott. Az új viszonyok között szükségszerű fejlemény, hogy a polgári ellenzéki csoportok között a liberális irányzat az, amely előtérbe kerül és a radikális, következetesen demokratikus irányzattal szemben megerősödik. A két magyar forradalom békés és történeti összeforrottsága azzal a tanulsággal és következménnyel is jár a polgári rétegekre, hogy el- és visszariadnak magának a polgári demokrácia teljes programjának valamint a megvalósításához szükséges radikális eszközöknek a vállalásától.²

Ha a Függetlenségi és 48-as Pártot Károlyi egykori jobboldali ellenzéke, 1919 augusztusában újjászervezheti, a Polgári Radikális Pártot, Jászi Oszkár pártját többé nem lehetett életre kelteni. S ebben nemcsak a kényszerű emigráció, az ellenforradalmi terror és propaganda nyomasztó és riasztó hatása érvényesült, hanem az is, hogy a Polgári Radikális Párt 1918 előtt sem volt széles polgári rétegek pártja, hanem elsősorban a progresszív értelmiség gyülekező helye. 1919 őszétől ennek a politikai irányzatnak nem volt többé olyan társadalmi bázisa, amely pártot hozhatott volna létre.

Az a felfogásában, programjában demokratikus vagy akár radikális, esetenként szocialista elveket is magáénak valló polgári ellenzék, amely az ellenforradalmi rendszer idején Vázsonyitól Rassayn és Nagy Vincén át a radikális értelmiségi csoportokig (Csécsi, Supka stb.) ivelt, alapjában véve liberális volt abban az értelemben, hogy radikális módszereket és eszközöket nem kívánt alkalmazni céljai megvalósításához, hogy a polgári demokrácia, a polgári parlamentarizmus ideálját parlamenti úton, fokozatos reformok révén óhajtotta realizálni.

A liberális polgári pártokat általánosságban véve jellemezte az is, hogy hívei, támogatói politikai meggyőződésüket és részben hagyományt követve választódtak ki. A liberális polgári ellenzék oldalán senkit sem kecsegtetett sem a hatalom, sem a társadalmi befolyás, sem a közéleti karrier.

A liberális ellenzék pártjai csak részben öröklődtek át a múltból, részben magából az ellenforradalmi rendszerből nőttek ki. Ebből is következően, ha a program, a célkitűzés terén általánosságban és egészében azonos úton jártak is, az egyes pártok között nem csekély különbség figyelhető meg.

A liberális ellenzéken belül a történeti folyamatosságot leginkább a *Demokrata Párt* képviselte, amely 1894-ben Budapesten a Terézvárosban községi pártként alakult Vázsonyi Vilmos ügyvéd kezdeményezésére. E párt a maga idején egészen új jelenség volt, mert a városi kispolgári, polgári rétegek politikai megszervezését tűzte ki célul, mert az országos pártoktól bizonyos fókig elkülönülve, elsőként lépett fel községi programmal. Amikor 1900-ban országos párttá alakult, Radikális Demokrata Pártnak nevezték, de a radikális jelző gyorsan lekopott. A Demokrata Párt ténylegesen nem kívánt radikális változásokat a forradalom előtt sem, s liberalizmusát, mely mindenekelőtt a módszereket illetve, a forradalmak csak megerősítették.³

² L. Nagy Zsuzsa: Politikai erők, politikai harcok Budapesten a századfordulótól a második világháború végéig. Tanulmányok Budapest múltjából XX. Bp. 1974. 69. s. köv.

³ A Demokrata Párt mintáját jórészt a Kronevetter vezette bécsi demokrata párt szolgáltatta. Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai I—II. Bp. 1927. I. 132, 313, 475—476, 560, II. 131—133, 140, stb. Ld. Vázsonyi Vilmosné: Az én uram. Bp. é. n. 48, 80, 160—161. A községi programra: Vázsonyi I. 133—138, 147—157. Források Budapest múltjából II. Források Budapest történetéhez 1873—1919. Szerk. H. Kohut Mária. Bp. 1971. 52—57. OL BM res. 1933—7. tét. sz. n. E jelzet alatt található a Belügyminisztérium 1930—1933-ban készített összeállítása, amely a legális poli-

A Demokrata Párt a politikai jogok kiterjesztéséért, a polgári átalakulás demokratikus irányú kifejtéséért küzdve egyik szellemi-gyakorlati előkészítője lett a polgári demokratikus forradalomnak, noha azt a párt egésze a maga teljességében már nem támogatta. Vázsonyi, a párt vezére, emigrált, a tagság zöme a Nemzeti Tanács mögé állt, de szerepe a polgári radikálisokkal és Károlyi híveivel szemben minimálisra csökkent. A Tanácsköztársaság idején a Demokrata Pártot is betiltották.⁴

A párt újjászervezése 1919 augusztusában két vonalon indult meg. A Bárczy-Ugron csoport mérsékeltebb, Nemzeti Szabadelvű Párt formában, míg Pakots és társai a hagyományos módon próbálták újjárendezni soraikat. A két csoport 1919 októberében Vázsonyi Vilmos vezetése alatt egyesült és a Nemzeti Demokrata Párt nevet vette fel.⁵ A nemzeti jelző az ellenforradalmi rendszer viszonyaihoz való alkalmazkodást jelezte, s bizonyos mértékig a párt vezérkarában résztvevők (Ugron köre) felfogásának tett engedmény volt, de nem jelentette, hogy a párt „nemzeti” párttá lett volna.

A 20-as évek közepéig a Demokrata Párt volt a liberális ellenzék legstabilabb, legszervezettebb, legnépesebb pártja. Vázsonyi váratlan halála s az egyidejűleg végbement általános belpolitikai változások (a rendszer stabilizálódása, a kölcsön-ügylet, a frankhamisításhoz fűzött ellenzéki remények meggyűlöltése stb.) súlyos válságba juttatták a pártot, amely ezt követően többé nem tudta visszaszerezni régi befolyását és erejét.⁶

Vázsonyi halálát követően, 1926-ban, a Demokrata Párt átmenetileg egyesült Rassay pártjával, Rassay vezetése alatt. A Független Nemzeti Demokrata Párt vagy Egyesült Balpárt (ezt az elnevezést Rassay jobban kedvelte, mert kevésbé emlékeztetett a Demokrata Pártra) azonban nem oldotta meg a személyi és politikai ellentéteket, a demokraták nagy része nem fogadta el Rassayt s az ő politikai vonalát. 1928-ban az egységes liberális párt felbomlott, Rassayék és a demokraták önállósultak, de a Demokrata Párt régi egysége már nem állt helyre. A demokraták egy része végleg Rassayhoz csatlakozott, más része Vázsonyi János vezetésével tömörült a „hagyományok” továbbélésének jelszavával, míg a harmadik csoport Fábián Béla vezetésével 1931-ben megszervezte a Független Nemzeti Demokrata Pártot. Mindez a községi politikában résztvevő demokrata frakciót nem érintette és nem is érinthette: ott lévén a legbefolyásosabb, nem veszélyeztette helyzetét pártszakadással. A községi demokraták vezetése mindvégig Bródy Ernő kezében volt.⁷

titikai pártok és szervezetek adatait tartalmazza, beleértve a pártprogramokat is. Ezeket kiegészítik azok a megjegyzések vagy utasítások, hogy a belügyi szerveknek milyen magatartást kell tanúsítaniuk az egyes pártokkal kapcsolatban.

⁴ Vázsonyi II. 240–241. Források Budapest múltjából II. A forradalmak fővárosa 1918–1919 c. fejezet. *Harrer Ferenc*: Egy magyar polgár élete I. Bp. 1968. 9–10. fejezet. *Mérei Gyula*: A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Bp. 1969.

⁵ Vázsonyi I. 29, II. 261, 271. Az Újság, 1919. okt. 12. Megalakult a nemzeti demokrata polgárpárt. Dec. 25. Séta a pártkörökben. — A korabeli sajtó eléggé szabadon használta és írta a pártok neveit.

⁶ A Demokrata Párt már 1920-ban bekerült a parlamentbe és a főváros törvényhatósági bizottságába is. Az Est, 1920. jan. 25. Négyezer választó szavaz a fővárosban. Jan. 28. Többségre jutott a Keresztény nemzeti egyesülés. Főv. Lvt. közgy. jkv. 1920. júl. 28.

⁷ Újság, 1926. jún. 3. Vázsonyi politikai végrendeletében Rassayt jelölte meg utódjául. Júl. 14. Pénteken alakul meg az egységes ellenzéki demokrata párt Bárczy elnökletével. Júl. 23. Rassay Károlyt választotta elnökévé a Független Nemzeti Demokrata Párt. — A demokraták élé-

Az 1938-tól érvénybe lépett s egymást követő faji törvények végrehajtása illetve az 1938-as kényszerű, második emigrációs hullám szervezetenként és gyakorlatilag megbénította, minimálisra korlátozta a Demokrata Párt tevékenységét. (Az 1938-as emigrációs hullám a Kossuth-pártot érinti még, Rassay pártját szinte egyáltalán nem.) Az 1939-es választásokon önállóan már nem indulnak; Vázsonyi János, tiltakozásul a faji megkülönböztetések ellen, szinte teljes passzívításba vonul, Fábriánék, Bródyék Rassay mögé sorakoznak.⁸

A Demokrata Párt lényegében véve 1919–1944 között is azt a programot képviselte, amit a századfordulón megfogalmazott (általános, egyenlő, titkos választójog; egyesületi és sajtószabadság, esküdszék, az állam és egyház teljes szétválasztása, ingyenes népoktatás, a hitbizományok eltörlése, a fogyasztási adó megszüntetése, a kartellek szigorú ellenőrzése, a kisipar és főleg a kiskereskedelem állami támogatása, munkásvédelmi törvények, nyolc órás munkaidő, a nagytőke állami támogatásának megszüntetése stb.). Ha e program gazdasági vonatkozásainak korszerűtlensége egyes pontokon kitűnt is, politikai követeléseinek időszerűségét a korszak egésze csak fokozta, mivel a politikai szabadságjogokra, polgári jogegyenlőségre vonatkoztak.⁹

Az ami a Demokrata Pártot tagságában, társadalmi bázisában oly stabilította, egyben elvágta a lehetőségét annak, hogy a párt megújítsa magát, kiszélesítse támogatóinak körét. A Demokrata Párt a nagytőkés, arisztokrata vezetés ellen a városi kispolgári rétegek védelmezőjeként lépett fel a századfordulón,¹⁰ s az maradt 1944-ig. Vidéki kísérletei s egy-két, az ellenforradalom idején is megmaradt vidéki bázisa (Pest környéki települések, Miskolc stb.) ellenére a Demokrata Párt fővárosi párt volt, mert ott élt legnagyobb tömegben a kispolgárság.¹¹ Vázsonyi úgy vélte, ahogy falun óvni kell a kisbirtokost, úgy kell óvni „a város parasztját, a városi kispolgárt”.¹²

A polgárság ismert összetételéből következően Vázsonyiék bázisa Budapesten is főként a polgárság zsidó rétegeiből jött. A dualizmushoz mértén e rétegek sajátos érdekeinek védelme és képvisellete tartalmilag változott ugyan, de aktua-

gedetlenségének első jelére ld.: Újság, 1927. márc. 12. Pakots József és Gál Jenő doktor megalakították a magyar demokrata pártot. (Ez egy évig élt, Pakotsék végül Rassayhoz csatlakoztak.) — A Rassay-Demokrata párti egyesülés felbomlására: Újság, 1928. okt. 28. Felbomlott a független nemzeti demokrata párt parlamenti képviselője. — A Fábrián Béla vezetésével 1931-ben alakult pártra: OL BM res. 1933. 7. tét. sz. n.

⁸ Újság, 1939. ápr. 7. Kb. 150 000 zsidó vallású magyar állampolgár veszítette el szavazati jogát az 1939: IV. tc. értelmében. Ápr. 15. Készülődés a közelgő választásokra. Főv. Lvt. Közgy. jkv. 1942. jan. 30. (A faji törvények alapján kizárták a közgyűlésből Bródy Ernőt, Fábrián Bélát, Orova Zsigmondot, Vitéz Aladárt, Vörösváry Miklóst és másokat.) Vázsonyi visszavonulására: Újság, 1939. máj. 9. Teljes erővel folyik az országban a választási agitáció.

⁹ Ld. a 3. sz. jegyzetet valamint *Mérei Gyula*: A magyar polgári pártok programjai. Bp. 1971. 274–288. Az aktuális napi programot minden párt esetében az országos és fővárosi választások előtti sajtóból ill. a parlamenti költségvetési és indennitási viták alapján lehet rekonstruálni.

¹⁰ *Dolmányos István*: A magyar parlamenti ellenzék történetéből 1901–1904. Bp. 1963. 128. Források Budapest múltjából II. és III. Források Budapest történetéhez 1919–1945. Szerk. Szekeres József. Bp. 1972 vonatkozó részei.

¹¹ A statisztikai adatok szerint a kispolgárság aránya Budapesten meghaladta az ipari munkásságét: *Ránki György*: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz. 264–268.

¹² *Balkányi Kálmán*: Arcok, harcok, kudarcok. H. é. n. 57.

lítása csak növekedett. Mindebből következően Budapestnek is jórészt meghatározott része, Pest, azon belül főleg a régi V., VI., VII. és részben VIII. kerületek azok, ahol a Demokrata Párt megveti a lábát a század elején s amelyek a későbbiekben is bázisát alkotják. A főváros lakosságának mintegy 20⁰/₀-át kitevő zsidó származású népesség legnagyobb arányban ezekben a kerületekben él.¹³

A politikai karaktert azonban elsősorban az magyarázza, hogy a Demokrata Párt társadalmi bázisát, szavazóit főleg a kiskereskedők, valamint a kisiparosok, illetve az ún. szabadfogalkozású értelmiségiek adják. Ez a városi kispolgári-polgári és ugyanakkor jórészt zsidó háttér valamint a kereskedelmi tőkével, a kiskereskedelemmel való szoros kapcsolat a kulcsa a Demokrata Párt politikájának.¹⁴

A kereskedelmi tőke és annak szervezete, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés, a századfordulótól kezdve szoros kapcsolatban áll a Demokrata Párttal, vezetői a Demokrata Pártban politizálnak. A gabona- és terménykereskedő olyan tipikus alakja a Demokrata Párt aktívan politizáló gárdájának, amilyet a Kossuth-pártban vagy Rassay pártjában (legalábbis a 20-as évek elején) hiába keresnénk. A kereskedelmi cégek, nagy üzletek, esetleg üzlethálózatok tulajdonosai szintén ott találhatók a demokraták között.¹⁵

A Demokrata Párt a „nagy” kérdésekben a kereskedelmi tőke érdekeinek képviselője, ebből következően olyan gazdaságpolitika szorgalmazója, amelyik az ipari és pénztőkét korlátozza, viszont a lehető legteljesebb szabadságot biztosítja a kereskedelem számára. A Demokrata Párt kereskedelmi tőkés kötődése, a pártban a kereskedő elem súlya magyarázza és teszi érthetővé a gazdasági érdekek oldaláról azt a politikai vonalat, amelyet a Demokrata Párt a szomszédos országokkal való együttműködést illetően képviselt. A monarchiai piac és kereskedelmi mozgáster megszűnése szükségszerűen vont maga után annak követelését, hogy ezt a kormányzat a kisantant országokkal való élénk kereskedelmi kapcsolatok kiépítésével pótolja. A „kisantant-barátságnak” komoly gazdasági alapindítéka volt a Demokrata Pártban. A „szabad kereskedelem”, mint a Demokrata Párt egyik legfőbb programpotja, ugyanakkor egy olyan XIX. századi doktrínát vitt át a XX. századba, a két háború közötti évekbe, amely az új gazdasági, gazdaságpolitikai viszonyok között nemzeti és nemzetközi keretekben egyaránt korszerűtlenné vált. Mivel a kereskedő elem Rassay pártjában is jelentős szerepet játszik majd, e nézeteket részben ott is megtaláljuk, de nem olyan kategórikusan képviselve, mint a Demokrata Pártban.¹⁶

¹³ Bp. Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Zsebkönyve, 1924. 18–19.

¹⁴ Budapesten az önálló iparosoknak átlag 30 ⁰/₀-a, az önálló kereskedőknek közel 60 ⁰/₀-a zsidó vallású volt a két világháború között. Kovács Alajos: Csonkamagyarország zsidósága a statisztika tükrében. Bp. 1938. 69.

¹⁵ Darvas Gyula, Nagy Andor terménynagykereskedők, Bosnyák Izso a Gólyaáruház alapítója és tulajdonosa; az OMKE vezetői közül Sándor Pál, Balkányi Kálmán, Korein Rezső; Kivovits Károly fodrászmester két üzlettel (az egyik a Britannia Szállóban) és 30 alkalmazottal, Magyar Miklós az Újságüzem Rt. alapítója és tulajdonosa, korábban kereskedő. Ügyvédek, mint Baracs Marcell, Benedek János, Bródy Ernő (a neves író unokaöccse), Fábíán Béla, Pakots József stb. György Endre: Amíg városatya lettem. Bp. 1930. E kötet betűrendben közli a városatyák életrajzát, akárcsak a parlamenti almanachok a képviselőket. Ezért a lapszámok tömeges felsorolását mellőzhetőnek vélem.

¹⁶ Jellemző e tekintetben a vámtarifatörvény vitája 1924-ben: Az 1922. július 16-ára hirdett nemzetgyűlés naplója (a továbbiakban Napló 1922–1927), XXIV. Az 1924. máj. 22-i és azt követő ülések.

Abból következően, hogy a kereskedelem elsősorban mezőgazdasági termények forgalmát jelentette, az agrárpolitika elsőrendűen érinti a Demokrata Pártot. Nézőpontja azonban, szemben Rassayék vagy a Kossuth-párt nézőpontjával, a kereskedelmi érdekektől determinált. Így az agrárpolitika a Demokrata Párt számára csak másod- vagy harmadrendűen jelenti a birtokmegosztás, a kisparasztság, a földtelenség problémáját, elsőrendűen az ipari tőke és a kereskedelmi tőke helyzetéből, viszonyából következő, az agrárius irányzattal sokban azonos iparitőkeellenességben nyilvánul meg.¹⁷

Mindez nem zárja ki, sőt lehetővé is teszi, hogy ugyanakkor a kiskereskedelem és a kisipar védelmében lépjen fel, hiszen e rétegek számára is csak előnyöket ígér a kereskedelmi kötöttségek lazítása, a forgalmi adó eltörlése, az olcsó és könnyű hitel, az értékesítési szövetkezetek korlátozása stb., ami „kereskedelmi tőkés” álláspontja következtében a Demokrata Párt követelései között kiemelten szerepel. Mindez a második világháború előtt és alatt ismét aktuális töltést kapott, hiszen a háborús gazdasági konjunktúra előnyeit a kiskereskedő, a kisiparos kevésbé tudta kihasználni, mint az állami megrendelésre dolgozó nagytőke, a hadiszállító, nem szólva a kiskereskedők, kisiparosok faji törvények által sújtott rétegeről.

A Demokrata Pártban jelenlevő zsidó eredetű kispolgári, polgári rétegek súlyából, szerepéből következően e párt a politikai liberalizálódás ill. demokratizálódás olyan polgári szószólója maradt, amelyet semmiféle szélsőjobboldali antiszemita gondolat nem tudott befolyása alá vonni a 30-as, 40-es években sem. Ugyanakkor hozzájárult ahhoz, hogy a második világháború idején a liberális ellenzéken belül a Demokrata Párt egyes tagjai kapcsolatba kerüljenek a cionista mozgalommal.¹⁸

A Demokrata Párt létrejöttének, a húszas évek közepéig játszott jelentős szerepének motorja és reprezentálója Vázsonyi Vilmos volt, aki egy sümegi tanító, illetve rabbi-család fiából emelkedett fővárosi, országos politikussá, IV. Károly miniszterévé. E karrier története — a dualizmus időszakának jellemzése mellett — sok vonatkozásban magyarázza a Demokrata Párt híveinek politikai magatartását, többek között legitimista felfogását, Vázsonyinak a pártban 1918-ig tartó, majd kisebb megingás után ismét helyreállított abszolút tekintélyét.¹⁹

¹⁷ Pl. az 1927. jan. 25-re hirdetett országgyűlés képviselőházi naplója XXIII. 1928. máj. 21., 23., 25-i ülés; a gazdasági válság megoldásával kapcsolatos viták: OL K 510. 2. k. 1930. ápr. 4., ápr. 7., II. k. 1930. máj. 7-i stb. ülés.

¹⁸ A Pro Palesztina Egyesület, amely eredetileg a nácik elől emigrált német szabadkőművesek és zsidók támogatására alakult, teremtett például ilyen kapcsolatot. *Palatinus József*: Szabadkőművesek Magyarországon. Pécs. 1944. 240—241.

¹⁹ Vázsonyi Vilmos (1868—1926) Sümegen született. Nagypapja Csabrendeken rabbi, apja, Weiszfeld Adolf, tanító, majd kereskedő; anyja, Engel Katika egy sümegi gyárüzem tulajdonosának a lánya. Jogot végzett, majd családjával Budapestre költözött s itt ügyvédi irodát nyitott. (Ennek az irodának volt alkalmazottja többek között Illés Béla is.) Politikai pályafutása 1894-ben, a Terézvárosi Demokrata Kör alapításával és a főváros közgyűlésébe való bekerülésével kezdődik. 1910-től tagja a parlamentnek. Felesége, Szalkay Margit, egy a XVIII. századra visszamenően kereskedelmi, ipari tevékenységet folytató, asszimilált család lánya, akit már a vidéki gentry életmódja és igényei szerint neveltek; apja Ferenc Józseftől kapott nemességet. (Ld.: Parlamenti Almanach 1922—1927. Szerk. Baján Gyula. Bp. é. n. [a továbbiakban: Baján Alm.] 422—423. Vázsonyi I. Pakots József bevezetője. *Sass Irén*: Vázsonyi. Bp. 1926. *Vázsonyiné*: i. m.) Vázsonyi 1917—1918-ban megtagadta saját korábbi programját; forradalom- és kommunistaellenes meggyőződése nagy mértékben közrejátszott a választójogi reform, az általános titkos választójog meghusztálásában. A polgári progresszió balszárnya ezt soha nem tudta megbocsátani neki. Az ellenforradalmi

Az ellenforradalmi rendszer másik, a 30-as évektől legtekintélyesebb liberális pártja Rassay Károly vezetésével és már az ellenforradalmi rendszer idején alakult. 1921-ben a Kisgazdapárt ill. a kormánykoalíció szabad királyválasztó elégedetlenjei hozták létre *Függetlenségi Kisgazda Földműves és Polgári Párt* néven. Rassay pártja akkor nemcsak kisgazdákat, hanem néhány régi függetlenségi párti politikust is tömörített, akikhez igen gyorsan csatlakoztak olyan októberisták is, akik 1918-ban nem tartoztak az „első gárdához”, s akik nem érezték kielégítőnek a Lovászy-Batthyány-P. Ábrahám vezette Függetlenségi Pártot.

A Rassay-párt kezdetben szélesebb értelemben kívánt és ígért liberalizálódást, demokratizálódást, mint Vázsonyi pártja, mert a földosztást, a parasztság problémáját súlya szerint tartotta napirenden legalábbis a 20-as években. Rassay pártjának sokkal szélesebb vidéki kapcsolatai voltak, mint a Demokrata I ártnak, nem tekintette magát csupán a városi kispolgárság, polgárság képviselőjének. Rassay pártja országos párt, amely csak 1925-től kerül be a fővárosba. Budapesti bázisának megalapozását természetesen elengedhetetlennek tartotta, de Vázsonyiékkel ellentétben nem ambicionálta a községi politikai életben való sikert, kezdettől mindvégig „nagypolitikát” kívánt folytatni, s ugyanakkor kereste a kapcsolatot a birtokos parasztsággal is.²⁰

Rassay Károly, a pártalapító, rövid néhány év alatt — a körülmények kedvező összejátéka folytán is — a liberális polgári ellenzék legtekintélyesebb vezetője lett.²¹

rendszer idején azonban mintegy korábbi önmagához tért vissza, noha kommunistaellenessége nem változott. A radikalizmus idegen maradt számára, de — a viszonyok folytán is kisebb esélyek birtokában, mint pl. Rassay — Bethlennel, az ultrákkal szemben sok tekintetben következetesebb ellenzékiiséget mutatott. Egymástól sokban különböző, de egy-egy vonást jól megragadó Vázsonyi-portrét ad *Surányi Miklós*: Bethlen. Bp. 1927. 98—99. (Vázsonyi, „ez a zsidó Szilágyi Dezső”); *Pethő Sándor*: Viharos emberöltő. Hét portrét. 215, 241. („Vázsonyi mérsékelt politikus volt, de a legerőszakosabb és legdühösebb fajtából”); *Benedek Marcell*: Naplómát olvasom. Bp. 1965. 294—295. (Anatole „France demokratája, az »óriási középszerűség«, még külsőségeiben is emlékeztet Vázsonyira” — utal az Ing c. novellára); Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rend., jegyz. Színai Miklós és Szűcs László. 4. kiad. Bp. 1972. 13. (Windischgraetz Lajos herceg Horthynak 1919. jún. 29-én: „... mondhatom, hogy a forradalomnak és felfordulásnak irgalmatlanabb ellensége, mint Vázsonyi Vilmos, egyáltalában nem képzelhető”).

²⁰ Társadalom, 1921. febr. 15. Dömötör Mihály és Rassay Károly dr. az új helyzetről. Az Újság, 1921. febr. 16. Kilépett az ellenzék előcsapata. Az Est, 1921. febr. 17. Ellenzéki szervezkedések az új ülésszak megnyitása után. Nemzeti Újság, 1921. febr. 16. A szélsőséges elem kiválása a Kisgazdapártból. OL BM res. 1933. 7. tét. sz. n.

²¹ Rassay (1886—1958), eredeti neve Rasch, egy Magyarországra telepedett r. kath. német család fia. 1917-ben magyarosítja nevét, családjá azonban nem. Apja a Dunagőzhajózási Társaság állomásfőnöke. Orsován született, jogot végzett és 26 évesen Zentán nyitott ügyvédi irodát. Bekecserült a városi majd megyei képviselőtestületbe. 1914-ben önállóságát feladta, Budapesten törvényszéki ill. curiai jegyző, majd az Igazságügyminisztériumban dolgozik. A forradalmak alatt Bethlent támogatja, résztvesz a Keresztény Nemzeti Párt megalakításában. A Huszár-kormányban a KNEP államtitkára, 1920-ban annak parlamenti képviselője, majd átlép a Kisgazdapártba. 1921-től megy ellenzékbe, újra megnyitja ügyvédi irodáját. 1944-ben a németek a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolják. 1945-ben hazajön, de az aktív politizálástól teljesen visszavonul. Ld.: Országgyűlési Almanach az 1927—1931. évi országgyűlésre. Szerk. Freissberger Gyula. Bp. 1927. I—II. (a továbbiakban Freissberger Alm.) I. 190—192. Magyar Országgyűlési Almanach 1927—1932. Szerk. Deák Imre. Bp. 1927 (a továbbiakban Deák Alm.) 310—311. Baján Alm. 363. Magyar Országgyűlési Almanach 1927—1932. Szerk. Kun Andor, Lengyel László és Vidor Gyula. Bp. é. n. (a továbbiakban Kun Alm.) 249. *Egressy Dénes*: Rassay Károly a polgár. Bp. 1943. A Magyar Életrajzi Lexikon (Bp. 1967) 483 szerint e mű szerzője valójában Fenyő Miksa. *Rátkai Károly*: A két torony. Magyar politikusok Mauthausenban. Bp. 1945. — Rassay jellemzések, port-

Pártja szintén kispolgári, polgári rétegekre illetve szabadfoglalkozásúakra támaszkodott. A kiskereskedő, a kisiparos e pártban is fontos szerepet játszik, de nagyobb részt a keresztény rétegekből jön, mint ahogyan az ügyvédek, orvosok, szabadfoglalkozású értelmiségiek is. Itt nem ritka a nyugalmazott állami tisztviselő, magasrangú közalkalmazott sem.²² Szavazói a vidéken nemcsak városi polgári, szabadfoglalkozású elemek, hanem részben a birtokos parasztság középső és felső kategóriáiból valók.²³

A Demokrata Párttól eltérő karaktert hangsúlyozza az a kis, aktívan politizáló csoport is, amely protestáns tanítókból, magukat „gazdálkodó”-knak nevező, jórészt, bár nem kizárólagosan debreceni és környéki elemekből áll. A „gazdálkodó” kategória olyanokat foglal magában, akik legfeljebb néhány száz (100–300) holdon gazdálkodnak, magasabb iskolai végzettségük van (tanítói oklevél, mezőgazdasági főiskola, esetleg jogi doktorátus) és nem paraszti életmódot folytatnak. Nemcsak paraszti vagy iparos rétegekből felemelkedőket találunk közöttük, hanem lecsúszott dzsentriket is. A „ssy” a Rassay-párt tagjainál általában nem névmagyarosítás következménye, hanem családi örökség.²⁴

E „kálvinista csoport” jelenléte Rassaynál részben Baltházár református püspöknek és környezetének hatása, hiszen ő már 1919-től együttműködik a liberálisokkal (akkor Vázsonyival és Lovászyval), s a debreceni politikai és közéletre vejeével, Vásáry Miklóssal együtt, igen nagy befolyása volt, másrészt viszont a Rassay-pártnak a földkérdés iránt mutatott érdeklődéséből következett.

rék: *Egressy* 12: „A balközép megtestesülése”. *Rátkai* 139: „rideg, diktatórikus hajlamú, ellentmondást nem tűrő, hangos és kemény”. *Révai József*: Válogatott történelmi írások I–II. Bp. 1966. II. 214: „Rassay Károly alakjában tiszteletre méltó, hogy a liberalizmus elleni tájékozás, demagóg uszítás, vad hullámverése közepette áll a helyén és védelmezi, néha szellemesen, sokszor rezignáltan a liberalizmus intézményeit: a parlamentarizmust, a politikai szabadversenyt, a magyar történelem szabadsághagyományait. De ha arról van szó, hogy a fasizmus jobboldalának nem anti-liberális, hanem szociális demagógiájával szálljon szembe, akkor felmondja a szolgálatot . . .”

²² Rassay párthíveit jellemző nevek: Balla Aladár, bellusi Baross János, Drózdly Győző, Garzó Zoltán, Hanasiwicz Oszkár, Hegymegi Kiss Pál, Kerekes Mihály stb., de Marczali Henrik vagy Pfeifer Ignác is. Ld.: *György*: i. m. és az id. parlamenti almanachok. *Móricz Virág*: Móricz Zsigmond szerkesztő úr. Bp. 1967. 419. Újság, 1930. márc. 1. Megalakult a Nemzeti szabadelvű párt a budai I. kerületben.

²³ Szeged és a környező tanyavilág szilárd bázisa Rassaynak minden országos választáson: Az Újság, 1922. ápr. 21. Politikai bizottságot alakítottak a kereskedők. Újság, 1926. okt. 26. Több ezer főnyi lelkes tömeg ünnepelte Rassay Károlyt. 1931. jún. 9. Közzabadságok nélkül nem lehet tartósan kormányozni egy nemzetet. 1939. máj. 16. Rassay bel- és külpolitikai programot adott Szegeden.

²⁴ Ide tartoznak: cserti Cserty József tanító-kisgazda Somogyból, aki később átmegy a Kossuth-pártba, annak radikálisabb földprogramja miatt (Baján Alm. 214–215. *Nagy Vince*: Októbertől-októberig. New York. 1962. 187); Deák István Debrecenben, aki a városi önkormányzatnak is tagja (Deák Alm. 476); Jánossy (egyes helyeken Jánosi) Zoltán evangélikus lelkész, akit 1924-ben megfosztanak mandátumától s egyedülálló példaként, a 30-as években a Rassay-pártból a Szociáldemokrata Pártba megy át (Magyar Életrajzi Lexikon, Baján Alm. 285); Hegymegi Kiss Pál, Hegymegi Kiss Áron református püspök fia, aki jogot végzett, majd a közigazgatásban, a minisztertanács mellett dolgozott. Ő is, mint az előzőek, a polgári demokratikus forradalom idején megbízást vállalt, magát kisgazdának mondja. Az első Friedrich-kormányban államtitkár, Rassay mellett van — kisebb megingásokkal — 1931-ig, amikor a Kisgazdapártba megy át. Freissberger Alm. I. 117, Deák Alm. 241, 266. Kun Alm. 135–136. Magyar Országgyűlési Almanach 1931–1936. Szerk. Lengyel László, Vidor Gyula. Bp. é. n. (a továbbiakban Lengyel–Vidor Alm.) 129. *Rózsai Ágnes*: Az 1918-as polgári demokratikus forradalom Somogy megyében. Kézirat. *Z. Nagy Ferenc*: Ahogy én láttam. Bp. 1965. 98, 104–105, 132. Újság, 1926. szept. 5. Porcshalma község megfosztotta díszpolgárságától Hegymegi Kiss Pált. OL Kozma ir. 26. cs. 125–241. Debreceni vádirat (azokról a támadásokról, amelyek Eckhardthoz való csatlakozása miatt érték).

Ez a „debreceni” vonal — amely Balthazártól Váráryn át Juhász Nagy Sándorig és Hegymegi Kiss Istvánig húzódik, nem azonos politikai magatartást jelent és kifutásában is eltérő irányokba mutat — jelezte, hogy Rassay pártjának társadalmi kapcsolatai sokkal szélesebb körhöz fűződnek, mint a Demokrata Párté.

Rassay pártjának súlyt adott az a tény, hogy a kereskedelmi tőke néhány prominens képviselője (Sándor Pál, a debreceni Balkányi Kálmán) valamint Vázsonyi pártjából többen már a 20-as évek elején hiveiül szegődtek.²⁵ Ezt mindenekelőtt azzal magyarázom, hogy Rassay pártja kezdetől szélesebb keretű ellenzéki pártnak indult, mint a Budapestre bezárkózott Demokrata Párt s hogy Rassay személye eleve több sikerrel kecsegtette az ellenzéki politikát, mint Vázsonyié. De szerepet játszott az is, hogy míg a Demokrata Párt nemcsak a 20-as években, hanem azt követően is kész volt együttműködni a Szociáldemokrata Párttal, Rassay a legkorábban, már 1923-ban kivonta magát az októbristákkal, a szociáldemokratákkal való szövetkezésből.

Vázsonyi párthíveinél nem merül fel vagy csak ritkán, az a kérdés: honnan jöttek? A Demokrata Párt tagjai, kevés kivételtől eltekintve, a forradalmak előtt is e párthoz tartoztak. Más a helyzet Rassay pártjában. Maga Rassay a keresztény-nemzeti ellenforradalomból jött, aktív támogatói jórészt Nagyatádától ill. a Függetlenségi Pártból. Maga a párt neve is többször változik mintegy negyedszázados fennállása alatt. Az első, kiscgazda eredetre utaló név, 1926-ig volt csak használatos. Akkor, rövid két esztendőre egyesül Rassay pártja és a Demokrata Párt, 1928-ban azonban ismét önállósulnak. Rassay „új” pártja 1930-tól Nemzeti Szabadelvű Párt néven szerepel, de az 1939-es választásokon már mint Polgári Szabadságpárt indul. A párt nevében végbement változások a párt politikai jellegének, törekvéseinek alakulását fejezték ki. A párt programja egyre inkább egy „általános polgári érdeket” kifejező programmá lesz mind a munkásmozgalommal, a baloldallal, mind pedig a szélsőjobboldallal szemben.²⁶

Ha a Demokrata Párt tagsága számbelileg fogyatkozik a 20-as évek derekától kezdve, ez annak társadalmi-politikai összetételét nem változtatja meg. Rassay pártjában már az indulásnál is sokkal heterogénebb a kép, később is nagyobb a mobilitás, amely a párt karakterére is kihat. 1921–1923 között Rassay pártjához tartozik az októbristák zöme, 1931-ig a kiscgazdák egy része. A Rupert típusú politikusok azonban a Kossuth-pártban találják meg a helyüket, majd a 30-as évek elején az újjáalakult Kiscgazdapártba megy át a Hegymegi csoport, a debreceniek zöme. Ugyanakkor 1930-ra — számos ok miatt — megerősödik a Rassay-párt a demokratáktól átlépőkkel. Ezt általában a kispolgári-

²⁵ Sándor Pál (1860–1936) az OMKE alapítója, aki a Munkapártból a Demokrata Párton át jutott el Rassay pártjához. Ld.: Freissberger Alm. I. 196–197. *Balkányi Kálmán*: Egy kereskedő naplója 1934–1941. Bp. 1942. 27, 45–47, 76. Szombat, 1936, febr. 15. 4–5. sz. Sándor Pál temetéséről. Az Esti Kurir így jellemezte Sándort 1936. febr. 8-án: „A magyar Buddenbrookok fajtája vonult be vele a magyar politikába.” Balkányi Kálmán (1883–?) családja öt generáció óta élt az Alföldön kezdetben földműveléssel foglalkozva; nagyapja már megszerzi Baross Gábortól a debreceni telefonkoncessziót. Ő jogot, közgazdaságot tanul. Debreceni egyetemi éveit alatt az Ifjúsági Liberális Párt vezetője és ott ütközik össze először Milotayval. Az OMKE igazgatója, éveken át folyóiratának szerkesztője. Felesége Vészi József lánya. 1945 óta Franciaországban él. (*György* 67, 223. *Balkányi*: Egy kereskedő 6, 66, 123, 124. *Sós Endre*: Felvillanó arcok. Bp. 1965. 7.) A régi demokraták közül Hajdu Marcell ügyvéd, Kleiner Artúr a Budapesti Mészáros Ipartestület ügyésze stb. mennek át Rassayhoz. *György* 151, 192, 337, 342. Deák Alm. 502.

²⁶ Esti Kurir, 1923. szept. 16. Vezércikk. Újság, 1926. okt. 12. *Rassay Károly*: Nem vagyunk hajlandók numerus clausust felállítani keresztények és keresztények között sem.

polgári rétegek jobbratolódásával magyarázták a kortársak. A politikai okok mellett azonban nagy szerepe volt olyan személyi tényezőknek is, mint Vázsonyi halála, hozzá hasonló pártvezér hiánya a demokratáknál.

Míg a dualizmus idején Vázsonyi személye maga volt a karrier szinboluma, addig az ellenforradalmi rendszer idején Rassay személye ugyan már nem magát a karirert, csupán annak ígérését jelképezte, de nem befolyásolta azt a tényt, hogy Vázsonyinál nagyobb vonzerőt gyakorolt.

Az asszimiláltak jelenléte mindkét pártot jellemzi, ha más módon is, s ezt már a pártvezérek is illusztrálják. Vázsonyi Weiszfeldből lett Vázsonyivá, Rassay Rasch-ból formálta nevét „ssy”-vá. Az asszimiláció folyamatának ismert körülményeiből következően a Demokrata Pártot képviselők túlnyomó nagy része zsidó asszimilált, jórészt nevében is magyarrá válva. Rassay pártjában ez az elem eredetileg nem játszik döntő szerepet, mellette pedig ott van, ha számbeli-leg szerényen képviselve is, a német és egyéb eredetű polgár.²⁷ (A német-sváb asszimiláltak nagyobb része Wolff pártjában található.)

A 30-as évektől kezdve Rassay — elveszítve pártja legdemokratikusabb elemeit, félve a totális, diktatórikus törekvések erősödésétől és a munkásmozgalomtól is — elsősorban konzervatív-liberális irányban keres szövetségeseket. 1935-ben Gratz Gusztáv és Apponyi György is csatlakozik pártjához.²⁸ A 30-as évek szellemi-politikai megélénkülése idején az új baloldali törekvésekből a Rassay-párt kiszorul, a Kisgazdapárt gyakorol vonzerőt a polgári rétegekre. Rassay a 40-es években a „polgári társadalom védelmének” programját szinte teljes mértékben Kállay Miklós politikájának támogatásával azonosítja.²⁹

1919 augusztusában — az ellenzéki polgári pártok közül — elsőként alakult újjá a *Függetlenségi 48-as Kossuth-párt*, élén Lovászyval, Batthyányval, P. Ábrahámmal. Az egykori Károlyi-párt, a régi Függetlenségi Párt politikusai mellett polgári radikálisok, kisgazdák is voltak soraiban.³⁰ E párt- és politikai irányzat 1919—1924 közötti története szinte egyetlen, permanens válság, útkeresés volt. A Függetlenségi Párt a kortársak szemében a forradalmat idézte fel, Lovászyban Károlyi hívét és nem ellenzéket látták, a párt ráadásul szoros kapcsolatot tartott a demokratikus emigrációval. Lovászy és csoportja már az alakuláskor szembe került Balláékkal, akik nemzeti alapon akartak szervezkedni, ki is léptek,

²⁷ Karakterisztikus Bárczy (Sacher) István — Zilahy Lajos apósa — példája, aki 1921-ig a Demokrata Pártnak volt kiemelkedő tagja, 1921-ben azonban Rassayhoz ment át, míg 1926-ban az Egységes Pártnál kötött ki. Ld.: Források Budapest múltjából II. Harrer 4. s köv. fejezetek, Freissberger Alm. I. 54—55. — *Kisfaludy Strobl Zsigmond*: Emberek és szobrok. Bp. 1969. 49. *Lyka Károly*: Vándorlásaim a művészet körül. Bp. 1970. 225 érdekes adalékokat adnak Bárczy portréjához.

²⁸ Az Újság, 1924. nov. 4. Új szabadelvű klub alakult. (Tagjai között volt Matlekovits Sándor, Chorin Ferenc, br. Kohner Adolf és Vilmos, budai Goldberger Leó stb.) Esti Kurir, 1935. márc. 9. A liberális és demokrata ellenzék Budapesten közösen indul.

²⁹ Esti Kurir, 1943. aug. 27. A főváros közigazgatási bizottságának gyászülése Horthy István halála évfordulóján. Nov. 13. A belső rend. — A pártvezér magatartása természetesen nem szükségszerűen jelentette az egész párttagság ilyen állásfoglalását.

³⁰ A Függetlenségi 48-as Pártban nagy súlya van az első Károlyi-kormány államtitkárainak, különböző tisztségviselőinek s azoknak, akik a Tanácsköztársaság idején a szegedi P. Ábrahám vezette ellenforradalmi kormány tagjai, támogatói voltak vagy Lovászyval, Batthyányval Bécsben szervezkedtek. (L. Nagy Zsuzsa: Ellenforradalmi csoportok és irányzatok a Tanácsköztársaság idején. In: A Magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. Nemzetközi tudományos ülésszak. Bp. 1970.) Az első választmányi ülésre: Reggeli Hírek, 1919. aug. 22. Napi hírek. A programra: Az Újság, 1919. szept. 28. A politikai helyzet. A Függetlenségi Párt határozata.

míg Lovászy Heinrich pártjával próbál szövetkezni, majd visszatér a liberálisok táborába, de hamarosan emigrációba kényszerül.³¹

Ezt követően, 1920–1923-ban a Függetlenségi Párt tagsága tovább csökken, különböző személyi ellentétek merültek fel. A szélsőjobboldallal szembenálló októbrista, volt kiskazda politikusok (Rupert és köre) a helyüket keresik előbb Rassaynál, majd Giesswein elnökletével a Reformpártban, hogy azután 1924-ben formálisan is létrehozzák az Országos Kossuth-pártot.³² Ez új alakulatban Rupert, Nagy Vince, Vámbéry játszik vezetés szerepét. Az idősebb generáció, az „öreg függetlenségek” (P. Ábrahám, Batthyány) 1923 őszétől egyre jobban visszavonulnak, végül el is hagyják a pártot.³³

A polgári ellenzékben belül a Kossuth-párt a baloldalon helyezkedett el, a legradikálisabb politikai programot képviselte, a legérzékenyebb maradt a szociális problémák, mindenekelőtt a földkérdés iránt, mindvégig kapcsolatban maradt a demokratikus emigrációval, a legkövetkezetesebben vállalata a szociáldemokráciával, a munkásmozgalommal való politikai szövetséget. Kossuth neve a függetlenséget, a köztársaságot, a földosztást szimbolizálta a párt nevében.³⁴

A párt támogatói, közéleti képviselői heterogén képet mutatnak. Közismert alakjai a Függetlenségi Pártból, Károlyi hívei közül, a polgári radikálisokból, de a Kiskazdapártból is jönnek. Akad olyan kiemelkedő Kossuth párti politikus is, aki közéleti pályáját a Munkapártban kezdte. Ebben a pártban nincs jellemző funkciója a vallási-nemzetiségi hovatartozásnak, hiszen az országos politikában és a fővárosban legjelentősebb képviselői Nagy Vince, Rupert Rezső és Vámbéry Rusztem.³⁵

³¹ Reggeli Hírek, 1919. aug. 31. Hírek. Szept. 3. A Lovászy-párt újabb szétválás előtt. Szept. 6. A Függetlenségi Párt állásfoglalása. Szept. 8. Hírek. Nemzeti Újság, 1919. szept. 28. A Lovászy-párt szakadása. Az Újság, 1919. szept. 30. A szabadelvű polgári blok. Okt. 15. Egyesült a Lovászy- és Heinrich-párt. Okt. 23. Nem lesz koncentráció. Nov. 5. (4. l. A cikk címét a cenzúra törölte). Dec. 5. Séta a pártkörökben. 1920. dec. 17. Lovászy Márton szerepe. 1921. jan. 4. Újévi szavak a kiengesztelődésről és a munkáról. Jan. 6. Lovászy lemondott a pártelnökségről. — Az 1920-as választásokon hét függetlenségi jelölt indult, de egy sem tudott mandátumot szerezni. Az Est, 1920. jan. 28. Többségre jutott a keresztény nemzeti egyesülés.

³² Az események sorrendjében ld.: Az Újság, 1922. márc. 1. Rupert levele Rassayhoz. Az Est; 1922. márc. 3. Rassayék részt vesznek a választásokon. Júl. 21. Egyesülni akarnak a Kossuth-párti és más liberális politikusok. Az Újság, 1922. szept. 7. Az októbristák kiléptek a Rassay-pártból. Napló 1922–1927. X. 2–6. (Giesswein bejelenti a Reformpárt megalakulását 1923. febr. 20-án.) Az Újság, 1923. febr. 17. Megalakult a Reform párt — Rassay nélkül. OL BM res. 1933. 7. tét. sz. n. Az Újság, 1924. márc. 21. A politika kistükré. Napló, 1922–1927. XXII. 428.

³³ Az Újság, 1923. nov. 4. P. Ábrahám Dezső levele.

³⁴ OL BM res. 1933. 7. tét. sz. n. Noha a hivatalos pártprogram, melyet a működési engedély kéréséhez kellett beadni, a köztársaságot expressis verbis nem tartalmazta, a gyakorlatban a párt azt követelte. Ld.: pl. Napló 1922–1927. XIV. 1923. júl. 13-i ülés. XV. 1923. júl. 25-i ülés stb.

³⁵ A párt nevesebb alakjai: Auer Pál, Bartha Albert, Buza Barna, Gömöry Sándor, Horváth Zoltán, Nagy Ernő, P. Ábrahám Dezső, Rainprecht Antal, Szakács Andor, Fóthi Vilmos építőmester, aki az emigrációból hazatért Lovászynak és családjának kezdetben otthont adott és mások. Ld.: *György*: i. m. és id. parlamenti almanachok. — Nagy Vince (1886–?) jogot végzett, 1916-ban függetlenségi programmal képviselő, Károlyi híve, a Berinkei-kormány belügyminisztere. 1919–1922 között Erdélyben él, onnan repatriál 1922-ben, amikor ügyvédi irodát nyit Budapesten. 1924-ben Debrecenben szerez mandátumot. Szoros kapcsolatot tart Károlyival és a demokratikus emigrációval. *Nagy I*—XXIII. fejezetek, *György* 232–233. — Rupert Rezső (1880–1961) devecseri kisiparos családból származott, jogot végzett, Veszprémben nyitott ügyvédi irodát, tagja lett a városi és megyei törvényhatóságnak. A Tanácsköztársaság idején letartóztatják; halálra ítélik, de megszököik s Feldebachban az ellenforradalmárok között van. A forradalmak után a Veszprémi Hírlap szerkesztője és Nagyatádi pártjának tagja. 1920-ban kiskazda képviselő. 1921-ben ő is kilép és csatlakozik Rassayhoz, majd a Kossuth-pártha megy át, annak elnöke 1924-ben. Kezdetől leghevesebb bírálója a szélsőjobboldalnak, az ellenforradalmi rendszer terrorjának

Függetlenségi párti, kiscgazda kötődései, a Kossuth körök révén a Kossuth-párt rendelkezne a legjelentősebb vidéki és paraszti kapcsolatokkal, de ezeket, jórészt a kormányhatalom beavatkozása miatt, nem hasznosíthatja. Magában a városi polgárságban az októbrista, polgári radikális gondolkörnek oly minimális a bázisa, hogy a Kossuth-párt aktív képviselőit tekintve szinte kizárólag a polgári értelmiség pártjának nevezhető.³⁶

A Kossuth-párt, éppen azért, mert programja az ellenzéken belül a legradikálisabb, mert a legfogékonyabb a szociális problémák iránt, mert a földkérdést napirenden tartja a 20-as években, függetlenségi tradíciói pedig új értelmet-tartalmat kapva felélednek a 30-as — 40-es években, mert bizonyos radikális eszközöktől sem riad vissza, igen különböző irányokban keres kapcsolatot illetve támogatást. A párt nem marad intakt jobboldali-radikális gondolatoktól, ugyanakkor a liberális ellenzéken belül a leginkább képes a függetlenségi és népfrontmozgalom támogatására.

A Kossuth-pártnak — a Földreform Szövetség révén — van bizonyos érintkezési pontja a Meskó-féle kiscgazdaszervezkedéssel a 20-as években, majd a Bartha Miklós Társaság baloldali csoportjával; a 30-as években Bajcsy Zsilinszky Nemzeti Radikális Pártjával fog össze, a népi írókkal működik együtt, de nem szűnik meg az összeköttetése a polgári radikális értelmiségiekkel sem. Az „őreg függetlenségiek” viszont a Magyar Szabadság Pártban különülnek el 1929-ben, amelyet azután Veér Imréék, de az „anyapárt” is támogat, majd a Törzsökös Magyarok szervezetét létrehozva akarnak szembeszállni a német nacionalizmussal, a germán faji felsőbbrendűséggel és magyar utánzóival.³⁷

Míg a 20-as években a párt karakterét a demokratikus emigrációval való szoros eszmei kapcsolat határozta meg, a 30-as években ez a kapcsolat nagy mértékben fellazul és megerősödik a népi mozgalom, a népi írók gondolkörének befolyása.

A Kossuth-párt politikai pozícióját meggyengíti az Eckhardt majd Tildy vezette Kiscgazdapárt, a pártvezérek is egyre inkább közelednek a kiscgazdához.³⁸

és diktatúrájának és az 1918-as polgári demokratikus eszméket sok korábbi hívenél kitartóbban képviseli. 1926-ban, 1931-ben nem kap mandátumot, 1935-ben Bajcsy Zsilinszkyvel szövetségben Budapestről tud bejutni ismét a parlamentbe. Baján Alm. 371—372, Lengyel Alm. 507—508, Magyar Életrajzi Lexikon 554. — Vámbéry Rusztem (1872—1950) a világhírű orientalista fia, jogász, az Igazságügyi Minisztérium tisztviselője és egyetemi tanár 1919-ig. Polgári radikális, Jászi híve. A fűv. törvényhatóságban a Kossuth-párt állandó képviselője. Mint Rupert, Nagy és még annyian, politikai perekben védőügyvéd, így Szántó Zoltán és Rákosi Mátyás esetében is 1927-ben illetve 1935-ben. Politikai kompromisszumokra való készsége miatt Jászi és az emigráció többször bírálja. 1938-ban emigrál, az Egyesült Államokban telepszik le. 1941-ben állampolgárságától megfosztották. 1945 után Károlyival együtt hazajön, majd washingtoni magyar követ. A Rajk-per elleni tiltakozásul állásáról lemond és másodszor is emigrál. Magyar Életrajzi Lexikon, György 308—309, Károlyi Mihály válogatott írásai. 1920—1946. I—II. Bp. 1964. II. 627—628. Dokumentumok a magyar munkásmozgalom történetéhez 1929—1935. Bp. 1964. 63—64. Nagy 339.

³⁶ *Erdei Ferenc*: Futóhomok. Bp. 1957. 144, 154, 203. Id. parlamenti almanachok, György: i. m.

³⁷ OL BM res. 1928-7-10279. 1922. 7. tét. sz. n. *Talpassy Tibor*: A holtak visszajárna. Bp. 1971. 230. *Nemes Dezső*: A Bethlen-kormány külpolitikája. Bp. 1964. 214—216. Nagy 233, 239. OL BM res. 1929-7-3315, 1931-7-9390, 1932-7-10247. Esti Kurir, 1934. máj. 25. Nagy Vincéék pártja fuzionál a Zsilinszky-féle Nemzeti Radikális Párttal. 1938. nov. 19. *Horváth Béla*: Törzsökös magyarok.

³⁸ Bajcsynak a Kiscgazdapártba való belépése miatt a Kossuth-párt akkor egyetlen komoly politikai szövetségese is elveszett, viszont személyes kapcsolatok révén is erősödött a Kossuth-párt és Eckhardték együttműködése. *L. Nagy Zsuzsa*: Jászi és a hazai polgári radikálisok kapcsolata a két világháború között. Történelmi Szemle, 1974. 4. sz. 645.

A liberális polgári pártok aktív politikusainak jelentős rétege szorosan kapcsolódik a protestáns és izraelita egyházakhoz, azok szervezeteihez, azokban igen gyakran magas tisztségeket tölt be. Egyetlen esetről sem tudok azonban, amikor liberális polgári politikus hasonló módon kötődött volna a r. kath. egyházhoz.³⁹

A három legjelentősebb liberális párt bázisa lényegében véve azonos volt: a városi kispolgári, polgári, polgári értelmiségi rétegek. Az egyes pártok egyéni arculatát az egyes rétegek aránya illetve a rétegeken belüli csoportkülönbségek formálták. Mivel ezeknek a társadalmi rétegeknek a politikai mozgása általában véve kormánytámogató konzervatív vagy radikális szélsőjobboldali irányba halad, mivel a polgári ellenzéki pártok liberális koncepciója és módszerei különösen a 30-as évektől kezdve nem kínáltak kielégítő megoldást az ország problémáira, e pártok utánpótlást nem kaptak, a faji törvények pedig még meglevő bázisuk egy részét is kirekesztették a gyakorlati politikai életből.

Az egyes pártok közötti erőviszonyok azonban bizonyos mértékig változtak, mégpedig végső fokon a Rassay-párt javára. Rassay pártjának gyarapodása alapjában véve nem „kivülről”, hanem a Demokrata Pártból jött, maga a Demokrata Párt tulajdonképpen csak fogyatkozott. Rassay pártját meggyengítette viszont a Kossuth-párt, majd sokkal nagyobb mértékben a Kiszgazdapárt újjáalakulása.

Azok, akik a liberális ellenzéket elhagyták, országos szinten a 20-as években az Egységes Párthoz, a 30-as években főleg a Kiszgazdapárthoz mentek át; a községi politikában viszont a Ripka-Kozma-párt támogatói lettek. Egyetlen adatot sem találtam arra, hogy szélsőjobboldali párthoz vagy akár Wolff szintén kispolgári jellegű pártjához ment volna át liberális városatya vagy képviselő, mivel annak politikai karaktere és fajvédő, valamint klerikális kapcsolatai riasztólalag hatottak.⁴⁰

Nagyjából azonos vonások jellemzik azokat is, akik a liberális pártokat aktívan képviselték: a városatyákat, a képviselőket. Valamennyien olyan foglalkozási ágat, társadalmi réteget képviselnek, amely független az államhatalomtól, a közigazgatástól: önálló kereskedők, iparosok, gyárosok, nagykereskedők, háztulajdonosok, vállalati és bankigazgatósági tagok, valamint ügyvédek jólmenő ügyvédi irodákkal, lapkiadók, laptulajdonosok, tehát a közép- vagy nagypolgárság köréből valók. Kispolgári elemek abból a kategóriából, amely saját maga vagy egy-két alkalmazottal dolgozik, nincsenek közöttük. Alig találni az „úri magyar társadalom” tipikus képviselőit, a dzsentri leszármazottait; ha igen, csak Rassaynál vagy a Kossuth-pártban. Mindenütt hiányzik azonban az úri közép- és nagybirtok, a megyei, a közigazgatási, az államigazgatási vezető tisztviselő, de egyben a nagyipar és a banktőke közvetlen képviselője is.

³⁹ Különösen nagy számban vannak azok, akik az izraelita egyházban vagy annak különböző egyesületeiben (pl. OMIKE) viselnek tisztséget: Baracs, Gál Jenő, Glückstahl Samu, Hajdu Miklós, Korein Dezső, Körmöczy Zoltán, Orova Zsigmond, Vörösváry Miklós, Weiler Ernő. Jánossyt, Juhász Nagyot, Hegymegit viszont a református egyházhoz fűzik szoros kapcsolatokat (*György*: i. m. és id. parlamenti almanachok).

⁴⁰ Az Egységes Párthoz vagy annak községi szervezetébe lép át Bárczy, Melha Armand, Orova György, Létay Ernő, Politzer Gusztáv, Ugron Gábor. Kozmához megy át Gaár Vilmos, a Kiszgazdapárthoz pedig elsősorban Rassaytól kerülnek át (Hegymegi és köre). Unikum Latinák Jenő, aki a Kossuth-pártot hagyja ott, hogy Rassayhoz csatlakozzék. Ld.: id. parlamenti almanachok és *György*: i. m.

A liberális politikusok túlnyomó többsége, legalább 3/4 része nem budapesti, hanem vidéki családból jön, jórészt elsőként felköltöző. Aki viszont már egy-két generációra visszamenőleg fővárosinak mondhatja magát, az ezt rendkívüli büszkeséggel és a legtisztább lokálpatriotizmussal teszi. A zöm első generációs a felemelkedésben abban az értelemben, hogy kereskedő, iparos család gyermekeként egyetemet végez, elsőrendűen jogot, mint ami utat nyit a közélet, az „úri” foglalkozások felé; ha zsidó eredetű, a legnevesebb keresztény egyházi, igen gyakran r. kath. iskolákban végez.⁴¹

Messzemenő következménye volt annak, hogy a liberális politika reprezentánsai lényegében az 1860-as — 1870-es már idősebb generációhoz tartoztak, mint pl. a Demokrata Párt zöme. A fiatalok közé sorolódnak az 1880-asok, köztük Rassay.

Mivel a pártok alapján véve klubszerű szervezetek voltak, szigorú rendje és nyilvántartása a párttagságnak nem volt. Így csak egyéb forrásokból és becsléssel közelíthetjük meg, vajon milyen tényleges, számszerű erőt képviseltek. Egy a 30-as évek elejéről származó belügyminisztériumi felmérés (becslés) szerint a Demokrata Párt 25—30.000, Rassay pártja 14—15.000, a Kossuth-párt ennél jóval kevesebb tagot mondhatott magáénak. A választási eredmények — figyelembe véve a liberálisok szempontjából kedvezőtlen körülményeket is — ennél jóval több szavazót, tehát liberális párthívet mutatnak ki. A húszas évek első felében még szélesebb körre terjedt ki a pártok befolyása, mint később. A szavazatok száma alkalmanként 70 — 100 000 körül mozgott. Ez a szám viszont szűkszerűen csak azokat jelezheti, akik a különböző censzusok alapján választójoggal bírhattak. A 30-as években bekövetkezett visszaesés ellenére is megmaradt azonban egy liberális alap-masszivum.⁴²

Földrajzilag ez a társadalmi bázis főleg Budapestet valamint az akkori Budapest környékét jelentette, vagyis Újpestet, Kispestet, Rákospalotát, Mórort stb. A fővárosnak ezek a peremkerületei és elővárosai szilárd liberális bázist alkottak, képviselőtestületeikben a liberális ellenzék és mellette a Szociáldemokrata Párt, jelentős hányadot tett ki.⁴³

De volt néhány, az egész korszakban szilárd vidéki bázisa is az ellenzéknek, ahol a kereskedő, iparos, értelmiségi-szabadfoglalkozású és részben paraszti szavazókra mindig számíthattak. Ilyen volt mindenekelőtt Szeged városa és részben tanyavilága, Rassay választókerülete; Veszprém, amely biztosan hozta be a Kossuth-párt jelöltjét; Debrecen, ahol Rassay és a demokraták is befolyással bírtak, vagy Miskolc, a demokraták egyik erőssége.

A liberális polgári ellenzék parlamenti képvisellete legerősebb 1922—1926 között volt. A további választásokon némileg csökkent mandátumaik száma, ami elsősorban azért motiválta a parlamenti viszonyokat, mert a Szociáldemo-

⁴¹ Kereskedő, iparos családból jön pl. Bródy, Darvas Gyula, Deutsch Mór, Fábián Béla, Pakots József, Vázsonyi stb. A premontreieknél, piaristáknál, cisztereknél, benedekrendiekénél vagy a budapesti evangélikus ill. református gimnáziumban tanul Baross, Bródy, Fábián, Korein; Körmöczy stb. Ld. parlamenti almanachok és *György*: i. m.

⁴² OL BM res. 1933—7. sz. n. Újság, 1934. dec. 25. Ellenzék nélkül nincs parlamenti élet. — Tanulságos ilyen szempontból az 1922-es és 1939-es országos választások *fővárosi* eredményeinek összehasonlítása. 1922 a viszonylag legkedvezőbb év, 1939-et pedig már a faji törvények befolyásolják. 1922-ben a különböző liberális pártok Budapesten 73 938, 1939-ben Rassay és a demokraták 47 050 szavazatot kapnak, a Kossuth-párt Bajcsyval szövetségben pedig 7722 szavazatot szerez. Bp. Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Zsebkönyve 1924. 38 és 1939. 165.

⁴³ *Tarjányi Sándor*: Budapesti várospolitikai 1919—1944 (kézirat) részletesen tárgyalja Budapest környékét.

krata Párt mandátumai ennél nagyobb mértékben csökkentek s mert 1939-ben a Nyilas Párt lett a legnagyobb parlamenti ellenzéki párt. A 20-as években a parlament legerősebb ellenzéki blokkját a liberális pártok és a SzDP szövetsége alkotta; ez a szövetség azonban a 30-as években már nem funkcionált a régi módon.

Míg a parlamentben Rassay pártja volt népesebb, a főváros törvényhatóságában a Demokrata Párt — minden szervezeti válsága ellenére — megőrizte fölényét. A Kossuth-párt több cikluson át is kiszorult a parlamentből s a fővárosban is szinte csak képletes képviselte volt. A főváros közgyűlésében a liberális pártok az egész ellenforradalmi korszakon át a legnagyobb ellenzéki erőt képviselték.⁴⁴

A három legjelentősebb s a liberális ellenzék politikai irányzatait-árnyalatait is kifejező párt mellett léteztek még kisebb-nagyobb csoportosulások, párt-szerű szervezetek, amelyeknek ténylegesen nem volt jelentőségük a politikai életben. Így Nagy György köztársasági pártja, amely a betiltás, majd vezetőjének halála után is tovább tevékenykedett Veér Imre ill. Rupert vezetésével.⁴⁵ Kifejezetten a budapesti községi politika néhány fős pártja volt a B. Virágh Géza vezette Dolgozó Polgárok Pártja. Ez tulajdonképpen az 1905-ben alakult VII. kerületi Függelenségi és 48-as Pártkörből nőtt ki és a 20-as években a Demokratikus Blokk tagjaként működött. Emlegették még e pártot Kispolgárok Városi Pártjaként is. A 30-as évektől kezdve azonban már nem szerepelt.⁴⁶ Szilágyi Lajos Kispolgárok Országos Pártja laza szállal kapcsolódott a liberális ellenzékhez, valójában Szilágyi önállósulási törekvéseinek szolgált eszközül, s rövid fennállás után 1926-ban meg is szűnt, mivel vezére a kormánypárthoz csatlakozott.⁴⁷

A kiskazda, függetlenségi, októbrista politikusok ama felismeréséből következően, hogy a földkérdés a magyar társadalom központi problémája s mert 1922—1930 között nem volt Kiskazdapárt, különböző módon kísérleteztek a kiskazda érdekek, földosztó törekvések önálló képviselésével. Így jött létre 1923-ban a néhány évig működő Földreform Szövetség, majd 1926-ban a Hegymegicsoport Rassaytól különválva próbált önállósulni.⁴⁸

A liberális pártok kezdettől tisztában voltak azzal, hogy pártjaiknak szükségük van egymás kölcsönös támogatására, az erők egyesítésének gondolata rendszeresen és különböző oldalról merült fel. Egységes liberális ellenzéki párt megalakulására azonban — személyi és bizonyos politikai ellentétek miatt — nem került sor. Nem tudták kihasználni azt a lehetőséget sem, amely Vázsonyi Vilmos 1926-os halála következtében kínálkozott. Az egységes liberális párt megteremtésének — a Demokrata Párt és Rassay pártja közötti ellentétten túl — további akadálya volt az, hogy az októbristákkal, majd a Kossuth-párttal Rassay nem

⁴⁴ A parlamentben 1922-ben több mint husz liberális képviselő kap mandátumot, 1939-re ez a szám — a pártonkívüli támogatókat is beszámítva — a tizet sem éri el. A fővárosban a liberális ellenzéki mandátumok aránya már 1920-ban is több mint 30 %, 1925-ben 31,2 %-ra megy fel, 1935-ben pedig még mindig 16,6 %. A fővárosban a háború alatt már nem tartottak választást.

⁴⁵ A pártot 1921-ben tiltották be: OL K. 428. 18. k. MTI jel. 1921. aug. 22. 5. kiad. Az Újság, 1921. aug. 23. Betiltották a köztársasági pártot.

⁴⁶ György: 313. Az Újság, 1921. máj. 1. A függetlenségi párt ünnepli Giessweint. — B. Virágh lapot is kiadott Független Budapest címmel.

⁴⁷ György: 292—293. Freissberger Alm. I. 211—212, Deák Alm. 329, Kun Alm. 281, Baján Alm. 398. Szilágyi 1933-ban már az Egységes Párt képviselője és Bihar vármegye főispánja: Újság, 1933. máj. 31. A politika hírei. Szept. 15. A politika hírei.

⁴⁸ A Földreform Szövetséghez tartozott többek között Hegymegi Kiss, Létay Ernő, Lakó Imre, Szakács Andor, Rákóczy Ferenc, Szilágyi. Újság, 1926. jan. 13. Felbomlott a demokratikus pártszövetség. Nagy: 181, 187.

kivánt együttműködni, a Demokrata Párt a 20-as évek második felében szintén eltávolodott tőlük, s végül maga a Kossuth-párt sem kivánt szorosabb szervezeti kapcsolatot, főleg Rassayval.

Ennek ellenére lazább szervezeti együttműködés, politikai szövetség szükségyszerűen kialakult a liberális pártok között. A 20-as évek első felében — a dualista tradíciók folytatásaként, a rendszer liberalizálásának koncepciója alapján — liberális vagy demokratikus ellenzéki blokkban folytattak nagyszabású politikai akciókat Bethlen kormánya ellen. 1924-től kezdve azonban Rassay nem csatlakozott a blokkokhoz, szövetségeseit más irányban kereste, nem mondott le vezéri ambíciójáról. A 20-as évek második felétől fellazult a liberális pártok együttműködése, blokkok többé nem jöttek létre, noha a fővárosban s számos országos horderejű kérdésben (pl. faji törvények) közösen léptek fel.⁴⁹

Az ellenzéki pártok együttműködése szorosan kapcsolódott a szövetségesek problémájához. A Szociáldemokrata Párt volt az, amellyel legkorábban s a legtartósabb együttműködés jött létre, noha az nem volt zavartalan. A Szociáldemokrata Párt és a liberális polgári pártok szövetsége olyan közös célon alapult, amely az érintett pártokon túl általános társadalmi érdeket szolgált: a politikai szabadságjogok kiterjesztése, a rendszer liberalizálása a 20-as években, a fasizmus, nácizmus, a nyilas-nemzetiszocialista törekvések elleni harc a 30-as, 40-es években.

A liberális pártok és a Szociáldemokrata Párt kapcsolata a 20-as évek első felében volt a legszorosabb, s ekkor a szociáldemokraták legerősebb polgári szövetsége a Demokrata Párt volt. A 30-as, 40-es években, amikor új politikai erők és új szövetségi lehetőségek jelennek meg a politikai életben, amikor a liberális polgári ellenzéket már mindenekelőtt Rassay reprezentálja, érthetően fellazul illetve átalakul a szociáldemokrata vezetők és a liberális politikusok együttműködése. A liberális pártok és politikusok, noha kezdettől fogva számos fenn tartással szövetkeztek a Szociáldemokrata Párttal, mert az számukra a Tanácsköztársaság kormányzópártja, a szocializmus pártja, a sztrájkoló-tüntető szervezett munkásság pártja maradt, a 30-as—40-es években, amikor igen nagy belpolitikai nyomás nehezedett a szociáldemokrata mozgalomra, annak védelmére és támogatására egységesen kiálltak. Igaz, hogy indítékuk és céljuk a hazai szociáldemokrata mozgalom mérsékelt irányzatának erősítése volt a forradalmi baloldallal szemben.⁵⁰

A 20-as évek elején átmeneti szövetségest jelentett a liberális pártok és részben a Szociáldemokrata Párt számára is Giesswein Sándor keresztényszocialista mozgalma. Ebben egyrészt egy régi, dualista hagyomány élt tovább, másrészt megkönnyítette az együttműködést Giesswein liberális mentalitása, politikai tisztessége, valamint határozott szociális programja és szembenállása a szélsőjobboddallal. Ezt a kispolgári és munkásrétegeket szociális és liberális politikai programmal szervező keresztény mozgalmat azonban politikailag lehetetlenné

⁴⁹ Az első blokk-kísérlet 1919 őszén történt, ezt követte a Polgárok és Munkások Szövetsége 1920-ban, majd 1922—1923-ban a liberális blokk, 1925—1926-ban a Demokratikus Ellenzéki Szövetség, amely e műfajban az utolsó volt. A választási szövetségek is inkább a 20-as évekre voltak jellemzőek.

⁵⁰ Politzer Gusztáv pl., aki 1900-tól volt tagja a Demokrata Pártnak, 1912-től a főváros törvényhatósági bizottságának, azért lépett ki a pártból 1925-ben és csatlakozott a kormánypárthoz, mert nem helyeselte a SzDP-tal való együttműködést (*György*: 258). A liberálisok kiálltak a SzDP mellett pl., amikor a nyilasok a párt betiltását követelték: *Esti Kurir*, 1941. jún. 26. A kérlelhetetlenek.

tette a kormányzat s a magas klérus. Giesswein 1923-ban bekövetkezett halála után így objektív és szubjektív okok egyaránt közrejátszottak abban, hogy a liberális ellenzék és a keresztényszociális mozgalom kapcsolata megszakadt. A keresztény ellenzékkel csak esetlegesen, egyes kérdések kapcsán működtek együtt.⁵¹

A liberális pártokon messze túlmenő következménye volt annak, hogy nem sikerült létrehozni a városi és falusi kispolgári-polgári rétegek politikai pártjainak szövetségét. Vázsonyi Demokrata Pártja ugyan csak 1919 őszén, Rassay pártja azonban a 20-as években is többször próbálkozott a kisgazdák megnyerésével, ellenzékbe vonásával, a liberálisok mellé állításával. Ezek a megújuló kísérletek azonban sorra fiaskóval végződtek, mert Nagyatádi, majd a maradék kisgazdák nem vállalták sem az ellenzékiiséget, sem a liberális pártokkal való szövetséget. Ehhez Rassay pártja sem volt elég vonzó számukra, noha abban a földreform, a birtokos parasztság érdekei képviselőhöz jutottak, de egy, a kisgazdákénál szélesebb, általános kispolgári demokrácia programjának keretében. Vázsonyi pártja még kevésbé kínálkozott elfogadható partnernek Nagyatádiék számára.⁵²

Sajátos módon alakult a liberális ellenzék és a legitimisták kapcsolata. Vázsonyi révén a Demokrata Párt a 20-as évek elején határozott legitimista álláspontot foglalt el, a királypuccsok azonban lejáraták a legitimista felfogást. A liberális pártok többsége kifejezetten szabad királyválasztó vagy köztársaságpárti volt. Rassay gyors politikai felemelkedése is ennek volt köszönhető 1921-ben. Vázsonyi János a 30-as években már nem követte apja politikáját. A Hitler hatalomrajutása és az Anschluss közötti években azonban az egykor hangos szabad királyválasztó Rassay az, aki szoros együttműködésre lép a legitimistákkal (Sigray, Grieger, Apponyi), mert úgy véli, Ausztria és Magyarország — akár legitimista alapon — történő összekapcsolása a náci törekvéseknek útját állhatja, erősítheti Közép-Európában a demokrácia erőit. Ezt a koncepciót a Demokrata Párt és a Cobden Szövetség is támogatta, noha gyakorlatilag nem ment olyan messzire, mint Rassay.⁵³

A liberális polgári pártok a kispolgári, polgári, polgári-értelmiségi rétegekre, mint bázisra támaszkodva nemcsak azok érdekeit képviselték, funkciójuk egyben a kereskedelmi tőke, általában véve a fináncsőke sajátos érdekeinek kifejezése is volt. A fináncsőke a hatalmi szövetség részeseként az ellenforradalmi rendszer idején arra törekedett, hogy politikai súlyát megnövelje mind a nagybirtokkal, mind a szélsőjobbboldali középrétegekkel szemben. A liberális pártok megfogalmazhatták, népszerűsíthették a fináncsőke sajátos igényeit, elsősorban politikai téren, és kiszélesíthették társadalmi kapcsolatait, amelyek az ellenforradalom hatalomrajutása után jóval szűkebbek voltak, mint a r. kat. egyház, a klérus támogatását élvező nagybirtoké vagy a középrétegekkel és a parasztsággal is széleskörűen összekapcsolt ultráké.

⁵¹ Giesswein Sándorra és a keresztényszocialista mozgalomra legújabban: *Gergely Jenő*: A keresztényszocialista mozgalom Magyarországon 1900–1923. Kandidátusi disszertáció.

⁵² Az Újság, 1919. okt. 3. Miért nem alakult meg eddig a Blok. Okt. 5. Rovás. 1922. febr. 26. Zalaiak békéltetik Nagyatádit és Rassayt.

⁵³ Vázsonyi Vilmos legitimizmusa közismert. A 30-as évek új tartalmú legitimizmusára: OL BM res. VII. 1933-7-2350, 1933-7-2029. Újság, 1935. ápr. 5. Napirend. Dec. 6. Rassay a legitimizmusról.

Szervezeti élet, társadalmi kapcsolatok

Noha a liberális polgári pártok klubszerű szervezetek voltak, mégis viszonylag szoros és állandó keretek közé fogták a társadalmi bázisukat alkotó rétegeket; szervezett tömegpárttá azonban nem tudtak és nem is akartak válni. Az az organizmus, amit kiépítettek, a századfordulós állapotokhoz mérten mégis jelentős előrehaladást jelentett.

A kor gyakorlatának megfelelően a liberális pártok is lényegében véve kettős szervezettel rendelkeztek: országos és községi pártok is voltak egyidejűleg. A községi párt gyakorlatilag nem jelentett mást, mint az országos párt budapesti szervezetét. Ez utóbbi természetesen kiemelkedő jelentőségű volt számukra, hiszen a fővároson túl és kívül lehetőségeik nagyon korlátozottak voltak.

A liberális pártok sematikus szervezeti felépítése a következő volt: országos pártközpont és párthelyiség; e mellett külön budapesti szervezeti központ; ezeknek alárendelt vidéki pártszervezetek ill. kerületi szervezetek, amelyeket gyakran neveztek kluboknak vagy köröknek. Minden szervezet élén tisztikar állt elnökkel, titkárral, pénztárossal stb. A párt napi politikáját, taktikáját egy szűk kör határozta meg: a pártvezér és közvetlen környezete, amely a parlamenti képviselők és a fővárosi városatyák egy részéből formálódott. Nagy befolyása és súlya volt a pártok fővárosi (törvényhatósági bizottsági) vezetőjének. A pártok országos vagy fővárosi vezetésében személyi változás csak egészen rendkívüli, ritka esetekben (haláleset, pártfuzió, parlamenti mandátum elvesztése) történt.

A Demokrata Párt országos központja a Teréz körút 7. sz. alatti Központi Demokrata Kör volt. A fővárosi, a községi politikai életet az Erzsébetvárosi Demokrata Körből irányították, innen szervezték a kerületi pártszervezeteket. Ezek közül a legtekintélyesebb az Erzsébet-, a Teréz- és a Lipót-városban működött.⁵⁴

Rassayék első központi klubja a Gresham-palota III. emeletét bérelte, majd később a Royal Szálló első emeletén voltak a helyiségeik, de a szavazók természetesen a kerületi szabadelvű klubokban találkoztak leginkább. Az országos központban szervezték és fogták össze a budapesti kerületi szervezeteket is, ezeknek nem volt helyileg is elkülönített központjuk. Kerületi szervezeteik jelentősen voltak az I., II., III., a IX., a X. kerületben.⁵⁵

A Kossuth-párt szervezeti keretei jóval szerényebbek voltak. A Mária Valéria utcai, majd Jókai tér 6. sz. alatti párthelyiségen kívül rendszeresen működő kerületi otthonai alig voltak, viszont vidéken több Kossuth kör is működött.⁵⁶

A pártélet viszonylag szervezett volt. A központi párthelyiségekben rendszeresen tartottak ügyeletet, amikor a pártvezetőket bárki felkereshette. Általában itt tartották a jelentősebb politikai tanácskozásokat is, bár ezekre igen gyakran magánlakásokban került sor.

A politikai-pártélet legfontosabb formája a politikai gyűlés volt. Ennek többnyire ún. politikai vacsora adott keretet (Rassayék például a 20-as és 30-as évek fordulóján minden hétfőn este rendeztek politikai vacsorát). Ezeken a köz-

⁵⁴ Vázsonyi I. 475—476. OL BM res. 1933. 7. tét. sz. n. Újság, 1934. dec. 25. Ellenzék nélkül nincs parlamenti élet.

⁵⁵ Az Újság, 1922. jan. 10. Pártklub avatás. OL BM res. 1933. 7. tét. sz. n. Újság, 1932. aug. 11. Javarészt üresek a politikai klubok.

⁵⁶ OL BM res. 1933. 7. tét. sz. n. Az Est, 1921. jún. 7. A Kossuth-pártkör alakuló ülése. *Erdei*: 144, 154, 203.

ponti politikai vacsorákon gyakran több száz fő, a legaktívabb kerületi és vidéki pártvezetők, párttagok hallgatták meg a képviselőket, a városatyákat.

Ugyancsak rendszeresen tartottak politikai vacsorákat a kerületekben is, amelyeken a képviselők és városatyák is résztvettek. Ezeket a politikai vacsorákat annál könnyebben lehetett megszervezni, mivel többnyire egy-egy kávéház különtermében zajlottak a pártösszejövetelek. A demokraták a Stefániában, az Elevátorban, Rassayék a Posch vendéglőben, a Hadik kávéházban, a Phliadelfiában, a Corvinban stb. jöttek össze.⁵⁷

A kávéház nemcsak az irodalmi-művészeti, de az ellenzéki politikai élet szempontjából is rendkívül fontos intézmény és sajátos kerete a politizálásnak. A demokrata vagy szabadelvű kör, a kávéházi liberális asztaltársaság kezdettől fogva az úri és nemzeti kaszinókkal való szembe fordulást, egyben az onnan való kizártságot, az egész szervezeti-politikai élet polgári jellegét hangsúlyozta. A 20-as években is fontos formája volt ez olyan betiltott szervezetek életbentartásának, mint a szabadkőművesség, a Köztársasági Párt. A 30-as és 40-es években a főleg budapesti kávéházi asztaltársaságok az antifasiszta meggyőződés fenntartásában és erősítésében, a „csendes ellenállásban” nem lebecsülendő szerepet játszottak.⁵⁸

A fentebb említett politikai vacsorákra legsűrűbben a választások előtt vagy nagyobb politikai akciók idején került sor, de csendesebb időszakokban is rendszeres időközönként megtartották őket. A parlamenti képviselők rendszeresen tartottak beszámoló gyűléseket, választások előtt pedig kulminált az aktivitás.

A 30-as évek új módszerei és formái a liberális pártokat sem hagyták érintetlenül. Ekkor jön „divatba” olyan tömeggyűlések szervezése, amelyeket már a Vigadóban tartanak, s ahová szervezetten, jelvényekkel vonulnak fel a liberális pártok hívei.⁵⁹

A liberális pártok tagságának-szavazóinak összetartására, szervezeti (társadalmi-társasági) életére azonban nemcsak a kifejezetten politikai jellegű gyűlések szolgáltak. A klubokban, körökben gyakran tartottak szak- és népszerűsítő előadásokat gazdasági, szociális, kulturális kérdésekről. Az előadókat nem egyszer a régi Társadalomtudományi Társaság gárdája adta. A 30-as évektől kezdve különösen gyakran szerveztek irodalmi-művészeti estéket, amelyeken progresszív művészek léptek fel.⁶⁰

A liberális polgári pártok kezdettől fogva küzdöttek az utánpótlás nehézségeivel, s ez nemcsak politikai, hanem generációs probléma is volt. Az ellenzéki pártok támogatását liberális alapon a polgári-kispolgári rétegek meghatározott csoportja vállalta, ebből is jórészt az a generáció, amely már teljesen felnőtt fejjel élte át az első világháborút, a forradalmakat. A párttagság, akárcsak a pártok

⁵⁷ Az Újság, 1924. márc. 23. A politika kistükré. Esti Kurir, 1931. nov. 13. A kerületi klubok élete. Kellér Andor: Tökász. Bp. 1964. 363, Boross Elemér: Velük voltam. Bp. 1969. 249, Fodor József: Felkavart világ — Emlékek a hőskorból. Bp. 1972. 36, 39, Féja Géza: Lázadó alkonyat. Bp. 1970. 150, Benedek 565.

⁵⁸ Palatinus: A szabadkőművesek Magyarországon 242, 244, Benedek: 563. Új Magyar Köz-ponti Levéltár (a továbbiakban UMKL) 626. 4. doboz iratai.

⁵⁹ Újság, 1930. okt. 12. „Bethlen kabinetjét az ország legelső szakembereiből alakuló kormánynak kell felváltania.” Okt. 14. Tízezer választópolgár vett részt a nemzeti demokrata párt vigadói demonstrációján.

⁶⁰ Újság, 1933. márc. 17. A politika hírei. Okt. 24. A politika hírei. Esti Kurir, 1933. márc. 18. A Budai Szabadelvű Párt. Sós: 204, Nagy: 233, 239.

reprezentánsai, a 40-es, méginkább az 50-es éveikben jártak. Legkorábban a Demokrata Párt kezdett azzal próbálkozni, hogy a fiatalabb nemzedéket megnyerje a liberalizmus eszmevilágának, s így már a 20-as évek első felében létrehozta az ifjú demokraták szervezetét. 1922 tavaszán a Központi Demokrata Körben indították útjára ezt a fiatal ügyvédek, orvosok, kereskedők, magántisztviselők megnyerésére létrehozott szervezetet. A nagyobb hatékonyság érdekében Az Újság c. lap vasárnaponként az ifjú demokraták részére Az Út címmel mellékletet jelentetett meg Márai Sándor szerkesztésében.⁶¹

Ugyanakkor női szervezetet is létrehoztak, mivel akkoriban a pártpolitikai életben — kevés kivételtől eltekintve — a nők általában nem vettek részt. Az emancipáció általános célkitűzése jegyében a liberális pártok közül elsősorban a Demokrata Párt tett sokat a kispolgári, polgári asszonyoknak a politikai életbe való gyakorlati bevonásáért. A főváros közgyűlésében, ha rövid ideig is, de volt demokrata női képviselő.⁶² Később Rassayék is külön szervezeteket hoztak létre a fiatalabb generációk részére, s különösen agilisán igyekezett szervezni őket az 1931-ben Fábián Béla vezetésével alakult Független Nemzeti Demokrata Párt.⁶³

A társadalmi kapcsolatok és hatékonyság szempontjából rendkívüli jelentősége volt a liberális ellenzék számára a sajtónak. Az újság, amely elvileg mindenkihez eljutott és kispolgári rétegek számára mindig megfizethető volt, a politikai agitáció olyan eszköze volt, amellyel az ellenzék jól is bánt. Annak ellenére, hogy a liberális polgári sajtó üzleti vállalkozás volt, az általános információ-szolgáltatásban, a politikai orientálásban, mi több, az irodalmi és művészi izlés formálásában is figyelemre méltó szerepet játszott.

Egy-egy liberális lap szerkesztősége többet jelentett, mint pusztán munkahelyet, politikai centrum is volt, egyben megélhetési vagy publikálási lehetőség azok számára, akik politikai okok miatt más kiadóknál, szerkesztőségeknél nem kaphattak állást. Az újság a liberális ellenzék kapcsolatát nemcsak saját szavazóival, párhíveivel tartotta nap mint nap elevenen, hanem kiterjesztette politikai befolyását szélesebb polgári rétegek körére is.⁶⁴

Rendkívül nagy jelentőségű volt az ellenzék szempontjából, hogy a szabadkőművesség és a polgári radikálisok lapját, a Világot sikerült átmenteni az ellenforradalom hatalomrajutása után is. A Világnak igen kiterjedt kapcsolata volt a liberális ellenzéki pártokkal. Nemcsak a Kossuth-párttal volt érintkezése Vámbéry és mások révén, Felek Gyéza szerkesztő a Demokrata Párt tagja volt s mint ilyen a főváros közgyűlésének is tagja; akárcsak Kabakovits Endre, a lap jogi

⁶¹ Az Újság, 1922. márc. 3. Ifjú demokraták. Újság, 1932. márc. 2. Rovás.

⁶² Sós: 204. Dr. Szentirmay Imréné sz. Endreffy Vilma, egy lutheránus pap leánya, a Veres Pálné gimnázium tanárnője 1922-ben a Demokrata Párt országgyűlési képviselőjelöltje, 1925-ben a főváros közgyűlésének tagja; 1930-ban már Kozma pártjában szerepel. György: 289.

⁶³ Rassayékra az első adatot 1933-ban találtam (Esti Kurir, 1933. márc. 17.), Fábián pártjának élénkebb szervezkedésére és az előzményekre: Újság, 1933. márc. 12. A politika hírei. Okt. 24. A politika hírei.

⁶⁴ Az Újság (1925-től Újság) Gajári Ödön alapítása, felelős szerkesztő évtizedeken át Kóbor Tamás és Ágai Béla. A 20-as években Az Est és a Pesti Napló mellett a liberális polgári körök legnépszerűbb lapja. Munkatársi gárdájához tartoztak: Szomoró Emil, Pünkösti Andor, Márai Sándor, Goda Gábor, Várnai Zseni, Laczkó Géza, Szép Ernő, Török Sándor, Babay József, Kassák Lajos, Ruffy Péter, Erdélyi József, Fodor József, Bálint György, Nagy Endre, Ignóty, Németh Andor, Elek Artúr, Hans Haabe, Tamás Aladár stb. (Sós: 227–228, 231, Kellér Andor: Író a toronyban. Bp. 1964. 197, 269). A Demokrata Párt 1924-ben A Polgár címmel indított rövidéletű önálló lapot, felelős szerkesztője Hajdu Marcell. Az Esti Kurirt Rassay alapította 1923. szept. 16-án. Szerkesztői Boros László, Fodor Oszkár. Szerzői gárdája: Pakots József, Fenyő Miksa, Balkányi Kálmán, Lovászy Márton, Apponyi György, Dinnyés Lajos stb.

munkatársa, aki viszont Rassay párthíveként vett részt a városházi politikában.⁶⁵

A Világ betiltása után sikerült megvenni a Magyar Hírlapot és megindítani a Századunk c. társadalomtudományi folyóiratot, amely az anyagi lehetőség szerint évi 8–10 alkalommal jelent meg. Ez a folyóirat Jászi körének gondolatvilágát képviselte, rendszeresen közölte Jászi írásait, messzemenően érvényesítette elképzeléseit; a polgári radikálisok, a Társadalomtudományi Társaság, a Húszadik Század vonalát vitte tovább.⁶⁶

A lapok fenntartásához természetesen nem volt elégséges az előfizetési díj s még csak a hirdetések sem, ugyanúgy, mint ahogyan a liberális pártok fenntartását nem biztosíthatták tagjaik „tagdíjai” illetve az alkalmanként (választási jelölésnél stb.) kötelezően megkövetelt, jelentős hozzájárulások a választási kiadásokhoz. A pártok anyagi támogatására is jórészt a sajtóval kapcsolatban találunk utalásokat, nyomokat.⁶⁷

A pártok és a sajtó mellett egy sor társadalmi szervezet, egyesület, szakmai és sportegylet, kávéházi asztaltársaság kínált még lehetőséget a liberális polgári ellenzék eszméinek népszerűsítésére és befolyásának érvényesítésére. E mellett a szerteágazó személyi összeköttetések, rokoni és baráti szálak sem mellőzhetők, ha a társadalmi kapcsolatokat és befolyást a maguk teljességében akarjuk számbavenni. Mindezt azonban jórészt csak illusztrálni tudom, márcsak terjedelmi okok miatt is.

Mindenekelőtt a liberális polgári ellenzék és a szabadkőművesség kapcsolatát kell kiemelni, noha 1920 májusától a páholyéletet a belügyminiszter betiltotta. A szabadkőművesség azonban az ellenforradalom viszonyai között is működött, kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett és egyáltalán nem szakadt meg az a szoros szál sem, amely a polgári értelmiségi rétegek liberális csoportjaihoz, azok pártjaihoz fűzte. A tradícióknak megfelelően főleg a Demokrata Párt tagjai voltak szabadkőművesek, de a Kossuth-párt és Rassay pártja soraiban is ott találjuk őket. A polgári ellenzék parlamenti képviselőinek valamint a főváros törvényhatósági bizottságában jelenlevő tagjainak mintegy fele 1919 után is régi szabadkőműves vagy esetleg éppen ez időben kerül közel a szabadkőművességhez.

E mellett a lapszerkesztőségeket, kiadóhivatalokat, ipari és pénzügyi köröket, a szellemi és művészeti élet sok jeles alakját fűzte össze a szabadkőművesség és a liberális eszmekör, mégha ez nem is mindig politikai pártkeretek között öltött testet. A szabadkőműves kapcsolatok a liberális politika számára érintkezési pontokat teremtettek a francia polgári liberális, demokratikus körökkel, de a kisantant politikusokkal is.⁶⁸

⁶⁵ A polgári ellenzék legbaloldali lapja a Világ volt, Purjesz Lajos szerkesztésében. Supka, Csécsy, Zsolt Béla és mások írásai mellett rendszeresen közölte Jászi cikkei is. *L. Nagy*: Jászi és a hazai polgári radikálisok 640–641.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ OL Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ir. 109. cs. Okmánytár. Z-41-3010. g/1. Z-41-668-4235/XXX-5-2. Uo. Goldberger S. és Fiai rt. ügyvezető igazgató ir. Sajtóügyek. Uo. Chorin Ferenc ir. Z-248-9-211. Z-248-9-212. OL Kozma ir. 4. cs. Adatgyűjt. 1934. I. 62. 1. Főv. Lvt. Polgm. eln. biz. 1930–68. 1932–7, 1933–10.

⁶⁸ Részletesebben: *L. Nagy Zsuzsa*: A szabadkőműves mozgalom a két világháború között. Századok, 1973. 2. sz. UMKL 626 iratai. Illusztrációként említék csupán néhány nevet, amelyek azonban jól megvilágítják a fentebb jelzett összefüggéseket, kapcsolatokat is. Szabadkőműves volt Ágoston Emil, a Kíspesti Textilgyár vezérigazgatója, Ágoston Mihály, a Magyar Általános Takarékpénztár igazgatója, Aschner Lipót, az Egyesült Ízzó vezérigazgatója, Boros László újság-

A liberálisok adtak karaktert a Cobden Szövetségnek, amely „a magyar szabadkereskedelem híveinek egyesülete”-ként 1922-ben alakult. A Cobden Szövetség első elnöke Fischer Ödön, a Fischer Simon és Társai selyemáruháza társtulajdonosa, az OMKE alelnöke, a Londoni Cobden Club tiszteletbeli tagja, egyben a Világ cikkírója, Jászi körének tagja, a szabadkőművesség egyik jelentős figurája, akinek nagy szerepe volt abban, hogy a Világ az ellenforradalmi rendszer idején is, legalábbis 1926-ig, megjelenhetett. 1926-tól ő lett a Magyar Hírlap Rt. elnöke.⁶⁹

Főleg Kossuth-párti, októbrista, polgári radikális és szociáldemokrata politikusok gyűjtőhelye volt a Magyar Fabianus Társaság, amelyet 1929-ben angol minta nyomán szerveztek. Vámbéry, Kernstok Károly, Nagy Vince, Fenyvessy László, Braun Róbert és mások ebben a szervezetben a Társadalomtudományi Társaságot szerették volna feltámasztani.⁷⁰ A Kossuth-párttal, a szabadkőművességgel és a párizsi Emberi Jogok Ligája magyar tagozatával tartott szoros kapcsolatot a Feministák Egyesülete, amelyet Vámbéry Melanie vezetett.⁷¹ A függetlenségi, köztársasági gondolat jegyében fogant, de a liberális pártok politikai vonalától később elkanyarodott az a Habsburgellenes Liga, amelyet P. Ábrahám Dezső hozott létre s amelyben jelentős szerepet játszott Dömötör Mihály, Nagy Vince, Bencsik Zoltán is.⁷² Liberális politikusokat nagy számban találni a Rotary Clubokban, amelyeknek irányításában a 30-as évek végéig jelentős szerepet játszottak.⁷³

A szabadkőműves indítatású s a francia biztonsági politikához kapcsolódó pán-Európa mozgalom magyar csoportja a liberális ellenzék prominens képviselői mellett, akik ezt megszervezték Magyarországon, megnyert olyan kiválóságokat is, mint Bartók Béla, Móricz Zsigmond. A mozgalom hazai irányítója és nemzetközi fórumokon képviselője Rainprecht Antal Kossuth-párti politikus, országgyűlési képviselő.⁷⁴

író, az Esti Kurir szerkesztője, budai Goldberger Arnold, Dálnoki Kováts Jenő, az Országos Ipartestület igazgatója, Felek Gyéza, a Világ szerkesztője, Fleissig Sándor, az Angol Magyar Bank igazgatója, Guttmann Lajos, Kemény György, a Magyar Asphalt Rt. cégvezetője, Magyar Bertalan, a Magyar Konfekció Művek elnöke, Pfeifer Ignác, akit 1920 után az Egyesült Izzó alkalmazott, Somló Béla, a Magyar Általános Hitelbank igazgatója, Varró Imre, a Századunk szerkesztője, Vida Jenő, a Magyar Általános Köszénbánya Rt. vezérigazgatója, csepeli Weisz Alfonz, Zsolt Béla újságíró, Vázsonyi Vilmos, Csécsy Imre, Madzsar József, Purjesz Lajos, Vámbéry Rusztem és így tovább.

⁶⁹ *György*: 130–131. Az idézet a 131. lapon.

⁷⁰ Rupert Rezső, Vikár Béla, Hébelt Ede, Rassay Károly is tagok voltak. Jászi Papers. Columbia University. Butler Library. Special Collection. Vámos Henrik levele Jászihoz 1929. márc. 22-én. Negyedszázados harc. Szerk. Szabó Ágnes, Vértess Róbert. Bp. 1974. 277. OL BM res. 1933. 7. tét. sz. n.

⁷¹ OL BM res. 1933. 7. tét. sz. n. BM res. VII. 1936-7-9333, 1938-7. sz. n. I.

⁷² OL BM res. 1933. 7. sz. n. A belügy az állandóan szemmel tartandó szervezetek közé sorolta.

⁷³ Jellemző nevek: Balkányi Kálmán, Fenyő Miksa, Harrer Ferenc, Knob Sándor, Kisfaludy Stróbl Zsigmond, Vészi József, Rassay, Szent-Györgyi Albert, a Magyar Pamutipar, a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű, a Stühmer, a Törley stb. cégek tulajdonosai ill. vezetői. *Palatinus József*: A szabadkőművesség bűnei. I–III. Bp. 1920–1939. III. 77. s. köv.

⁷⁴ A pán-Európa gondolatra: *L. Nagy*: A szabadkőműves mozgalom 361–362, 365–366. *Kövecs Emma*: Coudenhove-Kalergi PánEurópa koncepciójának bírálatához. Acta Universitatis Debreceniensis. Series historica XVII/VII. 1973. — *Ormos Mária*: Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936. Bp. 1969. 46–51, *Jacques de Launay*: Histoire contemporaine de la diplomatie secrète 1914–1945. Lausanne. 1965 193–196. Wiener Freimaurer Zeitung, 1925. 7–8. sz. 1. s. köv. Rainprecht: Baján Alm. 359–360, *Nagy*: 186. A pán-Európa mozgalom magyar szervezetéhez

A liberális kispolgári, polgári szervezkedés megindulásának kezdeti idejére megy vissza, hogy e rétegek politikai képviselői a különböző szakmai szervezetek, egyesületek létrehozását szorgalmazták, majd a forradalmak után is megtartották ottani vezető pozíciójuk egy részét. Ilyen módon ezekben nemcsak a liberális ellenzék nézeteit lehetett kifejezésre juttatni, de az ellenzék tekintélye is növekedett e szervezetek liberális tisztségviselői révén.

A liberális politikusokat mindenekelőtt a különböző kereskedő és iparos egyletekben, azok vezető tisztségeiben találjuk nagyobb arányban.⁷⁵ Határozottan jellegzetes, hogy a Demokrata Párt egyik oszlopos tagja, a szervezője majd elnöke a Magyar Gabona és Terménybizományosok Egyesületének.⁷⁶ A liberális pártok társadalmi bázisának megfelelően az ügyvédek, orvosok, magántisztviselők szervezeteiben is van súlyuk és befolyásuk liberális politikusoknak.⁷⁷ A bázissal összefüggő társadalmi kapcsolatok határát azonban több tényező is mutatja. Így az, hogy a Művezetők Országos Szövetségének kerületi szervezetében is jelentős szerepet játszik demokrata párttag, de ennél alacsonyabb társadalmi szférába már nem tudnak s nem is akarnak behatolni.⁷⁸ Egyedi volta ellenére is érdekes a Homoki Szőlősgazdák Országos Egyesülete, amely egy szegedi liberális ügyvéd kezdeményezésére alakult.⁷⁹ Nem hagyható említés nélkül az sem, hogy a liberális városatyák és képviselők a magyar sportéletben és sportegyesületekben is bizonyos szerephez jutottak. Ezek a sportágak és egyesületek azonban a kapcsolatot nem viszik túl a kispolgárság, polgárság, értelmiség körén.⁸⁰

tartozott: Auer Pál, Balkányi Kálmán, Baumgarten Nándor, Beck Lajos, Éber Antal, Erődi-Harrach Béla, Erényi Ferenc, Görgey István, Gratz Gusztáv, Györki Imre, Halasi-Fischer Ödön; Hantos Elemér, br. Haupt-Buckenrode István, Hegedűs Lóránt, Horváth Zoltán, Huska Vilmos, Hegymegi Kiss, Létay Ernő, Lukács György, Marczali Henrik, Nagy Ernő, Nagy Vince, Pakots József, Rassay Károly, Rupert Rezső, Sándor Pál, Vámbéry Rusztem, Vészi József stb. Napló, 1922–1927. XLIV. 421–426.

⁷⁵ Bokros Béla a Lágymányos-Kelenföldi Iparosok és Kereskedők Takarékegyesületének ügyvezető elnöke, az Iparosok és Kereskedők Takarékegyesületének ügyvezető elnöke, az Iparosok és Kereskedők Körének titkára; Deutsch Mór péktulajdonos, a Sütők Iparegyesületének elnöke; Hoffmann Mihály, a Fűszerkereskedők Országos Egyesületének ügyvezető elnöke; Huska Vilmos, a Miskolci Iparos Egyesület elnöke; Kivovits Károly két fodrász szalon tulajdonosa, a Fodrázmesterek Szövetségének alapítója és elnöke; Latinák Jenő mérnök és szerszámgyár tulajdonos, a Magyar Kézműiparosok és Kereskedők Országos Szövetségének elnöke; Ledermann Mór nagykereskedő, az Országos Kereskedő és Iparos Szövetség egyik alapítója és elnöke; Magyar Miklós, többek között az Újságüzem Rt. egyik tulajdonosa, a Kisiparosok és Kiskereskedők Országos Szövetségének elnöke; Vitéz Aladár szabóműhely tulajdonos, a Férfiszabó Munkaadók Egyesületének, a Józsefvárosi Kereskedők és Iparosok Szövetségének elnöke; Vörösvári Miklós ügyvéd az Óbudai Kereskedők és Iparosok Egyesületének alapítója és egyik vezetője. Ld.: *György*: i. m. és id. parlamenti almanachok.

⁷⁶ Nagy (Grosz) Andor gabonakereskedő, bankár és tőzsdebizományos. *György*: 227–228, 339.

⁷⁷ Baracs Marcell a budapesti ügyvédi kamara elnökhelyettese, Bródy Ernő, Kiss Sándor választmányi tagok ugyanott. Halász Manó a Magántisztviselők Országos Szövetségének egyik alapítója és tisztségviselője. Körmöczy Zoltán különböző tisztségeket tölt be a Budapesti Fogorvosok Egyesületében, a Budapesti Orvosok Szövetségében. Ld.: *György*: i. m.

⁷⁸ Milkovits Vazul gyári üzemvezető, demokrata párti városatya, a Művezetők Országos Szövetsége I. kerületi szervezetének elnöke. *György*: 222, 338.

⁷⁹ Gerle Imre ügyvéd Szeged határában 100 hold szőlőt birtokolt, s az egyesületnek elnöke volt, Rassay táborához tartozott. Deák Alm. 488.

⁸⁰ Elsősorban a vívószövetségben találunk liberális politikusokat. Hajdu Marcell ügyvéd a Magyar Vívószövetség egyik alapítója, évekig ügyvezető alelnöke; ő vezeti az 1912-es stockholmi olimpián résztvevő magyar csapatot; Klein Elek földbirtokos, majd nagybérlet, többek között a Tisza geszti uradalma kezelésére létrejött r. t. vezetője, a Demokrata Párt oszlopos tagja, a Vívó és

Az ellenforradalmi korszakot átfogó széles és alapos társadalomtörténeti kutatások után adhatunk majd csak statisztikailag, számszerűleg megalapozottabb és részletesebb képet a liberális polgári pártok tagságáról, társadalmi bázisáról és befolyásáról. Eddigi ismereteink birtokában is világos azonban, hogy a liberális polgári ellenzék a magyar társadalomban szélesebb és többbretű kapcsolatokkal rendelkezett, mint ami országos pártpolitikai súlyából következett volna. Szélesebb és többbretű kapcsolatok nem feltétlenül tömeges kapcsolatokat jelentenek, hanem annak megállapítását, hogy a liberális polgári pártok, ilyenformán a polgári liberális, demokratikus eszmekör bázisa nem szűkölt le csupán és kizárólagosan a fővárosra vagy a kispolgárság-polgárság egy meghatározott rétegére. Mindez nem mond ellent annak, hogy a magyar társadalomban a liberális pártok és a polgári liberális, demokratikus eszmekör támogatóinak és vállalóinak köre egészében véve mégis korlátozott és gyenge volt.

Athletikai Club elnöke; Pósta Sándor orvos, vívóvilágbajnok és az 1924-es olimpia győztese; Rácz Vilmos nemcsak uszó és futó, valamint főiskolai birkózóbajnok volt, hanem a BEAC elnöke is.
György: i. m.

FEJES JUDIT

A magyar–német gazdasági és politikai kapcsolatok kérdéséhez az 1920-as–1930-as évek fordulóján*

Bethlen István miniszterelnök 1930. november 22-én Brüning kancellár és Curtius külügyminiszter meghívására hivatalos látogatásra Berlinbe érkezett. A világháború óta először járt magyar miniszterelnök Németországban. Így Bethlen látogatásakor összegzésre és megvitatásra kerültek mindazok a politikai és gazdasági kérdések, amelyek az 1920-as évek folyamán a két ország kapcsolatában felvetődtek, valamint körvonalalaiban megfogalmazódtak a jövőben követendő külpolitikai célok. Tárgyalásainak ezért kiemelkedő jelentőséget kell tulajdonítanunk.

A húszas-harmincas évek fordulóján a gazdasági válság mindkét országban felszínre hozta a politikai rendszer strukturális problémáit és politikai változást értelt, ami a külpolitikai kapcsolatokra is kihatott.

A Németországgal való együttműködés igénye, amely kezdettől összekapcsolódott a trianoni határok revíziójára irányuló törekvéssel, a magyar külpolitika alapvető célkitűzése volt.¹ Természetes módon következett az ország világháború utáni külpolitikai helyzetéből és szükségszerűen megfelelt a Bethlen által kiépített és konszolidált politikai rendszernek.

A revízió és német orientáció ideológiai megfogalmazása már a húszas években megtörtént², összekapcsolásuk azonban Bethlentől származik, nála kovácsolódott politikai koncepcióvá a húszas évek második felére.³

A nemzetközi elszigeteltségből, amelyet a kisantant-szerződések Franciaország támogatásával állandósítani igyekeztek, a magyar külpolitika logikus módon a Németországhoz közeledéssel szándékozott kilépni. A dolog logikáját a reális lehetőségek és szükségletek, s nem utolsósorban a hagyományok is adták.

*Része egy nagyobb tanulmánynak.

¹ Nem tartjuk szükségesnek, hogy a magyar külpolitikáról írt rövid bevezető jellegű összefoglalónkhoz minden ponton jegyzeteket adjunk meg. Megírásánál főként a következő munkákra támaszkodtunk: *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–45 (Második átdolgozott kiadás, Kossuth, 1975). — *Márkus László*: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája (Akadémiai Kiadó, 1968) és A kormányzati erők a bethleni uralmi koncepció szolgálatában (Történelmi Szemle, 1971, 3–4. sz. 465–483. — *Nemes Dezső*: A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–31 (Kossuth 1964) — *Ormos Mária*: Bethlen koncepciója az olasz-magyar szövetségről (1927–31), Történelmi Szemle, 1971, 1–2. sz., 133–157. — *Berend T. Iván*—*Ránki György*: Magyarország a fasiszta Németország „életterében” 1933–39 (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960). — Az 1929–33. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon, szerkesztette: Incze Miklós (Akadémiai Kiadó, 1955). — Nem utolsósorban Ránki György egyetemi előadásai és szemináriumai a két világháború közötti magyar történelemről és gazdaságtörténetről, 1969–70.

² *Hóman Bálint*: Külpolitikai irányok a magyar történetben (Budapest, Franklin Társulat Nyomdája. 1931) — Neonacionalizmus, Gróf Klebelsberg Kuno összegyűjtött újságcikkei (Budapest, Athenaeum, 1928).

³ Bethlen István beszédei és írásai, I–II. köt. (Budapest, Genius. 1933).

A politikai szövetség, érdekközösség Németországgal — a Monarchia kere-
tei között — hosszú múltra tekinthetett vissza. A közösen végigharcolt háború
az érdekközösség gondolatát a magyar politikai vezetőrétegben nem halványí-
totta, hanem inkább megerősítette. A „fegyverbarátságra”, „sorsközösségre”
hivatkozás magyar részről állandó érvként szerepelt, s a közvéleményre gyakorolt
propagandisztikus hatását hiba lenne alábecsülni. Az a tény, hogy a háborúból
Németország nagyhatalmi pozíciójának és gazdasági erejének elvesztésével
került ki, elmélyítette a „sorsközösség” érzését, és azt sugallta a magyar politikai
vezetésnek, hogy a kiutat német segítséggel keresse. A német orientációban
fontos szerepet játszott a gazdasági szükségszerűség: Magyarországot agrár-
termékei elhelyezésének kényszere a potenciálisan nagy befogadóképességű
német piacra utalta, a húszas évek második felében magyar részről e lehetőség
realizálásáért folyt a diplomáciai küzdelem.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a két világháború
közötti magyar politikai élet irányítói általában német neveltetésűek voltak,
a diplomáciai kar nagy részét Bécsben képezték ki. A németes műveltség, a német
kultúrához való kapcsolódás — ha különböző szinten is — jellemezte nemcsak
a szűk értelemben vett politikai elitet, hanem a műveltebb nagyközönséget,
általában a magyar középosztályt, a rendszer bázisát adó és politikai közvéle-
ményt formáló réteget.

A revízió gyakorlati megvalósítását Bethlen Olasz- és Németország szövet-
ségének kialakításával, e szövetségre támaszkodva képzelte el. „Bethlen 1926-ban
adta nekem azt az instrukciót, hogy politikájának lényege közvetítés Olaszország
és Németország között” — írta Kozma Miklós.⁴ S a külpolitikai iratok alapján
valóban az a kép bontakozik ki, hogy Bethlen a húszas évek második felétől meg-
lehetős következetességgel munkálkodott a két ország politikájának közelítésén,
s azon, hogy a két nagyhatalmat megnyerje a magyar revíziós külpolitika támo-
gatására. A revízió gondolata, s közelebbről az olasz—magyar és német—magyar
szövetségen át egy szövetségi rendszer kiépítése tehát a magyar külpolitika
állandó és alapvető célkitűzése volt, melyet Bethlen fogalmazott meg és kezdő
lépéseit is ő tette meg.⁵

A magyar külpolitika 1927-től minden területen mozgásba lendült. Első
lépésként 1927 áprilisában az olasz—magyar barátsági szerződés megkötésére
került sor⁶, majd e szerződés értelmében és a további konzultációk során megfogal-
mazott, az olasz—magyar szövetség vonalába illő diplomáciai akciók következtek
1928—30 folyamán: a) mindenekelőtt az osztrák politika befolyásolása és hozzá-
kapcsolása a magyar—olasz szövetséghez,⁷ b) a kisantant fellazítása a Romániá-
hoz való látszat-közeledéssel és ezzel összefüggésben a magyar—lengyel kapcsolat
szorosabbra fűzése,⁸ c) Olaszország balkáni célkitűzéseivel összhangban a török—
magyar szerződés előkészítése és megkötése.⁹ S a kulisszák mögött Bethlen óva-

⁴ OL; Kozma 7. cs.

⁵ *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája.

⁶ Az olasz-magyar barátsági szerződésről ld. elsősorban *Juhász Gyula*: Magyarország kül-
politikája és *Ormos Mária*: Bethlen koncepciója ...

⁷ Id. műveken kívül *Kerekes Lajos*: Az első osztrák köztársaság alkonya (Budapest, Aka-
démiai Kiadó, 1973).

⁸ *Kovács Endre*: Magyar—lengyel kapcsolatok a két világháború között (Budapest, Akadé-
miai Kiadó, 1971), II. fejezet, 105—194.

⁹ A török—magyar szerződés megkötéséről a fentebb idézett munkák mindegyikében említés
történik. Ld. ezeken kívül: *Iratok az ellenforradalom történetéhez*, IV. köt. 1927—31 (Külpolitika),

tosan és szívósan, minden alkalmat felhasználva törekedett a magyar—német kapcsolatok elmélyítésére s a két ország gazdasági viszonyának rendezésére.¹⁰

A válság, úgy tűnt, új lehetőségeket nyit meg a magyar külpolitika számára. A megbolydult politikai helyzetet így ábrázolta Kozma Miklós: „Általános helyzetképként megállapítottam, hogy Európa egy, a béke által rákényszerített mesterséges nyugalom után mozogni kezd, a gazdasági helyzet Európa-szerte romlik és az 1931-es évtől kezdve néhány nehéz, nyugtalan év fog következni minden valószínűség szerint. Nekünk a nyugalom halált és megmerevedést jelent, így bármi okozza is a mozgást, az nekünk jó, még akkor is, ha igen nehéz gazdasági helyzeten megyünk át” — írta 1930 szeptemberében.¹¹

A húszas-harmincas évek fordulóján nemcsak magyar—német vonatkozásban, hanem a világgazdasági válság miatt egyetemes érvénnyel előtérbe kerültek a gazdasági problémák, felvetették — kényszerítő erővel és hatással — a gazdasági relációk rendezését, illetve újrendezésén túl a politikai erővonalak és erőviszonyok megváltoztatásának szükségességét is.

A gazdasági válság földcsuszamlást idézett elő, megkérdőjelezve az egész első világháború utáni európai politikai hatalmi struktúra — a vesailles-i béke-rendszer — és az arra épülő gazdasági szisztéma létjogosultságát és fenntarthatóságát, utat nyitva ezáltal új politikai és gazdaságpolitikai érdekviszonyok és elképzelések realizálásához.

Ebben az időszakban tehát, anélkül, hogy a politikai és gazdasági kapcsolatok között keresnénk a direkt kölcsönhatást, vagy a gazdasági szférának „megfeleltetnénk” a politikai szférát, megállapíthatjuk, hogy a gazdasági kérdések — ha nem is áttételek nélkül — de közvetlenebb módon gyakoroltak hatást a politikára, mint gazdaságilag konszolidált periódusban és az évekig tartó gazdasági szükségállapot megkövetelte a politika gyorsabb reagálását, kikényszerítette a gazdasági szempontok fokozottabb figyelembe vételét a politikai döntéseknél.

Bethlen és a magyar uralkodó osztály számára az elsődleges cél a revízió megvalósítása volt, hosszú távon a politika primátusa érvényesült. A tárgyalt időszakban azonban a külpolitikai kérdéseknél előtérbe kerültek a gazdasági problémák, nevezetesen két kérdés: a magyar mezőgazdaság termékelhelyezési nehézségei és külföldi kölcsönök szerzése a gazdasági élet egészének valamelyest egyensúlyban tartása, a teljes csőd elkerülése céljából.

A magyar—német kapcsolatokban azért játszhatott annyira fontos szerepet a kereskedelmi szerződés kérdése, mert a magyar mezőgazdasági export a húszas évek folyamán általában, de különösen 1928-tól, amikor már itthon és külföldön egyaránt kibontakozóban volt a mezőgazdaság súlyos válsága, szinte megoldhatatlannak bizonyult. A mezőgazdasági termékfölösleg elhelyezésétől a gazdaság egészének funkcionálása függött, hiszen Magyarország alapvetően agrárország volt. Még a húszas évek végén is a nemzeti jövedelem 49⁰/₀-a száрма-

összeállította és jegyzetekkel ellátta Karsai Elek (Budapest, Kossuth, 1967) 109, 117, 118, 125; 146/a, 155/a, b, c, 203, 224, 230/b, 244, 255/a, b, c számú iratok.

¹⁰ A magyar—német kapcsolatokkal az 1920-as évek második felében, Bethlen 1930 novemberi tárgyalásainak előzményével munkánk eddig nem publikált első fejezetében foglalkozunk. Megírásánál a javarészt nyomtatásban is megjelent magyar levéltári anyagon kívül az Auswärtiges Amt iratanyagára támaszkodunk, részben az Országos Levéltárban található mikrofilm másolatok, részben eredeti gyűjtés alapján. Főként a kereskedelempolitikai osztály magyar vonatkozású iratait tartjuk ebből a szempontból értékesnek (PAdAA, Ha-Pol, Ritter (Ungarn), Bd. 1—3.

¹¹ OL. Kozma, 14. cs.

zott a mezőgazdaságból, s a lakosság több mint felének a mezőgazdaság adott megélhetési lehetőséget.¹² Az uralkodó osztályon belül elsősorban a nagybirtokos réteg, szélesebb értelemben az agráriusok törekedtek a német piac biztosítására. A politikai vezetés, s személy szerint Bethlen István, aki maga is ebből a rétegből származott, nem tudta és nem is akarta figyelmen kívül hagyni az agráriusok egyre hangosabb követeléseit a magyar—német kereskedelmi szerződés tető alá hozására. A politikai közeledés igényének gazdasági alátámasztása csak megerősítette ezt a meglévő igényt és célkitűzést, de annak megvalósítását nem segítette elő a fojtogató gazdasági kényszerűség.

1928-ban úgy tűnt, hogy előbbre lehet lépni a kereskedelmi szerződés megkötése felé, hiszen 1927 végén a politikai kapcsolat Bethlen és Stresemann találkozásával kimozdult a holtpontról, s hosszabb puhatolódzás után lehetővé vált, hogy a tárgyalások a konkrétumok síkjára kerüljenek.¹³ Bethlent túl a gazdasági szükségyszerűsége, túl azon a nyomáson, amelyet az agráriusok gyakoroltak rá, minden valószínűség szerint a politikai presztízs szempontja hajtotta, amikor igyekezett megkötni a kereskedelmi szerződést. Eredményt akart produkálni, s valójában jelentős politikai siker lett volna az olasz—magyar szerződés megkötése után egy Magyarországra kedvező magyar—német kereskedelmi egyezmény. Az a tényező azonban, hogy pontosan 1928-tól, amikor napirendre került a gazdasági kapcsolat rendezésének kérdése, az egyszerre sürgető szükséggé is vált magyar részről, nem használt a két ország politikai kapcsolatának. A gazdasági kapcsolat megoldatlansága 1928-tól a politikai kapcsolat legnagyobb teherterhelévé vált.¹⁴

A magyar külpolitikában kényszerű — véleményünk szerint azonban csak taktikai jellegű — lépésváltás ill. lépésszavar figyelhető meg 1929—30 folyamán. Bethlen és Walkó külügyminiszter (utóbbi igen határozottan és sokkal kevésbé taktikai megfontolásból, mint a miniszterelnök) szorgalmazni kezdték a francia—magyar közeledést. A francia támogatás keresését a gazdasági kényszerűség mellett a Németországhoz való közeledés kudarcai, eredménytelensége is sugallta, részben — de csak részben, hiszen Franciaország pénzügyi támogatására mindenképpen szükség volt — Németország zsarolásának, a politikai és gazdasági engedmények kikényszerítésének szándékával is történt.¹⁵

¹² Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország a fasiszta Németország „életterében” . . . 36—37.

¹³ OL Filmtár 10921, D580 008-17. Iratok . . . : 51. sz. Berend T. Iván—Ránki Gy.: i. m. 38.

¹⁴ A magyar kormány 1927 végén feljegyzésben foglalta össze sérelmeit és kívánságait, amelyre válaszképpen az Auswärtiges Amtban is sor került a gazdasági kapcsolatok problémáinak összegzésére. Ezek alapján nyilvánvaló volt, hogy az álláspontok közelítésére kevés a lehetőség, mivel a németek éppen a magyar fél számára legfontosabb ponton, az élőállat- és húskivitel, valamint az állategészségügyi egyezmény kérdésében nem engedtek. Így 1928 októberében a német gazdasági delegáció budapesti látogatásakor csak a kívánságlisták kicserélésére került sor, a tárgyalások nem jutottak újabb szakaszba. Az év végén Stresemann és Bethlen, valamint Schubert külügyi államtitkár és Bethlen genfi találkozóján ismét megvitatták a gazdasági kérdéseket, Bethlen azonban kénytelen volt tudomásul venni, hogy törekvései egyelőre eredménytelenek maradnak. — Ld. Berend T. Iván—Ránki György: I. m. 41—45 — az általuk használt forrásokon kívül: OL Filmtár, 10 921, D 580 017-41; 1927. dec. 7-i és 1928. jan. 10-i feljegyzések; OL Filmtár, 10 930, K 109 208-10, 1928. dec. 13-i feljegyzés; OL Filmtár, 10 930, K 109 211-17, 1928. dec. 14; OL, Küm. pol. 21/7, 4735/928. Khuen-Héderváry feljegyzése a magyar—német kereskedelmi kapcsolatokról.

¹⁵ Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság 1931—36 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969) 54—55; Márkus László: A Károlyi Gyula-kormány . . . , 54—55.

Bethlen István 1930 júliusi nyilatkozata, amelyben a német—magyar kapcsolat az utolsó helyen és az eddigiekhez képest hangsúlyozottan kedvezőtlen beállításban szerepel, ezt a politikai helyzetet tükrözi. „A magyar külpolitika egyik főpillére az olasz—magyar barátság, nemcsak papíron álló szerződés, hanem a lelkekben élő igazság és a magyarságnak egyik erőssége. Anglia megbecsüli Magyarországot, erről bizonyosságot tett az az út, amelyet az angol kormány meghívására Londonban tettem. Franciaország megértőbb politikát folytat velünk szemben, mint folytatott közvetlen a békeszerződések megkötése után, erről bizonyosságot tesz az a jóindulat, amellyel Hágában és azóta is a magyar ügyet kezelte. Németországgal, amellyel a háború alatt együtt küzdöttünk és amellyel a háború óta látszólag nem sikerült érintkezést találnunk, állandó jó viszonyban vagyunk, annak ellenére, hogy ez a jó viszony talán nem jut olyan mértékben kifejezésre a magyar közönség előtt, mint mindannyian szeretnők.”¹⁶

1928—30-ban, a Bethlen berlini látogatását megelőző időszakban a vázolt külpolitikai folyamatok egyidejűleg, egymás mellett, olykor egymást keresztezve jutottak érvényre, s mindez akkor, amikor a konszolidáció egyensúlyát a gazdasági válság felborulással fenyegette, s a külpolitikai helyzet: a külpolitikai sikerek vagy kudarcok meghatározó jelentőségűek voltak a belpolitikai erővonalak alakulása szempontjából. A magyar politikai életben a kül- és belpolitika e szoros kölcsönhatása részint valóban létezett és történelmileg alakult ki: a trianoni békeszerződés Magyarországot, függetlenül a monarchiai államalakulattól, mint kis országot fokozottabban függővé tette a nemzetközi erőviszonyok alakulásától.¹⁷ Ugyanakkor azáltal, hogy a magyar uralkodó osztályok a revíziót tekintették fő politikai célkitűzésüknek, mesterségesen is kialakították a külpolitikai meghatározottság tudatát, manipulációs eszközként használva a belpolitikai egyensúly, a „nemzeti egység” kialakításához, ill. megőrzéséhez.¹⁸

*

A húszas-harmincas évek fordulóján Németországban a politikai rendszer egészének lassú átalakulása ment végbe.¹⁹ Mindazok az új vonások, amelyek az 1930-as években oly brutálisan a felszínre törtek és egységükben új politikai rendszert képeztek, szórványosan megtalálhatók az évtized fordulójának politikai életében. A tónusváltozás észlelhető a külpolitikában is. Stresemann halála után Brüning kormányzati rendszerének kezdetével a stresemanni külpolitikából kinövő, azt alapvető célkitűzéseiben továbbvivő, de egyértelműbb és nyilvánvalóbb revizionizmusánál fogva módszereiben, fellépésében új külpolitikai vonalvezetés érhető tetten.

A külpolitikában érezhető súlyyeltolódáshoz a belpolitikai helyzetben bekövetkezett változás teremtette meg a feltételt. 1930 tavaszára a Nagykoalíció

¹⁶ Bethlen beszédei és írásai, II. köt., 299.

¹⁷ Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája . . .

¹⁸ Márkus László: A kormányzati erők . . . „Külpolitika és revízió” c. fejezete, 476—480. — Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája . . ., 70—72.

¹⁹ A német bel- és külpolitikáról, a politikai rendszer strukturális problémáiról összefoglalóan és részleteiben is ld. főként: E. Eyck: Geschichte der Weimarer Republik (Eugen Rentsch Verlag, Zürich und Stuttgart, 1956). — K. D. Bracher: Die Auflösung der Weimarer Republik (Ring Verlag, Stuttgart und Düsseldorf, 1957, második kiadás). — A. Hillgruber: Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Aussenpolitik von Bismarck zu Hitler (Droste Verlag, Düsseldorf, 1969). — H. Brüning: Memoiren 1918—1934 (DVA, Stuttgart, 1970). — H. Graml: Europa zwischen den Kriegen, dtv-Weltgeschichte des 20-ten Jahrhunderts, Bd. 5. (DTV, 1969, München).

felbomlott, a Müller-kormány benyújtotta lemondását.²⁰ A különböző politikai erők kompromisszumán alapuló koalíció széthullását több tényező együttes hatása idézte elő. A legfontosabb konkrét politikai esemény, amely a közvéleményt állásfoglalásra készítette s a politikai erőket mozgásba hozta, polarizálta, a Young-terv előkészítése és elfogadása volt.²¹ A Young-terv körül támadt belpolitikai vihar azonban nem oka, csak megnyilvánulási formája volt a politikai élet válságba kerülésének. Példája annak, hogyan lehet rossz politikai és gazdasági helyzetben egyes gazdasági problémák előtérbe állításával — melyek megítélése, az egész népgazdaságra gyakorolt hatásuk felmérése mindig bizonyos szakértelmet követel — manipulálni a közvéleményt, s kikényszeríteni az adott belpolitikai egyensúly felborulását. A Young-terv előkészítése, kidolgozása Stresemann utolsó fontos diplomáciai akciója volt, logikus folytatása a reparációs kérdés megoldására addig tett lépéseknek, melyek során — Stresemann koncepciója szerint — Németországnak el kellett érni a pénzügyi és gazdasági függetlenséget. A Young-terv úgyszólván az utolsó előtti lépés volt ezen az úton, hiszen Németország pénzügyi kontrollját megszüntette és a visszafizetendő összeg egészének megállapításával, az általa megszabott visszafizetési eljárással az addiginál lényegesen nagyobb gazdasági mozgásszabadságot biztosított. A jobboldal vádja tehát, hogy a Young-terv „örök szolgaságba” juttatja Németországot, nem a tervezet gazdasági hatásának reális megítélésén alapult.

A Young-terv vitája azonban, mint már utaltunk rá, csak szimptómája volt az érlelődő politikai válságnak. Azt valójában a gazdasági válság jelentkezése idézte elő, melynek kedvezőtlen hatása Németországban azonnal érezhető volt: mind a mezőgazdaságban, mind az iparban a külső és belső piac szűkülését eredményezte, maga után vonta a rövid lejáratú hitelek megvonását, és a munkanélküliség ugrásszerű fokozódása is kezdetét vette.²² A mezőgazdasági és ipari érdekképviselői szervezetek minden oldalról támadásba vették a kormányzati rendszert, aktivitásuk — parlamenti és parlamenten kívüli egyaránt — mind intenzívebbé vált.²³ A kormánynak már 1929-ben az adóbevételek számottevő visszaesését kellett elkönyvelnie.²⁴ Mindenfelől takarékoságra intő hangok hallat-

²⁰ A szociáldemokrata Hermann Müller 1928. jún. 29-én alakított kormányt és 1930 márciusában mondott le. Koalíciós kormánya a következő pártokat fogta össze: Szociáldemokrata Párt, Centrum, Bajor Néppárt, Német Demokrata Párt, Német Néppárt.

²¹ A Young-terv kidolgozása 1929 februárjában kezdődött és az 1930 januári ill. májusi hágai konferenciákon fogadták el. Németországot 34,5 milliárd aranymárka fizetésére kötelezte, amit 59 év alatt (1988-ig) kellett volna törleszteni. Németország jogot kapott arra, hogy az évi törlesztés összegét maga határozza meg, valamint 2 éves átutalási haladéokra is. A maga szabta évi törlesztés harmadát azonban minden évben fizetnie kellett. A hitelező államok hivatalosan a hágai konferenciákon ismerték el a német reparáció és saját háborús adósságaik közti összefüggést, amennyiben ígéretet adtak arra, hogy az egymásközi adósságok visszafizetésének könnyítése esetén a német jóvátétel összegét is leszállítják. — A reparáció ezt megelőző szabályozása, a Dawes-terv (1924—25) nem határozta meg véglegesen sem az összeget, sem a visszafizetés határidejét, csupán az évenként törlesztendő összeget. — A jobboldali pártok népszavazást követeltek a Young-terv ellen és óriási propagandakampányt folytattak. A Young-terv elleni kampány állította reflektorfénybe a nemzetiszocialistákat, élükön Hitlerrel. Finanszírozását Hugenberg vállalta. A december 22-én megtartott népszavazáson több, mint 6 millióan szavaztak a tervezet ellen. — A kérdés gazdaságtörténeti feldolgozását ld. elsősorban: W. J. Helbig: Die Bedeutung der Reparationsfrage für die Wirtschaftspolitik Brünnings. Von Weimar zu Hitler c. kötetben, 72—97 (Köln, Kiepenheuer und Witsch Verlag 1968).

²² K. D. Bracher: Die Auflösung . . . , 297—303, 208—228.

²³ D. Stegmann: Deutsche Zoll- und Handelspolitik 1924/5—1929 unter besonderer Berücksichtigung agrarischer und industrieller Interessen, megjelent: Industrielles System und politische

szottak, ami rögtön kiélezte a régi belpolitikai vitakérdést: kinek a költségére kell takarékoskodni, kinek kell viselni a válság terheit? A gazdasági válságjelenségek tehát élesen vetették fel a szociális kérdéseket, ami polarizálta a politikai erőket, oly módon, hogy nemcsak a pártok között húzott élesebb határvonalat, hanem az egyes pártokon belül is a feszültségek kiéleződéséhez vezetett. A koalíciós kormányzást ilyen körülmények között nem lehetett tovább fenntartani.

A koalíció felbomlásához hozzájárult Stresemann halála is, aki a weimari korszak nagy integrációs figurája volt. A külpolitikát tudatosan is alkalmazta a belpolitikai integráció eszközeként, ugyanakkor hosszas külügyminiszteri tevékenysége alatt azzá is vált külpolitikája és személye. Stresemann halála szinte egybeesett a new york-i börze csődjének bejelentésével, a válság kezdetével. A két esemény időbeli találkozása szimbólikus értelmű lett. A közvéleményben okozati összefüggés keletkezett Stresemann megegyezési politikája és a kezdődő válság között, s ebben az összefüggésben az összekapcsoló láncszemet a Young-terv jelentette. A megegyezési politika okként való feltüntetése a gazdasági és politikai válságban valószínűsítette, hogy ezt a politikát az éleződő válság talaján nem lehet folytatni.

A Brüning-kormány hivatalba lépése²⁵ változást ígért mind a bel-, mind a külpolitikában. S a bel- és külpolitikai váltás okként és egyben feltételként is szolgált a politikai rendszer jellegének és struktúrájának korrekciójához. Brüning már kinevezése előtt ígéretet kapott Hindenburg birodalmi elnöktől a 48. tc. igénybevételével, a parlament kikapcsolásával történő kormányzásra.²⁶ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a birodalmi kancellár, az elnöki hatalomra támaszkodva — felfüggesztve a weimari alkotmány másik alappillérét: a parlamentáris demokráciát — az állami bürokratikus apparátus segítségével (melynek hatalmát ez a kormányzási mód hallatlanul megnövelte!) szükségrendeletek kibocsátásával kereshetett megoldást a bel- és külpolitikai problémákra. A rendeleti úton történő kormányzás az állami élet minden szférájában a központi hatalom tervszerű és fokozott beavatkozását jelentette.

A weimari alkotmány kettős jellege: a parlamenti és elnöki demokrácia összekapcsolásának sikertelen kísérlete lehetőséget nyújtott nemcsak a politikai életben meglévő demokratikus, hanem azzal ellentétes, a német történelmi fejlődésben mélyen gyökerező antidemokratikus tendenciák kibontakozására.²⁷ E tendenciák felszínre kerülését és érvényülését, mint már utaltunk rá, a gazdasági és a politikai válság idézte elő. A jobboldal térnyerését a választási eredmények valójában nem fejezik ki, hiszen ha ugrásszerű is a nemzeti szocialistákra leadott szavazatok és a parlamenti küldöttek számának emelkedése (1928: 2,60%, azaz 0,8 millió szavazat; 1930 : 18,30%, azaz 6,4 millió szavazat; 12. ill. 207 kép-

Entwicklung in der Weimarer Republik (Hrsg: H. Mommsen, D. Petzina, B. Weisbrod, Düsseldorf, Droste Verlag, 1974), 503—508.

²⁴ Bracher: Die Auflösung . . . , 291—292. — A válság jelentkezéséről általában ld. Helbich már idézett tanulmányát és H. Sanmann: Daten und Alternativen der deutschen Finanz- und Wirtschaftspolitik in der Ära Brünings, Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik, 1965, 109—140.

²⁵ A Brüning-kormány 1930. márc. 3-án mutatkozott be.

²⁶ Brüning: Memoiren, 274, 378. — A kérdés irodalmát összefoglalja: Fejes Judit: A Brüning-memoár és vitája a nyugat-német történelmi irodalomban. Történelmi Szemle, 1975/2—3. sz.; 528—537.

²⁷ K. D. Bracher: Parteienstaat, Präsidialsystem, Notstand. Zum Problem der Weimarer Staatskrise, Von Weimar zu Hitler c. kötetben, 58—71.

viselő) a baloldal visszaesése korántsem ilyen feltűnő. A szociáldemokraták 1930-ban 8,6 millió szavazóból az összes szavazat 24,5⁰/₀-át kapták és 143 képviselőt küldhettek a Reichstagba. (1928 : 29,8⁰/₀, azaz 92 millió szavazat, 153 képviselő).²⁸ Számbelileg kb. ugyanilyen szavazatvesztéssel kerültek ki a választásból a katolikus pártok és a Demokratikus Párt is.²⁹ Hiába volt azonban szinte változatlanul jelentős a demokratikus erők bázisa, ezek az erők többé nem tudták érvényesíteni érdekeiket a parlamentben. A weimari rendszer nem funkcionált többé, a pártokból hiányzott a kompromisszum készsége.

Brüningnél az alkotmány és politikai helyzet teremtette lehetőség találkozott a szándékkal. Politikai koncepciójának alap gondolata a Weimari Köztársaság monarchiává történő átalakítása volt, melyet a 48. tc. segítségével, alkotmányreformok útján akart megvalósítani. A monarchista restauráció gondolata benne már jóval kancellársága előtt megfogalmazódott, mint erről visszaemlékezései is tanúskodnak.³⁰

Első lépésként azonban Brüning Németország gazdasági és ezzel szoros összefüggésben külpolitikai önállóságát kívánta elérni, azaz a reparációk eltörlését és a lefegyverzés kérdésének előtérbe állításával Németország nagyhatalmi egyenjogúságát. A belpolitikai cél, a monarchista restauráció csak egy későbbi időpontban válhatott volna közvetlen politikai feladattá.

Brüning úgy számolt, hogy a gazdasági válság 4—5 évig tarthat, első és legsúlyosabb — becslései szerint 1932 nyaráig tartó — fázisában kell felvetni és elérni a reparációk teljes eltörlését és ezzel egyidejűleg — taktikai okokból — a lefegyverzés kérdését.³¹ Ezáltal, mint bízott benne, „másfél-két éven belül meg lehet ingatni az egész versailles-i szerződést, anélkül, hogy arról beszélni kellene”. „A német nép — írja Brüning — két-három éven belül megszabadulna a versailles-i szerződés bilincseitől.” Brüning igyekezett programját a legteljesebb mértékben titokban tartani, hiszen joggal tartott attól, hogy a reparációk eltörlésének terve — egy évvel a Young-terv elfogadása után — „sokkirozná a világot és a rövidlejáratú hitelek azonnali kivonásához vezetne, ami egy-két hónapon belül maga után vonná Németország kapitulációját.”³² A parlamentarizmus kiakosolása, a Brüning által folytatott titkos kabinetpolitika valóban hozzájárult ahhoz, hogy külpolitikájának alapvetően revíziós jellege rejtve maradt. Erről tanúskodnak azonban — saját visszaemlékezésein kívül — az egyes konkrét diplomáciai lépések kapcsán az Auswärtiges Amtban megfogalmazott álláspontok, taktikai megfontolások, így pl. néhány 1930 nyarán készített feljegyzés is.³³

A kiindulópont változatlanul az volt, hogy a német politika számára Nyugat-Európában nincs más lehetőség, mint folytatva az eddigi utat — azaz

²⁸ R. Kühl: Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten 94—95 (Köln, Pahl. Rugenstein Verlag. 1975).

²⁹ A Kommunista Párt ugyanekkor növelte szavazatainak számát: 1928: 10,6 %/0, 3,3 millió szavazó, 54 képviselői mandátum — 1930: 13,1 %/0, 4,6 millió szavazó, 77 képviselői mandátum (ld. uo.). — Ebben az összefüggésben azonban, tehát a Weimari Köztársaság potenciális támaszait keresve, nem sorolható véleményünk szerint ezen politikai erők közé, hiszen a köztársaság baloldali ellenzékét képezte, a szociáldemokratákkal és más polgári demokratikus erőkkel való kompromisszum készsége ekkor még hiányzott a Kommunista Párt politikájából.

³⁰ Fejes J.: A Brüning-memoár...

³¹ Brüning: Memoiren..., 193.

³² Uo.

³³ A dokumentumokat közli: W. Ruge/W. Schumann: Die Reaktion des deutschen Imperialismus auf Briands Paneuropaplan 1930 (Dokumentation). Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1972/1, 59—70.

Stresemann külpolitikáját, — fenntartani a jó kapcsolatot Franciaországgal. Előtérbe helyezte azonban azt, ami Stresemannál még nem volt aktuális külpolitikai célkitűzés, de amelynek lehetőségét éppen Stresemann teremtette meg a locarnói szerződés révén: a német érdekszféra fokozatos kiterjesztését Kelet-Délkelet-Európába. „Németországnak csak *Keleten és Délkeleten* vannak lehetőségei. De *erőszak útján* ma még sem Keleten, sem Délkeleten nem lehet hosszú ideig semmit sem elérni . . . Ma *új eszközökkel és új módszerekkel* kell politizálni” (kiemelés az eredetiben — F. J.). A Brüningi politika kifelé igyekezett megőrizni a megbékélési politika külsőségeit: békét hirdetett és a leszerelés szükségességét, a munkanélküliség fokozódása árán is, az ország gazdasági erejét a végsőig feszítve teljesítette a reparáció évi részletének törlesztését, ugyanakkor azonban, ha óvatos formában is, de tervszerűen és céltudatosan a revízió munkálkodott: első lépésként Németország gazdasági és politikai függetlenségének visszaszerzésén.

„Nem kellene túlságosan és túl általánosan *revízióról* beszélni, mert különben fennáll az a veszély, hogy ez a szó jelszóvá válik, amely, mint jónéhány háború előtti jelszó, elegendő arra (már önmagában), hogy kárt okozzon.”

„Használjuk ki a Briand-memorandum fölötti vitát arra, hogy *bejelentjük igényeinket, anélkül, hogy azokkal a világot felidegesítenénk.*” (Kiemelés az eredetiben — FJ.)

A német külpolitikai vezetést ebben az időszakban mindenek előtt az különböztette meg a Stresemannétól, hogy az ő hosszú távú külpolitikai céljait és elképzeléseit, részben a válság által mozgásba hozott nemzetközi helyzetet kihasználva, részben Brüning merevebb és zártabb külpolitikai koncepciójából következően aktualizálta és más módszerekkel próbálta megvalósítani. Stresemann a versailles-i békerendszer keretein belül azt akceptálva politizált úgy, hogy a lehető legnagyobb mozgáslehetőséget teremtsen meg Németország számára. Brüning e politikai rendszert akarta megingatni, felhasználva a Stresemann által teremtett mozgáslehetőséget. A német külpolitika célkitűzésein, alapvonalain nem változtatott tehát Brüning — kormányralépésekor maga is hangsúlyozta a folytonosságot a stresemanni külpolitikával³⁴ — mégis, 1930-ban olyan elmozdulás történt, amely később lehetővé tette Hitler számára, hogy a hatalomátvétel utáni időszakban az addigi külpolitika folytatójaként lépjen fel.

S itt csak utalnánk arra, amit az előzőekben már kifejtettünk, hogy a német belpolitikai életben és politikai struktúrában lényegi változások mentek végbe. A külpolitikai váltásban éppen ezt, a belpolitikai háttér megváltozását tartjuk döntő mozzanatoknak.

A kelet-délkelet-európai orientáció az évtized fordulóján a német külpolitika kulcsfontosságú kérdésévé vált. Stresemann a szabad kéz biztosítását Kelet-Délkelet-Európa felé a locarnói szerződés fő értelmének és legnagyobb jelentőségű vívmányának tartotta. Az akkori külügyi vezetés azonban Délkelet-

³⁴ Sie (die Reichsregierung — F. J.) wird dabei auf den schon eingeschlagenen Wegen fortschreiten. Ohne eine folgerichtige Kontinuität ist eine fruchtbare offene Aussenpolitik zum Heile unseres Landes überhaupt nicht denkbar. Unmittelbare und offene Aussprachen, wie sie zwischen den beteiligten Staatsmännern in Chequers, Paris, London, Rom und Berlin stattgefunden haben, und wie sie hoffentlich in gleicher oder ähnlicher Weise auch weiterhin stattfinden werden, tragen dazu bei, das Verständnis für die gemeinsamen Interessen und die Wiederherstellung des gegenseitigen Vertrauens zu fördern.” — Bundesarchiv Koblenz, R 43 (Reichskanzlei), Bd. I, I/1501—2.

Európát a német politika tartalék területének tekintette, ahol „tisztán gazdasági célokat” kell követni, „békés eszközökkel”.³⁵ 1930-ban a behatolás már aktuális lehetőségként és szükségszerűségként vetődött fel: Németországnak Délkelet-Európa számára „gravitációs központtá” kellett válnia, politikai és gazdasági erejénél fogva. „Ott kellene a dolgokat a német politikának megfogni, mert ott rejlenek Németország számára a jövő lehetőségei.”³⁶

1930-tól külpolitikai szükségletként s közvetlen célkitűzésként fogalmazódott meg a délkelet-európai gazdasági behatolás, a „nagyterg gazdaság” programja.³⁷ Megvalósítása azonban felvetett egy sor olyan speciálisan gazdasági természetű problémát, amelynek elemzésére e tanulmány keretei között természetesen nem vállalkozhatunk, mégis a magyar—német gazdasági kapcsolatok megértéséhez szükséges, hogy legalább nagy vonalaiban érintsük azokat.

1929—30-tól (tehát a gazdasági válság jelentkezésétől) a német külkereskedelmi politikában az agrárelzárkózással szemben fokozatosan érvényre került az a törekvés, hogy a német iparcikkek elhelyezési lehetőségének biztosítása érdekében engedményeket kell tenni a délkelet-európai országok agrár-követeléseinek, és kétoldalú kereskedelmi egyezmények megkötése keretében kötelezettséget vállalni termékeik bizonyos kontingensének felvásárlására.³⁸

Mit jelentett ez, mi állt a kereskedelempolitikai elv megváltozásának hátterében? Hogyan kapcsolódott a külpolitikai célkitűzéshez; a reparációk eltörlésének, Németország gazdasági és politikai nagyhatalmi helyzetének visszaállításához a gazdaságpolitika és ezen belül a külkereskedelmi politika Brüning kormányzati rendszerének időszakában?

A Brüning-kornakynak gazdasági téren a következő két fő problémával kellett számolnia: 1) A Young-tervből adódó reparációs kötelezettség teljesítésével és ezzel összefüggésben a 20-as évek folyamán felvett nagy mennyiségű külföldi kölcsön miatt a német gazdaságnak a többi nagyhatalomtól függő helyzetével. 2. A gazdasági válsággal, amelynek új jellegét Németországban éppoly kevésbé ismerték fel, mint az USA-ban, vagy Európa más országaiban, s amely az előbbiekből következően fokozta a német gazdaság kiszolgáltatottságát.

A gazdasági válság első figyelmeztető jeleit már 1927—28-ban lehetett észlelni a mezőgazdaságban, éppen a magyar—német gazdasági kapcsolatok szempontjából fontos ponton: a vágómarha és hús árának erős csökkenése eddig ismeretlen mértékben növelte az állattenyésztő üzemek eladósodását és a modern intenzív termelést folytató kapitalista gazdaságok egész sorának a csődbejutásával járt.³⁹

Az agrárválság 1929—30-ra az ipari és mezőgazdasági körök érdekelleténeinek kiújulását vonta maga után, mivel a 20-as évek második felében a nagyipar, vagy legalábbis egy jelentős csoportjának hozzájárulásával folytatott agrárprotekcionista kereskedelempolitika — ami elsősorban az európai agrárországokat érintette — éppen a gazdasági válság miatt egyre inkább a nagyipar érdekeibe

³⁵ Az Auswärtiges Amt 1925. ápr. 4-i, Köpke miniszteri igazgató által készített feljegyzésében részletesen foglalkozik Magyarország külpolitikai helyzetével, várható taktikájával és körvonalazza az ezzel kapcsolatos német álláspontot. A dokumentum elemzésére munkánk első, eddig nem publikált fejezetében térünk ki. — OL. Filmtár, 10 938, K 109 011 — 109 017.

³⁶ *Ruge/Schumann*: Die Reaktion des Deutschen Imperialismus . . . , ZfG, 1972/I, 69—70.

³⁷ A. S. Milward: Der deutsche Handel und der Welthandel 1925—39, *Industrielles System* . . . , 474 és 478.

³⁸ *D. Doering*: Deutsch—österreichische Aussenhandelsverflechtung während der Weltwirtschaftskrise, *Industrielles System* . . . , 518—519. — *D. Stegmann*: i. m. 511—512.

³⁹ *D. Gessner*: Industrie und Landwirtschaft 1928—30, *Industrielles System* . . . , 765—766.

ütközött.⁴⁰ Már a 20-as évek végén megfigyelhető Németország tengerentúli kereskedelmének csökkenése, amivel szemben állt a német gazdasági életnek az az úgyszólván elkötelezettsége, hogy a reparációk évi részleteit a kereskedelmi mérleg aktívumából fedezze. Az aktív kereskedelmi mérleget azonban csak az ipari export fokozásával lehetett elérni.⁴¹ Ezt veszélyeztették az agrárius körök autarkias törekvései, amelyek 1929—30-ban már az nagyipar-nagybirtok érdekképviselőinek kompromisszumát kifejező, 1925-ben érvénybe léptetett Bülow-féle vámtarifa értékvámságait is meghaladták.⁴² A külkereskedelem a német gazdaság nyílt jellegéből következően, s különösen a gazdasági válság hatására a gazdaságpolitika egyik legfontosabb területe lett, ahol kiéleződtek az egyes pártok, azok mögött vagy mellett a gazdasági érdekképviselői szervezetek, s mindezek hatásaként a kormányzati-bürokratikus apparátuson belüli ellentétek is. (Itt csak utalnánk arra a nem elhanyagolható körülményre, hogy Brüning a parlamenti kormányzás kikapcsolása miatt fokozott mértékben volt kénytelen figyelembe venni a parlamenten kívüli tényezők véleményét, így az ipari és nagybirtokos érdekképviselői testületeteket is.)⁴³

Brüning gazdaságpolitikai programját teljes mértékben alárendelte politikai programja egészének, s elsősorban az aktuális célnak: a reparációk eltörlésének. Politikai koncepciójából, melyet a fentiekben már körvonalaztunk, a válság hatására sem engedett, sőt, a válságot igyekezett eszközként felhasználni annak megvalósításához. A kormányra lépésétől kezdve hirdetett és szükségrendeletek útján következetesen megvalósított deflációs politikát Brüning úgy tüntette fel, mint amely a válság leküzdését és a reparációs kötelezettség teljesítését szolgálja.⁴⁴ A deflációs politika révén érte el, hogy a kereskedelmi mérleg 1930-ban már jelentős aktívumot mutatott. A kereskedelmi, illetve fizetési mérleg kiadásaihoz tartozott az évi annuitás is, ami csak fokozta, mint tőkeelvonás a depresszió hatását. A deflációs politika útján Brüning Németország fizetési szándékát próbálta bizonyítani, úgy azonban, hogy hatásával a német gazdaság fizetéseképtelenségét tegye nyilvánvalóvá. Ezt Brüning visszaemlékezéseiben több helyen leírja, így például Schacht-tal, a Birodalmi Bank elnökével folytatott beszélgetésben: „... egy látszólag tervszerűtlen deflációs politikára van

⁴⁰ D. Gessner: i. m. 777—778. — T. P. Koops: Zielkonflikte der Agrar- und Wirtschaftspolitik in der Ära Brünings, 852—853, mindkettő az Industrielles System... c. kötetben. — Az ipari és mezőgazdasági körök ellentétéhez gazdag anyaggal szolgál Silverbergnek, a Reichsverband der Deutschen Industrie egykori elnökének irathagyatéka; Bundesarchiv Koblenz, NL Silverberg, 365. — A Reichsverband der Deutschen Industrie elnökségi ülése 1931. jan. 29-én az ipar képviselőit a mezőgazdasági érdekek további érvényesülése elleni közös fellépésre szólította fel. Ebben a körlevélben az agráriusokat teszik felelőssé azért, hogy a kelet- délkelet-európai országokkal az eddigiekben nem sikerült kereskedelmi szerződést kötni: „Die deutsche Agrarpolitik hat schon in den letzten Jahren der Industrie schwere Opfer auferlegt. Es waren in erster Linie Rücksichten auf landwirtschaftliche Interessen, die den Abschluss von befriedigenden Handelsverträgen mit der Tschechoslowakei, Polen und Ländern Südosteuropas verzögert oder sogar verhindert haben”... — „Die Grösse der für die Industrie auf dem Spiele stehenden Interessen macht es erforderlich, dass alle Industrien durch Vorstellungen bei der Reichsregierung, bei den Länderregierungen, durch Fühlungnahme mit den der Industrie nahestehenden Abgeordneten und der Aufklärung in der Öffentlichkeit die Wahrung der industriellen Interessen sichern.” — BAK, NL Silverberg 365, RdDtI, Ha-Pol Bd I (1929—31), 1929. I. 29.

⁴¹ W. J. Helbich: i. m. 75—78.

⁴² D. Gessner: i. m. 768—773.

⁴³ D. Stegmann: i. m. 503—507 és T. P. Koops: i. m. 852—855.

⁴⁴ Fejes J.: A Brüning-memoár..., 529—531.

szükség, hogy a világot a reparációk saját kezdeményezésre történő eltörlésére lehessen kényszeríteni.” Brüning a német gazdaság szétzilálása útján akarta a hitelezőket — a háborúban győztes nagyhatalmakat — a német adósság elengedésére bírni, hiszen így saját tőkebefektetései kerültek veszélybe. Németországot ezen a módon a „világ pénzügyi idegközpontjává” akarta tenni, a „betegségből fegyvert kovácsolni”.⁴⁵

A reparációk eltörlésének célkitűzéséhez, mint már erre több ízben utaltunk, szorosan kapcsolódott Németország magyhatalmi pozíciójának visszanyerése. Részint ezzel, részint a válság gazdasági hatásával: fokozott exportigény, a tengerentúli piaci lehetőségek szűkülése, és az ipari — nagybirtokos körök érdekelletének kielevezése magyarázható, hogy a német kereskedelmi politika új lehetőségeket keresett, s e lehetőségeket a tradicionálisan német gazdasági érdekszférához tartozó Délkelet-Európában fedezte fel.⁴⁶ Hozzá kell tennünk azonban, hogy a délkelet-európai gazdasági behatolás 1930—31-ben nem vált egyértelműen programmá, csupán erősen vitatott lehetőséggé, amelyet óvatosan és fokozatosan kezdtek kihasználni. A Brüning-kormányon belül sem volt egységes álláspont e tekintetben: az agrárlobbyt képviselő Schiele mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter a fokozott agrárelzárást legmilitánsabb képviselője volt, aki kormánybalépésétől kezdve a leghatározottabban szembeszegült a délkelet-európai országok gabona- és állatfőlöslegének átvételével.⁴⁷ Dietrich gazdaságügyi miniszter is lényegében erre az álláspontra helyezkedett, mert úgy vélte, hogy az abszolút mértékben csekély délkelet-európai agrárexport felvételének árán a német iparcikkexportot nem lehetne jelentősen fokozni.⁴⁸

A német ipari körök fokozott érdeklődését Délkelet-Európa iránt mutatta a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag (M. W. T.) meg-, illetve újjáalakulása 1931 elején. Elnökségében a vas- és acélipar, a ruhr-vidéki szénbányászat, a villamossági ipar, az IG-Farben, a cigarettagyártás és a legnagyobb bankok vezetői foglaltak helyet. Az M. W. T. megalakulása után munkabizottságot hozott létre a kereskedelmi és agrárpolitika, valamint a sajtó és propaganda tevékenységének összehangolására és irányítására.⁴⁹

Az AA állásfoglalásában a politikai szempont volt a döntő: a német érdekszféra kiterjesztésének lehetősége.⁵⁰ 1930 végére — 1931 elejére Brüning is arra az álláspontra jutott, hogy Németországnak ki kell használnia a délkelet-európai agrárországok termékelhelyezési nehézségeit, élnie kell azzal a lehetőséggel, hogy mint agrárimportőr nyomást gyakorolhat rájuk és megerősítheti befolyását politikai értelemben is ezekben az országokban.⁵¹

A kereskedelempolitikáról folytatott viták során nemcsak a német iparcikkek elhelyezésének lehetőségei, hanem az eddigi általános érvényű kereskedelem-politikai elvről: a legnagyobb kedvezmény elvéről való letérés s a kontingentálás bevezetése is felvetődött, ami már a kétoldalú kapcsolatok kiépítése irányába mutatott. A kereskedelemnek ez a módja lényegesen nagyobb lehetőséget biztosított gazdaságilag erős ország számára, hogy egyoldalú előnyöket

⁴⁵ Brüning: Memoiren, 221.

⁴⁶ T. P. Koops: i. m. 853—854, 858 és D. Gessner: i. m. 768—773.

⁴⁷ Az idézett szerzők valamennyien egyetértenek abban, hogy Németország gazdasági és politikai érdeklődése a kezdődő válság hatására fordult Délkelet-Európa felé.

⁴⁸ T. P. Koops: i. m. 853, 857.

⁴⁹ D. Doering: i. m. 528—530.

⁵⁰ T. P. Koops: i. m. 858.

⁵¹ Uo. 859.

szerezzen, vagy legalábbis saját érdekeit a partnerország érdekeivel szemben keresztülvigye. Minden bizonnyal a kontingentálási rendszer hidalta át az agrár-lobby és az ipari körök ellentétét és tette lehetővé a kereskedelmi szerződések megkötését a délkelet-európai országokkal az elkövetkezendő években.⁵² Az agrár—ipari ellentétet azonban Brüningnek sohasem sikerül egészen nyugvópontra juttatnia. A délkelet-európai német gazdasági behatolás hatékonyságát — a válságon túl, amely ezen országok felvevőképességét nagymértékben csökkentette — ez a tényező hátrányosan befolyásolta. Mégis, a magyar politikai közeledés és mezőgazdasági kívánságok szempontjából is a délkelet-európai német gazdasági behatolás jelenthette az egyetlen fogódzót. Bethlen meghívása, majd ezt követően a gazdasági tárgyalások megindítása véleményünk szerint e célkitűzésből következett. Ugyanakkor azonban a tárgyalásokra mindkét fél a gazdasági — s különösen a mezőgazdasági — kérdések súlyos ballasztjával indult, ami a megegyezés lehetőségét eleve szűk korlátok közé szorította.

*

1930 elejétől napirendre került Bethlen berlini útjának előkészítése. Bethlen 1930 januárjában a hágai konferencia alkalmával találkozott Curtius külügyminiszterrel, aki kilátásba helyezte meghívását.⁵³ 1930 folyamán Bethlen meghívásának legfőbb szorgalmazója és sürgetője a budapesti német követ volt. Minden alkalmat felhasznált arra, hogy jelezze, mennyire fontosnak tartja Bethlen meghívását.⁵⁴ Ezt a magyar külpolitikai lépésekkel indokolta. 1930 a magyar diplomáciai élet termékeny esztendeje volt, Bethlen és Walkó külügyminiszter az év folyamán látogatást tettek Párizsban, Rómában, Londonban és Ankarában. Ami a német politika számára feltűnő jelenség volt, az Bethlen párizsi és londoni látogatása. Schoen már 1929-ben, de 1930-ban, a párizsi látogatás kapcsán, még nyomatékosabban felhívta a figyelmet arra, hogy a gazdasági válság hatására számolni kell magyar részről egy esetleges francia orientáció lehetőségével. Schoen e lehetőség felmerüléseért a német politikát okolta: azt, hogy Bethlen 1927-től aktuális németországi meghívása még mindig nem történt meg, hogy a magyar gazdasági kívánságok teljesítése elől Berlinben mereven elzárkóznak, hogy Budapesten lehangolóan hatnak azok a német sajtóhangok, amelyek sorozatosan kedvezőtlen beállítással tárgyalják a magyarországi kisebbségi politikát.⁵⁵ Schoen jelentései híven tükrözték a magyar hivatalos körök Németországgal szembeni hangulatát s a valós politikai helyzetet is. Bethlen a gazdasági válság nyomasztó hatására valóban megpróbálkozott azzal, hogy Franciaországban és Angliában keressen gazdasági támogatást, nagyobb köl-

⁵² D. Doering: i. m. 518 és T. P. Koops: i. m. 857—859, 866.

⁵³ OL Filmtár, 10 930, K 109 254. — Bethlen 1930 novemberi berlini látogatásáról Juhász Gyula, Berend T. Iván és Ránki György, Márkus László, Nemes Dezső, Ormos Mária fentebb idézett munkáikban említést tesznek, a tárgyalás feldolgozását azonban egyikük sem adja. Részletesen foglalkozik a tárgyalással W. D. Schmidt-Wulfen: Deutschland—Ungarn, 1918—33. Eine Analyse der politischen Beziehungen c. nyomtatásban eddig meg nem jelent doktori disszertációjában (Wien, 1969). A tanulmányra Kerekes Lajos hívta fel a figyelmemet és volt szíves a tulajdonában levő példányt olvasásra átadni. — A szerző használja mindazokat a forrásokat, amelyekre én is hivatkozom, valamint a magyar forrásanyagból az „Íratok . . .” c. kötetben megjelenteket.

⁵⁴ Ld. Schoen sürgető leveleit az Auswärtiges Amt-nak: OL Filmtár, 10 921, D 580 155—160, 1930. febr. 15. OL Filmtár, 10 930, K 109 281, 1930. ápr. 15.

⁵⁵ Ld. a követ 1930. febr. 15-i (OL Filmtár, 10 921, D 580 155—160) és 1930. nov. 3-i levelét, Köpke miniszteri igazgatóhoz (OL Filmtár, 10 930, K 109330—336

esőnt a csőd elkerülésére, azonban ez nem jelentette politikai koncepciójának megváltoztatását, továbbra is kitartott az olasz-német orientáció mellett. Ennek demonstrálásaként került sor 1930 árpilisában Bethlen római látogatására. Mussolinival folytatott megbeszélésein, amelyek során áttekintették az európai politikai helyzetet és a követendő közös taktikát, érintették mindkét ország Németországhoz fűződő kapcsolatának kérdését is. Rendelkezésünkre áll a tárgyaláshoz készített magyar beszélgetés-tervezet⁵⁶ a róla készített feljegyzés,⁵⁷ valamint a római német követ jelentése is.⁵⁸ A Bethlen—Mussolini-tárgyalás azért tekinthető a berlini út előzményének, mert tisztázta a két ország álláspontját az európai politika főbb kérdéseivel kapcsolatban és Bethlen, mint a berlini tárgyalásról készített feljegyzés mutatja, ezt az álláspontot képviselte Berlinben. Feltűnő azonban, hogy sem a beszélgetés-tervezet, sem a feljegyzés nem hangsúlyozzák olyan mértékben a Németországgal kapcsolatos kérdéseket, mint azt Neurath jelentése kiemeli. A magyar iratok szerint Bethlen és Mussolini leszögezték, hogy „még nem érett a helyzet Berlinben” (mármint a magyar, illetve olasz külpolitikai célkitűzések szempontjából — F.J.). Mindkettő nagy várakozással tekintettek a német belpolitikai helyzet alakulása elé: „Itt be kell várni türelemmel a jobboldal előnyomulását, amit a rossz német közgazdasági viszonyok, valamint a Young-terv megváltoztatását célzó mozgalom elő fog segíteni.” Megállapították, „hogy a helyzet kulcsa a centrumnál van, ezért ott kellene összeköttetéseket létesíteni”. A német kérdést a tárgyalás során csupán ennyiben érintették, ezzel szemben a római német követ kiemeli, hogy Bethlen, mint minden eddigi Mussolinival folytatott tárgyalásakor, ez alkalommal is hangsúlyozta: „Az általa kívánt koalíció legfontosabb célja Németország későbbi megnyerése, amely Közép-Európában egy olyan államszövetség kialakításához vezetne, amely minden fenyegetésnek ellenállhatna.” Bethlen azonban — Neurath szerint — azt is hozzátette, hogy erre jelenleg nem látja alkalmasnak az időpontot Németországban, mert különösen gazdasági okokból még mindig nagyon erős Németországon belül a francia orientáció jelentősége. Bethlen azonban bízott abban, hogy mivel Franciaország Németország nagyhatalmi súlyának megerősödését minden eszközzel megakadályozza és ellene szegül. ez Németországban rövid időn belül — s a Rajna-vidék kiürítésének ebből a szempontból nagy jelentőséget tulajdonított — a franciaellenes vonal megerősödéséhez vezet. Bethlen sokat várt a németországi nacionalista mozgalom megerősödésétől, amely véleménye szerint nagyon megkönnyítené Németország későbbi csatlakozását a közép-európai revizionista mozgalomhoz. A Neurath-féle jelentés tehát sokkal erőteljesebben hangsúlyozta a magyar politika Németországgal kapcsolatos várakozásait, mint az a beszélgetésből kitűnik. Bethlen ugyanis minden bizonnyal mind római, mind berlini tárgyalásai során ezúttal háttérbe szorította a közvetítés eszméjét, mivel a korábbi években folytatott tapogatózások ebben az irányban sikertelenek maradtak, és egyik félnél sem akart végleges elutasítással találkozni ezzel a kérdéssel kapcsolatban. A berlini utat előkészítő beszélgetés-tervezetben és a tárgyalás során is kifejezetten kibővítette a magyar—olasz kapcsolat jelentőségét, elő sem hozakodott a német—olasz kapcsolat elmélyítésének szükségességével.⁵⁹

⁵⁶ Iratok ... 230/b, b-I. sz. irat.

⁵⁷ Iratok ... 230/a.

⁵⁸ OL Filmtár, 10 926, K 125 842—849.

⁵⁹ Ld. alább a 63. és 64. sz. jegyzeteket!

Bethlen berlini tárgyalásának előkészítése a budapesti német követ feljegyzései és információi alapján történt. Schoen véleménye és kiindulópontja az volt, „hogy Bethlen meghívásának a célja a némileg megromlott hangulatot megjavítani és Magyarország további eltávolodását a németbarát orientációtól megakadályozni”. Ő ennek megfelelően a beszélgetés-tervezeteket úgy állította össze, hogy a politikai kérdések megbeszélésénél elébe menjenek a magyar véleménynek és kívánságoknak, hogy ezzel mintegy ellensúlyozzák azt a várható kedvezőtlen hatást, amelyet a magyar tárgyalófélnél a gazdasági kívánságok elutasítása okozhat.⁶⁰ Az Auswärtiges Amt ugyanis úgy ítélte meg, hogy a magyar gazdasági követeléseket Németország az agrárius körök ellenállása miatt a közeljövőben nem teljesítheti.⁶¹ 1930 áprilisában Bud János gazdasági miniszter látogatást tett Curtiusnál, amelynek során ismét nyomatékosan felvetette a kereskedelmi szerződéses tárgyalások megindításának szükségességét.⁶² Bud e megbeszélés során megismételte a korábbi magyar mezőgazdasági követeléseket. Curtius ekkor még a tárgyalás közeli lehetőségét sem tudta megígérni. Bethlenéknek ezzel a kilátással kellett indulniuk Berlinbe, ahol a magyar gazdasági helyzetből következően éppen e téren kellett sikert elérni. A tárgyalást előkészítő magyar iratok között részletes feljegyzés található a magyar–német kereskedelem-politikai helyzetről, különösen az 1930-as állapotról.⁶³ A magyar kiindulópont az volt, hogy magyar szempontból nem indokolt a továbbiakban a legnagyobb kedvezmény elvén alapuló ideiglenes kereskedelmi szerződés fenntartása Németországgal, ha nem sikerül új vámtarifaegyezményt kötni. Az 1930-as első félévi kereskedelmi mérleg ugyan Németországgal szemben javulást mutatott: az 1929-es 43 millió márkás deficit kb. 6 millió márkára csökkent, amit egyfelől a német behozatal kb. 16 millió márká értékű csökkenése, másfelől a magyar kivitel kb. 11 millió márká értékű növekedése idézett elő. A kivitel legnagyobb tétele a több mint 7 millió márká értékű gabona volt. Az 1930-as első félévi kedvező mérleg folytatását azonban, számolva az újonnan bevezetett német vámrendelkezésekkel, az őrlési kényszerrel, a továbbiakban nem lehetett várni. Az 1930-as viszonylag kedvező helyzet jelentőségét tehát ez a tényező relativizálta és következőképpen szükségessé tette a kereskedelem-politikai helyzet rendezését. A magyar várakozások és remények abból adódtak, hogy az 1930-as statisztikák alapján úgy tűnt, hogy a következő években várható az USA védővamos politikája miatt a német tengerentúli kivitel csökkenése és az, hogy ennek következtében Németország arra fog törekedni, hogy Kelet-Európa felé fokozza kivitelét. Másrészt a magyar vámtarifának számos olyan tétele volt (iparcikkek terén), amelyben a németek érdekeltek voltak, de amelyeket egyéb szerződésekből kifolyóan Németországgal szemben az eddigiekben nem mérsékeltek. Magyar részről számoltak azzal, hogy az új kereskedelmi szerződés valószínűleg szakítást jelent, legalábbis részben, a legnagyobb kedvezmény elvével, bekapcsolódást a kontingentálási rendszerbe. A magyar agrárkörök számára bizonyos kontingens gabona és állat, illetve állati

⁶⁰ OL Filmtár, 10 930, K 109 325–328, 1930. okt. 29-i levél Köpkének; OL Filmtár, 10 921, D 580 155–160, 1930. nov. 3-i levél Köpkének; OL Filmtár, 10 930, K 109 337–338, 1930. nov. 4-i emlékeztető; OL Filmtár, 10 921, D 580 207–218, 1930. nov. 14-i feljegyzés; OL Filmtár, 10 930, K 109 311–324, dátum nélküli, Bethlenről készített tájékoztató jellegű feljegyzés.

⁶¹ OL Filmtár, 10 921, D 580 168–170, Köpke miniszteri igazgató feljegyzése, Berlin, 1930. ápr. 15.

⁶² OL Filmtár, 10 921, D 580 171–175, Curtius külügyminiszter 1930. ápr. 16-i feljegyzése a tárgyalásról.

⁶³ OL Küm. res. pol. 1930-21-933.

termék átvétele kedvező lett volna. A magyar—német kereskedelempolitikai viszonyról készült fejegyzés nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy ehhez német részről hozzájárulnak. „Schiele és Dietrich több ízben hangsúlyozták, hogy a német kereskedelempolitikának fokozott figyelmet kell fordítania a közép-kelet-európai agrárországok felé és Dietrich gazdasági miniszter egy alkalommal úgy nyilatkozott, hogy a fentnevezett országok kooperációja Németország szempontjából előnyös lehet, amennyiben egy nagyobb fogyasztóterülettel való egységes megállapodás lehetőségeit teremti meg a német ipar számára.” A magyar remények gazdasági téren a német délkelet-európai behatolás szándékához kapcsolódtak.

Bethlen berlini tárgyalásairól csupán a német külügyminisztérium feljegyzése maradt meg,⁶⁴ a magyar Külügyminisztérium iratai között csak a tárgyalást előkészítő, különböző témákról készített részletes feljegyzések találhatók meg.⁶⁵ Sajnálatos módon a német külügyi iratok is csak a november 22-i, az Auswärtiges Amt illetékes képviselőivel és a birodalmi kancellárral folytatott politikai és gazdasági tárgyalásokról tudósítanak.⁶⁶ November 22-én a politikai tárgyalásokon Brüning birodalmi kancellár, Curtius birodalmi külügyminiszter, magyar részről pedig Bethlen és Kánya Kálmán berlini magyar követ vettek részt. A tárgyalás során a németek minden kérdésben igyekeztek elébe menni a magyar álláspontoknak, mintegy leszerelni azokat. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy csak a politikai eszmecsere során alakíthatnak ki viszonylag kedvező és a továbbiakra nézve biztató légkört a magyar fél számára, hiszen a tárgyalást előkészítő német iratokból kiderül, hogy gazdasági téren a magyar kívánságok elutasításával kellett számolni. A tárgyalás Curtius bevezető szavaival vette kezdetét, majd a német külpolitika alapelveinek kifejtésére került sor. Curtius abból indult ki, „hogy a német külpolitikai célkitűzések éppen a legfontosabb kérdésekben, mint a revíziós és leszerelési kérdésben párhuzamosan haladnak a magyar külpolitikával”. Reményét fejezte ki, hogy „ebből a hasonló célkitűzésből az idők folyamán a német és magyar politika között mindig szorosabb érintkezés és kölcsönös támogatás alakul majd ki.” A tárgyalásnak e néhány mondatát azért emelnénk ki, mert magyar és német hivatalos vagy félhivatalos találkozóik során addig soha, egyetlen alkalommal sem szögezték le német részről, hogy egyetértének Magyarország revíziós követeléseivel és támogatnák azokat. Igaz, hogy a német külügyminiszter rögtön e kijelentés után azzal folytatta a beszélgetést, hogy „a német politika nem törekszik szövetségekre, vagy újabb államkombinációk létrehozására, hanem oda irányul, hogy mindenütt kihasználja azokat az alkalmakat, ahol konkrét esetekben kölcsönös érdekek alapján más államokkal való hasznot hajtó együttműködés lehetősége kínálkozik”. Igyekezett tehát mintegy visszafogni, illetve relativizálni az előbbi kijelentés értékét, azáltal, hogy nyilvánvalóvá tette, Németország részéről nem jöhet számításba politikai szerződés vagy szövetség megkötése. Németország elkövetkezendő délkelet-európai és Magyarországgal

⁶⁴ OL Filmtár 10 937, E A 60 250—268, Berlin, 1930. nov. 25. megjelent magyarul: Iratok . . . , 270. sz.

⁶⁵ a) Beszélgetéstervezet a miniszterelnök berlini útjára, Iratok . . . 268. sz.; b) a már idézett feljegyzés a magyar—német kereskedelempolitikáról; c) „A Duna völgyében érvényesülő német politika. A német és magyar kisebbségek együttműködésének iránya. Teendők” (ira *Pataky Tibor*); e) „Die Lage der sprachlichen Minderheiten in Rumpfungarn. Allgemeine Daten und allgemeine Gesichtspunkte”. OL Küm. res. pol. 1930-21-933.

⁶⁶ Ld. az 1930. nov. 25-i feljegyzést!

szembeni politikája szempontjából azonban ennek ellenére nagyjelentőségű volt, hogy állást foglalt a revíziós politika mellett.

A német fél arra számított, hogy Bethlen, mint minden eddigi alkalomkor, most is kísérletet tesz a német–olasz politika közelítésére, saját közvetítői szerepének, e szerep jelentőségének kidomborítására. Bethlen azonban e tárgyalás során rendkívül óvatosan és mértéktartóan kezelte ezt a kérdést, igyekezett kisebbiteni az olasz–magyar kapcsolat jelentőségét, kijelentve, hogy „tévedés, ha a magyar–olasz viszonyt szövetségnek tartják”. A tárgyalás további menetében, visszatérve a német–olasz kapcsolatra, Curtius nem zárta ki annak lehetőségét, hogy az európai politika alakulása magával hozhatja a német és olasz érdekek közeledését, de ezt csak esetlegességgként kezelte.

Bethlen a magyar külpolitika legfőbb céljaként a kisantant fellazítását nevezte meg.⁶⁷ Konkrétan annak a veszélynek az elhárítását, hogy a Balkánon egy szláv tömb alakulhat ki a jugoszláv–bolgár együttműködés révén, amely Magyarországra nézve „végzetes” lenne, mivel elzárná Dél felé a Balkánon. Ankarai látogatását, a török–magyar döntőbírói egyezmény megkötését Bethlen a fenti veszély elhárítására tett lépésként jelölte meg. Arról természetesen nem tett említést, hogy törökországi látogatására valamint az utóbbi évek minden egyéb, a Kisantant országaival szembeni magyar politikai akcióra a Mussolinival történt 1927-es megegyezés és azt követő folyamatos konzultációk alapján került sor.⁶⁸ Bethlen szóba hozta a Németországot károsan érintő magyar–lengyel kapcsolat szorosabbra fűzését is, amely szintén Mussolini javaslatára és jóváhagyásával a Kisantant fellazítása céljából következett be.⁶⁹ Bethlen csupán azt emelte ki ebben a vonatkozásban, ami ellen Németországnak sem lehetett kifogása, hogy a Lengyelországhoz közeledés elsősorban Csehszlovákia elszigetelése érdekében történt. Curtius nem titkolta azt a német aggodalmat, hogy a magyar–lengyel barátság Magyarországot eltávolíthatja a német orientációtól.⁷⁰ Kifejtette, hogy a német–lengyel viszony javulása a közeljövőben nem várható, sőt a két ország közti feszültség állandóan növekedőben van. Curtius ezzel figyelmeztetni kívánta Bethlent arra, hogy a magyar–német kapcsolatok elmélyítésének komoly akadályát jelenthetné a további magyar–lengyel közeledés. Bethlen és Kánya ez ellen élénken tiltakoztak és leszögezték, hogy „a Lengyelország elleni német állásfoglalás Magyarországon teljes megértést talál”. A tárgyalás során részletesen érintették a leszerelés kérdését, a követett és követendő német és magyar politikai taktikát, amely alapvetően megegyezett. Mindkét fél számolt a leszerelési konferencia végleges csődjével és mindkettőnek elhatározott szándéka volt, hogy a konferencia sikertelenségét a maguk részéről azzal igyekeznek elősegíteni, hogy teljes határozottsággal lépnek fel a leszerelés megvalósításáért. Mindketten egyetértettek abban, hogy az Egyesült Államok és Anglia magatartása e kérdésben valószínűleg hozzájárul Franciaország elszigeteléséhez. A továbbiakra vonatkozóan leszögezték, hogy amennyiben nyilvánvalóvá válik a leszerelés megvalósíthatatlansága, ez mindkét ország számára alkalmat jelent a felfegyverzés igényének bejelentésére.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Iratok . . . , főként 103, 141, 153, 165/b, c, 230/a, b sz. és *Ormos Mária*: Bethlen koncepciója . . .

⁶⁹ A német reakcióhoz: OL Filmtár, 10 937, E 460 333–350, 1928. dec. 18-i feljegyzés, és OL Filmtár, 10 931, K 109 339–342, 1930. nov. 18-i feljegyzés.

⁷⁰ Iratok . . . , 270. sz.

Az előkészítő iratokhoz képest sokkal kisebb súlyt és jelentőséget kapott a tárgyalásokon a német kisebbség magyarországi helyzetének kérdése. Bethlen és Curtius ebben a kérdésben is kölcsönös megértésről és bizalomról biztosították egymást. Bethlen jelezte, hogy a Birodalom által fenntartott német egyesületek Magyarországon folytatott agitációja megnehezíti a magyar kormány számára, hogy a német kisebbség kívánságainak kulturális téren elébe menjen és eleget tegyen. Kínosan érinti a magyar kormányt, mint mondotta, az is, hogy a Magyarországtól elszakított területeken élő német kisebbség körében az utóbbi időben erőteljes magyarellenes propaganda észlelhető, amely mögött feltételezhetően szintén központi birodalmi szervek állnak. Curtius meglepetését fejezte ki és leszögezte, hogy „ezeknek az egyesületeknek az engedélyezése eddig alapvetően és kizárólag kulturális kérdésekre szorítkozott és mindenfajta politikától távol tartották őket”. Elképzelhetetlen előtte — mondotta — „hogy részükről a magyar állam elleni vagy a magyarországi németiségnek a magyarság iránti hűségét befolyásoló agitációt folytattak volna”. Bethlen és Curtius abban állapodtak meg, hogy a magyarországi német kisebbséggel kapcsolatos kérdéseket további megbeszélések útján tisztázzák.

A politikai tárgyalást a gazdasági kérdések megvitatása követte.⁷¹ Mindkét fél számára nyilvánvaló volt, hogy a két ország kapcsolatának a gazdasági kérdések megoldatlansága jelenti a legfőbb tehertételét. A gazdasági megbeszéléseken német részről Curtius külügyminiszter, Bülow államtitkár, Köpke miniszteri igazgató, Ritter miniszteri igazgató, von Heeren követségi tanácsos, magyar részről pedig Bethlen, Khuen-Héderváry, Kánya, Winckler miniszteri osztálytanácsos és Wettstein követségi tanácsos vettek részt. Bethlen rögtön a tárgyalás elején felvetette a kérdést, hogy milyenek a kilátások a kereskedelmi szerződés megkötésére. Ritter álláspontja ebben a kérdésben az volt, amelyet később (november 24-én) Wincklerrel folytatott megbeszélésén is megismételt,⁷² hogy a magyar—német kereskedelmi tárgyalás alkalmat adhat Németországnak a preferenciális kereskedelem kiépítésére, azaz a letérésre az eddigiekben követett legnagyobb kedvezmény elvéről. Ez összhangban állt Németországnak azzal a már elemzett törekvésével, hogy a gazdasági válságot felhasználva, a délkelet-európai országok agrárfeleslegének felvételével megkezdje a német gazdasági behatolást Délkelet-Európába. Ezt az álláspontot Ritter a Bethlennel folytatott tárgyalás során nagyon határozottan képviselte. Kijelentette, hogy „Németország hajlandó Magyarország részére *búzára szóló vámkedvezményt* nyújtani”. (Kiemelés az eredetiben — F. J.) Ritter szerint Németország ezen ajánlata Magyarország és a többi délkelet-európai agrárország számára „alapvető és messzemenő lehetőségeket” kínál termékeinek elhelyezésére. Ritter kiemelte azt, hogy Németország az első állam, amely erre hajlandóságot mutat. Ezzel mintegy jelezni kívánta, hogy Németország ajánlata, és ezt a továbbiakban ki is fejtette, a többi európai ország ellenállásába ütközik, hiszen ez az ajánlat, ha megvalósul, precedens a háború utáni európai kereskedelem átszervezésére, amennyiben szakítást jelent a legnagyobb kedvezmény elvével. Ritter álláspontja alapján azonban az is nyilvánvalóvá vált, hogy Németország részéről ebből nem következne Magyarországgal szemben kivételes bánásmód, mert, mint kifejtette, ezt a megoldást csak a délkelet-európai államoknak, mint politikai egységnek (ezen belül Magyarországot,

⁷¹ Uo.

⁷² PAAdAA, Ha-Pol, Ritter, Ungarn Bd. I., 1930. nov. 24.

Jugoszláviát és Romániát említette) a közreműködésével tartja megvalósíthatónak. Szükségessnek látta azt is, hogy a fenti országok kezdeményezően lépjenek fel ebben a kérdésben és biztosította Bethlent arról, hogy „Németország a maga részéről ezt a kezdeményezést minden eszközzel támogatni fogja”.

Bethlen a gazdasági tárgyalásokon azonban nem elsősorban a magyar gabona-, hanem mindenekelőtt a magyar szarvasmarha- és sertéskivitel biztosítását kívánta elérni. Tisztában volt azzal, hogy a preferenciális kereskedelem bevezetése csak egy hosszabbtávú program keretében történhet. Magyarországnak azonban sürgős gazdasági segítségre volt szüksége, főként az élőállat és húsfőlség elhelyezésére. A magyar közvélemény, elsősorban annak agrárius rétege pontosan e kérdés miatt tekintett a legnagyobb várakozással Bethlen berlini tárgyalásai elé. Bethlennek tehát feltétlenül el kellett érnie valamilyen, ha a legcsekélyebb eredményt is ezzel kapcsolatban. Az Auswärtiges Amtban azonban főként Ritterrel szemben nem sikerült keresztülvinni a magyar kívánságot. Bethlen hiába érvelt azzal, hogy a német–osztrák állategyezmény következtében kerülő úton ugyan, (Ausztrián keresztül) de bejut a magyar hizott marha Németországba, amiből kitűnt, hogy az állatbehozatal tekintetében valódi, gazdasági akadályok nem álltak fenn. Megemlítette azt is, hogy Németország Lengyelországnak már biztosította egy sertéskontingens átvételét, ami Magyarország számára is a szükséges és kívánt megoldás lenne. Ritter a lengyel példa kapcsán utasította el a magyar kívánságot, mondván, hogy a lengyel–német kereskedelmi egyezményt a parlamenttel az eddigiekben pontosan az említett sertéskontingens miatt nem sikerült ratifikálni. Ritter és Curtius egyaránt a parlament várható negatív állásfoglalására hivatkozva tértek ki a magyar kívánság teljesítésétől.

Német részről felvetették, hogy sertés helyett esetleg kukorica átvételére biztosíthatnának vámkedvezményt. Bethlen ezt azzal az indoklással, hogy a magyar mezőgazdasági termelés átállítását jelentené, amelyet rövid időn belül nem lehet megoldani, elhárította. A gazdasági tárgyaláson végül csupán abban állapodtak meg, hogy 1931 február–márciusában megkezdődhetnek a kereskedelmi szerződést előkészítő tárgyalások. A magyar tárgyaló felek, ezt a német feljegyzés kiemeli, természetesen elégedetlennel látszottak a gazdasági kérdések ilyen módon történő lezárásával.

Bethlen hazatérésekor ennek ellenére nagyon kedvezően nyilatkozott berlini tárgyalásairól. „Úgy a Német Birodalom, mint Magyarország kül- és belpolitikájukban olyan konszolidációs fokhoz jutottak el, hogy megnyílt számukra a lehetősége annak, hogy a régi tradícióknak megfelelően kimélyítsék a barátsági kapcsolatokat azokban a kérdésekben, amelyek az adott helyzetből kifolyóan a két államot közösen érdeklik, s megbeszéléseket folytassanak különös tekintettel arra, hogy miképpen óhajtja kezelni a Német Birodalom és Magyarország azeket a kérdéseket.” Gazdasági kérdésekről: „Sikerült elérni, hogy az 1928 óta szünetelő kereskedelmi és gazdasági tárgyalásokat jövő év február végén vagy március elején felvesszük. Megvan a remény a kielégítő eredményre.”⁷³

Bethlen nyilatkozatán messze túlmenően pozitívan értékelte Kozma Miklós a berlini tárgyalásokat. „Az új magyar–német helyzetet abban lehet összegezni, hogy Németországban megtört a jég. Vége annak a politikának, amely Franciaország kedvéért tíz éven át mindent megtett, hogy a volt német–magyar

⁷³ OL Sajtó MTI napi, K 428, 774/930.

szövetség feledésbe menjen... Bár Németország ma sem adta fel egészen Stresemann politikai végcélját, metódust változtatott és Franciaország felé dokumentálni akarja, hogy neki egyéb utak is rendelkezésére állnak. A német politika nem evezett még véglegesen olasz vizekre, de Franciaország felé mutatja, hogy erre megvan a módja.⁷⁴ Úgy véljük, hogy Kozma maga számára készített feljegyzése híven tökrözi azt az elégedettséget, ami a magyar hangulatot közvetlenül Bethlen berlini látogatása után jellemezte.

Bethlen nyilatkozata Schiele birodalmi közélémezési és mezőgazdasági miniszterrel folytatott megbeszélésén alapult. Ennek, valamint a Dietrich birodalmi gazdasági miniszterrel való tárgyalásnak a jegyzőkönyvét nem találtuk a német külpolitikai iratok között. Fennmaradtak azonban azok az iratok, amelyek magyarázatot adnak Bethlen kijelentésére és amelyek megvilágítják, hogy az Auswärtiges Amt és az egyes gazdasági minisztériumok álláspontja között jelentős nézetkülönbség lehetett, amelynek következményeként Schiele Bethlennek, a többi reszort vezetőjének tudta nélkül ígéretet tett egy jelentős mennyiségű állatkontingens átvételére, valamint engedményre az állategészségügyi kérdésben. A látogatás fennmaradt német nyelvű programja nem ad felvilágosítást arra vonatkozóan, hogy mikor történtek a gazdasági tárgyalások az egyes reszortok minisztereivel.⁷⁵ A sajtóból, valamint egyéb feljegyzésekből azonban arra lehet következtetni, hogy az eredeti program megváltozott és Bethlen november 23-án délután a továbbiakra nézve döntő tárgyalást folytatott Schiele birodalmi közélémezési és mezőgazdasági miniszterrel.⁷⁶ Erről mindenekelőtt Eisenlohr német külügyminisztériumi tanácsos feljegyzése⁷⁷ tanúskodik, akinek Winckler magyar követségi tanácsos számolt be Bethlen és Schiele tárgyalásáról. E szerint Bethlen Schielének nyomatékosan megmagyarázta, hogy Németország részéről a magyar szarvasmarha és sertés behozatali lehetőségének a biztosítása Magyarország számára politikailag és gazdaságilag feltétlenül szükséges. Bethlent nagyon kellemesen érintette, hogy Schiele a megbeszélés folyamán „nem zárkózott el e szükségesség elől”. Magyar részről harmincezer darab szarvasmarha és százezer darab sertés behozatalának engedélyezését kérték. Schiele az utóbbi kívánságot számszerűleg nagyon magasnak ítélte meg, mire Bethlen azt válaszolta, hogy „nem annyira a mennyiség a fontos, mint a behozatal engedélyezésének a ténye”. Bethlen ugyanis, mint már kifejtettük, ebben a kérdésben elvileg nem engedhetett, hiszen utazásának célja éppen a magyar állatkivitel biztosítása volt. A mennyiséget illetően hajlandó volt kompromisszumokra, már e tárgyalás során megemlítette, hogy a magyar kívánságot százezerről nyolcvanezer darabra minden további nélkül le lehet szállítani. Winckler úgy nyilatkozott, hogy „Bethlen gróf e megbeszélés során azt a benyomást nyerte, hogy a szarvasmarha és sertés kivitelét Németországba az elkövetkezendő tárgyalásokon, amelyek február végén vagy március elején kezdődnek, el lehet érni”.

Eisenlohr az Auswärtiges Amt nevében azt válaszolta Wincklernek, hogy a maguk részéről mindig igyekeztek és igyekezni fognak a jövőben is megkönynyíteni Magyarország gazdasági kívánságainak teljesítését. Eisenlohr azonban ugyanakkor kifejezte meglepetését, hogy éppen Schiele ígéretet tett a magyar mezőgazdasági kívánságok teljesítésére, hiszen az eddigiek során, mint a német

⁷⁴ OL Kozma, 3. cs. Berlini út.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Pester Lloyd, 1930. nov. 24., 25-i száma.

⁷⁷ OL Filmtár, 10 921, D 580 286–288.

agrárius érdekek egyik legkövetkezetesebb képviselője szállt szembe a magyar kívánságok teljesítésével. Eisenlohr közléseiből kiderül tehát, hogy az Auszartiges Amtot Schielel előzetesen nem tájékoztatta. Eisenlohr Wincklerrel szemben rámutatott azokra a nehézségekre, amelyeket a belügyminisztérium és a tartományi kormányok, amelyek állategészségügyi kérdésekben autonómiát élveznek, bizonyára támasztani fognak.

Megerősíti ezt a Ritter számára Dietrich gazdasági miniszter által készített feljegyzés Dietrich és Bethlen tárgyalásáról.⁷⁸ „... a megbeszélés során (Bethlennel) főként csak Magyarország gazdasági kívánságairól volt szó. Bethlen gróf nagy meglepéssel nyilatkozott Schiele birodalmi miniszter úrral folytatott megbeszéléséről. Bethlen nyilatkozataiból azt vette ki, hogy Behtlen 30 000 darab szarvasmarhára szóló kontingenst meglehetősen biztosan a zsebében hisz. Schiele azt mondotta neki, hogy emellett ki fog állni és többek között a hajózási társaságokkal is tárgyalni fog a magyar szarvasmarha átvételéről. A sertésbehozatalra vonatkozóan is azt a benyomását fejezte ki Bethlen, hogy annak ügyében is meg egyeznek egy kontingensben. Dietrich ezzel szemben mindkét kérdésben rámutatott a nagy nehézségekre.” Úgy tűnik azonban, hogy a német külügyminisztérium képviselői nem tájékoztak időben, vagyis még Bethlen jelenlétében Schiele kijelentéseiről, így alkalmuk sem volt arra, hogy megcáfolják vagy visszavonják azokat. Bethlen így valóban abban a hitben tért haza, hogy gazdasági téren a szarvasmarhakontingens átvételével valamelyes sikert könyvelhet el, és tárhat a magyar közvélemény elé.

Kozma Miklós, aki Bethlen kíséretében Berlinben járt, szintén arról számol be, hogy Schielével november 23-án délután folyt a döntő gazdasági tárgyalás.⁷⁹ A 22-i politikai és gazdasági tárgyalások után Kozmának az volt a benyomása, hogy a hangulat nem kedvező a magyar fél számára. „A németek igen kemények, jogosan hivatkoznak arra, hogy gazdasági nehézségeik cseppet sem kisebbek, mint a mieink. Az első nap után a helyzet az, hogy tisztán politika kérdése, tudunk-e eredményre jutni, mert reális gazdasági alapon lehetetlen.” Kozma pontosan érzékelte azt, hogy a németek részéről csupán a politikai közeledés, a politikai célok közelebbkerülése segíthet áthidalni a gazdasági nehézségeket. A Schielével folytatott tárgyalásról Kozma a következőket írja: „Evidens volt, hogy tisztán gazdasági alapon a referensek megegyezni nem tudnak. Schiele sem engedett volna, de Bethlen kezdettől fogva tudta, hogy gazdasági téren engedményeket csak a politikai szempont hangsúlyozásával lehet elérni. Az eredmény meglett és így a hangulat megfelelően optimistára változott.”

A siker tehát vélt siker volt és valójában félreértésen alapult. A félreértés azonban Behtlen kezére játszott és lehetetlen helyzetbe hozta a németeket, úgy-hogy, ha el akarták kerülni a magyar—német kapcsolatok megromlását, nem térhettek ki e kívánság teljesítése elől. Különösen elképzelhetetlen volt, hogy közvetlenül a tárgyalások után, amikor kiderült, hogy félreértésről volt szó, megcáfolják Bethlen nyilatkozatát. Arról azonban, hogy a német külügyminisztérium vezetői Schiele kijelentése folytán rendkívül kellemetlen helyzetbe kerültek, tanúskodik az a körülmény is, hogy Curtius minden kommentár nélkül, de sürgős tisztázást kérve elküldte Schiele-nek Winckler magyar miniszteri tanácsos feljegyzését a Bethlen—Schiele tárgyalással kapcsolatban.⁸⁰ A feljegyzés

⁷⁸ PAdAA, Ha-Pol, Ritter, Ungarn Bd. I., Berlin, 1930. dec. 3.

⁷⁹ OL Kozma, 3. cs. Berlini út.

⁸⁰ PAdAA, Ha-Pol, Ritter, Ungarn Bd. I, 1930. dec. 23. Curtius levele Schielenek, amelynek egy példányát másolatban a birodalmi kancellárnak is elküldték.

kifejezi azt, hogy Magyarországon nagyon elégedettek voltak Bethlen látogatásával. „Magyarországon most már egészen biztosan számolnak azzal, hogy Németország az eljövendő kereskedelmi szerződéses tárgyalásoknál jelentős engedményeket tesz állategészségügyi területen, olyannyira, hogy az ezekben a váratkozásokban való csalódás Bethlen gróf bukásához vezethet. Azoknak az információknak az alapján, amelyeket a magyar követség az Auswärtiges Amtban Bethlen gróf látogatása előtt kapott, a követség a magyar urakat az állategészségügyi kívánságok kilátástalanságáról értesítette és Bethlen környezetéből tudja, hogy ezen információk alapján többé már anem számoltak azzal, hogy a szarvasmarha és sertés kérdésében bármit elérnek. Annál inkább örült Bethlen gróf az Önnel folytatott megbeszélés eredményének.”

A berlini látogatás eredményeinek összegzését, német szempontból az abból adódó következtetések levonását Németország jövőbeni délkelet-európai és Magyarországgal szembeni politikájára vonatkozóan tartalmazza az a levélváltás, amelyet Köpke miniszteri igazgató von Hassel belgrádi és Schoen budapesti német követtel folytatott.⁸¹ Köpke megküldte Hasselnek a november 22-i, a fentiekben már ismertetett politikai és gazdasági tárgyalásról készített feljegyzést, véleményét kérve, majd ugyanezt a feljegyzést, már Hassel válaszával együtt, Schoennek is elküldte, hozzáfűzve saját véleményét is. Köpke, Hassel és Schoen lényegében megegyező álláspontja a jelenlegi és követendő német politikáról egybevág mindazzal, amelyet az 1930 nyarán keletkezett és már elemzett iratok tükröznek.⁸² E levélváltás is azt igazolja, hogy Németország külpolitikájában 1930-tól lényeges hangsúlyeltolódás történt a revizionizmus felé, mely hangsúlyeltolódásnak egyik jelensége a délkelet-európai német gazdasági és politikai behatolás szándékának egyre világosabb megnyilvánulása volt.

Hassel véleménye a magyar külpolitika Bethlen által kifejtett célkitűzéseiről az volt, hogy ezekből a célokból „a német és magyar politikai szempontok közössége nyilvánvalóvá válik”. Az alapvető érdekközösségen belül, amely a versaillesi illetve trianoni békék elutasításán és a Kisantant fellazítására irányuló törekvéseken alapult, a különbséget csupán az jelentette véleménye szerint a két ország e térségre vonatkozó külpolitikai célkitűzéseiben, hogy Németország számára keleti politikájának sarkköve a Kisantanthoz tartozó, vagyis Franciaország támogatását élvező Lengyelország, míg a magyar politika számára a Kisantant-államok gyűrűje, tehát bezártsága egy ellenséges politikai tömbbe képezte a legfőbb gondot. A következtetés azonban Hassel szerint mindkét ország számára alapján véve ugyanaz: mindkét ország érdeke Franciaország keleti politikai szövetségi rendszerének az áttörése. „Német részről ezért a négy nemzetet: Lengyelországot, Csehszlovákiát, Romániát, Jugoszláviát, függetlenül attól, hogy a Kisantanthoz tartoznak-e vagy nem, mégis ugyanazon rendszer tagjainak kell tekintenünk és ezért fellazításukat, mindegy, hogy melyik helyen történik először, szükségesnek kell tekintenünk, következésképpen azt a magyar törekvést, amely a Kisantant fellazítására irányul, üdvözlünk és támogatnunk kell.” Hassel nagyon jól érzékelte és elemezte a magyar külpolitikának azt az Olaszországgal való közös megállapodás alapján megszabott irányvonalát, hogy

⁸¹ PAdAA, Gesandtschaftsakten Budapest, P3, Deutsch-ungarische Beziehungen, Bd. 8.

a) Hassel feljegyzése, Belgrád, 1930. dec. 19.; b) Köpke válasza Hasselnek, Berlin, 1931. jan. 24.;

c) Köpke kísérőlevele Hassel feljegyzéséhez Schoen számára, Berlin, 1931. jan. 24.; d) Schoen válasza Köpkének, Budapest, 1931. febr. 5.

⁸² Ruge/Schumann: Die Reaktion des deutschen Imperialismus...

Jugoszláviával és Romániával szemben engedékenyebb és barátságosabb politikát folytatott (felhasználva erre a lengyel közreműködést is), míg Csehszlovákiával szemben (ugyancsak lengyel támogatással) az egyértelműen ellenséges elszigetelésre törekedett. Hassel rámutatott arra, hogy a magyar külpolitikai játszmában milyen fontos szerepet játszik az olasz szövetség: Bethlen ugyanis arra számított, hogy egy Csehszlovákiával való konfliktus esetén Olaszország sakkban tartaná Jugoszláviát, míg Románia a Szovjetuniótól való félelmében maradna semleges. Ezzel valójában a Kisantantnak, mint politikai és katonai tömbnek a hatékonyságát egy Magyarországgal való háborús konfliktus esetére, ki lehetett volna küszöbölni. Hassel Németország lehetőségeit a Kisantanttal szemben elemezve rámutatott arra, hogy mindenekelőtt gazdaságpolitikai téren adódna az első és eredményes lehetőségek a Kisantant fellazítására. Mint írta: „véleményem szerint a kevés, valamennyire is sikert ígérő utaknak egyike a gazdaságpolitikai, vagyis az a kísérlet, hogy egyfelől Ausztriával, másrészt, Magyarországgal együtt erős érdekközösséget teremtsünk Jugoszláviával és Romániával. A további cél emellett az lenne számunkra, eltekintve a Kisantant fellazításától, hogy Csehszlovákiát egy olyan helyzetbe manőverezzük, amelynek folytán végül gazdaságpolitikailag és később politikailag meg kell egyezzen velünk.” Figyelmeztette azonban Köpkrét, hogy Németország c szándékának a délkelet-európai agrár-blokktervekkel kapcsolatban semmiképp sem szabad a felszínre kerülni. Hassel elemzésében, mint a fentiekből kiderül, keveredtek a Délkelet-Európával szembeni német politika régi és új vonásai. Egyrészt ragaszkodott ahhoz az elképzeléshez, hogy Németországnak Délkelet-Európát egységes politikai tömbként kell kezelni, másrészt azonban már nyilvánvaló törekvés mutatkozott e tömb megosztására, s arra, hogy Németország épp e megosztó szándék révén jusson döntő befolyáshoz Délkelet-Európában. E kettősségből adódott a magyar politika számára az a lehetőség és szerep, amelyre Bethlen mindig számított, és amely Magyarország helyzetéből következett: Németország Magyarországot (Ausztriával együtt) a Délkelet-Európába való behatolás előretolt állásának, éknek tekintette és használta fel. A német külpolitikai iratokban azonban először e levélváltásban fogalmazódott meg, hogy Németország a jövőben ezt a szerepet szánja Magyarországnak. Köpke válaszában kifejezésre juttatta, hogy Hassel véleménye minden lényeges pontban messzemenően megegyezik az Auswärtiges Amt álláspontjával. „Mi éppúgy mint Ön, azon a nézeten vagyunk, hogy a keleti és délkelet-európai francia szövetségi rendszer fellazítása számunkra és Magyarországnak számára közös cél, és ezért a Kisantant politikai fellazítására irányuló magyar törekvéseket is csak szívből üdvözölhetjük.” Köpke azonban rögtön hozzátette azt, amit a német politikusok mindaddig is hangsúlyoztak és ami miatt a Magyarországhoz közeledést nem tartották sürgősnek, azt, hogy Magyarországnak „hasonlíthatatlanul nagyobb érdeke” a Kisantant megbontása, mint Németországnak. Köpke véleménye szerint a német politikai törekvéseknek az elkövetkezendőkben mindenekelőtt arra kell irányulniuk, hogy megakadályozzák a Kisantantnak, mint gazdasági egységnek a válság hatására Franciaország támogatásával történő kiépítését. Köpke tehát azt a következtetést vonta le, hogy Németországnak „okos gazdaságpolitikát kell Közép- és Délkelet-Európában folytatni”. Egyetértett Hassellel abban, hogy Délkelet-Európát gazdaságilag egységes tömbként kell kezelni, de olyan egységnek, amely Németország (és nem Franciaország!) számára nyújt lehetőségeket a gazdasági és politikai érdekszféra kiterjesztésére. Schoen budapesti német követ, aki az eddigiekben is határozottan a magyar—német közeledés érdekében lépett fel, örömmel fogadta Hassel és

Köpke véleményét, amely az eddigieknél feltétlenül nagyobb lehetőségeket ígért a kapcsolatok elmélyítésére. Schoen válaszában azt hangsúlyozta, amelyre Köpke fejtegetéseiben csak utalt: „Nézetem teljesen megegyezik az Önével, hogy Magyarországnak önmagában revíziós politikája által, tehát külső körülmények segítségével nélkül, nem fog sikerülni a Kisantant fellazítása, netalán széttörése.” Schoen következőképpen arra kívánta rábírní az Auswärtiges Amt vezetőit, hogy Magyarországnak a fenti cél elérése érdekében nyújtsanak minél nagyobb segítséget, főként gazdasági téren. „Ebből adódik a kereskedelmi szerződéses tárgyalások fontossága Magyarországgal és politikai okokból az a szükségyszerűség, hogy előzékenyek legyünk, még akkor is, ha mezőgazdaságunk helyzetére való tekintettel a teendő engedmények nehezűnkre esnek.” Schoen további érvként arra is utalt, hogy a német előzékenység gazdasági téren annál inkább is szükséges, mert fennáll az a veszély, hogy francia vezetés alatt létrejön egy dunai konföderáció, amely elől Magyarország, bekerítetttsége miatt, nem térhetne ki.

A levélváltás tükrözi, hogy Németország a stresemanni külpolitika időszakában csupán tartaléknak tekintette a délkelet-európai térséget, felhasználva a gazdasági válság nyújtotta lehetőséget, s a délkelet-európai államok, köztük Magyarország, törekvését, agrárfölöslegeik elhelyezésére, 1930-tól már realizálható módon befolyási szférájának tekintette és megtette az első lépéseket ennek kiépítésére.

LADISLAV DEÁK

Csehszlovákia és a kollektív biztonság a harmincas évek közepén

A csehszlovák állam biztonságát szavatoló külpolitikai garanciák a harmincas évek elejétől már rendkívül bizonytalanokká váltak. Franciaország, mint a kontinens legerősebb imperialista hatalma, politikáját saját imperialista érdekeinek megfelelően alakította, s Közép- és Délkelet-Európa területe imperialista tervei elválaszthatatlan részét alkotta. Ennek következtében Csehszlovákia politikai stabilitása az imperialista tábor helyzetétől, a francia—német kapcsolatok fejlődésétől, a francia—brit viszony alakulásától és nem kis mértékben a szomszédos államokban jelentkező és egyre fokozódó revizionista politikától függött. Csakhamar megmutatkozott, hogy az antant nagyhatalmak közötti ellentétek miatt épp úgy mint a versaillesi rendszerben meglévő ellentétek, valamint a német imperializmus erősödése, illetve ezek növekedése arányában fokozódott a köztársaság külpolitikai labilitása.

Miután a hirtelen jött gazdasági válság Európán végigsöpört, nyilvánvalóvá lett, hogy ez a francia szövetségi rendszeren belül is politikai eltolódásokhoz vezet. A német és az olasz imperializmus aktivitása ezt teljes mértékben meg is erősítette. A francia politika számos problémával találta magát szembe. A súlyos belpolitikai ellentéteken kívül, amelyek a külpolitikai koncepciókra is kivetődtek, Franciaország egyre inkább a nagyhatalmi elszigetelődés felé tolódott, s politikai koncepcióit sem megvédeni, sem védelmezni nem tudta, s a kapitalista Európa legerősebb államának pozícióit kezdte fokozatosan elveszíteni.

A csehszlovák politika a leszerelési konferencia menetét nagy figyelemmel kísérte, s nemcsak a konferencia tanácskozását, hanem a Németország újra felfegyverzésének megakadályozására irányuló francia szándékokat is pesszimista módon szemlélte. Hasonló nyugtalansággal vették tudomásul Prágában azt a tényt is, ahogy a francia politika európai kontinensen elfoglalt kulcspozícióit Nagy-Britanniának átengedi. A francia kormány-politika általános menete Csehszlovákiában egyre inkább fokozta az aggályokat amiatt, hogy a párizsi politika a maga nem egységes koncepciója és határozatlansága révén, illetve számos, nagyhatalmi helyzetéből adódó szemlélete következtében a fokozódó brit és olasz nyomással szemben alul maradhat és olyan kompromisszumokra léphet, aminek Csehszlovákia számára messzemenő következményei lehetnek. A korridor-kérdés jóindulatú megítélése és a francia kormánynak 1932 végén kialakult jugoszláv—olasz feszültséggel kapcsolatos álláspontja a csehszlovák kormánykörökben jogos bizalmatlanságot keltett. A bonyolult nemzetközi helyzetben, amikor a burzsoá pacifizmus időszaka már végérvényesen letűnt, s amikor Európában a status quo fenntartását biztosító erők rohamosan lankadtak, a csehszlovák politika vezető képviselői arra a következtetésre jutottak, hogy a köztársaság biztonsága távolról sem mondható kielégítőnek, s az az

Európában kialakult új politikai helyzetképnek egyáltalán nem felel meg. A csehszlovák politikának ez a nyugtalansága pedig teljes mértékben megalapozott volt, hiszen a meglévő békeszerződések fokozatosan minden érvényességüket és hatékonyságukat elvesztették. A békeszerződések egyes cikkelyeinek teljesítését évről-évre halasztgatták, vagy azokat egyoldalúan semmisnek nyilvánították. Várható volt, hogy Németország és a többi vereséget szenvedett állam rövid időn belül napirendre tűzi a területi revíziót, ez viszont Csehszlovákia életbevágó kérdéseit érintené. Az sem volt véletlen, hogy 1933 elején J. Paul-Boncour a francia kormány nevében szükségesnek tartotta Csehszlovákiát afelől biztosítani, hogy „a többi kormányhoz hasonlóan Franciaország is folytatja a Csehszlovák Köztársasággal való baráti együttműködés politikáját, s nem enged a revizionista politika csábításának”.¹

A náci Németország fenyegető erősödése arra készítette a francia politikát, hogy szövetségest keressen. Amikor Mussolini Olaszországa túlságosan bizonytalan partnernak mutatkozott, s a német–francia ellentétből a maga számára igyekezett tőkét kovácsolni, s amikor az angol politika újra és újra hangoztatta, hogy Franciaország és a kontinens vonatkozásában semmiféle új kötelezettséget nem hajlandó vállalni, a Szovjetunióhoz való közeledés gondolatának Párizsban egyre több híve akadt.

A szovjet külpolitika béke-irányelvei, amelyek mind a szocialista rendszer alapelveinek, mind pedig az új társadalom építése szükségességének egyenes következményei voltak, mindazon kapitalista államok számára váltak fokozatosan vonzóvá, amelyeket az új világháború kirobbanásához semmiféle érdek nem fűzött, s a status quo megőrzésére törekedtek. A szovjet kormánynak a burzsoá államokkal kötött megneemtámadási szerződésai, konstruktív javaslatai, valamint a szovjet küldöttségnek a leszerelési konferencián való fellépései kifejezetten arról tanúskodtak, hogy a Szovjetunió a béke megszervezésében és Európa biztonságának megteremtésében elsődlegesen érdekelt. Hitler Németországban való hatalomra jutása után a szovjet politika azonnal kifejezésre juttatta, hogy bár elvben az imperialista jellegű békeszerződések ellen foglal állást, a jelenlegi status quo megváltoztatására irányuló törekvésekkel mégis egyértelműen szembe helyezkedik. A szovjet kormány véleménye szerint a békeszerződések revíziójának követelése az újonnan kialakult nemzetközi helyzetben csak a agresszív erők eszközkévé válhat és a békét veszélyeztetheti. A megneemtámadási szerződések 1933 után már kevésnek bizonyultak, mivel ezek a szerződések az aláírókat csupán arra kötelezték, hogy a másik felet ért konfliktus esetén az akciótól tartsák távol magukat, ez viszont az agresszió elleni aktív védelem szempontjából nagyon kevésnek bizonyult. Hasonlóképpen a Briand-Kellog paktum, amely a békebontók morális elítélésén kívül semmiféle más hatékony eszközt nem tartalmazott, s konkrét ellenakciókat sem helyezett kilátásba, nem volt kielégítő.² Tekintettel arra, hogy a fasiszta veszély nemcsak a szocializmusnak a Szovjetunióban való építését, hanem más államok szuverenitását is veszélyeztette, kedvező feltételek alakultak ahhoz, hogy a szovjet politika a béke megőrzésében és az agresszió elleni közös front kiépítésében érdekelt valamennyi erővel együttműködjék.¶

¹ Archiv federálníhoo ministerstva zahraničnych vecí = AFMZV (Szövetségi külügyminisztérium levéltára), Praha, K. Krofta tanácskozásokon elhangzott felszólalásai, 1. sz. 1933. jan. 5.

² Dokumentü vnesnej politiki SzSzsZR = DVP SSSR (A Szovjetunió külpolitikájának dokumentumai) XVI. köt. (1933), Moszkva 1971. 429–431. p., 224. dokum.

A Szovjetunióhoz való közeledés számos előnyét a csehszlovák uralkodó burzsoázia egy része is felismerte. Éppen ezért az erős osztály-antagonizmus és jelentős előítéletek ellenére, amelyek a burzsoá Csehszlovákiának a Szovjetunió irányában folytatott addigi politikáját jellemezték, Csehszlovákiában fokozatosan a realisztikusabb irányzat kezdett érvényesülni. Az uralkodó burzsoázia jelentős része magáévá tette a francia politika új irányvonalát, s a szovjet kormánnyal való együttműködéstől ama államok csoportjának megerősödését remélte, amelyek a status quo és az európai béke megőrzésében érdekeltek voltak. Csehszlovákia véleménye közeledett ahhoz a nézethez, mely szerint a Szovjetunió rohamosan növekvő gazdasági potenciálja, a nemzetközi életben elfoglalt egyre nagyobb politikai tekintélye révén 1933 után Franciaországot hozzá tudja segíteni nagyhatalmi pozíciójának visszaszerzéséhez, s Franciaország keleti szövetségeseinek helyzetét is megerősítheti. Ezenkívül a cseh burzsoázia a Szovjetunióhoz való közeledést a csehszlovák politikának Közép-Európában való megszilárdítására és a növekvő revizionista tendenciák megbénítására is fel akarta használni.

Meg kell mondani azonban, hogy a Szovjetunió irányában folytatott új politika alkalmazását illetően komoly nehézségek mutatkoztak. A csehszlovák politika dilemmatikus helyzetbe került. A nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása és a párizsi politikában bekövetkezett fordulat arra készítette a csehszlovák uralkodó köröket, hogy az első szocialista nagyhatalommal — azzal az állammal, amellyel eddig még diplomáciai kapcsolatot sem teremtett — kapcsolatban elfoglalt álláspontját módosítsa. Szinte meglehetően volt, hogy bár a csehszlovák politika, amely a köztársaság burzsoá-demokrata jellegét lépten-nyomon hangoztatta és dicsőítette, a harmincas évek elejéig Csehszlovákia ama államok sorába tartozott, amelyek a szovjet állam de iure elismerését visszautasították. Bár az alulról jövő nyomás, amelyet a Csehszlovák Kommunista Párt és a baloldali erők ebben az időben kifejtettek, az országban igen jelentős volt, ennek ellenére a Szovjetunióval való viszony normalizálását a jobboldalnak és a reakciónak — különböző ürügyekkel — mindig sikerült elodáznia. A kapcsolatok normalizálódásához főleg 1924 után — miután a szovjet kormányt Nagy-Britannia és Franciaország elismerte — a nemzetközi feltételek is kedvezően alakultak. Nem sokkal ezután, 1927-ben újra előtérbe került a Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság közötti hivatalos kapcsolatok megteremtésének kérdése.³ A Szovjetunió elismertetésének folyamatában új és erős impulzust a gazdasági válság adott. A gazdasági körök egy csoportja a kapcsolatok normalizálását gazdasági előnyökkel hozta összefüggésbe, hiszen e kapcsolatokkal a gazdasági válság kedvezőtlen következményeit akarta mérsékelni. A csehszlovák külügyminisztériumban azzal érveltek, hogy a kölcsönös kapcsolatok normalizálásának útjában két komoly akadály áll: belpolitikai — néhány politikai párt ellenállása, főleg a nemzeti demokraták szélsőségesen elutasító álláspontja és külpolitikai — s ez alatt Romániát értették, amely a Szovjetunió elismerését a besszarábiai kérdésnek Románia javára történő megoldásával kötötte össze. Tekintettel arra, hogy a csehszlovák politika orientációjának alapkövét a kisantant szövetségben látta, a román nézettel teljes mértékben azonosult. Az 1926-os román—olasz megállapodás aláírása után Prágában főleg attól féltek, hogy

³ I. A. Peters: Csechoszlovacko-szovetszkije otnosenija (A csehszlovák-szovjet kapcsolatok), 1918—1934, Kijev 1965. 169—171. p. és 228—233. p.

a netán eltérő csehszlovák álláspont miatt a kisantant dezintegrációjával kell majd számolni.

A kisantant szervezeti paktumának elfogadásával 1933 februárjában a csehszlovák politika kötelezettséget vállalt, hogy a Szovjetunió vonatkozásában csakis Romániával közösen lép fel és semmi olyat nem kezdeményez, amivel szövetségesei egyet nem értenének.⁴ A csehszlovák uralkodó burzsoáziának ez az eljárása rendkívül káros volt, hiszen a nácik hatalomra jutása után a köztársaság biztonságának szavatolását nagy mértékben nehezítette. Ezáltal Csehszlovákia tulajdonképpen a Szovjetunióhoz való közeledés folyamatát — bár ehhez minden objektív feltétele megvolt — lassította le, s ami miatt 1934 közepéig a francia politika irányvonalától jelentős mértékben lemaradt. A szovjet kormány, mint ahogy az várható is volt, bírálta a csehszlovák kormány eljárását és teljes joggal állíthatta, hogy ezzel az aktussal Csehszlovákia a Szovjetunió elismerését csak komplikáltabbá tette, illetve csak megnehezítette azt és teljes mértékben azzal az állammal szolidáris, amellyel a szovjet kormánynak területi vitái vannak.”⁵

A kialakult helyzetből Románia is profitálni akart, s remélte, hogy az 1932-es sikertelen tárgyalások után a kisantanton keresztül sikerül majd Besszarábia annektálását a szovjet kormány által elismertetnie.⁶ Edvard Beneš kijelentette, hogy Csehszlovákiában kedvező feltételek alakultak ahhoz, hogy a szovjet kormányt elismerjék. Hangsúlyozta, hogy a paktum aláírása után, vagy azzal egyidőben a kisantant diplomáciai kapcsolatokat teremt a Szovjetunióval.⁷ A tárgyalások Genfben folytak. Amikor azonban a szovjet kormány a kisantant-törékvéseket motivumait felismerte, bejelentette Benešnek, hogy a Szovjetunió kész a paktum aláírására, mivel az a béke megőrzéséhez komoly hozzájárulást jelentene, de hozzátette, hogy bár a tárgyalások további menetét illetően Csehszlovákia és Jugoszlávia részéről semmiféle nehézségek felmerülésével nem számol, a Romániával való megállapodás kérdését illetően komoly kétségei vannak. A szovjet kormány véleménye szerint kevés a valószínűsége annak, hogy az adott pillanatban a Besszarábiát érintő vita lényegét megoldják.⁸ Ezzel a puhatolódzással a csehszlovák kezdeményezés be is fejeződött, s Beneš tudomásul vette, hogy a tárgyalások előbbre jutása érdekében nem szabad a besszarábiai kérdést túlságosan előtérbe helyezni.

Közben azonban a nemzetközi helyzet is megváltozott és a nagyhatalmi direktórium tervezete következtében a kisantant-blokk helyzete kifejezetten rosszabbodott. A nemzetközi fejlődés értékelése kérdésében, főleg ami a négy nyugati nagyhatalom paktuma lehetséges következményeit illeti, a kisantant államok számos kérdésben a szovjet politikával értettek egyet. Egybehangzóan megállapították, hogy a nagyhatalmi direktórium távolról sem csak a határok kisebb módosítására, hanem az expanziós szférák újra felosztására törekszik, ami elvben számos nemzet és állam függetlenségét és létét fenyegeti. Mussolini tervezete szerint a német—lengyel határ revízióján kívül „rendezni” kellett volna

⁴ *Zahraniční politika* (Külpolitika), Praha 1933, 221—222. p.

⁵ *V. Král: Spojenectví československo-sovětské v evropské politice 1935—1939* (A csehszlovák-szovjet szövetség az európai politikában 1935—1939), Praha 1970. 21. p.

⁶ *DVP SSSR*, XVI. köt. (1933), 150—151. p., 66. dokum.

⁷ *Ugyanott*, 817. p., 55-ös jelzet.

⁸ *Ugyanott*, 159. p., 71. dokum.; *ugyanott* 174. p., 84. dokum.; AFMZV Krofta-levéltár, 12-es doboz: feljegyzés Beneš és Dovgalevszkij Genfben 1933. márc. 13-án folytatott megbeszéléséről; AFMZV Krofta-levéltár, 13-as doboz, feljegyzés Beneš és Dovgalevszkij Genfben 1933. márc. 18-án tartott megbeszéléséről.

a Jugoszlávia és Olaszország közötti határt, valamint a kisantant államok és Magyarország közötti határokat is.⁹ Sőt maga a Népszövetség is elvesztette volna a nemzetközi életben betöltött jelentőségét, a nemzetek és államok sorsának irányítása a „négy nagyhatalom koncertje” kezébe került volna. Azáltal, hogy a négyek paktuma a Szovjetuniót, valamint Közép- és Délkelet-Európa államait teljes mértékben mellőzte, kedvező feltételeket teremtett ezen államok egymáshoz való kölcsönös közeledéséhez. A Szovjetunióhoz való közeledési akcióktól a kisantant egyrészt pozícióinak, főleg a nagyhatalmi direktórium — és a területi revízió ellen létrehozott közös front révén — megerősödését várta, másrészt a Németország és Olaszország irányában tanúsított angol-francia engedékenységgel szemben a szovjet nagyhatalmat mint nyomás eszközét akarta felhasználni. A csehszlovák külügyminiszter 1933 április 9-én Genfben Dovgalevszkij szovjet diplomata előtt azt a tézist fejtegette, hogy ha a kisantantnak a négyek paktumát nem sikerülne szétvernie, akkor a kisantant a Szovjetunió részvételével egy másik ellen-paktumot hoz létre.¹⁰ Összességben tehát megállapítható, a nagyhatalmi direktórium eszméje a kisantant és a Szovjetunió viszonyában, s különösen a csehszlovák politikában kedvező fordulatot jelentett.

A kisantant államok és a szovjet kormány közötti jobb kapcsolatok kiépítése számára az alapot a szovjet kormány által a leszerelési konferencián előterjesztett tervezet teremtette meg, amelyben a Szovjetunió az agresszió meghatározására tett javaslatot. A projektumban a kisantant a béke szavatolásának egyik fontos biztosítékát látta. Amikor a szovjet kormány ennek az egyezménynek az aláírására tett javaslatot, vagyis az egyezményt aláíró államoknak az agresszió eme meghatározását kellene magukévá tenniök, a kisantant államok a szovjet tervezetet támogatták. Ennek révén azt a holtponthoz is sikerült áthidalni, amely a kisantant—szovjet tárgyalások megrekedését okozta. Főleg a román politika volt az, amely az egyezmény elfogadásában a besszarábiai probléma Románia számára kedvező megoldásának új lehetőségét látta.

A gazdasági világkonferencia londoni ülészaka idején a kisantant-blokk és a szovjet kormány között már konkrét megbeszélések folytak, s ezek 1933 júliusában az agresszió meghatározásáról szóló egyezmény aláírásához vezettek, vagyis az egyezményt a kisantant államok és a Szovjetunió képviselői írták alá. A román politikának azonban nem sikerült kitűzött célját elérnie, mivel a szovjet kormány továbbra is kitartott a maga eredeti álláspontja mellett, s a közismert román megfogalmazást a Szovjetunió kategorikusan elvetette, s Besszarábia teljes problémáját továbbra is nyitva hagyta. Az egyezménnyel azonban egyúttal kötelezettséget is vállalt, hogy megoldatlan vitáját Romániával csakis békés úton rendezi.¹¹

E megállapodás nagy előnyét a csehszlovák politika abban látta, hogy az a Briand—Kellog-paktumban foglalt általános alapelveket pontosabban meghatározta és a Népszövetség ama határozatait erősítette, amelyek az európai béke fenntartását célozták. A Csehszlovák Köztársaságban ezenkívül az egyez-

⁹ AFMZV, Politické správy (= PS) Politikai tudósítások, Periodikus I. Róma 1933.

¹⁰ DVP SSSR, XVI. köt. (1933), 225. p., 113. dokum.

¹¹ Ugyanott, 355—357. p., 186. dokum.; Dokumenty i materialy do historii stosunków polsko-radzieckich (Dokumentumok és anyagok a lengyel-szovjet kapcsolatok történetéhez), VI. köt., 1933—1938, Warszawa 1967. 60. p., 36. dokum.; J. M. Kopanszkij—I. E. Levit: Szovetszkorumunszkije otnosenija (A szovjet—román kapcsolatok) 1929—1934. Moszkva 1971. 134. p.

ményt úgy értékelték, mint aminek segítségével a Szovjetunió az európai fejlődés stabilizálódásához jelentős mértékben hozzá tud járulni.¹²

Bár a Szovjetunió elismerése felé vezető úton a londoni egyezmény aláírása jelentős előrehaladást jelentett, sajnos ezt a lépést a csehszlovák kormány részéről további konkrét akciók már nem követték. Vagyis a csehszlovák politika így nem teljesítette azt a szovjet kormánynak adott ígérését, hogy a megállapodást azonnal a de iure elismerés követi. A moszkvai csehszlovák képviselő számára 1933. szeptember 20-án adott tájékoztatóban Beneš megállapította, hogy „... a Szovjetunió elismerésének problémája, sajnos még mindig ugyanabban a stádiumban van... Nálunkj még mindig belső nehézségek mutatkoznak, bár maga a külügyminisztérium az elismerés mellett van.”¹³ Ez azt jelenti, hogy a csehszlovák politika egy helyben topogott, és képtelen volt az országon belül levő reakciós erőket és a kisantant-partnerokat figyelmen kívül hagyva önálló lépésre szánni magát. A Csehszlovák Köztársaság számára a helyzet még csak tovább romlott azután, hogy Romániát követően Jugoszláviában is nehézségek merültek fel, pedig Jugoszlávia esetében eredetileg nem számoltak ellenállással. Sajnos Prágában ezek után is képtelenek voltak megérteni, hogy a Szovjetunió irányában támasztott irreális követelésekkel a kisantant szövetségesek csak nehezítik Közép- és Délkelet-Európa biztonságát szavatoló új biztosítékok létrehozását, s Romániában és Jugoszláviában jelentkező jobboldali és reakciós, a fehérgárdista örökséggel szoros kapcsolatban álló erők, vagyis azok a körök, amelyek az 1933-as európai viszonyok reális megítélésének lehetőségétől nagyon távol álltak, csak feleslegesen kötik meg a csehszlovák politika kezét.

A csehszlovák politikusok előtt a szovjet diplomaták készen mutatkoztak arra, hogy a kölcsönös kapcsolatokat Európában újonnan kialakult politikai viszonyoknak megfelelően, új alapokon rendezzék. Emlékeztettek arra, hogy a kapcsolatok normalizálódásának útjában tulajdonképpen semmilyen komoly akadály nem áll, épp ellenkezőleg, az európai politika kulcsfontosságú problémáit illetően mindkét állam álláspontja közel áll egymáshoz, s a béke megőrzéséhez is közös érdek fűzi őket egybe, ami épp elegendő indok ahhoz, hogy a kölcsönös kapcsolatokat rendezzék. A külügyi népbiztos helyettese, N. N. Kresztinszkij 1933 augusztusában olyan kijelentést tett, hogy a szovjet kormány örülne, ha Csehszlovákia önálló lépésre szánná el magát, s nem a kisantant-szövetségesek érdekeire lenne tekintettel.¹⁴ A csehszlovák kormány válasza sem váratott soká magára. Beneš válaszában hangsúlyozta, hogy „az elismerés a kisantant-paktum alapján mindhárom tag által egy időben történik”.¹⁵ A csehszlovák kormánykörök, de a szövetségesek körében is az a helytelen nézet uralkodott, hogy a kisantant-blokkal való kapcsolat-normalizálás elsősorban a szovjet kormány számára nagyon fontos. A szovjet politika azonban már a kisantanttal Londonban folytatott megbeszélések idején is felhívta a figyelmet az ilyen értelmezés helytelenségére.¹⁶

A csehszlovák politikában egy bizonyos új mozzanat 1933 végén és 1934 elején figyelhető meg, s a nemzetközi feszültség általános fokozódásával függött

¹² AFMZV, Spoločnosť národov = SP (Népszövetség) doboz, 80 812 (33) II-5. dokum.

¹³ Ugyanott, Telegramy odošlané do Moskvy (Moszkvába küldött táviratok), 572. sz., 1933. szept. 20.

¹⁴ Ugyanott, Trezor iratok II/1, 97 843. sz., 1933. aug. 26-án Moszkvából érkezett hír; V. Král: Spojenectvi československo-sovětské..., id. munka, 23. p.

¹⁵ Ugyanott, Moszkvába küldött táviratok, 572. sz., 1933. szept. 20.

¹⁶ DVP SSSR, XVI. köt. (1933), 355–357. p., 186. dokum.

össze, nevezetesen ez Németországnak a leszerelési konferenciáról történt távozásának, a Népszövetségből való kivonulásának és a revizionista erők veszélyes növekedésének egyenes következménye volt, hiszen mindez a köztársaság nemzetközi helyzete további kifejezett romlását vonta maga után. Hitler „békeajánlatai” ugyancsak jogos félelmet váltottak ki Prágában, ugyanis a cseh politikusok attól féltek, hogy a francia kormány külön tárgyalásokba bocsátkozik Németországgal, hiszen egyáltalán nem volt már titok, hogy egy ilyen megoldás lehetőségét a francia politikusok egy része egyáltalán nem ellenzi.¹⁷ Ezenkívül 1934 januárjában, — miután Németország és Lengyelország között egyezmény jött létre — a csehszlovák politika kénytelen volt tudomásul venni, hogy az egyezmény révén Hitlernek sikerült a francia biztonsági rendszer egy igen fontos láncszemét kiszakítani, s a lengyel politikát a csehszlovák-ellenes front vonalába állítani, illetve e irányvonal számára megnyernie. A Csehszlovák Köztársaságban a szomszédos Ausztriában végbemenő fejlődést is ugyancsak aggodalommal szemlélték. A római paktum létrehozása csak tovább rontotta a bécsi csehszlovák pozíciókat. Ugyanakkor Magyarországról is nyugtalanító hírek érkeztek, hiszen a náci politika és a Gömbös-kormány együttműködése éppen a csehszlovák-ellenes bázison alapult.

Gömbös 1933 június közepén Hitlernél tett látogatása a kölcsönös expanzív tervek egybehangelését és a magyar kormány-politika revizionista aspirációinak megerősödését jelentette. Olaszország után a magyar politikát Németország is támogatásáról biztosította. A magyar revízió megvalósításának módját illetően azonban Hitlernek kikötései voltak. Azt követelte Gömböstől, hogy támadását Magyarország ne az egész kisantant ellen fordítsa, hanem revizionista követeléseit Csehszlovákia vonatkozásában érvényesítse. S ebben az esetben Németország teljes támogatására számíthat.¹⁸ Magyarország konkrét akciói azonban nem vártak soká magukra. Már 1933 második felében éles kirohanásokat tettek Csehszlovákia ellen. A széles körben kiterjedt hazai és külföldi kormány-propaganda a köztársaság belső tehetetlenségére hívta fel a figyelmet, s a nemzetiségi kisebbségek viszonyait pedig túl tendenciózusan elemezte. A gazdasági válság Szlovákiában megnyilvánuló kedvezőtlen következményeit a magyar propaganda a csehszlovák állam kialakulása következményének tüntette fel.¹⁹ A magyar revizionista ligák külföldön ebben az időben kezdték el eddig soha nem tapasztalt tevékenységüket, s támadásaik nyíltan ugyancsak Csehszlovákiára irányították. Eme akciók legnagyobbika Bethlen 1933 végén Angliában tett körútja volt, amely elsősorban a múltban elkövetett sérelmek rendezése követelésének jegyében zajlott le.²⁰

A csehszlovák politika a köztársaság címére hangoztatott magyar revizionista tervekkel szorosan egybefonódó tágabb összefüggéseknek is teljes mértékben tudatában volt. A korábbi évekhez képest az volt a különbség, hogy a magyar uralkodó körök revizionista követelései főleg azért váltak veszélyessékké, mert mögöttük a hitleri Németország állt, s megvalósulásukat a náci követelések megvalósulásával közösen akarták elérni. Csehszlovákia magyarországi követe, M. Kobr már 1933. november 25-én felhívta kormánya figyelmét, hogy a Csehszlovák

¹⁷ DVP SSSR, XVII. köt. (1934), 124. p., 48. dokum.

¹⁸ *Ádám Magda*: Magyarország és a kisantant a harmincas években, Budapest 1968. 59. p.

¹⁹ AFMZV, PS, 57. sz., Budapest 1933. okt. 26.; ugyanott, PS, 61. sz. Budapest 1933. nov.

²⁰ Ugyanott, PS, Periodikus III. London 1933; Külpolitika, Praha 1934, 147—152. p.

Köztársaság elleni támadások Gömbös berlini látogatásával, illetve Pápa budapesti tartózkodásával függnek össze, s hogy a német politika keleti terveinek megvalósításánál Magyarországgal is számol.²¹

1933 végén a francia politika nagyhatalmi elszigetelődésben találta magát, s az olasz és a brit politika erős nyomásának volt kitéve, ami ellen Franciaország a Szovjetunióval való szorosabb együttműködés megteremtésével akart védekezni. Éppen ezért a francia külügyminiszter, J. Paul-Boncour M. M. Litvinovval való 1933 október végi találkozása alkalmával a szövetségi megállapodás létrejöttének lehetőségei felől puhatolódzott a szovjet kormánynál.²² A francia politika szövetségesei számára is hasonló orientációt javasolt. Amikor E. Beneš a kisantant nevében december közepén Párizsban a francia politikai képviselőkkel tárgyalt, megállapította, hogy „a szovjetekhez való közeledés folytatódik”. A francia kormánnyal abban állapodott meg, hogy a Szovjetunióhoz való viszonyukat a kisantant-államok is megjavítják.²³ Az új helyzetben E. Benešnek az volt a véleménye, hogy a szovjet politikához való közeledés nem lehet veszélyes és a csehszlovák burzsoázia osztályuralmát sem veszélyezteti, ha az együttműködés garanciáját Franciaország szavatolja. Ezért jelenthette ki Beneš Genfben Dovgalevszkij szovjet diplomata előtt, hogy „az európai demokráciákat a Szovjetunió részéről kisebb veszély fenyegeti, mint amilyen a fasiszta diktatúrák részéről fenyegető veszély”. Sőt azt a gondolatot is felvetette, hogy a béke megőrzésében érdekelt valamennyi államnak egymás közt olyan kapcsolatokat kellene kiépíteniök, amelyek segítségével a fasiszta diktatúrák nyomásának sikeresen ellenállnának. Ő maga is a kisantant és a Szovjetunió közötti kapcsolatok javítása mellett foglalt állást. Kijelentette, hogy a kisantant miniszterek legközelebbi tanácskozásán a kapcsolatok normalizálásának kérdése is napirendre kerül. Amennyiben Románia továbbra is a szövetségesek egységes fellépése mellett tartana ki, egy olyan megfogalmazás elfogadásáról gondoskodik, amely a román kormányt megnyugtatja, de egyben a Szovjetunió számára is elfogadható lesz. Abban az esetben, ha Románia nehézséget támasztana, akkor első lépésként a Szovjetunió és Csehszlovákia, valamint a Jugoszlávia és a Szovjetunió közötti viszony normalizálása kérdését veti fel, amely aztán valószínűleg majd a román és a szovjet kormány közötti ellentétek gyorsabb felszámolásához is hozzájárul.²⁴

Ezek a kijelentések nagyon jól tanúskodnak arról, hogy a csehszlovák politikát a nemzetközi helyzet alakulása mennyire nyugtalanította. Ami a konkrét tetteket illeti, azok azonban ezúttal is a kijelentések mögött maradtak. Igaz, 1933 novemberében E. Benešnek Titulescu megígérte, hogy a román kormány tárgyalásokat kezd a szovjet kormánnyal²⁵, de ez jóformán semmit nem jelentett, mivel mindketten — vagyis Titulescu és Beneš is — a tárgyalásoktól továbbra is tartózkodtak.

A csehszlovák kormány-politikának a Szovjetunióval kapcsolatban elfoglalt álláspontjában bekövetkezett változás vitathatatlanul annak a növekvő belső nyomásnak a következménye is volt, amely 1933 végén az országon belül eddig soha nem tapasztalt méreteket öltött. Az egész burzsoá sajtó már egyértelműen

²¹ AFMZV, PS, 61. sz. Budapest 1933. nov. 25.; ugyanott, PS, 59. sz. Budapest 1933. nov. 16.

²² DVP SSSR, XVI. köt. (1933), 595—596. p., 332. dokum.; ugyanott, 682—685. p., 390. dokum.

²³ AFMZV, Elküldött táviratok (Odoslané telegramy) 686—718. sz. (1933).

²⁴ DVP SSSR, XVI. köt. (1933), 682—685. p., 390. dokum.

²⁵ AFMZV, Elküldött táviratok 742. sz., Bukarest 1933. nov. 12.

a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok rendezése mellett állt ki. Ellenállás már csak a nemzeti demokraták soraiban mutatkozott, akik élén dr. Kramář állt. De ez az utolsó belpolitikai akadály is elhárult akkor, a nemzeti demokraták 1934 februárjában kiléptek a kormány-koalícióból. A szovjet kormány elismerése mellett álltak ki a képviselők, gyárosok, írók és számos társadalmi szervezet. 1933 októberének közepén a szenátorok külügyi bizottsága a Szovjetunióval való kapcsolatok normalizálásának szükségességéről szóló határozatot fogadott el. A szovjet-barát szimpátia és a Szovjetunió népszerűsége a köztársaságban 1933 végén annyira megnövekedett, hogy a sajtó egy része a csehszlovák és a szovjet kormány között folyó konkrét tárgyalásokról hozott híreket, amely tárgyalások állítólag rövid időn belül a kölcsönös kapcsolatok normalizálásához vezetnek. A sajtó arra is utalt, hogy a Szovjetunióval a kapcsolatokat először a csehszlovák kormány, majd azt követően a két kisantant partner is megkötné.²⁶

A kisantant és Szovjetunió között kialakuló kedvező helyzet a szomszédos államokban sem maradt visszhang nélkül. A kisantant-blokk nemeztközi pozícióinak erősödését és presztízsének általános növekedését főleg Rómában és Budapesten nézték rossz szemmel, ami egyébként már az agresszió szovjet definíciójának elfogadásáról folytatott londoni tárgyalások alkalmával is észrevehető volt. Az olasz politika a kisantant és a szovjet kormány közeledésének megakadályozására irányuló szándékát kétféleképpen próbálta érvényesíteni: egyrészt 1933 szeptemberében megkötött baratsági egyezmény után a Szovjetunióval való megjavult kapcsolatait arra akarta felhasználni, hogy a szovjet politikát a kisantant egységes elismeréséről lebeszélje, másrészt pedig a Gömbös-kormányt a Szovjetunió mielőbbi elismerésének szükségességéről próbálta meggyőzni, azzal érvelve, hogy a magyar politika ezzel az aktussal a kisantant céljait és jövőre vonatkozó terveit közömbösítheti.²⁷ A magyar—szovjet tárgyalások felújítása és a hivatalos kapcsolatok megkötése érdekében tett sikeres Mussolini puhatolódzások után, amelyekre Litvinov 1933 végén Rómában tett látogatása alkalmával került sor, Róma rábeszélésére a magyar kormány 1934 elején beleegyezett a szovjet kormánnyal folytatandó tárgyalásokba.²⁸ A tárgyalásokra Rómában került sor, s a magyar fél számára számos komplikációt jelentettek. A magyar uralkodó körök, az új nemeztközi körülményekre és Olaszország kívánságára való tekintettel, ugyan hajlandónak mutatkoztak a Szovjetuniót de iure elismerni, de egyúttal olyan feltételeket szabtak, amelyeket a szovjet kormány nem tudott elfogadni. A magyar fél még ahhoz a régi protokollhoz tartotta magát, amelyben a szovjet féllel még az előző, az 1924-es tárgyalások alkalmával megállapodott. A magyar fél ezenkívül még attól is félt, hogy a diplomáciai elismerés után majd mindkét államban diplomáciai képviselőt kell létesíteni.²⁹ Amikor a szovjet kormány álláspontja mellett mindvégig következetesen kitartott és amikor a magyar politika követelései még Olaszországban sem találtak meg-

²⁶ DVP SSSR, XVI. köt. (1933), 737—738. p., 422. dokum., Moszkvai Pravda 1933. dec. 3.; V. Král: Spojenectvi československo-sovětské . . . , id. munka, 24—25. p.

²⁷ Országos Levéltár (OL), Küm. res. pol. 1933—1941-522, Budapest 1933. dec. 9.; ugyanott, Küm. res. pol. 1934-24-43 (32), Róma 1934. jan. 23.; ugyanott, Küm. res. pol. 1934-24-43 (12), Róma 1934. jan. 16.

²⁸ DVP SSSR, XVI. köt. (1933), 712—714. p., 405. dokum.; OL, Küm. res. pol. 1934-43 (9), Róma 1934. jan. 12.

²⁹ OL, Küm. res. pol. 1934-24-43, Róma 1934. jan. 23.; ugyanott, Küm. res. pol. 1934-24-43, Róma 1934. febr. 3.; DVP SSSR, XVII. köt. (1934), 71—73. p., 27. dokum.

értésre, a magyar fél kénytelen volt meghátrálni.³⁰ 1934. február 6-án Rómában azonos tartalmú jegyzék kicserélésére került sor, s ezzel a két fél hivatalosan is felvette a kapcsolatokat egymással.³¹

Közben azonban a kisantant is újabb lépéseket tett. 1934 januárjában, a kisantant zágrábi konferenciáján elfogadott határozat kimondta, hogy a kisantant-államok a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok normalizálására a kedvező időpontot csak akkor látják biztosítottnak, ha a szovjet fél mindegyik kisantant állam valamennyi politikai és diplomáciai feltételét teljesíti. Ezzel a megfogalmazással a csehszlovák politikának ugyan sikerült a Szovjetunió elismerésének kérdését a kisantanton belül napirendre tűzni, de az egész probléma megoldását, illetve végleges megoldását a román politika kezébe adta. A román külügyminiszter, N. Titulescu kikényszerítette magának azt a jogot, hogy az elismerés aktusára csakis a román–szovjet vita rendezése és M. M. Litvinovval való személyes találkozása után kerülhet sor.³² S ahogy azt az elkövetkezendő hónapok eseményei tanúsítják, a kisantant-szovjet kapcsolatok alakulása nem a feltételezett úton és módon haladt. Titulescu először arra hivatkozott, hogy a balkáni megállapodás előkészítése miatt ki sem látszik a munkából, később, amikor már a román–szovjet kapcsolatok rendezésének szentelhette volna magát, Beneš megtudta, hogy maga Károly király támaszt nehézségeket.³³ A csehszlovák külügyminiszter 1934. március 15-én S. S. Alexandrovski szovjet diplomata előtt elismerte, hogy Románia az, amely az elismerést hátráltatja.³⁴ Az események alakulásával a szovjet fél sem volt megelégedve, s a szovjeteket a francia kormány figyelmeztette, hogy a kisantant ebben a kérdésben semmiféle konkrét tárgyalásokat nem folytat.³⁵ Ebben a helyzetben, mivel a csehszlovák politika szövetségeseihez szolidáris akart maradni, nem maradt más hátra, mint Titulescut sürgetni. 1934 áprilisában Genfben E. Beneš a román és a jugoszláv képviselőkkel a Szovjetunió elismerésének formájában állapodott meg. Az elismerés aktusát egy rövid jegyzék és követ-csere formájában javasolta megvalósítani.³⁶

A diplomáciai kapcsolatok felvételéről folytatott tárgyalások utolsó szakasza a kisantant államok és a szovjet kormány között 1934 tavaszán volt, és ahhoz a nagy diplomáciai akcióhoz kapcsolódott, amely Genfben a keleti paktum-tervezettel kapcsolatban folyt. 1934 áprilisában Barthou felújította a még Paul-Boncour által megkezdett, de később félbeszakadt tárgyalásokat, s a kollektív biztonságra vonatkozó szovjet tervezetet elvben elfogadta; s itt már Csehszlovákia is szerepelt. A csehszlovák politikában ez a tény jelentős fordulatot jelentett. Míg 1934. március 15-én a csehszlovák külügyminiszter-helyettes, K. Krofta még azt hangoztatta, hogy „addig lesz jó, amíg a Szovjetunió irányá-

³⁰ OL, Küm. res. pol. 1934-24-43, Róma 1934. febr. 3.

³¹ DVP SSSR, XVII. köt. (1934), 106–107. p., 41. dokum.

³² AFMZV, fond Malá dohoda, protokol z konferencie Stálej rady Malej dohody v Záhřebe 21. I. 1934. (Kisantant fond. — A kisantant Állandó Tanácsa konferenciájának jegyzőkönyve; Zágráb 1934. jan. 21.); Státní ustřední archiv (SÚA) [Központi Állami Levéltár], Praha Prezidium ministerskej rady (PMR) [Miniszttertanács Elnöksége], II. 4392, Beneš 1934. jan. 26-án elhangzott expozéja; DVP SSSR, XVII. köt. (1934), 120–126. p., 48. dokum.

³³ AFMZV, Krofta-levéltár, 3-as doboz, feljegyzés Beneš — Titulescu genfi megbeszéléséről; amely 1934. ápr. 11-én zajlott le.

³⁴ DVP SSSR, XVII. köt. (1934), 189–190. p., 80. dokum.

³⁵ Ugyanott, 234–236. p., 109. dokum.

³⁶ AFMZV, Krofta-levéltár, 3-as doboz, feljegyzés Beneš — Titulescu megbeszéléséről, amely Genfben 1934. ápr. 11-én folyt le; DVP SSSR, XVII. köt. (1934), 238–239. p., 113. dokum.

ban tartózkodóan viselkedünk . . . ”³⁷, a francia—szovjet tárgyalások intenzitásának növekedésével Csehszlovákiában is fokozódott a Szovjetunióhoz való közeledés iránti érdeklődés. A keleti paktum-tervezetben a csehszlovák politika nemcsak számos előnyt látott, hanem mindenekelőtt ebben látta a köztársaság függetlenségének a fokozódó náci agresszióval és erővel szemben való védelmének olyan lehetőségét, amely a béke fenntartása, illetve megőrzése érdekében képes lesz a háború után kialakult állapotok megőrzésére. A Szovjetunió következetes békepolitikájának az európai határok status quo-ját kellett volna védelmeznie, s keleten — Lengyelország hagyományos vonaltól való elhajlása után — pedig a francia biztonsági rendszert erősítenie. A Szovjetunióknak Franciaország és szövetségesei oldalán való aktív részvételével ismét vissza akarták volna szerezni azt a fölényt, amelyet Németország túlságos megerősödése borított fel. „Új konstelláció, új erőegyensúly lép fel. Németországgal folytatott vitájában Franciaországnak nem kell minden egyes konfliktus alkalmával a két döntő bíróval — Angliával és Olaszországgal — szembe találnia magát, akik újra és újra kompromisszumra kényszerítik, hanem maga mellett tudhatja a kisantantot, a balkáni megállapodást, sőt Oroszországot is, s ennek alapján már egyezkedhet, manőverezhet” írta Beneš a következhöz 1934. június 17-én küldött tájékoztatójában.³⁸ A Szovjetunióval való együttműködéstől a csehszlovák politika ezenkívül azt remélte, hogy ez Németország és Olaszország Közép-Európába való behatolásának megakadályozásához is komoly segítséget jelent. Amikor a csehszlovák—szovjet együttműködésre vonatkozó nézeteit a csehszlovák külügyminiszter 1934. június 15-én összegezte, többek között kijelentette, hogy számos kérdést illetően, főleg azonban a status quo fenntartása és az említett terület kis államai függetlensége megőrzéséhez mindkét államot közös érdek fűzi.³⁹

Amikor a csehszlovák kormány Csehszlovákia keleti paktum tervezetben való részvételéről Franciaországgal folytatott megbeszéléseket, késedelem nélkül lépéseket kellett tennie annak érdekében is, hogy szövetségeseit a Szovjetunióval való kapcsolataik normalizálására bírja. Bár Titulescu olyan kijelentést tett, hogy nemcsak a diplomáciai kapcsolatok felvételében, hanem Románia keleti paktumban való részvételében is érdekelt,⁴⁰ mégis június elején Genfben a kisantant miniszterek és Litvinov közötti tárgyalások drámai körülmények mellett zajlottak le. Az utolsó pillanatig nem derült ki, hogy a román és a jugoszláv kormány követi-e majd Csehszlovákia példáját. Beneš azonban a kérdés ilyen alakulása mellett is kormányának hozzájárulását kérte a Szovjetunióval való kapcsolatok normalizálásához még akkor is, ha Litvinov, Titulescu és Jeftić tárgyalásai eredménytelenül végződnének. A kormánynak tett javaslatát Beneš a készülő kollektív biztonság jelentőségével és azokkal a várható intrikákkal indokolta, amelyek Csehszlovákiát egy nem egészen világos csehszlovák álláspont esetén Lengyelország részéről érhetik.⁴¹ Miután Prágából pozitív válasz érkezett, a csehszlovák külügyminiszter román és jugoszláv kollégájának bejelentette, hogy ebben az ügyben Csehszlovákia már nem tud tovább várni, s ez vagy az^t jelenti, hogy a Szovjetuniót a kisantant közösen ismeri el, vagy pedig a cseh

³⁷ AFMZV, K. Krofta tanácskozásokon elhangzott fejtegetései, 11. sz. 1934. márc. 15.

³⁸ Ugyanott, Elküldött táviratok 337—367. sz., Praha 1934. június 17.; SÚA, PMR, 4392; Beneš 1934. jún. 23-án elhangzott expozéja.

³⁹ DVP SSSR, XVII. köt. (1934), 390. p., 199. dokum.

⁴⁰ DVP SSSR, XVII. köt. (1934), 279—280. p., 138. dokum.; ugyanott, 411. p.; 218. dokum.; AFMZV, PS, Párizs, 391/21. sz. csatolt dokumentum, Beneš Párizsba, 1934. aug. 27.

⁴¹ AFMZV, Iroda 2999/1934. sz., a genfi tárgyalások.

szlovák kormány önállóan cselekszik. Azzal érvelt, hogy a csehszlovák politikának létérdeke a keleti paktumban való részvétel, s ennek első feltétele a Szovjetunió elismerése.⁴² Ennek eredményképpen Románia — az elszigetelődéstől való félelmében — Csehszlovákiához csatlakozott és 1934. június 9-én mindkét állam de iure ismerte el a Szovjetuniót. A csehszlovák és a szovjet kormány között kölcsönös jegyzék-cserére és egy olyan dokumentum aláírására került sor, amelyben mindkét fél egymás elleni ellenséges propaganda folytatásáról kölcsönösen lemondott, s egyben a pénzügyi problémákat is rendezték. Ezáltal a szovjet kormány formális biztosítékot kapott arra, hogy az államon belül megnyilvánuló szovjet-ellenes propagandát és szovjet-ellenes elemeket Csehszlovákia nem támogatja és azokról a pénzügyi követelésekről is lemond, amelyeket a csehszlovák állam a volt cári Oroszországban lévő csehszlovák tőkebefektetések államosítása miatt követelt.⁴³

A szovjet kormány tehát elismeréssel nyugtázta a csehszlovák kormánynak a kollektív biztonság eszméjének Közép-Európában való támogatására tett lépését, ugyanakkor azonban a csehszlovák burzsoázia eljárását sem becsülte túl. Rámutatott azokra a motívumokra, amelyek a csehszlovák burzsoáziát a Szovjetunió irányában addig folytatott politikai kurzusának megváltoztatására készítették. Az olaszországi szovjet követnek 1934. június 26-án írott levelében M. M. Litvinov megemlítette, hogy a területi paktum feltételezett résztvevői közül Csehszlovákia az egyetlen ország, amely feltétel nélküli beleegyezését adta. De egy más alkalommal ugyancsak ő utalt arra, hogy Csehszlovákiának az agresszív náci Németországgal való közvetlen szomszédsága az, amely a csehszlovák burzsoáziát a Szovjetunióhoz való közeledésre készíti. Ennek következtében a csehszlovák burzsoázia a náci veszély ellen foganatosított messzemenő intézkedések elfogadására is hajlandónak mutatkozik. A szovjet politika azonban csakhamar felismerte a prágai politika másik alapvető mozzanatát is. S ez a francia szövetségesek közötti kapcsolatok fokozatos fellazulása volt, amely egyrészt Csehszlovákia és Lengyelország között, másrészt pedig magán a kisantant blokkon belül egyre fokozódó ellentétek formájában jutott kifejezésre.⁴⁴

A diplomáciai kapcsolatok felvétele alkalmával a csehszlovák politika ígéretet tett a szovjet kormánynak, hogy a kölcsönös kapcsolatok alakulásában ezután új fejezet kezdődik. 1934. június 8-án E. Beneš Genfben M. M. Litvinov előtt kijelentette, hogy Csehszlovákia a Szovjetunióval olyan jó kapcsolatokat kiépítésére törekszik, mint amilyen kapcsolatai Csehszlovákiának Franciaországgal vannak, s hogy a szovjet kormányt ezután valamennyi jelentős kérdéstről tájékoztatja. Utalt arra is, hogy a szovjet és a francia politikának a kollektív biztonság megteremtésére irányuló erőfeszítéseit a csehszlovák politika minden erejével támogatja és a keleti paktum létrehozásában is aktív részt vállal.⁴⁵

⁴² AFMZV, fond Malá Dohoda, záznam rozhovoru Beneš—Massigli a z konference Stálej rady v Ženeve 6. 6. 1934. (Kisantant fond. — feljegyzés Beneš—Massigli megbeszélésről és az Állandó Tanács genfi konferenciájáról, 1934. jún. 6.), valamint Benešnek a kisantant-miniszterekkel és a szovjet kormány képviselőivel Genfben folytatott megbeszéléseiről, 1934. jún. 7—8.

⁴³ SÚA, PMR, 4392, Beneš 1934. jún. 23-iki expozejá; DVP SSSR, XVII. köt. (1934), 376. p. 190. dokum.

⁴⁴ DVP SSSR, XVII. köt. (1934), 415. p., 218. dokum.; ugyanott, 417. p. 219. dokum.

⁴⁵ AFMZV, Kisantant fond, Benešnek a kisantant-miniszterekkel és a szovjet kormány képviselőivel Genfben 1934. jún. 7—8-án folytatott megbeszéléseiről készült feljegyzés; DVP SSSR, XVII. köt. (1934), 378—379. p., 192. dokum.

A csehszlovák politika rendkívül nagy érdeklődést tanúsított a keleti paktum létrehozása körül, illetve az érdekében folytatott tárgyalások iránt és ama megállapodás iránt, amely Genfben Barthou és Litvinov között létrejött. A Németország és Lengyelország részéről tapasztalt készség-hiány azonban még inkább a szovjet politikával való szorosabb együttműködésre készítette. A csehszlovák kormány-nak az volt a véleménye, hogy a keleti paktum elfogadása kérdésében Franciaországnak nyomást kellene gyakorolnia Lengyelországra, mivel a lengyel kormány politikájában bekövetkezett változás Németországra is hatással lehet, hiszen egy esetleges elszigetelődést Németország nem engedheti meg magának. Ezenkívül Párizsban nyilvánosságra kellett volna hozni azt is, hogy a francia kormány a kitűzött vonaltól nem tér el, s amennyiben a német és a lengyel kormány a keleti paktumot továbbra is elutasítaná, akkor várhatóan Franciaország, a Szovjetunió és Csehszlovákia között kerül sor megállapodásra. Beneš a tárgyalások mielőbbi befejezését javasolta, vagyis addig, amíg a franciaországi feltételek kedvezőek. „... Novemberig vagy októberig Franciaországban nem várhatók belső változások, s éppen ez az az időszak, amikor a keleti paktum sorsát végérvényesen tisztázni kell.” A csehszlovák kormány álláspontját illetően kijelentette, hogy az kész a legmesszebb menő együttműködésre. Beszélt Csehszlovákiának a szövetségi kötelezettségek megkötésére vonatkozó felkészültségéről, sőt megjegyezte, hogy Csehszlovákia még a katonai jellegű kötelezettségek vállalása elől sem zárkózik el.⁴⁶

Csehszlovákiának a keleti paktum előkészítésében való aktív részvétele mind a kisantant szövetségesek körében, mind pedig a Népszövetség talaján is éreztette hatását. A csehszlovák politika segítségével M. M. Litvinov arról próbálta Romániát meggyőzni, hogy Románia a keleti paktumban való részvételéről mondjon le, s követelésével pedig csak a lengyelek paktum-ellenes intrikáit támogatja.⁴⁷ Jugoszláviában pedig Prága Sándor királyra próbált hatni, mégpedig annak érdekében, hogy a keleti paktum gondolatát, mint Európa biztonságának új formáját, a királlyal elvben elfogadtassa, annak ellenére, hogy a paktum létrehozása Jugoszláviát közvetlenül nem érintette, s Jugoszlávia a Szovjetunióhoz való viszonyát sem rendezte. Konkrét eredmény csak 1934 szeptemberében mutatkozott, amikor a kisantant kijelentette, hogy „a keleti paktumban a béke biztosítékának megerősítését látja és a paktum gyors megvalósítását kívánja”.⁴⁸ A csehszlovák külügyminiszter, mint a Népszövetség Tanácsának akkori elnöke a Szovjetuniónak a Népszövetségbe és a Tanács állandó tagjai sorába való felvételének előkészítésében is részt vállalt.⁴⁹

A keleti paktum-tervezettel kapcsolatban Németországon és Lengyelországon kívül — mely országok negatív álláspontja a kollektív biztonságnak Közép- és Kelet-Európa területén való további sorsát is érintette —, Olaszország és Magyarország is elutasító álláspontra helyezkedett. Bár az úgynevezett keleti Locarno Magyarországra közvetlenül nem vonatkozott, a magyar uralkodó körök a paktum általános koncepciója és főleg amiatt nyugtalankodtak, hogy a keleti paktum egyik résztvevője Csehszlovákia lett volna. Ez mindenképpen logikus reakció

⁴⁶ DVP SSSR, XVII. köt. (1934), 423—424. p., 220. dokum.; ugyanott, 515—518. p., 281. dokum.

⁴⁷ AFMZV, PS, Párizs, 391/21. sz. csatolt dokumentum, Beneš Párizsba, 1934. aug. 27.

⁴⁸ Külpolitika, Praha 1934, 600. p.

⁴⁹ DVP SSSR, XVII. köt. (1934), 545—546. p., 298. dokum.

volt, hiszen a szovjet—francia tervezet a Szovjetunió közvetlen támogatásával a francia szövetségi rendszer keleten való megerősödését feltételezte, s ez a Gömbös-kormány revizionista aspirációit döntő mértékben keresztelte volna. Ezenkívül a keleti patkum-terv mélyen sértette a magyar uralkodó politika koncepcióját is, nevezetesen azt, hogy Magyarország egy közép-hatalom szerepét tölti be, s Közép-Európában államalapító hivatással rendelkezik. E tézis szerint a magyar politika a Kárpát-medencében felmerülő valamennyi probléma megoldásában jelentős szerepet játszott.⁵⁰ Sőt a francia—szovjet tervezet nemcsak a francia biztonsági rendszer és ezen belül a kisantant szövetség megerősödését jelentette, ami a magyar politikában döntő ellenállást váltott ki, hanem a keleti paktum a Szovjetunió képviselőiben a középeurópai politika új jelentős tényezőjét is megteremtette. Éppen ezért a Gömbös-kormány a keleti Locarnóval kapcsolatos tanácskozások megkezdése pillanatától szorosan együttműködött az európai biztonsági rendszer új formáinak kialakításával kapcsolatban negatív álláspontra helyezkedő államokkal, s ezeket negatív álláspontjuk további fenntartása érdekében következetes támogatásáról biztosította. Ebben a kérdésben Magyarország Németországgal, Olaszországgal és Lengyelországgal haladt közösen.

Tekintettel arra, hogy a kollektív biztonsági rendszer kialakulása időszakában a német—olasz kapcsolatok meglehetősen hűvösek voltak, a magyar kormány-politikában egyre fokozódtak az aggályok amiatt, hogy Németország és Olaszország képtelen lesz majd Franciaország és a szomszédos államok nyomásának ellenállni. Az újonnan kialakult politikai körülmények ugyanis Magyarországot azzal a veszéllyel fenyegették, hogy kénytelen lesz a határookra vonatkozó status quo-t elismerni, illetve a szomszédos államokkal való kölcsönös segítségéről szóló egyezmény elvét elfogadni. A legnagyobb veszély forrását a magyar kormány abban látta, hogy a meglévő körülmények a magyar politikát a csehszlovák—magyar határok véglegességének elismerésére és Csehszlovákiával szembeni revizionista követeléseiről való lemondásra kényszeríthetik, amit viszont a kormány semmiképp sem akarta. A keleti paktumról folytatott francia—szovjet megbeszélésekkel kapcsolatban elfoglalt olasz álláspont éppen ezért megnyugtatólag hatott a magyar kormánykörökre. A magyar kormánynak Mussolini 1934. július 7-én üzent, hogy a francia szövetségi rendszer megerősítésével nem ért egyet, s a francia akciókat egyszerűen olyan paktomániának nevezi, amely nem a béke biztonságát szolgálja, hanem annak veszélyeztetését jelenti. Éppen ezért a kölcsönös segítségről szóló paktumról hallani sem akar.⁵¹ Rómában folytatott konzultációi után Gömbös Gyula körvonalazta a magyar kormány álláspontját arra az esetre, ha Magyarországot netán a szomszédos államokkal való együttműködésre, illetve a magyar politika módosítására szólítanák fel. A kölcsönös segítségről szóló egyezmény elvét a magyar kormány azzal az indokkal, hogy Magyarországot leszerelték, határozottan elutasította.⁵²

A magyar politika első nyilvános és éles reakcióját, amely a határok status quo megerősítése gondolatával függött össze, Barthou kisantant államokban tett

⁵⁰ OL, Küm. res. pol. 1934-41-542, Gömbös—Soulier feljegyzés, Budapest 1934. okt. 2.; AFMZV, PS, 64. sz. Budapest 1934. jún. 22.; *Adám Magda*: Magyarország és a kisantant..., 64. p.

⁵¹ OL, Küm. pol. 1934-23-2305, Róma 1934. júl. 7.

⁵² OL, Küm. pol. 1934-23/7-98, Róma 1934. júl. 7.

körutazása váltotta ki, amelyre 1934 tavaszán és nyarán került sor. A francia külügyminiszter Romániában tett revizionista-ellenes kijelentéseire Kánya Kálmán éles kirohanással reagált, s azokat a keleti Locarno-tervezet előkészítésével, s egyáltalán a kisantant pozícióknak Közép-Európában való megerősödésével hozta összefüggésbe.⁵³

A kollektív biztonság tervezete kérdésében döntő fordulatot a marseillesi merénylet hozott. Laval politikája ugyanis már kifejezett elhajlást jelentett a keleti paktum eredeti koncepciójától. Az új francia külügyminiszter értelmezése szerint a kollektív biztonság politikájának alap-pillérét már nem a Szovjetunióval való szövetség képezné, hanem az csupán a számos diplomáciai kombináció egyikét jelentené, nevezetesen azt, amellyel Németországot Franciaországgal való megállapodásra lehetne kényszeríteni. Annak ellenére, hogy a kölcsönös segítség gondolatát a német és a lengyel politika elvben elutasította és taktikájuk célja a keleti paktum megvalósításának a késleltetése volt, Laval a két ország részvétele mellett mindvégig kitartott és a lengyel szövetség jelentőségéről szóló tézishöz újra és újra visszatért. Laval vezetése alatt a francia politikában egyre inkább és nyíltabb formában kiütközött a nyugati fasiszta államokkal való megállapodás tendenciája, ugyanakkor a Szovjetunióval kialakított kapcsolatok csupán formális jellegű szintre redukálódtak volna. Laval Berlinhez való közeledése 1934 végén, a Saar-kérdésben tanúsított gesztusa, valamint a Mussolinival való megállapodás érdekében tett erőfeszítései, Prágában igen komoly aggodalmat keltettek, mégpedig amiatt, hogy ez a francia politikát esetleg eltéríti attól az alapelvtől, amelyben Litvinov és Barthou megállapodott, vagyis hogy a franciák Németországgal és Olaszországgal külön megállapodásra jutnak, ami viszont a francia szövetségi rendszer, főleg a köztársaság további sorsát illetően rendkívül kedvezőtlen következményekkel járna. A csehszlovák politika éppen ezért pozitívan értékelte azt a szovjet követelést, hogy Németországgal folytatott megbeszéléseiről Laval szövetségeseit folyamatosan tájékoztassa, szövetségesei tudta nélkül Németországgal megállapodást ne írjon alá és a keleti paktumról folytatott tanácskozások befejezésére kötelezze magát. 1934. november 22-én Genfben E. Beneš megígérte Litvinovnak, hogy nyomást gyakorol Párizsra és a közös francia—szovjet jegyzőkönyv megkötésére vonatkozó szovjet álláspontot támogatja. A kérdésről folytatott tanácskozások pozitív kimenetele érdekében a csehszlovák kormány kijelentette, hogy a jegyzőkönyv aláírásában ő maga is részt szeretne venni.⁵⁴ A dolgok valóban így is alakultak. Három nappal a genfi jegyzőkönyv aláírása után, 1934 december 8-án a francia—szovjet jegyzőkönyvhöz a csehszlovák kormány is csatlakozott. Amikor a csehszlovák külügyminiszter a Minisztertanács Elnöksége előtt, 1934. december 14-én felsorolta azokat az érveket, amelyek a Csehszlovák Köztársaságot a jegyzőkönyv aláírására, illetve ahhoz való csatlakozásra késztették, kijelentette, hogy ezzel a lépéssel a csehszlovák politika a keleti paktumról folytatott további tárgyalásokon való részvételét biztosította, még arra az esetre is, ha ebből a tanácskozásból Csehszlovákiát Németország és Lengyelország ki szeretné zárni, de egyben biztosította a három nagyhatalomnak Közép-Európáról és az európai biztonságról folytatott esetleges tárgyalásokon való

⁵³ AFMZV, PS, 28. sz. Budapest 1934. jún. 22.; ugyanott, Periodikus III. Budapest 1934; Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936, Budapest 1969. 312. p.

⁵⁴ AFMZV, Kisantant fond, feljegyzés Beneš—Litvinov 1934. nov. 22-én Genfben folytatott megbeszéléséről.

részvételét is, hiszen Csehszlovákiának létérdeke ezeken a tárgyalásokon jelen lenni.⁵⁵

Prágában azonban még komolyabb aggodalmat váltott ki P. Laval és B. Mussolini Rómában 1935 januárjában törtött találkozásának eredménye. A római megállapodásokban a keleti paktumról egyáltalán nem esett szó, s ebből nem volt nehéz kikövetkeztetni, hogy a római találkozó célja a keleti paktum tervezetének mellékvágányra való szorítása volt. A csehszlovák politika véleménye szerint csakis a Szovjetunióval való szoros együttműködés megteremtésére törekvő francia politika jelenthet biztosítékot arra, hogy a szövéséges Csehszlovákia érdekeit Párizs fel ne áldozza, s a négyek újabb paktuma létrehozását is megelőzze. A keleti paktum Franciaország pozícióit volt hivatva — mind Németországgal mind Olaszországgal szemben — erősíteni. A kisantant ljubljanai konferenciáján, 1935 januárjában E. Beneš kijelentette, hogy a „keleti paktumról folytatott tárgyalásokat éppen most szükséges meggyorsítani. Nem engedhető meg, hogy a keleti paktummal kapcsolatos francia szándékok Oroszországban a bizalmatlanság legkisebb gyanúját is kiváltsák. Lengyelországgal való megállapodás csak azért volt lehetséges, mert Laval orosz kártyát tartott kezében. Németországgal folytatott tárgyalások során hasonló eredmény ugyancsak attól függ, hogy ezt a kártyát sikerül-e Lavalnak továbbra is kézben tartania.”⁵⁶

A feltételezett római megállapodások a csehszlovák politika szerint Csehszlovákia biztonságát még akkor sem garantálnák egy német—lengyel támadás esetén, ha ezeket a megállapodásokat történetesen külön katonai egyezmények is követnék. A német veszélyt, amely Lengyelországgal 1934 januárjában történt megállapodás után csehszlovák-ellenes élt kapott, kizárólag a keleti paktum közbelépésével lehetne elhárítani.⁵⁷ Természetesen e politika logikus következménye volt az is, hogy Csehszlovákia a keleti paktum-tervezet minden olyan módosításával szembehelyezkedett, amely a tervezetben foglalt kölcsönös segítség elvét a konzultációról és meg nem támadásról szóló tervezettel akarta helyettesíteni. A külügyminisztérium munkatársai előtt Kamil Krofta 1935. március 14-én kijelentette, hogy „egy ilyen megfogalmazás az eredeti keleti paktum-tervezet helyett nagyon gyenge kárpótlást jelentene”.⁵⁸

Határozatlan politikája miatt Lavalt mind a szovjet kormány, mind pedig a kisantant részéről súlyos támadások érték. Mikor nyilvánvalóvá vált, hogy az európai béke megszervezésében Németországra nem lehet számítani, s erről leginkább az általános hadkötelezettségnek Németországban történő bevezetése tanúskodott, a megállapodást illetően Laval kénytelen volt konkrét tárgyalásokba bocsátkozni. A francia kormány álláspontjával szemben — a franciák a Szovjetunió, Franciaország és a Csehszlovák Köztársaság között megkötendő paktumot illetően egy bilaterális formát javasoltak —, Prága inkább a szovjet javaslat felé hajlott, nevezetesen afelé, hogy az elkövetkezendő megállapodás háromoldalú legyen és ezáltal a kollektív biztonság alapját képezze.⁵⁹ A tárgyalások további menete azonban a csehszlovák politika régi hibáit újra felszínre hozta. Mint

⁵⁵ SÚA, PMR, II, 4392, Beneš-expozé, 1934. dec. 14.

⁵⁶ AFMZV, Kisantant fond, a kisantant Állandó Tanácsa Lublana-i konferenciáján készült feljegyzés, 1934. jan. 11.

⁵⁷ DVP SSSR, XVIII. köt. (1935), 56—60. p., 34. dokum.

⁵⁸ AFMZV, K. Krofta tanácskozásokon elhangzott fejtegetései, 10. sz., 1935. márc. 14.; DVP SSSR, XVIII. köt. (1935), 94. sz. megjegyzés, 630—631. p.

⁵⁹ AFMZV, Elküldött táviratok 128—141. sz., Praha 1935. ápr. 6.; DVP SSSR, XVIII. köt. (1935), 94. sz. megjegyzés, 630—631. p.

ezelőtt mindig, a csehszlovák politika képviselői ezúttal is képtelenek voltak rászánni magukat egy önálló akcióra, s továbbra is csak a francia példa hű követői maradtak. Bár a csehszlovák uralkodó körök teljes mértékben tisztában voltak azzal, hogy Laval sem a kollektív biztonság megteremtésére, sem pedig a Szovjetunióval való tartós szövetségre nem törekszik, s hogy mindez a köztársaság létérdekeit alapvetően veszélyezteti, mégis a francia taktikához alkalmazkodtak, s a megállapodásra vonatkozó francia bilaterális formát fogadták el. E. Beneš először a francia—szovjet megállapodásra várt s csak azután fogott hozzá egy hasonló egyezmény megkötése érdekében kezdődő tárgyalásokhoz a szovjet kormányval. A csehszlovák külügyminiszter eredetileg azt tettelezte fel, hogy a francia—szovjet és a csehszlovák—szovjet megállapodásokat Genfben 1935 áprilisában írják alá.⁶⁰ Miután a megállapodás szövegének megfogalmazása körül Laval hibájából nehézségek merültek fel, a csehszlovák és a szovjet kormány között konkrét tárgyalások megkezdésére csak a francia—szovjet megállapodás aláírása után, 1935. május 2-án került sor. A megállapodás kidolgozásánál a csehszlovák kormány a francia—szovjet megállapodásban foglalt elvekhez tartotta magát. Amikor két hét után a csehszlovák—szovjet segítségről szóló egyezmény végleges szövegében mindkét fél megállapodott, 1935. május 16-án Prágában s csehszlovák fél nevében E. Beneš, a szovjet kormány nevében pedig S. S. Alexandrovskij írta alá. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy Németország még közvetlenül a megállapodás létrejötte előtt is kísérletet tett az egyezmény létrejöttének megghiusítására. A náci titkos politikai megbízottja felajánlotta, hogy Csehszlovákia külön megállapodást kössön Németországgal.⁶¹

A csehszlovák—szovjet egyezmény a forma és tartalom tekintetében a francia—szovjet megállapodással ugyan azonos volt, a jegyzőkönyv II. cikkelye azonban — amely kimondta, hogy a Szovjetunió által Csehszlovákiának nyújtandó segítség feltétele a francia segítségnyújtás — már valami újat jelentett.⁶² A csehszlovák kormánykörök az egyezmény legfontosabb részének ezt a záradékát tekintették. E záradék közbeiktatásában a kormánykörök több okból kifolyólag is érdekeltek voltak; elsősorban ezzel akarták bizonyítani Csehszlovákia és Franciaország szoros együvé tartozását és az uralkodó burzsoáziának a burzsoá rendszerrel való osztály-összefonódását. Azoktól a belpolitikai következményektől való félelmében, amelyek akkor következhetek volna be, ha a Szovjetunió a köztársaság irányában vállalt kötelezettségeit teljesíti, a csehszlovák kormány a szovjet kormány segítségnyújtásának idejét és körülményeit Franciaország közbelépésétől tette függővé. Sőt a záradékot a csehszlovák kormány úgy értelmezte, hogy általa a Csehszlovák Köztársaság kitér a Szovjetunió irányában vállalt egyoldalú kötelezettségek alól, mivel a szovjet kormány segítségét csak abban az esetben veheti igénybe, ha Franciaország is ugyanakkor nyújt segítséget Csehszlovákiának.⁶³

Masaryk és Beneš sem a fasizmus növekvő veszélye, sem pedig a köztársaság létét fenyegető körülmények hatására sem volt képes azon alapvető tézisen változtatni, mely szerint Csehszlovákia biztonságát az antant nagyhatalmak irányába történő orientáció és ezek garanciája szavatolja. A csehszlovák kormány-politika ugyan elismerte, hogy a béke és a status quo fenntartása Európá-

⁶⁰ AFMZV, Beérkezett táviratok 212. sz.; Beneš Genfből 1935. ápr. 16.

⁶¹ DVP SSSR, XVIII. köt. (1935), 342—343. p. 232. dokum.

⁶² Külpolitika, Praha 1935, 229—331. p.

⁶³ AFMZV, K. Krofta tanácskozásokon elhangzott felszólalásai, 18. sz., 1935. máj. 16.

ban a Szovjetunió nélkül lehetetlen, ugyanakkor a szovjet kormánnyal való együttműködésnek nem volt szabad azokat a diplomáciai kereteket és politikai kombinációkat túllépnie, amelyek a szovjet nagyhatalomnak a Franciaország és szövetségesei oldalán játszott szerepét meghaladná. A szövetségi egyezménynek is ez lett volna a hivatása. E. Beneš Moszkvából való visszatérése után, 1935. június 19-én a csehszlovák—szovjet együttműködést az alábbi szavakkal értékelte: „Európa egyensúlya szempontjából Oroszországnak Közép-Európában való politikai jelenléte nyereséget jelent.”⁶⁴ A csehszlovák politika az egyezmény megkötésétől mindenekelőtt a köztársaság nemzetközi pozíciójának megerősödését várta, aminek elsősorban Németországgal folytatott tanácskozásokon — mégpedig nagyobb lavírozási szabadság formájában — kellett volna érvényesülnie, hiszen a csehszlovák politika főleg itt akarta az úgynevezett „orosz kártya” előnyeit kihasználni. Prága véleménye szerint a csehszlovák—szovjet együttműködésnek elsősorban a francia politikát kellett híven követnie és önállóan semmit sem kezdeményeznie, nehogy Párizsban, Londonban vagy Berlinben a gyanú legkisebb jelét is felkeltsék. Másrészt viszont meg kell állapítani, bár a nyugati orientációról Beneš nem akart lemondani, a csehszlovák—szovjet egyezmény a valóságban mégis a nyugati nagyhatalmak és ezek Csehszlovákia irányában tanúsított magatartása miatti bizalmatlanság bizonyos megnyilvánulása volt.

A csehszlovák—szovjet egyezmény, a csehszlovák fél szubjektív értelmezésétől eltekintve, mégis csak jelentős szerepet játszott a biztonság új formáinak keresése útján. A fasizmus elleni kollektív védekezés reális feltételei megteremtéséhez járult hozzá Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában. Európa a térségeiben valamennyi demokratikus és antifasiszta erő megerősödését szolgálta. Cáfolta azokat a hazai és a külföldi reakció által terjesztett helytelen állításokat, hogy a kis államok számára egyetlen kivezető utat a fasiszta nagyhatalmakkal való megállapodás jelenti. Amikor a csehszlovák—szovjet egyezmény szóba kerül, akkor rendszerint az egyezmény ama védelmi szerepére gondolnak, amelyet az a fasiszta agresszió elleni törekvésekben betöltött. De már kevesebb szó esik arról, hogy az egyezmény status quo védelmére való beállítottsága és revizionista-ellenes volta miatt Csehszlovákia pozícióit erősítette, s azáltal a köztársaság ellen irányuló lengyel és magyar revizionista politikát eliminálta.

Tekintettel arra, hogy a csehszlovák—szovjet egyezmény aláírása után a fasiszta propaganda és a nemzetközi reakció riadót fújt, a csehszlovák külügyminiszter kénytelen volt a Szovjetunióval való együttműködés jellegére és értelmére magyarázatot adni. Londont, Rómát, Bécsét, Varsót és a kisantant-szövetségeket aflől próbálta megnyugtani, hogy az egyezmény a csehszlovák politikában semmiféle fordulatot nem jelent, s még az orosz-barát (ruszofil) koncepcióhoz való visszatérést sem jelenti.⁶⁵ Hasonló célt szolgált az a sokat hangoztatott érv is, hogy az egyezmény érvényesülése Franciaországtól, a locarnói egyezménytől és a Népszövetségtől függ. Hogy a csehszlovák politika Nyugat iránti lojalitásához kétség se férjen, a csehszlovák kormány lépten-nyomon azt hangoztatta, hogy a csehszlovák—szovjet egyezmény a kialakult nemzetközi konstelláció produktuma és életre hívását Németország veszélyes erősödése és Közép-Európá-

⁶⁴ Ugyanott, Elküldött táviratok, 364—399. sz., Praha 1935. jún. 19.

⁶⁵ Ugyanott, Elküldött táviratok 342. sz., Praha 1935. jún. 1.; Archiv Ustavu marxizmu—leninizmu (Marxista—leninista Intézet Levéltára) = AÜML, Praha, fond. 39, SN. 1935, 4-es doboz, feljegyzés Beneš és Aloisi genfi megbeszéléséről 1935. máj. 25. és Beneš—Berger-Waldenegg Genfben folytatott tanácskozásáról, 1935. ápr. 16.

ba való nyomulása tette szükségessé. Ezzel tulajdonképpen azt is jelezte, hogy a körülmények megváltozása esetén Csehszlovákia és a Szovjetunió együttműködését is lehet majd módosítani.

Hogy az egyezmény a fasiszta államok és ama államok terveit keresztezte, amelyek a revízió végrehajtásának hívei voltak, abból is látható, ahogy kampányát a nemzetközi reakció a csehszlovák—szovjet egyezmény ellen kiterjesztette. Varsóban azt állították, hogy az egyezménynek lengyel-ellenes éle van, Lengyelország biztonságának elveit veszélyezteti, sőt az egyensúlyra vonatkozó lengyel koncepció elvét is sérti. A magyar hivatalos politika reagálása is szélsőségesen negatív volt. Nem sokkal a csehszlovák—szovjet egyezmény aláírása után elhangzott külpolitikai expozéjában a magyar miniszterelnök a náci Németországnak ama érdemeit ecsetelte, amelyeket az a bolsevizmus ellen folytatott küzdelemben Közép-Európában betöltött. A csehszlovák—szovjet egyezményrel kapcsolatban elfoglalt álláspontját Bethlen István a Pesti Napló 1935. június 2-iki számában fejtegette. Fenyegető veszélyről beszélt. A szovjet politika állítólag újra visszatért a pánszlávizmus gondolatához, s ez a magyar nemzet számára soha sem volt elfogadható. Szerinte ez a veszély főleg a csehszlovák—szovjet egyezmény aláírása után vált akuttá, mert Közép-Európában Csehszlovákia lett a Vörös Hadsereg katonai bázisa.⁶⁶ Az sem véletlen, hogy a magyar hivatalos propagandában egyre gyakoribbak lettek a nácikhoz hasonló csehszlovák-ellenes kirohanások, s ezek előbbiekkal való egybehangoltsága túlságosan is nyilvánvaló volt. Németországon kívül éppen a magyar propaganda volt az, amely a Csehszlovák Köztársaság ellen elsőik között terjesztette a köztársaság területén lévő szovjet repülőgép-bázisokról szóló ál-híreszteléseit.

1935 második felétől a Gömbös-kormány valamennyi akciójában egyre kifejezőbben érződött, hogy a csehszlovák—szovjet szövetség közvetlenül a magyar érdekeket veszélyezteti, sérti a Közép-Európában addig kialakult viszonyokat, aminek viszont a csehszlovák—német és a csehszlovák—lengyel kapcsolatokra is komoly következményei lehetnek. Kánya Kálmán a csehszlovák követtel 1935. június 27-én folytatott megbeszélésén a csehszlovák—szovjet megállapodást bíráló megjegyzéssel illette, s a követtől még azt is megkérdezte, hogy tulajdonképpen Csehszlovákia mit vár a Szovjetunióval kötött egyezménytől.⁶⁷ A magyar külügyminisztérium hasonló kérdéssel fordult a szovjet kormányhoz is, s a szovjet—csehszlovák együttműködés értelme és célja felől érdeklődött a szovjet kormánytól.⁶⁸ Amint az várható is volt, a kapott válaszok távolról sem elégítették ki a magyar kormányt, aminek az lett a következménye, hogy a Gömbös-kormány Csehszlovákia ellenes kirohanásai még élesebbekké váltak. Németország vezető képviselőivel folytatott tanácskozásán 1935 szeptember végén a magyar miniszterelnök a csehszlovák politika, főleg annak külügyminisztere tevékenységével kapcsolatban elfoglalt szélsőséges fenntartásait sem mulasztotta el kifejezésre juttatni.⁶⁹

A magyar politika azon törekvésében, hogy a csehszlovák—szovjet megállapodás hatékonyságát ellensúlyozza, azonnal ellenakciókat indított. Német-

⁶⁶ AFMZV, PS, 33. sz. Budapest 1935. jún. 6.; ugyanott, PS, 9. sz. Budapest 1936. febr. 6.

⁶⁷ OL, Küm. pol. 1935-7/7-2121, feljegyzés a Kánya—Kobrközött 1935. jún. 27-én tartott megbeszélésről.

⁶⁸ DVP SSSR, XVIII. köt. (1935), 399. p., 273. dokum.

⁶⁹ A Wilhelmstrasse és Magyarország; a dokumentumokat összeállította: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt, Juhász Gyula, Budapest 1968. 101—102. p., 34. dokum.; AFMZV, PS, 54. sz. Budapest 1935. nov. 5.

országban tett látogatása alkalmával Hitler és Neurath előtt Gömbös Gyula Németország, Olaszország, Magyarország és Lengyelország között létrehozandó új politikai csoportosulásra vonatkozó elképzeléseit vázolta, amelynek célja a francia szövetségi rendszer ellensúlyozása lett volna. A magyar kormánypolitika a maga terveit kifelé azzal próbálta indokolni, hogy Magyarországot a paktum-rendszerek gyűrűje veszi körül, ezért biztonságára és kapcsolatainak bizonyos államokkal való megerősítésére és kiszélesítésére kell gondolnia.⁷⁰

A várakozásnak megfelelően a legagresszívabb tónusok Berlinben hangzottak el. A csehszlovák-ellenes irányvonalát a náci diplomácia elsősorban a brit politikai körökben próbálta terjeszteni, ahol azt bizonygatta, hogy a Csehszlovák Köztársaság a Vörös Hadsereg ugró-deszkája lett Németország ellen, s Benešnek már ahhoz is sikerült beleegyezést szereznie, hogy a Vörös Hadsereg a román területeken átvonulhasson.⁷¹ Ezenkívül a náciik olyan híreket is terjesztettek, hogy a megállapodás célja Németország bekerítése és hogy az titkos katonai záradékot is tartalmaz, ami Közép-Európa békéjét külön is veszélyezteti. Bár Berlin megnyugtatósa érdekében Prága minden erejét bevetette, Hitler és környezete ennek ellenére 1935 végétől Csehszlovákiát első számú ellenségének tekintette.⁷² A csehszlovák—szovjet egyezmény aláírása után Németország azonnal ellenintézkedéseket tett, s ezekkel akarta megakadályozni, hogy a Szovjetunióval kötött két megállapodás a náci expanzió keleti terjeszkedésének útjába akadályokat állítson, hogy a Párizs—Prága—Moszkva vonalhoz újabb államok csatlakozzanak. Németország szorgalmasan dolgozni kezdett azoknak az államoknak a csoportosításán, amelyek külpolitikáját Berlin befolyása alá akarták vonni. A náciik ezekkel az államokkal akartak manőverezni, s a német politika érdekeinek megfelelően kihasználni őket. Ezek között az államok között szerepelni kellett volna Lengyelországnak, Magyarországnak, Jugoszláviának és Bulgáriának. Alapvető egyesítő elem az uralkodó osztályok bolsevizmus elleni közös harca lett volna. A náci propagandának ezekben a hetekben nem volt nehéz bebizonyítani, hogy a szovjet politikával való együttműködés, s a szovjet politika befolyásának növekedése ezeken a területeken ezen államok reakciós rendszerei számára mekkora veszélyt rejtene magában. A német politika mindamellett úgy lépett fel, mint a „bolsevik veszély” ellen fellépő erők fő támasza és bástyája. A német tervek másik egyesítő eleme Csehszlovákia volt, s ezt a Szovjetunió felé való „veszélyes” orientációja miatt mind szövetségeseitől, mind pedig szomszédaitól el kellett szigetelni.⁷³

A francia—szovjet, valamint a csehszlovák—szovjet megállapodásra való közvetlen reagálást, reakciót Göring utazása jelentette, amelyet 1935 május második felében és június elején Lengyelországban, Magyarországon, Jugoszláviában és Bulgáriában tett. A náci sajtó egy része nyíltan beismerte, hogy Göring körutazását a francia—csehszlovák—szovjet szövetségre való válasznak kell

⁷⁰ Magyarország és a második világháború. A dokumentumokat összeállította: Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos, Budapest 1959. 53—55. p.; A Wilhelmstrasse és Magyarország . . . , 109—110. p., 40. dokum.; AFMZV, PS, 54. sz., Budapest 1935. nov. 5.

⁷¹ V. Král: Spojenectví československo-sovětské . . . , 67. p.

⁷² R. Kvaček: Nad Evropou zataženo (Európa felett borult az ég), Praha 1966, 113—115. p.; Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság 1931—1936 . . . , 376. p.

⁷³ AÜML, 39. fond. SSSR, 5-ös doboz/1935., feljegyzés Beneš—Litvinov között Moszkvában 1935. jún. 8-án tartott megbeszélésről; Centralen drzsaven isztorieszki archiv, Szófia; Fond 176., N° 6,a, e. 2845, 52—55. p., Praha 1935. júl. 5.; Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság . . . , 383. p.

tekinteni, s hogy Európa délkeleti részében olyan államok is vannak, amelyek ez irányvonallal szemben egy másféle politikai orientációt szembe állíthatnak.⁷⁴

Ugyanezen a szinten folytatódott Göring és a magyar politika képviselőinek Budapesten tartott megbeszélései is. Hitler követője a magyar és a német politika közös közép-európai céljairól, a kisantant szétzúzásának szükségességéről beszélt, amely szerinte a csehszlovák—szovjet megállapodás aláírása után különösképpen akuttá vált. Újra elismételte azt a már ismert náci gondolatot, amely a minden oldalra kiterjedő magyar revíziót helytelennek és irreálisnak tartotta. Azt tanácsolta, hogy erejét a magyar politika egyrészt Csehszlovákia elleni agresszióra összpontosítsa, s ebben Németország és Lengyelország teljes támogatására számíthat, másrészt a kisantant szövetségsegi lazítása érdekében Magyarország Jugoszláviával való megállapodás útját keresse. Göring egyébként ígéretet tett, hogy ebben a kérdésben ő maga is lépéseket tesz Belgrádban.⁷⁵ Mint ahogy az várható is volt, Göring és Kánya üdvözölte a csehszlovák-ellenes front megteremtésére vonatkozó német javaslatot, hiszen ez a magyar revizionista törekvések megvalósulását is jobb kilátásba helyezte.

Göring magyarországi útjának fő célját a csehszlovák politika hamar felmérte. Úgy értelmezte, hogy Magyarország és Jugoszlávia kibékítésével a náci Németország a Csehszlovák Köztársaság elszigetelését és a kisantant szétzúzását akarja elérni. Ezáltal Franciaország és szövetségesei védelmi blokkjának megerősítése és saját, Dél-Keletre törő expanzíós útjának előkészítésére törekszik.⁷⁶

Jugoszláviában Göring azt a tézist fejtegette, hogy a csehszlovák—szovjet megállapodás révén a kisantantban bekövetkezett változásra való tekintettel Jugoszláviának tulajdonképpen egy más politikai kombináció után kellene nézni. Hivatkozott a Csehszlovák Köztársaság állítólagos belső gyengeségére és arra a veszélyre, amely Jugoszláviára a Szovjetunió felé való orientáció, illetve a Szovjetunióhoz való közeledés miatt leselkedik. Javasolta, hogy Budapest irányában folytatott politikáját Belgrád változtassa meg.⁷⁷ Igaz, Göring látogatásának eredményei nem mutatkoztak meg azonnal, a látogatás idején elhintett gondolatok azonban mégsem merültek feledésbe, s Jugoszláviában ezután csak erősítették a német-barát orientációt és a Csehszlovákiával való szövetség iránti bizalmatlanságot egyre inkább fokozták.

Az egyezmény a kisantant-blokk belső egysége további alakulására is negatív hatással volt. Annak ellenére, hogy a csehszlovák kormány a Szovjetunióval való megállapodásnak továbbra is csak korlátozott jelentőséget tulajdonított, a szövetséges országok uralkodó körei a csehszlovák—szovjet megállapodást fenntartásokkal fogadták. Bár 1935 tavaszán N. Titulescu és B. Jeftić Genfben még megígérte Benešnek, hogy majd követik a csehszlovák példát,⁷⁸ a nemzetközi helyzet fokozatos változásával egyidőben előbb Belgrádban, majd valamivel később Bukarestben is a szovjet-ellenes irányzat került fölénybe. A meg-

⁷⁴ Rudé právo, 1935. jún. 16.

⁷⁵ OL. Küm. pol. 1935., számjeltáviratok, bejövő 30. sz. Berlin 1935. máj. 16. Državni archiv szekretarijata inosztranich poszlova, Belehrad, Londonszko poszlansztvo, I, 14, 1935, havi jelentések, május; *Kerekes Lajos*: Anschluss 1938. Budapest 1963. 175—176. p.; *Ádám Magda*: Magyarország és a kisantant . . . , 77. p.

⁷⁶ AFMZV, Beérkezett táviratok 280. sz. Budapest 1935. máj. 29.; AÜML, 39. fond. SSSR, 5-ös doboz/1935., Beneš és Litvinov között Moszkvában 1935. jún. 8-i megbeszélések feljegyzése.

⁷⁷ AFMZV, PS, 26. sz. Belgrád 1935. jún. 12.

⁷⁸ AFMZV, Beérkezett táviratok 212. sz., Beneš Genfből, 1935. ápr. 16.

lévő diktatorikus viszonyok, erős szociális ellentétek Románia és Jugoszlávia uralkodó osztályait megakadályozták az államaik szuverenitását reálisan fenyegető veszély felismerésében. Vagyis osztályszempontból a náci Németország érvelése közelebb állt hozzájuk. A szovjet nagyhatalom elszigetelésére irányuló tendenciáknak az európai politikában való erősödésével egyidőben a jugoszláv régens, Pál herceg és Károly román király nyílt szovjet-ellenes pozícióra helyezkedett. Szovjet-ellenes platformjuk a kisantant politikán is mély nyomot hagyott, s a kollektív biztonság, illetve a Szovjetunióval való együttműködés megteremtése ellen irányult. A csehszlovák—szovjet egyezmény éppen kapóra jött számukra ahhoz, hogy Csehszlovákiától egyre inkább távol tartsák magukat, s a fasiszta államok felé vezető utat keressék. A kisantant politikától és a kollektív biztonságtól való elhajlásukban Franciaországnak is jelentős szerepe volt.

Amikor Laval a Szovjetunióval való megállapodás aláírása előtt már nem tudott kitérni, akkor az egyezmény ratifikálására egy rendkívül bonyolult procedurát választott. A ratifikálás kérdésének Csehszlovákiában is elsőrendű jelentősége volt, hiszen a szovjet segítség-nyújtás Franciaország által nyújtott segítségtől függött, éppen ezért a csehszlovák—szovjet megállapodás érvényessége is csak akkor lépett életbe, ha az egyezmény franciaországi ratifikálására már sor került. A francia reakció a katonai megállapodás aláírása alól is kitért, pedig ez a létrehozott megállapodás logikus kiegészítése lett volna.

Laval példáját Csehszlovákia is követte. Amikor a nácik növekvő agressziója miatt a szovjet kormány javaslatot tett Csehszlovákiának a megállapodás katonai jellegű záradékkal való kiegészítésére, a csehszlovák hivatalos politika Párizsra és a csehszlovák—szovjet megállapodásnak a francia—szovjet egyezmény ratifikálásával való szoros összefonódására hivatkozott. A csehszlovák kormány azonban akkor sem, amikor ez a kifogás már nem volt időszerű, sőt még azután sem, hogy a demilitarizált Rajna-vidék megszállása után a náci veszély még fenyegetőbbé vált, sem volt képes a katonai együttműködés kérdésében önálló lépésre szálni magát.⁷⁹ Az Európában bekövetkezett jelentős politikai változások és eltolódások ellenére is a csehszlovák politika véleménye maradt, hogy a köztársaság számára a Szovjetunióval való pusztán megállapodás is elegendő, éppen ezért a Szovjetunióval való kapcsolatok további elmélyítését sem tartotta kívánatosnak. Párizs példája nyomán a Szovjetunióval kötött egyezményt már nem a kollektív biztonsághoz való hozzájárulásként, hanem Európa sakk-tábláján tett egyszerű diplomáciai lépésként értelmezte, amelynek egyrészt az úgynevezett rapallói vonalnak a szovjet politikán belül való felújításának megakadályozása, másrészt pedig Hitlernek Csehszlovákiával való megállapodásra kényszerítése, illetve Hitlertől való engedmények kicsikarása volt a célja. A hivatalos csehszlovák politika is magáévá tette azt a helytelen nyugati tézist, mely szerint Németországgal is lehetséges megállapodásra jutni. Ezenkívül Prága nagy reménnyel tekintett az úgynevezett új Locarno felé, és minden erőfeszítést megtett annak érdekében, hogy a jövőben Németországgal folytatandó tárgyalásokból ki ne maradjon.

⁷⁹ AFMZV, Iroda (Kabinet), 1107. sz., Párizs 1936. ápr. 2.

PINTÉR ISTVÁN

München és az első bécsi döntés hatása a Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikájára

A második világháborút megelőző esztendőök rendkívül nehéz és bonyolult feladatok elé állították a nemzetközi és benne a magyar munkásmozgalmat is. 1938 márciusában az anchluss, ezt követően a csehszlovák—német válság, majd München 1938 szeptember végén Európában, főképp pedig Közép-Európában átrendezte a politikai erőviszonyokat, teljesen új nemzetközi feltételeket teremtett: a náci Németország egyértelmű megerősödéséhez és háborús agresszív törekvéseinek nyílt jelentkezéséhez vezetett. Hatása Európa minden országában, különösen pedig a vele mind szorosabb együttműködésben levő Magyarország kül- és belpolitikájában erőteljesen érződött. A magyar uralkodó osztályok megosztottak voltak ugyan a német befolyás növekedésének, főként ennek következtében az ország függetlenségének veszélyeztetését illetően, de egységesek voltak abban, hogy elérkezett az ideje a szomszéd országokkal szembeni területi követelések konkrét valóra váltására. Azt is jól tudták, hogy ez elsősorban Németország támogatásával, főként azzal szövetségben oldható meg. A területi kérdés, a revízió konkrét napirendre kerülése, különösen München után, az eddig is magas hőfokon tartott nacionalizmust az izzásig hevítette. A nacionalizmus a második világháború előestéjén olyan tényezővé vált Magyarországon, amely nemcsak az uralkodó osztályok és a velük szorosan összefonódott középrétegeket kerítette hatalmában és szorított háttérbe minden józan politikai megfontolást, hanem behatolt a dolgozó tömegek körébe is, és döntő többségüket tévútra vezette, a reakció eszközévé változtatta.

A területi revízió, a nacionalizmus — és egyéb, itt nem tárgyalandó körülmények — rendkívül nehéz helyzet és feladatok elé állították a magyar munkásmozgalmat, elsősorban is annak legális pártját, a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot. Tanulmányunkban — amely egy nagyobb munka része — arra kívánunk választ adni, hogy München és az első bécsi döntés milyen helyzetet teremtett a legális munkásmozgalomban, milyen állásfoglalásra készítette az MSzDP-t és miért tudott átmenetileg a szociáldemokrata mozgalomban is eluralkodni a nacionalizmus.

Az MSzDP-ben München és az azt követő bécsi döntés kiváltotta nacionalizmus megértéséhez — korántsem a teljesség igényével — bizonyos áttekintést kívánunk adni az MSzDP vezetőinek Trianonnal kapcsolatos álláspontjáról, azaz az előzményekről.

Trianon és az MSzDP

Ismeretes, hogy a nemzetközi munkásmozgalom mindkét szárnya: a kommunisták és szociáldemokraták egyaránt elutasították a versailles-i békerendszert. Az imperialista háború olyan termékeként értékelték azt, amely a népek,

a dolgozó tömegek érdekei helyett az imperializmus érdekeit fejezte ki. Az illegálitásban kényszerített Kommunisták Magyarországi Pártja ezen elvi alapon utasította el a trianoni békét és fejtette ki, hogy a nemzeti kérdés, a területi problémák csak az osztálykérdéssel együtt oldhatók meg.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt is elsősorban elvi alapon ítélte el Versailles-t és benne Trianont, de mint legális párt, nem elégedhetett meg az elvi deklarációkkal. Naponként szembetalálta magát az uralkodó osztályok szélsőségesen nacionalista, a felelősséget a történekiért a forradalmakra hárító, a szomszéd népek és a belső haladó erők ellen gyűlöletet szító propagandájával, ami elől a gyakorlati, a napi politikában sem térhetett ki.

Az MSzDP első — nyilvános — állásfoglalása Trianon kérdésében a békeszerződés aláírásának előestéjén történt. A Népszava 1920. június 3-i vezércikke leszögezte: „A győztes hatalmak békéiből — sajnos — senki sem érzi ki az igazságot és senkiben sincs meg a megnyugvás érzete, ellenkezően mindenki aggodalommal kénytelen a jövőre gondolni, mert a győztesek által diktált békében, valamennyiben, kiemelkedően van meg az új háborúk csírája és ezzel az emberiség általános újabb veszedelme.” Kifejti a vezércikk továbbá, hogy a békeszerződés különösen súlyosan hat a szociáldemokrata mozgalomra, mert lábbal tapossa a nemzetközi szociáldemokrácia elveit,¹ a népek önrendelkezési jogát és a népek, nemzetek együttműködése helyett az erőszakot, egy újabb háború lehetőségét emeli a nemzetközi élet normájának rangjára.²

1922. július 28-án — a választások után összeült — új nemzetgyűlés megnyitásának napján, az immár parlamenti párttá vált MSzDP elvi deklarációt adott ki, amelyben összegezte célkitűzéseit, leszögezte egyes, így Trianon kérdésében is állásfoglalását. Utóbbival kapcsolatban az elvi nyilatkozat 6. pontja kimondta: „Külpolitikai téren elő kívánunk segíteni minden olyan komoly törekvést, amely az igazságtalan trianoni békeszerződés revízióját lehetővé teszi, de ellenezni fogunk minden újabb bonyodalmakkal fenyegető, tehát céltalan, kalandos és veszedelmes vállalkozást.”³ Az ez év decemberében megtartott XXI. pártkongresszus nemcsak megerősítette e deklarációt, de rámutatott arra is, hogy az uralkodó osztályok Trianont felhasználják az országon belül minden demokratikus és haladó mozgalom elfojtására. Trianon jogcímén bűnbakot a forradalmakban látnak és Trianon égisze alatt az uralkodó osztályok a háború alatti és utáni saját felelősségükre felmentést keresnek.⁴

Az MSzDP nehéz helyzetében óvakodott Trianon, a békeszerződés részleteiből elemzésétől. Időről időre megelégedett annak szolid formában való elítélésével. Nem rejtette véka alá azonban, hogy a békeszerződések, a területrendezés Európában, és konkrétan a Duna völgyében nemcsak a politikai, hanem a gazdasági kapcsolatokat is a mélypontra süllyesztette. Ezzel pedig egyéb feszültségek mellett a dolgozó tömegek szociális helyzetének további romlásához is alapot teremtett. Helyesen mutatott rá arra is időről időre, hogy Trianon az uralkodó osztályok, a reakció kezében igen alkalmas manipuláló eszköz arra, hogy minden belső baj forrását belőle származtassa és revíziós programjával, a szomszéd népek

¹ Ez az állásfoglalásuk visszanyúlt az európai szociáldemokrata pártok 1919 januárjában megtartott berni konferenciájához, amely kimondta, hogy a győzteseknek nincs joguk zsákmány fejében területeket követelni. Kimondotta továbbá, hogy vitás területeken népszavazást kell eszközölni. PI Archivum, 696 f. 24. őe. 31—33. l.

² Népszava, 1920. júl. 3.

³ MSzDP XXI. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Népszava kiadás. 1923. 32.

⁴ Uo.

elleni irrecedenta politikával elterelje a figyelmet magáról az ellenforradalmi rendszer mélyen reakciós jellegéről. Később, a 20-as évek közepétől az MSZDP vezetői a békés revíziót a Népszövetség keretében, a szomszéd népekkel való tárgyalások útján, egyben az ellenforradalmi rendszer felszámolásával, az ország demokratizálásával látták megoldhatónak.

Az ellenforradalmi rendszer konszolidációja után még hosszabb ideig változatlanul passzív szerepet játszott az MSZDP politikájában Trianon kérdése. Az 1925-ös pártkongresszus veti fel először, hogy a békés revízió egyik előfeltétele a szomszéd országokkal, mindenekelőtt Csehszlovákiával és Jugoszláviával⁵ a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok felvétele. Az egészséges gazdasági érintkezés fontos feltétele lehet a gyűlölködés eloszlatásának, a normális politikai kapcsolatok megteremtésének.⁶ E téren az MSZDP a maga szerény eszközeivel, az említett országok szociáldemokrata pártjain keresztül a gazdasági kapcsolatok szorgalmazásával és pártjaik közötti jó együttműködés megteremtésével megpróbált példát is mutatni.

Természetesen az MSZDP vezetői egyes megnyilatkozásokon, parlamentben, gyűlésen eltértek a fenti, alapvetően helyes elvektől. A reakció ellenük irányuló rágalom özönét esetenként a szervezett munkásságot is megkísértő, nacionalista kicsengésű replikákkal ellensúlyozták. Addig azonban, amíg a revízió kérdésében az uralkodó osztályok nyílt támogatóra nem találtak, ez a probléma a szociáldemokrata mozgalmon belül nem okozott komolyabb gondot. 1926-ban Rothemere angol lordnak a magyar revízió melletti nyílt kiállása, majd nyomában magyarországi szerepeltetése és ünneplése, később pedig a magyar—olasz kapcsolatok elmélyülése jelentette azt a változást, amikor már az MSZDP eddigi állásfoglalása nem felelt meg a kívánalmaknak. 1927. július 1-én a fővárosi közgyűlésen Peyer Károlyt is ott találjuk a Rothemere lordot üdvözlők és akcióját támogatók között.⁷ Ez a felső szintű megnyilatkozás mind a szociáldemokrata emigrációban, mind az MSZDP hazai ellenzékének soraiban általános nem tetszést szült. Úgy vélték: az MSZDP feladata eddigi elvi platformját, illetve eddigi platformjának szükségességét meg kell változtatni, pontosítani kell, mert nacionalista, revíziós megnyilatkozásokhoz is lehetőséget nyújt. Ezért követelték: Trianon és a magyar külpolitika kérdésében az eddiginél pontosabb, a megváltozott kül- és belpolitikai helyzetet is figyelembevevő álláspont kidolgozását és kongresszuson határozattá emelését.⁸

⁵ Romániával korhadtt, fasiszta típusú rendszere miatt az MSZDP vezetői alkalmatlannak tartották a gazdasági kapcsolatok felvételét.

⁶ MSZDP XXIII. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Népszava kiadás. 1926. 17. 190—191.

⁷ Peyer Károly üdvözlő beszédében többek között kijelentette: „A trianoni békediktátummal Magyarországgal szemben olyan igazságtalanságot követtek el, hogy ennek az igazságtalanságnak a fenntartása nem lehet örök időkre szóló. Egyetértünk abban, hogy ennek a békeszerződésnek a megváltoztatására minden kínálkozó alkalmat meg kell ragadnunk, és bárhonnan jövő segítséget el kell fogadnunk.” Fővárosi Közlöny, 1927. júl. 8.

⁸ A kongresszuson először Madzsar József, aki jól látta, hogy az angol lord szorgoskodása mögött szovjetellenes célok húzódnak meg, kifogásolta a Rothemere-akció támogatását és a pártvezetőség javaslatával szemben követelte mindenféle, a párt elvi álláspontjától eltérő akciótól való tartózkodás kimondását. Még határozottabban lépett fel Kis Jenő, aki ebben a kérdésben Garami és a hazai ellenzék álláspontját is képviselte. Beszédében, amit egyébként a pártvezetőség nem engedett végigmondani, Trianonai kapcsolatban a következőket mondotta: „Természetes, hogy a szociáldemokrata pártban nincs és nem lehet nézeteltérés abban, hogy a népszavazás és a népek önrendelkező jogának álláspontján állunk. Elítéljük az erőszakos békét és azt akarjuk, hogy a népszavazás és a népek önrendelkező joga érvényesüljön. Azonban . . . tiltakoznunk kell minden olyan kísérlet ellen, amely a békeszerződések revízióját háborúval akarja keresztülvinni. Minden olyan kísérlet, amely fasiszta vagy imperialista háborús törekvéseket szolgál, mégha békerevizíó

Az MSZDP vezetősége részben a párton belüli ellenzék, részben a revíziót követelő polgári csoportok nyomására — a párton belüli ellenzék követelését részben elfogadva — a revízió kérdésében az eddigieknél átfogóbb határozati javaslatot terjesztett a kongresszus elé, amit az el is fogadott. „*A szociáldemokrata párt a trianoni békeszerződés revíziójának alapján áll* — állapítja meg a határozat — és csak a revízió keresztülvitelével látja megoldhatónak ama súlyos külpolitikai, területi, nemzeti, gazdasági és szociális problémákat, amelyeket a győzelem mámorában egyoldalúan megalkotott békeszerződés teremtett. A békeszerződés Közép- és Kelet-Európában a háborús veszély csíráit rejt magában, amelyeknek megszüntetése végett elkerülhetetlenül szükséges a trianoni békeszerződés revíziója. Az európai általános politikai viszonyok a trianoni szerződés revíziójának előfeltételéül két követelményt szabnak:

1. *a közép- és kelet-európai államok demokratikus átalakulását;*
2. *a revízióban érdekelt államok békés és kölcsönös megegyezését.*

A közép- és kelet-európai államok demokratikus átalakulása és Magyarország demokratikus átalakulása megteremti a szomszédos új államok számára a biztonságot, lehetővé teszi a fokozatos leszerelést és ezzel megteremti azt a politikai légkört, amely a vitás külpolitikai, területi, nemzeti, gazdasági és szociális kérdések kölcsönös és békés megoldására és a szerződés revíziójára alkalmas.

Mindezek alapján a pártgyűlés óva int attól, hogy magánemberek akciójától az ország népe kielégítő eredményt várjon, mert ez csak súlyos és keserű csalódással járhat és a revízió kérdésének az előfeltételek megteremtése nélkül való fölvetése súlyosan ártana az ország külpolitikai érdekeinek.”⁹

A 20-as évek második felében, a Rothemere-akciót követően Magyarországon egyre nyíltabban és határozottabban jelentkezett a revíziós propaganda. Ebben különösen fontos szerepet kapott az 1927-ben megalakult Magyar Revíziós Liga. E szervezet megkísérelte a különböző pártokat, politikai csoportokat is megnyerni abból a célból, hogy a revízió követelésének kérdésében „nemzeti egységfrontot” deklarálhassanak. Ez a szándék, továbbá az MSZDP nyilvános megnyilatkozásai,¹⁰ az 1928-as kongresszusi határozat, amely ugyan elítélte a Rothemere-akciót, de azt is kifejezésre juttatta, hogy a párt a revízió ügyét a korábbiaknál jobban szívén viseli, készítette a Magyar Revíziós Liga vezetőit arra, hogy csat-

álarcában jelenik is meg, kell, hogy a proletárság leghatározottabb, legelkeseredettebb és legelszántabb ellenállásával találkozzék. (Zajos helyeslés.) Ha mármost ilyen külpolitikai helyzet...” Peyer itt — a felszólalási idő leteltére hivatkozva — megvonta a szót Kis Jenőtől. Az ellenzék a kongresszus után kiadott röpiratban fejtette ki álláspontját többek között a revízióról is. Ebben elítélte a Rothemere-akciót, kimondták: „nem helyeselhetünk olyan pártpolitikát, amely... úgy hallgatásával, mint megnyilatkozásaival egyaránt a külpolitikai egységfront látszatát kelti”. MSZDP XXV. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Népszava kiadás. 1928. 65, 123. A röpiratot lásd: PI Archivum, Szociáldemokrata röpiratok 1928.

⁹ Az MSZDP XXV. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Népszava kiadás. 1928. 6.

¹⁰ A revízió célja „nem lehet egyéb — írja Büchler József a Szocializmusban —, mint az, hogy új határvonalat úgy húzassék meg, hogy a magyar lakta vidékek, az egy tömbben élő magyarok visszakérüljenek hozzánk. Nem gondolunk tehát a régi Magyarországra, noha ez sem volna bűn, hiszen erőszakkal, a népek megkérdése nélkül kerültek ezek az országrészek idegen birtokba. Ha a célt kitűztük magunk elé — folytatja Büchler —, meg kell kérdeznünk, milyen eszközökkel akarjuk ezt elérni.” Büchler az eszközök vizsgálatánál éppúgy elveti a Rothemere-féle megoldást, mint Mussolinival való barátkozást. „Minden megoldás elfogadható — jelenti ki, — ami nem háború, és minden békerevizíós szándékot elutasítunk, ha az egyúttal háborút is jelent. Vagyis tehát: csakis a béke eszközeivel lehet a békeszerződések revízióját elérni.” Büchler József: Békerevizíó és militarizmus. Szocializmus, 1928. aug. 314.

lakozásra kérjék fel az MSZDP-t.¹¹ Bár a pártvezetőség nem adott választ — el sem fogadta, de el sem utasította a felkérést —, mégis az 1929-es kongresszus vitája és Kis Róland vezetésével a XI. kerületi pártszervezet által benyújtott indítvány elfogadása arra utal, hogy az MSZDP lényegesen aktívabb a revízió kérdésében, mint az elmúlt évek során volt, és e kérdésben, miközben a reakció revíziós propagandáját igyekszik ellensúlyozni, saját kebelén belül is erősödnek bizonyos nacionalista tendenciák. A budapesti XI. kerületi pártszervezet beadványa, amelyet a kongresszus elfogadott, kimondta: „A pártgyűlés utasítsa a pártvezetőséget, tegyen lépéseket az Internacionálénál, hogy az 1919. évi berni nemzetközi szocialista kongresszus határozatai végre érvényesüljenek magyar vonatkozásokban is, a magyar proletariátus érdekében is, vagyis hívja föl az Internacionálé a győztes hatalmak országainak proletárpártjait, hogy gyakoroljanak nyomást kormányukra a békeszerződések és ezek között a magyar békeszerződésnek revíziója érdekében, amelyek a berni határozatokkal homlokegyenest ellenkező szellemben létesültek.”¹²

A magyar és a német szociáldemokraták kérései alapján a Szocialista Munkásinternacionálé 1931-es kongresszusa ismét foglalkozott a békeszerződések kérdésével. Elismerte, hogy történtek hibák, jogtalanságok, nemzeti sérelmekre alapos okot adó döntések. Ugyanakkor azt is leszögezte, hogy nem lehet a békeszerződéseket csak a legyőzöttek oldaláról vizsgálni. „A békeszerződések egy sor nemzet számára államiságot, önállóságot adtak — fejtette ki Otto Bauer a kérdés kapcsán —, és ezt nem lehet mint a legyőzött országokkal szembeni jogtalanságot revideálni, hanem mindenkinek, mint egy történelmi lépést kell elismerni, amely mindenki számára vívmány.” Miközben Otto Bauer — az SzMI álláspontjával egybehangzóan — elismeri, hogy a békeszerződések súlyos jogtalanságot takarnak, hangsúlyozza azt is, hogy egyoldalú megváltoztatásuk katasztrófához vezetne. Végül leszögezte — ami a kongresszus álláspontja is lett: „A békeszerződések elleni minden erőszakos módszert elutasítunk, ami azonban nem jelenti a békeszerződések sérthetetlenségét és megváltoztathatatatlanságát, hanem az a véleményünk, hogy revideálni a demokrácia és a nemzetközi jog figyelembevételével lehet. Amikor a munkáspártok a döntő országokban a politikai hatalmat megszerzik, akkor ilyen irányú intézkedéseket is foganatosítanak.”¹³ Az adott helyzetben a náci, az olasz és a magyar fasiszta erők fokozódó nacionalista, sovinszta propagandájának, akcióinak növekvő periódusában az SzMI sem vállalkozott többre, mint a tények leszögezése mellett minden egyoldalú lépés katasztrófális következményeinek figyelmeztetésére. Egyben felszólította pártjait, hogy a kisebbségvédelem feletti fokozott őrködés és a gazdasági és politikai kapcsolatok szorgalmazásával enyhítsen a bonyolult és veszélyekkel terhes helyzeten.

Lényegesen megváltozott a helyzet Hitler hatalomra kerülése után. Az SzMI és az MSZDP vezetőinek többsége is jól látta, hogy a hitleri Németországhoz való viszony a jövőben kulcskérdés mind a béke megvédésében, mind a békeszerződések revideálásában.

Ez a felismerés jut kifejezésre Buchinger Manó 1933. június 13-i parlamenti felszólalásában. A hitlerizmus és mellészegülés — fejtegette szokatlanul éles formában Buchinger — nem a magyar érdekeket, még csak nem is a revízió ügyét szolgálja, „ellenkezőleg... az antantot inkább összekovácsolják, velünk szem-

¹¹ Az MSZDP XXVI. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Népszava kiadás. 1929. 124—126.

¹² MSZDP XXVI. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Népszava kiadás. 1928. 37.

¹³ S. A. I. Vierter Kongress. 1931. Berichte und Verhandlungen. Zürich. 1932. 43, 47, 52.

ben erősebbé teszik”. „A magyar revíziónak a fasizmus (értsd rajta Mussolini Olaszországát — P. I.) és a hitlerizmus a legalkalmatlanabb szövetségesei, egyszerűen kártevői és károkozói” — jelentette ki ugyancsak Buchinger. Majd megállapította: a magyar kormánynak le kell vonnia a konzekvenciákat, meg kell változtatnia külpolitikai orientációját, hacsak nem az első világháborúhoz hasonló és annak összes következményeivel fenyegető koalícióhoz akarja kötni az ország szekerét. Az angol—francia közeledés, a kisantant és a francia külpolitika kedvezőbb megnyilatkozásai alkalmas időpontot kínálnak arra, hogy Magyarország a demokratikus koalíció táborában keresse a külpolitikai kibontakozás, a revízió megoldásának lehetőségét. Gömbös jelenlegi külpolitikai orientációja teljesen figyelmen kívül hagyja az ország érdekeit — hangsúlyozta —, és olyan készülő fasiszta koalíció bábja akar lenni, amelynek elődjai az elmúlt száz évben sem Európának, sem Magyarországnak semmi jót nem hoztak.¹⁴

Buchinger beszéde még Gömbös berlini útja előtt hangzott el. Fenti gondolatait még határozottabban fogalmazta meg Gömbös berlini útja után. Bajcsy-Zsilinszky felszólalását követően éppen Buchinger szavai figyelmeztettek a leghatározottabban arra, hogy a csatlakozásnak „Hitlerék nemzetközi politikai frontjába” ismét nagy ára lesz. Ő világít rá arra is, hogy a fasiszta külpolitikai orientáció szerves része a hasonló belpolitikai törekvéseknek.¹⁵

Július 23-i cikkében már Mónus is arról ír, hogy át kell hangolni a magyar külpolitikát és a demokratikus országok oldalára kell állni.¹⁶ Ennek az áthangolásnak a sürgetése változtatja meg a szociáldemokratáknak a Szovjetunióhoz való viszonyát is. Miközben változatlanul bírálják a Szovjetunió belső berendezkedését, a nemzetközi kommunista mozgalomban betöltött szerepét, a Szovjetuniót mint államot, mint európai nagyhatalmat és külpolitikai törekvéseit kezdik úgy tekinteni, mint döntő faktort a német fasizmus agresszív tervei elleni európai küzdelemben.¹⁷ Ez a változás is közrejátszott abban, hogy az MSzDP hivatalos vezetői — bár egy részük ingadozva — sürgetik a diplomáciai kapcsolatok felvételét a Szovjetunióval.

A szociáldemokrata párt, hogy nagyobb nyomatékot adjon külpolitikai irányváltozást szorgalmazó törekvéseinek, e kérdés középpontjába állítja a revízió kérdését is. Hangsúlyozzák, hogy az eddig a Népszövetségen keresztül remélt „békés revízió” lehetősége megszűnt. Ma, a megváltozott nemzetközi körülmények között csak az antant nagyhatalmakra támaszkodva és a kisantant államai-val tárgyalásokat keresve oldható meg a revízió ügye. A szomszédos államokkal való ellenséges viszony felszámolására éppen most, a náci veszély árnyékában kedvezőek a feltételek, és ezt nem szabad elmulasztani — írta a Népszava.¹⁸ Ebben az irányban befolyásolta a pártvezetőséget az emigráció, de a vezetők egy része maga is megpróbált (Gömbösök dühös kirohanásait kiváltó) konkrét lépéseket tenni. Még 1933 elején Kertész Miklós vezetésével szakszervezeti delegáció járt Pozsonyban, hogy a csehszlovák szociáldemokratákkal összehangolják erőfeszítéseiket a két ország gazdasági és politikai kapcsolatainak megjavítása érdekében.¹⁹

¹⁴ Képviselőházi Napló, XVII. köt. 254—256.

¹⁵ Népszava, 1933. jún. 21.

¹⁶ Népszava, 1933. jún. 23. Franciaország Európa élén.

¹⁷ Népszava, 1933. jún. 16. Oroszország új úton.

¹⁸ Beneš április 25-i parlamenti beszédében baráti hangon szólt Magyarországról, felajánlotta a gazdasági együttműködést és nem zárkózott el a határok bizonyos kiigazítása elől sem. Népszava, 1933. ápr. 26.

¹⁹ Népszava, 1933. jan. 4.; PI Archivum, 651. f. 2/1933-1-2231.

Néhány hónappal később hasonló céllal Kéthly Anna kereste fel a román szociáldemokratákat.²⁰ A nagy nemzetközi tanácskozásokat is megpróbálták felhasználni arra, hogy az osztrák, francia, angol szocialistákat megnyerjék ez irányú terveiknek és a magyar ügy érdekében kormányukra és szövetségeseire is hassanak. Ez utóbbi fontosságát a pártvezetőség azonban nem egységesen ítélte meg. Amíg Peyer ennek nagy jelentőséget tulajdonított, mert remélte, hogy nemzetközi kapcsolataikon keresztül érdemeket tudnak szerezni a magyar kormánynál, növelni tudják a párt szerepét kormánykörökben, addig a vezetőség másik része, nem tagadva ennek a fontosságát sem, a tárgyalásoknak és a bennük rejlő lehetőségeknek a szűkebb pártérdeken túl az általános, nemzeti jelentőségét hangsúlyozta.²¹

1933–34-ben az MSZDP vezérelve olyan politika lett, amely a nyugati hatalmakra épül, illetve a nagyhatalmak esetleges konfliktusában semleges álláspontot képvisel, és a szomszédos országokkal a magyar problémákat tárgyalások útján kívánja megoldani.

Az MSZDP álláspontja e kérdésben a 30-as évek közepén is változatlan marad. Ezt két alapvető dokumentum is jól érzékelteti. Az egyik Mónus Illés levele Buchingerhez, amelyben a párt álláspontját fejtette ki a Magyar Revíziós Liga azon értekezletén, amelyen a különböző pártok egyeztették véleményüket a revízió és az ország külpolitikáját illetően. Erre abból az alkalomból került sor, hogy 1935 szeptemberében 12 tagú francia parlamenti delegáció érkezett Magyarországra. Az egyeztető tárgyalás során az MSZDP is elfogadta azt a közös fogalmazást, amely a franciák előtt a revízió kérdésében a magyar álláspontot volt hivatva rögzíteni. E szerint: „Magyarország ragaszkodik a wilsoni alapelvekhez és sajnálja, hogy a békeszerződésben ezek nem alkalmaztattak. Ebből kifolyóan Magyarország jogos igényeinek alapján kívánja, hogy az összefüggő területek csatoltásának vissza, a vitás területeken népszavazás döntse el az állami hovatartozandóságot.” Míg a revízió kérdésében sikerült egységes álláspontot kialakítani, az ország külpolitikai orientációjának kérdésében nem. Az MSZDP és a Kisgazdapárt helytelenítette a kormány német orientációs politikáját. Mónus határozottan leszögezte annak káros voltát. Kifejtette azon pártvéleményt, hogy meg kell győzni a franciákat arról, hogy a magyar parlamenti ellenzék csak akkor tudja a kormány külpolitikáját eredményesen befolyásolni a nyugati hatalmak irányában, ha Franciaország közreműködik a kisantant merev magyarellenes politikájának megváltoztatásában. „Fontosnak találtam annak hangsúlyozását — írja Mónus —, hogy a francia képviselőknek azt a benyomást kell nyerniök, hogy Magyarország elhódítható mostani mereven ellentétes (franciaellenes — P. I.) külpolitikai orientációjától.”²²

Buchinger ezt az álláspontot még egyértelműbben világítja meg Magyarország külpolitikájáról írott tanulmányában. Kifejti, hogy a szociáldemokrácia nem volt és ma sem érzéketlen a nemzeti problémákkal kapcsolatban, de a nemzeti problémát mindig a nemzetközi és össznemzeti érdekekkel szoros összefüggésben vizsgálja. Ez az alapvetően helyes, de a pártvezetőség és a párttagság egésze által nem mindig támogatott álláspont mondatja ki vele a következőket: „A mai viszonyok között Európa nemzetei már csak közösen vállalkozhatnak arra, hogy megoldják mindazokat a problémákat, amelyek az egyes országok jogosult, vagy

²⁰ Uo. 651. f. 2/1933-4-3955.

²¹ Uo. 651. f. 2/1934-4-7199 és 2137.

²² PI Archivum, 696. f. 137. óe.

vélt sérelmeit, vagy indokolt követeléseit zárják magukba. Európában a döntő hatalmak vagy megteremtik a kollektív biztonságot, amely kiterjed mindenkire, vagy egyáltalán nem lesz biztonság.”²³

A 30-as évek második felében a német agresszív közép-európai tervek nyilvánvalóvá válása után a revíziós követelések és nyomában a mindent elsőprő nacionalizmus egyre kevésbé tette lehetővé, hogy az MSzDP a revíziót illetően megmaradjon az alapvetően helyes elvek mellett, útját állja a párton belül a nacionalizmus terjedésének. Egyrészt a párton belül is erősödtek az olyan törekvések, amelyek a nacionalizmussal szemben a párton belül egy mérsékelt nacionalizmus kifejtését tartották célravezetőnek.²⁴ másrészt a pártvezetőség egy része is Trianon kérdésének a pártpropagandába való bevonásával próbálta a reá nehezedő nyomást kivédeni. Így akarva akaratlanul a nacionalizmus — párosulva az antiszemitizmussal — a második világháború előestéjén a szocialista mozgalomban is kezdte átszakítani azokat a gátakat, amelyek közel két évtizeden át jórészt ellenálltak és nem engedték, hogy a nemzeti és internacionalista érdek szembeke-rüljön egymással. Természetesen a jobboldali pártvezetés opportunizmusa, kommunista- és népfrontellenessége önmagában is segített ebben. Az alapvető tényezőt azonban az országon szinte orkánként végigseprő nacionalizmusban kell keresni, amelynek talán még egy elvileg szilárdabb, erősebb tömegbázison álló szociáldemokrata párt sem tudott volna nagyon ellenállni.

Jellemző a helyzet bonyolultságára, hogy az Országos Ifjúsági Bizottság, amely 1937-től fokozatosan kommunista vezetés alá került, a revízió kérdésében maga is ellentmondásos megoldásra vállalkozott. 1937 tavaszán kidolgozott programjában helyesen jelölte meg a területi kérdés megoldását, amely nem szolgálhatja a német fasizmus közép-európai terjeszkedését, s csak a szomszéd népekkel egyetértésben, a következetes békepolitika jegyében oldódhat fel.²⁵ Az OIB vezetősége azonban azt is jól látta, hogy önmagában a helyes elv nem tudott versenyre kelni a szélsőjobboldal és a kormány által szított nacionalista, sovíniszta alapon álló, a tömegeket magával ragadó területi követelésekkel. Napról napra saját bőrükön érezték, hogy a területi kérdésben tanúsított passzív politika újabb és újabb tömegeket, köztük szocialista fiatalokat is sodor a reakció karmaiba és újabb és újabb hadállásokat hódít el a szocialista mozgalomtól. Ezért az OIB e téren aktív, a reakcióval birokra induló politika megindítását szorgalmazta.²⁶ Mindenekelőtt fontosnak tartotta, hogy az MSzDP és ifjúsági szervezetei is az elvileg helyes álláspontjukat, az úgynevezett „szocialista revíziót” a fasizmus elleni harccal összekapcsolva nagyobb aktivitással, bátrabban képviseljék és propagálják. E mellett szükségesnek látta, hogy a szocialista ifjúság évről évre június 4-én — a trianoni békeszerződés aláírásának napján — az utcára vonuljon, gyűléseket tartson és „nyilvánosan leszögezze álláspontját a revízió kérdésében”. E javaslat a két legbaloldaliabb, a VII. és VIII. kerületi ifjúsági szervezet javaslata alapján került be az OIB célkitűzései köré.²⁷ Nyilvánvaló, hogy az adott naciona-

²³ Szocializmus, 1936 május.

²⁴ Erre vonatkozóan bővebben lásd: *Pintér István*: Szélsőjobboldali nacionalista csoport az MSzDP-ben 1938—1939 fordulóján. *Párttörténeti Közlemények*, 1976. I. szám.

²⁵ Erre vonatkozó dokumentumokat lásd: „Előre, harcra ifjúnunkás!” (Összeállította Svéd László). Ifjúsági Kiadó. 1954. 496—501.

²⁶ Hasonló törekvésekkel találkozunk a KMP politikájában is. Ebben az időben nyer kidolgozást a demokratikus Magyarország követelésével összhangban álló, a területi követeléseket az európai béke fenntartására alapozó és a szomszéd népekkel való együttműködést is biztosító politika.

²⁷ PI Archivum, 658. f. 5/1937-6.

lista hangulatban egy ilyen megmozdulás, bármennyire is a helyes elvek alapján lépett volna fel a területi kérdésben, menthetetlenül a reakció malmára hajtotta volna a vizet. Nem véletlen, hogy e célkitűzés — azaz a tüntetésszerű megnyilatkozás — hamarosan le is került az OIB követeléseinek napirendjéről.

München és a bécsi döntés hatása az MSZDP-ben

Az 1938 márciusában bekövetkezett Anschluss, Ausztria német megszállása márelodázhatatlanná tette Magyarország viszonyának rendezését a hitleri Németországhoz. Az MSZDP vezetői, akikre sokkhatással voltak a történetek, jól tudták, hogy a revízió, amely mindinkább az egész magyar kül- és belpolitika kérdése, előbb vagy utóbb teljesen Németország oldalára sodorja az országot. Egyrészt tehát e veszély következményeire figyelmeztettek, másrészt pedig arról próbálták meggyőzni az ország közvéleményét, hogy a területi probléma megoldására az adott helyzetben kedvezőbb, az ország valódi nemzeti érdekeivel összhangban álló lehetőségnek ígérkezik a nyugati demokráciákkal és a nehéz helyzetbe került szomszéd országokkal, a magyar követelések iránt megértőbb magatartást tanúsító kormányaival kibontakozást kereső politika. Az új Imrédy-kormány első megnyilatkozásai is ebben az irányban hatottak.

Ebben a szellemben fejtette ki az MSZDP álláspontját Buchinger Manó a parlament június 1-i külügyi vitájában. Buchinger előljáróban mindjárt leszögezte: Magyarországnak Németországgal való barátsága eddig semmi hasznot nem hozott. Megérti a barátság további fenntartásának szükségességét, hisz egy kis ország egy nagyhatalom árnyékában nem vállalkozhat meggondolatlan lépésekre. Ez a barátság azonban nem lehet egyoldalú elkötelezettség, s főleg nem válhat egy nagyhatalom háborús törekvéseinek eszközévé. Az egyoldalúság feloldására itt a kedvező alkalom. A kormány, vagy miniszterelnöke első parlamenti megnyilatkozásának szellemében és erre adott biztató nyugati reagálások jegyében tegyen konkrét gyakorlati lépéseket. Küldjön embereket Angliába, Amerikába, Franciaországba — hangsúlyozta Buchinger —, mert ezekben az országokban megvan a hajlandóság, hogy gazdasági és egyéb tekintetben közeledjenek Magyarország felé. Erről a kormány meg is győződhetne, és ha látja, hogy van ilyen hajlandóság, a kormány két kézzel kapjon utána. Hangsúlyozta továbbá azt is, hogy az Anschluss után kedvezőbbek a feltételek a dunavölgyi népek megegyezésére; egymásra utaltságukat és Magyarországgal kapcsolataik rendezését a fasiszta Németország terjeszkedő törekvései indokolják.²⁸

1938 májusában a szociáldemokrata vezetők a Szudéta-kérdésben először kirobbant csehszlovák—német válság elsimulását egyértelműen a nyugati hatalmak, főképp Anglia határozott fellépésének tudták be. Hangoztatták: Anglia felhagyott „Európát sorsára hagyó” politikájával és Európában ismét a döntőbíró szerepére vállalkozott.²⁹ Hasonló jelek tapasztalhatók Franciaországban is. Úgy tudják, a francia kormány nyomást gyakorol a kisantant államaira Magyarországgal való megegyezés érdekében. Ennek eredményeként könyvelték el és ezért üdvözölték az MSZDP vezetői a bledi egyezményt, amelyben Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia elismerte Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát és a

²⁸ Népszava, 1938. jún. 2. Buchinger felszólalása a Házban.

²⁹ Népszava, 1938. jún. 2.; PI Archivum, 651. f. 6. csop. 1938. aug. 5.

magyar kisebbség egyenlő jogait, utóbbi pedig ennek fejében területi követeléseit megoldásánál lemondott az erőszak alkalmazásáról.

A pártvezetés az MSzDP külpolitikai szerepének növelésére és Imrédy „nyitott kapu” orientációjának támogatására igyekezett a nyugati szocialista pártok kormányaikra és a magyar uralkodó körökre gyakorolt befolyását is felhasználni. 1938 nyarán több angol munkáspárti küldöttség fordult meg Magyarországon. Tárgyaltak a kormányzóval, a kormánnyal, természetesen az MSzDP vezetőivel is. Látogatásukat követően Magyarországról kedvező nyilatkozatokat tettek. Még április végén jár Magyarországon Arthur Henderson, az angol Munkáspárt egyik tekintélyes vezetője, augusztus végén Lansbury vezetésével 3 tagú békeküldöttség, szeptember elején pedig Rhyis Devis vezetésével ugyancsak 3 tagú angol munkáspárti parlamenti delegáció. Henderson és az MSzDP vezetői között lezajlott tárgyalást követően — a baloldali összesítő szerint — Peyerék memorandumot juttattak el Horthyhoz. Ebben „felhívták a kormányzó figyelmét, milyen nagy jelentősége volna Anglia kiállásának Magyarország és a revízió mellett, amellyel csökkenteni lehetne Magyarországnak Németországra való utaltságát és ez egyben a horogkeresztes eszme továbbterjedését is megakadályozná”.³⁰

1938 nyarán Léon Blum több külpolitikai vonatkozású, a magyar kérdést kedvezően érintő cikket írt a Népszava számára.³¹ A Francia Szocialista Párt kongresszusán Párizsban tartózkodó Mónus Illés a fenti szellemben cikksorozatot írt, amelynek címeként az is adhatnánk; Magyarország francia szemmel. E cikksorozat, amely még a bledi egyezmény előtt íródott, a kisantant és Magyarország megegyezését és egy „semleges blokk létrehozását” sugallja. „Párizsban számon tartanak minden ilyen kísérletet, Angliában rokonszenveznek vele, Genfben pedig hasznosnak tartják” — írja Mónus. Nem feledkezik meg a magyar külpolitika kulcskérdéséről, a revízióról sem. „Sajnos — írja — sokan Magyarország belpolitikai lépéseit — zsidótörvény, nyilasok támogatása — a náci befolyás erőteljes érvényesülésének fogják fel és Magyarország külpolitikai törekvéseit is azonosítják vele, Németország vazallusaként könyvelik el Magyarországot. Szerencsére jelentkezik józanabb felfogás is, amely értékeli az ország önállóságra, függetlenségre irányuló erőfeszítéseit. Köztük van Herriot, Léon Blum és más politikus, akik a nemzeti érzékenységet és adottságot sokkal jobban megértik, mint azelőtt. . . és az ellentétes érdekek kiegyenlítődését szeretnék szolgálni.”³² Léon Blum már megértette, hogy „a győzteseknek revideálni kell a békeszerződéseket”. Fontos, hogy Párizs és London is megértse, hogy a magyar ügy nem lehet Hitler nagyhatalmi aspirációinak eszköze, hanem európai ügyé kell válnia, és meg kell tenni az intézkedéseket a Duna-völgyében „hibásan és erőszakosan teremtetett állapotok kiiktatására”.³³

Buchinger Manó 1938 nyarán részt vett az egyik nagyon is érdekelt ország, a cseh szocialista párt 60 éves jubileumára rendezett kongresszusán. Buchinger a pártgyűlésen megjelent különböző országok szocialista vezetőit, természetesen a cseh szociáldemokratákat is igyekezett megnyerni a magyar kérdés támogatásának. Egyben biztosította a csehszlovák testvérpártot, hogy a külső fasiszta támadással szemben számíthat az MSzDP szolidaritására. Miközben a reakció figyelemre sem méltatta az MSzDP vezetőinek erőfeszítéseit, Buchinger-

³⁰ PI Archivum, 651. f. 4. csop. 1938. ápr. 28.

³¹ Lásd Népszava június, júliusi számain.

³² Népszava, 1938. jún. 10., 12.; 19.

³³ Népszava, 1938. júl. 3. „A magyar kérdés — európai kérdés”.

nek a cseh párttal együttérző megnyilatkozása dühös kirohanásokat és hecckampányt indított el a szélsőjobboldali, sőt a kormányajtóban is. Az MSzDP vezetői végül is a nemzetietlen politika vádjának elhárítására kénytelenek voltak revideálni Buchinger szavait.³⁴

Az Interparlamentáris Unió — augusztus végi — hágai ülésén, amely egybeesett Horthy és Imrédy németországi látogatásával, a szocialista pártok vezetői és a sajtó képviselői valósággal megrohamozták Buchingert, a magyar delegáció szociáldemokrata tagját, az iránt érdeklődve: vajon Magyarország végleg elkötelezte-e magát a náci Németországnak. Mind Buchinger itt adott válasza, mind Horthy látogatását értékelő Népszava vezércikk is tulajdonképpen a nyugati diplomatakhöz hasonlóan magának is felteszi a kérdést: mi is történt valójában. . . A válaszban több a reménykedés, az önmagukat megnyugtató bizakodás, a mentegődzés, mint a berlini útról alkotott tényleges meggyőződés, amikor Buchinger kijelentette: „A magyar hivatalos politikának számolnia kell azzal, hogy a 75 milliós Német Birodalom most már közvetlen szomszédunk. Természetes dolog, hogy ilyen hatalmas szomszédoddal nekünk jó barátságra kell törekednünk.” A látogatásnak tehát ez volt a fő célja. Mindjárt hozzátette azonban, hogy ezt megelőzte a bledi konferencia, amely a szomszédokkal kívánta rendezni a kapcsolatokat. Úgy tudjuk: Imrédy hasonlóra törekszik Angliával és Franciaországgal is, de ennek előfeltétele, hogy ők is megértsék és támogassák „az ország nemzeti törekvéseit”.³⁵ Mindehhez a Népszava mintegy mementóként hozzátette: „Bármennyire is ellenzéke vagyunk a magyar kormánynak, mégsem tudnánk, mégsem mernénk soha feltételezni felelős kormányférfiakról, hogy a magyar érdekek, a magyar jövőendő szolgálatát el tudnák választani Magyarország függetlenségének feltétel és mindenáron való megóvásától”.³⁶

Miközben az MSzDP vezetői azon fáradoztak, hogy a Nyugaton a magyar érdekeknek híveket és tomogatókat szerezzenek, akik egyben jobban megértik és méltányolják a magyar külpolitika nehézségeit, erősödő német orientációjának okait, mind a nemzetközi helyzetben, mind a magyar kül- és belpolitikában olyan változások történtek, amelyek halomra döntik az MSzDP erőfeszítéseit.

Nézzük először néhány mondatban a belpolitikát. Imrédy „megérezve az idők szavát”, Hitlernél tett látogatása után mintegy száznolcvan fokos fordulattal visszakívánta állítani az egész magyar belpolitikát azokra a vágányokra, amelyek éppen Darányi menesztéséhez vezettek. Imrédy 1938. szeptember 4-én, a kaposvári nagygyűlésen elmondott beszéde, amely „az adott rendszer egész struktúrájának átformálását” helyezte kilátásba,³⁷ majd az ezt követő személyi és egyéb intézkedések jelezték Imrédy belpolitikai pálfordulását, egy sajátosan magyar fasiszta diktatúra kialakításának tervét. A szudétánemet kérdésben ki-robbant és Münchennel zárult nemzetközi válság azonban hosszabb időre más irányba terelte az ország közvéleményének és benne az MSzDP figyelmét is.

Hitler szeptember 12-én Nürnbergben, a náci párt kongresszusán elmondott beszéde, majd Anglia gyors reagálása — szeptember 15-én Chamberlain angol miniszterelnök már Berchtesgadenben tárgyal a Führerrel — nyilvánvalóvá tette: a szudéta kérdés napirendre került és vele Csehszlovákia sorsa megpecsételődött.

³⁴ PI Archivum, 651. f. 6. csop. 1938. júl. 29., Népszava, 1938. júl. 26.

³⁵ Népszava, 1938. szept. 4.

³⁶ Népszava, 1938. aug. 30. „Berlin után”.

³⁷ Részletesebben lásd *Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Akadémiai Kiadó 1970. 58—64.

Így értékelte ezt a magyar kormány is, amely mindeddig óvakodott a cseh kérdésben Hitler politikáját támogatni. A nemzetközi diplomáciagépezet felgyorsulásával egyidőben az Imrédy-kormány is sorozatos intézkedéseket és diplomáciai lépéseket tett. Ezek célja: Magyarország területi igényei még a válság során, a német követelésekkel egyidőben a Berchtesgadenben elhatározott müncheni négyhatalmi értekezleten megoldásra kerüljenek. A magyar kormány látványos nyilatkozatai. Prágához címzett fenyegetései, Imrédy és Kánya váratlan németországi látogatása mellett,³⁸ megindult a magyar közvélemény feltűzése is. Szeptember 20-án Imrédy éles hangú beszédével egyidejűleg a Turul Bajtársi Szövetség fiataljai tüntettek az olasz, német, lengyel és angol követség előtt. Szeptember 21-én pedig a Hősök terén több tízezres tömeg hallgatta meg az ismét reaktivizálódó Zadravetz István — tábori püspök — uszító hangú beszédét és kiáltványát. Ezzel egyidejűleg és az ezt követő napokban a vidéki városokban³⁹ is hasonló gyűlésekre és tüntetésekre került sor.⁴⁰

Az MSZDP vezetősége, amely — mint az előzőekben részletesen láttuk — Trianon óta a területi revíziót tárgyalások, a békés megegyezés és az önrendelkezési jog elve szerinti megoldásban látta, az adott helyzetben a várakozást, a nyílt állásfoglalástól való tartózkodást választotta. Kezdetben a kormány és más politikai testületek, mint pl. a szlovákiai Egyesült Magyar Párt állásfoglalásainak ismertetésére szorítkozott. Szeptember 16-án a Népszava közölte a Magyarországon tartózkodó 3 angol munkáspárti képviselő nyilatkozatát, amely a nyugati szociáldemokrata pártok véleményét tükrözte a Berchtesgadenben elhatározott tervekkel kapcsolatban. A képviselők leszögezték: az Angol Munkáspárt, támaszkodva a közvélemény hangulatára, helyesli Chamberlain azon fáradozását, hogy „engedelmények árán is meg akarja menteni a békét”. Ehhez ugyan hozzátették, hogy „Chamberlain valósággal megszállottja... a békének”, és „sokszor nem meri vállalni a kockázatot”, a nyilatkozat lényege mégis az volt, hogy az angol tömegek, a Munkáspárt is csak akkor hajlandó a németekkel szemben határozott, a háborút is magában foglaló fellépésre, ha bebizonyosodott: „felelős tényezők minden lehetőséget kimerítettek a béke megmentésére”.⁴¹ Hasonló vélemények érkeztek, illetve láttak napvilágot Angliában és Franciaországban a munkáspárti, illetve szocialista párti vezetők részéről is. Az angol, francia, továbbá a skandináv országok szociáldemokratáinak pacifista, „megbékítési” politikája kétségtelen nemcsak az illető országok kormányai iránti lojalitásból táplálkozott, hanem abból is, hogy ezekben az országokban igen nagy tömegbázisa volt a háborúellenes politikának. Tehát, amikor arra hivatkoztak, hogy a tömegek nem akarnak háborút, hanem a békét akarják „mindenáron megvédeni”, igazat, de mégiscsak féligazságot mondtak. Az a körülmény, hogy a tömegek a „mindenáron való békét” óhajtották, részben a tömegek egészséges háborúellenes ösztöneiből, a túlságosan is közeli első világháború szörnyű pusztításaiból táplálkozott, másrészt abból az imperialista propaganda hatásából, amely a fasiszmus elleni bármely határozott fellépést, magát a kollektív biztonság megteremtését is a háború felidézésével kapcsolta össze. A nyugati sajtó Berchtesgadent és Münchent úgy állította be, mint

³⁸ Erre vonatkozóan részletesebben lásd *Ránki György*: Adalékok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején. Századok, 1959. 1—2. szám.

³⁹ Tüntetések voltak: Kiskunfélegyháza, Kecskemét, Debrecen, Békéscsaba, Mosonmagyaróvár, Pécs, Sopron, Salgótarján, Balassagyarmat, Makó, Nyíregyháza, Hódmezővásárhely, Gyöngyös, Szarvas, Kiskunhalas, Komárom, Nagykőrös, Csoma, Szentgotthárd stb.

⁴⁰ Népszava, 1938. szept. 22., 23., 24., 27.

⁴¹ Népszava, 1938. szept. 16.

a tartós béke pillérét, s elhallgatta annak ténylegesen várható következményeit. Csak így érthető meg, hogy miért volt oly nagy tömegbázisa Münchennek, ez ad magyarázatot arra is, hogy miért volt oly rövid életű e „tömegbázisra épült békepolitika”.

A Népszava szeptember 18-i — „Tartós béke” című — vezércikke volt az első önálló állásfoglalás. A cikk azt fejtegette, hogy a béke Európában csak akkor lehet tartós, ha nemcsak egy, ereje teljében levő nagyhatalom jogos követeléseit, hanem az összes megoldatlan problémákat — *tárgyalások és nem erőszak útján* — rendezik. A párt ezt követően propagandájában elsősorban arra szorítkozik, hogy meggyőzze a magyar és a nemzetközi közvéleményt, a magyar követelések megoldására hivatott szerveket, hogy a magyar területi problémák elválaszthatatlannak a szudéta kérdéstől. Ugyanakkor óvja is a magyar kormányt meggondolatlan lépésektől.⁴²

A szociáldemokrata pártvezetés „lagymatag” magatartása a párt ellen tüzezi a szélsőjobboldalt, közbelépésre készíti a kormányt, de belső ellentéteket szít a pártban, sőt a pártvezetésben is. A párt kezdeti — a reakció által semmitmondónak értékelt — állásfoglalása miatt a szélsőjobboldal árulással, a cseh szociáldemokraták érdekében vállalt szolidaritáshoz való ragaszkodással, a nemzetköziség ürügyén a nemzeti érdekek feladásával vádolja az MSzDP-t. A nyilasok az MSzDP elleni útszéli propagandájában mindjobban erősödik az antiszemitizmus, annak hangoztatása, hogy a zsidó többségű párt- és szakszervezeti vezetés a keresztény szervezett dolgozók háta mögött és akarata ellenére árulja el a munkások „igazi hazafiságát”. Szeptember végén már kormánykörökből is hallatszanak hasonló hangok. Mind több jel arra mutat, hogy a kormány mind elégedetlenebb az MSzDP magatartásával. Azt remélte ugyanis, hogy az MSzDP vezetői — mint korábban már annyiszor — most is a jól funkcionáló nyugati kapcsolatokat azonnal gyümölcösöztetni fogják a magyar érdekek szolgálatában. Ennek elmaradása miatt — több hitelt érdemlő forrás szerint — a kormány a párt elleni retorziót, még a felosztatást is latolgatta.⁴³

Szeptember végén a párton, sőt a pártvezetésen belüli ellentétek is hirtelen felszínre törtek. A párt vidéki titkárainak egy része, elsősorban a debreceni, pécsi helytelenítette, hogy a párt nem ad ki szimpátianyilatkozatot és nem szervez tüntetést.⁴⁴ E miatt egyesek — elsősorban a debreceniek — a pártvezetéstől független akciókba kezdtek. A párton belül a kommunistákkal szimpatizáló baloldallal, főként a kerületi párt- és szakszervezetekben és OIB-ben pedig azért támadt a pártvezetést, mert nem lép fel Csehszlovákia védelmében és teret enged nacionalista megnyilatkozásoknak. A pesterzsébeti munkásotthonban szeptember 21-én Buchinger tartott — a rendőrség megállapítása szerint — „antimilitarista, németellenes, csehbarát” hangvételű külpolitikai tájékoztatót. A gyűlésen a több, mint 100 résztvevő a pártvezetőségtől az antimilitarista, háborúellenes és a cseh demokráciát támogató politikát kért számon, egyben éltette a Szovjetuniót és a Csehszlovák Köztársaságot.⁴⁵ Hasonló tartalmú gyűlésekre került sor az OIB-ban, a ferencvárosi, a VI. kerületi pártszervezetben.

A pártvezetésen belül is megoszlottak a vélemények. Ez tükröződött a kerületi pártszervezeti megbeszéléseken is. Ott, ahol a kiküldött előadók valamilyen

⁴² Népszava, 1938. szept. 18., 20., 21., 24., 25.

⁴³ Erre vonatkozóan lásd: PI Archivum, 696. f. 24. őe.; 694. f. 10. d., 651. f. 1938-7-14 354.

⁴⁴ PI Archivum, 651. f. 6. cs.

⁴⁵ Uo. 1938. szept. 30.

formában Csehszlovákia mellett foglaltak állást, legtöbbször sor került cseh- és szovjetbarát megnyilatkozásokra. Említettük már Buchingert, de hasonlóan nyilatkozott Kéthly Anna, Kertész Miklós, Kristóf Anna is.⁴⁶

A kormány által számon kért „diplomáciai támogatás” gondolata nem volt idegen a pártvezetés egy részében. A pártvezetőség már Chamberlain berchtesgadeni útja után latolgatta, hogy valamilyen formában helyes volna a nyugati szocialista pártokhoz fordulni és segítségüket kérni a magyar ügy felkarolásában. A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy még München előtt Buchinger elkészített egy — rendkívül visszafogott hangú — memorandum-tervezetet. A tervezet kicsit tartva a memorandum várható nyugati hatásától, bevezetőjében azt hangsúlyozta, hogy a pártvezetőség csupán azután szánta el magát a dokumentum elkészítésére, amikor Berchtesgadent követően a cseh kormány is úgy nyilatkozott, hogy „hajlandó a területén lakó népek teljes önrendelkezési jogához hozzájárulni”. Magyarország és a magyar kormány követelése — ekkor még Imrédy is nyíltan csak önrendelkezést hangoztatott — „természetes”, ezért is kívánja az MSZDP a magyar igényekre ráterelni a figyelmet. Ezzel szeretné elősegíteni „az elutasíthatatlan, sürgős és égetővé vált probléma igazságos megoldását”, ami egyben „előmozdítaná a két szomszédos ország között a tartós béke biztosítását”.⁴⁷ Úgy tűnik azonban, hogy Peyer és vele a pártvezetőség többsége túlságosan mérsékelt hangúnak és sem a szélsőjobbaldalt, sem a kormányt ki nem elégítő megfogalmazásának tartotta a tervezetet. Buchinger viszont még ezt is túlzottnak, „erősnek” vélte. Ezekre az ellentétekre ugyan csak apróságok, de ilyen kérdésben nagyon is lényeges apróságok utalnak. Így pl. a tervezeten rajta van Peyer változtatása, amely a „jogos magyar igényt” erőteljesebb, durvább, erőszakosabb formában fogalmazta meg. Erre utal az is, hogy a szeptember 30-án, tehát München után, Peyer megjegyzései alapján véglegesített, majd később a II. Internacionálé pártjaihoz elküldött szöveg hátlapján ott találhatók — feltehetően Buchinger — megjegyzései is. Ezek ugyancsak a belső ellentétekre utalnak. E szerint Buchinger azon a véleményen volt, hogy a pártvezetés eddigi politikája, Mónus cikkei is „buzdítják” a magyar kormányt a csehszlovákellenes fellépésben. Nem értett egyet azzal a magyarázattal sem, hogy most itt „az alkalom” és ezt ki kell használni: „ez lehet Imrédyék érve” — írja —, de nem a szociáldemokratáké. Ugyancsak vitába szállt Propper Sándor a pártot a felosztástól féltő és az MSZDP „önvédelmet” hangoztató érveivel. A megjegyzés szerint most ennél többről, elsősorban „elvhűségről és becsületről van szó”. Az adott kérdésben Buchinger a párt részéről „semleges” továbbra is várakozó magatartást sürgetett.⁴⁸

1938. szeptember 29-én Münchenben a négy nagyhatalom megegyezése a párton belüli vitában új fejezetet nyitott. Münchent követően a pártvezetésben, a párttagságban is a vita két kérdésben folyt. Egyszerűbb, egysíkúbb, bár korántsem egyértelmű dialógus bontakozott ki München értékelésében, bonyolult és mind viharosabbá váltak viszont az ellentétek a Münchenben megoldatlan maradt magyar területi követelések kérdésében. Lássuk először München értékelését.

A pártvezetés többsége, mindenekelőtt Mónus Illés már Münchent megelőzően a nyugati szociáldemokratákhoz hasonlóan azon az állásponton volt, hogy a háborút mindenáron el kell hárítani. Bár tudták és ennek többször kifejezést is

⁴⁶ Uo. 1938. szept. 30., okt. 7., nov. 4.

⁴⁷ PI Archivum, 696. f. 24. óe.

⁴⁸ Uo.

adtak, hogy a nácioknak tett minden engedmény újabb követeléseket és újabb agressziót szül, ezért félték is a problémák ilyen megoldásától, mégis, amikor 1938 nyarán — mint ők mondták — Anglia „erőteljesebben fordult” az európai problémák felé, azt remélték, hogy részben a német igények bizonyos kielégítése, részben a nyugati hatalmak ereje gátat emel az agresszív törekvések elé. Ezért írta Mónus Berchtesgaden után: „A tartós békéért áldozatot kell hozni, de semmi áldozat nem sok a háború elhárításáért.”⁴⁹ Münchent ebben a kispolgári pacifista, a következményekkel nem számoló szellemben már úgy értékelte: „Elkerültük az új világháborút.”⁵⁰ A Népszava München utáni első vezércikke pedig így fogalmazott: „Az emberek a békét féltették és a béke meg van mentve.” A Népszava azonban nemcsak azért lelkesedett, mert a békét „megmentették”, hanem azért is, mert az európai hatalmi egyensúly helyreállításával, a világháború utáni igazságtalanságok kiküszöbölésének elindításával elkezdődött „egy egészen új európai korszak kialakulása”.⁵¹ E vezércikk még akkor született, amikor nem voltak ismeretesek azok a nyugat-európai megnyilatkozások, amelyek Münchent nem a béke megmentőjeként, hanem Nyugat-Európa megalázójaként és a német agresszióknak nyújtott segítségként értékelték.

München másnapján vált ismeretessé Roosevelt amerikai elnök üzenete, amely az adott kérdésben több határozottságot várt és a hitleri követelések visszautasítását sürgette. Rendkívül élesen ítélte el a megállapodást a Szovjetunió kormánya. Részéről München elutasítását a gyakorlatban az is bizonyította, hogy továbbra is fenntartotta a szovjet—csehszlovák szövetségből reá háruló kötelezettségeket. Keményen bírálta a megállapodást Chamberlain ellenfelei, Churchill és Eden angol politikusok. Egyre több hír érkezett a Népszava szerkesztőségébe arról is, hogy az Internacionáléban is megoszlanak a vélemények. Erről néhány héttel később személyesen győződhetett meg Buchinger Manó, Peyer Károly és Kertész Miklós, amikor nyugat-európai missziójuk során éppen e vitába csöppentek. A Francia Szocialista Párt többsége, élükön Léon Blummal, kénytelen visszavonulót fújni és már alig két héttel München után annak helyességét vitatni. A párt parlamenti frakciója — hangoztatta mintegy védekezve Léon Blum — támogatta ugyan Daladier kormányát, de ezt azért tette, mert az országban és a pártban is „erős az áramlat az abszolút pacifizmusért”, és ebben a helyzetben „a párt nem látszhatott annak a pártnak, amely a háborút akarja”.⁵² Zyromsky, a szocialista párt baloldalának vezetője egyértelműen elítélte Münchent és „Franciaország megaláztatását” látta benne. Hozzá hasonlóan fogalmaztak a balti államok szocialistái és a lengyel szociáldemokraták is. Véleményük szerint „München nemcsak Sedánja, de Waterlooja is a francia politikának”. Tiltakoztak az ellen is, hogy egyesek Jaurès pacifizmusára hivatkoztak München támogatásával kapcsolatban, holott Jaurès pacifizmusában benne volt a szabadságért vállalt háború hirdetése is, míg München a szabadság megtiprása volt. Az SzMI Végrehajtó Bizottságának ülésén résztvettek többsége már azt követelte az Angol Munkáspárttól, a francia szocialistáktól, hogy akadályozzák meg München folytatását, tegyenek meg mindent Chamberlain és politikája megbuktatására. Az

⁴⁹ Népszava, 1938. szept. 18.

⁵⁰ Szocializmus, 1938. szeptember—október.

⁵¹ Népszava, 1938. okt. 1. „A müncheni béke” Hasonló tartalmú cikk „Új Európa felé” — Népszava, 1938. okt. 9.

⁵² Lásd a Szocialista Munkásinternacionálé VB ülésének jegyzőkönyvét. PI Archivum, 696. f. 88. őe.

ülés végén már Léon Blum is azt vallotta: „Hitler ellen mindent meg kell tenni”. létre kellene hozni „a Párizs—London—Moszkva tengelyt”.⁵³

A Szocialista Munkásinternacionálé legfelső fórumain folyó vitákat a magyar szociáldemokrata vezetőknek sem lehetett figyelmen kívül hagyni. Kezdetben ugyan még bőven volt lehetőség ezek elhallgatására, hiszen a nyugati szocialista sajtóban is Münchent helyeslő véleményeket tettek közzé. A Népszava párizsi tudósítója pedig francia vezető jobboldali szocialistával — Lucien Laurat-val — Münchent egyértelműen pozitívan értékelő beszélgetést tett közzé.⁵⁴ Később azonban a szocialista pártokban és az MSZDP-ben is erősödő ellenvélemények miatt Mónus maga volt kénytelen álláspontját megvédeni és az ellenvéleményekkel vitába szállni. A Szocializmus november elején megjelent októberi számában Mónus lényegében megismételte azokat az érveit, amelyeket Münchenről a Népszava több vezércikkében kifejtett. Változatlanul az volt a véleménye, hogy „a két világháború közötti szünet... tartósan meghosszabbodott”. Úgy vélte, nem volt más választás a háború elkerülésére, mint München. Szerinte a nagyhatalmak nem voltak felkészülve a fasiszta Németország elleni háborúra, a népek mindenáron békét akartak. Ehhez még hozzáfűzi; a béke pedig csak úgy tartható fenn, ha az első világháború igazságtalanságait kiküszöbölik. Nem volt más kiút azért sem — írja —, mert a kollektív biztonság rendszere összeomlott. Kénytelen részletesen foglalkozni Oroszország szerepével is, hisz az MSZDP-ben igen nagy szimpátia kísérte a Szovjetunió Münchennel kapcsolatos álláspontját. Mónus meghamisítva a Szovjetunió Csehszlovákiát támogató döntését, azt hangoztatta, hogy „Oroszország,⁵⁵ mondhatnók, szívesen vette, hogy a müncheni megállapodásból kihagyták. Ezért nem kell viselnie a felelősséget és most joggal mondhatja, hogy a békét más módon, más eszközökkel is meg lehetett volna menteni.”⁵⁶ Csehszlovákiával kapcsolatban pedig — bizonyos nosztalgiával állapítja meg — saját „mohósága”, „étvágya” és ehhez 20 éven keresztül való ragaszkodás okozta saját veszét és magára maradását.

Mónus azonban — mint mindig — a felelősség elhárítása után a mélyebb indokokat, összefüggéseket keresve lényeges dolgokra is rátapint. Anglia és Franciaország részéről a háború elhárításában „döntő szerepet játszott a politikai és szociális következményektől való félelem” is — írja cikkében. A demokratikus hatalmaknál a háború vállalása a tömegek mozgósításával, aktív részvételével járt volna, és ha megnyerik a háborút — már pedig ebben nem kételkedett Mónus —, a demokratikus országok politikai, szociális életében is mindenképpen döntő változásokra került volna sor. Oroszország részvétele a háborúban pedig csak növelte volna ezeket az igényeket. „A háború mögött a szociális forradalom képe jelent meg... ezért — állapítja meg helyesen Mónus Illés — az adott esetben a háború szociális hatásaitól való félelem nagymértékben hatott Angliára és Franciaországra.” „Kisebbik veszélynek fogták föl a tengelyhatalmakkal való kiegyezést.” Találóan ehhez még hozzáteszi: „A fasizmus és antifasizmus az ő szemükben megváltozott és új értelmet nyert... már nem érdekelte őket, hogy más népek milyen államrendszerben élnek, a fasizmus legyőzését ráhagyták az érdekelt népekre.”

⁵³ Uo.

⁵⁴ Népszava, 1938. okt. 13.

⁵⁵ Szerinte a Szovjetunió kezét részben Japán, részben a belső problémák, a perek annyira megkötötték, hogy nincs abban a helyzetben, hogy beleszóljon az európai problémákba.

⁵⁶ Szocializmus, 1938 szeptember—október. Mónus Illés: „München után”.

A fenti elemzésből az is kitűnik, hogy Mónus, miközben változatlanul helyesli Münchennel kapcsolatban kifejtett: nem volt más út álláspontját és elutasítja azok véleményét, akik szerint „erélyes fellépés esetén Németország nem kísérelte volna meg a világháborút”, a München óta eltelt idő bizonytalanabbá, a nyugati hatalmak politikáját illetően aggodóbbá tette. Éppen a nagyhatalmak politikája készteti annak kimondására, hogy a „diktatúrák országokban” a munkásosztály és a fasiszmus által sújtott tömegek nem várhatnak külső segítségre, támaszra, hanem maguknak, egymással „szövetségre lépve” kell „felvenni a harcot a szabadságért”.⁵⁷

Az MSZDP-ben természetesen nem München és annak értékelése jelentette a fő problémát, bár az is kétségtelen, hogy München értékelése közvetlenül szerepet játszott a magyar területi igények szociáldemokrata megközelítésében. München a magyar követelésekre vonatkozóan — amint ismeretes — nem hozott végleges döntést. Az a körülmény azonban, hogy elvileg a nyugati hatalmak is hajlandók voltak a probléma megoldására,⁵⁸ lefékezte, illetve eloszlatta a szociáldemokrata párt vezetői körében a már fentebb említett ellentéteket, és minden — lényeges — fenntartás nélkül a revíziót követelők soraiba léptek.

A kezdeti óvatoskodás után október elején már úgy tűnt, be akarják hozni azt a lemaradást, amelyet a néhány hetes várakozás okozott. Be akarják bizonyítani, hogy a revízió kérdésében az MSZDP-t a kormánnyal és főként a szélsőjobboddallal szemben történelmi előjogok illetik meg. A Népszavában megjelent cikkek a csehszlovák—magyar tárgyalások azonnali megkezdését, az „adott körülmények között a lehető legtöbb eredmény elérését” sürgetik.⁵⁹ A pártvezetőség azonban változatlanul ellenez minden olyan akciót, amelyre a nyugati hatalmak hozzájárulása nélkül kerülne sor. A Népszava ennek szellemében cikkeiben elhatárolja magát a felelőtlen katonai akciók sürgetőitől, óv minden ilyen lépéstől, ugyanúgy a fasiszta Németország, esetleg Olaszország egyoldalú beavatkozásának igénybevételétől. Közben pedig élesen támadja Csehszlovákiát, amelynek „huzavonája” úgy mond: akadályozhatja az eredményes tárgyalások kimenetelét. Miközben a Népszava ontja nacionalista hangvételű cikkeit, a komáromi tárgyalások megkezdése után is néhány napnak kell elteltie ahhoz, hogy az MSZDP hivatalos állásfoglalása megszülessen. A pártvezetőség 1938. október 7-ére hívta össze az országos pártválasztmányt, amely hivatott volt — a belső vitákra is pontot téve — a hivatalos nyilatkozat elfogadására és a további teendők meghatározására. A választmányi ülést azonban több olyan váratlan esemény előzte meg, amely szokatlan volt a párt történetében és magát az országos értekezletet is befolyásolta.

Október 6-án a debreceni pártszervezet — Erdei István titkár javaslatára — a város polgárságának erősen nacionalista hangvételű, revíziót támogató és követelő gyűlésével egyidőben, a pártvezetőség tudta nélkül a Munkásotthonban ugyancsak gyűlést tartott. Ezen „a Felvidék magyarlakta területei azonnali visszacsatolása” érdekében határozatot fogadtatott el és azt másnap a debreceni

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ „A négy nagyhatalom kormányfői kijelentik — olvasható az egyezmény függelékében —; hogy a csehszlovákiai lengyel és magyar kisebbség problémái, ha az illetékes kormányok három hónapon belül szerződéssel nem rendezik azt, a jelenlevő négy nagyhatalom kormányfői újabb találkozásának tárgyát alkotják.” Lásd: *Ránki*: i. m. 138.

⁵⁹ Lásd a Népszava „A magyar—cseh kérdés”, „Huzavona nélkül”, „A magyar probléma” — október 2., 4., 5-i vezércikkeit.

lapok teljes terjedelemben közölték is.⁶⁰ Ez a választmányt megelőző lépés hallatlan visszatetszést szült a pártvezetőségben nem annyira hangja, követelése miatt, hisz ebben nem volt különbség — a választmány által elfogadásra várt — okmány és a debreceni határozat között, hanem az önálló, a vezetéstől független fellépés miatt. Az izgalmakat csak fokozta az a körülmény, hogy október 7-én reggel, a választmány összeülését megelőzően a vidéki titkárok külön értekezletet tartottak, amelyen — feltehetően — Erdei várható megtámadásának kivédésére, a debreceniek akciója mellett támogatólag foglaltak állást.⁶¹ Hasonló, a pártvezetőség álláspontjától eltérő állásfoglalásra került sor a Népszava szerkesztőségében is, amikor a Népszava a komáromi tárgyalásokra küldendő különtudósítójának személyéről döntöttek.

Az október 7-én megtartott választmányi ülés fő szónoka Peyer Károly volt. Az általa beterjesztett határozati javaslat a komáromi tárgyalások gyors lefolyását, a magyar revíziós igények kedvező megoldását, a belpolitikában pedig olyan demokratikus és szociális reformok megvalósítását szorgalmazta, amely „vonzóerőt gyakorol az országon kívül élő magyarságra is”. Peyer egyben pontosította a Népszava által a revízió kérdésében már megpendített, a kormány támogató széles nemzeti összefogás problematikáját is.

Itt mindenesetre meg kell említeni, hogy ez a gondolat nem a Népszavától, mégcsak nem is a pártvezetőségtől származik. Elsőként Imrédy lépett fel ilyen igénnyel, s ebben számos polgári liberális csoport is egyetértett és fő hangadója a Magyar Nemzet volt. Ennek volt bizonyos nyilasellenes éle is, hisz utóbbiak külön utakon járva, csupán az egyoldalú német segítséget követelve, akarták a revíziót megoldani. Peyer tehát beszédében leszögezte, a békés revízió, amelyért az MSZDP két évtizede harcol, „parancsolóan szükségessé teszi, hogy egyelőre tegyük félre azokat a kétségtelenül mély ellentéteket, amelyek itt egyes pártokat elválasztanak. *Ehelyett egyesítsük addig, amíg a megoldásra váró nagy feladatok meg nem oldódnak, minden erőnket arra, hogy a magyar nép jövője és boldogulása számára minél több eredményt tudjunk biztosítani a nagy európai elrendeződésnél.*”⁶² Peyer arra törekedett, hogy a revízió kérdésében saját és a vezetőség többségének erősen nacionalista, de nem szélsőséges álláspontját elfogadtatva, megakadályozza, hogy a választmány ülése az ellentétek színterévé váljék. Feltehetően ezért nem került az értekezlet elé a Szocialista Internacionálé pártjaihoz intézett, de még el nem küldött memorandum. Ugyancsak ez lehet a magyarázata annak is, hogy az MSZDP dokumentumai között megtalálható határozat-tervezet, valamint a Népszavában közölt, egy szavazat ellenében elfogadott határozat között lényeges különbség van.⁶³ Ebben — a belső viták,⁶⁴ véleményeltérések mellett — véleményem szerint már belejátszott az a körülmény is, hogy Imrédy külpolitikáját helyeslő, de a totalitás irányába forduló belpolitikáját elutasító politikai csoport-

⁶⁰ „Mélyen átérezve azt a történelmi pillanatot, amely a trianoni békeparancs sorvasztó nyomása alól a magyar népet felszabadítja, Debrecen város szociáldemokrata magyar dolgozói követelik: 1. A Felvidék magyarlakta területeinek azonnali visszacsatolását. 2. A szociáldemokrata párt által kezdetől fogva követelt önrendelkezés haladéktalan valóráváltását minden nyelvű nép számára.” PI Archivum, 651. f. 6. cs. 1938. okt. 21.

⁶¹ PI Archivum, 651. f. 2/1938-7-14 354.

⁶² Népszava, 1938. okt. 8.

⁶³ A tervezet csak a revízió kérdésével foglalkozott (PI Archivum, 696. f. 24. öe.), a határozat nagyobb része viszont Imrédy „parancsuralni” törekvéseivel szemben „az alkotmányos és demokratikus jogokhoz”, a szociális reformokhoz való ragaszkodást szögezte le. Népszava, 1938. okt. 8.

tok éppen a komáromi tárgyalás előtt hozták a kormányfő tudomására: a revízió nem jelenthet a kormánynak szabad kezét a belpolitikában. Ezt a felfogást támogatta a Független Kisgazdapárt október 5-én megtartott országos pártértekezlete is.⁶⁴

Peyer kompromisszumos törekvése azonban csak a határozat elfogadásában járt sikerrel. A választmány ülésén szokatlanul heves összeütközésekre került sor. A határozati javaslatban foglaltakat élesen bírálta, egyben a debreceniek álláspontját támogatta a pártnban, főként vidéki szervezeteiben mind nagyobb befolyást élvező Takács Ferenc országgyűlési képviselő. Követelte a határozati javaslat lerövidítését, a Felvidék visszacsatolásával kapcsolatos rész határozottabb és egyértelműbb megfogalmazását. Indítványozta, hogy a vezetőség eszközölje ki a kormánynál, hogy a megszálló csapatokkal egyidőben szociáldemokrata képviselők is a Felvidékre mehessenek, hogy az ottani szocialista szervezetekkel a kapcsolat azonnal létrejöhessen. Ehhez még hozzátette: „zsidók a jelöltek között nem lehetnek”, Takács erre a feladatra Erdei Istvánt és Malasits Gézát javasolta.

Takács felszólalása, különösen a pártvezetőség zsidó tagjaival szembeni megkülönböztetése általános vihart kavart. A pártnban a zsidó kérdés, az antiszemitizmus már hosszú idő óta belső feszültséget okozott. A zsidótörvény után mind nyilvánvalóbbá vált, hogy ez előbb-utóbb felszínre tör. Erről a pártvezetőséghez, és a párton belüli zsidókérdés megoldására még 1938 májusában Peyer vezetésével megalakult bizottsághoz már több jelzés is érkezett. Mégis az a heveség, amellyel ez 1938 őszén, főként a pártválasztmányon felszínre tört, a pártvezetőséget is meglepte. A választmány előtt néhány nappal — mint említettük — a Népszava szerkesztőségének egy csoportja, Bresztovszky Ede, főszerkesztő-helyettes vezetésével azzal fordult a pártvezetőséghez, hogy küldjön tudósítót a komáromi tárgyalásra, de azt kikötötték ők is, hogy a különtudósító zsidó nem lehet. Mónus, mint a lap főszerkesztője a javaslatot azzal utasította vissza, hogy anyagiak hiánya miatt ez nem lehetséges. Feltehető, sőt biztos, hogy Mónus elutasításában nem az anyagiak, hanem a személyi javaslat játszott döntő szerepet. Végül is a pártvezetőség kénytelen volt Bresztovszky javaslatát elfogadni és Nyigri Imrét küldte ki különtudósítónak.⁶⁵ Ez az epizód is alkalmas volt arra, hogy a választmányt megelőzően külön megbeszélést folytató vidéki titkárok kifejezésre juttassák azen felfogásukat, hogy a zsidó vezetők görcsös ragaszkodása pozícióikhoz az országosan kialakult antiszemita légkörben veszélyezteti a párt fennmaradását.⁶⁶

Takács Ferenc fellépése az országos értekezleten ennek a felfogásnak volt nyílt jelentkezése. Buchinger és más vezetők, felszólalók határozottan visszautasították Takács vádjait, mégis — legnagyobb meglepetésre — Peyer nem Takácsot, hanem Buchingert⁶⁷ utasította rendre. Az így kialakult feszült légkörben már egyáltalán nem volt véletlen, hogy a mgánalkalmazottak egyik képviselője — egyes források szerint Kertész Miklós — azt javasolta, hogy „a nem kívánatos

⁶⁴ Népszava, 1938. okt. 6.

⁶⁵ PI Archivum, 694. f. 10 d.

⁶⁶ PI Archivum, 651. f. 2/1938-7-14.354.

⁶⁷ Buchinger egyes források szerint Takács Ferenc szemébe mondta: „Maga még ma nem nyílas, de holnap az lesz!” PI Archivum, 651. f. 2/1938-7-14 354; Takács pedig: „Maga nem mehet a Felvidékre!”

zsidó vezetőségi tagok önként álljanak félre és magatartásukkal ne akasszák meg a párt fejlődését”.⁶⁸

A viharos választmányi ülésről a főváros szervezett dolgozói alig szereztek tudomást. A pártvezetők nem beszéltek róla, a Népszava a vitáról semmit sem tett közzé. Viszont annál több tájékoztatást kaptak róla a vidéki pártszervezetek a jelen volt titkárok útján.⁶⁹ A gyorsan változó kül- és belpolitikai események azonban átmenetileg a belső ellentétek nyílt kirobbanását későbbre tolták. Itt még úgy tűnt, hogy nem többről, mint néhány szélsőségesen nacionalista és antiszemita nézeteket valló vezető akciójáról van szó.⁷⁰

A komáromi tárgyalások elhúzódása, majd zsákutcába jutása miatt, továbbá a kormánynak az MSzDP-re gyakorolt nyomása, meg a pártnak attól való félelme következtében, hogy „békés megegyezés” nélkül, katonai vagy egyoldalú náci beavatkozás útján kerül sor a magyar igények kielégítésére, az MSzDP vezetősége végül is elszánta magát nyugati misszió vállalására. Október 15-én a Népszavában nyilvánosságra hozta a München óta titokban tartott, a Szocialista Munkásinternacionálé pártjaihoz intézett memorandumot.⁷¹ Október 16-án pedig arról adott hírt a Népszava, hogy szociáldemokrata vezetők: Buchinger Manó, Peyer Károly, Kertész Miklós Brüsszelbe, Londonba, Párizsba utaznak. Feladatuk: „a különböző országok munkáspártjainak vezetőivel személyesen keressenek érintkezést és megnyerjék támogatásukat a magyar ügy számára”.⁷² A Magyarországi Fogyasztási és Termelőszövetkezetek Egyesülete nevében Györki Imre és Malasits Géza főtitkár fordult hasonló kéréssel⁷³ a Szövetkezetek Titkári Hivatalához.

Mit tartalmazott a memorandum?

München — mint írják — nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is tette a magyar igények kielégítését. A döntés a magyar közvéleményben, a szocialista szervezetekben is „érthetően” „óriási érdeklődést” keltett. A megoldást, a gyakorlati megvalósítást illetően azonban problémák jelentkeznek. Éppen ezért az igazságos, békés és gyors rendezés érdekében mind a párt, mind a szakszervezetek képviselői szükségesnek tartják álláspontjukat Nyugattal megismertetni, befolyásukat latba vetni. A memorandum miközben történeti áttekintést nyújt arról, hogy 1919 óta az MSzDP milyen erőfeszítéseket tett a különböző nemzetközi fórumokon Trianon igazságtalanságának kiküszöbölésére, a területi igények jogosságát a reakciós erőkhez hasonló érvekkel igyekszik alátámasztani. A békekötés — olvasható az emlékiratban — döntő szerepet játszott abban, hogy a „munkásosztály életnivón aluli bérek mellett tengette életét”, hogy „a kapitalizmus olyan erőket tud a munkásosztály demokratikus és szociális törekvései ellen felvonultatni”, amelyek a Trianon teremtette „bajok forrásaiból táplálkoznak”. A békés

⁶⁸ PI Archivum, 651. f. 2/1938-7-14 354. A pécsi rendőrkapitányság Tolnai József titkárnak a választmányi ülésről a pártszervezetnek adott tájékoztatója alapján jelenti, hogy Peyer Károly is azon a véleményen volt, hogy a pártban „tisztulási folyamat indult meg és remélni lehet, hogy a zsidókat eltávolítják körükből”.

⁶⁹ Lásd Baloldali összesítő 1938 október végi jelentéseit.

⁷⁰ E kérdéssel részletesen foglalkozik Pintér István már említett tanulmánya. Szélsőjobb-oldali nacionalista csoport az MSzDP-ben 1938–1939 fordulóján.

⁷¹ Nem tudjuk pontosan, hogy a memorandumot előbb juttatták-e el az érdekelt pártokhoz, mint a delegáció útnak indult, vagy a vezetők vitték magukkal.

⁷² Népszava, 1938. okt. 16.

⁷³ Kérték a főtitkárt, hogy „hathatós befolyását a jogos magyar igények békés úton való kielégítésére használja fel és ilyen értelemben szíveskedjék az angol és nemzetközi szövetkezi közvéleményt tájékoztatni”. Népszava, 1938. okt. 22.

keretek közötti megoldás és a fegyveres konfliktus érdekében az MSzDP elvárja, hogy az internacionálé pártjai a következő kérdésekben támogatni fogják Magyarországot: 1. A Münchenben szabott 3 hónapos határidő lerövidítése. A gyors elintézés mind magyar, mind csehszlovák szempontból „előnyös”. 2. A megegyezés békés feltételeinek támogatása, mert csak így válhat „a rendezés a két ország közötti jószomszédi viszony megteremtésének alapjává”. 3. A rendezés általános európai érdekeket is képvisel, mert elősegíti „a dunai népek békés együttélését és a jövő gazdasági boldogulását”, egyben „a megbékélt Magyarország számára lehetővé válnék, hogy a maga függetlenségét minden esetleges expanziós törekvésekkel szemben biztosítsa. Ilyen független Magyarország Európa dél-keletjén a tartós béke egyik erős tényezője lenne.”⁷⁴ Így kerültek a memorandumban — az MSzDP általános politikájához hasonlóan — a területi revízió keretében kimondottan nacionalista, a magyar reakció politikáját előmozdító érvek „összhangba” a valóban egyetemes és nemzeti érdekeket szolgáló elvekkel.

Október közepén útnak is indult az MSzDP küldöttsége.⁷⁵ Jelenlegi ismereteink alapján alig tudunk valamit arról, hogy Buchingerék missziója valójában jelentett-e konkrét hozzájárulást a magyar területi igények kielégítéséhez. Nem tudjuk, hogy az angol, francia vagy más szocialista párt vezetői egyáltalán felemelték-e szavukat Peyerék missziója érdekében. Valószínű nem. Imrédynek feltehetően nem is ez volt a célja, amikor sürgette, követelte és támogatta az utat. Inkább minden lehetőség igénybevétele ahhoz, hogy a magyar ügy nemzetközi érdeklődést és bizonyos támogatást váltson ki, hogy mindenekelőtt Csehszlovákiára, a négy hatalomra, ezen belül is a német és olasz kormányra is bizonyos nyomást gyakoroljon. Ezen túl kétségtelen Imrédy ezzel azt is bizonyítani akarta,

⁷⁴ Lásd: PI Archivum, 696. f. 24. őe. és Népszava, 1938. okt. 15. A következőkben a magyar igények követelésére felhozott indokokat teljes terjedelemben közöljük:

„1. Tekintve, hogy a szudéta és lengyel területeken a szabályozás végrehajtása már befejezésre is nyert, túl hosszú az a három hónapi határidő, amelyet Münchenben a magyar kérdés szabályozására megszabtak. A magyar kérdés megoldása is sürgős és halogatása ugyanolyan veszedelmekkel járna, mint a többi problémáé. A gyors elintézés előnyösebb volna nemcsak csehszlovák és magyar szempontból, de európai szempontból is.

2. Hangsúlyozottan kiemeljük a külföldi testvérpártok előtt, hogy mi, magyar szociáldemokraták rendkívül nagy súlyt helyezünk arra, hogy Magyarország és Csehszlovákia között a megegyezés létrejöttön, hogy békés úton történjék és hogy ez a rendezés a két ország közötti jószomszédi viszony megteremtésének alapja lehessen.

3. Ezen túlmenően még egy általános európai szempontra is rá akarunk mutatni. Most, amikor az illetékes hatalmak arra törekszenek, hogy a kiélesedett európai válságban kívánatos és kielégítő újjárendezés keretében az úgynevezett dunai népek békés együttélésének és jövő gazdasági boldogulásának problémáival is foglalkozzanak, nem zárkozzatunk el Magyarország csehszlovákiai követelése elől annál kevésbé, minthogy Magyarország Csehszlovákiától csak a magyarlakta területeket és az önrendelkezési jog érvényesülését igényli. — Az igazságos igényeiben kielégített és megbékélt Magyarország számára lehetővé válnék, hogy a maga függetlenségét minden esetleges expanziós törekvéssel szemben biztosítsa. Ilyen független Magyarország Európa dél-keletjén a tartós béke egyik erős tényezője lenne. — Ezeket tartottuk szem előtt, amikor arra határoztuk el magunkat, hogy felfogásunkról a külföldi munkáspártokat tájékoztatjuk. Ismételtén hangoztatjuk, hogy a legfőbb szempont, amely a magyar munkásosztályt vezeti: az európai béke megvédelmzése, megőrzése és a tartós béke megalapozása. — Bizton reméljük, hogy testvérpártjaink, ha állásfoglalásunkat mérlegelik, azt helyesnek és méltányosnak ismerik el és a maguk részéről is minden erővel arra törekszenek, hogy azokon a tanácskozásokon, amelyeket az európai hatalmak képviselői ezekről a kérdésekről folytatnak, ez az itt ismertetett felfogás az ő támogatásukkal gyakorlatilag is érvényre juthasson!”

⁷⁵ A Magyar Nemzet hosszú cikkben méltatta az MSzDP lépését, kifejtve, hogy „a szociáldemokrácia is megtalálta az utat a nemzeti gondolathoz” és felhasználja nemzetközi kapcsolatait a magyar ügy érdekében. Magyar Nemzet, 1938. okt. 19.

hogya a magyar követelések mögött ott áll az egész nemzet. Ezt az MSzDP missziójával részben elérte, többet ettől nem is várt. A pártvezetés azon reménye azonban, hogy sikerül kiharcolni Franciaország és Anglia a szudéta kérdés megoldásához hasonló közvetlen részvételét a magyar ügy elintézésében, ezáltal csökkenne az ország és természetesen az MSzDP történelmi felelőssége, nem növekednék a német—olasz befolyás a külpolitikában, a szélsőjobboldal előretörése a belpolitikában, nem vált be.

Nem ismerjük ugyan a küldetés konkrét eredményeit, annál gazdagabb dokumentációval rendelkezünk e lépésnek a hazai és a nemzetközi munkásmozgalmra gyakorolt hatásáról. Október második felében a párt orgánumait és gyűléseit is mindjobban hatalmába kerítette a féktelen nacionalizmus. A pártvezetőség lépéseivel eddig elégedetlen debreceni pártszervezet a memorandum ismertté válásakor azonnal táviratban üdvözölte a párt titkárát és szorgalmazta, hogy azt toldják meg az Internacionálénál személyes közbenjárással. Őhajuk másnap már teljesült. A Nagy Magyar Alföld, a Takács Ferenc szerkesztette orosházi pártszervezet lapja október 18-án pedig már nemcsak a Felvidéket, hanem a Rutén-földet is követeli és közös magyar—lengyel határt sürget. Néhány nappal később ez a lap átveszi a kormány reakciós jelszavát „Magyar a magyarért» ez a jelszó legyen állandó és általános” — írja az orosházi lap.⁷⁶

Az MSzDP politikájában ez a gyorsan beállott változás még a szélsőjobboldalt is meglepte és hirtelen nem tudott jobbat, mint elfeledással vádolni a szociáldemokratákat. Persze nem riadtak vissza nacionalista tendenciájú provokációtól sem. Az MSzDP-ben éppúgy, mint a reakciós sajtókörökben nagy botrányt váltott ki e napokban a Prohászka-munkaközösség által az újpesti Munkásotthonnak felajánlott nemzetiszínű zászló. Az ajánlat megtétele után az újpestiek azonnal a pártvezetőséghez fordultak és tanácsot kértek: mit tegyenek? Az ellenforradalom történetében még nem fordult elő, hogy egy jobboldali szervezet zászlót ajánlott volna fel a pártnak, vagy valamelyik szervezetének. Az ajándékozó hovatartozása mellett problémát okozott a zászló is. Eddig ugyanis a párt csak a munkásosztály zászlóját ismerte el és nem, vagy alig használta a nemzeti zászlót. (Ebben a nemzetközi munkásmozgalom mindkét irányzata, a kommunista és a szocialista is azonos felfogást vallott. Éppen a fasizmus támadása, a nemzetietlenség vádja elleni harc értette meg mindkét irányzattal, hogy ezt a nem lényegi, inkább formai hibát ki kell küszöbölni.) A pártvezetőség úgy döntött — ebben nem annyira a helyes elv, mint a provokációtól való félelem, részben pedig a nacionalista hangulat vezette —, hogy a zászlót el kell fogadni. Erre sor is került. A szélsőjobboldal támadása természetesen ennek ellenére sem maradt el.⁷⁷ Feltehető, hogy ez adta később a debreceni pártszervezetnek azt az ötletet, hogy ő is nemzetiszínű zászlót ajándékozzon a „visszatért” Felvidéknek.

A zászló ajándékozáshoz hasonló kísérlet történt a katolikus ifjúság október 22-én megtartott revíziós nagygyűlésén is. Itt nyilvánosan felszólították az OIB-t, hogy csatlakozzék a „Magyarország... igazáért küzdő katolikus munkássághoz”. Szemben a pártvezetőség a nemzetiszínű zászlóval kapcsolatos bizonytalan állásfoglalásával, az OIB helyesen reagált a felszólításra. Kifejtette, hogy csak olyan összefogás részese lehet, amely a nemzetiségek önrendelkezését egybekapcsolja az ország függetlenségéért és a dolgozó nép minden rétegének érdekeiért folyó harccal. Ha a katolikus ifjúság a harchoz keres fegyvertársat, megtalál.

⁷⁶ Lásd a Nagy Magyar Alföld október, novemberi számait.

⁷⁷ Népszava, 1938. okt. 29.

hatja azt a szociáldemokrata ifjúságban, de az együttműködés keresés nem lehet provokáció, nem irányulhat a szocialista szervezetek ellen.⁷⁸

A szervezett dolgozók kisebb, a nacionalizmus hatása alá kevésbé került, a KMP által befolyásolt része ezekben a hetekben is megpróbált fellépni a pártot elárasztó nacionalizmussal szemben. Voltak, akik azt kifogásolták, hogy a párt nem mutatja meg: a Csehszlovák Köztársaság szétfűzése az adott helyzetben a fasiszmus dél-kelet-európai terjeszkedése előtt nyitja meg az utat, ami egyben Magyarország függetlenségét is fenyegeti. Voltak olyanok is, akik megértették a párt nehéz helyzetét, és nem azt kifogásolták, hogy a párt kiáll a revízió mellett, hanem a pártvezetés azon taktikáját helytelenítették, amely a pártot úgy próbálja felszínen tartani, hogy nacionalizmusban megkísérli a kormányt és a szélsőjobbaldalt is túllícitálni.⁷⁹ Az MSZDP nacionalista propagandája elleni tiltakozást az is jelzi, hogy a Népszava előfizetők száma 2000-rel csökkent. Ez a szám pedig elsősorban a törzsgárdát jelentette. „Öt év óta ez nem volt, *most daczból volt*” — fűzi az eredményhez hozzá Buchinger.⁸⁰

Sajnos a balról jövő kritikát megzavarta a KMP politikáját éppúgy, mint az MSZDP-ét elutasító ezekben az években a munkásság körében mind nagyobb befolyásra szert tett Demény-frakció váratlan bekapcsolódása a vitába. Nagy mennyiségben terjesztett röpirataiban ultraradikális követeléseivel lépett fel. Osztályárulással vádolta az MSZDP-t és a párt széttobbantására szólította fel a munkásságot. Ez mindenképpen megzavarta a párttagságot. Segítette azokat, akik a párt nehéz helyzetében a kilépést latolgatták, vagy ki is léptek. A pártvezetőségnek pedig alkalmat adott arra — bár utóbbi nyíltan csak Demény csoportját támadta⁸¹ —, hogy a kommunistákat és a velük fellépő baloldalt is az MSZDP robbantásával vádolja.

Peyerék nacionalista fellépése a Szocialista Munkásinternacionálé vezetőinek egy részében is nem várt visszautasításra talált. A reagálást Buchinger Manó szükségzavú feljegyzéséből ismerjük. E szerint a Brüsszelben együtt ülő VB tagjai közül többen kemény szavakkal ítélték el az MSZDP memorandumát és a párt egész magatartását. Tömondatokban néhány megjegyzést ebből: Adler főtitkár: „Nincsenek más gondjaitok? Feleltem — párt, de félek nem soká” — tette hozzá Buchinger. Léon Blum: „Érthető elhajlás.” Vanderwelde, az SzMI elnöke: „Versailles és Trianon rossz, de most nem önrendelkezési jog érvényesül, hanem fasiszta erőszak.” Míg mások: „Hát Erdély nem kéne.” „Ilyen dokumentum még nem volt. Folytatni jöttetek Münchent.” Buchinger e — számára rendkívül kínos — fogadtatás után leírja, hogy az MSZDP helyzetét megvilágító beszéde után ugyan elismerték az MSZDP nehéz helyzetét, de segítséget nem ígértek. Kijelentették: „nem tekintik a Szocialista Internacionálé hivatásának, hogy a magyar nemzeti nacionalista érdekekért kiálljon”. Buchinger, aki kezdettől óvta a pártot a nacionalista elhajlástól, most kénytelen volt belátni, hogy nemcsak hibáztak, hanem magukra is maradtak. A hibát azonban nem annyira a memorandumban és küldetésükben, mint formai okokban látja: „Hibánk volt — írja — túlságos exponálás és elhíresztelés, hogy utazunk.”⁸² Peyer londoni, Kertész párizsi útjá-

⁷⁸ Népszava, 1938. okt. 25.

⁷⁹ PI Archivum, 651. f. 6. cs. 1938. okt. 21., nov. 4. és 11.

⁸⁰ PI Archivum, 696, f. 32. 6e.

⁸¹ Népszava, 1938. nov. 27. „Az aszan provokatőr”.

⁸² PI Archivum, 696. f. 32. 6e. Érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy az SzMI vezetői, miközben joggal visszautasították a magyar követeléseket, nehéz helyzetében az MSZDP-t magára is hagyták. Mind ez ideig nem áll rendelkezésünkre olyan dokumentum, amely azt bizonyítaná,

ról nem rendelkezünk semmilyen konkrét ismeretanyaggal, de talán Buchinger egy mondatos megjegyzése ebben is eligazít: „Angolok kétszínűek, mint az elnyomó, franciák kétségbeesettek — tele rossz sejtéssel.”⁸³ Ezek után igazán meglepő, hogy Peyer november elején a pártvezetőség és a parlamenti frakció közös ülésén küldetésük eredményes voltáról számolt be, amelyet a pártvezetőség „örömmel és köszönettel vett tudomásul”.⁸⁴

Peyerék küldetésének és a kormány komáromi tárgyalásának kudarca után a pártvezetőség előtt is nyilvánvalóvá vált, hogy amitől félték, bekövetkezik. Kénytelenek belátni, hogy az adott történelmi körülmények között a magyar revízió mindinkább a német agresszió eszköze lesz. Ők ugyan lehetőségeikhez képest mindent elkövettek, hogy csökkentsék Hitler szerepét a területi vita rendezésében, előmozdítsák a békés megegyezést, de ez nem sikerült. Utolsó erőfeszítésként a Népszava október végén ismét visszatér a követelt területeken a népszavazás szeptemberben felvetett gondolatához, amikor azonban mind nyilvánvalóbbá lesz, hogy Anglia és Franciaország nem emel kifogást a német—olasz döntőbíráskodás ellen,⁸⁵ elfogadják ezt a megoldást ők is, a felelősséget áthárítva a csehszlovák félre, amely a tárgyalást „zsákutcába” juttatta.

A magyar követelések bizonyos kielégítésére november 2-án a német és olasz külügyminiszterek döntése alapján került sor. Az úgynevezett első bécsi döntés során Magyarországhoz csatolták a Felvidék jelentős részét.

A döntés ismertté válása után nacionalista örömmámorban úszott az ország, és ebből az MSzDP sem akart kimaradni. November 3-i vezércikk „az igazság győzelmeiként” ünnepli a döntést. „Ritka történelmi pillanat, amikor egy nemzet teljesen feloldódik egyetlen érzelemben” — olvasható a Népszava ugyanazon cikkében. A pártvezetőség és parlamenti frakció közös ülése november 5-én köszönti a „hazatérő felvidéki magyarságot”. A bécsi döntésről kiadott nyilatkozat pedig „történelmi jelentőségűnek” nevezi a történeteket és „egynek érzi magát az ország örvendező közvéleményével”. Külön kiemeli a megoldás „békés” jellegét, amely megnyitja más országok felé is „Magyarország jogos igényeinek elismerését”, egyben megalapozza a szomszéd népekkel való tartós békét és barátságot.⁸⁶ A pártvezetőség tehát — amikor még meg sem kezdődött a területek átadása — az ország reakciós erőihez hasonlóan, már újabb területek iránti igényt juttatja kifejezésre.

A pártvezetőség nem akar kimaradni az ünneplésből sem. A Népszava nacionalista beállítottságú tudósítója, Nyigri Imre ontja cikkeit a „visszatérők” örömeiről. November 5-én „nemes gesztusként” a Népszava szerkesztőség határozatot hoz, amelynek értelmében vándorkönyvtárat ajándékozik a csallóközi falvaknak. November 4-én a debreceni pártszervezet a „visszatérőkkel való szolidaritás jegyében” utcai tüntetést szervez, és elhatározza, hogy a visszatérteknek

hogy az adott helyzetben a magyar szociáldemokratáknak a teendőket illetően tanácsot, segítséget adtak volna. Az SZMI a magyar pártot éppúgy sorsára hagyta, mint a csehszlovákiai szociáldemokratákat.

⁸³ Uo. 1938 végén az internacionálé titkársága a világhelyzetről kiadott állásfoglalásában újra elmarasztalja az MSzDP-t a területi kérdésben elfoglalt álláspontjáért. PI Archivum, 696. f. 79. öe. II.

⁸⁴ Népszava, 1938. nov. 6.

⁸⁵ Feltehető, hogy már a bécsi döntés előtt ismerték az angolok álláspontját. A pártvezetőséget mégis az angol külügyi államtitkár nyilatkozata nyugtatta meg véglegesen, aki kormánya nevében nyilvánosan üdvözölte a bécsi döntést. Népszava, 1938. nov. 18.

⁸⁶ Népszava, 1938. nov. 6.

nemzetiszínű zászlót küld. Példájukat azután más szociáldemokrata szervezetek is követik.⁸⁷ A megyei, városi ünnepi közgyűléseken, ahol az MSZDP-nek képviselete van, a párt delegáltjai mindenütt nyilatkozatban méltatják a nagy történelmi eseményt. A Szakszervezeti Tanács, magyarságát bizonyítva elsőként csatlakozik a miniszterelnök-asszony „Magyar a magyarért” felhívásához. Az akció keretében a párt- és szakszervezetekben gyűjtést szerveznek a visszatérők megsegítésére, és ezt megtoldva a Szakszervezeti Tanács pedig „egyösszegben” 9000 pengőt ajánlott fel.⁸⁸ November 11-én a Kassára bevonuló kormányzót ünneplők között a város főterén a meghívottak között ott szorongnak Peyerral az élen a párt vezetői is.⁸⁹ November 12-én pedig Peyer a parlamentben üdvözlí a bécsi döntést, kiemelve ebben Horthy kormányzó „fáradhatatlan, bölcs és előrelátó munkáját”.⁹⁰ Beszédében nem mulasztotta el e vonatkozásban az MSZDP két évtizedes érdemeit méltatni. Az öröm, az elismerés mellett azonban Peyer nem mulasztotta el a párt elégedetlenségét is kifejezni a bécsi tárgyaláson tanúsított német magatartás miatt. „Általában azt kell tapasztalni — állapította meg —, hogy a bécsi tárgyalások folyamán teljesen érthetetlenül a legtöbb esetben Magyarország ellen történt a döntés.”⁹¹ Nem elszólás, nem véletlen Peyer ezen állásfoglalása. Erre az időre ugyanis a pártvezetőség, de a párttagság egy részében is az országos hangulat nyomán megérlelődött az a felfogás, hogy a néprajzi határokkal szemben a történelmi határokat kell követelni. De más tényező is szerepet játszott ebben. A bécsi döntést a németek és a szélsőjobb saját sikereként elkönnyvelni akaró és ezzel befolyását erősen megnövelt totalításra törő erők ellensúlyozására — Bethlen és híveihez hasonlóan — a pártvezetőség éppen a németek szűkmarkúságát és a döntésben az olaszok jóindulatát hangsúlyozta. Ezen túl a pártvezetésben voltak olyanok is, köztük Mónus, főképp pedig Peyer, akik azt vallották, hogy a németek ellensúlyozására erősíteni kell az olasz kapcsolatokat. Peyer úgy vélte, hogy Mussolini nem fenyegeti az ország függetlenségét, nem avatkozik oly mértékben be az ország belpolitikájába sem, mint Hitler; „Mussolini nem terjeszti a fasizmust” — hangoztatta.⁹²

Amikor az MSZDP vezetőségét elmarasztaljuk a bécsi döntés nyomán tanúsított magatartásáért, nem azért mondunk felette ítéletet, mert tudomásul vette a történeteket. Kétségtelen, ha az adott nemzetközi és belpolitikai helyzetben szembefordult volna a bécsi döntéssel, ez a pártra — sorsát, jövőjét illetően — kiszámíthatatlan következményekkel járt volna. A kényszerhelyzet, az adott poli-

⁸⁷ PI Archivum, 651. f. 6. cs. 1938. nov. 11.

⁸⁸ Népszava, 1938. nov. 18. Imrédy Béláné a Szaktanácshoz intézett levelében megköszönte „a nagy lelkű adományt”. Népszava, 1938. nov. 20.

⁸⁹ Ott volt Peyer Károly, Takács Ferenc, Esztergályos János, Reisinger Ferenc, Györki Imre, Kertész Miklós, Propper Sándor, Büchler József, Szepessy Albert és Bechtler Péter. Népszava, 1938. nov. 12.

⁹⁰ A pártvezetésben egyesek felvetették, hogy helyes volna, ha a szociáldemokrata delegáció keresné fel a kormányzót és kifejezné a szervezett dolgozók hűségét. A vezetők többsége azonban ezt elutasította. Ennek pótlását szolgálta részben Peyer parlamenti hűségnyilatkozata, részben Borovszky Géának, kassai szociáldemokrata pártszervezet vezetőjének, a csehszlovák nemzetgyűlés volt tagjának a Népszavában közzétett „el nem mondott üdvözlő beszéde”. Ebben „a viszsza-csatolt Felvidék magyar szociáldemokrata munkássága” nevében üdvözölte a kormányzót és bizonygatta a „visszatértek” nemzethűségét. A kormányzó egy hónappal később a kassai főispán útján köszönte meg „a munkásság hazafias lelkesedésének és nemzethűségének kifejezésre juttatását”. Népszava, 1938. nov. 15. és 1939. jan. 22.

⁹¹ Képviselőházi Napló. 1935-re hirdetett nemzetgyűlés jegyzőkönyve. I. c. 268.

⁹² PI Archivum, 696. f. 32. őe.

तिकai és hangulati környezet, ha *magyarázza* is a párt állásfoglalását, *nem menti fel azonban az alól*, hogy a *pártvezetés és a párttagság többsége nemcsak kényszer hatására, nem csupán taktikából, hanem tudatilag is azonosult a bécsi döntéssel*. Jórészt feladta e kérdésben vallott korábbi elveit, és ezzel *komoly politikai engedményeket tett a reakciónak*.

Különösen súlyos mulasztások terhelik az MSzDP vezetőit azért, hogy nem mutattak rá a Hitler kezéből kapott területi átcsatolás várhatóan súlyos politikai következményeire. Ezzel, valamint a munkássajtóban és egyéb megnyilatkozásokon teret engedve a nacionalista áramlatnak, hozzájárul ahhoz, hogy a nacionalista, sovinszta közhangulat által erősen megfertőzött dolgozó tömegek, részben a szervezett dolgozók is örömmel, fenntartás nélkül üdvözljék a bécsi döntést. Érdemes e kérdésben felidézni a KMP bécsi döntéssel kapcsolatos álláspontját. Igaz ugyan, hogy a két párt helyzete, álláspontjának következményei nem azonosak. Úgy véljük azonban, hogy az adott esetben az MSzDP sem volt akadályozva abban, hogy a revízió kérdését elvileg közelítse. „Revízió igen, ha ennek módja és eredménye a Duna-medence népeinek és országainak a megbékélését és ezen keresztül a háborús veszély európai méretű csökkenését jelenti — írta e napokban Révai József. Ma ellenben a magyar imperialista revízió, a német imperialista terjeszkedés függvényeként, a müncheni gátszakadás folyamányaként, — csak még jobban kimélyíti a Duna-medence államai közötti ellentétet, az imperialista hatalmak versengését ezen a területen és csak még közelebb hozza azt a veszélyt hogy a Duna-medence és Balkán népeit . . . fel fogják hajtani egy Szovjetunió ellen indítandó háborúban” — állapította meg Révai látnoki előrelátással.⁹³

Éppen ebben az időszakban mutatkozott meg legjobban, hogy a jobboldali szociáldemokratáknak a rendszernek tett újabb és újabb engedményei, az az opportunistá felfogás, hogy engedményekkel meg lehet menteni, felszínen lehet tartani a szociáldemokrata pártot, oly mértékben megfertőzte a szociáldemokrata, vagy az általa befolyásolt tömegek tudatát, hogy ebben a kritikus időszakban többségük minden ellenkezés nélkül tudomásul vette a történeteket. Ez egyben elválaszthatatlan attól a későbbi folyamattól és annak megértésétől, miért táplált a szociáldemokrata munkásság mind a további területi, mind a háború kérdésében oly nagy fokú illúziókat a Horthy-rendszerrel szemben. Végül is ez a politika nemcsak leszerelte, kispolgári, nacionalista befolyás alá juttatta a szervezett munkásság egy részét, hanem a gyengeség jeleként újabb és újabb támadásra ösztönözte a munkásmozgalom ellenfeleit. Így történt a bécsi döntést követően is.

A szociáldemokrata párt vezetőinek és a párt- és szakszervezetek egy részének nacionalista, a bécsi döntést helyeslő megnyilatkozásait váratlan esemény zavarta meg. November 12-én (szombaton) a késő esti órákban, amikor a munkásotthonokból már mindenki eltávozott, a Nemzeti Front nyilas csoportjai megtámadták a kispesti, rákospalotai, óbudai, lágymányosi és pestszenterzsébeti munkásotthonokat és a Magántisztviselők Szövetségének székházát. A kisebb-nagyobb, főleg fiatal suhancokból álló csoportok beverték az ablakokat, betörték az ajtókat, összezuhták a berendezéseket és mindenütt nagy tömegű röpiratot hagytak a helyszínen.⁹⁴ Terveikben szerepelt a rákosszentmihályi, a vizivárosi, a hegyvidéki és a ferencvárosi pártszervezet megtámadása is, de vagy eltévesztették a pártotthonok pontos helyét és így magáncsaládok otthonába törtek be, vagy még munkások tartózkodtak a helységben, s így a támadást megakadályozták.

⁹³ (Franciaországban megjelenő) Szabad Szó, 1938. nov. 19.

⁹⁴ Népszava, 1938. nov. 13.

lyozták.⁹⁵ A támadásra a nyilasoknak a bécsi döntést követően megnőtt befolyásuk, a Népszava és Új Magyarország között kibontakozott rendkívül éles vita adott közvetlen okot, közvetetten pedig — minden valószínűség szerint — a kormánypárton belül kirobbant ellentétek,⁹⁶ továbbá a november elején Németországban történt újabb antiszemita hecckampány keretében a nyilasokéhoz hasonló rombolásokra adtak okot.⁹⁷

A nyilas vandalizmus a főváros haladó szellemű közvéleményében, főként pedig a szervezett dolgozók körében nagy felháborodást váltott ki. A szervezett dolgozók, amint tudomást szereztek a támadásról — szombaton éjjel, vasárnap kora hajnaltól — tömegesen keresték fel a szociáldemokrata párt szervezeteit, vezetőit, a Népszava szerkesztőségét, hogy kifejezzék felháborodásukat, tiltakozásukat, követeljék a bűnösök felelősségre vonását, egyben jelezzék szolidaritásukat a provokáció áldozatává vált munkásotthonokkal. Ez a megmozdulás meglepte a pártvezetőséget. Miközben örült a nagyarányú, szervezetei melletti kiállásnak, attól is tartott, hogy a munkások spontán megmozdulása tüntetésbe csaphat át és ez újabb provokációkat szülhet. Ezért „feltétlen nyugalomra és higgadtságra” szólította fel a munkásokat.

November 13-án délelőtt összeült a pártvezetőség és a párt parlamenti frakciója. Az együttes ülés „a legnagyobb felháborodással” ítélte el a Nemzeti Front rombolását. Elhatározta, hogy „megbízottai haladéktalanul eljárnak illetékes helyen, hogy megfelelő intézkedéseket követeljenek”. Úgy döntött, hogy „a munkásvagyont és a munkásintézményeket a szervezett munkásság védelme alá helyezi”, egyben figyelmeztette és óvta a munkásságot meggondolatlan lépésektől.⁹⁸

November 13-án, a pártvezetőség ülésével egyidőben továbbra is egymást követik a munkások rögtönzött értekezletei. Kommunisták, szociáldemokraták összefognak és azonnali ellenakciót sürgetnek. A vasas székházban spontán összegyűlt bizalmiak elhatározták, hogy november 14-én munkaszünettel tiltakoznak a rombolás ellen, és felkeresik a gyárak vezetőit, hogy illetékes helyen ők is tiltakozzanak a történetek ellen. A döntésnek megfelelően hétfőn reggel 8 órakor valóban rövid időre leállt a Telefongyár, az Egyesült Izzó, a Hoffherr és Schrantz, a Ganz Vagon, a Ganz Villamossági, a Ganz Hajógyár, a Láng Gépgyár, a csepeli Weiss Manfréd gyár és több más kisebb-nagyobb üzem. Leálltak a nyomdák — Általános Nyomda, Athenaeum, Globus, Hungária, Légrády, a Posner, Révai, Stádium, Tolnai, Világosság, a Nemzeti Újság, a Pester Lloyd — munkásai is. A szervezett munkások képviselői felkeresték a műhelyfőnököket, az igazgatóságokat és „kifejezésre juttatták, hogy a munkásság nem hajlandó gázságokat eltűrni”. A pártvezetés instrukciója azonban már erőteljesen érződött tiltakozásuk indokaiban. A munkásság megbízottai mindenütt rámutattak arra is — hangsúlyozza a Népszava —, hogy az ilyen események károsan befolyásolják a dolgozók idegállapotát és ilyen hangulatban természetesen nem biztosítható a termelésnek az a nyugodt menete sem, amely egyébként kívánatos.⁹⁹ A nagyüzemi munkásság tiltakozása mellett — amelyre ilyen példa régóta nem volt — az Országos Nőszervező Bizottság, a Budapesti Nőbizottság, az OIB, a budapesti és környéki szakszervezeti ifjúsági küldöttek és üzemi ifjúság-munkás-bizalmiak, a

⁹⁵ Népszava, 1938. nov. 15.

⁹⁶ Lásd: Sipos Péter idézett könyvét. 65—69.

⁹⁷ Népszava, 1938. nov. 11. „Németországban felgyújtották a zsinagógákat és zsidó üzleteket”.

⁹⁸ Népszava, 1938. nov. 15.

⁹⁹ Uo.

különböző szakszervezetek — magántisztviselők, kereskedelmi alkalmazottak, vasmunkások, textilesek, építőmunkások, bőrösök, cukrászok — összbizalmi és helyi gyűlései tiltakoztak a rombolások ellen. Egyben hangsúlyozták, hogy készen állnak a nyilasok minden támadásának visszaverésére, a munkásotthonok, szakszervezeti és párthelyiségek védelmére. A vidéki pártszervezetektől is egymás után érkeztek tiltakozó, intézkedéseket sürgető és helyi védekezés megszervezésére utaló levelek, táviratok.¹⁰⁰

November 15-én este a párt- és szakszervezetek vezetői, miután meglátogatták a megtámadott helységeket, a vasmunkások székházában találkoztak a szervezett dolgozók küldötteivel. Az összbizalmi értekezleten 2500 ember vett részt. A szolidaritás, a harckészség, a tenni akarás, a provokációra visszavágni követelés jellemezte a gyűlés hangulatát. „Nagy önuralomra volt szüksége a munkásságnak — írja a gyűlésről tudósító Népszava —, hogy ne vonuljon másnap az utcára — nem éjszaka, hanem fényes nappal —, hogy elsöpörje ezeket a banditákat. (Megtorlást!, meg-tor-lást! — kiáltozza egy emberként a sok ezer főnyi hallgatóság.) Mi azonban nem engedjük provokálni magunkat. . . a munkásság nem ül fel ennek a provokációnak, de résen lesz” — replikázza a vezetők szavait a lap, miközben a terem hangos a munkások közbekiáltásaitól. „Megvédjük a munkásotthonokat” . . . Magyar proletár, ne hagyd magad! Ne hagyjuk magunkat, megtorlást!”

A szervezett dolgozók hatalmas tiltakozó megmozdulása, ez a lelkes hangulatú nagygyűlés is lehetőséget adott volna arra, hogy a munkásság sikra szálljon szervezetei védelméért, visszavágnon a nyilasoktól, a kormánytól, a különböző fasiszta szervezetektől elszenvedett megaláztatásokért. Adott volt a lehetőség, hogy a vezetők és tagság közötti ellentétekre spekuláló, széthúzást szító, a munkásszervezeteket feloszlatni akaró politikára is határozott választ adjon a munkásság. Adott volt a lehetőség arra is, hogy a növekvő terror, a nacionalizmus hullámverésétől elbizonytalanodott munkásság most ismét magára találjon. Volt lehetőség utcai tüntetésre, arra, hogy a munkásság nyomást gyakoroljon az államhatalomra és a nyilasok provokációival szemben határozott intézkedéseket csikarjon ki. Kétségtelen, egy ilyen utcai tüntetés veszélyekkel volt terhes, ennek ellenére nem szabadott volna a lehetőséget kihasználatlanul hagyni.

A pártvezetőség többsége¹⁰¹ azonban híven eddigi opportunistá magatartásához, nem merte, de nem is nagyon akarta vállalni az utcát is magában foglaló harcot. Az elfogadott határozat miközben szokatlanul éles hangon tiltakozott a provokáció ellen, és az orvtámadókkal szembeni „mélységes megvetését” hangoztatta, „a megtorlást az illetékes közrendészeti hatóságokra” bízta. A Népszava vezércikke ehhez ugyan hozzátette: a munkásság nyugalmát és higgadtságát ne értse félre senki sem. . . , mert „türelmében nagy és tekintélyes erők feszülnek” és „noha félreérthetetlenül megnyilatkozik benne a jogrend tisztelete”, benne van az a komoly követelés is, hogy az államhatalom „teljesítse kötelességét”.¹⁰²

¹⁰⁰ Lásd: Népszava, 1938. nov. 15. és 25-e közötti számait.

¹⁰¹ Egy hónappal később, amikor már a munkásságnak ez a határozott fellépése visszavonulóban volt és most már a kormány készült végzetes csapást mérni a pártra, Buchinger kétségbeesetten ugyan, de le merte írni: az alkotmány, a függetlenség, a parlamentarizmus védelmében ma már kevés a parlament, e „nagy érdek védelmében . . . ki kell menekülni a néphez, hozzá kell fel-lebbezni”. Népszava, 1938. dec. 11.

¹⁰² Népszava, 1938. nov. 16. Az MSzDP Fővárosi Végrehajtó Bizottsága november 18-án hozott határozata — már mintegy lehiggadva állapítja meg: A szervezett munkásság „sokszor a nemzet érdekében, saját egyéni és pártérdekeit háttérbe szorítva, lábhoz tett fegyverrel nézte a különböző nyilas- és horogkeresztesek féktelenkedéseit”. A nyilas rendbontók — úgy látszik —

S mit tett az államhatalom?

November 15-én Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter fogadta Peyer Károlyt, Györki Imrét és Kabók Lajost. Sajnálkozását fejezte ki a történetekért, ígéretet is tett a bűnösök kézrekerítésére és példás megbüntetésére. Valójában azonban alig történt valami. Igaz ugyan, hogy a rendőrség letartóztatott néhány suhancot, de szabadon is engedte őket. Később a polgári bíróság csupán magánlakásértés miatt emelt vádat ellenük és néhány napra elítélte őket. Ezzel az államhatalom részéről „a jogrend” orvosoltatott.

A nyilasok támadása felett ezzel azonban nem tért napirendre a munkásság. A szervezett dolgozók magukra nézve kötelező érvényűnek tekintették a pártvezetőségnek azt a döntését, hogy „tulajdonát, szervezeteit, intézményeit ön maga védelmezze minden támadással szemben”.¹⁰³ A szakszervezetek, pártszervezetek egymásután hoztak határozatokat helységeik védelméről és a szétrombolt otthonok helyreállításának segítéséről. A legtöbb párt- és szakszervezet a fővárosban és vidéken egyaránt az ifjúsági csoportok bevonásával védőőrségeket szervez. A pártvezetőség határozatot hozott a Rendező Gárda átszervezésére és létszámának felemelésére is. Ebben az időben különösen sok, kommunistákkal szimpatizáló fiatal került e fontos szervezetbe, amely így — egyes kerületekben — balra tolódva, hű védelmezője lesz a munkásszervezeteknek és kevésbé engedelmes eszköze a pártvezetés kommunistaellenes akcióinak.¹⁰⁴

A szervezett dolgozóknak ebben a megmozdulásában egymásra találtak a kommunisták és baloldali szociáldemokrata munkások. Megerősödött a közös fellépés iránti készségük, a szocialista szervezetek védelmében az egymásra utaltság fontossága. Az eddig elszórtan, szervezetenként jelentkező antifasiszta harci készség általános megnyilvánulása erőt adott a januárra kitűzött pártkongresszuson fellépni akaró baloldali csoportoknak, részben a kormánnyal alkudozó, a nyilasokkal a harcot vállalni készülő pártvezetőségnek is. A munkásság megmozdulásának konkrét eredménye pedig abban nyilvánult meg, hogy a nyilasok ettől kezdve hosszú időn keresztül óvakodtak a munkásság szervezeteire rontani. A jó előre beharangozott újabb, december 1-i nagyszabású nyilas tüntetés részvevői, amelyre a szervezett dolgozók is alaposan felkészültek, messze elkerülték a munkásotthonokat.¹⁰⁵ Ez a körülmény nemcsak a munkásosztály önbizalmát növelte meg, hanem a különböző haladó, náci- és nyilasellenes polgári, értelmiségi és kispolgári erők rokonszenvével is találkozott.

Miközben az MSZDP a szélsőjobboddallal vívja küzdelmét és a kormánytól vár támogatást, a pártvezetőség legnagyobb meglepetésére Imrédy nyíltan a vele kompromisszumra hajló szocialista vezetőkre ront. A bécsi döntés után Imrédy totalitásra törekvő reformprogramja nyomán kirobbant kormányválság, a NEP kettészakadása, majd újabb kormányfői megbízatása Imrédyt arra készteti, hogy terveit megvalósítsa. Ebben a NEP-ből kilépett disszidensek mellett útjában álltak a szociáldemokraták is, akik, ha bátortalanul is, de a nyár óta ismételtten felemelték szavukat a munkáskamarák és a parlamentet kiiktatni akaró ter-

ezt akarják felbolygatni. Az ilyen gatzettek ellen a munkásság erélyesen szembeszáll, nem feledve, hogy „a nemzet sorsdöntő óráiban mindig méltóságteljes és nyugodt magatartást tanúsított”. Népszava, 1938. nov. 19.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ PI Archivum, 651. f. 6. cs. 1938. nov. 18., dec. 9. és Seres József, Gulyás Gyula szóbeli közlése.

¹⁰⁵ PI Archivum, 651. f. 6. cs. 1938. dec. 9. Népszava, 1938. dec. 2.

vek ellen. Most a kormányválság idején felve, a disszidensek körül tömörülő ellenzéktől távolmaradva és a kormánnyal a megegyezést változatlanul keresve lépnek fel Imrédy totális diktatúrára törő tervei ellen.¹⁰⁶

Imrédy miniszterelnök november 18-i megnyilatkozásában, miközben a szociális és munkáspolitikai fontosságát hangoztatta, félreérthetetlenül leszögezte, hogy nem tűri a munkásérdek-szervezetekben a nemzetköziség, „a pártszellem és klikkérdék” érvényesülését. A munkásságot — szögezte le — „teljesen a nemzeti gondolat szolgálatába kell állítani és ki kell emelni a pártszellem és klikkérdék vezetése alól”.¹⁰⁷ Alig egy hónappal később a kormányfő hejőcsabai beszédében, ahol a II. zsidótörvény-tervezet kérdéseivel is foglalkozott, a korábbiaknál pontosabban fogalmazva ismételte meg az MSZDP-vel kapcsolatos álláspontját. „Az ipari munkásság vezetése oda nem való kezekben van”, a II. zsidótörvény egyik célja éppen az, hogy „kivegyék a munkásság vezetését és a munkaközvetítést a zsidó kezekből”.¹⁰⁸ Imrédy szavait a kormány és szélsőjobboldali sajtó részéről hihetetlenül vad, szélsőséges, a szocialista szervezetek, s főleg zsidó vezetői elleni propagandahadjárat követte. A pártvezetőség kezdetben megpróbálta Imrédyt jobb belátásra bírni. Méltatta szociális érzékét, a munkásproblémák iránti fogékonyságát, „jóhiszemű” szemléletét. A párt nemzetközisége és a munkásvezetők elleni kirohanását az évtizedes „megkövesedett elfogultságnak” és a szélsőséges fasiszta propaganda hatásának próbálta beállítani.¹⁰⁹ A pártvezetőség azonban gyorsan meggyőződhetett arról, hogy Imrédy elhatározását nem lehet különböző gesztusokkal megváltoztatni. Ebben a pártvezetőség többségét segíti meggyőzni a „függetlenség zászlaja” alatt e napokban tömörülő Imrédyvel szemben álló ellenzék ismételt kísérlete a kormányfő megbuktatására, másik oldalon pedig a szocialista szervezetek ellen hozott újabb sorozatos intézkedések.

November végén vált ismertté, hogy a kormány nem engedélyezi a szak-szervezetek és a párt időszakai lapjai többségének — köztük elméleti folyóiratának, a Szocializmusnak — a megjelenését.¹¹⁰ A szocialista szervezetek ellen újból kibontakozó propaganda-hecckampány, meg az MSZDP-nek a kongresszusra való készülődése idején, a kormány 30 napra betiltja a Népszavát.¹¹¹ A Népszava ugyanis vezércikkben ítélte el a készülő II. zsidótörvényt, az ennek hatására mind féktelenebbé vált antiszemitizmust. Kifogásolta továbbá, hogy a kormány a zsidó-ellenes intézkedéseket szociális mezbe öltöztetve, a szociális reformok megvalósításával, a parasztság földhöz juttatásának tervével kapcsolja össze. Néhány héttel később pedig Mussolini lapja, a Popolo d'Italia arról cikkezik, hogy a magyar kormány az MSZDP betiltására készül.¹¹²

Így az MSZDP közvetlenül az 1939 januárjára¹¹³ meghirdetett XXXI. pártkongresszus előtt igen nehéz helyzetbe került. Mindezt tetézte az a körülmény, hogy eddig a párton belül csak időnként és külön-külön, de a bécsi döntést követő örömmámorban már nyíltan jelentkező, szélsőséges nacionalista, antiszemita nézeteket hangoztató csoportok egységes programmal, egységbe tömő-

¹⁰⁶ Lásd a Népszava, 1938. okt. 20., nov. 9-i cikkeit.

¹⁰⁷ Népszava, 1938. nov. 19.

¹⁰⁸ Pártszervezet, 1939 január.

¹⁰⁹ Népszava, 1938. nov. 19.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Föld és Szabadság, 1938 december.

¹¹² PI Archivum, 694. f. 10 doboz.

¹¹³ A kongresszust eredetileg 1938 november elejére, majd 1939 január elejére hirdették meg. Az első időpontot a bécsi döntés, a másodikat a Népszava betiltása miatt halasztották el. A kongresszus végül is 1939. jan. 29-én ült össze.

rülve léptek fel. Takács Ferencnek november 16-án a pártvezetőséghez eljuttatott beadványa már a párt politikai vonalának alapvető megváltoztatását követelte. E kimondottan nacionalista csoport ezt követően kidolgozott programjavaslata pedig követelte az MSZDP nemzeti és faji alapra helyezését.¹¹⁴

A bécsi döntést követően az MSZDP-ben megerősödött nacionalista befolyás tehát már nemcsak a területi kérdésben, hanem a párt alapvető politikai vonalában is éreztette hatását. Amit eddig csak kívülről, a reakció akart rászorítani a pártra, azaz, hogy *helyezkedjék nemzeti alapra, szakítson nemzetköziségevel*, most már a párton belül jelentkezett.

A történetek a párttagságban, de a pártvezetőségben is felnyitotta sokak szemét. Buchinger, részben Mónus Illés is éppen ennek kapcsán ismerik fel, hogy a nacionalizmus nyomán az igazi nemzeti érdek elhomályosulása, a fasizmussal való kompromisszum-keresés micsoda veszélyeket rejt magában a szociáldemokrata mozgalomra nézve. „Nagyon tévednének tehát, ha volnának a mi sorainkban is olyanok, akik azt hiszik, hogy *a fasizmussal akárcsak kompromisszumot is lehet kötni* — írja Buchinger. Majd így folytatja: A fasizmus csak diktálni akar. . . , amennyiben taktikázik, nemcsak elnyomni és megsemmisíteni akarja azokat, akik vele szemben megegyezésre hajlandók, hanem előbb meg akarja őket csalni, azután megszégyeníteni és azután végleg megsemmisíteni. *A fasizmussal szemben a feladat tehát nem lehet más, mint az elveink, meggyőződésünk mellett való hűség és legelszántabb politikai ellenállás. A legjelentéktelenebbnek látszó ponton a legcsekélyebb engedmény is csak azt eredményezheti, hogy saját soraink gyengüljenek és bomlanának*” (az én kiemeléseim — P. I.).¹¹⁵

A párttagság és a pártvezetőség határozott fellépése megbuktatta ugyan a Takács—Bresztovszky-féle politika platformját, a párton belüli nacionalista hangulatnak azonban csak részben tudta útját állni. Az a körülmény, hogy a párt 1939 januári kongresszusa törölte a párt nevéből a „Magyarországi” jelzőt és megerősítette a pártvezetésnek a bécsi döntéssel kapcsolatos álláspontját, sőt az adott szituációban további területi követelésekkel lépett fel, ennek határozott jele.

Ugyanakkor a nacionalizmusnak a fentiekkel ellentétes oldala, németellenes tendenciának erősödése tette lehetővé, hogy az MSZDP kongresszusa felvesse központi feladatai közé *az ország függetlenségének védelmét*. Ez a célkitűzés, találkozáva a KMP hasonló irányvonalával később az antifasiszta nemzeti összefogás gyakorlati megvalósításának lényeges kiindulópontja lesz.

★

A későbbi területnövelések során az SzDP reagálása már lényegesen módosult. Hiányzik már az a nacionalista „örömmámor”, ami 1938-ban oly jellemző volt a Népszavára, 1939 tavaszán, amikor Csehszlovákia teljes felszámolásakor a kárpát-ukrajnai területek megszerzésére sor került. Az 1941 tavaszán Jugoszlávia szétzúzásakor fegyveresen megszerzett bácskai, muraközi területek „méltatásakor” a Népszava jóformán csak a hivatalos közlésekre szorítkozott. Igaz ugyan, hogy a második bécsi döntéskor, 1940 augusztus—szeptemberében a Népszava cikkei erősen emlékeztetnek 1938-ra; méltatják Horthy államfői bölcsességét és még Hitler-Németország érdemeit is kiemelik. Mégis Észak-Erdély „hazatértekor” nem annyira e terület fontosságát hangsúlyozzák, mint vele az erdélyi szabadságharcos és demokratikus szellem visszatérésének reményét és óhaját.

¹¹⁴ Részletesen lásd Pintér István idézett tanulmányát.

¹¹⁵ Buchinger Manó: Pártgyűlési gondolatok. Szocializmus, 1938 december.

A nacionalizmus visszafogottabbá válása is szerepet játszott abban, hogy a párton belül szélsőséges irányzat már nem ütötte fel fejét.

Az SzDP-ben a szovjetellenes háború idején, ha hatását tekintve nem is szűnik meg a 30-as évek második felében felerősödött nacionalizmus, de jelentősen visszaszorul. Ismét erősödik, illetve uralkodóvá válik az a felfogás, hogy a területi kérdés megoldása elválaszthatatlan a Duna-medence népeinek és országainak békés együttélésétől. Az SzDP-nek 1943 tavaszán-nyarán kidolgozott programjavaslata a területi és a nemzeti kérdést illetően visszatér a húszas-harmincas években vallott jórészt helyes elvi megközelítéshez. Az a tény azonban, hogy a pártvezetés a gyakorlati politikát nem az elvi, hanem a napi érdekeknek erősen alárendelve irányította, az antifasiszta és háborúellenes harccal összefüggő fontos kérdések újból és újból nacionalista tálatásban kerültek megvilágításra — mint pl. a Kállay-kormány hintapolitikájának értékelése — ez természetesen kedvezőtlenül befolyásolta a szervezett dolgozóknak az antifasiszta harcban való részvételét.

•

Végül szeretnénk megjegyezni: Trianon és a vele összefüggő kérdések értékelése rendkívül bonyolult és szerteágazó feladata történetírásunknak. Ez a munka csupán kísérlet kíván lenni e probléma megvilágításához és annak bemutatásához, milyen tényezők játszottak szerepet egy alapjában véve internacionalista párt 1938-ban történt megingásában.

PALMIRO TOGLIATTI

A fasizmusról*

A munkásvilágot és a kommunista Internacionálét képező pártokat láthatóan egyre jobban foglalkoztatja a fasizmus lényegének, eredetének, fejlődésének tanulmányozása. Mégsem gondolnám, hogy ez az igény minden esetben képes a fasizmus jelenségéről, különböző aspektusairól pontos koncepciót kialakítani; azt hiszem, ez az érdeklődés nem jár mindig együtt azzal a szilárd elhatározással, hogy a fasizmus gondos tanulmányozása alapján, úgy — ahogy az Olaszországban és más országokban megjelent —, a valódi megismerésig jussanak el. Inkább úgy tűnik, a jelenség elmélyült vizsgálata helyett szívesen érik be elvont általánosításokkal, melyek természetesen nem felelnek meg a realitásoknak. Mindazonáltal a túlzott általánosítások még nem jelentik a legnagyobb hibát, hiszen nem megy ritkaságszámba, hogy a fasizmusról beszélve politikai és történeti vonatkozásban egyaránt igazán durva megítélési, magyarázási tévedésekkel is találkozunk. Nem céloim itt, hogy rávilágsak minden ilyen hibára; a kérdés néhány vonatkozását szeretném csak megvizsgálni és bizonyos következtetéseket levonni. E célból elsősorban pártunk elemző és kutató munkája során elért eredményekre szeretnék támaszkodni. Ezek némelyike ma valóban nyereségnek tekinthető.¹

Kerüljük a hamis általánosításokat!

Elsősorban az általánosítás hibáját szeretném megvizsgálni, melyet a „fasizmus” fogalmának definíciójánál rendszerint elkövetnek. Szokássá vált, hogy a reakció minden megnyilvánulási formáját ezzel a fogalommal jelölik. Letartóztatnak egy elvtársat; a rendőrség brutálisan szétzavar egy munkástüntetést; egy esküdtszék súlyos ítéletet hoz a munkásmozgalom harcossai felett; egy parlamenti kommunista frakció úgy érzi, megtámadták vagy kétségbe vonták jogait, vagyis a polgári alkotmányok-szentesítette ún. demokratikus szabadságjogokat ért minden támadás vagy sérelem alkalmával felhangzik a kiáltás: „Íme a fasizmus! Elérkeztünk a fasizmushoz!” Értsük meg: nemcsak egyszerű terminológiai kérdésről van itt szó. Az még csak megjárja, hogy

*Az utóbbi években komoly vita bontakozott ki történetírásunkban a fasizmus problematikájáról. Úgy gondoltuk, hogy hozzájárulhatunk a vita-kérdések tisztázásához Palmiro Togliatti — a korszak nemzetközi munkásmozgalmának aktív résztvevője — két tanulmányának közlésével, amelyek megvilágítják a Komintern álláspontjának alakulását a fasizmusról (Szerk.).

E szöveg 1952-es újrakiadásával kapcsolatban (Società, a. VIII. n. 4, 591—613) Togliatti ezt írta: Az itt publikálásra kerülő cikk oroszul jelent meg az *Internazionale comunista* c. folyóirat orosz kiadása számára. E közreadott szöveg e folyóirat 1928. aug. 1-i, 16-os francia nyelvű számából került lefordításra. A francia szöveg viszont egy — pillanatnyilag rendelkezésünkre nem álló — orosz eredeti fordítása. Ez ad magyarázatot stílárius nehézségeire és néhány rész elkerülhetetlen lerövidítésére. Az eredeti szöveg ellenőrzésére nem volt mód, a német szöveg azonban azonos az itt közreadottal, kivéve a jegyzeteket, melyeket a n. d. a. (a szerző megjegyzése) rövidítéssel jelölünk, és a bekezdések címét.

¹ Annak, aki szeretne jobban elmélyedni olyan konkrét érvekbe, melyeket én szükségképpen csak futólag érinthetek, felhívom figyelmét az olasz kommunista párt folyóiratára, *Lo Stato Operaio*-ra. Az olasz kommunista párt központi bizottsága a közeljövőben gyűjteményes kiadást szándékszik közreadni az olasz és a nemzetközi fasizmust érintő tanulmányokból; a kötet előkészületben van. (A szerző megjegyzése.)

jónak látjuk a fasizmus megjelölést használni a reakció minden megnyilvánulási formájára. De, az agitációs munkától eltekintve, nem értem, milyen előnyt jelenthet ez számunkra. A valóság más. A fasizmus a reakció egy sajátos, specifikus formája; és jól meg kell érteni, hogy miben áll specifikus volta. Ne képzeljük azt, hogy ez az elemző munka pusztán objektív, tudományos eredmény eléréséhez szükséges. Politikai céloknál ugyanilyen fontos, hogy pontosan meg tudjuk határozni, milyen magatartást kell tanúsítanunk a fasizmussal szemben, mindenekelőtt pedig, milyen irányvonalat kell követnünk a jövőben egy fasiszta mozgalom előkészítési és fejlődési periódusában. Valójában pontos taktikát alakíthatunk ki ez előkészítő folyamat során épp az előkészítő műveletek meggátolására, a kifejlődés megakadályozására, de tevékenységünk csak akkor járhat sikerrel, ha pontosan fel tudjuk mérni, mi történik az ellenséges táborban. Ezzel szemben, ha már a kezdetben azt a híres közmondást vesszük alapul, hogy „sötétben minden tehén fekete”, és ha azt a következtetést vonjuk le, hogy minden reakciós jelenség fasiszta, soha nem leszünk képesek szilárd politikai és taktikai állások elfoglalására.

Saját pártunk tapasztalataiból merítem az első példát állításaim jogosultságának bizonyítására. 1921–22-ben, alig két éve, hogy pártunk létrejött, a fasiszta offenzíva pedig tetőfokára hágott, anélkül azonban, hogy eljutott volna már a teljes győzelemig, vagyis a fasizmus hatalomátvételéig, központi bizottságunkon belül uralomra jutott az a doktrína, és ez áthatotta szervezeteink egész politikáját, amely abból a tételtől indult ki, hogy a fasizmus pusztán és egyszerűen kapitalista reakció. Való igaz, alapjában nem tévedett ez az állítás. Sőt, bizonyos igazságot is kifejez, hiszen épp ezeknek az éveknek a folyamán a fasiszta táboron belül a munkás- és parasztmozgalom kárára kifejtett tevékenység természetesen az ipari és fináncióke hasznára dolgozott. A fasizmus azonban nem pusztán kapitalista reakció volt, egyidejűleg sok más elemet is magában foglalt. A vidéki kispolgárság tömegmozgalmát jelentette; politikai harc is volt, melyet a kis- és középpolgárság bizonyos képviselői a régi uralkodó osztály egy része ellen folytattak; kísérlet volt egy, az egész országra kiterjedő, egységes szervezet létrehozására, magába foglalva a deklaszált elemektől vezetett (volt tisztek, értelmiségi munkanélküliek) városi kispolgárság egy frakcióját; végül katonai szervezet volt, mely azt tarthatta magáról, hogy a siker esélyével szállhat szembe az állam hivatalos fegyveres erőivel. Mivel a fasizmus magába foglalta mindezeket az elemeket, fejlődésének szükségszerűen komplexnek kellett lennie. Naív dolog volt azt hinni, hogy a kapitalizmus e mozgalmat csak eszközül használta fel arra, hogy megtörje a proletariátus erejét, hogy aztán félreállítsa, és maga, a régi formák között, továbbra is kezében tarthassa a hatalmat, ugyanazokra az intézményekre, ugyanazokra a politikusokra támaszkodva, ugyanazokkal az eszközökkel, mint azelőtt. A fasiszta jelenség komplex volta okozta, hogy a mozgalom fejlődését nem kizárólag azok a célok determinálták, melyek felé a polgárság és a földbirtokosok tartottak, hanem más jellegű motívumok is befolyásolták, egyéb impulzusok, melyek a mozgalom kebléből fakadtak és melyek adott pillanatokban felül akartak benne kerekedni. A pártunk által gyakorolt túlzott leegyszerűsítés két, súlyos károkat okozó következménnyel járt. Mindenekelőtt nem jöttünk rá, hogy lett volna lehetőség arra, hogy megakadályozzák, hogy a fasizmus a kispolgárság bizonyos köreiben győzelmet arasson; pontosabban módunkban állt volna hozzájárulni a mozgalmon belüli belső ellentmondások fokozásához a kispolgárság sorai között. Nem vetettünk számot továbbá azzal sem, hogy a fasiszták hatalomrajutása csak a közöttük és a régi uralkodó osztály egy része közötti erős harc lefolytatása után történhet meg. Tagadtuk, hogy lehetőség van egy fasiszta államesély bekövetkezésére, még ennek előestéjén, sőt beteljesülése közben is. Ahogy látjuk, ez súlyos politikai következményekkel járt.

Vegyük egy másik példát. 1924-ben világossá kezdett válni, hogy a kapitalista Franciaország gazdasági struktúrájában létrejövő változások reakciós irányban történő politikai átalakulásokat tettek szükségessé. Az ipari és pénzügyi nagypolgárság állásait meg kellett erősíteni, hogy biztosítani lehessen számukra egy ellentmondás nélküli hegemoniát. Ekkor történt, hogy bizonyos harcos körök kiadták a jelszót a francia kommunista pártnak: „Íme a fasizmus! Elérkeztünk a fasizmushoz!” De a fasizmus érkezése mindmáig késik és Franciaországban csak egészen gyenge

formában jelentkezett. Ennek ellenére megerősödött a reakció. E periódus folyamán kétségtelenül reális politikai átalakulás következett be: de nem a polgárság reakciósabb csoportjai körül össztömörült kispolgári rétegek mozgósításán keresztül. Nem is a régi uralkodó csoportok közép- és jobboldala, vagy a parlament ellen folytatott harc formájában, nem a munkásosztály elleni törvénytelen, erőszakos cselekedetek segítségével, sem pedig a hatalom megszerzéséért parlamenten kívüli, törvénytelen módszerekhez folyamodva (amely módszerek jellemzőek a fasizmusra). A reakció más formát öltött, hála a baloldali kispolgári rétegek egy reakciós politikai csoportba történő beolvadásának, akiknek élén a régi uralkodó osztályokból származó vezetők álltak. Ez a szocialistákra is kiterjedő palamenti kompromisszumokhoz vezető komplikált manővereket tett szükségessé. Másrészt viszont a munkásellenes elnyomást a polgári „demokratikus” állam rendes szervei szervezték. Lehetséges, sőt talán biztosra is vehető, hogy a végső eredmény ugyanaz lesz, de az alkalmazott módszerek, a fejlődési folyamat alapvetően eltérnek. Nem lehet tehát komoly politikát folytatni, vagy egyszerűen „politizálni”, ha csak a végeredményt nézzük, anélkül, hogy számot vetnénk az események menetével, vagy a különböző átmeneti fázisokkal. A tanulmányozott esetben a francia kommunista párt részéről az utóbbi évek folyamán elkövetett hibák (többek között, hogy a párt nem eszmélt rá idejében, hogy éles választvonalat húzzon a munkásosztály élcsapata és a kispolgárság politikai alakulatai között) talán a téves megítélésből eredtek, azon a folyamaton belül, mely a francia politikai életet végigkísérte a reakció felé való fejlődésében.

A fasizmus, mint következetes és teljes reakciós rendszer

Térjünk tehát rá a tipikus fasizmus, az olasz fasizmus néhány jellegzetes vonásának vizsgálatára; látni fogjuk, milyen mértékben lehet általánosítani, milyen következtetéseket lehet levonni az olasz tapasztalatok alapján. Elsősorban leszögezhetjük, hogy eddig a fasizmus a legkövetkezetesebb integrális reakciós rendszer, mely kialakult azokban az országokban, ahol a kapitalizmus eljutott egy bizonyos fejlődési fokig. Ezt az állítást nem a vad terrorista akciókra, nem a legyilkolt munkások és parasztok nagy számára, nem a széles skálában alkalmazott kínzási módszerek kegyetlenségére, sem az ítéletek szigorára alapozom: A fasizmusra legjobban jellemző a tömegek autonóm szervezkedése minden formájának rendszeres, teljes elnyomása. Lehet, hogy más országokban, főleg azokban, ahol a reakció felkelésbe fordult forradalmi harc veresége után rendezkedett be, talán nagyobb számú áldozattal, kegyetlenebb terrorral találkozunk. De Olaszországnál jobban sehol máshol nem tették lehetővé a tömegek számára, hogy bármely formában autonóm szervezetet hozhassanak létre. Egyetlen országban sem folytattak ilyen következetes és eredményes harcot a demokratikus szabadságjogok elnyomására.

Mivel lehetne magyarázni ezt az olasz fasizmusra ennyire jellemző sajátosságot? Téves, elhibázott dolog lenne a fasizmus, vagy legprominensebb élharcosai különösen kegyetlen hajlamai-ban keresni az okot, vagy felfedezni azt a kollektív betegséget, melyet a tiszta demokrácia, vagy kretén pacifizmus angolkóros ideológusai a „háborús pszihózis”, az „erőszak betegsége” néven próbáltak meghatározni. A demokratikus szabadságjogok, vagyis az egyesülés, a sajtó, a gyülekezés szabadságának teljes elnyomása, a sztrájkhoz való jog, az általános választójog megvonása, ahogyan az autonóm tömegszervezetek létesítésének a megtiltása is az olasz kapitalista rendszer sajátos szükségleteinek felel meg, e rendszer megszilárdításának előfeltétele.

Olaszország nagyon szegény ország. A kapitalizmus, melynek struktúrája itt gyenge és ingatag volt, bár eljutott a fejlődés egy bizonyos stádiumához, egyidejűleg aláásták azt az imperializmusban gyökerező ellentmondások. Az uralkodó osztályok a világháború előtti polgári állam egész fejlődési periódusán keresztül mindig kénytelenek voltak számolni azzal a növekedő nyomással, melyet a túlsúlyban lévő és gyorsan szaporodó városi munkás-lakosság (proletárok és kézművesek) és a vidéké (mezőgazdasági munkások, szegény- és középparasztok) gyakoroltak rá. Csak a háborút közvetlenül megelőző években tette a kedvező gazdasági helyzet lehetővé, hogy

a polgárság korrumpálhatta a proletariátus egy kis frakcióját, mely akkoriban a nagy munkástömegekhez és mindenekfelett a legelnyomottabb, legkiszármányoltabb szegényparasztokhoz viszonyítva, privilegizáltabb helyzetben érezhette magát. A háború utáni krízis még inkább elmélyítette az olasz kapitalizmus belső ellentmondásait, melyek heves összecsapásokban jutottak kifejezésre. Attól fogva megszűntek azok a feltételek, melyek addig utat engedtek egy munkásarisztokrácia kifejlődésének. A kapitalisták lehetőségei összeszűkültek. A polgári hatalom apparátusára és a kapitalista termelésre nehezedő tömegnyomás általánossá, intenzívebbé vált. A kapitalizmus stabilizációs folyamata hamarosan tehát kétségbeesett gazdasági és politikai nyomáshoz kellett, hogy vezessen (gyorsabban, mint a többi európai országban, ahol a gazdagabb és erősebb polgárság megengedhette magának a luxust, hogy liberálisabban ügyeskedjék.) Gazdasági téren a stabilizáció nem mutatott más arculatot, mint amelyet a fasizmus hatalomrajutása után: a finánetőke behatolt az ország egész gazdasági életébe, hogy megpróbálja csökkenteni a gyors stabilizációnak gátat szabó belső ellentmondásokat: a bérek erősen csökkentek, a fogyasztók gyűlöletes kiszármányolás áldozataivá váltak, a kispolgári termelőket hallatlan adók sújtották². Ez a gazdasági program nem valósulhatott volna meg, ha a dolgozó népségtől, főleg pedig a proletariátustól nem vettek volna el már eleve minden lehetőséget arra, hogy mozgalomba tömörüljön, és ez az oka annak, hogy a fasizmus gyorsan keresztül tudott vinni az ország egész politikai életében egy alapvetően reakciós átalakulást.

A fasizmus reakciós jellege, és ami ezzel jár, elsősorban egy gazdasági szükségszerűség kifejezése és egy folyamaté, melynek okait a termelési viszonyokban kell keresni. Az olasz kapitalizmus tendenciája nemcsak arra, hogy reakciós politika felé forduljon — ez az irányzat az imperializmus korszakában minden országban tapasztalható —, de arra is, hogy először felhasználja a fasizmust, majd a továbbiakban azonosítsa magát vele, egyenes következménye a kapitalizmus speciális struktúrájának és a krízis sajátos voltának. Lehetetlen előre látni, vajon a fasizmus, abban a típikus formájában, melyben Olaszországban létrejött, kialakulhatott volna-e más országban is, ha nem veszi az ember az előzetes fáradságot arra, hogy figyelmesen elemezze Itália gazdasági rendszerét, vagyis az ott uralkodó osztály- és termelési viszonyokat.

Ez az általános jellegű megállapítás különös élességgel jelentkezik, ha a fasiszta rendszer két speciális vonása alapján közelítjük meg, nevezetesen a parlamentarizmus megszüntetésének és a szociáldemokráciával kapcsolatos fasiszta politikának vizsgálata útján.

Nézzük meg, hogyan értékeli a fasiszta ideológia a parlamentarizmus eltörlését. Egyelőre hangsúlyoznunk kell, hogy a parlamentarizmus megszüntetése alapvető fontosságot nyer, ha az osztályviszonyok alapján vizsgáljuk. A palamenti kormányzat a politikai élet olyan szervezési formája, mely jól alkalmazkodik a kispolgárság politikai szükségletéhez és ideológiájához. Politikai nyelven beszélve, a kapcsolat a kis- és középpolgárság között az egyik oldalról, a nagypolgárság felé a másik oldalról, elsősorban a parlamenti élet keretei között valósul meg: és e területen a különböző pártok irányító csoportjai által kötött politikai kompromisszumok formáját ölti. Minél inkább közeledünk a koncessziók határáig, annál inkább hajlik a nagypolgárság arra, hogy megsértse a középosztályok érdekeit, és annál nehezebb számára, hogy parlamenti kompromisszumok között ügyeskedve kormányozzon. De minél jobban mélyül a kapitalista rendszer krízise, annál inkább fölösleges luxussá válik a különböző pártok léte, melyek végső fokon mind maguknak követelik a polgárság lényegét, fölöslegessé a pártok egymás közötti harca, a szerződések, melyeket kötnek, — olyan luxussá, melyet a polgárság tovább már nem engedhet meg magának. Számára egyetlen kiút marad, az, hogy olyan egységes politikát valósítson meg, melyet az őt alkotó, egységre jutott összes frakció közösen irányít, nevezetesen, hogy diadalra juttassák a reakciót. Erre az útra térve az olasz fasizmus hamar eljutott a végső következményig. Mégpedig úgy, hogy felismerte, léte mennyire összeegyeztethetetlen a parlamentarizmussal. Egyébként ugyan-

² Ld. *S. Tranquilli*: *Borghesia, piccola borghesia, fascismo*, (Lo Stato Operaio, a. II. n. 4. 1928. ápr. 159. — A szerző megjegyzése.)

nek a jelenségnek különféle egyéb megnyilvánulásai más országokban is tapasztalhatók. A Balkán félszigeten pl. véleményem szerint a parlamentarizmus krízise szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy milyen élesen vetődnek fel a problémák egyrészt az agrárpolgárság és a földbirtokosok, másrészt a parasztság között. Egyébként jellemző tünetként lehet megállapítani, hogy jelenleg Franciaországban is minden, a parlamentben képviselőt kapó politikai osztály igyekszik szövetségre lépni a városi kispolgársággal és a parasztsággal. A probléma alapján véve mindig ugyanaz, de olyan mértékben válik többé-kevésbé akuttá, ahogyan a nagypolgárság többé-kevésbé úrrá lesz a gazdasági helyzeten.

Ugyanerre a területre tartozik a fasizmus és a szociáldemokrácia közötti kapcsolat kérdése. Ezen a ponton a fasizmus teljesen eltér a modern kapitalista világban mindmáig meghonosodott reakciós rendszerektől. Visszaautasít minden kompromisszumot a szociáldemokráciával; elszántan üldözi; minden lehetőséget megvon tőle, hogy törvényesen létezhesen; emigrációba kényszeríti. Sem Magyarországon, sem Lengyelországban, sem a Balkánon nem így történt. Épp ellenkezőleg, ezekben az országokban a szociáldemokrácia többé vagy kevésbé nyíltan együtt dolgozik a reakciós erővel. Ha, ahogy látni fogjuk, e ténynek van valami köze a fasizmus társadalmi gyökereihez, akkor megmagyarázható az olasz kapitalizmus helyzetével, mely nem engedte meg egy munkás arisztokrácia fenntartását, sem gazdasági koncessziókra nem volt hajlandó a városi kispolgári rétegek felé, melyek, részben, napjaink szociáldemokráciájának társadalmi bázisát képezték.

Hogy ezt az első pontot lezárjuk, azt hiszem, az alábbi következtetéseket szögezhetjük le: egyrészt a fasizmus egyik legalapvetőbb vonása, hogy reakciós uralmi rendszert testesít meg, másrészt viszont nem szabad elfelejteni, hogy e jellemző vonása az Olaszországban fennálló különböző gazdasági vonatkozásokban és osztálykapcsolatokban gyökerezik. E sajátos helyzet határozta meg, milyen irányba fejlődjek az olasz fasizmus. Ha tehát helyesen fel akarjuk mérni azokat a módokat, határokat és formákat, melyeken a modern kapitalista társadalom alakulása keresztül megy, úgy nem szabad szem elől tévesztetni a gazdasági realitásokat.

A fasizmus alapvető ellentmondásai

A fasizmus második fontos jellegzetessége, reakciós lényege mellett, hogy eredetében és fejlődésében szorosan kötve van az osztályok közt fennálló kötelékek egy bizonyos alakulásához. Amikor ezt megállapítjuk, nemcsak a modern társadalom nagy, egymással szembenálló osztályaira gondolunk, a polgárságra és a proletariátusra, de azokra a kapcsolatokra is, melyeket e két fő osztály a közéjük ékelődő vagy belőlük kivált közbelső osztályokkal fenntart. Ezen a ponton azonban helytelen volna általános meghatározásokkal beérni; nagy elővigyázatossággal kell inkább megvizsgálni az osztálykapcsolatokat, számot vetve kialakulásukkal.

Eredetileg a fasizmus társadalmi bázisát³ a vidéki és városi kispolgárság bizonyos rétegei képezték. Pontosabban meghatározva, zömét vidéken főleg a középparasztok, gazdatisztek és

³ A „társadalmi alap” kifejezést e cikk nem mindig megfelelően használja. Egy politikai mozgalom társadalmi alapját nem határozhatjuk meg úgy, hogy csak azt a társadalmi kategóriát vizsgáljuk, melyből hívei toborzódnak, hanem elsősorban számot kell vetni céljaival, működésével, azaz, ki tartja kézben, ki irányítja. Első harcsoportjai a vidéken és a városokban túlnyomóan a kispolgárság és a deklasszáltak elemeiből formálódtak. Egyes esetekben azonban proletárok, munkások, munkanélküli napszámosok is részt vettek e tömörülésekben. Ez a tény azonban nem elegendő ahhoz, hogy a fasiszta mozgalmat a kispolgárság mozgalmaként minősítsük. Az ilyen elemekből összetett csoportok ugyanis a földbirtokosok, nagyiparosok irányításával működtek, hogy elnyomják a munkásmozgalmat. Társadalmi alapot jelentettek ebben az esetben épp a legreakciósabb iparosok és földbirtokosok, és tévedésekre és zavarra vezetne, ha ezt a fogalmat úgy használnánk, hogy a kis- és középpolgárságot értjük rajta, akik közül rohamosztagosai kikerültek. Legfeljebb a fasiszta mozgalom „tömegbázisáról” beszélhetünk bizonyos kispolgári rétegekben, vagy egyszerűen toborzási területéről, amikor fegyveres alakulatokról van szó. A fogalmak ilyen összezavarásával találkozunk pártunk vezetőinek néhány írásában, a fasizmus kezdeteiből és az

felesbérők alkották, akiket elkeserített a szocialista szervezetek képtelen politikája. A szocialisták vidéken a legszélsőségesebb programot hirdették, követelték a földtulajdon államosítását. Gyakorlati politikájukban nem vetettek számot a vidéki kispolgárság közbenső rétegeinek érdekeivel, nem próbáltak politikai szövetséget létrehozni a proletárság és e rétegek között; még azt sem kísérelték meg, hogy semlegesítsék ez utóbbiakat. A városokban is elsősorban a kispolgárságra támaszkodott a fasizmus; ez részben kézművesekből, szakmunkásokból, kereskedőkből állt, részben a háború következtében létalapjukat veszített elemekből (volt tisztek, rokkantak, rohamosztagosok, önkéntesek). Ha megvizsgáljuk, milyen irányba mutatnak e társadalmi körök aspirációi, látni fogjuk, hogy egyeseket közülük érdekeik a munkásellenes harchoz kötik; volt azonban közöttük egy olyan réteg is, amelyben kezdetben kapitalistaellenes tendenciák voltak tapasztalhatók. Már másutt is megállapítást nyert, hogy a közbülső társadalmi csoportok néha szövethetnek a polgársággal, bizonyos meghatározott körülmények között pedig egyesülhetnek a proletariátussal. Tény, hogy azokban a rétegekben, amelyek kezdeti korszakában a fasizmus bázisát képezték, volt egy proletárellenes tendencia; nem volt viszont szándékukban azért harcolni, hogy a nagyiparos és fináncőke diktatúráját hozzák létre. Melyik tényező jutott hát előtérbe, meghatározva a mozgalom általános irányát és fejlődését? Amint tudjuk, a proletárellenes tendencia volt az, mely végül is felülkerekedett. A nagypolgárságnak és a földbirtokosságnak sikerült a fasizmust a maga egészében megnyerni egy kifejezetten reakciós célkitűzés elérésére. Mutatkozott persze ellenállás is, habozás, jöttek létre kompromisszumok. Számos fokozat után sikerült csak a nagypolgároknak és a földbirtokosoknak döntő módon befolyásolni a mozgalmat; még amikor már céljaik megvalósításához eljutottak, akkor sem tudták megakadályozni a fasizmust abban, hogy autonóm politikai mozgalom jellegét öltse fel és tartsa meg, és ebben a mezben indult el a hatalom megszerzésére, megfosztva a régi uralkodó osztály egy részét az uralomtól.

A fasizmus hatalomrajutását megelőző korszak egész történeti menetét és a fasizmus egész történetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy „a nagypolgárság volt nyilvánvalóan az az erő, mely következetesen meghatározta a fasizmus fejlődési folyamatának irányát és amely végül is felülkerekedett ebben a folyamatban, a folyamat formáját viszont — történész-körök disztinkciója alapján — a fasiszta mozgalom kispolgári társadalmi összetétele határozta meg.”⁴

Ez a végeredmény nagy óvatosságra int az olasz tapasztalatra alapozott minden általánosítással kapcsolatban, különösen akkor, ha arról van szó, hogy az ebből levezetett politikai következtetéseket kiterjesszük. Nagyon kevés a valószínűség rá, hogy teljesen más történeti és társadalmi körülmények közül kiindulva az olasz fasizmussal azonos mozgalom alakulhasson ki, főleg olyan országokban, ahol a kapitalizmus nagyon erős. Újra felmerülhetnek az olasz példa bizonyos vonatkozásai, maradhat a polgári társadalom politikai átalakulásának általános reakciós irányzata, a fasizmus alapvetően jellemző vonásait mégis nehéz lenne újra feltalálni. Mindenekfelett nehéz lenne újra egy ugyanolyan helyzetet találni, mint Olaszországban, ahol, hála a közbülső osztályok kapcsolódásaiban végbement hirtelen és teljes változásnak, a reakció tömegmozgalom formáját öltötte. Egy „fasiszta” típusú mozgalom, amilyen az olaszországi volt, másutt nagyon nehéz küzdelemmel tudná csak elnyerni a hatalmat. Mielőtt kijelentenénk, hogy egy ország a fasizmus felé halad, mindig meg kell tehát vizsgálni, hogy azok a körülmények, melyek között ez az adott ország él, lehetővé teszik-e, hogy megismétlődjék az a két alapvető tényező, melyet épp most részleteztünk. Nem kell külön elmélyült kutatásokat folytatni ahhoz, hogy megállapítsuk, általában ezek az adottságok csak gyenge gazdasági struktúrájú államokban vannak meg, ahol hiányzik a politikai egyensúly és ahol túlsúlyban vannak a közép- és kispolgári rétegek. Tény;

emigráció idejéből. Ezek így ártalmasak, mert nem mindig teszik lehetővé, hogy világosan lássuk és megértsük az okokat és amit mondani akartak. (E megjegyzést Togliatti 1952-ben tette hozzá, frása újrakiadása alkalmából.)

⁴ S. Tranquilli: i. h. 151. (A szerző megjegyzése.)

hogy valóban ilyen jellegű országokban következtek be valóban fasiszta jellegű, vagy a fasiszmushoz nagyon hasonló események. (A Balkánon, Litvániában, Lengyelországban.)

Ha tehát megvizsgáljuk a hatalomrajutás után bekövetkezett korszakot, látni fogjuk, hogy az az ellentmondás, melyet már észleltünk a fasiszmus társadalmi bázisa és politikai céljai között, nemcsak, hogy nem tűnt el, de épp ellenkezőleg, élesebbé vált. Bekövetkeztek a kapitalista stabilizáció elkerülhetetlen következményei. A fasiszmus olyan helyzetbe került, hogy kénytelené vált brutálisan, fenntartás nélkül a fináncdtőke, a nagyipar, a bankárok politikáját szolgálni, a dolgozó lakosság többségének kárára. Ez állandó egyensúlyhiányt eredményezett a fasiszmus társadalmi bázisaiban; innen adódik a reakciós nyomás szükségessége, mely bizonyos irányokban erősebbé vált. Bármely politikai alakulásnak kapóra jönne, ha az elégedetlen kispolgár csoportok szembefordulnának a fasiszmussal. Ezek a csoportok rendszerint abból a termelő kispolgári rétegből adódnak (kézművesek, termelő parasztok, felesbérlők, gazdatisztek, kiskereskedők), melyek különösen érezték a fináncdtőke diktatúrájának következményeit. Ezek a politikai alakulások tehát a fasiszmus egyenes ellenségeivé válnak, azzal fenyegetve azt, hogy alapjaiban döntik meg, bizonyos korszakokban tehát a reakció különösen acsarkodik ezek ellen. A szabadkőművességet pl. épp úgy, ahogy a reformpártot, a fasiszmus törvényesen feloszlatta, még előbb, mint a kommunista pártot. Ez nem jelenti azt, hogy a fasisztaellenes polgárokat ádázabban üldözték, mint a forradalmár munkásokat. Épp az ellenkezője bizonyosult be. Ez mutatja tehát, hogy a fasiszmusnak szüksége van rá, hogy külön akciót indítson a kispolgárság e szervezetei ellen, hogy megfélemlítse őket és megakadályozza őket abban, hogy sebezhető pontjait megtámadják.

Egyik legérdekesebb tény, ami leszögezhető, amellet, hogy a fasiszmus a hatalomrajutás után kénytelené vált reakcióssá válni saját szervezetén belül is, hogy kénytelen volt struktúrájában és társadalmi összetételében meglehetősen gyors, általános és mély átalakulást keresztülvinni. E jelenség eddig észlelt főbb formái a következők:

1. A termelő kispolgárság apránként elszakad a fasiszmustól. Ettől fogva és ezután a párt tagjai között a nem termelő közép- és kispolgárság jut túlsúlyra (állami hivatalnokok, hivatásos fasiszták stb.). Ez a tény különösen érdekes annyiban, amennyiben előjátéka az erőviszonyokban a vidéken bekövetkező változásnak.

2. A fasiszmus keretei szinte teljesen átalakulnak. A hajdani feketeingesek, a legelső idők fasisztái helyébe a nagypolgárság képviselői lépnek (nagyiparosok, bankárok, földbirtokosok és bizalmi emberei) és elfoglalják a párt vezető állásait.

3. A fasiszta párt lassan-lassan magába olvasztja a régi polgári és kispolgári pártok vezető rétegeinek nagyrészét.

4. Ugyanakkor a fasiszta párton belül a demokráciát teljesen elnyomják és helyette a felülről való kormányzás rendszere lép.

E folyamat következtében a fasiszmus végérvényesen nemcsak a reakció és elnyomás eszközeként válik, de az uralkodó osztályok (a fináncdtőke, nagyipar, földbirtokosok) politikájának egysége kifejezőjévé. *Azonos az olasz kapitalizmussal fejlődésének jelenlegi stádiumában.* A fasiszta párt tehát kezdi elveszíteni az egyes közbülső társadalmi rétegek önálló mozgalmának jellegét, mely kezdetben jellemezte, szorosan összeforr saját szervezetével, az uralkodó osztályok gazdasági és politikai struktúrájával.⁵

⁵ A fasiszta párt tendenciája, hogy az uralkodó osztályok gazdasági és politikai struktúrájához alkalmazkodjék Olaszországban, betetőzésre jut azon kísérletben, hogy az üzemekben fasiszta csoportok létrehozásával keresett magának bázist a termelési helyeken. Érdekes, hogy az első ilyen irányú kezdeményezés az olasz nagyiparosok általános szakszervezete elnökétől indult ki, aki milánói nagy gyárában létrehozott ilyen csoportokat és teljesen függővé tette ezeket az üzemvezetőktől. A gyárigazgatók bizalmi emberei irányítják őket és a helyi fasiszta szervezetek bizalmi kara, feladatuk, hogy fenntartsák a fegyelmet a munkásság körében, felügyeletet gyakoroljanak az antifasiszta elemek fölött és együttműködjenek az igazgatósággal a termelés racionalizálása érdekében. Ld. ezzel kapcsolatban *S. Tranquilli*: i. m. 154, (a szerző megjegyzése).

Ez a folyamat természetesen még nem ért véget. Vannak még ismeretlen elemek, legyőzésre váró akadályok. Még nem oldódott meg véglegesen az állam és a párt kapcsolatának komplex problémája, és ez az a terület, ahol a fasiszta mozgalom különböző irányzatai szembekerülnek egymással, ez az a terület, ahol a fasiszta mozgalom a maga teljességében bele ütközik a régi politikai apparátus és a régi utalkodó osztályok ellenállásába. A még fennálló nehézségekre bizonyíték az az Olaszországban jelenleg keringő hír, mely szerint Mussolini szeretné, hogy úgy mondjuk, feloszlatni a fasiszta pártot, azonban megtartva és az államba beleolvasztva párhuzamos szervezeteit és így egyetlen egésszé tömöríteni a jelenlegi mozgalom tömegbázisait. Vagyis jöhetnek még összeütközések, melyek hozhatnak még újabb meglepetéseket; ennek ellenére az általános irány az, amit felvázoltam.

Pillanatnyilag ez az irányzat minden bizonnyal közös a kapitalizmussal minden fejlett országban. A kapitalizmus azonban igyekszik hatalmának szilárd, egységes politikai szervezetet teremteni; igyekszik e hatalomnak reális alapokat adni, alávetve a népi tömegek egy részét a kapitalista rendszerhez kötött szervezeteknek. Vigyázzunk azonban itt is, nehogy téves és közhelyszerű általánosításokba essünk. Egy rendszert aszerint minősítünk és jellemzünk, amilyen módon megvalósul benne a maga számára állított általános irányzat. A polgári pártok és a szociáldemokráciák közti koalíció alapján álló kormánynál, amilyen a nagy- és kispolgárság pártjai és a reformista szakszervezeti szervek közötti kompromisszum kormányzata is, az elérendő cél az, hogy nagyobb szilárdságot adjon a kapitalista rendszernek, odaláncolva a tömegeket a polgári államhoz. Nem hasonlíthatjuk össze azonban a fasizmussal, ha nem vetünk számot a magukat annak való tömegek másfélségével és a módszerek alapvető eltéréseivel e tömegek toborzásában, szervezésében, keretek közé állításában. Természetesen teljesen más politikai problémák merülnek fel az uralkodó osztályok előtt, akik a kapitalizmus megszilárdításán dolgoznak és előttünk, akik a proletár forradalomért küzdünk.

A fasizmus ideológiája és perspektívái

Szeretném most röviden megvizsgálni, mit tartalmaz a fasiszta mozgalom által konstruált ideológia és milyen értéket kell ennek tulajdonítani.

Tagadhatatlan, hogy a fasizmusnak van valami ideológiája. Összetevői egyrészt a vulgárnacionalizmusból eredő tételek: a „százszázalékos” nacionalizmus, annak szükségessége, hogy a világ előtti hebizonyítsák a faj és a nemzet úgynevezett értékeit, az elkerülhetetlen terjeszkedés stb. A fasiszta ideológiának ez az oldala annyiban érdekes, amennyiben kedvez a kis- és középpolgárság mozgósításának, gondolkodásán, érzelmein keresztül. Általában tehát összetartó tényező a fasiszta mozgalom keblén belül és hozzájárul ahhoz, hogy növelje a fasizmus presztízsét magában a polgári táborban. Másrészt a nacionalista ideológia megfelel az olasz kapitalizmus gazdasági expanziós szükségleteinek. Érdekes lenne kiemelni minden kísérletet, melyet a nacionalizmus és imperializmus doktrínáinak népszerűsítésére tettek, megpróbálva kimutatni, hogy minden osztálynak érdeke a nemzet expanziója. Megemlítené mindenekelőtt az a meglehetősen érdekes kísérlet, mely összhangba akarta hozni az imperializmus eszméit egy állítólagos „marxizmussal”. Itália harca, a szegény országé, mely terjeszkedésért harcol, az osztályharc egy formája! E tételek vizsgálata azonban túl messze vinne tanulmányom tárgyától. Másrészt a fasiszta ideológia legérdekesebb része az, mely a polgár és állama közti viszonyt taglalja, az osztályok egymás közti viszonyát, majd az osztályok és az állam közti viszonyt.

E területen lényegében a következő tételek sorakoznak fel:

1. Az állam kell, hogy meghatározó tényezője legyen az egész társadalmi életnek, legkülönbözőbb aspektusaiban.

2. A polgárnak nincsenek jogai (a XVIII. sz.-i ún. természetjogai), melyet az állammal szemben magának követelhet, mert minden jog gyökere magában van és nem az egyén tudatában.

3. Az állam az osztályok felett álló szerv, az osztályokat pedig, mindaddig, míg fennállnak, ugyanazon a szinten fogják kezelni és tekinteni.

4. Az állam irányítása mellett az osztályharc olyan szervezetté válik, melyen belül a termelés különböző tényezői (a proletárok, félproletárok és polgárok) közvetlenül és szervelesen együtt fognak működni abból a célból, hogy a termelés jobb rendjét alakítsák ki és egyenlőbb rendszert a termelt javak elosztására. Ez a szerv a testületi, korporatív állam.

Ezeket az általános téziseket a fasizmus ún. teoretikusai állították fel, többnyire újságírók, a filozófiai terminológia felületes mázába burkolva, közhelyektől és szakkifejezésektől hemzsegetve (hierarchia, kompetencia, szervezési szellem stb.), melyek kinyilatkoztatás-szerűen akartak hatni és óriási jelentőséget tulajdonítottak maguknak, holott valójában nem sokat mondtak, semmiféle érdekességre nem tarthattak számot. A feljebb említett általános tézisek a fontosak. Könnyű megtalálni bennük azokat a koncepciókat, melyek egy fél század óta vissza-visszatérnek azoknak a polgári teoretikusoknak írásában, akik a kapitalizmus fejlődése előtti korszak polgárságának elveit próbálják megdönteni és kritikát gyakorolni felettük, a nagy polgári forradalmak korszakából. Száz és száz olyan munka van, mely a demokrácia krízisével, a parlamenti demokráciának formális demokráciáról funkcionális demokráciává való átalakításával foglalkozik, akik új fejlődést jósolnak a modern társadalom szervezetében, szükségesnek vallják, hogy a termelés apparátusát beolvasszák az államéba, stb. stb. Nincs olyan modern társadalomtudományi áramlat, ahova e koncepciók valamelyike be ne hatolt volna. Az a tény, hogy a szociáldemokrácia is elfogadja őket, nyilvánvaló, és rendkívül sokat mond. Tény, hogy ezek a koncepciók jól megfelelnek a mai szociáldemokraták állásfoglalásának, akik elfogadják az osztályok együttműködését, nem mint taktikát, hanem mint elvet. Ennek következményét mutatja, hogy olyan köteleket próbálnak megszilárdítani a proletariátus szervei és az államapparátus között, mely politikai természetén kívül már szerves jeleget is ölt. Gyakorlatilag erre az útra tér bármely ország szociáldemokráciája, és ez az az út, melyet a fasizmus is követni akar.

Mindazonáltal az itt elmondottakban alapvető tévedés van. Ez a tévedés elsősorban abban áll, ha a fasiszta ideológiát valami homogén, egységes dolognak tekintjük, következésképp olyan értéket tulajdonítunk neki, mely lehetővé teszi számára, hogy kifejezetten befolyásolja magának a fasizmusnak fejlődését. Ez a látási mód téves és nem lehet elemezni anélkül, hogy számot ne vessünk azzal, ami a fasizmus egy korábbi időszakban volt, és azzal, ami lényegében most. Következésképp az első észrevétel, amit tennünk kell, az, hogy mivel olyan mozgalomról van szó, melynek társadalmi alapjait a kispolgárság képezi, legalábbis kockázatos dolog arra építeni, amit ez mond vagy gondol önmagáról. Egy kispolgár sohasem az, aminek hiszi magát. Ideológiája többé kevésbé mindig eszköze annak a befolyásnak, amit egy másik osztály gyakorol fölötté. Egy kispolgári mozgalmat jellemző eszmékben mindig van valami ellentmondásos, és ha ezt a gyakorlatba visszük át, a következmények teljesen mások lesznek, mint az, ami az alapelvek alapján várható lett volna. A fasiszta ideológia tanulmányozása csak akadémikus értékű lesz, ha nem tűzi ki célul ezeknek az ellentmondó érveknek a kutatását.

Az általam felállított fő tételekben a leglényegesebbek azok az állítások, melyek azt bizonyítják, hogy a fasizmus következetes és integrális reakciós rendszert hozott létre. Ezek a tételek a legfőbb jellemzői az államról szóló minden abszolutista teóriának. A kispolgári vonások abban a tényben ismerhetők fel, hogy állásfoglalásait azzal védi meg, hogy a mindenható állam előtt minden osztály egyenlő. A csaknem éhenhaló kishivatalnok egyenlő lesz a bankárral, a nagyiparossal! A katonatiszt és az ügyvéd, akinek nincsenek ügyei, azonos síkra kerül a milliomossal, akinek proletárok tömegei vannak alávetve és engedelmességek! A kézműves és a kasznár egy nívóra kerül a nagybirtokossal, aki az egész falu abszolút ura! Ez az, ami kezdetekben jellemző volt a fasizmus ideológiájára és ez az, ami kitűnő eszköz a proletárokkal ellenségesen szembenálló kispolgárok mozgósítására: ez az eszköz azonban merőben különbözik (ha nem is módszereiben, de kitűzött céljaiban és elért eredményeiben) a mai szociáldemokraták „kollaborációs” ideológiájától.

Az államról, mint abszolút úrról szóló doktrína első átalakítását, mely helyet adott az osztályok együttműködésének és a társadalom közbenső rétegei felmagasztosításának, ellenirányú változás követte. A reális életben behelyettesítette ezt a polgári állam szervezetével, mint a fináncőke és a nagyipar diktatúrájával. Így gyakorlatilag minden egyéni és kollektív energia alávetettik egy hatalmas apparátusnak, mely minden vonatkozásban elnyomja és szabályozza az egész köz- és magánéletet, azzal a céllal, hogy megakadályozza az osztályok közötti konfliktusok idején a sztrájkokat és bízottsítsa a kapitalista rend stabilitását. A második átalakulás azonban bizonyos ellenállásba ütközött, elsősorban azok részéről, akik gazdasági és morális vonatkozásban károsodtak, mert nyomorba, rabszolgaságba döntötték őket, továbbá azokról, legalább is részben, akik hittek a fasiszta ideológiában. Egy ideológia ugyanis erővé válik, ha egy csoport ember hisz benne.

A fasiszta szakszervezetek legutóbbi kongresszusán például, mely tulajdonképpen, Mussolini kijelentése szerint, kispolgári és nem munkás fasiszta funkcionáriusok kongresszusa volt, már jelei mutatkoztak ennek az ellenállásnak. A delegátusok megállapították, hogy

1. Olaszországban a korporatív rendszer még a legkisebb mértékben sem létezik. A nagyiparosok mindenáron megtagadták, hogy feloszlassák saját osztályszervezeteiket és korporatív alapon (tehát az osztályalapoktól eltérően) összeolvassák azt a munkásokéval; azt tartják, ellenőrizni és irányítani tudják még a fasiszta munkásszervezeteket is, ha nem csatlakoznak hozzájuk, egészen addig a pontig, hogy megtagadják tőlük a létezési és működési jogot is.

2. Hogy Olaszországban nincs „fasiszta” szakszervezeti rendszer, azt jelenti, hogy ez olyan kormányforma, melyben a szervezett munkások és munkaadók egyenlők az állam előtt. „Az osztályharc — jelentette ki az egyik delegátus — megszűnt a munkások számára, de nem a munkaadókéra.”

Mussolini egyébként, kongresszusi megnyitó beszédében, nyíltan kijelentette, hogy mindmáig nem lehet beszélni a korporatív rendszer bevezetéséről. A nagyiparosokról beszélve nem régiben az államkapitalizmus felsőbbrendűsége és helyes volta mellett foglalt állást, kétségtelenül el akarta hitetni, hogy mivel egyenlő jogú korporatív szakszervezeti szervek nem léteznek, az állam kontrollál mindent, bizonyos módon a kapitalizmust is és a „közösség” érdekében határok közé szorítja. Ahogy látjuk, ugyanaz az ideológiai érvelés tér mindig vissza és ismétlődik abból a célból, hogy megtartsa a fasizmus kezdetén meglévő kontaktust a társadalmi alappal és lehetőleg elősegítse újabb támaszpontok nyerését a munkásság körében.

Elképzelhető, hogy eléri ezt a célt? Vagy ha már elérte, vajon milyen mértékben? Ez az egyetlen probléma, amely véleményem szerint, döntően fontos, és a fasizmus ideológiájának kutatásánál ezt kell elsősorban vizsgálnunk. Arról van lényegében szó, hogy meghatározzuk, hogy a kapitalista rendszer, abban a formájában, melyet Olaszországban magára öltött, bázist találhat-e magának egy munkásarisztokráciában és a közbenső társadalmi rétegek egy részében. Azt hiszem, ezt a lehetőséget tagadnunk kell, annyiban, amennyiben a munkásosztályokra való támaszkodásról van szó, és hogy ezt csak a közbenső rétegekre, különösen pedig a termelő elemekre kell leszűkíteni. Ez az eredmény általában megfelel az Olaszországban és általában a világban a gazdasági helyzetről alkotott képnek, és számbaveszi az előrelátható, még bekövetkező változásokat. Ha elfogadjuk a szociáldemokrata tézist, amely szerint a kapitalista világ progresszív fejlődési fázisba ért, el kell fogadni azt is, hogy a kapitalizmus meg fog harcolni saját kríziseivel Itáliában is, bár itt nagyobb nehézségekkel kell megküzdenie. Ebben az esetben a polgárságnak, fasiszta formák között, vagy pontosabban olyan formában, mely abban a pillanatban már nem lesz többé fasiszta, sikerülni fog kontaktusba lépni egy munkásarisztokráciával. A másik tézis (amely a mienk és az egyedüli igaz) azt állítja viszont, hogy a kapitalista világ általános krízise egyre mélyül, friss, meghökkentő ellentmondások támadnak benne és végül is új, nyílt osztálykonfliktusok fognak benne kitörni. Eszerint a tézis szerint az olasz kapitalizmus az egész rendszer egyik leggyengébb pontját jelenti, mert a legnagyobb számú ellentmondás ütközőpontja és erősebben érzi mindegyiknél a világonkonfliktusok következményeit. Ebben az értelemben a

fasizmus olyan rendszerként jelentkezik, mely az ország gazdasági és politikai életét a nagypolgárság érdekei szolgálatában szervezi meg; úgy mutatkozik be, mint a szélsőséges elnyomás és általában a dolgozó nép és a proletártömegek gyűlöletes kizsákmányolásának rendszere; úgy mutatkozik be, mint a kapitalista világnak ezen a különösen gyenge pontján a mindig lehetséges kompromisszum egyetlen ellenszere. Ami az osztályok egyenlőségét hirdető ideológiáját illeti, az mindmáig csak másodlagos tényező; a fasizmus akkor veszi elő és csak abban a reményben, ha bizonyos ellenállásokat akar legyőzni és olyan helyzetet akar teremteni, mely megkönnyíti számára bizonyos közbülső társadalmi rétegek kontrollját. Nagy óvatossággal azt is lehetne mondani, hogy a fasiszta ideológiának ezt a részét nem dolgozta volna ki az olasz polgárság, ha nem állt volna elő az a helyzet, hogy hasznát akart húzni bizonyos nemzetközi változások kapcsán létrejött kedvező körülményekből, amely konjunktúra különben csak rövid életű lesz. Mindenesetre a fasiszta eszméknek ez az oldala azoknak az ellentmondásoknak egyikét tükrözi, melyek a fasiszta mozgalmon belül fennállnak és a maga részéről még újabbakat ébreszt. A fasiszta eszmék logikusan és tökéletesen megfelelnek azonban a valóságnak akkor, amikor az állam abszolút és vitathatatlan felsőbbségét hirdetik, amikor minden, még a tisztán formális szabadság elnyomását is vállalják, minden egyéni és kollaktív jogrendszer eltörlését. Ez az ideológia logikusan koronázza be a polgárság diktatúráját.

A fentebb kifejtett megfontolások természetesen azokat a határokat kívánják meghatározni, amelyeken belül általánosítani lehet az olasz fasizmus alapján leszűrt eredményeket. Nincs szándékomban alábecsülni a fasizmusnak, mint általános reakciós mozgalomnak a veszélyeit; arról sincs szó, hogy ne ismernénk fel azokat a reakciós irányzatokat, melyek mindeddig szinte minden nagy kapitalista államban diadalmaskodtak. Óva intenek viszont attól, hogy beérjük közhelyekkel; biztatást akarnak adni arra, hogy a fasizmust a realitások alapján, fejlődésében és konkrét formái között tanulmányozzuk, a differenciált elemzés módszereivel, amely minden marxista politika alapja.

Palmero TOGLIATTI: Opere, a cura di Ernesto Ragionieri II. 1926—1929. A proposito del fascismo. 542—559. (L'Internationale Communiste a IX, n. 18, 1928. aug. 1, 1124—1140. — Die Kommunistische Internationale a. IX, n. 29—30, 1928. júl. 25, 1677—1692. A jelenlegi fordítás: Società, VIII, n. 4, pp. 591—613).

PALMIRO TOGLIATTI

A fasiszta diktatúra fő jellemvonásai*

Tanfolyamunk megkezdése előtt néhány szót szeretnék szólni arról, hogyan értelmezzük az „ellenségek” kifejezést. Ez segíteni fogja önöket abban, hogy elkerüljék a szóban forgó kifejezés helytelen felfogását, mert a hibás értelmezés politikai hibákhoz vezethet.

Amikor „ellenségekről” beszélünk, nem a fasiszta, szociáldemokrata és katolikus szervezetek *tömegeire* gondolunk. A mi ellenségeink éppen ezek a fasiszta, szociáldemokrata és katolikus *szervezetek*, ám a tömegek, amelyek ezekhez a szervezetekhez tartoznak, nem ellenségeink. Ellenkezőleg: nekünk éppen a dolgozók e tömegeit kell minden erőnkkel megnyernünk, a burzsoáziától való elpártolásra bírunk.

De térjünk át témánkra, a fasiszmusra. Mi a fasiszmus? Hogyan határozhatnánk meg a legjobban?

A fasiszmust legteljesebben a KIVB XIII. plénümán határozták meg. Ime: „A fasiszmus a fináncetöke legrreakciósabb, legsovinisztább és legimperialistább elemeinek nyílt terrorista diktatúrája.”**

A fasiszmus e definíciója nem mindig volt adott. Különböző időszakokban, különböző időpontokban más és más — nemegyszer hibás — fasiszmus-meghatározások születtek. Hasznos lenne elemezni (s ajánlom önöknek, tegyék meg), hogy az idők folyamán milyen különböző meghatározásokat adtunk a fasiszmusról.

A Komintern IV. kongresszusán például Clara Zetkin beszédét csaknem teljes egészében annak szentelte, hogy kimutassa a fasiszmus kispolgári természetét. Bordiga viszont, éppen ellenkezőleg, makacsul tagadta, hogy bármiféle különbség lenne a burzsoá demokrácia és a fasiszta diktatúra között; mindkettőt csaknem azonos jelenséggént ábrázolta. Mi több, azt állította, hogy a burzsoá kormányzás e két formája váltakozik, bizonyos értelemben időnként az egyik a másik helyébe lép.

Ezekben a beszédekben meg sem kísérlük egyesíteni, egymással összekötni a két elemet: a burzsoázia diktatúráját és a kispolgári tömegek mozgalmát.

Elméleti szempontból e két elem kapcsolatának felfedése valóban elég nehéz feladat. Ennek a kapcsolatnak a létezését azonban mégis tudatosítanunk kell. Ha csak az első elem vizsgálatára szorítkozunk, szem elől tévesztjük a fasiszmus történelmi fejlődésének fő vonalát, a fasiszmus osztálytermészetét. Ha pedig csak a második elemnél maradunk, elvesz a fejlődés perspektívája.

Éppen ilyen hibát követett el a szociáldemokrácia, amely nemrégiben még mindent elutasított, amit mi a fasiszmusról mondtunk, s a fasiszmust a középkori formákhoz való visszatérésnek, a burzsoá társadalom elfejlülésének minősítette. A szociáldemokrácia az ilyen meghatározásoknál kizárólag abból a fasiszmust valóban jellemző körülményből indult ki, hogy tömegesen vesz részt benne a kispolgárság.

**Palmiro Togliatti: Lezioni sul fascismo* Edit: Riuniti Roma 1970.

**A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Bp. Kossuth Könyvkiadó. 1975. 398.

A különböző országokban azonban nem egyforma a tömegek mozgalma, s ugyanúgy nem egyforma a diktatúra sem. Ezzel kapcsolatban figyelmeztetnem kell önöket egy olyan hibára, amelyet igen könnyen elkövethetnek. Nehogy ezt gondolják, hogy mindaz, ami Olaszországra érvényes, feltétlenül helyesen alkalmazható más országok viszonylatában is. Az egyes országokban a fasizmus különböző formákat ölthet. S a tömegek is különböző formákban szervezkedhetnek az egyes országokban. Nem kell elfeledkezni arról sem, milyen időszakról van szó. Az idő múlásával a fasizmus még ugyanabban az országban is különböző formákat ölthet. Ezért nekünk mindig mindkét elemet számításba kell vennünk. Láttuk, hogyan szól a fasizmus legteljesebb meghatározása: „A fasizmus a finánctőke legreakciósabb, legsovinisztább és legimperialistább elemeinek nyílt terrorista diktatúrája.”

Mit jelent ez? És miért éppen ez adott pillanatban, a történelmi fejlődés adott szakaszában találkozunk ezzel a formával, azaz a burzsoázia legreakciósabb, legsovinisztább rétegeinek nyílt, leplezetlen diktatúrájával?

Beszélni kell erről, mert ez a kérdés nem mindenki számára világos. Találkoztam egy kommunistával, aki igen jól, sőt túl jól megtanulta ezt a meghatározást, és rettenetesen csodálkozott, amikor Gramsci cikkéből megtudta, hogy minden állam diktatúrát gyakorol.

Világos, hogy a burzsoá demokráciát nem szabad szembeállítani a diktatúrával. Minden demokrácia diktatúra.

Nézzük meg, milyen álláspontra helyezkedtek a német szociáldemokraták a fasizmus meghatározásának kérdésében. Azt állították, hogy a fasizmus elveszi a hatalmat a nagyburzsoáziától, és átadja a kispolgárságnak, amely azután a nagyburzsoázia ellen használja fel azt. Hasonló tételekkel találkozhatnak az összes, szociáldemokrata nézeteket valló olasz frónál is: Turatinál, Trevesnél és másoknál. E koncepció alapján dolgozzák ki stratégiájukat, amely szerint valamennyi társadalmi réteg együttesen fog harcolni a fasizmus ellen stb. S ezzel már meg is kerülték azt a kérdést, hogy milyen szerepet tölt be a proletariátus a fasizmus elleni harcban.

Nézzük meg most azt, mi volt a helyzet a közelmúltban. 1932-ben Németországban némelek, akik a kommunista párton kívüli ellenzéki áramlatokhoz tartoztak, azt állították, hogy a fasizmus a kisburzsoázia diktatúráját valószínűsítette meg a nagyburzsoázia felett. Ebből a hibás tételből elkerülhetetlenül hibás politikai irányvonal következett. Az ilyen állításokkal a „jobbboldaliak” valamennyi munkájában találkozhatunk. Ezzel kapcsolatban még egy másik veszélyre is figyelmeztetni akarom önöket: legyenek rendkívül óvatosak, ha a fasizmus olyan definíálásáról hallanak, hogy az nem más, mint „bonapartizmus”. Ez a tétel a trockizmus ütőkártyája, a trockisták ugyanis a szóban forgó kifejezést Marx és Engels munkáiból kölcsönözték. Benne van például a „Brumaire tizenharmadiká”-ban. Marx és Engels következtetései azonban kizárólag azokra az időkre, a kapitalizmusnak arra a fejlődési szakaszára vonatkoznak, s nem illenek az imperializmus korszakára, ha tisztán mechanikusan próbáljuk alkalmazni őket.

Mert mi is következik a fasizmusnak mint „bonapartizmus”-nak a meghatározásából? Az következik, hogy nem a burzsoázia parancsol, hanem Mussolini meg a tábornokok, akik kiragadták a hatalmat magának a burzsoáziának a kezéből.

Emlékezzünk rá, hogyan jellemezte Trockij Brüning kormányát: „bonapartista kormány”. A trockisták számára a fasizmusról alkotott efféle elképzelés mindig is megszokott volt. S hogy honnan eredt? Onnan, hogy számunkra elfogadhatatlan a fasizmusnak mint a burzsoázia diktatúrájának a meghatározása.

Miért van ez, hogy a fasizmust — a burzsoáziának ezt a nyílt diktatúráját — éppen most, ebben az időszakban hozzák létre? Erre a kérdésre a választ nem más, mint Lenin adta meg. Válaszát e kérdésre megtalálhatják az imperializmusról írott munkáiban. *A fasizmust nem lehet megismerni anélkül, hogy előbb meg ne ismernénk az imperializmust.*

Önök tisztában vannak az imperializmus alapvető gazdasági sajátosságaival. Tudják, hogyan határozta meg őket Lenin. Az imperializmust a következők jellemzik: 1. A termelés és a tőke koncentrációja, valamint a monopóliumok kialakulása, amelyek döntő szerepet játszanak a

gazdasági életben. 2. A banktőke és az ipari tőke összefonódása, s a finánc-tőke alapján a finánc-oligarchia kialakulása. 3. Az óriási méreteket öltő tőkekivitel. 4. A kapitalisták nemzetközi monopolista egyesüléseinek kialakulása; és — végül — a világ felosztása a nagy tőkeshatalmak között, amit ma már befejezett folyamatnak tarthatunk.

Ezek az imperializmus jellemzői. Bennük rejlik a tendencia a burzsoázia valamennyi politikai intézményének reakciós irányú átalakítására. Ezt a gondolatot is megtalálhatják Leninnél. A jelzett tendencia reakcióssá változtatja ezeket az intézményeket, s a fasizmus képében azután a legkövetkezetesebb formájában mutatkozik meg.

Miért? Azért, mert a burzsoáziának, számot vetve az osztályok közötti reális erőviszonyokkal és azzal a követelménnyel, hogy a tőkéseknek biztosítsa saját profitjukat, meg kell találnia a megfelelő formákat, hogy erős nyomást gyakorolhasson a dolgozókra. Másfelől pedig a burzsoázia vezető csoportját alkotó monopóliumok a lehető legnagyobb mértékben megvalósítják a termelés koncentrációját, s eközben a régi uralmi formák a monopóliumok további fejlődésének gátjává válnak. A burzsoázia kénytelen szembefordulni azzal, amit maga hozott létre, mivel az, ami korábban a fejlődést biztosította számára, ma már a kapitalista társadalom fenntartásának akadályává válik.

Ezért kell a burzsoáziának reakcióssá válnia, ezért kell a fasizmushoz folyamodnia.

Figyelmeztetnem kell önöket egy másik hibára is, a sematizmus hibájára. A burzsoá demokráciáról a fasizmusra való átmenetet nem szabad valami fatális, elkerülhetetlenül bekövetkező dolognak tekintenünk. Miért? Azért, mert az imperializmus fejlődése nem eredményezi *okvetlenül* a fasiszta diktatúra megteremtését. Nézzük konkrét példákon. Vegyük csak Angliát. Nagy imperialista állam, demokratikus parlamenti rendszerrel (bár ott sem hiányoznak a reakciós vonások). Vagy ott van Franciaország, az USA stb. Ezekben az országokban is felfedezhető a fasiszta társadalmi berendezkedésre irányuló tendencia, de nem kevésbé léteznek még a parlamenti formák. Mindenütt nyomon követhető a tendencia, hogy bevezessék a fasiszta uralmi formát. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy a társadalmi fejlődés mindenütt feltétlenül fasizmushoz vezet.

Ha így látnánk a dolgot, elkerülhetetlenül a sematizmus hibájába esnénk, mert olyasmint állítanánk, ami nincs a valóságban. S ráadásul még egy nagy politikai hibát is elkövetnénk, mert figyelmen kívül hagynánk, hogy a fasiszta diktatúra bevezetésének valószínűségi foka függ a munkásosztály harcészségétől, arra való képességétől, hogy a demokratikus intézményeket megvédelmezze. Ezeket az intézményeket nehéz szétzúzni, mert szembeszegül vele a proletariátus akarata. A demokratikus intézmények védelméért folyó harc egyre terjed, és átnő a hatalomért folytatott küzdelembe.

Ez volt az első mozzanat, amelyet a fasizmus meghatározásánál hangsúlyozni kell.

A második mozzanat a fasizmus szervezeteinek jellegével, tömegbázisukkal kapcsolatos. A „fasizmus” kifejezést nagyon gyakran nem használják pontosan, főként a reakció, a terror stb. szinonimájának tekintik. Ez a meghatározás nem teljes. A fasizmus nem csupán a burzsoá demokrácia elleni harcot jelenti, s ezt a kifejezést mi nemcsak akkor használjuk, amikor éppen ilyen típusú harcról van szó. Nekünk a „fasizmus” szót kizárólag olyan esetekben kell használnunk, amikor a munkásosztály elleni harc új, kispolgári jellegű tömegbázison bontakozik ki, mint Németországban, Olaszországban, Franciaországban, Angliában, egyszóval mindenütt, ahol tipikus fasizmus létezik.

A fasiszta diktatúra tehát igyekszik tömegmozgalomra támaszkodni, s e célból arra törekszik, hogy megszervezze a nagy- és kisburzsoáziát.

Világos, hogy ezt a két momentumot nagyon nehéz összeegyeztetni egymással. Nagyon nehéz, többek között, hangsúlyozni egyiknek a jelentőségét úgy, hogy közben ne kisebbítsék a másikat a szerepét. Az olasz fasizmus fejlődésének a „marcia su Romá”-t megelőző időszakában például pártunk nem fordított figyelmet a legfontosabb problémára: annak megakadályozására, hogy a nagyburzsoázia saját befolyása alá vonja az elégedetlen kispolgári tömegeket. Ezeket a tömegeket akkor a volt frontharcosok alkották, meg a korábbi szegénységükből kiemelkedett

bizonyos meggazdagodott paraszti rétegek, csupa olyan ember, akiket a háború kiragadott megszokott régi életükből.

Mi akkor nem értettük meg, hogy mindez az olasz élet társadalmi sajátosságaiból ered, nem láttuk a mélyen rejlő társadalmi okokat, amelyek determinálták. Nem értettük meg, hogy a tegnapi frontharcosok, a városi lakosság deklasszált rétegei nem valamiféle egymástól elkülönült individuumok, hanem éppen ők a *tömeg*, lényegét tekintve osztály-jellemvonásokkal felruházott jelenség. Nem értettük meg, hogy nem intézhetjük el őket egy kézlegyintéssel, nem küldhetjük őket csak olyan egyszerűen a pokolba. Hiszen, például, a deklasszált tömeghez tartozók közül sokan a háború idején parancsnoki posztot töltöttek be. Amikor aztán hazamentek, továbbra is parancsolgatni akartak, bírálták a fennálló hatalmat, és egész csomó olyan követeléssel álltak elő, amelyekkel nekünk számot kellett volna vetnünk.

Az lett volna a feladatunk, hogy a saját oldalunkra vonjuk e tömegek egyik részét, másik részét pedig semlegesítsük, s ezzel megakadályozzuk azt, hogy a burzsoázia saját műveirei céljából használja fel őket. Erre a feladatra azonban nem figyeltünk.

Ez volt az egyik hibánk, s ez haladéktalanul megmutatkozott egy másik területen is: nem vettük észre a társadalmi középrétegek körében mutatkozó ama jelenségeket, amelyek azután a kispolgárság körében olyan folyamatokat indítottak el, melyeket a burzsoázia kihasználhatott a munkásosztály ellen.

Másik hibánk abban állt, hogy nem mindig fordítottunk kellő figyelmet a fasiszta diktatúra osztályjellegére. Megállapítottuk, hogy a fasizmus diktatúrája a kapitalizmus gyengeségének tanújele. Egyik beszédében Bordiga különösen erősen hangsúlyozta azt a szerepet, amelyet a fasizmus létrejöttében a kapitalizmus leggyengébb elemei, a nagybirtokosok játszottak. A kérdés ilyen megközelítéséből pedig elkerülhetetlenül következett az a megállapítás, hogy a fasizmus olyan rendszer, amely a gyengén fejlett kapitalista gazdasággal rendelkező országokra jellemző. E hibás meglátásunk részben azzal magyarázható, hogy mi kerültünk először szemtől szembe a fasizmus-sal. Később aztán láttuk, hogy a fasizmus kifejlődik Németországban és más országokban is.

Ugyanakkor még egy másik hibát is elkövettünk. Az olasz gazdasági élet jellegének megítélésénél csupán a mennyiségi mutatókat vettük figyelembe, azt, hogy mennyit termelnek falun és mennyit városban.

Nem vettük figyelembe, hogy Olaszország azok közé az országok közé tartozik, amelyekben a legmagasabb fokú az ipar és a banktőke koncentrációja, nem vettük észre, hogy nem elég kimutatni a mezőgazdaság részesedését a gazdasági életben, hanem fel kell figyelni arra is, hogy Olaszország rendkívül fejlett kapitalista struktúrájú ország. Hiszen elég lett volna csak egy pillantást vetni a koncentráció fokára, a monopóliumokra, s máris világos lett volna, hogy az olasz kapitalizmus egyáltalában nem volt gyenge kapitalizmus.

Ezt a hibát egyébként nem egyedül mi követtük el. Valószínűleg általánosnak tekinthető.

Németországban például hasonló hibát követtek el a fasiszta mozgalom fejlődésének értékelésében 1931-ben. Egyes elvtársak azt állították, hogy a fasizmus szét van verve, a fasiszta diktatúra veszélye nem fenyeget, hiszen ilyen veszély egyáltalában nem létezik egy olyan fejlett országban, mint Németország, ahol olyan fejlett a munkásosztály. Elzártuk a fasizmus útját — mondták. Ilyesfajta hangokkal még a KIVB XI. plenumán elhangzott felszólalások némelyikében is találkozni lehetett. Valamennyiünk hibája volt tehát a fasiszta tömegmozgalom fejlődési lehetőségeinek lebecsülése. 1932-ben pedig ugyanazok az elvtársak arra a következtetésre jutottak, hogy Brüning kormányának égése alatt már megvalósult a fasiszta diktatúra, tehát nincs értelme a fasizmus elleni további harcnak.

Ez is hiba volt. Hiszen az említett elvtársak fasizmuson csak a burzsoá intézmények reakciós irányú átalakítását értették. Brüning kormányzása azonban még nem volt fasiszta diktatúra. Hiányzott belőle egy elem: a reakciós tömegbázis, amely lehetővé tette a proletariátus elleni sikeres és végső harcot, ezzel egyben megtisztítva az utat a nyílt fasiszta diktatúra előtt.

Kérem, figyeljenek erre: az elméleti elemzésben elkövetett hibák elkerülhetetlenül hibás politikai orientációt eredményeznek.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés: a fasiszta diktatúra létrehozása a burzsoázia megerősödését avagy meggyengülését jelzi?

Erről sokat vitatkoztak. Különösen Németországban. Egyes elvtársak abba a tévedésbe estek, hogy a fasiszta diktatúrában csupán a burzsoázia meggyengülésének jelét látták. A burzsoázia azért folyamodik a fasiszmushoz, mert már nem tud a régi módszerekkel uralkodni — állították.

Ez gyengeségének a jele.

Teljesen igaz. A fasiszmus azért fejlődik ki, mert olyan élessé váltak a belső ellentmondások, hogy a burzsoázia kénytelen felszámolni a demokratikus formákat. Ebben az értelemben valóban mély válságról beszélhetünk, amely mintegy megelőzi a forradalmi válságot, s ennek a burzsoázia igyekszik elejét venni. De ha a jelenségnek csak egyik oldalát nézzük, okvetlenül hibás következtetésre jutunk: arra, hogy minél jobban erősödik a fasiszta mozgalom, annál élesebb lesz a forradalmi válság.

Azok az elvtársak, akik így vélekedtek, nem látták a második mozzanatot, nem látták a kispolgárság mozgalmának megélénkülését. Következésképpen nem látták meg, hogy éppen ez az aktivizálódás, ez a második aspektus rejtette magában a burzsoázia erősödésének elemét, mert ez tette lehetővé a számára, hogy a demokratikus formáktól eltérő más módszerekkel valósítsa meg uralmát.

Ismét másik hiba volt a fatalizmus. Az e hibába esett elvtársak koncepcióját összegezve Radek hangsúlyozta, hogy szerintük Marxnak a proletariátus diktatúrájáról mint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakáról szóló tanítását fel kellene váltani azzal a megállapítással, hogy a kapitalizmus és a szocializmus között léteznie kell a fasiszta diktatúra időszakának.

Ennek eredményeképp elvész a perspektíva, és az az elképzelés alakul ki, hogy a fasiszmus uralomra jutása a véget jelenti. De nézzék meg, mi játszódott le Franciaországban. A burzsoázia erőinek konszolidálására a proletariátus saját erőinek koncentrációjával válaszolt. A kommunista pártnak, mivel rugalmas irányvonalat követett, sikerült akadályt emelnie a fasiszmus megerősödésének útjába. Ma már Franciaországban nem úgy vetődik fel a fasiszmus problémája, mint február 6-án; az erőviszonyok megváltoztak. A fasiszta veszély még nem szűnt meg, de a fasiszmus elleni harc a burzsoázia válságának kiéleződéséhez vezetett. A fasiszmus ellencsapásra, újabb támadásra készül. Hogy visszaverhessük, meg kell szervezni erőinket. Csakhogy nem tudjuk megragadni a probléma lényegét, ha nem az osztályharc közepette, a burzsoázia és a proletariátus közötti harc problémájaként szemléljük. A burzsoázia azért harcol, hogy diktatúráját a legleplezetlenebb formában valósíthassa meg. A proletariátus harcának célja saját diktatúrájának megvalósítása; ehhez pedig a demokratikus vívmányainak megvédelmezéséért történő osztályharcos megmozdulások legkülönbözőbb formáin át vezet az út.

Ennek figyelmen kívül hagyásával követett el hibát Bordiga, aki lenézően kijelentette: minek harcoljunk a demokratikus szabadságjogokért, amikor úgyis elviszi őket az ördög? Lenin már 1919-ben megfelelt erre, amikor Buharinnal és Pjatakovval a pártprogram felülvizsgálatáról vitázott. Mint ismeretes, Buharin és Pjatakov azt bizonygatta, hogy mivel a kapitalizmus fejlődése imperialista szakaszába jutott, nincs szükség rá, hogy az új pártprogramba beveggyék a (proletárforradalmat) megelőző szakaszokról szóló megállapítást. Lenin azonban nem értett egyet ezzel. Bizonyos szakaszok lezárultak, de ez nem azt jelenti, hogy a munkásosztály akkori vívmányai ma már értéktelenek. A proletariátusnak harcolnia kell, hogy megvédelmezze vívmányait. Az eközben megvívott csaták során alakult ki a proletariátus végső győzelmének harci frontja.

Nézzünk még egy kérdést: a fasiszta ideológia problémáját. Mi a szerepe ebben a harcban?

Mire bukkanunk a fasiszta ideológia elemzésekor? Nem sok új dologra. Ez az ideológia eklektikus. Ám a szélsőséges nacionalizmus mindenütt ott van, valamennyi fasiszta mozgalom ideológiájának szerves része. Olaszországról aligha kell sokat beszélni. Németországban pedig az

említett sajátság még erősebben fejződik ki, mivel a német nemzet háborús vereséget élt át, s ott a nacionalizmus a legmegfelelőbb eszköz a széles néptömegek egyesítésére.

A nacionalizmus mellett ebben az ideológiában számos, más ideológiáktól kölcsönzött elem van. Merítettek egyebek között a szociáldemokratáktól is. A korporatív ideológiát például, amely az osztályegyüttműködés elvén alapszik, nem a fasizmus, hanem a szociáldemokrácia találta ki. Vannak persze a fasiszta ideológiában olyan elemek is, amelyeket nem a szociáldemokratáktól vettek át. Az a kapitalizmus-koncepció például, amely az imperializmust valamiféle eltávolítandó kinövésnek tartja, s csak a kezdeti szakasz gazdasági formációját tekinti az igazi kapitalizmusnak, amelyhez vissza kell térni (ez a nézet egyébként nem található meg a fasizmus valamennyi változatánál, ám ilyen jelentkezik az olasz, a német és a francia fasizmusnál). Ezt a koncepciót bizonyos demokratikus körök is magukénak vallják, például a Giustizia e Libertà képviselői. Csakhogy ez nem szociáldemokrata, hanem inkább romantikus ideológia, s a kispolgárság ama törekvéseit tükrözi, hogy visszafordítsa a világ fejlődését, amely a szocializmus felé halad.

Az olasz és a német fasiszta ideológiában új koncepciókat is felfedezhetünk. Olaszországban is terjednek az olyasfajta elméletek, hogy a kapitalizmust meg lehet szüntetni a szervezettség elemének a gazdaságba való bevitelével. Itt ismét szociáldemokratáknál is meglevő elemet látunk, ám ezt valahogy a kommunizmustól csenték el: a tervgazdálkodásról van itt szó.

A fasiszta ideológia rengeteg különféle elemet tartalmaz. Ezzel okvetlenül számolnunk kell, mert csakis e sajátosságai értethetik meg, mit is szolgál a szóban forgó ideológia. Nem szolgál másra, mint arra, hogy segítségével harcra egyesítsenek különböző áramlatokat, és hatalmas tömegmozgalmat hozzanak létre a dolgozó tömegek feletti uralom biztosítására. *A fasiszta ideológia nem más, mint eszköz ezeknek az elemeknek az összefogására és egyesítésére.*

Amíg ennek az ideológiának az egyik eleme, a nacionalizmus egyenesen és közvetlenül szolgálja a burzsoáziát, addig egy másik eleme az összekötő láncszem szerepét tölti be.

Ővni akarom önöket attól a kísértéstől, hogy a fasiszta ideológiában valami rendezettet, befejezettet, egyneműt lássanak. Semmi sem hasonlít annyira a kaméleonra, mint a fasiszta ideológia. *A fasiszta ideológiát nem szabad konkrét céljától elszakítva szemlélünk; ezt a cél: meghatározott időben, egy meghatározott ideológia segítségével akarja elérni.*

A fasiszta ideológia alapvető jellemzői azonban megmaradnak: a szélsőséges nacionalizmus és a szociáldemokráciához való hasonlóság. Honnan ez az analógia? Onnan, hogy a szociáldemokrata ideológia is kispolgári ideológia. Más szóval, a két ideológia kispolgári tartalma hasonló. Ez az analógia azonban a különböző időszakokban és a különböző országokban más és más formákban mutatkozik meg.

Vázoljuk fel nagy vonásokban következő foglalkozásunk témáját: Olaszországban, adott időpontban, hogyan került előtérbe a fasiszta diktatúra megszervezésének kérdése, és hogyan sikerült a burzsoáziának megszerveznie a reakciós mozgalmat? Ez lesz a témánk.

Menjünk vissza az események kezdetéig. Egyfelől forradalmi válság van, a burzsoázia már nem tud a korábbi módszerekkel uralkodni, egyre általánosabb az elégedetlenség, a munkásosztály támadásba lendül, politikai sztrájkok, általános sztrájkok zajlanak le stb. Egyszóval, a háború utáni időszakról, a mély forradalmi válságról van szó.

Különösen plasztikusan érzékelhető a helyzetnek az a jellemzője, hogy az uralkodó osztály már képtelen változatlan formában folytatni korábbi politikáját, amelyet 1912-ig folytatott, azaz a Giolitti nevével fémjelzett „reformista” politikát. Természetesen itt nem azért beszélünk reformista politikáról, mert reformisták voltak hatalmon, hanem azért, mert bizonyos csoportoknak teendő engedményekről volt szó és arról, hogy megőrizzék a burzsoá diktatúra parlamenti formáját.

A háború utáni időszakban ez a politika már nem felelt meg, mert a munkás- és paraszt-tömegek felkeltek ellene.

Két nagy fontosságú esemény jegyében indult a háború utáni időszak: egyrészt viharos erejű szélként növekedett az Olasz Szocialista Párt befolyása, a pártnak már több százezer tagja

volt, s a választók millióit tudhatta maga mögött; másrészt mozgásba lendültek a paraszttömegek, miközben a parasztság szétaprózottsága folytán számos parasztpárt alakult. A Néppárt valójában parasztpárt. Megindultak a parasztmozgalmak, Dél-Olaszországban a földfoglalások stb.

A munkások és a parasztok támadásba mennek át, megkezdődik az erők átrendeződése. A háború utáni olaszországi viszonyok közepette a munkás- és parasztmegmozdulások egy mederbe terelődése, összefolyása a legkülönbözőbb formákban történik. Ez jelzi, hogy bealkonyult a parlamenti formáknak.

A burzsoázia meg akarja semmisíteni a parlamentarizmust. Már nemcsak a munkások között növekszik az elégedetlenség, hanem áttérjed a kispolgárságra is. Megindulnak a kispolgári mozgalmak, a volt frontharcosok mozgalma stb. A burzsoázia, a kisburzsoázia nem támogatja többé a fennálló uralmi rendszert, változtatásokra törekszik.

Ezen a talajon jelenik meg a fasiszmus.

Melyik az a pillanat, amikor a kispolgárság elszórt, egymástól elszigetelt fellépései egy egységes mozgalmá válnak össze? Ez nem 1920 elején, hanem a végén következik be. Akkor történik meg ez az átalakulás, amikor megjelenik egy új tényező, amikor magának a burzsoáziának a legreakciósabb erői lépnek fel szervezőként. Eddig a pillanatig is fejlődött a fasiszmus, de még nem vált alapvető tényezővé.

A fasiszta mozgalom a háború idején indult. Azután a „Fasci di combattimento”^{*} formáiban fejlődött tovább. De nem mindenki csatlakozott véglegesen hozzá. Nennit például, amikor vitatkoztunk vele, fasisztának neveztük. Egy bizonyos időpontban azonban Nenni eltávolodott a fasisztustól. Hiszen a kezdeti időkben a fasiszmus különböző összetételű csoportokból állt, s e csoportok nem mindegyike haladt végig a fasiszmus útján. Nézzék meg csak a városi fasiszta szekciókat. 1919–1920-ban ott találhatják bennük a korábban különböző pártokhoz tartozó kispolgárokat. Ezekben a szekciókban általános politikai problémákat vitattak meg, számos kérdést felvetettek, követeléseket támasztottak. Ezen a talajon született meg a fasiszmus első programja is (a San Sepolcro téren); nagyrészt kispolgári jellegű program, a városi fasiszta szervezetek orientációját tükrözi. Az 1919-es márciusi programról van szó. (A tanszék megj.) De figyeljék csak meg a fasiszmust falun: Emiliában és másutt. Ott egészen más a helyzet. A fasiszmus később jelenik meg, 1920-ban. Fegyveres osztagok formájában lép fel, s e fegyveres osztagok célja a proletariátus elleni harc. *A fasiszmus itt squadrizmusként indul.*^{**} Csatlakoznak hozzá a lakosság deklasszált elemei, a kispolgárok, a társadalmi középrétegek. A fasiszmus egyenesen úgy áll elő itt, mint a munkáosztály elnyomásának eszköze. Mivel magyarázható, hogy ennyire különbözik a városi fasiszmustól? Azzal, hogy az adott esetben közvetlenül *a nagy földbirtokosság lép fel szervezőként.*

1921 közepétől a városokban is megalakulnak a fasiszta osztagok. Legelőször Triesztben; ahol igen élesen vetődik fel a nemzeti probléma, majd más városokban is, ahol heves harcok folynak. A városi osztagok is a falusiak mintájára alakulnak. Torinóban a gyárfoglalások után jelentkeznek. Emiliában ekkor a fasiszmus már igen erős szervezetekkel rendelkezett.

1920 végén a burzsoázia már a városokban is aktív szervező erőként lépett fel, s ezzel egyben további lendületet adott a fasiszta osztagok alakulásának. Ebben az időpontban egész válság-sorozat indul meg, két évig tartó válságok sorozata.

Nézzük, milyen problémákról van szó, amikor azt vitatják: „Párt vagyunk-e?” Ezt a kérdést tárgyalják a római és az augusteói fasiszta kongresszuson: párttá kell lennünk. Mussolini: mi még megmaradunk mozgalomnak. Mussolini arra törekedett, hogy a fasiszta szervezetek segítségével mind nagyobb tömegeket vonjon be a mozgalomba, ezért a személye egyre nagyobb becs-

^{*} „Harci szövetségek” — 1919-ben Mussolini által alakított fasiszta szervezetek.

^{**} A squadrizmus militarizált fasiszta osztagok szervezete. Tagjai, a squadristák, 1923-ig, a fasiszta milícia létrehozásáig, a fasiszmus alapvető fegyveres erejét alkották, s a széles körben alkalmazott politikai erőszak eszközül szolgáltak.

ben állt. Harc folyt azon elemek között, melyek nyíltan a munkásosztály szervezeteinek megsemmisítésére törekedtek, és azok között, kiknek körében még éltek a régi ideológia maradványai.

Mussolini elárulta d'Annunzio mozgalmát, mert félő volt, hogy az rá nézve veszélyessé válik. 1920-ban Mussolini a gyárfoglalásokkal való rokonszenvét fitogtatta, de azután teljesen megváltoztatta a gyárfoglalásokkal kapcsolatos álláspontját.

Ebben az időszakban szövődnek az első nyílt kapcsolatok a fasiszta mozgalom és a nagyiparosok szervezetei között. Megindul a támadás, amely két éven át tart, egészen a „marcia su Romá”-ig.

Akcióba lépett a szervező faktor: az agráriusok adták a fasizmusnak a squadrista szervezeti formát, a nagyiparosok pedig alkalmazták azt a városokban.

A végrehajtott elemzés megerősíti azt, amit a két elemről mondtunk: a kisburzsoázia erőiről és a nagyburzsoázia által irányított szervező tevékenységről.

A továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogyan hatott kölcsönösen egymásra ez a két elem.

RÉVAI JÓZSEF

A 48-as legenda

Révai József alább következő — mindeddig kiadatlan — cikke figyelemre méltó dokumentuma a magyar marxista történeti irodalomnak. A cikket Révai magyarországi börtönévei (1931—1934) alatt írta, minden jel szerint 1931 második felében vagy 1932 első hónapjaiban. A szövegből kiderül, hogy Révai eredetileg a „Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban” c., a Társadalmi Szemle 1931-es évfolyamában részletekben közölt tanulmány közvetlen folytatásának szánta. A „Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban” c. írás utolsó részében Révai arról írt, hogy cikksorozatát tovább kívánja folytatni. A Szabó Ervin tanulmányban ugyanis Szabó Ervin nézeteinek általános közgazdasági, államelméleti és politikai vonatkozásaival foglalkozott, csak utalt arra, hogy Szabó Ervin 1848-ról szóló értékelése is helytelen, s hogy erről „cikke további részében” kíván részletesen szólni.

A folytatás, amint látható, el is készült, de publikálásra nem került. Ennek oka ismeretlen, — csak feltételezéseinket jelezhetjük. A közlés elmaradása valószínűleg nem külső mozgalmi okra vezethető vissza: a Társadalmi Szemle akkor még megjelent, 1932 tavaszán-nyarán Révai még írt a folyóiratba. Valószínűbb az a feltevés, hogy időközben Révai behatóan kezdett foglalkozni — ahogy e cikkében is írja — „a magyar történelemnek ezzel a tudományos marxista feldolgozást önmagában is megérő második forradalmával”. A munka eredménye 1932 őszére a „Marx és a magyar forradalom” c. nagyszabású tanulmány lett, amelyhez ez a rövid cikk legfőljebb valamiféle bevezető lehetett volna. A nagy tanulmány sokkal sokoldalúbb, árnyaltabb képet rajzolt az 1848-as forradalomról. Ez a cikk lényegében csak néhány alapkérdés fölvetésére vállalkozott: annak hangsúlyozására, hogy a magyar 1848 progresszív, polgári forradalom volt, s hogy nemzeti függetlenségért folytatott küzdelme is ezt a polgári jelleget támasztja alá. Nem szólt még érdemben koncepciója fontos eleméről: a nemesség polgári, polgárságot pótló szerepéről, s ez a hiány a további kutatások fényében túlságosan problematikusnak tűntethette fel előtte cikkét. Nem zárhatjuk ki azonban annak lehetőségét sem, hogy Révai ezt a cikket is közlésre szánta, s ennek — az eredeti terven túlnövő — folytatásaként írta meg a „Marx és a magyar forradalmat”.

Bárhogy is van, a cikk jelentőségét húzza alá, hogy — eltekintve korábbi, 1929 őszi „Harcoljon-e a munkásság Trianon ellen?” c. írásától, mely sokat foglalkozik 1848-cal — Révainak ez az általunk ismert *első*, kifejezetten 1848-ról, pontosabban: 1848 historiográfiájáról szóló írása.

Érdekes a cikk ideológiai-politika szempontból is. A nemzeti kérdésben — régebbi, Trianonnal kapcsolatos szektásan internacionalista álláspontját korrigálva — elmozdul a holtpontról, s a marxista forradalomszemléletet alkalmazza,

illetve állítja helyre, szemben Szabó Ervin nézeteivel. Az a megállapítása, hogy a magyar 1848 polgári forradalom volt (noha nem népforgadalom), nem volt újdonság a magyar kommunista mozgalomban: Kun Béla is ezt hirdette, sőt, részben erre alapozta koncepcióját: mivel már volt polgári forradalom Magyarországon, csak közvetlenül proletárforradalom lehetséges. Ami újat ehhez Révai hozzáadott, az a nemzeti kérdés új kezelése, valamint a magyar burzsoázia és a nemeség kapcsolatának olyan ábrázolása, amely — Kun egyoldalú álláspontjával szemben — a realisabb „két uralkodó osztály” elméletét kezdte visszacsempészni a kommunista politikai gondolkodásba.

A cikk magán viseli születése körülményeit, az akkori mozgalmi kereteket és felfogásokat. Ennek tudható be a szociáldemokrácia sommás elítélése (így többek között 1905-tel kapcsolatos politikájának leegyszerűsítése), a 48/49-hez mint progresszív történelmi hagyományhoz való kommunista viszony felemás beállítása; innét a magyar polgári történetírás *minden* irányzatának radikális bírálata, Szekfű fasisztaként való emlegetése (noha nem feledhetjük, hogy a cikkben a „Három nemzedék” Szekfűjéről van szó) stb.

A cikket a MTA Könyvtára Kézirattára őrzi, Ms 10. 469/6 jelzet alatt. A kézirat géppel írt, de a jelek szerint nem magyar írógépen: Révai valószínűleg később, de nem sokkal azután irathatta le, hogy 1934 májusában a Szovjetunióba érkezett. (A cikk egyes részeit később más írásaiban többször felhasználta.) A lapalji jegyzetek Révaitól származnak, csak a számozást tettük publikálásra alkalmassá. Ezenkívül néhány kirívóan értelemzavaró helyen a központosítást egészítettük ki. A rövidítéseket, amikor a szövegben először merülnek fel, kiegészítettük és szögletes zárójelbe tettük.

Lackó Miklós

Az 1848/49-es forradalommal Sz. E. [Szabó Ervin] nemcsak és nem elsősorban a marxista történettudomány szempontjából foglalkozott. Ami őt arra készítette, hogy közel 1 1/2 évtizedig — a Válogatott Művekben 1903-ban jelent meg a Neue Rheinische Ztg. [Zeitung] Magyarországról szóló cikkeihez írt előszava, a halála után megjelent „Társad[almi] és pártharcok az 1848/49-es forradalomban” c. könyvét pedig 1917-ben (?) fejezte be — foglalkozzék a magyar történelemnek ezzel a tudományos marxista feldolgozást önmagában is megérő második forradalmával, az a munkásosztály nevelésének szempontja volt.

A munkásosztályt tudat fejlesztésében a különböző országok munkásmozgalmában mindig nagy szerepe volt az uralkodó osztály *történelmi legendái* elleni harcnak. Marx és Engels 1848-ban a berlini népeknek azt a tettét, hogy összetörte az 1812/14-es Napóleon ellen vívott „felszabadító háborúnak” győzelmi jelvényeit, mint „a szégyenletes német múlttal” való gyökeres szakítást üdvözölték, mint csapást a német sovíniszta-romantikus francia ellenes legendára. Tapsoltak, mikor a francia kommün 1871-ben ledöntötte a Napóleon-legendának, a francia gloire legendájának Vendôme-téri oszlopát. Amikor az egész német burzsoázia a kis-német egység megteremtője, Bismarck lábai előtt feküdt és a német történettudomány a junker Poroszország nemzeti „hivatását” zengte: Mehring ízekre szedte szét a porosz abszolutizmus „német nemzeti” céljairól szóló II. Frigyes-legendát. Amikor Lengyelországban a múlt század végén az a veszély fenyegetett, hogy a munkásmozgalmat megfertőzi a kispolgári nacionalizmus mérge, akkor R. Luxemburg, harcban ez ellen a méreg ellen, elkezdte a XVIII–XIX. század lengyel felkeléseinek emlékét és mert ezeknek a felkeléseknek a tekintélyét Marx és Engels nézetei támasztották alá, Mehring, R. Luxemburggal szövetségben — nem riadt attól vissza, hogy szembeszálljon Marx és Engels-nek a lengyel fejlődésről vallott nézeteivel.

1903-ban, de már előbb, a 900-as években, a kapitalizmus imperialista fordulóján vette kezdetét Magyarországon az a válság, mely többé vagy kevésbé heves formában, hosszabb v.[agy]

rövidebb megszakításokkal egy évtizedig eltartott és amelyet csak az 1912/14 évek világpolitikai válsága (balkáni háború és a világháború közvetlen előkészítése) simított el. Ebben a válságban — a munkásság, különösen a mezőgazdasági munkásság kegyetlen üldözése mellett — 2 kérdés játszotta a főszerepet: az uralkodó rétegnek a Habsburg-abszolútizmussal folytatott civakodása felvetette Ausztria és Magyarország kapcsolatainak, a dualizmusnak kérdését. Ugyanakkor a Magyarországon elnyomott nemzetek mind hevesebbé váló harca a magyar imperializmus ellen: felvetette a nemzetek viszonyának kérdését a történelmi magyar államhoz. Az Ausztriával való kapcsolat és az ún. „nemzetiségekhez” való viszony: ekörül a két központi kérdés körül tomboló harci zaj közepette kellett vívnia a magyar munkásságnak a maga osztályharcát. És mindkét kérdésben a magyar uralkodó osztály a harc eszközeit, jelszavait, csatakiáltásait 48 tárházából kölcsönözte. 48/49 harca a Habsburg-abszolútizmus ellen a magyar függetlenségért szolgáltatva a kiindulópontot, az ösztönzést, a történelmi indokolást a Habsburgokkal való eme civakodás számára, a XIX. század imperialista fordulóján. 48 harca az ellenforradalmi szláv népek ellen, az osztrák abszolútizmus és orosz cárizmus eme szövetségei ellen pedig a román, a horvát, a szerb, a tót nép önrendelkezéséért folyó küzdelmei ellen szolgáltatva a történelmi talajt és jelszavakat (pánszlávizmus).

Vajon ilyen körülmények között a 48-as legenda ellen nem kellett-e éppen úgy fellépni, mint ahogy Mehring fellépett a porosz legenda ellen, és vajon a 48-as legenda összetörése, a magyar munkásság osztálytudatának fejlesztése és a nacionalizmus mérgétől való megóvása érdekében nem volt-e kötelesség még Marx és Engels tekintélyével is szembeszállni, akik a magyar 48/49 forradalmi és a szláv népek akkori ellenforradalmi szerepéről vallott nézeteikkel (48-ban a Neue Rheinische Zeitungban) alátámasztották a 48-as legendát? Vajon akkor, amikor Ausztriában az egyes nemzetek szd. [szociáldemokrata] pártjai (a cseh, a lengyel stb.) saját burzsoáziajuk nemzeti harcának csatlósáivá szegődtek, nem az kellett-e, hogy legyen a legfőbb szempontja a tömegek marxista nevelésének: elhárítani a magyar munkásosztályról a cseh, a lengyel munkásmozgalmat megfertőző veszélyt?

Ezek voltak Sz. E. szempontjai, amikből kiindulva birkózott 1 1/2 évtizedig a 48-as legendával. De miből is áll ez a legenda? Sz. E. úgy látta, hogy főleg 2 alkotórészből. *Először*: abból a legendából, mely úgy szól, hogy 48 teremtette meg a modern, a polgári Magyarországot, mert szabad földbirtokossá tette a jobbágyságot, utat nyitott Magyarország polgári fejlődésének. A legendának ehhez a részéhez tartozik a mese arról, hogy a nemesség önként mondott le a kiváltságairól, mint kiváltságos rend önként olvadt össze a jobbágysággal polgári nemzetté. Másodszor: abból a legendából, hogy a szláv népeket 48/49-ben Magyarországon az illyr vagy orosz izgatás tette ellenforradalmi ördögökké, hogy ezek a népek tisztára cári vagy császári csatlósok lettek volna a maguk harcában a 48/49-es magyar mozgalom ellen.

De vajon hogyan lehetett 48/49 polgári átalakulás — így cáfolja Sz. E. a 48-as legendának első részét —, amikor Magyarország még ma sem polgári ország! Hogyan lehet polgári célokat, polgári törekvést tulajdonítani 1848-nak, amikor „a magyar nemzet uralkodó osztályának túlnyomó többsége, Kossuthot beleértve, ehhez a törekvéshez 1848-ban alig állott közelebb, mint 100 évvel ezelőtt, vagy ma. Nem kell egyébre utalnunk, mint arra, hogy közel 60 évvel a forradalom után, közel 40 évvel a függetlenség kivívása után még *ugyanazok a feudális vagy félig feudális elemek dominálnak az országban gazdaságilag, politikában, törvényhozásban, közigazgatásban, társadalmilag, mint 1848-ban*” (Először Engels cikkéhez a magyar forradalomról. Válog. Művek I. kötet). És hogyan lehet az, hogy Magyarországon 1903-ban — tehát akkor, amikor nemzetközileg a kapitalizmus már megérkezett utolsó szakaszába, az imperializmusba — még mindig a feudálisok az urak? Úgy, hogy 1848 nem polgári forradalom volt, hanem a feudális táboron belül lejátszódó civódás, még ha fegyveres volt is, még ha polgári köntösben lépett is fel. Nem volt itt másról szó, mint a főnemesség és köznemesség évszázados, elkeseredett, sokszor véres, de a feudalizmus kereteit túl nem haladó harcainak befejező szakaszáról.

Ha pedig a magyar 48/49-es nem volt polgári forradalom — cáfolja Sz. E. legendájának

második részét —, akkor a szláv és román felkelések nem lehettek: ellenforradalom. Hogyan is lehettek ellenforradalmiak 48-ban azok a népmozgalmak, melyeknek szociális indítókai mai napig sem szűntek meg! Hiszen ezeknek a népeknek mai (1903) nemzeti mozgalmak és 48-as felkelései között épp az teremti meg az összekötő kapcsot, hogy parasztnépekről van szó, melyekkel szemben a magyar nemesség a nemzeti és a szociális elnyomást egy személyben képviselte? És ha ezek a népek 1848-ban az ellenforradalmat képviselő Habsburgok oldalára sodródtak is, erről éppoly kevésbé tehetnek, mint ahogy a magyar nemesség is ártatlan abban, hogy a Habsburgokkal szövetséges főnemesség ellen irányulván a küzdelme, objektíve szövetségesévé lett az európai polgári forradalomnak.

És vajon Sz. E.-nek ezek a cáfolatai nem behízelgőek és megejtők-e? Számos munkással találkoztam, aki ösztönösen, anélkül, hogy talán valaha is olvasta Sz. E.-nek a 48/49-es forradalomról írt nagy munkáját, a Sz. E.-ékhez hasonló nézeteket vallott 48-ról; arról, aki olvasta, nem is szólva. Ez nem is csoda. Amikor az iskolában töléssérrrel töltik a fejekbe a 48-as legendának legrosszabb, mert pusztá formulákra leegyszerűsített és felhígított fajtáját, amikor lépten-nyomon, különböző születések, elhalálozások évfordulóján beleütközik az ember még ma is a 48-as legendának abba az útszéle, abba a kinestári kiadásába, amelynek teljesen mindegy, hogy Kossuth vagy Nagyatádi sírján verklizik is el az ünnepi szónokok, és amikor — végül — a munkás is látja azt az évről-évre megismétlődő színjátékot, hogy a szd. párt 1848 március 15-ét úgy ünnepli meg, mintha ez a történelmi dátum aktuális programot is jelentene a munkásmozgalom számára és ugyanakkor a munkásmozgalom közelebbfekvő, aktuálisabb és emlékezetesebb történelmi dátum[ával] vagy hallgatással vagy nyíltan szembefordul — csoda-e ilyen körülmények között az osztálytudatos munkás ösztönös fogékonyasága a Sz. E. nézetei iránt? De az osztályöszton nem elégséges iránytű az osztályharc elméletében.

Sz. E. a 48-as legendát nem látta a maga egészében, hanem csak egyes alkatrészeit és így az ő keze alatt eltorzult a kép. A 48-as legenda lényeges alkatrészei nagyjában a következők: 1. 1848 egy szeplőtlen történelmi fogantatás terméke. Mert az ún. reformkorszak, a „nemzeti ébredés” korszaka, amelyet Széchenyi 1825-ös fellépésétől szokás számítani, az égből hullott le, a „nemzeti tespedés” közepette egyszerre csak itt volt, kipattanván Széchenyi fejéből. 2. 1848-ban a nemesség önként letette a haza oltárára a maga előjogait és feudális jövedelmeit. 3. 1848/49 nem is volt forradalom, hanem „önvédelmi harc volt, a nemzet csak a maga törvényeit, jogait, alkotmányát” védte az abszolutizmus támadásaival szemben. 4. És éppen ezért 48-nak semmi köze az ugyanakkor Európában lezajló polgári forradalmakhoz, a francia, a német, az osztrák, az olasz mozgalmakkal csak külsőleges és véletlen az összefüggése.

Mint látni fogjuk, a magyar történetírás (egyik ideológiai üzeme ez a burzsoázának) különféle árnyalatait a 48-as legenda egyes pontjait illetően komoly nézeteltérések választják el. De az első két pontban: abban, hogy a „nemzeti süllyedésre” úgy következett az „ébredés”, mint borúra a derű, és abban, hogy a jobbágyszabadítás a nemesi áldozatkészség műve volt, ebben teljes az egység, a liberális-kuruc Grünwald Bélától a romantikus-fasiszta-labanc Szekfü Gyuláig.¹ Grünwald Béla — (akit azért emelünk ki, mert Acsádyval együtt ő a leginkább olvasott polgári

¹ A gazdag választékból íme csak két mazsola: „az alsó tábla még 1847-ben legalább elvben kimondotta a magyar föld felszabadítását a feudalizmus korlátozásai alól, tette ezt önelhatározásból, mélyeséges politikai belátásból, a nemzeti munka tényezőinek megbecsüléséből, szóval a leg-nemesebb indítékokból s tette ezt anélkül, hogy elhatározására akárminő idegen mozgalom, a nemzetközi politika alakulata, Ausztria, vagy Nyugat-Európa viszonyainak változása a legcsekélyebb befolyást gyakorolhatott volna.” (Acsády: A jobbágyság története). „Sem a nagybirtok gazdasági politikája, sem az abszolút kormány anyagi rendszabályai, vagy pénzgazdasági előfeltételek nem hatottak a magyar lavina megindítására, hatott azonban néhány nagybirtokos szegény, anyagiakkal meg nem áldott nemes ember műveltségzomja, akik véletlenül (!) megízlelve a nyugati műveltség gyümölcseit, felismerték, hogy Magyarország mégsem az egész világ” (Szekfü: A magyar állam életrajza.)

történetíró a magyar munkások között) — „Régi Magyarországa” [és] „Új Magyarországa” között semmiféle átmenet nincs, 1848 és az azt megelőző reformkor tiszta történelmi csoda, melyet hogy mégis érthetővé próbáljon tenni, így magyaráz: „a nemzetiség eszméjével egy új, magasabb elv jutott a nemzet életébe...” És hogyan „jutott” ez az „eszmé” a nemzet életébe? Úgy, hogy Széchenyi egyedül, és kizárólag Széchenyi, nem támaszkodva másra, csak a saját maga idealizmusára, hazaszeretetére és zsenialitására, kitűzte az 1825-ös országgyűlésen a Magyar Tudományos Akadémia alapítására évi jövedelmének felajánlásával a „nemzetiségi eszmé” zászlaját. Vannak azután történetírók, akik ezzel a magyarázattal nem elégedvén meg, abban vélik megtalálni a reformkornak okait, hogy II. József iskolareformjai óta egy értelmiségi réteg nevelődött ki, amely Széchenyi újtó tevékenysége számára bizonyos háttérrel szolgált. De hogy mi volt annak az oka, hogy ennek az iskolareformnak a számára rendelkezésre állt egy olyan nemesi réteg, mely aztán nem ment vissza az ősi kúriára gazdálkodni, hanem „értelmiséggé” lett, hogy mi volt annak az oka, hogy ez az értelmiség bele tudta eresztetni Magyarországot nemesi talajába épp akkor a reform-eszméket, erre adós marad a válasszal az idealista történetírás, amely a XVIII. század végi „nemzeti ébredést” az irodalmi újjászületésre, az 1825-tel kezdődő reform-kort pedig Széchenyi fellépésére vezeti vissza.

Miről van itt szó? Nyilvánvalóan arról is, hogy az idealista történetírás épp a történelmi átmenetek megmagyarázására képtelen a leginkább, épp itt mond a leginkább csődöt. De nemcsak az idealista történetírásnak erről az általános fogyatékoságáról, hanem egy speciális magyar gyengeségről is szó van. Arról t. i., hogy a *polgári történetírás alábecsüli a kapitalizmus fejlődését Magyarországon, tagadja a XIX. század első felének magyar reform-mozgalmára és ami ebből következik: a 48/49-es mozgalomra vonatkozólag is annak jelentőségét, hogy a kapitalizmus betört a feudális termésgazdálkodásba és aláásta, megbomlasztotta Magyarország nemesi és jobbágyi társadalmát*. Ha a kapitalizmus behatolása a feudális Magyarország gazdaságába és társadalmába kiesik a történelmi hatóerők közül, akkor el lehet egymástól választani a „süllyedés”-nek és az „ébredésnek” a korát, olyan vastag falakkal, hogy azt egyedül Széchenyi csodatevő creje tudta áttörni. Akkor a nemesség reformer részének szerepét lehet mértéktelenül megnagyítani és idealizálni, akkor történelmi alapot nyer és szilárdabb, mint az 1789. augusztus 4-iki éjszaka nemesi áldozatkészségéről szóló francia legenda — a magyar nemesség 48. márciusi önzetlensége. De a tulajdonképpeni sajátos alapja ennek a mesének a szeplőtlenül fogant történelemről az, hogy a magyar nemesség (a gentry), amely 1867 után a nagyburzsoázia szolgálatában és nevében szállta meg az állami apparátus állásait, történelmi indoklását akarta adni a maga sajátos helyzetének Magyarország osztályuralmi gépezetében. A magyar burzsoáziának az a legfelsőbb fináncetőkés rétege, amely a háború előtti Magyarországon részt vett az uralomban, soha nem emelt igényt arra, hogy ő alakítsa ki a hivatalos magyar politikai és történelmi ideológiát. A magyar burzsoáziának csak a gentry-intelligencia közvetítésével volt köze a magyar „tradíciókhoz” és nem helyezett súlyt arra, hogy a magyar történelemben felfedezze a saját nyomait.² A kapitalizmus fejlődésének alábecsülése Magyarországon, különösen pedig semmibevétele annak a szerepnek, amit a kapitalista viszonylatok a feudális társadalom megbomlasztásával 1848-ban játszottak: ideológiai kifejezője annak a leköszönésnek, amellyel a magyar burzsoázia a minél zavartalanabb profitszínalás érdekében a földbirtokosoknak engedte át politikai képviselőtét. A politikai reprezentáció mellett természetes, hogy nem vitatta el tőlük a történelmi reprezentációt sem.

Amilyen szent volt eddig az egyetértés, annyira megoszlanak a vélemények a 48-as legenda másik két pontjáról. Forradalom volt-e 48/49? És része volt-e az európai forradalomnak? A magyar

² Jellemző, hogy a magyar gazdaságtörténelem csak a 90-es években alakult ki és akkor is alig ment túl a pusztá anyaggyűjtésen. A jobbágyság történetét tárgyaló irodalom (Acsádi, Márki, Nagy Benjamin és Sándor, Gömbös F. Albin), mely a 90-es és 900-as évek liberális fellendülésének vérszegény terméke, a 48-as jobbágyszabadság kritikatlan apologiájába torkollik: a jobbágyszemvédek csak azért ábrázolja, hogy annál nagyobb legyen 48 dicsősége. A jobbágyság földtől való elválasztásának ábrázolása még mellékesen is alig fordul elő.

uralkodó osztály különböző csoportjainak ideológusai különbözőképpen válaszoltak ezekre a kérdésekre. Három típust lehet közöttük megkülönböztetni. Az *első*: a 67-es típus, amely a 48-as magyar forradalmat a Habsburg monarchiával egybenőtt, a monarchia gazdasági és hatalmi gépezetének alkotó magyar uralkodó rétegek szemszögéből ítélte meg. És ezek a rétegek tartoztak a Habsburgoknak azzal, hogy 48/49-et mint hűnös könnyelműséget elítéljék. 1849 *forradalom* volt, de éppen ezért kiesik a reform-korszakból, mint Horváth Mihály a 49-es debreceni kormány minisztere és a forradalom történetírója mondja: „nincs közöttük okozatossági kapocs”. A forradalom elkerülhető lett volna, ha Kossuth nem fejjel megy a falnak és ha a Habsburgok engedékenyebbek. Ép ezért el kell választani azt, ami 48 első felében történt, attól, ami 48 végén és 49-ben történt. Az első időszak a reform-korból folyik, annak betetőzése, a másik időszak a forradalmi talajra csúszást jelenti. Az első időszakot Széchenyi, a másodikat Kossuth, a pesti sajtó és egyletek demagógiája. Ha nincs februári forradalom, akkor nincs magyar forradalom sem, de ez csak azt jelenti, hogy az európai összefüggések okozták a magyar mozgalom forradalmi lejtőre csúszását, nem pedig azt, hogy a magyar mozgalom része lett volna ezeknek a szerte Európában lezajló polgári forradalmaknak. Egyszóval: kidobni 48/49-ből mindazt, ami forradalmi, megtartani belőle mindazt, ami a Habsburgokkal való megegyezésre utal, s a feudális társadalmi rend forradalmi megrázkódtatás nélküli békés átalakítására: ezt célozta az uralkodó magyar ideológiának ez a félig nemzetiszínű, félig fekete-sárga ága.

A *második* típus: a „tisztá” 48-as. Ez még azt is tagadja, hogy 49 forradalom lett volna. Magyarországon 48-ban nem volt forradalom. 48 március havában nagy átalakulás történt, de az alkotmányos tényezők közreműködésével. Később harc folyt ugyan, de a „törvényes állapot fenntartásáért” — írja Grünwald Béla, az „Új Magyarországbán”. Ha a 67-es felfogás *szembefordul* 1848/49 minden forradalmi elemével, akkor ez a felfogás *letagadja* azt. És letagad minden társadalmi és politikai ellentétet a 48—49-es mozgalomban. Azokat, akik élesen és keményen harcolnak egymással, egymás barátaivá teszi. Széchenyi és Kossuth között „nem volt elvi ellentét, céljaik ugyanazok voltak s tulajdonkép nem is voltak ellenfelek”. A nemzeti követeléseket „se Széchenyi, se Kossuth, se Deák, se Dezsewffy Aurél, se Eötvös József nem képviselte teljesen, de kölcsönösen pótolták egymás hiányait”. 1848-ban gyöngyörű harmónia volt mindenütt, *egy* ellenség volt csupán: az osztrák kamarilla. Ez az álláspont azoknak a magyar uralkodó rétegeknek történelmi ideológiája, melyek keveselték a magyar imperializmusra jutó részt az osztrák imperializmussal való közös zsákmányból, amelyek zúgolódtak azon, hogy a magyar csak másodhegedűs az osztrák-magyar imperializmus rendszerében, amelyek tehát a Habsburgokkal való civódásaik támogatására igénybevétték ugyan a parasztság (és kispolgárság) tömegeinek mélyreható nemzeti elégedetlenségét (ezért volt szükség 48 függetlenségi ideáljaira), de maguk ijedtek volna meg legjobban, ha véletlenül úgy fordult volna a világ, hogy Magyarország kiválhatott volna a népeknek abból a börtönéből, amit az Osztrák-Magyar monarchia jelentett (ezért használhatták a 48-as kellékekből csak az alkotmányosakat, ezért sikkasztották el 1848 mellől 1849-et, ezért simították ki 1848/49 ábrázatából az osztály- és rétegharcok gazdag barázdáit).

A *harmadik* típus már a magyar fasizmus terméke, s főképviselője annak történetírója: Szekfű Gyula. A fasizmus a fináncőke diktatúrájának politikai formája a kapitalizmus általános válságának, haldoklásának idején, amelynek *ideológiája* azonban teli van a kapitalizmus közepkori minták szerint való szervezésének agyremével. Éppen ez az, amivel még a tőkés diktatúrának ez a legnyíltabb formája is leplezi a maga brutális osztályjellegét, a magyar fasizmus pedig különös bőséggel alkalmazott ilyen romantikus félfudális elemeket a maga ideológiájában: lehetővé tették ezt számára az ország félfudális maradványai, szükségessé tették a kispolgárság anti-kapitalista hangulatai. Így jött létre a fasizmusnak ez a romantikus-konzervatív történelmi ideológiája, amit Szekfű Gyula képvisel. Ez az ideológia azt a folyamatot, amely a történelmi Magyarország összeomlására vezetett, nem a világháborútól, nem a dualizmusnak a 900-as években bekövetkezett válságától, nem is az 1867-es kiegyezéstől és még csak nem is 1848-tól számítja, hanem a XIX. század 40-es éveinek attól a fordulópontjától, amikor a magyar reformmozgalom túlmént

Széchenyin, és szembefordult vele. Széchenyi belső arisztokrata reformmunkáját ekkor váltotta fel a liberalizmus, amely a nemzeti önállóság kérdésének felvetésével *radikalizmussá* fajult: „a magyar liberalizmus 40-es évekbeli fejlettségének fokán a francia liberalizmushoz hasonló elvi merevségű szélsőséges mozgalom, *radikalizmus* volt . . .” „Ameddig az ellenzék pozitív reformkérdésekkel foglalkozott, addig magyar talajon állott . . . a helyzet azonban megváltozott akkor, midőn az ellenzék az európai liberális opozíció programját átvéve, bekapcsolódott az általános európai mozgalmakba. A liberális ellenzék egy pillanatig sem hagyta kétségben a kormányt aziránt, hogy . . . az új magyar mozgalom csak ágát képezi az európai forrongásnak . . .” (*Szekfű: Három nemzedék*). A fasiszmus tehát nem 1848 és 49 között húzza meg az elválasztóvonalat, hanem a „katasztrófa” eredetét magában a 48-at megelőző reformkorszakban fedezi fel. A fasiszmus elveti a „48-as” álláspontot csakúgy, mint a „67-eset”. Mert ha a Kossuthék radikalizmusa Franciaországról, Deákék, Kemény Zsigmondék[é] meg Angliáról mintázták a liberalizmust: csak liberalizmus mindkettő, a liberalizmus pedig nemcsak a „49-es katasztrófa” okozója, hanem az 1918-asé is. (Az 1918/19-es bukásból feltápaszkodó magyar burzsoázia mély katzenjammerrel szemléli nemcsak a közelmúltat, hanem azt az egész történelmi periódust, melynek köszönhető, hogy nemcsak a magyar kapitalizmus, hanem a magyar proletariátus is megszületett. És ennek az osztály-katzenjammernek terméke a fasiszta neo-romantika.) A fasiszta-tudomány nem keni el a reformmozgalom vezető rétegén belüli ellentéteket, ellenkezőleg: bizonyos perverz elégedettséggel tárja fel őket; számára Széchenyi és Kossuth nem Castor és Pollux, hanem ellenséges politikai irányok képviselői. Természetes, hogy ő a reformmozgalomnak ellenforradalmi szárnyával szimpatizál.³ Ha a magyar liberális történetírás mindkét ága a 48/49-es mozgalomban azt emelte ki, ami provinciálisan magyar volt benne, a fasiszmus főleg azt húzza alá, ami „idegen” volt, ami Európából származott, ami polgári volt benne.⁴

Ha közelebbről megnézzük, kiderül tehát, hogy a 48-as legenda sokkal bonyolultabb valami, mint az első pillanatra látszik és a kérdés semmiképp sem egyszerűsíthető le arra a sémára, hogy az uralkodó osztály 1848-at álarcként használja, melynek idealizált vonásai mögött elbújtatta a valódi ábrázatát. A sajátos a dolgokon ép az, hogy a burzsoázia 48—49-hez való viszonyában ellentmondó elemek vannak, 48-at a burzsoázia nemcsak idealizálta, hanem el is torzította, nem csupán álarcnak használta, hanem rémképnek is. Sőt az az érdekes helyzet adódott, hogy azok, akik szégyelték, hogy 1848 nemcsak alkotmányosdi, hanem forradalom is volt, voltak 1848 „hívei”, azok pedig, akik elismerték, hogy forradalom volt, ezt vádként hangoztatták és ellene fordultak. Következésképpen a 48-as legenda korántsem hasonlítható össze pl. a porosz legendával. A marxizmus állásfoglalása vele szemben nemcsak abból kell, hogy álljon, hogy leleplezve a burzsoá idealizálást, elhatárolja magát tőle, hanem abból is, hogy leleplezve a burzsoá torzítást, szolidarizálja magát mindazzal, ami benne valóban forradalmi volt és az európai haladás sodrába esett. Mert ez az utóbbi körülmény a döntő különbség a német nép „szégyenteljes múltját” alkotó

³ Több mint 80 év késéssel adja le szavazatát a „fontolva haladó” konzervatívok mellett *Bernáth István*: A magyar jobbágyszabadság eszméiről. 1930 című munkájában. Ő a 48-as jobbágyszabadságon azt hibáztatja, amit a mai nagybirtokosok a földreformon: nem volt pénzügyileg előkészítve, hogy tehát „időelőtti” volt, amelyet a gazdasági viszonyok még nem indokoltak. Hogy milyennek kellett volna egy „lassúbb átmenet”-nek lennie, arra nézve B. ismerteti a konzervatív vezér Dezsőffy gróf 72 évre szóló megváltási tervét, amely időnek végén a jobbágyszabad paraszt lett volna. Vagyis 1915-re befejeződött volna a felszabadítás!

⁴ Persze ez kizárólag ideológiai jelenségekre vonatkozik, úgy hogy Szekfűnél még csak rikítóbb a kettősség a 48/49-es mozgalom feudális gazdasági bázisa és polgári-liberális felépítménye között. A fasiszta intelligencia, mint minden polgári intelligencia, fejetetejére állítja a világot és egy konkurrens ideológiát jobban gyűlöl, mint ennek az ideológiának anyagi bázisát. Így történik azután az, hogy a Magyar Szemlében (Szekfű Gyula és Bethlen István közös folyóiratában) Szekfű Gyulának megengedik, hogy a kapitalizmus történelmi mulandóságát hirdesse, ugyanakkor e folyóirat gazdasági cikkei élesen elítélik azokat a polgárokat (sőt grófokat), akik a kapitalista termelőrend válságáról beszéltek a mai krízis kapcsán. A munkamegosztás minden előtt!

szabadságháborúk és a magyar 48/49 között, amely — Marx szerint — „először fordította Magyarországra a művelt világ figyelmét”. Amazokat a cári despotizmus hegemoniája alatt a porosz király trónjának védelmében küzdötte végig a német nép, emezt az európai ellenforradalom két vezető hatalmassága, Ausztria és Oroszország ellen küzdötte végig Magyarország. Ez az, amit Sz. E. nem vesz figyelembe. A 48-as legenda elleni harc ezért nála annak következtében, hogy ő csak legkorlátozottabb megjelenési formája, csak 48 háromszínű idealizálása ellen irányította a tüzet, fölöttébb egyoldalúvá vált.

A szindikalista Sz. E. félretolt a 48/49-es forradalomból mindent, ami kivülesett a nemesség és parasztság közvetlen gazdasági viszonyának körén, más osztályviszonnyal az 1848/49-es harcokban szinte nem is foglalkozik. Ami nem paraszti „direkt akció” 1848-ban, arra eleve kijelenti, hogy nem tartozik tárgyhoz, mert a forradalom *politikai* oldalával szerinti — már eleget foglalkoztak. Alig szükséges bizonyítani, hogy a szindikalista ökonomizmus módszerének ez az alkalmazása a történetkutatásnál korántsem marxizmus.⁵ Ha a proletármozgalmakra nézve is súlyos hiba a „direkt akció” szempontjának alkalmazása, vagyis a munkás és tőkés közti ellentét tisztán gazdasági ellentétként való felfogása, kétszeres hiba ez parasztmozgalmaknál. Mert a parasztságnál, melynek osztályhelyzete ingadozó, a tisztán „gazdasági” érdek még sokkal könnyebben vezethet a barrikádnak akár innesső, akár túlsó oldalára. Amikor Sz. E. a 48-as mozgalmak vizsgálatánál eleve kiküszöbölte azt, ami a nemes és jobbágy közötti gazdasági viszonyon túlmegy, akkor ez alapvetően megcsönkította a 48/49-es mozgalmak politikai és történelmi értékelésének mértékét. (Ami persze nem jelenti, hogy viszont a nemesi-jobbágyi viszony figyelembevétele nélkül meg lehetne szabni a 48-as forradalom szociális jellegét, mint ahogy a polgári történetírás csinálja. Az, hogy a jobbágy felszabadítás a liberális nemesség műve volt, rányomta bélyegét az egész harcra, de nemcsak ez nyomta rá.) Ha valaki — hogy egy ilyen illusztráló példát mondjunk — a nagy francia forradalom első két évét egészben véve aszerint akarná értékelni, hogy mi történt a francia faluban, akkor aligha juthatna a parasztfelkeléseket 1789/91-ben tűzzel-vassal pusztító burzsoázia láttán arra az eredményre, hogy a francia burzsoázia akármennyire is felfele a baloldali radikális elemektől és ezért kompromisszumokra készen — mégis a történelem szemétdombjára dobja a francia arisztokráciát. Ha Sz. E. a forradalom jellegének meghatározásánál eleve figyelmen kívül hagyja a főszempontot: az abszolutizmussal való politikai harc természetét és Európa jelentőségét, akkor megértjük álláspontját a szláv népek mozgalmának kérdésében is. Sz. E. a szláv népek felkelésében egyszerűen paraszti „direkt akciókat” látott, Marx és Engels viszont, akik a történelmi fejlődés általános érdekeit használták értékelésük mértékéül, ezeknek a parasztnépeknek az ellenforradalommal való cimborálását látták, amin nem változtatott az, hogy ez a cimborálás „gazdasági érdekei[k]” alapján történt. Ha a parasztságot nem olyan osztály vezeti, mely a történelmi haladás hordozója, akkor a gazdasági érdekeknek ilyen összetalálkozása az ellenforradalommal mindig megtörténhetik. A középkori nagy parasztháborúkban is korlátozott „gazdasági érdekei” alapján hagyta cserben az egyik fegyveres parasztsapat a szomszédos falubelit.

Érthető mindezek alapján, hogy Sz. E. a 48-as legenda leküzdése helyett annak egy sajátos „marxista” fajtáját teremtette meg. Ez a legenda két fontos ponton érintkezik a polgárral. Az egyik: 48/49 forradalmi jellegének tagadása. Ha igaz az, hogy 1848/49 nem volt más, mint egyszerű civakodás a feudális táboron belül, ha igaz az, hogy csupán a főnemesség és a köznemesség közötti osztályharcnak volt végakkordja, akkor nem lehetett forradalom, még ha menydörgött is

⁵ Ez a szindikalista ökonomizmus csak látszólag mond ellent annak, amit első cikkemben kifejtettem arról, hogy Sz. E. túlbecsüli az erőszak szerepét. Mint rendesen, ebben az esetben is találtak a különböző előjelű letérések a marxizmus útjáról: az erőszak szerepének túlbecsülése épp abból folyik, hogy Sz. E.-ben a másik oldalon hajlandóság volt az ökonomia mechanikus értelmezésére, világnézetében is gyakran fellelhető ez a mechanikus elem. Így pl. abban az előadásban, amit a Társadalom Tud. Társaság 1904-ben rendezett vitájában a szocializmusról tartott, a munkásosztály szabadság-ideálját a „biztosított megélhetés”-ben látja, amire Gratz Gusztáv azzal válaszolt, hogy akkor a börtön sem ellenkezik ezzel az ideállal.

az ágyú és csattogott a kard. Mert forradalom csak az, ami azért idézi elő a változást a hatalmi viszonyokban, hogy szabaddá tegye a fejlődés útját egy új termelési rend számára. A *másik*: polgári viszonylatok szerepének tagadása a 48/49-es mozgalomban. A 48-as polgári legenda azért nem vett tudomást a kapitalizmus behatolásáról a feudális társadalmi és gazdasági rendbe, hogy a nemesi áldozatkészség meséjét alátámassza, a nemesi reformerek szerepét ideálisan tülozhassa. Sz. E. pedig azért, hogy Magyarország jelenkorbeli társadalmában a feudális vonások történeti eredetét kimutassa. De az eredmény az lett, hogy Magyarország átváltozott a 48-as legenda elleni harc közben a szociáldemokrácia szűzi „agrárfeudális” országává, melynek gazdasági és politikai szervezetében ugyanazok a feudális elemek domináltak 1903-ban, a kapitalizmus imperialista szakaszba fordulása idején, mint 1848-ban, az európai polgári forradalmak idején. A kapitalizmus fejlődésének alábecsülése így vezetett más-más kiindulópontokból arra, hogy találkozott egymással a magyar történelmi osztályok különleges történelmi hivatásáról szóló legenda azzal a szocdem mesével, amely szerint Magyarország nem évekkel, nem tempóban, hanem egy egész történelmi korszakkal maradt el a kapitalista nyugat mögött és ennek a hátránynak behozására át kell esnie polgári vezetés alatt lefolyó polgári forradalom.

Sz. E. gazdag anyagot tárt fel az 1848/49-es magyar társadalomban lefolyó harcokról az örökváltás, a kármentesítés, a köztelherviselés kérdései körül, a maga tételének bizonyítására. De ezek a sokszor marakodásszerű harcok a kármentesítésnek szinte minden filléréért, a szenvedélyes verekedés a jobbágyszabadítás révén veszendőbe menő paraszti föld minden darabkájáért, ez az elkeseredett viaskodás az utolsó évszázad nagy földrablásaiban rabolt jobbágföldrök megtartásáért csak annak szemében tudja lerontani 48/49 heroikus forradalmi erőfeszítéseit (a forradalom egy bizonyos szakaszában), aki egy polgári forradalom idealista álarcra, világmegváltó jelszavai mögé tekintve — *mást vár!* Nem! A kármentesítésért, az elrablott legelőkért folytatott viaskodás nem bizonyíték amellett a tétel mellett, hogy 1848/49 nem volt polgári forradalom, hanem nemesi marakodás volt. Mert ha így lenne, akkor a nagy francia forradalom is csak a Jakóbinusok uralmától, 1792-től kezdve volna polgári forradalomnak nevezhető: 1789 nyarától 1792-ig ugyanaz az alkudozás és marakodás folyt a feudális terhek megváltása körül. A feudális terhek *forradalmi* elsöprése nem kritériuma annak, hogy egy forradalom osztályjellege polgári-e, hanem csak annak, hogy egy polgári forradalom *plebejus* módon forradalmi-e, demokratikus népforradalom-e? A magyar 48-as forradalom nem volt plebejus forradalom, de ebből még nem következik, hogy nem volt polgári forradalom se.

Sz. E. felfogása 1848/49-ről azonban nemcsak a kapitalista fejlődés alábecsülése, az imperialista fejlődésről való megfélekedés révén támasztotta alá a szociáldemokráciát, hanem még egy olyan kérdésben is, mely nem kis fontosságú volt sem a háború előtti, sem a mai Magyarországon: a nemzeti kérdésben. A nemzeti kérdés volt egyik indító oka annak — mint fentebb rámutattunk —, hogy Sz. E. harcolni kezdett a 48-as legenda uralma ellen. Ha csak arról lett volna szó, hogy kimutassa, hogy 1848/49-hez képest a szláv népeket illetően gyökeresen megváltozott a helyzet, akkor igaza lett volna. De Sz. E. elkövette azt a hibát, hogy nem vette észre, hogy a háború előtti Magyarországon nem egy, hanem két nemzeti kérdés volt: a román, a tót, a szerb, a horvát, a német, vagyis az elnyomott nemzeti népek kérdése mellett volt még egy *magyar nemzeti* kérdés is. Sz. E. nem látta, hogy a dualizmus elleni „közjogi” köntösben fellépő harcban az imperialista kartellben való részesedési kvótáért paraszti (és kispolgári) tömegek is részt vesznek, amelyek nem a „kvótáért” harcolnak, hanem a Habsburg monarchia imperializmusa által rájuk rakott terhek ellen, amikor a függetlenségi zászló alá sorakoznak. Sz. E. ebben a harcban épügy nem látta meg a polgári-forradalmi elemeket, mint ahogy nem látta meg a 48/49-es harcban a nemzeti függetlenségért, a legsajátosabb, a legigazibb polgári forradalmi elemet. Ez a harc nála 48-ban épügy, mint a 900-as években, épp a mozgalom nemesi, középkori jellegére nézve volt bizonyíték. „A magyar forradalom csak annyiban nevezhető csak polgárinak, amennyiben a jobbágyszabadítás a liberális gazdasági rendszer egyik járulékanak mondható...” (Társadalmi és pártharcok, 53. l.) Következésképpen: a nemzeti függetlenségért való harc nem volt polgári és nem volt forradalmi!

A közömbösség a magyar nemzeti kérdéssel szemben 1903-ban tette Sz. E.-t közömbössé a nemzeti kérdés magyar vonatkozásai iránt 1848-ban is. A nacionalizmus mérgével szemben akarta immunissá tenni a magyar munkásságot; de az ellenmég, amit adott neki, egy másik betegségre oltotta be: a paraszti (és kispolgári) tömegek nemzeti harcával szemben elfoglalt ellenséges semlegesség betegségével. A nacionalizmus zátonyának elkerülése a másik oldalon lemondásra vezetett a polgárság [helyesen: a proletárság] hegemoniájáról a nemzeti kérdésben, — kispolgári tömegek szövetségének megszerzéséről. Ezzel Sz. E. — annak ellenére, hogy az ő kiindulópontja mérföldekre esett is a szocdem. párt kiindulópontjától — lényegében mégis elméletileg előkészítette a szoc. dem. párt Kristóffy-taktikáját. Ez abból állt, hogy a szoc. dem. párt az általános választójog ígér[e]t. fejében szövetkezett a szocializmussal kísérletező Habsburgokkal (illetve magyarországi helytartóikkal, a Fejérváry—Kristóffy-kormányral) az első orosz forradalom évében, és ezzel nemcsak elszigetelte a magyar munkásságot a nemzeti célokért becsületesen küzdő paraszti (és kispolgári) tömegektől, hanem egyenesen beletaszította őket a „közjogi” harcban csak a mögöttük masírozó tömegek nemzeti törekvéseinek minél hasznosabb elárulására alkalmas leső „nemzeti” koalíciós pártok karjaiba. Nem a szoc. dem. párton múlt, hanem a Habsburgokon, hogy a dinasztia 1905-ben nem a munkássággal töltötte be azt a szerepet, amit 1846-ban az ukrán jobbágyok, 1848-ban a szláv parasztok játszottak a lengyel és a magyar forradalmi mozgalmak ellen.⁶ Vajon nem ez az elméletileg Sz. E.-től kiinduló közömbösség volt-e az, ami öröklődött a legutóbbi évek baloldali munkásmozgalmában a trianoni rabló-békeszerződés elleni forradalmi harctól való vonakodás formájában?

A munkásosztály számára a magyar nemzeti kérdés szempontja az, ami a Sz. E. nézeteivel való tudományos polémia túl, elsősorban érdemessé teszi, hogy a 48/49-es forradalom tanulságait felidézze a maga és mai vagy holnapi szövetségesei számára. Nem árt felidézni egy olyan mozgalmat tanulságait, mely fegyverrel a kézben és az európai forradalmi mozgalom szövetségeseiként küzdött a nemzeti függetlenségért, mégha ez a küzdelem teli is volt következetlen félszeggel és még ha ezt a szövetséget meglazította is „a parókájuk porának rohanó” magyar táblabírák templomtoronyperspektívája — nem árt felidézni akkor, amikor a magyar fasizmus az éveken át tartó revíziós harangzúgás és harci „riadók” után, kikötött —, mert pénzre volt szüksége — a trianoni béke fenntartásáért állig fegyverben örökös hatalomra való „orientációnál”. Persze nem arról van szó, hogy a munkásság 48/49-et besorozhatná a maga történelmi emlékei közé, (ezt csak csinálja tovább a szociáldemokrácia) nemcsak azért nem lehet erről szó, mert nem saját osztályának története, hanem azért sem, mert — mint látni fogjuk — 1848/49 nem volt *népforradalom*. Arról sincsen szó, hogy a munkásságnak a maga cselekvése számára 48/49 forradalmi cselekvésében kellene a történelmi igazolást keresnie. A munkásságnak nincs szüksége arra, hogy holmi történelmi jogokkal támassza alá azt, amire a jogosultságot egyedül osztályérdekeiből származtatja. Amikor mégis rámutat arra, hogy íme Kossuth sem Verbőczy Hármaskönyvének korlátai között igyekezett megmenteni a hazát, akkor ezzel főleg parasztok, kispolgárok, a dolgozó intelligencia felé fordul, akik ma már érzik, hogy a fasizmus eljátszotta játékait anélkül, hogy egy lépéssel közelebb vitte volna Trianon teremtette nemzeti elnyomás megszüntetéséhez, — de attól még visszariadnak, hogy felismerjék a munkásságban a magyar nemzeti kérdés megoldásáért való harc vezetőjét.

⁶ Ez az analogia persze csak fenntartással érvényes. 1846-ban és 48-ban *forradalmi* volt a paraszton uralkodó osztály, 1905-ben azonban tetőtől-talpig reakciós.

VARGYAI GYULA

A hadsereg karhatalmi alkalmazásának néhány kérdéséről a 30-as évek első felében¹

Amikor a magyar hadsereg politikai funkcióit a 20-as évek végétől Gömbös Gyula haláláig vizsgáltuk — a hadsereg karhatalmi alkalmazásának problematikájában e kérdéskomplexum egyik leglényegesebb összetevőjét véltük felfedezni. Már deduktíve is logikusnak tűnt, hogy a hadsereg karhatalmi alkalmazása lehetőséget biztosíthatott a katonai vezetés számára ahhoz, hogy elképzeléseit olyan területeken fogalmazhassa meg, amelyek esetleg még a katonapolitika eszközeivel sem voltak mindig elérhetőek. A hadsereg karhatalmi alkalmazására vonatkozó tervek, koncepciók figyelemmel kísérése mellett természetesen a tényleges gyakorlat is feltárást igényelt, hogy — s éppen ezt hasonlítva össze az előbbivel — a hadsereg de facto belpolitikai súlyát viszonyíthassuk.

A tanácskormány bukását követően kialakított katonai modellben — amely nagyjából 1920 kora őszéig a katonai diktatúrának egy több tényezőtől korlátozott változata volt² — a hadsereg karhatalmi alkalmazása részjogosítvány volt csupán, amelyet azonban a bethleni konszolidáció úgy szorított vissza, hogy egyben megnehezítette azt is, hogy a katonai vezetés a karhatalmi alkalmazásra történő hivatkozással perelhesse vissza politikai értelemben elvesztett vagy előnytelen kompromisszumba kényszerített pozícióit. Ezt példázhatja az, hogy 1923-ban a mozdonyvezetősztárból levonható következtetéseket elsődlegesen a honvédelmi tárca igyekezett megfogalmazni, de döntésének kialakítása előtt a minisztérium illetékesei megbeszéléseket folytattak a belügyminisztérium, a kereskedelmi minisztérium és a MÁV vezetőivel.³

A honvédelmi minisztérium a tárca tevékenységéről készített összefoglalójában különben így értékelte a 20-as évek karhatalmi vonatkozásait: „... a polgári közrendészeti szervek kiépítése az 1923-as évben már annyira előrehaladt, hogy a belrend és biztonság megóvása végett a honvédség kiegészítő karhatalmi alkalmazására az előző évekhez képest mind ritkábban került sor. A honvédség egyes részeinek ily természetű igénybevételét az 1923. évi mozdonyvezetősztárból, továbbá a szénbányamunkások 1923 és 1924 évi nagyobb mérvű politikai jellegű bérmozgalmai tették szükségessé. Az ún. tanácsköztársaság bukása utáni események, nem különben az 1923—24. évi politikai jellegű sztrájkmozgalmak érezhetővé tették a trianoni békeszerződés által szűk keretek közé szorított honvédség, valamint a polgári közrendészeti szervek alacsony létszámában és azok erősen szétszórott elhelyezésében rejlő hiányosságokat. Ezek részbeni kiküszöbölésére szükséges volt egyrészt a honvédségnek és a polgári közrendészeti szerveknek nagyobb felkészülési és lázadásszerű mozgalmak leküzdésénél a szoros összhangot és együttműködést biztosítani, másrészt oly intézkedésekre előgondoskodni, hogy a kislétszámú és szétszórta elhelyezett honvédségről ily

¹ Részlet egy készülő monográfiából, mely a hadsereg politikai funkcióinak történetét vizsgálja a gömbösi időszakban.

² Vö. *Vargyai Gy.*: Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör. Bp. 1971. 47—55; 83—90.

³ Hadtörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: HIL) Honvédelmi Minisztérium (a továbbiakban: HM) 1927. Eln. T. 1339.

esetekben egy megfelelő erejű és összetételű, könnyen mozgatható karhatalmi erő álljon idejében a központi vezetés rendelkezésére.”⁴

E helyzet revízió alá vételét több tényező is elősegíthette a huszas évek végén: többek között a békeszerződés katonai előírásait Magyarországon ellenőrző bizottság távozása, amely a külpolitikai következmények terén a hadsereg fejlesztésére irányuló törekvések megítélését a nagy- és kisantant részéről, ill. egy általánosabb belpolitikai értelemben mindaz, ami a bethleni rendszer kifulladásának első jeleire jobboldalról igyekezett válaszokat fogalmazni akár kormányképességének hangsúlyozásával.⁵

Az Ellenőrző Bizottság távozása után a hadsereg karhatalmi alkalmazásáról először a honvédelmi miniszter intézkedett 1929 szeptemberben. A miniszteri parancs célként jelölte meg, hogy „... a központi vezetés mindenkor, amikor rendkívüli helyzet azt szükségessé teszi, a szükség helyén a honvédségnek karhatalmi alkalmazásra alkalmas és a célra felhasználható részeit a leg-rövidebb idő alatt összevonhassa és a karhatalmi cél eléréséhez elegendő erőben és a műveletre is alkalmas összeállításban alkalmazhassa”. A honvédelmi miniszter a szervezeti, alárendelési kérdéseket csak elvileg körvonalazta, amikor úgy intézkedett, hogy „... az összes karhatalmi egységek a karhatalmi készütség tartama alatt a felállító vegyesdandárparancsnokságok, a karhatalmi összevonás tartama alatt az előljáró karhatalmi csoport és az összevonás helyén területileg illetékes vegyesdandárparancsnokságok útján a honvédség főparancsnokának vannak alárendelve”. A miniszteri parancs — amely a karhatalmi alkalmazásra kiszemelt alakulatok állományát illetően csak a teljesen kiképzett legénységet vette figyelembe — a hadsereg tényleges szervezeti kereteire épült, s egyáltalán nem tartalmazott utalást a problémakör leglényegesebb komponensére: a polgári hatóságokkal való viszonyra.⁶

1930 május elején a vezérkari főnök tett javaslatot a karhatalmi alkalmazás szervezeti vonatkozásairól. A vezérkari főnök centralizációt sürgetett — az 1929-ben kiadott miniszteri parancssal szemben már az országos karhatalmak készütségbe helyezésekor a karhatalmak legfelsőbb fokon való irányítását a főparancsnokra, mint karhatalmi főparancsnokra kívánta bízni. A vezérkari főnök előterjesztése azt is proponálta, hogy a karhatalmi főparancsnokság tehermen-

⁴ HIL. uo.

⁵ A Szövetségek Közi Katonai Ellenőrző Bizottság megbízottainak tanácsa 1927. márc. 30-án közölte a honvédelmi tárcával: a Nagykövetek Tanácsa március 21-i ülésén határozatot hozott az Ellenőrző Bizottság tevékenységének márc. 31-én történő megszüntetéséről. Vö. HIL. HM. 1927. Eln. D. 1340, Iratok az ellenforradalom történetéhez IV. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája. 1927. jan. 1.—1931. aug. 24. Bp. 1967. 45—46, a döntés visszahangjára: 16—17. Az Ellenőrző Bizottság már 1922 augusztusától eléggé redukálta tevékenységét, száma évről évre csökkent, 1926. nov. 1-én pl. már csak 7 tagja volt. Az Ellenőrző Bizottság tevékenységéhez a legtöbb támogatást a kisantant államok Budapestre akreditált katonai attaséi adták, akik nyilván a katonai hírszerzés révén nyert információkra hívták fel a kormány figyelmét. Az Ellenőrző Bizottság távozásával egyidejűleg egyéb könnyítések is történtek, így engedélyezték gázmaszkok vásárlását, karhatalmi célokra 12 páncélautót, a vármőrség kézi fegyverei számának felemelését. Vö. Haus-, Hof- und Statsarchiv (a továbbiakban: Staatsarchiv) Neues Politisches Archiv (a továbbiakban: NPA) Liasse Ungarn. 915. 15/6. 2—3., 5., 8—11., 26—39., 42—44., 48., 51—57., 63—102., 105., 109., 117—137. Vö. még: Temps. 1922. okt. 1. Pesti Napló 1927. jan. 25., 1922. 11. tc. A hadsereg vezetése részéről a legfontosabb reagálást az ún. Csáky-javaslat tartalmazta, amely úgy vélekedett, hogy „... alig hihető, hogy a ... területi határozatainak orvoslása megfelelő erő kifejtés nélkül megvalósulhasson ...”, s a koronatanácshoz intézett előterjesztés formájában azt javasolta, hogy a haderő létszámát 60—80 ezer főre kellene felemleni. Ennek finanszírozási kihatásait 3 év alatt 103 678 000 P-ben jelölte meg. A koronatanács azonban Csáky Károly honvédelmi miniszter javaslatának csupán egy töredékét fogadta el — ilyen ellentmondásos indoklással. Lásd: Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) Filmtár. 1324. Koronatanács iratok.

⁶ HIL. HM. 1930. Eln. 1. 1638. 8578. A miniszteri parancs mellékletben intézkedett a karhatalomnak a fővárosban történő összevonásáról. A hadsereg vezetése külön alakulatokat igyekezett felkészíteni a karhatalmi alkalmazásra: az alakulatok negyedévenként egy-egy nap karhatalmi gyakorlatot tartottak. Vö.: HIL. Bp. T. vegyesdandárparancsnokság. 1930. 77.

tesítése érdekében a karhatalmi erőket — azok összevonásának színhelyén — egy külön magasabb karhatalmi parancsnokság vezesse, amely a karhatalmi főparancsnokságnak közvetlenül lenne alárendelve.⁷

A vezérkari főnök állásfoglalásában a miniszteri parancsban még jelentős funkciót nyerő vegyesdandárparancsnokságok a karhatalmi alkalmazásban betöltendő feladataikat teljesen elvesztették volna, amelynek motivációját a direktebbnek tűnő, közvetlenebb alárendeltségi viszonyok előnyeitől várható megfontolások adták.

1930 októberben — amikor a honvédelmi tárca még csak előkészületeket tett a szeptember 1-i tüntetés karhatalmi szempontból értékelhető következményeinek vizsgálatára — a honvédelmi miniszter viszont már olyan kérdéseket vetett fel egy döntésében, amelyek a karhatalmi alkalmazást illetően a polgári hatóságokkal kialakítandó viszonyt is érintették. A honvédelmi miniszter — Gömbös Gyula — határozványokat dolgoztatott ki tárcájával, amelyek vasúti sztrájk esetére tartalmaztak intézkedéseket. Gömbös a miniszterelnökségnek megküldött állásfoglalásában hangsúlyozta, hogy a határozványok kiadására a belügyi és kereskedelemügyi tárca egyetértésével került sor. A határozványok leszögezték: a honvédelmi miniszter dönt abban, hogy az általános vagy részleges vasúti sztrájkmozgalom megszüntetése gazdasági, politikai vagy egyéb intézkedések életbeléptetése által történjék. A határozványok intézkedtek arról, hogy a vasútbiztosítást sztrájk esetén a belügpminisztérium fennhatósága alatt álló nemzeti munkavédelem alakulatai, a kirendelt karhatalom — a csendőrség, folyamőrség, államrendőrség végzi. A hadsereg igénybevételére csak a „helyzet szükségessége” esetén kerül sor, ha azonban a sztrájk kitörésének pillanatában a honvédelmi miniszter életbelépteti az egységes karhatalmi vezetést — „... a vasútbiztosító szolgálatban álló összes alakulatok egységes központi vezetését a belügpminisztértől a honvédség főparancsnoka veszi át”.⁸ A miniszteri határozványok leglényegesebb vonatkozása az volt, hogy a honvédelmi miniszternek diszkrecionalitást biztosított a tényállásból alakítható döntésvariációk területén, s így ugyancsak diszkrecionális értelemben rendelhette alá a főparancsnoknak a polgári tárcák felügyelete alatt álló egyéb karhatalmi erőket. A miniszteri határozványok persze közigazgatási értelemben egy sor kérdésre nem adtak választ, így a főparancsnok alárendelésében karhatalmi tevékenységet kifejtő nemzeti munkavédelem, csendőrség, folyamőrség, államrendőrség viszonyára a belügpminisztériumhoz, ill. a kereskedelmi tárcához. Ez a szabályozás nyilván a legegyszerűsebb megoldással a katonai igények honorálására irányult.

A honvédelmi tárca 1931 elején vállalkozott a hadsereg karhatalmi alkalmazása kérdés-komplexumának újbóli, s teljes igényű szabályozására, amelyhez az inspirációt egyértelműen az 1930. szeptember 1-i események adták.

1931. február 3-án a honvédelmi minisztériumban vezetési értekezlet vitatta meg a vezérkar főnökének javaslatai alapján a karhatalmak kirendelésének, erejének és alkalmazásának újabb szabályozását, döntéseket hozott irányelvek megadásával.⁹ Az irányelveket a tárca elnökségének 1/a osztálya formálta végleges döntéstervezetté.¹⁰

Az irányelvek megfogalmazták azt, hogy a hadsereget csak az ország határain belül, a belrend fenntartása és helyreállítása céljából lehet karhatalomként alkalmazni. A direktívák két esetet különböztettek meg: Amikor az alakulatok békeállományukkal kerülnek karhatalmi alkalmazásra, ill. amikor a békeállomány karhatalmi célokra való megerősítésére — minisztertanácsi határozat alapján — sor kerül a tartósan szabadságoltak behívására. A vezetési értekezlet hatályban tartotta a karhatalmi erők Budapesten történő összevonására már korábban kiadott döntéseket. A direktívák viszont nem álltak összhangban a vezérkari főnök 1930 májusában tett javasla-

⁷ HIL. HM. 1930. Eln. T. 1638.

⁸ OL. K. 26. Miniszterelnökség. 1930. XXIII. 4739.

⁹ HIL. HM. 1935. Eln. 1/a. 2290. 3370. A honvédelmi miniszter már a vezetési értekezlet előtt, 1931. jan. 23-án rendelettel szabályozta a legfőbb karhatalmi vezetést gyakorló főparancsnokok törzsének megalakulását, ennek funkcióit. Vö.: HIL. HM. 1930. Eln. T. 1. 1639.

¹⁰ HIL. HM.; 1931. Eln. T. 1789.

taival: a vezetési értekezlet olyan döntést hozott, hogy a karhatalmak kirendelése, erejük meghatározása és alkalmazási szabályozása a területileg illetékes vegyesdandár-, ill. állomásparancsnokságok feladata. A központi vezetés csupán akkor intézkedik, „... ha egy vegyesdandár csapataiból alakított karhatalmi erők megerősítése válik szükségessé...”, s dönt a karhatalmak több vegyesdandár területéről való összevonására, erejére és alkalmazására.

A honvédelmi tárca elnökségének megfogalmazásában elkészített döntéssorozat bevezetésében azt tisztázta, hogy milyen állományú egységek jöhetnek számításba karhatalmi alkalmazásnál: „... a legalább egy évi katonai kiképzésben részesült tartósan szabadságoltak létszámának elégtelensége esetén vagy ha azoknak bevonulása nagyobb késedelmet jelentene, a békeállományok feltöltésére egy évnél rövidebb katonai kiképzésben részesült tartalékos szabadságoltak is behívhatók”.¹¹ Leszövegzésre került, hogy „... kiterjedt mozgalmak, vagy általában nagyobb feszültségek esetén, mikor nagyobb karhatalmi egységek összevonásának szükségessége áll elő, mindenkor csak a honvédelmi miniszter külön rendeletére — karhatalmi hadtestparancsnokság alakul meg”. Feltűnő volt az elnökség által kidolgozott döntéssorozatban, hogy a miniszterelnök számára a karhatalmi döntéseket illetően oly *pouvoir* körvonalazódott, amelynek során a miniszterelnök döntéseit igyekeztek kiemelni a minisztertanács kereteiből. A szöveg ezt így fogalmazta meg: „... a különféle karhatalmi erők egységes vezetésének és parancsnoklásának elrendelése végett, a honvédelmi miniszter hozzájárulásával a belügyminiszter a főparancsnokkal egyetértve a miniszterelnökhöz tesz előterjesztést. Az ... előterjesztés alapján a karhatalmi erők egységes vezetésére az ország egész területén vagy egyes területeire nézve, a miniszterelnök a minisztertanács minden további megkérdése nélkül ad felhatalmazást. ... Az egységes vezetés és parancsnoklás érvényességének időtartamára vonatkozólag, ill. annak megszüntetése tekintetében a belügyminiszternek a honvédség főparancsnokával egyetértve teendő javaslata alapján, vagy anélkül is, a miniszterelnök határoz. ...” Az elnökség döntése az egységes vezetést és parancsnoklást a főparancsnokra bízta, aki a karhatalmat a polgári hatóságoktól érkező megkeresések bevárása nélkül is kirendelhetette. A főparancsnok azonban arra kényszerült, hogy az egységes vezetés és parancsnoklás idején „... támogatás céljából” maga mellé vegye a belügyminisztérium 3, a pénzügyminisztérium 1, a kereskedelmi minisztérium 2 és a Légügyi Hivatal¹² 1 képviselőjét, akiknek feladata „... az általuk képviselt közigazgatási ágakat érintő ügyekben a szükséges felvilágosítások megadása, a főparancsnoknak a karhatalmi erők egységes vezetéséből és parancsnoklásaiból folyó rendelkezéseinek szellemében a más kormányzati ágakat érintő intézkedések megtételéről való gondoskodás, az érdekelt minisztereknek a főparancsnok rendelkezéseiről, valamint a mindenkor helyzetről való tájékoztatása”. Az elnökségi döntés utasította a vegyesdandárparancsnokságokat, mint a központi karhatalmi vezetést irányító főparancsnok rendelkezési egységeit, hogy lépjenek érintkezésbe a területeiken levő legfőbb közigazgatási hatóságok, a rendőrség és csendőrség vezetőivel, hogy „... 1—1 közeget jelöljék ki, akik hivatva lesznek az egységes karhatalmi vezetés életbeléptetése esetére, annak tartama alatt a vegyesdandárparancsnokságokkal kiküldő hatóságok hatáskörében, annak területére nézve, ill. a vegyesdandár területén elhelyezkedett összes rendőrségi alakulatokra és szervekre nézve összekötő közegekként működni”.¹³

¹¹ Ez egyben rávilágít a hadsereg vezetésének a szerződésben előírt bevonási rendszer megkerülésére tett intézkedéseinek operatív eredményére.

¹² A Belügyi Hivatal a legegyszerűbben kapcsolódott a katonai szervezethez, s hogy működését újra a kereskedelmi tárca felügyelete alatt látta, az is indokolta, hogy így még jobban lehetett a magyar repülésügy polgári jellegét hangsúlyozni. Vö.: pl. HIL. Vezérkari Főnökség (a továbbiakban: VKF) 1929. 1. 89. OL. Filmtár 982. A Minisztertanács 1929. márc. 22-i ülése. HIL. VKF. 1929. 1. 90.

¹³ Ennek praktikuma először 1931 őszén tűnt fel. 1931. okt. 3-án pl. Fejér megye főispánja jelentést küldött a miniszterelnökségnek arról, hogy értekezletet tartottak a vegyesdandárparancsnok, a vegyesdandár vezérkari főnöke, a vitézi ügyek referense, a csendőrkörületi parancsnok, a körületi rendőrkapitány, a városi rendőrség vezetője, az alispán, a polgármester és a nem-

A honvédelmi tárca elnökségének döntése tehát mind a főparancsnok mind a vegyesdandárparancsnokságok mellett tervezési szinten létrehozta a polgári közigazgatás jelenlétét, amely azonban asszisztenciánál többet nem jelenthetett. A katonai igények lényegét ill. ennek célját a legvilágosabban a következő szövegezés adta vissza: „... a honvédparancsnok fegyveres beavatkozást a közigazgatási hatóságok megkeresése nélkül, ill. még abban az esetben is, ha az alsó vagy középfokú hatóság más véleményen volna és a megjelölt szolgálati könyvekben felsorolt eseteken kívül is, saját felelősségére elrendelheti, ha azt közérdekből halaszthatatlanul szükségesnek látja”. Az elnökségi döntés azonban a katonai igényeket minden vonatkozásban nem tudta maradéktalanul kifejezésre juttatni: a csendőri és rendőri szervek az egységes karhatalmi vezetés alatt is saját felettes hatóságaik alárendelésében maradtak, s nyilván a már ismertetettekkel némileg ellentmondásban fogalmazott a szöveg egy bizonyos mellérendeléseként értelmezhető helyzetet. A honvédelmi tárca 1/a osztálya döntésében kijelentette: a csendőri és rendőri szervek a közös ügy érdekében „... a főparancsnok rendelkezéseinek szellemében minden tőle, ill. az egységes vezetés keretében működő honvéd parancsnokságoktól származó felhívásnak, megkeresésnek és óhajnak elsősorban eleget tenni és a honvéd parancsnokságokat a legmesszebb menőleg támogatni tartoznak. ... az egységes vezetés és parancsnoklás azonban nem mentesíti a polgári közigazgatási hatóságokat azon kötelezettség elől, hogy a belrend fenntartása körül reájuk háruló feladatokat továbbra is ellássák s e célból szükség esetén karhatalmokat igényeljenek.” Az ellentmondás nyilvánvalóságának megállapítása mellett arra is rá kívánunk mutatni, hogy a kellően át nem gondolt szabályozás közigazgatási értelemben némileg a tényleges gyakorlatra utalt, s a katonai vezetés részéről nyilván ilyen megfontolásból kapott koncessziós funkciót.

A honvédelmi minisztérium elnöksége által készített karhatalmi döntés felvázolt egy olyan variáns is, amely tényállását illetően azzal számolt, hogy a politikai és katonai vezetés az ország egész területén működésképtelenné válik. Ennek bekövetkeztekor „... az országnak a Dunától keletre eső területén az állami végrehajtó hatalmat úgy a katonai, mint a polgári igazgatás terén a 7. vegyesdandár parancsnoka, a Dunától nyugatra fekvő részen a 3. vegyesdandár parancsnoka, mint a Dunán inneni, illetve Dunán túli területek teljhatalmi vezető tábornoka veszi át és gyakorolja mindaddig, amíg a legfőbb államhatalmi tényezők cselekvési szabadságukat vissza nem nyerik. Nevezett vegyesdandárparancsnokok mellé, parancsnoklásuk egész területére kiterjedő hatáskörrel a polgári közigazgatási feladatok végrehajtására kormánybiztosok nevezetnek ki, és pedig a 3. vegyesdandár parancsnoka mellé Gyömörei György zalamegyei főispán, a 7. vegyesdandár parancsnoka mellé vitéz Borbély Maczky Emil főispán.” A két erősen jobboldali, s Gömböshöz fűződő kapcsolatairól ismert főispán ilyen értelmű kombinációba hozása mellett a variáns a kormánybiztosok és a vezérőrtábornokok viszonyáról annyit jegyzett meg, hogy a kormánybiztosok az illetékes 3. és 7. vegyesdandárparancsnokságok szándékaival teljes összhangban kötelesek eljárni, s amennyiben „... a vegyesdandárparancsnoknak és a melléje kinevezett kormánybiztos nézete valamely kérdésben egymástól eltérne, a vegyesdandárparancsnok nézete a döntő s a kormánybiztosnak eszerint kell cselekednie”. A variáns a főispánokat a kormánybiztosoknak rendelte alá, a kormánybiztosok azonban közvetlen rendelkezési jogot is kaptak bármely polgári közigazgatási hatósággal szemben. Az elnöki döntés kilátásba helyezte a katonai bíróságok hatáskörének polgári személyekre történő kiterjesztését is. Az elnökség elaborátuma az érintett vegyesdandárparancsnokok számára ténykedéseiket illetően korlátot nem jelölt meg, csupán célt: „... minden-

zeti munkavédelem vezetősége részvételével. Az értekezlet célja az volt, hogy „... az összes vezető egyéniségek tájékoztatást nyerjenek a szükség esetén rendelkezésre álló karhatalomról úgy a vármegye, mint a város területén”. A főispánt az értekezlet eredménye megnyugtatta, mert „... egy rendkívüli megmozdulás esetére elegendő ütőerő áll rendelkezésre úgy a katonaság, mint a csendőrség részéről. A nemzeti munkavédelem pedig ellátja a vármegye és a város területén az összes közüzemek és középületek védelmét.” Érdekes volt, hogy az értekezlet a karhatalmi erők sorába egy polgári lövészegyesületet is besorolt. OL. K. 26. Miniszterelnökség. 1931. XXIII. 5334.

kor azon törekvéstől legyenek áthatva, hogy az alkotmányos életet az ország területén helyreállítsák és a működési szabadságukban megbénult legfőbb államhatalmi tényezők cselekvési szabadságát újra visszaszerezzék. E cél eléréseért minden eszközt — fegyveres erőszak, bíraskodás, közigazgatás — habozás nélkül fel kell használniok.” A célmegjelöléssel azonban ellentmondásba került a variáns egy későbbi megfogalmazása, „... a 3. és 7. vegyesdandárparancsnokok a cél eléréseért oda törekedjenek, hogy a legfőbb állami végrehajtó hatalom egy kézbe egyesültesse és gyakoroltassék, mihelyt ezt a helyzet lehetővé teszi. Ebben az esetben a legfőbb állami végrehajtó hatalommal a két vegyesdandárparancsnok közül a rangban idősebb veszi át.” Az ellentmondás feloldását illetően az tűnik valószínűnek, hogy a szövegezés nem fordított gondot az utolsó változat provizórikus jellegének hangsúlyozására. Ennél messzebbmenő következtetéseket a hadsereg vezetésének még egyéni akciókkal is színlelt politikai súlya 1931 elején nem tesz lehetővé. Az azután egyértelműen megfogalmazható, hogy a honvédelmi minisztérium elnöksége — amikor a vezetési értekezlet direktíváit konkretizálta — a karhatalmi szempont legsúlyosabb tényállást védelmezte, egy katonai diktatúrát megjelenítő modell készítésével válaszolt.

Az 1931. február 3-i vezetési értekezlet direktíváit és az 1/a osztály operatívumát igen jelentősnek tartjuk. Nem csupán azért, mert a közigazgatási kategóriák politikai feladatára nézvéen rávilágíthat a hadsereg potenciális elképzeléseinek terjedelmére, amelyet a legtöbb vonatkozásban azonban csupán a katonai vezetés koncessziót ajánló készsége fékezett csupán, s így nyilván többször tévedt az illúziók területére is, — de fontosnak véljük azért is, mert a vizsgált karhatalmi koncepciók a legszorosabb kapcsolatban álltak az alig három héttel később összeülő koronatanács-csal. Az 1931. február 20. és március 5-e között lezajlott koronatanács belpolitika-történeti értékelését Márkus László már elvégezte. Következtetéseivel a legteljesebb mértékben egyetértünk.¹⁴ Úgy véljük azonban, hogy Gömbös Gyula honvédelmi miniszternek a koronatanácsban a szó legszorosabb értelmében játszott szerepének motiváltságát még jobban meg tudjuk közelíteni, ha azt a vezetés karhatalmi koncepcióival együtt vizsgáljuk. Az 1930 szeptember 1-i események a hadsereg vezetésének karhatalmi elképzeléseit igen erősen befolyásolták, így a kormányzónak a koronatanácsban tett hasonló indíttatású kezdeményezései számolhattak a honvédelmi miniszter támogatásával.¹⁵ A karhatalmi koncepcióban a miniszterelnök számára kilátásba helyezett döntési lehetőségek viszont zömmel a honvédelmi miniszter óvatosságát fogalmazták meg Bethlen miniszterelnökkel szemben, de némileg kifejezhetők Gömbös távolabbi ambícióit is. Gömbösnek ez a magatartása elég világosan meg is mutatkozott a koronatanácsban: úgy támogatta a kormányzó álláspontját, hogy közben koncessziót tett a miniszterelnöknek, s ezt — mint láttuk — karhatalmi vonatkozásokban kidolgoztatta. Gömbös — megítélésünk szerint — a koronatanácsban kormányra-kerülésének előkészítése érdekében fontos szerepet alakított.¹⁶

A kormányzónak a koronatanácsban kifejtett nézete akkor került legközelebb a karhatalmi alkalmazás kérdéseire, amikor a hatóságoknak az 1930 szeptember 1-i tüntetés alatt és után

¹⁴ Márkus László: A Károlyi Gyula kormány bel- és külpolitikája. Bp. 1968. 37—44, 113, 131—132, 134—135, 145—146, 153. Vö. még: C. A. Macartney: October Fifteenth. A history of modern Hungary. 1929—1945. Edinburgh. 1957. T. 75.

¹⁵ A koronatanács anyagait lásd: OL. Filmtár. 7928. Az 1931 febr. 20-a és márc. 5. között tartott koronatanács jegyzőkönyve. Vö. még: OL. Filmtár. 16 083. OL. K. 26. Miniszterelnökség. 1928. 1349. III.

¹⁶ Nem tartjuk feladatunknak Gömbös miniszterelnöki megbízatása előtörténetét érinteni, csupán a budapesti osztrák követség két jelentésére hívjuk fel a figyelmet. 1930. jún. 7-én a budapesti osztrák követ azt jelentette, hogy „... was die Umgestaltung des Kabinettes betrifft, so will man von Rücktrittsabrachten des Grafen Bethlen und seiner Ersetzung durch Gömbös ... wissen”. A követjelentésben közölt információt maga a követ is kritikusán kommentálta, bár hozzáfűzte: Gömbös ambícióiban nem kételkedik. 1931. szept. 25-én a követjelentés így informálta az osztrák külügyminisztériumot, hogy Budapesten politikai körökben azzal számolnak, hogy Gömbös megalakítja a kemény kéz kormányát. S bár a követjelentés vázolta ennek akadályait is, úgy vélekedett, hogy Gömbös persona grata a kormányzónál. Staatsarchiv. NPA. Liasse Ungarn. 888. 607, 686.

tanúsított magatartását kifogásolta, s ilyen értelemben tett javaslatot a statárium prevencióként történő alkalmazására, a mentelmi joggal kapcsolatos „visszaélések” lehetőségeinek kiküszöbölésére, a „zavargások során elkövetett erőszakoskodásokból eredő károk megtérítésére”. S mikor Bethlen — csupán a kormányzónak ama kitételével értve egyet, hogy a rendőrség a tüntetések alkalmával kímélte a szociáldemokrata képviselőket — nem volt hajlandó koncedálni az államfő érveit és kezdeményezéseit, Gömbös honvédelmi miniszter azt a véleményét hangoztatta, hogy a folyamatba tett intézkedések abból a szempontból bírálandók el, hogy megnyugtatták-e a polgárok közvéleményét. Erre ő határozott nemmel válaszol — mondotta Gömbös. Majd azzal foglalkozott a honvédelmi miniszter, hogy a jövőben a hatóságok milyen eljárást tanúsítsanak „... ha a szociáldemokrata képviselők, tehát a rendőrség, kapcsolatosan a szeptember 1-i viselkedésükkel, mely a hatóságokkal szemben kihívó volt, letartóztatásba kerültek volna — tettenérés — így ezen intézkedések bizonyára általános helyesléssel találkozottak volna. Miután ez elmaradt, a polgárság meg van félemlítve, mert tart a baloldal terrorjától, a tömeg sohasem kutatja, mely jogi alapon történt, vagy nem történt intézkedés, hanem kizárólag az effektust keresi.” Érdekesnek tűnt, hogy a kormányzó ugyan a miniszterelnök álláspontjának megfelelő határozatot enunciólt, de megfogalmazásához igénybe vette a Gömböستől kapott támogatást is. Ilorhy kijelentette: „... a statáriumnak prevencióként való kihirdetése nem kívánatos, a mentelmi joggal való visszaélés meggátolására különösebb intézkedések nem válnak szükségessé. A koronatanács sajnálattal veszi tudomásul, hogy a zavargások során elkövetett erőszakoskodásokból eredő károk megtérítése iránt nem volt az ügyészség részéről intézkedés tehető és végül a szeptember 1-i események tanúsága alapján a jövőben a rendőrség részéről erősebb, azonnali és kézzelfogható, a polgári társadalmat megnyugtató, Magyarország külpolitikai érdekeit megvédő intézkedéseket kíván.¹⁷

A koronatanács elhangzottakból és ki nem mondottakból arra lehetett következtetni, hogy a honvédelmi minisztérium vezetési értekezletén kialakított karhatalmi koncepciók inkább a honvédelmi miniszternek a koronatanácsban az államfőt támogató pozíciójának közvetett támogatását voltak hivatva kifejezni, mintsem a katonai vezetés megvalósításra szánt elképzeléseit. Tisztában vagyunk azzal, hogy e következtetésünk néhány elemében hipotétikus, azonban a karhatalmi alkalmazás gyakorlata — melyet az alábbiakban tárgyalunk — még erősítheti véleményünket.

1931 után a katonai vezetés nem vállalkozott a február 3-án elfogadott direktívák politikai vonatkozásainak módosítására, amely viszont azt is jelentette, hogy azok politikai értelemben érvényben maradtak — legalábbis a katonai vezetés részéről. 1932 tavaszán a honvédelmi miniszter a katonaiskolák hallgatóinak karhatalmi alkalmazásáról intézkedett.¹⁸ 1932 nyarán a honvédelmi miniszter változtatásokat hajtott végre egyes dandárok területi kompetenciájában, s az indoklásban említést nyert, hogy a döntésre azért került sor, mert „... az Alföldön egyre jobban elhatalmasodó földmunkás mozgalommal, kommunista szervezkedéssel és féktelen „szocialista agitációval összefüggő karhatalmi alkalmazás lehetősége...” ezt szükségessé tette.¹⁹ 1932. július 1-én viszont ismét vezetési értekezlet foglalkozott a karhatalom kérdéseivel, amely utasította a honvédelmi tárca 1/a osztályát az eddig jóváhagyott karhatalmi intézkedések tervezetének kiegészítésére. A vezetési értekezlet ismét direktívákat adott az osztálynak, többek között azt, hogy a karhatalmi állomány felemelése esetén biztosítani kell a csapatok mozgékonyágát,

¹⁷ A kormányzó támogatást kapott a honvédelmi minisztertől annál a napirendnél is, amikor a koronatanács a „zsidók beözönlésének” megakadályozásával foglalkozott. Az e napirendnél elmondott államfői és honvédelmi miniszteri álláspont teljesen fedte egymást. Bár megjegyezni kívánjuk, hogy e kérdésben az altera pars — Bethlen és Károlyi Gyula — véleménye közel állt az államfőéhez, a különbségekre csak a megfogalmazás utalt. Nem kapott viszont támogatást a kormányzó Gömböستől a sajtó megszorítására irányuló elképzeléseihez, melyeket különben a miniszterelnök nem volt hajlandó magáévá tenni.

¹⁸ HIL. Vkf. 1932. 3. 127.

¹⁹ HIL. Vkf. 1932. 1. 119.

vonat- és csapatjárművek beállításával. A direktívák ismét megfogalmazták, hogy nagyobb karhatalmi erő összpontosításakor a főerők közvetlen vezetésére magasabb parancsnokságot kell létrehozni.²⁰ Az 1/a osztály a direktívákat meglepő gyorsan ültette át parancs-tervezetté, amely foglalkozott a nem gyalogsági fegyvernemek újonckiképzési időszakban kiállítható karhatalmával, megállapítva, hogy a karhatalmi állomány felemelése esetére a menetkészültség időpontját a vezérkari főnök által megszabott követelmények szerint kell szabályozni. Az 1/a osztály parancs-tervezete eldöntöttként említette, hogy a karhatalmi állomány felemelésekor az egyes karhatalmi egységek kivonuló létszáma a rendes viszonyok megállapított legkisebb karhatalmi kivonuló létszám kétszerese.²¹ 1932. augusztus 8-án ismét pontosításokat hajtottak végre a karhatalmi vonatkozású tervezeteken, s ehhez a kerethez a honvédelmi minisztérium elfogadta a vezérkari főnöknek azt a javaslatát, hogy hadműveleti szempontból fenn kell tartania számára a jogot: hozzájárulása nélkül karhatalmi alakulatokat ne lehessen egyik vegyesdandár területéről a másikra áttolni. A tárcza módosítása különben a karhatalmi erők menetkészültségét a parancs vételőtől számított 6. órában jelölte meg, s leszögezte: a karhatalmi állományfelemelés egyes alakulatok számára szintén elrendelhető.²² 1933 februárjában ismét a honvédelmi minisztériumban a karhatalmi alkalmazás kérdéseiről: az igények azonban teljesen technikai jellegűek voltak.²³ Néhány esetben a vegyesdandárparancsnokok a honvédelmi tárcának tettek javaslatokat a karhatalmi alkalmazás egyes kérdéseiről. 1933 márciusában pl. a budapesti vegyesdandár parancsnoka javasolta a tárcza elnökségének: szorgalmazzon a belügyminisztériummal egy olyan döntést, hogy a vegyesdandár parancsnoksága adandó esetben igénybe vehesse a nemzeti munkavédelmet.²⁴ 1934 nyarán a honvédelmi minisztériumban ismét foglalkoztak a hadsereg karhatalmi alkalmazásával — a parancsban azonban olyan módosítások voltak csupán, amelyek politikai kérdéseket alig érintettek. A parancs leszögezte: a karhatalomként kirendelt csapatok fegyvernemük rendeltetésének megfelelően alkalmazandók, szükség esetén azonban külön intézkedésre a nem gyalogsági alakulatok is gyalogsági karhatalomként kerülhetnek alkalmazásra. A parancs intézkedett arról, hogy a közlekedési rend, a folyamórság úszóegységei és a repülőalakulatok a központi vezetés tartálékát képezik, amelyekkel a vegyesdandárparancsnokságok csak olyan mértékben rendelkezhetnek, ahogy azokat a központi vezetés adott esetben rendelkezésükre bocsátja. A miniszteri parancs a karhatalmak kirendelését elvileg ismét a területileg illetékes vegyesdandárparancsnok hatáskörébe utalta. Az állomásparancsnokok működési jogkörét a parancs a korábbiakhoz képest szűkítette: csak akkor intézkedhettek, ha a késedelem veszéllyel járna, vagy a karhatalmi kirendelés szükségessége hirtelen merülne fel. A parancs különben a már kialakítottak értelmében rögzítette a karhatalmi egységek feletti parancsnoklási viszonyokat.²⁵ A miniszteri parancsot a vezérkar hadművelleti osztálya még tervezetként mérlegelte, s javaslatot tett a következő szövegezés felvételére: „... kiterjedt mozgalmak, vagy általános nagyobb feszültség esetén, mikor a honvédség békeállománya karhatalmi alkalmazásra elégtelennek bizonyul, a békeállománynak — egy vagy több, esetleg valamennyi vegyesdandár területén vagy külön csak egyes karhatalmi alakulatoknál — tartósan szabadságot²⁶ legénység behívása által való felemelésére a honvédelmi miniszter intézkedik. A hadművelleti osztály állásfoglalásának az volt az érdekessége, hogy a honvédelmi miniszter hatáskörét a minisztertanács rovására kívánta növelni: a behívások elrendelése is —

²⁰ HIL. HM. 1935. 1/a. 2290. 110 500.

²¹ HIL. HM; 1935. 1/a. 2290. 3370.

²² HIL. HM. 1931. Eln. 1. 1789, Vkf. 1932. 1. 119.

²³ HIL. VKF. 1933. 1. 129. 1031.

²⁴ Az 1/a osztály a vegyesdandár parancsnok javaslatát vitte — a vezérkari főnök konszenzusával — a belügyminiszterhez. A javaslat további alkalmazásáról nincs információnk. HIL. HM. 1933. Eln. 1/a. 2032. A budapesti vegyesdandár parancsnokság egy másik, ugyancsak a karhatalmi alkalmazás kérdését érintő javaslatára vö.: HIL. VKF. 1931. 1. 149. 105 684. A javaslat egy ún. palotázásról felállítását proponálta.

²⁵ HIL. HM. 1935. 1/a. 2290. 108 000., VKF. 1934. 1. 150. 105 210.

²⁶ Uo.

kezdve ennek közigazgatási úton kikényszerített formáján át a védkötelezettség megteremtéséig — a minisztertanács hatáskörébe tartozott.²⁷

A hadsereg karhatalmi alkalmazásáról készített koncepciók — tervezetek, parancsok, osztály-állásfoglalások — közös nevezőre állítását megkönnyíti egy tény: ténylegesen egyik sem került alkalmazásra. A gyakorlat a katonai vezetés koncepcióitól diametrálisan eltérő képet mutat: a hadsereg karhatalmi alkalmazásának másodlagos jellegét. 1928-ban pl. a május 1-re várt felvonulások megakadályozását szolgáló, s karhatalmi vonatkozásokat is involváló intézkedéseket a belügyminisztérium adta ki, a honvédelmi tárca szerepe az volt, hogy a belügyminiszter rendeletét megküldte a vegyesdandárparancsnokságoknak.²⁸ 1929-ben hasonlóan alakult a helyzet: a belügyminisztert helyettesítő államtitkár tájékoztatta a minisztertanácsot azokról a rendőri intézkedésekről, amelyek az augusztus 1-re tervezett demonstrációk megakadályozására irányultak. A kabinet ülésén a honvédelmi tárcát képviselő Gömbös Gyula politikai államtitkár azonban kijelentette: a hadsereg szintén készenlétben fog állni.²⁹ 1929-ben különben a belügyminisztérium több ízben is informálta a honvédelmi tárcát a nem honvédségi jellegű karhatalmi erők létszámviszonyairól.³⁰ A de facto alkalmazott katonai karhatalom kirendelését pedig általában a polgári hatóságok kezdeményezték. 1930. április 29-én pl. a József Nádor 2. honvéd gyalogezred I. zászlóalja jelentette a vegyesdandárparancsnokságnak, hogy „. . . Jász—Nagykun—Szolnok vármegye alispánjának kérésére május 1-vel kapcsolatosan. . . egy puskás szakaszt — 41 fő — Mezőtúrra kirendeltem.”³¹ Az 1930. szeptember 1-i tüntetés ellen foganatosított karhatalmi intézkedések katonai jellegűek voltak, bár a Belügyminisztérium fokozott szerepet vállalt. A belügyminiszter augusztus 27-én rendeletet adott ki a másodfokú rendőrhatóságok számára, ez azonban a hadsereg karhatalmi célokra történő esetleges igénybevételének a lehetőségét nem említette.³² Természetesen a hadsereg karhatalmi célokra alkalmazható alakulatait készséggel hagyták, ezt szeptember 2-án még további intézkedésig fenntartották.³³

1930. szeptember 5-én a 3. vegyesdandárparancsnokság azt jelentette a honvédelmi minisztériumnak, hogy a szombathelyi rendőrkerületi főkapitány felkérte őket: a hadsereg részéről is tegyék meg az egyes helyőrségekben azokat az intézkedéseket 6-ra és 7-re, amelyek szeptember 1-re lettek foganatosítva.³⁴ 1930 decemberében a hadsereg karhatalmi célokra kijelölt alakulatainak készséggel helyezését ismét a belügyminiszter kérte.³⁵ 1931-ben a választásokra foganatosított karhatalmi intézkedések sem mutatták a vezetési értekezleten kialakított koncepciók valamely gyakorlati érvényesülését. 1931. június 9-én a belügyminiszter azzal fordult a honvédelmi gazdátás vezetőjéhez, hogy a választásoknak 3 napra történt tempórozása „. . . a karhatalomnak

²⁷ Ennek praktikumára lásd: OL. Filmtár 984. HIL. HM. 1934. Eln. 16. 2190. 101761., HM 1935. Eln. 15. 2327. 105 109. OL. Filmtár 1006. HM. 1934. Eln. 15. 2238. 126 342., OL. Filmtár 1007. A minisztertanács 1935. dec. 3-i ülése. HM. 1936. Eln. 16. 2535. 9396. 110 847., 125 060., 110 597., 109 260., 107 900., 100 679., 102 000, Vkf. 1936. 1. 180. 1349., HM. 1936. Eln. 16. 2536. 26 700.

²⁸ HIL. HM. 1929. Eln. T. 1513.

²⁹ OL. Filmtár. 983. Az 1929. jún. 26-án tartott minisztertanács jegyzőkönyve.

³⁰ HIL. HM. 1929. Eln. T. 1514.

³¹ HIL. Budapesti T. vegyesdandárparancsnokság 1930. 76.

³² OL. K. 26. Miniszterelnökség. 1930. XXIII. 3913.

³³ HIL. HM. 1930. Eln. T. 1638. A budapesti osztrák követség már aug. 26-án jelentést küldött a rendőri és katonai karhatalmi intézkedésekről, melyeknek okát e napon még egy legitimista puccs lehetőségében jelölte meg. A követjelentés különben úgy vélekedett, hogy a honvédelmi miniszter — antilegitimista beállítottsága következtében — intézkedéseit a szükségesnél élesebben foganatosította. Staatsarchiv. NPA. K. 19. 338., vö. még: 341, NPA. Liasse Ungarn. 890. 2/4. 5—6.

³⁴ HIL. HM. 1930. Eln. T. 1638.

³⁵ Erről a Wiener-neustadti Bundespolizeikommissariat készített igen pontos jelentést, amely adatokat közölt még a magyar csendőrség, folyamőrség s vámőrség létszámviszonyairól, a hadsereg kiegészítési rendszeréről, a légierő fejlesztéséről, a lég- és gázvédelemről. Staatsarchiv. NPA. Liasse Ungarn. 888. 630—633.

az egyik helyről a másik helyre való átcsoportosítását felettébb megnehezíti, . . . ezért a választások rendjét és nyugodt menetét biztosítandó, azzal a kérelemmel fordulok Nagyméltóságokhoz, hogy a m. kir. honvédséget a megjelölt 3. napon szükségeshez mérten karhatalmi szolgálat teljesítésre kirendelni méltóztassék. Hogy mely helyeken, milyen mérvben és mely napokon lesz szükség a honvédségnek karhatalmi célokra való kirendelésére, azt utóbb — a kialakulandó helyzetnek megfelelően fogom Nagyméltóságod tudomására hozni.”³⁶

A honvédelmi miniszter a belügyi tárca megkeresése nyomán a vegyesdandár-parancsnokoknak megküldött parancsában hangoztatta: „. . . a karhatalom ereje, kirendelésének helye és időpontja, a tekintetbe jövő főispánokkal — Budapesten a rendőrőfkapitánnyal — való mielőbbi érintkezés révén megállapítandó és ehhez képest a szükséges előkészületek a lehetőség adta kereteken belül a vegyesdandár-parancsnokságok által önállóan teendők meg. A belügyminiszter urat egyidejűleg felkértem arra, hogy a tekintetbe jövő hatóságokat ennek megfelelően sürgősen utasítsa. A karhatalmat a hatóságok (választási elnökök) a vegyesdandár-parancsnoktól közvetlenül fogják igényelni.”³⁷ Június 25-én a honvédelmi miniszter a belügyminiszter kérésére hozzájárult, hogy „. . . a karhatalmi egységek a főispánok igénylésére az említett helyekről eltérő más helyekre is kirendelhetők. . .”, azzal a kikötéssel, hogy „. . . túlmenő karhatalmi erőket a főispánoknak távbeszélőn a Belügyminisztériumból kell igényelniük, és a Belügyminisztérium igénylése alapján a honvédelmi miniszter által a vegyesdandárok útján bocsáttatnak a főispánok rendelkezésére”.³⁸ A tényleges karhatalmi alkalmazás gyakorlata pedig teljesen e szabályoknak megfelelően alakult.³⁹ 1932-ben hasonló volt a helyzet: Gömbös honvédelmi miniszter július végén a belügyminiszter kezdeményezésére rendelte el valamennyi vegyesdandár területén a készülségi szolgálatot. A miniszteri parancs intézkedett arról is, hogy a karhatalmi készülség fokát és felvételének időpontját az állomás- és vegyesdandár-parancsnokságok a mindenkori helyzetnek megfelelően önállóan határozzák meg. A parancs utasítást tartalmazott arról, hogy a helyzet állandó nyilvántartása céljából szoros érintkezést kell tartani a közigazgatási és rendőrhatalmakkal.⁴⁰ 1933—34-ben a karhatalmi gyakorlat ismét arra utalt, hogy e funkciók első számú letéteményese a belügyi apparátus volt.⁴¹ Változást 1935-ben sem figyelhetünk meg: a választások során a belügyi és honvédelmi tárca konzultált azokról a karhatalmi igényekről, amelyeket a főispánok kértek, s megállapodás jött létre a két minisztérium között, hogy a karhatalmak kirendelését a vegyesdandár-parancsnokságok az illetékes polgári hatóságokkal egyetértően eszközlik.⁴² A tényleges karhatalmi alkalmazás pedig ennek megfelelően alakult.⁴³ 1936-ban különben egyéb értelemben sem mutatott változást a karhatalmak alkalmazásának gyakorlata.⁴⁴

A hadsereg karhatalmi alkalmazásának a praktikuma tehát nemcsak hogy nem állt összhangban az elkészített koncepciókkal, de még olyan következtetést sem tapasztaltunk, amely akár

³⁶ HIL. HM. 1931. Eln. 1. 1790.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ HIL. HM. 1932. Eln. 1. 1923.

⁴¹ Vö. pl.: OL. K. 149. Belügyminisztérium. 148. 1933-1-7038. 154. 1933-6-8749. 160. 1934-6-3973.

⁴² HIL. HM. 1935. Eln. 1. 2290. 107 327.

⁴³ Vö.: OL. K. 149. Belügyminisztérium. 165. 1935-4-5300. A választásokról vö.: Staatsarchiv. NPA. Liasse Ungarn. 889. 79, 883. II/4. 233. K. 20. 760—766., 776—780., 785—787., 792—798. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fond. 15/607. F. 20. Gömbös Gyula levele Hóman Bálinthoz. 1935. ápr. 16-án. OL. Gömbös iratok. A/b., Országgyűlési Napló. 1935. máj. 22., a sajtóból vö.: Függetlenség, 1935. márc. 8—10., 12—15., 17., 19—24., 27—31., ápr. 2—7., 9. és 14., 16., 21., Nemzeti Figyelő, 1935. márc. 10., 17., 24., 31., ápr. 7., Belügyi Közlöny, 1935. márc. 10. *Czimmer József*: A régi Magyarország és az új Budapest é. n. 36, 147—148; *Sutyok Dezső*: A magyar tragédia. I. A trianoni béke és következményei. 1954. 443, *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasizta diktatúra megteremtésére. Bp. 1968. 155—168.

⁴⁴ HIL. HM. 1936. Eln. A. T./a 2447. 112 603., VKF. 1936. 1. 180.

valamely részterületen kívánta volna a tervezetek egy töredékét érvényesíteni. A tervezetek persze olyan helyzettel számoltak, amelynek kritériumait még 1930 szeptember 1-e is csak részben valósította meg. Az a kérdés pedig, hogy vajon a katonai vezetés maga törekedett-e olyan helyzet kialakítására, amely magával hozta volna a karhatalmi koncepciók érvényesítését — külön választ kíván. Itt most csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy ha vélelmezhető is a katonai vezetés egyes képviselőinek közvetett jelenléte egyes olyan szélsőjobboldali improvizációkban, mint a Széll-puccs, ez alig vált értékelhető és tisztán kirajzolódott tendenciává.

A hadsereg karhatalmi alkalmazásának a kérdése a 30-as évek első felében tehát csak a vezetés szintjén, meghatározott tényállások megvalósulása esetére utalt olyan szándékokra, amelyek a klasszikus ellenforradalomra emlékeztető sajátosságokat rejtettek. A karhatalmi gyakorlat — elég nagy távolságban e tervezetektől — olyan jellegzetességeket mutatott, amely kevésbé számolt a hadsereg ilyen jellegű alkalmazásával. Az ellentmondás feloldására pedig a választ abban kívánjuk megadni, hogy véleményünk szerint a hadsereg vezetését — amelyet természetesen csak elvileg nevezhetünk egységesnek — a gömbösi időszakban nem, vagy alig mutatott törekvést a katonai diktatúra egyszer már megvalósított intézményeinek felújítására, melyet a Gömbös-kormány politikájának — mindent összevetve — jobboldalról történő opponálása révén lehetett volna csupán megközelíteni. Ehhez viszont a kormányt jobboldalról opponálók gyengék voltak, illetve a jobbfelé nyitó kormánypolitika céljaihoz az eszközöket elsődlegesen a fasiszta típusú tömegpárt kiépítésében kereste, s ha nem is mondott le a hadsereg belpolitikai szerepe előtérbe állításáról, egyelőre megelégedett azzal, hogy a hadsereg felvázolja elképzeléseit. S hogy ez egyben megfogalmazta a hadsereg politikai frakcióinak korlátait is, kétségtelen.

Az új magyar történeti szintézis előmunkálataiból

SPIRA GYÖRGY

Szeged jegyében

A nemzetiségi kérdés rendezését célzó tervek és lépések 1849-ben

Az udvar és a nemzetiségi mozgalmak szövetségének meglazulása

Minél inkább elhúzódott a magyar forradalom és a Habsburgok vezette ellenforradalom fegyveres mérkőzése, annál gyakrabban merült fel a magyar forradalommal szembefordult magyarországi nemzetiségi mozgalmak liberális vezetőiben az a gondolat, hogy az ellenforradalom javára tett szolgálataikért jó volna végre valami viszonzást is látniuk már. S mivel ennek a gondolatnak a szóbanforgó liberális nemzetiségi politikusok 1848 és 1849 fordulóján ismételten hangot is adtak, a birodalmi egység szempontját mindenek fölé helyező udvari köröknek viszont eszük ágában sem volt az ő szolgálataikat az általuk elsősorban kívánt ellenszolgáltatással: a nemzetiségek nagyfokú autonómiában részesítésével viszonozni, s ezért ilyenén igénybejelentéseikre az illetők megnyugtató választ sohasem kaphattak, annak a gyanúnak is mindinkább beléjük kellett itatódnia, hogy az udvar végül is egyszerűen ki fogja játszani őket.

És a liberális nemzetiségi politikusok gyanakvását azután még csak öregbíthette, hogy szolgálataik viszonzását 1849 első hónapjaiban hozzájuk hasonlóan már jobboldali nemzetiségi politikusok is sürgetni kezdték, az övékénél nagyobb sikert azonban ezek sem arattak. A horvát *sabor* válogatott tagjaiból még az előző nyáron alakult s kétharmadrészt udvarhű elemekből álló báni tanács például (amely működésével a *sabor* júniusban történt elnapolása után sem hagyott fel) januárra tető alá hozott néhány Horvátország közjogi viszonyainak a szabályozására hivatott törvénytervezetet, s ezekben ismételten leszögezte, hogy a horvátok a kül-, had-, pénz- és kereskedelmi ügyeket a birodalom középponti kormányának az intézkedési körébe tartozó közbirodalmi ügyeknek tekintik, ennek előrebocsátása után azonban azt is leszögezte, hogy az államélet egyéb ágaival viszont már egészen más a helyzet: hogy az egyéb ügyek kezelését a Háromegy Királyság területén már egy — tevékenységéért kizárólag a *sabornak* felelős — tartományi államtanácsra kellene bízni; de hogy ezekre a birodalmi egység szemszögéből nézve fölöttébb veszedelmes elképzelésekre az udvar áldását is adja, azt formába öntőik persze éppúgy hiába várták, amint egyelőre teljességgel hiába várták az annak idején a *sabor* plénuma által elfogadott törvényjavaslatok uralkodói szentesítését is.

S nem jártak különkülön azok a (januárban Schlik védőszárnyai alatt Eperjesen összeverődött, majd innen az udvar ideiglenes székhelyére, Olomoucha utazó) Habsburg-barát ukrán értelmiségiek sem, akik — hogy végre az ukrán nép (pontosabban: az ukrán nép forradalomellenes kisebbsége) is hallasson magáról — január 29-én petíciót nyújtottak át Ferenc Józsefnek, azt kérvén, hogy az (egymással egyesítendő) Északkeleti Felvidékből és Galíciából szervezzenek autonóm ukrán koronatarományt. Amint Ferenc Józseftől a nem sokkal utóbb ugyancsak Olo-

moucha érkező Şaguna is csupán néhány barátságos, de semmitmondó szót kapott feleletül február 25-i petíciójára, amely szintén ilyesféle kérést terjesztett elő, azt tudniillik, hogy Erdéllyel egyesítsék a szűkebb értelemben vett Magyarországot és Bukovina románlakta területeit s az így létrejövő román koronataromány élére állítsanak egy a románok által saját soraikból választandó nemzeti főnököt, a császár pedig a nagyobb dicsőség kedvéért vegye fel „a románok nagyfejedelme” címét is.

Akik pedig nem szorítkoztak arra, hogy efféle kérelmekkel ostromolják az udvart, hanem önhatalmúlag megkezdték vágyálmaiknak az életbe való átültetését is, azok még rosszabbul jártak. Rajačić és a szerb főodbor például január 13-án ünnepélyes feliratban tudatta Ferenc Józseffel, hogy a szerb nép, bízván a császári szóban, türelemmel fogja kivárni a béke helyreállítását és „nemzeti beligazgatás”-ának ez utánra ígért megszervezését, közben viszont a szerb felkelőszereg hatalmába került területeken mindenfelé helyi és kerületi *odborokat* hozott létre, s az államigazgatási teendőket maradéktalanul ezeknek a testületeknek a hatáskörébe utalta; az udvari körök válasza pedig erre az volt, hogy a magyarországi szerb felkelőkkel együtt harcoló szerbiai önkénteseket (akikről különben is bajosan tétélezthették fel Olomouchan, hogy a birodalom épségének a megóvásáért fogtak fegyvert) diplomáciai eszközök igénybevételével már februárban hazarendeltették a Szerb Fejedelemség kormánya által. Ámbár legrosszabbul mégsem a Rajačić-féle önállószkodó elemek jártak, hanem akik mind ez ideig teljesen a császári kegyre hagyatkoztak s egyelőre meg sem kísérelték kiteregetni kívánságait, az ellenforradalomnak viszont kellő tömegtámogatás híján mindenki másénál kisebb szolgálatot tudtak csak tenni: a szlovák vezetők, Hodža például februárban már döbbenten vehette tudomásul, hogy mivel az általa toborzott légionáriusok a lakosság körében vajmi kevés rokonszenvre lelnek, csapatát a császáriak a szlováklakta területeken már megtérni sem hajlandóak s ezért az ostromlott Komárom alá vezényelték, a légió elkedvetlenedett parancsnoka, Janeček pedig erre, faképnél hagyva őt s a vezérletet egy fegyverforgatásban teljesen járatlan irodalmárra, Ján Franciscira bízva, örök búcsút mondott a katonaeletnek.

Holott a január–február folyamán történtek még csupán apró tűszúrások voltak ahhoz a csapáshoz képest, amelyet azután a március 4-i alkotmányoktroj mért az ellenforradalom szekértolóivá lett nemzetiségi politikusokra. Elsősorban persze megint csak a szlovákokra, akik az oktrojált alkotmány elolvasása után elkeseredetten állapíthatták meg, hogy őket az udvar még olyan korlátozott területi autonómiához sem óhajtja juttatni, amelyet a horvátoknak, a szerbeknek meg az erdélyi románoknak szán. De az oktrojált alkotmányt a többiek is csak mélyseges csalódással fogadhatták. A románok főleg azért, mert az alkotmány Erdélyt nem nyilvánította teljes egészében román tartománnyá s mert Magyarország román lakosságú megyéi közül mindössze a Részek-belicket rendelte Erdélyhez csatolni. A szerbek egyrészt azért, mert a vajdaságról még ez az alkotmányirat is csupán jövő időben beszélt, másrészt meg azért, mert ha az alkotmányirat egyelőre hományban hagyta is, meddig fognak terjedni e majdan megszervezendő vajdaság határai, annyit máris világossá tett, hogy a szerb határőrezredek területe semmi esetre sem fog a vajdasághoz tartozni. A horvátok pedig legfőképpen szintén a határőrvidék különállásának a fenntartását nehezményezhették. És az elégedetlenséget, amelyet már ezeknek az okoknak is magasra kellett rúgdatniok, még tovább fokozhatta azután valamennyiük esetében az, hogy az alkotmány „tartományi ügyek”-nek csupán egészen jelentéktelen ügyeket minősített, a csak kicsit is jelentős ügyeket pedig mind-mind „birodalmi ügyek”-ké nyilvánította.

Teljesen érthető hát, ha az oktrojált alkotmány hivatalos közhírré tételét Jellačić is, Rajačić is jónak látta elmellőzni. A közvélemény felbolydulásának azonban ez sem állhatta útját. Zágrábban a liberális eszmék hívei szélteben-hosszszában hangoztatni kezdték, hogy most már örömmel vennék, ha a harcmeszőkön a magyar honvédsereg aratna győzelmet, mert többé nem kétséges, hogy csak ez „tenné lehetővé az ő föderalisztikus törekvéseik érvényre juttatását”, a téli hónapokban erősen radikalizálódott Dragojlo Kušljan báró lapja, a *Slavenski Jug* pedig ezt a véleményt azzal toldotta meg, hogy a horvátoknak az oktrojált alkotmány még annyi önállóságot sem biztosít, amennyivel a magyar uralom alatt rendelkeztek. S hasonló visszhangra talált az új alkotmány a szerb sajtóban is. A Stratimirović politikáját támogató *Napredak* például az alkotmányoktrojból azt a tanulságot szűrte le, hogy amint eddig „Ausztriában nem volt szabadság”, úgy „nem is lesz soha”, mert Ausztria és a szabadság „egymásnak örökös ellensége”, az ekkor Belgrádban dolgozó Jakov Ignjatović pedig a Szerb Fejedelemség félhivatalosának számító *Srbske Novine*-ben azt írta, hogy mivel Bécsnek — mint most kétségtelenül bebizonyosodott — nem vajdaság, hanem centralizáció kell, „a szerbek ebben a komédiában siralmas véget fognak érni”. És még a *főodbor* hivatalos lapjában, a *Vjestnik*-ben is azt lehetett olvasni, hogy „az osztrák kormány téved, ha úgy hiszi, hogy szemünket kiszúrta az oktrojált alkotmánnyal”, hiszen látni való, hogy ez az alkotmány a vajdaságot „egy francia *département* szintjére” süllyesztette.

Mivel azonban a nemzetiségi mozgalmaknak valamiféle harmadik megoldás nemlétében továbbra sem volt más választásuk, mint hogy vagy a magyar forradalommal, vagy az ellenforradalommal tartsanak, a nemzetiségi politikusok között pedig továbbra is szép számban akadtak, akik a magyar forradalomhoz való közeledésről — ilyen vagy amolyan okból — hallani sem akartak: még mindig kerülköztek, akik abból, hogy az udvar pillanatnyilag rácafolt reményeikre, csupán azt a következtetést vonták le, hogy az udvari köröket a jövőben még nagyobb ostrom alá kell venniök. Ilyenek voltak például a szlovák vezetők, akik ezért — éppen most lépve ki hallgatásukból — március 20-án immár maguk is Ferenc József elé járultak azzal a kéréssel, hogy pótlólag Magyarország szlováklakta területeiből is alakítsanak különálló koronatarományt s ezt szintén ruházzák fel a többi koronatarományéhoz hasonló autonómiával. Ilyen volt továbbá a szerb *főodbor* tagjainak a többsége is, s ezért a *főodbor* küldöttei, Bécsbe utazván, ott április 25-én az osztrák kormánynak nyújtottak be egy újabb petíciót, ebben azt kérelmezve, hogy a vajdaságot mégis szervezzék meg haladéktalanul, a szerb határőrezredek területét pedig mégis csatolják a vajdasághoz. S ilyen volt persze a horvát báni tanács tagjainak a többsége is, minek folytán a báni tanács most szintén küldöttséget — mégpedig elégedetlenségének szembeszökő jeleként ez alkalommal csupa liberális politikusból összeállított küldöttséget — menesztett Bécsbe, s ennek a közvetítésével május 6-án azt a kérést intézte a (székvárosába időközben visszatért) császárhoz, hogy — ha eddig elmulasztotta — legalább a közeljövőben kegyeskedjék végre szentesíteni a *šabor* által réges-rég elfogadott törvényjavaslatokat, a horvát végvidéket pedig az oktrojált alkotmány utólagos módosításával mégiscsak nyilvánítsa a Háromegy Királyság szerves alkotórészévé.

Kézfelfogható eredményekre azonban természetesen ezek a próbálkozások sem vezettek. Kudarcuk pedig szükségképpen még magasabbra szította az elégtelenséget. S mivel ez az ellenzéki hangok további felerősödését vonta maga után, az igen gyorsan türelmük határára érő udvari körök március—április táján

már elodázhatatlannak találták a nemzetiségi mozgalmaknak minden korábbinál hathatósabb leckében részesítését. Hogy tehát először is a szerbeket tanítsák mőresre: tudván, hogy Rajačić a maga egyházfői hatalmát politikai hatalommal is szeretné párosítani s hogy benne a szerb tömegek is a reményükbeli vajdaság leendő főnökét látják, ezt a nagyravágyó férfiút most valóban politikai tisztséghez juttatták — csak éppen nem olyanhoz, amilyenre áhítozott: nem valamiféle teljhatalmú kormányzói székbe ültették, hanem (április 2-i kelettel) mindössze császári biztossá nevezték ki a Délvidékre (s persze még annak is csupán a polgári közigazgatás alá tartozó területeire), ami a császári hadseregeparancsnokság egyszerű függvényévé történt lefokozásával volt egyértelmű. S hogy azután a szerbeknek mindjárt további okulással is szolgáljanak: a délvidéki megyékből meg a szerb végvidékből egyidejűleg megalakították a VII. magyarországi katonai kerületet, s ennek az élére április 8-án a néhány nappal korábban tábornokká előléptetett Ferdinand Mayerhofert, a szerb felkelőhad eddigi tábornokari főnökét állították, amivel ezt az eddig Rajačićnak alárendelt császári tisztelet egyik napról a másikra Rajačić fölöttesévé kenték fel, sőt egyszeriben fölébe helyezték a felkelősereg főparancsnokának, a ráadásul rangban is idősebb Kuzman Todorović tábornoknak is (aki önállósodásra — Rajačićtól is eltérően — sohasem vetemedett ugyan, viszont — Rajačićhoz hasonlóan — szintén szerb volt).

Megrendszabályozni azonban az udvari körök korántsem csak a szerbeket kívánták, hanem többek között a horvátokat — kivált a nekik oly sok bosszúságot okozó horvát sajtót — is, s ezért Jellačić — élve a *sabortól* még a múlt nyáron nyert diktatori hatalmával — május 9-én közzétett egy (általa egyenesen törvénynek nevezett) sajtószabályzatot, amely kimondotta, hogy ezentúl szigorú börtönbüntetés, súlyosabb esetekben pedig a lapszerkesztéstől való örökös eltiltás is vár mindazokra, akik akár felségsértés, akár hazaárulás, akár a törvények erőszakos megváltoztatása érdekében kifejtett izgatás, akár a birodalmi egység megbontására irányuló propaganda vagy akár csak rémhírterjesztés vádja alá esnek. Ennek a szabályzatnak az életbeléptetése után pedig az udvari körök sort kerítettek végül szlovák fegyvertársaikra is, akiket — ha nem is annyira eddigi viselt dolgaiktól indítatva, mint inkább elővigyázatosságból — szintén célszerűnek vélték egyszersmindenkorra megszabadítani esetleges engedetlensédek hajlamaiktól s akiket ezért most ugyancsak tanulságos leckében részesítettek, amennyiben a tavaszi hadjárat alkalmával másodszor is menekülésre kényszerített szlovák légiók maradványait májusban, a Haynau támadására való felkészülés során újjászervezték és egyetlen csapatba egyesítették, ennek az új légióknak az élére azonban már nem cseh vagy éppen szlovák parancsnokot, hanem — a lengyel nemzetiségű Henryk Lewartowski báró százados személyében — egy minden tekintetben megbízhatónak látszó császári tisztelet állították.

S az ilyen és hasonló intézkedéseknek lett is foganatjuk, habár csak részleges: a megtorlás némelyeket valóban meghunyászkodásra bírt, másokat viszont az udvarral éppen ez fordított szembe végképp, hogy azután az utóbbiak egy részét kiábrándulásuk végül magához a magyarokkal való megbékélés módozatainak a kutatásához is elvezesse — méghozzá épp akkortájt, amikor valahára a magyar forradalom táborán belül is kezdett már tért hódítani az a felismerés, hogy ha magyar részről a nemzetiségi kérdést mindétég csak vállvonogatással próbálják elintézni, akkor ezt a kemény diót feltörni a forradalom sohasem lesz képes.

Föderációs javaslatok magyar radikálisok részéről

Az elsők, akik a forradalom táborán belül végre szót emeltek a magyar nemzetiségi politika gyökeres és sürgős felülvizsgálata mellett, a radikálisok jobbjai voltak, akik — ha korábban a forradalom sorsáért aggódtukban olykor még a liberálisokénál is nagyobb türelmetlenséget tanúsítottak a forradalommal szembe forduló nemzetiségi mozgalmak iránt — éppen, mert mindenki másnál inkább szívükön viselték a forradalom sorsát, a türelmetlen nemzetiségi politika hiábavalóságára és veszélyességére is leghamarabb eszmélhettek rá. A közvetlen indítékot pedig, amely a szóbanforgó radikálisokat most előrelépésre készítette, a jelek szerint nekik is — mint sok nemzetiségi politikusnak — az oktrojált alkotmány közzététele szolgáltatta. Mert az oktrojált alkotmány egyfelől mérhetetlen csalódást szült ugyan a nemzetiségi politikusok körében, másfelől viszont a nemzetiségek egyenjogúságának az elvét, amelyet már az előző esztendő áprilisában kibocsátott ideiglenes osztrák alkotmány is meghirdetett, újólag megerősítette, s ezzel — ha többet nem is — annyit mindenképpen elért, hogy a magyar forradalom tábora szintén újólagos színvállásra kényszerült — színvállásra tudniillik abban a tekintetben, hogy vajon hajlandó-e végre maga is elismerni avagy továbbra is mereven elutasítja-e ennek az elvnek az érvényét.

Akik pedig magyar részről meg is értették, hogy a forradalom táborának most okvetlenül tiszta vizet kell öntenie a pohárba, azoknak immár azt sem volt nehéz megérteniök, hogy a forradalmi tábor — ha a maga javára akarja fordítani azt a csalódást, amelyet az oktrojált alkotmány a nemzetiségi mozgalmak részvevőiben kelteni fog — többé nemcsak nem helyezkedhetik szembe a nemzetiségek egyenjogúságának az elvével, de még ennek az elvnek az egyszerű elismerésével sem érheti be. Nyilvánvaló volt ugyanis — és a kezdeményezés dicsőségét learató *Marczius Tizenötödike* néhány nap múlva már ki is mondta —, hogy a forradalom a jelenleg ellene harcoló nem-magyarokat csupán akkor lesz képes a maga oldalára vonni, ha nem kevesebbet s még csak nem is ugyanannyit fog ígérni nekik, mint amennyit az udvar ígér, hanem ha az udvar ígéreteivel „a nagyobb szabadság s tisztább alapokra fektetett nemzetiség” biztosítását fogja szembeszegezni.

A *Marczius Tizenötödike* tehát mindenekelőtt keserű szavakkal utalt arra, mennyire képtelen helyzetbe került a magyarországi nemzetiségek fiainak a többsége, amikor — „a felső megyei tótokat” kivéve — az ellenforradalom oldalára sodródott, hiszen így ezek a nem-magyarok — hiába akartak jó ügyet szolgálni — olyan útra tértek, amelyen járva, a magyar forradalomnak is, önmaguknak is csak súlyos kárt okozhatnak. Sürgősen ki kell hát bontakozni — szögezte le — a hasznot egyedül az ellenforradalomnak hajtó testvérharcból, ez azonban nem történhetik meg addig, amíg magyar részről tudomásul nem veszik, hogy az „e hazában létező külön nemzetiségeket többé lehetlen ignorálnunk” s hogy Magyarországot „tisztán magyar nemzetiségre fektetett” országgá alakítani „többé nem tartozik azon lehetőségek közzé, melyeknek hosszú és biztos jövődjét remélhetnők”. Ha viszont elismerjük, hogy a magyarországi nem-magyarok külön nemzetiségeket alkotnak, akkor egyszersmind a nemzetiségük védelméhez nélkülözhetetlen intézményes biztosítékok megteremtéséről is gondoskodnunk kell. A leg-tökéletesebb ilyen biztosíték pedig az lehetne, ha kimondanók, hogy ezentúl Magyarország, Erdély, Horvátország, sőt, ha kívánják, a felső megyei szlávság” is egy-egy „szövetséges köztársaság” lesz. Magyarország tényleges föderalizálása azonban — fűzte hozzá ehhez mindjárt, hogy elejét vegye a liberális olvasók fel-

zúdulásának — nem a közvetlen jelen, „csak a jövőendő teendői közzé” tartozik. De ha ezzel egyelőre várunk kell is, már „most, jó korán vessük meg az alapokat, melyekre egykor a pesti kormányban egyesült foederatív respublicák felépülhesenek”. Már most is elengedhetetlen tehát legalább „községi rendszert. . . behozni, melynek következtése az, hogy a helységek ön dolgaikat. . . azon nyelven vezetik, mellyen nekik tetszik”. Efféle előrelépésre pedig — jegyezte meg végül — akkor is múlhatatlan szükség van, ha a nemzetiségi mozgalmakat utóbb „fegyverrel tán sikerülne elnyomhatnunk”, mert a nemzeti öntudatot semmiképpen sem fojthatjuk el s ezért „az ilyen győzedelemben valóban nagy köszönet” semmiképpen sem lenne.

És a nemzetiségi kérdés újszerű megközelítése ekkor már korántsem csak a *Marczius*nál s még kevésbé a lapot szerkesztő Pálfi Albertnél egymagánál volt tapasztalható. Április második felében tollat fogott például Vasvári is (aki a nemzetiségi kérdéssel már csak azért is kénytelen volt újra meg újra szembenézni, mert Erdélyben épp a román felkelők ellen folyó hadműveletek részvevője volt), s ő is hozzászólt a tárgyhöz (mégpedig — hogy okulással elsősorban azoknak szolgálgjon, akik erre leginkább szorulnak rá — a békepárt lapjának, az Erdélyből kikerült országgyűlési képviselők körében különösen kedvelt *Esti Lapok*nak a hasábjain). S, igaz, ő nem terjesztett elő programmatikus javaslatokat, olyasmit pedig kíváltképpen nem vetett fel, hogy — mondjuk — kímélni kellene azokat, akik még mindig fegyveres harcot vívnak a forradalom ellen, sőt nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a jövőben is elhanyagolhatatlan teendő a forradalom minden rendű és rangú ellenségeinek a megfékezésén munkálkodni. Csak éppen azt is kiemelte, hogy „az erdélyi lázangók fékezése kegyetlen dicsőség”, és pedig azért, mert őket kiválólág az erdélyi magyar nemesség taszította az ellenforradalom táborába: mert a forradalom kitörése előtti időkben az erdélyi nemesség „megveté, lenézte. . . s igavonó barmokul használta fel” őket és a helyzet a forradalom kitörése után sem sokat változott, hiszen a nemesség Erdélyben továbbra is „az oláh fajú jobbagyság zsarnoka akart maradni” s ezért, „mikor Magyarhonban már ki volt hirdetve az úrbériség eltörlése: az erdélyi földesurak még akkor is kegyetlenül robotoltattak”. Márpedig pusztán ennyit papírra vetni sem volt csekélység, amikor a cikk jövődöbeli olvasói másoktól immár hónapok óta mindig csak azt hallhatták s még legújabbban, a függetlenségi nyilatkozatban is azzal a megállapítással találkozhattak, hogy a nemzetiségi tömegeket egyedül a kamarilla ámitásai és bujtogatásai fordították szembe a forradalommal, s amikor a jövődöbeli olvasók közül eddig még az a kérdés is vajmi kevesekben ötlött fel, hogy amennyiben a szóbanforgó tömegeket netalán valóban a kamarilla bujtotta fel, hát megtehetette volna ezt, ha a magyarellenesség nem ivódik beléjük valaminő egyéb okoknál fogva már előzőleg is.

Nem beszélve arról, hogy a nemzetiségi kérdés elfogulatlan kezelése még a forradalom baloldalán sem lelhetett egyöntetű helyeslésre, s azok a radikálisok, akik mégis köteletségüknek érezték, hogy sürgetni kezdjék a magyar nemzetiségi politika helyesbítését, nemegyszer saját legközelebbi harcostársaik egy részének a rosszállását is felidéztek. Amint ezt már a *Marczius Tizenötödike* szerkesztői is tapasztalhatták, hiszen velük a *Debreczeni Lapok* hasábjain épp a radikális nemesi politikusok egyik legtekintélyesebbje, a Radical Párt leendő elnöke, Újházi László szállt vitába, továbbra is azt hangoztatva, hogy az államegység mindennél előbbre való s hogy ezért „mi más ajkú. . . testvéreinkkel nem osztozhatunk egyébben, mint a közszabadságban, egyenlőségben és szeretetben”, — ami egyébként őket bizonyára bőségesen ki is elégítené, ha nincsenek „a hitszegett dynastia

ellen forradalmi ármányai. . .” S gyanítani lehetett, hogy Újháziival teljes egyetértésben vannak a *Debreczeni Lapok*at kiadó Madarász-fivérek is.

Ámbár az is bizonyos, hogy az ilyenfajta szűklátókörűség ekkor már a nemesi radikálisokra sem volt általánosan jellemző. A szerb felkelők ellen harcoló honvédsapátok parancsnoka, Perczel Mór például május 21-én, alig néhány nappal a Temesköz felszabadítása után tábornoki főnökével, Kohlmann József ezredessel levelet íratott a Szerb Fejedelemség belügyminiszterének, Ilija Garašaninnak, s ebben (Kossuth és a kormány tudta és hozzájárulása nélkül) messzeszennő engedményeket kínált fel a magyarországi szerbeknek arra az esetre, ha hátat fordítanak a Habsburgoknak s csatlakoznak a magyar forradalom táborához. Így felajánlotta nekik, hogy (később — népszavazás alapján — kitűzendő határok között) csakugyan létrehozassák a szerb vajdaságot, hogy ezentúl kívánságuk szerint jogszabályok alkotására is hivatott nemzeti gyűléseket tarthassanak, hogy a jövőben a szerb lakosságú községeken kívül a szerb többségű megyékben is saját anyanyelvüket tehessék közigazgatási nyelvvé s a magyar nyelv használatára csak az országgyűlésen, valamint az ország középponti hatóságaival folyó érintkezésben legyenek kötelesek, a szerb nemzeti gyűlésen választandó és tisztségében az ország középponti kormánya által megerősítendő pátriárkának és vajdának pedig a zágrábi érsekével, illetve a horvát bánéval azonos jogállást ígért. S ennél is nagyobb jelentőségű volt az a kezdeményezés, amellyel ezekben a hetekben a magyar forradalmat háromnegyed éve Párizsban képviselő Teleki László állott elő.

Mert Teleki, aki már az előző esztendő áprilisának végén, vagyis az elsők között követelte, hogy a forradalmi kormány késedelem nélkül készüljön fel a nemzetiségi területeken folyó ellenforradalmi szervezkedések fegyveres erővel történő elfojtására, hamarosan megértette, hogy az ellenforradalom szervezőinek az esélyeit nemcsak a forradalom fegyveres erőinek elégtelensége öregbíti, hanem a nemzetiségek kielégítetlensége is. Attól a gondolattól tehát, hogy a honvédsereg kiépítése mindennél előbbrevaló feladat, továbbra sem tárgított ugyan, ennek kiegészítése gyanánt azonban július második felében — azaz a Batthyány-kormányt kerek egy hónappal megelőzve — már azt is leszögezte, hogy ha például Horvátországot nem egyedül Jellačić, de maga a horvát nép is teljesen függetleníteni akarja Magyarországtól, akkor ezt minden további nélkül lehetővé kell tenni számára. Párizsba érkezte után pedig apránként még messzebb jutott ezen az úton.

Itt ugyanis Teleki igen gyorsan kitapasztalhatta, hogy a nagyhatalmak kormánykörei irgalomnak teret nem engedő részvétlenséggel vagy éppen ellenségeséggel tekintenek minden olyan forradalmi mozgalomra — így a magyar forradalomra is —, amely veszélyezteti az európai hatalmi rendszer fennmaradását. Ezzel párhuzamosan azonban felfigyelhetett arra is, hogy a Magyarországgal szomszédos országok egymás után levert forradalmi mozgalmainak Párizsba özönlő képviselőiben napról napra terebélyesedik a magyar forradalommal kialakítandó együttműködés szándéka s ez szándék valóra váltását csupán a magyarországi nemzetiségi kérdés rendezetlensége akadályozza, az viszont egyelőre — a magyar forradalom iránti rokonszenv egyébként szakadatlan fokozódása ellenére is — kizárja. S mindezeket mérlegelve, végül is olyasféle következtetésre jutott, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés mélyreható rendezése nem pusztán a Habsburg ellenforradalom kezéből húzna ki egy ütőkártyát, hanem egyben végét vethetné az Európa keletén élő kisépek körében kibontakozott forradalmi mozgalmak eddigi elszigeteltségének, sőt lerakhatná e mozgalmak egyetlen hatalmas forradalmi táborba tömörítésének az alapjait is, vagyis a szóbanforgó moz-

galmak erőinek olyan széleskörű egyesítésére teremtené lehetőséget, amely nélkül harcukat az egymást máris kölcsönösen támogató európai nagyhatalmak ellenében sikerre semmiképpen sem vihetik.

Egy március 7-én Kossuthhoz intézett levelében tehát Teleki már mint határozott meggyőződéséről szolt arról, hogy — a békepárti típusú elképzelésekkel ellentétben — „nem annyira az osztrákokkal, mint a szerbekkel, horvátokkal és oláhokkal kellene egységre lépni” s ez nem is volna „nehéz dolog”: „csak... adjatok nekik mindent, mit csak lehet”; „s ha Ausztriát nem lehet különben megbuktatni s tönkre silányítani”, akkor abba is okvetlenül bele kell menni, amit a Párizsba szakadt külföldi forradalmárok közül oly sokan ajánlanak, hogy tudniillik „Magyarhont a confederatio bázisán rekonstruálják”, mert ebben az esetben „jövőkön biztosítva lesz”, sőt „hatalmunk a Fekete-tengerig terjedend”. S minthogy ez a kezdeményezése fogantatás nélkül maradt, egy következő — május 14-én kelt — levelében már nemcsak a nemzetiségekkel való kiengesztelődés várható előnyeire hívta fel Kossuth figyelmét, hanem arra is, hogy ha viszont nem kerül sor ilyen kiengesztelődésre, akkor a magyar forradalomnak egyenesen a legrosszabb eshetőségekkel kell szembenéznie. „Frankhon [17]89-ik évi szerepe: Európát emancipálni, nekünk jutott; s szerintem nincs [más] választásunk: vagy el kell vállalnunk e szerepet, vagy bukunk.” „Sorsunk a világ legnagyobb dicsősége leend vagy halál.” „Magyarországnak kettő közt van választása; vagy a *corpus juris*ra állva, határait úgy, a mint volt, megtartani igyekezni, nem gondolva a fajok féltékenységeivel, s [ez] úton borostyán sok lehet, de csak hadi, ... áldozat vérben és vagyonban tömérdek; s a bér? néhány évi bizonytalan jövő.” „A másik, mit választhatunk, a *corpus juris*ből valamit áldozni. . .” „S ez út mit kíván? egy kis önlegyőzést, mellynek bére hallatlan dicsőség és élet leend. Nem, e két út közt a választás nem lehet nehéz, — mentől többet adunk a nemzetiségeknek, annál kevesebbet kellend Austriának és az absolutismusnak adunk.”

S ez alkalommal már azt is felvázolta, milyen gyakorlati intézkedéseket lát szükségeseknek. A forradalom — mutatott rá — nem szorítkozhatik az egyedüli horvátok kielégítésére; nem kevésbé elengedhetetlen „kibékülni a vajdasággal, annak összes közgyűlést engedni, valamint az oláh fajnak is belső adminisztrációt, statutarius jogot, széles értelemben municipális garantiákat, mindig vigyázva arra, hogy magyar és német faj, a mennyire lehet, ne vessék alá oláh vagy szerb jurisdictiónak, s olly feltétel mellett, hogy legfelsőbb kormányban, országgyűlésben Magyarhonnal egyet alkotandnak és országgyűlésünk nyelve magyar leend”. „... S ha ezen kívül... [a] tökéletes nemzetiség elvét kimondjuk s megalapítjuk, azt hiszem — ismételte újól —, leraktuk Magyarországra nézve a legfényesebb jövőnek alapját; minden fajok, nem csak Magyarhonban, hanem azok [is], mellyek eddig igényeinken kívül álltak, sovároga fognak felénk tekinteni és örömmel fogják Magyarországot elfogadni mint egy jövődöbeli dunai confederatióknak központját és királynéját, mellynek hatalma örökre megtöröndi az absolutismus szörnyetegét és melly a Balticumtól a Fekete tengerig terjedend.” Majd azt is mindjárt felsorolta, hogy e konföderáció — elképzelései szerint — milyen elemekből tevődne össze: „az első az eddig hozzánk tartozó népek. . .” lennének, s „Oláhország, Szerbia, Bulgaria képezendné később azon részt, mellynek kapcsai Magyarhonnal tágasabbak”. „Csehország és Morva tán még tágasabb kapoccsal volnának Magyarhonhoz fűzve, míg utoljára, ezen kapcsok legtávolabb fokozatán [azaz: a helyreállítandó Lengyelország esetében] a kapocs csak a külügyek egyeztetésében állana.” Végezetül pedig — sejtve, miféle aggodalmakat fognak kel-

teni javaslatát odahaza — azt is hozzáfűzte leveléhez: „Nem fogunk ez úton olvadni, hanem terjedni, inkább, mint a másikon.”

Teleki szeme előtt tehát most egy olyan demokratikus berendezésű államszövetség körvonalai rajzolódtak ki, amely létrejövetele esetén lehetőséget teremtett volna arra, hogy a keretei közé lépő kelet-közép-európai kisépek egyfelől felszámolják a térség elnyomó nagyhatalmainak való eddigi alávetettségüket, másfelől viszont továbbra is birtokában maradjanak, sőt éppen ezek után váljanak igazi haszonélvezőivé a nagyobb közösséghez tartozás előnyeinek. Árnyoldalai azonban még ennek a nagy távlatokat felvillantó koncepciónak is voltak; például az, hogy a magyar országgyűlés tárgyalásainak meg a magyarországi központi kormányzat működésének egyetlen nyelven, kizárólag magyarul történő viteléből egyelőre Teleki sem akart engedni, vagy az, hogy a nagyrészt a magyar forradalom oldalán harcoló szlovákoknak területi önkormányzat helyett — mint néhány nappal később pótlólag kifejtette — ő is legfeljebb megyei önkormányzatot, vagyis lényegesen kevesebb engedményt kívánt felajánlani, mint amennyit a nagyrészt a magyar forradalom ellen harcoló horvátoknak, szerbeknek és románoknak szánt. De ha ennek a koncepciónak a részletei még csiszolást igényeltek is, a koncepció lényege már eredeti alakjában is kétségek nélkül olyan volt, hogy ha a magyar vezetőkörök most ezt választják további nemzetiségi politikájuk vezérfonalául, akkor segítségével végre valóban megtörhették volna a jeget s talán még mindig a forradalom oldalára vonhatták volna az eddig a forradalom ellen küzdő nem-magyarok zömét.

A magyar liberálisokat azonban Teleki éppúgy nem tudta megnyerni a maga elgondolásainak, akár Perczel vagy korábban a *Marcius Tizenötödike* sem. S nemcsak azokat nem, akik — mint a békepártiak — eleve sem láttak esélyt az önvédelmi harc győzelmes befejezésére, s ezért a márciusi vívmányok egy részét eleve is készek voltak feláldozni egy a Habsburgokkal kötendő megegyezés oltárán, hanem azokat sem, akik a szeptemberi fordulat idején még hallani sem akartak, sőt részint még 1849 tavaszán sem akartak hallani a Habsburgokkal való alkuról, hiszen az utóbbiak — ha egyáltalán hittek az uralkodóházzal nyélbeütendő megegyezés lehetőségében — ezt elsősorban éppen azért elleneztek, mert a magyar nemesség által márciusban megszerzett kormányzati hatalomnak egy töredékéről sem voltak hajlandók lemondani, s ebből következően, ha a Habsburgoknak mégis efféle engedményeket kényszerülnek tenni, akkor úgy érezték volna: „kár volt harcolnunk”, — de akkor is ugyanezt érezték volna, ha annak érdekében, hogy elkerülhessék a Habsburgok előtti főhajrást, a nemzetiségeknek kényszerülnek hasonló engedményeket tenni.

A magyar—román megegyezés

Hiába hangsúlyozta tehát május 14-i levelében Teleki, hogy „nem csak Austria halt meg, hanem Szent István Magyarország is”: a magyar forradalom liberális vezetői továbbra is mereven ragaszkodtak az államegység jelszávához, s egy pillanatig sem gondoltak arra, hogy a Magyarország felbomlásának irányában ható erők növekedését ezzel nemcsak nem gátolhatják meg, de éppenséggel siettetni fogják. Ha azonban azelől, hogy a magyarországi nemzetiségeknek területi önkormányzatot biztosítsanak, a liberális vezetők ennek megfelelően váltig elzárkóztak is, olyankor, amikor meg-megcsillant előttük az a remény, hogy a forradalom a nemzetiségi mozgalmakkal támadt ellentéteiből talán szerényebb engedmények révén is képes lesz kibontakozni, az alkalmat most már többnyire

maguk sem hagyták kihasználatlanul, s ez annál inkább tapasztalható volt, minél szorultabb lett a forradalom helyzete.

Amikor például Andrássy Gyula gróf Zemplén megyei főispán, akit a Szemere-kormány május végén istanbuli követévé nevezett ki, állomáshelyére igyekezvén, Belgrádba érkezett és megtudta, hogy éppen ott tartózkodik Kušljan is, nyomban érintkezésbe lépett vele s nem is eredménytelenül; Kušljan ugyanis vállalta, hogy lapjában ezután a korábbiánál is kiterjedtebb propagandát fog folytatni a Habsburgok ellen, az ellenforradalmat támogatni többé nem hajlandó horvátokból pedig magyarbarát klubot fog szervezni, s ennek fejében csupán azt kötötte ki, hogy a magyar kormány általánosságban ismerje el a nemzetiségek jogait és jelentse be a magyar országgyűlés egynyelvűségének a felszámolását. (Amit azután Andrássy sietett is lelkükre kötni a kormány tagjainak — igaz, azzal a hozzátétellel, hogy a szóbanforgó feltételek teljesítésével a magyar fél mit sem kockáztatna, hiszen a győztes utóbb még mindent megmászíthat, a legyőzött pedig amúgy is mindent elveszít. . .)

S a kormány nem kapott ugyan ezen a lehetőségen, annál inkább kapott viszont azon a június elején Pestre befutó híren, hogy a magát immár gyökeres irányváltoztatásra eltökélt Stratimirović (akit bizonyára nemcsak a Habsburgoktól kapott pofonok ejtettek gondolkodóba, hanem Perczel májusi békeajánlatai is) öt határőri zászlóaljjal együtt kész volna átállni a forradalom oldalára, ha a kormány öt honvédtábornokká nevezné ki s egyidejűleg hozzájárulna végre a szerb vajdaság létrehozásához. A június 16-i minisztertanács tehát elfogadta Stratimirović első feltételét, s a másodikat — Perczel nyomdokaiba lépni perszenem óhajtván — elutasította, újólag felkínálta viszont a szerbeknek azokat a kisebb (nyelvhasználati és egyházpolitikai vonatkozású, valamint a határőrvidék polgárosítását előirányozó) engedményeket, amelyeket a honvédelmi bizottmány novemberben egyszer már megajánlott nekik. S a meginduló tárgyalások meg egyezésre végül nem vezettek — s nemcsak azért nem, mert a kormány ajánlatai Stratimirovićékat természetesen továbbra sem elégíthették ki, hanem azért sem, mert az alkudozások túlságosan elhúzódtak s közben a forradalom ege az ellenséges haderők előrenyomulása folytán teljesen beborult —, a szerbek egy részével való megbékélés eshetőségének a felmerülése azonban valamilyes haszonnal ennek ellenére is járt, amennyiben a kormányt ez is — mint az Andrássy és Kušljan között lezajlott eszmecsere nemkülönben — arra ösztönözte, hogy a nemzetiségi kérdésre ettől kezdve immár mindvégig fontosságának megfelelő figyelmet fordítson.

Ahhoz azonban, hogy a nemzetiségi kérdés fölött a kormány többé ne térjen napirendre, még inkább hozzájárultak a román kérdés rendezését célzó tárgyalások, amelyek már április derekán megindultak s — bár eleinte szintén kevés eredménnyel látszottak kecsegtetni, sőt egy időben már-már teljes felborulással fenyegettek — végül is sokkal gyümölcsözőbbeknek bizonyultak, mint a horvát meg a szerb ellenzék hangadóival folytatottak. Amiben közrejátszott — egyfelől — az, hogy — eltérően a magyar—horvát és a magyar—szerb alkudozásoktól, amelyekben pusztán az egymással szembenálló felek képviselői vettek részt — a magyar—román megbékélés útját számottevő közvetítők, magyarországi román politikusok és a havaselvei forradalom emigrációba szorult vezetői is segítettek egyengetni, de közrejátszottak — másfelől — az erdélyi román felkelősereg eltérő körülményei is.

Ennek a seregnek a közvetlen irányítása ugyanis sohasem került a császári hadsereg tisztjeinek a kezébe, hanem mindvégig a nemzeti mozgalom híveinek

s közülök is éppen Iancunak és radikális társainak a kezében maradt. Attól fogva pedig, hogy márciusban Bem a császári csapatokat kiverte Erdélyből s a császáriakkal együtt a Bărnuț vezetése alatt álló Román Nemzeti Bizottmány tagjai is menekülésre kényszerültek, a mindenfelől az Erdélyi Érchegységbe visszahúzódtott s ott azután körülzárt felkelőkre többé közvetett hatást sem gyakorolhattak már sem a császáriak, sem Bărnuțék. Annál nagyobb hatást gyakorolt viszont Iancu csoportjára is az oktrojált alkotmány, amely egyszeriben napnál világosabbá tette, mennyire megalapozatlanok voltak Bărnuțéknak az udvar iránt táplált reményei. S nyomtalanul az sem pergett le a felkelés vezérkaráról, hogy Bem nemcsak nem törekedett viszonzni a fegyverre kelt románok korábbi pusztításait, hanem a bosszúállás szellemének a jelentkezését másoknál sem tűrte, a mellette országos biztosként működő Csány László pedig — bár Bemet olykor túlzott engedékenységgel vádolta s többek között azt is elrendelte, hogy aki a felkelés során kárt tett valakinek a tulajdonában, az teljes értékű kártérítést adjon a kárt szenvedettnek — maga sem habozott fellépni az olyan magyar földesurak ellen, akik káraikat felnagyítva, most megint mértéktelen kiszípolyzásnak igyekeztek alávetni a föld népét.

A körülmények ilyenén alakulásának az ismeretében fordult hát Kossuthhoz április közepén néhány magyarországi román országgyűlési képviselő azzal, hogy békeajánlatot kellene tenni a felkelősereg vezetőinek. S e képviselők egyikét, Ioan Dragoșt Kossuth fel is hatalmazta a tárgyalások fonalának felvételére. A rögtön útra is kelő Dragoș pedig néhány nap múlva már reményt keltő fejleményekről tájékoztathatta Kossuthot. Mert az Érchegység-beli vezetők között voltak ugyan, akik továbbra is ellenezték a megegyezést, a többség azonban — így maga a felkelősereg élén álló Iancu is s Buteanu nemkülönben — hajlott rá, jóllehet Kossuth még mindig elzárkózott azelől, hogy bárminemű önkormányzatot ígérjen a románoknak, sőt azelől is, hogy az erdélyi és magyarországi románokat a román nemzet fiainak ismerje el, s ezúttal is csupán egyházi és iskolai ügyeik szabad kezelését, valamint a románlakta községek közigazgatásának román nyelvűvé tételét ajánlotta fel nekik.

A tárgyalások azonban végül a biztató kezdetek ellenére is kudarcba fulladtak. Iancuék ugyanis, hogy megbizonyosodhassanak a magyar fél tárgyalókészségének őszinte voltáról, a folyamatban lévő megbeszélések tartamára fegyverszünet elrendelését kérték. Kossuth viszont, aki ekkor még láthatóan a honvédsereg tavaszi győzelmeinek a hatása alatt állott, ilyesmiről hallani sem akart, mi több: május 10-én egyenesen arra adott utasítást, hogy a Mócöldet körülzáró magyar haderő hadműveleteit ezután is „a legerélyesebben” folytassa s „a hegyekre vonult rabló csordáknak. . . nyugtot ne engedjen”. A román felkelők ellen vezényelt magyar szabadcsapatok egyikének a parancsnoka, a márciusi fiatalok köréből kikerült Hatvani Imre pedig (akinek a nevét mellesleg éppen egy a románok felemelését sürgető röpirata tette ismertté 1848-ban) — hogy kimutassa az ellenforradalom iránti kérlelhetetlenségét —, még mielőtt Kossuthnak ez az utasítása megszületett volna, önhatalmulag már támadást is indított a tárgyalások színhelyél szolgáló Abrudbánya ellen, majd május 6-án — figyelmen kívül hagyva az elébe siető Dragoș tiltakozását — be is vonult a városba.

És ez nem is csak a béketárgyalások azonnali megfeneklését vonta maga után, hanem egyben a szenvedélyek féktelen elfajulását is. Mert Iancu még idejében el tudott menekülni, hogy azután többszörös erőfölényben lévő csapataival ellentámadást intézzon Hatvani ellen, a Dragoș által — egyébként jóhiszeműen — megnyugtatótt Buteanu viszont Abrudbányán maradt s Hatvaniék fogságába

esett. S amikor 9-én Iancu végül visszafoglalta a várost, a megfutamodó Hatvani Buteanut is magával hurcolta, majd tehetetlen dühében — mit sem törődve azzal, hogy ez a fiatalember a végsőkéig is hajlandó ugyan elmenni népe egyenjogúsításáért, a románok egyenjogúságát azonban lehetőleg a magyarokkal együttműködve szeretné elérni — két hét múlva fel is akasztatta foglyát. Közben meg az Abrudbányára visszatérő felkelők az ott rekedt Dragoş — attól az alaptalan gyanútól vezérelve, hogy összejátszott Hatvanival s eszerint csupán az ő megtévesztésük végett adta ki magát békeközvetítőnek — könyörtelenül felkoncolták, s tömegmészárlást rendeztek a város magyar lakóinak a soraiban is. Ilyen előzmények után pedig a következő hetekben a korábbiaknál is hevesebb harcok kezdődtek a felkelősereg és az ellene felvonult magyar csapatok között, s — nem messze attól a helytől, ahol egy éve még Iancuval tanácskozott a megbékélés módozatairól — ennek az értelmetlen testvérharcnak az áldozatává lett sok más jobb sorsra érdemes emberrel együtt Vasvári is.

Végérvényesen azonban a magyar—román megbékélés ügyét ezek a tragikus fejlemények sem juttatták zátonyra, s hogy nem, az elsősorban a havaselvei emigránsoknak volt köszönhető. Az emigránsok jobbjai ugyanis az oktrojált alkotmány közzététele után mindinkább felismerték, hogy eljött az idő, amikor már többet lehet és kell is tenniük, mint hogy pusztán nemtetszésüket éreztessék a még mindig a Habsburgok oldalán harcoló erdélyi románokkal, s ezért ettől fogva immár a cselekvés mezején is igyekeztek előmozdítani a magyarok és román ellenséges kiengesztelődését. Az ő békeszerző próbálkozásainak pedig többé a meg-megismétlődő kudarcok sem vethettek véget.

Az első, aki közülök most békekezdeménnyel jelentkezett, a havaselvei forradalom egyik katonai vezetője, Gheorghe Magheru tábornok volt; ő március közepén levelet intézett Kossuthhoz, s ebben azt kérte, hogy Magyarországon és Erdélyben ismerjék el a románok „nemzetiségét és politikai jogait”, viszonzásul pedig felkínálta egy magyar—román szövetségi állam létrehozását, s megígérte, hogy a továbbiakban a dunai fejedelemségek románjai is fegyveres légiót fognak alakítani a magyar forradalom támogatására. Ennek a kezdeményezésnek azonban semmiféle fogamatja nem lett s nem is lehetett — már csak azért sem, mivel Magheru, a létrehozandó szövetségi államról szólván, nem Havaselvénék és Moldvának Magyarországgal történő egyesítéséről beszélt, hanem a magyar nemzet és „a kilenc millió román” uniójáról, vagyis a magyarokkal elképzelései szerint államközösségre lépő románok közé a Kárpátokon túliakon kívül odasorolta az erdélyieket és a magyarországiakat is, ezek után pedig az ő ajánlatában Kossuth csak a maga részéről mindhalálig fenntartani kívánt magyar államegység szétzúzására irányuló törekvések újabb megnyilvánulását láthatta. Annál eredményesebb volt viszont egy Bălcescu köréhez tartozó hírlapírónak, a havaselvei forradalom elbuktakor Erdélybe menekült Cezar Bolliacnak a működése; ő ugyanis Brassó felszabadulása után ott — a határokon túlra futott Bariţ, örökébe lépve — *Espatriatul* címen lapot indított, s a következő hónapokban azután egyre több olvasójával értette meg (amit valaha Bariţ is hirdetett, de utóbb hallgatásba burkolt), hogy „a népek közti egyenlenség... és viszály...” egyedül az uralkodóházak érdekeinek felel meg, s ezért igazi érdekeik az erdélyi románoktól nem a magyarok elleni harcuk továbbvitelét, hanem e harc félbehagyását követelik meg.

A legnagyobb szolgálatot pedig a magyar—román megbékélés ügyének maga Bălcescu tette. Ennek a mélyen érző és logikai következetesség tekintetében is kiemelkedő embernek ugyanis kiváltképpen fájdalmas volt arra gondolnia,

„milyen alávaló és ostoba szerepet” játszanak a magyar forradalom ellen háborút folytató erdélyi románok. Mert — vetett számot a helyzettel — az persze „nem igaz. . . , hogy a románokat ebben a szörnyű háborúban ne hatotta volna át és ne lelkesítette volna a nemzeti érzület és a szabadság szeretete”. Azt azonban ennek ellenére sem lehet elmondani róluk, hogy a valóságban is „a szabadságért küzdenek”, sőt inkább azt kell megállapítani, hogy hasonlótlak a rabszolgához, „ki ura parancsára és urától félve kél fel”, hiszen hagyván „magokat megcsaltni az osztrákoktól”, „a szabadságért a legelavultabb, legszörnyűbb és legpiszkosabb zsarnokság zászlaja alatt”, azaz éppen a szabadság legfőbb ellenségeivel egy sorban szálltak síkra. S Bálcescu természetesen tisztában volt azzal, hogy a román nemzeti érdekek érvényesítésének magyar földön nemcsak a Habsburgok állanak útjában, hanem a magyarok is. De tisztában volt azzal is, hogy a magyar uralom a románokat mégis kevésbé sújtja, mint amennyire a Habsburg elnyomás sújtja mind őket, mind a magyarokat, mind a Habsburg-birodalom többi népét, ebből az igazságból pedig magától értetődően következik, hogy a birodalom népeinek, ha egyszerre nem birkóznak meg valamennyi elnyomójukkal, akkor „előbb közösen kellene kivívniok [a Habsburg uralom alóli] felszabadulásukat s csak azután foglalkozniok a maguk részleges felszabadításával”, ami magyarán azt jelenti, hogy egyelőre „mindazoknak, akik szeretik a szabadságot, szükségszerűen támogatniok kell a magyarokat” Habsburg-ellenes harcukban, a másodlagos fontosságú kérdések rendezését pedig későbbre kell halasztaniok.

1849 tavaszán tehát Bálcescu, ezektől a felismerésektől ösztönözve, már késedelmet nem tűrő feladatának érezte, hogy maga is újabb kísérlet tegyen az erdélyi románoknak a magyarokkal való megbékítésére, sőt a magyarok oldalán történő felsorakoztatásukra is. S mivel tudta, hogy ezt a célt csupán akkor lesz képes elérni, ha az erdélyi románok a magyaroktól előzőleg biztosítékokat fognak kapni nemzeti követeléseiknek legalább részleges kielégítésére, első lépésként a magyar forradalom vezetőit szándékozott rábírní arra, hogy a korábbiaknál nagyobb engedményeket kínáljanak fel a románoknak. Olyasmit azonban már a kezdet kezdetén sem forgatott a fejében, hogy a magyar vezetőket az erdélyi románok összes követelésének azonnali kielégítésére szólítsa fel. Hiába volt tehát egyébként ő is azon a véleményen, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés hosszabb távra szóló rendezésének elengedhetetlen feltétele Magyarország föderatív köztársasággá alakítása: mikor május végén Debrecenbe érkezett s megkezdte tárgyalásait Kossuthtal és Batthyány Kázmér külügyminiszterrel, a föderáció gondolatát eleve fel sem vetette s még csak azzal a követeléssel sem hozakodott elő, hogy a magyarok mondjanak le a magyar országgyűlés tanácskozásainak egynyelvűségéről. Bizonyosra vette ugyanis, hogy efféle követelések hallatára tárgyalófelei már az első pillanatban és végérvényesen megmakacsolnák magukat. S különben is úgy okoskodott, hogy ha a magyarok Magyarország nem-magyar lakóinak — kezdettől fogva hangoztatott ünnepélyes ígéreteikhez híven — valóban ugyanannyi polgári szabadságjogot fognak biztosítani, mint amennyit a magyaroknak, akkor — az ország lakóinak hattizede nem-magyar lévén — a magyar országgyűlés a jövőben nagyjából úgyis „románokból és szlávokból fog állani” s ilyen körülmények között a magyarok idővel úgyis rá fognak kényszerülni arra, hogy „elfogadják a konföderációt”. A parlamenti többnyelvűség követelésének átmeneti elmellőzésére pedig — mint gyakorlatiasan gondolkodó ember — már csak azért is könnyen elszánhatta magát, mert Magyarországon pillanatnyilag úgysem igen akadt magyarul nem tudó nemzetiségi politikus.

Bálcescu azonban nemcsak arra fordított gondot, hogy túlzottaknak minő-

síthető követelésekkel el ne riassza magyar tárgyalófelelt, hanem arra is, hogy velük folytatott megbeszélései során minél világosabbá tegye előttük, mennyi előnnyel járna a magyar—román megegyezés a magyar félre nézve is. Nyomatékosan kiemelte tehát, hogy Magyarország csupán kétféle jövő között választhat: „vagy arisztokratikus-monarchikus lesz, Ausztriával összekötve, vagy demokratikus, egyesülve a románokkal”; s nyomatékosan kiemelte, hogy a nemzetiségeket magyar részről „minden áldozat árán ki kell békíteni. . . , mert különben azzá lesznek Magyarország számára, ami Lengyelország és Írország Oroszország és Anglia számára”. Amikor pedig Kossuth kijelentette, hogy ha az erdélyi románok „függetlenségük és Havaselvével való egyesülésük” kiharcolásáért fogtak volna fegyvert, azt még csak megértené (bár helyeselni persze azt sem tudná), azt azonban, hogy céljuk látnivalóan csupán a birodalmi egység megszilárdítása, már megérteni sem képes: Bălcescu nemcsak megerősítette, hogy az erdélyi románok valóban nem törekednek Havaselvével való egyesülésre, de azt is leszögezte, hogy Erdélyt a magafajta havaselveiek sem szándékoznak elszakítani Magyarországtól, ellenkezőleg: „inkább egyesíteni” akarják véle, „sőt még ennél is többet”, egy Magyarországra és a dunai fejedelemségekre kiterjedő konföderációt is szívesen nyélbeütnének.

Hanem — igyekezet ide, igyekezet oda — Bălcescu még arra is kerek négy hétig volt kénytelen várni, hogy egyáltalán érdemi választ kapjon előterjesztéseire. Megnyugtató választ pedig még ekkor sem kapott: a kormány — akárcsak két hónappal korábban, a Dragoş-féle kísérlet alkalmával Kossuth — most is mindössze azt ajánlotta fel, hogy a románok számára biztosítja egyházi és iskolai ügyeik tetszésük szerinti intézésének a jogát s engedélyezi a románlakta községek közigazgatásának román nyelvűvé tételét. Mígnem azután július elején egyik napról a másikra mégiscsak fordulat következett be a kormány politikájában. Amiben a legfőbb okon, a hadihelyzet hirtelen és rohamos megromlásán kívül közrejátszott Iancu újabb kéznújtása is. Mert Iancu utólag sem tudott ugyan napirendre térni Hatvani május eleji Abrudbánya elleni támadása fölött, attól az aggodalomtól azonban szintén nem tudott szabadulni, hogy az udvari körök minden mellékük szegődött nemzetiségi politikust „csak eszköznek akarnak felhasználni”. Június végén tehát két levelet is eljuttatott a magyar forradalom táborába, s mindkettőben határozottan kinyilvánította, hogy ha a magyarok végre jobb belátásra tértének, akkor még mindig kész lenne felhagyni az ellenük vívott harccal, mivel ő is azt vallja, hogy amint „a két testvérhazában a magyar nem beszélhet létről és jövőről a román nélkül”, úgy „a román sem a magyar nélkül”. Ezek a megnyilatkozások pedig a kormánykörökben egyszerre elültették azt a reményt, hogy ha magyar részről még némi további engedményekre is ráállának, akkor a forradalom most már csakugyan meg tudna szabadulni az erdélyi román felkelés teherterhelétől.

S ezzel azután egycsapásra elhárultak a magyar kormányférfiak és Bălcescu között folytatott tárgyalások sikeres befejezésének az akadályai is, úgy hogy július 14-re már meg is született az alkudozások eredményeit rögzítő két okmány. Az egyik, a magyarok és az erdélyi románok között kötendő békeegyezmény tervezete kimondotta, hogy a román felkelők fegyvereiket (az egyezmény még ezután esedékes aláírásának keltétől számítandó) két héten belül leteszik s azután mindnyájan felesküsznek „Magyarhon függetlenségére”, a magyar kormány viszont elismeri, hogy a románok különálló nemzetiséget (a tervezet hivatalos francia szövege szerint: *une nationalité à part*) alkotnak, s nemcsak ahhoz járul hozzá, hogy szabadon intézzék egyházi és iskolai ügyeiket meg hogy román nyelvű közigazgatást vezethessenek be a románlakta községekben, hanem ahhoz is, hogy

ezekben a községekben a nemzetőrség vezényleti nyelve szintén román legyen, a román többségű megyék igazgatása pedig ezentúl két nyelven, magyarul és románul folyjék, amint hozzájárul ahhoz is, hogy a román ortodox egyház teljesen különváljék a szerbtől, hogy a román egyház feje szintén pátriárkai címet viseljen, hogy a románok a jövőben évente nemzeti gyűléseket tartsanak (igaz, pusztán vallási és oktatási problémáik megtárgyalására), s ezen kívül vállalja, hogy a görög keleti románok számára külön hittudományi kart fog létesíteni a pesti egyetemen, ami meg végül az erdélyi majorsági jobbágyokat és zselléreket illeti: őket egyszersmindenkorra mentesíti minden feudális kötelezettségüktől. A másik egyezmény pedig (amelyet egyfelől Kossuth, másfelől Bălcescu és a hozzá csatlakozott Bolliac ezen a napon aláírásával már érvényre is emelt) a havaselvei emigránsokat felhatalmazta arra, hogy Magyarország területén megszervezzenek egy — pillanatnyilag a magyar forradalom fegyveres támogatására hivatott, de később Havaselve szabadságának a kivívására is felhasználható — román légiót, s kimondotta, hogy ebbe a (román vezényleti nyelvű, de legfelső fokon magyar vezénylet alá tartozó) csapatba az erdélyi felkelők is akadálytalanul beléphetnek.

S amire a magyar kormány most elkötelezte magát, az — bármekkora előrelépést fejezett is ki — még mindig nem volt persze egyértelmű az erdélyi románok valamennyi korábbi követelésének a kielégítésével, hiszen a kormány nemcsak abba nem ment bele továbbra sem, hogy a románok ezentúl politikai kérdések megvitatására is feljogosított nemzeti gyűléseket tarthassanak, de abba sem, hogy területi önkormányzat birtokába jussanak; s ennyiben az, amit a kormány július 14-én felkínált, látszólag mögötte maradt az oktrojált alkotmánynak is, amely viszont Erdélyt autonóm koronatarományként kezelte. Ténylegesen azonban a kormány most jóval több szabadságot biztosított a románoknak, mint amennyit az oktrojált alkotmány, hiszen ez Erdélynek (és a többi koronatarománynak) — még papíron is — csupán akkora önkormányzatot ígért, amekkora szinte a semmivel volt egyenlő, a július 14-i megállapodás ellenben lehetőséget teremtett arra, hogy a románok a továbbiakban valóságos hatalmi állásokra is szert tegyenek, amennyiben a megyei igazgatás kizárólagos magyarnyelvűségének felszámolását kimondó pontjával lehetővé tette, hogy azokat a meglehetősen kiterjedt — és korántsem pusztán papíron létező — önkormányzati jogokat, amelyeket Magyarországon a megyei hatóságok élveztek, a román többségű megyék esetében ezután románok gyakorolják (még hozzá nem is csak Erdélyben, hanem a szűkebb értelemben vett Magyarországon is).

Tudván tehát, hogy az előző hónapok keserű tapasztalatai nem egyedül a magyar kormányférfiakba plántálták bele végre az engedékenység szellemét, de az erdélyi román felkelés vezetőibe is: a július 14-i megállapodás létrejötte után Bălcescu abban a meggyőződésben kelhetett útra az Erdélyi Érchegeység felé, hogy a magyar részről most felajánlottakat Lancuék is megnyugtatóaknak és elfogadhatóaknak fogják találni. És a további fejlemények igazolták is ebbeli várakozásait. Mert mire augusztus 3-án a felkelőserég vezetői elé tárhatta a békeegyezmény tervezetét, addigra a Magyarországra betört, orosz csapatok előrenyomulása már útját vágta a megállapodás véglegesítésének és foganatosításának. Azt azonban, aminek kedvezőbb körülmények között a megállapodást követő első lépésnek kellett volna lennie: az azonnali fegyvernugtvás elrendelését Lancu most már ennek ellenére is, az adott reménytelen helyzetre való tekintet nélkül is okvetlenül szükségesnek ítélte megtenni, hogy ezáltal — mint Kossuthnak is megírta —, ha többre immár nincs is lehetőség, legalább jelképes bizonyosságot szolgáltasson „a magyar nemzet iránt táplált testvéri érzületről”.

A képviselőház nemzetiségi határozata

A július 14-én történtek azonban nem csupán Bálcescut töltötték el jóreménységgel, hanem az ő magyar tárgyalófeleit is. Annak tudata pedig, hogy a magyar—román megbékélés végre elérhető közelségbe került, a magyar vezetőket arra ösztönözte, hogy most már újabb erőfeszítéseket tegyenek a többi nemzetiség kiengesztelése érdekében is, mégpedig — a többiek képviselőivel jelenleg nem állván közvetlen érintkezésben — valami olyasféle egyoldalú nyilatkozat kibocsátása révén, amilyenek az ötletét Kušljan vetette fel Andrássyval folytatott belgrádi megbeszélése alkalmával. S mivel a dolog halasztást nem tűrt, arra a kormány nem gondolhatott, hogy részletes törvényjavaslatot dolgozzon ki és tüzessen napirendre az országgyűléssel. Pillanatnyilag azonban az is elégségesnek látszott, ha a törvényhozás egyelőre csupán határozatban — kivált, ha tételes határozatban — rögzíti a nemzetiségek felemelkedését biztosítani hivatott jogokat, hiszen a nemzetiségi kérdés későbbi törvényes rendezésének az alapjait egy ilyen — viszonylag gyorsan tető alá hozható — határozat is lerakhatta, s így ez is megnyithatta a megbékélés fele vezető utat. És a képviselőház első szegedi ülésén, július 21-én Szemere már be is terjesztette a kormány tizenhét pontos határozati javaslatát, amely nagyjából a románoknak egy héttel korábban felkínált engedményeket irányozta elő ezúttal már az ország valamennyi nemzetisége számára.

A javaslat elfogadtatása azonban korántsem ment simán, mivel a képviselők egy része még ekkor sem tudott beletörődni abba, hogy a magyar nemesség az általa márciusban meghódított kormányzati hatalom egyes elemeit önként engedje át a nemzetiségeknek. Hiába hangsúlyozta tehát Szemere, hogy „az apró népeknek sorsa az, hogy ha nem szövetkeznek egymással, a nagyobb nemzetek által vagy elfelejtetnek, vagy eltiportatnak”, s hiába jegyezte meg a segítségére kelő Vukovics Sebő igazságügyminiszter is, hogy ha a javaslatot elutasítják és a forradalom elbukik, akkor az ország kormányzata továbbra is egynyelvű lesz ugyan, de nem magyar, hanem német nyelvű: a javaslatához hozzászóló képviselők közül — a békepárttal egy húron pendülő Nyáry Páltól a radikális Madarász Józseftől — többen az előterjesztés ellen nyilatkoztak, s e felszólalók ellenvetéseit sokan mások is „roppant tetszéssel” fogadták. Igaz viszont, hogy bármennyi támadás érte is most a kormány álláspontját, magához a javaslat megbuktatásához az ellentábor ereje már nem volt elegendő. A képviselők nagyobbik hányada ugyanis ekkorra már — Szemeréekkel egyezően — maga is belátta, hogy a nemzetiségi kérdés rendezéséhez a forradalomnak életbevágó érdekei fűződnek, és ezt a radikális Irányi Józseftől és Irányi Dánieltől kezdve Szacs vay Imrén át egészen — az egyébként békepárti — Bezerédj Istvánig szintén számosan kifejtették, majd mikor július 28-án a vita lezárultával szavazásra került sor, ugyanezt a többség a javaslatot változtatás nélkül határozattá emelő szavazataival is kifejezésre juttatta.

Július 28-án tehát a képviselőház végül mégiscsak kimondotta, hogy „a magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabad kifejlődése. . . biztosítottatik” s hogy ennek érdekében — bár az „országlati” ügyeket továbbra is magyar nyelven fogják vinni — ezentúl „a községi tanácskozásokban mindenki akár magyar, akár anyanyelvén szólhat, a jegyzőkönyv pedig. . . azon nyelven fog vezettetni, melly szabad választás szerint megállapítottatik”, s hasonló lesz a helyzet a megyékben is, amennyiben a jövőben „a törvényhatósági mindenféle ülések tanácskozásaiiban mind az, ki szólásra feljogosítva van, véleményét és

szavát akár magyar, akár anyanyelven előadhatja” s, „melly törvényhatóságban valamely népfaj az összes lakosság számának felét túl haladja, ott a jegyzőkönyv, ha kívántatik, annak nyelvén is szerkesztendő”. Kimondotta továbbá a határozat, hogy az egyes községekben ezután a nemzetőrség vezényletét, valamint az elemi oktatást és az anyakönyvek vezetését is a község számára a helybeli lakosság által megállapított közigazgatási nyelven kell végezni, s megerősítette, hogy az ortodox egyház hívei továbbra is szabadon dönthetnek egyházi és iskolai ügyeiről, lelkészeik kiképzése céljából pedig „számukra a budapesti egyetemnél külön hittankar fog felállíttatni”. Annak kidomborítása végett pedig, hogy ezek az irányelvek, bár jelenleg csak határozatba foglaltattak, máris törvény erejével bírnak, a képviselőház a határozat bevezetésében azt is leszögezte, hogy amíg a nemzetiségek jogviszonyait részletesebben szabályozó törvény meg nem születik majd, „a kormánynak ideiglenes rendezési intézkedéseiben” addig is szorosan ezekhez az irányelvekhez kell tartania magát.

S területi önkormányzatot a képviselőház mostani határozata persze éppúgy nem ígért a nemzetiségeknek, amint ilyesmit a Bálcescuval folytatott tárgyalások során sem ajánlott fel a kormány az erdélyi románoknak. Bizonyosra vehető tehát, hogy a nemzetiségi politikusok összességét még ez a határozat sem nyugtathatta meg, azokra a nemzetiségi politikusokra meg végképp nem gyakorolhatott semmiféle hatást, akiket elsősorban amúgy sem saját népük nemzeti, hanem a Habsburgok birodalmi és dinasztikus érdekei vezéreltek. De mert a határozat a maga fogyatékosságai ellenére is csaknem maradéktalanul megfelelt azoknak a követeléseknek, amelyekkel a nemzetiségi mozgalmak 1848 tavaszán felléptek, s félreérthetetlenül tanúsította, hogy a magyar vezetőkörök — bármennyire húzódoztak is eddig a nemzetiségek kielégítésétől — most már sokkal messzebb hajlandóak elmenni ezen a téren, mint ameddig — az oktrojált alkotmány és egyéb intézkedéseik tanúsága szerint — a Habsburgok: az is bizonyosra vehető, hogy a nemzetiségi politikusok jobbjai, a Kušljanok, a Strati-mirovićok és a Hodžák ezt a határozatot éppoly kedvezően fogadták volna, akár a két héttel korábban felkínált engedményeket Iancuék, — ha még egyáltalán jutott volna idejük véleménynyilvánításra, ha ez a határozat valamivel korábban s nem a képviselőház szegedi ülésszakának utolsó ülésén születik meg.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

Lehet-e rehabilitálni a koalíció adótörvényeit?

Nagyon örvendetes, ha jogtudósok, vagy államigazgatásban jártas szakértők a történészek segítségére sietnek. Egy-két részletkérdésben Sarlós Bélának a Történelmi Szemle 1974. évfolyamának 1—2. számában az 1909. évi adóreformról megjelent tanulmánya is finomíthatja a történész látásmódját.

Az értekezés koncepciója azonban — véleményem szerint — gyökeresen elhibázott, mivel elsősorban a polgári történetírás koalíciós ágának felfogására támaszkodik. A szerző gyakorlatilag újraértékeli a marxista történetírásnak a koalíciós kormány politikájáról kialakított véleményét. Számára Wekerle Sándor „zseniális”, sőt „radikális” (99. l.). Hasonlóképpen zsenialitást fedez fel magukban az adótörvényekben (87. l.). Amiből szerinte egyenesen következett az adókivetési és kezelési reform történelmi „nagyisége” (72. l.). A parasztság és munkásság — fejtegeti — csak azért nem érthette meg a reform igazi „jelentőségét”, mert — „a nagybirtok és a fináncok érdekeit szolgáló sajtó mindent megtett, hogy a dolgozó osztályokat a reform ellen hangolja” (100. l.) ...

Az egyébként tudományos apparátus nélkül készített tanulmány végén a szerző a polgári radikálisokra hivatkozva óhajtotta igazolni felfogását. Kalmár Antalt, mint „polgári radikális beállítottságú” személyiséget idézte meg koronatanúnak (99—100. l.). Sarlós azonban tévesen sorolja Kalmárt a polgári radikális közírókhoz. Ha máshonnan nem, Bónis Györgynek a 48-as köztársasági mozgalomról szóló értékezéséből tudnia kellene, hogy Kálmár köztársasági 48-as volt, vagyis koalíciós kötöttségű, következetlen ellenzéki. Sarlós nemcsak elfogult tanút idézett meg, de Kalmár politikai gyengeségét még erényként is igyekszik beállítani.

Az igazi polgári radikálisoknál Sarlós nem talált Wekerle-párti tanút az adóreform ügyében — igaz, hogy *ilyent* nem is keresett. Szende Pál például két alapos tanulmányában is pálcát tört a reform néppellenessége felett, de erről nem vesz tudomást. (Szocializmus. 1907/8. 481—489. l. — Szende Pál: Az adóreform lényege.; *uo.* 1912/13. 263—276. l. — Szende Pál: Az adóreform és az ipari munkásság.) Egy kis erőfeszítéssel még azt is meg lehetett volna állapítani, hogy Kalmár a balpárt jobbszárnyán foglalt helyet 1909-ben, s hogy ennek a 48-as irányzatnak másik ága vele szemben néha képes volt a baloldal helyes érveinek átvételére. Így még a kormánypárti szociológusok folyóirata, a Magyar Társadalomtudományi Szemle is rosszállóan ismerte el egyik szerkesztőségi cikkében, hogy a Wekerle-féle reformterv alapján „továbbra is fenn fog maradni az az... állapot, mely szerint a földadó voltaképp fiktív, a valóságosnál jóval alacsonyabb jövedelem alapján lesz kivetve.” (Magyar Társadalomtudományi Szemle 1909. 152—153. l. — „Néhány szó az adóreformról”.) A balpártot támogató A Nap című bulvárlap szintén elítélte a reformot. (A Nap 1909. február 19. — „Embernyűzés”.)

Sarlós többek között azon az alapon védi a törvények népszerűségeit, hogy azokban „a koalíciós pártok közül elsősorban a számbeli többségben lévő Függetlenségi Pártnak” törekvései érvényesültek (81. l.). Ez szintén tévedés, noha Kossuth Ferenc és pártja támogatta Wekerle törvényeit, a reform elsősorban az alkotmánypárt különböző érdekköreinek álláspontját juttatta kifejezésre. A kifogásolt tanulmány kevés tájékozottságot mutat a kor politikai viszonylatai felől.

Az adóreformot, benne a létminimummal a kilencvenes évek porosz és osztrák megfelelő — de ott tényleg végrehajtott — reformjai alapján még a szabadelvű párt vette fel ígéretei közé. Ahhoz annak idején Tisza István is kénytelen volt hozzájárulni. (Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVIII. k. Bp. 1903. 335. l. — 1903. november 9.) A Wekerle-kormány tehát közvetlenül a Tisza kabinettől örökölte az adóreformtörvények alapelveit. A koalíciós kormány idején a függetlenségi párt is eme antidemokratikus reform mellé állt, azt rendszeresen „Wekerle reformjának” emlegetve. (Lásd pl. Magyarország 1907. november 1. 1. l. — Baross János dr. Az új adóreform.) Mindez már sok mindent megmagyaráz abból, hogy a munkapárti kormányok kezdetben átvették, átvehették a koalíciótól örökölt függőben maradt törvényeket.

A vitatott tanulmány szerzője nem utolsósorban a politikai történet félreértései miatt nem ismeri fel, hogy a reformtervezhez meghatározott időszakokban a fináncdtőke is kénytelen volt hozzájárulni. Sarlás szerint csak Wekerle volt „merkantilis”, de őt elnyomták, s így adóreformja már csodálatos módon „kifejezetten a fináncdtőke ellen irányult”, hogy az „kifejezetten agrárius szellemben fogant” (69. l.). (Az utóbbtól persze igen nehéz azt levezetni, amit a tanulmány tesz, hogy „a szegényparasztnak, a kisiparosnak, kiskereskedőnek, a kisfizetésű alkalmazottnak létfeltételeit komoly mértékben javítani kívánta”. Ld. uo.)

Maga a kiinduló pont rossz. A Wekerle-féle adótörvényekben a koalícióban képviselt agrárius és fináncdtőkés érdekeltségek *kompromisszum*-törekvése testesült meg. Az új törvények benyújtására nem azért került sor 1907 végén, mert a régi rendelkezések „már nem szolgálhatták azokat a célokat, amelyek érdekében törvénybe iktatták azokat” (85. l.), hanem ezért, mert a tömegek nyomása 1906—1907-ben kikényszerítette a taktikázást a demokratikus adóreformmal. S nem egyszerűen azért ejtették el később saját törvényeiket, mert az agráriusok uralmát — úgy mond — felváltotta a fináncdtőkés uralma, hanem mert a tömegmozgalmak elültével az adópolitikai kompromisszum mind a fináncdtőkés körök, mind pedig az agráriusok számára időszerűtlenné, kényelmetlenné váltak. 1913-ban az uralkodó osztályok többsége (benne nagyon sok koalícióssal) közös akarattal teszi félre a reformot, nem pedig egyes egyedül Tisza — amint a szerző beállítja. (S Tisza nem is először.) Vagyis a tanulmányban elsikkad az 1910 után bekövetkező úri reakció nagybirtokos ágának bírálata.

A tanulmány túlhangsúlyozza az 1907 októberi magyar-osztrák pénzügyi egyezményt, s ráadásul Wekerlének azt a szándékot tulajdonítja, hogy „az osztrák tőkével szemben a porosz fináncdtőkét kívánta privilegizálni” (89. l.). Nem támasztható alá tényekkel, hogy Wekerle eféle keménykötésűen osztrákellenes magatartást tanúsított. Többek között a magyar-osztrák egyezmény mutatja: Wekerle valójában inkább az osztrák fináncdtőke *mellett* és kevésbé azzal szemben óhajtott kedvezményezni a német tőkét. Hasonló túlzás, hogy Tisza István éppen olymódon állította helyre a tízes évek elején „a dualizmus alapjának egyik fontos finánciális egyensúlyát”, hogy törölte a német tőkének kilátásba helyezett kedvezményeket.

Szabad legyen még néhány észrevételt tenni azokra a dörgedelmes jogászai pontozatokra, amelyekben a szerző nevem említése nélkül az egyetemi tankönyvnek az 1909. évi törvényekről általam írt szövegrészét felületes bírálatban részesíti (100. l.). Haladjunk pontonként. 1. Vitatni próbálja, hogy a földadó kivetésének alapjául továbbra is az elavult, a nagybirtok igazi jövedelmét teljesen ki nem mutató, régi kataszteri rendszer szolgált volna. Azzal az indoklással, hogy a törvény „átalakítani rendelte” a kataszteri kimutatásokat. Az „átalakítás” kifejezés azonban nem a törvényből, hanem Sarlóstól származik. A földadótörvény részleges „kiigazításról” szól, mégpedig abban az értelemben, hogy a kiigazítások csak az 1875. évi törvényhez képest eleve hibás felvételekre, illetve „egyes földrészeknél” a művelési ágban beállt változásokra és nagyobb helyi aránytalanságokra vonatkoznak. A kataszteri rendszer felcserélését senki sem tudta kiolvasni a törvényekből. Mivel a szerző szavakban sokat ad a korabeli baloldal véleményére, hadd említsem, hogy Rácz Gyula is kifogásolta a „kataszter változatlanul hagyása”-t. (Húszadik Század 1907. december 1039. l. — „Adóreform.”) Ha valaki Rácznak nem hinne, kivételképpen

hihet az agrárius, függetlenségi párti, sovíniszta Baross Jánosnak, aki nemzetiségpolitikai szempontból is meglepéssel szolt arról, hogy Wekerle reformja új katasztert „nem tervez” (ld. fentebb idézett cikkét). Megmaradok tehát a tankönyvben régebben kifejtett álláspont mellett. 2. Sarlós Béla döntő jelentőséget tulajdonít annak, hogy a *jövedelemadóról* szóló törvény a földtulajdon adóalapját a kataszteri tisztajövedelem két és félszeresében állapította meg. Amellett, hogy ezzel észrevétlenül igazolja a régi kataszteri rendszer fennmaradását a *földadóban*, nem számol azzal, hogy a földtulajdont már azelőtt is terhelte jövedelmi pótdadó, amelynek adókulcsa *magasabb* volt, mint az új jövedelmi adóé. Továbbá az is elkerüli figyelmét, hogy magának a földtulajdonra elsőrendűen nehezedő földadónak kulcsa is alább szállt. Ezek együttesen ellensúlyozni voltak hivatva a *jövedelmi*adó kivetésében mutatkozó két és félszeresre becsült emelést. Wekerle a földadóról szóló törvény mellékletében elkészíttette a földbirtokot terhelő összes adófaj várható alakulásának becslését. Ebből kiténik, hogy amíg korábban 100 000 kataszteri „tisza” jövedelem után 25 550 korona földadót és több mint hétezer korona általános jövedelmi pótdadót és kereseti adót, vagyis együttesen 33 162 korona adót fizettek, az új adótörvény szerint ez a kategória 20 000 korona földadót, 12 500 korona jövedelemadót fizetett volna, vagyis összesen 32 500 koronát. Ez 662 koronával lett volna kevesebb, mint a régi adók együttes összege. (Magyar Törvénytar. 1909. évi törvények. Bp. 1910. 53. l.) Mindez vitathatatlanul teszi, hogy a földbirtokot terhelő *jövedelmi* adórész továbbra is másodlagos jelentőségű maradt a nagybirtok szempontjából. Részben ebből kiindulva, részben pedig az ott rendelkezésemre álló tér szűkössége folytán nem bocsátkoztam bele a jövedelmi adóban és akörül kiépített eme bonyolult ellensúlyozási rendszer ismertetésébe. A végeredményt, az igazi, demokratikus progresszivitás hiányát tudniillik nem módosította volna. 3. Közvetett, forgalmi adók a dualizmus korában is voltak. A forgalmi, illetleg fogyasztási adók emeléséről a szóban forgó helyen nem írok, tehát itt Sarlós pontatlan. Mindössze azt állítottam, hogy némelyek „bejelentették”, vagyis kilátásba helyezték a közvetett adók emelését. A „fogyasztási adók” *további* emelésének lehetősége a kor publicistáit élénken foglalkoztatta, ld. például Szende és Rácz említett cikkeit. 4. A tanulmány szerzője csak állítja, de nem bizonyítja, hogy a kisegyszisztenciák kedvezményei sokkal nagyobbak voltak, semhogy azokat szociális morzsáknak nevezzük. Ennek érdekében elhallgatja a tények egyik fontos vonulatát: hogy a munkásokat miniszteri rendelkezések alkalmilag már korábban is kedvezményezték az adózás alól, hogy e kedvezmények rövid távon inkább a tőkések spekulációjának adtak teret, mert az adók meghatározott körét közvetlenül ők fizették munkásaik után, hogy még a vidéki munkás is csak kb. 1200 koronából tudott emberi módon megélni, ám a kormány csak 600 koronás létminimumot akart, stb. 6. Igaza van Sarlósnak abban, hogy a törvénybe végül a 800 koronás létminimum került, azt azonban ismét nem veszi észre hogy ez *fokozza* a kormány bírálatát. A kétszáz koronás emelést — mint ezt egyébként ő is említi — a kormányjavaslattal szemben a parlament volt kénytelen a törvénybe iktatni. Ő viszont a 800 koronát a kormány eredeti szándékaként állítja be.

A vitatott tankönyvszövegtől már függetlenül, a szerzőnek azt a véleményét is kétségbe kívánom vonni, hogy a reform lényegében „nem csupán terv maradt” (68. l.). Ha azt írta volna, hogy nem csupán *tervezetek* alakjában maradt fenn — igaza lett volna. Kénytelen vagyok tehát vele szembesíteni azt az önellentmondó, de igaz megállapítást is, hogy — ami az akkori kormányok értékelése szempontjából egyáltalán nem utolsó rangú dolog — „a reform azonban nem valósult meg” az első világháború előtti években.

Végeredményben Sarlós Béla tanulmánya amikor az igazi radikálisokat mintegy eltünteti, s a Wekerle-félékből, valamint a polgári „48-asokból” igyekszik „radikálisokat” faragni, nemcsak a politikai történetet láttatja visszajáról, de a gazdasági összefüggéseket is hibásan ábrázolja.

SARLÓS BÉLA

Válasz Dolmányos István kritikai megjegyzéseire

A Történelmi Szemle 1974. évfolyam 1—2. számában közölt tanulmányom rövidített részlete a dualizmus egész közigazgatási rendszerét feldolgozó monográfiának. Fél évszázad közigazgatási vonatkozású magyar jogszabályait dolgoztam fel, publicisztikai munkákra egyetlen fejezetben sem hivatkoztam, s az adott terjedelem mellett nem is foglalkozhattam. Már a tanulmány második bekezdésében megírtam, hogy témámat az adókezelést módosító két törvény (az 1909: XI. és XII. tc.) érinti, „az adók nagyságát és alapjait, a lakosság egyes rétegeinek az adózásában való részvételét szabályozó anyagi jellegű adótörvények témánk határain kívül esnek. Az adóigazgatás átalakítása azonban nem érthető meg az egész adórendszer reformjának rövid ismertetése nélkül, ezért elsősorban ezzel kell foglalkoznunk.” Mindössze három oldalon foglalkoztam a bevezetni kívánt új adókkal, s 27 oldalon az adókezelési reformmal és a háborús adótörvényekkel. Hogyan lehet a tanulmány ilyen terjedelem aránya mellett már eleve torzítási, vagy elhallgatási tendenciákat feltételezni? — nem értem. Nem értem Dolmányos Istvánnak azt a módszerét sem, amely Wekerle 1918. évi háborús adótörvényében (1918: IX. tc.) található radikális adóemelést úgy állítja be, mintha Wekerlét általában radikális politikusnak tekintetem volna. S mi szűgyelni való van Wekerle pénzügyi zsenialításában? Lehet tagadni, hogy korának egyik legkiválóbb pénzügyi szakembere volt? Mi szükség volt cáfolatként hivatkozni az adóreform egyes történelmi előzményeivel, amikor a tanulmány 3. bekezdésében a következőket írtam: „A Wekerle Sándor miniszterelnök és pénzügyminiszter által előkészített adóreform szálai még 1893-ra, a Wekerle által készített adóügyi emlékiratra vezetnek vissza. Nem értem azt a módszert sem, amely a tanulmány néhány szavának önkényes idézésével olyat kíván cáfolni, amit nem állítottam. Dolmányos szerint: „Az új törvények benyújtására nem azért került sor 1907 végén, mert a régi rendelkezések már nem szolgálhatták azokat a célokat, amelyek érdekében törvénybe iktatták azokat» (85. l.)”, hanem azért, mert a tömegek nyomása 1906/7-ben kikényszerítette a taktikázást a demokratikus adóreformmal.” Én viszont nem általában írtam a régi rendelkezésekről, hanem az új adókezelési törvény eklektikus jellegét kiemelve, a 84. és 85. oldalon arra mutattam rá, hogy a pénzügyi közigazgatásban és a közigazgatási jogban található adópolitikai garanciális természetű rendelkezések, a századforduló után, az imperializmus korában már nem szolgálhatták azokat a célokat, amelyek érdekében törvénybe iktatták azokat. Hasonló önkényes, a logikai összefüggésekkel szembenálló idézetekkel a tárgyilagos olvasó még több esetben találkozhat, mindegyikre nem térhetek ki. De ami ennél lényegesebb: nem én írtam, hanem Dolmányos István írta, hogy „*demokratikus adóreformmal*” (saját kiemelésem: S. B.) kellett taktikázni 1906/7-ben. Hát most „*antidemokratikus*” (saját kiemelésem: S. B.) volt-e az adóreform, amely mellé a koalíciós kormány idején a függetlenségi párt is odaállt, ahogy két bekezdéssel korábban írta, vagy „*demokratikus*” (saját kiemelésem: S. B.) volt-e, ha a tömegek nyomása kényszerítette ki azt? Döntse el ezt a kérdést ő, én itt csupán a következők figyelembe vételét javaslom.

A földadóról szóló 1909: V. tc. általa is hivatkozott mellékletének ne csak az utolsó sorát olvassa el, mely a 100 000 K kat. tiszta jövedelem utáni, régi, illetve új adók összegéről szól,

hanem az egész táblázatot. Akkor kiderül, hogy 10 K kat. tiszta jövedelem után egy családtagga 6 K II. oszt. kereseti adót (ezt nevezték „fejadónak”) kellett fizetni. 100 000 K kat. tiszta jövedelem után pedig 12 K-át, hogy a régi adótörvények szerint 10 K kat. tiszta jövedelem után összesen 9.75 K földadót, általános jövedelmi pótdadót és II. oszt. kereseti adót kellett fizetni, az adóreform szerint pedig összesen 2 K földadót. A különbözet tehát 7.75 K (79.4%) a 10 K kat. tiszta jövedelmű földdel rendelkező kisparaszt javára. De még a 200 K kat. tiszta jövedelmű földet bíró középparaszt adója is 44.9%-al csökken. S kísérelje meg kivetíteni a kataszteri tiszta jövedelmet a paraszti ingatlanok nagyságára, akkor kiderül, hogy a 20–25 holdas középparaszt sem fizeti az új jövedelemadót. Az adóreform tehát nagy paraszti tömegeket érintett volna olyan kedvező módon, amely már több volt „szociális olajcseppnél”. Ne feledkezzék meg arról sem, hogy: „Az adóstatisztika tanúsága szerint az ország adóköteles birtokosainak 88 százaléka még csak 100 korona kataszteri tiszta jövedelmet sem húz földje után.” (A képviselőház pénzügyi bizottságának jelentéséből. 1909. évi Magyar Törvénytár 38. I.) Ne hagyja figyelmen kívül azt sem, hogy a korábbi adótörvények a progresszivitást nem ismerték, a korábbi jövedelmi pótdadó nem volt progresszív, kulcsa azért volt magasabb az új jövedelemadóénál, mert nem az adóalap, hanem a már megállapított adótétel után kellett fizetni, s gazdagot és szegényt egyenlő arányban terhelte.

Aki az adóreform-törvényeket és azok indoklását elolvassa, az előtt nem lehet kétséges hogy a reform lényegét az új, progresszív jövedelemadó képezte. Persze, hogy nem volt ez „igazi, demokratikus progresszivitás”. Sehol nem írtam ezt, ellenkezőleg, azt állítottam: „Nem volt túl nagy ez a progresszivitás, 0.7 — és 5% között mozgott, tehát a nagy jövedelmeket nem kívánta komoly mértékben megadóztatni, de a korábbinál sokkal igazságosabban, a szociális szempontoknak — az indokolásban kifejezetten kiemelt — figyelembe vételével akarta az adóterheket az egyes társadalmi rétegek között elosztani.” Hogyan tulajdoníthattam döntő jelentőséget annak, hogy a jövedelemadóról szóló törvény a földtulajdon adóalapját a kataszteri tiszta jövedelem két és félszeresében állapította meg, amikor megírtam: „az 1909. évi Wekerle-féle adóreform ezek szerint a szegényparasztnak, a kisparasznak, a kiskereskedőnek, a kisfizetű alkalmazottnak létfeltételeit komoly mértékben javítani akarta, a nagybirtok adóterhét változatlanul hagyta, vagy jelentéktelenül csökkentette, a finánciókét pedig a korábbinál jóval nagyobb mértékben akarta megadóztatni” (69. I.). Dolmányos István sehol nem cáfolja, mert nem tudja cáfolni azt a fontos állításomat, hogy: „Az adóreform a finánciókért kívánta a kisemberek korábbi adóterhének nagy részét áthárítani” (69. I.). Az adókulcsok közötti különbségek pontos felsorolásával, a pénzügyigazgatóságok és a közigazgatási bizottság adóügyi bizottságának a finánciókét rendkívül hátrányosan érintő szerepe részletes ismertetésével tételesen bizonyítottam ezt. Ezért volt az adóreform alapvetően agrárius szellemű. Mindaz, ami a Magyarország Története 1972-ben megjelent IV. kötete 316–317. oldalain az agráriusoknak nagytőke ellenességéről, a bankuzsora elleni álláspontjáról, a földbirtokosok és a „kisemberek” anyagi romjain tobzódó nagytőkéről olvasható, alátámasztja ezt a véleményemet. De ennél még fontosabb az, amit az új adókievetési eljárásról írtam: a nagybirtokosok jövedelemadóját az OMGE helyi szerveinek véleménye szerint kellett megállapítani (79. I.), ezzel szemben a finánciókét terhelő kereseti és jövedelemadó kivetésében az adókievető bizottságok szerepe megszűnt, s helyébe a pénzügyigazgatóságok és az adóügyi bizottság jogköre lépett (72. I.). Ráműtöttem, hogy ez az adókievetési módszer már nem tekinthető kizárólag Wekerle koncepciójának, sőt megkockáztattam azt a következtetést is, hogy ő „bizonyára tisztában volt azzal, hogy az ilyen irányú adókievetési és kezelési módszer a finánciók éles ellenállását váltja ki, s az 1909-ben már bomladozó koalíció bukására vezet” (71. I.). Hogyan lehet ezek után azt írni, hogy szerintem Wekerlét „elnyomták” volna, s megfeledezni arról, hogy kimutattam: az új jövedelemadó kedvezőtlenül érintette azokat a földbirtokosokat, akiknek nagyobb jövedelmet biztosító bérházuk is volt, s akik tartósan külföldön éltek. De megírtam, hogy az 1912: XII. tc. 6. §-a megszüntette a nagybirtokosoknak a puszták (a község belterületétől nagyobb távolságban lévő nagybirtok) utáni pótdadókedvezményét is. De nem kedvezett a nagybirtokosok-

nak az 1919: V. tc. 1. §-a sem, mert „elrendelte az évtizedekkel korábban elkészített földadó-kataszterek kiigazítását. a művelési ágakban bekövetkezett változások keresztülvitelét és az aránytalanul alacsonyban besorozott földeknek újabb, az esetek többségében magasabb osztályba sorolását. A törvény indokolása kifejezetten meg is említette, hogy a földadó százalékaának tervbe-vett 50% csökkentését az adókataszter kiigazítása előreláthatóan ellensúlyozni fogja” (70. l.). Itt kétszer is a „kiigazítás” szót használtam, hogyan lehet élesen kifogásolni a 100. lapon használt „átalakítás” kifejezést? Nem torzít ez a szó, nem beszél a kataszter „felcseréléséről” (sehol nem írtam ilyet), hanem plasztikusan kifejezi, hogy a jövőben nem a régi, az elavult kataszteri kimutatás, hanem a valóságos helyzetet megközelíteni kívánó, a már kiigazított kataszter szolgál az új földadó alapjául. Ezt a változtatást nem kívánja tudomásul venni Dolmányos István.

A jövődelemdóról szóló törvény indokolása kiemelte, hogy az adókulcs magasabb az osztrák és alacsonyabb a porosz adókulcsnál. (1909. évi Magyar Törvénytar 178. l.) Ha pedig így van, akkor mért túlzás, hogy az osztrákkal szemben a porosz tőkét kívánta előnyben részesíteni Wekerle? Hiszen a reform életbeléptetése után nem állott volna érdekében az osztrák tőkének, hogy Magyarországra történő beáramlása folytán magasabb adót fizessen, mint Ausztriában, viszont a porosz tőke Magyarországon alacsonyabb kulcs mellett adózott volna, mint Poroszországban. S az 1907 októberi magyar—osztrák pénzügyi egyezménynek miféle túlhangsúlyozása az, amely megállapítja, hogy továbbra is az osztrák hatóságok állapították meg az osztrák pénzintézetek magyarországi fiókjainak adóalapját, de immár a magyar jogszabályok szerinti mértékben, s a kettős adóztatás látszatát elkerülendő mondotta ki a jövődelemdó-törvény 29. §-a, hogy a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok jövődelemdója e vállalatok kereseti adójának pótlékát képezi. S miféle stilisztikai módszer az, amely Wekerlének általam jelzett céljait „keménykötésűen osztrákellenes magatartás”-nak minősíti, amikor a 78. oldalon a pénzügyi egyezménynek az adóreformmal való összefüggésére rámutatva — többek között — azt írtam, hogy az egyezmény, „ha nem is nagy mértékben, de lazította a dualizmus addigi finánciális kereteit”. Hol van itt, vagy másutt szó „keménykötésűen osztrákellenes magatartás”-ról? S ha ez a magatartás nem is volt ilyen, mégis fontos politikai lépésnek tekinthető, mert az osztrák finánciókét a korábbinál kedvezőtlenebb helyzetbe kívánta hozni, ennek megszüntetésével, az osztrák tőkeimport jelzett akadályának elhárításával Tisza valóban helyre állította a dualizmus gazdasági alapjának egyik fontos finánciális egyensúlyát. A „gazdasági” szót azért emeltem ki, mert Dolmányos István az általa idézőjelbe tett mondatrészéből ezt a szót kifejejtette. Én viszont nem általában írtam a dualizmus alapjáról, hanem egyedül a gazdasági alapjáról.

Dolmányos István szerint azért rossz a kiindulópontom, mert „A Wekerle-féle adótörvényekben a koalícióban képviselt agrárius és finánciókés érdekeltségek *kompromisszum*-törekvése tetesült meg.” De hogyan tekinthető kompromisszumnak az olyan adórendszer, amelyben csak a pénzintézetek adókulcsát nem szállítják le, s amelyben az állami és törvényhatósági szervek a korábbi helyzettől eltérően úgyszólván korlátlan lehetőséget kapnak valóságos jövődelmük felkutatására, legbizalmasabb irataikba való betekintésre, — a nagybirtokosok jövődelemdóját pedig elsősorban az OMGE helyi szerveinek véleménye alapján állapítják meg, úgy, ahogy tanulmányomban részletesen előadtam, s amelyek részletes megismétlése felesleges. Ha Dolmányos István az adóreformnak Lukács László által előkészített 1912. évi novelláját tekintette volna kompromisszumnak, akkor közelebb járna a valósághoz. E novella kompromisszumos jellegét elég részletesen ismertettem (87—89. l.), rámutattam, hogy a módosítások sem a finánciókét, sem a nagybirtokot nem elégitették ki, kiemeltam, hogy a tömegek aktivizálódása folytán mennyiben jelentett politikai taktikázást a novella, majd hangsúlyoztam, hogy Tisza pártbeli pozíciójának megerősödése, házelnöksége, az obstrukció letörése, a védőertörvény erőszakos megszavaztatása után a Lukács-kormány — és nem egyedül Tisza — minden taktikázást félretéve, az 1913: VI. tc.-el határozott, kemény, korábban példátlan kodifikációs módszerekkel elsöpörte az egész adóreformot. Sehol nem írtam, hogy „az agráriusok uralmát felváltotta a finánciókének uralma”. Nem vitatható az sem, hogy az adóreform elhalsztását, módosítását, majd a napirendről történt

levételét a nemzeti munkapárti kormányok kezdeményezték. Az adótörvények körüli politikai harcok ismertetése, az úri reakció akár nagybirtokos, akár finánciók ágának bírálata témám határain kívül esett, erre rámutattam a 100. oldalon Pölöskei Ferenc két könyvére történt hivatkozással.

Egészen szokatlan az a mód, ahogy Dolmányos István a forgalmi adó bejelentett emelésével kapcsolatos tévedéséről ír. Azt állítja, hogy a forgalmi adó bejelentett emeléséről az egyetemi tankönyv 472. oldalán nem írt, pontatlanul idéztem. Betűszerinti pontossággal idéztem, ezt mindenki megállapíthatja, aki tanulmányom 100. oldalát a tankönyv 472. oldalával összehasonlítja. Azt írta, hogy „ezzel a csökkentéssel — különös tekintettel a forgalmi adó bejelentett emelésére — a nagytőke elégedetlen volt”. Forgalmi adó pedig a dualizmus korában Magyarországon nem létezett. Mért kell ezzel vitatkozni, amikor a 100. oldalon kiemeltem, hogy nem tehet tévedéséről, nemcsak erről, hanem a többről sem, mert „speciális pénzügyi szakismeret, főleg adóügyi gyakorlat, a banküzletek közelebbi ismerete nélkül valóban nem lehet megérteni az adóreform rendkívül terjedelmes és szövevényes labirintusát”.

Az általam alkalmazott módszer teljesen eltér Dolmányos István szubjektívizmusától, amely eleve elhallgatási, torzítási tendenciákat tételez fel részemről, úgy állítja be tanulmányomat, mintha az igazi radikálisokat eltüntetni, a Wekerle-félékből, a polgári „48-asokból” radikálisokat akartam volna faragni. Nem veszi észre, hogy egyetlen publicisztikai munkára sem hivatkoztam. Nem monográfiát írtam az adóreformról, hanem az adóigazgatás átalakításának megérthetősége végett rövid összegezést. Abban viszont igaza van Dolmányos Istvánnak, hogy pontatlanul jellemeztem Kalmár Antalt. Készséggel elismerem. Meg kellett volna említeni, hogy koalíciós kötöttségű köztársasági 48-as volt. De nem tekintettem polgári radikális politikusnak, csupán polgári radikális beállítottságúnak. Nem véletlenül és nem is torzítási szándékkal. Kalmár olyan radikális élességgel támadta a nagybirtokosokat, a nekik kedvezett földadót és a régi kataszternek a nagybirtokot előnyben részesítő aránytalanságát, s még a földosztás gondolatát is előtérbe helyezte az „Új Dualizmus” 170—173. oldalain, hogy valóban radikális beállítottságúnak tekinthető. De annak tekinthető azért is, mert az 1902-ben megjelent „Beksics Gusztáv történet- és közjogrírása” c. kötete előszavának V. oldalán „a mindent nivelláló társadalomgazdasági állam” megteremtését tartja minden állam végső céljának. S egyedül ő foglalkozott önálló, terjedelmes könyvben, s nem folyóiratban az adóreformmal. De nem „koronatanúnak” idéztem Kalmárt. Nem idéztem és nem tettem magamévá az adóreformmal kapcsolatos túlzó és elfogult következtetéseit. Abban azonban igaza volt Kalmárnak, hogy az adóreform nagyjában és egészében megfelelt volna a céljának: a korábbinál arányosabb adóztatásnak. A munkásosztály igényeit adóreformmal nem lehetett volna kielégíteni a dualista Magyarországon, a polgári radikálisokét sem. Ehhez társadalmi forradalomra és forradalmi jellegű adóügyi intézkedésekre lett volna szükség. Ilyen igénnyel azonban nem lehet fellépni a dualista Magyarország egyetlen kormányával szemben sem.

Véleményem szerint az adóreform nem ítélt meg abból az aspektusból, hogy mennyire volt „demokratikus”, hanem, hogy milyen mértékben volt kedvezőbb a korábbi adórendszerénél a dolgozó osztályok számára. A 69. oldalon százalékosan kimutattam, hogy a lakosság legszegényebb rétegeinél és a középrétegeknél milyen méretű volt az adócsökkentés. Ha Dolmányos István az adóreform valamelyik szakaszával bebizonyítja, hogy ez a kimutatás helytelen, vagy, hogy a korábbi helyzethez képest aránytalanul kívánták megadóztatni a dolgozó osztályokat, beleértve a munkásosztályt is (amelyet ha nem is elégített ki a 800 K-ás létminimum, de kedvezően érintett), akkor elismerem tévedésemet. Addig azonban kénytelen vagyok fenntartani azt az álláspontomat, hogy az adóreformot a Tisza István által vezetett Nemzeti Munkapárt ítélte el azzal, hogy a finánciók védelme érdekében megakadályozta a lakosság jelentős rétegei adóterhének a csökkentését. Ez az ítélet nem szorul rehabilitációra.

Ami a tudományos apparátus hiányát illeti: a jogtörténet általában nem kíséri lábjegyzetekkel a Magyar Törvénytárban megjelent törvényszakaszokat, mert azok mindenki által

könnyen megtalálhatók. Ha szakítok ezzel az általános gyakorlattal, akkor a tanulmány tele lett volna lábjegyzetekkel, hiszen sok törvény számos szakaszát ismertettem, s mindenütt hivatkozhattam volna a törvénytár oldalaira. De ezt feleslegesnek tartottam, és tartom.

Fura játékot űz Dolmányos István a „terv” szóval. A reform — jogi értelemben — nemcsak terv volt, hanem törvénnyé vált. Újabb törvényes intézkedésekkel kellett elhalasztani, módosítani, levenni a napirendről. Mit változtat a kormányok értékelésén, hogy nem a „tervezet” szót használtam, amikor már a következő mondatban megírtam, hogy a reform nem valósult meg, és mért nem valósult meg. Hol van itt önellentmondás?

Ilyen szubjektív módszerekkel tudományos vitakérdéseket nem lehet megoldani, vagy a megoldáshoz közelebb vinni. Nem követem az ilyen módszereket. Arra azonban fel kell hívnom a figyelmet, hogy Dolmányos István megállt az adóreform anyagi jogi részeinél a tanulmány első oldalainál, s nem kritizálta azt az értékelést, amelyet az adókezelési és kivetési eljárásról adtam, semmiféle megjegyzése nem volt a világháborús adótörvényekhez. Pedig: ha az adóreform anyagi jogi része nem olyan, amilyennek értékeltem, akkor a közadók kezeléséről és a közszolgáltatások egyesített kezeléséről szóló két törvény legfontosabb intézkedései érthetetlenekké, értelmetlenekké, fölöslegessé válnának. Azt a kérdést, hogy miért akarták ilyen lényegesen megváltoztatni az adókezelési — és kezelési — eljárást, Dolmányos István föl sem tette. Egyáltalán nem érdekelte, hogy a világháború idején hogyan használta fel a Tisza-kormány a jövődelemdóról, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kereseti adójáról szóló részeket, hogyan igyekezett védeni még 1916-ban is a fináncetke érdekeit, milyen módosításokkal lépett életbe az 1912. évi Lukács-féle adóreform-novella, hogyan jutott adóigazgatási szerephez az OMGE után a GyOSz. Úgy látszik, számára közömbös, hogy a Tisza-kormány még a világháború idején is csupán előzetes pénzügyminiszeri engedéllyel tette lehetővé, hogy a pénzügyintézeteknél könyvvizsgálatot tartsanak. Nem érdekli, hogy a világháború idején hogyan módosították az ipari, kereskedelmi vállalatok és a pénzügyintézetek adóinak 1909-ben megállapított kulcsait, milyen mértékben csökkent a kétféle adókulcs közötti különbség. Pedig, ha ezeket a kérdéseket megvizsgálta volna, sokkal világosabbá válnának előtte is az adóreform eredeti tendenciái. Ezeknek a nem könnyű kérdéseknek az elemzése is szükséges ahhoz, hogy az adóreformról a korábbinál finomabb, árnyaltabb képet adjunk, ne tekintsük azt csupán jogemléknek, feltárjuk az iparfejlesztéssel kapcsolatos ellentmondásos voltát, kimutassuk eklektikus jellegzetességeit. A tanulmány erre törekedett, úgy gondolom, hogy a tárgyilagosságot olvasó nem értheti félre.

A Szerkesztő Bizottság — amikor örömmel ad helyt egy olyan vitának, mely konkrét történeti anyagon fontos politika- és gazdaságtörténeti részkérdéseket tisztázhat —, szeretne hangot adni azon véleményének: nem ért egyet azzal, hogy a konkrét politika- és gazdaságtörténeti kérdésekről folyó vitában az 1909. évi adóreformokról kialakult egyik vagy eddigi álláspontot „a marxista történetírás” álláspontjának tekintik. Azt ugyanis, hogy marxista történetírók egymás közötti vitájában ki miként ítéli meg a koalíciós kormánypolitika egy mozzanatát, nem tarthatjuk „a marxista vagy nem-marxista” szemléletű történetírás döntő kritériumának. Így nem tarthatjuk helyesnek azt a vitamódszert sem, amikor az egyik szerző a maga álláspontját a „marxista történetírás” álláspontjának mondja, melyet a vitapartner csak „újra értékeli”. — A szerk.

GÁL ISTVÁN

Az angolnyelvű Hungaricák gyűjtésének történetéből

Pivány Jenő (1873—1946) a magyar—amerikai történelmi kapcsolatok úttörő kutatója, egy nagy angolnyelvű Hungarica könyvtár összegyűjtője volt.

Pethő Sándor 1939 december elején hívta föl rá figyelmemet, hogy Budapesten él és írjak angol Hungaricáiról a Magyar Nemzet karácsonyi számába ismertetést. Budapest akkor IV., ma V. ker. Irányi u. 12. sz. ház I. emeletének utcai frontján lakott kétszobás lakásban. Ebből az egyik a menyezettől a padlózatig nagy könyvgyűjteményét foglalta magába. Pivány Jenő 1900-ban került ki Amerikába, mint banktisztviselő, hogy a magyar kivándorlók anyagi ügyeit intézze. A világháború végéig kinn tartózkodott. Az amerikai magyarság vezetőivel nemcsak összebarátkozott, hanem velük több szervezetet is hozott létre. Ilyen volt az 1903-ban Trentonban megszervezett Magyar Művelődési Szövetség; ebből lett 1906-ban az Amerikai Magyar Szövetség. Akkoriban még a Kossuth-emigráció nem egy nagy alakja életben volt. Pivány kapcsolatba lépett velük, irataikat, levelezéseiket megszerezte. Összebarátkozott Feleký Károly magyar vándorszínház igazgatóval és megkérte az amerikai magyar vonatkozású nyomtatványok gyűjtésére. Feleký egyik magyar településről a másikra vándorolva az 1850-es évekig visszamenően rengeteg magyar vagy magyar tárgyú amerikai periódikát, aprónyomtatványt és rőpiratot gyűjtött össze. Pivány a vonatkozó könyvanyagot igyekezett egybehordani.

Anyagából és az amerikai levéltárak magyar diplomáciai irataiból nemcsak az amerikai magyar sajtóban írt cikkeket, hanem a hazai, elsősorban történelmi folyóiratoknak is elkezdett tanulmányokat küldeni. Amerikai körútjaik során vezető magyar politikusokkal és tudósokkal volt alkalma megismerkedni. Ezek egyike, Teleki Pál 1920-ban megbízta, utazzék ki Washingtonba és kövessen el mindent az amerikai kormány felvilágosítására a magyar békeszerződést illetően. Többek között az ő kongresszusi kihallgatásának és a kongresszus által kiadott kiadványainak eredménye, hogy az Egyesült Államok nem ratifikálta a trianoni békeszerződést. 1920 után a Pénzügyi Központ osztályvezetője, később igazgatója lett és a második világháborúig az amerikai magyarság pénzügyi tranzakcióival foglalkozott. Szabadidejét, majd nyugdíjbavonulása után minden idejét könyvtárának szaporítására, rendezgetésére és — sajnos, csak — olvasgatására szentelte. Visszavonult agglegényként élt lakásán, ahonnan a közeli Centrál kávéházba járt vacsorázni, elüldögélve ott a késő éjjeli órákig, újságírókkal és történészekkel találkozva és társalogva. A Magyar Tudományos Akadémia 1925-ben külső tagjának választotta; székfoglalójaként mutatta be a magyar—amerikai kapcsolatokról szóló alapvető munkáját.

Könyvtára, amely az angol Hungaricák legnagyobb magyarországi gyűjteménye volt, szervesen egészítette volna ki az Apponyi-gyűjteményt, amelyből

az utolsó két évszázad anyaga hiányzik. A Magyar Nemzet 1939. dec. 25-i számában megjelent cikkem („Pivány Jenő angol Hungaricái között”) után megindult az érdeklődés az értékes könyvgyűjtemény iránt. A legilletékesebb hely, az OSzK anyagiak hiányában nem is gondolhatott megvásárlására. Az Országgyűlési Könyvtár komoly tárgyalásokat kezdett megvételéről. Balogh Józsefnek, a Hungarian Quarterly főszerkesztőjének és az Országgyűlési Könyvtár igazgatójának, Trócsányi Györgynek Pivány Jenővel való megismertetését én közvetítettem és tárgyalásaikon jelen voltam. Balogh József akkoriban kezdeményezte a Magyar Csillag-ban a Hungarica-gyűjtés és a „külföldi magyar nemzetkép” közötti összefüggés vitáját. Ő azonnal fölismerte az addig ismeretlen gyűjtemény nemzeti jelentőségét. Pivány Jenő mindössze 80 000 pengőt kért egyedülálló gyűjteményéért. A könyvtár megvásárlása nem annyira anyagiakon múlt, mint inkább az Országgyűlési Könyvtár politikai felügyelő bizottságának várható tartózkodásától. Magyar hivatalos körök akkor még nem tudták, hogy az Amerika hadbalépésekor enemy property- (ellenséges tulajdon)-nak nyilvánított New York-i Hungarian Reference Library önállósága meg fog szűnni, azt föl fogják oszlatni és funkcióját többé nem tudja teljesíteni. (Az egyetlen hasonló természetű Hungarica-gyűjtemény 1969 őszén került a londoni egyetem Szláv és Kelet-európai Intézete magyar lektorátusának tulajdonába; ez ifj. Iványi-Grünwald Béla könyvtára.) Pivány könyvtárának jelentősége azonkívül, hogy ma már nem lehetne összehozni egy ilyen anyagot, azért is nagy volt, mert már Magyarországon volt és egy magyar nemzeti könyvtárba való beiktatása nem járt volna olyan nehézségekkel, mint a Felek- és Iványi-gyűjtemény hazahozatala.

Pivány könyvtára kb. 1500 kötetet tartalmazott, de azonkívül számos füzet és folyóirat-különszám is tartozott hozzá. Ő maga három csoportra osztotta a könyveket: 1. Magyarországgal foglalkozó angolnyelvű könyvek és egyéb sajtótermékek, 2. magyar írók angolra fordított munkái, 3. magyar szerzők angolul írt művei. Katalógusa, sajnos, sohasem készült el. Pivány maga akarta ezt megcsinálni, de ehhez a könyvtár túlságos rendetlenségben volt. A könyvespolcok magassága csaknem hozzáférhetetlenné tette a könyvekkel való munkát. A könyvtár valóban értékes és ritka adatokat tartalmazó anyagát másnak azonban nem akarta hozzáférhetővé tenni. Az évek múlásával sem tett le arról, hogy ő maga fogja publikálni az érdekesebb adatokat, de ehhez állandó betegeskedése és gyöngélkedése miatt már hozzá sem foghatott. Annotált bibliográfia elkészítéséhez sem volt ereje, anyagilag pedig sajnált rá költeni.

1944 őszén ő is abban bizakodott, hogy Budapest nem lesz harcok színtere. A Gellértheggyel szemben nyíló, Dunára vezető utcájában azonban éppen háza előtt ástak a németek tankesapdát. 1945. január 18-án, a pesti oldal felszabadításakor a Belvárosban ismerősöknél tett első körutam során az ő könyvtárát is meg akartam tekinteni. Földbegyökerezett a lábam, amikor a házat gyújtóbombáktól kiégve találtam. Abban a könyvtárszobában, ahol annyit szerettem olvasgatni a magyar—angol—amerikai kapcsolatok dokumentumait, por és hamu maradt a könyvtár helyén. A front előrehaladásakor, természetesen minden csomag nélkül, kitelepítették. Pivány Jenőt hónapokkal később találtam meg egy Röck Szilárd (ma Somogyi Béla) utcai lakásban. A könyvtár elpusztulása teljesen magába roskasztotta. Nem sokkal élte túl: 1946. január 26-án halt meg.

1940—44 közötti látogatásaim és beszélgetéseim során sorba mutogatta saját kiadványait és cikkeit. Az ő segítségével állítottam össze ezek jegyzékét. Bár a cikkek egy része olyan amerikai időszaki kiadványokban látott napvilágot,

amelyek Magyarországon nem találhatók meg, műveinek teljes és általa jóváhagyott bibliográfiája a további kutatás számára így is hasznos lesz.

Pivány Jenőnek megismerkedésünk után, mint az akkori Külügyminisztérium kulturális osztályának idegennyelvű könyv- és folyóirat kiadással foglalkozó előadója, több eredeti és fordítói munkára szereztem megbízást. Így elsősorban megírta amerikai társadalmi és diplomáciai kapcsolatainak történetét. Ez az „Egy kiküldetés története” c. könyve valóságos kis önéletrajz 1920-ig. A háború utáni szövetséges győzelemre gondolva az amerikai—magyar történelmi kapcsolatokról szóló adatait földolgozta egy Officina-képeskönyvbe „Magyarország és Észak-Amerika” címmel. (Angolul megjelent Ács Tivadar magyar—délamerikai kapcsolatokról szóló tanulmányával együtt a „Hungary and the Americas” c. kettős Officina-képeskönyvben.) Kodály Zoltán stockholmi kiadásra szánt „Magyar népzene”-jét és Kossuth Duna-konföderációs terveinek három változatát, saját kiadványomat, ő fordította angolra.

Függelék

Pivány Jenő műveinek bibliográfiája

The first Hungarian in America, Tyrker of Vinland. Hungary Nov. 1, 1905.

Amerika és Magyarország követei 1849-ben és a Hülsemenn-levél története. Budapesti Szemle 1907. jún. 321—346.

Kossuth és Amerika. (Kossuth Lajos Amerikába érkezésének 56-ik évfordulója alkalmából). Amerikai Magyar Szövetség, Cleveland 1907, 16 l.

Webster and Kossuth. Bulletin of the Hungarian American Federation, Cleveland, Oct. 1908. Philadelphia, 1909. 24 l.

Magyar volt-e a Heimskringla Tyrker-je? Századok, 1909. 571—577. l.

Protestant Faith and Enlightenment. An address by Count Stephen Tisza. Translated by Eugene Pivány. Philadelphia, 1909. 19 l.

Szabadságharcunk és Amerika. Budapesti Hírlap 1910. febr. 4.

Kossuth és az amerikai iskolás gyermekek. Család és Iskola. Kolozsvár, 1910. 13, 14. és 15. szám. Különlenyomat Kolozsvár, 1910. 18 l. Újra: Az Amerikai Magyar Népszava tíz éves jubileumi albumában. New York 1909.

Mann Dudley Ambrus küldetése. Századok 1910. máj. 353—371. l.

Damburghy követ úr. Batthyány Kázmér egy ismeretlen levelével. Századok 1910. jún. 497—504. l.

Mann Dudley Ambrus jelentései Clayton külügyminiszterhez. Századok 1910. szept. 563—590. és okt. 653—658. l.

Zágonyi, a springfieldi hős. Budapesti Hírlap 1910. aug. 30. 8. l., Az Amerikai Magyar Reformátusok Lapja 1910. szept. 25. Különlenyomat Youngstown, Ohio, 1910.

Hazudnak-e a számok? Az Egyesült Államok legújabb egyházi statisztikája. Amerikai Magyar Reformátusok Lapja, Youngstown, 1910. okt. 14.

Az Egyesült Államok bevándorlási politikája a múltban, jelenben és jövőben. A Bevándorló 1911. évi Naptára, New York, 1911. 119—133. l.

Sturgesné visszaemlékezései. (Adalékok Kossuth amerikai útjához.) Budapesti Hírlap 1911. máj. 7.

Sixty years Ago — Hatvan év előtt. (Felolvasás angol és magyar nyelven Kossuth Amerikába érkezésének 60-ik évfordulóján.) First Hungarian Association for Self-Culture, Philadelphia 1911. 18 l.

Magyarok Amerikában 1000—1800. Amerikai Magyar Népszava 1912. máj. 11.

- Adatok Macarius Józsefről. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1913. febr. 16.
- Van-e kétmillió magyar Amerikában? Budapesti Hírlap 1913. ápr. 27.
- Stahel Gyula altábornagy, 1825—1912. Budapesti Hírlap 1913. ápr. 27.
- Hungarians in the American Civil War. Dongó, Cleveland, 1913. 61 l.
- Sólyom G. Lajos emléke, 1836—1913. Budapesti Hírlap 1914. ápr. 8.
- A Philadelphiai Első Magyar Református Egyház (tíz éves) Története. Philadelphia 1914. 20 l.
- A New Buda-i magyar colonia. Történelmi Szemle 1914. 3. füzet.
- Magyarok viselt dolgai Amerikában. Nyugat 1915. jan. 1. 54—56.
- The Hungarians in Transylvania. The Evening Post, New York, 1915. jan. 23.
- A sasfiók halála. (Figyelmessy Haldemann Gyula halálára.) Magyarország 1915. okt. 7.
- New Yorktól Rotterdamig. Magyarország 1915. okt. 17. Angol interjú Gróf Apponyi Alberttel.
- New York American és St.-Louis Post-Dispatch 1915. nov. 21.
- Magyar interjú Gróf Tisza Istvánnal. Amerikai Magyar Népszava 1915. nov. 30.
- Idősb Casement Roger a magyar emigráció történetében. Budapesti Hírlap 1916. máj. 9.
- Amerika a visszavándorlásról. Budapesti Hírlap 1916. máj. 23.
- Beszélgetés Sliwinskiével, a varsói városi tanács alelnökével. Budapesti Hírlap 1916. szept. 12.
- Az épülő kárpáti falvak. Budapesti Hírlap 1916. jún. 4.
- A kongresszusi választások. Pesti Hírlap 1917. jan. 28.
- Amerika nach dem Bruche mit Deutschland. Pester Lloyd 1917. febr. 15.
- Az amerikai pénzküldés. Új Nemzedék 1917. (Különlenyomat is.)
- Az amerikai magyarság a háborúban. Új nemzedék 1917. jan. 14.
- Az amerikai választások. Új Nemzedék 1917. jan. 28.
- Ha Amerika hadat üzen. Új Nemzedék 1917. febr. 11.
- Wilson hajózási reformjai. Új Nemzedék 1917. márc. 18.
- Szemléldések a háborús Amerikáról. Új Nemzedék 1918. aug. 22.
- The Case of Hungary in the Light of Statement of British and American Statesmen and Authors.
- Hungarian Territorial Integrity League, Budapest 1919. 24 l.
- Some Facts about the Proposed Dismemberment of Hungary. Hungarian—American Federation, Cleveland 1919. 24 l.
- Wilson's Forerunner (Kossuth). Hungarian American Federation, Cleveland 1919.
- Wilson's Forerunner. Amerikai Magyar Hírlap, Youngstown 1919. júl. 24.
- The Case of Hungary. A brief report submitted to the Committee on Foreign Relations of the Senate of the United States by the Hungarian American Federation, Cleveland, Sept. 2. 1919. 48 l.
- Hungarian Immigration. Dubuque College and Seminary, Dubuque, Iowa, 1919. 12 l.
- The Protection of Racial and Religious Minorities. Hungarian—American Federation, Cleveland. 1919.
- Rumania in Hungary. (Her conduct during the war — her conduct during the armistice — her territorial claims.) Hungarian American Federation, Cleveland 1919. 16 l.
- Kossuth Lajos amerikai karácsonya. Otthon, Chicago 1919. dec. 14.
- Palmerston és a magyar forradalom. Új Magyar Szemle 1920. szept. 184—189. l.
- Az amerikai magyarságról. Új Magyar Szemle 1921. jan. 54—67. l.
- Az amerikai magyarság. Amerikai Évkönyv, Budapest 1922. 115—118. l.
- Az amerikai magyarok hadikölcsön-kötvényeinek sorsa. Amerikai Magyarok Naptára 1923-ra. Budapest 1923. 70—72. l.
- Magyarok az amerikai forradalomban. Az Amerikai Magyar Népszava 1925. évi Naptára. New York. Különlenyomat, New York, 1924. 36 l.
- Kapcsolatok Amerikával. Megjelent a Magyar Művelődés Története című díszmunkában (Szerkesztette Lukács György), Budapest 1925. 631—638; valamint annak francia nyelvű kiadásában is.

- Magyar—amerikai történeti kapcsolatok. Budapest, Egyetemi Nyomda 1926. 55 l.
 Hungarian—American Historical Connections. Budapest, University Press 1927. 64 l.
 Noch einmal „Racidula, die Meisterspionin Kossuths”. Pester Lloyd 1927. ápr. 22.
 Szegény gazdagok. Magyarság 1929. máj. 19.
 Magyarországon szélesebb alapon nyugszik a választójog, mint az Unio egyes államaiban. Nemzeti Szalon 1929. szept. 8.
 Változások az amerikai közfelfogásban a világháború óta. Amerikai Magyar Népszava 1929. szept. 18.
 Emlékezés az amerikai függetlenségi harcban résztvevő magyarokról. Amerikai Magyar Népszava 1932. febr. 20.
 Magyarok az amerikai függetlenségi harcban. Nemzeti Újság 1932. febr. 21. és Budapesti Hírlap 1932. febr. 21. 20—21. l.
 Bethlem, Racozkie, Serini, Apsey és Tekely. Magyarok az angol nyelvű irodalomban. A Budapesti Hírlap heti melléklete 1932. júl. 3.
 Ludwig Kossuth's amerikanische Weihnachten. Pester Lloyd 1933. dec. 24.
 Hungarian heroes of the American Revolution. Amerikai Magyar Népszava 1933. máj. 14. Kováts ezredes emlékszáma.
 Kossuth's American Christmas. Amerikai Magyar Népszava 1934. dec. 2.
 Újabb adatok Haraszthy Ágoston csodálatos életéről. Az Est 1935. ápr. 3.
 Az amerikai választójog. Magyarság 1936. nov. 5.
 Hungarians of the 16th and 17th Centuries in English Literature. Studies in English Philology II. k. Budapest 1937. 83—92. l. Különlenyomat.
 Világjáró magyarok. Szabadság, Cleveland 1938. aug. 6.
 Ki a „hungarizmus” atyja? (Scotus Viator.) Magyar Nemzet 1938. szept. 15.
 Az Amerikai Egyesült Államok hitelszervezete és a hitelintézetek revíziója. Budapest 1938. 26 l.
 Debrecen és Anglia. Magyar Nemzet 1939. máj. 21.
 Egy külföldi magyar tudós halála. (Emlékezés Kropf Lajosra.) Magyar Nemzet 1939. júl. 1.
 Magyar huszárezredek Franciaországban. Magyar Nemzet 1939. nov. 18.
 Hol vannak Kőrösi Csoma Sándor munkái? Magyar Nemzet 1940. jún. 5.
 Az amerikai elnökválasztás. Előadás a budapesti Rádióban. 1940. szept. 29-én.
 Kossuth-irodalom Amerikában és itthon. Szabadság 1941. szept. 12.
 Egy amerikai kiküldetés története. Magyar Nemzeti Szövetség. Bp. 1943. 96 l.
 Magyarok Észak-Amerikában. Officina. Budapest é. n. (1944). 29 l. 8. t.
 Hungary and the Americas. (Ács Tivadarral együtt.) Budapest é. n. (1944) 61 l. 32 t.

*

- Henry Cabot Lodge szenátor támogatásával készült Pivány Jenő kutatásai alapján a következő kongresszusi diplomáciai iratgyűjtemény:
 Affairs of Hungary, 1849—1950. Messages from the President of the United States, 3 April 1850, transmitting correspondence with A Dudley Mann, 1849—1850, relating to Affairs of Hungary. Correspondence with A. D. Mann, 1849—1850, 61st Congress, 2nd Session, Senate Documents 279. Washington, 1910.

SZABOLCS OTTÓ

A magyar értelmiség nemzeti tudatának kérdéséhez

Az értelmiség a társadalom legheterogénebb rétege. Nem elsősorban helyzetét tekintve — bár e tekintetben is figyelemreméltóak a különbségek —, hanem különösen tudat- és érzelemvilágában. Amíg a tőkés Magyarországon az értelmiség tudatát elsősorban a tőkés termelésben és társadalmi hierarchiában elfoglalt objektív helyzetének ellentmondásos, vagy legalábbis sajátos volta határozta meg, a mai értelmiség tudatvilágát kisebb részben a társadalmi helyzetből származó objektív tényezők, nagyobb mértékben tudati maradványok, polarizálják. Ez azonban közel sem jelenti azt, hogy a mai értelmiség társadalmi tudatát tekintve általában, nemzeti tudatát tekintve pedig különösen egységes lenne.

E kérdés felvázolásánál sajnos nem támaszkodhatom a mai értelmiség nemzeti habitusát vizsgáló objektív kutatások eredményére, magam a két világháború közötti, s a korábbi korszakok értelmisége történetét kutattam. Véleményem, észrevételeim leírására mégis azért voltam bátor vállalkozni, mert meggyőződésem szerint a jelenlegi értelmiség tudatvilága, vagy legalábbis tudati arcképe csak történeti kontinuitásában érthető meg teljesen, másrészt sok évi felsőoktatási nevelői praxisom során a fiatal értelmiségiekkel való beszélgetések, viták sok empirikus tapasztalatot halmoztak fel bennem. Mindez közel sem jogosít fel arra, hogy az általam kialakított képet a mai értelmiség egzakt rajzaként tüntessem fel, inkább a történelmi vizsgálatok és az empirikus benyomásokból összeállt, de tudományos minősítését tekintve végső soron spekulatív jellegű véleménynek tartom. Csupán ezzel az igénnyel írom le benyomásaimat, a gondolkodás, elemzés egyik alapját képezhető nyersanyag igényével.

A tőkés Magyarország értelmisége tudati kettősségét alapvetően a tőkés termeléshez és társadalomhoz való viszonyának ellentmondása határozta meg. Egyszerre volt a kizsákmányolás részese és áldozata. Értelmiségi voltából következőleg — amint arra már Marx is rámutatott — arra volt hivatott, hogy az adott társadalmi rendszert szolgálja, szervezze és irányítsa termelését — mint gazdasági és technikai szakember —, közigazgatását — mint képzett és hivatásos diplomás állami és közeleti tisztviselő —, nevelje a rendszer megkívánta műveltségre és hitre a fiatalságot — mint pedagógus —, hordozza a rendszer kultúráját — mint író, művész —, létrehozza és hirdesse a rendszer ideológiáját — mint tudós és zszurnaliszta; egyszóval betöltse egy adott társadalmi rendszer értelmiségének funkcióit. Ezért az értelmiség — vagy legalábbis egy része — részesült az uralkodó osztályok erkölcsi és anyagi kiváltságaiból. Ez a helyzet már önmagában bizonyos mértékig válaszfalat húzott az értelmiség és a fizikai dolgozók osztályai és rétegei közé, egyik társadalmi létét tekintve az úri Magyarország barikádjának egyik oldalán, a másik másik oldalon helyezkedett el. Ez az objektív helyzet természetesen társadalmi tudatuk közötti válaszfalakat is jelentett.

A kérdés, ha legáltalánosabb konturjait tekintve így is felvázolható, a valóságban közel sem volt ilyen egyszerű sem a társadalmi lét, sem a társadalmi tudat, különösen nem a nemzeti tudat kérdésében. Az értelmiség ugyanis ugyanakkor, amikor a kizsákmányolás gépezetének része volt, maga is a tőkés kizsákmányolás áldozata is volt egyben. Eltekintve az értelmiségnél attól a kis százaléktól, aki maga is tőkésedett, tőkés vállalkozóvá vált — s épp ezért a társadalmi hierarchiában már nem elsősorban értelmiséginek, hanem tőkésnek tekinthetjük — az értelmiség nagy többsége maga is a tőkés rendszer kizsákmányoltja, bér munkása, ha úgy tetszik bér szellemi munkása volt. Nem a kizsákmányolás tényében, csak mértékében — és esetleg formájában — volt különbség közötté és más kizsákmányolt rétegek között. A kizsákmányolás szempontjából a korabeli értelmiségen belül a mezőny nagyon széthúzódott, nagy volt a differenciáltság, a nagyvállalati vezérigazgatótól, s a vezető kormánytisztviselőtől — a napidíjas díjnokig és a nyomorgó vidéki segédtanítóig, vagy az állás nélküli értelmiség második világháborúig egyre növekvő csoportjáig. Természetesen ez a roppant heterogenitás, az adott ellenforradalmi társadalom erkölcsi és anyagi ranglétráján való elhelyezkedés lényegesen befolyásolta — ha nem is szükségszerűen minden egyes — általában a magyar értelmiség egyes csoportjainak tudatvilágát.

Az ellenforradalmi rendszer értelmisége szellemi és érzelmi arculatának kialakulásában alapvető tényező a helyzetből szükségszerűen következő kettősség volt, ugyanakkor azonban erősen befolyásolták általában, s esetleg döntően egyes személyek esetében más tényezők is, amelyeket semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni. Értelmiségi létükből — ha úgy tetszik ösztársadalmi funkciójukból — ugyanis nemcsak az következett, hogy a fennálló rendszert szolgálják, s szervezzék annak termelését, létrehozzák technikáját és ideológiáját, hanem az is, hogy eközben átélik a rendszer valamennyi ellentmondását, s ezek az ellentmondások is tükröződjenek gondolkodásukban, sőt — ha esetleg egyes periódusokban kevésbé is — érzelmvilágukban is. Az értelmiség egy része — lévén elméletet gyártó, ezért az absztrakt gondolkodásra különösen hajlamos szakember nemcsak önhelyzetének és az értelmiségnél, mint olyannak társadalmi ellentmondásait élte át, hanem részben tapasztalati, s talán nagyobb részben elméleti úton az ellenforradalmi rendszer antagonisztikus voltát is felismerte vagy legalább is megközelítette, s legalább gondolatilag, tudatilag kereste a kivezető utat. Ennek a felismerésnek részben érzelmi, másrészt racionális alapjai voltak, esetenként az egyik, máskor a másik dominált, vagy indította el rendszer kritikáját, esetleg alapvető tagadásáig való eljutásának folyamatát.

Ebben a folyamatban egyik markáns tényező kétségtelenül a nemzeti tudat valamilyen formája volt. E kérdésnél rá kell mutatnom egy sajátos tényezőre, amely szükségszerűen egy bizonyos fokon saját ellentétébe kellett, hogy átcsapjon. Ez a tényező a magyar ellenforradalmi rendszer alapvető nacionalizmusa volt, amely a hazafias, nemzeti érzésekre spekulálva építette ki politikáját, s azokat eltorzítva, abszurd kiélezve téves, az ország számára katasztrofális következtetéseket táplált be, vagy igyekezett betáplálni a lakosság, közötté nem utolsósorban az értelmiség tudatába. (A kor vezető politikusai oly sokat hangoztatták, hogy a „magyar keresztény intelligencia az ország vezető rétege, a nemzet gerince, akin az ország sorsa áll, vagy bukik . . . stb.”) Ez a felfokozott nemzeti tudat — amely a dualizmus kori magyar nacionalizmusra, vagy az ország megkisebbedése feletti tömeg-megdöbbenésre és nemzeti megbántottságra apellált — egyrészt elvezetett a más népekkel szembeni indokolatlan gyűlölethez és a lenézéshez, sovínizmushoz, másrészt azonban természetesen a nemzeti érzés érzékeny volt

az idegen expanzióval szemben. Így történt azután, hogy a rendszer vezetői úgy jártak, mint Goethe szelleminasa, aki kiengedte a szellemet a palackból, s többé nem tudott urrá lenni rajta. A nacionalistaként induló értelmiségiek közül nem egy épp ebből a pozícióból eljutott — a németellenességig, s előbb-utóbb megértve, hogy a magyar nemzeti lét legnagyobb s potenciálisan egyedül igazi ellensége a német fasiszta expanzió, hajlandó volt együttműködni a társadalmi haladásért küzdő antifasiszta erőkkal, közöttük a kommunistákkal is. Így került egy táborba a magyar nacionalista indítású hazafiak egy csoportja az internacionalistákkal. S ez nem maradt hatás nélkül e csoport gondolkodására sem, de különösen nem az ifjúság, s a jövő generáció történelmi tudatára, s nemzeti tudatának tartalmára.

Az ellenforradalmi rendszer nacionalizmusa az értelmiség többségénél zsákutcába vezetett, kisebb részénél azonban ellentétbe csapott át, elvitt az antifasiszta táborba, s ezen keresztül jórészt közvetve, kisebb részt közvetlen is a társadalmi haladásért küzdők közé.

Az értelmiség azonban, mivel ideológiák készítője és hordozója, tehát az elméletekben való gondolkodás társadalmi lényegének szerves része, más elméleti, tudati, s ebből következő érzelmi motivációkon keresztül is eljutott az ellenforradalmi rendszer szolgálatából annak tagadásáig, vagy legalább is részleges tagadásáig, útkeresési próbálkozásokig. Az érzelmi alaptényező itt is a nemzeti tudat, a hazaszeretet volt. A haza és a nemzet az értelmiség egy részénél nemcsak annak földjével és uralkodó osztályaival, hanem egész népével, vitális nemzeti érdekeivel azonosult, s ennek nemcsak külpolitikai, hanem belszoziálpolitikai konzekvenciáit is levonták. Éppen ezen a nemzettudati alapon nemcsak az ország függetlenségét veszélyeztető erőt érzékelték, hanem a szociális elmaradottság az egész országra, nemzetre nehezedő következményeit, s ennek fenntartója a társadalmi rendszer ellentmondásait, s tarthatatlanságának tudatát is. Épp nemzeti indokokból kívánták az elmaradott Magyarország gazdasági felemelkedését, s ennek két előfeltételét nem kerülhették el, a nemzeti függetlenség — az egyoldalú német orientációtól való felszabadulás — és a társadalmi változások követelését. Az előbbi szükségszerűen a náci Németországhoz és más országokhoz való viszonyuk változtatását tételezte fel, s a másik pedig ugyanilyen könnyörtelen szükségszerűséggel elvezetett — ha ezt nem is gondolta az e csoportba tartozó értelmiségiek mindegyike végig — a fennálló ellenforradalmi rendszer megváltoztatásának elkerülhetetlenségéig. Ez az értelmiség tulajdonképpen a nemzetmentés, a nemzeti felemelkedés hagyományos liberális koncepcióját követte, s „modernizálta” bizonyos fokig, szőtte át népi, „össznemzeti” tőkés kollektív kisgazdasági stb. elemekkel.

Az értelmiség legtudatosabb — s sajnos talán legvékonyabb — csoportjánál a hazafiság kérdése egybefonódott az internacionalizmussal, a nemzeti felemelkedés és jólét és a nemzetközi felemelkedés és jólét végső soron egységes ügyével. A nemzeti felemelkedés útját az antagonisztikus társadalmi ellentmondások megszüntetésében keresték, ami csak egy ellentétes osztályok nélküli társadalomban lehetséges. Ennek a csoportnak a tudatában a nemzeti felemelkedés útja tehát az osztályharc végigvitelét jelenti, a szociális kérdés tehát végső soron teljesen összefonódik a nemzeti kérdéssel — az igaz hazafiság az osztályharcosságban nyilvánul meg. A nemzeti keretekben folyó osztályharc szerves része a nemzetközi osztályküzdelemnek, aki tehát igaz hazafi akar lenni, annak az osztályharc szempontjából igazi internacionalistának is kell lennie. Az értelmiségiek közül nem kevesen épp nemzeti érdekeink kutatása útján jutottak el a kommu-

nista ideológiáig, vagy annak közelébe, s tudták szerencsésen összekapcsolni nemzeti érzéseiket proletár internacionalizmusukkal.

A magyar értelmiség nagyobbik részére azonban az ellenforradalom félrevezető nacionalista ideológiája negatív módon hatott. Olyan sovínizmussá csapott át, amely akarva-akaratlan az ellenforradalom szekerét toltta, s segítette elvezetni Magyarországot a második világháborúban való részvétel nemzetikatasztrófájához. Ezt a nagy — más szempontból önmagában is heterogén — értelmiségi csoportot nem lehet azonban a nemzeti tudat szempontjából egységesnek tekinteni. Nagyon sokfélesége mellett talán csak a rendszerezés kedvéért két csoportra oszthatjuk. Egyik csoport jellemzője a társadalmi — s bizonyos mértékig a politikai — konzervatívizmus, a másiknak épp ellenkezője a hagyományokat felrugó jobboldali színezetű zavaros nemzeti-népi átcsoportosítás törekvése. Mindkét réteg ideológiája a nemzeti tudatot helyezte előtérbe, s lelkileg talán elsősorban, vagy részben ez volt tudat- és érzélemvilágának kiinduló pontja. Mindkét csoport az ország retrográd történelmi hagyományaira támaszkodott, vagy haladó hagyományainak retrográd értelmezést adott. Azonban, amíg az előbbi ezeket a hagyományokat a fennálló politikai formáció védelmére használta, s ezek evolúciós átvételében a társadalmi mozdulatlanságban, vagy lassú mozgásban vélte megmenteni a nemzet létét, s fejleszti a nemzeti karaktert, addig a másik csoport a hagyományok ősi, szinte mítikus értelmezésével, a politikai formációt retrográd irányba akarta gyökeresen megváltoztatni épp a nemzeti-népi lét átmentése és általuk vélt kiteljesítése érdekében. S hogy ezek az ideológiai alapállások mennyire nem önmagukért voltak, azt mi sem jelzi jobban, mint a kétféle arculatú csoportosulások összetétele. A konzervatív nacionalista irányzat híveinek többsége általában a köztisztviselők közül — azoknak felsőbb rétegeiből, a vagyonukat megtartott, vagy pozícióban lévő arisztokratákból, közhivatalnokokból, a hagyományos történelmi intelligencia kielégített részéből, az ipari és kereskedelmi értelmiség felsőbb rétegeiből, a második, a jobboldali ellenzéki értelmiség többsége a hatalom perifériáin lévő, vagy karrierjében megrekedt, valóságos helyzeténél pozicionálisan többre törekvő értelmiségből rekrutálódott.

Amikor tendenciákat próbálunk jelölni, nem szabad azt mechanikusan alkalmazni az egyedekre. Az egyedek ugyanis — amint az közismert — rendszerint nem tisztán hordozói saját rétegük, csoportjuk tudatának és érzélemvilágának, tudatuk és érzelmeik sokkal összetettebb, bonyolultabb ennél. Épp ebben rejlik szubjektív egyéniségük. Az a régi marxi igazság is közismert, hogy nem minden egyén képviseli tudatában és vágyrendszerében saját osztálya, rétege, csoportja valóságos érdekeit, tudati világában vegyülnek a valódi és a hamis elemek. Amikor tendenciákat, fő irányokat keresünk, sohasem az egyesből indulunk el, hanem a csoportokból, ahol a tendenciát nem az egyesek tudatának egyszerű summázata adja, hanem minőségi tényezői. Mi is így jártunk el, amikor a múlt értelmisége nemzeti tudatának néhány jellemző vonását vázoltuk kizárólag azért, mert a múlt tudatosan, vagy öntudatlanul maradványaiban tovább él a jelenben, ha nem is önmagában a régi formában, hanem transzponálódva a jelen tudatának részeként, vagy indukciós vetületeiben. Ez a kérdés azért is összetett, mert a tudat az egyes esetében rendkívül bonyolult összetevőkre s hatásokra vezethető vissza, különösen pedig az értelmiségnél, amelynek a tudatvilágán a konkrét társadalmi tapasztalaton kívül igen nagy mértékben befolyásolja az absztrakt társadalmi tapasztalat, az általa, vagy elődei, vagy mások által gyártott ideológiák, elméletek. S az értelmiség minél inkább helyzetéből adódóan eltávolodik az adott kor termelésének és szélesebben vett közösségi életének

mindennapi valóságától, s mindennapjait saját értelmiségi környezetének zárt, szükségszerűen beszűkült világa tölti ki, tudatának alakulásában annál nagyobb szerepet kapnak a spekulatív elemek, s az erre épülő elméletek, s ennek megfelelően kisebbet a megbízható, széleskörű társadalmi tapasztalatok. Ezért a nemzeti érzés, mint elvont absztraktum az értelmiségnél a Horthy-rendszerben a tudati alakulásban gyakran nagyobb szerepet kapott, mint a társadalmi tapasztalat, különösen mint a szociális kérdés. Amíg tehát a kétkezi dolgozó rétegek nemzeti érzésének alapját a társadalmi tapasztalat befolyásolta, s szükségszerűen a nemzeti kérdés tudatukban összefonódott a szociális kérdéssel, az értelmiség nem lebecsülendő részénél a nemzeti kérdés teoretikus alapon befolyásolta tudati és érzelmi világukat. Mindez, ha nem is vonatkozik ilyen mértékben a mai értelmiségre, azonban az értelmiség helyzetéből következő e sajátosságot, ma az alapvetően megváltozott körülmények között sem lehet figyelmen kívül hagyni. Mint ahogy azt sem, hogy a társadalomban megtalálható mindenfajta ellentmondás szükségszerűen áttevődik a fejekben lévő ellentmondásokra, a tudati ellentmondásokra is, ezek pedig valamilyen vonatkozásban beletorkollanak a tudatvilág nemzeti-tudat szférájába, s azt motiválják, gyakran torzítják.

A nemzeti tudat és érzés egyik összetevője mindenütt és mindig az adott nép történelmi tudata. Két értelemben is. Egyrészt oly módon, hogy a történelmileg kialakult tudatvilág, s benne a nemzeti tudat részben, vagy legalább hatásaiban tovább él az új generáció gondolkodásában és érzékvilágában, másrészt hogy egy nép, egy ország történelmi múltja indukálja, magyarázója, önértelmezője és indoka lehet jelenének, illetve a múltból vallott felfogása kifejezője a máról táplált tudatának és érzelmeinek, kifejezője nemzeti közérzetének. Az utóbbinak Magyarországon rendkívül nagy hagyományai vannak. Világos ez, ha arra gondolunk, hogy a nemzeti ébredés korától kezdve a történészek, írók, művészek milyen mértékben sugározták vissza koruk problémáit a múltba, s fejezték ki a jelenre vonatkozó elképzeléseiket, véleményüket, vívódásaikat, a múlt ábrázolásán keresztül. Ez a politikai jellegű historizmus sokszor szolgálta a társadalmi haladás érdekeit, később talán nem kevesebbszer a társadalmi konzerválódást. Különböző szerepe, gyakran ellentétes előjelei ellenére egy azonban bizonyos, hogy érzelmei mélyén mindig a nemzeti kérdés rejtőzött, s gyakran rejtőzik ma is, s kétségtelenül az értelmiség alkotó része hozza létre, de hatása igen nagy az egész értelmiségre, sőt a modern tömegkommunikáció világában a nép legszélesebb rétegeire. Számos példa arra utal, hogy az a sajátosság, miszerint nemzeti problémáinkra a múlt bemutatásán keressük, vagy az értelmiség ezen keresztül is keresi a választ napjainkban sem szűnt meg, sőt talán nem is vesztett jelentőségéből. Ezt bioznytja a megjelenő történelmi jellegű „krónikák”, népszerű- és szépirodalmi munkák, filmek és televízió és rádióműsorok, drámák stb. gyakran meglepően széleskörű és vehemens visszhangja különösen az értelmiség között, az értelmezések sokfélesége, a nyílt, vagy rejtett viták kialakulása. S nem véletlen hogy ezek elsősorban a nemzeti sorsfordulók és a nagy történelmi alakok körül csúcsosodnak ki, amik és akik egyik, vagy másik aspektusból való megvilágítása lényegében a nemzeti kérdést és érzelmeiket érinti. Ez az alkotó értelmiség ma is, mint a múltban az értelmiség igen széles rétegeinek öntudatos, vagy a tudat mélyebb rétegeiben meghúzódó törekvéseit és érzelmtöredékeit mozditja meg, láthatatlan és gyakran bizonytalan tendenciáknak ad teret. Éppen ebben rejlik a történelmen keresztül magát kifejező alkotó értelmiség nagy jelentősége és felelőssége az értelmiségi és a szélesebben vett köztudat formálása szempontjából általában és a nemzeti tudat formálása szempontjából különösen. Mindez felveti természetesen

azt a kérdést — amelyre széleskörű objektív vizsgálatok hiányában nehéz válaszolni —, hogy milyen ez a mai magyarországi értelmiség, milyen csoportokra bomlik, milyen a nemzeti tudata, milyen tényezők befolyásolják annak alakulását, s milyen tendenciákat hordoz magában.

Ha az alapokat nézzük, a mai magyar értelmiség — szemben a tőkés társadalom értelmiségével — lényegében homogén. Szinte minden értelmiségi közvetlen, ritkábban közvetve a szocialista termelést, közigazgatást, oktatást, tudományt és művészetet stb. szolgálja, a megélhetésük — és egyre javuló megélhetésük — alapja, s vitális érdekeik azonosak a szocializmus fejlődésének érdekeivel. Nincsen meg tehát a mai magyar értelmiségnek az a kettős arculata, amely létéből következően a múlt társadalomban szükségszerűen megvolt, egyszerűen azért, mert egyszerre volt a tőkés kizsákmányolás végrehajtásában részes, másrészt maga is kizsákmányolt. Ebből a szempontból tehát létrejött egy egységes szocialista értelmiség, amelynek értelmiségi rétegbeli „rétegerdeke” egybeesik a szocializmus érdekeivel. (Ismét nem föltétlen minden egyes értelmiségi szubjektív, egyedi érdekéről szoltunk, hanem a rétegnek az általános érdekéről, mint olyanról.) Az értelmiségen belüli tudati polarizáció és motiváció okait tehát a jelenlegi körülmények között másutt kell keresnünk.

Mielőtt a tudati indítású okokat vizsgálnánk, vessünk egy pillantást a létbeli helyzetből adódó különbségekre, amelyek sajátos módon befolyásolják a tudatot. A mai értelmiség tudatát is erősen befolyásolják életkörülményei, különösen a társadalmi együttélésben elfoglalt helye, anyagi és társadalmi presztizs-viszonyai. A kettő pedig a mai Magyarországon valószínűleg még erősebben összefügg, mint a régi Magyarországon. Az ellenforradalmi társadalomban ugyanis a megmerevedett társadalmi presztizsrendszerben csak egyik — s nem mindig legerősebb — tényező volt a jövedelem (vagy a vagyon), ezzel egyenrangú (néha erősebb, máskor gyengébb) tényező volt a származás, s az ebből következő társadalmi kapcsolatok, s látszatok. Ez közismerten az elkésett és felemás magyarországi kapitalista fejlődés társadalmi következménye volt. Amikor új társadalmunk a születés társadalmi presztizserejét szétzúzta, a vagyonokat kisajátította, helyére az értelmiségen belül más presztizsteremtő tényezők léptek. Egyik kétségtelenül a munka és szellem megbecsülése lett, de e mellett nem lehet lebecsülni a jövedelem mértéke, s az ezzel járó életforma társadalmi presztizsteremtő erejét. Két tényező föltétlen motiválja a képet; a jövedelem és a hatalom, vagy ennek látszata.

Mindezek szinte sugallják azt a gondolatot, hogy a mai értelmiségben azok rendelkeznek a legerősebb nemzeti érzéssel, akik legtöbbet kaptak a szocialista (vagy szocializmust építő) nemzettől, a legmagasabb jövedelműek, s a legnagyobb intézkedési jogkörrel bíróak, akik az emberek többségében a hatalmat gyakorlók látszatát keltik. Az első kategóriába lehetne sorolni pl. a „befutott” művészeket, írókat, sportolókat, kiemelkedő járadalmú orvosokat stb. A másodikba a gyárak irányító gazdasági és műszaki szakembereitől kezdve a tanácsapparátus vezetőiig húzódó saját területükön irányító munka- és hatáskört élvező értelmiségieket.

A valóságban azonban úgy vélem az értelmiségi társadalmi presztizs és a nemzeti érzés közel sincs ilyen mértékben szinkronban egymással. A jövedelemnek magasan az átlag fölé emelkedése olyan civilizációs igényeket támaszt és életformát alakít ki, amely néha már közelebb van a fejlettebb technikai civilizációjú országok vezető értelmiségének életformájához, mint a magyarországi értelmiségi többségéhez. Nem a magyarországi realitások, hanem a fejlett nyugat lesz az

ideál, amelyet lehetőleg azonnal utánozni, s annak több generációs ipari fejlődéssel nagy erőfeszítéssel elért eredményeit megfelelő idő és erőfeszítésnek rááldozása nélkül követeli. Itt a nemzeti érzés ellentétbe csap át, saját nemzetünk eredményeinek és alkotó perspektívájának lebecsülésébe, s a nyugat kritika nélküli, naív csodálatába. A felfokozott egyéni civilizációs vágyak áttevődnek a nemzeti tudat síkjára, s komoly, néha tragikus torzulásokhoz vezetnek. S ahogy az értelmiség nem lebecsülendő része mindig a magánál nagyobbak vélt presztizsszel rendelkezőket követi, úgy ez a fajta tudati torzulás a kiemelkedő színvonalon élő értelmiség egy részéről kisugároz szélesebb értelmiségi körökre. Ismét szeretném leszögezni, hogy csak tendenciákat keresünk, s egy pillanatig sem gondoljuk, hogy az itt leírtak föltétlen vonatkoznak a legjobb jövedelmű értelmiségiek mindegyikére, vagy akár nagy többségére is. A tendenciákkal azonban mindenképp szembe kell nézni.

Közel sem ugyanígy vetődik fel a kérdés a hatalom presztizsalapján kiemelkedő értelmiség nemzettudata kérdésében. Ennek a csoportnak egy része — még ha a fejlett nyugati civilizáció vívmányait el tudja érni — mégsem torzul nemzeti tudata kozmopolita irányba, hanem e helyett befelé, néha túlságosan befelé fordul. Nem egy közülük nap mint nap érezve irányító szerepén keresztül társadalmi súlyát, ezt olyan valóságos hatalomnak véli, amely tudatában a nemzeten belül saját kiváltságos helyzetének képzete felé torzul. Szinte kezdi magát azonosítani a nemzettel, így születnek meg a helyi kiskirályok, s tűnnek fel a múlt Magyarországának külsődleges allűrjei, a dzsentrire emlékeztető viselkedési formák, az üres csillogó hatalmi és társadalmi külsőségek. Az értelmiségnek ez a csoportja kétségtelenül fejlett nemzettudattal rendelkezik, hiszen magáénak érzi a nemzetet, s relative annyit kap a nemzettől, amennyit másutt sehol sem kapna. Ugyanakkor érdemes lenne komolyabban vizsgálni a nemzettudatának belső összetevőit, olyan résztorzulásait, amelyek már az egészet érinthetik. Az értelmiség egyik sajátossága, hogy a társadalmi kiváltság egyik — talán legerősebb — alapjának mindig a hatalmat tekintette, s mikor tudati torzító átörökléseket keresünk a múltból, talán ez lehet az egyik figyelemreméltó szempont. Még egyszer szeretném hangsúlyozni: közel sem merném állítani, hogy az irányító értelmiségi csoportra az itt leírtak jellemzők, azonban tendencia-lehetőségüket nem szabad figyelmen kívül hagyni. Nem szabad azért sem, mert az értelmiség szélesebb rétegeire ennek a fajta gondolkodásmódnak és fellépésnek, illetve akár pusztán látszatának is nagy, s nem kívánatos hatása van, vagy lehet.

Közel sem gondolom azt, hogy a mai magyar értelmiség akár csak nemzeti tudatát tekintve is objektíve csupán a jövedelem és a hatalom presztizsszempontjai szerint csoportosul. A csoportosításnak számos más módját lehetne megtalálni, erre azonban sem kellő ismeretalapom nincsen, sem nem képzelhető el még csak felvázolása sem egy ilyen rövid tanulmány keretei között. Meg sem kísérlém a városi — különösen nagyvárosi — és falusi, a műszaki-közgazdasági és a humán, s egyéb módon megoszló, vagy csoportosítható értelmiségek nemzeti tudati habitusa közötti különbségeket elemezni. A következőkben csupán néhány olyan tendenciára szeretném felhívni a figyelmet, amely általában az értelmiség, illetve különösen annak egyes csoportjai nemzettudatát befolyásolja, s elsősorban nem jelenlegi gazdasági és társadalmi presztizshelyzetük eredménye, hanem egyrészt a múlt tudati maradványai, másrészt külső hatások motíválják.

A mai értelmiséget csak úgy lehet megérteni, vagy legalábbis tudat- és érzelmvilágához közelíteni, ha kialakulásában, s ezzel kapcsolatos összetevőiben, s a folyamatosan ért társadalmi és politikai ráhatások rendszerében próbálunk

eligazodni. Ilyen szempontból rendkívül heterogén ez az értelmiség, több generációt rétegez egymásra és éltet szimbiózisban. A legidősebb generáció az ellenforradalmi rendszertől átörökölte, a régi értelmiségnek az a része, aki vagy már eleve szemben állt, vagy idejében szembe fordult a Horthy-Magyarországgal, többségében pedig azokat, akik képesek voltak átnevelődni, vagy szakértelmük miatt átmenthették magukat anélkül, hogy az új rendszerrel tudatilag azonosultak volna. A mai értelmiség másik rétegét az a többségében népi eredetű középgeneráció képezi, aki jórészt paraszti és munkássorból, ill. családból a kulturális forradalom tudatos végrehajtásával vált értelmiségivé, az értelmiséggé válás nem könnyű lelki vajúdásain ment keresztül. Ennek a generációnak kisebb része az az értelmiségi származású fiatalság, amely fiatalon felismerte a társadalmi fejlődés útját és képes volt az új népi értelmiséggel együtt felnőni —, s ha nem is mindig, s minden nehézség nélkül — generációs és alapvető eszmei egységbe összeforrni. Az értelmiség harmadik, s talán már negyedik generációját azok képezik, akik már nem hordozzák magukban a kétkezi osztályokból értelmiségivé válás közvetlen, s sokszor lelkileg súlyos élményeit, hanem egy természetes kiválasztódással a mai, társadalmilag antagonisztikus ellentmondásokat nem hordozó, harmonikusabb társadalomból, viszonylag törésmentesen jutottak az értelmiségbe közvetlen kétkezi dolgozó családból, vagy hajdani kétkezi dolgozó családok leszármazottai második értelmiségi nemzedékeként, vagy ún. őserntelmiségi családokból. Mindegyik generációnál más-más hatások érvényesültek, más-más tipizálható életút alakította ki karakterüket. Ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni a tudat, ezen belül a nemzeti tudat vizsgálatakor, még akkor sem, ha a rendkívül bonyolult, sokszálú összetevőket nem tudjuk kibogozni, csak néhány tipikusnak vélt vonást próbálunk megkeresni.

Hazánk felszabadulása után a nemzeti tudat kérdésében két ellentétes hullámmal kell számolnunk. Egyik kétségtelenül valaminek a tagadásából jött létre; azoknak a csalódottaknak, kiábrándultaknak, üldözötteknek a körében — akik nem rendelkeztek megfelelő marxizmus-leninista műveltséggel — s milyen kevesen rendelkeztek akkor ilyennel —, akik megcsömörlöttek a bukott uralkodó osztályok hazafias frázisaitól, amely csak annak a vad sovíniszta és szovjetellenes politikának a lepezésére volt jó, amely az országot a második világháború katasztrófájába vitte. Ez a hullám a hazafiság szót, s ezzel együtt a nemzeti érzést szerette volna száműzni, s helyébe a nemzetköziséget, s az ezzel együttjáró humánumot ültetni. Ez a háború borzalmai után érthető és szinte természetes reakció az értelmiség antifasiszta, vagy kiábrándult csoportjainak egy részénél. Természetesen a dolog megértése semmit sem von le ideológiai tévedéséből és veszélyéből, amely abban nyilvánul meg, hogy e réteg egy része gyakran az igaz hazafiságot és a proletár internacionalizmus egymást kiegészítő természetes párosát természetellenesen szétválasztotta egymástól, s ezzel lehetőséget adott eszmei zűrzavarra a fejekben, s könnyen téves elméletekhez vezetett. Sajnos ennek eredményei abban az időben nem egy vezető beosztású kommunista munkásságában is megmutatkoztak. Egy azonban nem vonható kétségbe, hogy az értelmiségnek ez a csoportja a hazafias frázisok tagadása közben a hazafiság kérdését általában lebecsülte, ugyanakkor azonban érzelmileg azonosult a szocializmus építésének ügyével, s minden áldozatra hajlandó volt egy új világ megteremtéséért.

A másik hullámmal, s az ezt követő csoportokkal merőben más a helyzet. Ennek a hullámnak a követői nem megtagadták a hazafiságot, hanem a régi úri hazafisággal szemben egy másfajta népi hazafiságot állítottak. Kiélezett formá-

jában ez is az ellenforradalmi sovinizmus tagadásából, annak reakciójaként jött létre, csak míg az előbbi magát a tagadást, ez az utóbbi gyakran a tagadással szembeállított újat abszolutizálta. Míg az előbbi eltorzult a nemzeti nihilizmus irányába, addig az utóbbi az egyoldalú diszkriminációs nemzeti felfogás irányába. Sajnos ennek eredményei sem maradtak hatás nélkül, sem az értelmiségi tömegek tudatára, sem a politikai életre. Ez külön elemzés tárgyát képezhetné, még akkor is, ha nem vonjuk kétségbe, hogy e nemzettudat hordozóinak nagyrésze lelkesen és hűen szolgálta abban az időben a szocializmus építésének ügyét, s nemzettudati torzulásuk okai figyelembe véve a történelmi körülményeket, teljesen érthetőek. S bár a két egymással párhuzamos hullám küzdelmének szintéziséből kialakulóban van a helyesen értelmezett nemzeti és egyben internacionalista értelmiségi köztudat, közel sem lehet azt hinni, hogy ez a folyamat minden nyom nélkül múlt el ennek a generációnak tudat- és érzélemvilágában. Annál inkább nem, mert az 1950-es évek első felének dogmatikus politikája gyakran nem segítette, hanem épp ellenkezőleg gátolta az értelmiségi nemzeti tudat letisztulását és kikristályosodását. Meglepetések, megaláztatások és csalódások sorozata tette ezt a generációt gyakran túl érzékennyé, esetenként cinikussá, kiábrándulttá, vagy keserűvé. El kellett telni egy időnek, amíg a tudati és lelki zűrzavarok lecsillapodtak, s megszületett a nemzeti érzés belső harmóniája —, ha nem is mindenkinél. S ha már a két hullám különbségei nem is tűntek el, kétségtelenül nagy polarizáció figyelhető meg, bár talán még ma is a nemzeti tudat kérdésében a legnagyobb a bizonytalanság és épp ezért nagyon különbözőek a reflexiók az e problémakört érintő írásokra, filmekre és más művészi alkotásokra.

Érzelkelhetően nem ugyanebből a tudati és lelki alapállásból reagál a következő generáció a nemzeti érzéssel kapcsolatos kérdésekre. Ez a nemzedék már nem hordoz magában olyan jellegű közvetlen élményanyagot, mint szülei, nemzeti tudata már teljesen a szocialista társadalomban alakult ki, formálódásának tényezőit tanulmányai, tömegkommunikáción keresztül ismeretei, családja és ismeretségi körének légköre és más személyes benyomások alakították ki. Ez az értelmiségi generáció már egységesebb indítású, nemzeti tudatában és érzélemvilága komponenseiben már több a vélelemszerű elem. Nála is tapasztalható egy bizonyos kettősség. Egyrészt az a tény, hogy tanulmányai alapján közelíti meg a kérdést, mindent egzaktan és egyértelműen tisztázni akar. Számára talán legnagyobb problémát e téren az igaz hazafiság és a proletár internacionalizmus kapcsolata jelenti, ami tapasztalatom szerint közel sem mélyen megértett és még kevésbé mélyen átélt a mai értelmiségi fiatalság jelentős részében. Másrészt a szocializmus építésének általános törvényszerűségei és nemzeti sajátosságainak összefüggése, ok-okozati viszonya és értékrendje nem elég tisztázott számukra, s okoz tudati zűrzavart, sőt néha torzulásokat, s többségében a proletár internacionalizmus kárára. Ez a generáció bírálva szülei szerinti oktanul túlzott emocionális fűtöttségét, a realitásokat nem kellően figyelembe vevő, s bizonyos szempontból naív lelkesedését, ennek tagadásaként egy túlzott, vagy látszólag túlzott racionalizmust állít ezzel szembe. A dolgok logikája gyakran megfordul, s túlhangsúlyt kap a nemzeti önérdék, s mint ilyen azután kikerül a szocializmus nemzetközi közös érdekének együtteséből. A fiatalság egy másik része épp az önmagában való igazságosság naív emocionizmusát állítja szembe az általa hideg racionalizmusnak tűnő valósággal. Ez a gondolkodásmód és viselkedési forma korunk a szocializmus építése kezdeti korszakánál lényegesen bonyolultabb bel- és külpolitikai viszonyaiban és társadalmi összetevőinek lényegében és látszataiban nem tud eligazodni és bizonytalansága ellen a naív igazságkeresés leegyszerű-

sító emocionalizmusába menekül, s ebből a pozícióból lázong. Az általa konformizmusnak vélt stabilitással állítja szembe saját naív vélt forradalmárságát.

Közel sem kívánom azt állítani, hogy az itt ismertetett tendenciák az értelmiség többségére jellemzőek. Azonban kétségtelenül meglelhetők, s érdeemesnek tűnik velük foglalkozni, okait kutatni, a követelményeit számba venni. Mindez csak aláhúzza az értelmiségkutatás szükségét és fontosságát.

ROZSNYÓI ÁGNES

„Memento”, mementók*

A második világháború befejezésének harminc-éves fordulóján világszerte megsokszorozódott a háborúval foglalkozó kiadványok száma. A harminc év során a történészek már fényt derítettek fontosabb eseményekre, kidolgoztak számos történeti részletkérdést, vizsgálták a nagy összefüggéseket. Sőt, összefoglaló munkák nyújtanak immár egységes képet a világháború valamennyi színteréről, az eseményeket mozgató politikai, diplomáciai háttérrel. Örökbecsű művekkel gazdagodott a háborús tematikájú szépirodalom. A háborús tragédiák képzőművészeti, zenei alkotásokat ihlettek.

Mégis, mindezek után is említésre érdemes a hazai évfordulós irodalom néhány terméke. Az egyiket — a már a címben is említett — „Memento” c. kötetet a náciizmus üldözötteinek bizottsága jelentette meg. Tartalmát tekintve rendkívül változatos. Helyet kapnak benne neves írók, költők irodalmi értékű visszaemlékezései, irodalommal nem foglalkozók gyakorlatlan, sokszor akadozó tollával megírt vallomásai, valamint számos vers és novella. Megjelennek a lapokon a háború magyar áldozatai, a népbíróági perek csak éppen felvillantott részletei.

A formai változatosság szigorú egységét a tragikus tematika határozza meg és teszi a kötetet szomorúan izgalmassá, lebilincselővé. Természetesen, ha az olvasó a túlélő — már okos — főlényével, vagy az ifjúság lényegre törő tudássomjával veszi kézbe a kötetet, az eseményeket precíz történész szemmel kérve számon —, akkor nem remélhet sokat. Nincsenek benne eddig nem ismert, szenzációs új adatok, melyekről kiderülhetne, hogy a háború sorsát bármivel is befolyásolták, nem olvasható a lábjegyzetek tömegével kibontott eseménytörténet e lapokon, mégis a megírt történetek drámai erővel hatnak ma, harminc év után is. Hogy miért? Valószínűleg azért, mert akiknek életük egy részét, keserves mindennapjait jelentette, hozta a háború, azok előtt újra felidéződnek az egyre távolodó személyes élmények benyomásai. Mert a túlélők vádoló sorai az áldozatoknak állítanak emléket, mert az írások nem a sorsfordító nagy eseményeket, hanem az iszonyatos szürke hétköznapokat mutatják be, a légerekbe hurcoltak „személyes történelmét”. S a téma keltette feszültséget, az újra-újraátélés izgalmát a kötet szerkesztői koncepciója is segíti.

Legnagyobb érdemük talán az, hogy a háború után született nemzedék iskolában tanult, vagy az idősebbektől hallott történelmi ismereteinek csontvázát élő anyaggal töltik ki, jól érzékelve a kor légkörét. A válogatás sokszínű: a közölt visszaemlékezések az ellenállási mozgalmat, a munkaszolgálat és a zsidóság elhurcoltatását és lágeréletét egyaránt életre keltik. Szólnak a sport- és kulturális élet háborús veszteségeiről és bemutatják néhány pillanatképben a népbíróságok előtt bűneikért felelő gyilkosokat. Külön kell szólni arról a fejezetről, mely a magyar levétek sorsáról ad néhány oldalas összefoglalást. Részletes elemzések, statisztikai felmérések, lírai visszaemlékezések foglalkoztak már a magyar háborús irodalomban a katonák és a háborútól sújtott ország polgári lakosságának veszteségével, de mindeddig csak nagyon kevés tudomásunk

*Memento: Magyarország 1944. (Bp. Kossuth K. 1975.) Magyar írók tanúságtétele. 1944—45. (Bp. Szépirodalmi K. 1975.) *Moldova György*: A Szentimre induló. (Bp. Magvető K. 1975.)

van a leventék elhurcolásáról. Csak — sajnos itt is — nagyon röviden, vázlatosan érintve, de legalább odafigyelve ismertetik azoknak a gyermekeknek a sorsát, akiket 14—15 éves korukban kiszakítottak otthonaikból, s akiket a nyilasok háborús céljaikra „igénybe vettek”. A szerencsétlen fiatalok részben elpusztultak a harcokban. Budapesten az utolsó napok kilátástalan harcaiban ezeket a védtelen gyermekeket vetették oda áldozatul, mint a Hunyadi páncélos hadosztály katonáit. Az olvasó előtt felelevenednek a személyes élmények: a Rózsadombon folyó harcok után, a felszabaduláskor a szétlőtt géppuskaállások mellett az elesettek kivétel nélkül 20 éven aluli, de inkább 15—17 éves gyermekek voltak. Más csoportokat gyalog-menetben indítottak Németország felé és a legnehezebb körülmények között, éhezve, fázza, elgyengülve, sokszor vezetőiktől magukra hagyottan vándoroltak céltalanul, míg a felszabadulás után hazatérhettek. Voltak, akik a hadsereggel átkerültek Németországba, ahol ugyancsak nehéz sorsuk volt. — A leventék háborús részvételéről, veszteségeikről nincsenek pontos adatok, de azt azért tudnunk kell, hogy a második világháború áldozatai között ők is ott vannak és sokuk oktalan pusztulása a túlélők szenvedései, egész életükre kiható szenvedéseik, élményeik alapján valóban „helyük van a mementóban”.

E kötet mellett számos más jelentős kiadvány is megjelent az évfordulóra. Nem bibliográfiai felsorolásra törekedve, még csak a legjelentősebbeket sem kiemelve kell megemlíteni a „Magyar írók tanúságtétele (1944—45)” c. kiadványt, melyben négy már megjelent művet fűztek egybe: Darvas József: Város az ingoványon, Déry Tibor: Alvilági játékok, Kassák Lajos: Kis könyv haldoklásunk emlékére és Nagy Lajos: Pincenaplóját.

Bár e művek mind ismertek, ismételt közreadásuk mégis indokolt. Az ismert szövegek újraolvasásukkor is szépek és igazak. A kevésbé irodalmi igényvel íródott előbb említett visszaemlékezések mellett magas irodalmi igényeket is kielégítenek Déry és Nagy Lajos emlékezései a budapesti emberek tízezreinek személyes élményeit idézve fel. Darvas visszatekintése precíz, forrásértékű, Kassák költői. Mindegyiket áthatja a humanizmus, mely gyűlölettel lázad az ostoba erőszak ellen. Személyes sorsuk összefonódik a közös sorssal, együtt élnek és szenvednek társaikkal, haragszanak rájuk; de — éppen humániumukból fakadóan — megbocsátanak nekik. Embertársaikon a háborús pszichózis hatását vizsgálják, felidéznek azt az embertelen lélekrombolást, mely a két világháború közötti korszakban a tömegekre állandó nyomásként hatott és olyan mélyre hatolt, hogy a társadalomnak azt a részét is, mely a háborús időkben a legutolsó pillanatig mentes maradt a reakciótól, a fasizmustól — végeredményben harc képtelenné tette.

Történeti eszközökkel eddig meg nem ragadott tömegpszichikai hatások ezek, s az írások — noha szépirodalmiak — a történelmi irodalmat gazdagítják, mégis: az emberi történelemhez tartozó szubjektív, hitelesen szubjektív vonásokkal.

Az új háborús szépirodalmi művek közül érdemes Moldova György A Szentimre induló c. kötetére is néhány szóban kitérni. A mű a gettóról szóló könyvek közül kitűnik különleges kettősségével; a budapesti zsidóság gettóba zárásának és gettóbeli életének objektív, realista hitelességével és az ezt az életet heroikus küzdelemmel oltalmazó hős egyéniségének, emberi magatartásának szubjektív indulatú lelkes rajzával. Mindemellett Moldova lényegében történetileg is pontos. Szinte forrásszerű alapozottsággal írja le a gettó-élet mozzanatait, a menekült lengyel zsidó (Koterba) szerepének beiktatásával pedig olyan, eddig elhanyagolt eseményre utal, mely valószínű epizódja volt a lengyel—magyar kapcsolatok második világháború alatti történetének. A regény ismét eszünkbe idézi azt a többször elhangzott igényt, hogy mennyire érdemes lenne történelmi vizsgálódásokat is folytatni e témában, hiszen a menekült lengyelek magyarországi sorsával egy 1946-ban megjelent röpiraton és Lagzi József néhány értékes tanulmányán kívül igen kevés írás foglalkozik. (A lengyeleknek egy összefoglalója kivételével.)

Három kiadványt ragadtunk a háború befejezésének harmincadik évfordulójára megjelent irodalomból ki, inkább csak találomra. Mindegyik más-más műfajban közelíti meg a „témát”, de összetartja őket a szándék: a háború elembertelenítő hatását mementóként újra és újra a társadalom, az olvasók elé idézni.

LIPCSEY ILDIKÓ

Két évszázad román történelme Pătrășcanu műveiben

A kiváló képességű román kommunista politikus és író, Lucrețiu Pătrășcanu (1900—1954) művei ismét hozzáférhetők az olvasók számára. Az 1969-ben megjelent *Egy évszázad társadalmi megmozdulásai 1821—1907*¹ című monográfiáját követte a többi újrakiadása: *Három diktatúra alatt*,² *Áramlatok és irányzatok a román filozófiában*,³ kivéve a *Románia alapproblémái*⁴ című könyvét. Pătrășcanu a forradalmi munkásmozgalom és kora hazai tudományos életének kiemelkedő alakja. Vibráló szelleme a társadalomtudományok minden területét bejárta. Számontartják mint történészt, közgazdászt, szociológust és jogászt. Nagy feladatra vállalkozott, és nagy feladatot teljesített, amikor műveiben Románia politikai, gazdasági, társadalmi és szellemi élete kiemelkedő eseményeinek tudományos igényű marxista elemzésére határozta el magát. Olykor merészen tűnő állításait is történetileg alaposan dokumentálja, s a román történelem a XVIII. századtól 1944-ig tartó korszakának alapvető eseményei értékelésében igen szuggesztíven fejt ki állásfoglalását. A történeti fejlődésről kialakított koncepciójának néhány gondolati eleme ma már vitatható — például amit a román kapitalizmus kialakulásával és az 1821-es felkeléssel kapcsolatban a részletekben állít —, számos kérdésben azonban nemcsak kora polgári történetíróitól, hanem igényes történetiszemlélete miatt az egész román történetírásból kiválik.

Pătrășcanu 1900 november 4-én született a moldvai Bákóban (Bacău), értelmiségi családból. Apja — történelemtanár és satirikus regényíró egyszemélyben — a Viața Românească című folyóirat köré csoportosuló írók közé tartozott, korábban a szocialista eszmék híve volt. A család haladó szelleme s olvasmányai: az orosz klasszikusok, Csernisevszkij munkája, és a narodnyikok tevékenysége keltették fel érdeklődését a századforduló román népiesei, az ún. sămănătoristák iránt. Szocialista eszmék terjesztéséért fiatalon kizárták az ország összes iskolájából. Magával a szocialista mozgalommal is korán megismerkedett. 1919 eleje óta rendszeres kapcsolatban állt a Szociáldemokrata Párttal, majd egyetemi hallgató korában annak balszárnyához csatlakozott, amelyik azután a kommunista párt megalakításáért folytatott agitációs és a szervezeti harcot irányította.

1921-ben Pătrășcanu részt vesz a kommunista párt megalakulását előkészítő munkálatokban, majd a Központi Bizottság plenáris ülésein a párt feladatait, tevékenységét tisztázó vitákban is. Amikor még ugyanebben az évben letartóztatják a párt vezetőit, a *Tineretul* (ifjúság) című lap lesz a párt legális fóruma, amelynek ő az egyik szerkesztője. Munkatársá ezen kívül a *Deșteptarea* (Ébredés) és a *Socialismul* című lapoknak is, amelyek a marxizmus klasszikusainak népszerűsítésében jelentős szerepet játszottak. 1922 novemberében résztvett a Komintern IV. kongresszusán, és szemtől-szembe láthatta Lenint. Jogi tanulmányait Németországban fejezi be — Lipcsében közgazdasági doktori címet szerez — ahová azért is megy, hogy az ottani munkásmozgalommal

¹ Un veac de frământări sociale 1821—1907. 1. kiad. București 1945. 2. kiad. 1947. 3. kiad. 1969.

² Sub trei dictaturi. 1. kiad. București 1944, 2. kiad. 1944, 3—4. kiad. 1945, 5. kiad. 1970.

³ Curente și tendințe în filozofia românească. 1. kiad. București 1945. 2. kiad. 1970.

⁴ Problemele de bază ale României. 1, 2. kiad. București 1944, 3. kiad. 1946.

közelebből is megismerkedjék. Hazatérve résztvesz a kommunista párt II., IV. és V. kongresszusának előkészítésében. Ebben az időben munkatársi és elvtársi kapcsolat alakult ki közte, és magyar kommunisták: Köblös Elek, Főris István, Tihanyi Erzsébet, Aradi Viktor, Fuchs Simon és Simó Géza között. Mint a Vörös Segély jogvédő irodájának vezetője, jogászai minőségében a letartóztatott kommunisták állandó védője. Így 1929-ben az Egységes Szakszervezetek temesvári kongresszusának vezetőit, majd a kolozsvári kommunistákat, 1930-ban az aradi kommunistákat. 1936-ban Ana Paukert és Alexandru Drăghici védői. Első, 1924-es letartóztatását követi a többi. Az 1932-es választások után ismét bebörtönzik, 1933-ban húsz évre ítélik el, s csak a közvélemény nyomására engedik szabadon, de megjárja Brassó, Csikszereda, Țirgu Jiu, valamint Jilava börtöneit és internálótáborait is.

A gazdasági válság idején Romániában is, mint a világ többi részén fellendült a forradalmi mozgalom, s amikor a választási terror ellenére, a válság mélypontján, a Iorga-kormány idején a Munkás-Példesz Blokk öt képviselője bekerült a parlamentbe, közöttük van mint első kommunista képviselő, Lucrățiu Pătrășcanu is. „Egy olyan irányzat nevében vagyunk itt, amelynek gyökerei a legszélesebb néptömegekhez kapcsolódnak” — jelentette ki parlamenti bemutatkozása alkalmával. 1933—1934-ben résztvesz a Komintern Végrehajtó Bizottságának munkájában is. 1933 után pedig a népfrempolitika feladatainak megfelelően egyik élharcosa a társadalom minden rétegét magába foglaló antifasiszta mozgalomnak. Mint publicista a *Reporter*, a *Viața Nouă* (Új Élet) és a *Manifest* című lapokban kapnak helyet fasizmusellenes cikkei. A lap 1935. június 28-i és november 30-i számában a fasiszta veszélyről és a román fasizmusról írott tanulmánya, annak egyik legkorábbi, egyben legalaposabb elemzését adja.

1943-ban a párt Pătrășcanut, a párt szabadon levő vezetőségi tagját bízta meg azzal a feladattal, hogy felvegye a kapcsolatot a többi párt képviselőjével, és a király környezetével Antonescu rendszerének megdöntése és a háborúból való kilépés előkészítése érdekében. Neki tulajdonítható mind a találkozó megszervezése, mind az, hogy a hagyományos nagy pártok, a nagypolgári Liberális Párt, a Maniu-féle kispolgári Nemzeti Példeszpárt és a Szociáldemokrata Párt is elfogadta a kommunisták németellenes nemzeti egységprogramját, és 1944 június 20-án közösen megalakítják a Nemzeti Demokratikus Blokkot. Ő fogalmazta meg Mihály király kiáltványát, amely 1944 augusztus 23-án este hírül adta a világnak, hogy Románia kilép a szovjetellenes háborúból, és minden erejével a hitleristák ellen fordul. Személyesen vett részt a moszkvai fegyverszüneti tárgyaláson, később tagja a békedelegációnak is.

Pătrășcanu oroszlanrészt vállalt abban a munkában, amelynek célja az ország helyreállítása és a demokratikus átalakulás megszervezése volt az 1944-es fordulatot követő időszakban. Kezdetől fogva harcolt azért, hogy a Demokratikus Pártok Blokkja vegye át a hatalmat. Az 1945—1947-es évek folyamán mint igazságügyi miniszter több olyan fontos törvény megalkotója, amelyet az államgépezet megtisztítása, és 1946 februárjában a háborús bűnösökkel való leszámolás érdekében hoztak. 1947 szeptemberében kidolgozza a népi törvényhozást.

1945-ben a Központi Bizottság, 1946-ban a Politikai Bizottság választja be tagjai közé, s a belpolitikai élet különböző területén a párt fontos feladatokkal bízta meg. 1946-ban a választások idején négy napos erdélyi útján — amellelt, hogy azt a nemzetközi reakció leleplezésére is felhasználja — arra szólít fel, — „mert először román vagyok, s utána kommunista” —, hogy a román politika az eddiginél is nagyobb súlyt helyezzen a nemzeti jelleg kiemelésére. Gheorghiu-Dej már az 1945-ös országos pártkonferencián felemelte szavát a „pártban uralkodó soviniszta irányzatokkal szemben”,⁵ és bírálta Pătrășcanunak azt az állítását, hogy „1918 Erdély minden lakosának a haladás útjait nyitotta meg”, de nem hangsúlyozta ki „a történeti pártok felelőségét a soviniszta gyűlölet uszításában és az erdélyi magyar lakosság elnyomásában”.

⁵ Ld. A RKP álláspontja a soviniszta és revíziós álláspontokkal kapcsolatban. — Gh. Gheorghiu-Dej: Válogatott cikkek és beszédek. Bp. 1951. 56.

1948 januárjában öt nevezik ki a Román Gazdasági Intézet elnökévé, amelynek az a feladata, hogy munkájával elősegítse a román gazdaság új alapokra helyezését. Február elején még ő terjeszti be az új polgári perrendtartási javaslatot, és Petru Groza miniszterelnök oldalán részt vesz a román pártküldöttség magyarországi látogatásán, majd a román–magyar barátsági szerződés ratifikálásán Bukarestben, de a februári pártkongresszuson már nem választják be a Központi Bizottságba, és miniszteri tisztségéből is leváltják. 1948 április 28-án letartóztatják és pert indítanak ellene. A Tájékoztatói Iroda 1949 decemberi tanácskozásán mint angol–amerikai kémeket említik. 1954 március 18-án ismét bíróság elé állítják, a per — a vizsgálattal ezúttal az újonnan kinevezett belügyminisztert, Alexandru Drăghici bízzák meg — április 6–13. között folyt le. A vádak: hazaárulás, bűntény a béke ellen, kémkedés, a szovjetellenes háború támogatása, a demokratikus rend megdöntésére irányuló törekvés, nacionalizmus. A Román Kommunista Párt 1968. április 22–25. között tartott központi bizottsági ülése — amely elismeri Gheorghiu-Dej politikai érdemeit, de a törvénysértésekkel és a koncepciók perekkkel kapcsolatban kimondja, hogy felelősség terheli őt és az akkori pártvezetőséget — post mortem rehabilitálta a romániai forradalmi munkásmozgalomban kiemelkedő helyet elfoglaló Lucerețiu Pătrășcanut.

Művei egy kiváló képességű, önállóan gondolkodó emberről tanúskodnak. Megfeszített erővel végzett pártmunka és rendkívül aktív publicisztikai tevékenység mellett írta fő műveit — mintegy tíz év terméke —, amelyek megjelenésük óta több kiadást is megértek, bizonyítva nemcsak a szakemberek, hanem a közvélemény érdeklődését is.

Az *Árnylatok és irányzatok a román filozófiában* című művéből kiderül, hogy sohasem a tiszta filozófia, hanem a politikai ideológia érdekelte Pătrășcanut. A filozófia társadalmi szerepének tükrében vizsgálja meg és elemzi különféle gondolkodók, így a XX. századi Rădulescu-Motru, Lucian Alaga, a XIX. században jelentős Titu Maiorescu stb. tevékenységét, annak alapján, hogy hogyan reagáltak, milyen megoldást ajánlottak koruk bonyolult társadalmi viszonyai között, annak kérdéseire, s külön foglalkozik a Vaszárda ideológiájával is.

Pătrășcanunak a *Románia alapproblémái* című műve máig is igen jelentős munka, amelyben a román burzsoázia antiszociális, végső fokon nemzetellenes magatartását és annak okait elemezve polgári nacionalizmussal leplezi a román imperializmus képviselőit, akik — más burzsoáziához hasonlóan — az európai civilizáció védőinek szerepében tetszelegtek. Adatok, statisztikák seregével jellemzi gazdasági érdekeiket, gazdasági és politikai kötődésüket, militarizálási törekvéseiket és szovjetellenes politikájuk indítékait.

Az 1942-ben befejezett *Egy évszázad társadalmi megmozdulásai 1821–1907* című munkája — amely része lett volna az 1933-ban tervezett kollektív kapitalizmustörténeti nagy szintézisnek — az első olyan mű, amely marxista alapon, a gazdasági fejlődés s a társadalmi és nemzeti harc oldaláról — az utóbbinak mindig nagy jelentőséget tulajdonítva —, azok történelemformáló erejét kiemelve elemzi az 1821-es népmozgalmat, az 1848-as forradalmat és az 1907-es nagy parasztfelkelést. A munka fő célja az, hogy bemutassa a forradalmi munkáspárt történet szemléletét, a liberális és konzervatív polgári történettudománnyal, valamint a számos sajátosságot felmutató román szociáldemokrata történetfelfogással egyaránt vitatkozva kimutassa a kapitalista fejlődés alaptendenciáinak érvényesülését Románia története utolsó másfél évszázadában. A sajátosságok helyett az alapvető azonosságokra helyezi a hangsúlyt. „Bár a romániai viszonyok fejlődése egy sor sajátos vonást mutat fel, az első állami forma megalakulásától napjainkig, fő vonalaiban nem mutat semmi különbséget a más népek fejlődésétől.”⁶

Ami a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időpontját illeti, az a mai napig vita tárgyát képezi a román történészek között. Pătrășcanu vitázik a szociáldemokrata Ghereával,⁷ aki szerint a XIX. század Romániát a termelés és társadalmi viszonyok középkori szintjén találta.

⁶ Id. Un veac de frământări sociale... 7.

⁷ Ștefan Zeletin (1882–1934) determinista szociológus, közgazdász, filozófus, a liberális burzsoázia érdekeit képviseli műveiben.

Elhatárolja magát a liberális Zeletintől⁸ is, aki bár a *Román burzsoázia* című könyvében alapvető azonosságot lát a romániai és a nyugat-európai gazdasági-társadalmi viszonyok között, tekintve, hogy a külföldi tőke beáramlása és tevékenysége előtt a román fejedelemségekben nem állt semmiféle akadály, de a XIX. század első negyedét ő is középkori állapotokkal jellemzi. Pătrășcanu vitába száll Iorgával is, aki hosszú történeti pályafutása alatt mindvégig ragaszkodott ahhoz a tételhez, hogy a feudalizmus kimaradt a román fejlődésből. Iorga és a polgári történetírás abból indult ki, a nyugati feudalizmus egy sor eleme (mindenekelőtt az ún. hűbéri lánc) hiányzik a fejedelemségekben, ugyanakkor figyelmen kívül hagyták a feudális rendszer jellegzetes gazdasági struktúrájának meglétét. Pătrășcanu szerint a román feudalizmus és a kapitalizmus között a XVIII. század közepe a határ. Egy későbbi munkájában az utolsó szakaszát nevezte ő el *jobbágyságnak* — ez az 1749—1864-ig tartó korszakot foglalja magába —, ami nála egy *előkapitalista* gazdasági-társadalmi formát jelent, amelyben a naturálgazdálkodást felváltja a cseregazdálkodás, s mint a többi európai országban, megjelennek „azok az erők és intézmények, amelyek a kapitalizmust készítik elő”. Véleménye szerint a „*jobbágysági rendszer*”, amelynek fejlődése a XVIII. század közepétől a kedvező gabonakonjunktúra következtében felgyorsul, a robot rendkívüli megnövekedését eredményezi. Bár annak mennyiségét az 1830-as Szervezeti Szabályzat Moldvában 12, Munténiában 6 napban határozta meg, a valóságban azonban 40—60 napra is felment. Miként a többi európai országban — mutat rá a szerző Marxra és Kautskyra hivatkozva — az ekkor felgyülemelő kereskedelmi tőke később igen fontos szerepet játszik az ipari tőke kialakulásában.

A román történetírásban hosszú ideig elfogadott volt az a tétel, hogy a kapitalizmus fejlődése az 1829. évi drinápolyi békekötés után kezdődött. Pătrășcanu elismeri, hogy a török monopólium alól felszabadulva a nyugatra irányuló kereskedelem rohamos fejlődésnek indult, s ez jelentős változást hozott a belső piaci forgalom fellendítése révén az egész gazdasági életben. Nem tulajdonít azonban olyan nagy jelentőséget ennek, mint Zeletin vagy Gherea, akik az 1821-es népmozgalmak helyett a békeszerződésben keresték a régi rendszer felbomlásának, „a társadalmi élet európaizálásának” kezdetét. Pătrășcanu; mint marxista, mindenkor a termelőerők fejlődését teszi meg a gazdasági-társadalmi fejlődés alapjává, a nemzetközi szerződést csupán járulékos tényezőnek tekinti. Annak a megállapítása, hogy bár a nagy kereskedelmi utak keresztül-kasul átszelték a fejedelemségeket, önálló román kereskedelemről mégsem lehet beszélni ebben az esetben — ennek nem egy, azóta megjelent tanulmány ellentmond —, vitára számíthat a történetészek körében.

Pătrășcanu nagy fontosságot tulajdonít a gazdasági fellendülést követő társadalmi változásoknak. Nemcsak a külföldre irányuló kereskedelem nőtt meg, hanem terebélyesedik a belső piac is, új vásárhelyek, új városok jönnek létre, egy új, másféle foglalkozást űző lakossággal. Ez a réteg — kézművesek, az egyre nagyobb számú adófizető mester, kereskedő és a kisbójár — lesz a társadalmi elégedetlenség mozgatója, s ahogy a szerző mondja, az eljövendő, 1821-es és 1848-as forradalmak vezetője. Ez a réteg — folytatja Pătrășcanu — képviseli a kapitalizmust a fejedelemségekben. Ezek legnagyobb részét a románok közül kerültek ki, s ő is hangsúlyozza, hogy a kapitalizmus nem idegen a románoktól. Csak „a náci ideológia hatására alakult ki az a gazdaság szemlélet, — mondja —, hogy a zsidók hozták létre a kapitalizmust. . . A gyárosok között volt ugyan néhány idegen ebben az időben: német, olasz, görög, de zsidó a legkevésbé.”⁹ A korai időszakban csak kiskereskedelemmel foglalkoztak, s „nem voltak gazdagok ahhoz, hogy a nagy román pénzügyi forgalom lebonyolításában résztvehettek volna” — fejezi be a gondolatot Pătrășcanu. „A zsidóságnak, más idegen tőke mellett később lesz jelentősége Románia gazdasági életében, de

⁸ Constantin Dobrogeanu-Gherea (1855—1920) szociológus, irodalomkritikus, a marxista esztétika megteremtője, az első szocialista munkáskör megalapítója, a romániai szociáldemokrata mozgalom egyik vezetője. Az új jobbágyság „Neoiobăgia” című műve szerint a polgári demokratikus forradalom vezetője a XX. században is a polgárság lesz.

⁹ Ld. Un veac de frământări sociale... 113—114.

nem azért, mert ők képviselik „a kapitalista szellemet”, ahogyan ezt Sombart állítja, és az ő hazai követői ismételtetik, vagy mert ők a „román kapitalizmus nemzői”, hanem, mert a hazai elemre épülő kapitalizmus teremt számukra is érvényesülési lehetőséget. A fanarióta korszakban felhalmozott kereskedelmi és uzsoratóke lehetővé tette a manufaktúrák létesítését, ahol a bérmunka megjelenése igazi kapitalista nagyüzemről tesz tanúságot — mondja a szerző —, bár azt is hozzáteszi, hogy a manufaktúrák munkásai között a robotban dolgozó jobbágyok voltak szépszámmal, de ennek az ellentmondásnak a problémájával már nem foglalkozik.

Pătrășcanu szerint — megegyezve Bălceseu, és szemben Iorga parasztfelkelést bizonyító véleményével — a polgári demokratikus forradalmak sorát a román földön az 1821-es események indították el. „Abban a pillanatban, amikor a burzsoázia forradalmi erőként lépett a történelem színpadára, mozgósítani tudott a feudalizmus ellen minden városi és falusi népi erőt. Ezek az erők győzték le a régi rendszert, ahol a polgári-demokratikus forradalom le is zárult, s ezek az erők nyitották meg a történelem újkorát, de nem a saját maguk, hanem a burzsoázia számára.”¹⁰ „Pătrășcanu amellett, hogy világosan látja: ez a burzsoázia nem tudta, illetve nem akarta a forradalmi erőket a társadalmi-gazdasági viszonyok megváltoztatására vezetni — mivel érdekében ekkor nem a jobbágyrendszer felszámolása, hanem bizonyos pozíciók megszerzése volt —, egyúttal kiemeli Tudor Vladimirescunak, a felkelés vezetőjének személyes felelősségét is a felkelés bukásában, mivel ingadozó magatartása miatt elvesztette a tömegek bizalmát, de nem veszi észre, hogy még nem érték meg egy polgári forradalom feltételei.

Míg az 1821-es felkelést elsősorban társadalmi-politikai jellegűnek tartja, addig Pătrășcanu koncepciója szerint 1848-ra a nemzeti törekvések is beértek. Ellentétben azokkal, akik szerint a román fejedelemségekben 1848 mindössze a párizsi forradalom utánzása volt, azt a belső fejlődés, a belső ellentmondások következményének tekinti. Szembenáll azoknak a véleményével is, akik szerint az egyszerűen bojári felkelés volt. Kiemeli a bukaresti kereskedőréteg, kisbojárok szerepét a munténiai felkelésben, akik 1840-től szoros kapcsolatot tartottak fenn a parasztsággal és a munkássággal. Súlyos mulasztásnak tartja azonban, hogy a forradalom kitörése után az ideiglenes kormányban a „rend hívei” szabotálták az átalakulás programjának végrehajtását, és a forradalom vezetői közötti különböző irányzatok és személyes ellentétek lehetetlenné tették, hogy a parasztság és a munkásság részéről kibontakozó osztályharc élére álljanak. „A román burzsoázia 1848-ban haladó volt, de nem forradalmi” vonja le a következtetést. Ennek a fiatal polgárságnak, erős akadályt jelentettek a régi rendszer meglevő gazdasági keretei, ahol a kereskedelmi és banktőke működni kívánt. Felszámolására irányuló kísérlet és a fejlődés iránya szerencsésen egybeesett 1848-ban. Bár a munkásmozgalom is bontogatni kezdte szárnyait — folytatja a szerző —, nem állhatott a forradalom élére, „mivel mint osztály még nem szerveződött meg”. Végsősorban ugyanazt mondja ki a fejedelemségek 1848-as eseményeivel kapcsolatban, mint korábban 1821-ről: ezek a forradalmak nem hoztak létre gyökeres változást a gazdasági-társadalmi szerkezetben.

Pătrășcanu román nemzetállam koncepciójának megjelenését és kibontakozását a burzsoázia megjelenésével hozza párhuzamba, tehát a XIX. század elejére, nagyjából 1821-re teszi. „A XIX. századig a román fejedelemségek egyikében sem élt az egyesítés gondolata.”¹¹ Sem Vasile Lupu, sem Mihai Viteazul (Vitéz Mihály) nem gondolt erre, csak a „későbbi hazafias frazeológia tette meg személyüket az egyesülés szimbólumává”. Erre bizonyíték az is — jegyzi meg a szerző —, hogy Mihai Viteazul a román jobbágyok és a magyar földesurak közötti konfliktusban az utóbbiak mellé áll, s idézi C. C. Giurescut, aki az *Istoria Românilor*¹² c. munkájában leírja, hogy a havasalföldi fejedelem „az első gyulafehérvári diétán megerősítette a magyar nemességet ősi kiváltságaiban”. Erősen téved Iorga — folytatja tovább —, akinek a nemzeti egység megalaku-

¹⁰ Uo. 62.

¹¹ Uo. 218.

¹² C. Constantin Giurescu: *Istoria românilor*. București, 2. köt. 265.

lását illető koncepciója „az igazságtól és a valóságtól a legtávolabb áll”, amikor a fejedelemségek egyesítését a fanarióta uralkodók adminisztrációs és politikai egyesítési törekvéseinek, a moldvai és havasalföldi bojári családoknak, az orosz protektorátusnak, valamint Kogălniceanu és Alecsandri publikációs tevékenységének tulajdonítja. Pătrășcanu realisan látja, hogy az egyesülést a román fejedelemségek belső fejlődése következményeinek lehet tekinteni, de nem mellőzhető el a külföldi nagyhatalmak szerepe sem. Amikor Pătrășcanu megvizsgálja a társadalom különböző rétegeinek viszonyát az egyesüléshez, kijelenti: a nagybirtokosok nagy része — különösen azok, akik az önálló nemzeti bank megalakulásától várták, hogy az eladósodott nagybirtok megszabaduljon terheitől — támogatta az egyesülést. A kereskedelmi és banktőke különösen érdekelt volt abban, hogy a két fejedelemség közötti határ, a különböző pénz stb. megszűnjék. A vámhatárok megszüntetése 1853-ban Milcovban az egyesülés politikai aktusát is megelőzte. A szerző osztja Xenopol nézetét, hogy az egyesülés körüli akciókban nagy számban résztvevő parasztság igazi problémája a földbirtokok felosztása, a feudális terhek megszüntetése volt. Az egyesülés után, amely megkönnyítette a gazdasági élet további fejlődését, és így a modern nomán állam kialakulását, első helyre került a parasztkérdés, amittől Románia további fejlődése függött.

1864-ben két politikai csoportosulás állt egymással szemben a politikai életben: a konzervatív párt, a „fehérek”, akik a nagybirtokosok közül kerültek ki, és a liberálisok, a „vörösök”, a volt negyvennyolcasok, a kisbirtokosokból, kereskedőkből, szabadfoglalkozásúakból, tőkések-ből álló burzsoázia. A konzervatívok és liberálisok között élénk politikai csatározások folytak, de ellentétük csak látszólagos volt. A liberálisok zászlóján a polgári követelések szerepeltek: törvény előtti egyenlőség, alkotmányosság, kiváltságok megszüntetése. Ezek azonban nem érintették a lényegét, a valóságos problémákat, amelyek között első helyen állt a parasztság helyzetének kérdése. Jellemző a volt negyvennyolcasok magatartására I. C. Brătianu parlamenti nyilatkozata, amelyben rosszállóan említi, hogy „a parasztság azt vette a fejébe, hogy minden rossz oka, amittől az ország szenved: a nagybirtok”. Mind a „fehérek”, mind a „vörösök” az agrárreformtól való félelemben az ellentéteket félretéve arra szövetkeztek, hogy szabotálják a földreformot. A szerző Cuza 1866. évi bukásának okait tárgyalva kifejti, hogy a parasztság érdekeit is szem előtt tartó kisbojári eredetű fejedelemmel szemben a koalícióba szövetkezett két pártnak nem a jobbágyszabadítás állt az érdekében, hanem „a kizsákmányolás új formáinak a megtalálása”. Mindennek az az oka, adja meg a választ a régi negyvennyolcasok magatartására is, hogy a román burzsoázia *nem ipari eredetű* volt, amelynek érdekében állt volna a feudális viszonyok teljes felszámolása. „Az új burzsoázia képviselőinek társadalmi eredete 1848 után nem volt más, mint Tudor Vladimirescu idejében: kisbojárok, kereskedők... a kereskedelmi és uzoratóke képviselői. Hogyha nálunk a burzsoázia ipari eredetű lett volna, s ilyen minőségében a termelés szervezője, akkor a konfliktus az új burzsoázia és a nagybirtokosok között mélyebb és valóságosabb lett volna. Az előbbieknél elsődleges gazdasági érdeke lett volna a paraszti munkaerő felszabadítása és egy belső piac létrehozása. Megütötte volna azzal a hátrahúzó erővel, ami megkötötte a parasztság munkaerejét, a feudális és jobbági maradványok fennmaradását az országban.”¹³

Ezzel magyarázható az, hogy az 1864-es agrárreform nemhogy nem oldotta meg a parasztkérdést, de hamarosan kezdetét veszi a helyi parasztlázadások sorozata, amely az 1907-es országos parasztfelkelésbe torkollott. S bár Románia 1914-ig óriási fejlődésen ment át, „valóságos aranykort ért el”, a kizsákmányolás fokozódott, és a hatalmon levő kormány kíméletlenül fellépett az osztályharc legkisebb megnyilvánulási formájával szemben. A kereskedelmi tőke s az első ipari üzemekből származó tőke 1886 után megkezdte a nagyüzemek alapítását. Ebben természetesen résztvettek a külföldi tőkés érdekeltségek is. A kapitalizmus térhódítása nem maradt hatástalan a mezőgazdasági életben; de a feudális maradványok olyan speciális helyzetet teremtettek, hogy ennek örökségét sokáig — a mai napig, jegyzi meg a szerző — hurcolja magával az ország. Az átmeneti korszak kísérő jelensége — ti. a kapitalizmus általános meghonosodását 1886-tól számítja

¹³ Un Veac de frământări sociale... 270.

Pătrășcanu — a parasztfelkelések sorozata, amit már korábban is, 1805—1831 között az ún. jobbság időszakában is megfigyelhetünk.

A parasztságnak nem volt határozott politikai programja: egyetlen akaratban egyesült csupán, helyzetének jobbrafordulását a nagybirtok megsemmisítésétől várta. Az 1907. évi felkelés leverését követően hozott néhány kisebb reform mindenekelőtt azt volt hivatott biztosítani, hogy a nagybirtok megmaradjon, és elejét vegyék az újabb parasztfelkeléseknek. Az 1907-es felkelés leverésében azonban nemcsak a liberális kormányt terheli a felelősség, hanem a szociáldemokrata párt vezetőségét is, személy szerint Rakovszkit, — írja Pătrășcanu —, „aki kijelentette, hogy a mi feladatunk az, hogy megfigyeljük az eseményeket”, ahelyett, hogy „a proletariátust a felkelésben való részvételre szólították volna fel”.¹⁴

A román burzsoáziával, — amely 1848-tól fokozatosan elveszíti haladó vonásait — *Három diktatúra* alatt című monográfiájában találkozunk újból, amely a világháború utáni Románia gazdasági-társadalmi helyzetének, politikai csoportosulásainak, a hazai fasizmus társadalmi bázisának és sajátosságainak alapos vizsgálata. A királyi diktatúrához vezető okokat Pătrășcanu elsősorban gazdasági jellegűeknek tartja. 1932-ig a politikai irányítást is közben tartó liberális burzsoázia érdekeinek megfelelően a gazdasági életben — elsősorban a feldolgozóiparban — a banktőke vitte az irányító szerepet. Jó néhány új, nagyipari üzem megszabadulva a liberális banktőkéktől — jellege is azt kívánta —, más finanszírozó után nézett, s talált rá az állam, a Nemzeti Bank és a külföldi tőke személyében. Ez az átállás nemcsak a termelés mennyiségét, hanem egész szerkezetét megváltoztatta. A nehéziparban finanszírozóként és fő megrendelőként is az állam jelentkezett, s hogy milyen hatalmas összegeket áldozott, azt Pătrășcanu a következő adattal illusztrálja: a Malaxa-művek az államtól kapott egyik nagy megrendelés teljesítése során 910%-os haszonra tett szert.

Az új iparágak képviselőinek, akik a politikai hatalmat is meg akarták szerezni a régi liberális burzsoázia által képviselt rendszer, amely az alkotmányossággal és parlamentarizmussal a politikai és gazdasági életben bizonyos egyensúly fenntartására törekedett, már nem volt elégséges. Helyette egy totális államban látták biztosítva totális uralmukat. Ebben hű támogatóra leltek a politikai élet színpadáról jórészt már letűnt nagybirtokos osztályban.

Az utolsó liberális kormány gazdaságpolitikája — végső soron kiszolgálója volt a monopolkapitalistáknak —, antidemokratikus intézkedései, s az, hogy büntetlenül hagyta a szélsőjobboldali mozgalmak akcióit, elégedetlenséget váltott ki az egész társadalomban. Ennek lett az az eredménye, hogy az 1937-es választásokon — a román politikai élet fordulópontjának tartja ezt Pătrășcanu — nem kapta meg a kormányzáshoz szükséges szavazatok 400%-át. A jobbra csúszó Nemzeti Parasztpárt a választások előtt egyezséget kötött a Vaszgárdával, amely így az ország harmadik pártja lett. A Nemzeti Parasztpárt, amelyre pedig hosszabb időn át számított a baloldal mint lehetséges szövetségesre, maga is elárulta a polgári demokráciát. Pătrășcanu már *Az egy évszázad társadalmi megmozdulásai* c. könyvében előrevetíti a jövőt: a munkásosztály fejezi majd be a polgári demokratikus forradalmat, és ebben a munkájában rámutat arra, hogy a kommunista párt, amelyet 1924-ben törvényen kívül helyeztek, már 1935-től konkrét lépéseket tett az antisziszta erők egyesítésére, s ebben ellenállásra talált még a Szociáldemokrata Párt egyes vezetői részéről is.

Pătrășcanu a délkelet-európai országok sajátosságának tartja, hogy a fasiszták hatalomra jutását megelőzte a királyi diktatúra. Belpolitikai okait a következőkben látja: a kapitalista rendszer fejletlenségében, a mezőgazdasági népesség nagy számában (78—88%), a városi kispolgári elemek deklaszálódásában s végül: ezeknek az országoknak jelentős számú nemzeti kisebbségük volt. Külpolitikai oka: a romániai vezető körök a Vaszgárdát a hitleristák ügynökeinek tartották, és ekkor még nem akarták magukat elkötelezni Németország mellett.

¹⁴ Uo. 323.

Pătrășcanu könyvéből kitűnik, hogy az egyik legnagyobb monopolizátor maga a király volt; a diktatúra pedig rögtön hozzákezdett a beruházások növeléséhez, új iparágak létesítéséhez. Bár intézkedéseket hozott a vasgárdisták visszaszorítására, olyan gazdasági egyezményt kötött Németországgal, amely előnyös helyzetet biztosított a hitleristák számára az ország kincseinek kiaknázásában. A királyi diktatúra egyensúlyteremtő kísérlete eleve kudarcra volt ítélve. 1940 szeptemberében újabb fordulattal a hatalom az Antonescu-féle nemzeti-legionárius kormány kezébe került. II. Károly bukását közvetlenül a második bécsi döntés váltotta ki.

Antonescu rég kapcsolatban állt a hadsereggel és a vasgárdával, s a német politikai körök rokonszenvét is élvezte. Antonescu diktatúrájának kezdetén a szélsőjobboldal leleplezte magát, kiderült „egyetlen célja van csak: a rablás”. Pătrășcanu elítélte mind az ország legreakciósabb vezetőit, mind a liberális burzsoázia egészét, mert vagy támogatták, vagy nem léptek fel a fasismus ellen. A szerző ismerteti a hasonló külföldi mozgalmak hatását a romániai szélsőjobboldali irányzatok kialakulására (ezektől vették át az antiszemitizmust, az „ösztönök diktálta cselekvés” elvét Hans Johstól, az „ember és föld” demagóg jelszavát Darrétól). Pătrășcanu különbséget tesz nemcsak aközött, hogy kik támogatták, kinek a szolgálatában álltak a Vasgárda képviselői, hanem aközött is, hogy kikből állott maga a gárda, s kik csatlakoztak a mozgalomhoz. 1940-es adatok alapján: kispolgári elemek 56,3%, szakmunkások, lumpenproletárok 14%, ezen kívül altisztek, diákok, háztartásbeliek stb.

A Vasgárda és Antonescu közös diktatúrája rövid ideig tartott (1940 szept. — 1941 jan.). Ezt a szerző azzal magyarázza, hogy a román burzsoázia érdekeivel erősen ellenkezett, hogy az ország természeti kincseit teljesen a németek használják ki, ellenőrzésük alá vonják a bankokat, s végleg kikapcsolják a vele meglehetősen összenőtt zsidó tőkét. A szélsőjobboldal már nem az ő esz-köze volt, hanem erősen a fejére nőtt, s ráadásul a beígért jövő, amikor Románia aktív tényezőként lép majd be az európai politikai élet színpadára, egyre távolabbnak tűnt. Ezért a burzsoázia, amelyik még a hadsereg felett biztonsággal rendelkezett, kitette a légionáriusokat a hatalomból.

Az Antonescu-féle katonai-fasiszta diktatúra, Marxtól vett idézettel: „nem a fegyver diktatúrája volt a burzsoá társadalom felett, hanem a burzsoázia diktatúrája a fegyver által”¹⁵ mégpedig azoknak a legreakciósabb elemeknek a diktatúrája, amelyek nemcsak a munkásságot és parasztságot, hanem a kispolgárokat is ki akarták zárni a politikai hatalomból. Néppellenes politikájuk legpregnansabb bizonyítékának tartja Pătrășcanu, hogy az országot belevitték a szovjet-ellenes háborúba.

Pătrășcanu az itt vázlatosan bemutatott két könyvében egy egész sor aktuális, ma sem lezárt történeti kérdésben nyilvánította ki véleményét, éppen ezért a mai román történetírás is sokat meríthet és merít felfogásából.¹⁶ Írásai közül — publicisztikája is megérdemelne egy válogatást — példának okáért érdemes megemlíteni egyik, 1947-ben írt cikkét, amely az egyetemes és nemzeti történelem összefüggésére utal: „vita lesz azokról a szakaszokról, amelyeken az emberiségnek haladnia kell az orosz forradalom nyitotta úton, az ütemről, amelyek szerint a változások egyik-másik országban lezajlanak, s a változások meghatározta konkrét tartalmakról. Lehetséges, hogy a változások közül egyesek nem következnek be azonnal, s egyik-másik ország még hosszú ideig átmeneti formát él meg. De az eddigi történelmi fejlődés tárgyilagos és meg nem hamisított tanulmányozása alapján bizonyosnak tetszik, hogy az emberiség a világ eme új megszervezése felé halad.”¹⁷

¹⁵ Sub trei dictaturi 249.

¹⁶ Ld. a Pătrășcanuról írt cikkeket és tanulmányokat: *România Literară*, 1970. II. 20. p., *Cronica*, 1970. Okt. 31. 10. p., 1971. febr. 13. 10. p.; *A hét*, 1971. ápr. 16. 16. p.; *Contemporanul*, 1971. jan. 1. 9. p.; *Familia*, 1971. ápr. 4. 2. p.; *Korunk*, 1970. 12. sz. 1908. p.; *Astra*, 1970. nov. 11. 2. p.; *Gh. I. Ionița*: *Demasearce fascismului în scierile social-politice ale lui L. Pătrășcanu. Anale de istorie*, 1970. 6. sz.

¹⁷ *Revista Fundațiilor*, 1947. október—november.

GISS GYÖRGY

A televízió néhány történeti műsoráról

Minden korszaknak megvannak a maga tájékoztatási (tömegtájékoztatási) eszközei és szervezetei, amelyeken keresztül a vezetés (a hatalom, az uralkodó osztály, a kormány stb.) tájékoztatja és egyben politikailag, ideológiailag is befolyásolja, orientálja a társadalmat. Természetesen a társadalom különböző egységei (osztályai, rétegei, csoportjai) nem azonosan reagálnak erre az orientálásra. Hogy mit fogadnak el, milyen mélységben; hogy mit hisznek és mit nem, abban nemcsak a tájékoztatási szervek és eszközök felkészültsége, módszere játszik szerepet, hanem sok minden egyéb. Így mindenekelőtt az adott csoport (osztály stb.) felkészültsége, belső struktúrája stb. stb.

A „Forum Romanum”-tól az első kézzel frott újságon (piaci bíradókon) keresztül a rádióig, a televízióig igen széles a tömegtájékoztatási skála. És a tájékoztató eszközök és mechanizmusok többsége még akkor is fennmarad, amikor mellettük és részben helyettük új, korszerűbb lehetőségek valósulnak meg. Az újság nem szüntette meg a tömeggyűlést, a rádió az újságot, a TV a rádiót. Sőt, a televíziózás korában a legkorszerűbbek mellett újra meg újra találkozhatunk a leghagyományosabbakkal is. Ezek persze közismert dolgok, de elismétlésük mégsem fölösleges, mert a televíziózás korában is tudomásul kell vennünk, hogy a TV fontos, de nem egyetlen tájékoztatási intézmény. Napjainkban egyszerre találkozhatunk e televízió tájékoztató szerepének eltúlzásával és lebecsülésével.

A technika, a tudomány, a társadalom felgyorsult fejlődésének korában is egyszerre és egymás mellett léteznek és működnek a tájékoztatás különböző eszközei és rendszerei. Így teljesen természetes, hogy bizonyos munkamegosztás jön létre közöttük. Nem ugyanaz a feladata egy-egy tudományos, művészeti, politikai, gazdasági vagy bármely más kérdés terjesztésében, a róla szóló információ közvetítésében a napilapnak, a folyóiratnak, a rádióknak, a televízióknak, nagygyűlésnek és így tovább. A tájékoztatásnak megvan a maga mechanizmusa, amelyben a különböző tájékoztató eszközök és intézmények helye több-kevesebb pontossággal meghatározható. Éppen ezért érthető és indokolt, hogy a televízió igyekszik felkutatni azokat a speciális lehetőségeket, amelyekkel mást, esetleg többet nyújthat. Csak előljáróban jegyzem meg, ez alatt egyáltalán nem azt értem, sőt a tévés ismeretterjesztés egyik fő veszélyének tartom, hogy a televízió időnként „képesítve” megismétli az egyes kérdésekről már tudottakat, ismerteket. Különösen az évfordulóknál gyakori az ilyesmi.

Most csak egyetlen kérdéstről kívánok szólni: a televízió történeti műsorairól. Pontosabban: a társadalomtudományi szerkesztőség történelmi adásairól. Ezen kívül, mint ismeretes, a televízió más szerkesztőségein (dokumentumfilm-osztály, iskolatelevízió stb.) is készülnek történelmi filmek (különösen évfordulók idején), de ezekre nem kívánok kitérni.

Kezdetben a legismertebb és a legnépszerűbb történeti sorozat a „Századunk” volt, amelynek értéke, az egyes adások iránt megnyilvánult nagy érdeklődés közismert. A műsor készítői „iskolát teremtettek”, s emberek százazreihez hozták közel a történelmet. A Bankgasse, a Frank-

per és a sorozat más adásai úgy vonzották a nézőket mint a legjobb krimik, vagy a leghíresebb archív-filmek. A kutatásokra épült elmélyült történelmi munka, az eredeti dokumentumok bemutatása, a kortársak megszólaltatása mellett nagy szerepet játszott ebben az egyes helyszínek és események rekonstruálása. A jól kidolgozott jeleneteket többnyire tehetséges színészek mutaták be, s az ő játéka az adott kor eredeti dokumentumaival ötvözve adott megbízható képet a korról, s jelentett egyben szórakozást is. Hozzá kell tennem, hogy sok mindent megértett és talán meg is érzett a néző a múlttól: arról a negyedszázados Horthy-rendszerrel, ami gyakran még publicisztikai összefoglalás szintjén sem rögződött agyában. A „Századunk” igazi nagy értéke az volt eddig is és remélem lesz a jövőben is, hogy más történelmi műsoroknál sokkal szélesebb nézőközönséget „ültetett le” a képernyő elé. Közhelynek tűnik, de ennek kapcsán érdemes elmondani, hogy az adott kort vagy témát jól ismerő néző számára is nyújtott újat, s a teljesen tájékozatlan ember is megérthette. Ezt a legnehezebb elérni. Ebben az értelemben a „Századunk” valóban találalat volt. A sikernek azonban volt még egy oka, s szerintem ez a legfontosabb. A sorozat ugyan támaszkodott a néző (esetleges) ismereteire, de azokat nem ismételte meg, hanem új, izgalmas információkat juttatott el a nézőhöz, méghozzá „emészthető” formában. Valódi történelmi kutatások, kutatási eredmények adták a sorozat biztos elméleti alapját.

Viszonylag hamar felismertük, hogy a „Századunk” nagyon járható, de *nem vegyetlen* útja a történelmi műsoroknak, s hiba volna ezentúl minden történelmi műsort a „Századunk” sablonja szerint készíteni. Nemcsak arra gondolunk, hogy szükség és lehetőség van portré- és interjúfilmekre, valamint egy-egy történelmi eseményt bemutató dokumentumfilmekre is, hiszen ilyenek a Századunkkal egyidőben (vagy még korábban) már jó régen készülnek. Elképzelésünk az volt, hogy lehetséges egy-egy történelmi korszakot, folyamatot is filmre vinni *játékfilmes elemek nélkül*, kizárólag eredeti dokumentumok, történészek által elmondott (illetve írt) szöveg és zene alapján. Így amikor szerkesztőségünkön az önálló történelmi műhely létrejött, már nemcsak az volt a feladat, hogy egy-egy történelmi korról, személyről, eseményről korrekt filmek készüljenek, hanem hozzá kellett kezdenünk a magyar történelem különböző korszakai szisztematikusan feldolgozásához. Ha van is hasonlóság, mégis meglehetősen sok a különbség a történelmi portréfilm és a korszakokat felölelő filmsorozat közt. Nekünk mindegyiket vállalni kell, nem felejtvé el, hogy egyik sem helyettesíti a másikat.

Nem teátrális kérdés, hanem valóságos probléma, hogy vajon föl lehet-e dolgozni a magyar történelem egyes korszakait ilyen eszközökkel. Be lehet-e mutatni mondjuk Mátyás korát, vagy a reformkort játékfilmes elemek nélkül. A kérdés nehéz volt, mert majdnem lehetetlen érdekesen és izgalmasan bemutatni egy olyan kort *csak* dokumentarista módszerekkel, amelyről csak irat, épület (illetve rom), használati és dísz tárgy, ékszer maradt az utókorra. Bármilyen hosszán is mutathatunk be korabeli edényeket, bútorokat, fegyvereket, kódexeket, okmányokat, azok nem érik el azt a hatást, amit a megelevenített történelem adhat. A múzeumi tárgy — tárlóban vagy abból kiemelve — holt tárgy marad és a néző a tizedik kelyhet, kengyelvasat, gyűrűt már méla unalommal nézi. A tapasztaltabb néző pedig már előre tudja, hogy „most forgatják majd meg a tárgyat” és minden „fogást” előre ismer. Közhelynek tűnik, de mégis el kell itt is mondanom, hogy a néző szórakozni akar, ha leül a képernyő elé. Pontosabban: szórakozni *is*! Nem is szólva arról, hogy milyen rendkívül nagy a különbség, ha a néző *csak* hallja vagy *látja* is a történelmet. Egy-egy film (30–35 percig) lehet nemes, izgalmas szórakozás akkor is, ha egy-két okos, művelt ember „végigbeszéli”, de képzeljük el ugyanazt hét-nyolc részben. Mi történik akkor, ha az adott történelmi filmet (filmsorozatot) „megfosztjuk” a rekonstruált jelenetekben rejlő nagy népszerűsítő hatástól. Vajon ilyenkor mi adja az izgalmat, a belső feszültséget?!

Nem akarok későbbi mondanivalóim elé vágni, de már itt megjegyzem, hogy nagyon hamar kiderült: az a kulcskérdés, hogy milyen új és mennyire érdekes az az információ, amit a nézőnek ad egy-egy ilyen műsor. Friss, szellemes, érdekes információval is le lehet kötni a nézőt, még akkor is, ha kevés képi anyagot adunk hozzá. Ugyanakkor a képi sztereotípiák is könnyen válnak unalmassá. Ennek kapcsán kell megemlítenem az információmennyiség nagyarányú

felnövekedését, melyben természetesen némi legenda is van. Ugyanis a szelektálás mindenekelőtt attól függ, hogy milyen felkészültségű ez a közeg, akik közt terjed az információ. Minél alacsonyabb a felkészültsége a befogadóknak, annál jobban kell szelektálni a közlőnek. És megfordítva: ha a befogadók felkészültsége magas, rájuk lehet bízni a szelektálás javát.

A legnagyobb bajba mindig akkor kerülünk, amikor „össznépi” műsort akarunk készíteni, mert ilyenkor nagyon nehéz eldönteni, hogy mennyi és milyen információt adjunk a nézőnek. Tapasztalataim szerint igen jól beválik az a módszer, ha ugyanazt az információt egyszerre nyújtjuk különböző felkészültségű embereknek. Vegyünk példának egy ismert korszakot és témát, mondjuk a Horthy-rendszert és annak szociálpolitikáját. A kutató sok éves munkája alapján érdekes, új adatokat ismertethetünk képből és szóban az akkori falusi orvosellátásról stb. Ez a történelmi ismerettel nem rendelkező néző számára is érthető, szemléletes. A műveltebb, tájékozottabb néző számára ugyanebben a témában vitázhatunk korábbi vagy mai helytelen nézetekkel, elmondhatjuk a frissen feltárt kutatási eredményeket. Vagyis: minden kérdésben „benne van” a kétirányú (többirányú) információ lehetősége.

Műsoraink mindenekelőtt ismeretterjesztő célokat szolgálnak, de sajnos időnként túlzottan oktató-jellegűvé válnak, ami összefügg azzal, hogy az ismeretterjesztést sokszor összekeverjük az oktatással. A kettő között vannak találkozási pontok, de a kettő nem ugyanaz.

Az oktatás és ismeretterjesztés mechanikus egybevetése nem csupán a történelmi adásokra vonatkozik, hanem ismétlődő tendenciaként nagyon sok televíziós műsorra. Indulatok nélkül jegyzem meg, hogy a televízió néha órákon keresztül oktat, s az ismeretterjesztés, az önálló gondolkodásra való nevelés helyett (hangsúlyozom: helyette és nem mellette) permanens felnőttoktatást végez. Alig marad lehetőség a néző számára, hogy végiggondolja és értékelje a látottakat-hallottakat, hiszen a televízió *helyette* gondolkodik és értékkel. (Sőt: a néző helyett lelkesedik is.)

Nem is szólva arról, ha a nézőt tájékoztatás helyett folyton-folyvást oktatjuk, megutál, megűn bennünket. Tudom, hogy a televízió oktatási feladatokat is el kell látnia. És, hogy ezt jól tudja csinálni, arra talán a legismertebb példa az Iskola-tévé, amely nélkül már szinte elképzelhetetlen az általános és középiskolai oktatás, főleg vidéken.

Természetesen az *oktatás* is túlzottan összefoglaló fogalom. Hiszen magában foglalja nemcsak a képzést, hanem a továbbképzést is. Az itt mondottakkal én mindenekelőtt az iskolarendszerű oktatást bírálom, ill. azt a törekvést, amely mindenfajta ismeretterjesztést iskolásan akar megoldani.

Tudom, nem ennek az írásnak a feladata, hogy részletesen elemezze az okokat, amelyek az oktatáscentrikus felfogáshoz vezettek, de egy alapokot feltétlenül meg kell jegyezni. Aki mindig *csak* oktatni akarja a felnőtt embereket, az voltaképpen lenézi nézőit, hallgatóit, olvasóit. Az nem informál, nem beszélget, nem együtt-gondolkodik, hanem valamifajta hamis hivatástudatból oktatgatja (kioktatgatja) a nála kevesebbet tudókat.

Érzek ebben valami értelmiségi gögőt, lenézést. Engem a narodnyikokra emlékeztet. Nem az ideológiájukra, hanem módszereikre. Az „okos” értelmiségiek „lemennek” a nép közé és oktatják őket. Félelmetes emlékeim vannak sok évvel ezelőtti vetélkedőkről, amikor a játékvezető szinte könnyes szemmel gratulált a versenyzőnek, mert „vasöntő létere” tudta: ki írta a Hamletet. Ha nem tekintjük partnernek a nézőt, súlyos kudarcra ítéltetünk.

A Századunk sorozat, minden nagy értéke és népszerűsége mellett abban maradt el a várakozástól, hogy szinte minden végkövetkeztetést, minden értékelést kimondott — alig hagyott valamit a nézőre. Nemcsak bemutatott egyes korokat, személyeket, eseményeket, hanem részleteiben értékelte is azokat. Ezzel igen fontos oktató funkciót töltött be, és mivel a feldolgozás módja színes és érdekes volt, mivel az eredeti dokumentumok, híradórészletek bemutatása maradandó élményt jelentett, a nézők közelebb kerültek a XX. század egyes eseményeinek, személyeinek, irányzatainak jobb megértéséhez. Ez fontos oktatási feladat volt. De az adások egy része a kelleténél kevesebb lehetőséget adott a néző számára a „továbbgondolásra”, az önálló következtetésekre. Egyik-másik adása (sőt adáscsoportja!) olyan részletesen földolgozta a témát, hogy

úgyszólván egyetlen részlet, esemény, személy „nem maradt ki”. Ennek a módszernek természetesen óriási előnye, hogy növeli az adás hitelességét és a nézőt más műsoroknál szélesebben tájékoztatja. Hátránya viszont: azzal, hogy „mindent elmond”, a néző számára szinte problémamentessé teszi a témát. A túlzott részletesség ugyanakkor aránytalanná is teszi a feldolgozást. A néző szinte elvész a részletek közt és alig tudja a lényegest a lényegtelenről megkülönböztetni.

Az eddig leírtakból gondolom kiderül, hogy az új sorozataink előkészítésekor kettős feladatot kellett megoldanunk. Egyrészt az adott kort dokumentarista eszközökkel bemutatni, másrészt az oktatáscentrikus (iskolapótló) szemlélettel szemben egy korszerű, a műveltség és művelődés igényeinek megfelelő feldolgozást biztosítani.

Mindkét feladat feltételezte, hogy a bemutatandó korszakról, eseményekről, személyekről többoldalú képet adjunk. Ehhez az kellett, hogy a gazdaságtörténeti, ideológiai és esztétikumi összefüggéseket a korábbinál alaposabban mutassuk meg. Részletes értékelés nélkül, csupán emlékeztetőül jegyzem meg, hogy pl. az „Alattvalók és királyok” című sorozatunkban a XV. század második felének elemzésénél a legnagyobb „közönségskert” az aratta, amikor a szereplő történész részletesen elmondta, hogy az akkor forgalomban volt aranyforint mennyit ért. Mennyibe került egy vég posztó, egy tehén, mennyi volt egy zsoldoskatona bére. Mennyi pénzjövédelm volt a társadalom különböző rétegeinek stb. A nézőnek tehát volt mihez *kötni* a hallott adatokat. Új sorozataink mindenekelőtt ennek jegyében készültek. Sőt, éppen ezért éppen úgy kezdtünk e sorozatok munkálataihoz, hogy a néző számára is elfogadhatóvá tegyük az összetettebb, integráltabb történeti értékelést. Mindezt csak azért jegyzem meg, hogy világossá tegyem: *nem meggyőzni* kell a történelmi műsorok készítőit arról, hogy egy-egy korszakot széles összefüggésekben mutassanak be, hanem abban kell segíteni őket, hogy ez a bemutatás ne legyen iskolás.

Szívesen időzőm még egy kicsit ennél a témánál. Az elmúlt három év történeti műsorait, s bennük a sorozatokat mi magunk, a műsorok készítői bíráljuk a legélesebben. Ha újra készítenénk őket, sok mindent másképp csinálnánk. De az alapelveinken nem szívesen változtatnánk. Nem akarunk lemondani a magyar történelem egyes korszakainak feldolgozásáról, illetve bemutatásáról. S ennek során semmilyen látványos vagy szentimentális felfogás érdekében továbbra sem kívánunk engedelményeket tenni a nacionalista szemléletnek, felfogásnak. A komplexebb, integráltabb felfogás alatt egyesek azt értik (ha nem is vallják be), hogy saját felfogásunktól idegen értékelések is helyt kapjanak. Ezek közül talán legveszélyesebb az a nézet, amely szívesen ad teret az „időtlen hazafiságnak” és könnyen nyit kaput a nacionalizmusnak. Mostanság néha lehet arról hallani, olvasni, hogy a fizikai dolgozók a napi nehéz munka után szívesen vonzódnak a romantikához, szinte várják a televízióban a romantikus műsorokat. Az ilyen nézet képviselői szívesen tüntetik fel magukat a munkások „barátjának”, akik természetesen „megértik”, hogy a nehéz munka után mire vágnak a munkások. Kell-e részleteznünk, hogy e nézet mögött mennyi lenézés, értelmiségi (vagy inkább polgári) gőg húzódik meg.

Személyes tapasztalataim félreérthetetlenül mutatják, hogy az igényes, színvonalas műsorok éppen a munkások körében milyen jó fogadtatást nyernek. Azt gondolom, hogy a szélesebb nézőrétegek ízlése nem mindig azonos azzal, amit a műsorkészítők vagy kritikusok feltételeznek.

A társadalomtudományi (és benne a történelmi) műsorok készítői számára a fő feladat, hogy az embert körülvevő társadalmi környezetről adjanak minél szélesebb és minél pontosabb képet.

Így tehát természetes, hogy műsorainkban mindenekelőtt az *embert* vizsgáljuk, illetve mutatjuk be. Természetesen ezt a feladatot sokkal könnyebb ellátni a közelmúlt történelmének bemutatásánál, mint korábbi századoknál. Ezért is érthetetlen számomra, hogy milyen „tartózkodóan” használjuk föl az elmúlt évtizedek híradóanyagait, fotóit, a személyes visszaemlékezéseket. Külön gondot okoz, hogy többnyire a már sokszor használt vagy ismert anyagok kerülnek be az újabb filmekbe. És még valamit: történeti műsoraink gyakran túlzottan összefoglaló jellegűek, és ilyenkor sajnos éppen az „ember” marad a háttérben, róla tud meg a néző a legkevesebbet. Külön kell még szólnom ennek kapcsán a személyes emlékekről, tapasztalatokról. A szemtanúk,

a kortársak megszólaltatása időnként nagyon mesterkéltné, s ilyenkor több a sablon, mint a valóságos emlék.

Az elmúlt egy-két évtized történészvitái sok mindent, talán majdnem mindent tisztáztak a függetlenségi és társadalmi harcok kapcsolatában. Ma már közhelynek számít arról írni és beszélni, hogy milyen torzításokhoz vezet e kettő mechanikus egybevetése. Mégis a történelem-könyvek, történelmi filmek és ünnepi megemlékezések jó része nagyon keveset — szinte alig — szól a társadalmi harcokról, de nem spórol a festékekkel, ha a függetlenségi küzdelmeket kell színesen ecsetelni. Ez persze összefügg szentimentális történelemfelfogásunkkal is, hiszen sokkal könnyebb akár lelkesedni, akár könnyeket hullatni amikor csatazajra, dobpergésre, rohamra emlékezünk, mint a társadalmi átalakulás sokkal kevésbé látványos akcióira. (Nem szólva a történelem gazdasági-termelési oldaláról.) A néző pedig látványt akar. Ez érthető, hiszen iskolai tanulmányai, film és irodalmi élményei is ilyen irányba orientálják. Időnként figyelemreméltó „munkamegosztás” tapasztalható. A társadalmi és függetlenségi harcokra való emlékezések rendjében. A függetlenségi harcokról színes, izgalmas, drámai alkotások szólnak. A társadalmi küzdelmekről jobbra száraz, alig szemléltetett „kereszkész-beszélgések”. Így azután a társadalmi átalakulás története elszűkül. Pontosabban akkor kap „igazi” tartalmat, ha fegyveres függetlenségi harcra párosul.

De a függetlenségi küzdelmek előtérbe helyezésének, illetve a függetlenségi és társadalmi harcok mechanikus egybevetésének sok más oka is van. Ezek közül hadd említsek egyet. A nem egészen jól értelmezett nemzeti összefogás, illetve a nemzeti egység félreértése könnyen ad teret nacionalista, vagy a nacionalizmushoz közelálló szemléletnek. Könnyebb az általános nemzeti és főleg fegyveres függetlenségi hagyományok mellé felsorakoztatni a „nemzet többségét”, mint a társadalmi harcok évfordulóit mellé. Ez érthető, hiszen mondjuk a Rákóczi-féle szabadságharcban *együtt* harcolt a jobbágy a nemessel... De az osztályharcban ugyanannak a nemzetnek tagjai álltak és állnak szembe egymással.

Ebben a felfogásban persze szerepet játszik az is, hogy az általános nemzeti (függetlenségi, fegyveres) hagyományok felszabadulás előtt is *benne voltak* a hivatalos megemlékezésekben. Igaz, más tartalommal, más előjellel, de azonos „dátummal” és részben azonos eseményekkel. A mai március 15-t ünneplő fiú vagy lány szülei 30–40 évvel ezelőtt *ugyanazt* a „Talpra magyar”-t szavalták, ugyanazt a Himnusz énekelték, ugyanolyan kokárdát viseltek. A felszabadulás előtt is „benne volt a történelemben” a honfoglalás, Hunyadi János és Mátyás, Rákóczi, Kossuth, Petőfi és így folytathatnám a sort. A gond tehát nem azzal van, hogy Dózsa vagy Werbőczy, Kossuth vagy Haynau méltó-e a megünneplésre, hanem hogyan állunk azokkal az eseményekkel és személyekkel, amelyeket és akiket régen is ünnepeltünk.

Mindez a Televízióban még bonyolultabban jelentkezik. Hiszen nem lehet az egyes képekhez-képsorozatokhoz lábjegyzetet írni, nem lehet minden látványt külön-külön megmagyarázni. Gyakori az is, hogy sokszor a legjobb fotók, a legszínesebb eredeti filmvetítések, nem a lényegesebb hanem a perifériásabb ügyekről maradtak fenn. Egyetlen példa. Tavaly szerkesztőségünk egy jól sikerült filmet mutatott be a bécsi munkásfelkelés 40. évfordulójára. Ebben volt egy rövid részlet a bécsi városháza égéséről. Rengeteg emberben ez az igen plasztikus kép maradt meg első sorban, holott a felkelésben sok, ennél fontosabb, de nem ennyire látványos esemény volt.

•

Az elmúlt három évben négy nagyobb történelmi filmsorozatot készítettünk. Ezek (nem a bemutatás, hanem a történelem sorrendjében): „Alattvalók és királyok” (XV. század második fele); „Várak-törökök” (a Mohács utáni évszázad); „Forradalmak kora és Magyarország” (XVIII. sz. végétől az 1830-as évekig); „Boldog békeidők” (Budapest és a magyar kapitalizmus a kiegyezéstől 1914-ig). Ebben az évben (1976) készítettünk egy nyolc részes sorozatot a Honfoglalásról, s jövőre (1977) egy sorozatot a Rákóczi-vezette szabadságharcról. Amint a felsorolásból is átható, olyan korszakok ezek, amelyek jelentős helyet kaptak a Horthy-rendszer hivatalos törté-

nelemtanításában is. Mit is lehet (lehetett) és kell tenni annak érdekében, hogy önként vállalt filmsorozatainkban úgy adjunk marxista értékelést, hogy a műsorok ne váljanak sematikus broszura-szövegekké; hogy élményt, szórakozást is jelentsenek; hogy ugyanakkor ne sértsük a középkori és idősebb nemzedék érzékenységét. Mindezt úgy kellett előkészíteni, olyan körülmények közt, amikor (a „Boldog békeidők” kivételével) nem állnak rendelkezésünkre kortársak, fotók, filmanyagok. Mint már korábban jeleztem, a történeti rekonstrukció kínálta lehetőséget el akartuk kerülni. Maradt egy másik út: ha a legfontosabbnak azt tartjuk, hogy a legújabb kutatási eredményeket vigyük képernyőre, akkor ennek legjobb formája, ha nem közvetítő által kívánjuk eljuttatni a nézőhöz mindazt, amit fontosnak vélünk, hanem közvetlenül a téma jó (lehetőleg legjobb) ismerőjén, kutatóján keresztül. A kivitelezés természetesen újabb problémákat vet fel. Az egyik: a kutatók kiválasztása és megnyerése az ügynek. A másik: küzdelem önmagunkkal, saját rögeszméinkkel, beidegződött módszereinkkel. Ugyanis szívesen nyúlunk a régi, bevált módszerhez, amikor a kítűnő szakemberek által megírt anyagot megszerkesztve elmondjuk egy vagy több színésszel, s a szöveg jól kiválasztott képanyag alatt hangzik el. A dokumentumfilmeknek ez a módszere ismert, bevált. De egy idő után unalmassá válik és főleg arra nem alkalmas, hogy a nézőt a kutatás új eredményeinek valósághűségéről győzze meg. De ha a kutató — miközben új információkat közöl — arról is beszél, hogy miként jutott új következtetésekre, miért módosította korábbi nézeteit, vagy min vitázik más kutatókkal, — azonnal hitelesebbé válik minden.

Ezért már az első új történeti sorozatunknál mindent a kutatók maguk mondtak el (Alattvalók és királyok). Igen ám, de a kutatók egy része rosszul beszél, időnként nehézkesen fogalmaz, „nem jól mutat a képernyőn” és még sorolhatnám a nehézségeket. Kiderült, hogy többségük túl hosszan beszél, és amit két-három percben el lehet mondani, azt öt-nyolc percig vagy még tovább meséli.

Érdekes módon a nézőket sokkal kevésbé zavarta, ha a kutatók nem mindig a televíziós kíváncsalmaknak megfelelően szerepeltek. S aki egy-egy sorozatot végignézett, valóban hálás volt a sok új információért.

РЕЗЮМЕ

Ф. Пелешкеи: Вопрос о форме государственности и «конституционности» на рубеже 1919—1920 гг.

После падения Венгерской Советской Республики прошло почти четыре месяца, когда державы-победительницы, входившие в Антанту, в результате деятельности миссии английского дипломата Клерка в Венгрии добились отставки легитимистского правительства Фридриха, вывели оккупационное войско королевской Румынии и образовал так называемое концентрационное правительство. Заседавшая в Париже мирная конференция призвала нового премьер-министра Карояя Хусара направить представителей в Нейи. На 25 января 1920 г. были назначены выборы в национальное собрание.

В результате всего этого произошло неизбежное выдвижение на первый план вопроса о форме государственности, как и других государственно-правовых вопросов. Однако, контрреволюционные партии и течения единым фронтом выступили за королевство как форму государственности, ссылаясь на необходимость правовой непрерывности и утверждая в связи с этим, что республика — это олицетворение революции. Новым содержанием в этой обстановке наполнилось «учение о святой короне», черпавшее аргументацию далеким историческим прошлым. Оно было пополнено не только контрреволюционными, но и ревизионистскими идеями, обосновывающими требования пересмотра послевоенных границ.

После того, как выяснилось, что державы Антанты выступают лишь против реставрации Габсбургов, считая внутренним делом Венгрии выбор королевства или республики как формы ее государственности, стало несомненным, что венгерские господствующие круги выберут королевство.

Конечно, вопрос об этом вызвал большие споры между двумя большими партиями, образовавшимися к концу 1919 г., — Партией христианско-национального единства и партией мелких сельских хозяев. (Эти партии сами не были едины.) Ко концу 1919 г. обострились противоречия между легитимистами, требовавшими возвращения Карла IV, и сторонниками свободного избрания короля. Среди легитимистов находились не только многие представители высшего клира, члены старого парламента и представители исторических господствующих классов, но и монархически настроенные группы представителей средних слоев и мелкой буржуазии. Лагерь сторонников свободного избрания короля усилился за счет сторонников Хорти, зажиточных крестьян, требовавших определенной либерализации государственной системы, а также нескольких известных представителей исторических классов, признававших внешнеполитические реальности. К их числу принадлежали Иштван Бетлен и граф Пал Телеки.

Несколько известных юристов предприняли попытку примирить две противоположные точки зрения. Хусар также искал компромисса, а Хорти стремился оттянуть окончательное решение вопроса. Так на первый план выдвинулся вопрос о временном главе государства, об определении прерогатив правителя и об избрании правителя национальным собранием.

Было несомненным, что правителем станет Хорти. Он был главнокомандующим армией, обладая фактически наибольшей властью. Сам он способствовал развертыванию движения, охватившего комитеты законодательных органов и партии и имевшего целью инсценировать рекомендацию его кандидатуры на пост правителя.

Однако, при определении парламентского регламента и в ходе споров вокруг проекта основного закона, имевшего целью «восстановление конституционности» и определение прерогатив временного главы государства, дело дошло до сильных столкновений. Из прежних правовых норм в конце-концов приняли парламентский регламент 1908 г. Прерогативы же временного главы государства были сужены, поскольку закон не обеспечил сохранение за правителем значительной части суверенных прав короля (Позднее, однако, законодательство модифицировало основной закон, расширив прерогативы правителя).

Избрание правительства произошло 1 марта 1920 г. при необычных для истории венгерского парламентаризма обстоятельствах. Находившиеся в непосредственном подчинении Хорти как главнокомандующего части, особые команды окружили здание парламента и даже вошли в зал заседаний.

1 апреля 1920 г. пост главнокомандующего был ликвидирован, но его функции и фактическое руководство сохранившимися особыми командами взял на себя начальник генерального штаба, подчинявшийся правительству.

Ж. Л. Надь: Партии и организации либеральной буржуазной оппозиции (1919—1944)

Во вводной части статьи отмечается несколько общих характерных черт политического устройства контрреволюционного режима в Венгрии, определявших отношения между партиями. Одним из следствий того, что Коммунистическая партия была лишена возможности действовать легально, явились перемещения в «шкале ценностей» партий. Социал-демократическая партия (впервые в ее истории), имея своих представителей в парламенте, стала не только единственной легальной партией социалистического движения, но и самой левой партией в парламенте Венгрии. Наряду с ней действовали партии либеральной буржуазной оппозиции. Автор показывает, какие проблемы возникли вследствие сплочения в самостоятельную партию сторонников крайнего правового направления. При этом прослеживается, в какой степени принцип, определявший принадлежность партий к различным классам и социальным группам, а также — к политическим направлениям, отличался от такого же принципа эпохи дуализма и насколько он был родственен ему.

Далее автор рассматривает те изменения, которые произошли после 1919 г. в положении либеральных, демократических политических группировок, выражавших интересы городских мелкобуржуазных, буржуазных слоев, а также буржуазной интеллигенции. Автор подчеркивает, что политические партии буржуазной либеральной оппозиции лишь частично были унаследованы от эпохи дуализма: определенная их часть выросла на почве контрреволюционного режима. Рассмотрев отдельные либеральные партии, их программы, изменения в их организационной деятельности, автор пришел к выводу, что они имели, в общем, одинаковый социальный базис, как и одинаковые целевые установки. Однако, в то же время явно выступают различия между ними. Автор констатирует, что в тридцатые годы и в последующее время Демократическая партия, руководимая Вожоны, игравшая в двадцатые годы существенную роль среди либеральных партий в масштабах страны, уступила свою ведущую роль партии Рашшан, а партия Кошута все более утрачивала возможности для самостоятельной политической деятельности.

Автор рассматривает те трудности, которые испытывал либеральный партии в пополнении своих рядов, а также — уменьшение притягательной силы либерализма, с чем было связан рост влияния партии мелких сельских хозяев.

В связи с изучением вопроса о союзниках либеральных партий автор говорит о Социал-демократической партии, о том, как складывалось сотрудничество с ней; он рассматривает отношения либеральных партий с легитимистами, с христианскими социалистами (партией Гиссвейна), а также — с партией мелких сельских хозяев. Исследуется также вопрос о том, почему не удалось создать единую либеральную буржуазную партию.

Далее в статье анализируется организационная деятельность и социальные связи либеральных партий. Хотя эти партии являлись организациями типа клубов, они не только создали себе определенные организационные рамки, но и постарались связать их с определенными программными установками. Раскрывая характер деятельности партийных организаций и внутрипартийной жизни, автор показывает, что либеральная буржуазная оппозиция играла значительную или даже руководящую роль в различных общественных, профессиональных, спортивных и других организациях и обществах (союз «Гобден», Венгерское Фабианское общество и т. д.). Она имела также отношения, важные с точки зрения ее социальных связей, но слабо оформленные в организационном смысле, с такими объединениями, как паневропейское движение, франкмасонство, общество лиц, посещающих кафе и т. д.

Й. Фейеш: Вопросы Венгерских—Германских экономических и политических связей на рубеже 20-х—30-х годов

В первой части статьи дается обзор международного положения Венгрии и Германии, внешнеполитических целей и концепций той и другой страны.

Основной целью внешней политики Венгрии являлся пересмотр (ревизия) границ, установленных Трианонским договором. Премьер-министр Иштван Бетлен ставил осуществление этой цели в зависимости от поддержки со стороны Германии в рамках блока стремящихся к пересмотру границ стран — Германии, Италии и Венгрии, блока, план которого он вынашивал. В концепции Бетлена ревизия границ и немецкая ориентация были связаны друг с другом. Они же определяли его внешнеполитические акции. Необходимость немецкой ориентации вообще, а после начала экономического кризиса — в особенности была вызвана экономическими потребностями. Венгрию, как страну аграрную, привязывала к немецкому рынку возможность реализации предназначенных на экспорт продуктов сельского хозяйства, прежде всего — живого скота, продуктов животноводства и зерна. Так что с конца двадцатых годов Бетлен считал самой важной своей задачей заключение венгеро-германского договора, с помощью которого он рассчитывал установить более тесные политические связи с Германией.

Во внешней политике Германии можно отметить новую линию, которая нашла выражение в ее методах и акциях: Брюнинг сохранил основные целевые установки Штресеманна, но его политике пересмотра итогов войны придавал более однозначное и более открытое выражение. Брюнинг актуализировал и попытался осуществлять другими средствами внешнеполитические цели и представления Штресеманна, рассчитанные на далекую перспективу. Делал это он отчасти под влиянием изменившейся вследствие экономического кризиса международной обстановки, а отчасти в результате применения его собственной более жесткой и стройной политической концепции. Штресеманн строил свою политику, исходя из признания версальской системы, в рамках этой системы стремясь создать для Германии наиболее допустимую возможность развития. Брюнинг же хотел расшатать эту систему, используя созданную Штресеманном возможность развития. Внешняя политика Германии проявляла повышенный интерес к аграрным странам юго-восточной Европы. Он был обусловлен частично претензией на восстановление в этой районе ее позиций великой державы, а частично — экономической необходимостью. Все большее распространение получала концепция, согласно которой Германия может усилить свои политические позиции в юго-восточной Европе — в традиционной сфере ее интересов — благодаря использованию экспортных трудностей стран этого района. Эта концепция предполагала, что Германия обеспечит вывоз из этих стран определенной части производимой да экспорт продукции. Однако, на рубеже двадцатых-тридцатых годов экономическое проникновение в страны юго-восточной Европы еще не прорзатилась в общепризнанный пункт программы: осуществлению этого проникновения препятствовали, с одной стороны, ограниченность фактических экономических возможностей Германии, а с другой стороны — противоречия между аграриями и промышленниками. Но первые шаги в осуществлении этой программы, хотя и неуверенные, и нерешительные, Германия сделала уже в эти годы, установив благодаря заключению договоров торговых связи со всеми странами юго-восточной Европы.

Берлинские переговоры Иштвана Бетлена в ноябре 1930 г., которые анализируются во второй части статьи на основе главного образом материалов немецких архивов, являлись решительным шагом в развитии венгеро—германских отношений, подготовившим заключение венгеро—германского торгового договора.

И. Пинтер: Влияние мюнхенских соглашений и первого венского арбитража на политику венгерской социал-демократической партии

Трианонский мирный договор, по которому Венгрии осталась третья часть ее прежней территории, всегда использовался реакцией в Венгрии для разжигания национализма и шовинизма, а также для навязывания агрессивной по отношению к соседним странам внешней политики, яковы отвечавшей «национальным интересам». Венгерская общественность в большей ее части расценила Мюнхенские соглашения и последовавший за ними первый венский арбитраж, по которому к Венгрии были присоединены территории южной Словакии, в качестве первого шага в восстановлении подорванной «репутации нации». Такая оценка в сильной степени увеличила влияние гитлеровской Германии в Венгрии.

Автор статьи исследует вопрос о том, какие влияние оказали Мюнхенские соглашения и первый венский арбитраж на социал-демократические организации. Какие внешние и внутренние условия способствовали тому, что значительная часть венгерского организованного рабочего класса попала под влияние национализма?

В статье дается обзор оценок, которые Венгерская социал-демократическая партия давала Трианонскому договору во время его заключения и в течение последующих полутора десятилетий. Автор констатирует, что перед 1938 г. социал-демократическая партия по

существо занимала правильную позицию. Она уводила свои организации от влияния национализма. Социал-демократы считали, что несправедливости Трианонского договора можно устранить мирным путем, в результате переговоров с соседними государствами.

События 1938 г. заставили социал-демократическую партию изменить ее позиции. Усилившийся после аншлюсса Австрии нажим фашистской Германии на Венгрию, попытка правительства Имреди проводить тоталитарную внутреннюю политику, а затем Мюнхенские соглашения и представившаяся возможность решить проблемы населенных венграми территорий, — все это с одной стороны ставило на повестку дня угрозу запрещения социал-демократической партии и профсоюзов, а с другой стороны означало требование заплатить очень дорогой ценой за сохранение легальности. Позиция Социалистического Рабочего Интернационала, поддерживавшего Мюнхенские соглашения, а также усилившееся внутри социал-демократической партии и даже выступившее в качестве самостоятельной группы националистическое течение побуждали партийное руководство изменить его прежние точки зрения. Автор подробно исследует этот процесс. Сначала цели социал-демократической партии заключались в том, чтобы ослабить влияние Германии при урегулировании территориального вопроса, стимулировать его мирное решение. После венского арбитража, означавшего безуспешность этой политики, в партии возобладал национализм. Часть партийного руководства проявляла склонность заключить «социальный мир» во имя дальнейших территориальных приобретений и сохранения легальности социал-демократических организаций. Социал-демократическое руководство и рабочие после венского арбитража, однако, вынуждены были признать, что перспективы, определявшие будущее страны и судьбу социал-демократической партии, не улучшились. Внешняя и внутренняя политика Венгрии все более ставилась на службу агрессивным устремлениям нацистов. Поэтому национализм в партии был постепенно оттеснен на задний план, и партийное руководство возвратилось, хотя и не полностью, к своей, в общем, правильной позиции по территориальному вопросу и по вопросу об отношении к соседним народам, которую оно занимало до 1938 года.

SUMMARY

F. Pölöskei: Problems of the form of government and "constitutionality" at the turn of 1919—1920

Nearly four months passed after the defeat of the Hungarian Soviet Republic when the victorious powers of the Triple Entente disposed of the legitimist Friedrich government through the mission of the English diplomat Clerk, withdrew the occupying Rumanian royal troops and the so called "concentrational government" was formed. The peace conference in Paris ordered the new Prime Minister Károly Huszár in early December 1919 to send his deputies to Neuilly. And on 25 January 1920 the parliamentary elections were to be held.

The problems concerning the state, and above all those of the form of government came naturally to the forefront. The parties and other political trends of the counter-revolutionary regime stood for the monarchy keeping legal continuity in view and saying that the republic had become identical with revolution. The old "idea of the holy crown" gathered new strength, being enriched not only with the idea of counter-revolution, but also with that of territorial revision.

As the powers of the Entente were against only the restoration of the Habsburgs, and considered the decision between the monarchy and the republic a matter of Hungarian inner policy, it was beyond doubt that the Hungarian ruling classes would choose the former.

There were naturally many other points of debate between the two big parties of the late 1919, the Party of Christian National Unity and the Smallholders' Party, they themselves being also far from unified in all questions. By the end of 1919 the disagreement of those wanting to bring Charles IV back to the throne and those wanting to choose a new monarch freely were sharper again. Among the royalist we find beside the upper clergy, the members of the old parliament and the traditional ruling classes also part of the middle-classes and the petit-bourgeoisie. The other party had the support of the landed peasants demanding a certain degree of liberalization in the regime, that of some followers of Horthy and some well-known representatives of the traditional ruling classes who realized the demands of a modern foreign policy. To this latter group belonged István Bethlen and count Pál Teleki, too.

Several distinguished lawyers tried to reconcile the two opposing views. Huszár himself sought compromise, and Horthy was continually putting off final decision. Thus the post of a provisory head of state, a governor (or a regent) needed to be defined and the governor elected in the National Assembly.

The only candidate was, beyond doubt, Horthy. He was the commander-in-chief of the army, and had the greatest actual power. He himself helped to spread the movement of nomination including the municipal boards and the parties, too.

Concerning parliamentary law, the sphere of authority of the provisory head of state, i. e. the statute serving the "restoration of constitutionality" sharp disagreements occurred. Out of the earlier ones, the parliamentary law of 1908 was finally accepted. The sphere of authority of the new head of state was, however, made much narrower than that of a monarch, not granting much of the royal prerogatives. (Legislature, however, later changed this fundamental law, giving greater power to the governor.)

The election of the governor took place on 1 March 1920, under conditions very unusual in the history of the Hungarian parliament. Military detachments surrounded the Houses of Parliament, intruding even into the session-room itself.

On 1 April 1920 the high command ceased to function and its role — the actual command over the commandos was taken over by the chief of staff under the Regent.

Zs. L. Nagy: Parties and organizations of the liberal bourgeois opposition 1919—1944

As an introduction the author outlines some over-all characteristic features of the political system in the counter-revolutionary regime from the point of view of the parties. The fact that the Communist Party was deprived of the possibility of legal activity resulted in a biased scale

of values among the parties. Once getting into Parliament, for the first time in its history, the Social Democratic Party became the only legal representative of the socialist movement, but was at the same time the most left-wing party of the Hungarian Parliament with the liberal bourgeois opposition parties at its side. The paper points out the problems coming from the independent party existence of the extreme right wing. The principles of how the various social classes, groups, and political trends were organized into parties is contrasted with the situation in this field before 1919.

Further on the changes in the position of the liberal and democratic urban petit-bourgeois, bourgeois, bourgeois-intellectual political groupings are characterized after 1919. The paper stresses that the political parties of the liberal opposition had their roots only partly in the political soil of the dualist era, they partly grew out of the counter-revolutionary regime itself. Analyzing the various opposition parties, their programmes, and the changes in their organization, the author emphasizes that their social basis is actually the same together with their aims in politics. She does not, however, neglect the differences between them, either, and points out that while in the 1920's Vázsonyi's Democratic Party was a very significant one among the liberal parties of the country, its leading role was taken over in the 1930's and after by Rassay's party, the Kossuth Party losing gradually the possibility of independent political action.

We get acquainted also with the difficulties of the parties in educating their new generation, with the slackening attraction of the liberal idea, and with the growing influence of the Smallholders' Party as a consequence.

In connection with the allies of the liberal parties the reader is informed of the problems of the Social Democratic Party, the changes in the liberals' relationship with it, as well as of the royalists, the Christian socialists of Giesswein, and the Smallholders. It is also pointed out why the attempts at establishing a unified bourgeois liberal party failed.

The rest of the paper is concerned with the liberal parties' organizational activity and their social connections. Although these parties were mainly club-like groupings, they did not only bring about a proper organizational form, but also tried to fill it with regular programmes. Besides introducing the party organizations and their activity, the paper speaks about the various social, professional and sports organizations and societies in which the bourgeois liberal opposition played a significant or leading role, e. g. the Cobden Society, the Hungarian Fabian Society, etc., and those movements which had no such strict organizational form, such as the Pan-Europe movement, the Free Masons, and the coffee-house table societies.

J. Fejes: Remarks on the Hungarian—German economic and political relations at the turn of the 1920's and 1930's

The first part of the paper gives a survey of the political situation of Hungary and Germany in Europe, their political ideas and aims.

The basic purpose of *Hungary's foreign policy* was the revision of the Trianon borders. Prime Minister István Bethlen expected the realization of this aim from Germany through a German—Italian—Hungarian revisionist bloc. It was in Bethlen's concepts that *territorial revision and orientation towards Germany* became combined and turned into a decisive factor in everyday political life. The German orientation was in general — and still more emphatically after the economic crisis began to be felt — supported by economic necessity. Hungary as a primarily agricultural country could not dispense with the German market where she could sell her surplus of live stock, animal products and grain. Thus from the end of the 1920's Bethlen considered the concluding of the Hungarian—German commercial treaty and the establishment of closer political ties his most important task.

From the appearance of Brüning in the political arena, Germany's foreign policy seemed to go beyond Stresemann's policy in being more straightforward and outspoken in matters of revisionism, and though it did not abandon the basic political aims, it can be considered something new in methods and attitudes. Brüning adapted Stresemann's long-term aims in foreign policy to his more rigid ideas, making use of the mobile international political situation created by the great depression, and wanted to realize them with new methods. Stresemann did not go beyond the confines of the Versailles system, but wanted to secure the greatest possible freedom of action for Germany within it. Brüning, however, wanted to throw up this system, making best use of the possibilities created by Stresemann.

Germany's growing interest in the Southeastern European agricultural countries followed partly from her claims to regain her former positions as a Great Power, and partly from economic needs. The idea was gaining ground that through taking advantage of the difficulties of these countries in exporting their goods Germany can strengthen her influence in Southeastern Europe traditionally belonging to the German sphere of interests. Economic intrusion to the territory did

not, however, become a definite programme at the turn of the 1920's and 1930's, its realization being hindered partly by the actual economic possibilities of Germany, partly by the disagreements between the agrarian and industrial circles within the country. The first steps were, however, taken — though in a very inconsistent way — in the form of commercial treaties with all Southeast European countries.

The *talks of István Bethlen in Berlin in 1930* — analysed in the second part of the paper mainly on the basis of German archival material — meant a decisive step towards concluding the commercial treaty between Hungary and Germany.

I. Pintér: Effects of the Munich Pact and the First Vienna Award on the policy of the Hungarian Social Democratic Party

The Trianon Treaty, taking two thirds of the original Hungarian territory, had always been a good basis for Hungarian reaction to arouse nationalism and chauvinism, and to make the nation accept aggressive aims of foreign policy against the neighbouring countries as "national interest". The Munich Pact and the ensuing First Vienna Award — i. e. the annexation of the southern Slovakian territories to Hungary — were hailed by the majority of the Hungarian people as the first step in making up for "the damage to the nation's reputation", immensely enhancing the influence of Hitlerite Germany in the country.

The paper analyzes the effect of these agreements on the Social Democratic organizations, and the causes of why a great part of the organized working class got also under the influence of this nationalist trend. It tells us the opinion of the MSzDP (Hungarian Social Democratic Party) on the Trianon peace treaty at its establishment and in the following decade and a half. We learn that the MSzDP took a basically correct stand before 1938 by keeping its organizations far from nationalism and by wanting to take amends for the unjust decisions of Trianon in a peaceful way, through talks with the neighbouring countries.

The events of 1938 changed the views of the MSzDP. The German influence after the Anschluss, Imrédy's attempt at a totalitarian domestic policy, the Munich Pact and the prospects to solve the Hungarian territorial problems all pointed towards the suspension of the Social Democratic Party and the trade unions and demanded a very high price for legality. Munich, the opinion of the Socialist Workers' International wanting to reach agreement, and the nationalist fraction within the MSzDP finally made the leadership change their former views. The paper analyzes this process in detail. First the aims of the MSzDP were to slacken German role in territorial matters and to promote peaceful agreement. After the failure of this policy, nationalism took the upper hand within the party. Part of the leadership even proved willing to "suspend class antagonism" in order to get new territories and to keep legality. After the Vienna Award, however, the party leadership and the workers were forced to realize that situation had not turned for the better as regards the future of the country and of the MSzDP. Foreign and domestic policy in Hungary became more and more a follower of Nazi aggressive purposes. This makes the nationalistic trend in the party lose much of their influence, and the party leadership turns back to its former, more or less correct views on territorial matters and the peaceful relationship with the neighbouring peoples.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ф. Пелешкеи</i> : Вопрос о формах государственности и «конституционности» на рубеже 1919—1920 гг.	315
<i>Ж. Л. Надь</i> : Партии и организации буржуазной оппозиции (1919—1944).....	335
<i>Ю. Фейеш</i> : Вопросы венгеро—германских экономических и политических связей на рубеже 20-х—30-х гг.	361
<i>Л. Деак</i> : Чехословакия и коллективная безопасность в середине тридцатых годов	385
<i>И. Пинтер</i> : Влияние Мюнхенских соглашений и первого венского арбитража на политику венгерской социал-демократической партии	407

СООБЩЕНИЯ

<i>П. Тольятти</i> : О фашизме. Основные характерные черты фашистской диктатуры	430
<i>Й. Ревай</i> : Легенда о 1848 годе (Подготовил к печати М. Лацко)	458
<i>Д. Вардьяи</i> : Некоторые вопросы использования армии для охраны порядка в первой половине тридцатых годов	468

РАБОТЫ, НАПИСАННЫЕ В ХОДЕ ПОДГОТОВКИ НОВОГО СВОДНОГО ТРУДА ПО ВЕНГЕРСКОЙ ИСТОРИИ

<i>Д. Шпира</i> : Под знаком Сегеда	479
---	-----

ДИСКУССИИ

<i>И. Долманьош</i> : Можно ли реабилитировать законы о налогообложении коалиции? ...	496
<i>Ответ Б. Шарлоша</i>	499

Трибуна историка

<i>И. Гал</i> : Из истории познания коллекции «Хунгарика» на английском языке	504
<i>О. Сабольч</i> : К вопросу о национальном сознании венгерской интеллигенции	509

ОБЗОРЫ

<i>А. Рожняи</i> : Напоминание, напоминания	519
<i>И. Липчеи</i> : Румынская история двух столетий в трудах первого румынского историка-коммуниста	521
<i>Д. Кишиш</i> : О некоторых телевизионных программах по истории	529

РЕЗЮМЕ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ.....	535
------------------------------	-----

CONTENTS

ARTICLES

<i>F. Pölöskei</i> : Problems of the form of government and "constitutionality" at the turn of 1919—1920	315
<i>Zs. L. Nagy</i> : Parties and organizations of the liberal bourgeois opposition 1919—1944	335
<i>J. Fejes</i> : Remarks on the Hungarian-German economic and political relations at the turn of the 1920's and 1930's	361
<i>L. Deák</i> : Czechoslovakia and the problem of security in the mid-thirties	385
<i>I. Pintér</i> : Effects of the Munich Pact and the First Vienna Award on the policy of the Hungarian Social Democratic Party	407

NOTES AND COMMENTS

<i>P. Togliatti</i> : On fascism. The main features of fascist dictatorship	439
<i>J. Révai</i> : The legend of 1848. (Published by M. Lackó)	458
<i>Gy. Vargyai</i> : Some problems of the army as police force in the first half of the 1930's	468

PREPARATORY ISSUES OF THE NEW SYNTHESIS OF HUNGARIAN HISTORY

<i>Gy. Spira</i> : In the spirit of Szeged	479
--	-----

DEBATE

<i>I. Dolmányos</i> : Is it possible to rehabilitate the tax-laws of the Coalition?	496
<i>B. Sarlós</i> answers	499

WORKSHOP

<i>I. Gál</i> : Collection of works and shorter contributions on Hungary in the literature of the English-speaking countries	504
<i>O. Szabolcs</i> : Remarks on the national consciousness of the Hungarian intellectuals	509

REVIEW ARTICLES

<i>Á. Rozsnyói</i> : Memento — mementoes	519
<i>I. Lipcsey</i> : Two centuries of Rumanian history in the light of the works of the first roumanian communist historian.....	521
<i>Gy. Kiss</i> : On some programmes of the Hungarian Television concerning history as viewed from within.....	529

CONTENTS IN ENGLISH.....	539
--------------------------	-----

INHALTVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>F. Pölöskei</i> : Fragen der Staatsform und des Konstitutionalismus an der Wende von 1919/1920	315
<i>Zs. I. Nagy</i> : Die Parteien der liberalen bürgerlichen Opposition und ihre Organisationsformen (1919—1944)	335
<i>J. Fejes</i> : Zur Frage der ungarisch—deutschen politischen und wirtschaftlichen Verbindungen an der Wende der zwanziger und dreißiger Jahre	361
<i>L. Deák</i> : Die Tschechoslowakei und die kollektive Sicherheit um die Mitte der dreißiger Jahre	385
<i>I. Pintér</i> : Wirkung Münchens und des ersten Wiener Schiedsspruchs auf die Politik der Ungarländischen Sozialdemokratischen Partei	407

BEITRÄGE

<i>P. Togliatti</i> : Über den Faschismus	439
Die hauptsächlichsten Charakterzüge der faschistischen Diktatur	450
<i>J. Révai</i> : Die 48er Legende (Mitgeteilt von <i>M. Lackó</i>)	458
<i>Gy. Vargyai</i> : Über einige Fragen der Anwendung der Armee als Assistenz in der ersten Hälfte der dreißiger Jahre	468

AUS DEN VORARBEITEN ZUR UNGARISCHEN GESCHICHTS-SYNTHESE IN ZEHN BÄNDEN

<i>Gy. Spira</i> : Im Zeichen Szegeds	479
---------------------------------------	-----

DISKUSSION

<i>I. Dolmányos</i> : Können die Steuergesetze der Koalition rehabilitiert werden?	496
Erwiderung von <i>B. Sarlós</i>	499

WERKSTATT

<i>I. Gál</i> : Zur Geschichte der Sammlung der Hungarica in englischer Sprache	504
<i>O. Szabolcs</i> : Zur Frage des Nationalbewußtseins der ungarischen Intelligenz	509

BEOBACHTER

<i>Á. Rozsnyói</i> : „Memento”—Mementis	519
<i>I. Lipcsey</i> : Zwei Jahrhunderte rumänische Geschichte in den Werken des ersten rumänischen kommunistischen Historikers	521
<i>Gy. Kiss</i> : Über einige geschichtliche Programme des Fernsehens	529

ZUSAMMENFASSUNG IN RUSSISCHER SPRACHE	535
---------------------------------------	-----

ZUSAMMENFASSUNG IN ENGLISCHER SPRACHE	539
---------------------------------------	-----

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>F. Pölöskei</i> : Les questions de la forme d'État et du «constitutionalisme» au tournant des années 1919—1920	315
<i>Zs. L. Nagy</i> : Partis et organisations de l'opposition libérale (1919—1944)	335
<i>J. Fejes</i> : Contribution au problème des relations germano-hongroises à la fin des années 1920 et au début des années 1930	361
<i>L. Deák</i> : La Tschécoslovaquie et la sécurité collective au milieu des années 1930	385
<i>I. Pintér</i> : L'impact de Munich et le premier arbitraire de Vienne sur la politique du Parti Socialdémocrate Hongrois	407

COMMUNICATIONS

<i>P. Togliatti</i> : Sur le fascisme	439
Principaux traits caractéristiques de la dictature fasciste	450
<i>J. Révai</i> : La légende de 1848 (publié par <i>M. Lackó</i>)	458
<i>Gy. Vargyai</i> : Sur l'application de l'armée pour le maintien de l'ordre intérieur pendant les premières années de 1930	468

TRAVAUX PRÉPARATOIRES DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE HISTORIQUE DE LA HONGRIE

<i>Gy. Spira</i> : Sous le signe de Szeged	479
--	-----

DÉBATS

<i>I. Dolmányos</i> : Peut-on réhabiliter les lois sur les impôts du gouvernement de coalition	496
<i>B. Sarlós</i> : Réponse aux remarques critiques de I. Dolmányos	499

ATELIER

<i>I. Gál</i> : De l'histoire de la collection des Hungaricae de langue anglaise	504
<i>O. Szabolcs</i> : Sur la conscience nationale de l'intelligentsia hongroise	509

OBSERVATEUR

<i>Á. Rozsnyói</i> : „Memento”, mementis	519
<i>I. Lipcsey</i> : Deux siècles d'histoire roumaine dans les oeuvres du premier historien communiste roumain	521
<i>Gy. Kiss</i> : Sur les programmes de vulgarisation historique de la télévision hongroise	529

RESUMÉ EN RUSSE	535
-----------------------	-----

RESUMÉ EN ANGLAIS	539
-------------------------	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. IV. 7. — Terjedelem: 29,6 (A/5) ív
76.3044 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓnál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—680.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára: 14,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.812

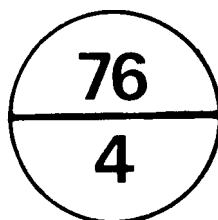

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Paulinyi Oszkár: Vállalkozás és társadalom

Jean Bouvier: Banktőke, ipari tőke, fináncsőke

Ránki György: Az 1939-es választások

Kosáry Domokos: Felvilágosult abszolutizmus-
felvilágosult rendiség

Történelem és társadalom

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

BARTHA ANTAL, GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS,
LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMÓS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI
MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

A szerkesztőség munkatársa:

BOROS ZSUZSA

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Üri u. 51–53. — Telefon: 160–160

Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 44,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Paulinyi Oszkár</i> : Vállalkozás és társadalom	547
<i>Jean Bouvier</i> : Banktőke, ipari tőke, fináncióke	600
<i>Ránki György</i> : Az 1939-es budapesti választások	613

KÖZLEMÉNYEK

<i>Tausz Anikó</i> : Adalékok a magyar ipari munkásság helyzetéhez 1919 és 1929 között	631
<i>Fehér András</i> : A népi demokratikus korral foglalkozó helytörténeti irodalom kialakulása és főbb jellemzői	660

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

<i>Kosáry Domokos</i> : Felvilágosult abszolútizmus — felvilágosult rendiség	675
--	-----

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

<i>Endrei Walter</i> : Kísérlet az ipari termelékenység kiszámítására a prestatisztikus korban	721
---	-----

MŰHELY

<i>Vörös K.—Orbán S.—Sándor P.</i> : Az új- és legújabbkori társadalomtörténeti kutatásokhoz (Tervezet)	731
---	-----

FIGYELŐ

Történelem és társadalom

A szovjet társadalomtörténeti kutatás változatai és problémái (<i>Kövér György</i>) — A társadalomtörténet az újabb lengyel történetírásban (<i>Niederhauser Emil</i>) — Új törekvések a nyugatnémet társadalomtörténeti kutatásokban (<i>Fejes Judit</i>) — Társadalomtörténeti kérdések az NDK történészeinek vitáiban (<i>Pók Attila</i>) — Vita Franciaországban a proletariátus kialakulásáról az ipari forradalom idején (<i>Boros Zsuzsa</i>)	761
--	-----

OROSZ NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK	783
----------------------------------	-----

ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK	789
----------------------------------	-----

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Tanulmányok

PAULINYI OSZKÁR

Vállalkozás és társadalom

Tájékoztató*

A mű, amelynek egyik fejezetét veszi itt kézbe az olvasó, a nemesfémtermelés ágazatában kíván a magyarországi bányagazdaság termelési viszonyainak lényeges összefüggéseire fényt deríteni. Főképpen azokra, amelyek a vállalkozás korabeli képleteiben húzódnak meg. Térben a vizsgálódás Selmezbányára, időben mindössze tizenkét esztendőnyi évkörrel a kifejtett feudalizmusnak már aláhajló ívére összpontosul, mielőtt ez Magyarországon véglegesen átváltott volna a pangásnak, az ellenforradalmi ízü visszavágásoktól sem mentes megkövülésnek újabb három századra elnyúló korszakába. A bányagazdaság termelési viszonyainak a kifejtése összetevőik egész sorát érintő kérdések tisztázását feltételezi. Jelenségeket, képleteket, aminők például a vállalkozás szervezeti formái, a vállalkozók személyi köre, ennek társadalmi és vagyoni differenciálódása és a benne kifejeződő osztályrétegződése; az össztermék nagysága (mennysége és értéke) és az egyes vállalkozóknak a részesedési aránya. Vállalkozónak veszem a kisemberek cimborás társulásainak (a német „Gesellschaft”-nak) a termelő munkát személyesen végző kézimunkás tagjait is.

Vizsgálódásommal töretlen ugart jártam. A polgári korszak történetírásában nyoma sincs a bányagazdaság társadalmi szerkezetét firtató érdeklődésnek. Ily természetű kérdésfelvetések hazai vonatkozásban első ízben marxista összefoglalásainkban tűntek fel. Ebben az utóbbi mozzanatban tulajdonképpen nincs is semmi meglepő. A termelési viszonyoknak, a gazdaság társadalmi szerkezetének tudatos vizsgálata igazából lényegbeli követelménye a történelmi materializmusnak. Nélküle e történetfeldolgozás el sem képzelhető. Az egyébként ismert tényeknek ez a változott szempontú értelmezése nem egy vonatkozásban új és alapvető megállapításokkal gyarapította múltbeli bányagazdaságunk ismeretét. A korábban fel sem merült problémaállítások nyomán itt is ott is határozott egyértelmű megfogalmazásra talált a bányagazdaság társadalmi szerkezetének egy-egy viszonylata. Megfigyelhető volt mégis, hogy átértékelő összefoglalásainkban a világos kérdésfelvetések, a termelési viszonyok felderítésére irányuló tudatos törekvés ellenére az eredmények egyelőre csak foghíjas mozaikként jelentkeztek. Sok vonatkozás még iratlan pásztá. A kiragadott mozzanatok, bár alapvetőek, még nem állnak össze kerek egésszé.

*Ismételt idézés esetén a kérdéses művet csak rövidítve jelölöm meg. A rövidítés módja: a szerző neve, esetleg a mű rövid jelzése és utána annak a jegyzetnek a kurzív nyomott száma, amelyikben a mű szabatos bibliográfiai megjelölése található. — Levéltári források idézésénél, azok jelzeteit általában rövidített formában adom. Ezek feloldása a következő: *Bb.* = Besztercebánya város levéltára = Archiv mesta Banskej Bystrice (szlovák bevett rövidítése: AMBB). — *Kgn. Maria* = Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien: Ungarn, Specialia, Königin Maria — utána a darab sorszáma a megfelelő folio vagy tételszám feltüntetésével. A fond csere útján az 1870-es években a bruxellesi állami levéltárból került mai őrzési helyére. — *Litterae ad cameram exaratae*: Magyar Országos Levéltár: Magyar kamara regesztraturája. (Szekció E. 41. szám.) — *Sb.* = Selmezbánya város levéltára = Archiv mesta Banskej Štiavnice (szlovák bevett rövidítése: AMBST). — *Sb.* — Tanúvallomások jegyzőkönyve = Kisebb jelentőségű ügyekben felvett tanúvallomások jegyzőkönyve 1541–1543 (?) évekből. A „Rosel–Nadler” különcsómó 15. darabja. A rövidítés első tagjára ld. az előző tételt (*Sb.*).

Megfogalmazásukban sincs meg mindig a kellő árnyaltság ahhoz, hogy érzékeltessék az általános érvényűnek a történelmi fejlődés által megszabott sajátos megjelenési formáját. Mi több, nemcsak egy-egy fejlődési szakasz termelési viszonyainak az összképén maradt még sok vázlatos vonás. Bizonytalanságról árulkodik az a tartózkodás is, amivel — akár az időhatárokról, akár a korszakváltás ismeretjegyeiről van szó — a periodizációt illetően találkozunk. Egészében véve, bányagazdaságunk története egyelőre még nagy fehér foltokkal tarkázott fejezete marxista összefoglalásainknak.

Elgondolkodtató volt a helyes kérdésfelvetéseknek ez a hiányos, olykor majdhogy felelő más megválaszolása.

Honnan a szándék és az eredmény e belső ellenmondása? A válasz: az adatgazdagság — a polgári korszak tiszteletreméltó hagyatéka — még nem minden. Az adatok és tényértörténeti feldolgozások ártéktelkő értelmezéséből még nem lesz marxista szintézis, amely a társadalmi viszonylatok törvényszerűségét mindenkor sajátos alakulásában fejt ki. Ennek alapvető feltétele a marxista kérdésfelvetések csapásán haladó alapkutatás, a társadalmi lét szövevényét majd erről, majd arról az oldalról bontogató monografikus kutatások egymásbafonódó sora. Marxista történetírásunk majd minden szakágzatában kiadósan és gyümölcsözően élt is a kutatásnak ezzel az immár emberöltők óta meghonosodott módszerével. Annál szórványosabb jelenség bányagazdaságunk történetében. Mintha Amerika felfedezése előtt, mintegy a XV. század utolsó harmadáig aranyával nem is Magyarország foglalta volna el Nyugat-Szudán után a második helyet az akkori „világ gazdaságban”, és nem nálunk, a Lajtán innen lett volna a Habsburg-monarchia nemesfémtermelésének is a súlypontja egészen a kettős monarchia széteséséig.

Feladatomat a fenti értelemben én is alapkatásként fogtam fel. Érdemleges előbbrehaladást a vázolt helyzetben a jelenségek, a viszonylatok számszerű felmérésen alapuló mennyiségi meghatározásától reméltem. Munkám műfaji jellegét a statisztikai elemzés szabja meg. A mennyiségi megismerésnek a történeti kutatásban ma nagy a sikere és hírverése is. Én még tanulóéveimben kaptam útravalóul áldott emlékü professzoromtól, Domanovszky Sándortól, és akit műveiből nem kevésbé mondhatok tanítómesteremnek, Kováts Ferentől. És nemcsak a tantétel elméleti megfogalmazását, a gyakorlati alkalmazás első alapvetését is.

A statisztikai módszerrel szükségszerűen velejárt, hogy a vizsgálódás súlypontja egy az eddigi forrásközlésekben és tényértörténeti feldolgozásokban figyelemre alig méltatott forráscsoportra, a számviteli írásbeliség tömeges adatszolgáltatású irattermékeire helyeződött át. Forrásokra, amelyek nem tudományos szempontok szerint összeállított adatfelvételek ugyan, mert ilyen vagy amolyan céllal csak a korabeli ügyintézés gyakorlati használatára készültek. Mégis egy-egy jelenséggel kapcsolatosan meghatározott időszakról (időpontból) az egyedi adatok olyan tömegét tartalmazzák, amely erősen megközelíti a teljességet és mint hozzávetőleges egész (statisztikai sokaság) tudományos szempontok szerint elemezhető. A gyakorlati, az ügyintéző írásbeliség térfoglalásával az ilyen tömeges adatszolgáltatású írástermékek a legváltozatosabb tárgyi vonatkozással (elszámolások, kimutatások, adóösszeírások és -lajstromok, leltárak, urbariumok) rendszeres folyamatossággal készültek. Viszont csak esetlegesen és erősen foghíjas sorozatokban, ha nem éppen csak hírmondóban maradtak ránk. Ez az esetlegesség már sejteti, hogy vizsgálatom alapvető forrásaiban miért korlátozódik éppen Selmechányára és itt is a XVI. század derekának tizenkét esztendőnyi évkörére. Egyiket is, másikat is a történetesen fennmaradt alkalmas források hozták magukkal.

A termelési viszonyok kibontása szempontjából a vállalkozók személyi körének a meghatározása volt a főkérdés. Itt a megnyugtató eredménynek alapkövetelménye volt az *egyidejűség*. Az eszményi megoldás az lett volna, ha a szóban forgó kérdéseket egyvégtében ugyanabban az időmetszetben lehetett volna tisztázni. A valóságban még a vállalkozók személyi körét is három különböző — egymást csak szórványos esetekben keresztező — csoportban három eltérő időmetszetű forrásból lehetett megállapítani. Az egyik a turzási jogosítványt kérők névsora 1543 tavaszáról (április 9.). A másik azoké az ércek kohósztásával is foglalkozó vállalkozóké, akik az

1548: II. és 1549: I. félévben szolgáltatott be finomításra aranyos ezüstöt a selmecbányai alkamáránál. A harmadik a selmecbányai alkamara 1528—1549 évekről fennmaradt számadásaiban 1537-től kezdve vezetett nyilvántartások alapján általam összeállított kimutatás a selmecbányai alkamara által az 1524—1548 években egyes bányaművelők megsegítésére folyósított rövid lejáratú, de az adósok által késedelmesen, vagy egyáltalában vissza nem fizetett hitelekéről. Az ebben szereplő vállalkozók közül a vállalkozók személyi körének megállapításához csak azokat vettem tekintetbe, akik selmecbányai lakosok voltak (ideszámítva Hodrusbányát és Kisbányát is) és előleghiteleiket az 1537—1549 években vették fel. Az össztermék személyenkénti megoszlása csak az 1548. június 1. — 1549. július 29. időszakra (két fél-féléves folytatólagos termelési időszak) volt megállapítható.¹ Végül 1542-ből bírjuk a városlakó népességre ekkor kivetett rendkívüli hadiadó lajstromát, amely az ingóvagyon hatvanad részében lévén kiróva képet nyújt az ingóságok szintjén az adózók vagyoni állapotáról. A lajstrom forrásértékét rendkívül emeli az a körülmény, hogy a város minden lakója fel van véve benne, aki a maga személyes tevékenységével tartotta fenn magát és hogy nem mellőzi a vagyontalanokat, még a koldusszegényeket sem.²

A műhely munkájáról szólva, első menetben az 1537—1549 években tevékenykedett bányavállalkozók személyi körét állapítottam meg (333 fő). A három idevágó kútffő adatszolgáltatásához mérten a három csoport mindegyikénél megkísértem a bennük szereplő vállalkozók nagyságrendi kibontását is. Az eredmény az 1548—1549 évi termelési kimutatások elemzésénél volt a legbeszedesebb. A nagyságrendi elemzés az általam előzetesen összeállított „Vállalkozó-statisztikára” épült.³ Az első menet, a tömeges adatszolgáltatású alapvető forrásoknak elszigetelt, kizárólag a maguk szükségű adatain induló elemzése még nem zárult véglegesnek vehető megállapításokkal. Több bennük a feltevés mint a bizonyosság. Inkább csak munkahipotézisnek tekintem, amely azonban véleményem szerint a második menetben, a vállalkozás társadalmi szerkezetének a kibontásánál gyümölcsözően lesz használható.

Félreértések elkerülésére még egy megjegyzés. A tizenkét esztendőre szűkített időkeret csak a vizsgálat alapanyagára, a statisztikai értékű kútffőkre, valamint az egyidejűleg élt és tevékenykedett vállalkozók személyi körének a megállapítására vonatkozik. Munkám főként a kútffőadottságok folytán meglehetősen szűken határolt részletkutatás. De a szűkre fogott helyszínen és időkeret igazából csak módszerbeli fogás. Célja, hogy a szűkre fogott határok között a múlt valósága annál szórabilirhatóbb tényanyaggal legyen megeleveníthető.

A történet egy meghatározott szakágazatán belül maradva éltem ugyan a specializálódás előnyével, de távolról sem értem be azzal, hogy kőfaragó vagy téglalegető módjára egyszerűen nyersanyagot szolgáltatassak a tágabb ívű rekonstrukció, a szintézis számára. Utóbbit, a rekonstrukciót is igénylem. Nem öncél a részletek aprólékos bogozása. Nem a részletet, annak az egészhez vezető összefüggéseit keresem. Bennük az általános érvényűt, a törvényszerűt, amely akkor is az, ha sajátos köntösben jelentkezik.

*

¹ Az ismertetett források kiadva: *Paulinyi O.*: A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán (Adatsorok 1537—1549) — Történetstatisztikai kötetek. Budapest, 1967, az Adatsorok 1, 2, 3 és 7. száma alatt.

² Vö. *Paulinyi O.*: A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán — Történelmi Szemle, I, 1958. Budapest, 351—378, különösen 356—358. l. A 354. l. 12. jegyzetében a Garam-vidéki hét bányaváros hatvanadadó-lajttromainak a levéltári jelzete. Vö. még *Gácsová Alžbeta*: K sociálnej štruktúre v stredoslovenských miest v prvej polovici 16. stor. — Historický časopis, XIII, 1965. Bratislava, 366—402, különösen 366—374. l. De ld. a lajstromok forráskritikai elemzését alább is az 553—561. l.

³ *Paulinyi, I.*: Adatsorok 6. szám. („Vállalkozó-statisztika”).

A vállalkozás szélsőségbe hajló differenciálódása. A mennyiségi nagyságrend mögött meghúzódó minőségi típusváltozatok

Tömeges adatszolgáltatású kút főinknek már az első, pusztán a maguk szükség-szavú mondanivalóján induló statisztikai elemzése is a vállalkozók személyi körének erős differenciálódására hívta fel a figyelmet. Az 1548—1549. évi beszolgáltatók termékhányadának és a kamarai adósok kölcsönösszegeinek szélsőséges értékhatárok közt mozgó nagyságrendjéből a vállalkozóknak milyenségükben is különböző típusai rajzolódtak ki: mindegyik másként viszonyult a termelőfolyamathoz; hol gyökeresen elütő módon, hol inkább csak bizonyos mennyiségi módosulással. A tőkésnek tetsző nagyvállalkozó az egyik változat. Mindössze nyolc főnyi csoportjuk a további 73 beszolgáltatóval szemben az össztermék kilenc-tized részét (91,58⁰/₀-át) mondhatta magáénak. A méretek, a bányakincsnek ez a túltengő birtoklása szinte sugallja, hogy személyükben hivatásszerűen a bányagazdaságra beállított vállalkozókkal van dolgunk: ez volt gazdasági létük alapja, a főfoglalkozásuk. Merőben ellenkező pólus a zöm, az ismert beszolgáltatóknak kerek háromnegyed része (61 fő 81 közül). Termékhányadukon mérve majdhogya egészükben csak kisvállalkozóknak vehetők. Kétharmaduknak — az összlétszám felerészének (42 főnek) — a hozama még a létminimumot sem üttötte meg.⁴

Erős egyezéseket mutat ezzel a kamarai kölcsönök nagyságrendje is, meg az egyes nagyságrendi kategóriák személyi összetétele.⁵ Részlegesen, az adósoknak közel felerészénél megállapított foglalkozás szerinti megoszlásuk viszont arra utalt, hogy a bányaművelésben a „hivatásos” nagy bányavállalkozók mellett tisztessé számmal bírtak érdekeltséggel olyan elemek, akiknek ez csak járulékos gazdasági ténykedése volt másfajta főfoglalkozásuk mellett. Kézművesek, szatócsok, kamarai alkalmazottak, értelmiségiek, de bánya- és kohómunkások is.⁶ Ez ismert alapfoglalkozású 79 adós vállalkozó közül az 1548—49. évi beszolgáltatók közt mindössze tizenkettőt tudtam azonosítani. Az egyik, a volt alkamara-gróf, Hilleprandt Peter (és birtokutódai, Haller Farkas, majd anyja, Hilleprandt Borbála) — (45—13/177), a nagyhozamú nyolc vállalkozónak⁸ volt egyike. Hasonlóképpen a vízemelő-vállalkozónak mondott Márkus Bálint is utóduló fiával, Miklóssal (75—24). Három kézműves⁹ közepes hozamot ért el. A további hét beváltása a kishozamúak felső határául vett 300 f alatt maradt, sőt egy ötvöse a létminimumot (45 f) sem érte el. Egyikük alapfoglalkozásában vízemelő-vállalkozó, mestersége szerint kovács¹⁰ volt. Hárman a kamara üzemi alkalmazottai.¹¹

⁴ Vö. *Paulinyi, I*: 137—145. l.

⁵ Vö. ugyanott, 145—146. l.

⁶ Ugyanott 146. l.

⁷ A zárójelbe foglalt számok közül az első a *Paulinyi, I* által az Adatsorok 7. számaként közölt kimutatásnak (a hátralékos kamarai adósok) a tételszáma, a gondolatjelre következő második szám pedig az *ugyanott* az Adatsorok 6. számaként közölt „Vállalkozó-statisztikáé”. Utóbbit a továbbiakban „Vállalkozó-statisztika, 6”-ként idézem.

⁸ *Paulinyi, I*: 139. és 142—143. l.

⁹ Moldner, másként Fleischer Jeromos (177—25) — 2041,57 f hozamértékkel. — Satler János, neve után nyerges (261 és 262 — 37) — 636,41¹/₂ f hozamértékkel. — Ungerfeindt András szabó (325 — 51) — 568,60 f hozamértékkel.

¹⁰ Pehaim János (205 — 31) — 56,00¹/₂ f értékű beváltással.

¹¹ Kringl Sebald választó (139 — 21, elírva Krunicher) — 134,41 f értékű beváltással. — Groß János választó (69 — 12) — 183,01¹/₂ f értékű beváltással. — Prenner Erasmus, neve után ezüstlelőző (229 — 34) — 257,49¹/₂ f értékű beváltással.

Ketten kézművesek (ötvösök).¹² Végül volt köztük egy bányamunkás is, neve után ítélve ércmosó.¹³

A két nagyvállalkozó esetében a bányavállalkozást tekinteném elsődleges, a fő gazdasági tevékenységnek. Hilleprendt Péter alkamaragróf kiadós elszámolási hiánya — tíz év alatt 13 274,75 f — és bányavállalatának ennek biztosítékául törént lefoglalása beszédes bizonyítéka, hogy a kamarai pénzeket rendszeresen felhasználta bányae érdekeltségei finanszírozására. Márkus Bálintnál meg a vízemelő-vállalkozás, a „treiberség” csak az első érintkezésvétel lehetett a bányagazdasággal, s ebből váltott át azután a tulajdonképpeni bányavállalkozásra. Tőkés típus igazából a három közepes, meg a hét kisvállalkozó is. Alapfoglalkozásukkal járó másirányú lekötöttségük miatt kapcsolatuk a bányagazdasággal másfajta vállalkozási formában el sem képzelhető. De érdekeltségük kisebb, a nagyvállalkozókéknál szűkebb körűnek veendő. Egy mennyiségi változat megszemélyesítői azonos típuson belül: kis tőkés vállalkozók. A szerényebb méretek arra is utalnak, hogy kapcsolatuk a bányagazdasággal még csak amolyan járulékos próbálkozás. Anyagi létüknek, a megélhetésnek igazából még nem ez, hanem az alapfoglalkozás a bázisa.

Problematisztikus számomra a bánya- és kohómunkásként ismert tizenegy kamarai adósnál¹⁴ a vállalkozás jellegének a meghatározása. Az 1548—1549. évi beváltók közt csak egyikük fordul elő kisebb értékű, de a létminimumot meghaladó hozammal.¹⁵ A többi tíz neve a beváltók közt nem tűnik fel. Vállalkozásuk nagyságrendi elbírálásának így nincs megbízható mutatója. Némi támpontot erre legfeljebb hátralékos kamarai hitelek összegében találunk. Általában nem tartoztak a nagy adósok közé.¹⁶ A legmagasabb összeggel, a 100—1000 f-os negyedik nagyságrendi kategóriába eső 257,11 f-tal egy vājár¹⁷ szerepel. A 20—100 f-os harmadik kategóriába esik a már említett ércmosó¹⁸ 21 f-nyi hitele, egy vājáré (6,40 f)¹⁹ pedig az 5—20 f-os másodikba. A többi nyolc²⁰ nem haladta meg egyenként a legalsóbb, az 1—5 f-os kategóriát, négyük²¹ pedig még ezt az igazából csekély tartozást sem tudta törleszteni. A bánya- és kohómunkásoknak ez a tizenegy főnyi csoportja mintha nagy egészében kis vállalkozó lett volna. Sőt egy részük hosszabb távon, úgy látszik még csak a létminimumot sem tudta kifogni bányavállalkozásából, — így értelmezve a szóban forgó négy vállalkozó törlesztetlenül maradt csekély tartozását. Pusztá véletlen lett volna, hogy ez a létminimumnál kisebb termékányad az ismert foglalkozású vállalkozók közül, az egy

¹² Goldschmidt János, az öreg (61 — 10) — 38,82 f értékű beváltással. — Herman Márkus (89 — 15) — 71,27 f értékű beváltással.

¹³ Schlemmer Mátyás (269 — 44) — 91,14 f értékű beváltással.

¹⁴ *Paulinyi, I*: Adatsorok 7. szám: 269, 272, 273, 277, 311, 67, 82, 84, 102, 316, 294. tétel.

¹⁵ Ld. a 13. jegyzetet.

¹⁶ Az adósok nagyságrendi kategóriáira ld. *Paulinyi, I*: 145. l.

¹⁷ Heckel másként Hayer Osvát vājár — *Paulinyi, I*: Adatsorok 7. szám, 82. tétel.

¹⁸ Ld. a 13. jegyzetet.

¹⁹ Greffel György — *Paulinyi, I*: Adatsorok, 7. szám, 35. tétel.

²⁰ Schmelczer Blasy 2 f: *Ugyanott*, 272. tét. — Schmelczer Jakab 0,07 f: 273. tét. — Schmelczer Tschunk és Gedit 4 f: 277. tét. — Strobl Márton olvasztó 2 f: 311. tét. — Heyer Fülöp 2 f: 84. tét. — Jenitsch, másként Janits Márton vājár 4,84 f: 102. tét. — Theisl (Trisel) Tamás vājár 4 f: 316. tét. — Seicz (Saytz) „rumpelman” bányakocsis 4 f: 294. tét.

²¹ Schmelczer Tschunk és Gedit; Heyer Fülöp; Jenitsch (Janitsch) Márton; Theisl (Trisel) Tamás. De törlesztetlen maradt a kishozamú beváltó (vő. 13. jegyz.) Schlemmer Maczko 21 f-nyi kölcsöne is.

ötvösmesteren²² kívül éppen csak a bánya- és kohómunkások soraiból kikerült vállalkozóknál jön elő?

A létminimumnál kisebb hányad tömeges jellemzője az 1548—1549. évi termékmegoszlásnak is. A beváltók felerészének²³ ezzel kellett beérnie. Foglalkozásra utaló név e 42 főből, sajnos, mindössze négynél van. Egy alkalommal ötvöst, majd meg kannaöntőt, egy ácsot (bányaácsot?) és egy szénégetőt jelez.²⁴ A többi 38 név a szóban forgó kérdés szempontjából néma. Éppen e névanyag sajátos összetétele vitt rá, hogy ezeknek a csekély hozamú beváltóknak a zömében a városlakók plebejus rétegének a képviselőit lássam, a bánya- és kohómunkásság tömegéből kikerült dolgozókat.²⁵ A nevek ugyanis vagy egyszerűen keresztnevek, vagy ha differenciáló névtársulások, úgy utóbbi elemük olykor a ragadványnevek, olykor a származási vagy lakóhelyre utaló változatok, máskor meg a filiációt jelző kapcsolások csoportjába tartozik. De alig van példája — egy Schlemmer, egy Schmidt (bányakovács), egy Koller és egy Pastir — a foglalkozás jelzésének, ami pedig a polgári foglalkozást űzők névjelzésében tömegesen fordul elő.

Értelmező elemzésemben több a feltevés, mint a tényszerű bizonyosság; főként a bányász-vállalkozókról szóló részben. Inkább csak munkahipotézis az egész. Kérdésfelvetések, de kielégítő megválaszolásukhoz többet kellene tudni az egyes típusok megtestesítőiről, mint amennyit felőlük az elemzett három kútfő egyedi adatainak a szófukar mondanivalójából megtudhattunk. A nagyságrendi megoszlás — ez valóban tényszerű — csak az első lépés. Túl ezen hasonló bizonyossággal tudni kellene azt is, hogy kikből állottak az egyes nagyságrendi kategóriák, mi volt egyenként a vállalkozók társadalmi hovatartozása, az osztályhelyzete; de azt is, hogy kinek-kinek mi volt a gazdasági potenciálja, a vagyoni állapota. Így derülhet fény a bányakincs hasznosító birtokbavételének ellentétes lehetőségeire, meg arra is, hogy a birtoklás netán osztálykötött volta mint telítette a bányavárosi mikrokozmosz légkörét osztályellentétek feszültségével. A komplex problematika kibontása ismét csak a statisztikai módszertől remélhető. Kútfőnk hozzá Selmezbánya 1542. évi hatvanadadó-lajstroma lesz. Eltérően a szokásos városi adólajstromoktól a hatvanadadó lajstroma teljes egészében számbaveszi a városlakó népességnek azt a részét, amely koránál és családi állapotánál fogva a maga személyében gondoskodott mind a maga, mind hozzátartozói létfenntartásáról. Férfit, nőt egyaránt; a dolgozó népességet, a bányák és kohók munkásait, a kézműves legényeket, meg a házi, majorsági cselédséget csakúgy, mint azokat, akik őket dolgoztatták: mestereiket és a Gyűrűs tér gazdag erdőpolgárait, a Waldbürgereket. A dolgozót, a szegénységet még akkor is, ha elnyomorodva kolduskenyéren élt. S mindezt nemcsak az anyatelepülés, a szorosabb értelemben vett város körzetében, hanem annak két külső bányatelepülésén, Hodrus- és Kisbányán is. Ha azonban adólajstromunk — s ez vita tárgya nem lehet — a városlakó népességet az eltartottak kivételével teljes egészében magába foglalja, akkor meg kell soraikban találnunk ismert vállalkozóink közül is mindazokat, akik az esztendőnek a tavaszán, az adóbehajtás időpontjában a legszorosabb egyidejűségben éltek Selmezbányán.

²² Ld. a 12. jegyz.

²³ Vállalkozó statisztika, 6: 3, 5—7, 10, 39, 47, 54, 56, 65—69, 71—76, 80—83; 85—92, 95—98, 100, 101, 107—110. tét. Összesen 42 fő.

²⁴ Úgyanott 10, 69, 108, 73. tét.

²⁵ Vö. a 23. jegyzetben felsorolt tételeket a 10, 69, 108, 73. tétel kivételével.

Számuk 176 fő, az ismert 333 vállalkozó 52,85%-a. Kissé alacsonynak tetsző hányad. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy a vállalkozók létszáma évenként is meglehetősen ingadozott. A mélypontnak vehető 1542-es létszámmal szemben kellett lenniök oly éveknél is, amikor az magasabb volt, kulminálni kulminálhatott 215–220 főnél is. Az 1542. évi hullámvölgy lehetett a törökveszély következménye is. Bár ez elsősorban a gazdagokat rémitette, elképzelhető hogy a bányásznapességből is nem kevesen szedték fel a sátorfájukat, már csak azért, hogy a hadbaszállás alól kibújhassanak. De volt emellett még egy állandó kiváltó ok is, a bányászszerencse forgandósága. Ez főként a dolgozó vájárok soraiból kikerülő kisvállalkozók életét keserítette, hiszen a pénztőke hiányában a felmerülő nehézségek elsősorban őket kényszerítették meghátrálásra.

Beszédesebbé válnak a számok, ha azokat a gazdaságilag tevékeny népesség számához viszonyítjuk. Az 1542. évi lajstrom 1109 háztartásfőt és 239 a munkáltató háztartásában élt szegődményest, összesen 1367 önfenntartó személyt vesz számba. Vonatkoztassuk erre az egészre a vállalkozók ingadozó és 1542-ben történetesen mélypontnak tekinthető 176 főnyi létszámát, azt látjuk, hogy a bányavállalkozásból, a bányakincs hasznosító birtoklásából az egész népességnek vagyilagosan jó egyhatod—egynolcad része (15,87—12,14%-a) kereste a megélhetését. Ez nem lekicsinyelhető hányad. Kivált, ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a szegődményesek (239 fő) leszámításával fennmaradó 1109 gazdasági alanyunk kétharmada (740 fő) bánya- és kohómunkás volt, akiknek köreiben a vállalkozás egyik objektív feltétele, a pénztőke, csak aprócska denárösszegekben volt megtalálható.

Az 1542. évi hatvanadadó-lajstrom adatszolgáltatása

A hatvanadadó-lajstrom alapján az 1537—1549 évekből ismert bányavállalkozók közül számba voltak vehetők azok, akik az adó kivételnek tizenkétéves évkörünk majdhogy közepére eső időpontjában a legszorosabb egyidejűségben éltek Selmechányán.²⁶ Ugyanakkor rendkívül ígéretes is az adatszolgáltatása mind az adózók társadalmi helyzetének, mind vagyoni állapotának az elbírálása szempontjából. Többet mond és közvetlenebb formában, mint a korszak hagyományos városi adólajstromai, ami arra vezethető vissza, hogy ez alkalommal más volt a kivétel módja és másként ment végbe a behajtása is.

Bányavárosaink, és a szabad királyi városok általában, a feudális korban kétféle adószolgáltatással tartoztak: a földbérrel (census, losung) és a rovással vagy hadiadóval (anschnitt, anschlag, schätzung, steuer, taxa).²⁷ Az előbbi évente fizették, Szent György és Szent Mihály napján esedékes két részletben régtől fogva meggyökeresedett kules szerint (esetleg globálisan rögzített összegben). Utóbbit a király, illetőleg a bányavárosokat jegyajándék címen birtokló királyné esetről-esetre akkor vetette ki méltányos, de tetszése szerinti, elsősorban a szükséglethez mért összegben, amikor az országgyűlés subsidiumot, hadiadót ajánlott meg.²⁸ Mindkét adónem globális összegben az egyes városi közületekre

²⁶ Vö. 552—I.

²⁷ A terminusokra ld. Bb., Fasciculi, fasc. 915, no. 26: 1482, 1490, 1493. évi bírói számadások; Sb., Acta 1537 (Losung register), 1542 (Anschnitt register).

²⁸ Corpus iuris, milleniumi kiadás: 1536: 4. és 1593: 5. tc. — Ld. még Közgazdasági Lexikon, szerk. Halász Sándor és Mandelló Gyula, III. Budapest, 1901, 721. l., 2. hasáb.

volt kivetve. A városi tanács dolga volt viszont, hogy azt az adófizetőkre fejenként elosztva behajtsa. Az elosztásnak minden városunkban megvolt a szokás jogán meghonosodott kulcsa. A lajstromok azonban nem szólnak róla, kit, milyen tehetősége után, annak mekkora hányadával róttak meg. A hagyományos városi adólajstromok így tulajdonképpen nem igen bírhatók addig szóra, amíg aprólékos kutatás nem fejtette meg a szóban forgó város, esetleg város csoport adózási rendszerét.²⁹

Merőben másként állnak a dolgok a városokra 1542-ben kivetett hadiadó esetében.

Az 1542 február 19-re Besztercebányára összehívott országgyűlés Buda elvesztének páni rémületében a török ellen indítandó hadjárat céljaira a személyes hadbaszállás³⁰ és a telkes jobbágyságra kivetett szokásos egy forintnyi hadiadó³¹ mellett még egész sor rendkívüli adót is megajánlott. A megajánlások kiterjedtek a nemesek és egyháziak személyes tehervállására is.³² A szokásos városi taksa királyi kiróvásának a mellőzésével az országgyűlés ez alkalommal közvetlenül döntött a városok adója felől is. Hasonlóan a többi megajánláshoz, a megadóztatás módja a városok esetében is a vagyondézsma vagy a jövedelem (munkabér) megszabott hányadának az adóbavétele volt, — egyik is, másik is minden esetben az adókulcs számszerű megállapításával. Ennek köszönhető, hogy, ellentétben a hagyományos városi adójegyzékekkel, a hatvanad-lajstromok adótételei egyből átszámíthatók az adózó vagyonállapotára. További előnyként könyvelhető el, hogy az eltérő adókulcsok révén az adózók összessége már eleve négy, többé-kevésbé társadalmi kategóriának is vehető, csoportra különül. A nagyja vagyondézsma-t fizetett, még pedig az ingó vagyon értékének a hatvanad részét. Itt egy kalap alá vették a zömében háztulajdonos számba menő polgárságot és az egyszerű városlakókat, a városi zsellérséget (*cives et incolae*).³³ A második csoport a

²⁹ Ld. Kovács Ferenc: Városi adózás a középkorban. Pozsony, 1900. Mesteri példája a feladat megoldásának.

³⁰ Corpus iuris, mill.: az 1542. évi besztercebányai országgyűlés 32. és 33. tc.

³¹ Ugyanott: 26. tc.

³² Az idevágó végzések ugyanott, 28, 29, 34, 35. tc.

³³ Ugyanott, 30. tc. — A szentesített törvénykönyv e cikkelye mind az ingó, mind az ingatlan vagyon dézsmájáról szól, egyedül a ruházatot és az asszonyok ékszereit veszi ki alóla. Utóbbiak kivételével az adóköteles vagyontárgyak felsorolása itt a következő: „az arany és ezüstmű, a házak, a majorsági javak, a marhák, a lovak, a szőlők, a borok, az áruk és minden egyéb dolog”. Valójában azonban csak az ingó vagyon megadóztatására került sor. Így mondja ezt a hatvanad-adó-lajstromok címfelirata is: „Regestum contribucionis sexagesime partis bonorum mobilium per proceres huius regni in congregatione Nouosoliensi in anno 1542 ordinate et facte — Crenicia.” A városnév megfelelő változatával azonos ezzel a többi bányavárosi lajstrom címfelirata is. Értelmileg egyezik velük a löcei lajstromé is: „Exacte sexagesime partis bonorum mobilium civium civitatis Leutschouiensis summa in mense Marcio anno domini 1542. per egregium dominum Petrum Palezan olim civitatis Budensis iudicem collecta.” (A késmárki címfelirat közömbös.) Az ellentmondás magyarázata, hogy a városok megadóztatása elkeseredett vita tárgya volt a főrendek és az alsótábla közt. A főrendek azzal követelték a fekvőségek megadóztatását, hogy a városok ez alkalommal nem szállnak hadba. Az idevágó végzést is így fogalmazták meg. A városi követek úgy találták, hogy ez meghaladná teherbíróképességüket. Kíválmukat, hogy a vagyondézsma az ingóvagyonra korlátoztassék, azzal indokolták, hogy az elmúlt években sokféle és súlyos terheket kellett viselniük és hogy a városi erődtítményekről, őrség tartásáról tovább is kell gondoskodniuk, arról nem is szólva, hogy ágyú, lőpor s egyéb szükségletek beszerzését továbbra is kiróják rájuk. A köznemesség magáévá tette a városi követek kívánságát s állásfoglalásuknak érvényt is szereztek. Közös megegyezéssel végül ugyanis azt a végzést hozták, hogy a városok a hatvanadot csak ingóvagyonuk után fizessék. Hogy-hogy nem — nyilván nem az urak mesterkedése nélkül — az országgyűlési végzések végleges szövegébe, az uralkodónak küldendő pecsételt

városi papság, amely a vidéki alsópapsággal együtt évi javadalma tized részét fizette adóba.³⁴ Harmadik a külföldi kalmároké, akikre, külön is megnevezve a Fuggereket, árukészleteik értékének negyvenedrészét rótták ki adóba.³⁵ A negyedik csoport a kalmárok, kézművesek és általában a polgárok által foglalkoztatott szegődményeseké (mercenarii et alii servitores). Évi bérük minden forintja után 5 d-t (50%-ot) tartozott a munkáltató adóba leróni, — úgy persze, hogy azt utólag betudhatta a dolgozó évi bérébe.³⁶ Az a része volt ez a városi népességnek, amely a hagyományos adólajstromokban nem igen jön elő; a polgári háztartások házi és majorsági cselédsége, de a kézműves legények is, akik általában a munkáltató háztartásában éltek. E kategória számbavétele révén az adózók köre kikerekedett mindazoknak a városiakoknak az összességévé, akik maguk személyében gondoskodván létfenntartásukról, a népesség gazdaságilag aktív részének tekintendők. A homogén személyi körnek ezzel a majdhogy abszolút teljességével³⁷ egyedülálló a hatvanad-lajstrom adatszolgáltatása.

A végzésekből adódó társadalmi megoszlás tovább is bogyozható volt a lajstrom beosztása és a szövegrovat adatai alapján. A polgárok és városiakok legszámosabb együttes kategóriáján belül teljes biztonsággal, még hozzá házanként, el voltak különíthetők a háztulajdonos polgárok és a városi zsellérek, a bérlakók. Tekintélyes számban meg volt állapítható —hol konkrét jelzéseken, hol a mesteriséget jelentő neveken indulva— az adózók jobbára polgári foglalkozása is, azzal kecsegtetve, hogy a vagyoni megoszlása a társadalmival egyedenként egybe lesz vethető. A lajstrom adatszolgáltatása azonban ehhez egymagában már nem volt elégséges. Az adózók nagyobbik felénél ismeretlen maradt a foglalkozás. Miután a lajstromból magából mindössze 77 fő vált ismertté közülük, nagy volt a valószínűsége, hogy a sok ismeretlen foglalkozású zömmel bányá- és kohómunkás lehetett. Ezt azonban személyre menő bizonyossággal megállapítani, ehhez már széle-

példányba, a 30. tc. mégis eredeti fogalmazásában került bele. Mire az alsótáblán a végleges szöveg felolvasáskor erre rájöttek, már nem volt mód a kiigazításra, mivel az urak egy része már elhagyta volt Besztercebányát. Utasították azonban a köznemességnek az uralkodóhoz menesztett küldöttét, Rakovszky Györgyöt, hogy tájékoztassa az uralkodót a dolgok valóságos állásáról s kérje, hogy a városokat az ingatlan megadóztatása alól mentesítettnek tekintse és ily értelemben adjon utasítást a kamarának. Így is történt, miután az országgyűlés feloszolván, a törvényszöveget az uralkodó már nem küldhette vissza megfelelő módosítás végett. (Ld. Magyar Országgyűlési Emlékek. II., szerk. Fraknói Vilmos. Budapest, 1875. A besztercebányai 1542. évi országgyűlés számbajövő iratai: VI. és XV. szám: Thurzó Elek 1542. március 5-ről és április 14-ről keltezett felterjesztései, kül. 345. és 391. l. — X. szám: a városi követek feliratai 354—355. l. — XIII. szám: A főrendek emlékirata Batthyány Kristóf részére az uralkodó elé terjesztendő kívánalmaikról 1542. márciusából, kül. 377. l. — XIV. szám: Rakovszky Györgynek, a köznemesség követének a felirata 1542. márciusából, kül. 384. l. — Végül XVI. szám: I. Ferdinánd király 1542. április 30-án Linzben kelt válasza az országgyűlés végzéseire, kül. 399. l.). *Acsádi Ignác* (Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd korában, Budapest, 1888, 122—123. l.), és *Iványi Béla* (Lőcse város lakói és azok vagyonossága 1542-ben és Késmárk város lakói és azok vagyonossága 1542-ben — Közlemények Szepesvármegye múltjából I. és VIII. kötet, Lőcse 1909, 1916 a hatvanadadó lajstromok értelmezésében csak a törvénykönyv szövegét vette figyelembe. Mindketten úgy vélték, hogy az ingó és ingatlan vagyon megadóztatásáról volt szó. Egyikük sem vette figyelembe a *Fraknói Vilmos* által kiadott iratokat. *Iványi* a Corpus iuris milleniumi kiadásának a 39. tc.-hez fűzött 2. jegyzetét sem vette tudomásul, amely *Kovachich M. Gy.* kiadása nyomán közli az április 30-i királyi leiratnak a 30. tc.-t módosító részét. Mi több, *Iványi* még csak a lőcsei lajstromnak fentebb idézett címfeliratán sem akadt fenn.

³⁴ Corpus iuris, mill. 35. tc.

³⁵ Ugyanott, 40. tc.

³⁶ Ugyanott, 38. tc.

³⁷ Némikieséssel persze számolni kell az adófizetés alól így vagy amúgy mentesültek személyében. Számuk azonban nem volt túl nagy: Selmechányán 30 főre becsülhető. Ld. *Paulinyi*, 2. 374. l.

sebbre kellett fogni a forrásbázist. Az adatokat a városi ügyintéző írásheliség termékei szolgáltatták: oklevelek, ügyiratok (acta), városi könyvek, bírói s egyéb számadások, adólajstromok. Sokatmondó volt az ún. „félbér-lajstromok” (Halb-lohnregister), a bánya- és kohómunkásokon évente kétszer fél-félhetimunkabérük összegében megvett városi adó jegyzékeinek az adatszolgáltatása. Ez segített elsősorban hozzá, hogy az ismeretlen foglalkozásúak kategóriájának csaknem teljes felszámolásával végül is hétszáznegyven adófizetőről állapíthattam meg adatszerűen, hogy alapfoglalkozásukban bánya- vagy kohómunkások voltak. A társadalmi megoszlás egyedi lebontásával az is tisztázódott, hogy a hatvanad-lajstromban azonosított 176 bányavállalkozó³⁸ közül kinek hol volt a helye a városi mikrokozmosz osztályképletében. A vállalkozás, sőt az egész bányagazdaság dinamikájának a felderítése szempontjából még ennél is jelentősebbnek látom, hogy hatvanad-lajstromunk — ez másik rendkívüli adottsága — adótételeivel minden egyes adózó vagyoni állapotát is rögzíti. Hogy az adóösszeg nem az egész vagyonnak, hanem csupán ingó részének a tükrözője, azt a szóban forgó problematika szempontjából egyenesen előnyösnek találom. Ingóság volt az a halmazállapotú vagyon, amely a legkönnyebben volt mozgásba hozható és kevesebb meg-
rázkódtatással mint az ingatlan tulajdonnak akár csak zálogba vetése. De meg ingó vagyon volt maga a pénz is,³⁹ amely mint pénztőke ekkor már egyik objektív előfeltétele minden bányavállalkozásnak; még a dolgozó kisvállalkozó sem lehetett meg nélküle. Az ingó vagyon így az adott esetben igen kedvező mérce a vállalkozók gazdasági potenciáljának a felméréséhez.

Egy kétkedő kérdéssel mindenesetre szembe kell nézni. Vajon reális-e ez a mérce? Fedték a valóságos vagyoni helyzetet a bevallások, amelyek alapján az adó összegét megállapították? Magyarán: hogy állunk a vagyoneeltitkolással?

A vagyoneeltitkolás árnyéka minden adózásnak. Számot kell vetni vele városunkban is, még ha hűtlenség vádja és teljes vagyonvesztés lett is volna a megtorlása.⁴⁰ Ellentétben a nagyvonalú megajánlással, a behajtás laza volt az egész országban.⁴¹ A törekvés az országgyűlési végzések manipulált végrehajtására nem hiányzott a bányavárosokban sem. Csak erre magyarázható a körmöcbányai tanács magatartása, amikor körömszakadtáig a maga kezében kívánta volna tartani a királyi dikátorokkal szemben a rovás végrehajtását és végül is csak arra hátrált meg, hogy a dikátorok már hiteleshelyi tiltakozásra készültek.⁴² Ez lett volna az útja, hogy a tanács, maga is persze előljárván vagyona eltitkolásában, elnézze a városlakók hamis bevallásait, amivel az egész közösség egyetemlegesen kibújt volna a reá rótt teher egy jó része alól.⁴³

³⁸ Ld. a Függelékét.

³⁹ Részletesen felsorolja a vagyondézsma alá eső ingóságokat — köztük a készpénzt is — az a szóbeli felhívás, amelyet a bányavárosokba kiküldött királyi dikátorok intéztek a vagyonebevallás ügyében az adófizetőhöz, felszólítva, hogy eskü alatt vallja be mi az ingó vagyona (bona mobilia) „... in auro, argento, parata pecunia, in gemmis, in lapidibus preciosis, in aliis clenodiis et suppellectilibus, in vestibus, in vinis, in frugibus, in pecoribus et aliis omnibus...” (Körmöcbányai hatvanadlajstrom, fol. 2.)

⁴⁰ A 39. jegyzetben id. felhívás mondja, hogy aki az abban felsorolt vagyontárgyakat nem vallja be híven, hűtlenség bűnébe esik és minden javait elveszti.

⁴¹ Thurzó Elek beismerő nyilatkozata 1542. augusztus 2-i felterjesztésében. Ld. *Károlyi Árpád*: A Német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542-ben. Budapest, 1880, 127–128. l.

⁴² 1542. április 13., Körmöcbánya: Feller János és Szöllőssy János bányavárosi dikátorok jelentése a kamarához: Litterae ad cameram exaratae: a kelet alatt.

⁴³ Hasonló kibúvó törekvéseket, sőt kereken elutasító magatartást regisztrál az id. jelentés a körmöc- és s selmechányai alkamaragróf részéről is a kamaraházban lakó kamarai alkalmazottak megadóztatása ügyében.

Mégsem állítanám, hogy e vagyondézsma alapján nem lehetne megnyugtató képet kapni az adófizetők, — köztük vállalkozóink — vagyoni megoszlásáról. Először is, amit a végrehajtás módjáról tudunk, annak alapján a bevallások tekintélyes részét, főként a kevésbé vagyonos adózókét valószínűnek is lehet venni. Az adókimutatás ugyanis nem a hagyományos módon történt, azt nem a tanács bonyolította le a saját hatáskörében. Kibúvó törekvéseivel számoltak a magyar kamarán. Már az országgyűlés elrendelte, hogy a városok bírái mellé a király embere is kiküldessék a kamaráról.⁴⁴ Vett utasításaik értelmében ezek a királyi dikátorok azután nem érték be egyszerű asszisztáló közreműködéssel, hanem ők maguk vették kezükbe a kimutatás lebonyolítását. Maguk elé idézték, de az is lehet, hogy házról-házra személyesen járták az adófizetőket, kivették tőlük bevallásukat, azt alkudozva megvitatták, megállapították az adó összegét, sőt még a lajstromot is, annak tisztázott példányát is maguk írták.⁴⁵ Tisztükben szívós kitartással, ha kellett kiméretlen erővel jártak el. Félórát is rááldoztak egy-egy adózóra, hogy a néhány denárius adót rábeszéléssel kipréseljék a suburbiások szegény lakóiból.⁴⁶ Ha meg ez nem használt, jött — írja a körmeőbányai tanács — a fenyegetés, vagy akár az adózó gunyájának a lehúzása is.⁴⁷ Az adóhozam, igaz, megdöbbentően alacsony volt. Megdöbbentő maguknak a dikátoroknak a szemében is, akik éppen ezért fel is vetik a kamara tanácsához intézett jelentésükben, hogy célszerűbb lenne az általánosösszegben történő megegyezés; kevesebb törődéssel s költséggel többet hozna be.⁴⁸ Az alacsony adótételek nagy tömege⁴⁹ azonban egyáltalán nem szól a bevallások valószínűsége ellen. Maguk a diká-

⁴⁴ Corpus iuris, mill., 31. tc.

⁴⁵ Ld. a 42. jegyzetben id. dikatori jelentést. A hét bányavárosi lajstromnak a kamaráhozelterjesztett példányai megállapíthatóan Feller írása.

⁴⁶ Ugyanott.

⁴⁷ 1542. június 8. A körmeőbányai tanács tanúsítványa a város lakóitól beszédett hatvanad-adó összegéről. Vallják, hogy az országgyűlés végzése értelmében „a nobis conhabitoribusque nostris sub strictissimo iuramento non modo examinatis, sed etiam ultra eorum possibilitatem ad prestandum subsidium bonis persuasionibus ac minis et vestium de corpore ablacionibus compulsi” csak 304 f és 95 d jött be. — A körmeőbányai hatvanad-lajstrom melléklete.

⁴⁸ A 42. jegyzetben id. h. — A dikátorok úgy vélték, hogy a hét bányaváros belemenne 2000 f-ba is, míg így az 1000 f-t is alig fogják kihozni.

⁴⁹ Selmeőbánya 1906 vagyondézsma alá vont lakosa közül nem volt ingó vagyona 80 főnek, de ezek egyrésze is megajánlott valamit önkéntesen. Az ingó vagyonnal bírók közül:

0,10 f-tal s ennél kisebb összeggel adózott	43 fő
0,11—0,15 f-tal	108 fő
0,16—0,25 f-tal	247 fő
0,26—0,35 f-tal	223 fő
0,36—0,50 f-tal	129 fő
0,51—0,75 f-tal	119 fő
0,76—1,00 f-tal	50 fő
1,00—1,50 f-tal	43 fő
1,51—2,00 f-tal	18 fő
2,01—3,00 f-tal	16 fő
3,01—4,00 f-tal	4 fő
4,01—5,00 f-tal	3 fő
5,01—6,00 f-tal	1 fő
6,01—7,00 f-tal	1 fő
7,01—8,00 f-tal	1 fő
8,01—9,00 f-tal	1 fő
9,01—10,00 f-tal	2 fő
10,00 f-nál magasabb összeggel	7 fő

Összesen

1096 fő

torok írják a körmöcbányai suburbiumokban szerzett tapasztalataik alapján, hogy az emberek annyira szegények, hogy ha egyik-másikát megnyúznák is, alig róhatna le 10 denárt, nem hogy hatvanból⁵⁰ egyet. Egészen alig van 10 denárunk, mivel egy részüknek az ércőrlőmalmokban, másoknak a bányákban, a szénégető helyeken van a megélhetése. . . ha egy napra elmaradnak a munkából, másnap éhezniök kell.”⁵¹ Gyakori a lajstromok bejegyzése, hogy az adózó jó szántából, a haza szorult helyzetét tekintve, önként — értem: az unszoló rábeszélés hatására — a köteles hatvanadnál magasabb összeget ajánlott meg. Ez ugyancsak a bevallások valóságosságát mellett szól.

Úgy fest valóban a dolog, hogy az alsóbb vagyonkategóriák adóösszegeiben a valóságos vagyonállapot tükröződik. Áll-e ez a lajstrom egészére is, a tehetősebbekre?

Selmecbánya hét legnagyobb adófizetőjének az adója és bevallott ingóvagyon-⁵²

Schall Konrád	240 f**	=	10 224 f	vagyon
Schlaher Quirin	100 f	=	4 400 f	vagyon*
Siebenbürger Cherubin	40 f	=	2 400 f	vagyon
Öder Simon	35 f**	=	1 491 f**	vagyon
Hilleprand Péter	24 f**	=	1 014 f	vagyon
Bartfelder Tadé	16 f	=	960 f	vagyon
Salus Jeromos	15 f**	=	639 f	vagyon

Öten közülük 1548—1549-ben Selmecbánya legnagyobb nemesfémbevéltői. Schall bányavállalkozásának a nyershozama ekkor 17 125,15 f, Schlaheré 42 223,85 f, Öderé 43 605,66 f, Hilleprand utódaié 23 914,30 f, Salusé 11 231,75 f,⁵³ az öté együtt 138 100 f. Hihető-e, hogy a bányavállalkozás ekkora hozama (nyers hozam) mellett ennek az öt vállalkozónak az együttes ingó vagyona csak 18 768 f-ra rúgott volna?⁵⁴ Adatszerű bizonyítéka van, hogy a fenti vagyonértékek irreálisak, nem a valóban bírt ingó vagyont fejezik ki. Öt vállalkozónk egyikének, az 1555 tavaszán a Bécs melletti Badenben elhunyt Salus Jeromosnak ismert a végrendelete és a részletes hagyatéki leltára.⁵⁵ Az 1554 november 19-én Selmecbányán kelt végrendelet, ékszer, ruhaneműt, egyéb ingóságot nem számítva, csak készpénzben, letétekben, meg veretlen fémben 31 008,83 f (magyar) értékű vagyonról szól. A hagyatéki leltárból megtudjuk, hogy az elhunyt vagyonértékei nagyjából külföldön, Bécsben, Olmützben, Boroszlóban voltak rokonoknál meg üzletfeleknél elhelyezve. Figyelmén kívül hagyva a részletesen felsorolt, de

⁵⁰ Tollban maradt a „forintból”.

⁵¹ A 42. jegyzetben id. h.

⁵² A * jelzésű tételnél a lajstrom összezszerűen megjelöli az ingóvagyon. A ** jelzésű adóösszeg önkéntes többletmegajánlást is magában foglal. Ezt nem egészében szoroztam be 60-nal a vagyonérték kiszámításához, hanem csak 29%-kal kisebb részét. — 29%-kal számítottam átlagosan az önkéntes megajánlásra eső részt. E 29%-os kulcsszámot pedig annak a négy tételnek az alapján számítottam ki, amelyeknél a lajstrom az önkéntes megajánlás ténye mellett összezszerűen megadja a vagyonértéket is. A többletmegajánlásra e négy tételnél az adóösszegekből 17, 37, 5, 28,5 illetőleg 33%-os esik. A 29%-os kulcsszám ezek átlagszáma.

⁵³ Vállalkozó-statisztika, 6: 40, 43, 29, 13 meg 17, 38. tétel (a 8. rovat).

⁵⁴ Ugyanakkor Besztercebányán az egyik boroszlói kalmárnak csak az ottani áruraktára 3600 f-tal lett felvéve, egy másiké 1600 f-tal; Körmöcbányán a kárvallott Foyth Péter csak az úton odavesztett áruszállítmányát 1400 f-ra értékelte.

⁵⁵ *Adalbert Baker*: Hieronimi Salii Waldburgers auf der Schemnitz Verlassenschaft anno 1555 — Karpantenland, Jg. I., 1928. Reichenberg.

nem értékelt ékszert, ruhaneműt, műszert és érckészletet, a hagyatéki leltár csak készpénzben és letétekben 27 600,06 f-t vesz számba. Ennek túlnyomó része augsburgi, bécsi, pozsonyi, boroszlói üzletfeleknél volt elhelyezve. A Selmechbányán számbavett készpénz és követelés csak 2844,45 f-ra ment, belőle mindössze 900 f volt a vállalati pénztárban. A többi pénzben fel nem becsült ingósággal együtt az ingó vagyon értéke testvérek között is legalább 35–40 000 f, a bevallott 639 f ötvennégy—hatvankétszeres összege. Ennek a felét vagyük úgy, mint az 1542–1554 évekre eső vagyongyarapodást, még akkor is a bevallott értéknek huszonhat—harmincegyszeresére tehető 1542-ben Salius valóságos ingóvagyonára.⁵⁶ Ekkora különbözet gyanússá kell hogy tegye Salius másik hat társának a bevallásait is, jóllehet ezek az övéének többszörösei. A dikátorok éppen a legmagasabb bevallásu Schall Konráddal szemben firtatták is, hogy több volna annál az ingóvagyonára.⁵⁷ De nem mentesül a gyanútól a vagyoni skála alsóbb sora sem. Ami a véletlen forrásadottságok (véletlen elsősorban a fennmaradásuk) folytán kiderült Salius 639 f-nyi vagyontételéről, az miért nem foroghatna fenn Fasch István 600, Moldner 500, vagy akár Nikusch Lénárd és Markusch Bálint 300—300 f-jánál, ha mindjárt mérsékeltebb arányokban is. A kétkedés azért is indokolt, mert a bevallott és a valóságos vagyonállapot közti kiáltó különbség mögött nemcsak a vagyoneltitkolás szubjektív mozzanata húzódik meg, és nem is elsősorban. Volt annak objektív alapja is, és ez volt a döntő.

A vagyonbevallásra szólító felhívás a vagyondézsma alá eső ingó vagyon részletező felsorolásában csak tárgyi, kézzelfogható vagyonféleségeket sorol fel: „arany-, ezüst-neműt, készpénzt, gyöngyöt, drágakövet, egyéb ékességet, ágy-neműt, ruhát, bort, gabonát, lábas jószágot”.⁵⁸ A bevallott vagyonérték tehát általában ezekből tellett ki. Mihelyst azonban egy-egy kézben már viszonylagosan nagyobb pénzvagyon (készpénz) halmozódott fel, az jobbra nem maradt a ládafiában, hanem adott esetben a tulajdonos kalmárkodó tevékenysége révén, mint pénztőke új gazdasági szerepkörre talált. Az ingó vagyontárgyak szilárd alakja mellett megjelent a pénznek (az ingó vagyon egyik válfajának) újfajta, mondanám, légies halmazállapota is: az uzoratóke, a pénzkölcsön; de ide sorolható a betársuló kalmártőke is, főként a csendes társaké. Úgy látom, hogy a vagyondézsma behajtó értelmezői az ingó vagyonnak ezt a légies változatát nem tekintették biztos vagyonnak: ami lehetett közfelfogás is. Mindenesetre nem vetették figyelembe. Elárulja ezt a dikátoroknak a selmechbányai városi tanács tagjainak rovása során az akkor Bécsben idéző Schall Konrád vagyonára vonatkozó észrevétele. Azt firtatták, hogy több készpénzének (parschaft) kellene lennie, „mivel nemcsak nekik van biztos tudomásuk, hanem országosan ismert dolog, hogy mennyi pénze van kamatra kihelyezve”.⁵⁹ Ismerik tehát pénzének uzoratókeként forgatott részét, annak tekintélyes voltát, tudomásuk van róla, de nem ezt kéri tőle számon, csak érvelnek vele. Amit vitatnak, az nem ez, hanem a készpénz, a „parschaft”.

⁵⁶ Salius ugyan homo novus-ként tűnik fel a harminc-egyvenes évek fordulóján Selmechbányán, de mindjárt beházasodik a Prenner János-féle bányavállalatba, és 1542-ben már apósa örököse és önálló bányavállalkozó. Vö. *Paulinyi, I: Adatsorok*, 7. sz. 231. tétel és jegyzete.

⁵⁷ Ld. az 59. jegyz.

⁵⁸ Ld. a 39. jegyz.

⁵⁹ A dikátorok észrevételét Schall idézi a tanácshoz 1542. május 16-án Bécsből intézett levelében: „Eure Weisheit” — írja — „melt auch, wie die anschnitter sonderlich meiner gedacht haben und gesagt, wie innen wol wissent wer, ia nit yhnen allein, sünder landkundig, was vor ain summa gelt ich im interesse hab.” Sb. Röscl—Nadler-csomó, 1. sz.

Másik idevágó mozzanat. Nemcsak Saliusnak, hanem a stuttgarti Schallnak, Schlahernek, Moldnernek, az Ödereknek is voltak külföldön atyafiai, üzletfelei; Boroszlóban, Bécsben, az Ödereknek földbirtokuk is. Miként Salius tette, megtehették Buda elvesztének hírére ők is, mások is, hogy ingó értékeiket külföldön teaurálták. Ez ugyancsak mentesült a vagyondézsma alól. Már csak azért is, mert egyszerűen nem volt rá a hazai hatóságoknak ingerenciája. De meg, mint a küldölfi kalmárok itteni árukészleteinek a megadóztatása mutatja, országközi vonatkozásban általában is nem a személyi, hanem a területi elv lehetett a mérvadó.

Felfelé haladva a magasabb vagyonszinteken a lajstrom adatszolgáltatása az alsóbb vagyont kategóriákkal szemben erős törést szenved. Az adótétel nem vehető többé általánosan a valóságos vagyoni helyzet kifejezőjének. Ez ugyan számszerint az adózóknak kisebbik részét, legfeljebb 21, esetleg csak 12⁰/₀-át érinti,⁶⁰ — mégis az adatok egyértelmű jelentéstartalma híján a lajstrom adótételei nem alkalmasak arra, hogyösszecszerűségükben szolgáljanak alapul az adózók vagyoni megoszlásának a meghatározásához. De csakösszecszerűségükben nem. Mert marad még egy másik lehetőség — a viszonylagosságon alapuló egybevetés. Abban az értelemben, hogy akikre azonos, vagy közel megegyező adóösszeget róttak ki, azoknak a vagyoni állapota, függetlenül az adótételösszecszerűségétől, nagy egészében megegyező volt. Marad tehát a nagyságrend, de az egyes nagyságrendi kategóriák a számok köntöse helyett egyszerű fogalmi megjelöléssel (törpevagyon, kis-, közepes-, nagy-, kimagasló vagyon) nem az egyes adózók, sem csoportjaik konkrét vagyonszintjét kívánják érzékeltetni, hanem az egyes csoportok általános vagyonságának egymáshoz való viszonyulását. Természetesen e viszonylagos kategóriák is összefüggnek az adótételekösszecszerűségével, annak mintegy csigaházai. Csak éppen az alkalmazásban a számokat mint matematikus értékeket letöröljük a tábláról és a viszonylagosságot érzékeltető fogalmi sort tartjuk meg.

A viszonylagos nagyságrenden alapuló egybevetést azért tartom elfogadhatónak, mert a végrehajtás módjával, úgy, ahogy az végbement, szinte automatikusan velejárt az adótételek bizonyos viszonyossága. Bevallás, annak mérlegelése és kiróvás, mindez nem bürokratikus elzárkózásban zajlott le, a dikátoroknak és az adófizetőnek quasi négy szemközti beszélgetésében, hanem bizonyos mérvű nyilvánosság előtt. Nem hiszem, mint egy időben feltételeztem, hogy a dikátorok házról-házra járva végezték volna a kiróvást. Valószínűbbnek látszik, hogy, már csak a hatósági aktus súlyának és a maguk presztizsének emelése érdekében, az adózókat a dikátorok a maguk és a közreműködő városbíró meg tanácsársainak a színe elé a városházára idézték.⁶¹ De nem egyenként, hanem csoportosan, pl. tizedeskörzetenként.⁶² Sőt így zajolhatott le a tárgyalás is, ha nem egy egész körzet, legalább több szomszédos ház adófizetőinek a jelenlétében. Erre a bizonyos fokú nyilvánosságra enged következtetni Schall Konrad bécsi levelének az utalása, hogy, mint írják (t. i. a selmeci tanács), tanácsülésben („in sitzenden rat”) rótták ki magukra az adót minden ingó vagyonuk után.⁶³ A jólétesült szomszéd-

⁶⁰ Aszerint, hogy a 0,75 vagy az 1,50 f-nyi összegnél feltételezzük azt a határt, amelyen felül a pénzvagyon—pénztőke metamorfozissal számolni lehet.

⁶¹ Április 13-i levelükben utalnak arra, hogy a kamaraházban lakó alkalmazottak megadóztatását tisztázandó, ők keresték fel a kamaragrófot (recte: alkamaragrófot), nehogy lekicsinylésnek vegye, ha magukhoz kéretnék. Ld. a 42. jegyzetben i. h.

⁶² Egy-egy tizedkörzet 10—15 házból állott 20—30, de 40—50 adózóval is.

⁶³ Az 59. jegyzetben id. h.

ság jelenléte volt az, ami a valószínűség irányába hatott. Mert mi természetesebb, mint hogy azonmód kikiabálták volna a rejtegető eltitkolást, mihelyest azt kellett volna látniok, hogy a szomszéd olcsóbban úszta meg jómaguknál.

Viszonylagos vagyontörzsek a következők:

I. vagyontalanok	—
II. törpe vagyon	0,01— 9,00 f
III. kis vagyon	9,01— 45,00 f
IV. közepes vagyon, alsó fokozat	45,01—120,00 f
V. közepes vagyon, felső fokozat	120,01—300,00 f
VI. nagy vagyon	300,01—600,00 f
VII. kimagasló vagyon	600,00 f-on felül.

Vitatható, hogy egy-két határértékkel lajstromozott adója, mint például a 300—300 f-os Markusch Bálint meg Nikusch Lénárd, vagy az 500—600 f-os Moldner és Fasch valóban⁶⁴ a maga helyén van-e a közepes vagyonok felső fokozatában, illetőleg a nagy vagyonok kategóriájában. Valóságos vagyoni helyzetük nem a következő magasabb kategóriába sorolná-e őket? Ennyi elcsúszás, úgy vélem, elviselhető. A kiemelkedő vagyonoknál már nincs probléma. Mindenképpen a legmagasabb kategóriában van a helyük.

*Az 1542-ben Selmezbányán azonosított 176 bányavállalkozó megoszlása vagyoni kategóriák és az alapfoglalkozás jelezte társadalmi (osztály-) helyzete szerint.*⁶⁵

Az 1537—1549 évekből ismert 333 bányavállalkozó közül az 1542. évi hatvanadadó-lajstromban 176 személy volt azonosítható: köztük is tizenöt úgy, hogy többé-kevésbé csak feltételezett lajstrombeli fel-, vagy lemenőikhez, esetleg özvegyükhöz voltak kapcsolhatók.⁶⁵

Vagyoni rétegződésük⁶⁶ kísértetiesen emlékeztet arra a szélsőséges megoszlásra, amit az 1548—1549-ből ismert kohósító vállalkozók termék részesedésében kellett megállapítani. A 176 vállalkozó közül ugyanis

5 fő (2,84 ⁰ / ₀), köztük 1 özvegy, volt vagyontalan
7 fő (3,98 ⁰ / ₀), köztük 5 özvegy, volt törpe vagyonú
98 fő (55,68 ⁰ / ₀), köztük 5 özvegy, volt kis vagyonú
38 fő (21,59 ⁰ / ₀), köztük 1 özvegy, volt közepes vagyonú (alsó fokozat)
16 fő (9,09 ⁰ / ₀), köztük 1 özvegy, volt közepes vagyonú (felső fokozat)
5 fő (2,84 ⁰ / ₀) volt nagy vagyonú
7 fő (3,98 ⁰ / ₀) volt kimagasló vagyonú.

A kisemberek 93,18⁰/₀-nyi zömével szemben a nagy pénzvagyonok képviselőinek (2,84⁰/₀ nagy + 3,98⁰/₀ kimagasló vagyon) 6,82⁰/₀-nyi vékony rétege.

⁶⁴ Függelék: 161, 162. és 166, 165. tétel.

⁶⁵ Ugyanott, 3, 6—9, 26, 35, 41, 45, 48, 51, 67, 78, 114, 145. tétel.

⁶⁶ Jegyzékük, vagyonszortonként betűrend szerint tagolva az alapfoglalkozás és több más mutató feltüntetésével a Függelékben. Vö. a hatvanadadó-lajstrom adatszolgáltatásának a kritikai elemzését is fentebb a közvetlenül megelőző lapokon.

Még beszédesebbé válnak a számok, ha a vagyoni megoszlást az egyes vagyoni kategóriák alapfoglalkozások szerinti összetételével kapcsoljuk, amint ezt az alábbi táblázat szemlélteti.

Alapfoglalkozás⁶⁷ és %-aránya
Vagyonscsoport és %-aránya

	%	Vagyontalan 2,84%	Törpe 3,98%	Kicsiny 55,68%	Közepes I. 24,58%	Közepes II. 0,09%	Nagy 2,84%	Kimagasló 3,98%	Összesen 100%
Bánya és kohómunkás	50,00	2	2	73	11	—	—	—	88
Kamarai, városi alkalmazott	4,55	—	—	3	3	2	—	—	8
Fuvaros	2,27	1	—	3	—	—	—	—	4
Kézműves	14,20	2	3	5	9	5	1	—	25
Szatócs	1,14	—	—	2	—	—	—	—	2
Kalmár	1,71	—	—	—	2	1	—	—	3
Gyűrűstéri polgár ⁶⁸	13,63	—	—	—	7	6	4	7	24
Ismeretlen foglalkozású	12,50	—	2	12	6	2	—	—	22
Összesen	100,00	5	7	98	38	16	5	7	176

⁶⁷ A Függelékben közölt kimutatás megfelelő tételszámai az egyes foglalkozási ágak rendjében: BÁNYA- ÉS KOHÓMUNKÁSOK: *vagyontalan*: 3 — özv. 5; *törpe vagy*: 10 — özv., 11; *kis vagy*: 13, 15, 16, 17 (?), 18, 19, 20, 21, 22 (?), 23, 24, 26 (?), 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 48, 49, 50 — később kohókerülő, 51 — fia később kohókerülő, 52, 53 (?), 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 82, 83 (?), 84, 85, 86, 87, 88, 92, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 107, 108, 109, 110; *közepes vagy*, *alsó fokozat*: 111, 120 — 1546-ban kamarai választó, 122, 125, 126, 133, 139, 142, 144, 145, 146. — KAMARAI ALKALMAZOTTAK: *kis vagy*: 25 — nyugdíjas; 80 — özv., 81 — özv.; *közepes vagy*, *alsó fokozat*: 116 — üzemi, kémelő; 132 — üzemi, ezüstleűző; 148 — üzemi, ezüstleűző segéd; *közepes vagy*, *felső fokozat*: 150 — orvos, értelmiségi, 155 — üzemi, választó (egy kamarai ellenőr, később kémelő, alább a gyűrűstéri polgárok közt van besorolva); *kimagasló vagy*: (170 kam. kémelő és 171 — alkamaragróf a gyűrűstéri polgárok közt). — FUVAROSOK: *vagyontalan*: 4 — ércfuvarozó, *kis vagy*: 44 — nagyfuvaros, 91 — bányakocsis, 93 — ércfuvarozó is. — KÉZMŰVESEK: *vagyontalan*: 1 — üvegfüvő, 2 — ötvös; *törpe vagy*: 7 — mészáros, özv., fia bányamunkás, munkavezető volt, 8 — üvegfüvő özv., 12 — asztalos; *kis vagy*: 27 — ötvös, 77 — mészáros, 89 — mészáros özv., férje 1537-ben bányamunkásnak szegődött el, 90 — szabó, 95 — kőfaragó; *közepes vagy*, *alsó fokozat*: 117 és 118 — mészáros, 141 és 147 — szabó, 119 — szűcs, 134 — szíj-jártó, 136 — nyerges, 138 — lakatos, 140 — kovács (azonkívül két ötvös a gyűrűstéri polgárok közt); *közepes vagy*, *felső fokozat*: 151, 152, 163 — mészáros, 153 — szabó, 156 — ismeretlen mesterséget űző; *nagy vagy*: 168 — kovács és vízemelő vállalkozó (két mészáros czenkivül a gyűrűstéri polgárok közt). — SZATÓCSOK: *kis vagy*: 47 és 103. — KALMÁROK: *közepes vagy*, *alsó fokozat*: 128 (egy további kalmár a gyűrűstéri polgárok közt); 131 — a városi mázsa kezelője is volt, 158. — GYŰRŰSTÉRI POLGÁROK: *közepes vagy*, *alsó fokozat*: 112, 114, 121, 124, 129, 137, 143 (ebből 114 és 121 — ötvös, 124 — kalmárnak vehető szatócs); *közepes vagy*, *felső fokozat*: 154, 157, 160, 161, 162, 164 (ebből 157 — kamarai ellenőr, 160 — bányamester, 161 — mészáros és vízemelő vállalkozó); *nagy vagy*: 165, 166, 167, 169 (ebből 165 és 166 — mészáros, 169 — külföldön élt); *kimagasló vagy*: 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176 (ebből 170 — volt alkamaragróf, kam. kémelő, 171 — alkamaragróf). — ISMERETLEN ALAPFOGLALKOZÁSÚAK: *törpe vagy*: 6 — özv., 9 — özv., 14, 28, 42, 46 — özv. (a néhai férj alapfoglalkozása ismeretlen) 62, 64, 65 (utóbb kamarai ezüstkísérő, majd bányavállalati faktor), 70, 71, 97, 102, 106; *közép vagy* *alsó fokozat*: 113 — neve, Drescher, után cséplőnek (molnár kisegítőjének) is elmenne, 115, 123, 127 — volt gyűrűstéri polgár, 130, 135 — özv., *középvagy* *felső fokozat*: 149, 159.

⁶⁸ A „gyűrűstéri” fogalmára: Függelék, a 2. rovat magyarázata.

Akadtak a fenti foglalkozásokból a gyűrűstéri polgárok közt is. Így

3 kamarai alkalmazott: egy ellenőr, később kémlő a közepes vagyونok felső fokozatában — 157. tét.; egy kémlő, 1541 előtt alkamaragróf és egy volt alkamaragróf kimagasló vagyonnal — 170 és 171. tét. — Továbbá

5 kézműves: két ötvös a közepes vagyونok alsó fokozatában — 114 és 121. tét.; egy mészáros és egyben vízemelő vállalkozó is a felsőben — 161. tét.; két mészáros nagy vagyonnal — 165., 166. tét. Végül

2 kalmár: egy kalmárkodó szatócs a közepes vagyонok alsó fokozatában — 124. tét. és egy kalmár a felsőben — 158. tét.

Gyűrűstéri polgár volt a bányamester is (160. tét.), aki a kamarától húzta ugyan a fizetését, esküt is tett, de ugyanakkor a városi tanács tagja is volt és végeredményben a tanács autoritásával látta el tisztét; nem vettem számba a kamarai alkalmazottak közt.

Ha a gyűrűstérieket is figyelembe venném, akkor a kamarai alkalmazottak száma a vállalkozók közt 11-re, a kézműveseké 30-ra, a kalmároké 3-ra emelkedne. *Indokolt azonban, még szó lesz róla, hogy a gyűrűstéri polgárokat sajátos osztályhelyzettel bíró különálló rétegnek vegyem.*

A társadalmi, az alapfoglalkozások szerinti megoszlást a vagyoni skálára vetítve, azt látjuk, hogy a vállalkozóknak több mint háromnegyed része, 77,27⁰/₀, a vagyoni skála közepén a kis vagyонok kategóriájában és a közepes vagyонok alsó fokozatában található. A gyűrűstéri polgárok kivételével nagy egészében ez az általános trend az egyes foglalkozási csoportoknál. A bánya- és kohómunkásoknál 95,45⁰/₀; a kamarai alkalmazottaknál és a fuvarosoknál 75—75⁰/₀; a kézműveseknél 56⁰/₀, a szatócsoknál 81,82⁰/₀. De míg a bánya- és kohómunkásoknál a további szórás súlypontja az alsóbb kategóriákra, a vagyontalanokéra és a törpe vagyонukéra esik, a többi csoportnál az inkább a magasabbak felé hajlik. Merőben ellentétes irányzat van a gyűrűstéri polgároknál, akik a hét vagyонcsoport közül a négy felsőben találhatók; 45,83⁰/₀-uk nagy és kimagasló vagyonnal bírt, míg 54,17⁰/₀-uk a közepes vagyонok két fokozatába tartozott. A felsőbe 25,00⁰/₀, az alsóba 29,17⁰/₀. Kiemelendő az is, hogy „nagy”- és „kimagasló” vagyona egy „nagy” vagyонú kovács és vízemelő-vállalkozó, Pehaim János, kivételével csak 11 gyűrűstéri polgárnak volt; ezt a kovácsot is, bár háza a Gyűrűs téren kívül esett, a gyűrűstéri polgárokat megillető előjogokban részesítették.⁶⁹

A 176 főnyi összlétszámra vonatkoztatva a két legfelsőbb vagyoni kategória tizenkét vállalkozójának, a pénzvagyон képviselőinek az arányszáma 6,82⁰/₀. A közepes vagyонok felső fokozatára, amit átmeneti kategóriának tekintek a kisebb és a magas vagyонosság között, 16 fő = 9,09⁰/₀ esik. — A vagyoni skála közepén, a kis vagyонok és a közepesek alsó csoportjában, van — már említettem — a vállalkozók 77,27⁰/₀-a. A két legalsóbb kategória, a törpe vagyонé és a vagyontalanoké, ismét csak 6,82⁰/₀. Feltűnő a bánya- és kohómunkások soraiból kikerült vállalkozók rendkívül magas, kereken 50⁰/₀-os hányada, 88 fő 176 vállalkozó közül. Az ő részvételük emeli tulajdonképpen a vagyoni megoszlás tengelyévé a mérsékelt vagyонosságot. Utánuk, bár messze lemaradva, a gyűrűstéri polgárok, a kézművesek meg az ismeretlen foglalkozásúak következnek. Számuk 24, 25, 22 fő. A kamarai alkalmazottak (8 fő) a 4 fuvarossal, 2 szatóccsal, 2 kalmárral együtt sem adják ki az egész személyi kör tized részét.

Hogy az egyes társadalmi kategóriák, vagy azok különböző vagyонossági lépcsői miként viszonyulnak a termelő munkafolyamathoz, ki volt a tőkés, ki a

⁶⁹ Részletesebben az itt már nem közölt következő fejezetben.

nem-tőkés vállalkozó, erre az alapvető kérdésre, ha sok minden megvilágosodik is, egyértelmű választ az alapfoglalkozás és a vagyon koordinátáiról az ismert arányszámok alapján még nem igen lehet leolvasni. Az utóbbiakból élénkrajzolódó strukturális képet a termékhányad egybevetésével próbálom élesebbé tenni, annak firtatásával, hogy az egyes kategóriák vállalkozásuk, a hasznosító birtoklás révén mekkora részt tudtak maguknak kifogni a bányakincsből.

Társadalmi rétegek és a bányakincs kitermelése (hasznosító birtoklása) az össztermék megoszlásának a tükrében

A bányakincs, a bányaeredetű nemesfém társadalmi elosztásának a mennyiségi felmérését a vállalkozás 1542. évi osztályképletének és az 1548—1549. évi termékmegoszlásának az egybevetésével kísérem meg. Előbbinek az azévi hatvanadadólajstrom a forrása, utóbbié az 1548—1549. évi beváltási napló, illetőleg a belőle összeállított „vállalkozó-statisztika”. A két adatszolgáltatás személyi köre elég szűkösön fedi egymást. Mindössze negyven, egy további kiegészítéssel negyvennyolc⁷⁰ azoknak a vállalkozóknak a száma, akiknek egyfelől — a hatvanadadólajstromból — meg volt határozható a társadalmi hovatartozása és a vagyoni állapota, másfelől pedig, az 1548—1549. évi beszolgáltatásból, ismert az összterméknek reájuk eső hányada is.⁷¹ Társadalmi állásuk szerint gyűrűstéri polgárok (gyűrűstéri házak tulajdonosai), kamarai és városi alkalmazottak, kézművesek, kalmárok, bánya- vagy kohómunkások, és akad, akinek az alapfoglalkozása nem ismert.

A következőkben adom e társadalmi csoportok (foglalkozási ágak) személyi összetételét és az 1548—1549. évi össztermék értékéből reájuk eső hányadot.

A gyűrűstéri polgárok 24 főnyi vállalkozó-csoportjából tizennégyen tűnnek fel az 1548—1549. évi beváltók közt:

a 7 kimagasló vagyonúból	6 fő
a 4 nagy vagyonúból	3 fő
a közepes vagyonok felső fokozatának 6 vállalkozójából	3 fő
a közepes vagyonok alsó fokozatának 7 vállalkozójából	2 fő
összesen	14 fő

A 14 vállalkozó a beváltott nemesfém értékén mérve az alábbi hányadokkal részesedett az 1548 : II—1549 : I. félévi össztermékből.⁷²

⁷⁰ I.d. alább 568—571. l.

⁷¹ Vállalkozó-statisztika 6.

⁷² A név után álló római szám a beváltó személy (esetleg birtokelődje, felmenője) 1542. évi vagyonsorozatát jelzi: I = vagyontalan; II = törpe vagyon; III = kis vagyon; IV = közepes vagyon, alsó fokozat; V = közepes vagyon, felső fokozat; VI = nagy vagyon; VII = kimagasló vagyon. A zárójelben álló arabszámok közül az első a Függelék megfelelő tételére utal. a gondolatjel után álló pedig a Vállalkozó-statisztika 6-ra. Az értékhányad összegénél a Vállalkozó-statisztika 7 féldénnyi töredékeit nem vettem figyelembe; ezek összesen 14 d-t tesznek ki. A százalékos arányszámok az évi össztermék 1 777 773,66 f-nyi értékére vonatkoztatandók; utóbbiban a $\frac{1}{2}$ d-ok ($28 \times \frac{1}{2}$ d = 14 d) is bennefoglaltatnak.

Nagy hozammal (4001—45 000 f)⁷³

Hilleprandt Péter, illetőleg utódai VII. (171—13 és 17) ⁷⁴	23 914,30 f = 13,45%
Öder Simon VII. (172—29)	43 605,66 f = 24,53%
Salius Jeromos VII. (173—38)	11 231,75 f = 6,32%
Schall Konrád VII. (174—40)	17 125,15 f = 9,63%
Schlaher Quirin VII. (176—43)	42 223,85 f = 23,75%
Markusch Bálint, illetőleg fia Miklós V. (161—24)	5 305,96 f = 2,99%
Összesen	143 406,67 f = 80,67%

Közepes hozammal (301—3000 f)

Fasch vagy Salay István illetőleg fia, János VI. (165—4)	1 869,44 f
Moldner vagy Fleischer Jeromos VI. (166—25)	2 041,57 f
Nadler Farkas VI. (167—26)	679,92 f
Nikusch Lénárd V. (162—28)	625,34 f
Schappellmann János IV. (137—41)	389,90 f
Összesen	5 606,17 f = 3,15%

Kis hozammal (2—300 f)

Bartfelder Tádé VII. (170—2)	149,29 f
Kringl Sebald V. (157—21)	134,41 f
Herman Márkus IV. (121—15)	71,27 f
Összesen	354,97 f = 0,20%

A 14 gyűrűstéri vállalkozó együtt 149 367,81 f = 84,02%

A Gyűrűs tér részesedéséhez számítandó még Ungerfeindt András szabó tétele is, aki csak 1542 után tett szert gyűrűstéri ingatlanra;⁷⁵ 1548—1549-ben azonban már gyűrűstéri polgár volt. Beszolgáltatott ekkor:

Közepes hozammal (301—3000 f)

Ungerfeindt András IV. (147—51) 568,60 f = 0,32%

A vele 15 főre szaporodott gyűrűstéri bányavállalkozók együttes termék-hányada 149 936,41 f, az évi összterméknek 84,34%-a.

*

A 8 kamarai alkalmazott közül ketten szerepelnek az 1548—1549. évi beváltók közt, és pedig:

⁷³ A hozam nagysága szerinti (előforduló) kategóriák értékhatárai: nagy hozam = 4000—45 000 f; közepes hozam = 301—3000 f; kis hozam = 2—300 f.

⁷⁴ Az értékösszegre nézve ld. *Paulinyi, I* a 82—83. l-on.

⁷⁵ 1542-ben még bérlakó Nikusch Lénárd házában, míg a mészárszékek szomszédságában állott házát özvegy anyja lakta.

Kis hozammal (2—300 f)

Prenner Erasmus IV. (132—34)	257,49 f
Winter András IV. (148—52)	246,24 f
Összesen	503,73 f = 0,28%

*

A *kézműves* vállalkozók 25 főnyi csoportjából hárman váltottak be 1548—1549-ben nemesfémet:

Közepes hozammal (301—3000 f)

Sattler János IV. (137—37)	636,41 f
Ungerfeindt András ⁷⁶	—

Kis hozammal (2—300 f)

Pehaim János VI. (168—31)	56,01 f
Goltschmidt János III. (27—10)	38,82 f
Összesen	731,24 f = 0,41%

*

A 3 *kalmár* közül 1548—1549-ben egy váltott be nemesfémet:

Közepes hozammal (301—3000 f)

Praun Gáspár IV. (131—33) ⁷⁷	2893,42 f = 1,63%
---	-------------------

*

A *szatócsok* és a *fuvarosok* köréből ismert két, illetőleg négy bányavállalkozó egyike sem tűnik fel az 1548—1549. évi beváltók közt.

*

A 22 *ismeretlen alapfoglalkozású* vállalkozó közül 1548—1549-ben ketten váltottak be nemesfémet.

Kis hozammal (2—300 f)

özv. Grondel Zsuzsanna, illetőleg fia, Grande	
Gáspár II. (9—11)	96,26 f
Unger János III. (102—50)	256,62 f
Összesen	352,88 f = 0,20%

*

Az alapfoglalkozásuk szerint *bánya- vagy kohómunkásként* ismert 88 bányavállalkozóból a hatodrésze sem tűnik fel az 1548—1549. évi beváltók között. A beváltó 16 fő:

Nagy hozammal (4001—45 000 f)

Tischler János, illetőleg fia, Farkas IV. (145—49)	4182,78 f = 2,35%
--	-------------------

⁷⁶ 1548-ban már mint gyűrűstéri polgár vált be; feltehetőleg Braun Gáspár özvegyével kötött házassága révén lett gyűrűstéri polgárrá. Vö. 565. l.

⁷⁷ Kalmár mivoltára abból következtetek, hogy a harmincas években a városi vasmázsa bérlője volt.

Közepes hozammal (301—3000 f)

Kunigspurger Márton IV. (125—23) 646,66 f = 0,36%

Kis hozammal, de a létminimum⁷⁸ feletti értékhányaddal (45—300 f)

Demian János III. (19—57) 84,94 f

Hendtschuch Szaniszló II. (31—14) 112,80 f

Kanßwoll Bálint III. (40—18) 68,75 f

Schlemmer Mátyás III. (85—44) 91,14 f

Groß János IV. (120—12)⁷⁹ 183,01 f

Összesen 540,64 f = 0,31%

Kis hozammal, a létminimumnál kisebb értékhányaddal (2—45 f)

Berscher (Barchan) György III. (17—3) 7,19 f

Cseh (Zech, Czech) János III. (18—107) 2,24 f

Ficzko (Fieczko, Fyczko) Máté vagy Mátyás
(Mathes) III. (22—4) 14,00 f

Holy Miklós, illetőleg fia, Jakab III. (35—67) 8,75 f

Katscher Simon illetőleg fia, György III.
(41—74) 2,72 f

Koller Tamás, illetőleg fia, Ferenc III. (45—73) 9,89 f

Kunigspurger András III. (55—76) 7,68 f

Prodytsch (Pradtesch) Márton, illetőleg fia
Tamás III. (78—92) 13,16 f

Soffa, Péter özvegye III. (94—47) 3,08 f

Zirnj (Zuran) János III. (110—54) 15,53 f

Összesen 84,24 f = 0,05%

A 17 vállalkozó együttes értékhánya 5454,32 f, ami az összterméknek mindössze 3,07%-a.

Összegezés:

A 15 gyűrűstéri vállalkozó együttes termék-
hányada

149 936,41 f = 84,34%

A 2 kamarai alkalmazotté

503,73 f = 0,28%

A 3 kézműves vállalkozóé

731,24 f = 0,41%

Az egyetlen kalmaré

2 893,42 f = 1,63%

A 2 ismeretlen alapfoglalkozásúé

352,88 f = 0,20%

A 17 bánya- és kohómunkásé

5 454,32 f = 3,07%

A 40 vállalkozóé együttesen

159 872,00 f = 89,93%

*

⁷⁸ A létminimum határát 45 f beváltási értékkel határoztam meg.

⁷⁹ 1546 óta kamarai választó (*Paulinyi, I: Adatsorok 7. sz., 69. tétel*); eredeti foglalkozása szerint vágár volt.

Ezek az arányszámok még tovább is finomíthatók. A foglalkozással jelzett osztályhelyzet ugyanis egyik-másik esetben — igaz, itt már a vagyonosság mutatója nélkül — annál a 43 kohósító vállalkozónál is megállapítható, akiknek neve az 1542-ből ismert 176 bányavállalkozó közt nem található. Nyolc főről van szó.

Gyűrűstéri polgár volt közülük:

Kärl Vid (0—19) ⁸⁰	15 216,03 f
Nikuscs János (0—84) ⁸¹	77,85 f
Összesen	15 293,88 f = 8,60‰

⁸⁰ Kärl (Karl) Vid, Kherl másként Krempel Mátyásnak (Mates, Matzko) volt a fia, akinek özvegyét 1537-ben vagy röviddel előtte Schlaher Quirin vette feleségül és lett e házasság révén gyűrűstéri polgárra. Vid 1545-ben még kiskorú, de már 1548 előtt elérvén a nagykorúságot átvette mostohaapjától atyai javait. 1548-ban már mint „erdőpolgárt” (waldbürger) emlegetik, akinek saját bánya- és kohóvállalata volt. De rövidesen Boroszlóba költözik és 1551. április 18-án már mint boroszlói tanácsúr selmecebányai egész bányabirtokát eladta mostohaapjának, Schlaher Quirinnak. — *Adatok*: Schlaher első ízben az 1537. évi adólajstromban tűnik fel (Sb. Acta. 1537: Losungsregister, Quartale 2) mint a plebánia (Achatius pfaff lakta) házsomszédja. Háza eszerint a Gyűrűstér felső ágán a későbbi Szent Háromság téren a délnyugat felé eső házsornak volt a legelső háza. Az örökösök e házat 1568-ban az akkor már evangélikus egyháznak ajándékozták. Ma a középkori plebánia telkével együtt a XIX. század elején épült ún. Sembery-ház telekkomplexumának a része. (*Breznyik, János*: A selmecebányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története, I. füzet. Selmecebánya, 1883, 25—26. l.). Mostohafiáról, Vidről (Veit) 1544 nyarán hallani először, amikor Sziléziába utaztatában a bányavárosi kalmárokból álló karavánon az árvai várkapitány emberei ezüstesempészség gyanújával rajta ütöttek és Videt, kinek már halálhíre is kelt, a besztercebányai Preiß Jánossal és másokkal együtt Árva várába fogságra vetették (Sb. Acta, 1544: június 20, Besztercebánya tanácsa, július 14, Körmöcbánya tanácsa, szeptember 14, Karl Vid és Preiß János). Szülötyja nevét a selmecebányai tanácsnak Schlaher javainak lefoglalása ügyében Mária özvegy királynéhoz intézett felterjesztése őrizte meg; a tanács azzal is érvelt az elrendelt vagyonzárlat ellen, hogy a kérdéses javak nem egyedül Schlaher Quirinéi, „sonder auch seiner hausfrauen und derselben und ires vorigen hauswirts Mathes Kherl seligen verlassenen erben zugehörig” (Sb. Acta, 1545: szeptember 15.). Kherl Mátyás „Krempel” névváltozatára az egyetlen támpont, hogy Schlaher a negyvenes évek elején a kamaránál kiegyenlített Krempel Mátyásnak (Mathes) Hilleprandt alkamagróf idejéből fennállott tartozását (*Paulinyi, I*: Adatsorok, 7. sz. 134. tét. és jegyzete). A feltevést támogató további mozzanat, hogy Krempel Mátyás eltűnése a selmecebányai bányavállalkozók sorából és Schlaher Quirin megjelenése Selmecebányán időben szorosan kapcsolódik egymáshoz. Krempel Mátyás az 1522, 1534—1537 években fennmaradt félbér-lajstromokban (Halblohnregister) utoljára az 1536. szeptember 24-iben szerepel személy szerint, mint bér munkásokat foglalkoztató bányavállalkozó. Az 1537. június 23-i már csak a vállalata (Mathieß Krempels handel) munkásait veszi számba, a bányavállalatok által lerótt adó („Puxengeld”) 1537. július 29-i jegyzékében (Sb. Acta 1537) már az asszony neve alatt van a 29,18 f-nyi hozzájárulás bevezetve. Ugyanebben az évben tűnik fel először Schlaher Quirin neve is az adólajstromban (ld. fentebb). — Krempel Mátyás Szent Antal felé esett kohóját egy 1543. évi tanúvallomás is említi, (Sb. Tanúvallomások jkve 59—60. l.), viszont Schlahernek ugyancsak volt erre felé egy kohója (Sb. Acta, 1542, Halblohn, töredék), az 1543. évi tanúvallomás is nyilván erre vonatkozik, csak éppen az eredeti tulajdonos nevén említi. Krempel Mátyás egyébként 1525-ben művelési jogosítványt kapott egy közelebbiről meg nem jelölt altárnára. Az 1536. május 13-iki félbér-lajstrom (Halblohnreg.) fogalmazványából, az 1537. évi „Losungsregister”-ből (Quartale 2.) és az 1542. évi hatvanadadólajstromból ismerjük a vejét is: MaczBko des Krempel ayden, Matzkhö Krempel, Matheus gener Crempolini; bányamunkás volt, 1536-ban a Glanzenbergen 70 d hetibérrel. A család egy másik ágán Bernát 1518-ban városi bíró volt, 1523-ból három leány és egy fiú unokája ismert; a fiú, Bernát, ekkor külföldön tartózkodott, a lányok közül Anna Klein Jánosnak, Zsófia bizonyos Farkasnak volt a hitvese, Borbála hajadon volt (Sb. Stadtbuch, 1486—1575, 17. és 137—138. l.). Ismert egy Kerl György is, 1534-ben az ún. „Hochhaus”-nak (a mai II. 61. számú ház telektömbjének egyik része) volt a házsomszédja az egyik oldalon, a másikon pedig Siebenburger Cherubin (ugyanott, 163. l.). Kärl Vid 1548-ban már a saját kezére gazdálkodik; „erdőpolgárnak” mondják, bányarészeket, kohót vásárolt. De rövidesen Boroszlóba költözött és 1551. április 18-án már mint ottani városi tanácsúr selmecebányai egész bányabirtokát eladta mostohaapjának, Schlaher Quirinnek (*Péchy, 81*, Bányaművelés 1884, I. 215., 223., 235. l.).

Városi alkalmazott

Saltzer Gergely (0—39) ⁸²	37,36 f =	0,02%
--------------------------------------	-----------	-------

Kalmár—külföldi

Geiger Márton (0—8) ⁸³	46,83 f =	0,03%
-----------------------------------	-----------	-------

Kézműves

Kandelgiesser Máté (0—69) ⁸⁴	21,41 f	
Zimmermann Simon (0—108) ⁸⁵	32,20 f	
Összesen	53,61 f =	0,03%

⁸¹ Nikusch János, a hatvanadadó-lajstromból (Sb. 30.) ismert Nikusch Lénárd gyűrűstéri polgár és városi esküdt fivére. (Sb. Tanúvallomások jkve. 99—100. l.) Ő maga elajstromban nem tűnik fel. Feltehetőleg azért, mert ekkor még egy fedél alatt lakott az apósékkal. Felesége Haller Jánosnak volt a mostohalánya; Haller 1543. július 14-én adta ki nekik az ingóságokból járó negyedrészüket; a kiadott ingóságok jegyzéke: Sb. Acta, 1543 sub dato (a jegyzék két rovatcíme: „Vermerckt was Hans Nicosch und sein hausfrau auf irem fiertel entphangen haben” és „Vermerckt, was mier, meinem sun und der Brigedel pleibt”). Haller János 1536-ban Sybenbürger Mihály özvegyével, Schneider Katalinnal kötött házassága révén lett selmeci gyűrűstéri polgárrá. A házasságkötés időpontjára abból lehet következtetni, hogy Sybenbürger Mihály utoljára az 1533. évi felbér-lajstromban szerepel, míg az 1536. években már Haller János neve tűnik fel. Az özvegy két leánygyermeket hozott első házasságából, a másik közülük, Brigedel, Schall Konrádnak lett a felesége. (Kgn. Maria. nr. 424 fol. 132r: Haller János 204,90 d-nyi kamarai tartozása felől „Conrardt Schall anstatt seiner hausfrauen, gedachts herr Hallers stieftochter, dieweil er gemelte gueter in possession hat” kiegyezett a királyi biztosokkal; időpont: 1548. július 1.—november 22. közt). Nikusch János bányavállalkozói tevékenységére vonatkozó adatok: Sb. Acta, 1544. július 10. Besztercebánya, Draxler Lénárd bíró. Sb. Tanúvallomások jkve. 99—100. l. 1543. *Péché Antal*: A selmeci bányavállalatok története, I. 1650-ig. Selmecbánya, 1884, 396. l. (továbbiakban mint Péché, 81, Bányavállalatok idézve). — 1548. október 28-án Nikusch János 200 forintot megvette a kamaraudvarral átellenben állott Rosel-féle házat (*Péché Antal*: Alsó-Magyarország bányamívelésének története, I. Budapest, 1884, 205. l. a továbbiakban mint Péché, 81, Bányamívelés idézve). A helymegjelölés szerint a gyűrűs tér alsó részének az utolsó háza lehetett. Rosel Lőrincnek a házat az 1542. évi hatvanadlajstrom is e tájon, a harmadik negyedben veszi számba (Sb. 1542: 580). Feltehetőleg azzal az egykori Lutz-féle házzal azonos, amelyet a vejével, Unger Gergellyel kötött 1531. évi osztályszerződésben Rosel Lőrinc a maga s örökösei kizárólagos tulajdonaként tartott meg, s amely a szerződés szavai szerint: „hie in der statt Schemnitz gelegen” azaz nem a suburbiumban, hanem a Gyűrűs téren állott (Sb. Stadtbuch, 1486—1575, 143—145. l.). Nikusch János e ház megvétele óta tekinthető gyűrűstéri polgárnak.

⁸² Saltzer Gergely Saltzer Andrásnak volt a fia, 1542-ben ő rendezi apjának a kamarai tartozásait (*Paulinyi, I*: Adatsorok 7. szám, a 256. tét. jegyzete). Míg apja főfoglalkozásában hosszú éveken át a kamarának volt a választómestere, Gergely 1545—1546-ban a városi vasmáza kezelője (elszámolása: Sb. Acta, 1545) volt. Az 1542. évi hatvanad-lajstromban nem szerepel, jóllehet kamarai művelési hitelt maga is felvett ebben az évben (*Paulinyi, I*: Adatsorok, 7. szám, 257. tétel). Feltehetőleg ekkor még özvegy édesanyjával (Sb. 723) lakott együtt. Az 1541. évi összeírásban (Sb. Acta, 1541: 2. viertel) még apja Saltzer András szerepel. Gergely 1550-ben az „Unterfuchsloch” bánya részese (Péché, 81, Bányamívelés I, 212. l.).

⁸³ Geiger (Geyger) Márton hol ulmi, hol bécsi lakosnak mondják. 1544-ben tűnik fel első ízben mint vállalkozó Selmecbányán. A negyvenes évek második felében több bányaműnél volt érdekelve.

⁸⁴ Neve után vettem önöntő kannakészítőnek.

⁸⁵ Neve után vettem ácsnak.

Bánya- és kohómunkás

Schmidt Márton (0—45) ⁸⁶	46,13 f
Schittersperger Márton (0—94) ⁸⁷	21,13 f
Összesen	67,26 f = 0,04%
A 8 vállalkozó együttes értékhányada	15 498,94 f = 8,72%
Figyelembevételükkel a meghatározható társadalmi kategóriák részesedése a következőképpen alakul:	
Gyűrűstéri polgárok (17 fő)	165 230,29 f = 92,24%
Kispolgárok (nem gyűrűstérik):	
Kamarai és városi alkalmazott (3 fő)	541,09 f = 0,30%
Kalmár (2 fő, az egyik külföldi)	2 940,25 f = 1,66%
Kézműves (5 fő)	784,85 f = 0,44%
Ismeretlen alapfoglalkozású (2 fő)	352,88 f = 0,20%
Kispolgárok összesen (12 fő)	
4 619,07 f = 2,60%	
Bánya- és kohómunkások (19 fő)	5 521,58 f = 3,11%
Összesen 48 fő a 81 beváltó közül	175 370,94 f ⁸⁸ = 98,65%

*

A további 33 beváltó (kohósító) vállalkozó, akinek mi bizonyosat sem tudni a társadalmi helyzetéről, az évi össztermékből együttesen mindössze 2 402,59 f-tal,⁸⁹ azaz 1,35%-kal részesedett. Ez a már magában véve jelentéktelen hányad is felette szélsőségesen oszlott meg a beváltók nagyságrendi kategóriái közt.

Két közepes hozamú vállalkozóra ⁹⁰ esett (fejenkénti átlag 867,15 f.)	1 734,31 f = 0,98%
Négy kis hozamú vállalkozónak ⁹¹ a 45 f-nyi létfminimumot meghaladó hányada együt- tesen volt (fejenkénti átlag 67,08 f)	268,33 f = 0,15%

⁸⁶ Schmitt Márton azonosnak vettem az 1543. évi hasonló nevű túrzó-jogosítványossal, és azzal a Schmidt Mártonnal, akit a kamarai hátralékos adóok nyilvántartása a „Hof” nevű bánya-dűlő lakójának mond és Bartfelder idejéből eredő 6 f, meg 1542—1543-ból eredő 10,89 f tartozással tart nyilván. Az 1542. évi hatvanad-lajstromban nem találom. Mint bányadűlő lakóját vettem fő foglalkozása szerint bányásznak (bányakovácsnak).

⁸⁷ Schittersperger Márton neve arra utal, hogy Kisbánya—Schüppersperg bányatelepről származott. A Selmechez tartozott korabeli két bányatelep, Hodrus- és Kisbánya lakóit, ha csak a forrás kifejezetten nem más foglalkozást jelöl meg, általában bánya- és kohómunkásoknak vettem, így Schittersperger Márton is.

⁸⁸ Az összeg a 1/2 d-nyi töredékek nélkül értendő; ezek figyelembevételével 175 371,03 f lenne.

⁸⁹ Az összeg itt is hasonlóan a 88. jegyzet alattihoz a 1/2 d-nyi töredékek nélkül értendő; ezek figyelembevételével 2402,63 lenne.

⁹⁰ „Vállalkozó-statisztika, 6: 64. és 79. tétel: Hagen János (938,10 f), Manbeck Boldizsár (796,21 f).

⁹¹ Ugyanott, 70, 103, 104, 106. tétel: Kapolko Jakab, Unger Jakab, Ußkordt Mihály, Viktorin György.

Huszonhét kis hozamú vállalkozó⁹² létminimumnál kisebb termékhányadának az értéke együttesen volt
(fejenkénti átlag 14,78 f)

399,95 f = 0,22%

Összesen

2 402,59 f = 1,35%

Az alábbi táblázat az egyes társadalmi kategóriák vállalkozóinak a nagyságrendi megoszlását mutatja.

I. = a nagyhozamú vállalkozók, 4000—45 000 f értékű termékhányaddal;
II. = a közepes hozamú vállalkozók, 301—3000 f-nyi termékhányaddal;
III. = a kis hozamú vállalkozók, 2—300 f-nyi termékhányaddal; itt a csillagos számjegy azoknak a száma, akiknek termékrészesedése a 45 f-tal számított létminimumot sem ütötte meg.

Társadalmi csoport	Nagyságrendi kategória			
	I	II	III	Összesen
Gyűrűstéri polgár	7	6	4	17
Kamarai, városi alkalmazott			2	
			1*	3
Kalmár		1	1	2
Kézműves		1	1	
			3*	5
Ismeretlen alapfoglalkozású			2	2
Bánya- és kohómunkás	1	1	6	
			11*	19
Összesen	8	9	16	48
			15*	
Az ismeretlen osztályhelyezett 35 vállalkozóból		2	4	
			27*	33
Mindkét csoport együtt	8	11	20	
			42*	81

*

A fentebb részletezett mennyiségi felmérés az 1548—1549. évi 81 beváltó (kohósító) bányavállalkozó közül negyvennyolcnak az adataira épült. A teljes személyi körnek ez 59,26%-a. Nem jelentéktelen hányad, mégis egy része csupán az egésznek, míg egy nem kevésbé magas hányadnak, a 81 beváltó jó 40%-ának (40,78%) a részesedését az elemző kibontásnál az osztályhelyzet tényszerű ismeretének a hiányában nem vehettem figyelembe. Ekkora kiesés mellett persze nem

⁹² Ugyanott, 6—7, 56, 65, 66, 68, 72, 74, 75, 80—83, 85—89, 91, 93, 96—98, 100, 105, 109, 110. tétel. A nevek a tételek sorrendjében: Gaudj Jakab és Mátyás, Balada Pardel, Herscher (Herschan?) György, Hickl János, Holupkj András, Kmedt János, Krischko Mátyás (Máté?), Kudj Jakab, Matte Borbála, Melicher, Michl János és Lőrinc, Ordely István, Pastell Kristóf, Pastir Máté, Peer György, Péter (Petter), Pleben (Bleba) Jakab, Puball András, Schlundra Jakab és János, Starck Zirfus, Stupba Gergely, Valtan Mihály, Zipser Zirfus, Zirnj Gáspár.

valami magától értetődő, hogy az így megállapított viszonyszámok vonatkoztathatók lennének a személyi kör egészére is. Nincs azonban semmi akadálya ennek az adott esetben, amikor a számok elemző kibontása többek közt azt is mutatja, hogy az összterméknek nem kevesebb mint 98,65⁰/₀-a annak a 48 vállalkozónak a kezén ment keresztül, akiknek az osztályhelyzete történetesen meg volt állapítható. Az összterméknek további 33 vállalkozóra eső 1,33⁰/₀-a ehhez képest annyira jelentéktelen, hogy az, mégha az osztályhelyzet ismeretében fel is lenne az egyes társadalmi csoportok közt osztható, a vállalkozásnak a 98,65⁰/₀-nyi rész megoszlásában tükröződő társadalmi képletét érdemlegesen nem módosíthatná. A rész az egész helyett is híven beszél.

Az eredmény különben — előre bocsáthatom — nagy egészében igazolja az első elemző kísérletből, a vállalkozók nagyságrendjének az értelmezéséből leszűrt munkahipotézisemet.

Osztályhelyzete szerint a 48 bányavállalkozó három csoportra oszlik. A gyűrűstéri polgároké az egyik. A soraikból kikerült vállalkozók száma 17.⁹³ A másik csoport a különféle polgári foglalkozásból élő kispolgároké, ide sorolva a kamara tiszteseit és üzemi alkalmazottait is, azzal a 2 vállalkozóval együtt, akiknek alapfoglalkozása nem ismeretes. Együttes számuk 12. A legnépesebb a harmadik csoport, a bánya- és kohómunkások soraiból feltörekvő vállalkozóké, 19 fővel. A három társadalmi kategória százalékos viszonyszámai: gyűrűstéri vállalkozók: 35,42⁰/₀; kispolgári: 25,00⁰/₀; bánya- és kohómunkás: 39,58⁰/₀.

Az évi össztermék 177 773,66 f-nyi értékén mérve a gyűrűstéri vállalkozók csoportja 92,94⁰/₀-os (=165 230,29 f) részesedésével és 9749,04 f fejenkénti átlagával a bányakincs hasznosító birtoklását valósággal kisajátította. A bánya- és kohómunkásvállalkozók a maguk 3,11⁰/₀-ával (=5521,58 f) és 290,61 f. fejenkénti átlaggal ennek harmincad részét se tudták kifogni maguknak. A kispolgári csoport 12 tagjára meg már csupán 2,60⁰/₀ (=4619,07 f) esett, fejenként átlagosan 355,31 f-tal.⁹⁴ A fejenkénti átlagok alkalmasak arra, hogy az egyes csoportoknak a társadalmi termékből és azon keresztül a termelésből is kivett részét közvetlenebb, az egybevetést megkönnyítő formában érzékeltessék. A valóságos termékmegoszlás azonban a három társadalmi kategórián belül az átlagtól erősen távolodó szélsőséges értékeket mutat.

A gyűrűstéri vállalkozók közül heten váltottak be nagy hozamnak számító nemesfém-mennyiséget, hatan közepeset, négyen meg csak kis hozam számba menőt.⁹⁵

A 7 nagyhozamú vállalkozó egyike, Markusch Bálint, illetőleg fia, Miklós 2,98⁰/₀-os (5305,96 f) hányadával csak amolyan sereghajtónak tűnik az igazi nagyvállalkozók uszályában. Mert az egész helybeli nemesfém-termelést igazából a másik hat gyűrűstéri tartotta kezében. Ugyanazok, akik rendszeres, az egész esztendőt kitöltő üzemvitelükkel már az első elemzésnél magukra vonták a figyelmet.⁹⁶ Az összterméknek ugyanis nem kevesebb mint 86,24⁰/₀-a (153 316,74 f értékben) Öder Simon, Schlaher Quirin, a Hilleprandt-féle vállalat, Schall Konrád, Kárl Vid és Salius Jeromos kezén futott át. Ez is úgy, hogy az egész termelésnek

⁹³ A gyűrűstéri polgárok együttes száma 42 lehetett.

⁹⁴ Ld. az idevágó összesítést az 570. l-on.

⁹⁵ Ld. 564—570. l. mindhárom társadalmi kategória itt szóbajövvő adatainak a kibontásával.

⁹⁶ Hilleprandt Péter birtokutódai: Haller Farkas, majd Hilleprandt Pétert túlélő anyja, id. Hilleprandt Péter özvegye Borbála az egy esztendőre eső 51 munkahétnek mindegyikében szerepel mint fémbeváltó. Hasonlóképpen Kárl Vid, Öder Simon és Schlaher Quirin. 49 hétben Salius Jeromos és 47-ben Schall Konrád.

majd felerészét — 48,28%-át — két vállalkozó, Öder és Schlaher, egymagában ellenőrizte. Fejátlaguk, a hatuké, 25 552,79 f, ha a sereghajtó Markuscht is vesszük, 22 660,38 f. A szélső értékek: 5305,96 f (Markusch) és 43 605,66 f (Öder).

A 6 közepes hozamú vállalkozó együttes hányada: 3,47% (= 6174,77 f); fejátlaguk 1029,12 f; a szélső értékek: 389,90 f (Schappellmann) és 2041,57 f (Moldner).

A 4 kishozammal végzett vállalkozóra együttesen 0,24% (432,82 f) jutott, fejátlaguk: 108,20 f; a szélső értékek: 71,27 f (Herman) és 149,29 f (Bartfelder).

A 12 kispolgári vállalkozó nagyságrendi megoszlása: közepes mennyiségű hozamot váltott be kettő (1 kézműves, 1 kalmár); a többi tíz csak kis hozamot ért el, akik közül hatnak (2 kamarai alkalmazott, 1 kézműves, 1 kalmár, 2 ismeretlen alapfoglalkozású) a fejenkénti átlaga meghaladta a létminimumot, négyüké (3 kézműves, 1 városi alkalmazott) azonban ez alatt maradt. A mutatók: 1. A két közepes hozamúnál az együttes hányad: 1,99% (3529,83 f); a fejátlag: 1764,91 f; szélső értékek: 636,41 f (Satler) és 2893,42 f (Praun). 2. A létminimumot kitermelő 6 kishozamú beváltónál az együttes hányad: 0,54% (959,45 f); a fejátlag: 159,66 f; a szélső értékek: 46,83 f (Geiger) és 257,49 (Prenner). 3. A létminimum alatt maradt 4 kishozamúnál az együttes hányad: 0,07% (129,79 f); fejátlag: 32,45 f; szélső értékek: 21,41 f (Kandelgiesser) és 38,82 f (Goltschmidt).

A bányá- és kohómunkás vállalkozók csoportja 1 nagy, 1 közepes és 17 kishozamú beváltóból állt. A csoport 3,11%-nyi (= 5521,59 f) termékrészenek a megoszlása a legszélsőségesebb a három társadalmi kategória között. Az egyetlen nagy- és az egyetlen közepes hozamú vállalkozó ugyanis a 3,11%-ból annak majd kilenctized részét fogta ki magának. A nagyhozamú 2,35%-ot (= 4182,78 f), a közepes hozamú 0,36%-ot (646,66 f). A 17 kishozamú vállalkozó ezzel szemben 692,14 f értékben az évi összterméknek mindössze 0,40%-át termelte ki. Ezt is úgy, hogy csak hatuknak sikerült a létminimumnál (45 f) magasabb hozamot elérnie, míg tizenegy még csak a létfenntartáshoz szükséges értéket sem tudta kitermelni. A két csoport mutatói: 1. A létminimum felett termelő 6 kishozamú vállalkozó együttes termékhányada: 0,34% (= 586,77 f); a fejátlaguk: 97,79 f; szélső értékek: 46,13 f (Schmitt Márton) és 183,01 (Groß János). 2. A létminimum alatt termelő 11 kishozamú beváltó együttes hányada: 0,06% (105,37 f) volt; a fejátlaguk: 9,58 f; a szélső értékek 2,24 f (Czech János) és 21,13 f (Schittersperger Márton).

A számok sokféle összefüggéséből itt kettőt emelnék ki.

Már első ránézésre is szembeötlik a nagy bányahozam és a nagy vagyon szoros párhuzama. Az 1548—1549-es üzemi év hat legnagyobb beváltója közül 1542-ben öten — Schall, Schlaher, Öder, Hilleprandt, Salius — két másik gyűrűstéri polgárral együtt a város legnagyobb adófizetői, lerótt vagyondézmájuk alapján a „kiemelkedő vagyonok” (VII.) kategóriájába sorolódnak.⁹⁷ Az egyezés azonban — és ez a további értelmezésnél mérlegelendő — egyedül az értékszála legmagasabb szintjén ennyire szoros,⁹⁸ és itt is csak addig egyértelmű, amíg e ki-

⁹⁷ A két további „kimagasló vagyonnal” bíró adófizető közül az egyik, Siebenburger Cherubin, még 1543 első felében elhunyt. A Klingsputten bányából a város részére osztott érc 1543 januári eladásáról szóló elszámolás január 20-án még könyveli a Siebenbürger által átvett tételeket (Sb. Acta, 1543.) 1543. június 20-án viszont a beszercebányai Drachsler Lénárd, Siebenburger veje, már „Cherubin úr” hagyatéka ügyében keresi meg a selmecbányai tanácsot (ugyanott). A másikat, Bartfelder Tádét 1548—1549-ben csak a kishozamú vállalkozók között találjuk.

⁹⁸ A nagyhozamú vállalkozók két sereghajtójánál, a gyűrűstéri polgár Márkus Bálintnál illetőleg Miklósnál) és a bányász Tischler János (Farkas)-nál, valamint a közepes hozamú társaik-

ugró ötös csoportot sommás egészében vesszük; egyedeire bontva kiütözik az ellentmondásos tartalma is.⁹⁹

A beváltók legalsóbb csoportjánál viszont, a kishozamú vállalkozóknál, bizonyos ellentétes irányú mozgás figyelhető meg. E csoporton belül ugyanis mind a létminimum felett, mind a létminimum alatt termelőknél a termékhányad nagysága tekintetében a kispolgári és a bányameghőmunkás-vállalkozók közt elég jelentékeny fokozatbeli eltérések mutatkoznak, amint ezt az alábbi táblázat szemlélteti.

Mindkét tagozat beváltóinak a hozamskáláját három lépcsőre bontva a következő megoszlást találjuk:

A létminimum felett termelőknél	45—100	101—200	201—300	Összesen
	forintot termelő			
kispolgári vállalkozók száma	3	—	3	6
együttes hozama forintban	199,10	—	760,35	959,45
bánya- és kohómunkásvállalkozók száma	4	2	—	6
együttes hozama forintban	290,96	290,81	—	595,77
A létminimum alatt termelőknél viszont	1—15	16—30	31—44	
	forintot termelő			
kispolgári vállalkozók száma	—	1	3	4
együttes hozama forintban	—	21,41	108,38	129,79
bánya- és kohómunkásvállalkozók száma	9	2	—	11
együttes hozama forintban	68,71	36,66	—	105,37

A számadatok szerint a kispolgári vállalkozók együttes termékhányadának nagyobbik részét azok a vállalkozók termelték ki, akiknek személyes termékresze 201—300 f, illetőleg 31—44 f között, azaz a hozamskála felső lépcsőjén mozgott. Százalékban kifejezve ez a nagyobbik rész a létminimum felett termelőknél 79,25%-ra (760,35 f-ra 959,45 f-ből), a létminimum alatt termelőknél pedig 83,50%-ra (108,38 f-ra 129,79 f-ből) rúgott. Csaknem fordítottját találjuk a kohó- és bányamunkás-vállalkozóknál. Ezek termékhányada személyenként a két alcsoport egyikében sem ütötte meg a hozamskála felső lépcsőjét. A létminimum felett termelők együttes hozama fele-felérésben a hozamskála alsó ($49,59\% = 290,96$ f) és középső ($50,41\% = 295,81$ f) lépcsője között oszlott meg. Úgy azonban, hogy a kisebbik felén négyen, a nagyobbikon meg csak ketten osztoztak, átlagosan 72,74 illetőleg 147,90 f-tal. Még szélsőségesebb a megoszlás a létminimum alatt termelőknél. Itt az együttes termék 65,21%-a (68,71 f 105,37 f-ből) esett az alsó lépcsőre és 34,79%-a (36,66 f a 105,37 f-ből) a középső lépcsőre. De míg az utóbbit két vállalkozó termelte ki 18,33 f-os átlaggal, az előbbiből kilencre átlagosan csak 7,63 f

nál ez a bányahozam és vagyon közötti párhuzam már fellazul. A szóban forgó vállalkozók elég erős szórással a sorban következő három alacsonyabb vagyonscsoport, a VI., az V. és a IV. között oszlanak meg.

⁹⁹ Erre a következő, itt nem közölt részben (V. fejezet) térek ki.

esett. Két ellentétes trend: a kispolgári vállalkozóknál a hozamskála felső, a bányászoknál az alsó lépcsőjén kristályosodó tömörüléssel.

Mindkét összefüggés tanulságosan segíti a vállalkozás tőkés vagy nem tőkés jellegének az elbírálását, de az erőviszonyok felmérését is.

Hol a tőkés, hol a nem-tőkés vállalkozó? A tőkés vállalkozás túlsúlya

A kohósító vállalkozók vagy legalább is nagyobbik részük társadalmi megoszlásának az ismeretében leszögezhető, hogy korabeli bányagazdaságunk nemesérc-szektorában a tőkés jellegű vállalkozás volt az uralkodó. Ismételt jelzését találni már a személyi kör alapanyagául szolgált adatsorokban is. Sőt ez a kérdés önmagában véve tulajdonképpen ott is már eldöntöttnek lett volna vehető. A személyi vonatkozások minden firtatása nélkül, pusztán a számösszefüggések alapján, amikor kiderült, hogy az évi összterméknek 91,58%-a 162 805,49 f értékben és 20 330,54 f-nyi átlaggal a 81 beváltó közül igazából nyolcnak a kezén futott át.¹⁰⁰ Ennyi bányaaeredetű nemesfém egy beváltó kézben eleve ércosztó bányák egész soránál bírt szövetkezeti részesedést, nagyszámú munkáskezet feltételez és a dolgozók munkaerejének megvásárlásához, a mélyszinti kiterjedt művek fenntartásához jelentékeny pénztőkét. Az erőviszonyok alakulása, a belső fluktuáció, az ezeket befolyásoló, kiváltó mozzanatok, a függőségi viszonyok — a függés vagy nem függés akár honi, akár külföldi kalmártőkétől — mindennek felderítése megkívánja persze a személyi vonatkozások figyelembevételét is. A közvetlen kérdésfeltevés egyelőre: Kik voltak a tőkés vállalkozók? Milyen volt ezek tipológiai megoszlása, mik a sajátos típusjegyek? A tőkés vállalkozó mellett tudta-e még tartani magát, és ha igen, milyen mértékben, a kézműves módra termelő kisüzem, a kezdetek kézimunkás kisvállalkozója. Első elemzésem is már nem egy idevágó jelzésre utalt. A társadalmi megoszlás ismeretében most adva van a szabatosabb elhatárolás lehetősége is.

A tőkés vállalkozók élre kívánczó csoportja azoké a bányarészeseké, akik bányae érdekeltségük mellett kohótulajdonnal és az ércelőkészítéshez szükséges ércőrlőmalmokkal is bírtak. Ők voltak a „vállalatos urak”. („Handelsherren”): bánya- és kohóvállalkozók, érciktermelők és ércfeldolgozók egy személyben. A kimutatható kohótulajdon alapján a 48 vállalkozó közül tizenketten számítnak ide. Két nagyságrendi csoportjuk különböztethető meg, a nagyság mérvét illetőleg eléggé ellentétes megoszlásban.

1. A szó legszorosabb értelmében vett nagyvállalkozók, legalább is hazai vonatkozásban: Öder, Schlafer, Hillebrandt, Schall, Salius, Kärl — összesen hatan. Tízezrekbe menő hozammal és a vagyonosság legfelsőbb (a VII.) szintlépcsőjét megütő vagyonnal.¹⁰³

2. A típus szerénycbb képviselői, szám szerint ugyancsak hatan: az 1. alatti nagyvállalkozókkal ellentétben csupán közepes vagy ahhoz hajló eredményekkel. Markusch, Moldner, Fasch, Nadler, Nikusch Lénárd, Ungerfeindt.¹⁰⁴ A nagyokétól

¹⁰⁰ Vállalkozó statisztika, 6: 13. és 17. tétel együtt, továbbá a 19, 29, 43, 38, 40, 49, 24. tétel.

¹⁰¹ és ¹⁰² jegyzet szövegösszevonás folytán kiesett.

¹⁰³ Vö. Függelék 171—174, 176. tét., továbbá fentebb az 568. l. Kärl-re, aki 1542-ben még kiskorú volt az 568. l. és 80. jegyz.

¹⁰⁴ Vö. 565. l. és Függelék 147, 161, 162, 165—167. tét.

messze elmaradó hozamok (5305,96 f — 568,60 f), mérsékeltebb vagyonosság súlyal a VI. meg V. és egyszer a IV. vagyonkategóriába eső vagyonokkal.¹⁰⁵

Közös ismeretjegye mindkét csoportnak, hogy e vállalatok uraknál a bányagazdaság körébe eső vállalkozó tevékenység hivatásszerű főfoglalkozás volt, ami — szó lesz még róla — nem kevésbé függött össze gyűrűstéri polgárságukkal. Igaz ugyan, hogy egy részük, kivált az alacsonyabb, a közepes hozamúak elég ritkán, az ötvenegyből mindössze 8–10 munkahétben váltottak be nemesfémeket a kamarán.¹⁰⁶ De ezt nem azért mintha vállalkozó tevékenységük csak alkalmasszerűleg kötötte volna le őket. A bányákban, amelyeknek részesei voltak, folyamatosan ment a termelő munka, hétről-hétre elő kellett teremteni a munkabéretet, át kellett venni a bányarészekre eső érchányadot. Folyamatos volt a vállalkozó gondja. Csak éppen az érchozam nem volt akkora, hogy biztosította volna a kohók nyersanyagellátását, megkívánta volna azok folyamatos üzembentartását.

A tőkés vállalkozók egy másik típusa, elütően a vállalatok uraktól, csak bányavállalkozó volt. Az egy-egy bánya művelésére alakult vállalkozó-szövetkezetek tagjai, bányarészesek, hol egy, hol több bányánál bírtak érdekeltséggel. Kohótulajdonuk nem volt. Vállalkozó tevékenységük igazából az ércek kitermelésére szorítkozott, a feldolgozásukra nem voltak üzemszerűen berendezkedve. Ha meg mégis maguk gondjává tették kohósításukat, akkor ezt a vállalatok uraktól esetről-esetre kibérelt kohóban csak alkalmasszerűen tudták elvégezni. Egyéb-ként a bányarészekre osztott ércet nyers állapotban adták el a kohótulajdonos vállalkozóknak.

E típusnak ilyen, alkalmasszerűleg a kohósítást is a saját számlájára végzettető képviselője huszonegy volt a három társadalmi kategória 48 vállalkozója közt, úgymint:

1. A 4 kishozamú (Bartfelder, Kringl, Herman, Nikusch János) és 1 közepes hozamú (Schappelmann) gyűrűstéri vállalkozó, együtt 5 fő.¹⁰⁷

2. A 12 kispolgári vállalkozó, — 2 közepes, 10 kis hozammal.¹⁰⁸

3. A bányamunkásból lett vállalkozók közül négyen — a nagyhozamú Tischler Farkas, a közpes hozamú Kunigspurger Márton és a létminimum felett termelő kishozamúak közül ketten: Hendtschuch Szaniszló (termékhányad: 112,80 f) és Groß János (termékhányad: 183,01 f);¹⁰⁹ együtt 4 fő.

A tőkés jellegre utaló mozzanatok: a) Az osztályhelyzet, a magas értékű gyűrűstéri háztulajdon — az 1. alattiaknál. b) Az alapfoglalkozással járó más-irányú lekötöttség — az 1. és 2. alattiaknál és a 3. alatti Hendtschuhnál meg Großnál, akik időközben — 1542 óta — az egyszerű bányászsorból kiemelkedve a bányamesteri tisztet,¹¹⁰ illetőleg a kamarai segéd-fémkémelő állást¹¹¹ töltötték be.

¹⁰⁵ A vagyonkategóriák számjelzése fentebb 561. l. és 72. jegyzet. A szóbanforgó vállalkozókra pedig: Függelék 165–167. tét. = Fasch, Moldner, Nadler (VI. vagyoncsoport); 161–162. tét. = Markusch, Nicusch (V. vagyoncsoport); 147. tét. = Ungerfeindt (IV. vagyoncsoport).

¹⁰⁶ Így Nadler, Nikusch, vö. Vállalkozó statisztika, 6: 26, 28. tét. — Ungerfeindt viszont már 15, Moldner 18, Fasch 24 ízben vált be. Ugyanott 51, 25, 4. tét.

¹⁰⁷ Vö. 565. és Nikusch Jánosra 81. j. — Bartfeldernek (alkamaragróf, majd kamarai fémkémelő), Kringelnek (kamarai ellenőr, majd fémkémelő) és Hermannak (ötvösmester) alapfoglalkozásával járó más irányú lekötöttsége is volt bányaeérdekltsége mellett.

¹⁰⁸ Vö. 565–566. l. és 569. l. — Kamarai vagy városi alkalmazott volt 3, kalmár 2 (köztük egy külföldi), kézműves 5, ismeretlen alapfoglalkozású 2.

¹⁰⁹ Vö. 566–567. l.

¹¹⁰ Selmechányai bányabíróság: Bergergerichtsbusch, Nr. 1. = Slovenský ústredný banský archív, Banská Štiavnica: Banský súd Banská Štiavnica, prot. 1. Mint bányabíró első ízben egy 1548. május 30-i bejegyzés említi. Vö. Péch, 81, Bányaművelés, 208. l., aki egy október 29-i bejegyzéssel kapcsolatban említi.

A szóbanforgó személyekről e más irányú elfoglaltságuk miatt nem igen tehető fel, hogy személyesen vették volna ki részüket a termelő munkából, hogy kézimunkás kis vállalkozók lettek volna. Arról nem is szólva, hogy a bányamunkás műltra visszatekintő Hendtschuh és Groß kivételével a felkészültségük sem volt a bányában mesterszintűnek számító vájármunkához. c) A magas termékhányad — a 2. és 3. alatti nagy és közepes hozamú vállalkozóknál.

A kohóval nem bíró tőkés bányarészesek csoportja, az egyetlen Tischler Miklós kivételével közepes és kishozamú vállalkozókból állt. Mind Tischler, mind közepes hozamú társai termékhányadukat illetőleg kibírják az egybevetést az azonos nagyságrendbeli vállalatok urakkal.¹¹² A kishozamúak (4 gyűrűstéri, 10 kispolgári, 2 bányász)¹¹³ egy negyede (Goltschmidt, Saltzer, Kändelgiesser, Zimmermann) hozamával a létminimumot sem érte el. 200—300 f hozama volt 3 kispolgárnak (Prenner, Winter, Unger), 100—200 f-nyi 2 gyűrűstérinek (Bartfelder, Kringl) és 2 bányásznak (Groß, Hentschuh), 45—100 f-nyi 2 gyűrűstérinek (Herman, Nickusch János) és 3 kispolgárnak (Grondel, Pehaim, Geiger). Vagyoni állapot tekintetében e csoportnál elég nagy a szórás. A kiemelkedő vagyonok legfelsőbb (VII.) kategóriájától leér egészen a törpe vagyonokéig (II.), mégis erősebb — 57,14%-os — csomósodással a IV. (9 fő) meg a III. (3 fő) vagyonsorozatban. A többire csak 1—1 fő esett, míg 5 vállalkozónak a vagyoni helyzete ismeretlen, miután az 1542. évi adózók közt nem fordulnak elő.¹¹⁴

Nem tekintem tőkés bányarészesnek, hanem dolgozó, kézimunkás vállalkozónak a bányá- és kohómunkások kishozamú csoportját, kettőjük, a tőkésekhez sorolt Groß és Hentschuh kivételével. Számuk 15 fő.¹¹⁵ Közülük tizenegynek a hozama a létminimum alatt mozgott, itt is oly alacsony határértékek (2,24—21,13 f) közt, hogy az átlag (9,58 f) még a tíz forintot sem adta ki. Ez a csekély hozam a pusztá létfenntartásra sem volt elegendő, nemhogy tőkés módra tudták volna belőle fedezni akár a legszerényebb méretű bányamű részes költségeit is. De nem győzték volna ezt akkor sem, ha történetesen bérmunkásnak maradnak mások üzemében. Ez sem hozott annyit, hogy a lét mindennapi szükségletein felül futotta volna még a bányarészeseket terhelő költségekre, azok hosszabb időre szóló befektetésére. Mert amit egy nyerges, egy ötvös félretehetett mesterségbe jövedelméből, vagy egy kamarai üzem alkalmazottja 70—80 f-os évi fizetéséből, azt nem rakosgathatta el 30—35 forintnyi évi béréből a bányák és kohók munkása.¹¹⁶ Ez a keresetbeli különbség ott tükröződik a vállalkozók vagyoni állapotában is. Míg a kispolgári tőkés bányarészesek zömmel a IV. vagyonsorozatban tűnnek

¹¹¹ Az 1546-ban felvett kamarai kölcsönére vonatkozó bejegyzések „schaidner”-nek mondják; ld. Paulinyi, I: Adatsorok, 7. szám 69. tét.

¹¹² Pl. Tischler Farkasé a Márkus Miklóséval, Praun Gáspáré a Moldner Jánoséval vagy a Fasch másként Salay Jánoséval, Sattler Jánosé meg Kunigsperger Mártoné a Nadler Farkaséval vagy a Nikusch Lénárdéval, Schappelmanne Ungerfeindtéval.

¹¹³ Mint a 107—109. jegyz.

¹¹⁴ A vagyonsorozatok számjelzésére ld. 105. jegyz. — A szóbanforgó személyekre Függelék 170. tét. (VII. vagyonsorozat); 168. tét. (VI.); 157. tét. (V.); 120, 121, 125, 131, 132, 137, 138, 145, 148. tét. (IV.); 27, 31, 102. tét. (III.); 9. tét. (II.). Ismeretlen a vagyoni helyzete a gyűrűstéri Nikusch Jánosnak, a városi alkalmazásban állott Saltzer Gergelynek, a kézműves Kändelgiessernek meg Zimmermannak és Geiger külföldi kalmárnak. Ezekre vö. 569. l.

¹¹⁵ Név szerint ld. 567. l.

¹¹⁶ Prenner Erasmusnak heti 1,50 f = évi 78 f volt a fizetése; Winter Andrásé heti 1 f = évi 52 f. (Kgn. Marin Nr. 414, fol. 36.) — A selmecbányai bányabíróé heti 2 f = évi 104 f (ugyanott fol. 12, 33, 64, 91, 134). — A kémlőmesteré heti 1,50 f = évi 78 f. — (Ugyanott, fol. 12, 36.)

fel, a bányá- és kohómunkás-vállalkozók mind a III.-ban, hétnek az utóbbiak közül ¹¹⁷ még csak saját háza sem volt.

Pénz nem sok bújta meg e feltörekvő bányá- és kohómunkások ládafiában. Próbálkozásait, hogy a bányakincs tőkés haszonélvezői mellett annak birtoklásában maguknak is helyet szorítsanak, elsődlegesen nem is erre építették, hanem szakmai felkészültségükre. Arra, hogy gyakorlatból tanult tudói, a kézműves szakmával vetélkedő mesterei voltak a bányában, kohóban folyó munkának. Ismerői a földalatti természet rejtelseinek, de biztos kezű, fortélyos alkalmazói a gáncsoskodásain kifogó technikának, mives leleménynek is. Ez a tapasztalaton öregbedett tudás volt a bevetnivalójuk. ¹¹⁸ Nem a bér munkájából élő, de a munkabér pénztökére váltott denáraival egy személyben tőkés bányarészt is játszó vájár (olvasztó) kétlaki figurája az élő modell. A valóság e képletnek csak egyik fele. A bér munkás megmarad belőle, marad a vállalkozó is, de ez nem a tőkés bányarészes, hanem a kézimunkás kisvállalkozó szerepében. A dolgozó bányász, amikor életsora jobbrafordulását szomjazva nekifeszült, hogy maga is részt fogjon az egyébként csak mások gazdagodására termelt bányakincs birtoklásából, nem a létező vagy éppen alakuló tőkés bányavállalkozó-szövetkezetek valamelyikébe társul be némi szövetkezeti résszel, hanem hasonszőrűek, atyafiak kisszámú (2—3—4) cimborás összefogásában, ¹¹⁹ a társas vállalkozásnak egy sajátos változatát hívta életre. Csekélypénzű, elsősorban a saját munkaerejükre, tapasztalatukra építő kisvállalkozók, a kis létszám korlátozott kapacitásával és kevés pénzbeli ráfordítással fenntartható kisüzemek (kutató turzás mélyítésével induló aknamű, egy-egy dúsabbnak ígérkező kibúvást követő fejtő tárna) a helyzetképet jellemző mozzanatok. Ez a vállalkozó-típus nem állott, tőkés módjára, kívül a termelő-folyamaton. Minden pénzráfordítás nélkül ő sem boldogult. Szerszámvasra, ácsolathoz, zsazsához bányafára neki is szüksége volt. De a bányában és a körülötte folyó termelőmunkát nem hagyhatta pénzen fogadott bér munkásra, ezt, főként az igényes vájármunkát, személyesen végezte el, járulékos, közönséges napszamos részlegeit ráhagyva az asszonynépre, suhancgyerekeire.

Minden ilyen próbálkozás nagy erőfeszítéssel járt. Kemény, erőt emésztő többletmunkát igényelt a nap mint nap bérben ledolgozott nyolcórás munkaszonkon felül és hozzá még a nem kevésbé fárasztó gyaloglást a tőkések bányájától a saját bányáig, majd meg késő esti órán az otthon hajlékáig. Órák, amelyeket, ha ki ráadta fejét, a szabad idő 16 órájából kellett elvonnia. ¹²⁰

¹¹⁷ Demian, Berscher, Cseh (Czech), Ficzko, Kunigsperger András, Soffa (Péter özvegye), Zirn (Zuran) János a bér lakók; vö. Függelék, 19, 17, 18, 22, 55, 94, 110. tét.

¹¹⁸ *Paulinyi Oszkár: A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesérbányászatban — Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 40. sz. Budapest, 1966, 27—31, 35—37, 61—64. l. (= 44—49, 261—264, 288—291. l.); zárójelben az „Acta historica Academiae scientiarum Hungaricae” XII. (1966) évfolyamában megjelent német változat lapszámai.*

¹¹⁹ Innen a „Gesell, Gesellen, Gesellenbau” elnevezése. Míg a másik mozzanatnak a nyelvi lecsapódása, azé, hogy kétkézi munkájával művelte bányáját, az „Eigenlehner” = a saját jogosítványú, vagy torzultan „Eigenlöhner” = a magabéren dolgozó.

¹²⁰ Ezért mondták „Weilarbeit”-nak, a szabad időben végzett munkának. Hazai helyi szokásjogaink írásbafoglalásai nem veszik számba ezeket a cimborás társulásokat, de a későbbi királyi bányarendtartások sem. A kamarai számadásoknak a hátralékos adókat számbavevő bejegyzései tartják többek között nyilván egy bórzsönyi cimborás társulás („gesellen von Pilsen”) 22 f-nyi tartozását Hilleprandt alkamaragróf (1527. szeptember 3.—1537. szeptember 30.) idejéből. (Paulinyi, I: Adatsorok 7. sz., 212. tét.). Külföldi rendtartások több helyütt is szólnak róluk, még a 16. századiak is. Általában olyan értelemben, hogy kisebb létszámú két—négy főnyi társulások, amelyek bányáik üzemeltetésére napi négy órát fordíthatnak szabad idejükből. (Heinrich Vöhl: Deutsches Bergwörterbuch, Breslau, 1871).

Az össztermék megoszlása a tőkés és a kézimunkás kisvállalkozók között az alábbi arányszámokat adja.

A kohótulajdonos gyűrűstéri vállalatokurak (12 fő) hányada 92,48%.
 A kohótulajdonnal nem rendelkező tőkés bányarészeseké (5 gyűrűstéri polgár, 12 kispolgári és 4 bányamunkás eredetű vállalkozó, összesen 21 fő) 5,94%.
 A két tőkés csoport együttes hányada 98,42%.
 A bányász eredetű kézimunkás kisvállalkozóké (15 fő) 0,23%.
 A három vállalkozó csoport (48 fő) együttes termékhányada 98,65%.
 Ez volt a termék része annak a 48 beváltó (kohósító) bányavállalkozónak, akinek osztályhelyzete is ismert.

A fennmaradó 1,35%, láttuk, 33 további beváltó között oszlott meg, akiknek a társadalmi helyzete személy szerint nem volt megállapítható.

A tőkés és a nem-tőkés szektort különválasztó elemzésem tanulságai alapján ennek a 33 vállalkozónak a besorolása is megejthető.

Kettőjüket, a közepes hozamú Hagent és Manbecket eléggé magas (938,10 f = 0,53%, és 796,21 f = 0,45%) termékhányadukkal kispolgári tőkés bányarészeseknek veszem. Kohó- vagy gyűrűstéri ingatlan tulajdonosai nem igen lehetnek; kivált az utóbbi mozzanatnak csak maradt volna valami lecsapódása a város gyakorlati írásbeliségének a termékeiben.

A harmincegy kis hozamú beváltót¹²¹ viszont — mind a létminimum felett termelő négyet, mind az ennek alatta maradt huszonhetet — együttesen 668,28 f-nyi (= 0,37%) hányadával a bányász (kohász) alapfoglalkozású kézimunkás kisvállalkozókhöz sorolom. Bánya- vagy kohómunkás, plebejusmivoltuk mellett szól — utaltam már erre — a névanyagnak a sajátos összetétele s benne a foglalkozást jelző neveknek igen gyér előfordulása, holott ezek használata a kispolgári elemnél, a kézműveseknél a korabeli kútfőkben tömeges, majdhogya következetesen ismétlődő gyakorlat.¹²² A kézimunkás kisvállalkozó kis üzemének a jelzői a rendkívül alacsony termékhányadok. A létminimum alatt termelő huszonhét beváltónál a fejenkénti átlag (14,81 f) és a határértékek (2,98 és 33,78 f) némileg magasabbak ugyan, mint voltak a személy szerint is bányász eredetűnek talált tíz beváltónál (2,24 és 21,13 f-os határértékek mellett 9,14 f-os fejátlag), egészükben azonban ezek az alacsony hozamok ez esetben sem voltak elégségesek még a pusztá létfenntartáshoz sem.¹²³

E bontás figyelembevételével a most már 35 főre nőtt tőkés szektornak az együttes termékhányada a tőkés bányarészeseknél beugró Hagen és Manbeck 0,53, illetőleg 0,45%-os részesedésével 98,42%-ról 99,40%-ra, a kézimunkás kisvállalkozóké — a nem-tőkés szektoré — pedig a létszám igen tekintélyes, 15 főről 46-ra — növekedése mellett a korábbi 0,23%-ról 0,60%-ra módosul.

Kettős bontással kerestem a vállalkozás társadalmi képletét: az osztályhelyzet és a tőkés—nem-tőkés jelleg elemzésével, mindkét esetben súlyt helyezve a számbeli megoszlásra. A mennyiségi felmérés egy teljes üzemi esztendő (1548: II. és 1549: I. félév) össztermésének és az abból az egyes beszolgáltató vállalkozókra eső termékhányadnak a számszerű ismeretére épült. Az össztermék mennyisége megfelel a statisztikai teljesség követelményének, azonos a kérdéses időszakban

¹²¹ 570—571. l.

¹²² Vö. 552. l.

¹²³ Vö. fentebb a kézimunkás kisvállalkozókról mondottakat. — A csoportnak a létminimum felett termelő négy beváltója 67,08 f-os fejátlagával még a fentebb számbavett négy társukét (72,73 f) sem érte el.

termelt és beváltott bányakeresztű ezüst és arany egészével.¹²⁴ Nem így a személy kör. Ez csak bizonyos megszorítással vehető teljesnek, amennyiben a vállalkozók egy meghatározott rétegével azonosítható. Azokkal, akik a bányarészekre osztott, vagy a magaművelt kis üzemben termelt érceket saját szakállukra — hol saját kohójukban, hol máséban — kohósították is. Hiányzanak viszont azok, akik termelt ércüket nyersen adták el a kohósító társaknak. Az ebből nyert fémmennyiség benne van ugyan az össztermés volumenében, de csak a kohósító vállalkozó neve alatt.

A társadalmi képlet fő jellemzői sommás összegezésben a következők.

A társadalmi kategóriák	tőké-s vállalatos úr	tőké-s bányarészes	kézimunkás vállalkozó
	termék része		
Gyűrűstéri polgár: 17 fő 92,94%-kal: ebből vállalatos kohótulajdonnal: 12 bányarészes kohó nélkül: 5	92,48%	0,46%	0,60%
Külvárosi kispolgár: 14 fő 3,58%-kal; mind bányarészes kohó nélkül: 14			
Bányász (kohász) eredetű 50 fő 3,48%-kal; ebből tőkés bányarészes kohó nélkül: 4 kézimunkás kisvállalkozó: 46			
Összesen egészében	81	92,48% 100%	0,60%

Megfelelő adatok hiányában nem tudom konkrét számokban külön megadni azt a nemesfém-mennyiséget, amit a kohóval bíró vállalatos urak a kézimunkás kisvállalkozóktól megvásárolt nyers ércből állítottak elő. De ha az utóbbiak által beszolgáltatott 0,60%-nak a többszörösére — négyszer, ötször akkorára — tenném is azt, akkor is mindössze 2,5—3%-os arányszámot kapnánk. Szemben a tőkés vállalkozás 97,5—97%-os termékhozamával a kézimunkás kisvállalkozók teljesítménye nem volt többé tényező a nemesfémtermelés mennyiségi alakulásában. Súlyát vesztetten akár le is írhatnók a vállalkozás társadalmi képletéről. De ezt csak addig, amíg érdeklődésünk a *teljesítmény* mérve irányában tájolódik. Mihelyst azonban nem azt nézem, hogy mennyi ércet termelt ki az egyik típus, mennyit a másik, hanem úgy vetem fel a kérdést, hogy a termelő munkát végző bányász-népesség körében — szemben a tőkésekkel — tömeges volt-e még az igény és hozzá a cselekvő elszánás is a hasznosítható birtoklásból részt fogó vállalkozásra —, a helyzetkép egyszerre ellentmondásos töltéssel, osztályellentét feszültségével telítődik. Ennek viszont nem a termékhiány, hanem az a számarány a fokmérője, amely a vállalkozók összességéből a bányászkeresztű kézimunkás kisvállalkozókra esett. Utóbbit az eddigiek során bár három változatban is, de csak a vállalkozók szűkebb, az ércek kohósításával is foglalkozók körére vonatkoztatva határoztam meg.

¹²⁴ Elméletileg fennáll persze a beváltási kötelezettség kijátszásának a lehetősége, viszont a „csempész”-ezüst mennyisége még csak nem is becsülhető. Az 1548—1549. évi össztermék mennyiségének hitelessége mellett szól, hogy 1545 óta Mária királyné erélyes rendszabályokat hozott az előző években leleplezett nagyobb arányú csempészes megakadályozására. Erről lesz még szó.

Egyszer 13 főben¹²⁵ 1548—1549. évi 40 beváltó között, akiknek az 1542. évi lajstromból mind a társadalmi hovatartozása, mind a vagyoni helyzete meg volt állapítható.

Másodszor 15 főben¹²⁶ 48 beváltó¹²⁷ között.

Harmadszor 46 főben az 1548—1549. évi 81 beváltó között.¹²⁸

A három változat arányszámai: 32,50% — 31,25% — 56,79%; középarányosuk 40,18%.

Ezek mindegyütt csak részadatok. Valószínűbbek lennének ezeknél az 1542-ből ismert 176 főnyi összlétszám¹²⁹ viszonyismert a meghatározásukat. A 176 főnek majd negyedrészeről, a beváltóként is ismert 40 főről ímént állapítottam meg, hogy 13 volt köztük a bányász eredetű kézimunkás kisvállalkozó.¹³⁰ Még tisztázandó ellenben, hogy mekkora volt a számuk a fennmaradó 136 fő között. Az osztályozó elemzés az ő esetükben csak két mutatóra építhet: a társadalmi kategóriára és a vagyonság szintlépcsőjére. A harmadik mutató, a személyenkénti termékhányad, nem áll rendelkezésre, mivel ezek a személyek az 1548—1549. évi beváltók közt nem jönnek elő.

A két mutató figyelembevételével az alábbiakban adom az első táblázaton az említett 136 vállalkozó felbontását társadalmi kategóriák és a számbajövő vagyonsóportok szerint, a másodikon pedig összehasonlítási alapnak a már ismert másik 40 főét.

Társadalmi kategória	Vagyonsóport							Összesen
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
Gyűrűstéri polgár ¹³¹				5	3	1	1	10
Kispolgári foglalkozású ¹³²	3	3	12	9	8			35
Ismeretlen alapfoglalkozású ¹³³	—	1	11	6	2			20
Bánya- és kohómunkás ¹³⁴	2	2	59	8				71
Összesen	5	6	82	28	13	1	1	136

¹²⁵ A bányászeredetű vállalkozóknak az 567. l.-on névszerint felsorolt kishozamú csoportja a tőkés bányarészesekhez sorolt Hentschuh és Groß kivételével; utóbbiakra vö. 576. l.

¹²⁶ Az előbbieket és az 570. l.-on számbavett Schmitt Márton és Schittersperger Márton.

¹²⁷ Az 1542-ből is ismert 40 beváltó (565—567. l.) és további 8 (vö. 568—570. l.), akinek a társadalmi helyzete meg volt ugyan állapítható, de nem ismert a vagyoni állapota.

¹²⁸ Vö. 579—580. l.

¹²⁹ Társadalmi megoszlásukat ld. 562. l.

¹³⁰ Ld. a 125. jegyzetben id. h. A többi 27 a tőkés szektorhoz tartozott, köztük az 565. l.-on felsorolt 14 gyűrűstéri polgár (de nem Ungerfeindt András, akit 1542-ben mint külvárosi szabómestert még a kispolgári bányarészesekhez kell sorolni). Továbbá kilencen a kispolgári foglalkozásúak közül (2 kamarai alkalmazott, 4 kézműves, köztük Ungerfeindt is, 1 kalmár és 2 ismeretlen alapfoglalkozású, — vö. 565—567. l.). Végül a bányász eredetűek közül négyen: Tischler, Kunigspurger, Hentschuh és Groß, — Vö. 566—567. l.

¹³¹ Függelék alábbi tételei: 112 (kohótulajdonos is), 114, 124, 129, 143 (közepes vagyonok alsó fokozat); 154, 160, 164 (közepes vagyonok felső fokozat); 169 (nagyvagyonú); 175 (kimagasló vagyonú). Természetesen mind a tíz háztulajdonos.

¹³² Ld. 135—139. jegyz.

¹³³ Függelék alábbi tételei (a ** jelzésű tételek bérlakónak, a többi tétel háztulajdonosnak értendő): 6** (törpe vagyonú); 14, 28**, 42, 46**, 62, 64, 65**, 70**, 71, 97, 106** (kis vagyonú); 113, 115, 123**, 127, 130, 135 (közepes vagyonok alsó fokozat); 149, 159 (közepes vagyonok felső fokozat). Bérlakók száma: 7.

¹³⁴ Ugyanott., az alábbi tételek [a **] jelzésre ld. az előző jegyzetet): 3, 5, (vagyontala-

A kispolgári foglalkozásuk között volt:							
kamarai alkalmazott ¹³⁵			3	1	2		6
fuvaros ¹³⁶	1		3				4
kézműves ¹³⁷	2	3	4	7	5		21
szatócs ¹³⁸			2				2
kalmár ¹³⁹				1	1		2
Összesen	3	3	12	9	8		35

II

Társadalmi kategória	Vagyoncsoport							Összesen
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
Gyűrűstéri polgár ¹⁴⁰				2	3	3	6	14
Kispolgári foglalkozású ¹⁴¹			2	4		1		7
Ismeretlen alapfoglalkozású ¹⁴²		1	1					2
Bányász- és kohómunkás ¹⁴³		1	13	3				17
Összesen		2	16	9	3	4	6	40
A kispolgári foglalkozásuk között volt:								
kamarai alkalmazott ¹⁴⁴				2				2
kézműves ¹⁴⁵			1	2		1		4
kalmár ¹⁴⁶				1				1
Összesen			1	5		1		7

nok); 10**, 11** (törpevagyonúak); 13**, 15**, 16, 20, 21, 23**, 24**, 26**, 29**, 30, 32, 33**, 34**, 36**, 37, 38, 39, 43**, 48**, 49, 50, 51, 52, 53**, 54, 56**, 57**, 58, 59, 60, 61, 63**, 66, 67**, 68**, 69**, 72, 73**, 74, 75, 76**, 79, 82, 83**, 84**, 86, 87, 88, 92**, 96, 98, 99, 100**, 101, 104**, 105, 107, 108**, 109**, 110** (kis vagyonúak); 111, 122, 126, 133, 139, 142, 144, 146 (közepes vagyonok alsó fokozat). Bérلاكók száma: 30.

¹³⁵ Ugyanott, az alábbi tételek (** jelzésre ld. a 133. jegyzetet); 25, 80, 81** (kis vagyonúak); 116** (közepes vagyon alsó fokozat); 150, 155 (közepes vagyonok felső fokozat). Bérلاكók száma: 2.

¹³⁶ Ugyanott, az alábbi tételek (a ** jelzésre ld. a 133. jegyzetet); 4 (vagyontalan); 44, 91**, 93** (kis vagyonúak). Bérلاكók száma: 2.

¹³⁷ Ugyanott, az alábbi tételek (a ** jelzésre ld. a 133. jegyzetet); 1**, 2 (vagyontalanok); 7**, 8**, 12** (törpevagyonok); 77, 89**, 90** (kis vagyonúak); 117, 118, 119**, 133, 138, 140, 141 (közepes vagyonok alsó fokozat); 151, 152, 153, 156, 163 (közepes vagyonok felső fokozat). — Mesterségek szerinti megoszlásuk: asztalos: 12**; kovács: 140; kőfaragó: 95**; lakatos: 138; mészáros: 7** (fia bányász volt); 77, 89** (egyidőben bányamunkásnak állt), 117, 118, 151, 152, 163; ötvös: 2, szabó: 90**, 141, 153; szíjjártó: 134; szűcs: 119**; üvegfüvő: 1**, 8**; ismeretlen mesterségű: 156. Bérلاكók száma: 8.

¹³⁸ Ugyanott, az alábbi tételek: 47, 103 (kis vagyonúak).

¹³⁹ Ugyanott, az alábbi tételek: 128 (közepes vagyon alsó fokozat); 158 (közepes vagyon felső fokozat).

¹⁴⁰ Ugyanott, az alábbi tételek: 121, 137 (közepes vagyonok alsó fokozat); 157, 161, 162 (közepes vagyonok felső fokozat); 165, 166, 167 (nagy vagyonúak); 170, 171, 172, 173, 174, 176 (kimagasló vagyonok).

¹⁴¹ Ld. 144—146. jegyz.

¹⁴² Függelék, az alábbi tételek (a ** jelre ld. 133. jegyz.): 9** (törpe vagyonú); 102 (kis vagyonú).

A 136 főnyi csoport elemzése:

A 10 gyűrűstéri polgár osztályhelyezete, különleges értékű gyűrűstéri ingatlana révén eleve tőkés bányarészesnek, ha nem vállalatos úrnak¹⁴⁷ számít. Hasonló elbírálás alá esik a 35 kispolgári foglalkozású vállalkozó is. Másfajta kapcsolatuk a bányagazdasággal már az alapfoglalkozással járó másirányú lekötöttségük miatt el sem igen képzelhető. Legkevésbé a kézimunkás kisvállalkozó szerepében, amelyhez nem volt meg a szakmai felkészültségük sem.¹⁴⁸ Nem ennyire egyöntetű a bányász eredetű vállalkozók összetétele. Már a 40 főnyi csoport elemzésénél kiderült, hogy a kézimunkás zömből egyesek átváltottak a tőkés bányarészesek táborába. Szám szerint négyen voltak¹⁴⁹ a 13 kézimunkás kisvállalkozó¹⁵⁰ ellenében. Ezt az arányt kellene most megállapítani a 136 főnyi csoportnál is. A 40-es csoport vagyoni megoszlásából indulok ki. A négy tőkés bányarészes közül itt három a közepes vagyonok alsó fokozatának (IV.) megfelelő ingó vagyon után adózott,¹⁵¹ míg a kézimunkás kisvállalkozók mindannyian a kisvagyonok (III.) csoportjában találhatók. A vagyoni megoszlásnak ezt a sémáját követve, a 136-os csoport 71 bányász eredetű vállalkozója közül tőkés bányarészesnek vettem a nyolc legvagyonosabbat (IV. vagyonscsoport), az I–III. vagyonscsoportbeli 63 főt (2 + 2 + 59) ezzel szemben kézimunkás kisvállalkozónak. Az ismeretlen alapfoglalkozásúak elbírálásánál a 40-es csoport két ismeretlenjének a vagyoni szintlépcsőjével (II. és III.) nem sokat lehet kezdeni. A névanyag némasága mellett¹⁵² pedig egyáltalán nincs kizárva, hogy a húsz főnyi csoportban meghúzódnak bányász eredetű próbálkozók is. Így hodrusi lakóhelye révén bányásznak lenne tekinthető Fülöp fia Márton (62. tétel). De szó lehet erről Fayerabenth Simon (6. tétel.), Peer veje Bálint (14. tétel.), Peer Egyed (71. tétel.), Stiber János (197. tétel.) és Weigl András (106. tétel.) esetében is. Viselték ugyanis e neveket bánya-, meg kohómunkások is. Pl. Fayerabenth Bálint (Sb. 454), Peer Bálint,¹⁵³ Stiber András, aki kohómunkás volt¹⁵⁴ és a vájár Weygel András.¹⁵⁵ A nevek e jelzésén indulva a hodrusi Fülöp fia Márton mellett az utóbb említett 5 vállalkozót is bányász eredetűnek és vagyonosságuk alacsonyabb szintlépcsőjének (1 törpe és 5 kis vagyonú) a mérlegelésével mind a hatot kézimunkás kisvállalkozónak számítom, a csoport többi 14 tagját viszont tőkés bányarészesnek. Utóbbiak közül egynek, Dur Mártonnak (149. tétel.) kohója is volt.

¹⁴³ Ugyanott, az alábbi tételek (a ** jelre ld. 133. jegyz.): 17(?)**, 18**, 19**, 22**, 31**, 35, 40, 41, 45, 55**, 78, 85, 94**, 110** (kis vagyonúak); 120, 125, 145 (közepes vagyonok alsó fokozat).

¹⁴⁴ Ugyanott, az alábbi tételek: 132, 148 (közepes vagyonok alsó fokozat).

¹⁴⁵ Ugyanott, az alábbi tételek (a ** jelre ld. 133. jegyz.): 27** (kis vagyonú); 136**, 147 (közepes vagyonok alsó fokozat); 168 (nagy vagyonú).

¹⁴⁶ Ugyanott, az alábbi tétel: 131.

¹⁴⁷ Az volt pl. a kohótulajdonnal is bíró Augst Miklós (Függelék 112. tétel.).

¹⁴⁸ Vö. 578. l.

¹⁴⁹ Ld. 576. l. 3. csoport.

¹⁵⁰ Ld. a 125. jegyzetben id. h.

¹⁵¹ A negyedik, Hentschuh Szaniszló, a későbbi bányamester, 1542-ben csak törpe vagyonnal (II) bírt és még háza sem volt. Rendhagyó esetét, amely többféle hipotézissel is magyarázható lenne, nem veszem figyelembe.

¹⁵² A 20 fő közül mindössze a Müllner és a Frescher névből lehetne következtetni viselőjének a polgári foglalkozására. Ld. a függelék tételeit.

¹⁵³ Sb. Halblohnregister 1536. május 13: 15. l. 7. tétel. 1542. évi hatvanad-lajstrom Selmech. 314. sz.

¹⁵⁴ Ugyanott, 30. tétel.

¹⁵⁵ Sb. Acta. 1536. Halblohn, töredékek, 62. l.

Társadalmi kategória	Tőkés bányarészes	Kézimunkás kisvállalkozó
Gyűrűstéri polgár	10	—
Kispolgári foglalkozású	35	—
Ismeretlen alapfoglalkozású	14	6
Bánya- és kohómunkás	8	63
Összesen	67	69
	+ = 136	

A 40 főnyi csoportnál 13 fő volt a kézimunkás kisvállalkozók száma és 27 a tőkésé. Az 1542. év időmetszetében ismert 176 vállalkozó közül $69 + 13 = 82$ volt tehát kézimunkás kisvállalkozó, az összlétszám $46,59\%$ -a, úgy is mondhatom: kiscbbik fele. Az 1542 tavaszán a selmeci bányagazdaságban foglalkoztatott 740 bér munkásnak meg $11,08\%$ -a.

E magas arányszámok valóban tömegesen jelentkező igény tükrözői. Az eredmények ezzel szemben arról vallanak, hogy a tőkés vállalkozás nyomasztó túlsúlyával szemben az igény távolról sem találta meg kielégülését. Láttuk ugyan példáit, amikor egy-egy bányász eredetű vállalkozó is dúsabb eret ütött és annak a gazdagabb hozamával átválthatott a tőkés bányarészesek osztályába. De az ilyen metamorfózis kivételszámba ment. 1542-ben a 88 bányász eredetű vállalkozó közül a magasabb termékhozam és a vagyoni helyzet alapján legfeljebb ha tizenkettőnél tételezhetjük fel. Hetvenhatan megragadtak a kevés számú munkaerőre korlátozott kisüzemnél, amelynek hozama gyakran még a megélhetéshez sem volt elegendő. Jellemző, hogy ez a kép még emberöltőnyi távlatban sem változik. Az 1576-ban a rendes vállalkozó szervezetek (Gewerkschaft) által művelt 35 bányamű részesei között mindössze öt bányász eredetűvel találkoztunk: Eszopus Lénárd, Groß János örökösei, Janntschig János, Protwurst András és Mihály.¹⁵⁶

A számok a vállalkozás társadalmi képletének a szélsőséges polarizációját mutatják. A következő fejezetekre vár a kiváltó tényezők és a dialektikus mozgás ábrázolása.

Függelék

Kimutatás az 1542. évi hatvanadadólajstromban azonosított bányavállalkozók ingó vagyonának és adott esetben az 1548–1549 évi termékhányaduknak (a beszolgáltattott ezüst és arany együttes értékének), valamint esleleges kamarai művelési hitelek hátralékos részének az összegéről.

A táblázatos kimutatás rovatai.

1. Végig futó tételsorszám.

2. A vállalkozó neve és alapfoglalkozása. Első helyen áll a név magyaros névrendben, vagyis elől a latin és német nyelvű forrásokban utónévként álló (családi, vagy foglalkozást jelentő) név, második helyen pedig a keresztnév, de az utóbbi a megfelelő magyar alakjában. Erre következik zárójelben az 1542. évi adólajstrom névváltozata, itt a keresztnév is eredeti alakjában; az

¹⁵⁶ Péch, 81. I, Bányaművelés 485–488. l. — 1542-ben hasonló nevű bányász eredetű vállalkozók: Függelék, 20, 37, 82, 120. tétel.

utána Sb., vagy Hb., vagy Kb. jelzésű szám az 1542. évi adólajstrom közlésre szánt átírásának a tétel-sorszáma, amelynek dült szedése háztulajdonost, sima szedése bérlakót jelez; az Sb., Hb., Kb. az adólajstrom selmec-, illetőleg hodrus-, vagy kisbányai részére utal. — Az 1542. évi adólajstromból vett adatok után a bányamunkásoknál még azt is jelzem, hogy mely évben minő hetibérrel tűnnek fel a történetesen fennmaradt ún. „Halblohnregister”-ekben, amelyek a bányamunkások béréből évente két ízben lefoglott fél hetibér összegét számolják el. — A lajstromok első, fogalmazványyszerű leírásai a városi levéltár „Acta” sorozatának a megfelelő évi kötegében találhatók. Az 1534. évi augusztusi, 1535. évi októberi, 1536. évi májusi és szeptemberi lajstromnak van egy tisztázott példánya is; „Inventar IX, No. 1291—1294” a jelzete. Az alapfoglalkozás, ha nincs megkérdőjelezve, minden esetben konkrét adatokon alapul. A forráshelyeket itt helyszűke miatt nem adhattam meg. Az adólajstrom közlésre szánt átírásához fűzött dokumentáció („Portrék és életrajzi adatok”) tartalmazni fogja, az idevágó forráshelyek feltüntetésével, az egyes adózókra vonatkozó összes adataimat. Az alapfoglalkozásként ismételt előforduló „gyűrűstéri polgár” megjelölés használatában Henszlmann Imrét követtem. Az egykorú német „Ring” és latin „circulus” megfelelőjeként ő hozta be magyarba a „Gyűrűs-tér” kifejezést. Az egyes települések fő-, vagy piactere értendő alatta. Az elnevezés nem a tér alakjától ered, mert ez sohasem volt kör, hanem négyszög alakú.

3. A vállalkozó ingóvagyonának az 1542-ben lerótt hatvanadadó összegéből visszaszámított értéke. A **-gal jelölt tétel azt jelenti, hogy az illető adózó adója önkéntes megajánlásból meghaladta a bevallott vagyon után járó összeget; az * jel értelme pedig: a lajstrom számszerűen megadja a bevallott vagyon értékét.

4. A vállalkozó háznépe: a háztartásában élt alkalmazottak és a bérlakók.

5. A vállalkozó 1548—49 évekből ismert egy esztendei termékhányadának, a beváltott ezüstnek és aranynak az együttes értéke. Vö. a *Paulinyi, I, 6 sz.* alatti kimutatást.

6. A vállalkozó nyilvántartott kamarai művelési hiteleinek az együttes összege. Vö. *Paulinyi, I, 7. sz.*

A kimutatás egyébként vagyonkategóriák szerint osztályozva, ezeken belül betűrendben veszi számba az 1542. évi adólajstromban azonosított vállalkozókat. A vagyoni kategóriákra nézve ld. fentebb 561. l.

1	2	3	4	5	6
Tétel	Név és alapfoglalkozás	Ingó-vagyon 1542 f, d	Bérlakók és háznép 1542	Termékhányad 1548—49 f, d	Kamarai kölcson 1537—48 f, d
	<i>I. Vagyontalanok</i>				
1	Glaser János (Glasser, Sb. 256; 1541: Hans Glaser); neve után: üvegfüvő	—,—	—	—,—	7,50
2	Goltschmidt Tamás (<i>Goldschmid Thomas senex</i> , Sb. 818); neve után: ötvös	—,—	—	—,—	137,00
3	Petzenko (<i>Peschynkin vidua</i> , Sb. 476; feltehetőleg az anya); bányász — Jan Pe- czenka 1537-ben vájár 70 d heti bérrel,	—,—	4 bérlakó	—,—	
4	Prayß Zsigmond (Sigl), (<i>Prayz Sigismundus</i> , Sb. 705); fu- varos (ércfuvarozó)	—,—	1 legény (famulus)	—,—	—,—

1	2	3	4	5	6
Tétel	Név és alapfoglalkozás	Ingó-vagyon 1542 f, d	Bérlakók és háznép 1542	Termékhányad 1548—49 f, d	Kamarai kölcson 1537—48 f, d
5	Starck (írva: Scztarck) Mihály (<i>Starkh Michael</i> , Sb. 111); bányász, vājár 70 d-os heti bérrel (1536)	—,—	—	—,—	—,—
	<i>II. Törpe vagyonok</i> (0,01—9,00 f)				
6	Feierabent Simon (vidua Fayerobenth, Sb. 375); alapfoglalkozása: (?)	9,00	—	—,—	19,00
7	Fleischer Bálint (Valentini lanii vidua, Sb. 383); mézszáros; fia (Hans Valth Fleyscher son) kohómunkás 1 F-os hetibérrel (1537)	8,40	—	—,—	2,00
8	Glaser Ambrus (Ambrosin vidus, Sb. 805 — az özvegye); neve után üvegfüvő	6,00	—	—,—	5,00
9	Grande Gáspár (Grondelin Uzanna vidua, Sb. 605); alapogl.: (?)	9,00	—	96,26 1/2	8,50
10	Kusman (írva: Gusman) — Kwzmanyn vidua, IIb. 175); bányamunkás, munkavezető, 1 f hetibérrel (1536, 1537)	6,00	—	—,—	—,—
11	Perkmeister (Pergmeister Joannes, Hb. 49); bányász	9,00	—	(csak próba-olvasztó)	—,—
12	Tischler Miklós (Tischler Nicolaus cum filio, Sb. 426); neve után asztalos	9,00	—	—,—	19,25
	<i>III. Kis vagyonok</i> (9,01—45 f)				
13	Balázs (Balasch, Hb. 191); bányamunkás, vājár 70 és 64 d-os hetibérrel (1536, 1537)	9,60	—	—,—	—,—
14	Bálint, Peernek a veje (<i>Schön Valentinus</i> , Sb. 109); alapfoglalkozás: (?); apósát ld. alább 130. tétel alatt	42,60**	2 bérlakó	—,—	5,00
15	Bálint, Plesel Mihály veje (Teboß Valentinus, Sb. 634); apósa bányamunkás, munkavezető, heti 1 f bérrel (1536); annak vettük a vőt is	12,00	—	—,—	—,—
16	Bernát, Kodkáné veje (<i>Huthko Bernhardus</i> , Sb. 159; 1541-ben: Bernhart Kutkin aidam); bányamunkás, vājár 70 d heti bérrel (1537)	42,60**	—	—,—	—,—

1	2	3	4	5	6
Tétel	Név és alapfoglalkozás	Ingó-vagyon 1542 f , d	Bérlakók és háznép 1542	Termékhányad 1548—49 f , d	Kamarai kölcsön 1537—48 f , d
17	Berscher György (Barchan Georgius, Sb. 142) alapfogl.: bányász (?)	18,00	—	7,49	—,—
—	Blasy olvasztó ld. 86. tét.				
18	Cseh (írva: Zech) János (Czech Joannes, Sb. 277) bányamunkás, vājár, heti 70 d bérrel (1537); másként Czesky János	21,00	—	2,42 1/2	—,—
19	Demian János (Damianus, Sb. 631); kohómunkás heti 64 d bérrel (1537)	19,20	—	84,94 1/2	—,—
20	Esopus János (<i>Esopus Handl. Sb. 101</i> ; — 1541: Esopus Hansl); bányamunkás, vājár, heti 70 d bérrel (1537)	42,60**	—	—,—	6,00
21	Fábián fia János (<i>Fabyan Joannes</i> , Kb. 10); bányamunkás (1539)	45,00	1 bérlakó	—,—	—,—
22	Fieczko (Ficzkho) Máté (Fyczko Matheus, Hb. 113): bányamunkás (1539)	21,00	—	—,—	—,—
23	Fylkaren János (Fylkaren Joannes, Hb. 69): bányamunkás, vājár, 70 d heti bérrel (1537)	15,00	—	—,—	—,—
24	Flach György (Flach Jwrko, Sb. 801); bányamunkás 40 és 50 d heti bérrel (1536, 1542)	15,00	—	—,—	—,—
25	Frumbwirth Tamás (<i>Frumbwirth Thomas</i> , Sb. 554); kamarai alkalmazott (1542-ben: nyugdíjas)	24,30**	2 bérlakó	—,—	19,50
26	Gobell György (Göbel Leonhardus, Sb. 143 — György apjának vettem); bányamunkás (?)	21,00	—	csak próba- olvasztó	* —,—
27	Goltschmidt János (Joannes aurifaber, 727) ötvös	45,00	—	38,82	—,—
28	Graylich Pál (Graylich Paulus, 594); alapfoglalkozás: (?)	25,60**	3 bérlakó	—,—	—,—
29	Haubner János (Haubner Joannes, 260); bányamunkás heti 40 d bérrel (1536, 1537)	21,00	—	—,—	39,80
30	Heckel Osvát, vājár (<i>Heckl Oswaldus</i> , Sb. 281); vājár, „Hayer” a ragadványneve	42,60**	—	—,—	257,11
31	Hendtschuch Szaniszló (Hanschuh Stanislaus, Hb. 242); bányamunkás, vājár, 70 d heti bérrel, (1536); 1548-tól bányamester	24,00	—	112,80	—,—

1	2	3	4	5	6
Tétel	Név és alapfoglalkozás	Ingó-vagyon 1542 f, d	Bérlakók és háznép 1542	Termékhányad 1548—49 f, d	Kamarai kölcson 1537—48 f, d
32	Henczich Lénárd (<i>Henzlik, Kb 16</i>); bányamunkás	30,00	3 bérlakó	—,—	—,—
33	Hickl Márton (<i>Hykel Martinus Sb. 633</i>) kohómunkás, olvasztó, 1 f-os heti bérrel (1536).	21,00	—	csak próba- olvasztó	4,00
34	Hodrla Lipót (<i>Hader Labenko Leopoldus, Sb. 215</i>); bányamunkás (?)	15,00	—	—,—	—,—
35	Holj Jakab (<i>Holy Nicolaus, Sb. 492</i> — Jakab apjának vettem); Miklós bányamunkás, vājár volt, heti 70 d bérrel (1536: Mickulasch Holle)	45,00	—	8,75	—,—
36	János, vājár (<i>Polyak Jane, Sb. 459</i>); 1536-ban 64 d-os munkabérért dolgozik	21,00	—	—,—	—,—
37	Jantsch (Janitsch) Márton, vājár (<i>Janschlyk Martinus, Sb. 153</i>); 1537-ben 1 f-os heti bére volt (Mertl Ganczig)	42,60**	1 bérlakó	—,—	4,84
38	Kaylhau (<i>Kaylhaw Gregorius, Sb. 295</i>); bányamunkás, vājár, 70 d heti bérrel (1537)	42,60**	1 cseléd lány	—,—	—,—
39	Kakurka (írva: Kackurka — (<i>Kakorka Michael, Hb. 68</i>); bányamunkás	21,00	1 bérlakó	—,—	—,—
40	Kanßwoll Bálint (<i>Kanßwol Valentinus, Sb. 460</i>); bányamunkás 50 d heti bérrel (1536);	45,00 ~	4 bérlakó	68,75	—,—
41	Kascher György (<i>Katscher Simon Kb. 1</i> ; — György apjának vettem; bányamunkás	45,00	3 bérlakó	2,72 1/2	—,—
42	Klain (írva: Clain) János (<i>Klein Joannes, Sb. 102</i>); alapfoglalkozás: (?)	42,60	—	—,—	—,—
43	Kludna György (<i>Klwdna Georgius, Sb. 100</i>); bányamunkás heti 40 d bérrel (1537)	15,00	—	—,—	—,—
—	Koczkané ld. <i>Kosskáné</i> alatt a 46. tét.				
44	Kokoth, másként Roßschwanz Jakab (<i>Kokoth Jacobus, Sb. 661.</i>) fuvaros	10,63**	4 fuvaros, kocsis	—,—	—,—
45	Koller Ferenc (<i>Koler Thomas, Hb. 53</i> — Ferenc apjának vettük); bányamunkás, vājár, 70 d heti bérrel (1537)	24,00	1 cseléd lány	9,89 1/2	—,—

1	2	3	4	5	6
Tétel	Név és alapfoglalkozás	Ingó-vagyon 1542 f, d	Bérlakók és háznép 1542	Termékhányad 1548—49 f, d	Kamarai kölesön 1537—48 f, d
46	Koskané (Kossklin) — Koczky vidua Sb. 235); férj alapfoglalkozása ismeretlen	21,00	—	—,—	—,—
47	Koza Jakab (<i>Koza Jacobus</i> , <i>Sb 812</i>); szatócs	42,60**	5 bérlakó	—,—	11,23
48	Koza (írva: Kosa) fia Vid (Koza Egidius, Sb. 813 — Vid apjának vettem); bányamunkás	30,00	—	—,—	—,—
49	Krasnik (<i>Kraznyk Jacobus</i> , <i>Hb. 201</i>); bányamunkás	45,00	fiával élt együtt	—,—	—,—
50	Krautfogl Menyhért kamarai kohókerülő (1546) (<i>Krauth- fogel Melchior</i> , <i>Hb. 209</i>): bánya- v. kohómunkás	36,00	2 bérlakó	—,—	1,00
51	Kremniczer Simon kamarai kohókerülő (1546—1547); (<i>Cremniczer Jacobus</i> , <i>Hb.</i> 97. — Simon apjának vettem); bányamunkás	30,00	2 bérlakó	—,—	3,00
52	Kreml Máté (<i>Matheus Cremplini Gener</i> , <i>Sb. 413</i>) — a vő bányamunkás, vājār, 70 d heti bérrel (1536)	42,60	5 bérlakó	—,—	293,62
53	Kruci György (Kruczig György, Sb. 501); bányamunkás (?)	21,00	—	—,—	14,75
54	Kunowa (Kun?) János (<i>Kownowa Jane</i> , <i>Kb. 105</i>); bányamunkás, vājār 60 d heti bérrel; (1536, 1539)	21,00	5 bérlakó	csak próba- olvasztó	—,—
55	Kunigsperger András (Andreas sector, Sb. 105); bányamunkás, vājār	21,00	—	7,68	—,—
56	Kunigsperger János (Joannes de Monte regio, Sb. 470); bányamunkás, vājār, heti 70 d. bérrel (1537)	21,00	—	—,—	6,00
57	Lacher Péter (Lacher Petrus, Sb. 270); vājār (1543)	21,00	—	—,—	—,—
58	Lang Fülöp (Lang Philippus, Sb. 173); bányamunkás, vājār, 70 d heti bérrel (1537)	45,00	—	—,—	—,—
59	Lang Mátyás (<i>Lang Mathias</i> , <i>Sb. 206</i>); alapfoglalkozás: bányamunkásnak veszem	42,60**	1 bérlakó	—,—	160,75
60	Lindwurm János Hodrusról (<i>Lyndwurm Joannes</i> , <i>Hb. 361</i>); bányamunkás, munkavezető, 50 d heti bérrel (1536)	30,00**	2 bérlakó	—,—	1,00

1	2	3	4	5	6
Tétel	Név és alapfoglalkozás	Ingó-vagyon 1542 f , d	Bérlakók és háznép 1542	Termékhányad 1548—49 f , d	Kamarai költsön 1537—48 f , d
61	Machsmaul György (<i>Maxmaul Georgius</i> , Hb. 46); bányamunkás	21,00	—	—,—	—,—
62	Márton, Fülöp fia (<i>Philip Martinus</i> , Hb. 164) alapfoglalkozás: (?)	42,60	—	—,—	—,—
63	Mathich Szaniszló (Matuch Stanislaus, Sb. 482) bányamunkás, vājár, 70 d heti bérrel (1536, 1537);	21,00	—	—,—	—,—
64	Mon Messig Pál (<i>Mamassig Paulus</i> , Sb. 172); alapfoglalkozás: (?)	42,60**	—	—,—	—,—
65	Mullner (Müller) János ezüstkísérő lovas, utóbb vállalati faktor (Müllner Joannes, Sb. 340); alapfoglalkozás: (?)	30,00	—	—,—	—,—
66	Nickelmann Lénárd (<i>Nykelman Leonhardus</i> , Sb. 258) bányamunkás, vājár, majd munkavezető 70 d, ill. 1 f heti bérrel (1536, 1537)	42,60**	5 bérlakó	—,—	2,00
67	Nikusich Hodrusról (die alte, Nykusch, Hb. 33 — az özvegye); bányamunkás, vājár, 70 d heti bérrel (1536)	15,00	—	—,—	5,80
68	Oczkho György (Oschko Georgius, Hb. 178); bányamunkás, vājár 70 d heti bérrel (1536)	9,60	—	—,—	1,00
69	Oczkho János, (Oschko Joannes, Hb. 265); bányamunkás, vājár, 70 d heti bérrel (1537).	15,00	—	—,—	3,00
70	Pampusch Gál (Pambusch Gallus, Sb. 404); alapfoglalkozás: (?)	30,00	1 munkás (laborator)	—,—	—,—
71	Peer Egyed Selmechányáról (<i>Peer Egidius</i> , Sb. 134); alapfoglalkozás: (?)	42,60**	—	—,—	1,40
72	Peytler János (<i>Paytler Joannes</i> , Hb. 337); bányamunkás, vājár, 70 d heti bérrel (1542)	14,40	—	—,—	—,—
73	Piskal Márton (Pyzkerl Martinus, Sb. 290); bányamunkás, vājár, 70 d heti bérrel (1536)	21,00	—	—,—	—,—
74	Polack András (<i>Polyak Andreas</i> , Sb. 458) bányamunkás, vājár, 70	30,08**	1 bérlakó	—,—	9,50

1	2	3	4	5	6
Tétel	Név és alapfoglalkozás	Ingó-vagyon 1542 f, d	Bérlakók és háznép 1542	Termékhányad 1548—49 f, d	Kamarai kölcsön 1537—48 f, d
75	Polack János kovács, (<i>Polyak Jane, faber, Sb. 410</i>); bányamunkás, vājār, 70 d heti bérrel (1536)	31,95**	2 bérlakó	—,—	1,00
76	Polack Márton (Polak Martinus, Sb. 222); kohó munkás (hámosor!) 70 és 64 d heti bérrel (1536 és 1537)	21,00	—	—,—	—,—
77	Polner Bálint (<i>Polner Valentinus, Sb. 766</i>); kézműves (mészáros?)	30,00	1 cselédlány 1 legény (segéd)	—,—	—,—
78	Pradtesch Tamás (<i>Prodytsch Martinus, Hb. 78</i> — Tamás apjának vettem); az apa bányamunkás, munkavezető 1 f heti bérrel (1536)	18,00	—	13,16	—,—
79	Preyer János (<i>Prayer Johannes, Sb. 396</i>); bányamunkás, (vājār?)	18,00	—	—,—	—,—
80	Prenner Bertalan (<i>vidua Bartholomei Prennerin, Sb. 525</i>); a férj a kamarai leűző- (égető-) mű vezetője volt	31,95**	—	—	12,00
81	Proschoffsky András üveg-fűvő, (vidua Sophia Andree Proschoffkyn, Sb. 780); a kamara szklenói üveghutájának volt a vezetője	12,00	—	—	3,20
82	Protwurst (<i>Protwurst Gaspar, Hb. 349</i>); bányamunkás, vājār, 70 d heti bérrel (1536. szept.)	37,20	2 bérlakó	—,—	—,—
83	Rakoffskj János (<i>Rachoffsky Jane, Hb. 154</i>); bányamunkás (?)	21,00	—	—,—	5,00
84	Scherer György (Scherer Georgius, Sb. 131); bányamunkás, munkavezető (huetman) 1 f heti bérrel (1536, 1537)	21,00	—	—,—	—,—
85	Schlemmer Mátyás (<i>Schlemmer Maczko, Sb. 76</i>); kohómunkás (ércőrlő) 70 d heti bérrel (1542)	31,95**	3 bérlakó	91,14	21,00
86	Schmelczzer Balázs helyesebben: Blasy olvasztó (<i>Blesel Johannes, Sb. 673</i>); kohómunkás, olvasztó, majd kohósáfár (1542, 1543)	30,00	—	—,—	2,00
87	Schmelniczer Lénárd (<i>Schmelniczer Leonhardus, Hb. 153</i>); bányamunkás	10,65**	2 bérlakó	—,—	—,—

1	2	3	4	5	6
Tétel	Név és alapfoglalkozás	Ingó-vagyon 1542 f, d	Bérlakók és háznép 1542	Termékhányad 1548—49 f, d	Kamarai kölcson 1537—48 f, d
88	Schmidt Farkas Selmechányáról (<i>Wolffgangus faber</i> , Sb. 642); bányamunkás, vágár vagy bányakovács 70 d heti bérrel (1536, 1537, 1539).	21,30	1 segéd	—,—	8,00
89	Schmidt György mészáros (<i>vidua Georgii lanii</i> , Sb. 753 — az özvegye), 1537-ben bányamunkás munkavezető minőségben	15,00	—	—,—	—,—
90	Schneider Balázs (<i>Blasius sartor</i> , Sb. 365); szabó	36,00	—	—,—	10,00
91	Seicz (Saytz) bányakocsis (fuváros) (<i>Zayecz Joannes</i> , Sb. 519)	15,00	—	—,—	4,00
92	Slazka (írva: Schlamka, ejtsd: Szlamka) — Zlamko Stephanus, Kb. 32); bányamunkás	12,00	—	—,—	—,—
93	Slyffko (ejtsd Szlivko) (Zlyffka Gregorius, Sb. 440); fuváros, ércfuvározó is	15,00	—	—,—	13,00
94	Soffa, Péter özvegye (<i>Sophia vidua Petri</i> , Sb. 538); kohómunkás (ércőrlő-malom?) — (1539)	15,00	—	3,08 ¹ / ₂	—,—
95	Stainmetz Farkas (<i>Wolffgangus lapicida</i> , Sb. 503); kőfejtő, kőfaragó	42,00	—	—,—	5,00
96	Staub János (<i>Staub Johannes</i> , Hb. 320); bányamunkás, művezető (1536 szept.), majd vágár (1540 okt.) 1 f 50 d, illetőleg 70 d heti bérrel	24,00	6 bérlakó	csak próba-olvasztó	—,—
97	Stiber (Schtiber) János (<i>Styber Joannes</i> , Sb. 415); alapfoglalkozás: (?)	15,00	—	—,—	—,—
98	Stubenrauch (Stubenrauch Petrus, Sb. 233); bányamunkás, vágár, 70 d heti bérrel (1536)	42,60**	2 bérlakó	—,—	—,—
99	Theisl (Trisel) Tamás (<i>Tayz Thomas</i> , Sb. 99); bányamunkás, vágár	42,60**	1 bérlakó	—,—	4,00
100	Trakscher Gergely (Drokscher Gregorius az anyjával, Sb. 614); bányamunkás, munkavezető, 1 f heti bérrel (1537); ld. alább 146. tét. alatt <i>Trogscher Jánost</i> is	31,95**	—	—,—	—,—
101	Turczér Bertalan (<i>Twrczer Bartholomeus</i> , Sb. 481.)	45,00**	1 bérlakó	—,—	—,—
102	Unger János Selmechányáról (<i>Unger Joannes</i> , Sb. 513); alapfoglalkozása: (?)	42,60**	—	256,62	12,50

1	2	3	4	5	6
Tétel	Név és alapfoglalkozás	Ingó- vagy on 1542 f, d	Bérlakók és háznép 1542	Termékhányad 1548—49 f, d	Kamarai kölesőn 1537—48 f, d
103	Walner (Wohlmüt) Lénárd szatócs (<i>Kromer Leonhard</i> , Sb. 735); szatócs	30,00	—	—,—	—,—
104	Wankó György (Wanko Jaw- rik, Sb. 493); bányamunkás, munkavezető, 1 f hetibérrel	21,00	—	—,—	—,—
105	Wassergapel Gáspár (<i>Was- sergapel Gaspar</i> , Hb. 130); bányamunkás	19,80	1 bérlakó	—,—	—,—
106	Weigl András (Waygl An- dreas, Sb. 793); alapfoglal- kozás: (?)	19,20	—	—,—	2,00
107	Winter másként Purtzler Márton (Wynther Martinus, Sb. 194); bányamunkás, vá- jár, 70 d hetibérrel (1536)	42,60**	—	—,—	13,00
108	Woloch János (Wolach Jo- annes, Sb. 122); bányamun- kás: munkavezető, 1 f heti- bérrel (1536. máj.)	21,00	—	csak próba- olvasztó	—,—
109	Zipser (Czipser) Bálint (Czip- Ber Valentinus, Hb. 8); bá- nyamunkás, vájár (1536 szept., 1537), 70 d hetibérrel	15,00	—	—,—	—,—
110	Zirnő (Zuran) János (Zuran Jane Sb. 435); alapfoglalko- zás: feltehetőleg bányamun- kás	18,00	—	15,53	—,—
	<i>IV. Közepes vagyonok alsó fokozat (45,01—120 f.)</i>				
111	Ascharen Mihály (<i>Acharen Michael</i> , Hb. 257); bányamun- kás; mint adós <i>Aschau- er</i> néven.	84,00	3 bérlakó 1 cselédlány	—,—	3,50
112	Augst Miklós (<i>Augst Nicolaus</i> , Sb. 820); gyűrűstéri polgár, kohóval és ércörlőmalom- mal bíró tőkés bányavállal- kozó	120,00	1 bérlakó 1 cselédlány	—,—	120,26
113	Drescher Márton (<i>Drescher Nicolaus</i> , Sb. 184 — Márton fiának vettem); alapfoglal- kozás: (?)	53,25	1 bérlakó	—,—	4,00
114	Eiffländer János ötvös (<i>Ayfflander Joannes</i> Sb. 829); gyűrűstéri polgár, ötvös	120,00	1 bérlakó 1 cselédlány	—,—	7,00
115	Feierabend Jeromos (<i>Fayero- benth Hieronimus</i> , Sb. 208); alapfoglalkozás: (?)	53,25**	—	—,—	256,60

1	2	3	4	5	6
Tétel	Név és alapfoglalkozás	Ingó-vagyon 1542	Bérlakók és háznép 1542	Termékhányad 1548—49 f, d	Kamarai kölcsön 1537—48 f, d
116	Flayding Pál kémlő (probie- rer) — (Flading Paulus, Sb. 355); kohász, kamarai üzemi alkalmazott	60,00	—	—,—	120,67
117	Fleischer Antal (<i>Antonius la- nius</i> , Sb. 786); mészáros	120,00	—	—,—	10,00
118	Fleischer Simon (<i>Simon la- nius</i> , Sb. 341); mészáros	63,90	—	—,—	—,—
119	Gábor szűcs (Gabriel pelli- fex, Sb. 703); szűcs	87,00	2 segéd	—,—	—,—
120	Groß János választó (schai- der, 1546) — (<i>Groß Joannes</i> , Sb. 201); eredetileg bánya- munkás, vājār, 70 d heti bérrel (1537, 1542).	85,40**	3 bérlakó 1 cselédlány	183,01 1/2	9,40
121	Herman Márkus ötvös (<i>Gold- schmid Marcus</i> , Sb. 823); gyűrűstéri polgár, ötvös	63,90**	1 bérlakó	71,27 1/2	34,04
122	Klyber János (<i>Klyber Jo- annes</i> , Sb. 195); bánya- munkás, munkavezető, heti 1 f bérrel (1536. szept.)	90,00	3 bérlakó	—,—	—,—
123	Koczka (Koczka Jacobus, Sb. 242): alapfoglalkozás: (?)	120,00	—	—,—	—,—
124	Kramer Egyed (<i>Kromer Egi- dius</i> , Sb. 819); távolsági ke- reskedelmet is űző szatócs, gyűrűstéri polgár	82,20**	—	—,—	328,50
125	Kunigspurger Márton, (<i>Ko- nigspurger Martinus</i> , Sb. 361); bányász (1536. szept.)	59,64**	1 bérlakó 1 szolga (segéd ?)	646,66	—,—
126	Maß Ferenc (<i>Maß Jacobus</i> , Hb. 453. — Ferenc apjának vettem); bányamunkás, munkavezető, 1 f heti bérrel (1536. szept.)	54,00	2 bérlakó	—,—	—,—
127	Muner András (<i>Muner Jaco- bus</i> , Sb. 220 — Jakab And- rás fia); András tönkrement gyűrűstéri polgár	63,90**	3 bérlakó	—,—	334,00 20,00
128	Noldel András (<i>Noldel An- dreas</i> , Sb. 558); kalmár	119,30**	1 legény	—,—	37,47
129	Peer Bálint (Peer Valentinus, Sb. 314); gyűrűstéri polgár	119,30**	2 bérlakó	—,—	26,00
130	Piram Tamás (<i>Pyrenpaum Thomas</i> , Sb. 249); alapfog- lalkozás: (?)	63,90	1 bérlakó	—,—	20,25
131	Praun (Praun) Gáspár (<i>Gas- par ponderarius</i> , Sb. 246); a városi vasraktár kezelője (eisenweger) és kalmár, gyű- rűstéri polgár (?)	119,30	1 bérlakó 1 szolgáló	2 893,42	70,00
132	Prenner Erasmus (<i>Preiner Erasmus</i> , Sb. 75); kamarai ezüstdétető (kohász)	53,25**	—	257,49 1/2	18,00

1	2	3	4	5	6
Tétel	Név és alapfoglalkozás	Ingó-vagyon 1542 f, d	Bérlakók és háznép 1542	Termékhányad 1548—49 f, d	Kamarai kölcson 1537—48 f, d
133	Reuz Máté (<i>Rayz Matheus az anyjával, Sb. 199</i>); bányamunkás, vājár, 70 d heti bérrel, (1536. szept. 23.)	85,40**	1 bérlakó	csak próba- olvasztó	—,—
134	Riemer Márton (<i>Rymer Martinus, Sb. 253</i>); neve után szíjjártó	47,05**	1 bérlakó	—,—	7,00
135	Saltzer András (<i>Vidua Andree Zalczer, Sb. 723</i>); alapfoglalkozás (?)	85,20**	2 bérlakó	—,—	621,00
136	Satler (Sadler) János (Zathler Joannes, Sb. 266); neve után nyerges	60,00	—	636,41 1/2	40,00 9,50
137	Schappellmann János (<i>Schappellmann Joannes, Sb. 827</i>); alapfoglalkozás: (?)	85,20**	1 szolgáló	389,90	35,40
138	Schlosser Selmebányáról (Schlosser Joannes Sb. 271); neve után lakatos	53,25**	1 legény 1 cseléd lány	—,—	1,00
139	Schmelczér Jakab (<i>Schmelczér Jacobus, Sb. 501</i>); neve után kohómunkás, olvasztó	105,00	1 bérlakó	—,—	0,07 (!)
140	Schmidt Lőrinc (<i>Laurencius faber, Sb. 569</i>); kovács	120,00	2 bérlakó 3 legény	—,—	4,00
141	Schneider Mátyás (<i>Mathias sartor, Sb. 536</i>); szabó	60,00	2 bérlakó	csak próba- olvasztó	—,—
142	Solmon (<i>Solomon Lénárd: Leonardus Zalman, Hb. 204</i>); Lorenz Salmon bányamunkás, munkavezető 1 f heti bérrel (1537)	60,00	3 bérlakó 1 legény (famulus)	—,—	—,—
143	Starekh Damján (<i>Stark Damianus, Sb. 726</i>); gyűrűstéri polgár, annakelőtte fürdőmester volt	120,00	3 bérlakó	—,—	208,50
144	Stutius János (<i>Stucius Joannes, Sb. 103</i>); bányamunkás, munkavezető, 1 f heti bérrel (1537)	84,00	—	—,—	11,00
145	Tischler Farkas (<i>Tischler Joannes, Sb. 33</i> — az 1548/49-ben beváltó Farkas apjának vettük); János: bányamunkás, üzemvezető sáfár 1 f 20 d heti bérrel (1537)	90,00	—	4 182,78 1/2	—,—
146	Trogscher János (<i>Drokscher János, Sb. 593</i>) bányamunkás, munkavezető, 1 f heti bérrel (1537) ld. Trakscher Gergelyt is a 100. tét. alatt	51,00	—	—,—	5,00
147	Ungerfeindt András (Andreas sartor, Sb. 730); szabó; 1542-ben bérlakó, de volt saját háza is (Sb. 773); ezt anyja lakta	85,20**	1 segéd 1 szolgáló	568,60	1 166,18

1	2	3	4	5	6
Tétel	Név és alapfoglalkozás	Ingó-vagyon 1542 f, d	Bérlakók és háznép 1542	Termékhányad 1548—49 f, d	Kamarai kölsön 1537—48 f, d
148	Winter András (<i>Wynter Andreas, Sb. 733</i>); kamarai üzemi alkalmazott; a leüzőmester (Silberprenner) segédje <i>V. Közepes vagyonok: felső fokozat (120,01—300 f)</i>	60,00	2 bérlakó 1 legény (segéd?)	246,24	10,50
149	Dur Márton (<i>vidua Mertel Dyr, Sb. 718</i>); alapfoglalkozás: (?) gyűrűstéri polgár	127,80**	2 bérlakó 1 fuvaros 1 kocsis 1 szolgáló	—,—	433,33
150	Faber (Fabri) János orvos (<i>Joannes doctor, Sb. 376</i>);	127,80**	7 bérlakó 1 szolgáló	—,—	103,04
151	Fleischer György (<i>Georgius lano, Sb. 781</i>); mészáros	170,40**	2 legény 1 szolgáló	—,—	21,99
152	Fleischer Kristóf (<i>Fleischer Cristoforus, Sb. 72</i>); mészáros	127,80**	2 legény 1 cselédlány	—,—	8,00
153	Graf Farkas szabó (<i>Wolfgangus sartor, Sb. 356</i>).	238,56**	3 bérlakó 1 legény	—,—	5,00
154	Haller János (<i>Haller Joannes, Sb. 825</i>); gyűrűstéri polgár	213,00**	1 legény	—,—	3 529,03
155	Hollensteiner Kristóf (<i>Schader Cristoff, Sb. 738</i>); a kamarai választómű („schaidgaden”) vezetője	127,80**	1 bérlakó 1 cselédlány	—,—	18,97
156	Kolb Egyed (<i>Kolb Egidius, Sb. 238</i>); alapfoglalkozás: kézműves (3 legényt foglalkoztat)	180,00	2 bérlakó 3 legény 1 cselédlány	csak próba- olvasztó	122,23
157	Kringl Sebald (<i>Kyndel — elírás — Sebaldus. Sb. 840</i>); alapfoglalkozás: gyűrűstéri polgár; 1541-ben kamarai ellenőr (gegenschreiber)	127,80**	1 szolgáló	134,41	271,04
158	Lehner, másként Fugger János (<i>Lehner Joannes, Sb. 352</i>); alapfoglalkozás: kalmár, gyűrűstéri polgár (?)	127,80	2 bérlakó 1 szolgáló	—,—	134,86
159	Lehotzky Péter (<i>Lehoczky Peter, Sb. 502</i>); alapfoglalkozása: ismeretlen	180,00	2 bérlakó	—,—	89,00
160	Lueginsland János (<i>Lug'inssland Joannes sextus iuratus, Sb. 26</i>); bányamester, gyűrűstéri polgár	300,00	3 bérlakó 2 cselédlány	—,—	7,00
161	Markusch Bálint, másként Treiber (<i>Markusch Valentinus primus iuratus, Sb. 5</i>); alapfoglalkozása: mészáros és vízemelő vállalkozó; gyűrűstéri polgár	300,00*	1 bérlakó 1 serfőző	5 305,96	123,00

1	2	3	4	5	6
Tétel	Név és alapfoglalkozás	Ingó-vagyon 1542 f, d	Bérlakók és háznép 1542	Termékhányad 1548—49 f, d	Kamarai kölcsön 1588—48 f, d
162	Nikusch Lénárd (<i>Nykusch Leonhardus, octavus iuratus, Sb. 30</i>); gyűrűstéri polgár	300,00	1 bérlakó 1 csapos 1 legény 1 bérlakó	625,34	252,20
163	Polner Lőrinc (<i>Polner Laurencius, Sb. 769</i>); mézszáros	150,00	1 legény 1 cseléd lány	—, —	49,00
164	Rösel Lőrinc (<i>Rosl Laurencius, Sb. 580</i>); gyűrűstéri polgár, volt egy másik kisebb külvárosi háza is (Sb. 197)	127,80	1 bérlakó 1 szolga 1 majoros 1 szolgáló	—, —	1 586,11 260,85
VI. Nagy vagyonok (301—600 f.)					
165	Fasch (Vas!) másként Salay (Szalay) István (<i>Fasch Stephanus secundus iuratus, Sb. 8</i>) mézszáros, gyűrűstéri polgár (az 5 alatti termékhányad fiáé, Jánosé)	600,00*	2 legény 1 fuvaros kocsis 1 szolgáló	1 869,44	303,48
166	Moldner másként Fleischer Jeromos (<i>Moldner Hieronimus iudex, Sb. 1</i>); mézszáros, gyűrűstéri polgár	500,00*	2 legény 2 szolgáló 1 csapos	2 041,57	42,00
167	Nodler Farkas (<i>Nadler Wolfgang, Sb. 539</i>); gyűrűstéri polgár	426,00**	2 szolga 5 szolgáló 1 majoros 1 kohóőr	679,92	6 473,32 248,21
168	Pehaim (Behaim) János (<i>Bohemus Joannes, Sb. 563</i>); viziemelőmester	413,25**	1 bérlakó 3 fuvaros- kocsis 3 szolgáló 2 kovács	56,01	572,80
169	Piesch Seifrid (<i>domus Pischy, Sb. 364</i>); gyűrűstéri ház, de tulajdonosa nem lakott helyben; főlakója Pongrácmester (<i>Sb. 28</i>) volt. — A bevallott vagyon a főlakóé (!)	600,00	1 főbérlő 3 bérlakó	—, —	784,02

1	2	3	4	5	6
Tétel	Név és alapfoglalkozás	Ingó-vagyon 1542 f, d	Bérlakók és háznép 1542	Termékhányad 1548—49 f, d	Kamarai kölcsön 1537—48 f, d
	<i>VII. Kimagasló vagy élvezőnyokok (600 f.-on felül)</i>				
170	Bartfelder Tádé (<i>Bartphen- sis Tadeus, quartus iuratus, Sb. 18</i>); gyűrűstéri polgár (ötvös?) 1537—1541 alkamara vezetője, 1541—1548 kamarai kémlőmester	960,00	1 csapos 1 legény 1 cselédlány	149,29 1/2	54,90
171	Hilleprandt Péter (<i>Hillepran- th Petrus, Sb. 530</i>); gyűrűstéri polgár; 1527—1537 alkamaragróf. Az 5 rovatbeli termékányad a vállalat akkori tulajdonosainak, Haller Farkasnak és Hilleprandt Borbálának a termékányada	1 013,90	1 írnök 1 ércosztó (dispensator) 1 majoros 1 csapos 4 fuvaros- kocsis	15 549,10 8 365,20 23 914,30	13 842,81
172	Öder Simon (<i>Öder Simon, Sb. 337</i>) gyűrűstéri polgár; volt egy majorja is (Sb. 661). A 6. rovatbeli 600 f. az apja tartozása)	1 491,00**			857,62 (600,00)
173	Salus Jeromos (<i>Salus Hiero- nimus, Sb. 832</i>); gyűrűstéri polgár. — A 6. rovatbeli 1787,56 f a Prenner János-sal közös tartozás fele	639,00**	2 szolgáló 1 fuvaros 2 ökörhajcsá 3 szolgáló 1 majoros 1 istálló legény 2 szolgáló	43 605,66 11 231,75	1 787,56 445,00
174	Schall Konrad (<i>Schal Con- radus undecimus iuratus, Sb. 35 és 342—351</i>); gyűrűstéri polgár	10 224,00**	12 szolgáló 1 majoros 1 fuvaros- kocsis 1 írnök 2 sörfőző	17 125,15	2 252,90
175	Siebenbürger Cherubin (<i>Transilvanus Cherubinus tertius iuratus, Sb. 12</i>); gyűrűstéri polgár	2 400,00	1 csapos 2 fuvaros- kocsis 2 cselédlány 2 majoros 2 szolgáló	—, —	
176	Schlaher Quirinus (<i>Schlaher Quirinus quintus iuratus, Sb. 22</i>); gyűrűstéri polgár	4 400,00	1 szolgáló 2 fuvaros- kocsis	42 223,85	247,23 —, —

A bevett gyakorlatnak megfelelően adom a Garam-vidék körzetébe eső helynevek nem magyar nyelvű változatait is:

Besztercebánya — Banská Bystrica — Neusohl;
Selmecbánya — Banská Štiavnica — Schemnitz;
Hodrusbánya — Hodruša — Hodritsch;
Kisbánya — Banka — Schüttersberg.

JEAN BOUVIER:

Banktőke, ipari tőke és fináncsőke a XIX. századi francia növekedésben*¹

Tanulmányomban három marxista fogalmat kívánok szembesíteni a tényekkel, a kapitalizmus meghatározott, konkrét valóságával. A gazdaságtörténésznek szüksége van az elméletre, hogy megérthesse a tényeket, de ezeket újból és újból egybe kell vetnie az elmélettel, mintegy állandóan egyikről a másikra tekintve. Nem az a feladata, hogy kidolgozza az elméletet, mint a közgazdász, hanem hogy meghatározott helyeken és körülmények között az életben figyelje meg. Ha a valóságra akarjuk alkalmazni az elméletet, ami annak egyfajta sémája és fogalmi általánosítása akar lenni, minden elméletet óvatosan kell kezelni: inkább sebész-késként, mint baltaként.²

I. — Meghatározások és problémák

Banktőke alatt nemcsak a bankok saját tőkéjét értjük (a részvénytőkéjüket), hanem saját és kölcsönvett pénzforrásaikat — tehát a hitel és a bankügyletek különböző formáinak összességét, valamint a gazdasági növekedésre gyakorolt hatásukat. Ipari tőke alatt ugyanúgy azon pénzforrások (saját és kölcsönvett) összességét értjük, amellyel egy ipari vállalat rendelkezik: tőkéit és tartalékait, a bankoktól, vagy a pénzpiacról felvett kölcsöneit, és a szállítói által nyújtott hiteleket. Ide számít pénzforrásainak felhasználása: berendezések, felszerelések, készletek, tőkebefektetések és a vásárlóknak nyújtott hitelek.

Ismeretes, hogy a marxista analízis szerint a hosszútávú gazdasági növekedés folyamán az (így értett) banktőke egyre növekvő része kerül befektetésre, válik egyenesen beruházások révén (így értett) ipari tőkévé. A banktőkének azt a részét, amely így közvetlenül táplálja az ipari növekedést, nevezik Hilferding óta (1910) „fináncsőkének”.

Melyek a fináncsőke konkrét formái a XIX. században, a történész szerint? Úgy tűnik, hogy a következők: 1. a bankok részvétele az iparvállalatok részvény-

*Megjelent a *La Pensée* c. folyóirat 1974 decemberi számában.

¹ E tanulmány alapjául az az előadás szolgált, amely 1973 májusában a tokiói egyetemen; Michio Shibata professzor szemináriumán hangzott el.

² A marxista elmélet síkján két nagyon jelentős tanulmányra lehet hivatkozni, amelyek mindegyike megújítja, vagyis elmélyíti a fináncsőke marxista elemzését: *Paul Boccara*: „Le capital financier dans le cadre du capitalisme monopoliste d'Etat en France”, *Economie et Politique*; 1964 szeptember; és *Jean-Pierre Delilez*, „Accumulation, capital financier, monopolisme” *Revue Economique*, 1970 szeptember. *Ugyanő*: *Les monopoles, essais sur le capital financier et l'accumulation monopolistique*, Editions Sociales, 1970.

tőkében; — 2. a bankok által az iparnak nyújtott, hosszú és középlejáratú hitelek, az ipari kötvények vétele, végül 1-től 3 évig terjedő, különböző garanciájú hitelek; — 3. a bankok által ipartársaságoknak nyújtott rövidlejáratú hitelek, amelyek Franciaországban általában a kereskedelmi leszámítolás és folyószámla hitelek (ún. fedezet nélküli hitelek) formáját öltik. Ebben a három esetben finánc-tőkéről beszélünk, vagyis (változó lejárat mellett) ipari vállalkozásokra fordított banktőkéről.

Ezen a ponton azonban nézeteltérések támadhatnak. Egyesek azt mondhatják, hogy a bankoknak az iparral szembeni rövidtávú kötelezettségvállalásai (hitelek) nem érdemlik meg a finánctőke nevet, mert nem válnak ipari beruházássá és csak az ipar forgóalapját gyarapítják (bérfizetés, általános költségek).

Egész Európában a XIX. században a hosszútávú finanszírozás eszközeként használták a rövidlejáratú hiteleket, a lejáratkor történt megújítás révén. A hosszúlejáratú (vagy középlejáratú) hitel a XIX. sz. folyamán gyakran rövidlejáratú hitelek láncolatának formáját öltötte.

Ez volt a helyzet a leszámítoló hitelekkel is. Még tisztábban jelentkezik ez a forma a „fedezet nélküli” hitelek esetében, amelyek, mivel többnyire állandó jellegűek voltak, a bank részéről az ipartársaságnak nyújtott valódi „vagyonbetét” formáját ölthették, kivéve a gazdasági válságot, amikor a bank hiteleinek visszafizetését követelte.

Ha átfogóan szemléljük a bankok által az összes ipari cégnek nyújtott rövidlejáratú hitelek összességét (makro-ekonomiai megközelítéssel), meg kell állapítani, hogy a banktőke állandóan részt vesz az ipari termelés folyamatában és ott befektetésre kerül, a hitelek különbözőségén és a lejáratok egymást követő láncolatán keresztül.

A marxista koncepció szerint a rövidlejáratú hitelek azon része, amely a bérfizetések tömegének finanszírozását szolgálja („változó tőke”) hathatósan részt vesz az ipari tőke működésében, amely az „állandó tőkéből” és a „változó tőkéből” áll.

A nem marxista koncepció szerint a rövidlejáratú hitelek az iparvállalatok „forgóalapját” képezik. De ezáltal felszabadítják, és beruházhatóvá teszik a rendelkezésre álló összegeket, tehát közvetve vesznek részt a beruházások növekedésében.

Mindezek az okok miatt a rövidlejáratú hiteleket tehát a finánctőkéhez kell sorolni. Számításaikban azonban megmarad egy (fontos) ismeretlen: nem ismeretes, hogy ezekből a hitelekből mennyi jut az ipari tőkének (gyárak) és mennyi a kereskedelmi tőkének (kereskedők). A bankok könyvelési mérlegei nem teszik lehetővé a különválasztást.

Ilyen feltételek mellett mi a történész problémája, vagyis azé a kutatóé, akinek fontos, hogy az elméleteket a valóság alkalmazza, hogy működésében lássa a kapitalista mechanizmust és hogy (statistikailag) lemérje e mechanizmusokat? A probléma egyszerre minőségi és mennyiségi. Mennyiségi: felbecsülni az iparban lekötött banktőke nagyságát, ennek időbeli fejlődését és a struktúráját (vagyis a finánctőke különböző formáinak megfelelő súlyát). A francia történészek nagyon ragaszkodnak a gazdasági elemzés kvantitatív megközelítéséhez. Egyedül a jelenségek mérése teheti érzékelhetővé relatív helyüket és specifikus „súlyukat”. De a probléma minőségi is: a banktőke vajon behatolása közben a finánctőke uralkodó részévé válik? A finánctőke maga alá rendeli az ipari tőkét? A bankok válnak vajon a (kapitalista) ipari fejlődés vezető erőivé?

Mielőtt megkísérelnénk választ adni ezekre a kérdésekre, szükséges egy sor

olyan megfigyelést leszögezni, amelyek vitára adhatnak okot. A marxista analízis szerint a fináncsőke kora a monopóliumok kora (imperializmus): vagyis a banktőke és az ipari tőke „fuziója” vagy „interpenetrációja” (Lenin) a monopolista strukturákon keresztül. Ez a korszak a kapitalista fejlődés egy állomása, szakasza. Elvileg tehát helye világos a kapitalizmus fejlődésében: annak „szabadverseny” korszaka után következik.

A történész természetesen elfogadhatja ezt a nézetet. De azt tapasztalja:

1. Hogy természetesen a monopóliumok szakasza kronológiailag nem helyezhető teljesen ugyanazon időpontra minden kapitalista gazdaságban.

2. Hogy egzaktul nem vizsgálható minden egyes ország tőkés gazdaságának konkrét ismerete nélkül.

3. Hogy ez az ismeret azt jelenti (vagy jelentené), hogy egyetértésre jussanak a monopóliumok megjelenése, továbbá uralkodóvá válásának kritériumait illetően, vagyis a monopóliumoknak a gazdaság egészében játszott mértékének és súlyának legfontosabb ismérveiben. De milyen meghatározott ismérveket válasszunk? Ezt a kérdést tudatosan függőben hagyom.

Ez annál is inkább kényes kérdés, mert a monopóliumok nem rombolják le a megelőző termelési viszonyokat, hanem rájuk telepsznek és összefonódnak velük lassan és progresszíven, egyeseket megsemmisítvén, másokkal jól megférve: minden társadalmi formáció különböző korok termelési viszonyainak komplexuma.

4. A történész hajlik olyan tézis felé (és ez vitatható), hogy a fináncsőke kialakulása egy hosszú történelmi folyamat eredménye: már jóval korábban létezett, s a banktőke egy részének beszívargása az ipari folyamatokba nagyon korán kezdődött, mivel a bankok és az ipar közti kapcsolat (a fent említett konkrét formákban) születésétől végigkísérte az ipari kapitalizmus létrejöttét és fejlődését. A dolgok ilyen állása mellett a fináncsőke (vagy imperializmus) szakaszának kérdése nem csak minőségi, hanem mennyiségi kérdés is lenne. Az 1820—1850-es évek Franciaországában pl. nagyon élesen látható a fináncsőke, világosan kialakulva és működése teljében, amikor magánbankárok, majd bankok, a vasipari, a gépipari, vasútépítési és szénbányászati befektetésekbe és vállalat-alapításokba vetették magukat. De mondhatjuk-e vajon, hogy ezen 1820—1850-es évek már a fináncsőke szakaszát jelentik? Valószínűleg nem. De milyen meghatározott történelmi periódusra állíthatjuk ezt? Elvi felelet: amikor a fináncsőke kialakulásának folyamata már egy magasabb fokot, nagyobb mennyiséget ért el: amikor a „tőkekoncentráció” magja fává alakul, amikor fúzióból a vállalatközi ellenőrzéshez jutva a monopóliumok bizonyos méretet érnek el, és bizonyos hatalomra tesznek szert. De ismétlem: milyen fok, milyen mennyiség, milyen méret, milyen hatalom? Röviden, a fináncsőke milyen mennyiségének felel meg a kapitalizmus egyik szakaszából a másik szakaszba való minőségi átmenet? És hogyan mérhető ez a mennyiség? Vajon mindezek mesterséges kérdések? Csak azért látszhatnak annak, mert a marxista kutatás még soha nem vetette fel ezeket világosan. Ha elhatároltatott a félretételük, akkor tudni kellene, hogy miért. Ebből a tisztázatlanságból származik a francia gazdasági fejlődés esetében mind a fináncsőkés szakasz, mind a fináncsőke uralma datálásának a nehézsége. Erre a pontra később még visszatérünk.

II. — A válasz néhány eleme

Mit tudunk mondani Franciaország esetében az iparba fektetett banktőke nagyságáról, vagy általánosabban a bankoknak az ipari növekedéshez való hozzájárulásáról?

1. A fizetőeszközökkel való ellátás szintjén három mozgás figyelhető meg:³
a) az arany- és ezüstpénz lassú kiszorulása a forgalomban levő pénz mennyiségéből a XIX. sz. egész folyamán, ami különösen meggyorsult az 1870-es évektől;
b) a központi Bank (Banque de France) bankjegyeinek térhódítása, ami az 1890-es évektől kezdve azonban megtorpant; *c)* az 1840-es évektől 1914-ig tartó folyamatos növekedés a szorosan vett bankeszközök terén (csekkek, átutalások és a bankbetétekből származó hitelek), ez a növekedés meggyorsul az 1890-es évektől kezdve. Így a bankeszközök, amelyek különböző becslések szerint 1945 körül a pénzforgalom 8—10%-át tették ki, 1910—1913-ban 40—45%-ot képviseltek. Ez a pénzügyi struktúra a XX. század elejére kevésbé volt modern, mint a brit vagy az amerikai struktúra.

A pénzforgalom struktúrája⁴

	1845	1870	1885	1900	1910
Forgalomban levő érepenz	82	68	52	40	33
Bankjegyek	8	18	29	27	23
Bankbetétek (bankeszközök)	10	14	19	33	44
Összesen:	100	100	100	100	100

Az adatokból a következő megfigyelés adódik. A bankeszközök képezik a fináncsőke egyik „forrását”, mivel a banktőke egyik megjelenési formája a bankeszköz.⁵ Mivel fejlettsége 1913-ban viszonylag alacsonyabb Franciaországban, mint a többi nagy kapitalista országban, ez egyszerre jele, eredménye és oka (több más ok között) a fináncsőke fejlődésében mutatkozó késésnek Franciaországban.

De a bankjegyek és bankeszközök lehetővé tették, hogy a XIX. században megoldódjék a fizetési eszközök kínálatának (mennyiségi) problémája, ami az 1850-es évekig fennállt Franciaországban. A pénzhány kora lezárult.

2. A XIX. századi francia ipari növekedés ritmusainak együttes megfigyelése (a secularis növekedés trendje) a „hosszú” interdecennális időszakok, vagy Kondratyev mozgások) mutatja, hogy nyilvánvaló összefüggés áll fenn a gazdasági növekedés meggyorsulása és a pénzügyi struktúra megváltozása közt. Az ipari növekedés meggyorsulásának korszakai a következők: 1840—1865 (körülbelül) és 1897—1913; az 1865—1897-es éveket a növekedés lelassulása jellemzi, de ez a lassulás különösen világos a korszak második felében, az 1880 és 1890-es

³ Lásd J. Bouvier: Un siècle de banque française, Hachette-Littérature, 1973, 45—52.

⁴ R. E. Cameron: Banking in early stages of Industrialization (116).

⁵ A banktőke másik formáját képviselik a bankok „saját jövedelmei” (részvénytőke és tartalékok).

években. Nos, ki lehetne azt is mutatni,⁶ hogy a pénzügyi struktúra dinamikus átalakulása az ipari növekedés gyorsulásának két korszaka alatt következett be. Különösen a bankeszközök terén tapasztalható igen erős növekedési ütem az 1890—1913-as években.

3. Hasonló természetű összefüggés áll fenn egyrészt a bankrendszer és a bankpolitika dinamizmusa és másrészt az ipari növekedés között. A bankok terén az 1840—1870-es időszakban ment végbe forradalmi változás, ami az ún. „vegyes” betétekkel és vállalkozásokkal egyaránt foglalkozó bankokat juttatta győzelemre. De csak a következő korszakban, a XIX. század utolsó negyedében, a növekedés lelassulásának időszakában vázolódik fel a fejlődés a nagy bankok politikájában, különülnek el fokozatosan a vállalkozásokkal foglalkozó bankok (amelyek erősebben kötődnek az iparhoz) a betéti bankoktól (amelyek egyre inkább megszabadulnak az ipari finanszírozás ügyleteitől). Azonban a növekedés fellendülésének az 1890-es évek végétől 1914-ig tartó szakaszában új, vállalkozásokkal foglalkozó bankok keletkeznek, és a bankok két kategóriája között néha szoros kapcsolatok kötődnek és megerősödnek a nagyon élénk (regionális) ipari fejlődéshez kötött regionális bankok.

Így a fenti — statisztikailag elnagyolt — pénz- és hiteltényezők a következő megfigyelés irányába mutatnak: a banktőke és ipari tőke közötti kapcsolatokban, a fináncióke lassú és fokozatos kialakulásában az egész kapitalista gazdasági fejlődés folyamán átlagosan kettőtől három évtizedig terjedő korszakok adódnának, amelyek ideje alatt valószínűleg a fináncióke képződésének folyamata vagy erősödik és megsokszorozódik, vagy visszaszorul, lelanyhul. A pénzügyi rendszerek és a bankok dinamizmusa (a fázisok szerinti többé-kevésbé erős dinamizmus) véleményem szerint erre a jelenségre utal. Jóllehet a fináncióke képződése strukturális jelenség (a kapitalista koncentráció fejlődésén és a vállalatok közötti erőviszonyok módosulásán keresztül), ezt a jelenséget többé-kevésbé megerősítette vagy fékezte a konjunktúráis fejlődés. Tehát a fináncióke vizsgálatánál strukturális és konjunktúráis analízist kellene végezni.

Meg kell jegyeznünk, hogy Franciaországban a marxista elemzés hosszú ideig figyelmen kívül hagyta a konjunktúráis mozgásokat (az átlagos, interdecennális szakaszokat), a kapitalista rendszer globális történetének eme lényeges elemeit. Paul Boccara szerencsére szakított ezzel a téves szokással, rámutatván az interdecennális szakaszok jelentőségére az állammonopolista kapitalizmus fejlődésében és perodizációjában.⁷

4. A strukturális analízis mutatja, hogy a fináncióke erőssége (vagyis a banktőke behatolásának erőssége, különböző konkrét formákban az ipari folyamatokba) megfelel annak, amit a nem-marxisták a „finanszírozási szükséglet” növekedésének neveznek, ami az „álló tőke” növekedése a technológiai újítások következtében. Hogy egész egyszerűen fejezzük ki magunkat, a „második ipari forradalom” (XIX. század vége) sokkal nagyobb tőkebefektetést igényelt, mint az „első” (XVIII. század vége). A marxisták a „tőke szerves összetételének emelkedéséről” beszélnek, vagyis az „állandó tőke” (álló tőke, nyersanyagok és elhasznált energia) a „változó tőkéhez” viszonyított gyorsabb növekedéséről — egyedül ez utóbbi teszi lehetővé, mint ismeretes, hogy a tőkés a befektetett értéket

⁶ Jean Bouvier: i. m.

⁷ Hivatkozva doktori értekezésére (harmadik ciklus) (Université de Paris VIII, 1974 fró-géppel írva): „L'intervention publique dans la production capitaliste contemporaine: une hypothèse et quelques tentatives de vérification”.

meghaladó értékhez (értéktöbblet) jusson. A két terminológia (a nem marxista és marxista) ugyanazt a jelenséget célozza, még ha nagyon különböző következtetéseket is vonnak le belőle. Bárhogy is legyen, a finánciőke, mint szerkezeti jelenség, keletkezésénél fogva szorosan kapcsolódik az ipari tőke mennyiségi változásaihoz (volumen és ár).

A klasszikus közgazdászok („polgáriak”) és a marxisták (különösen Hilferding az 1910-es Finanzkapital-jában), ki-ki a maga terminológiájával, hangsúlyozták azt a döntő jelentőséget, amelyet a részvénytársaságok játszanak a kapitalizmus (strukturális) fejlődésében. Nagyon is igaz, hogy a részvénytársaságok a pénztőke centralizációjának csodálatos gyorsulását tették lehetővé; és ezáltal a kapitalista koncentrációét kettős, helyi (vállalat) és társadalmi szinten: mindezt a vállalatok kötvényeinek és részvényeinek társadalmi elterjedésén és a centralizáció kulcs-szerveinek, a jelenkori bankhálózatnak létrehozásán keresztül. Ez lehetővé tette emellett a „fináncoligarchia” (gazdasági és társadalmi) uralmát, mivel ez a termelőeszközök ágazatait részben vagy teljes egészükben birtokolta és ellenőrizte, anélkül, hogy, mint ismeretes, azoknak kizárólagos tulajdonosa lett volna.

De itt két megjegyzést, egy elméletit és egy történetit kell tennünk.

Ha a részvénytársaság a finánciőke létrejöttének egyik alkotóeleme volt is, nem minden részvénytársaság képezett finánciőkét és változott „monopóliummá”. Ha a finánciőke növekedésében lényeges is volt a részvénytársasági forma, még távolról sem jelenti azt, hogy minden részvénytársaság természeténél fogva finánciőkének minősíthető. Éppen ezért nem egészen helyes a részvénytársaságok megjelenésének időrendjét felhasználni a finánciőkés szakasz kezdetének meghatározására, amint például bizonyos japán történészek teszik.

Ezeket az észrevételeket történetileg alá lehet támasztani a francia kapitalizmus tényeivel. Az 1807-es „napóleoni” Kereskedelmi Törvénykönyv nem engedélyezte a részvénytársaságok szabad alakítását, és működésükhöz az érdekelt prefektusok⁸ és minisztériumok (pénzügy, közmunka, kereskedelem) vizsgálata után állami engedélyezés kellett. Ténylegesen csak az 1863-as és 1867-es törvény értelmében alakulhattak szabadon részvénytársaságok.⁹ Vagyis (és ez éppúgy ideológiai, társadalmi, politikai mint gazdasági elemzést érdemlő kérdés) az állam Franciaországban az 1800-as évektől az 1860-as évekig maximálisan fékezte a részvénytársaságok alakulását, illetve csak „cseppenként” engedélyezte azt, különösen a bankok területén. Ezt a politikát folytatták, az üzleti körökből az 1840—50-es évektől jövő egyre élénkebb tiltakozások ellenére, az állam, vagyis minden érdekelt minisztérium legmagasabb tisztviselői, maguk a miniszterek,¹⁰ az államtanács¹¹ és a központi bank, a Francia Bank vezetői. Ez utóbbi különösen fékezte, ahogy csak tudta a papírpénz növekedését és a részvény útján keletkező új bankok létrejöttét, amelyek „bankpénzt” bocsátanak ki, a „frank

⁸ Mindeu megyében (département) a prefektus képviseli a kormányt, ez a hivatalnok a belügyminisztertől függ. Ögyűjt adatokat a megyéje területén alakuló részvénytársaságokról.

⁹ Az 1863 májusi törvény szabaddá teszi azokat a részvénytársaságokat, amelyeknek a tőkéje nem haladja meg a 20 millió frankot. Az 1867-es eltörli ezt a megkötést.

¹⁰ Van egy híres példa: 1852-ben a Második Császárság kezdetén Achille Fould, a pénzügyminiszter, nagyon tartózkodóan viselkedik a Crédit Mobilier, az új bank megalakulásakor (részvénytársaság, a Péreire testvérek alapítása), amelyben pedig testvére, Benoit Fould, párizsi bankár is érdekelt.

¹¹ A Konzulátus idejéből származó szervezete a magasrangú tisztviselőknek, amely a közigazgatási bíróság feladatát látta el. Véleményt formált az új részvénytársaságok alapításáról, és főleg nagyon szigorúan ellenőrizte jogállásuk megfogalmazását.

védelmének” és a „pénz értékének megőrzése” nevében. Ez teljesen malthusiánus álláspont volt a pénzforgalom növekedésével szemben. De a központi bank azt hitte, hogy ez a növekedés: 1. az árak inflációját vonja maga után és 2. spekulációra fog csábítani és felelős lesz a (ciklikus) „kereskedelmi válság” megindításáért. Ugyanettől az elvtől vezérelve (bizalmatlanság a részvénytársaságokkal, a tőkekoncentrációval és a szó marxista értelmében vett pénzügyi koncentrációval szemben) a császári állam 1852-ben megtiltotta a szénbányatársaságoknak, hogy egymás között fuzionáljanak, így „befagyasztották” ennek az ágazatnak kapitalista struktúráját, egészen a szektor 1945-ös államosításáig. Természetesen a XVIII. század végének polgári forradalmából keletkezett államnak az ún. „szabadelvű” kapitalizmus korszakának beköszöntése idején folytatott e gazdaságpolitikájának magyarázatába bocsátkozni meghaladná e tanulmány kereteit. Legyen elég utalni ez alkalommal arra a tényre, hogy az első császárságtól az 1870-es évekig (eltekintve az alkalmi szövetségektől, mint pl. 1848—50 és 1871—1873) a francia állam élén álló, az uralkodó osztályt képező két nagy társadalmi csoport állt szemben egymással, a vidéki „előkelőségek”, a vagy nemesi, vagy polgári származású nagy földbirtokosok, és a városi „kapitalista osztályok” (korabeli kifejezés), amelyek az ipar, a bankok és a kereskedelem terén végbemelő átalakulásban vezető szerepet vittek. A kérdés abban állt, hogy az új ipari és bankkapitalizmus milyen ütemben fog növekedni, és hogy a régi, agrár, kis-kereskedő és kisiparos társadalom ellenáll-e a körébe behatoló kapitalizmusnak. Ellenállt egészen a XX. századig, az államra támaszkodva, amely sokáig nem hagyta magát befolyásolni a „kapitalista monopóliumoktól”. Annyira, hogy (minden provokatív szándék nélkül!) azt mondhatjuk, hogy a XIX. század nagy része alatt az állam volt a nagy antimonopolista erő. Ez azonban nem zárja ki azt a tényt, hogy a legnagyobb egyesülések (a nagy vasúttársaságok pl.) érdekében végrehajtott beavatkozásai ugyanakkor határozottan megnyilvánultak, igaz, mindenféle kockázaton keresztül.¹² De itt most nincs terünk továbbvinni és tovább finomítani ezt a társadalmi és politikai elemzést, amely azonban nélkülözhetetlen, ha meg akarjuk érteni, hogy miért tudta a finánc-tőke viszonylag lassan kiépíteni uralmát.

5. Mit tudunk a XIX. századi Franciaország finánc-tőkéjéről mennyiségiileg? Nagyon keveset, ami főleg annak tudható be, hogy a bankok által közzétett okmányok nem teszik lehetővé ipari műveleteik megkülönböztetését a többitől. Ráadásul hosszú időtartamra vonatkozó bankokmányok nem ismeretesek eléggé. Nem rendelkezünk ennek megfelelően a bankok által nyújtott ipari hitelek folyamatos könyvelési okmányaival, sem az iparban való részesedésük folyamatos elemzésével. Csak nagyon részleges adatokkal rendelkezünk (hála néhány újabb történelmi munkának), amelyek egyes bankokra vonatkoznak és csak elég rövid időszakra.

A tendencia irányát jelzik azok a statisztikai vizsgálatok, amelyekre az 1890-es évektől kezdve a Crédit Lyonnais-ben¹³ vállalkoztak, de ezek csak a mérleget közlő (r szv ny t rsas gok) bankokat  lelt k fel. Ezekből a k vetkezo  adatok nyerhetők:

¹² Lásd *Fran ois Caron*  rtekez s t: „Histoire de l'exploitation d'un grand réseau, la Compagnie du chemin de fer du Nord, 1846—1937” Mouton, 1973.

¹³ A Crédit Lyonnais irattára, 801-es dosszié.

A francia bankok jóváhagyott mérlegei (1891—1913)

	1891	1901	1913
Mérleget közlő bankok száma	42	64	132
Mérlegek összege (1)	3 136	5 470	14 635
Az aktívumok három tétele: (Felhasználás) (1):			
a) kereskedelmi értékpapír- készlet	1 386	2 285	5 791
b) előleg, áthozat adósok számlája	1 135	2 197	6 366
c) címletek és részesedés	265	375	794
(1) Milliő folyó frankban			

Itt megjegyzendő:

1. A banktőke egészének növekedése, ami nagyon érezhetően meggyorsult a XX. század elején: a konjunktúra nyilvánvaló súlya (az interdecennális ún. „A” szakasz).

2. Az aktívum a b c tételeinek mindegyike a „finánc tőke” bizonyos mennyiségét tartalmazza, amelyet lehetetlen pontosabban elemezni, de amelynek a mozgása vitathatatlanul emelkedő irányzatú.

3. A c tétel (címletek és részesedés) viszonylagosan gyenge helye és lassabb fejlődése, amely a finánc tőke legközvetlenebb és „uralkodó” formáját tartalmazza, vagyis a „fúziót” — mindez e struktúratípus kevésbé dinamikus fejlődésére enged következtetni.

A szorosan vett ipari beruházásokban a bankok részvételét, vagyis a bankok pénzforrásainak ipari berendezésekben való immobilizálását illetően a különböző értékelések és tanulmányok ugyanerre a tendenciára engednek következtetni.

Hivatkozhatunk az alábbi táblázatra, amelyet Teneul francia közgazdász állított össze.

A nemzeti betétállomány felhasználásának szerkezete, 1900—1913 (évi átlagban)
(miliárd frank)^{13a}

1. A vállalatok beruházásai	2,250
ebből — saját finanszírozás	1,600
— pénzpiac	0,650
2. Lakásépítés	0,850
3. Folyósítható betét és egyéb	0,300
4. Értékpapírok más tiszta kibocsátásai	1,600
ebből: — idegen értékpapírok	1,400
— francia állam és francia társaságok külföldön	0,200
ÉVI ÖSSZEG:	5 milliárd

^{13a} G. F. Teneul: Le financement des entreprises en France depuis la fin du XIXe siècle jusqu'à nos jours. Sirey, Paris, 1961.

Az 1900—1913-as években a vállalatok beruházásai évi átlagban 2,250 milliárd frankra rúgnak, amelynek 71 százalékát, mintegy 1,6 milliárdot az ipari cégek önffinanszírozása szolgáltatta. Eszerint a pénzpiac, vagyis külső finanszírozási források hozzájárulása az évi beruházásoknak csak 29 százalékát szolgáltatta volna (részvénykibocsátással és ipari kötvényekkel). Nagyon jól látszik, hogy a bankok maguk, ezen ipari kötvények eladói, főleg csak közvetítő szerepet játszottak a vállalatok és a betétesek között, és a kibocsátott kötvények csak kis részét birtokolták, illetve őrizték meg maguk számára. Minden arra mutat, (és nemcsak az 1900-as években, hanem nyilvánvalóan az egész XIX. sz. folyamán) mintha az ipari tőke növekedése Franciaországban olyan úton történt volna, amit én ön-növekedésnek neveznék, az ipari tőke belső felhalmozásával az önffinanszírozás klasszikus eljárása szerint, vagyis az értéktöbblet felhalmozásával. A francia történetészek felismerték e XIX. századi ön-finanszírozás mennyiségi jelentőségét az ipar minden ágában és bármilyen nagyságú ipari vállalat esetében. Egy nagy részvénytársaság növekedési politikája pl. ebben a tekintetben nem különbözik egy átlagos családi cégtől. Ezek a vállalkozások nem folyamodtak külső finanszírozáshoz és a „bankok” „segítségéhez” csak a legvégső esetben és a lehető legritkábban.

Vajon miért elsősorban az önffinanszírozást választották a vállalatok? Hozzá kell tennünk, hogy ez a jelenség nem a XIX, XX. századi francia kapitalizmus fejlődésének sajátja, hanem az európai kapitalizmus általános jellemvonása. A francia nagy (és kis)iparosok mindig előtérbe helyezték vállalatuk önállóságát: a tőkepiaccal és a bankokkal szemben is. E tekintetben nagyon határozott kijelentésekkel rendelkezünk úgy a lotaringiai Wendel vasipari cég vezetői részéről az 1820-as évekből, mint a Schneider cég¹⁴ (vasipar és nehézgépipar) részéről a XIX. sz. második felében. Mindenesetre nem lehet továbbra is azt állítani, hogy ez a hagyományos önffinanszírozási politika akadályozta volna az ipari tőkét normális fejlődésében Franciaországban, mert mint a legújabb ökonometriai munkák bebizonyították, az *egy főre számított* ipari növekedés foka Franciaországban nagyon jelentős volt, és hosszú távon megegyezett az angliai növekedési aránnyal.

Ha a fináncsőke képződése a kapitalista növekedés természetes és spontán jellemvonása, akkor meg kellene egyezni abban, hogy ezt Franciaországban tartósan korlátozta és fékezte az ipari tőke ön-felhalmozásának döntő szerepe a beruházások terén. 1914 előtt Franciaországban a fináncsőke fejlődése viszonylag lassú és viszonylag gyenge volt: viszonylag lassú más kapitalista gazdaságokhoz viszonyítva, és viszonylag gyenge az ipari tőke jelentőségéhez és függetlenségéhez viszonyítva. De a függetlenség szó kiejtésékor azonnal felmerül a fináncsőke, valamint a bankoknak az ipar feletti uralmának tétele. Mit tudunk erről mondani Franciaország esetében?

6. Fentebb már jeleztem, hogy mi volt a fináncsőke megjelenésének három konkrét formája: a bankok részvétele az iparvállalatok tőke-részvényeiben; hosszú és középlejártatú bankhitelek, rövid lejártatú bankhitelek.

Két előzetes megjegyzést tennék:

a) Véleményem szerint megállapítható, hogy a banktőkének az ipari tőkén gyakorolt uralmának lehetőségei csökkennek a fináncsőke első formájából

¹⁴ Schneider fő gyára Le Creusot-ban van (a Massif Central észak-keleti része). A Schneider testvéreket kezdetben egy párizsi bankár finanszírozta (1838), végül azonban teljesen függetlenek maradtak a nagy részvénytársasági alapon szervezett bankoktól, jóllehet felhasználták azok megszokott, mindennapi szolgáltatait.

a másodikba, és a másodikból a harmadikba való átmenetekor. A banktőke uralmának legközvetlenebb és leghatásosabb formája, valóban, ha egy bank megszerzi egy iparvállalat tőkéjének ellenőrzését. Röviden, a finántőke különböző formái nem egyformán tartalmazzák a potenciális uralom lehetőségét.

De visszatérve itt a rövidlejáratú hiteleknek a finántőke létrejöttében játszott szerepére, meg kell állapítani, hogy anélkül, hogy abban döntő hangsúlyt kapott volna, a finántőke keletkezésében való részvétele nem elhanyagolható. Amennyire a leszámítoló hitelek lejáratának meghosszabbítása és főleg a „fedezet nélküli” folyószámlák állandó fenntartása az iparvállalatot a bankhoz kötötte, egy ilyen helyzet bizonyos körülmények között elősegíthette és lehetővé tehetette a bank számára a cég ellenőrzésének megszerzését. Hiteleit „megszüntette” a válság pillanatában vagy depresszió idején, vagy követelve a visszafizetést a lejáratkor, az iparvállalat súlyos pénzügyi válsága esetén a bank kérhette, hogy pénzt visszakaphassa, hogy részvények formájában fizessék ki, és így megszerezhetette a cég ellenőrzését, bejutva annak igazgató tanácsába. Olvasván Schneideréknek a részvényeseiknek adott (publikálatlan)¹⁵ évi beszámolóit 1838 és 1915 között, mint ahogy e cikk szerzője megtette, észrevehető, hogy a nagyiparos minden évben büszkén említi fedezetlen bankhiteleinek alacsony volumenét, ebben látván „háza” függetlenségének bizonyítékát és e függetlenség megőrzésének eszközt.

b) Mit értünk konkrétan (a történész kedvenc szavával élve) a banktőkének az ipari tőke feletti uralmán? Ez a helyzet áll fenn, ha egy bank megszerzi egy iparvállalat vezetésének tényleges ellenőrzését, és meghatározza üzleti stratégiáját. Milyen célból? Azért, hogy megőrizze és növelje az ezzel a céggel való kapcsolatából remélt profitját. Ez a profit kettős jellegű: a bank által birtokolt ipari részvények osztalékai, és a bank által az iparvállalatnak nyújtott hitel-feltételek (kamatláb). Egy banknak egy iparvállalat felett gyakorolt ellenőrzésével kapcsolatban felvetett kérdések egyike, hogy a bank befolyása milyen arányban módosítja az iparvállalat stratégiáját, és hogy a bankok pénzügyi indítékai milyen mértékben jutnak (vagy nem jutnak) ellentmondásba az ipari „menedzser” „termeléspontú” indítékaival.

Általánosabban, a felvetett kérdés az (és ez nagyon — vitatott kérdés közgazdászok és francia üzletemberek részéről 1945 óta), hogy vajon a finántőke létrejöttével (különösen ha az a következő folyamat szerint játszódott le: a bank megszerzi az iparvállalat ellenőrzését), együtt jár-e a cégvezetés (kapitalista logika szerinti) „racionalizálása”, és hogy mit jelentett a XIX. században ez a „racionalizálás”? Egy iparvállalat vezetése sok problémát vet fel, a technikaikon túl a „menedzselés” problémáit, amelyek magukba foglalják az adminisztrációt, a könyvelés általi ellenőrzést és a piackutatást. Nincs Franciaországban 1914 előtti olyan, levéltári forrásokon alapuló iparvállalat-történet, amely választ adhatna ezekre a kérdésekre.¹⁶ A bankárok minden esetben meg voltak győződve, hogy a gyárosoknál jobban ismerik a „vezetés” tudományát. De nézeteik gyakran inkább „pénzügyiek” voltak, mint ipariak, „könyvelőiek” inkább, mint „technikaiak”. Technikai téren azonban a racionalizáció a gyárosoktól és mérnökeiktől származik, ami már jóval 1914 előtt a termelékenység növekedését okoz-

¹⁵ A Schneider cég 1838-tól az 1960-as évekig megőrizte régi jogállását, mint „részvények által finanszírozott társaság”. Nem akart részvénytársasággá alakulni, hogy önállóbb maradjon.

¹⁶ Egy példa, bár csak alig tekinthető iparinak: *François Caron: Histoire de l'exploitation d'un grand réseau, la Compagnie du chemin de fer du Nord, 1846—1937.* Mouton 1873.

ta. A Renault autóipari cég (Billancourtban, Párizs külvárosában) vezette be nem sokkal 1914 előtt Franciaországban a hírhedt „Taylor-rendszert”.¹⁷

Az alábbiakban megpróbálom kifejteni véleményemet a Franciaországban 1914 előtt a bankok és az ipar között fennálló kapcsolatokról, a finanszírozás uralma szempontjából. Hangsúlyozni kívánom, hogy fejtegetésem nagymértékben hipotéziseken nyugszik, a francia historiográfiában fellelhető hiányoknak és bizonytalanságoknak megfelelően.

1. A legnagyobb francia bankok (az ügynökségek országos hálózatával rendelkező letéti bankok) 1870 és 1900 között az egyes bankok szerint változó időpontban és különböző mértékben) felhagytak az ipari beruházásokkal és az ipari befektetésekkel. Esetükben az ipar feletti uralom megszűnik.

2. A banknak az ipar feletti uralma csak a következő esetekben bizonyítható: a) néhány regionális, részvénytársasági alapon szervezett banknál. b) két-három jelentős, vállalkozásokkal foglalkozó párizsi banknál. De egy ilyen bizonyítás ténylegesen nem történt meg még, levéltári forrásokon alapuló konkrét tanulmányok hiányában. Keveset tudunk pl. a Banque de Paris et des Pays-Bas valódi történetéről Henri Claude jó munkája ellenére. Ha csak azt nem, hogy 1914 előtt ez egyféle nemzetközi pénzügyi társaság volt, amely úgyszólván aktívabb a hazai pénzpiacon kívül, mint azon belül, és amely a legnagyobb francia ipari cégekkel sokkal inkább azok nagy külföldi beruházásai lebonyolításakor állt kapcsolatban, semmint ha azok magában Franciaországban fejtették ki tevékenységét. A legismertebb példa az a „tandem”, amelyet Schneider és a Banque de l'Union Parisienne (1904-ben alapították a párizsi tőzsde nagy protestáns magán bankárai) hozott létre, abból a célból, hogy az ipari cég behatoljon a nehézfegyvergyártás szektorába a cári Oroszországban (1914 tavasza: a szent-pétervári Putyilov nagyüzem ellenőrzésének megszerzése).¹⁸ Ami a regionális részvénytársasági alapon működő, az 1890-es évektől igen dinamikus bankokat illeti, egyáltalán nem tűnik úgy, hogy 1914 előtt ezek uralták volna a regionális ipart. Éppen ellenkezőleg, a két legjelentősebb (La société Nancéenne de crédit, 1879, és a Crédit du Nord, Lille, 1865) távolról sem uralták vidékük iparát, gyárosok alapították őket, és elsősorban ezek szolgálatában állottak: az első esetében nagy lotaringiai kohászok, a másodikában pedig textiliparosok.

Marcel Gillet-nek sikerült bebizonyítania, hogy az Észak és a Pas-de-Calais szénipari vállalatai (melyek a francia termelés kétharmadát szolgáltatták) 1914 előtt teljesen függetlenek voltak a Crédit du Nord-tól és a nagy párizsi bankoktól.¹⁹

3. A legnagyobb francia ipari csoportoknak a bankokkal szembeni pénzügyi és gazdasági függetlensége, nem-ellenőrzött állapotuk a XX. század elején bizonyítottan tűnik. Így áll a helyzet a Wendel, Schneider, Saint-Gobain, Pont-à-Mousson nagyiparosok csoportjával és az északi nagy szénipari cégekkel. Abban a szoros szövetségben, amely például az 1905–1914-es években a Schneider csoportot a Banque de l'Union Parisienne-hez fűzi, nem látható, hogy az utóbbi ellenőrizné az előbbi vezetését. Lehetetlenség tehát az 1914 előtti Franciaországban a nagy bankoknak a nagy iparvállalatok feletti uralmáról beszélni.

¹⁷ Lásd Patrick Fridenson művét: *Histoire des usines Renault, 1894–1939* (Paris, le Seuil, 1972).

¹⁸ René Girault: *Emprunts et investissement français en Russie, 1887–1914*. Colin, 1973.

¹⁹ Les charbonnages du Nord-Pas-de-Calais au XIXe siècle. Mouton, 1973.

4. A francia növekedés folyamán természetesen jónéhányszor szorosabbá váltak a kapcsolatok a bankok és az ipar között, és létrejött a finánctóke is, úgy, ahogy én e cikk elején értettem, de olyan formában, ami nem von maga után automatikusan, távolról sem, bankuralmat. Az iparvállalatok részvényeit és kötvényeit a bankok közvetítésével értékesítik, rövid és középlejáratú hiteleket kérnek tőlük, és e hitelek nőnek, néha az iparvállalatok igazgató tanácsaiban helyet kapnak bankárok, de a leggyakrabban az előbbieket maradnak saját házuk táján.

5. A finánctóke kétségtelenül a banktóke és ipari tőke interpenetrációs folyamata, és mennyiségileg ez a folyamat növekszik a francia kapitalizmus kebelén belül 1914 előtt, mivel megfigyelhető a bankmérlegek és ipari mérlegek megduzzadása, ami e folyamat biztos jele. De az uralom, ha létrejön, mindkét irányban elképzelhető: jelentheti az iparvállalat uralmát is a bankok felett és nemcsak fordítva. Ez már 1914 előtt megfigyelhető, amikor az iparvállalatok által létrehozott banktőke mozgása indul meg (pénzügyi társaságok és bankok alapítása). Ez a fejlődés a két háború közt nyert nagyobb hangsúlyt. Schneider 1920-ban hozza létre a l'Union Européenne Industrielle et Financière „holdingot”, ami 1943-ban vált ténylegesen vállalkozói bankká. A második világháború után a folyamat felgyorsul: ez a korszak a finánctóke kétségtelen expanziójának időszaka, amelyben a kezdeményező és az uralkodó szerepet az ipar játssza.

6. Franciaországban a finánctóke struktúrája ténylegesen a két háború közötti, és a második világháború utáni időszakban rajzolódik ki határozottabban, az ún. „csoportok” keretében. Ezt a kifejezést a nagybankok vezetői alkalmazták az 1860-as évektől a saját vállalataikra. Csak mintegy 15 éve vették fel a francia közgazdászok végül szótárukba, fogalmi értéket tulajdonítva neki. Nagy vonalaiban egyszerű egy ilyen „csoport” szerkezete, amely gazdasági realitás, a „finánctóke” fogalmának tiszta „megtestesülésének” tűnik a „finánctóke” kifejezés klasszikus marxista értelmében. Minden „csoport egy alapító, központosító, ellenőrző mag körül szerveződik és a mag körül elhelyezkedő cégek összessége alkotja. A „csoport” vagy bankcsoport (példa: A Banque de Paris et des Pays-Bas „csoport”), vagy ipari (példa: Pont-à-Mousson „csoport”). A függő cégek mindkét esetben a következők, vagy a következők lehetnek: ipari társaságok, bankok, biztosítótársaságok, ingatlanokkal foglalkozó társaságok, szállítótársaságok... stb. Növekedése folyamán a „csoport” természetesen egy „holding” céget választott ki magából, az Egyesült Államokbeli modell szerint. A „csoportok” történetének vizsgálata még alig kezdődött meg: ismeretes az 1850–1880 közötti előtörténetük, de a történelmi kutatás nem kísérté tovább figyelemmel későbbi kivirágzásukat, különösen a XX. századot illetően. Nem lehet minden esetben elfogadni azt a jelenlegi, igen elterjedt véleményt, amely szerint a monopolkapitalizmus, az 1900-as évekhez viszonyítva, megváltoztatta szerkezetét. A francia kapitalizmus „csoportjai” minden bizonnyal megváltoztatták méreteiket a XX. század első felében: megnagyobbodtak, felvirágoztak (hosszú távon, vagyis nem tekintve a közbejött kisebb akadályokat). A mennyiségi növekedés folyamán a tőkecentralizáció és takarékbetétek új formáit találták fel: „investment trusts”, „változó tőkés beruházási társaság”, holdingok, a biztosító társaságok egyre növekvő szerepet játszanak a szabad tőke felszívásában és az „ipari növekedés” finanszírozásában. De a csoportoknak sem a minősége, sem a természete nem változott meg. Saját viszonylatukban jól realizálták a bank és ipari tőke e „fúziós” folyamatát, ami a „finánctóke” lényegét képezi. Azok az angolszász és amerikai közgazdászok,

akik a hangsúlyt kizárólag e formaváltozásra teszik, sem a konkrét történelmi folyamatot, sem a mai kapitalizmus jellegét nem adják vissza híven. És az, hogy a csoportokon belül a döntési hatalom és befolyás megoszlik a „technokraták” és a „kapitalisták” között, semmit nem változtatott a finánc-tőke természetén, sem működésének lényeges módozatain, sem fejlődésének alapvető „törvényein”.²⁰

7. Általánosabban (és ez az utolsó megjegyzés világítja meg ezt az egész cikket) mi (vagyis a francia történészek és közgazdászok) nem rendelkezünk globális és hosszú távú tanulmánnyal a pénzügyi koncentrációról Franciaországban a XIX. és XX. században. Csak elszórt adataink vannak az ipari és bankmonopóliumuk történetéről. Csupán érezzük, hogy ez a koncentráció elég lassan ment végbe, ennek bizonyítékát szolgáltatná az utobbi húsz évben meggyorsult pénzügyi koncentráció. Ez nagyon élénk folyamat, ami azonban csak a franciaországi kapitalista koncentráció lemaradásának behozását jelenti.

Akkor viszont, vethető fel a kérdés, mikor kezdődik Franciaországban a finánc-tőke, a monopóliumok uralmának szakasza? Elvi, elméleti választ adni könnyű. Nehezebben tud felelni az a történész, aki megvizsgálta a konkrét adatokat és felmérte a valódi jelenségeket. Csak egyetlen periódus jöhet szóba, s ezt én feltétlenül az 1900–1930-as évekre tenném. De egy egyszerű dolog még hátra van: történészként be kell bizonyítani ezt a kézenfekvő feltevést.

*

A jelen tanulmány tudatosan nem törekedett teljességre, logikus kiegészítése megtalálható a „Les traits majeurs de l'impérialisme français avant 1914” c. tanulmányban.²¹ Ezért nehéz itt határozottan és világosan felelni a franciaországi finánc-tőkés szakasz datálásának kérdésére. Hogy korrekt választ adhasunk, nem elegendő a kapitalista vállalatok struktúrájának és belső, hazai piacon tanúsított magatartásának kizárólagos, vagy majdnem kizárólagos vizsgálata — ez az, amit a jelen tanulmány elvégzett —, hanem tekintetbe kellene venni külső, világpiaci viselkedésüket is, és a francia kapitalizmus kapcsolatait más országok kapitalista rendszerével. Egyidejűleg vonatkozik ez Franciaország és a külföld közötti fizetési mérleg történeti tanulmányozására (kapcsolatban a külkereskedelem mozgása és a tőkekivitel viszonyával), a nagy francia ipari cégek és bankok üzleti politikájának megfigyelésére a külföldi országokban, és a „monopóliumok” ezen üzleti politikája és a XIX. század végi és XX. század eleji francia expanzió (gyarmati és nem gyarmati) közötti konkrét kapcsolatok elemzésére. Figyelembe véve (mégha elégtelenül is) ezeket a problémákat, a következő (ideiglenes) megállapításra jutunk: Franciaországban, a XX. század első évtizedében a „finánc-tőke”, mint a francia kapitalizmus uralkodó struktúrája, még gyerekkorát élte.

²⁰ Hogy mit kell gondolni az úgynevezett „technokrata forradalomról”, hivatkozunk két kiváló analízisre: Jean Meynaud: *La technocratie, mythe ou réalité?* (Payot, 1964) és nagyon figyelemre méltó Michel de Vroley: *Propriété et pouvoir dans les grandes entreprises* (C. R. I. S. P. Bruxelles, 1973).

²¹ Le Mouvement Social, 1974 január–március.

RÁNKI GYÖRGY

Az 1939-es budapesti választások

Bár már sok kísérlet történt a magyar nyilaskeresztes mozgalom társadalmi összetételéről szerzett ismereteink gyarapítására és új források felkutatására (a gyakran használt 1940-es taglistán kívül), lényeges új dokumentum, mely ismereteinket bővítené, vagy megalapozottabbá tenné, mindezekig nem került elő. Ha közvetlen forrás nem is kínálkozott, úgy tűnik, bizonyos közvetett anyagok alkalmat nyújthatnak arra, hogy a nyilasmozgalom társadalmi bázisáról mondottakat újból kritikai vizsgálat tárgyává tegyünk, és a korábbi álláspontot megerősítsük, vagy esetleg finomítsuk.¹

Ilyen közvetett útnak kínálkozott a Budapest Fővárosi Levéltárban felfedezett figyelemreméltó forráscsoport.² A forráscsoport mindenekelőtt az 1939-es választások számszerű eredményét tartalmazza nemcsak a három fő városrészben (Buda, Észak-Pest és Dél-Pest), ahogy eddig ezt közzétették, hanem valamennyi kis szavazóközterben, melyeknek száma elérte a 320-at. A körzetek választási eredményét tartalmazó jegyzékek egyfelől felsorolják valamennyi, a körzetben leszavazott választó nevét, majd — mivel titkos szavazás volt — összegzik az egyes pártokra leadott szavazatok számát.

Egyidejűleg ugyanebben a forráscsoportban fellelhető volt a második világháború alatt összeállított választási névjegyzék, mely a szavazók neve mellett születési évüket, születési helyüket és foglalkozásukat is tartalmazza.

(Igaz, hogy ezek a listák az 1943-as választások céljaira készültek, de az 1939-ben leadott szavazatok és a listán szereplő választók száma között sohasem volt 10%-nál nagyobb eltérés, így az elkerülhetetlen statisztikai hibákkal együtt érvényesnek foghatjuk fel a listát 1939-re is.)

Mindez lehetővé tette számunkra, hogy összehasonlítsuk a választók társadalmi (foglalkozási) struktúráját és korcsoportjait a választási eredményekkel és következtetéseket vonjunk le belőle, különböző pártok, mindenekelőtt a nyilaskeresztes pártra leadott szavazatok feltételezhető társadalmi bázisára.

Egy ilyen teljességre törekvő vizsgálatot ma már aligha lehet elképzelni komputer alkalmazása nélkül, hiszen a névjegyzékek több mint 300,000 nevet tartalmaznak. Tekintettel arra, hogy komputer és pénz a kutatásra nem volt biztosítható, és az sem látszott világosan, vajon egyáltalán megéri-e a költségeket, így csak elavult, „kisipari” módszerekkel tudtunk közelíteni az anyaghoz, annak csupán egy részét dolgozva fel.

¹ Mai történeti irodalmunkban *Lackó Miklós*: Nyilasok, nemzeti szocialisták című könyvében (Bp. 1966, 154—183) elemzi az 1939. évi választásokat.

² A forráscsoportra Zinner Tibor levéltáros hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is köszönetet mondok.

Először is megpróbáltuk Budapest 14. társadalmi összetétel szempontjából igen különböző kerületében megállapítani valamennyi, nagyjából 700-tól 1000 szavazóig terjedő körzet eredményét és tisztázni, hány és mely választókerzetekben ért el a kormánypárt többséget, hány és mely kerzetekben kaptak viszont a nyilasok és a baloldali ellenzéki pártok többséget.

Következő lépésként minden kerületben egy jellegzetes helyi körzetet³

³ A 14 kiválasztott körzet a következő volt:

IV. 1405. a. Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai — 1943 —

I. választókerület
*IV. 1405. a 30. 15/b. körzet**

XI. Budafoki út 41/b.—43.
Kende u. 4.—16.
Kruspér u. 2.—10., 3.—5/7.
Lágymányosi út 14/b.—20.

IV. 1405. a. 32. 25/a. körzet

XII. Ada utca 5.—
Ágancs u. 4.
Alkony u. 6/8.—26.
Ágnes u. 22.—42., 23.—29.
Árnyas u. 6.—40., 9.—
Bartha u. 1.—7., 2.—10.
Bazin u. 2/c.—22., 3.—13.
br. Eötvös u. 2.—54., 13/15—59.
IV. Béla kir. u. 5.—61., 6.—44/a.
Budakeszi út 30.—48.
Bükkös út 6/8.—
Cédrus út 3.—5.
Cinege út 5.
Csermely u. 4/6.—14., 7.—19.
Csiga út 1.
Csillagvölgyi út 2.—10., 5.
Csillebérc dűlő 9075/1—2.
Dániel út 38/42.—52.
Denevér út 18.—76.
Diana út 1.—35., 2.—24.
Diósárok 2.—42., 47.—73.
Farkasrét dűlő 8693 hrsz. — 8883. hrsz.
XII. Farkasvölgyi u. 12.—14.
Felhő u. 1/b.—11., 4.—6.
Fodor utca 9.—21/b., 20.—26.
Galgóczy u. 60.
Gálszécs u. 15.—23.
Gyöngyvirág u. 6.—20., 7.—19.
Hajnalka u. 20.—8689/13. hrsz.
Hangya u. 10.
Hegyhát u. 9.—33., 26.
Hieronymi köz 3.—5., 6.—10.
Hollós u. 2.—6.
Hóvirág u. 2.—8816 hrsz.
Hunyad lejtő 3.—35., 36.—42.

* Körzet = szavazókör

Hunyad orom 10805.—10814/1. hrsz.
Irhás árok 7/9.—9022 hrsz.
Istenhegyi dűlő 9095/14—9924/5. hrsz.
Istenhegyi út 41.—83., 46/b.—86.

IV. 1405. a. 32. 26/a. körzet

XII. Béla kir. u. 25.—39.
Bognár u. 2.—6., 3.—5.
XI. Budakeszi u. 4.—1694/8 hrsz., 21/a.—45.
XII. Budenz u. 6.—32.
Cinege u. 4.—10.
Csipke u. 4.—8., 9.—13.
Dániel u. 2.—28., 5/b.—d.
Diósárok 7.—41.
Fészek u. 1/a.—7., 4.—6.
Galgóczy u. 6.—40/a.
Galgóczy u. 9.—61.
György A. u. 3/a.—27., 14—34.
Hídegkúti u. 2/a—34/b.
Hieronymi u. 1.—

IV. 1405. a. 33. 44/b. körzet

II. Lövéház u. 28.—34.
Marcibányi tér 1.—3.
Nyúl u. 3.—17., 4.—24.
Ólászfasor 1.—21.
Retek u. 1.—35.
Trombitás u. 3.

IV. 1405. a. 36. 58. körzet

III. Folyamőr utca 9.—73., 72.—92.
Fő tér 1.—3., 2.—
Hajógyársziget, Baromfitelep
Katonai gyakorlóter
Bérgazdaság
Margit sz. kert
Szörnyei f. kertészet
4—52., 15—85.
Laktanya u. 1.—35., 2.—38.
Majláth u. 55.—61.
Matróz u. 5.—13., 8.—12.
Meggyfa u. 6.—, 9.—
Miklós tér 2., 5.
Óbudai rkp. 29.—37.

választottunk ki, zömmel olyanokat, ahol a nyilaskeresztesek győztek, néhány olyat is, ahol viszont a kormánypárt vagy a liberálisok kaptak többséget. Az eredményeket aztán próbáltuk összehasonlítani a körzetnek a névjegyzékeiben szereplő foglalkozás alapján megállapított sajátos társadalmi szerkezetével.

A kutatás során sok nehézséggel talákoztunk. Először is: vajon jól választottuk-e ki a szavazóköztereket vagy sem. Másodszor: le lehet-e vonni tanul-

Raktár u. 1.
Sorompó u. 1.—3.
Szentendrei u. 2.—80., 5.—83.
Szentlélek tér 4.—12., 5.—13.

II. választókerület

IV. 1405. a. 37. 82/b. körzet

V. Pozsonyi út 3.—7., 4.—
Rudolf trn. tér 4/a.—6., 5.
Szt. István krt. 2.—16.
Tátra u. 3.—5/d., 4.—8.
Vígsház u. 3.—5.

IV. 1405. a. 39. 110. körzet

VI. Bajnok u. 21.—31., 22.—32.
Podmaniczky u. 61.—67.
Szinyey M. P. u. 22/24.—34.
Szív u. 61.—69.
Szondy u. 44/a.—50.

IV. 1405. a. 41. 124/a. körzet

XIII. Béke u. 11.—57.
Fáy köz 4.—27090/4., 5.—9.
Fáy utca 62.—90., 67.—89.
Forgách köz 28.—26360/6, 26360/11
Forgách u. 56.—82/b., 57.—83/b
Frangepán u. 58/b.—82., 63.—91.
Jász utca 46/a.—76., 63.—75.

IV. 1405. a. 42. 139. körzet

VII. Dob utca 60.—, 61.—63.
Erzsébet krt. 30.—58.
Kürt u. 4.—8.
Nagyatádi Szabó u. 21.—43.
Wesselényi u. 46.—

III. választókerület

IV. 1405. a. 45. 69/a. körzet

IV. Apponyi tér 4., 5.
Bécsi utca 1.—5., 2.—4.
Deák tér 3.
Deák utca 15.—21.

Eskü utca 6.—
Fehérhajó utca 2.—14., 3.—5.
Ferenciek tere 9.
Harisbázár 1.—5., 2.—6.
Kígyó utca 2.—6.
Kossuth u. 2.—
Kristóf tér. 2.—8., 3.—7.
Párisi utca 1.—7., 2.—4.
Petőfi utca 2.—4., 3.—

IV. 1405. a. 46. 174/a. körzet

XIV. Balázs u. 15.—55., 28.—48.
Czobor u. 1.—113., 40/a.—124.
Erzsébet kné útja 43/c.—125b.
Fűrész utca 86.—96., 93.—111.
Gervay utca 4.—124., 91/b.—121.
Gyarmat utca 64.—120.
Hosvay tér 2/a.—18.
Hosvay utca 4.—38., 27.—33/b.

IV. 1405. a. 48. 193. körzet

VIII. Erdélyi utca 4.—8.
Homok utca 3.—9.
Kisfuváros u. 3.—9/c., 4.—10.
Mátyás tér 16.—18., 17.—
Nagyfuváros u. 2/b.—26.
Népszínház utca 33.—47.

IV. 1405. a. 51. 226/b. körzet

IX. Szvetenay utca 12.—20., 13.—15.
Thaly utca 4.—50., 9.—19.
Tűzoltó utca 33—33/c.
Viola utca 1.—37/c.

IV. 1405. a. 53. 249/b. körzet

X. Maláta utca 14.—24., 29.—31.
Márga utca 8161. hrsz.—
Noszlópy u. 47.—83.
Nyitra utca 3.—17/b.
Óhegy dűlő 42054/20. hrsz. — 42101/7.
hrsz.
Óhegy utca 2.—42094/1. hrsz.
Sibrik M. u. 30.—92.
Sörgyár utca 17.—41245/hrs., 42—58.
Szilágy utca 56/a.—42054/1. hrsz., 57.—
41235. hrsz.
Tarló utca 10.—42090/4. hrsz.
Szárász utca 42084/hrs.

ságokat mintegy 10,000 név vizsgálatából a 300,000 helyett. Harmadszor: a társadalmi összetétel vizsgálatát korlátok közé szorították a megadott adatok bizonytalansága, pontatlansága. Gyakran nehéz volt társadalmi osztályok vagy rétegek szerint csoportosítani a foglalkozásokat, és így eredményeink nem tekinthetők pontosnak.

Kilenc csoportba próbáltuk osztani a választókat:⁴

1. Az uralkodó osztályok. Ide soroltuk a vállalkozókat, igazgatókat, földbirtokosokat, katonatiszteket és néhányat a kereskedők közül. (A kereskedők többségét az ún. középosztályhoz tartozónak tekintettük.)
2. Az ún. középosztály négy csoportra oszlott:
 - a) kistulajdonosok, boltosok, kézművesek, kispolgárok;
 - b) az államapparátus és a városi közigazgatás alkalmazottai, a közalkalmazottak;
 - c) magánhivatalnokok, alkalmazottak;
 - d) értelmiségiek, szabadfoglalkozásúak.

Mi igazolja a felosztás helyességét? Nem hiszem, hogy támadható lenne a kistulajdonosok külön csoportba sorolása, annak ellenére, hogy ez belülről rétegzett és foglalkozásbelileg megosztott. Ilyen szempontból ez a csoport is heterogén, melyben a gazdag belvárosi kereskedők és szegény külvárosi iparosok egyaránt megtalálhatók. Ez a csoport azonban nemcsak a jövedelem szerint volt megosztott. A választás során, mely már a faji megkülönböztető törvények (ún. zsidótörvények) után mind a kormánypárt, mind a nyilasok erős antiszemita propagandája mellett zajlott le, kétségtelen szerepet játszott a vallás is.

A magyar történeti hagyományoknak megfelelően külön kellett hogy kezeljük a magán- és közalkalmazottakat. A közalkalmazottak soraiban figyelmen kívül hagytuk, vajon írnok vagy miniszteri titkár, alacsony vagy magasabb rangú köztisztviselő, rendőr vagy az ezredesi rangon túl nem jutó tiszt volt az illető szavazó.

Míg az állami alkalmazotti szektorban a dzsenti dominált, az 1919-es ellenforradalom után a zsidókat csak igen korlátozott számban engedték a közalkalmazottak soraiba, a hivatalnokok és üzleti tisztviselők iránti igényt a századforduló óta erősen a zsidó középosztály elégítette ki. A két háború közötti korszakban ugyan arányuk hanyatlott az ezen a téren gyorsan növekvő létszámhoz képest, de még a második világháború előtt is 40—50% között volt a gazdasági életben, iparban, kereskedelemben és hiteléletben dolgozó zsidó vallásúak száma.

Végül a szabadfoglalkozásúak közötti nagy eltérésekről sem szabadna elvileg megfeledkezni, hogy csak olyan végre utaljunk, mint a gazdag nagypolgári belvárosi ügyvéd és a szegény külvárosi tanító.

3. Továbbmenve szükségesnek láttuk a városi proletariátust is három különböző alcsoportba osztani.

Az elsőbe az ipari munkásságot soroltuk, figyelmen kívül hagyva, hogy kisipari vagy gyári munkásokról van-e szó és hogy szakképzettek-e vagy szakképzetlenek, mivel foglalkozási megjelölések ennek pontosítását (ebben a formában) nem tették lehetővé.

⁴ A korabeli magyar társadalmi struktúrára vonatkozóan *Berend T. Iván—Ránki György: A magyar társadalom. Új írás, 1973. Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás.*

A második alcsoportba kerültek azok, akik a kereskedelemben és közlekedésben dolgoztak. (Az utóbbiak — főleg az állami szektor — képezték a buda-pesti nyilaskeresztes mozgalom egyik melegágyát.)⁵

A harmadik alcsoportba soroltuk a városi proletariátus egy sajátos, de számban igen jelentős rétegét, mint a házmesterek, hivatali küldöncök, házi- családok (szolgálólányok). Ezek mint ismeretes főleg a városban munkát kereső falusiak közül kerültek ki.⁶ Nézetünk szerint ez a réteg inkább a kispolgárság alsóbb kategóriájához vagy lumpen proletariátushoz, semmint ténylegesen a munkásosztályhoz tartozik.

4. Végül számban a legnagyobb csoportot a családtagok, a háziasszonyok alkották. (Nem próbáltuk felosztani ezt a csoportot, bár sok esetben adott volt a férj foglalkozása és így következtethetünk volna, hogy melyik társadalmi osztályhoz tartozik a feleség.)

A 14 szavazóközletben, ahol megpróbáltuk a pártok szavazatainak megoszlását összevetni a szavazók társadalmi összetételével, négy különböző csoportot állíthatunk fel a nyilaskeresztes párt által elért eredmények alapján:

A nyilaskeresztes párt szavazóinak száma:

15% ₀ alatt:	3 körzetben
15—25% ₀ között:	3 „
25—35% ₀ között:	5 „
35% ₀ fölött:	3 „

Milyen jellegzetes vonásai vannak annak a három körzetnek (melyek közül kettő Pesten, egy Budán volt), hol a nyilas szavazatok nem érték el a szavazatok 15%₀-át? Ezek vagy középosztály, vagy kispolgári jellegű körzetek voltak, Pesten viszonylag erős zsidó lakossággal, Budán pedig magasrangú köztisztviselőkkel. Valamennyi körzetben alacsony az ipari munkásság aránya: az egyik körzetben 3%₀ alatt volt, a másik kettőben 10—15%₀ között mozgott. Még ha a kereskedelmi és közlekedési munkásokat ide is számítjuk, a munkások aránya akkor sem emelkedik a 20%₀ fölé.

Ugyancsak a következtetések érvényesek arra a három körzetre is, hol a nyilaskeresztes szavazatok 15—25%₀ között mozogtak. Itt két körzetben az ipari munkások kb. a lakosság 5%₀-át tették ki, a többi munkás még kevesebbet, és csak egy körzetben lakott mintegy 20%₀ ipari munkás.

Az öt körzet közül, ahol a nyilasok a szavazatok 25—35%₀-át kapták, egy túlnyomóan munkás-lakta körzet volt (51%₀ ipari és 5%₀ más munkás). Két másik körzetben a munkásság viszonylag jelentős (20—25%₀ ipari, 10%₀ kereskedelmi, közlekedési dolgozó), ahol a nyilaskeresztes szavazatok száma csak a kategória alsó határán volt, a munkásság viszonylag kevésbé volt képviselve: 6,6%₀ ipari + 2,3%₀ egyéb munkás és 6,9%₀ ipari 2,6%₀ egyéb munkás.

Végül, abban a három körzetben, hol a nyilas szavazatok száma túlhaladta a 35%₀-ot, az ipari munkásság létszáma a lakosság 28 és 35%₀-a között mozgott, a nem ipari munkásokkal együtt a munkásosztály a lakosság 1/3 részét vagy közel felét tette ki.

Első hallásra arra következtethetünk tehát, hogy legtöbb esetben egyenes arány van a munkások aránya és a nyilaskeresztes szavazatok nagysága között.

⁵ Lásd: *Lackó Miklós*: Ipari munkásságunk összetétele, Bp., 1961.

⁶ Vidéken a mezőgazdasági munkások közötti befolyásokról szól: *Földmunkás és szegény-paraszt mozgalmak Magyarországon*. Szerk.: *Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán* II. köt. 932—933.

Azonban ez a következtetés távolról sem ragadná meg a valóság teljes bonyolultságát. Hogy teljes és valós képet nyerjünk a nyilaskeresztes befolyást illetően, látnunk kell azt is, hogy a nyilas szavazók és a lakosság milyen más rétegei között fedezhető még fel ez az egyenes arányú pozitív korreláció.

Kiindulva az eddigiekből, vizsgáljuk meg azt a négy körzetet, ahol a nyilas szavazatok aránya magasabb mint a körzet lakosságában a munkásság részesedése. Ez esetben a következő eredményekre jutunk: a háztartásbeli nőket (25—35%) figyelmen kívül hagyva három körzetben dominálnak a közalkalmazottak (15, 18, 21%), egy körzetben pedig a kispolgárság (kézművesek), 17%. Következtethetünk-e vajon ebből arra, hogy ezek alkotják azt a másik réteget, ahol a nyilas mozgalom társadalmi bázisát megtalálhatjuk?

Próbáljuk ezt az összefüggést kutatni a feldolgozott 14 körzetben:

Nyilas szavazók száma	Közalkalmazottak a körzet lakosságában	Kis üzletemberek a körzet lakosságában
15% alatt	4—16%	3—16%
15—25% között	7—15%	4—17%
25—35% között	2—21%	6—13%
35% fölött	6—8%	6—11%

Ezek a számok csak azt bizonyítják, hogy nem volt egyértelmű összefüggés a két társadalmi réteg részesedése és a nyilas szavazatok nagysága között. Néhány körzetben viszonylag nagy arányban szavaztak az állami alkalmazottak és a kispolgárság a nyilasokra, de sok körzetben ezek a rétegek más pártokat támogattak. Az adatok megoszlanak.

Visszont fordított korreláció található a nyilas szavazók és a magánalkalmazottak, értelmiségiek, valamint uralkodó osztálybeliek (vállalkozók, iparosok) között.

	Uralkodó osztályok	Magánalkalmazottak	Értelmiség
A legmagasabb nyilas szavazatú körzetek (35%)	0,5—2%	8—10	2—6
Nagy, (25—35%) nyilas szavazatú körzetek	1—7%	3—12	1—15
Mérsékelt nyilas szavazatú körzetek (15—25%)	2—10%	10	5—13
15%-nál kevesebb nyilas szavazatú körzetek	5—15%	6—13	5—22

Nézzük meg a választások egy másik aspektusát is. Milyen összefüggés található a nyilas szavazatok nagysága és más fontosabb pártokra adott szavazatok között:

Nyilaskeresztes	Szociál - demokrata	Liberális	Kormánypárt
s z á z a l é k			
35% fölött	10—20	3—7	20—30
25—35%	3—30	5—20	16—50
15—25%	4—22	20—40	20—38
15% alatt	6—15	10—62	19—48

Az összefüggés nem egészen világos. Arra lehet azonban következtetni, hogy a nyilas szempontból legerősebb körzetek a liberálisok szempontjából a leggyengébbek voltak, és ahol a liberálisok erősek voltak, ott viszonylag kevés szavazatot kaptak a nyilasok. Változatosabb a kormánypárt és a nyilasok befolyásának összefüggése. Általánosságban elmondhatjuk, hogy ahol a nyilas befolyás a legerősebb volt, ott nem mindig talált a kormánypárt erős támogatásra. Fordított arányosságról azonban nem beszélhetünk. Más szóval, ugyanabban a körzetben a nyilasok mellett viszonylag nagy támogatást kaphatott a kormánypárt is. A kormánypártnak lehetett volna többsége, vagy jelentéktelen vagy meglehetősen nagy nyilas szavazatszám mellett is. (Ha volt is valami fordított arányosság, az inkább szintén az erős liberális, illetve kormánypárti körzetek között volt.)

A szociáldemokrata szavazatok relatív aránya részben hasonló a nyilas szavazatókéhoz: számos körzetben, ahol a nyilasok gyengék, ott a munkáspárt is az. Ott pedig, ahol a nyilasok győztek, a munkáspárt is lehetett erősebb mint a többi körzetben.

Két körzetben, ahol 25—35% között volt a nyilas szavazat, ott 17—30% között mozgott a szociáldemokrata pártra adott szavazatok száma, és ezen körzetek társadalmi összetételében nagyon fontos volt a munkásság. Volt azonban két másik körzet, ahol a 25 és 35% fasiszta szavazattal szemben csak 3% szociáldemokrata szavazatot számoltak össze.

Ebben a két (budai) körzetben a munkások aránya jelentéktelen volt a lakosságon belül. A körzet lakói között elsősorban a közalkalmazottak, magánalkalmazottak és a kis üzletemberek domináltak.

Az ipari munkások aránya a körzetben	Nyilas	Szociáldemokrata	Liberális
	szavazatok százalékban		
10%-nál kevesebb	25,5	3,1	8,6
	6,5	11,0	62,0
	16,8	8,5	40,3
	19,8	4,1	21,5
	26,6	3,9	10,3
10% fölött	11,2	5,9	10,4
	13,4	15,8	45,8
	29,4	22,2	19,6
	32,2	17,6	7,7
25% fölött	35,0	17,4	7,0
	33,4	30,3	5,0
	36,1	19,2	2,6
	46,2	10,5	7,0
	28,6	21,4	21,4

Ez a táblázat azt bizonyítja, hogy míg azokban a körzetekben, ahol a munkások a lakosság viszonylag kis részét adták, a szociáldemokrata pártra leadott szavazatok száma is jelentéktelen volt, viszont ugyancsakban a körzetekben a fasiszta pártot a lakosság meglehetősen nagy része támogatta. Egészében véve azt mondhatjuk, hogy a munkások szavazatai (majdnem egyforma

arányban) a szociáldemokrata párt és a nyilas párt között oszlottak meg. De míg a szociáldemokraták nem tudtak nagyobb támogatást szerezni más társadalmi rétegekben, a nyilasok sikerrel fordultak a különböző társadalmi, más osztály, főleg a közalkalmazottak, alsó középosztály, kézművesek és a lumpen elemek (szolgálok) felé.

Az irodalomban sokan képviselik azt a nézetet, hogy a fasiszta mozgalmak alapvetően a középosztály mozgalmai, legalábbis ami a mozgalom társadalmi bázisát illeti. A nyilaskeresztes párt nemzeti jelszavakat és tradicionális értékeket hirdető ideológiája valójában nagyon vonzó volt az alsó középosztály szemében, mely sokat szenvedett jövedelme bizonytalansága, a válság után különösen élesen jelentkező gazdasági nehézségek miatt. Így a nyilasok erős szociális demagógiája, s a szociális kérdéseknek az antiszemitizmussal való összekapcsolása is fogékony talajra találhatott köreikben. Nem kétséges, hogy a nyilaspárt vezető rétegét közép és alsó középrétegbeli elemek alkották, de éppen azért, mert a nyilasok minden eddigit felülmúló radikális szociális demagógiával léptek fel, a párt támogatásában a munkásosztály öntudatlan, zömmel frissen vidékről felkerülő, az állandó létbizonytalanság miatt nem egyszer lumpenproletariátusba süllyedő vagy ahhoz közelálló kategóriáinak a középosztállyal majdnem azonos szerepe lehetett.

Valószínűleg a munkásosztály rétegződésének részletesebb vizsgálata jobban megvilágíthatná szavazataiknak a nyilasok és a szociáldemokraták közti megoszlását. Pillanatnyilag azonban nem állapíthatunk meg mást, mint azt, hogy a hagyományosan munkáslakta területeken a két párt közti arány a munkáspártnak jobban kedvezett, mint az új ipari körzetekben.

A vizsgált 14 körzetben összehasonlítottuk a nyilas és kormánypárt együttes szavazatát (jobboldal) — hiszen a választási kampány során gyakorlatilag nem volt különbség a nyilas jelöltek és a kormánypártiak között a liberalizmus és a szociáldemokrácia elítélésében,⁷ — a baloldali (szociáldemokrata-liberális) szavazatokkal.

	Baloldal	Jobboldal
	szavazat százalék	
Nagy baloldali többségű körzetek	73,0	20,5
	61,6	27,5
	41,8	48,5
Majdnem azonos megoszlású körzetek	48,8	39,4
	35,4	49,8
	42,8	49,2
Jobboldali többségű körzetek	28,5	62,1
	17,2	69,8
	25,8	58,5
	16,9	59,6
	17,5	73,9
	29,9	54,1
	11,7	75,3
	21,8	61,4

⁷ A nyilaskeresztes pártok és a kormánypárt választási agitációjának egybecsengésére lásd *Kis Aladár*: Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén. Bp. 1963. 170.. *Tilkoosky Lóránt*: Teleki Pál. Legenda és valóság. Bp. 1969. 113. *Sipos Péter*: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás pártja. Bp. 1976. 115.

A két baloldali többségű körzetben a munkások aránya viszonylag csekély volt (20 és 120/0 ipar, kereskedelem, közlekedési munkások együtt), de mindkét helyen a liberálisok győztek (62 és 460/0) részben burzsoá, részben ún. középosztálybeli támogatással). A helyzet ugyanez a harmadik (erősen zsidó lakosságú) körzetben is, ahol a baloldali pártok viszonylagos többséget kaptak (alig 100/0 munkás, ugyanakkor 80/0 jómódú üzletember, 170/0 kisüzletember, 130/0 szabadfoglalkozású, 100/0 üzleti alkalmazott). Más fontos tényezőket figyelmen kívül hagyva, a baloldal súlyos veszteségei azzal magyarázhatók, hogy a liberálisok teljesen sikertelenek maradtak a munkásság soraiban, a középosztálybeli és kispolgári területeken pedig a szociáldemokraták nem tudták felvenni a versenyt a kormánypárttal, illetve a nyilasokkal.

Valóban igaz, hogy a kormánypártot nem nagyon támogatták munkás elemek. Ezt akkor tudjuk bizonyítani, ha a vizsgált 14 körzetből kiemeljük azt az ötöt, ahol a kormánypárt győzött.

	Kormánypárti szavazatok
3 körzet 30—400/0-os munkás lakossággal	200/0 (2) 270/0 (1)
40—500/0-os munkáslakosság (1 körzet)	250/0
500/0-nál magasabb munkáslakosság (1 körzet)	160/0
Másképpen megfogalmazva:	
Kormánypárti szavazatok	A munkások százaléka
1 körzet 300/0-on felül	6
2 körzet 400/0-on felül	9,17
1 körzet 500/0-on felül	9

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a jobboldali pártok két okból voltak képesek megnyerni Budapesten a választásokat:

1. azért, mert a nyilaskeresztes párt képes volt jelentős támogatást, ha nem is többséget szerezni a munkásosztályon belül:

2. és azért, mert a nyilas párt ezen túlmenően közel tudott férkőzni a lakosság majdnem minden rétegéhez. (Érthető okokból ez a zsidó vallású lakosságra nem vonatkozott.) Ezáltal a kormánypárt és kereszténypárt korábbi koalícióját felerősítette és a jobboldal befolyását új társadalmi rétegekre terjesztette ki.

Ha összehasonlítjuk az 1939. választásnak és az 1935-ösnek az eredményeit, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a Nyilaskeresztes Párt részben valószínűleg a korábban nem szavazók közül nyerte híveit (1935-ben ugyanis 250,000, 1939-ben 360,000 szavazó volt elméletileg a szavazók száma.)

Ha csak a szavazatok abszolút számát nézzük, az ún. Keresztény Párt majdnem 50,000 szavazatot veszített (1935: 64,000, 25,80/0), 1939-ben 13,000-et kapott. A Keresztény Párt azonban a hagyományos jobboldalhoz tartozott,

melyet mindig komolyan támogattak a közalkalmazottak, iparosok és alsó középosztálybeli elemek. Nagyon valószínű, hogy korábbi szavazói egy részét a kormánypárt nyerte el. Ennek netto nyeresége 31,000 új szavazó volt. Más részük (jóval inkább Pesten, mint Budán) a Nyilaskeresztes Pártot támogatta. Ez a párt, mely 1935-ben alig talált követőkre (a szavazatok 0,6%-át kapta), most 72,000 szavazatot nyert (25%).

De lehetett a nyilasok erősödésének másik forrása is: nevezetesen a szociáldemokrata párt korábbi szavazói. Ennek a pártnak nagyon súlyosak voltak a veszteségei, miután 1935-ben 55,000 szavazatot kapott, azaz az összes szavazatok 22,5%-át, 1939-ben pedig csupán 35,000-et, durván számolva 13%-ot. Nem világos, hogy ez szavazati jogtól való megfosztás eredménye volt-e. A liberálisok nagyjából megtartották táborukat: 47,000 szavazót. Ez azonban 19% volt 1935-ben, most viszont csak 17%.

Budapest politikai térképe az 1939-es választások eredménye alapján részben egybevág a kerületek társadalmi összetételével (ezekből 14 volt akkor), amelyekből csak néhánynak volt hagyományos politikai orientációja.

Jogosan merül fel a kérdés, hogy ezt a gyors változást csak az európai általános politikai atmoszféraváltozással kell-e magyaráznunk, mely Magyarországon különösen megmutatkozott. Talán nem csak a rétegződésnek tulajdonítható, hanem a szavazók korcsoportjai összetételében bekövetkezett változásnak is. Meglehetősen jólismert tény volt Magyarországon, hogy a fiatalabb generáció soraiban — akik az ellenforradalmi rendszerben nevelkedtek — nem könnyen terjedtek a baloldali eszmék.

A vizsgált 14 szavazókörzetben megpróbáltunk következtetéseket levonni a szavazatok és a szavazók életkori összetétele viszonyából. Ez a kísérlet azonban nem vezetett elég meggyőző eredményre ahhoz, hogy bármilyen hipotézis alátámasztására használhatnánk. A korabeli sajtóban és irodalomban közhely volt, hogy a fiatal szavazók zömmel előnyben részesítették a nyilaskeresztes pártot. Vizsgálatunk eredménye azonban nem elég szilárd akár alátámasztani, akár megcáfolni ezt a nézetet.

Hasonlítsunk össze példaként két körzetet. Az elsőben a nyilas párt a szavazatok 46%-át kapta, a másodikban pontosan csak 6,5%-át.

	I.	II.
	százalék	
50 éven felül szavazók	36,4	40,8
40—50 közötti szavazók	25,5	30,8
30—40 közötti szavazók	28,1	22,8
30 év alatti szavazók	10,0	5,6

Ellenvetésként elhangozhatna, hogy a második csoport átlagéletkora magasabb. De a különbség — 38% 40 év alatti az egyik esetben, és 28% a másikban — nem elég nagy ahhoz, hogy megmagyarázza a szavazatokban megmutatkozó különbséget (6 és 46%). De még ha figyelmen kívül is hagyjuk a szélső pólust és csak a mérsékelteltérő körzeteket vesszük figyelembe, eredményeink még vitathatóbbakká válnak. Nézzük a 3-as és 4-es körzet példáját, ahol a 4-esben 13%, a harmasban 36% a nyilas szavazók aránya.

	III.	IV.
50 év fölött	29,6	30,0
40 és 50 év között	26,8	26,8
30—40 év között	32,5	31,7
30 év alatt	11,1	11,5

A két korcsoport megoszlás majdnem egyforma és ugyanazt a benyomást kelti a korábbi körzetek vizsgálata is. Bár a rég hipotézis — hogy a fiatalabbak inkább szavaztak a fasiszta pártra, mint az öregek — még mindig érvényes lehet, kutatásunk nem hozott új érveket és adatokat ennek alátámasztására.

Vizsgálataink lehetővé tették számunkra, hogy következtetéseket vonjunk le a társadalmi összetétel és a választási eredmények között, de még ezek a következtetések sem voltak egybehangzóak, mivel sok más tényező is befolyásolta a szavazókat, melyeket figyelmen kívül hagytunk. Közismert, hogy ugyanazok a társadalmi csoporton belül a családi és politikai hagyományok, az élet biztonsága, a vallás hatása fontos tényező a szavazók befolyásolásában. A munkásosztályon belül a magasabban képzett munkások, akik nagyobb megelégedést és alkotótevékenységre lehetőséget találtak munkájukban és nagyobb volt az osztályöntudatuk, a munkaspártra szavaztak, a szakképzetlen munkások elégedetlenségüket viszont a nyilasokra való szavazással fejezték ki, akik igen éles antiszemita és zsidó tőkések elleni jelszavakat hangoztattak. A vallás és hagyományos politikai kötődés bizonyára befolyásolta a választási eredményeket.

A pozicionális hierarchiát vallási és etnikai tényezők is alakították, főleg Magyarországon, ahol az antiszemitizmus 1919 óta hivatalos kormánypolitika része volt. Ennek ellenhatása különösen érezhető volt Budapesten, ahol a lakosság 20%-a zsidó vallású volt. Nyilván a magyar belpolitikai viszonyok is hozzájárultak, hogy köztük még a tőkések, az uralkodó osztályokba tartozók egy része sem annyira a konzervatív jobboldali pártokat támogatták, hanem inkább a liberálisokat. Ugyanez a politikai eltolódás mutatkozott az alsóbb társadalmi osztályok viszonylatában is.

A politikai diszkrimináció nyilván hozzájárult, hogy a középosztály különböző rétegeiben elhelyezkedők zömmel a liberálisokat támogatták, az alsó kispolgárság viszont már esetleg a szociáldemokratákat. Majdnem biztos, hogy egyáltalán nem támogatták viszont a radikálisan antiszemita nyilas pártot, és kevésbé — talán a felső rétegeik kivételével — a kormánypártot.

A Budapest Főváros Levéltárában nemrég megtalált anyagon dolgozva nem tudtuk Budapest 14 kerületének társadalmi összetételét összevetni a választási eredményekkel. Módszerünk sem volt erre alkalmas, mert 300,000 nevet feldolgozni a foglalkozásokkal együtt és csoportosítani, mint jeleztük komputert tett volna szükségessé. Ahhoz azonban, hogy valami általános képet kapjunk a 14 nagy kerület szavazóinak viselkedéséről a 320 körzetben, felhasználtunk egy általános statisztikai felmérést, mely minden kerületből a lakások főbérőinek foglalkozását adja meg 1940-ben. Nem ismerjük azokat a kritériumokat, melyek alapján a Fővárosi Statisztikai Hivatal a csoportosítást végezte, bizonyosnak vehető, hogy van eltérés az ő és a mi csoportosításunk között. További nehézségeket támaszt, hogy egyik helyen a főbérőket, tehát számszerűen kisebb, társadalmilag valamivel feljebb helyezkedő kategóriákat vettek figyelembe, mi pedig a szavazókat. De mindezen nehézségek ellenére adhatunk egy durva összehasonlítást a főváros 14 kerülete lakosságának összetételéről és a szavazók megoszlásáról.

Budapest 14 kerülete önálló lakással bírók⁸ társadalmi összetétele

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Uralkodó osztályok	5,0	4,2	2,2	3,4	3,5	6,8	4,2
Kispolgárság (iparosok, boltosok)	8,7	9,1	7,5	7,7	7,6	24,7	17,9
Szabadfoglalkozásúak	3,8	4,6	1,2	2,6	3,1	7,8	8,3
Magánalkalmazottak	14,2	15,1	7,6	13,9	12,9	12,3	21,0
Közalkalmazottak	33,0	30,6	12,6	31,6	36,5	19,5	14,7
Ipari munkások	12,8	15,2	45,3	20,6	16,6	10,9	12,2
Kereskedelmi munkások	1,6	1,6	2,2	2,1	1,4	3,2	5,1
Más munkások (szolgálok)	8,9	7,8	12,4	11,9	11,4	3,6	4,6
	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XIII.	XIV.
Uralkodó osztályok	3,2	1,8	1,7	1,2	1,0	0,7	2,4
Kispolgárság (iparosok, boltosok)	15,9	19,7	17,0	11,7	5,6	7,4	9,3
Szabadfoglalkozásúak	4,3	2,3	2,2	1,2	0,6	0,4	1,2
Magánalkalmazottak	13,2	9,1	8,5	8,8	5,9	5,1	8,9
Közalkalmazottak	12,5	9,7	16,8	15,7	12,3	4,6	16,3
Ipari munkások	23,7	29,4	39,6	33,4	50,4	58,4	36,4
Kereskedelmi munkások	6,7	7,3	6,0	3,1	1,9	2,6	2,9
Más munkások (szolgálok)	6,3	6,6	7,3	9,5	14,0	12,2	16,2

Az 1939-es választások a szavazatmegoszlás százalékában Budapest 14 kerületében

Kerület	Kormánypárt	Szoc.dem.	Liberálisok	Nemzeti-szocialista
I.	42,6	3,3	12,1	23,5
II.	39,6	5,0	16,8	24,1
III.	31,2	13,1	0,9	33,2
XI.	44,6	5,1	9,0	27,5
XII.	43,7	4,1	10,6	26,7
IV.	37,0	5,4	24,8	19,9
V.	24,5	7,4	42,2	15,6
VI.	21,7	13,8	33,0	19,8
VII.	23,4	18,1	26,6	21,3
VIII.	31,9	14,3	14,8	25,7
IX.	32,5	11,2	8,09	28,3
X.	37,4	14,2	3,5	29,4
XIII.	26,8	20,8	20,2	21,8
XIV.	35,2	13,6	8,2	29,6

Kísérjük meg végül felvázolni, hogy az egyes kerületekben milyen pártok kaptak legtöbb szavazatot és utalni rá, hogy az eredmény milyen összefüggésben lehet a lakosság társadalmi összetétele néhány legfontosabbnak tartott jellemzőjével.

I. kerület (Buda, 8 szavazókörzet)

A társadalmi összetétel jellemzői: a felső középosztály, arisztokrácia, közalkalmazottak, viszonylag nagyarányú szolgálo réteg, zsidó népesség 6,40%.

⁸ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve közzétett adatai alapján számítva.

Választási eredmények 1939-ben

	Kormánypárt	Nyilas Párt	Liberálisok
Győztes	8	—	—
Második	—	7	1
Harmadik	—	1	7

II. kerület (Buda, 21 szavazókörszet)

A társadalmi összetétel jellemzői: nagyon gazdag kerület, uralkodó és felső középosztály, burzsoázia, közalkalmazottak. 10,5⁰/₀ zsidó népesség.

Választási eredmények:

	Kormány- párt	Nyilas párt	Liberális párt	Szociál- demokrata párt	Nemzeti Front (Fasiszta párt)
Győztes	20	1	—	—	—
Második	1	15	4	1	—
Harmadik	—	4	12	3	2

III. kerület (Buda, 11 szavazókörszet)

A társadalmi összetétel jellemzői: szegény kerület, munkásosztály (50⁰/₀), alacsony keresetű értelmiség, alacsony keresetű közalkalmazottak, nagyarányú német elem (sváb), alacsony keresetű iparosok; a zsidó lakosság 9,2⁰/₀.

Választási eredmények:

	Kormánypárt	Nyilas párt	Szociáldemo- krata párt	Liberális párt
Győztes	5	6	—	—
Második	6	5	—	—
Harmadik	—	—	8	3

XI. kerület (Buda, 24 szavazó körzet)

Jellemzők: erősen középosztály jellegű, a közalkalmazottak magas aránya, magánalkalmazottak, néhány új munkáslakta terület; a zsidó lakosság 7,2⁰/₀.

Választási eredmények:

	Kormány- párt	Nyilas párt	Liberális párt	Szoc. dem. párt	Keresztény ellenzék
Győztes	23	1	—	—	—
Második	1	23	—	—	—
Harmadik	—	—	19	4	1

XII. kerület (Buda, 19 körzet)

Jellemzői: nagyon gazdag kerület, felsőbb osztályok (gyárosok, vállalkozók, magasrangú köztisztviselők), nagyszámban szolgálók (kertész); zsidó lakosság 7,6⁰/₀.

Választási eredmények:

	Kormány- párt	Nyilas párt	Keresztény ellenzék	Liberális párt	Nemzeti Front
Győztes	17	2	—	—	—
Második	2	16	1	—	—
Harmadik	—	1	—	17	1

V. kerület (Pest, 27 körzet)

Jellemzői: felső középosztály, jómódú üzletemberek, értelmiség (jogászok), jobbmódú magánalkalmazottak); zsidó lakosság 37⁰/₀.

Választási eredmények:

	Liberális párt	Kormány párt	Nyilas párt	Szoc.dem. párt
Győztes	24	3	—	—
Második	—	23	3	1
Harmadik	2	—	16	9

XIII. kerület (Pest, 20 körzet)

Hagyományosan munkáskerület, szakképzett munkások, iparosok, rosszul fizetett magántisztviselők, nyomortanyák, zsidó lakosság 8⁰/₀.

Választási eredmények:

	Kormánypárt	Nyilas párt	Szociáldemo- krata párt
Győztes	12	5	3
Második	5	10	5
Harmadik	3	5	12

VI. kerület (Pest, 31 körzet)

Jellemzői: kispolgári körzet, zsidó kis üzletemberek (kereskedők, iparosok), nagyszámú kereskedelmi dolgozó és kézműipar; zsidó lakosság 39,3⁰/₀.

Választási eredmények:

	Liberálisok	Kormánypárt	Nyilas párt	Szoc.dem. párt
Győztes	20	13	5	1
Második	3	10	16	10
Harmadik	9	7	11	12

IV. kerület (Pest, 10 körzet)

A Belváros. Kereskedők, magasjövedelmű iparosok, arisztokrácia, gyárosok, jómódú értelmiség és magántisztviselők. Zsidó népesség: 18,30%.

Választási eredmények:

	Kormánypárt	Liberálisok	Nyilasok
Győztes	6	4	—
Második	4	2	4
Harmadik	—	4	6

XIV. kerület (Pest, 23 körzet)

Új lakónegyed. Iparosok, munkások, közalkalmazottak, kis üzletemberek, Zsidó népesség: 12,30%.

Választási eredmények:

	Kormánypárt	Nyilas párt	Liberális	Szoc.-dem. párt	Nemzeti front	Keresztény Nemzeti Függetl. párt
Győztes	17	6	—	—	—	—
Második	6	14	3	—	—	—
Harmadik	—	3	8	10	1	1

VIII. kerület (Pest, 42 körzet)

Különleges keveréke a munkás és kispolgári lakónegyednek. A belső részeken közalkalmazottak, a külső részeken kis üzletemberek, alkalmazottak és munkások, iparosok. Zsidó lakosság: 21,50%.

Választási eredmények:

	Nyilas párt	Kormánypárt	Liberális párt	Szoc. dem. párt
Győztes	9	28	4	1
Második	26	10	4	2
Harmadik	7	1	18	16

IX. kerület (Pest, 29 körzet)

A munkásság nagy része újonnan jött, nincsenek munkásmozgalmi hagyományai, kistulajdonosok, kisjövedelmű iparosok, politikailag jobboldali beállítottsággal. Zsidó népesség: 120%.

Választási eredmények:

	Kormány- párt	Nyilas párt	Szoc.dem. párt	Liberális párt	Keresztény Független- ségi párt
Győztes	17	11	1	—	—
Második	10	16	—	1	2
Harmadik	1	1	13	10	4

X. kerület (Pest, 24 körzet)

Munkáskerület, élelmiszer- és textilipar, iparosok, közalkalmazottak.
Zsidó népesség: 5,50%.

Választási eredmények:

	Kormánypárt	Nyilas párt	Nemzeti Front	Szoc.dem. párt
Győztes	16	8	—	—
Második	7	14	2	1
Harmadik	1	2	3	18

Egészében véve a kormánypárt 190 körzetben győzött. Ebből 74 volt Budán, 116 Pesten. A Nyilaskeresztes Párt 59; 10 budai és 49 pesti körzetben nyert. A Liberális Párt 76 körzetben volt sikeres, mely mind Pesten volt található.

A szociáldemokraták 6 körzetben kaptak relatív többséget, kizárólag Pesten.

Győztes a szavazókerületek aránya alapján százalékban

	Buda	Pest	Összesen
Kormánypárt	88 ⁰ / ₀	47 ⁰ / ₀	57 ⁰ / ₀
Nyilas Párt	12 ⁰ / ₀	20 ⁰ / ₀	18 ⁰ / ₀
Liberális Párt	—	31 ⁰ / ₀	23 ⁰ / ₀
Szoc.dem.Párt	—	2 ⁰ / ₀	2 ⁰ / ₀
	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀

Figyelembe véve, hogy a Nyilas Párt 50⁰/₀-kal több szavazatot kapott mint a liberálisok, meglepőnek tűnhet, hogy a liberálisok több körzetben nyertek többséget. Ez azonban ugyanaz a jelenség, mint amire már utaltunk, azaz hogy a liberálisok néhány területen erős támogatással rendelkeztek és ugyanakkor teljesen sikertelenek voltak másutt, míg a nyilasok minden kerületből és társadalmi rétegből nagy számban tudtak szavazatokat nyerni. Ez a fontos különbség tisztán látható, ha figyelembe vesszük a második helyek megoszlását is.

A második hely a körzetek szerint százalékban :

	Buda	Pest	Összesen
Kormánypárt	12,1 ⁰ / ₀	38,2 ⁰ / ₀	32,2 ⁰ / ₀
Nyilas Párt	79,5 ⁰ / ₀	45,4 ⁰ / ₀	52,8 ⁰ / ₀
Liberális Párt	6,0 ⁰ / ₀	6,0 ⁰ / ₀	6,5 ⁰ / ₀
Szoc.dem. Párt	1,2 ⁰ / ₀	8,8 ⁰ / ₀	6,8 ⁰ / ₀
Más	1,2 ⁰ / ₀	1,6 ⁰ / ₀	1,7 ⁰ / ₀
	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀

Kik szavaztak tehát a nyilasokra Budapesten 1939-ben? Ha a körzetek szerint keressük a választ, az alábbi következtetésekre jutunk. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a Nyilaskeresztes Párt sikerebb volt a szegényebb körzetekben. Budán, a felső és felső-középosztály lakóhelyén, a III. kerületben (Óbudán), egy ipari körzet hozott sikert a nyilasoknak. Pesten kis befolyást értek el a két gazdag kerületben (IV, V.). A munkáskerületekben sikerebbek voltak (XIII, X.), de míg a munkásmozgalom jólismert bázisán, a XIII. kerületben bizonyára megosztották a szavazatokat a munkáspárttal, a X. kerületben befolyásuk döntő volt a szociáldemokratákéval szemben. A kisjövedelmű kispolgári kerületekben részben a második helyre kerültek a Kormánypárt után (ld. a XIV, IX. ker.). Ezek a kerületek a korábbi választásokkor a Keresztény Pártot támogatták. Más kerületekben, ahol a zsidó lakosság jelentősebb volt és ahol a liberálisok mindig mélyebb gyökerekkel rendelkeztek, még mindig nem tudták a nyilasok felvenni velük a versenyt.

Vonjuk le a következtetéseket. Az 1939-es választások mélyebb vizsgálata megerősíteni, meggyőzőbben alátámasztani látszik néhány korábbi hipotézist a nyilaskeresztes mozgalom társadalmi gyökereit és támogatóit illetően. Egyértelműen cáfolni látszik viszont két szélsőséges véleményt; azaz azt, hogy a nyilasok tipikusan a középosztály mozgalma, vagy hogy kimondottan munkásjellegű.⁹ A választási eredmények és a társadalmi összetétel összevetése (amennyire az adatok ezt lehetővé tették) bizonyítani látszik a magyar Nyilaskeresztes Párt jellegzetes keverék voltát.

Azzal, hogy átvett néhány népszerű jelszót a hagyományos ellenforradalmi jobboldaltól — szélsőséges nacionalizmus, antiszemitizmus, városellenesség, antikapitalizmus — meg tudta nyerni az elégedetlen középosztálybeli elemeket (dzsentri, katonatisztek, bürokrácia az egyik oldalon, iparosok, kis üzletemberek bizonytalan gazdasági alappal a másikon). Ha azonban csak ezen rétegek igényeinek megfelelően hirdette volna a párt eszméit és alakította volna tevékenységét, aligha lett volna sikerebb, mint a korábbi keresztényszocialista vagy

⁹ A kérdéssel kapcsolatos nemzetközi irodalomból különösen *Seymour Martin Lipset* amerikai szociológus álláspontjára hivatkozunk: *Political Man. The Social Bases of Politics*. New York 1963, különösen *Fascism Left Right*, *Center és Social Bases of Fascism and Middle Class hangszílyozzák a középosztály szerepét*, továbbá *A. Schweitzer: Die Nazifizierung des Mittelstandes*. Stuttgart 1970, továbbá *Heinrich August Winkler: Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus*. Köln 1972. A munkásozisztály körében nyert befolyásról igen sok mű szolt Magyarország vonatkozásában, sokszor emelik ki egyoldalúan ezt a faktort, többek között egy rövid Horthy-életrajzában *Peter Gosztöny: Miklós von Horthy*. Göttingen. 1972. 81.

katolikus pártok. Sikere abban rejlett, hogy a jobboldal jelszavait aktív, nagyon agresszív antikapitalista propagandával egészítette ki, mellyel magához vonzotta a munkásosztály egy kevésbé öntudatos szakképzetlen, bizonytalan gazdasági és társadalmi egzisztenciájú részét. Kemény, radikális színezetű módszerei, új, nagyszámban alsó társadalmi osztályokból származó vezető rétege segítette abban, hogy az antikapitalizmus két — a munkásosztály szociális problémáinak is hangot adó (felülről az uralkodó osztályon belüli ellentétén alapuló és alulról jövő) — formáját összekovácsolja, és mindenfajta liberális vagy szocialista befolyás visszaszorítására alkalmazza.

TAUSZ ANIKÓ

Adalékok a magyar ipari munkásság helyzetéhez 1919 és 1929 között*

Történeti szakirodalmunk már sokoldalúan feltárta az 1919—1929 közötti időszak politikai és gazdaságtörténeti összefüggéseit, a munkásmozgalomtörténet, az osztályharc politikai eseménytörténetét. Ebben a dolgozatban gazdaságtörténeti megközelítésben vizsgáljuk a munkásosztály helyzetét, figyelembe véve azokat a gazdaságszerkezeti változásokat, amelyek előidézték a munkásság szerkezeti átrétegződését, motíválták gazdasági harcait, befolyásolták életviszonyait.

1919 után jelentős módosulás következett be a magyarországi ipar szerkezetében, melynek fő vonása, hogy a korábbi nehéziparközpontú iparfejlesztés helyett a kis befektetést igénylő és gyors megtérülést ígérő könnyűipar fejlesztése került előtérbe.

E gazdasági struktúra-módosulás döntő változásokat hozott az ipari munkásság szerkezeti összetételében is. Az ipar szerkezetének alakulása és a termelőerők fejlődése az adott szakaszban az ipari munkásság szerkezeti összetételében a következő lényeges módosulásokat okozta:

a) A legfontosabb változás a nagyfokú dequalifikáció. Ennek nyomán az ipari munkásság számban és jelentőségben legnagyobb rétege, a szakmunkásgárda fokozatosan háttérbe szorult, és helyét a tanulatlan betanított munkásság foglalta el.

b) A magyar ipar korábban elsődlegesen férfi munkaerőt foglalkoztatott. 1919 után döntő mértékben módosult az iparban foglalkoztatott férfi és női munkaerő aránya. A nődolgozók létszáma erősen megnövekedett. Alkalmazásuk körét és iparági elhelyezkedésüket az egyirányúság jellemezte. A legtöbb nődolgozó mint kvalifikálatlan munkaerő a könnyűiparban talált elhelyezkedést.

c) A könnyűipar-központú iparfejlesztés egyben új irányt szabott a munkaerő iparági fluktuációjának is. A legtöbb munkást a könnyűipari ágak tömörítették.

d) A tökekoncentráció és a centralizációs folyamat előrehaladása változást hozott a munkásság kis- és nagyipari megoszlásában is. A magyar ipari munkásság kisipari jellegét a huszas években fokozatosan — és ellentmondásosan — a nagyüzemi jelleg váltotta fel.

Nyugat-Európában ezeitől hasonló dequalifikációs folyamat kibontakozását regisztrálhatjuk. Ez, a hazánkban és a fejlett tőkés országokban egyidejűleg megfigyelhető folyamat azonban csak külső tényekben volt hasonló, tartalmát tekintve döntő módon eltérő volt. A fejlett tőkés országokban a dequalifikációs tendenciák hátterében a gépi tömegtermelés általánossá válása, a termelőerők nagyfokú fejlődése állott. A technikai modernizáció, a futószalagrendszer térhódítása a gépek kiszolgálását végző „új típusú” betanított munkásokat és magasan kvalifikált szakmunkásokat léptetett a termelőfolyamatba.

Magyarországon a szakmunkásréteg létszámcsökkenésében az iparstruktúra-változás játszott fő szerepet. Ehhez képest csak másodlagosan érvényesült a termelőerők fejlődése, a korszerű gépesítés hatása. A termelőerők fejlődésének korabeli állapota és a kibontakozó gazdaság-

*A magyar ipari munkásság helyzetét vizsgáló tanulmány részfejezete annak a disszertációnak, amely az 1919—1929 között lezajlott osztályharcos gazdasági mozgalmak okait vizsgálja.

politika új iránya közvetlen hatást gyakorolt a magyar ipari munkásság összetételére, s olyan sajátos arculatú munkásság kialakulásához vezetett, amely elegyítette a modern technika megkövetelte „új típusú” és a hagyományos módszerekkel továbbtermelő „régí típusú” munkásrétegeket.

A tőkés restauráció politikai-gazdasági kihatásai tehát nagyon jelentős változásokat eredményeztek a munkásság társadalmi összetételében, és alapjaiban meghatározták létviszonyait is. A munkásság helyzetét vizsgálva két tendencia együttes jelenlétére kell utalni. A munkásság létviszonyaira ható objektív tényezők közül a gazdaságszerkezeti átalakulás, valamint a társadalmi szerkezetben bekövetkezett változások hatását hangsúlyoztuk. Emellett a munkásság létviszonyait alapjaiban meghatározta az ellenforradalmi rendszer és a munkaadók tudatos, áthangolt bosszúhadjárata, mely főként a bérek drasztikus csökkentésében, a mozgalmakban résztvevők elbocsátásában, a feketelista gyakori alkalmazásában fejeződött ki.

E két tendencia egy irányba hatott: a munkásság helyzetében új, a korábbiakhoz képest rendkívül nehéz körülményeket teremtett. A létviszonyok alakulása a huszas évek során rendkívül bonyolult képet mutat. Ez a kép nem statikus, a gazdasági periódusok alatt jelentősen módosult.

A gazdasági ciklusváltozások 1919 és 1929 között 3 főbb időszakot jelölnek, amelyek más-más jellegzetességet mutattak az ipari munkásság létviszonyaiban:

1. A haditermelésről a béketermelésre való áttérés, mely magában foglalja a gazdasági káosz (1919—1920) és az inflációs konjunktúra (1921—1923) periódusait;
2. szanalási válság, népszövetségi kölcsön felvétele (1924—1925);
3. mérsékelt fellendülés (1926—1929). A munkásság helyzetének legfőbb meghatározóit e ciklusváltozások hatásának figyelembe vételével kívánjuk megvizsgálni.

A munka- és létviszonyok korabeli hazai szakirodalmának felhasználása — és ezen nemcsak történeti, hanem közgazdasági, statisztikai és szociológiai forrásanyagot is értünk — a nagymennyiségű részadat ellenére sok problémát vet fel. Hazai szakirodalomunkban a munkásság helyzetét feltáró és elemző irodalom szűk határok közé szorult. A századforduló után a társadalmi ellentmondások éleződésének időszakában a szociáldemokrata mozgalom, valamint a polgári radikális tábor tűzte napirendre a kérdés elemzését. A huszas években a munkás-probléma gyakorlatilag kiszorult a történeti irodalomból. A téma ekkori alapvető forrásai a korabeli szakszervezeti kiadványok, a szaksajtó, a mozgalmi jelentések, a Szaktanács életszínvonal-kutatási adatai, valamint a hivatalos statisztikai adatfelmérések.

A szakszervezeti felmérések részletezők és sokoldalúak, de nem teljesek. A hivatalos statisztikai adatszolgáltatás pedig a huszas évek elején esetleges és rendszertelen volt, a szisztematikus felmérő munka csak a harmincas évektől vette kezdetét. Mind a szakszervezeti, mind a hivatalos adatok elemző feldolgozása szigorú forráskritikát igényel. Az információk ellenőrzését, a részadatokat egységes rendszerbe való helyezését azonban az összefoglaló művek szűk köre sem teszi mindig lehetővé. Ezért felbecsülhetetlen jelentőségűek Illyefalvi I. Lajosnak és munkatársainak felmérései,¹ melyek sok értékes adatot szolgáltatnak a korabeli munkásság helyzetéről, megélhetési viszonyairól, életszínvonal alakulásáról.

Az egyes társadalmi rétegek szociális helyzetének elemző vizsgálata csak a harmincas

¹ *Illyefalvi I. Lajos*: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. Szföv. Statisztikai Hivatal. Bp. 1930; *uő.*: A kenyérkereső nő Budapesten, Bp. 1930; *Molnár Olga*: A női munkaerő számának alakulása a székesfővárosban. Bp. 1935; *Újváry Julianna*: A munkáscsaládok életviszonyai egy magyar ipari városban. Népegészségügy, 1932. 12. sz.

évektől vett lendületet. Ekkortól láttak napvilágot a budapesti munkásság munkanélküliségével,² munkabérének és lakáshelyzetének³ alakulásával foglalkozó tanulmányok. Ezek képezik a különböző szociográfiai-statisztikai monográfiákkal együtt⁴ a legfőbb támpontokat, amelyek alapján az ipari munkásság lét- és munkaviszonyai rekonstruálhatók. — Az összefoglaló munkák mellett a Szakszervezeti Értesítőben, a Magyar Statisztikai Szemlében, a Népegészségügyben megjelent értékelő tanulmányok, a mozgalmi sajtó cikkei, iparfelügyelői jelentések, OTI jelentések stb. voltak segítségünkre.

A forrásbázis szűk és problematikus voltával is összefügg, hogy mai történeti-közgazdasági szakirodalmunkban mindössze egy mű: Kádár Iván munkája⁵ kísérelte meg a munkásosztály helyzetének értékelő áttekintését a két világháború között. Közgazdasági irodalmunkban maga az „életszínvonal” fogalma sem egyértelműen definiált, és az életszintet alkotó tényezők körének meghatározásában sem egyeznek a nézetek, nem tükröznek egységes felfogást azok a számítások sem, melyek a munkásság létfenntartási költségei, reálbére alakulásáról az eddig publikált marxista közgazdasági és gazdaságtörténeti szakirodalmunkban találhatók.^{6a}

A munkanélküliség alakulása 1919—1929 között

Az ipari munkásság foglalkoztatottságának alakulása a vizsgált időszakban sajátosan hullámzó. 1921-ben a gyáriparban foglalkoztatott munkásság összlétszáma 152 591 volt, s ez 1929-re 244 120-ra emelkedett.⁶ Ez a konjunkturális fellendülés csúcsán mutatkozó létszám alig néhány százalékkal haladta meg (a majdani trianoni határok közé eső területeket véve számításba) az 1913-as összlétszámot.⁷ A munkanélküliek arányszáma azonban a huszas évek folyamán igen magasra hágott és állandósult.

Az ipari tartalékserég gyűrűje jelentős nyomást gyakorolt a munkában állókra, fokozta létbizonytalanságukat. A munkanélküliek magas arányszáma ugyanakkor kedvezőbb pozíciókat biztosított a tőkéseknek a termelési költségek csökkentésére. A munkanélküliség állandósulása természetesen gyengítette a munka- és életkörülmények javításáért folyó harc hatékonyságát is. A kapitalista világgazdaságban az első világháború után mindenütt hatalmas arányú munkanélküliség mutatkozott. Ennek általános vonásai Magyarországon speciális sajátosságokkal kom-

² A munkanélküliség alakulása Budapesten a fizikai munkások körében. 1914—1932. Bp. 1944.

³ Szádeczky Kardoss Tibor: Adalékok a budapesti ipari munkabérek statisztikájához. Bp. 1930. Uő.: A lakásbérviszonyok alakulása Budapesten. Bp. 1933.

⁴ A székesfőváros múltja és jelene számokban. Bp. 1934; Móricz Miklós: Budapest társadalomrajza. Bp. 1934; Tíz év Budapest székesfőváros életéről a háború után. Bp. 1930; Csorna Kálmán: A szegénygondozás Budapesten. Bp. 1930; Rézler Gyula: Téglagyári munkások szociális helyzetképe. Bp. 1938; Uő.: A cukorgyári munkások szociális helyzete Magyarországon. Bp. 1939, Magyar Gyári Munkásság. Szerk.: Rézler Gyula. Bp. 1940.

⁵ Kádár Iván: A munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer idején. Bp. 1956.

^{6a} Az életszínvonal mérésének és értelmezésének kérdésében a hazai közgazdasági szakirodalomban különböző nézetek ütköztek: Mód Aladárné: A reálbérek, reáljövedelmek elvi és módszertani kérdései. Statisztikai Szemle, 1954. 8. sz. 580. Hozzászólás Mód Aladárné „A reálbérek és reáljövedelmek vizsgálatának főbb kérdései” című cikkéhez. Statisztikai Szemle, 1954. 11. sz.; Frigyes Ervin: Az életszínvonal mutatói. Disszertáció, 1955; Drechsler László: Az életszínvonal mérésének egyes kérdései; Statisztikai Szemle, 1959. 7. szám. Az életszínvonal kérdésével foglalkozó jelentős mai marxista gazdaságtörténeti és közgazdaságtudományi munkákat tettek közzé: Incze Miklós: Az 1929—33. évi világ gazdasági válság hatása Magyarországon. Bp. Akadémiai Kiadó. 1955; Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. Bp. Akadémiai Kiadó. 1966; Jávorka Edit: Életszínvonal a mai magyar társadalomban Bp. Kossuth Kiadó. 1970.

⁶ Magyar Statisztikai Évkönyvek 1919—1921 és 1929-es adatai szerint.

⁷ Az 1913-as létszámot 100-nak véve a növekedés 114,40%-os.

binálódtak. A foglalkoztatottságra ható tényezők közül három fő faktort emelünk ki: a gazdaságstruktúra fejlesztési irányának változása, a fejlesztés ütemének lelassulása; az autarchiás törekvések érvényrejutása a gazdaságpolitikában; a nemzetgazdaság valutáris labilitása. E meghatározók egymással szoros kölcsönhatásban jelentkeznek.

A gazdaságstruktúra fejlesztési irányának döntő változása — amint említettük — nagyfokú szerkezeti átrétegződést váltott ki a munkásság összetételében. A korábbi vezető ágazatokban, a nehéziparban foglalkoztatott munkások — elsődlegesen férfi szakmunkások — jelentős rétegei veszítették el egzisztenciájukat, váltak munkanélkülivé. A fejlesztés ütemének lelassulása fékezte a pótlólagos munkaerő iránti igényt, s egyben az ún. strukturális munkanélküliség kiváltója lett. A munkanélküliség mértéke iparáganként és szakmánként is eltérő volt, a konjunkturális és a hanyatló ciklus-változásoknak megfelelően. Az új gazdaságstruktúra kikristályosodása, a dinamizmusát veszített gazdasági fejlődés a munkanélküliek nagy létszámú táborát alakította ki azáltal is, hogy megváltoztatta az ágazati foglalkoztatottság mértékét. Az autarchiás törekvések érvényrejutása a gazdaságpolitikában szintén e folyamat elmélyüléséhez vezetett. Az autarchiás — elzárkózó — külkereskedelmi politika párosulva számos állammal szemben folytatott ellenséges külpolitikával — elzárta az országot az aktív külkereskedelem lehetőségétől. Az ipari megrendelések hiánya, korlátozott volta közvetlenül hatott a munkapiac alakulására. A munkanélküliség „levezető zsilipei” is elzáródtak 1919 után: miután a külföldi piac sem tudta felszívni a munkaerő-felesleget, a magyar munkás számára mind nehezebbé vált a külföldi elhelyezkedés. A tengerentúli kivándorlást az amerikai kvóta szűkítése majdnem lehetetlenné tette. Az olyan belföldi elhelyezkedési lehetőségek mint a városi közmunkák, az állami építkezések száma is erősen lecsökkent. A munkanélküliség számadataiba a trianoni békeszerződés katonaság-korlátozást előíró rendelkezései is belejátszottak, továbbá az, hogy a szomszédos országokból sokan költöztek Magyarországra (noha igaz, hogy nagy részük nem tartozott a munkásosztályhoz).

A budapesti munkásság körében végzett felmérések statisztikailag rögzítették és táblázatban adták közre a munkanélküliek megoszlását 1914 és 1929 között a munkanélküliség okai szerint:⁸

A teljes munkaképességű munkanélküliek megoszlása 1914–1929 %-ban

Megnevezés	Év				
	1914	1925	1926	1928	1929
Elbocsátás munkahiány miatt	74,6	71,6	79,2	76,5	80,4
Felmondás az alkalmazott részéről	7,9	3,2	3,5	3,6	2,7
Betegség	5,4	4,3	5,6	6,3	5,2
Baleset	0,6	0,1	0,2	0,2	0,3
Egyéb	6,6	9,9	8,0	7,1	5,7
Ismeretlen	4,9	10,9	3,5	6,3	5,7
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A munkanélküliség elsődleges okát a táblázat egyértelműen a munkahiányban jelölte meg. Sajátos módon 1929-re mutatkozott a legmagasabb arányszám. Figyelemre méltó, hogy 1914-hez képest számottevően csökkent a dolgozó részéről történő felmondás.

⁸ A munkanélküliség alakulása Budapesten a fizikai munkások körében 1914–1932. Bp. 1944. 29.

A korabeli szakszervezeti kiadványok felmérései a következőképpen mutatták ki a munkanélküliség alakulását a szervezett dolgozók között, különválasztva Budapest és környéke, s a vidék adatait:⁹

A szakszervezetekben nyilvántartott munkanélküliek számának alakulása az 1923–1928. években

	Budapest és környéke	Vidék	Összesen	Ebből	
				nő	férfi
1922 december 31.	15 814	11 473	27 287	2 583	24 704
1923 december 31.	11 272	4 160	15 432	1 401	14 031
1924 december 31.	19 106	13 989	33 095	3 016	30 079
1925 december 31.	15 780	10 931	26 711	2 395	24 316
1926 december 31.	11 959	8 753	20 712	2 178	18 534
1927 december 31.	7 633	5 412	13 045	1 400	11 645
1928 december 31.	8 545	6 817	14 362	1 660	12 702

A huszas évek első felében — az inflációs konjunktúra időszakában — átmenetileg némi javulás volt. A szanálási válság azonban ismét nagy arányú munkanélküliséget hozott. A huszas évek második felében 1927 tavaszától mutatkozott enyhülés, amikor a mérsékelt gazdasági fellendülés nyomán ismét megindult a munkásfelvétel. A munkanélküliség összesített adatait tükröző forrásaink meglehetősen szűkszavúak. A népszámlálás 1930-ban¹⁰ 224 103 munkanélkülit mutatott ki a szélesebb értelemben vett proletariátus: az ipar, a kereskedelem, a közszolgálat területein dolgozók, a cselédség stb. köréből. Közülük az ipari proletariátus rétegeihez 143 077-en tartoztak.

A férfi és női munkaerő körében ható munkanélküliség alakulását budapesti és országos viszonylatban is érzékeltetni tudjuk. Adataink segítségével először a fővárosban mért arányszámokat vetjük ki:¹¹

A munkanélküliség megoszlása a férfi és nődolgozók körében Budapesten 1925–1929 (%-ban).

Év	1925	1926	1928	1929
Férfi	86,5	76,4	80,2	87,8
Nő	13,5	23,6	19,8	12,2

1927–1928-ban az országos adatok csekély eltéréssel megfelelnek a fővárosi arányszámoknak:¹² 1927-ben a munkanélküliek 88,2%-a férfi, 11,8%-a nődolgozó. 1929-ben ez az arány 87,8, illetve 12,2%. A női munkaerő megjelenése tehát jelentős befolyást gyakorolt a munkapiac hely-

⁹ A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1926–1929. A Magyarországi Szakszervezet i Tanács jelentése. Bp. 1930. 44.

¹⁰ Hollós István: Munkapiac. Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 4. sz. 407.

¹¹ A munkanélküliség alakulása Budapesten a fizikai munkások körében. Bp. 1944. 11.

¹² Kovács Norbert: A munkanélküliség és munkapiac 1928-ban. Magyar Statisztikai Szemle, 1929. 7. sz. 367. — 1927-ben az összes gyáripari dolgozók 69,7%-a férfi és 30,3%-a nő volt. 1929-re az arányok kissé módosulnak: az összes dolgozók 68,5%-a volt férfi és 31,5%-a nő. (Saját számítás a Magyar Statisztikai Évkönyvek 1927 és 1929-es adatai alapján.)

zetére. Az összes munkanélküliek és a munkátlanra vált férfimunkások számaránya rendkívül közel esett egymáshoz.

A munkanélküliség területi megoszlását kutatva, a legnagyobb ipari centrumban, Budapesten voltak az arányszámok a legmagasabbak. Az 1920. évi népszámlálás idején 81 000 munkanélkülit tartottak nyilván,¹³ ebből a fővárosban és környékén 40 115 embert. Az 1930-as népszámlálás Budapesten 70 781 ipari munkanélkülit mutatott ki, a fővárost környező iparvidéken 29 239-et.¹⁴ Együttes számuk az ország összes munkanélkülijének csaknem felét tette ki.

A munkanélküliség iparági megoszlását tekintve a vizsgált időszak egészen végighúzódik az építő- és a vasipar kiemelkedő arányú munkanélkülisége. Az építőiparban szembetűnő az idényjellegből fakadó erős ingadozás. Tavasszal enyhültek a munkapiac gondjai, télen viszont igen súlyosak voltak. A legválságosabb helyzet 1924 telén mutatkozott, amikor a szezonális jellegből fakadó nehézségek összefonódtak a szanálás okozta krízissel. A legkedvezőbb helyzet 1926-ban, majd 1927 második felében állt elő. Ekkor a munkanélküli statisztikában az építőipar vezető helyét átmenetileg a vasipar vette át. A vasiparra jellemző stagnálás folytán ebben az időszakban a nehéziparban soha nem tapasztalt mérvű munkanélküliség következett be. 1928 IV. negyedévéig a nehéziparban alakult ki a legnagyobb arányú munkanélküliség. Hasonlóképpen magas volt a munkanélküliek arányszáma a fa-, bőriparban és élelmiszeriparban. 1929 elején már ismét az építőiparban a legsúlyosabb a helyzet: az összes munkanélküliek 32%-a építőipari, 22%-a vasipari dolgozó volt.¹⁵

Bonyolítja — és súlyosbítja — a képet, hogy ezek az adatok csak a tényleges, teljes munkanélküliekre vonatkoznak, és nem számolnak a munkanélküliség egyéb, közvetett és rejtett formáival, így a részleges, továbbá strukturális vagy minőségi munkanélküliséggel. A részleges munkanélküliség fogalma tulajdonképpen nem teljes idejű, részfoglalkoztatottságot jelent. Kovács Norbert megfogalmazásában¹⁶ a „részleges munkanélküli” a rövid munkaszakaszos munkás, aki munkahelyén tovább dolgozik ugyan, de nem a rendes heti munkanapok, vagy a rendes napi munkaórák mellett, hanem rövidebb időn át, s így a rendesnél kevesebb bérért. Farkasfalvy Sándor¹⁷ a magyar gyáripar helyzetét vizsgálva megállapította: „Az üzemredukció helyébe már 1925-ben, s még inkább 1926-ban a részleges munkanélküliség lépett. A napi munkaórák leszállítása a szak- és betanított munkások csoportjában emelkedett.”

A tényleges és részleges munkanélküliség vizsgálata egyben arra is következtetni enged, hogy a szakmunkásgárda körében fenyegetett a legerősebben a munkanélküliség. Hollós István kimutatásai¹⁸ szerint 1930-ban az ipari munkanélküliek összlétszámából 139 386 szakmunkás, és 47 124 tanulatlan munkaerő volt.

A budapesti munkások körében 1925—1929-ben végzett felmérések tanúsága szerint:¹⁹ „A munkások több mint 80%-a rendes foglalkozásán kívül más munkához nem értett.” Ennek ellenére más foglalkozási ágban való elhelyezkedéssel kísérletezett 1925-ben az összes munkások 18,5%-a, 1926-ban 14,7%-a, 1928-ban 18,1%-a, 1929-ben 11,9%-a. A munkaerő átáramlása alacsonyabb rendű kvalifikáltságot követelő ágazatokba tulajdonképpen a munkanélküliség rejtett, úgynevezett kvalitatív formáját jelenti. E jelenség mögött a huszas évek Magyarországon kibontakozó dequalifikációs folyamat állott.

¹³ Kovács Norbert: Munkapiac és munkanélküliség. Magyar Statisztikai Szemle, 1923. 1—2. sz. 8.

¹⁴ Hollós István: i. m. 407.

¹⁵ Kovács Norbert: Munkanélküliség és munkapiac az 1929. évben. Magyar Statisztikai Szemle, 1930. 1. sz. 184.

¹⁶ Kovács Norbert: A munkanélküliség és munkapiac az 1928. évben. Magyar Statisztikai Szemle, 1929. 7. sz. 362.

¹⁷ Farkasfalvy Sándor: A gyáripar 1926-ban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. 5. sz. 753.

¹⁸ Hollós István: i. m. 407.

¹⁹ A munkanélküliség alakulása Budapesten. 27.

A munkanélküliség iparági megoszlásának, különböző formáinak vizsgálata a huszas évek ipari munkássága körében a munkanélküliség nagyfokú konzerválódását mutatja. Ez a tény döntő mértékben befolyásolta a létviszonyok egészét, és közvetlenül meghatározta a bérviszonyok alakulását. A tőke II. kötetében Marx nyomatékosan hangsúlyozta: „A munkabér általános mozgásait kizárólag az ipari tartaléksereg kitágulása és összehúzódása szabályozza, mely az ipari ciklus periódusai változásának felel meg. A munkabér mozgásait tehát nem a munkásnépeség abszolút számának mozgása határozza meg, hanem az a változó arány, amelyben a munkásosztály aktív seregére és tartalékseregére oszlik.”²⁰ A munkanélküliség konzerválódása az országban a huszas évek folyamán erőteljes hatást gyakorolt a béremelésért folytatott harcok eredményességére is.

A nominálbérek 1919—1929-ben

A nominálbérek a gazdasági-politikai helyzet változásával szoros összefüggésben alakultak. Az ellenforradalmi hatalomátvétel időszakában a rendszer és a tőke minden erejével a legyőzött munkásság ellen fordult. „Magyarország munkásságának helyzete teljesen vígasztalan — olvasható egy szakszervezeti dokumentumban —,²¹ ha áll az, hogy jaj a legyőzötteknek, ez ránk kétszeresen vonatkozik. Mert legyőztek a háborúban és legyőztek az ellenforradalomban. A forradalmak után ezrével vitték börtönbe legjobbjainkat (és) százával gyilkolták le . . . ” A politikai terror fegyverei a gazdasági megtorlás eszközeivel fonódtak össze. „Az emberi életet és anyagi javakat pusztító háború befejezésekor új háború indult — írta a Szakszervezeti Értesítő —,²² a kiéheztetés háborúja.” A forradalmakban részt vett munkások elbocsátása, internálása, az akkord-rendszer ismételt bevezetése, a forradalmak szociális vívmányainak megsemmisítése, a bérédiktatúra alkalmazása a tőke uralmát fejezte ki a legyőzött munkásság felett. Az ellenforradalom hatalomrajutásával a munkaadók bérédiktatúrát vezettek be. 1919 szeptemberében a „munkaadók már be is jelentették, ők maguk közt megállapodtak, hogy a szovjetbéreknek 50%-át fogják fizetni” — adta hírül a vasas szakszervezet jelentése.²³ Elég egy pillanattal vetni a vasipari bérek alakulására, hogy ennek az elhatározásnak a megvalósulását lássuk.²⁴

Vas- és fémipari hetibérek alakulása 1919-ben

Időpont	Hetibérek Koronában
1919. július 31-én	357,03
1919. december 31-én	163,20

A bérédiktatúra elleni szervezett tiltakozást a mozgalmi dezorganizáltság sem tette lehetővé. Csúpnál itt-ott lépett fel egy-egy gyár, üzem munkássága a drasztikus bércsökkentés módszerei ellen.

A hatalom megragadása után az ellenforradalom előtt a hatalom megtartásának feladata állt. A politikai-gazdasági stabilizáció igénye mind sürgetőbben lépett fel. A konszolidációs erő-

²⁰ *Karl Marx*: A tőke. II. köt. Bp. 1968. 591.

²¹ Magyarországi Szakszervezeti Tanács Értekezlete 1924. márc. 30. Horovitz Gábor felvétel. PI Archivum. 654. f. 57. óe.

²² Szakszervezeti Értesítő, 1924. szept. 65.

²³ Kabók Lajos jelentése valamennyi szervezőbizottságnak. PI Archivum. 672. f./6. 1919. szept. 24.

²⁴ Gál Benő statisztikai gyűjteményei III. Az életszínvonal alakulása az 1914—1922. esztendőben. 3.

fejlesztések gazdaságilag a termelés megindítását eredményezték, politikailag pedig az MSZDP és a szakszervezetek legális működésének engedtek teret. Mindez a bérharcok új feltételeit teremtette meg.

Az inflációs konjunktúra az ipari termelés jelentős fellendülését hozta magával. A bővülő mozgalmi lehetőségek kedvező talajt biztosítottak a sztrájkmozgalmak nagyerejű kibontakoztatásához. Az ipari fellendülés és az erős sztrájkharcok a bérszint növelésének irányában hatottak. Ezt a konjunktúrát azonban az inflációs jelleg determinálta. A beruházás terén bekövetkezett fellendülés nem csapott át a fogyasztás területére. A pénzromlás az árakat napról napra emelte, s a bérek ennek mértékében vesztek értékükből. Miközben tehát a tőkés haszna megsokszorozódott az olcsó munkaerő alkalmazásával, a bér munkás egyre nehezebben tudta megőrzését biztosítani. Az 1921—1922-ben megerősödő sztrájkaktivitás és a megújuló bérharcok sem tudtak jelentős javulást elérni. „A fizetési és munkabérvizonyok — írta egy korabeli kormányjelentés —²⁵ 1921-ben és 1922-ben egyaránt igen kedvezőtlenek voltak. Az átlagos évi keresmény összege, beleértve a természetbeni járandóságok egyenértékét is, 1921-ben a munkásoknál 404 aranykoronát tett ki, 1922-ben 400 koronát, tehát valamivel csökkent.” A bérharcok eredményét tehát elmosta az infláció. A pénz elértéktelendülésének mértékében a bérszint tényleges alakulása szinte áttekinthetetlené válik.

A szakszervezeti jelentések szerint 1913-ban az átlagos heti bér fejeként 24,08 koronát tett ki. 1921-ben a heti pénzvér azonban már csak 8,03, 1922-ben 7,74 békekoronának felelt meg.²⁶ Ezek az adatok azonban csak arra alkalmasak, hogy feltárjuk velük a munkabér-alakulás tendenciáját az infláció teljes kibontakozásáig. 1923 közepétől azonban — beleértve a szanálási válság időszakát is — nem vállalkozhatunk (mint ahogy nem vállalkoztak a korabeli statisztikák készítői sem) a reális bérszint kiszámítására. A pénzromlás áttört minden gátat, s a drágulás mértékét a bérek nem érték el. „1923-ban 1978,9%-os drágulással szemben a hetibérek emelkedése csupán 1892%-ot ért el” — állapította meg a szakszervezeti jelentés.²⁷ Az infláció időszaka alatt tehát a bérképző tényezők mellett igen sok ellenható tényező sorakozott fel, s nagyobb súllyal ezek szabták meg a munkabér-alakulás szintjét. A haditermelésről a béketermelésre való áttérés időszakában tehát a magyar munkásság bére a sztrájkokkal kikényszerített béremelések ellenére is mindinkább veszített értékéből. A fehérterror időszaka tehát lehetőséget adott a tőkésnek a munkabérek drasztikus csökkentésére, az infláció pedig alkalmat a bérek alacsony szinten tartására.

A szanálási válság bércsökkenő jellege egyértelmű: a tőkésosztály a válság terheit a bérből és fizetésből élők vállára próbálta áthárítani. Az üzemszüneteltetések, a tömegessé váló munkanélküliség, az állandó létbizonytalanság ismét alkalmat adott a tőkésnek a munkabérek leszorítására. A gazdasági megélénkülés első halvány jelei 1925-ben kezdtek mutatkozni. A korona stabilizálódása, a drágulás megfékezése a bérszint javulásának irányába hatott, de ugyanakkor erőteljesen jelentkeztek a tőke bércsökkenő törekvései is: „A munkáltatók hivatkoztak a korona stabilitására, sőt később a drágaság visszafejlődésére, és amíg egyrészt a munkabérek felemelését megtagadták, másrészt megkezdték a munkabérek leszorítását” — írták szinte egybehangzóan a szakszervezeti jelentések²⁸ erről az időszakról.

A mérsékelt gazdasági fellendülés időszakában adataink a bérszint gyengén, de emelkedő irányt tükrözik. A magyar ipari munkásság bérei elérték, sőt túl is szárnyalták a békeidők bé-

²⁵ M. Kir. Kormány 1919—1922. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés. Bp. 1926. 297.

²⁶ A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1923—1925. 9.

²⁷ Uo.

²⁸ Jelentés az 1925. évi budapesti és környékbeli szakszervezeti tevékenységről. PI Archivum. 672. f. 1925/19.

rének színvonalát. Táblázatunk²⁹ a huszas évek második felének bérindexeit 1912-höz és 1914-hez viszonyítva tünteti fel:

Bérindexek alakulása 1926—1929 (%-ban)

év	Index 1912 = 100	1914 = 100
1926	100,0	106,0
1927	107,7	112,7
1928	112,1	117,4
1929	113,5	—

A nominálbér-emelkedéssel ellenkező tendenciát mutat a munkabérekre fordított költségek arányának alakulása. 1913-ban Magyarországon a munkabérekre fordított összeg az összes termelési költség 16,7%-át tette ki.³⁰ 1926-ban az összes termelési érték 12,5%-át, 1927-ben pedig 12,2%-át fordították erre a célra.³¹ A nominálbérszint emelkedésének és a munkabérekre fordított költségek csökkenésének egyidejű érvényesülésében a dequalifikáció hatását mutathatjuk ki.

Az egyes munkáskategóriák, a férfi és női munkásság, a szakmák bérarányainak vizsgálatával részletesebb képet adhatunk a huszas évek során kialakult bérszintről.

A szakmunkáslétszám jelentős hanyatlása megnyilvánult a bérarányok alakulásában is. A szakmunkások hetibére a huszas évek második felében a csökkenés, majd a stagnálás jeleit mutatta.

Év	1925	1926	1927	1928
Hetibér pengőben	33,12	29,7	30,7	30,7

Ezzel szemben a betanított kategóriáknál jelentős létszámemelés következett be, s ezzel párhuzamosan a betanított munkásság hetibérében fokozatos emelkedés regisztrálható:

Év	1925	1926	1927	1928
Hetibér pengőben	22,0	22,5	24,9	25,4

A segéd munkások létszámában csökkenés figyelhető meg, bértételeikben is nagyjából a szakmunkásoknál mutatkozó tendencia érvényesült:

Év	1925	1926	1927	1928
Hetibér pengőben	20,6	19,2	19,2	19,2

²⁹ Az 1912-höz viszonyított index Berend T. Iván—Ránki György számítása. *Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után* 437. Az 1914-hez viszonyított index saját számítás a Társadalmi Lexikon 296. oldalán közölt átlagbérszámítás alapján.

³⁰ PI Archivum. 500. f. 2/63. 1924. szept. 18.

³¹ *Farkasfalvy Sándor: Iparstatisztikai problémák. Magyar Statisztikai Szemle, 1928. 6. sz. 1181.*

A nominálbér átlagában mutatkozó javulás tehát egyértelműen a betanított munkásság bérátlagának emelkedéséből származott. A tőkések haszna itt akkor válik nyilvánvalóvá, ha megvilágítjuk a szakmunkásság és a betanított munkásság bértételeiben levő különbséget is.³²

Betanított munkáskategóriák béaránya a szakmunkásság bééréhez viszonyítva 1925–1928 (%)
Szakmunkás hetibére = 100

Év	1925	1926	1927	1928
hetibére	66,7	72,4	81,2	82,8

A kvalifikált munkásságot nagy számban felváltó betanított munkásság tehát a szakmunkások bérátlagainak valamivel több mint 80%-át érte el 1927–1928-ra, e különbséget miatt vált mindinkább lehetővé a tőkések számára a munkabérekre fordított kiadások csökkentése. Ugyanilyen irányban hatott a strukturális változások másik fontos jellemzője: a tanulatlan női munka beáramlása az ipar területére.

A szakmunkásnők az összes szakmunkások létszámának 25%-át tették ki. A tanult férfi és női munkaerő bérezésében azonban igen nagyarányú eltérés mutatható ki:³³

Nőmunkások napi keresete a férfimunkások keresetéhez viszonyítva 1923–1929 (%)
(Index: férfimunkások keresete = 100)

Év	1923	1925	1926	1927	1929
Előmunkásnők	49,0	66,2	63,4	59,2	54,3
Szakmunkásnők	49,8	59,3	57,1	58,2	56,8

Átlagban tehát az előmunkásnők és a szakmunkásnők a huszas évek végén is alig több mint a felét keresték meg a hasonló vagy csaknem azonos színvonalú munkát végző férfimunkások bérének.

A tanulatlan férfi és női munkaerő bérezésében nem ennyire nagyok az eltérések, de e probléma nagyobb jelentőségű, ha figyelembe vesszük, hogy a huszas évek végére a tanulatlan nőmunkások létszáma az összes kvalifikálatlan munkaerő több mint 60%-át tette ki.

Tanulatlan nőmunkások napi keresete a férfimunkások keresetéhez viszonyítva 1923–1929 (%)
(Index: férfi munkások keresete = 100)

Év	1923	1925	1926	1927	1929
Tanulatlan munkásnők napi keresete	62,4	70,3	68,5	68,4	67,4

³² Saját számítás a Magyar Statisztikai Szemle kötetei alapján.

³³ Szádeczky-Kardoss Tibor: Adalékok a budapesti ipari munkabérek statisztikájához. Bp. 1930. 256. old. adatai alapján végzett számítás.

A nominálbér jelentős eltérései mutatkoztak az iparágak között, és az iparágakon belül is, szakmánként. Táblázatunk első rovata az évi üzemi és munkásstatisztika alapján tükrözi az 1910-es iparági munkabéreket (I). Az 1929. évről két forrásból³⁴ közlünk adatokat.

Munkabérátlagok alakulása iparáganként 1910, 1929 (%)

Iparág	1910 I.	1929 II.	1929 III.
Vas- és fémipar	122	108	108
Gépipar	163	125	119
Építőanyagipar	68	83	83
Faipar	80	91	97
Bőripar	97	90	96
Textilipar	66	77	76
Ruházati ipar	88	106	117
Papíripar	79	95	86
Élelmiszeripar	84	82	83
Vegyipar	94	101	97
Nyomdaipar	140	188	201
Ipari átlag	100	100	100

1910-ben az ipari átlagnál magasabb bért csak a vas- és fémipar, a gépipar és a nyomdaipar dolgozói kaptak. A legnagyobb lemaradás a textilipari bérekben volt. A korabeli iparszerkezetben a könnyűipar nem játszott döntő szerepet.

1910 és 1929 viszonylatában jelentős változásokat tapasztalhatunk. A legnagyobb bérarány csökkenés a gépipar területén mutatkozik (a munkáskiáramlás is innen volt a legnagyobb), de csökkent a vas- és fémipari, valamint az élelmiszeripari és a bőripari munkások kereseti aránya is. 1929-ben is igen szűkkörű azon iparágak száma, amelyek munkásai az ipari átlagot meghaladó bért kaptak. 1910-hez viszonyítva a legnagyobb ütemű emelkedés, s egyben a legkedvezőbb bértételek a nyomdaipari munkásság körében állapíthatók meg. Ez a tény elválaszthatatlan a nyomdászok szervezeti erejétől, melynek révén kollektív szerződésekből rögzített tartós bér-emeléseket tudtak elérni. A nehézipari átlagbérek még 1929-ben is túlhaladták az ipari átlagot, de az 1910-ben mért arányokhoz képest szembetűnően csökkentek. A vegyipar bérarányait illetően eltérés mutatkozik Berend-Ránki és Farkasfalvy számításai között. A kérdésben saját számításainkkal kívánunk állást foglalni. Eddig kiadatlan KSH felmérő ívek³⁵ anyagaira támaszkodva a vegyipari munkások 1 főre jutó napi keresetét az ipari átlaghoz viszonyítva az alábbi táblázatban mutatjuk be.

Vegyipari munkások 1 főre jutó napi jövedelme az ipari átlaghoz viszonyítva
(Index: ipari átlag = 100)

Vegyipari előmunkás	91
„ szakmunkás	83
„ betanított munkás	91
„ segédmunkás	103
Vegyipari munkásság átlaga	92

³⁴ Berend T. Iván—Ránki György: i. m. 439. A Statisztikai Évkönyv 1929-es évfolyama alapján készítették a szerzők számításukat (II); Farkasfalvy Sándor: Átlagos órabérek a gyáriparban 1928—1929. években. Magyar Statisztikai Szemle, 1930. 703. old. adatai alapján (III).

³⁵ KSH irattár 1500—1504.

Számításaink alapján leszögezhető, hogy a vegyipari munkásság keresete számottevően elmaradt az ipari átlagtól. Kategóriák szerint vizsgálva megállapítható, hogy csak a segédmunkások jövedelme haladta meg az ipari átlagot, a többi kategóriánál olyan mérvű lemaradás mutatkozik, mely a korábbi számításoknál kedvezőtlenebb összképet tükröz.

A legjellegzetesebb képet a textilipar béarányai mutatták. Az első világháború előtt, amikor a textilipar a gazdaságstruktúrában nem játszott jelentős szerepet, béarányait tekintve is a legrosszabbul fizetett ágazatok egyike volt. A huszas évek folyamán az iparfejlődés élvonalába került, a munkásbeáramlás iránya is a textilipar felé tolódott el. Mindez azonban nem mérhető az iparág átlagbéreinek emelkedésében. Sőt, az iparág — s ezt a megállapítást kiterjeszthetjük a könnyűipar egészére — a legrosszabbul fizető ágazat volt. Pedig a könnyűiparban, s ezen belül a textiliparban volt a legerősebb a tőke centralizációs és koncentrációs folyamata, ott jött létre a legtöbb nagyipari társulás, alakult a legtöbb közép- és nagyüzem.

A tőke centralizációs és koncentrációs folyamatának hatására a huszas évek folyamán jelentős változás történt: kialakult a nagyipari munkásság fölénye. Ez a tény a bértételek alakulásában is tükröződött. A kis- és nagyipar összesített bértételeinek értékelésekor a nagyipari átlagbérek némileg kedvezőbb aránya tűnik elő:³⁶

Átlagos munkabér a gyáriparban és a kisiparban 1922—1929 (%)
Index 1927 = 100

	1928	1929
Átlagos munkabér a gyáriparban	103,0	103,5
Átlagos munkabér a kisiparban	100,5	102,4

Jelentős eltérések mutatkoztak a vidéki és a budapesti munkásság bérei között (lásd a 643. oldalon levő táblázatot).

A nagyobb számú munkásságot tömörítő fővárosban és környékén tehát magasabbak voltak a munkabérek. A vidéki munkásság bértételeinek megállapításakor fokozottabban jutott érvényre a helyezkedettség s a munkaalkalmak kisebb köre. Abban, hogy a fővárosi nominálbérek átlagban felülmúlták a vidéki átlagbéreket — más hatótényezőkkel együtt — a munkásmozgalom harcainak is szerepet játszottak. A munkásság szervezése főleg Budapestre koncentrálódott, s a sztrájkmozgalom is erősebb, hatékonyabb volt a fővárosi proletariátus körében.

Összefoglalva a magyar ipari munkásság 1919—1929 közötti nominálbérei alakulásának vizsgálatát a következő fő vonásokra mutathatunk rá:

1. A szakmunkások névleges bére stagnáló jellegű volt, a betanított munkásság nominálbérei viszont emelkedtek.
2. A nőmunkások bértételei továbbra is erősen elmaradtak a férfi dolgozók keresetétől.
3. Lényeges eltérések mutatkoztak az iparágak között, sőt az egyes iparágakon belül is.
4. A gyáripari és a kisipari munkásság bértételeinek alakulásában kisebb eltérés volt az első kategória javára.
5. Jelentősen különbözött a fővárosi és a vidéki ipari munkásság átlagbére.

A bérátlagok alakulásának vizsgálata felfedi a korabeli sztrájkok, gazdasági követelések motivációinak jelentős részét. A szakmunkásság megújuló harcot folytatott világháború előtti bére visszaszerzéséért, stagnáló átlagbére emeléséért. Bérharcba vezetett a férfi- és a nődolgozók, valamint az iparágak bértételeinek közelítéséért vívott küzdelem. A vidéki munkásság a fővárosiak bérszintjének eltérése miatt indult harcra.

³⁶ A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése 1930. 74.

A gyári munkáskategóriák létszáma és napi átlagkeresete 1929 (pengőben)³⁷

Megnevezés	Hely	Munkáslét- szám (abszolút számban)	1 főre eső napi átlagkereset	
			Pengőben	%
Szakmunkás	Budapest	29 802	7,96	Átlag=100 116
	Környék	9 859	7,26	106
	Vidék	25 164	5,34	78
	Összesen	64 825	átlag 8,85	100
Szakmunkásnő	Budapest	9 035	5,41	99
	Környék	2 517	6,90	127
	Vidék	7 255	3,91	72
	Összesen	18 807	átlag 5,41	100
Betanított munkás	Budapest	18 008	5,58	121
	Környék	6 936	5,54	114
	Vidék	19 441	3,87	80
	Összesen	44 385	átlag 5,00	100
Betanított munkásnő	Budapest	15 014	3,65	107
	Környék	7 970	3,75	110
	Vidék	10 001	2,66	78
	Összesen	32 985	átlag 3,35	100
Segéd munkás	Budapest	12 503	4,53	114
	Környék	5 101	4,61	116
	Vidék	20 282	3,42	86
	Összesen	37 886	átlag 4,19	100
Segéd munkásnő	Budapest	4 736	2,86	117
	Környék	1 734	2,96	116
	Vidék	4 735	2,08	81
	Összesen	11 205	átlag 2,63	100

A sztrájkmotivációk között a bérkérdés mellett hangsúlyozott szerep jutott a munkaidővel kapcsolatos követeléseknek is. A munkaidő problémája kiegészítője a bérkérdésnek, s egyben fontos faktora a magyar munkásság két világháború közötti életszínvonalának.

A munkaidő 1919–1929 között

A huszas években az ipari proletariátus munkaidejének alakulásában egyszerre volt jelen a munkaidő meghosszabbításának és a rövidített munkanap alkalmazásának gyakorlata. A munkaidő meghosszabbításának igénye azonban nem jelentkezett rögtön az ellenforradalmi restaurációkor. A magyar gyáripar megindításának nehézségei, a termelés háború utáni dezorganizáltsága nem ösztönözte a munkaadókat a heti 48 órás munkaidő felemelésére. Amikor azonban az inflációs konjunktúra jelei kibontakozóban voltak, azon ágazatokban, ahol az újjászervezett termelés biztató lehetőségei mutatkoztak, ismét feleledtek a munkaidő meghosszabbítását célzó

³⁷ KSH irattár 1500–1504.

törekvések. Míg 1921-ben az összes gyártelep 34,2%-a 8 óránál rövidebb munkaidőben dolgoztatta munkásait,³⁸ a vasiparban már 1920-ban olyan bérmegeállapodások születtek, melyek az 52 órás munkahétre való visszatérést tartalmazták.³⁹

A korabeli statisztikák, tekintettel a sok idényjellegű ipari ágazatra, külön tartották nyilván a munkásság téli és nyári munkaidejének alakulását. Az idényjellegből fakadó ingadozás a következőképpen tükröződik az 1922-es munkaidőt felmérő adatokban:⁴⁰

A 2378 üzemelő gyártelep közül télen 1188 telepen 8 órás munkaidőben dolgoztak, 100 gyárban részmunkaidőben. Nyáron csak 960 üzemben volt biztosítható a napi 8 órás munkaidő. 32 gyártelep munkásai napi 8 óránál kevesebb időt dolgoztak, s mintegy 350 üzemben a munkanap meghaladta a 12 órát. Ekkor már egyidőben lehetünk szemtanúi a munkanap meghosszabbítására való törekvésnek és a részmunkaidő alkalmazásának. A további években így alakult a munkaidő:

*A gyári munkaslétszám megoszlása a munkaidő tartama szerint
1923–1928 júliusának első munkanapján⁴¹
(%)*

Év	Napi 8 óra	Kevesebb mint napi 8 óra	Több mint napi 8 óra
1923	50,5	0,5	49,0
1924	48,3	0,8	50,9
1925	47,7	0,7	51,6
1926	45,4	0,3	54,3
1927	45,2	0,4	54,4
1928	44,7	0,7	54,6

A napi 8 órában dolgozók száma tehát 1923 és 1928 között fokozatosan csökkent, és ezzel párhuzamosan emelkedett a meghosszabbított munkanappal dolgozók száma. Érdekes, hogy 1924-ben, amikor a szanálási válság a legmagasabbra emelte a rövidített munkaidővel dolgozók arányát (és a munkanélküliek számát), tovább nőtt a 8 óránál hosszabb munkaidőt dolgozók részaránya. E jelenség a textilipar munkaidejének alakulásában leli magyarázatát. 1924. június 1-én írták alá a szakszervezet és a Magyar Textilgyárosok Országos Szövetségének jegyzőkönyvét, amely szerint: „A munkásság . . . beleegyezik és kötelezőleg kijelenti, hogy a gyárvezetőség kívánságára hajlandó legalább heti 58 órát dolgozni.”⁴² A huszas évek második felében fokozatosan emelkedett a 8 óránál hosszabb munkaidőben dolgozók aránya, s az átlagmunkaidő napi 9 óra fölé emelkedett.

A bérfizetés módja szerint a következőképpen változtak az arányszámok:⁴³

³⁸ Kovács Norbert: Munkapiac és munkanélküliség. Magyar Statisztikai Szemle, 1923. 1–2. sz. 11.

³⁹ Például a Bedő gépgyár és a szakszervezet képviselőinek megállapodása az alábbi kitéttel tartalmazta: „A Budapesten behozandó legközelebbi béremeléstől kezdődően visszatérünk a régebbi, ezen üzemnél évről-évre volt 52 órás munkaidőre.” PI Archivum. 672. f. 1920/29.

⁴⁰ Magyar Statisztikai Évkönyv 1919–1922. 80.

⁴¹ Farkasfalvy Sándor: Adatok a 8 órai munkaidő kérdéséhez. Magyar Statisztikai Szemle, 1930. 3. sz. 139. old. alapján.

⁴² PI Archivum. 672. f. 1924/6.

⁴³ A táblázat két felmérés adatain alapszik: az 1910. és 1927. év adatait Szádeczky-Kardoss Tibor i. m. 296. old. tartalmazza. Az 1923. és 1930. év adatait: A székesfőváros múltja és jelene számokban. Bp. 1933. 333.

*A budapesti gyáripari telepeken alkalmazott munkásság számának
megoszlása a bérfizetés módja szerint 1910—1930*
(%)

	1910	1923	1927	1930
Órabér	13,9	51,3	50,8	48,4
Napibér	32,7	2,4	1,6	0,8
Hetibér	12,2	15,8	17,9	19,2
Havibér	5,3	1,6	1,4	—
Darabbér	9,8	1,6	3,4	4,8
Akkordbér	26,1	27,3	24,9	24,7

1910 és 1930 között a bérrendszerek jelentős eltolódása figyelhető meg, 1910-ben a napibér százalékos aránya a legmagasabb, s emellett az akkord-rendszer „korai” meghonosodását láthatjuk. Az akkordrendszer alkalmazása nem tűnik véletlen jelenségnek a nehézipar korabeli nagyütemű fejlődése mellett. A vasipari munkások 48,3%-a, a gépgyártásban dolgozók 41,9%-a már akkord-teljesítmény alapján kapott bért. 1923-ra a napibérek aránya jelentéktelenné zsugorodott. A munkásság több mint 50%-a már órabér szerinti díjazásban részesült. Ennek hátterében az ipari termelés megindításának nehézségei állottak. Ugyanakkor az inflációs konjunktúra hatásaként emelkedett az akkordbérben dolgozók száma. Továbbra is a vas- és gépiparban találjuk a legnagyobb részesedést: a vasipari munkásság 29,5%-a, a gépipar munkásságának 56,2%-a termelt akkordrendszerben. 1927-re az akkordbér csökkenő és a hetibér növekvő részesedése figyelhető meg. Ez a jelenség részben a nehézipar stagnálásával függ össze, de kapcsolatban áll a munkanap meghosszabbításának törekvésével is. 1930-ban hasonló képet rögzíthetünk. A darabbér-rendszer is tovább terjedt, s ez a tény elszakíthatatlan a munkaintenzitást fokozó bérrendszerek bevezetésétől. 1929 végétől a Ford- és a Bedeaux-rendszert a magyar iparban is kipróbálták.

Ha kismértékben is, de mindvégig fennmaradt a részdőben dolgoztatás rendszere. Ez abból fakadt, hogy a mérsékelt fellendülés időszakát részleges válságok szabdalták szét, s iparáganként eltérő jelleggel hatott a konjunktúrális fellendülés is. Ott, ahol dekonjunktúrális jelek mutatkoztak, s rossz volt az üzletmenet, továbbra is a munkanap csökkentéséhez folyamodtak a munkaadók.

Az alapvető tendencia azonban a munkaidő meghosszabbítása maradt. Iparáganként a leghosszabb munkaidő az építő- és építőanyagiparban, a villamosiparban, a textiliparban, valamint az idényjellegű élelmiszeriparban volt. Az építőiparban — különösen a nyári időszakban — alkalmzták leggyakrabban a 12 órás munkanapot.

A konjunktúrális fellendülés és a textilipari munkaidő alakulása között egyenes arány áll fenn. Farkasfalvy Sándor kimutatta,⁴⁴ hogy 1928-ban a fonó-szövőgyárakban a munkások 44,1%-a, a textilgyárban pedig 60,7%-a napi 10 óránál többet dolgozott. A könnyűiparban alkalmazott olcsóbéru, tanulatlan — főleg nődolgozókból álló — munkásgárda tehát alacsonyabb bérét is csak napi 10—12 órás munkaidővel tudta biztosítani. Ez a tény felhívja a figyelmet arra, hogy a férfi- és a nődolgozók munkaideje is eltért egymástól. A szakszervezeti felmérések⁴⁵ feltűntetik 93 058 munkás heti munkaidejének a férfi- és nődolgozók aránya szerinti százalékos megoszlását:

⁴⁴ Farkasfalvy Sándor: i. m. 193.

⁴⁵ A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1926—1929. 50.

Heti munkaidő	Férfi	Nő
48 óra	49,4	48,5
49—51 óra	5,4	5,4
51—54 óra	3,6	2,2
54—60 óra	14,9	27,4
60 órán felül	26,7	16,5

Összesítve a férfiak 50,6%-a dolgozott heti 48 óránál többet, a nőmunkásoknak pedig ennél valamivel nagyobb része: 51,5%-a. A magyar munkásság tehát fokozatosan elvesztette az 1918—1919-es forradalmban kivívott jogát a 8 órás munkaidőhöz, s európai viszonylatban is a leg hátrányosabb munkaidővel dolgozott.

A munkaidő-kérdéshez hasonlóan kedvezőtlenül alakult a *fizetési szabadság* ügye is. Európában már sok millió dolgozó élvezte a fizetési szabadságot, amikor Magyarországon még mindig rendezetlen volt e probléma. A minimális szabadságidő különböző európai országokban a következőképpen alakult:⁴⁶

Kevesebb 1 hétnél	1 hét	Több mint 1 hét
Franciaország Németország Románia Svájc Svédország	Anglia Ausztria Csehszlovákia Dánia Hollandia Olaszország	Finnország Lengyelország Norvégia Szovjetunió

Magyarországon a fizetési szabadságot — jórészt a munkásmozgalom harcainak eredményeként — csak 1937-ben rendelte el törvény. Budapesten 1929-ben 102 566 munkás közül 79 898-nak egyáltalán nem volt fizetési szabadsága, ugyanakkor még a szabadsággal rendelkező munkásoknak is kb. 1/3-a dolgozott a szabadságidő alatt, hogy munkahelyét megtarthassa, vagy szabadságmegváltás címén többletbért kapjon.⁴⁷

A reálbérek és a reáljövedelem alakulása

A nominálbérek színvonalának, a munkaidő alakulásának bemutatása önmagában még nem tükrözheti a munkásság valós helyzetét. Az ipari proletariátus létviszonyait a reálbérszint, a reáljövedelmek vizsgálatával közelíthetjük meg.

A reálbérszint a nominálbérek és a fogyasztói árszint összevetésével számítható ki. A drágasági indexeket a korabeli kimutatások átlagából nyertük:⁴⁸

⁴⁶ Vas- és Fémmunkások Lapja, 1929. okt. 11.

⁴⁷ *Illyefalvi I. Lajos*: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1930. 893.

⁴⁸ A drágasági index kimutatás a Szakszervezeti Tanács, a Pester Lloyd és a Közgazdasági Figyelő korabeli adatai alapján készült saját számítás. (PI Archivum. 672. fond 1926/11, 1927/19, 1929 25.)

Nominálbérek és a drágulási index alakulása 1926—1929-ben
(%)

Év	Nominálbér		Drágulási index 1914 = 100
	1912 = 100	1914 = 100	
1926	100,8	106,0	124,0
1927	107,7	112,7	132,1
1928	112,1	117,4	138,0
1929	113,5	—	136,0

A huszas évek második felében — mint láttuk — a nominálbérek lassan emelkedtek. Ezt azonban az állandó drágulás kísérte. A drágulás fokozódásában csak 1929-re mutatkozott enyhülés, de így is nagyfokú eltérés állapítható meg a nominálbérek és a drágulás indexe között. Ez az eltérés a reálbérszint alakulásának kedvezőtlen voltát vetíti előre. A nominálbérek és az általunk számított drágulási index összevetésével újabb reálbér-átlaggal gyarapítható a korábbi hasonló számítások sora.⁴⁹ Ezen adatok mechanikus összevetéséből azonban ismét csak hozzávetőleges képet nyerhetnénk.

Elvont átlagszámítások helyett arra törekszünk, hogy a reálbérek alakulását a maguk differenciáltságában tükrözzük, és sokoldalúan mutassuk be a reáljövedelmeket alkotó tényezők hatását. A reálbéralakulás tendenciájának felvázolására két utat választottunk. Először munkáskategóriák és szakmák szerint kísérik nyomon a reálbérek alakulását. Ezt követően a megélhetési indexeket mutatjuk be, melyek segítségével már a reáljövedelmek is kiszámíthatók.

Szádeczky-Kardoss kutatásai alapján⁵⁰ lehetővé válik, hogy a tanult és tanulatlan kategóriák reálbéreiben mutatkozó eltérést érzékeltsük.

Tanulatlan munkások reálbére a szakmunkások reálbéreéhez viszonyítva 1923—1927
Index: Tanult munkások reálbére = 100

év	%
1923	65,6
1925	49,2
1926	63,4
1927	63,4

E sajátos hullámozás mögött egy állandó vonást rögzíthetünk: a tanulatlan munkaerő (az adatokból nem választható szét a betanított munkás és a segédmunkás részesedése) reálbérének nagyfokú elmaradását a tanult munkaerő reálbérszintjétől.

⁴⁹ A huszas évek elejére vonatkozólag a Magyarországi Szakszervezeti Tanács tett közzé reálbérszámításokat (PI Archivum. 654. f. 4/37. öe. 1923. júl. 31.). Erről az időszakról mai szakirodalmunkban Baksay Zoltán közöl adatokat (*Baksay Zoltán: A csepeli munkásosztály harca a kenyérért és szabadságért 1892—1945. Disszertáció. Kézirat. 1966*). A huszas évek második felére vonatkozó valamennyi korabeli számítást 1930-ban az Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch hozta nyilvánosságra (*Desider Pap: Arbeitslöhne, Teuerung und Realarbeitslohn. Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch, 1930. 382*). Az 1925—1929 közötti időszak reálbéreinek kiszámítására mai történeti-közgazdasági szakirodalmunkban *Incze Miklós és Kádár Iván* vállalkozott, Berend T. Iván és Ránki György a munkásság reálbéreinek alakulására az Ungarisches Wirtschaftsjahrbuchban közzétett és egymástól jelentős eltérést mutató korabeli adatok átlagszámításából következtettek (*Berend T. Iván—Ránki György: i. m. 436—438*).

⁵⁰ *Szádeczky-Kardoss Tibor: Adalékok a budapesti ipari munkabérek statisztikájához. Statisztikai Hivatal, 1930. 256. old. alapján készült saját számítás.*

Ezekre a kutatásokra támaszkodva a férfi és női munkaerő reálbérátlagának hasonlóan nagyarányú eltérése is kimutatható.⁶¹

A női munkaerő reálbére a férfi munkásság reálbéreéhez viszonyítva 1923–1927
Index: Férfimunkások reálbére = 100

Év	%
1923	54,1
1925	62,2
1926	60,3
1927	58,6

Az 1927–1929. évekről sajnos nem áll rendelkezésünkre munkáskategóriák szerinti kimutatás. Nyilvánvaló, hogy az 1927-ben mért arányokat nem fogadhatjuk el teljes egészében a huszas évek második felének meghatározójaként. Az átlagrealbér-számítások azonban a következő években nem tükröztek jelentős változásokat. Ennek alapján, valamint a nominálberek alakulásának ismeretében következtethetünk a tanult, illetve tanulatlan munkásság reálbér-arányaira. Feltételezhető, hogy az előmunkásság reálbére lassan növekvő irányzatot mutatott. A szakmunkások reáljövedelme inkább stagnáló volt. A betanított és segédmunkás-réteg reálbére létszámának s jelentőségének növekedésével, valamint nominálbére emelkedésével összefüggésben javult. A huszas évek folyamán azonban sem a tanult, sem a tanulatlan kategóriák nem tudták a világháború előtti reálbérüket visszaszerezni.

A konjunktúra-szakaszok hatásának megfelelően a reálbérarányok jellegzetessége iparáganként is eltérő. Illyefalvi I. Lajosnak és munkatársainak a budapesti munkásság körében végzett felmérései⁶² alapján részletező kimutatások készültek a reálberek iparági alakulásáról is. Ennek nyomán megállapítható, hogy az 1914-es reálbérszint biztosítása csak a papír- és nyomdaiparban sikerült. A többi iparágban ellentmondásos a kép. A legkedvezőtlenebb arányokat a nehéziparban mutathatjuk ki: a vas- és gépipari munkásság megélhetési viszonyai jelentősen romlottak a háború előttiékhöz képest. A szakmák szerinti vizsgálat alátámasztja azt a megállapítást, hogy a főváros munkássága 1929-re nem tudta elérni a háború előtti reálbér szintjét.

Árak és bérek összevetése, munkáskategóriák és szakmák átlag- és reálbér-tételeinek vizsgálata mellett válaszolnunk kell arra a kérdésre is, hogyan jelentkezett a drágulás a megélhetési indexek alakulásában, a munkásháztartások kiadásában. Hivatalos adatok közreadták 4 tagú munkáscsaládok heti költségeit.⁶³

Megélhetési indexszámok 1926–1929 között
Index: 1913 = 100

Megnevezés	Év			
	1926	1927	1928	1929
Élelmiszer	115,0	123,2	125,5	114,5
Ruházat	123,8	129,2	134,3	130,9
Fűtés	134,0	128,0	129,4	138,1
Lakás	60,3	75,0	86,3	86,3

⁶¹ Uo.

⁶² *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. 362–371.

⁶³ *Sipos Sándor*: Gazdaságstatisztikai adatok 1926–1932. Áralakulás. Magyar Statisztikai Szemle, 1932. II. 68; *Szőnyi Gyula*: Megélhetési jelzőszámok. Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 6. sz. 488. old. adatai alapján.

A világháború előtti költségszinthez képest a lakbér kivételével mindenütt jelentős mérvű emelkedés figyelhető meg. Az élelmezési, ruházati cikkek és fűtőanyagok költségeiben jelentős hullámzás figyelhető meg a huszas évek második felében.

A munkásság megélhetéséről akkor alkothatunk valós képet, ha az átlagszámításokat a szociográfiai felmérések konkrét eredményeivel szembesítjük. Az újpesti és a budapesti munkáscsaládok körében végzett felmérések⁵⁴ alapján az összes kiadások csoportosítását, azaz a valamennyi fogyasztási cikkre vonatkozó költségmegoszlást táblázatban adjuk közre:

A havi kiadások csoportosítása 1929–1930
Index: Összes kiadás = 100

	Élelmezés	Lakbér	Ruházat	Fűtés- világítás	Egyéb
Újpesti munkáscsalád	44,7	14,7	7,8	7,3	25,5
Budapesti munkáscsalád	49,5	10,2	10,0	5,5	25,6

Mindkét felmérés egybehangzóan igazolja, hogy a munkáscsaládok jövedelmük magas hányadát, szinte felét élelmezési cikkek beszerzésére fordították. A statisztikák által az „egyéb” gyűjtőnév alá sorakoztatott tételek köre igen tág. Ide sorolhatjuk a huszas évek során megjelent vagy megnövekedett kereseti-jövedelmi adókat, a beteg- és balesetbiztosításnak a dolgozóra eső terheit. Az egyéb tételek között kapott helyet az iskolaszerekre, háztartási cikkekre, újságra, közlekedésre stb. fordított kiadások szerteágazó köre is. Az élelmezési, az egyéb kiadások, valamint a lakberek állandóan emelkedő költséghányada mellett feltűnő a fűtés-világításra és a ruházatkódásra fordított kiadások rendkívül alacsony százaléka.

A reáljövedelem azt fejezi ki, hogy az összes jövedelem milyen tömegű létfenntartási cikknek és szolgáltatásnak felel meg, figyelembe véve a fogyasztási struktúrát. A termelőerők fejlődésével együtt az első világháború után új fogyasztási szokások voltak kialakulóban. Nőtt a fogyasztás terjedelme, új cikkek vonultak be a lakosság jellemző fogyasztási körébe. A cukorka, a csokoládé, a cigaretta, valamint a rádió, a mozi stb. ekkor vált „tömegfogyasztási cikké”.

Az egy főre eső cukorfogyasztás tekintetében az európai országok mögött Magyarország erősen lemaradt.⁵⁵

A cukorfogyasztás alakulása néhány európai országban

Ország	Egy főre eső cukor- fogyasztás (kg)
Anglia	41
Ausztria	28
Csehszlovákia	28
Franciaország	23
Németország	22
Magyarország	11,97

⁵⁴ *Újváry Julianna*: A munkáscsaládok életviszonyai egy magyar ipari városban. Népegészségügy 1932. 12. sz. 538 és *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. 412.

⁵⁵ Vas- és Fémmunkások Lapja, 1929. márc. 8. és Magyar Statisztikai Évkönyv, 1929 alapján.

Számadataink nemcsak azt jelzik, hogy a magyarországi cukorfogyasztás európai mércével mérve alacsony volt, hanem bizonyítják, hogy az új fogyasztási szokások hazánkban még nem váltak széles körűvé. Az „új” élelmészeti cikkek, a csokoládé, cukorka stb., melyek legfontosabb alapanyaga a cukor, nem vagy csak igen lassan vonultak be a hazai lakosság jellemző fogyasztási körébe.

A hús- és tejfogyasztás mértéke a fővárosban a harmincas évek elejére bizonyos fokú emelkedést mutatott. A húsfogyasztás alakulása a reálbér-alakulás korábban vázolt képletéhez igazodik: a huszas évek második felében a húsfogyasztás mércéje emelkedik ugyan, de a világháború előtti szinttől elmarad: 1910-ben 49,8 kg a fejenkénti húsfogyasztás Budapesten, 1925-ben 34,3, 1930-ban pedig 41,3 kg.⁵⁶ Hasonlóan alakult a tejfogyasztás mértéke is, mely a világháború előtti szinttől mintegy 10%-kal maradt el.⁵⁷

Az élelmészeti cikkek fogyasztási szintjéről rendelkezésre álló meglehetősen kevés adat is meggyőzően tanúskodik arról a tényről, hogy miután az általános fogyasztási szint a világháború előtti színvonalat sem érte el, ezért a fogyasztás terjedelmének jelentős bővüléséről nem beszélhetünk. Az új fogyasztási cikkek így nagyon lassan honosodhattak meg Magyarországon.

Illyefalvi kimutatta,⁵⁸ hogy a budapesti munkáslakások 49,3%-ában nem volt bevezetve a villanyáram. Ilyen körülmények között a kor egyik jelentős technikai újításának, a rádiónak a tömeges elterjedéséről sem beszélhetünk a munkásság körében. Illyefalvi felmérései azt is feltárták, hogy a munkások 58%-a lakását télen ritkán vagy egyáltalán nem fűti. A munkáscsaládok tehát a fűtés költségeinek minimumára csökkentése révén is takarékoskodtak.

A ruházkodás költségeire — adataink tanúsága szerint — ugyancsak kevés összeg jutott. Szakszervezeti, illetve hivatalos statisztikák állnak rendelkezésre a cipő és a karton-szövet vásárlásáról.⁵⁹

Cipő és karton-szövet fogyasztás alakulása 1928—1929 (%)
Index: 1927 = 100

Időpont	Cipő		Karton-szövet	
	szakszerv.	hivatalos	szakszerv.	hivatalos
1928 január	46,9	103,8	91,9	73,5
augusztus	90,5	112,3	88,4	115,9
december	42,0	92,4	76,0	80,2
1929 január	39,7	93,9	72,8	85,0
augusztus	61,9	70,9	60,8	87,8
december	46,6	73,5	88,9	54,7

A cipő- és kartonvásárlás országos adatai 1927-hez képest tehát csökkenő tendenciát mutatnak. A munkáscsaládoknak az emelkedő árak miatt mind nagyobb összeget kellett az alapvető élelmészeti cikkek megszerzésére fordítaniuk, s ennek mértékében zsugorodtak egyre jobban a cipőre, ruhára fordított kiadások. Újpesten Ujváry Julianna olyan családot is talált, amely fél év alatt — 1929-ben — nem vásárolt semmiféle ruházati cikket. A ruházkodás költségeiből könnyen következtethetünk a munkásság szűkös helyzetére. Nem véletlen, hogy a korabeli szóhasználat minden rosszul öltözött embert „munkás-külsejű” jelzővel illetett. Nemcsak a munkásság társadalmi kiközösítettségét jelentette ez a kifejezés, hanem egy életforma megjelölője is volt.

⁵⁶ A székesfőváros múltja és jelene számokban. 438.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. 140.

⁵⁹ A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1926—1929. 16. Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése az 1929. évi január—márciusi időszakról. 33.

A tüzelőanyag, a ruha- és cipőfogyasztás alacsony aránya is mutatja, hogy stagnáló realbérrel nincs mód a fogyasztás bővítésére, kiszélesítésére.

Az életszínvonal egyéb meghatározó faktorainak alakulása

A lakás- és egészségügyi viszonyok, a balesetügy és a szociálpolitika tárgyalása teszi teljesebbé a munkásság életszínvonaláról rajzolt képet.

Vizsgáljuk meg először a lakásviszonyokat. Mint jeleztük, a lakbér volt az egyetlen tétel, amelynél a világháború előtti szint alatt maradtak a kiadások a huszas években. Ugyanakkor a lakbéremelkedés üteme volt a legintenzívebb, fokozódó terheket rótt a munkásháztartásokra. Táblázatunk a főbérleti lakással rendelkező budapesti munkások lakbérviszonyait tünteti fel.⁶⁰

A munkások főbérleti lakásainak %-os megoszlása a lakások és a lakbér nagysága szerint, 1930

Évi lakbér Pengő	Lakások				
	Konyhából álló lakás	1 szobás lakás	2 szobás lakás	3 és több szobás lakás	Összes lakás %-ában
200	27,6	9,7	1,2	—	8,5
201—250	18,2	8,2	0,5	—	7,1
251—300	18,8	11,8	1,2	0,8	10,3
301—350	6,2	8,5	1,6	—	7,5
351—400	9,4	16,1	4,3	0,5	14,3
401—450	7,1	9,4	2,3	0,3	8,3
451—500	6,8	11,8	5,6	1,5	10,9
501—600	3,6	15,0	16,2	1,7	15,0
601—800	2,3	7,9	31,8	9,1	11,2
801—1000	—	1,3	20,4	15,8	4,0
1000—1200	—	0,2	8,8	20,2	1,6
1200—1400	—	0,1	3,0	14,9	0,6

A csak konyhából álló lakások többségéért évi 300 pengőnél kevesebbet fizettek a munkások, az egyszobás főbérletek zöméért 300—600 pengő közötti összeget, a kétszobás lakások átlaglakbérére 500—1000 pengő között mozgott.

Egy újpésti gyári tanult munkás heti átlag bére ebben az időben 26,10 pengő, egy segédmunkásé 20,46 pengő volt. A helyi lakbércek havi átlaga 26,75 pengőt tett ki. A munkásság egy heti átlagkeresete sem fedezte tehát a lakbérköltségeket. Ezek a lakások azonban komfort nélküli, szoba-konyhás lakások voltak, melyek sokgyermekes, népes családoknak adtak szegényes hajlékot.

A korabeli szakszervezeti fórumok a munkásnyomort nem ritkán a lakáshelyzet súlyos körülményeivel illusztrálták: „Aki a munkásnyomort látni kívánja, az mielőtt a statisztikai adatokat nézné, előbb menjen ki a munkáslakta környékekre, keresse fel azokat a munkáslakásokat és akkor látni fogja, hogy ezeknek a lakásoknak nagyrésze üres, hogy ezekben a lakásokban nincs bútor, üres a szekrény, nincs ágynemű, és látni fogja azokban a lakásokban a lesóványodott, kiéhezett, csenevész munkásgyermekeket. Ha mindezt végignézték, akkor kezdjenek el olvasni a statisztikai adatokban.”⁶¹

⁶⁰ Szádeczky-Kardoss Tibor: A lakbérviszonyok alakulása Budapesten. Statisztikai Közlemények, 54. köt. 4. sz. 64. 1933.

⁶¹ Magyarországi Szakszervezeti Tanács országos értekezletén készült rendőri jelentés. PI Archivum. 654. f. 4/57. öe.

Forrásaink lehetővé teszik, hogy olyan statisztikákban „olvassunk”, amelyek a lakások számának általános növekedése mellett a fizikai munkásság lakáshelyzetének alakulásába is bepillantást engednek. Szádeczky-Kardoss táblázata a fővárosi népesség és a lakásépítés növekedésének százalékos arányait tünteti fel.⁶²

*A fővárosi népességnek fejlődése és a lakások számának %-os növekedése
1880—1930 között (a megelőző periódushoz képest)*

Év	Népesség számaránya	Lakások száma
1880—1890	33,5	40,9
1890—1900	47,5	53,7
1900—1910	22,7	12,3
1910—1920	5,5	18,5
1920—1925	3,4	2,8
1925—1930	4,7	15,1

A lakások számának növekedése az 1910—1920 közötti időszakon belül, a háború kezdetéig terjedő években volt a legnagyobb ütemű. A legkedvezőtlenebb képet 1920 és 1925 között rögzíthetjük. A huszas évek második felében azonban a nagy lakásépítési program keretében ismét jelentősen nőtt a lakások száma.

A fővárosi munkásság lakásviszonyai, a főbérleti jellegű lakással rendelkező munkások⁶³ lakásainak megoszlása szerint a következő képet mutatták.⁶⁴

A fővárosi munkásság főbérleti bérleményeinek megoszlása 1930

	%
Háztulajdonosként lakott lakás	2,1
Háztulajdonos családtagja által lakott lakás	0,6
Természetbeni lakás	16,1
Főbérleti lakás	81,0
Lakója nem fizet bért	0,2

A bérlemények szerinti megoszlást vizsgálva kedvezőnek tűnhet a kép. Bár alacsony a tulajdonosi bérleménnyel (vagy saját házzal) rendelkező munkások aránya, de igen jelentős az önálló főbérlettel bíró munkások százalékos száma. A „természetbeni lakások” elnevezés alatt a gyárak, telepek munkáslakásait értették a statisztika készítői.

A lakásviszonyok alakulásáról realisabb képet azonban csak akkor nyerhetünk, ha a bérlemények felszereltségéről, állagáról, kommunális ellátottságáról is tájékozódunk.

Korántsem kedvező a budapesti munkásság főbérleteinek nagyság szerinti megoszlása az összes fővárosi lakás megoszlásához képest.⁶⁵

⁶² Szádeczky-Kardoss Tibor: A lakbérviszonyok alakulása ... 44.

⁶³ A főbérlettel nem rendelkező munkások arányáról nem állnak rendelkezésünkre összefoglaló adatok.

⁶⁴ Szádeczky-Kardoss Tibor: i. m. 44.

⁶⁵ A táblázat összeállítás Szádeczky-Kardoss Tibor: A lakásbérviszonyok alakulása Budapesten. Bp. 1933. 46 és Bakács Tibor: Budapest közegészségügyének 100 éve. 1848—1948. Bp. 1948. 46. old. adatai alapján.

Az összes budapesti főbérlet és a fizikai munkásság bérleményeinek megoszlása lakásnagyság szerint 1930 (százalékában)

Lakásnagyság	Budapesti átlag	Fizikai munkásság
	Összes lakások %-ban	
Konyhából álló lakás	0,2	0,5
1 szobás lakás	48,3	84,7
2 szobás lakás	27,1	13,7
3 szobás lakás	13,4	1,0
4 szobás lakás	6,6	0,1
5 és ennél több szobás lakás	4,4	—
Összesen	100,0	100,0

A lakáshelyzetet feltáró adataink a korabeli társadalom mély szociális ellentmondásait világítják meg. A főbérlettel rendelkező munkások döntő többsége 1 szobás lakás lakója volt. Súlyosbította a helyzetet a lakások komfort nélküli, rossz felszereltsége és zsúfoltsága. Fürdőszobával az egyszobás munkáslakásoknak mindössze 10%-a volt ellátva. Az összes 1 szobás főbérleti munkáslakás csaknem 1/6 részének még konyhája sem volt. A lakások felszereltségéről, állagáról a korabeli statisztikai irodalom is lehangoló képet festett:⁶⁶ „Mint hogy népességünk sajnos nagyobb része egyszobás lakásokban lakik . . . a nagyobb városok összes lakosságának is csaknem fele zsúfolt lakások lakója. S még hozzájárul ehhez a lakások legnagyobb részének alapincézetlen volta, földes padozata, egyéb közegészségügyi és köztisztasági követelmények meg nem felelő volta. Orvosilag és statisztikailag bebizonyított, hogy a földes padló valóságos melegágya a tüdővész bacilusának.”

A budapesti lakósűrűséget Illyefalvi adatai nyomán Kádár Iván is vizsgálta. Megállapította, hogy 1925-ben „az egyszobás lakások 73,70%-ában — vagyis a munkáslakások zömében — helységenként 2—4 ember lakott, 5,10%-ában több mint 4 ember”.⁶⁷ Illyefalvi 65 205 lakást mért fel,⁶⁸ ebből 4808 főbérletben 5—6 lakót, 2581-ben 6—7 és 1372-ben 7—8 lakót számlált. Mintegy 1285 további lakásban a lakósűrűség 8—13 fő között váltakozott. Nem véletlen, hogy a szerző a munkáscsaládok jellemző bevételeinél az albérlőktől és ágyrajáróktól származó jövedelemmel is számolt. A lakósűrűség és az albérlők száma között szoros összefüggés van: a munkáscsaládok jövedelmüket albérlők, ágyrajárók tartásával egészítették ki. 1925-ben az összes budapesti konyhalakások 300%-ában, az egyszobás lakások 680%-ában volt albérlő.⁶⁹

A Szakszervezeti Értesítő egyik cikke⁷⁰ a lakások zsúfoltsága és az egészségügyi helyzet szoros összefüggésére utal: „Különösen a VI. kerület külső körzetében gyakran találkozunk olyan esetekkel, hogy a súlyos és fertőző tüdőbetegekkel egy lakóhelyiségben 18—20-an laknak összezsúfolva. Ezek a nedves, lakóhelyiségnek egyáltalán nem alkalmas túlszúfolt helyek melegágyai a fertőző betegségeknek.”

Ez a helyzetkép a korabeli egészségügyi viszonyok egyik legsúlyosabb problémáját érinti.

A budapesti munkásság keresőképtelenséggel járó betegségi eseteit 1928 vonatkozásában az alábbi táblázat összesíti:⁷¹

⁶⁶ Kovács Aladár: Lakásviszonyaink a közegészségügy szempontjából. Magyar Statisztika: Szemle, 1926. 655—661.

⁶⁷ Kádár Iván: i. m. 98—99.

⁶⁸ Illyefalvi I. Lajos: i. m. 140.

⁶⁹ Kádár Iván: i. m. 98—99.

⁷⁰ Szakszervezeti Értesítő, 1927. máj.

⁷¹ Illyefalvi I. Lajos: i. m. 571, OTI adatok.

A budapesti munkásság betegségi esetei. 1928 (%)

Betegségek	Férfi	Nő
Fertőző, járványos	22,8	26,3
Daganatok	0,9	2,2
Idegrendszeri	4,1	3,0
Vérkeringési	3,7	3,3
Légzőszervi	8,7	5,1
Emésztőszervi	14,8	15,8
Ivarszervi	2,5	7,5
Bőr	10,3	7,0
Csont	6,0	3,8
Külső tényezők	23,0	8,6
Egyéb tünetek	3,2	4,7
		szülés 12,7
Összesen	100,0	100,0

A betegségi esetek megoszlásában — férfi- és nődolgozóknál egyaránt — feltűnően magas a fertőző, járványos betegségek számaránya. Ez a tény a gümőkóros megbetegedések gyakoriságára enged következtetni. Egy másik figyelemreméltó vonás a „külső tényezők” okozta megbetegedések magas százalékos arányszáma a férfi munkások körében. Bár a szerző nem szolgáltat bővebb magyarázattal e rovat értelmezésében, valószínű, hogy e megjelölés mögött a balesetek előfordulásának magas arányszáma húzódik meg. Az egészségügyi helyzet meghatározó tényezői a reálbérek és a fogyasztási szint alacsony volta, a súlyos lakáshelyzet, az orvosi ellátás elégtelensége, az üzemegészségügy hiányosságai voltak.

Gortvay György 1926-ban végzett felmérése 2941 üzemegységben vizsgálta az egyes szakmák munkásainak egészségügyi helyzetét, a munkavédelmi állapotokat.⁷² „A munkahelyek tisztasága — írja — 93 üzemben tétetett kifogás tárgyává, ebből 37 esik az élelmiszerüzemekre (az összes élelmiszerüzem 30%-a). A por elleni védelem hiányos voltát 87 esetben jelentették, ezek egyharmad része az élelmiszeriparra esett, a többi a fonó-szövő, fa-csont és vas- és fémiparra . . . Az előírt balesetvédő berendezéseket 42 esetben találták hiányosnak.” Az iparfelügyelői jelentések az 1927—1929 években tapasztalt hiányosságokról összesített kimutatást tartalmaznak:⁷³

Üzemegészségügyi, munkavédelmi hiányosságok 1927—1929

Év	Megvizsgált	Kifogásolt	Iparrendészeti	Balesetvédelmi	Iparegészségügyi	Egyéb	Összes
	gyártelepek száma		szabálytalanságok				
1927	10 802	6450	2617	9 130	3797	3797	20 614
1928	12 745	7536	2817	10 420	4496	6193	23 926
1929	15 027	8536	2305	12 297	4318	6670	25 590

A vizsgált gyártelepeken rendkívül sok üzemegészségügyi szabálytalanság miatt kellett intézkedni 1927—1929-ben. 1928-ban az összes szabálytalanságok 18,8%-a az iparegészségüggyel volt kapcsolatos, 11,7%-a iparrendészeti jellegű, 43,6%-a pedig a balesetvédelem hiányosságai-

⁷² Gortvay György: Jövő feladataink az iparegészségügy terén. Népegészségügy, 1926. 22. sz. 1321.

⁷³ Iparfelügyelők tevékenysége az 1927. évben. Bp. 1931. XVII., XIX. és XXI. old.; Iparfelügyelők tevékenysége az 1928., 1929., 1930. évben Bp. 1932. 28—29.

ból vagy baleseti esetekből adódott. Ez az arányszám 1929-ben az iparegészségügyi (16,90%) és az iparrendészeti (90%) eljárások esetében jelentősen csökkent, a balesetek vonatkozásában azonban ismét növekedett: 1929-ben az összes eljárásoknak majdnem a felét, 480%-át baleseti ügyek tették ki.

A baleseteket előidéző okok többfélék. A munkavédelmi felszerelés hiánya, a fiatalokéak és tanulatlan munkások mind gyakoribb alkalmazása, a munkaintenzitás fokozódása egyenrangú szerepet játszik a baleseti források között.

A balesetek gyakoriságának alakulása összefüggött az ipar konjunkturális és dekonjunkturális szakaszainak váltakozásával. Ezt a folyamatot táblázatban követjük nyomon, iparáganként mutatva be a balesetek évenkénti alakulását.⁷⁴

Ezer munkásra eső balesetek száma iparáganként 1920—1929

<i>Iparág</i>	1920	1921	1922	1926	1927	1928	1929
Építőanyagipar	29,1	41,3	33,7	48,8	77,3	71,9	76,6
Fémfeldolgozó	49,1	54,9	60,6	45,2	52,1	46,5	58,6
Gépgyártás	62,2	56,3	80,8	43,4	50,8	44,3	48,4
Vegyipar	20,6	25,1	35,3	31,9	41,7	47,2	51,0
Fűtőanyagok gyártása	33,6	36,5	46,4	47,7	45,2	48,1	45,9
Fonóipar	13,4	15,9	18,3	30,8	31,4	33,9	32,5
Papíripar	26,1	23,4	23,0	11,5	23,4	29,8	31,6
Faipar	59,1	61,6	55,7	30,7	35,8	39,7	43,6
Bőripar	17,2	33,7	34,8	24,1	16,8	17,9	22,4
Élelmezési ipar	29,4	34,0	37,5	29,4	34,3	36,6	38,4
Ruházati ipar	3,4	5,1	3,8	2,6	3,0	3,6	4,3
Építkezési váll.	22,4	48,1	23,0	42,9	52,5	55,6	66,2
Építőiparok	16,1	31,4	21,3	17,7	24,1	23,8	31,7
Építmények fenntartási munkálatai	18,9	15,8	17,3	29,6	26,0	30,1	32,3
Sokszorosító ipar	8,7	9,8	9,3	8,2	10,9	12,3	15,5
Átlag:	22,9	35,0	40,0	32,5	37,2	38,8	42,4

1922-ben, a nehézipar ez időben tapasztalható utolsó fellendülésének idején igen magasra emelkedett a balesetek száma (a legtöbb balesetről szóló jelentés a gépgyártás területéről érkezett), de az ipar egészében a legmagasabb arányszámok 1929-ben mutatkoznak. Érdeemes rámutatni, hogy a korabeli felmérések különválasztották az egyes építőipari ágazatok baleseti arányait. Ez a módszer az építőipar katasztrofálisan magas — összességében mintegy 610%-os — részesedési arányát kívánta elleplezni.

A huszas évek második felében 1929-ben tetőzött a gazdasági fellendülés. A magas baleseti arányok mögött iparáganként jelentős eltolódást figyelhetünk meg az 1922-es állapotokhoz képest. Csökkent a nehézipar területén bekövetkezett balesetek száma, amely azonban nem a munkabiztonság vagy a munkafeltételek rohamos javulásának eredménye, hanem a nehézipar stagnálásának mutatója. Viszont nagyarányú emelkedés figyelhető meg a textil- és vegyipar területén. Az építőiparhoz tartozó munkások körében pedig döbbenetes mértékűvé vált a baleseti esetek száma.

Az egészségügyi és baleseti viszonyok a *szociálpolitikai változások* égető szükségességét hangsúlyozták. 1919 őszén a legyőzött, lefegyverzett munkásságot a szociálpolitika terén is megfosztották korábbi vívmányaitól.⁷⁵ A korabeli állapotokat híven illusztrálja a Szakszervezeti

⁷⁴ A Magyar Statisztikai Évkönyvek adatai alapján. Lásd *Mozolovszky Sándor*: Társadalombiztosítás, üzemi balesetek, munkaviszályok. Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 4. sz. 406.

⁷⁵ Vö. *Laczkó István*: A magyar munkás- és társadalombiztosítás története. Bp. Táncsics Kiadó. 1968. 116.

Értesítő 1919. november 1-i számának híradása:⁷⁶ „A munkásbiztosítás irányításával megbízott miniszteri biztosok sokkal fontosabbnak tartják annak kutatását, hogy a munkásbiztosítás szolgálatában álló alkalmazottak milyen vallásban élnek, milyen gazdasági és politikai mozgalomhoz tartoznak. Ennek kutatása folyik hetek óta... A munkások százazreit a munkásbiztosításból kizárták, azok orvosi és gyógyszer segítség nélkül az elpusztulásnak vannak kitéve.” A lap később katasztrofális helyzetet tárt fel a baleseti járadék terén: „Kenyérre átszámítva kapott a sérült 1923 július elején a heti átlagos járadékáért 1 kiló és 1 deka kenyeret, decemberben 33 deka kenyeret.”⁷⁷ A baleseti sérüléseknél a huszas évek elején még ismert gyakorlat volt a baleset „megszokásának” elmélete. A munkaadók arra való hivatkozással, hogy a beteg a sérülést „megszokta”, rövid időn belül beszüntették a baleseti járadék folyósítását. 1923-ban a fent idézett jelentés szerint 2116 sérült veszítette el a baleseti kártalanításra szóló jogát a baleset „megszokásának” elmélete alapján.

A bethleni konszolidáció eszköztárából azonban nem hiányoztak a szociális demagógia egyes elemei sem. A huszas évek második felében a kormány két törvény megalkotásával kívánta a beharangozott szociálpolitikai változásokat végrehajtani. Elsőként az 1927-es XXI. tc. jelent meg a betegség- és balesetbiztosítás reformjáról.⁷⁸ Ezt követte az öregség és rokkantság, özvegy-ség és árvaság esetére szóló biztosításról rendelkező 1928-as XL. törvénycikk. Ezek az intézkedések eredményeik mellett súlyos feltételeket is tartalmaztak: a betegbiztosítás költségeinek jelentős hányadát a biztosítottra hárították. Az öregségi járadékra a férfi- és nődolgozó egyaránt 65. életévének betöltése után volt jogosult, akkor, ha előzőleg 400 heti járulékot fizetett. A járadék összege napi 60 fillért tett ki. A KMP lapja, az Új Március rámutatott,⁷⁹ hogy az állam számára nem jelentett rossz üzletet a törvény megalkotása. A befizetett járulékkal a pénzügyminiszter rendelkezett, a befolyt összegből csak 20, később 30%-ot fizettek ki munkásjóléti célokra. A fennmaradó összeget államadóssági kölcsönkötvénybe fektették.

A törvény hatása és eredménye jól érzékelhető a biztosítottak és kártalanítottak arányának alakulásából. A kimutatás az 1913-as állapotokhoz viszonyítja a biztosítottak és kártalanítottak indexszámát:⁸⁰

*Biztosítottak és kártalanítottak arányszáma 1920–1929.
Index: 1912 = 100*

Év	Biztosítottak	Kártalanítottak
1920	69,31	nincs adat
1921	70,72	nincs adat
1922	75,67	37,34
1923	87,91	38,80
1924	84,94	39,84
1925	76,68	45,01
1926	76,14	43,82
1927	84,61	48,77
1928	89,68	59,99
1929	90,83	55,88

⁷⁶ Szakszervezeti Értesítő, 1919. 20. sz. 132.

⁷⁷ Szakszervezeti Értesítő, 1925. 4. sz. 27.

⁷⁸ A törvény értelmében „táppénz a keresésképtelenség 4. napjától járt... a biztosított tényleges javadalmazása napi átlagának 55%-ában”. *Laczkó István*: i. m. 130.

⁷⁹ Új Március, 1928. 7. sz. 335.

⁸⁰ A magyar társadalombiztosítás 50 éve 1892–1942. Bp. 1943. XX. táblázata alapján készült saját számítás. Az 1913-as index azonos országhatárokat feltételez.

A biztosítottak arányszámában a törvény hatására javulás regisztrálható. 1929-re a biztosítottak számaránya ugyan még nem érte el az 1913-ban mért arányokat, de jelentősen megközelítette. Sokkal kedvezőtlenebb a kártalanítottak arányát jelző adatsor: a kártalanítottak számaránya a huszas évek végére is alig haladta meg a világháború előtti szint felét. Bár az 1928-as XL. törvény szerint a munkaadók csak a biztosítási járulék felét voltak kötelesek fizetni, a másik fele az alkalmazottakra hárult, az iparfelügyelők jelentése szerint⁸¹ „a munkaadók részéről... sok panasz hangzott el a nagy biztosítási terhek miatt”. Szaporodott tehát azon intézkedések száma, melyeket a munkaadók ellen kellett foganatosítani, a pénztárba való bejelentés elmulasztása miatt. 1928-ban 51, 1929-ben 83 ilyen eljárást jegyeztek fel, s számuk 1930-ra 96-ra emelkedett.⁸²

A magyar tőkés osztály a legminimálisabb áldozatot sem kívánta hozni a munkásság szociális felemelkedéséért. Már 1922-ben létrehozták a Magyar Munkaadók Központját, s a közös fellépés hatására a Magyar Vegyészeti Gyárosok Országos Egyesületének jelentése szerint⁸³ „el lehetett hártani azokat a veszedelmes kezdeményezéseket, amelyek a munkanélküli biztosítás, a sztrájk törvény, az indextörvény megalkotását és a munkabéregyeztető hivatalok létesítését célozták”. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal 1929-ig 29 egyezményt fogadott el,⁸⁴ ebből Magyarország 13 határozatot ratifikált, de nem nyúlt a munkanélküli-biztosítás, a munkaidő, a sütőipari munkásság éjjeli munkaidejének szabályozása és a bérminimum kérdéseihez. A tőke érdekei mindvégig sorompót állítottak a legfontosabb szociálpolitikai reformok végrehajtása elé. „A munkanélküliség elleni biztosítás veszedelmes törekvése — írta a Vegyészeti Gyárosok Egyesületének jelentése,⁸⁵ unosuntalan felbukkan, nemcsak a szociáldemokrata párt követeléseként, hanem az országgyűlés és a fővárosi törvényhatóság tárgyalásai során is... Remélhetőleg a politikai viták köréből ez a kérdés sohasem fog a gyakorlati megvalósítás terére átjátszódni.” Ebben a reményükben nem kellett a munkaadóknak csalatkozniuk. A korabeli Magyarországon nem került megfogalmazásra a munkajog, semmiféle rendszabály nem állt útjában a munkaidő korlátlan meghosszabbításának.

Az ipari munkásnak például csupán annyi felmondási ideje volt, amennyit számára a munkaadó engedélyezett. A munkásságnak tehát gyakorlatilag nem volt felmondási joga. Azok a kezdetleges lehetőségek is, amelyeket az 1910/1920 M. E. sz. rendelet biztosított, kivívták a GyOSz rosszallását: „A felmondási idők dolgában ma meglehetősen zavaros a helyzet, mert az 1910/1920 ME sz. rendelet mostani értelmezése és az ezen alapuló bírói gyakorlat megengedi a legélesebb ellentmondásokat, és utat nyit a szociális szentimentalizmusból eredő túlzásoknak, amelyeknek anyagi következményei a termelésre való visszahatásukban súlyos károkat okoznak.”⁸⁶

A magyar tőkés osztály az ún. munkásjóléti intézmények fenntartására is keveset áldozott. Az iparfelügyelők jelentései országos viszonylatban a következő képet mutatják:⁸⁷

⁸¹ Iparfelügyelők tevékenysége az 1928—1929—1930. években..., 115.

⁸² Uo.

⁸³ Magyar Vegyészeti Gyárosok Országos Egyesülete 1928. évi jelentése. Bp. 1929. 41.

⁸⁴ Fortschritt der Ratifikation. Internationale Rundschau der Arbeit. 1930. 1. köt. 166—167.

⁸⁵ Magyar Vegyészeti Gyárosok Országos Egyesülete 1928. évi jelentése. 86.

⁸⁶ GyOSz Évkönyv XXIII. évi jelentése az 1925. évi rendes közgyűléshez. 76.

⁸⁷ Kimutatás az 1927, 1928—1929. években fennállott munkásjóléti intézményekről. Iparfelügyelők tevékenysége 1927-ben. LII. old. Iparfelügyelők tevékenysége az 1928—1929—1930. években. 130—131.

Munkásjóléti intézmények. 1927—1929

Év	Vizsgált ipartelepek száma	Étkező-helyiség	Fürdő	Mosdó	Orvosi rendelés
1927	14 454	462	305	791	84
1928	15 640	503	372	937	76
1929	17 713	545	356	971	86

A vizsgált telepek étkezővel, fürdővel, mosdóval való ellátottsága minimális volt. Azon gyártelepek köre, ahol üzemi orvos rendelt, 1927—1929 között a gyártelepek számához viszonyítva csökkent. Az üzemorvosi rendelés 1929-ben a vizsgált összes telepek 298 675 munkása közül mindössze 35 325-re terjedt ki.

A szociális intézmények számát Illyefalvi 532 budapesti gyártelepen mérte fel⁸⁸ s kimutatta, hogy étkező- és mosdóhelyiség 253 gyártelepen egyáltalán nem található, fürdők pedig mindössze 40 gyártelepen álltak rendelkezésre. Az egyéb, gyári egészségügyi és szociális intézmények száma szerinte a következőképp alakult: 24 orvosi rendelő, 2 betegszoba, 1 anya- és csecsemővédő szoba, 1 napközi otthon. Az összes vizsgált gyártelepnek tehát csak 5,6%-ában található orvosi rendelő vagy egyéb szociális intézmény. A nőmunkások nagyfokú munkábalépését nem követte a szociális létesítmények számának bővülése, napközi otthon például egyetlen gyártelepen működött.

Vidékre vonatkozólag az 1927—1929 közötti időszak az iparfelügyelők jelentéseiből még elmaradottabb állapotok olvashatók ki:⁸⁹ „A pécsi kerületi iparfelügyelő azt jelenti, hogy újabb munkásjóléti intézmények létesítését állandóan szorgalmazza, ... de kevés eredménnyel... A székesfehérvári iparfelügyelő jelenti, hogy a súlyos gazdasági viszonyok folytán a kerületében fennállott munkásjóléti intézmények az elmúlt három év során úgyszólván semmi fejlődést nem mutattak... A debreceni iparfelügyelő megemlíti, hogy kerülete munkásjóléti intézményekben elég szegény, mivel a kerületben kevés nagy iparvállalat van, és kis és közép nagyságú ipartelepeken pedig munkásjóléti intézmények nemigen találhatók.”

Az iparfelügyelők tevékenységét értékelő jelentések a munkásjóléti intézmények alacsony számárányát azzal magyarázzák, hogy⁹⁰ „1928—1929—1930. években... nagyobb ipartelepek alig létesültek, a meglevő vállalatok pedig fokozott takarékosagra, az üzemköltségek csökkentésére, üzemösszevonásra kényszerültek, s így természetesen a munkásjóléti intézmények fejlődésében már az előző években tapasztalt visszaesés még jobban fokozódott.”

Korábban kimutattuk, hogy a huszas évek második felében az üzemi koncentráció magasabb fokot ért el. A „nagyüzemi” jelleg túlsúlyát azonban a középüzemek számának emelkedése adta, mivel a textilipari fejlődésnek a középüzemi formáció felelt meg legjobban. A kis tőkebefektetést igénylő textiliparban az olcsó női munkaerő alkalmazásával tudta a tőke a magas profitot nyújtó gyors megtérülést biztosítani. Nem terhelte tehát költségvetését különböző szociális helyiségek, intézmények finanszírozásával. A huszas évek második felében a gyári munkáslakások építése teljesen szünetelt, és rohamosan csökkent azon munkaadók száma, akik munkásaik helyett a betegségi és biztosítási járulékot fizették.⁹¹ (Az 1928-ban életbeléptetett 1927. évi XXI. törvénycikk, bár korlátozott formában, bizonyos fokú anyagi kötelezettségeket rótt a munkaadókra.)

⁸⁸ Illyefalvi I. Lajos: i. m. 592.

⁸⁹ Iparfelügyelők tevékenysége 1927. évben. 126 és 139; Iparfelügyelők tevékenysége az 1928—1930. években, 34.

⁹⁰ Iparfelügyelők tevékenysége az 1928—1929—1930. években 128.

⁹¹ Uo.

Az értéktöbblet növelésének eszközei között fontos szerepe volt a munkanap meghosszabbításának, ezért a munkaadói érdekeltségek mindent elkövettek, hogy a munkaidő kérdése ne kerüljön a parlament elé. 1928 májusából való a Gyáriparosok Országos Szövetségének az a körlevele,⁹² amely a népjóléti miniszternek a napi 8 órás munkaidőre vonatkozó törvényjavaslata ellen mozgósít: „Meg kell tennünk minden intézkedést, amelyek ezen, az ipar érdekeit fenyegető törvényjavaslat megakadályozására alkalmasak . . . ha ezen igyekezetünk dacára a törvényjavaslat mégis a parlament elé kerülne, a javaslat olyan legyen, amely a 8 óránál hosszabb munkának a lehetőségét nem veszi el, illetőleg csak a legkisebb mértékben korlátozza.” A munkaadók egyesületének erőfeszítéseit természetesen siker koronázta: a munkaidő szabályozása nem emelkedett törvényerőre Magyarországon.

*

A magyar proletariátus lét- és munkaviszonyainak vizsgálatával elsősorban a gazdasági mozgalmak hátterét és motivációit kívántuk érzékeltetni.

A munkásság életszínvonalának értékelése nem lehet egysíkú: a huszas évek eleje, közepe és vége között nem feltételezhetünk standard helyzetet. A mérsékelt fellendülés időszaka olyan változásokat hozott magával, amelyek a nominálbérek, a szociálpolitika, az egészségügyi biztosítás, az orvosi ellátottság terén bizonyos fokú javulást eredményeztek.

A mérsékelt fellendülés korlátozott eredményei azonban nem voltak elegendőek ahhoz, hogy a magyar munkásság reálbéreiben, a megélhetési viszonyokban, az alapvető munkafeltételek terén jelentős haladást eredményezzenek. A munkabérek kisösszegű emelkedése nem állt arányban a drágaság fokozódásával, s a nagyarányú munkanélküliség a létbizonytalanság állandó fenyegetését hordozta. Az alacsony összetételű és kalóriájú fogyasztás, az emelkedő lakbérek, a katasztrofális egészségügyi helyzet, a magas baleseti arányok alakították ki az életszínvonal valós mércéjét. A hosszú munkaidő, a munkaintenzitás fokozódása, a munkáscsaládok őrlő kenyérgondjai mellett igen kevés lehetőség jutott önképzésre, a felsőbb iskolákat pedig a magas tandíjak és a rendszer munkásellenes politikája zárta el a munkásgyermekek elől.

A szociálpolitika terén a Horthy-korszak Magyarországa a legreakciósabb és legelmaradottabb országok egyike volt a korabeli Európában. A munkanélküli-biztosítás, a munkaidő szabályozása, a sztrájkjog e korszakban sohasem került megfogalmazásra.

A lét- és munkaviszonyok vizsgálatából a magyar munkásság nehéz, gondokkal és nélkülözésekkel teli sorsa bontakozik ki. A megélhetési viszonyok kedvezőtlen alakulása megújuló gazdasági harcok elindítója lett, hiszen ilyen körülmények között — Engels szavaival — „A munkásnak . . . csak egyetlen területe van emberi mivoltának kifejezésére, hogy tiltakozik egész helyzete ellen.”⁹³

⁹² Veszélyben a 8 órás munkanap. Vas- és Fémmunkások Lapja, 1928. aug. 10.

⁹³ Friedrich Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. Bp. 1958. 401.

FEHÉR ANDRÁS

A népi demokratikus korral foglalkozó helytörténeti irodalom kialakulása és főbb jellemzői

A népi demokratikus korszak tanulmányozása történettudományunknak egyik legfontosabb, egyben felelősségteljes feladata. Jelentősége alapvetően abban van, hogy a népi demokratikus forradalom társadalmi formaváltáshoz vezetett, olyan mélyreható társadalmi, gazdasági és politikai átalakuláshoz, mely hazánkban a szocializmus építéséhez nyitott utat. E kiemelkedő jelentőségű történeti folyamat vizsgálatát és ábrázolását önmagukban a szűkebb értelemben vett szaktudományi szempontok is feltétlenül indokolják. De méginkább fontossá teszi az a körülmény, hogy a népi demokratikus korszak esetében korántsem lezárt történeti jelenségről van szó, de olyan folyamatok érvényesüléséről, melyekből a tények, összefüggések és tendenciák feltárásával, illetve a szükséges következtetések levonásával a történettudomány alapvető szerepet tölthet be a társadalmi igények kielégítésében. A maga eszközeivel ugyanis nemcsak közvetve, hanem közvetlenül is segítheti a politika alakítását, illetve a politika tudományos megalapozását, szélesebb értelemben véve pedig hozzájárulhat a társadalmi fejlődést előrevívő folyamatok kibontakoztatásához, és fordítva: figyelmeztethet azokra a tendenciákra, melyek a haladó folyamatok kibontakozásának útjában állanak.

A történettudomány fenti funkcióival és hatékonyságával összefüggő ezen fő szempontok azonban korántsem váltak egykönnyen elfogadottakká és meghatározókká történész-közügondolkodásunkban, de hogy ma már egyre inkább tért hódítanak — mi sem bizonyítja jobban, mint többek között az a mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt tekintélyes történetírói termés, melyet ma már joggal nevezhetünk a magyar népi demokrácia történeti irodalmának.

E történeti irodalomban az alapvető szerepet kétségkívül az országos, a nemzeti méretű történeti folyamatokat, összefüggéseket megragadó és a valóban tudományos eszközökkel és módszerekkel készített munkák töltik be, de manapság már rangos helyet foglal el ebben a helytörténeti irodalom is.

A következőkben a népi demokratikus korral foglalkozó helytörténeti irodalom kialakulásának és a publikációk főbb típusainak jellemzésén túl azt tematikai és módszerbeli szempontból kívánjuk röviden érinteni. Vizsgálatunkba az 1974-ig megjelent legfontosabb munkákat, illetve legjellemzőbb típusokat vontuk be.

A népi demokrácia, mint a történetírás témája az 1952—56 közötti időszakban vonult be történettudományunkba. A korszak helytörténeti földolgozására irányuló törekvések alapvetően a Magyar Történelmi Társulat 1949-ben történt újjászervezéséhez s vidéki csoportjainak megalakulásához kapcsolódnak. A társulat 1950-ben megalakított Dél-Alföldi és Kelet-Magyarországi csoportjait, melyek rövid időn belül kutatógárdákat hoztak létre, különösen a helyi vonatkozású új- és legújabbkori munkásmozgalom- és parasztságtörténeti kérdések megoldására. Megkezdődött a szervező munka a Dunántúlon és Észak-Magyarországon is. De nagy szerepet játszottak az 1945 utáni helytörténetírás elindulásában a párt útmutatásai, vezető ideológusainak és a kommunista történészeknek megnyilatkozásai is. A helyi kutatások számára is orientáló jelentőségű volt Révai Józsefnek 1950-ben tett azon megállapítása, hogy „továbbra is fontos 1848—49 igaz történetének, sőt a magyar középkor és újkor igaz történetének felderítése . . .

De a jelen szempontjából fontosabb teendő a szocializmust építő népi demokrácia előtörténetének felkutatása.”¹ Még határozottabban fordította a történészek figyelmét a népi demokratikus korszak felé az 1953-ban megtartott Magyar Történész-kongresszus, mely a távolabbi feladatok között jelölte meg „a népi demokratikus rendszer létrejötte és fejlődése” című téma feldolgozását hangsúlyozva, hogy ez a Szovjetunió és a népi demokratikus országok történészei közös együttműködésének a feladata. Az előtörténet, ezen belül is különösen a munkásmozgalom történetének feltárása szempontjából már az 50-es évek első felében országos és helyi vonatkozásokban egyaránt fontos eredmények születtek. Ugyanekkor a levéltárakban megindult a szervezett adatfeltáró munka a felszabadító hadműveletekről. Ennek feltételeit a Levéltárak Országos Központjának megalakítása, illetve az állami levéltári hálózat létrehozása teremtette meg.

A Történelmi Társulat közben újabb erőfeszítéseket tett a helytörténeti kutatások kiszélesítésére. A vidéki központokban különösen 1952—1954 között tudományos előadószerűen, vándorgyűléseken vitatták a helytörténetírás fogalmának, feladatainak, a módszerbeli problémáknak, a személyi, kutatási, pénzügyi és publikációs feltételek biztosításának kérdéseit s a vidéki csoportokban a kutatásokat mostmár a felszabadulás utáni történetre is kiterjesztették, így megszülettek a népi demokratikus korszakból a helytörténetírás első eredményei.

A Történelmi Társulat 1953-ban meghirdetett pályázatára már jónéhány helytörténeti dolgozat érkezett s Szakács Kálmánnak: *A párt harca a munkásosztály egységéért Győr-Sopron megyében 1945—1948*” című munkája díjazásban részesült. Soós Imre pedig: „A Nemzeti Bizottságok iratainak vizsgálata Heves megyében” címmel forráskritikai tanulmányt készített s tett közé a Levéltári Híradóban.²

Az első kísérleteket újabbak követték, s a 10. évfordulóra már számos munka foglalkozott a felszabadulás helyi tényeivel és az elért eredményekkel, közülük azonban csak néhány készült tudományos igényűvel, többségük inkább a politikai propaganda céljait szolgáló ismertető kiadványok és a visszaemlékezések kategóriájába sorolható.³ A 10. évforduló alkalmával a népi demokratikus korról foglalkozó helytörténetírásban tehát nem következett be frontáttörés, az országos történetíráshoz viszonyított fázisbeli késés erőteljesen jelentkezett.

A 10. évforduló ráirányította a figyelmet a népi demokratikus korszak kutatásának tudományos és politikai jelentőségére, s lendületet adott a történeti feldolgozó munkának, bár ez a kezdeti lendület az 1956 körüli években megtört.

Az 1956. évi ellenforradalmi kísérletet követő konszolidációs időszak történettudományunk megújulását indította el. Az elméleti bizonytalansággal — mely sokakat visszatartott a népi demokratikus kor tanulmányozásától —, továbbá a történeti folyamat szubjektív tényezőinek eltúlzásával, az elméleti általánosításoktól való tartózkodással, az adatszertű ábrázolással stb. mint szemléletbeli és módszerbeli tényezőkkel természetesen nemcsak az országos, a helytörténetírásban is meg kellett küzdeni. A népi demokratikus korszak helytörténeti kutatásában jelentkező fázisbeli lemaradás valamelyest csökkent a 15. évforduló alkalmával. Növekedett a kiadványok száma, szélesedett a tematika s több kiadvány, tanulmány készült pl. a felszabadulás, a nemzeti bizottságok, illetve a közigazgatás kérdéseiről.⁴ De figyelemreméltó volt az is, hogy

¹ Századok, 1950, 1—4. 464.

² Szakács Kálmán: *Harc a munkásegységért Győr megyében 1945—1948*. Bp. 1955; Levéltári Híradó, 1954. 1—2.

³ Lásd pl. Berec Árpád: *Csongrád megye felszabadulása*, Szeged, 1955; A felszabadult Csongrád megye 10 éve. Szeged 1955 (mindkettő a Csongrád megyei füzetek sorozatban). Továbbá: Pécs, Baranya 1944—1945. Szerk.: Gádor Emil. Pécs, 1955, 32; Fekete Mihály: *Partizánok az Avas alján*. Egy diósgyőri munkás visszaemlékezései. Bp. 1955. 123.

⁴ Lásd pl.: Tóth Sándor: *A szovjet hadsereg hadmozdulatai Miskolc és megyénk felszabadítása idején*. Borsodi Szemle, 1960. 1—2; Degré Alajos: *A közigazgatás megindulása Zala megyében a felszabadulás után*. Levéltári Közlemények, 1960; Tibori János: *A felszabadult Békéscsaba másfélvezetési története*. Békéscsaba. 1961. 312.

történezeink már nemcsak a helyi események kisebb mozzanatainak vagy egy nagyobb téma egyetlen részkérdésének feltárására vállalkoztak, hanem egy-egy község, város, terület 1945 utáni fejlődésének többoldalú feltárására is kísérletet tettek. Az évforduló kiadványai közül ki kell emelnünk a „Pest megye 15 éve, 1945—1960” (Bpest 1960) című munkát, melyben a szerzők nem a megye történetének megírására, hanem inkább a 15 éves fejlődés elemzésére és tematikus (államhatalom, államigazgatás; népi szervek; ipar kereskedelem; birtokviszonyok és a parasztság helyzete; művelődésügy) összefoglalására vállalkoztak. Megemlítendő továbbá Nagy Józsefnek: „A felszabadult Heves megye 15 éve” (Eger 1960) c. munkája, mely a történeti feldolgozás és fejlődésrajz határterületén mozogva elsősorban a megye gazdasági és társadalmi átalakulásának bemutatására, majd összegezésére tett kísérletet.

A Történelmi Társulat Baranya megyei tagjai viszont a felszabadult megye és Pécs város 15 éves történetéről már szaktanulmányokat tartalmazó önálló kötetet tettek közzé. A tanulmányok többsége igen színvonalasan adja vissza a felszabadulásnak, az élet megindulásának számos kérdését vagy egy-egy iparág 15 éves történetét.⁵

A fenti credmények ellenére mégis azt kell mondanunk, hogy a 60-as évek elején az a nem kívánatos helyzet állt elő, hogy ekkor ugyan már összefoglaló tanulmányok foglalkoztak a felszabadulás körülményeinek, az első hónapokban ható politikai, gazdasági erők mozgástörvényeinek tisztázásával, ezeket a kérdéseket azonban nem a helytörténeti monográfiák sora világította meg, hanem fordítva: az országos történeti távlatban kidolgozott tanulmányok nyújtottak támogatást a helytörténetírás számára is.

A helyzet megváltoztatása érdekében a történettudomány országos szervei részéről több kezdeményezés indult el, melyeket a kormányzat is támogatott. Itt utalnunk kell a kutató és feldolgozó munka koordinálásának célzatával létrehozott „Népi demokrácia Történeti Munkaközösség”-re, majd 1961-től a Hazafias Népfront helytörténeti akcióbizottságainak megalakítására, (melyek a kutatómunka társadalmi bázisát kívánták szélesíteni). Újabb előrelendítő erőt jelentett 1962-től a vidéki múzeumokban önálló kutatók beállítása az új- és legújabb kor, a munkásmozgalom történetének művelésére, továbbá az a körülmény, hogy ugyanettől az időtől kezdve a „Századok” külön rovatban foglalkozott a helytörténetírás alapos és iránytmutató recenzálásával.

Az eredmények hamarosan mutatkoztak: a felszabadulás 20. évfordulóján már számos nagyterjedelmű dokumentumgyűjtemény, tanulmánykötet és monografikus feldolgozás, mintegy 30 egyéb önálló kiadvány és több mint félszáz tanulmány, vitaanyag és cikk látott napvilágot. S figyelemreméltó, hogy a kiadványoknak közel 90%-a helytörténeti témát dolgozott fel. Az eredményekről azonban azt kell megállapítanunk, hogy azok összességükben még mindig elsősorban a mennyiségi s nem annyira a minőségi fejlődést tükrözték. És abban, hogy a következő években az utóbbi vonatkozásban is számottevő előrelépés történt, jelentős szerepe volt a Magyar Tudományos Akadémia illetékes bizottságai kezdeményezéseinek, a 60-as évek második felében létrejött Országos Helytörténeti Bizottság elméleti és módszertani tevékenységének, a megyei Helytörténeti Bizottságok hálózata kiépülésének, illetve kezdeményező és koordináló tevékenységüknek, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat helytörténetírást is ösztönző működésének, továbbá a Történelmi Társulat országos és vidéki vándorgyűléseinek s nem utolsósorban a Társulat Helytörténeti Szakosztálya 1970-ben történt megalakulásának.⁶

⁵ Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944—1960. Felszabadulásunk emlékére. Szerk.: Babics András, Kopasz Gábor. Pécs. 1961. 515.

⁶ A szakosztály fő feladatát a helytörténeti munkát irányító országos és területi szervek szakmai támogatásában, a helytörténet területi kooperációs bázisainak kiépítésében, az országos helytörténeti tematikai kooperáció megszervezésében jelölte meg. A területi kooperáció magját képező kutatási központokat a megyei (városi) levéltárak keretei között kívánta megszervezni. Ennek érdekében rendezték meg pl. 1971-ben a budapesti helytörténeti konferenciát. (Lásd: Budapesti Helytörténeti Konferencia, 1971. Bp. Főváros Levéltára, Soksz. 47.)

Mindezen erőfeszítések az utóbbi 6—8 évben a népi demokratikus korszak helytörténeti kutatásának általános fellendülését eredményezték. Ez elsősorban a forrásfeltárás és -publikálás kiszélesedésében, város- és megyetörténeti monográfiák és tanulmánykötetek, ipari és mezőgazdasági üzemtörténetek nagy számban történő megjelenésében jutott kifejezésre.

Kedvező jelenség az utóbbi években a kutatók számának megnövekedése, különösen a vidéki egyetemek és főiskolák történéseinek, a levéltárak, múzeumok, könyvtárak szakembereinek a népi demokrácia helytörténetírása felé fordulása. Többek közt ez utóbbival függ össze a felszabadulás utáni korrall foglalkozó helytörténeti munkák színvonalának emelkedése. Ez elsősorban a felhasznált források körének szélesedésében, különösen a levéltári források nagyobb mérvű felhasználásában, a tudományos forráskritikai módszerek alkalmazásának erősödésében; továbbá a helyi történeti jelenségeknek az országos összefüggésekkel, az általános fejlődési folyamatokkal történő egybevetésében, ugyanakkor a helyi tényezők egymásra gyakorolt kölcsönhatásának bemutatásában, a helyi sajátosságok és egyedi jelenségek feltárásában, a lehetséges elvi általánosítások egyre gyakoribb megfogalmazásában jut kifejezésre. Mindezen szempontokból csak a felszabadulás utáni korrall foglalkozó munkák közül hadd emeljünk ki Fehér István: „Gazdasági és társadalmi változások Szegeden a felszabadulás után” 1974 című nagyobb szabású munkáját; továbbá „Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944—1960” megjelent 1961, illetve a „Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből 1944—1945”, 1969 című köteteket, vagy Kanyar Józsefnek „Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban. 1920—1945” 1964 c. munkáját.

*

A mennyiségi és minőségi előrelépés mellett a fejlődés egyik oldala a *műfaji*, pontosabban a kiadványok jellegbeli *gazdagodásában* jelentkezett. Hosszú éveken át súlyos nehézségeket jelentett a helytörténetírás szempontjából sok probléma mellett az, hogy míg a korábbi korok helytörténeti kutatója számára széleskörű és viszonylag jól kidolgozott segéd tudományi apparátus állt és áll rendelkezésre a források feldolgozásához, a népi demokratikus kor kutatója azonban egyes, önmagukban nagyon értékes anyagoktól eltekintve lényegében magára hagyatva állt, pedig itt a nagymennyiségű forrásanyag miatt sokkal nehezebb a szelekció, az értékelés. Ma már ebben a vonatkozásban is előrelépésről beszélhetünk. Az országos bibliográfiák helyi adatain kívül, valamint egy-egy helység, terület több korszakot (így a népi demokratikus kort is) felölelő bibliográfiái mellett (pl. Budapest történetének bibliográfiája, I—VI. kötet, 1962—1969, vagy Debreceni bibliográfia, 1961), ma már rendelkezünk számos, csak az 1945 utáni korszakról készített, a nyomtatott forrásokat és feldolgozásokat tartalmazó helyi bibliográfiákkal is. Közülük csak példaként említsük meg a „Szeged felszabadulásának bibliográfiája”, 1965 és a „Budapest szocialista fejlődése 1945—1959. Bibliográfia, I—III. kötet”, 1960 c. kiadványokat. De figyelemreméltóak a „Századok”-nak — ma már ugyan megszűnt —, valamint egyes vidéki társadalomtudományi-művészeti folyóiratoknak (pl. a „Soproni Szemle”-nek vagy a „Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez” című éves kiadványnak a népi demokratikus kort tárgyaló helytörténeti munkákat magába foglaló bibliográfiái adatközlései is.⁷

Különösen örvendetes a megyei levéltárak 1945 utáni anyagára vonatkozó segédeszközök számának gyarapodása. Itt elsősorban a levéltárak periodikáiban (Levéltári Híradó, Levéltári Szemle, megyei Levéltári Évkönyv-ek) megjelent forrásismertető és hivataltörténeti tanulmányokra kell utalnunk.⁸

⁷ Számos megye kiadta a terület hírlap- és folyóiratbibliográfiáját is. Lásd pl.: Vas megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1777—1963. Szombathely 1964. 111 l.

⁸ Lásd pl.: *Krizsán László*: A pesti megyei földbirtokrendező tanácsok és földhivatalok szervezete, Levéltári Szemle, 1968. 1; *Lengyel Alfréd*: A Győr-Moson megyei nemzeti bizottságok iratanyaga. Uo.; *Simonffy Emil*: A mezőgazdasági termelészövetkezetek iratai. Levéltári Szemle,

A népi demokratikus korszak — mint tudjuk — még ma sem rendelkezik kifejezesezett történeti gyakorlattal, ezért különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a kutatási és feldolgozási módszerek kifejlesztésének. Öröndetes, hogy az utóbbi időben növekszik a népi demokratikus kor helytörténetírásának sajátos módszereit tárgyaló dolgozatok száma is, elsősorban a Párttörténeti Közleményekben, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményeiben, a Megyei Múzeumok Évkönyv-eiben, valamint a helytörténeti, helyismereti folyóiratokban, híradókban. Sőt kísérletek történnek módszertani útmutatók kiadására is (pl. *Rákosi Sándor: Útmutató a felszabadulás időszakának helytörténeti kutatásához*. Bp. 1969, vagy Budapest helytörténeti hézikönyve, szerk.: Gerelyes Ede. Bp. 1971). Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a tudományos segédeszközök készítése a kezdeteknél tart, mert nem került még sor pl. a megyei levéltárak 1945 utáni iratai ismertetői leltárainak kiadására, vagy a feldolgozási módszereinek összefoglalására sem.

A népi demokratikus korrallal foglalkozó történetírásnak sajátos vonása, hogy a történész itt még korántsem támaszkodhat olyan részeredményekre, mint a korábbi korszakok esetében. Ezért különös fontossága van a történeti forrásanyag feltárásának, s méginkább helytörténeti tematikus tanulmányok készítésének. Történészek és kutatók viszonylag hamar fölismerték ezek fontosságát. A földreform dokumentumainak feltárása és közzététele jelentette az első kísérletet, ezt követte „az élet megindulása a felszabadulás után” c. témakör forrásanyagának főlészre hozása. A kutatások eredményei előbb levéltári kiadványokban (Levéltári Évkönyvek, Történelmi Olvasókönyvek stb.),⁹ majd kb. a 60-as évek közepétől önálló forráskiadványokban láttak napvilágot. A 60-as években talán legtöbbet vitatott problémakörből: 1944–45 történetéből ma már majdnem minden megye rendelkezik nagyterjedelmű, tudományos igényű forráskiadvánnyal, melyek közül a válogatás, az összeállítás, az archeográfiai megmunkálás szempontjából egyaránt kiemelkednek a Csongrád, Borsod, Bács-Kiskun, Baranya, Somogy és a Győr megyei kiadványok. De pl. Budapesten és Nógrád megyében már kísérletet tettek a koalíciós időszak egészét felölelő, Szolnok megyében pedig az 1970-ig terjedő legjellemzőbb forrásanyag közzétételére is.¹⁰ A fenti, tudományos igényű forráskiadványok mellett szép számmal állnak rendelkezésünkre egy-egy terület, helység 1945 óta megtett fejlődéséről szóló vagy jelentősebb cseményeivel (tanácsok megalakulása, 1956), továbbá egyes intézmények (nemzeti bizottságok) tevékenységével foglalkozó kisebb terjedelmű szemelvényeszerű összeállítások is, ezek azonban elsősorban agitatív, népszerűsítő céllal készültek.¹¹

1967. 3; *Oltvai Ferenc: Szocialista iparvállalatok szervezete és iratai*. Levéltári Közlemények, 1955. 26. évf.

⁹ Olvasókönyv Zala megye történetéhez. Dokumentumgyűjtemény. Szerk.: Degre Alajos, Zalaegerszeg, 1962. 140 l.; *Kanyar József: Harminc nemzedék vallomása Sopronról*. Történelmi Olvasókönyv. Kaposvár, 1967. 584 l.

¹⁰ Az élet megindulása a felszabadulás után Győr-Sopron megyében. 1945. Szerk.: Lengyel Alfréd, Győr, 1970. 486 l.; Csongrád megye felszabadulása és az élet megindulása 1944. szept. — 1945. okt. Szerk.: Rácz János, Szeged, 1970. 787 l.; Somogy a felszabadulás hónapjaiban. 1944 — 1945. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1970. 319 l.; Az élet megindulása Miskolcon és Borsodban a felszabadulás után. Összeáll.: Beránné Nemes Éva és Román János, Miskolc, 1970. 495 l.; A népi demokrácia kezdeti időszakának dokumentumai Baranyában. Szerk.: Kopasz Gábor stb. Pécs, 1971. 390 l.; Dokumentumok, adatok Nógrád megye felszabadulás utáni történetéből, 1944. dec. — 1948. júl. Szerk.: Borsos Gábor stb. Bp. 1972. 500 l.; Dokumentumok Fejér megye felszabadulásának történetéből. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1965. 235 l.; Források Budapest múltjából. Szerk.: Ságvári Ágnes, IV. Források Budapest történetéhez 1945 — 1950. Szerk.: Gáspár Ferenc, Bp. 1973. 569 l.; *Gál Gyula—Győri Tibor—Selmeczi László: A felemelkedés útján*. Dokumentumok Szolnok megye negyedszázados történetéből. 1944 — 1970. Szolnok, 1971. 688 l. — A kötetek egyrésze levéltári iratok mellett más típusú forrásokat is közöl.

¹¹ Lásd pl. Pécs és Baranya megye a helyi sajtó tükrében, 1944 — 1964. Szerk.: Molnár István, Pécs, 1965. 278 l.; Pest megye felszabadulása és az új élet megindulása a korabeli sajtó tükrében. Szerk.: Boros Pál. Bp. 1970. 104 l.; A munkáshatalomért. Szemelvények a Fejér megyei Hírlapból 1956 november — 1958 szeptember. Székesfehérvár, 1958. 87 l.

A visszaemlékezéseknek — mint ismeretes — fontos szerepük van különösen forradalmi időszakok esetében, többek között azért, mert közelebb visznek a dolgozó tömegek történelemformáló szerepének mélyebb megértéséhez. Ma már helytörténeti szempontból is értékes visszaemlékezések köteteknek vagyunk birtokában, bár azt is látnunk kell, hogy az ilyen jellegű kiadványok száma nem nagy. Közöttük is elsősorban a Somogy, Békés, Szabolcs és Hajdú megyei 1944—45-ös eseményekkel foglalkozó visszaemlékezés köteteket kell kiemelnünk, de utalni kell főleg az MKP helyi vezetőitől és a Vörös Hadsereg felszabadító hadműveletekben résztvevő harcosaitól más visszaemlékezés kötetekben, helyi és országos folyóiratokban (főleg a Párttörténeti Közleményekben és a Hadtörténelmi Közleményekben) megjelent visszaemlékezésekre is.¹²

A forráskiadványok mellett jelentős a helytörténeti monográfiák, illetve monografikus igényű feldolgozások száma. Közöttük Nagy Józsefnek Heves megye több mint két évtizedes fejlődését tárgyaló monográfiájára, a Nógrád megye történetét feldolgozó monográfia sorozat 4. kötetére, Fehér Istvánnak Szeged 25 éves gazdaság- és társadalomtörténetét feldolgozó könyvére kell elsősorban hivatkoznunk. Janó Ákos munkája viszont szociográfiai módszereket is alkalmazva egy 1950-ben keletkezett településnek (Hajduvid) szocialista községgé fejlődését mutatja be.¹³

Helytörténetírásunkban különös fellendülés tapasztalható a város- és községtörténetek írásában. E munkák átfogó igényű tematikus tanulmányokban vagy monografikus formában legtöbb esetben tárgyalják az 1945 utáni korszakot is. A termés e területen is oly gazdag, hogy csak néhány példa felsorolására szorítkozhatunk. Tudományos teljesítmény szempontjából is kiemelendők a Várpalota, Győr, Tatabánya, Kecskemét, Békéscsaba, Hajdúnánás, Hajdúböszörmény, Salgótarján városokról, valamint a Kevermes, Kunmadaras, Egerszalók, Mezőberény és Pásztó községekről írt munkák és tanulmánykötetek, de rajtuk kívül másokat is — pl. a főváros történetéről írt rövid összefoglalást, vagy a főváros egyes kerületeinek történetéről készített köteteket — említhetnénk, mint színvonalas műveket.¹⁴

¹² Negyedszázada történt. Visszaemlékezések Nyíregyháza felszabadulására. Szerk.: Kopka János. Nyíregyháza. 1969. 87 l.; Emlékezés a kezdetre. Szerk.: Varga István. Békéscsaba. 1970. 292 l.; Veres Péter: Az ország útján. Önéletírás. 1944—1945. Bp. 1965. 240 l.; Keresztes Mihály: Napnyugtától-napkeltéig. Bp. 1968. 294 l.; Keresztes Mihály: Az első lépések. Visszaemlékezések. Bp. 1971. 217 l.; Sorsforduló. Tanulmányok és visszaemlékezések. Szerk.: Újvári Imre stb. Kaposvár. 1970. 236 l.; Plíjev J. A.: A Tisza völgyében. Visszaemlékezés az 1944. szept.—dec.-i hadműveletekre. Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 1.; Sarokin M. N.: Az 57. hadsereg a Magyarországon felszabadításért vívott harcokban. Uo.; Loza D. F.: A szovjet csapatok felszabadító harcai Nógrád megyében 1944 dec. Uo.; 1967. 4.

¹³ Nagy József: A szocializmus építése Heves megyében. 1945—1969. Eger. 1970. 200 l.; A nagykanizsai járás negyedszázados története 1945—1970. Szerk.: Csordás János stb. Zalaegerszeg. 1970. 197 l.; Fehér István: Gazdasági és társadalmi változások Szegeden a felszabadulás után. 1945—1962. Bp. 1974. 229 l.; Nagy János—Tóth János: Jászberény város története a felszabadulástól napjainkig. Jászberény, 1970. 302 l.; Balázs Árpád: Egy somogyi falu, Ráccsgrés története 1945—1960. Kaposvár, 1960, 40 l.; Janó Ákos: Hajduvid. Egy szocialista falu kialakulása. Debrecen, 1963. 56 l.

¹⁴ Szig Rezső: Várpalota. Fejezetek a város történetéből. Bp. 1960. 643 l.; Győr. Városhelyi tanulmányok. Szerk.: Dávid Lajos stb. Győr. 1971. 003 l.; Tatabánya története. Helytörténeti tanulmányok 1—2. köt. Szerk.: Gombkötő Gábor. 1. köt. 327 l.; 2. köt. 326 l.; Tanulmányok Békéscsaba történetéhez. Szerk.: Kristó Gyula stb. Békéscsaba. 1970. 384 l.; Kecskemét, 1368—1968. Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről. Szerk.: Heltai Nándor. Kecskemét, 1969. 351 l.; Hajdúnánás története. Szerk.: Rácz István, 1973. 475 l.; Hajdúböszörmény története. Szerk.: Szendrey István, Debrecen, 1973. 587 l.; Salgótarján története. Tanulmánygyűjtemény. Szerk.: Szabó Béla. Salgótarján, 1972. 407 l.; A 150 éves Kevermes község története. Szerk.: Pelle Ferenc. II. é. n. Kevermes 1965. 301 l.; Kormos László: Kunmadaras fejlődéstörténete termelőszövetkezeti községgé alakulásáig. Szolnok, 1967. 192 l.; Pásztó története. Szerk.: Pintér Nándor. Pásztó, 1970. 165 l.; Tanner József: Egerszalók. A szolgaságtól a szabadságig. Bp. 1961. 362 l.; Mezőberény története. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény 1973. 1. köt. 568 l.; 2. köt. 437 l.;

De különösen ki kell emelnünk a várostörténet művelése szempontjából azt a vállalkozást, melyet a főváros indított el a „Tanulmányok Budapest Múltjából” című sorozattal. Témánk szempontjából elsősorban a sorozat XX. kötetében megjelent tanulmányokat kell megemlítenünk.

Helytörténetírásunkban a községtörténeteket, falutörténeteket örvedetesen váltják fel a tematikus feldolgozási formák, elsősorban a színvonalas részlettanulmányok. Az utóbbi években gazdag anyagra támaszkodó s változatos tematikájú *tanulmánykötetek* láttak napvilágot elsősorban Baranya, Tolna, Zala, Veszprém, Borsod és Nógrád megyék felszabadulás utáni történetéből s különösen figyelemreméltó, hogy ezek számos tanulmányt közölnek az 50-es és 60-as évekről is.¹⁵

A helytörténetírásnak reprezentáns darabjai az 1960-as évek közepétől a megyei levéltárak által kiadott Levéltári Évkönyvek. Ezek új forrásfeltárások, forrásfeldolgozó és más jellegű tanulmányok, történeti adalékokat tartalmazó közlemények és életrajzok közzétételével a helytörténet 1945 utáni vonatkozásainak is országos szintű művelését nyújtják.¹⁶

A tanulmánykötetek sorában nem feledkezhetünk meg számos megye párt-, állami és tudományos szerveinek a felszabadulási évfordulókon rendezett *jubileumi ülésszakainak anyagát tartalmazó kiadványokról* sem.¹⁷ E tanulmánykötetek számos értékes történeti tanulmányt tartalmaznak, bemutatva a vidéki egyetemek, főiskolák oktató- és tudományos tevékenységének 1945 utáni fejlődését is. De figyelemreméltó az a Glatz Ferenc által szerkesztett és színvonalas bevezetővel ellátott tanulmánykötet is, melyben a Hazafias Népfront Országos Tanácsa és az Országos Népművelési Tanács a felszabadulás 25. évfordulójára az általuk meghirdetett pályázatra beérkezett közel 150 tanulmányból a legkiemelkedőbbeket tették közzé.¹⁸

Műfaji szempontból külön kategóriát képviselnek azok a rövidebb lélegzetű s népszerű formában megírt munkák, melyek a történeti valóság még nem teljes feltárása alapján születtek, hanem az évfordulókhoz kapcsolódva politikai, propagandisztikus megfontolásokból, a mindennapi állami és pártmunka gyakorlati célkitűzéseiből jöttek létre.

S ezek ha nem is adják az adott történeti folyamatok, tények teljes rajzát, nem egyszer színesebb és gondolatokban gazdagabb képet nyújtanak azokról, mint egyes történeti tanulmányok. Ezek jól egészítik ki a szaktörténeti munkákat abból a szempontból is, hogy a népi demokratikus korszak politikai, ideológiai vagy éppen gazdasági összefüggéseit világítják meg, ezért nem szabad ezeket kiiktatnunk az 1945 utáni korrall foglalkozó helytörténeti irodalomból. Közü-

Vésztő története. Szerk.: Szabó Ferenc. Vésztő, 1973. 546 l. Budapest, Fővárosunk története. Főszerk.: Ságvári Ágnes. Bp., 1973. 157 l.; 32 t.; Újpest története. Szerk.: Bokor László. Bp., 1969. 457 l.; Szalay György: Kőbánya története. Bp. 1970. 381 l.

¹⁵ Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. 1945—1948. Szerk.: Fehér István, Pécs, 1969. 220 l.; Tanulmányok Zala megyéről 1945—1970. Írta: Béli József stb. Zalacgerszeg, 1970. 301 l.; Veszprém megye fejlődése 1945—1970. Tanulmányok a megye felszabadulás utáni történetéből. Szerk.: Beszteri Béla, Veszprém, 1970. 459 l.; Tanulmányok Tolna megye történetéhez. IV. köt. Szerk.: Puskás Attila. Szekszárd, 1972. 489 l.; Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára. I—II. Szerk. biz., vez.: Varga Gáborné, Miskolc, 1970. 363 l.; 674 l.; Tanulmányok a ráckevei járás múltjából. Összeáll.: Szabó Imre, Ráckeve, 1972. 285 l.

¹⁶ Borsodi Történelmi Évkönyv. Szerk.: Deák Gábor, Román János, Miskolc. Indult 1965-ben; Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, indult 1970-ben; Fejér megyei történeti évkönyv (Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez). Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, indult 1967-ben; Baranyai helytörténetírás. A Baranya megyei Levéltár évkönyve. Fel. kiad.: Szinkovich Márta. Pécs, indult 1969-ben.

¹⁷ Pl. az MSZMP Hajdu-Bihar megyei Bizottsága és Oktatási Igazgatóságának kiadványa a debreceni jubileumi ülésszokról. 1944—1969. Szerk.: Mikecz Ferenc, Debrecen 1970. I. köt. 460, II. köt. 391 l.; Jubileumi tudományos emlékülések Borsodban, szerk.: Csabai László. Miskolc, 1971. 312 l.; A lenini úton. Békés megyei tudományos ülésszak. 1970. ápr. 20—21. Békéscsaba, 1971. 246 l.

¹⁸ Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarország történetéből. Szerk., sajtó alá rend.: Glatz Ferenc. Bp. 1971. 303 l.

lük csak néhány, a feldolgozás szempontjait és módját tekintve jellegzetes típust említsünk meg: mindenekelőtt a *megyei statisztikai hivatalok* által megjelentetett *jubileumi kiadványokat*, melyek korábban az elért általános eredményeket, majd később bizonyos témaköröket, pl. a 25. évfordulón a gazdasági és társadalmi változásokat állították vizsgálódásaik középpontjába. Továbbá meg kell említenünk pl. a Békés, Hajdú, Szabolcs, Fejér és Vas megyék által megjelentetett jubileumi *emlékkönyveket, albumokat*, melyek a fejlődés eredményeit számokkal is illusztrálva összegzik.¹⁹ Vagy a *brosúrákat, politikai riportokat*, melyek egy-egy helység, terület vagy társadalmi csoport megváltozott életét mutatják be.²⁰

*

Ha *tematikai* szempontból kívánjuk áttekinteni a népi demokratikus korral foglalkozó helytörténetírást, akkor azt kell kiemelnünk, hogy továbbra is a koalíciós időszak vonzza a történészeket annak ellenére, hogy népi demokratikus fejlődésünk történetének ez a legjobban kidolgozott szakasza. Helytörténetírásunk legmélyebben a felszabadulás időszakát, illetve 1945 történetét tárta fel. A forráspublikációkban és a részlettanulmányokban nagymennyiségű anyag halmozódott fel s ez úgy ítéltető meg, hogy erre támaszkodva ma már a korábbiaknál sokkal megnyugtatóbb történeti kép lenne megrajzolható a forradalom indulásának belső feltételeiről, országos és területi sajátosságairól, az ekkor jelentkező társadalmi és politikai mozgásfolyamatokról. Ma már csaknem teljesen feldolgozott a felszabadulás megyei eseményeinek története. A katonai események feltárásában kiemelendő Borus József, Ölvedi Ignác és Nagy Gábor hadtörténészek munkássága,²¹ a nemzeti bizottságok történetének bemutatásában viszont Csizmadia Andor és Balázs Béla alkottak legmaradandóbbat.²² A népi demokratikus forradalom helyi elő-

¹⁹ Lásd pl. Fejér megye 14 éves fejlődése a statisztikai adatok tükrében. KSH Fejér megyei Igazgatósága. Székesfehérvár. 1959. 114 l.; 20 év a szocializmus útján. (Pest megye 1945—1965). Bp. 1965. 139 l.; A megye társadalmi, gazdasági helyzete és fejlődésének főbb tendenciái. Kiad.: KSH Békés megyei Igazg. Békéscsaba. Bpest. 1970. 128 l.

²⁰ *Földényi Ervin*: Komló az 5 éves terv városa. Budapest. 1952. 56 l.; Az újjászülető Miskolc. 1945—1955. Miskolc. 1955. 31 l. — Veszprém megye fejlődése a 3. tanácsciklus alatt 1958—1962-ig. Veszprém, 1963. 112 l.; *Gombkötő Gábor—Havasházi László*: Város született. Riportkönyv. Oroszlány. 1964. 232 l.; *Király Ferenc*: Debreceni október. Dokumentumriport 1944 őszéről. Debrecen. 1969. 111 l.; A zalaegerszegi járás 25 éves fejlődése. Zalaegerszeg. 1970. 93 l.; *Orosz Szilárd*: Szabolcsi ifjúság. Tanulmányok és adatok ... Nyiregyháza. 1970. 134 l.

²¹ Lásd pl. *Borus József*: Felszabadító hadműveletek Borsodban 1944. Borsodi Szemle, 1964. 5; *Ölvedi Ignác*: Harccselekmények a debreceni hadművelet második szakaszában. 1944. október 13—20. Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 1; *Ugyanő*: Harccselekmények Debrecen felszabadítása után. Uo. 1965. 2; *Nagy Gábor*: Zala megye felszabadítása (Tanulmányok Zala megye történetéből. Zalaegerszeg, 1970); *Godó Ágnes*: A 3. bolgár front csapatainak védelmi harcái Somogy megye területén. 1945. márc. 6—20. Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 1; *Balogh János*: Tolna megye felszabadítása. (Tolna megye története. 4. köt. 1972); Makó az első felszabadult magyar város. Szerk.: Tamási Mihály, Budapest, 1969. 278.

²² *Csizmadia Andor*: A nemzeti bizottságok a felszabadulás utáni állam mechanizmusában. A pécsi és a Baranya megyei nemzeti bizottságok 1944—45. évi történetéhez (Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez. Pécs 1961); *Balázs Béla*: Népmozgalom és nemzeti bizottságok. 1945—1946. Sajtó alá rend. és bev.: Lackó Miklós Bp. 1961. 231 l.; *Dávid Lajos*: A népi demokratikus forradalom Győr-Moson megyében. 1945—1948 (Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve. 1964—1966); *Kun László*: A népi demokratikus forradalom kibontakozásának néhány sajátossága Miskolcon. Borsodi Szemle, 1965. 3; *Fehér István*: A népi demokratikus forradalom kibontakozása a Dél-Dunántúlon az 1945. évi őszi választásokig (Tanulmányok a Dél-Dunántúli történetéből. 1944—1948. Pécs. 1969. 220 l.; *Ruszoly József*: A Szegedi Nemzeti Bizottság részvétele a demokratikus államhatalom gyakorlásában. 1944 december—1945 január). Szeged. 1966. 29 l.; *Farkas Gábor*: Az élet megindulása és a demokratikus átalakulás kezdete 1945. Fejér megyei Szemle, 1965. 2; *Bihari László*: Óbuda felszabadulása és küzdelme az életért. Bp. 1965. 99 l.

feltételeinek bemutatásában pedig a dél-dunántúli és észak-magyarországi helytörténetírás érte el a legszámottevőbb eredményeket.²³

Több megyére, sőt nagyobb összefüggő területekre (Viharsarok, Jász-Kunság, Dél-Dunántúl) is kiterjedő részletes feldolgozást nyert a földreform helyi vonatkozásainak története, itt elsősorban Somlyai Magda, Kanyar József és Szabó István munkásságát kell kiemelnünk.²⁴ Az előbbinél már kevésbé feldolgozott az 1946—1948-ig terjedő időszak helytörténete, s itt a legtöbb eredmény a politikai történet ábrázolásában született.

Ezen belül kiemelkedő helyet foglalnak el a politikai pártok újjászerveződését, ezen belül is az MKP szervezeti kiépülését és a népi demokratikus forradalom kibontakoztatásában játszott szerepét bemutató feldolgozások. Külön értékét képezi e tanulmányoknak, hogy bemutatni törekedjenek a kommunista mozgalmon belüli irányzatokat (a koalíciós politika követői, az azonnali proletárhatalom hívei), valamint más pártokban kialakult csoportokat, illetve a közöttük jelentkező ellentéteket, küzdelmeket is. Ugyanakkor kísérletet tesznek a pártszervezetek későbbi szervezeti fejlődésének, belső összetételüknek, társadalmi bázisuknak elemzésére is.²⁵

Az 1945—1948 közötti évek politikai történetén belül igen gazdag irodalom foglalkozik a fasiszta és jobboldali maradványok legyőzésére tett erőfeszítésekkel, a koalíciós harcokkal, a kommunistáknak a földosztás, az ipari és mezőgazdasági termelés, a közlekedés érdekében kifejtett irányító tevékenységével, a szövetségi politika helyi érvényesülésével, a falujáró mozgalommal, az üzemi bizottságok és a szakszervezetek újjászervezésével és a forradalomban játszott szerepükkel, a munkásegység fenntartásáért folytatott küzdelemmel, a szociáldemokráta jobboldal ténykedésével s a két munkáspárt egyesülésével. Az ábrázolásban legtöbb esetben természetesen az MKP tevékenysége áll a középpontban, de már korántsem leszűkítve, mert már igen gyakran vállalkozás történik a helyi politikai élet szélesebb spektrumának feltárására, a koalíciós partnerek vagy a koalíción kívül álló politikai erők tevékenységének bemutatására,

²³ *Fehér István*: A szegedi munkásság harca a második világháború idején. Párttörténeti Közlemények, 1964. 2; *Ugyanő*: Adatok Dél-Dunántúl német megszállásáról és a németek elleni fegyveres harcokról. Pécsi Tanárképző Főiskola. 1969. 22. 1.; *Horváth Ferenc*: Vas megye helyzete és lakosságának hangulata a felszabadulás előtti hónapokban. Vasi Szemle, 1960. 1; *Puskás Attila*: Történelmi fordulat Tolna megyében 1944—45-ben. Tanulmányok Tolna megye történetéből. IV. 1972; *Nagy Sándorné*: A baranyai partizánharcok és ezek társadalmi feltételei. Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez. 1944—60. 1961; *Beránné Nemes Éva*: Miskolc politikai élete a német megszállás hónapjaiban. Borsodi Történelmi Évkönyv III. 1971; *Andrássy Antal*: Somogy a felszabadulás előestéjén, szerk.: Újváry Imre stb. (Sorsforduló. Kaposvár. 1970. 236. 1.).

²⁴ *Pl. M. Somlyai Magda*: Szabadulás és magvetés... Bp. 1961. 181. 1. *Szabó István*: Földreform a Viharsarokban 1945—1947. Kand. ért. 1972. MTA. Könyvtára (kézirat). *Molnár Lászlóné*: A földreform Hajdu megyében. Agrártörténeti Szemle, 1965. 4; *Béli József*: Az 1945-ös földreform végrehajtása a Dunántúlon. 1944—1946. Helytörténeti Tanulmányok és Krónikák, szerk.: Glatz Ferenc, 1971; *Horváth Sándor*: Az 1945. évi földreform Szabolcs-Szatmár megyében. Jósza András Múzeum Évkönyve. 1965—1966; *Varga Zoltán*: Debrecen szerepe a földosztásért folytatott harcban. Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve. 1956; *Kanyar József*: Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban. 1920, 1945. Bp. 1964. 66. 1.; *Somlyai Magda*: Túrkevei szegényparasztközségi küzdelme a földért 1945—1946-ban. Századok, 1957. 5—6; *Nagy János*: Az 1945. évi földreform végrehajtása Sopron megyében. Soproni Szemle, 1970. 3; *Benke József*: Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945—1970, különös tekintettel Somogyra. Pécs, 1974. 238. 1.

²⁵ Az MKP szervezeti fejlődése Hajdú és Bihar megyében 1944—48. Szerk.: Serfle István. Debrecen. 1974. 249. 1.; *Jakab Sándor—Becski György*: Az MKP Nógrád megyei szervezeteinek megalakulásáról és kezdeti tevékenységéről. Párttörténeti Közlemények, 1963. 3; *Blaskovits János—Labádi Lajos*: Az MKP Pest megyei szervezeteinek kiépülése a felszabadulás kezdetétől az 1945-ös országgyűlési választásokig. Pest megye múltjából. Tanulmányok. Szerk.: Keleti Ferenc stb. Bp. 1965; *Fehér István*: Az MKP szegedi szervezeteinek kiépülése a felszabadulás után. Tiszatáj, 1966. 4; *Tóth László*: Az MKP szerveinek és szervezeteinek kialakulása Zala megyében. Tanulmányok Zala megyéről. Zalaegerszeg. 1970. Továbbá még számos tanulmány.

a helyi specifikumok feltárására is.²⁶ Számos tanulmány foglalkozik a pártnak az ifjúsághoz való viszonyával, a demokratikus ifjúsági mozgalom kérdéseivel is.²⁷

Sajnálatos viszont, hogy a fordulat évének nagy kérdései, a szektás-dogmatikus politika felülkerekedésének, továbbá a Rákosi-korszak helyi politikai életének problémái az előbbieknél sokkal kisebb mértékben kerülnek vizsgálat alá, de már itt is vannak biztató kezdeményezések. Több város- és megyetörténeti tanulmánykötet és más rész tanulmányok kísérletet tesznek ugyanis ezeknek a kérdéseknek az ábrázolására is, a mélyebb elemzés azonban a legtöbb esetben még elmarad.²⁸

Hasonlóképpen szegény helytörténeti irodalmunk az 1956. évi ellenforradalom helyi jelenségei mélyebb összetevőinek ábrázolásában. E vonatkozásban továbbra is elsősorban az 50-es évek végén az ellenforradalom tényeit regisztráló helyi politikai kiadványokra támaszkodhatunk, de a Nógrád, Veszprém és Heves megyék történetével foglalkozó kiadványok és más munkák már a részletesebb elemzésre is vállalkoznak.²⁹

A számszerűség és az elemzés mélysége szempontjából az előbbieknél kedvezőbb a helyzet az 1956-ot követő konszolidáció, illetve az MSzMP politikájának ábrázolásában. Az MSzMP kiegyensúlyozott politikája és a konszolidáció jobban vonzzák helytörténészeinket, mint az 1956 előtti évek úgynevezett kényes kérdései, s ma már számos tanulmány tárgyalja a 60–70-es évek helyi politikai problémáit.³⁰

Jelentős előrehaladást tett helytörténetírásunkban a népi demokrácia közigazgatástörténetének feltárása is. Részben feldolgozást nyert a fasiszta városi és megyei uralmi gépezet foko-

²⁶ *Fehér István*: Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon, 1944–46 között. Bp. 1972. 296 l.; *Kanyó Ferenc*: Népfrentpolitika és pártharcok Csongrád megyében. (Az MSzMP Csongrád megyei Bizottság Oktatási Igazgatósága tudományos ülészaka . . . 1970. máj. 23–25. Szerk.: Törkölly Ferenc. Szeged. 1970. 111 l.); *Ságvári Ágnes*: Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten 1945–1947. Bp. 1964. 327 l.; *Bankuti István*: Az osztályharc néhány kérdése Vas megyében. 1945–48. Szombathely. 1969. 143 l.; *Varga Zoltán*: Debrecen felszabadulás utáni politikai életének néhány kérdése. Alföld, 1956. 1–3, 5; *Kanyó Ferenc*: A szabad szakszervezetek újjászerveződése Csongrád megyében (1944 ősze–1945 tavasza). MSzMP Csongrád-megyei Évkönyve. 1972; *Tohai Ferenc*: Falujáró mozgalom megyénkben (1945–46). Borsodi Szemle, 1971. 4; *Gerse János*–*Söpte István*: Az üzemi bizottságok tevékenysége Vas megyében. 1945–1948. Vasi Szemle, 1970. 4; *Rácz János*: az üzemi bizottságok harca az infláció ellen, a stabilizációért. Szeged. 1968. 47 l. (Klly.: A szegedi József Attila Tudományegyetem évkönyvei, Tudományos Szocializmus Szekció 6 című kötetből.)

²⁷ Többek között megemlítenéd: *Orosz Szilárd*: Szabolcsi ifjúság. Tanulmányok és adatok Szabolcs-Szatmár megye demokratikus és kommunista ifjúsági mozgalmának történetéből, 1945–1970. Nyiregyháza. 1970. 134 l.; *Nagy Sándor*: Harcba született egység. A demokratikus ifjúsági mozgalom története Heves megyében. 1944–1950. Eger. 1971. 156 l.; *Nagy István*: A szegedi demokratikus ifjúsági mozgalom történetéből (1944. okt. 11.–1948. márc. 15.). Szegedi Tanárképző Főiskola Évkönyve. 1963.

²⁸ *Mikecz Ferenc*: A fordulat éve Hajdu megyében. Alföld, 1972. 1, 1973. 2; *Beszteri Béla*: A párt politikája Veszprém megyében a szocializmus alapjainak lerakása idején (1948–1962). Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 9. köt.; *Újlaki Péter*: A proletárdiktatúra győzelme és a szocializmus építése Borsod megyében. (1948–1956 október) Borsodi Szemle, 1970. 1.

²⁹ Pl. *Bozsik Valéria*: A nógrádi kommunisták harca az ellenforradalom ellen. Bp. 1957. 141 l.; Vádirat. Az ellenforradalom Veszprém megyében, Bp. 1957. 111 l.; Ez történt Borsodban. Összeáll.: a Szerk. Biz. Miskolc. 1958. Észak-magyarországi Lapkiadó. 175 l.; Harca a munkáshatalomért 1956 nov.–1957 máj. MSzMP. Győr-Sopron megyei Int. Biz. Győr. 1957. 80 l.

³⁰ Lásd pl.: *Nagy József*: A szocializmus építése Heves megyében. 1945–1970. Eger. 1970. 200 l.; *Bandur Károly*: Kétfrontos harcban a párt vezetészerepének megerősítéséért. Nógrádi Szemle, 1971. 1; *Ugyanó*: Az MSzMP munkáslusa . . . 1957–1962. MSzMP Nógrád megyei Bizottságának Évkönyve. 1972; *Beszteri Béla*: A párt politikája Veszprém megyében. 1948–1969. Veszprém megye fejlődése (1945–1970). Veszprém. 1970; *Sófalvi Zoltánné*: Az MSzMP újjászervezése Pest megyében az 1956-os ellenforradalom elleni harc időszakában. Ötven Esztendő (1918–1968). Bp. 1970; *Sipos Géza*: A KISz zászlóbontása Szegeden. Tiszatáj, 1967. 3–4; *Hiller István*: Az ifjúsági mozgalom tíz esztendeje Sopronban (1957–1967). Sopron. 1967. 88 l.

zatos megdöntésének, illetve demokratikus átszervezésének, majd a közigazgatás teljesen új alapokra fektetésének, a tanácsrendszer kialakulásának s fejlődésének számos kérdése. E témakörökben a vidéki levéltárak szakembereinek tollából jelentek meg értékes tanulmányok.³¹

Helytörténetírásunk a 60-as évektől kezdve fokozatosan a népi demokratikus korszakban lezajlott objektív társadalmi folyamatok kutatása és elemzése felé fordult, s ezt igen kedvező jelenségnek kell tekintenünk. A gazdaság és társadalom strukturális változásainak vizsgálatai ugyanis korszakunk mélyebb megértéséhez nemcsak szaktudományi szempontból visznek közelebb bennünket, hanem a párt politikai céljaihoz, a gazdaság- és társadalompolitika igényeihez is közvetlenül kapcsolódnak. A helytörténeti munkák sok esetben lényeges gazdasági és társadalmi folyamatok feltárására vállalkoznak, s megfigyelhető bennük az elvi elméleti általánosításokra való törekvés is.³² Területenként, helységenként vizsgálják az ipar-mezőgazdaság fejlődésének tendenciáit s a népesség demográfiai, földrajzi és foglalkozási változásait. Ez utóbbi azonban elsősorban a mezőgazdaság és az agrártársadalom fejlődésének ábrázolásával kapcsolatban jelentkezik, az ipari körzetek történetének tárgyalása során már kevésbé. Elég gyér azon munkák száma, melyek egy-egy terület ipari termelése történetének tényeken nyugvó elemzését adják, még kevesebb az ipari munkásság helyi struktúrállódásával és helyzetével foglalkozó tanulmány. A helytörténetírásunkban korábban jelentkező agrártörténeti érdeklődést ma már az ipartörténeti témák felé való fokozott fordulás kezdi fölváltani, pontosabban a kíváncsi arányok kezdenek helyreállni, de jelenleg is főként üzemtörténetek írására tevődik a hangsúly. Az ipari üzemek felszabadulás utáni történetéből egyébként igen gazdag irodalommal rendelkezünk, de néhány kiadvány már tárgyalja egy-egy iparág összefüggő történetét is.³³

Kedvenc témáját képezi helytörténetírásunknak a mezőgazdaság szocialista átszervezése, illetve a termelőszövetkezetek fejlődéstörténete. E munkákból részletes képet nyerünk a termelőszövetkezeti mozgalom kezdeteiről, terjedésének az egyes időszakokban jelentkező méreteiről

³¹ Többek között lásd: *Lengyel Alfréd*: A felszabadult Győr megye és város igazgatásának első évei. Levéltári Szemle, 1968. 3; *Leidecker Jenő*: A megyei önkormányzat átalakulásának története Somogyban. Levéltári Szemle, 1962. 3—4; *Oltvai Ferenc*: Szeged közigazgatása a város felszabadulásától az ország felszabadulásáig (1944 okt.—1945 ápr.). Levéltári Közlemények, 1963. 8; *Komoróczy György*: Az állami élet megindulása a felszabadult Bihar megyében. Uo. 1965. 1; *Beszteri Béláné*: A tanácsok tevékenysége. 1948—1962. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 1971; *Pais József*: A tanácsok megalakulása és testületi tevékenységük fejlődése. Tanulmányok Zala megyéről. 1970; *Varga Imréné*: Sopron város igazgatásának szervezeti változása 1949—1956-ig. Levéltári Szemle, 1970. 1.

³² Lásd pl.: *Molnár Lászlóné*: A mezőgazdasági termelőerők fejlődése Hajdu-Bihar megyében 1945—1963-ig. Acta Universitatis Debreceniensis Series Marxistica Leninistica. 1965; Agrárfejlődés ipari környezetben. Komárom megye 1945—1970. Szerk.: Paulay Zoltán stb. Tatabánya. 1970. 303 l.; *Komanovics József*: A felszabadulást követő agrárátalakulás főbb vonásai Baranyában. Baranyai Helytörténetírás, 1969; A nagyüzemi gazdálkodás fejlődésének útja Székesfehérváron 1960—1970. Szerk. Mészáros János. Székesfehérvár. 1969. 224 l.; *Tenkely Miklós*: A szövetkezés története Baranyában 1947-ig. Pécs. 1958. 54 l.; Az ipar fejlődése Vas megyében 1958—1960. Szerk.: Hangyál Tibor. Szombathely. 1962. 64 l.; *Abrahám Ferenc*: Veszprém megye iparának fejlődése a felszabadulás után. Veszprém megye fejlődése (1945—1970). 1970; *Balogh Béla*: Iparföldrajzi vizsgálatok a Délkelet-Alföldön. Földrajzi Értesítő, 1961. 4; *Molnár Lászlóné*: Társadalmi változások Hajdu-Bihar megyében a statisztikai adatok tükrében. Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve. 1964; *Orbán Sándor*: A mezőgazdasági népesség átrétegződése a földreform után Somogy megyében 1945—49. Agrártörténeti Szemle, 1965. 1; *Klinger András*: Baranya megye népességének társadalmi, gazdasági összetétele. Soproni Szemle, 1964. 1. és 1965. 2; *Kolta János*: Baranya megye népességének földrajzi megoszlásában a felszabadulást követő 20 év során bekövetkezett változások. Dunántúli Tudományos Intézet Évkönyve. 1967—1968.

³³ *Babics András*: A pécsvidéki kőszénbányászat története a legújabb korban. 1945—1960. Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944—1960. 1961; *Benda Kálmán*—*Irinyi Károly*: A négy százéves debreceni nyomda. 1561—1961. Bp. 1961. 432 l.; *Hanák Péter*—*Hanák Katalin*: A Magyar Pamutipar története 1887—1962. Bp. 1964. 448 l.; Csepel története. Bp. 1965. 500 l.; *Joó Ernő*: A Délbudai Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet 25 éve. Bp. 1972. 102 l. Csak néhány színvonalas és jellemző munkát említettünk meg.

a termelőszövetkezetek termeléséről, társadalmi és gazdasági viszonyaik fejlődéséről.³⁴ A színvonalas termelőszövetkezettörténeti feldolgozások száma viszont nem nagy.³⁵

A helytörténeti irodalomban az utóbbi 6—8 évben szép számmal találunk a népi demokratikus korszak művelődéstörténetét, illetve a nép kulturális és szociális helyzetét bemutatni kívánó tanulmányokat. Ezekre jellemző: az indulás időszaka elmaradott viszonyainak s a fejlődés nagy eredményeinek bemutatása. Feltáruznak ezekből továbbá a kultúra demokratizálásáért folytatott erőfeszítések helyi jelenségei, a kulturális forradalom tényei, ezzel összefüggésben a szociális helyzet változásai.³⁶ E témakörben a tudományos feldolgozásoktól kezdve a felszabaduláshoz — vagy egy kulturális intézmény évfordulójához kapcsolódó könnyebb fajsúlyú fejlődésrajzokig terjedő kiadványok egyaránt megtalálhatók. Öröndetes, hogy a munkásság és parasztság életviszonyainak, életmódjának és társadalmi tudatának feltárásában a szociológia vizsgálati módszerei is szerepet kapnak.³⁷

A népi demokratikus korral foglalkozó helytörténeti irodalomnak csupán a legfontosabb szemléletbeli-módszertani sajátosságaira utalva, a következőket kellene kiemelnünk.

³⁴ *Bartha István*: Adalékok a termelőszövetkezeti mozgalom kezdeteihez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Borsodi Történelmi Évkönyv. III. köt. 1971; *Újlaky Péter*: A termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása és fejlődésének fő kérdései Borsod megyében 1948—1956 között. Uo. IV. köt.; *Székely Lajos*: Sopron város mezőgazdaságának szocialista átalakulása. Soproni Szemle, 1967. 1; *Botár József*: A termelőszövetkezeti mozgalom első éve megyénkben. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1971. 3; *Benke József*: A termelőszövetkezeti mozgalom és a termelőszövetkezetek társadalmi-gazdasági viszonyainak fejlődése Somogyban. 1957—1970. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. Kaposvár, 1973; *Lengyel Béla*: A termelőszövetkezeti parasztság jövedelemviszonyainak fejlődése a mezőgazdaság szocialista átszervezése után. Borsodi Történelmi Évkönyv. III. köt. 1971; Termelőszövetkezettörténeti Tanulmányok. Bp. Magyar Mezőgazdasági Múzeum 2. köt. Szerk.: Donáth Ferenc. 1973. Kecskemét. 326 l.

³⁵ Termelő Szövetkezetek Története. Szerk.: Donát Ferenc. Bp. 1967. TIT Soksz. 364 l.; *Benke József*: A barcsi Vörös Csillag Termelő Szövetkezet húsz éve. Bp. 1968. 200 l.; *Gazdag István*: A Hajduböszörményi Vöröscsillag Mezőgazdasági Termelőszövetkezet 25 éve. Hajduböszörmény. 1974. 164 l.; *Csóka János*: A tiszánánai Petőfi Termelőszövetkezet negyedszázados története. Tiszánána. 1973. 134 l.; *Béla Ottó*: A szövetkezeti mozgalom negyedszázada Méhkeréken. 1948—1973. Gyula. 1973. 142 l.; *Csige József*—*Szalay Csaba*: A balmazújvárosi Lenin TSZ 25 éve. Debrecen. 1974. 154 l.

³⁶ *Komoróczy György*: Művelődésügyi és egészségügyi kérdések a felszabadult Bihar megye első hónapjaiban. Alföld, 1966. 4; *Rácz János*: Kulturális fejlődésünk 25 évéről. Vasi Szemle, 1970. 3; *Szentistványi Gyuláné*: Oktatáspolitikai intézkedések 1945—1946. Baranyai Helytörténetírás. Levéltári Évkönyv. 1969; *Arató Ferenc*: A közoktatás demokratizálása Szabolcs-Szatmár megyében. Nyíregyháza. Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1972; *Kiszely Dóra*—*Szilágyi Lajos*: Fejér megye iskoláinak fejlődése 1945-től napjainkig. Fejér-megyei Szemle, 1965. 2; *Gácsér Magda*—*Kertész László*: A kulturális forradalom Békéscsúján . . . Békéscsabai Ifjúság és Élet. 3; *Dr. Kiss Sándor*: A zalai egészségügy a felszabadulás óta. Tanulmányok Zala megyéről 1970.

³⁷ Vasi élet és irodalom. Vas megye irodalmának múltja és jelene. Szerk.: Palkó István. Szombathely. 1957. 210 l.; *Káson József*: A pécsi napilapok újjászülése (1944—1945). Jelenkor, 1965. 8; *Németh László*: A könyvtárak Zalában. Tanulmányok Zala megyéről, 1970; *Mészáros Gyula*: A Szekszárdi Múzeum 70 éve. 1895—1965. Szekszárd. 1966. 45 l.; *Vincze Ferenc*: A szarvasi mezőgazdasági szakoktatás múltja és jelene. Békéscsaba. 1964. 108 l.; *Tóth János*: 100 éves a Palotásy Kórus. Jászberény. 1972. 28 l.; *Janó Ákos*: Hajduvid. Debrecen. 1963. 54 l.; *Kardos László*: Egyház és vallásos élet egy mai faluban (Bakonycsernye. 1965), Bp. 1969. 291 l.; *Tóth Béla*: Tisza. Szociográfiai tanulmány sorozat a Tiszatáj 1967—1970. évfolyamaiban; A komlói munkásság életkörülményei 1955—1959. Szerk.: Uz György. Komló. 1961. 130 l.; *Moldován Gyula*: Miskolci munkások. Borsodi Szemle, 1968. 4; *Kuzmányi Gusztáv*: A munkás és falusi ifjúság életkörülményei megyénkben. Borsodi Szemle, 1970. 2. *Darvas József*: Orosházi változások. Új Írás, 1965. 2—3; *Zsigmond László*: A megtett út. A vasi falvak fejlődése 1945—1960. Vasi Szemle, 1960. 1. Végül utalnunk kell a „Magyarország felfedezése” c. sorozatban eddig megjelent számos kötetre (pl. *Kunszabó Ferenc*: Sárköz. 1972; *Végh Antal*: Erdőháton, Nyíren. 1972; *Zám Tibor*: Bács Kiskunból jövök, 1973).

Helytörténetírásunk az elért eredmények ellenére jelentős problémákat vet föl a témaválasztás vonatkozásában. A helytörténettel foglalkozók témaválasztása legtöbb esetben nem eléggé bátor, nem eléggé átgondolt. Viszonylag szűk a történeti fejlődés lényegét, fő folyamatait megragadó, s még kevesebb az élet teljességének, a természetes összefüggések bemutatására törekvő munkák köre. Azoké a munkáké, melyek az élet egy meghatározott jelenségének vagy egy rész-kérdésnek a ténylegesen összefüggő, vagy éppen eltérő fejlődési sajátosságokat mutató területeken történő vizsgálatát tűznék ki célul. Ehelyett sokkal kedveltebb egy-egy helység vagy nagyobb közigazgatási egység (megye, járás) fejlődését a komplexitás igényével megrajzolni kívánó feldolgozási forma. Az ilyen témájú helytörténeti munkák azonban kevés haszonnal járnak az országos történetírás szempontjából, mert nagyjából ugyanazon események hasonlóképpen zajlottak le, mint más közigazgatási területeken, s így újat nyújtani alig tudnak. Ugyanakkor a rész-kérdéseket vagy az élet egy jelenségét túlságosan is szűk területen tárgyaló tanulmányok nagymértékben széttöredeznek az egyes nagyobb összefüggő területekről kialakítható képet, így az országos méretű szintetizálásra törekvő történész e mozaikdarabkákat alig-alig képes valamelyest hasznosítani.

A népi demokratikus korrall foglalkozó helytörténetírás témaválasztása ugyanakkor viszonylag nagymértékű önállótlanyságot is mutat. Az irodalmi termés nagyobbik fele még ma is túlságosan az évfordulókhoz kötődik és sok vonatkozásban az általános történet tükörképe. Másszóval hivatásos történészeink elsősorban az országos történetírásban is divatosabb, kedveltebb témakörök felé fordulnak, illetve a köztörténet által kevésbé érintett területeket maguk is kerülik. Ezt bizonyos értelemben természetes jelenségnek lehet tekintenünk, de úgy véljük, hogy helytörténetírásunknak a népi demokratikus korrall — mint más korszakokkal kapcsolatban is — a saját arculatának kialakítására kell törekednie. Tulajdonképpen csak így lenne elérhető az az ideális cél, hogy a helytörténeti irodalom ne csupán az országos törvényszerűségek helyi „sajátosságainak” regisztrálójá, hanem elsősorban az egyedinek, a különösnek, a máshol elő nem fordulónak, a lényeges eltérések megmutatásának a gazdag tárháza legyen.

Más problémákat tekintve utalnunk kell arra is, miszerint a helytörténeti munkákban gyakori szemléleti hiba, hogy a felszabadulás utáni fejlődésünk tárgyalása nem vagy nem eléggé kapcsolódik egybe a felszabadulás előtti gazdasági-politikai és társadalomtörténettel. Pedig a népi demokrácia nem légüres térben keletkezett, ezért az 1945 előtti közvetlen korszak ismerete nélkül nem lehet helyesen értékelni a felszabadulás utáni folyamatokat. Egy újabb probléma, mely az előbbivel is összefügg, az, hogy a helytörténeti munkákban alig-alig (talán inkább a Dunántúlon és Északmagyarországon) jelentkezik az általános érvényű törvényszerűségek mellett az új világhelyzet, a magyar történeti feltételek által meghatározott, sajátos, a klasszikustól eltérő formák elemzése, illetve ezekből elvi vonatkozású megállapítások megfogalmazása.

A felszabadulás időszakáról írt helytörténeti munkák jelentős részének egyik értéke, hogy a katonai cselekményeken túl egyesek reálisan próbálják ábrázolni a felszabadulásnak a lakosság különböző rétegeire gyakorolt sokirányú hatását (etekintetben a Tolna és Zala megyei tanulmánykötetek a példamutatóak), de ezzel összefüggésben figyelhető meg az is, hogy a néptömegek, a helyi demokratikus hatalmi szervek forradalmiságát merész általánosításokkal — gyakran a ténylegesnél kedvezőbb színben tüntetik fel, vagy a felszabadulást közvetlenül megelőzően az ellenállást keresik ott is, ahol az ténylegesen nem is volt.

Az 1945—48 közötti agrárfejlődéssel kapcsolatban ugyancsak eléggé elterjedt ábrázolási mód, hogy az e témakörben született munkák nagyrésze a földreformra, ezen belül a forradalmiság megnyilvánulásaira koncentrál, igen gyöngye viszont az ekkor és ezt követően jelentkező objektív társadalmi-gazdasági folyamatok ábrázolása. Ugyanakkor kitűnő helytörténeti munkák (Orbán Sándor: a mezőgazdasági népesség rétegződése a földreform után Somogyban) mutatnak rá 1945—49 között az adott területen a falusi népességen belüli differenciálódás, illetve nivellálódás tendenciáinak arányaira, a paraszti ellentétek fokára, a mezőgazdaság kapitalizálódásának tényleges lehetőségeire, majd a szektás politika helyi vetületeire.

A koalíciós korszak politikai történetének ábrázolásában az utóbbi évtizedben megjelent tanulmányokban eltűnőben van az a korábbi ábrázolásmód, miszerint a párttörténet nemcsak áthototta, hanem kiszorította a köztörténetet. De még mindig kísért a polgári koalíciós pártok társadalmi befolyásának, politikai súlyuknak, szerepüknek lebecsülése, az MKP központba helyezése mellett a KGP és az SzDP tevékenységének elnagyolt ábrázolása, még inkább a koalíción kívüli politikai pártok, irányzatok szerepének mellőzése.

Mint említettük, a népi demokratikus korszak helytörténeti feldolgozásának időhatára jelentősen kitolódott s tanulmányok készülnek ma már a szocialista korszakról is. E korszakkal azonban egyelőre nem elsősorban szaktörténészek foglalkoznak, ugyanakkor a problémák ábrázolásában a kellő tudományosság hiánya, másrészt bizonyos fokú bátortalanság tapasztalható. A megjelent tanulmányok többsége egyelőre nem lép túl a tanácsrendszer kialakulásának és funkcionálásának, a kulturális és szociális viszonyok fejlődésének, a termelési eredményeknek, a termelősövetkezeti mozgalomnak az ábrázolásán s csak néhány esetben történik próbálkozás a párt és a tömegek közötti kapcsolatnak, magának a pártpolitika helyi jelentkezésének a bemutatására.

(Utóbbi szempontból példamutatók a Veszprém és Nógrád megyékben megjelent tanulmánykötetek, rámutatva a szektás politikának a pártonkívüliekre, de a párttagságra is gyakorolt súlyos hatásaira: a személyi kapcsolatok erőteljes kiépülésére, a régi munkásmozgalmi múlttal rendelkező munkások csaknem teljes háttérbe szorítására s a párt csökkenő befolyására.)

A teljesség igénye nélkül az elmondottakon túl néhány *módszertani* problémát kellene érintenünk. A népi demokratikus korról foglalkozó helytörténeti munkák többségének ma is talán egyik legnagyobb hiányossága a rész és egész, a helytörténet és az országos történet ábrázolási arányaival kapcsolatban jelentkezik. A rész és egész problémáját tekintve két véget tapasztalható:

1. a szerző helytörténet címén lényegében az országos fejlődést adja, illetve az általános koncepcióhoz utólag szolgáltat helyi adatokat, figyelmen kívül hagyva a sajátosságokat, több egyedi jelenség különös vonásait. Így a helytörténetírás tényleges céljai elsikkadnak.

2. A másik véget az, amikor csak a részt látja és képtelen a fő folyamat bemutatására. E partikuláris vizsgálat esetén a fő folyamat nem tárul fel, így az adott helység története zártnak tűnik, mintha minden probléma kizárólag a területen belül vetődne fel és oldódna meg. Ez, másszóval az összehasonlítható módszer hiánya, illetve az országos és más területek történetére történő kitekintés gyakori elmaradása perspektívátlaná teszi a helytörténeti munkákat, az olvasóban pedig a provincializmust erősíti. Utóbbi probléma különösen a politikatörténeti vizsgálatok esetén szembeötlő.

Utalnunk kell továbbá arra, hogy a feldolgozások sokszor hézagos, töredékes, vagy jelentéktelen forrásanyagra épülnek, másrészükhöz viszont még mindig nem látható eléggé a levéltári anyag kellő felhasználása. Sok helytörténeti munkánál tapasztalható az is, hogy elemzésük nem elég elmélyült, következtetések nem elég gazdagok, így meggyőző erejük sem elégséges. Ugyanakkor igénytelenség mutatkozik a nagyobb történeti összefüggések feltárásában, az elvi politikai kérdésekhez történő állásfoglalásban, így gyakran bizonyos álobjektívizmus érvényesülése figyelhető meg. A szematizmus veszélye mutatkozik viszont pl. az 1945–48 közötti polgári politikusok portréinak megrajzolásánál s méginkább a kommunista személyiségek ábrázolásánál. A népi demokratikus korszak történetét bár csökkenő számban, de még ma is elég sok helytörténeti kiadvány vagy nevek említése nélkül, vagy a vezető személyiségek nevének pusztá felsorolásával jeleníti meg. (Persze ez az országos történeti ábrázolásra is eléggé jellemző.)

A fentiek természetesen a módszertani felkészültség, a mesterségbeli tudás hiányosságai, a szakmai igénytelenséggel, a népi demokratikus kor sajátos és igen széles forrásanyaga kutatása és felhasználása módszereinek kidolgozatlanságával, a történettudomány legújabb eredményeiben, a szakirodalomban való tájékozatlansággal, a szerzők gyakran igen gyatra íráskészségével s nem utolsósorban a helytörténeti kéziratok lektorálásának lazaságaival is összefüggnek.

A fentiek alapján azt kell megállapítanunk, hogy a népi demokratikus korszak gazdag helytörténeti irodalma jelenleg még nem valami sok eredményt nyújt az országos történet számára, mivel annak jórésze nem éri el a kellő tudományos színvonalat. De ugyanakkor úgy véljük, a történettudomány hivatalos művelőinek is jobban meg kellene ismerniük a helytörténetírás népi demokratikus korra vonatkozó eredményeit.

A népi demokrácia történetével foglalkozó helytörténetírásunk utóbbi 30 évben elért jelentős eredményeit és a nehézségeket úgy véljük, ha vázlatosan is, de érzékeltetni tudtuk. Feladatunk nem is volt más. Nem kívánunk vállalkozni a további feladatok megjelölésére sem. Csupán annyit jegyzünk meg, hogy a helytörténetírásban tovább lehet lépni, ha erőfeszítések történnek a szervezettség fokozására, a témaválasztásban az ötletszerűség, az esetlegesség visszaszorítására, a felhasználható forrásanyag további szélesítésére; ha a több esetben tapasztalható elavult szemléletmóddal szemben a korszerű erősödik. Folytatódni fog a felfelé ívelés tendenciája továbbá, ha mind szélesebb körökben fejlődik a kutató és feldolgozó munka módszeressége. De nagy eredményekre vezethet a kutatandó korszaknak napjainkhoz való közelebb hozása s a tematika további szélesítése is, nevezetesen az 1948 utáni szakasz politikai életének, a népgazdaság fejlődési folyamatainak, a társadalomszerkezet módosulásainak, a munkásosztály, a mezőgazdasági népesség, a középrétegek történetének; a társadalmi egyesületeknek, szervezeteknek és mozgalmaknak (népfront, szakszervezet ifjúsági mozgalmak stb.), a kultúrforradalom eredményeinek s nem utolsósorban a nép életmódjának, öntudatának, világnézetének tovább vizsgálata. Úgy véljük, a fenti irányokba történő továbbhaladás helytörténetírásunk újabb sikereinek válhat forrásává.

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

KOSÁRY DOMOKOS

Felvilágosult abszolutizmus – felvilágosult rendiség¹

A francia modell

A politikai gondolkozás fő irányát a XVIII. századi Franciaországban alapvetően a burzsoázia felemelkedése szabta meg. Ez a burzsoázia találta meg ideológiai fegyvertárát a felvilágosodásban, azon küzdelmek során, amelyek megelőzték s egyben előkészítették 1789 francia polgári forradalmát. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a felvilágosodás filozófusai mind az új burzsoáziához tartoztak, vagy hogy tudatosan forradalomra készültek volna. Eszméiket azonban a burzsoázia használta fel, értelmezte és adaptálta. Montesquieu, a származására büszke, birtokos nemes, La Brède kastélyának ura, tulajdonképpen egy nemesi monarchia még bizonyos feudális vonásokat is őrző koncepcióját képviselte a belső hatalmi egyensúlyok, a „közbenső” erők rendszerével. Nem meglepő tehát, ha utóbb a magyar felvilágosult nemések oly szívesen tanultak tőle olyasmit, ami nekik megfelelt. Franciaországban azonban az ő okfejtését a burzsoázia használta fel, az merített belőle olyan érveket, amelyekkel az abszolutizmus és vele a feudalizmus elvetését, valamint a polgári biztonság és a cenzuson alapuló választási rendszer bevezetését lehetett alátámasztani. Egy francia szerző szerint így történhetett, hogy Montesquieu, a nemesúr, egy olyan rendszer megalapítói egyikének minősül, amely „ő magát szinte bizonyosan elborzasztotta volna”.²

A polgári ideológia fő irányának alárendelten, a háttérben mégis megfigyelhető, hogy bizonyos fokig, átszínéződve változott formák közt a francia felvilágosodáson belül is folytatódott a fejedelmi, központi hatalom és a rendi hatalom, a *thèse royale* és a *thèse nobiliaire* hagyományos, a XVI. század óta tartó dialógusa. Régi formájában ez a vita a feudális politikai rendszer kétpólusú jellegét tükrözte, azt a dualitást, amely Európában mindenütt megtalálható volt, de persze igen változó és eltérő erőviszonyok között. A „királyi” álláspontot, régi kivitelben, az abszolutista központi hatalom, az udvar és hívei képviselték Franciaországban a XVIII. században is. A rendi álláspontot pedig, ugyancsak feudális előjogok védelmében, a főnemesség és a rendi parlament publicistái, akik azt vallották, hogy Franciaország ősidőktől fogva alkotmányos királyság volt, és a fejedelmi abszolutizmus nem más, mint zsarnokság és birtoklás. Ez így még a feudalizmus két egymásnak feszülő, de ugyanakkor összetartozó felének versengése volt. Valami formában, korszerűsödve azonban tovább élt a francia felvilágosodásnak a feudalizmusból már kivezető, nagy áramlatában is.

¹ Részlet a szerzőnek a Magyarország története IV. kötetéhez készített, az összefoglaló fejezeténél bővebb terjedelmű kéziratából.

² Jean Touchard: Histoire des idées politiques. II. Paris. 1959, 399.

Még azok sorában is, akik egyébként valami módon mind a polgári haladásban előre jutott Anglia mintaképét tartották szem előtt.

A rendi álláspont ilyen új, modernizált változatát a felvilágosodás szerzői közül elsősorban Montesquieu képviselte, aki a rendi parlamentek jogait védelmezte és az angol alkotmányt is ebből a szemszögből értelmezte és magasztalta, mint tudjuk, némi félreértések között.³ Nem meglepő tehát viszonylag korai és nagy népszerűsége Európa keleti periferiáján, közelebbről a lengyel és a magyar nemesség körében, amely persze ismét igyekezett Montesquieu eszméit némileg saját testére átszabni és bizonyos fokig vissza-feudalizálva értelmezni. Voltaire viszont, bár ugyancsak az angol példát emlegette és propagálta, mindvégig határozottan a *thèse royale* korszerűsített változatát képviselte, rámutatva, hogy egészen más az angol polgári és a francia feudális rendi parlament. Az erős központi, fejedelmi hatalom stabilizáló erejét mutatta be IV. Henrik példáján, a *Henriade*-ban is. XIV. Lajos korát nagynak ábrázolta, kivéve ott, ahol a sötét háttérben lázongó főnemesekre utalt. Mint tudjuk, bizonyos fokig támogatta II. Frigyes porosz abszolutizmusát, akárcsak Maupertuis, La Mettrie, a mechanikus materialista, azután D'Alembert vagy Helvétius. Voltaire a rendiségnek annyira ellensége volt, hogy tollával hajlandó volt támogatni még XV. Lajos fellépését is a francia parlament ellen, és szinte kétségbe esett, midőn a rendi, főnemesi erők Franciaországban újra érvényesülni kezdtek. Ugyanilyen okból két iratban (1767, 1768) is elítélte a lengyel nemesek rendi szellemű bari konföderációját, amelyet úgy állított be, mint a retrográd feudális urak és vallási fanatikusok lázadását a jószándékú orosz és porosz felvilágosult abszolutizmus ellen.⁴ Lengyelország első felosztása idején (1772) pedig Voltaire, Diderothoz hasonlóan, helyeselte, hogy véget vetnek a lengyel nemesi anarchiának, a fanatizmus e menedékének. Érthető tehát, hogy Voltaire a kelet-közép-európai nemesség körében nem annyira politikai nézeteivel, mint inkább és elsősorban a feudális egyház túlhatalma és a klerikalizmus elleni éles küzdelmével ért el hatást.⁵ Rokokó udvari főnemeseik, osztrákok és magyarok, mint a francia versíró gr. Fekete János, saját szabadságuk igazolójának tekintették. Protestáns urak pedig, akik egyébként saját, szorongatott egyházuknak igen buzgó hívei voltak, az uralmi helyzetben levő katolicizmus elleni védekezésül kerestek érveket Voltaire egyházellenességében és a gyengébb fél számára kedvező tolerancia-gondolatában. Emellett persze irodalmi hatása is kimutatható. Így például Bessenyei

³ Montesquieu nemesi vonásaira rámutat: *A. Mathiez: La place de Montesquieu dans l'histoire des doctrines politiques du XVIIIe siècle. Annales Historiques de la Révolution Française* 1930, 97—112. Az angol alkotmány mint példa: *G. Bonno: La constitution britannique devant l'opinion française de Montesquieu à Bonaparte. Paris. 1932. Vö.: Mátrai László: Montesquieu, a felvilágosodás filozófusa. MTA, II. oszt. közl. 1956, 199—208 és Bónis György: Montesquieu jogi és politikai nézetei. Uo. 209—247. Mátrai László bevezetője: Montesquieu, A törvények szelleméről. Bp. 1962. J. Ehrard: La politique de Montesquieu. Paris. 1965.*

⁴ Voltaire id. írásai: *J. Bourdillon (álnév): Essai historique et critique sur les dissensions des églises en Pologne. Bâle, 1767. Le Major Kaiserling au service du Roi de Prusse (álnév), Discours aux confédérés de Kaminiék. Amsterdam. 1768. A lengyel ügyek francia visszhangjára: E. Rostworowski: Wolter a Polska. Kwartalnik Historyczny, 1968, 849—867. Peter Gay: The Enlightenment. II. New York, 1969, 465—488. Vö. *A. Mathiez: Les philosophes et le pouvoir au milieu du XVIIIe siècle. Annales Historiques de la Révolution Française* 1935, 1—12. René Pomeau: La politique de Voltaire. Paris. 1963.*

⁵ Vö. *Ferencki László: Voltaire a XVIII. századi Magyarországon. In: Köpeczi Béla—Sziklay László (szerk.), „Sorsotok előre nézzétek”. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Bp. 1975. 183—200.*

franciás felvilágosult klasszicizmusára, — főleg pályája első, bécsi időszakában, midőn még maga is bizonyos fokig a felvilágosult abszolútizmus államelméletének hatása alatt áll: részben még abból indult ki, részben már azzal vitatkozott.

A sort még folytathatjuk. Diderot, aki a politikát erősen alárendelte a gazdasági problémáknak, szimpatizált az angol monarchiával, de ugyanakkor egy kissé a felvilágosult abszolútizmussal, így, mint ismeretes, II. Katalin cárnővel is. A francia fiziokraták egyike, Le Mercier de la Rivière, 1767-ben már kifejezetten a „törvényes despotizmus” (despotisme légal) gondolatát is felvetette, amelyet persze azért mindjárt sietett az önkénytől (despotisme arbitraire) megkülönböztetni, de különösebben kedvező visszhangra így sem talált.⁶ Rousseau viszont, Voltairetől eltérően, a despotizmus minden fajtáját eleve elutasította magától. Midőn a lengyel urak alkotmány-tervet kértek tőle, tapintatot és bizonyos megértést mutatott a lengyel rendi, nemesi politika és a helyi hagyományok iránt.⁷ Ezt figyelhetjük meg Mably és néhány francia fiziokrata esetében is.⁸ Rousseau keleten, mint tudjuk, megint elég nagy, bár részben sajátos visszhangot kapott. Az angol és francia felvilágosodás társadalmi szerződés-elméletét, amely az ő művének megfogalmazásában gyakorolta a legszélesebb hatást, 1790 magyar nemesi-nemzeti mozgalmának sok tagja úgy értelmezte át, hogy az uralkodóval szerződő *populus* náluk nem az egész népet, hanem csak a politikai jogokkal bíró nemességet jelentette. E „nemesi rousseauizmusnak” persze az eredeti mintaképhez már elég kevés köze volt. De mégis jelezte, hogy a keleti perifériák nemessége Rousseaut közelebb érezte önmagához.⁹

Kelet-közép-európai változatok

Ez a dialógus érthető módon hangsúlyosabban folytatódott Európa gazdaságilag és társadalmilag fejletlenebb perifériáin, — főleg keleten (bár részben északon, Skandináviában, és délen a Mediterráneumban is), ahol a burzsoázia még nem nőtt ily önálló, fontos tényezővé. A felvilágosodás politikai eszméi többféle árnyalattal bírtak és több összetorlódó, egymáson is átcsapó hullám mozgását követték. Itt, a keleti periférián viszont több külön, önálló, részben egymásnak is ellentmondó tendenciára váltak szét, amelyek mindegyike más változatot produkált. Az egyes változatok bázisát alkotó társadalmi, politikai erők mind némileg másként, saját testükre szabva használták fel az új ideológiai motívumokat. E változatok bizonyos időbeli sorrendben bontakoztak ki egymás után, majd egymással dialektikában, párhuzamosan fejlődtek tovább.

Magyarországon a XVIII. század második felében az alábbi ilyen főbb változatokkal találkozunk. Hozzátehetjük: ezek megfelelői Kelet- és Közép-Európában másutt is megtalálhatók.

⁶ L. Ph. May: Despotisme légal et despotisme éclairé d'après Le Mercier de la Rivière. Bulletin of the International Committee of Historical Sciences 1937.

⁷ J.-J. Rousseau: Considérations sur le gouvernement de Pologne (1772). A nagy Rousseau-irodalomból: Robert Derathé: Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps. Paris. 1950.

⁸ G. de Mably: Du gouvernement et des lois de la Pologne (1781).

⁹ Vö. Eckhardt Sándor: A Contrat Social. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. Minerva, 1923, 133—161. Coloman Benda: Jean-Jacques Rousseau et la Hongrie à la fin du XVIIIe siècle. In: Jean-Jacques Rousseau. Pour le 250e anniversaire de sa naissance. Paris. 1963.

1. Az első volt a felvilágosult abszolutizmusé, amelynek Habsburg vezetése, bécsi központja ellenére végig, mindkét szakaszában, tehát II. József alatt is akadtak mind magyar, mind nem magyar hazai hívei. S ez valamiféle politikai tapasztalati iskola volt olyanok számára is, akik már korán, vagy utóbb, II. József idején szembefordultak vele. E változat, amely a feudális államot igyekezett magasabb, korszerűbb színvonalra emelni, mint tudjuk, kiépült Poroszországban és Oroszországban is. De bizonyos módosulásokkal északon svéd, délen spanyol, portugál, valamint olaszországi változatban is megtaláljuk; az utóbbit a Habsburg-ház secundogenitúráját alkotó Toszkánában II. József öccse, a későbbi II. Lipót alakította ki a legjellemzőbb formában 1765–1790 között.

2. Ezután, részint ennek nyomán, részint ennek ellenpárjaként és vele vitában, az a változat következett, amelyet a nemesség felvilágosult csoportjai képviseltek. Ez meg a régi rendi struktúrát, a feudális képviseleti rendszert igyekezett felújítani, korszerűsíteni, a felvilágosult abszolutizmussal versenyképessé tenni és az azéhoz hasonló, magasabb színvonalra emelni, de ugyancsak még a feudalizmuson belül. Ezt a változatot nevezhetjük felvilágosult rendi tendenciának vagy felvilágosult rendiségnak. Magyarországon és a hozzá kapcsolódó Horvátországon kívül elsősorban Lengyelországban találkozunk vele.

3. A harmadik változatot, vagy inkább tendenciát, azok a nemesi reformerek és nem nemes értelmiségiek képviselték, akik, számszerint nem sokan, e dialóguson túlemelkedve már valóban a felvilágosodás polgári ideológiáját tették magukévá. Ezek már nem a feudalizmus kijavítására, korszerűsítésére törekedtek, ilyen vagy olyan formában, hanem felszámolására. Mivel önálló politikai erővel nem igen rendelkeztek, eleinte, mint magyar jozefinisták, a felvilágosult abszolutizmust támogatták, azt igyekeztek haladóbb irányba tolni. A jozefin rendszer bukása (1790) után pedig a nekilendülő nemesi-nemzeti mozgalomhoz kapcsolódtak s annak felvilágosult szárnyát próbálták társadalmi és politikai reformokra rábeszélni. Főként ezek sorából kerültek ki utóbb a magyar „jakobinusok”, akiknek tragédiáját, akár a hasonló lengyel „jakobinusokét”, 1795 hozta meg.

Végül pedig, mivel a soknemzetiségű, régi Magyarországon nemcsak magyarok éltek, a szlovák, szerb, horvát, román stb. nyelvi-irodalmi törekvések, illetve nemzeti politikai mozgalmak kezdeteit is meg kell itt említenünk, amelyek ugyancsak a felvilágosodás jegyében kezdtek kibontakozni. Általában ezek is megoszlottak, bár más arányokban, a fenti változatok között. De úgy, hogy közben ellentmondásba kerültek, főleg a magyar nemesi-nemzeti mozgalommal.

E fő tendenciákat azért fontos világosan kijelölnünk, mivel ezek nemcsak a szűkebb értelemben vett politika, a politikai gondolkozás és cselekvés vonatkozásában érvényesültek. Hanem közvetve, igen nagy mértékben, nem egyszer az alapvonalakat meghatározó módon kihatottak más területekre is, a mezőgazdasági reformtörekvésektől kezdve az akadémiai terveken és a sajtón át a szépirodalomig. Ez persze nem azt jelenti, hogy mindegyik tendencia minden szektorban egyformán érvényesült. Az agrárkérdésben jóideig a felvilágosult abszolutizmus hatása bizonyult túlnyomónak s melléje csak 1790 körül zárkózott fel a felvilágosult rendi vonal. A magyar szépirodalomban viszont a felvilágosult abszolutizmus vonala csak igen csekély, olyan mértékben jutott kifejezésre, amely szinte elhanyagolhatónak tűnik a felvilágosult rendi, illetve az anti-feudális magyar jozefinista irányzatokéhoz képest. De a szépirodalom jelenséghalmazának világos, az eredeti összefüggéseknek megfelelő áttekintéséhez is

alapvetően ez a két fő tendencia adja a rendező elvet. Minden egyéb: műfaji, stiláris stb. kérdés csak ennek alkalmazása után jöhet tekintetbe. Ami végső fokon nem is meglepő, hiszen *ugyanazon* társadalom mozgásának különböző jellegű aspektusairól, megnyilvánulásairól van szó minden ilyen területen.

Felvilágosodás kori irodalmunk monográfusa úgy látta, hogy a „döntő különbség a magyar felvilágosodás és a nyugati közt: felvilágosodás és nyelvművelés összefonódása a nemzeti lét védelme érdekében”.¹⁰ Ezt az összefonódást azonban, ha jobban széttekintünk, nemcsak a magyaroknál, hanem bizonyos időbeli eltéréssel, kisebb vagy nagyobb mértékben a németeknél, illetve a keleti periféria több más, olyan népénél is megtaláljuk, amelynek e téren pótolni valója volt, illetve amely hiányai pótlásához elsősorban e téren foghatott. A magyar nemzeti nyelvi-irodalmi mozgalom szóvivői maguk is igen sűrűn hivatkoztak a német példára. Már utaltunk arra, hogy a fent körvonalazott, főbb tendenciák mindegyikének megtaláljuk a megfelelőjét Kelet- és Közép-Európában másutt is. Magyarországra viszont, úgy látszik, éppen ez az együttesük jellemző, ebben a széles spektrumban, ilyen belső arányok között.

Az esetleges félreértések elkerülése érdekében mindehhez talán két kiegészítő megjegyzést kell hozzáfűznünk. Az egyik az, hogy a fent nagyjából körvonalazott, főbb tendenciák mind a felvilágosodásnak képviselték különböző változatait. Velük szemben pedig ugyancsak többféle árnyalatban, de igen nagy erővel jelentkeztek a retrográd, visszahúzó, felvilágosodás-ellenes tendenciák. Reális összképet az egykorú erőviszonyokról csak ezeket is figyelembe véve kaphatunk. A másik megjegyzés pedig az, hogy a felvilágosodás e változatai nem zárt, merev kategóriák voltak, amelyekből nem lehetett kilépni. Nagyon is lehetett, hiszen, mint említettük, a felvilágosult abszolutizmus bécsi központja olykor olyan műhely, politikai iskola szerepét is betöltötte, amely kiindulásul szolgálhatott más, további tendenciák képviselői számára. Elég itt röviden Bessenyei első bécsi évcire utalnunk. Vagy arra, hogy a felvilágosult rendiség olyan fontos alakja, mint gr. Széchényi Ferenc, 1785-ben, a megyék nemesi önkormányzatának felfüggesztése után, még kerületi biztosságot vállalt II. József alatt. Batsányi János pedig, aki költészetével először a felvilágosult rendi törekvéseket támogatta, nem sokkal utóbb, ezeken túlhaladva, az antifeudális, polgári felvilágosodás zászlaját emelte magasra. Az egyéni változás és továbbfejlődés lehetőségei és példái azonban nem változtatnak azon a tényen, hogy ezek a főbb tendenciák megvoltak, hatottak, persze mint a történeti fejlődés produktumai, amelyek a létrehozó feltételektől függően kibontakoztak, erősödtek, módosultak és végül lekerültek a napirendről.

E főbb változatok közül kétségtől a harmadik, a magyar jozefinisták, illetve utóbb jakobinusok antifeudális tendenciája volt a leghaladóbb. Ez alkotta meg, főleg Hajnóczy József munkáiban, a polgári-nemzeti átalakulás első, még felvilágosult programvázlatát Magyarországon. Ezúttal azonban inkább az első két változat történeti funkciójának, jellemzőinek pontosabb meghatározását, tisztázását szeretnénk néhány reflexióval elősegíteni. A felvilágosult abszolutizmus esetében ezt az irodalom viszonylagos bősége, illetve pontosabban: különböző feltevések és magyarázatok elvi bírálatának időszerűsége indokolja. A felvilágosult rendiség esetében viszont, talán éppen ellenkezőleg az, hogy az irodalom mindmáig nem igen ismerte el önálló, külön változatként.

¹⁰ Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1954, 28.

A felvilágosult abszolútizmus modellje

Az első változat megértéséhez egy kis elméleti kitérőt kell itt beiktatnunk. Röviden össze kell foglalnunk azon szétágazó szakmai viták legfőbb tanulságait, amelyek a felvilágosult abszolútizmus jellemzőit próbálták meghatározni. Minden ily vázlatos summázás szükségképpen elnagyolt. De még mindig hasznosabb, mint félreértett vagy bizonytalan fogalmak alkalmazása.

A két háború közti időszakban, midőn a Nemzetközi Történetész Bizottság folyóirata megkísérelt a probléma állásáról körképet adni, még akadt olyan historikus, aki a felvilágosult abszolútizmust valamiféle időtlen jelenségnek gondolta.¹¹ Olyannak, amely nem valamelyik adott kor feltételeihez kötődött, hanem amely időről-időre újra felbukkant az ókortól napjainkig. A valóságban persze már rég nyilvánvaló, hogy a felvilágosult abszolútizmus a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet, vagyis egy adott fejlődési szakasz produktuma, — bizonyos feltételek között. De tarthatatlannak bizonyult az a liberális legenda is, amely a felvilágosult abszolútizmust valaminő polgári forradalmi kísérletnek próbálta feltüntetni, idealizálva II. Frigyes vagy a „forradalmár” II. József szerepét.¹² Marxista szerzők már Mehring óta cáfolták ezt a legendát. A valóságban ugyanis a felvilágosult abszolútizmus nem a feudális társadalmi és állami rend megdöntésére, hanem csak legszembetűnőbb hibáinak kiküszöbölésére irányult, a lényeg korszerűsítése, átmentése mellett. Vagyis egy, a korábbinál fejlettebb, magasabb szint elérésére a feudalizmuson belül. De az a nézet sem tűnik számunkra teljesen elfogadhatónak, amely szerint a felvilágosult abszolútizmus, éppen ellenkezőleg, csak védekezés volt a polgári forradalom ellen, kísérlet az élesedő osztályharc leszerelésére és a polgárok megnyerésére, nehogy a parasztok élére álljanak. E felfogás gyengéje az, hogy a felvilágosult abszolútizmus éppen a fejletlenebb európai perifériákon jelentkezett, ahol a polgárság viszonylag még gyenge volt, nem tudott fenyegető osztályharcot vívni, és nem igen óhajtott a parasztok élére állni. Az állam irányítóinak itt elsősorban a paraszti osztályharc kiéleződésétől kellett félniök. S ezért mindenekelőtt a feudális birtokosok olyan egyéni „túlkapásait” igyekeztek korlátozni, amelyek a kiéleződést valóban elősegíthették. Arra törekedtek, hogy meglazítsák a jobbágy régi típusú, közvetlen, személyes függését, és hogy az úr és paraszt közé beiktassák az állami ellenőrzést és annak segítségével kiküszöböljék a konfliktusok legnyilvánvalóbb okait. Ami viszont éppen azon korszerűsítés és hiba-javítás fogalma alá tartozik, a lényeg átmentése érdekében, amelyről fent beszéltünk. Ugyanakkor a felvilágosult abszolútizmus bizonyos fokig hajlandó volt a burzsoáziát támogatni, hiszen annak tevékenységére szüksége volt a gazdasági erőforrások jobb kihasználására érdekében, törekvéseit pedig az adott erőviszonyok közt még nem érezte különösebben veszélyesnek, illetve szükség esetén kézben tudta tartani. Itt

¹¹ *Michel I'héritier*: Le rôle historique du despotisme éclairé, particulièrement au XVIIIe siècle. Bulletin of the International Committee of Historical Sciences 1928.

¹² A legnagyobb hatással ezt a felfogást *Saul K. Padover*nek 1935-ben megjelent népszerű, regényes biográfiája képviselte, amelyet újabban ismét közzétettek: *The Revolutionary Emperor*. London. 1967; német kiadásban is (1969). Ezt sokan ma is a tudományos munkák közt idézik, holott nem üti meg azok színvonalát. II. József különösen szabadgondolkodó-fízü kijelentéseit pedig főleg egy olyan, 1790-ben megjelent állítólagos levélgyűjteményből idézi, amely nagyrészt hamisnak bizonyult; vö. *Derek Beales*: The false Joseph II. The Historical Journal 1975, 467—495. Sajátos dolog, hogy ezeket az apokrif leveleket nem egyszer éppen olyanok használták volt fel, akik ezzel a haladás ügyét akarták szolgálni; némileg így történt Padover könyvének Vas István által készített magyar fordításával is 1943-ban.

tehát átmenetileg kialakulhatott valami érdekszövetség-féle a felvilágosult abszolútizmus és a polgárság között. Persze csak időlegesen és korlátozottan, hiszen az állam feudális maradt. A francia forradalom pedig nemsokára egész Európának megmutatta, hogy az ellentét végül is kibékíthetetlen.¹³

Az európai abszolútizmus egyik, korábbi típusát, angol és francia változatban, a kontinens fejlettebb „fennsíkján”, a belső társadalmi és politikai feltételek igénye hozta létre. Itt a kapitalizmus bontakozása, kialakulása már elért egy bizonyos fokot, olyat, amelyet a perifériákon ily mértékben még jóideig nem érhetett el. Annak a vitának azonban, amely pár évvel ezelőtt az orosz abszolútizmus kérdéseiről folyt, egyik fő tanulsága éppen az volt, hogy e jelenségeket összeurópai viszonylatban kell szemügyre vennünk.¹⁴ A kapitalizmus elemeinek elég volt kellő mértékben a fennsíkon felbukkannia. Az ott kibontakozó fejlemények ugyanis az egész kontinensre kihatottak, tehát azokra a perifériákra is, ahol a kapitalizmus elemei csak jóval kisebb mértékben voltak még jelen. Ha ugyanis valahol már ilyen abszolutista állam létrejött, az a maga szervezettebb apparátusával, pénzügyi, politikai és katonai erő kifejtésének viszonylagos fölényével a nemzetközi hatalmi játékon belül szükségképpen versenyre készíti a többi, olyan országot is, amelynek gazdasági-társadalmi struktúrája valamivel elmaradottabb. A fejlettebb és fejletlenebb államok együttese, kölcsönhatása, egymásnak ütközése az utóbbiakat elkerülhetetlenül arra szorítja, hogy saját elavult szervezetüket, gazdasági, pénzügyi, katonai potenciáljukat lehetőleg korszerűsíteni próbálják. A viszonylag kevésbé fejlett belső feltételekhez tehát itt a külső lökés is hozzájárult. Így jött létre az abszolútizmus másik, újabb, „felvilágosult” típusa, a keleti tájon porosz, osztrák és orosz változatban.

Ma már aligha hisszük, hogy a felvilágosult abszolutisták a francia felvilágosodás filozófusainak elméleteit alkalmazzák. S a legnagyobb kétséggel olvasuk a cinizmusig realista II. Frigyes szavait: „a filozófusok tanítanak meg arra, hogy minek kell lennie, s a királyok csak azért vannak itt, hogy kivitelezzék, amit Önök megfogalmaztak”. Hiszen a valóságban II. Frigyes már fiatalon, Voltairehez írt leveleiben és *Antimachiaval* c. munkájában is a porosz feudális államhatalom testére szabta át, amit a társadalmi szerződésről, vagy arról tanult, hogy a fejedelemnek kötelessége boldoggá tenni népét. Holbach eszméit pedig utóbb felforgatónak bélyegezte. Éppen ezért újabban akadt olyan francia

¹³ Az abszolútizmus fejlődésével és osztályjellegével foglalkozó, hazai vita beszámolója: R. Várkonyi Ágnes: Vita az abszolútizmus kérdéseiről. Történelmi Szemle, 1962. 89—101. A vita során H. Balázs Éva II. József felvilágosult abszolútizmusának főleg speciális vonásait emelte ki.

¹⁴ Az abszolútizmus nyugati, és valamivel későbbi keleti variánsára: A. N. Csisztovszovov: Некоторые аспекты проблемы генезиса абсолютизма (Voproszi Isztorii, 1968). A. M. Davidovics — C. A. Pokrovskij: О классовой сущности и этапах развития русского абсолютизма (Isztoria Sz. Sz. R., 1969, 58—78). C. M. Trojckij: О некоторых спорных вопросах истории абсолютизма в России (Uo. 1969, 130—139). I. A. Fedosov: Просвещенный абсолютизм в России (Voproszi Isztorii, 1970, 34—35). A fejlettebb országokban már kialakult abszolútizmusok összeurópai hatására: W. Küttler: Gesellschaftliche Voraussetzungen und Entwicklungstappen des Absolutismus in Russland. Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Bd. 13/2. A vita tanulságaira: I. Mittenzwei: Über das Problem des aufgeklärten Absolutismus. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1970, 1162—1172. Peter Hoffmann: Entwicklungsetappen und Besonderheiten des Absolutismus in Russland. Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Bd. 14/2. Berlin. 1970, 107—133; és uő.: Aufklärung, Absolutismus und aufgeklärter Absolutismus in Russland. In: Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Berlin. 1970. P. Dukes: Russia and the eighteenth century revolution. History, 1971, 371—386. A. N. Szaharov, Исторические факторы образования русского абсолютизма (Isztoria Sz. Sz. R., 1971, 110—127).

történész, aki végképp kétségbe vonta, hogy a felvilágosult abszolutista uralkodóknak bármi köze lett volna a felvilágosodáshoz.¹⁵ Eszerint csak propagandájuknak volt köze, míg a valóságban XIV. Lajos példáját követték.

Bizonyos tekintetben kétségkívül azt követték. De nemcsak azt, és azt is más feltételek között. Elsősorban saját koruk és társadalmuk kérdéseire próbálták saját szemszögükből válaszolni. Ez s nem a letűnt közös mintakép tette politikájukat hasonló jellegűvé. Végső fokon az általuk valóban felhasznált Wolff-féle államfilozófia is a felvilágosodás egyik változatának minősül. Sőt a francia filozófusok és a porosz és orosz uralkodók kapcsolata sem tekinthető egyszerűen egy anyagi juttatásokkal megszervezett propaganda-hadjárat elvtelen üzletének. Ez még nem magyarázná önmagában, hogy Diderot II. Katalin, Maupertuis, La Mettrie, D'Alembert, Helvétius és Voltaire II. Frigyes támogatója, vagy éppen vendége volt. Még kevésbé magyarázná mondjuk Voltaire és II. Frigyes meg-megújuló konfliktusát, a *Candide* pesszimizmusát, éppen a poroszországi látogatás után. A lényegyet másban kell keresnünk. Franciaországban a felvilágosodás már akkor szóhoz jutott, midőn XIV. Lajos túlméretezett hódító politikája összeroppant.¹⁶ A XVIII. század első felében azonban a francia polgárság még nem volt elég erős. Ezért Voltaireék úgy látták, hogy az új célokat és egyben a felzárkózást Anglia színvonalára a monarchia politikai rendszerén belül lehet csak keresztülvinni, lehetőleg szövetségben egy olyan uralkodóval, aki magáévá teszi a felvilágosodás céljait. Franciaországban azonban a XVIII. század derekán már túlságosan kiéleződött az abszolutizmus ellentéte a burzsoáziával. Az angol mintához sem igen lehetett már felzárkózni a feudalizmuson belül. Nem meglepő tehát, hogy Voltaireék figyelmét a periféria fejletlenebb országoi vonták magukra. Azok, amelyekben az abszolutizmus, úgy látszik, még rávehető arra, hogy a polgársággal egy úton haladjon, és ahol talán még megvalósítható a korszerűsítés a felvilágosodás és az abszolutizmus szövetsége útján. Elsősorban tehát ez a szintemelési kísérlet érdekelte őket. De éppen így az érintett uralkodókat és politikai munkatársaikat sem kizárólag a jó propaganda érdekelte, bár feltehetően az is. Hiszen elavult gépezetüket már nemcsak XIV. Lajos mintaképéhez kellett hozzáigazítaniok, hanem azokhoz az újabb követelményekhez is, amelyek összeurópai viszonylatban a feudális abszolutizmus és a burzsoázia élesedő ellentétéből adódtak. Akkor, midőn Franciaországban ez az ellentét már végképp kiéleződött, nekik nyilvánvalóan érdekükben állt, már amennyire módjukban állt, a felvilágosodás egy olyan, engedékenyebb irányzatának előnyben részesítése, megnyerése, amely a monarchián belül akart maradni.

Végeredményben tehát a felvilágosult abszolutizmus éppen az *európai perifériák elmaradottabb államainak volt speciális kísérlete arra, hogy az adott viszonyok nyomása alatt szegényesebb erőiket összpontosítva a feudalizmuson belül felzárkózzanak a fennsík magasabb szintjéhez*, alapvetően a francia mintához. E kísérlet során pótolniok kellett sok olyasmit is, ami a fejlettebb országokban már korábban, a feudális abszolutizmus XVII. századi szakaszában létrejött, az állami egység, központosítás, gazdaságpolitika, ipar, népesítés, közegészségügy, műszaki szervezet, korszerű nyelv és irodalom, az iskolázás stb. terén. XIV. Lajos Franciaországa 1698-ban, II. Frigyes Poroszországa 1763-ban tűzte ki célul az elemi szintű általános iskoláztatást. Ez a felzárkózási funkció nem

¹⁵ Charles Morazé: Essai sur les despotes éclairés. Annales, 1948, 279—296. Vö. Georges Lefebvre: Le despotisme éclairé. Annales Historiques de la Revolution française. 1949, 97—115.

¹⁶ W. Krauss: Studien und Aufsätze. Berlin. 1959. 196.

volt mindenben eredménytelen. Főleg ott nem, ahol több volt a meglévő, összpontosítható erő. De sehol sem a polgári átalakulás keresztülvitelére irányult és nem ennek volt valaminő félbemaradt kísérlete. Nemcsak „forradalomnak”, hanem még olyan próbálkozásnak sem volt tekinthető, amely ugyanazt a fő célt: a polgári átalakulást forradalom nélkül, annak megkerülésével felülről, békés reformok útján szeretne volna megvalósítani. A felvilágosult abszolutizmus a polgárságot csak úgy és addig támogatta, amíg alárendeltségben tudta tartani. Alapvetően pedig a feudális uralkodó osztály hatalmi érdekét képviselte. Lényegében véve ezt védelmezte az alulról feltörő erőkkel szemben és ugyanakkor nem is volt képes arra, hogy a feudális uralkodó osztállyal szemben bizonyos fokon túl ellenállást tudjon kifejtteni. Ennek következménye volt, hogy már a francia forradalom előtt megtorpant, hátrálni kezdett, vagy éppen alulmaradt a nemesi erőkkel szemben. Ez utóbbi történt Portugáliában I. José halála (1777) és Pombal menesztése, Spanyolországban pedig IV. Károly trónralépte (1788) után. Poroszországban a lefékeződés már II. Frigyes fordulat-jelző halála (1786) előtt megfigyelhető. Bizonyos fokig II. József uralkodásának második felében is. Igaz, törekvéseiben ő általában véve tovább ment a legtöbb felvilágosult abszolutista uralkodónál, de így nagyobb nemesi ellenállással is találta végül szemben magát. Rendeleteinek visszavonása (1790) viszont már lényegében véve a francia forradalom és a megváltozott nemzetközi helyzet következménye volt, mert a nemesi ellenállásnak ez adta meg az erőtbőbletet. Az ancien régime Franciaországával II. József fő szövetségesét veszítette el, amúgyis szorult nemzetközi helyzetében. A francia forradalom első szakaszának nemzetközi visszhangja pedig, mint ismeretes, a rendi erőkre is mozgósítólag hatott. Mindezt tudva sem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a felvilágosult abszolutizmus jelentős előrelépést, emelkedést hozott a korábbiakhoz képest.

A fenti egy-két példa is jelzi, hogy a felvilágosult abszolutizmus nem korlátozódott Európa keleti periferiájára, hanem a délin és északon is megjelent. Modelljét, fő jellemzőivel, a kontinens viszonylag elmaradtabb peremvidékének nagy félkörívén mindenfelé megtaláljuk, még hozzá megközelítőleg ugyanazon időszakon belül.¹⁷ De természet szerint a helyi feltételektől függően némileg eltérő változatokban, kissé más konkrét formák között. További, mondjuk így: tipológiai vizsgálatok dolga lesz annak megállapítása, hogy a változatok közelebbről milyen és milyen feltételek következtében alakultak így a nagyobb közös alaptípuson belül.¹⁸

¹⁷ *Albert Soboul*: Sur le système du despotisme éclairé c., a 3. Mátrafüredi Felvilágosodás Kollokviumra készített referátumában (s. a.) a felvilágosult abszolutizmus feudális jellegét hangsúlyozta és a második jobbágyság rendszerével hozta kapcsolatba. Ez olyan vonatkozásban áll, hogy ez is, az is valami formában a fejlődés elmaradottságával függött össze. De a felvilágosult abszolutizmust megtaláljuk olyan országokban is, ahol második jobbágyságról nem beszélhetünk (pl. Toszkána), viszont Lengyelországban, amely a második jobbágyság egyik jellemző hazája volt, nem alakult ki felvilágosult abszolutizmus.

¹⁸ A spanyol felvilágosodásra: *J. Sarrailh*: L'Espagne éclairée de la seconde moitié du XVIIIe siècle. Paris, 1954. *R. Herr*: The XVIIIth Century Revolution in Spain. Princeton. 1958. Portugáliára, Pombal szerepére: *H. W. Hartmann*: Der Marquis von Pombal. Études suisses d'histoire générale, 1944. A svéd felvilágosult abszolutizmusra, egyebek között: *R. N. Bain*: Gustavus III. and His Contemporaries. London. 1894. *S. Soderjhelm*: Gustaf den III. 1—2. Stockholm 1924. Az irodalomra: *Jacques Godechot*: Les révolutions, 1770—1799. Paris. 1965.

A jozefinizmus

Ha ezt a munkahipotézist elfogadjuk, nem nehéz azokat a fő tényezőket felfedeznünk, amelyek a felvilágosult abszolútizmus Habsburg monarchiai változatát létrehozták. A külső, nemzetközi nyomást elsősorban a szorongató porosz hatalmi verseny képviselte. Ezt mutatták két eredménytelen sziléziai háború keserves tapasztalatai és egyebek közt az iparilag fejlett Szilézia elvesztése is. A Habsburg monarchiának, ha versenyképes akart maradni, korszerűbbé kellett válnia, nem utolsó sorban éppen az ellenfél: Poroszország mintáját követve. A belső faktorok közül elsőnek a paraszti elégedetlenség nyomását, az osztályharcot kell említenünk, amely mind határozottabb formákat kezdett öltetni, különösen Csehországban és Magyarországon, ahol az osztrák piac lehetőségeit kihasználó nagybirtok áttérése a majorsági gazdálkodásra, főként a Dunántúlon, a hatvanas években, mint ismeretes, egyre súlyosabb helyzetet produkált. Ez a tény két irányú akcióra ösztökélte a monarchia kormányzatát. Egyrészt arra, hogy a tényleges megmozdulásokat elnyomja. De másrészt arra is, hogy a feudális birtokos urak egyéni önkényét és mohóságát az uralkodó osztály összérdekének alárendelje, korlátozza és állami szabályozást iktasson be a földesúr és paraszt közé. Annnyival is inkább, mivel az új állam a termelt értékekből adó címén többet akart magának megszerezni, és ezzel érdekeltté vált abban is, hogy a paraszti termelés növekedjék. A belső faktorok közt említhetjük továbbá, nem szorító, hanem segítő tényezőként, a feudális uralkodó osztály bizonyos rétegeinek, elemeinek készségét a közreműködésre, egyedileg főleg olyanokét, akik hivatali pályán vagy vállalkozások szereplőjeként a változásban voltak érdekelve. Ezzel együtt említhetjük a kialakuló állami hivatalnoki apparátust, a bürokráciát, amelynek főként a kiváltságosok, de részben már nem-nemesek közül is verbuválódtak tagjai. Külön hangsúllyal kell végül említenünk, ugyan csak a segítő tényezők sorában, az osztrák-német burzsoáziát, amely nyugat-európai megfelelői mögött ugyan jócskán elmaradt, de amely a XVIII. század folyamán egyre erősödött és viszonylag a legfejlettebb volt a Habsburg monarchián belül. Ennek gazdasági tevékenysége, az ipar, a manufaktúrák, a kereskedelem terén olyan új és növekvő erőforrásnak ígérkezett, amelyet a felvilágosult abszolútizmus hajlandó volt támogatni. Bizonyos fokig ennek az osztrák-német polgárságnak azt az igényét is hajlandó volt támogatni, hogy az egész birodalmon belül monopol-helyzetet biztosítson magának. Hiszen ez a monarchia egysegítését is elősegíteni látszott. De persze csak olyan mértékben, úgy volt hajlandó támogatni, hogy ez a polgárság azért alárendelt pozícióban maradjon. Itt lépett először színre, még elég szerényen, az a társadalmi osztály, amelynek utóbb a magyar nemességgel folytatott XIX. századi dialógusából az 1867-i kiegyezés létrejött. Hangsúlyozzuk, hogy ez a burzsoázia német anyanyelvű volt, sőt egyúttal monarchiai bázisa is annak a frissen kibontakozó, német nyelvi-irodalmi mozgalomnak, amelyet, más német példák nyomán, saját fiai, a hivatalnoki apparátus egyes tagjai, sőt a felvilágosult abszolútista ideológia mondhatni hivatalos teoretikusai együtt képviseltek. Nagyrészt ebből adódott az egész politikai irányzat erősen német jellege.¹⁹

¹⁹ *Roger Bauer*: Culture et public au 18e siècle (referátum a 3. Mátrafüredi Kollokviumon, 1975; s. a.) rámutat az osztrák irodalmi fellendülés és az emelkedő osztrák-német burzsoázia kapcsolatára, és „az új jozefinista állam polgári hivatalnokai” szerepére.

Itt ki kell térnünk arra, hogy a német fejlődésnek a keleti perifériát illetően sajátos funkciója volt. Nemcsak a közvetítés terén, ami a szomszédságból, vagy a monarchia meglétéből is érthető. Fel kell figyelnünk arra is, hogy a felvilágosodás német variánsa az európai modell törésvonalán helyezkedett el, úgy, hogy részint a fejlettebb „fennsíkhöz”, részint pedig a keleti peremvidékhez állt közel. Így egy sor olyan kérdésre is kellett megoldást keresnie, amely Franciaországban már az elintézettek közé tartozott, keleten pedig még csak ezután került napirendre. A német változat tehát, éppen viszonylagos elmaradottsága miatt, azért volt a keleti szomszédok számára tanulságosabb, mivel közelebb állt az ő problémáikhoz és mivel azok megoldásához több útmutatást tudott nyújtani. Ez áll nemcsak a felvilágosult abszolútizmus, hanem a felvilágosult rendiség viszonylatában is. Itt azonban vegyük most az első változat két motívumát röviden szemügyre. Az egyik a német nyelv felemelése, a másik a felvilágosult abszolutista ideológia kialakítása.

Az anyanyelv irodalmi és állami, hivatalos szintre emelése Franciaországban már a XVII. században végbement. Az új német törekvések első nagy képviselője, G. W. Leibniz azonban a XVII—XVIII. század fordulóján még az elenyészéstől féltette anyanyelvét.²⁰ A politikai széttöredezethez, az egységes nemzeti piac hiánya, a polgárság függése a kis fejedelmi udvaroktól mind a fejlődés akadálya volt. A XVIII. század elején még egyre nőtt a francia nyelv hatása és a francia részről a német műveltség színvonalára vonatkozó, lenéző nyilatkozatok száma is. Az 1730-as évektől kezdve azonban mégis mind erősebben érvényesülni kezdtek a felvilágosodás nyelvi-irodalmi kívánalmai. Küzdelem indult az új gondolati tartalom terjesztése, valamint az új, korszerű német irodalmi nyelv megteremtése és a francia meg a latin uralma alól való emancipálása érdekében. E küzdelem nem Leibniz színvonalán folyhatott. Leibniz gondolati elemeinek felhasználásával, de kissé lapos racionalizmussal alakította ki a maga felfogását a német felvilágosodás Magyarországon is nagy visszhangot keltő propagátora, Christian Wolff (1679—1754), akinek logikai „matematikai” módszere elég könnyen megérthető s alkalmazható volt a jogtól a természettudományokig az ismeretek széles körében. Ezt azután még kevesebb eredetiséggel népszerűsítette tovább a lipcsei irodalmár és tanár, Gottsched, a *Weltweisheit* (1734) szerzője, aki viszont talán éppen ezért tudott fordításaival, nyelvtanával, drámáival, angol mintájú morális hetilapjaival a német nyelvi-irodalmi felemelkedés terén oly nagy hatást kifejteni. Kultúrpropagandájának, ha színvonala utóbb már alacsonynak is tűnt Lessing, vagy akár Kazinczy szemében, e téren megvolt a maga funkciója, sőt még abban is, hogy tanulságokkal szolgált az osztrák-német, majd a magyar hasonló törekvések számára. Gottsched nyelvi-irodalmi programjának, a német nyelvű művelődés terjesztésének osztrák hívei lipcsei mintára 1761-ben Bécsben is megalakították a Deutsche Gesellschaftot. S ennek első ünnepi ülésén maga Sonnenfels fejtette ki, hogy az addig divatos franciával, olasszal, latinnal szemben a német nyelvet kell uralkodóvá tenni a tudomány, az államügyek, vagy éppen a társasélet terén mindenütt, hiszen az már alkalmas mindezen funkciókra és nincs igazuk azoknak, akik lenézik. A társulat nem sokáig működött, de céljait tovább szolgálta egy sor folyóirat, így Sonnenfelsé, a *Der Mann ohne Vorurtheil* (1765), amely védelmébe vette a német nyelvet a főrangúak lekicsinylésével szemben, dicsérte hajlékonyságát, gazdagságát, alkalmas voltát

²⁰ E. A. Blackall: *The Emergence of German as a Literary Language*. Cambridge. 1959.

minden feladatra, a művelt körök használatára is. Az érvek némileg ismerősek: rövidesen a magyar nyelvet is így védik majd felvilágosult hívei.

A német nyelvmozgalom és a német felvilágosult abszolutizmus²¹ nem állt közvetlen összefüggésben egymással. II. Frigyes ifjúkora óta, amely még a német nyelv felemelkedése előtti időkre esett, franciául írt, a németről lenézőleg nyilatkozott, s berlini porosz akadémiaja is franciául publikált. Mária Terézia még több-kevesebb közönnyel nézte saját tanácsosainak és a bécsi irodalmi köröknek erőfeszítéseit a német nyelv érdekében. II. József maga is szívesebben írt franciául, de a németet már alkalmasnak, használhatónak találta arra, hogy heterogén monarchiája egészének hivatalos nyelvévé tegye. Elfogadhatjuk, hogy ez nála nem „nemzeti” elfogultság, hanem csak „ésszerű” választás dolga volt, már amennyiben ésszerű. De már sokban változott feltételek között. Joseph von Sonnenfels (1732—1817), egy művelt zsidó értelmiségi család fia, egyéni szerepével jelzi azt a kapcsolatot, amely a felvilágosodás bécsi központjában a német nyelvi mozgalmat és a felvilágosult abszolutista törekvéseket egybefűzte. Sonnenfels egyrészt, mint láttuk, a német nyelvi törekvések egyik élharcosa volt, irodalmár, a bécsi színház problémáinak elemzője, Blumauerrel és másokkal együtt tagja a költő M. Denis bécsi irodalmi körének. Másrészt és még nagyobb hatással az új politikai államtani, pénzügytani elmélet egyik fő hivatalos kidolgozója is.

A felvilágosult abszolutista államelmélet német változatát, Samuel Pufendorf és Christian Thomasius tanait továbbfejlesztve, ugyanaz a Wolff dolgozta ki és propagálta, akiről fent már szó esett, és akit II. Frigyes, trónra kerülése után (1740) maga hivatott vissza a hallei egyetemre, ahonnan egykor a pietisták elűzték. Az államot már Wolff sem az isteni akaratból, hanem a nép és az uralkodó szerződéséből vezette le. Az angol és francia szerződés-elméletet azonban úgy alakította át, hogy az alattvalók, biztonságuk érdekében, természetes jogaikat végérvényesen a fejedelemre ruházták, akinek azonban kötelessége és joga gondoskodni boldogságukról. Ennek érdekében viszont szuverén módon, úgy szabályozhatja alattvalói életét, mint apa a gyermekeiét. A kincstári, állami jövedelmek növelésének és racionális kezelésének kérdéseivel foglalkozó kamerálisztika, amely 1717 óta, több porosz egyetemen külön tanszékekkel rendelkezett,²² ugyancsak ebben az elméleti keretben fejlődött tovább.

Bécsben mindennek egy újabb változatát dolgozták ki az ún. osztrák kameeralisták és más elméleti rendszerezők. Közülük J. H. G. Justi, aki 1750-től a bécsi Teréziánus tanára volt, de nemsokára a jezsuitákkal összetűzve Göttingába távozott, az ipar fejlesztését merkantilista elvekkel, a mezőgazdaságét s főleg a paraszti termelését pedig olyan akadályok elhárításával akarta elérni, mint a robot, a nyomáskényszer vagy a földek széttagoaltsága. Karl Anton v. Martini, elsősorban az államelmélet rendszerezésével és, a bécsi egyetem államjog-tanáraként, az új hivatalnoki kar nevelésével, valamint egyebek közt a jogi reformokkal foglalkozott.²³ Az ő tanítványai közül lépett azután elő Sonnenfels, aki 1763-

²¹ A porosz felvilágosult abszolutizmus bő irodalmából újabban: G. Schilfert: Deutschland, 1648—1789. Lehrbuch der deutschen Geschichte. Berlin. 1963². W. H. Bruford: Germany in the Eighteenth Century. Cambridge. 1965. Mittenzwei—II. Lehmann: Die marxistische Forschung in der DDR zum brandenburgisch-preussischen Territorialstaat im Zeitalter des Absolutismus. Jahrbücher der Geschichte Osteuropas 1967, 323—366.

²² Fritz Valjavec: Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland, 1770—1815. München. 1951, 57.

²³ Újabban: Erhard Mock: Anmerkungen zur Rechts- und Staatsphilosophie Carl Anton Martinis. In: Festschrift für E. C. Hellbling. Salzburg. 1971, 563—572.

tól kezdve ugyancsak a bécsi egyetemen volt a közigazgatástan és pénzügytan tanára és aki az új államtani, közigazgatási és pénzügyi elvek legfőbb bécsi rendszerezője lett.²⁴ Fő művét (*Grundsätze der Polizey*, 1765—1776) különböző változatokban, kivonatok, tankönyvek formájában évtizedekig használták a magyarországi felsőoktatásban, még akkor is, midőn az elmélet kiszáradt kereiteiből már rég hiányzott egykori mozgatója: a felvilágosult reform igyekezete. Itt is megtaláljuk, az „élet biztonsága és kényelme” érdekében, a végleges hatalomátruházás elméletét, azzal, hogy a fejedelemnek a hatalmat a közboldogság érdekében, alattvalói javára kell használnia. Tökéletesnek Sonnenfels sem minősíti a felvilágosult abszolutista monarchiát. De mindenesetre az egyetlen olyan lehetséges megoldásnak tartotta, amely a régebbi típusú feudális államoknál hatékonyabban, átfogóbban tudja a magasabb szintre emelkedést minden vonatkozásban elősegíteni. Az új állam hatásköre ugyanis minden irányban kiterjed, korábban figyelmen kívül hagyott, egyháznak, korporatív testületeknek átengedett szektorokra is. Gondoskodik a népesség számának gyarapításáról, arról, hogy az országban a korábbinál többen, jobb anyagi erőben, egészségesebben éljenek, munkájukat produktívabban, hozzáértőbben végezzék. Vagyis, hogy a társadalom teherbíróbb, racionálisabban szervezett legyen és erősebbé tegye, a kiinduláshoz visszaérve, magát az államot. Ezért azután intézkedik a népszámlálás, nyilvántartások, az ipar erősítése, a mezőgazdasági technika, nem utolsósorban a paraszti árutermelés javítása, a munkára serkentés, a jobbágyi függés lazítása, a túlzottnak talált földesúri igények korlátozása, új, általános adórendszer bevezetése, a belső rend és béke biztosítása, a belső vallási viszályok kiküszöbölése, a közegészségügy, a közoktatás, a hasznos technikai és gazdasági ismeretek propagálása, új műszaki, mérnöki szervezet kiépítése, térképezés, a közlekedés, utak korszerűsítése, folyók, vizek szabályozása, mindenekelett pedig a kormányzati apparátus, a hivatalnoki kar reformja, valamint az e törekvéseket akadályozó rendi és egyházi korporatív előjogok felszámolása terén.

A leghosszabb felsorolás sem képes persze elfedni a felvilágosult abszolutizmus elméletének s talán még inkább gyakorlatának, egész rendszerének tényleges hiányosságait, a feudalizmus lényegének fenntartását, a feudális állam mindenhatóságának hirdetését, a korrekciókkal felülről, hatalmi úton való próbálkozást, vagy éppen Wolff amúgyis lapos elméletének alapul vételét akkor, midőn ezen részben már a német államtudomány is kezdett túlhaladni. A jövőhöz, a polgári átalakuláshoz képest mindez nagyon kevésnek, félúton megtorpanásnak tűnik. A múlthoz viszonyítva azonban még így is jelentős előre lépés volt, a korábbiaknál jóval korszerűbb megoldásokkal. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a magasabb szinthez való felzárkózást viszonylag elmaradt és szegényes feltételek közt, sietősen, takarékosan igyekezett elérni, ami részben érthetővé teszi nem egyszer szűk utilitarista szempontjait. Jóval korszerűbb és fejlettebb volt a régi típusú magyar rendiségnél, annyira, hogy annak elmaradottságához képest alighanem sokkal jobbnak, modernebbnek is tűnhetik, mint amilyen a valóságban volt.

²⁴ Újabbán: Robert A. Kann: *Kanzel und Katheder. Studien zur österreichischen Geistesgeschichte vom Spätbarock zur Frühromantik*. Wien, 1962; *Study in Austrian Intellectual History*. New York. 1963. Karl-Heinz Osterloh: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kameralwissenschaft und Verwaltungspraxis*. Lübeck—Hamburg. 1970. Hans Lentze: *Joseph von Sonnenfels, 1732—1817. Österreich in Geschichte und Literatur*. 1972. 297—316.

Hiba volna ezt a Habsburg felvilágosult abszolutizmust valami zárt, kerek, egységes rendszernek tekintenünk. Gazdaságpolitikájában,²⁵ tudjuk, a merkantilizmus mellett fiziokrata vonások is kezdtek érvényesülni.²⁶ A nemcsak etnikai, nemzeti, illetve történeti jogi szempontból, hanem a gazdasági-társadalmi fejlettség, a belső struktúra szempontjából is igen heterogén monarchiában igen különbözők voltak a feltételek, szükségletek, lehetőségek is. Azután maguk a célkitűzések is fokozatosan, több szakaszon át fejlődtek, alakultak. Nyilvánvaló azonban, hogy e sokféle, részben ellentmondó jelenséget mégis egy nagyobb politikai tendencia fogta össze. Ezt a tendenciát, a felvilágosult abszolutizmus Habsburg monarchiai változatát nevezzük jozefinizmusnak. A kifejezés jóideig, szűkebb értelemben, inkább csak az egyházpolitikát jelölte, részben éppen azért, mivel az, mint tudjuk, bizonyos hagyományokban és célkitűzésekben jóval tovább, akkor is folytatódott, midőn maga a felvilágosult abszolutizmus már lekerült a történelem napirendjéről. Ma is helyes különbséget tennünk a szűkebb és bővebb értelmezés között, de a szakirodalom egyre nyilvánvalóbban afelé halad, hogy jozefinizmusnak az egész tendenciát nevezze,²⁷ és így jozefinizmusról, adópolitikáról, felsőoktatásról beszéljen, vagy éppen a jozefinizmus kezdeteiről egy olyan korábbi szakaszban, amelynek főszereplője még nem II. József volt.

Nemcsak terjedelmi ok gátol meg abban, hogy e jozefinizmusról áttekintő, közelebbi mérleggel próbálkozzunk itt. Hanem elsősorban az, hogy erről modern, részletes, összefoglaló monográfiával még nem rendelkezünk.²⁸ Egy sor

²⁵ A bécsi gazdaságpolitika különböző megítéléseire ld. az idevágó irodalmat is idéző tanulmányainkat: Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás? Valóság, 1975, 13—22; és: Les antécédents de la révolution industrielle en Hongrie. Hypothèses et réalités. Acta Historica, 1975; melyekben a hagyományos felfogást bizonyos fókig korrigálni igyekeztünk, rámutatva, hogy Magyarország alárendelt agrárpia volt az osztrák vámrendszer előtt is, amely nyugati partnereit az iparosodó cseh és osztrák tartományokkal cserélte ki és így továbbra is elönytelen helyzetben tartotta, aminek következtében manufaktúra-ipara csak igen lassan fejlődhetett, — de nem tönkrement, hiszen korábban sem létezett. A cseh ipar fejlesztésére: A. Klima: Industrial development in Bohemia, 1648—1781. Past and Present 1957; és uő.: Mercantilism in the Habsburg Monarchy with special reference to the Bohemian Lands. Historica, XI. Praha 1965; vö. A. Paulinyi: Der sogenannte aufgeklärte Absolutismus und die frühe Industrialisierung. In: Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa. Köln—Wien. 1972, 195—214. Heckenast Gusztáv: Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban, 1670—1790. Történelmi Szemle, 1973. 188—207; és uő.: A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika. Történelmi Szemle, 1974, 502—506, ahol ugyancsak a hagyományos nézeteket korrigálja.

²⁶ A fiziokrata irányzat egyik, Franciaországban is megfordult, fontos osztrák képviselője, Gr. Karl v. Zinzendorf szerepére, aki Magyarországnak is szabadabb kereskedelmi lehetőségek megadását javasolta: Fr. Valjavec: i. m. 62; valamint újabban: H. Balázs Éva: A francia—magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. A fiziokrata tanok útja Magyarországon. In: Kőpeczi B.—Sziklay L. (szerk.), „Sorsotok előre nézzétek”. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Bp. 1975, 145—161; és uő.: Karl von Zinzendorf et ses relations avec la Hongrie à l'époque de l'absolutisme éclairé. Bp. 1975, Studia Historica, 104, kny. Études Historiques. — Valami hatása annak is lehetett, hogy utóbb II. József is járt Turgotnál (bukása után) Franciaországban; vö. Hans Wagner: Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich. In: Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch. Graz. 1965, 221—246.

²⁷ A jozefinizmus ilyen szélesebb értelmezésére: Fritz Valjavec: Der Josephinismus. München 1845. Benda Kálmán: A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában. Történelmi Szemle, 1965, 388—422, és kny. és uő.: Probleme des Josephinismus und des Jakobinertums in der Habsburgischen Monarchie. Südostforschungen, 1966, az újabb irodalom áttekintésével.

²⁸ Ezt nem pótolhatják, hanem éppen szükségességét és a növekvő érdeklődést jelzik az olyan külföldi összefoglalók, amelyek nagyobb témákon belül próbálják a jozefinizmus helyét kijelölni, az újabbak sorából: Léo Gershey: From Despotism to Revolution, 1763—1789. New York.

téma vizsgálatából persze már fontos eredmények születtek. Sokminden történt olyan fontos kérdések tisztázása érdekében, mint a jobbágyreformé vagy az adóreformé.²⁹ Tudjuk, hogy a földesúri terhek első állami szabályozása mind a magyarországi úrbérrendezés (1767), mind a cseh robotpátens (1775) esetében parasztmozgalmak nyomán következett be, hogy a csehországi (1781), majd a magyarországi jobbágyrendelet (1785), minden pozitívuma mellett, nem a felszabadításra, hanem csak a személyes függés lazítására, vagyis olyan helyzet létrehozására törekedett, amely Ausztriában már előzőleg általában uralkodó volt; ha nem is, mint II. József hitte, mindenütt. Tudjuk azt is, hogy a végső cél a robotváltság, a robot megszüntetése volt, olyanféle módon, ahogy Anton von Raab tanácsos javaslatára, csehországi kincstári birtokokon, kis parasztbérletek alakításával együtt, már előbb elkezdtek. Azt is látnunk kell, hogy az egykorú magyar nemesség sérelmeinek fontossági sorrendje nem egészen az volt, amit mi utólag természetesnek tartanánk. A nagy fordulatot, a fő ellenállást nem a német hivatalos nyelv elrendelése váltotta ki. Sőt még nem is a politikai átszervezés, pontosabban: az országnak kerületekre osztása a nemesi megyék helyett, — hiszen ennél magasabb szinten a magyar és erdélyi kancellária egyesítése, valamint az összevont helytartótanács és kamara Pozsonyból Budára helyezése aligha volt sérelmesnek tekinthető. A legélesebb tiltakozást az adóreform és vele a magyar nemesség megadóztatásának, egyben kiváltságai megnyírbálásának gondolata hívta életre, már olyan előkészítő lépéseivel, mint a nemesekre is kiterjedő népösszeírás (1784), majd a kataszteri felmérés elrendelése (1786). Tudjuk hogy az 1789 febr. 10-i pátens értelmében 1789 nov. 11-től (majd halasztással 1790 nov. 1-től) kezdve a fiziokrata elképzelésnek megfelelően, egységes, egyféle adót kellett volna az egész monarchiában minden föld után fizetni, társadalmi pozíciótól függetlenül nemesnek vagy parasztnak egyaránt. Ezt az adót a jövedelem 12,22%-ában állapították meg. A paraszt ezen felül persze jövedelmének még további 17,75%-át földesurának is kifizette volna, letudva azonban ezzel teljes évi tartozását, mindennel, az egykori robottal is együtt. Vagyis termelése értékének 70%-át megtartotta volna. Ez az adórendszer a nemesség addigi anyagi és részben társadalmi helyzetét akkora változással fenyegette, amely a többség számára végképp veszedelmesnek és elfogadhatatlannak tűnt, de a bizonyos adóvállalásra esetleg hajlandó, kevés számú felvilágosult nemes hajlandóságán is túlhaladt.

1944, és ugyanaz: *L'Europe des princes éclairés, 1763—1789*. Paris. 1966. *Herbert H. Rowen*: From Absolutism to Revolution. New York. 1963, szövegekkel. *Stuart Andrews*: Eighteenth-Century Europe. London. 1965. *R. W. Harris*: Absolutism and Enlightenment. London. 1967². *C. A. Macartney*: The Habsburg Empire, 1790—1918. London. 1968 (bő visszatekintéssel). *H. L. Mikoletzky*: Österreich, das grosse 18. Jahrhundert von Leopold I. bis Leopold II. Wien. 1967. *Victor-L. Tapié*: The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy. London. 1971. *Maurice Ashley*: A History of Europe, 1648—1815. Englewood Cliffs, 1973. *E. Wangermann*: The Austrian Achievement, 1700—1800. London. 1973, színes, kissé optimista kép; *Perry Anderson*: Lineages of the Absolutist State. London. 1974.

²⁹ E két kérdésre újabban: *H. Balázs Éva*: A parasztság helyzete és mozgalmai, 1780—1787. Századok, 1954, 547—568. *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar jobbágypolitikája a XVIII. század második felében. Századok, 1956, 69—125. *R. Pozdolski*: Die grosse Steuer- und Agrarreform Josephs II. Warszawa. 1961. *Lorenz Mikoletzky*: Der Versuch einer Steuer- und Urbarmittelregulierung unter Kaiser Joseph II. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 1971, 310—346. *Barta János*: Mezőgazdasági szakirodalmunk a XVIII. században (Bp. 1973), és *uő.*: Das Bauernideal des aufgeklärten Absolutismus in Osteuropa. Acta Universitatis Debreceniensis. Series Hist. XIX. Debrecen. 1974, 15—84.

A szakirodalom szinte egyöntetűen vallja, hogy Mária Terézia egyénileg mindvégig a késő barokk vallásosság híve maradt és idegenül állt szemben a felvilágosodással, és minden új filozófiai és tudományos törekvéssel. A jozefin reformok első szakasza mégis már az ő idejében megindult.³⁰ Régebbi történetíróink egy része ezt úgy magyarázta, hogy Mária Terézia vallásos felelősségérzetből ment bele a felvilágosodás humanitárius jellegű reformjaiba a közegészségügy vagy a paraszti viszonyok terén.³¹ Ilyen értelmű szubjektív nyilatkozatokat tőle valóban idézhetünk. „Lelkiismeretem furdal — írta a királynő Pálffy Miklósnak 1766 elején egy jobbágy-küldöttség meghallgatása után —, ha látom, hogyan bánnak e szegény emberekkel . . . és nem akarom, hogy elkárhozzam egy pár mágnásért vagy nemesért.”³² De az ilyen idézetek legfeljebb csak arra a kérdésre válaszolnak, hogy Mária Terézia egyénileg, szubjektíve miként indokolta, saját ideológiájával összeegyeztethetően azt, amit az adott viszonyok nyomása alatt, felvilágosult politikai vezető garnitúrája javaslatára, mindenképpen meg kellett tennie, és ami a monarchia kormányzatának különböző ágaiban, új államtani vagy közgazdasági elgondolásként mindinkább érvényesült. S így mitsem változtatnak az objektív tényezőkön. Már pedig ilyesmiken múlt, ha a hitbuzgó Mária Terézia és a deista II. Frigyes, a maga cinikus realizmusával, esetleg hasonlóan járt el egy vagy más kérdésben.

Nyilvánvaló, hogy az adott történeti feltételek között, éppen a felvilágosult abszolutizmus időszakában, a mindenkori uralkodó egyénisége, személyisége különösen sokat nyomott a latban. Mégis hiba volna azonban e személyes momentumnak politikai-társadalmi és ideológiai fordulatok előidézésében döntő szerepet tulajdonítanunk. Alighanem közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy a fordulat, nagyobb erők nyomása alatt, ily egyéni vonakodás ellenére is érvényesülni kezdhet, illetve, hogy éppen az esedékes fordulat szükséges voltának megérzése, felismerése fejleszti ki az ösztönző egyéni momentumot az olyan ifjú trónjelöltnél, mint amilyen II. József volt. Kifejthetjük persze, a második szakasz magyarázatát keresve, II. József mohó tettvágyának indítékait, személyes tulajdonságait, neveltetését, egyéni felfogását, elveit, amelyeket őszintén, szinte a naívságig komolyan vett, minden cinizmustól és taktikázástól mentesen. De hatását tekintve ez csak annyiban lesz igaz, hogy II. József elősegített, meggyorsított és bizonyos fokig motivált egy olyan, már megindult politikai tendenciát, amelynek tünetei a legkülönbözőbb szektorokban megfigyelhetők, és amely nem az ő parancsszavára kezdett kibontakozni. Persze ezt a tendenciát akkor sem indokolatlan a főszereplőről jozefinizmusnak neveznünk, ha tudjuk, hogy nem ő, illetve nemcsak ő volt egyszerűen a forgatókönyv szerzője is. Mindenesetre bizonyos, hogy a helyes tájékozódást sokban elősegítette, ha II. József régóta esedékes új, részletes életrajza végre megszületne. Mitrofanov munkája (1910) óta,³³ amely máig a legalaposabbnak tekinthető, sok új tárgyi és elvi momentum

³⁰ Újabb: A. Wandruszka: Maria Theresia und der österreichische Staatsgedanke. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1968, 174—188. E. Crankshaw: Maria Theresia. London. 1969. Victor-L. Tapié: L'Europe de Marie Thérèse. Du baroque aux Lumières. Paris. 1973.

³¹ Eckhart Ferenc: Mária Terézia és a magyar parasztkérdés. Klebelsberg Emlékkönyv. Bp. 1925.

³² Marczali Henrik: Gr. Pálffy Miklós főkanclerár emlékirata Magyarország kormányzásáról. Bp. 1884.

³³ P. v. Mitrofanov: Joseph II., seine politische und kulturelle Tätigkeit. További életrajzi kísérletek: Ernst Benedikt: Kaiser Joseph II. Wien. 1936. Viktor Bibl: Kaiser Josef II. Wien—Leipzig. 1973. Paul P. Bernard: Joseph II. New York. 1968.

halmozódott össze. Az azóta megjelent, bővebb biográfiai kísérletek vagy jellemzések egy része pedig, mint kiderült,³⁴ nem egyszer olyan szövegeket, leveleket is újra használni kezdett, amelyekről Mitrofanov már tudta, hogy nem valódiak. Megbízható egyéni portré híján II. József egyéni jellemvonásai könnyen aszerint alakulnak, hogy egy-egy szerző miként ítéli meg magát a nagy politikai tendenciát. Ha inkább a hagyományos, konzervatív erőkkel szimpatizál, akkor II. Józsefet durva, türelmetlen, erőszakos, kellemetlen, sőt kegyetlen embernek ábrázolja.³⁵ Ha viszont nem annyira azokkal érez, akkor néha esetleg azt találja meglepőnek, hogy II. József nem még gyakrabban vesztí el türelmét, vagy éppen hajlandó lesz, éppen a továbbélő régebbi feudalizmussal összevetve, progresszív vonásait túlbecsülni.

Az uralkodói személyiség és az egykorú politikai irányzatok viszonyához érve egy-két szót kell fűznünk II. Lipót újabb irodalmához is. Legutóbb Benda Kálmán az újabb külföldi kutatások alapján II. Lipót egyéni tehetségéről és felvilágosult politikájáról olyan kedvező képet rajzolt,³⁶ amely, mint írja, történetírásunk, sőt saját korábbi felfogásától is „merőben különbözik”. A korrekcióval lényegében véve egyet kell értenünk. II. Lipót valóban felvilágosult abszolutista uralkodó volt, előbb Toszkána élén (1766—1790), ahol a reformok egész sorát hajtotta végre a közigazgatás, büntetőjog, egyházpolitika, közgazdaság stb. terén, míg közben jó taktikai érzékről s ha úgy tetszik: tapintatról tett tanúságot és mint tudjuk, helytelenítette bátyja módszereit. S e tanulságait hasznosítva felvilágosult abszolutista uralkodó maradt akkor is, midőn 1790-ben a Habsburg monarchia élére került, bár természet szerint lényegesen megváltozott hazai és nemzetközi erőviszonyok között. Wandruszka részletes biográfiája³⁷ azonban, amely e korrekciónak fő alapját képezte, sok pozitívuma mellett kissé túlhangsúlyozta azt, ami egyébként a felvilágosult abszolutizmus taktikusabb módszereivel is ellenkezik: hogy II. Lipót alkotmányos elveket vallott és Toszkánában is ezeket próbálta megvalósítani. Ez a nézet Macartney könyvében már abban a formában bukkan fel, hogy II. Lipót „valódi alkotmánypárti” (genuine constitutionalist) volt, aki hitt Montesquieu hatalom-megoszlási elméletében.³⁸ Blanning könyvében pedig már odáig megy el, hogy II. Lipót egyenesen „csodálta Belgium és Magyarország hagyományos rendjeit”,³⁹ és hogy a rendi politikai szisztéma visszaállítása e két országban, II. József halála után, II. Lipót részéről nem fegyverletétel volt vagy taktika, hanem „azon rendszer kiterjesztése, amelyet Toszkánában ő próbált volt létrehozni”. Ha ez valóban így lett volna, akkor II. Lipótot nem a felvilágosult abszolutizmus, hanem a felvilágosult rendiség fő képviselői közt kellene számon tartanunk.

Közelebbről megnézve azonban a valóság kissé mást mutat.⁴⁰ Először is különbséget kell tennünk a fiziokrata „önkormányzati” és a tényleges alkotmá-

³⁴ D. Beales: i. m.

³⁵ E kifejezéseket C. A. Macartney i. m. alkalmazza.

³⁶ Benda Kálmán: A magyar nemzeti mozgalom 1790-ben. Történelmi Szemle, 1974, 197. sk.

³⁷ A. Wandruszka: Leopold II., Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen. 1—2, Wien, 1963. 1965; és előzőleg uő.: Die Persönlichkeit Kaiser Leopolds II. Historische Zeitschrift, 1961. Az alkotmánytervek jelentőségének eltúlzásától óv E. Wangermann: From Joseph II. to the Jacobin Trials. London. 1951.

³⁸ C. A. Macartney: i. m.

³⁹ T. C. W. Blanning: Joseph II. and Enlightened Despotism. New York. 1970, 115.

⁴⁰ Vö. Leon Cheinisse: Les idées politiques des physiocrates. Paris. 1914. Heinz Holldack: Der Physiokratismus und die absolute Monarchie. Historische Zeitschrift, 145. Bd. 1932, 517—549; és uő.: Die Reformpolitik Leopolds von Toskana. Uo. 165. Bd. 1942.

nyos elképzelések között. A fiziokraták (főleg Le Trone, Dupont de Nemours) abból indultak ki, hogy a fejedelmi központi igazgatás nem tud minden részletet áttekinteni, ezért egymásra épülő önkormányzatokat (municipalité) kell segítséggül hívnia. Ezek azonban főleg az adott állami igazgatás jobb alátámasztását szolgálták, és csak annyiban hordozták magukban a fejedelmi hatalom korlátozásának gondolatát, amennyiben azon az elven alapultak, hogy az bizonyos határon túl nem képes a dolgokkal foglalkozni. Ilyet valóban bevezetett II. Lipót Toszkánában, fiziokrata tanácsadója, Pompeo Neri segítségével. Más volt a helyzet a valódi alkotmánytervekkel, amelyek kísérleti kidolgozásában a fiziokraták ellenfele, Francesco Maria Gianni támogatta II. Lipótot. Ezekben már valóban szó volt törvényhozói jogokkal felruházandó gyűlésről. Ezek a tervek azonban nem arra irányultak, hogy a fejedelmi hatalmat a rendi erők javára korlátozzák. II. Lipót ugyanis arra gondolt, ha nem is tett rá következetes kísérletet, hogy a hagyományos nemesi rend mellé két további korporatív testületet kellene létrehozni, az „artisti stabiliti” és a „possessori” számára. Vagyis politikai befolyást adna a polgároknak és gazdag parasztoknak, abból a célból, hogy jobban ellensúlyozni tudja a nemesség rendi befolyását. S e tervek nem utolsósorban ezért, éppen a kiváltságosak szívós ellenkezése miatt nem váltak valóra. Még a viszonylag fejlettebb Toszkánában sem. Ezek kétségtelenül „alkotmányos” elképzelések voltak, de olyan formában, amely az adott helyzetben a felvilágosult abszolutizmus érdekével sem ellenkezett közvetlenül. II. Lipót tehát itt is taktikával szeretett volna a rendi ellenfél hátában szövetségeseket keresni. Bizonyos fokig ilyen megosztási taktikával próbálkozott utóbb, 1790-ben Magyarországon is, midőn nem a rendi alkotmány iránti „csodálatából”, hanem az adott erőviszonyok nyomása alatt tett a nemességnek engedményeket.

Magyarázat-e a janzenizmus?

Egy, a közelmúltban meglehetősen divatba jött elmélet szerint az egész jozefinizmus csak a janzenizmus és reformkatolicizmus továbbélése, kibontakozása lett volna. Ezt az elméletet a Berlinben élő, ismert osztrák történész, Eduard Winter fejtette ki, főleg a jozefinizmusról írt, részletes monográfiájában. E műnek első változata, „adalékok Ausztria szellemtörténetéhez” alcímmel, még 1943-ban jelent meg.⁴¹ Az új, kiegészített, átdolgozott változat, amely 1962-ben látott napvilágot, „az osztrák reformkatolicizmus története” alcímet viseli.⁴² E változás, az előszó szerint, azt jelezte, hogy a szerző most elsősorban a reformkatolicizmus jelentőségét igyekezett bemutatni, mivel a jozefinizmust „mindenekelőtt osztrák reformkatolicizmusnak” látja az 1740—1848 közti időszakban. Az alábbiakban a mű ezen újabb változatához kell tehát néhány reflexiót fűznünk. Annyival is inkább, mivel az általa felvázolt elmélet kritikai elemzésével a magyar szakirodalom eddig érdemben nem foglalkozott. Pedig bizonyos hatása hazai szerzőinknél is néhol felfedezhető,⁴³ annak ellenére, hogy maga a munka tulaj-

⁴¹ *Eduard Winter: Der Josefismus und seine Geschichte. Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs, 1740—1848. Brunn—München—Wien. 1943. Ennek módosított, részben bővített cseh kiadása: Josefismus a jeho dějiny. Přispevky k duchovním dějinám Čech a Moravy, 1740—1848. Praha. 1945.*

⁴² *Eduard Winter: Der Josefismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus, 1740—1848. Berlin. 1962.*

⁴³ *Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei. Bp. 1970, a bevezetőben.*

donképpen csak Ausztriával és Csehországgal foglalkozik, és Magyarországot, néhány meglehetősen futólagos utalást leszámítva, kihagyja a téma vizsgálatából. Természetesen azonban, hogy szerzőink, ha hazai témáikhoz a jozefinizmus érdemi elemzésére van szükségük, a legújabb, részletes monográfiát veszik kezükbe, amely a Német Demokratikus Köztársaságban látott napvilágot.

Winter helyenként, így a függelékben utal persze arra, hogy a jozenfinizmus nemcsak „az osztrák reformkatolicizmus kifejeződéséeként” (357) szemléltethető, úgy, mint ő teszi. Sőt egy-egy rövid megjegyzésben odáig elmegy, hogy „a jozefinizmus persze több, mint reformkatolicizmus”, hiszen „nemcsak az ún. felvilágosult abszolútizmus ideológiája, hanem nagymértékben a polgári nemzettéválás kifejezése is Ausztriában” (361).⁴⁴ Ily elszórt kivételektől eltekintve azonban könyve legnagyobb részében elmosza a különbséget a szűkebb, egyházpolitikai jozefinizmus és a tágabb értelemben vett, politikai jozefinizmus között, és a jozefinizmusról általában mint reformkatolicizmusról beszél, az utóbbit pedig megint lényegében azonosítja az igen szélesen értelmezett janzenizmussal. Így azután a jozefinizmus, ebben a perspektívában, az egyház belső reformjára irányuló kísérletek közt kapja meg a maga egyetemes történeti helyét és egyben végső magyarázatát. Winter szerint ugyanis arról van szó, hogy a katolikus egyházban már a XIV—XV. századtól kezdve napjainkig újra meg újra felbukkantak belső reformtörekvések, amelyek azonban az egyház központi, római vezetésének ellenállása miatt végül is sikertelennek bizonyultak (355).⁴⁵ Hogy ez a jozefinizmus, amely így valaminő hosszú lejáratú, időtől s tértől szinte függetlenített, egyházon belüli dialógus egyik fejezetének minősül, miképpen hangolódik össze a nagyon is térhez, időhöz, társadalomhoz kapcsolódó, történeti jozefinizmussal, vagyis a felvilágosult abszolutista ideológiával a Habsburg monarchiában a XVIII. század második felében, az nem egészen világos.

Winter szerint a janzenista, reformkatolikus áramlatok nyugat felől két irányban jutottak el Bécsbe. Az egyik Franciaországból Itálián, különösen Muratori törekvésein át, dél felől érkezett a monarchia fővárosába. A másik közvetlenebb, egyenes úton, Németalföldről került oda. Ez utóbbit elsősorban Gerhard Van Swieten (1700—1772), Mária Terézia Németalföldről áthívott udvari házi orvosa, az udvari könyvtár igazgatója, rövidesen a bécsi egyetem újjászervezője, majd 1758-tól az állami cenzúrabizottság elnöke képviselte. Van Swieten természetesen valóban igen jelentős szerepet vitt Bécs és általában a monarchia felvilágosodásának történetében. Winter elsősorban a janzenista hatás hordozójának tekinti. Szerinte ugyan a janzenizmusnak korábban is voltak nyomai Bécsben, így Savoyai Jenő szimpatizált vele és egy korábbi udvari orvos és könyvtárigazgató: Garelli is „janzenisztikusan” gondolkozott. A valódi kulcsfigurát azonban mégis annyira Van Swietenben pillantja meg, hogy a periodizálást is az ő egyéni életpályájához igazítja: haláláig (1772) tart a jozefinizmus kibontakozása, tér-

⁴⁴ Winter többször is beszél a kapitalizmus fejlődéséről, polgári nemzettéválásról stb. Mivel azonban az utóbbit már 1700 körül említi (24), és Mária Terézia időszakához fűzi azt a megjegyzést, hogy „a feudalizmus válsága feltartóztathatatlan volt” (22), a Habsburg-monarchia egykorú tényleges viszonyait tekintve ezek inkább csak kívülről ráakasztott formulák.

⁴⁵ *Eduard Winter: A Habsburg-monarchia reform-katolicizmusa és a felvilágosodás* (MTA Filoz. és Tört. tud. oszt. közl., 1972, 115—123) c., Egerben tartott előadásában még korábbi: az V. századból datálja a reformkatolicizmus kezdeteit. Ugyanott tévesen tartja Fessler Ignác Aurélt a jozefin központi szeminárium tanárának, utóbb pedig Fejér Györgyöt, aki a jozefin papnevelő egykori növendékéből a Tudományos Gyűjtemény első, erősen konzervatív rendi nacionalista szellemű szerkesztője lett, „liberális” katolikusnak.

nyerése, attól kezdve pedig uralma (350). Ne térjünk ki arra, hogy e periodizálásnál nem lehet-e jobbat találni. Vizsgáljuk meg inkább Van Swieten szerintünk is igen jelentős életművének konkrét esetében azt, hogy Winter milyen adatokra alapozza elméletét.

Könyvében arról ír, hogy Van Swieten „fiatalkorában . . . a janzenistákkal együtt végigélte üldöztetésüket”. S ez az élmény oly mélyen beléje rögződött, hogy „egész életét annak a feladatnak szentelte, hogy a janzenista egyházi reformot keresztülvigye” (35–36). A valóságban azonban ennek a nagy, személyes janzenista alapélménynek ebben a formában nincs nyoma. Egy újabb biográfia szerzője, F. T. Brechka, aki hősének németalföldi családi, társadalmi hátterét és személyes viszonyait újból behatóan átvizsgálta, arra az eredményre jutott, hogy Van Swieten sokat emlegetett janzenizmusát egyetlen szó vagy adat sem bizonyítja.⁴⁶ Családjával együtt (apja közjegyző volt, nagyapja szűcs) a társadalomnak azon elég széles rétegeihez tartozott, amelyek az ortodox, ultramontán katolikusok és a harcos janzenisták két exponált szélsősége közt valamilyen „harmadik erőt”, egy bizonyos semlegességet, a konfliktuson való kívülállást képviseltek, ami egyébként az egyéni vallásossággal, sőt bizonyos janzenista szimpátiákkal is összefért. Van Swietennek persze ismernie kellett a janzenisták törekvéseit, küzdelmeit. Másfél évig tanult Louvainben, ahonnan egykor, a XVII. század első felében, Cornelius Jansenius (1585–1638) yperni püspök egész mozgalmá útnak indult,⁴⁷ és ahonnan Van Espen, a belga gallikanizmus kifejlesztője származott. Ezután pedig előbb, 1717–1725 közt mint hallgató, majd utána 1745-ig mint orvos és részben mint egyetemi oktató majdnem három évtizedet töltött Leidenben. E várost olyan többszínű egyházi-vallási együttes jellemezte, amelyben az uralkodó protestáns, kálvinista többség mellett jelentős katolikus kisebbség, az utóbbinak sorain belül pedig ismét ortodox, janzenista és semleges szárny foglalt helyet. Mindebből azonban Van Swieten fejlődését illetően csak az a tanulság valószínűsíthető, hogy a különböző vallási irányzatok együttélése számára megszokottnak, türelmes békéje pedig kívánatosnak tűnhetett, annyival is inkább, mivel ő maga a kisebbségi sorban élő katolikusok közé tartozott. Mint ismeretes, éppen ezért nem kaphatott rendes professzori kinevezést azon az egyetemen, ahol a nemzetközi hírnév orvostanár Boerhaave (1688–1738) jeles tanítványa, majd munkatársa, utóbb, jegyzetei alapján, előadásainak kiadója,⁴⁸ és közben egyideig instruktorként az oktatói gárdának tagja volt.

A janzenista szimpátiák eltűlésénél azonban sokkal szembeötlőbb, hogy Winter hallgatással mellőz egy sor tényleges és igen fontos adatot. A teljes igazsághoz ugyanis hozzátartozik, hogy Boerhaave, mint ismeretes, tanítványai és ifjabb kollégái, így az új fizika magyarországi elterjedésére is hatást gyakorló s'Gravesande és Muschenbrook segítségével⁴⁹ a leideni egyetemen a felvilágosodás térhódításában központi szerepet játszó newtonizmus első és fő európai terjesztő központját teremtette meg. E tény jelentőségét külön aláhúzta újabban P. Gay nagy felvilágosodás-monográfiája.⁵⁰ Boerhaave orvostudományi

⁴⁶ Frank T. Brechka: Gerard Van Swieten and His World, 1700–1772. The Hague. 1970.

⁴⁷ A. Gazier: Histoire générale du mouvement janséniste depuis les origines jusqu'à nos jours (1–2, Paris. 1923–1924). F. Claeys Bounaert: L'ancienne Université de Louvain, études et documents. Louvain. 1956.

⁴⁸ Commentaria in Hermanni Boerhaave Aphorismos. 1–5, Leiden. 1742–1772; 6. index: 1776.

⁴⁹ Vö. M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bp. 1964.

⁵⁰ P. Gay: i. m. II. 1969. 135.

rendszere maga is feltételezte a newtoni kísérleti fizika ismeretét.⁵¹ Egyidőben, 1737-ben, tudjuk, Voltaire is hallgatta Boerhaave előadásait, akkor, midőn Franciaországban Newton visszhangja még meglehetősen gyenge volt. Hiszen Maupertuis fellépése a newtoni eszmék mellett 1732-ben elég elszigetelt maradt, mondhatni az ötvenes évekig. A leideni egyetem, híres botanikus kertjével és fizikai, kémiai laboratóriumaival az új természettudományok egyik fő központja volt, sőt a francia enciklopédia véleménye szerint akkor még a legfontosabb.⁵² Vagyis Van Swieten nem annyira a janzenista egyháziasságot, mint sokkal inkább az angol és németalföldi új, polgári, felvilágosult világképet hozta magával Bécsbe, azon Newton híveként, aki egyébként, mint ismeretes, még maga is vallásos ember volt. S az a néhány honfitársa, akit maga után hívott Bécsbe, megint nem egyházi ember volt, hanem elsősorban jeles természettudós, mint a botanikus és kémikus N. J. Jacquin, aki egyidőben Selmeceen tanított, vagy Anton de Haen, a bécsi orvostanár.⁵³ Van Swietent nemcsak Mária Terézia és férje, Lotharingiai Ferenc, a szabadkőművesség első bécsi pártfogója támogatta, hanem a szabadgondolkodó kancellár, Kaunitz is.

Mindezt kiegészítik és még jobban aláhúzzák azok az újabb eredmények, amelyeket Van Swieten halálának két évszázados fordulója alkalmából az osztrák kutatás hozott napvilágra.⁵⁴ Főleg a bécsi időszakot illetően, amelyről Brechka könyve csak vázlatos képet ad, de részben már a korábbiakat, a németalföldi világ polgárosultságát illetően is. Nemrég került elő Van Swieten és barátja, az ugyancsak volt Boerhaave tanítványból lett cári udvari házi orvos, a portugál zsidó családból származó Antonio Nunes Ribeiro Sanches levelezése 1739—1754 között.⁵⁵ Ebből kitűnik, hogy Van Swieten a bécsi meghívást nem menekülési vágyból, hanem csak sok töprengés után fogadta el, hiszen, mint „petit républicain”, ahogy önmagát nevezte, nem szerette és gyanakvással nézte a címeket és a feudális udvari életet. A közjó és hasznosság elvét a holland polgári felvilágosodás gondolatkincséből hozta magával s ezért látta úgy, hogy Bécsben az orvoslás és oktatás terén mindent előlről kell kezdeni (ab ovo incipiendum). Tegyük hozzá, hogy Magyarországon, ahol elsőként szerzett az új bécsi művelődéspolitikai

⁵¹ G. A. Lindeboom: Hermann Boerhaave. 1968.

⁵² J. J. Woltjer: De Leidse Universitet in verleden en heden. Leiden. 1965. Heinz Schneppen: Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert. Münster. 1960.

⁵³ Jacob Boersma: Antonius de Haen, 1704—1776; leven en werk. Assen. 1963, amsterdami disszertáció.

⁵⁴ Erna Lesky—Adam Wandruszka (hrsg.), Gerard Van Swieten und seine Zeit. Internationales Symposium veranstaltet von der Universität Wien im Institut für Geschichte der Medizin, 8—10. 1972. Wien—Köln—Graz. 1973. A kötet tanulmányai közül különösen idevág: E. Lesky: Gerard Van Swieten, Auftrag und Erfüllung (11—62); G. A. Lindeboom: Gerard Van Swietens erster Lebensabschnitt, 1700—1745 (63—79); Christian Probst: Gerard van Swieten als praktizierender Arzt und als ärztlicher Forscher (80—92); Grete Klingenstein: Van Swieten und die Zensur (93—106); E. Lesky—E. Rohl: Schrifttum zu Leben und Werk Gerard Van Swietens (181—194).

⁵⁵ A levelezést 2 kötetben, Van Swieten 33 levelével, Bécsben az Österreichische Nationalbibliothek őrzi. Ugyanott találhatók Van Swieten gyorsírási jegyzetei is Boerhaave előadásairól. Van Swieten közegészségügyi beadványai nagyrészt elpusztultak a Justizpalast égésekor 1927-ben. A Haus-, Hof- und Staatsarchivban van Van Swieten katonatiszt dédunokájának családi iratok alapján készült kézirata a XIX. század második feléből. Egydius Frh. van Swieten: Gerhard van Swieten als Gelehrter, Arzt, Staatsmann und Mensch (Suppl. Nr. 1023—W. 1012). A régebbi irodalomból még említendő: W. Müller: Gerhard van Swieten. Biographischer Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Österreich (Wien. 1883). A. Fournier: Gerhard Van Swieten als Zensor. In: Studien und Skizzen (I. Prag—Leipzig, 1885), valamint D. Jacoby cikke (Allgemeine Deutsche Biographie 35. Bd. 265—271).

törekvéseknek híveket, hatása ugyancsak elsősorban az oktatásügy és a tudományok terén, és nem egyházi vonatkozásban érvényesült. Részint az általa újjászervezett bécsi egyetem magyarországi hallgatói, orvosok, természetkutatók körében. Részint, utóbb, a magyarországi felsőoktatás ugyancsak általa megkezdett korszerűsítése nyomán. Az 1769-ben alapított új, nagyszombati, majd budai, illetve pesti orvostudományi akadémia az ő volt tanítványai nevelték az ifjabb nemzedéket. Kollár Ádám, a jezsuita rendből kilépve, az ő pártfogásával került bécsi pozícióba és a felvilágosult abszolutizmus hívei közé. De a református Wespri István is az ő biztatásával fogott népfelvilágosító orvosi irodalmi munkásságához Debrecenben.⁵⁶

Mindez persze, ismételjük, összefért Van Swieten egyéni vallásosságával, amely nélkül nem lehetett volna Mária Terézia bizalmas tanácsadója. Az is nyilvánvaló, hogy a Habsburg monarchiában, ahol az államot egy egész sor fontos területen, a cenzúrától az oktatásügyig, valósággal emancipálni kellett az egyház, s főleg a jezsuiták uralkodó befolyása alól, minden ilyen reformkísérlet szükségképpen az egyházi hatalmi pozíciók védelmezőinek ellenállásába ütközött, és így akkor is az egyház kérdését vetette fel, ha egyébként nem abból indult ki. Az újabb kutatás szerint Van Swieten eleinte nem is volt kifejezetten a jezsuiták ellensége Bécsben, hanem csak akkor fordult ellenük, amikor bebizonyosodott arról, hogy monopol-helyzetükkel együtt az elmaradottságot védelmezik.⁵⁷ A jezsuita-ellenesség tehát megint csak nem a jansenista beállítottság biztos ismérve volt, hiszen többféle motívumból származhatott.⁵⁸

Ezek után tehát aligha mondható, hogy Van Swieten szerepének konkrét esetében Winter elmélete megnyugtatóan pontos és alapos forrásbázisra épült volna.⁵⁹ Felmerülnek azonban az elmélettel kapcsolatban elvi kérdések is.

Tekintve, hogy az új programért mindenekelőtt a jezsuiták és a régi egyház ellen kellett küzdeni, a közös antijezsuita fronton valóban egymás mellé kerültek a felvilágosult állami törekvések világi hívei és az egyházon belüli ellenzékiek: más szerzetesrendek, vagy a világi papság tagjai, és az egyház belső korszerűsítésének régebbi és újabb típusú hívei, így a jansenisták. Ebből azonban még nem következik, hogy a XVII. század első feléből származó jansenizmus azonos lett volna a XVIII. századi felvilágosodással. A jansenizmus az egyházon belül, annak belső reformja érdekében keletkezett. A skolasztika, a barokk külsőségek, a jezsuita hatalmi politika és türelmetlen formalizmus helyett őszinte, bensőséges, elmélyült vallásosságot hirdetett és egyben a hívők gyakorlati, reális ismereteinek szükséges voltára is felfigyelt. A XVII. század folyamán, még mielőtt a vallás nagy gyűjtő burka felszakadt volna, hogy kiváljanak belőle a felvilágosult művelődés különböző laicizálódó ágai, először a különböző felekezeteken belül jött létre egy olyan változat, amely az ortodoxiától eltérően már új igényeket: átértettebb vallásosságot, de egyben realisabb, világiasabb igényeket is

⁵⁶ *Wespri István*: Kisdied gyermekek nevelésekről való rövid oktatás (1760) c. könyve Van Swieten ajánlásával látott napvilágot. E kapcsolat egyes mozzanataira ld. újabban: *Éva H. Balázs*: Van Swietens Ideen und die ungarische Gesellschaft. A fent id. kötetben: Gerard van Swieten und seine Zeit. Wien 1973, 154–163.

⁵⁷ *E. Lesky*: i. m. 23.

⁵⁸ *Vö. Peter Hersche*: Gerard van Swietens Stellung zum Jansenismus. Internationale Kirchliche Zeitschrift, 1971, 33–56; és *uő.*: War Maria Theresia eine Jansenistin? Österreich in Geschichte und Literatur 1971, 14–25.

⁵⁹ Furcsa, hogy a legismertebb és máig legalaposabb II. József-életrajz szerzője: Mitrofanov neve végig Mitrofanov formában szerepel (100, 112, 201, 362).

képviselt. Ilyenféle változat volt az evangélikus egyházban a pietizmus, a katolikusban pedig a janzenizmus, amely a XVII—XVIII. század fordulóján Magyarországon még nagyon is korszerű törekvések hordozója volt, de amelyen a vallás burkából már kilépő felvilágosodás természet szerint mindinkább túlhaladt. A janzenizmus nem az egyház visszaszorításán, hanem éppen ellenkezőleg: belső erősítésén fáradozott.⁶⁰ A felvilágosodás viszont az egyházon kívüli, laicizáló mozgalom volt, az egyház visszaszorítása, hagyományainak megkérdőjelezése, és azon tolerancia érdekében, amelyet a dogmák iránti közömbösség jellemez. A janzenizmusról elmondható, hogy a régi elleni küzdelmével hozzájárult az új sikerének előkészítéséhez, és hogy a vele érzők közül egyesek utóbb valóban tovább jutottak a felvilágosodás felé. De nem mondható el róla, hogy azonossá vált volna a felvilágosodás bármely változatával. Voltaire a janzenistákat is ellenfélnek tartotta, sőt bizonyos fokig veszélyesebbnek. S egy alkalommal, 1761-ben azt a nem nagyon ízléses kijelentést tette, hogy az utolsó jezsuitát az utolsó janzenista beleivel kellene megfojtani. II. József, mint tudjuk, egyénileg vallásos maradt. De az egyházpolitikai jozefinizmus fő célja sem a vallásos életnek janzenista értelemben vett belső megújítása volt, hanem az egyháznak a felvilágosult abszolutista állam követelményeihez való hozzáigazítása. A janzenizmus a jozefinizmusnak valóban előkészítői és elemei közé tartozott, de csak más komponensekkel együtt, egy olyan egészen belül, amely az előzményektől már különbözik. A janzenista mozgalom Franciaországban kemény küzdelmek során alulmaradt, de sokfelé szétágazott, folytatódott, mindenütt a pápai centralizmus és a régi egyházi rendszer ellenfelei köztelve szimpátiára. A hosszú út során, amelyet térben és időben tett nyugatról kelet felé, maga is módosult, bővült, változott, hasonló jellegű egyházi reformtörekvésekkel, sőt bizonyos felvilágosodási elemekkel is összeszővődött, és így más motívumokkal, szálakkal együtt beletorkollott abba az 1760-as évekre kibontakozó, elég sokszínű, összetett, de mégis *egy* fő irányba mutató reformkatolicizmusba, vagy „katolikus felvilágosodásba”, amelyben a jozefin egyházpolitika használható szövetségest látott a Habsburg monarchia különböző országaiban Belgiumtól Lombardiáig. Ez a mozgalom ugyanis az egyházat belülről igyekezett közelíteni az új célok és az új, állami követelmények felé, mialatt saját hangsúlyja is áttolódott a belső devócióról az új egyházpolitika irányába. Ez teszi érthetővé és természetessé Van Swieten kapcsolatát az egyházi reformtörekvések oly bécsi vezetőivel, mint mások közt A. S. Stock, a teológiai kar igazgatója volt.

Ferdinand Maass egy hatalmas forráskiadványban nagyrészt a régi, jezsuita álláspont szemszögéből ítélte el a jozefinizmust, mint amely az egyházat az államnak alárendelte és szolgaszerepre szorította.⁶¹ Winter láthatólag ezzel szemben próbálta azt bizonyítani, hogy maga az egyházi „reformkatolicizmus” igyekezett a jozefinizmus útján önmagát reformokkal korszerűsíteni. Amiben van is bizonyos igazság. A két egymással ellentétes felfogás azonban egyben mégis találkozik: abban, hogy a történelem mozgásában valami módon mindkettő eltúlozza az egyház szerepét. Emeljük ki éppen ezért határozottan, hogy a felvilágosodás a Habsburg monarchiában sem az egyház vőlaminó önmozgásának, belső megújulásának terméke volt, amely azután az egyházból kifelé hatva meg-

⁶⁰ F. Wehr: Der „neue Geist”. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 1967, 36—114.

⁶¹ F. Maass: Der Josefinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich, 1760—1850. 1—5. Wien. 1951—1961.

változtatta a társadalmat és az államot. Hanem ellenkezőleg: a társadalom és az állam lépett új szakaszba, a kibontakozó jozefinizmus jegyében, és ennek hatása erősítette meg az egyházon belüli reformista tendenciákat, ez alakította át az egyházat. Nem az egyház mozgatta a társadalmat és az államot, hanem fordítva.

Magyarázat-e a libertinizmus?

Egy másik, régebbi felfogás nem az egyház kebeléből eredeztette a bécsi felvilágosodást, hanem ellenkezőleg: az egyházellenes francia szabadgondolkodásból, amelyet azonban alapjában véve a libertinizmussal azonosított. Szekfű szerint a „döntő változás” a magyarországi felvilágosodás terén azon főurak és nemesek köréből indult ki, „akik Bécsben a francia felvilágosodás termékeivel megismerkedtek”.⁶² Szekfű így jellemezte ezt a bécsi központot: „Bécs udvari köreiből a francia felvilágosodás terjedése az 1750-es évek elején veszi kezdetét, amikor Kaunitz, párisi követsége alatt, szkeptikus és ateista, a test és lélek teljes ’felszabadulását’ valló szalonokba jár, s azok életével a kíséretében levő osztrák főúri fiataliságot is megismerteti. Bécsbe visszatérve ő teszi divatossá Voltaire és az enciklopédisták deizmusát, tekintélyellenességét, az Egyház elleni közömbösséget, sőt ellenszenvet, a francia színházat és a francia rokokónak könnyelműségét, léhaságát és egész erkölcsi feloldottságát”. Ezt Mária Terézia — olvassuk tovább — kétségbeesve nézte, de nem tudta megakadályozni. Osztrák főnemesek divatból Párisba jártak. Voltairet vagy Rousseaut udvariaskodó levelekkel keresték fel, vagy éppen meglátogatták, mint az ifjú Ligne herceg, s otthon francia könyveket olvastak, a fontosabb művektől „a legdurvább érzékiséget tápláló, frivol francia regényekig”. A bécsi főúri szalonok „nem hittek többé sem Istenben, sem erkölcsben”, a vallásnak legfeljebb „külső gyakorlatait” végezték el a sok fényűző estély, kerti ünnepély, divatos passzió között. Ebbe az új bécsi életbe kapcsolódtak bele a magyar kancellária és az udvar körében élő magyar főúri családok is, a Pálffyak, Esterházyak, Erdődyek. S mindenekelőtt azok az ifjú főnemesek, akik a Teréziánumban vagy a bécsújhelyi katonai akadémián tanultak, majd pedig hazatérve magyarországi birtokaikon is „a francia felvilágosodásnak egész kis gócpontjait” hozták létre. Gr. Csáky István három bécsi tanulóév után 1763-tól kezdve Szepes megyei birtokán rendezett be rokokó kertet, Sanssoucit, homonnai kastélyában szalont tartott és feleségével, gr. Erdődy Júliával „a bécsi viszonyokat is megszégyenítő, szabados francia életet” élt. Tegyük hozzá, hogy az ilyen jelenségek sora más példákkal is megtoldható. Gr. Fekete János (1741—1803), Mária Terézia egyik frissen főnemesített alkancellárjának fia, aki a savoyai lovagi akadémia és a Teréziánum növendéke volt, élete végéig, mint „magyar voltaíriánus”, fiatal éveinek e bécsi rokokó éveire emlékezett.⁶³ Egy „kozopolita” könyvében negyed évszázad múlva is e léha nagyúri társaságról festett „életképet”, kacér, „soha nem vénülő” asszonyairól (*Esquisse d'un tableau mouvant de Vienne*, 1787). Egy másikban pedig, egyebek közt, azokat a gáláns francia verseit közölte, amelyeket egykor e hölgyekhez írt (*Mes rhapsodies*, 1781). Ezeket közben, kéziratban, Voltairenek is megküldte volt, barátja: Ligne herceg példáját követve, ismeretlenül, egy távoli garnizonból, több ízben is száz-száz butélia tokaji megszépítő kíséretében. E levelezés során,

⁶² Szekfű Gyula: Magyar történet. V. Bp. 1935, 24—25.

⁶³ Morvay Győző: Galánthai gr. Fekete János. Bp. 1903.

1767—1769 között, Fekete védelmébe vette Kaunitzot és Ausztriát, azzal, hogy már ott sem oly erős a jezsuiták uralma, majd arról írt, hogy a „hunok” is tárt karokkal fogadnák Voltaire eszméit, ha nem volnának eltiltva tőlük. De aztán a ferneyi agg is behunyta szemét. Az öregedő, nyugtalan tiszt pedig, akit konfliktusai, adósságai és az ezredpénztár kibogozhatatlan hiányai miatt II. József, a hajthatatlan, a nehezen megadott tábornoki ranggal a szolgálatból végképp menesztett, végül résztvett a II. József elleni szervezkedésben, majd 1790 nemesi-nemzeti mozgalmát támogatta, a klérus harcos ellenfeleként, de a nemesi jogokért is kiállva.

Ez a franciás, bécsi főnemesi, udvari élet, a maga rokokó vonásaival vagy éppen libertinizmusával, valamint szétsugárzó hatásával kétségkívül a szerep-pel bíró faktorok közé tartozott, elsősorban ami a régi hagyományok és a vallásos világnézet fellazítását illeti. De mégsem volt azonos a felvilágosodással, és azon belül a jözefinizmussal sem. Az a bécsi világ, amelybe Fekete mindig viszsza-vágyott, 1765 előtt élte fénykorát. Nem a lényeges alapmotívum, nem a fő magyarázat, hanem előjáték volt csupán,⁶⁴ amely után és amellyel részben szemben is jött a felvilágosodás igazi bécsi változata, az első a már említett tendenciák sorában. Gáláns mulatságok helyett II. József pedáns puritanizmusával. Az udvari spanyol és olasz, majd francia nyelv és színpad helyett a frissen, alul-ról felemelkedő német nyelvvel és irodalommal, amelyet a márlasan megerősödő osztrák-német burzsoázia élén az új, állami bürokrácia képviselői és egyben a Habsburg felvilágosult abszolutizmus fő ideológusai is pártfogoltak.

A felvilágosult rendiség kezdetei

A felvilágosult abszolutizmusról igen sokat írtak. Szerzőink, igaz, főleg az újabb időkben, a nemesi felvilágosodást, vagy éppen a nemesi reformizmust is elég gyakran emlegették. Nem igen vetették fel azonban azt a kérdést, hogy a második változat esetében, amelyet mi felvilágosult rendiségnek nevezünk, mennyiben beszélhetünk egy olyan önálló modellről, amelynek meghatározott, saját jellemzői vannak. Otto Hintze, aki a rendi alkotmányok tipológiai, összehasonlító vizsgálatát majdnem félszázaddal ezelőtt elkezdte, megállapította, hogy a rendiség európai jelenség, amely azonban kissé eltérő változatokban érvényesült a kontinens különböző részein.⁶⁵ Európa azon központi vidékén, amely nagyjából az egykori Karoling-birodalom területének felelt meg, a régebbi két-kamarás rendszert a XV. század óta a három kuriás rendszer kezdte felváltani és a központi hatalom erősödött. Európa „peremországaiban” viszont, amelyek

⁶⁴ A libertinizmus mint átmeneti jelenség funkciójára újabban: Nagy Péter: *Libertinage et révolution*. Bp. 1972, kny. Acta Litteraria.

⁶⁵ Otto Hintze: *Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes*. Historische Zeitschrift, 143. Bd. 1931, 1—47; új kiadása: *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*. Göttingen. 1962², 120—139. A rendi országgyűlések jellemzése újabban országok szerint (magyar vonatkozásban Bónis György közreműködésével): *Dietrich Gerhard* (red.), *Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert*. Göttingen. 1969. A rendiség és az abszolutizmus dialógusa az egykorú Európa különböző tájain sok további kérdést is felvet. Érdekes jellemzést nyújt erről, összefoglalás keretében, R. R. Palmer: *The Age of Democratic Revolution. A Political History of Europe and America, 1760—1800*. I. Princeton. 1959, 1969². Mi azonban itt most csak azt a polarizálódást vizsgáljuk, amely a felvilágosodás időszakában a kelet-közép-európai, közelebről a lengyel és magyar rendiségben megfigyelhető.

közé egykor még Anglia is beletartozott, a kétkamarás rendszer folytatódott és vele a helyi, rendi önkormányzatok szervezete. Ez állt Kelet-Közép-Európára is, ahol a központi, fejedelmi hatalom helyett a rendi hatalom erősödött. Azzal a kérdéssel azonban Hintze sem foglalkozott, hogy a XVIII. század folyamán e rendiségnek, főleg éppen Kelet-Közép-Európában, volt-e valaminő olyan korszerűsítő, megújulási tendenciája, amely, mint új képlet a régebbi általánosan belül, ugyancsak tipológiai vizsgálat tárgyát képezheti. Akadályozta a kérdés helyes felvetését a *thèse royale* és a *thèse nobiliaire* késői híveinek vitája és elfogultsága is. A fejedelmi, központi hatalom történelmi szerepét hangsúlyozó szerzők a késői rendiséget, retrográd vonásai miatt, a maga *egészében* negatívumnak tekintették és eleve valószínűtlennek tartották, hogy belőle a felvilágosodás időszakában, kisebb vagy nagyobb mértékben, olyan új törekvések is kibontakozhattak, amelyek esetleg külön figyelmet érdemelnek. A *thèse nobiliaire* későbbi hívei pedig, akiknek száma a magyar történetírásban, érthető módon, általában nagyobb volt, ha lehet, még kevésbé bizonyultak alkalmasnak az új és a régi jelenségek ilyen megkülönböztetésére. Az ő szemükben ugyanis a régi típusú késő rendiség is eleve helyes, nemzeti érdeket képviselt, negatívumokért bírálni, elvetni azt sem lehet, a rendiség történelmi funkciója tehát a maga *egészében* pozitívnak tekinthető. E kétféle általánosítással szemben a helyes eljárás nyilvánvalóan az, ha éppen azt próbáljuk megállapítani, hogy valóban volt-e valami új jelenség, s ha volt, miként kezdődött és a régitől miben különbözött.

A történetet egy negatívum rögzítésével kell kezdenünk. Az 1764/65-i országgyűlés konfliktusából kitűnt, hogy a felvilágosult rendiségnek akkor még nyoma sem volt található. Az udvar kísérletet tett arra, hogy a szándékolt reformokat Magyarországon a magyar rendi vezetők közreműködésével, a hagyományos kompromisszum szellemében indítsa el. Ebben javaslatokkal, kiadványokkal már a felvilágosult abszolutizmus első hazai hívei is segítségére voltak. Gr. Pálffy Miklós (1708—1773) mellett, aki előfutárként, mint kancellár, már 1758-ban javasolta a nemesek és papok bizonyos fokú megadóztatását, a jobbágyok védelmét, az erőszakos valláspolitikai felszámolását és a hazai terménykivitel szabadabb tételét,⁶⁶ most néhány fiatalabb közép-nemes-hivatalnokot kell itt elsősorban említenünk, aki csak utóbb, további pályafutása során nyert főnemesi címet. Ilyen volt Festetich Pál (1725—1782), a későbbi hercegi család őse, aki Bécsben, majd Gottsched tanítványaként Lipcsében tanult. 1764-ben, mint kancelláriai tanácsos, ő dolgozta ki az adózásra és úrbéri szabályozásra vonatkozó javaslatokat. Van kutatónk, aki benne keresi névtelen szerzőjét annak a röpiratnak is, amely az ország „megreformálásának” módjait fejtegette az országgyűlés küszöbén.⁶⁷ Ilyen volt azután Niczky Kristóf (1714—1787) kancelláriai tanácsos is, aki nemzetközi jogi és államtani kérdésekkel foglalkozott, majd utóbb II. József magyarországi jobbkeze lett. Benzur József (1728—1784), ekkor a pozsonyi, utóbb a késmárki evangélikus liceum rektora, aki minden jel szerint nagy szerepet vitt a hazai jozefinista ideológia és történetiszemlélet kialakításában, és aki Hajnóczy Józsefnek is tanára volt, most egy politikai iratban azt fejtegette, hogy a magyar király központi hatalmát jog szerint nem korlátozta és nem is korlátozhatja érdemben a rendiség. A konfliktus központjában azonban ekkor a trencsényi szlovák nem-nemes családból származó Kollár Adám

⁶⁶ Marczali H., i. m. (1884).

⁶⁷ Csizmadia Andor: Egy kétszázéves alkotmány- és reformtervezetről. Állam és Igazgatás, 1965, 836—844.

Ferenc (1718—1753) állt, aki volt jezsuitából Van Swieten támogatásával került a bécsi udvari könyvtár élére, és mint jogtörténész és tudományszervező a kormányzat egyik bizalmas tanácsadója lett. Egyik munkájában ugyanis, amely az országgyűlés előkészületei idején látott napvilágot, nagy apparátussal bizonygatta a magyar királyok jogát arra, hogy az egyházi rendet az állam érdekeinek alárendeljék, és adózásra, katonaságra kötelezzék.⁶⁸ Az akció éle első-sorban a klérus ellen irányult, mert az látszott könnyebb ellenfélnek. Kollár azonban kemény szavakkal bírálta a nemesi kiváltságokat, a jobbágyok elnyomott helyzetét és Werbőczy Hármaskönyvét is. A rendek persze felháborodva követelték a „gyalázatos” könyv megégetését, szerzője száműzetését.⁶⁹

Az udvar kísérlete balsikerral végződött. A rendek, nagy ellenkezés után, emeltek ugyan valamit a hadiadón, de teljes mértékben elzárkóztak attól, hogy a nemesség vagy a klérus akár önkéntes vállalásként is adót fizessen. Elzárkóztak a rendek a nemesi insurrectio átszervezése, valamint a jobbágyviszonyok szabályozása elől is, sőt sérelmesnek tekintették, hogy az udvar magához rendelte a hangosodó jobbágypanaszok ügyében hozott úriszéki döntéseket. Rendi felfogás szerint ugyanis a földesúr és a jobbágy viszonya olyan magánjogi kap-

⁶⁸ De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Hungariae. 1764. Vö. *Csizmadia Andor*: Egy 200 év előtti országgyűlés évfordulójára. Adam Kollár contra Status et Ordines. Jogtudományi Közl., 1964, 214—227. *Arató Endre*: A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásai a XVIII. században. In: A nemzetiség a feudalizmus korában. Bp. 1972, a nemesi felfogás több jellemző vonásának kiemelése mellett éppen a bécsi gazdaságpolitikára hivatkozva minősíti hibának, ha az egykorú rendi ellenkezésben nem látjuk meg „a polgári fejlődés felé is mutató momentumokat”. Mi ezt a nézetet ebben a formában nem tudjuk osztani, mert a bécsi gazdaságpolitikáról és az 1764 körüli nemesi reagálásról szóló, hagyományos felfogást sem egészen osztjuk.

⁶⁹ *Horváth Mihály*: Az 1764-i országgyűlés története. In: Kisebb történelmi munkái. I. Pest. 1868, 375—422 (első kiadása: 1846), valamint *Szalay László*: Kollár Ferenc mint publicista. In: Publicistai dolgozatok. I. Pest. 1847, még alaposan tisztában lévén a hazai feudalizmus jellemzőivel, az általuk is elmaradottnak tartott, régi rendiséggel szemben foglaltak állást. Újabbban viszont, sajátos módon, ennek éppen ellenkezőjét kísérlete meg *Dümmerth Dezső*: Mária Terézia és a magyar nemesség. In: Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974, 367—399. Az egyik oldalon ugyan éppen ő érdekesen bizonyítja, hogy a XVIII. századi nemességet mennyi szál fűzte a középkorhoz: még Pest megyében is kb. 100 birtokos család közül 58 hivatkozhatott 1526 előtti birtokjogra, nem is szólva a Kézai—Thuróczy—Werbőczy hagyomány uralmáról a nemesi tudatvilágban, — a másik oldalon viszont ezt a régi típusú hagyományt nemcsak pozitívnak tartja (Werbőczy „a nemzeti függetlenség történeti jogokból való értelmezéséhez” egyengette az utat), hanem a felvilágosodás korában is korszerűnek, főleg „Rousseau gondolataival való hasonlósága” (!) miatt. Kollár könyve szerint a „magyarok feletti önkényuralom” igazolását célozta, egy olyan „titkos történetírói kör” részéről, amely „a szabad, független múltnak még az emlékét is elveszi a magyaroktól”. Hogy az ilyenféle történetfelfogás nemcsak a felvilágosulatlan rendiséggel, hanem főleg újabb és ugyancsak vajmi kevésbé korszerű nézetekkel azonosul, azt jellemzően mutatja a szerző egy másik idevágó tanulmánya: *Dümmert Dezső*: Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar—Habsburg viszony tükrében. Kollár Ádám működése. Filológiai Közöny, 1966, 391—413. Ebben az egyik oldalon ismét érdekesen kimutatja, hogy Herder ismert (s utóbb korrigált) peszsimista jóslata a magyar nyelv jövőjét illetően Schlözer közvetítésével valóban Kollár Oláh Miklós-kiadásának egy hasonló jellegű megjegyzésére megy vissza, amely arról beszél, hogy a magyarok az (akkori) ország népeességének „csak kisebb részét alkotják”. Ebből kiindulva azonban odaig megy el, hogy ezzel „indult útnak Kollár külföldi missziója”, amely „egészen 1918-ig”, a Monarchia és Magyarország „felbomlásáig vezetett”, mivel a „pánszláv faji eszme” üttörőjeként, Bécs által vakon felhasználva fordult a „magyarság ellen”. Minden egyébtől eltekintve a soknemzetiségű Magyarország és a Habsburg-monarchia belső társadalmi, nemzeti, politikai konfliktusait a XIX—XX. században, vagy éppen „felbomlását” talán mégis különös volna ily mértékben a bécsi udvari könyvtár vezetőjének egy 1763-ban leírt lábjegyzetére visszavezetni. E felfogást helyesen bírálta (és Kollár hungarus és azon belül szlovák öntudatát tisztázta) *Sziklay László*: A „hungarus”-probléma és Kollár Ádám. Filológiai Közöny, 1967, 227—229.

csolat volt, amelybe a kormányzat, az állam semmi beleszólással nem bír. A régihez ragaszkodás fejeződött ki nagyrészt még olyan megnyilatkozásokban is, amelyekben első pillanatra hajlamosak volnánk valami új kezdeményt felfedezni, mivel az új osztrák vámrendszert sérelmezték. Ugyanis ezek sem a gazdasági egyenlőtlenség előre mutató felszámolását, hanem inkább csak korábbi, kényelmesebb formájának visszaállítását célozták. A nemesség politikai álláspontját, a felzúdulást jelző pasquillus-áradat mellett, egy névtelen röpirat (*Vexatio dat intellectum*, 1764) fejezte ki, amelyet Richwaldszky György prépost, gr. Barkóczy Ferenc esztergomi érsek bizalmas titkára írt.⁷⁰ Eszerint a helytartótanácsot ezentúl az országgyűlésen kellene választani s így ez, mint rendi szerv, a kiváltságokkal ellenkező királyi rendeleteket félretenné. A szuverenitás ugyanis megoszlik az uralkodó és a rendek között. A király princeps ugyan, de csak saját birtokán földesúr, tehát tulajdonképpen lopás, ha az ugyancsak saját birtokkal rendelkező nemesektől adót akar beszedni. A szerző előtt láthatólag a régi típusú lengyel nemesi respublica példája állt.

Barkóczy érsek és gr. Batthyány Lajos nádor, a rendi politika két fő alakja, mindeddig a Habsburg udvar buzgó, bizalmas híve volt. Vajon a kiváltságokat védve lett egyszerre most a nemzeti önállóság bajnoka? A papi és nemesi adózás annyira nem a nemzeti önállóságot fenyegette, hogy utóbb haladó hazai programok valódi nemzeti követeléseivel összefüggésben még határozottabban felerült. Az új itt most csak az volt, hogy a XVIII. század biztonságosabb évtizedei során megerősödött főbb nemesség megnőtt, öntudatosabb igénnyel tudta a rendi „nemzet” régi álláspontját képviselni. Irodalomtörténészeink már rámutattak,⁷¹ hogy a nemesség ekkor még e megnőtt öntudat természetes következményeként igyekezett saját anyanyelvét is jobban érvényesíteni, de olyan tartalommal, amely a felvilágosodástól még érintetlen maradt. Így lehetett Barkóczy az egykorú magyar nyelvű irodalomnak mecénása is.⁷² De még abban a szellemben, ahogy Franz Wagner többnyelvű frazeológiai szótárának Nagyszombaton megjelent átdolgozója írta, midőn a „decrevi me philosophiae dare” kifejezést akarta visszaadni: „feltett szándékom az, hogy a világi bölcsességet, avagy a természet-vizsgáló tudományt (vajha! valaha! *az úri magyar nyelven*) megtanuljam”.⁷³ Ez még az „úri” nyelv, és nem a felvilágosodás értelmében vett nemzeti nyelv programja itt.

⁷⁰ *Concha Győző*: A *Vexatio dal intellectum* c. röpirat 1765-ből. Századok, 1880, 590. 1. Szerzőjére: *Boróvi János*: A XVIII századi magyar egyházmegye-szervezés ismeretlenje. Vigilia, 1967, 157—160.

⁷¹ A magyar irodalom története. II. Bp. 1964, 510—511. *Tarnai Andor* szövege.

⁷² Újabbán *Bitskey István*: Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás. In: Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974, 333—365, kissé talán túlzottan is lelkesen fedezi fel Barkóczy kulturális tevékenységének különböző, valóban figyelmet érdemlő momentumait, — bár nem említi, hogy az oktatásügy terén, amelynek felső irányítását Mária Teréziától szintén ő kapta meg, Barkóczy a protestáns iskolák elnyomására irányuló javaslatokon túl nem sokat produkált. Ilyenkor döbbenünk rá arra, hogy milyen siralmas kép élhet köztudatunkban a XVIII. századi Magyarországról, ha ily lelkes csodálkozással kell azt a kulturális színvonalat felfedezni, amely többé-kevésbé természetes volt egy olyan század közepi főnemes főpap esetében is, aki egyébként nem lépte túl, mert nem lépte túl a régi rendiség korlátait a felvilágosodás irányában. Vegyük végre tudomásul, hogy Magyarország nem volt barbár ország, még azok oldalán sem, akiknek retrográd vonásait egyébként utólag élesen bíráljuk.

⁷³ *Franz Wagner*: *Universae phraseologiae latinae corpus*. Tyrnaviae 1750 (az eredeti kiadás: 1718). A magyar átdolgozásban, illetve annak ellenőrzésében szerepe volt Faludi Ferencnek, aki, mint tudjuk, gr. Batthyány Lajos udvarához állt közel. Vö. *Szily Kálmán* (Magyar Nyelvőr 1888, 307—314), ill. *Kármán Mór* (Irodalomtörténeti Közlemények 1891, 51—57) közleményeit.

Az udvar levonta a tanulságokat: ezentúl nem hívott össze országgyűlést egészen 1790-ig, ezzel megnyitva a felvilágosult abszolútizmus hazai időszakát. Rendeleti úton hajtottá végre az úrbéri szabályozást (1767), valamint az oktatásügyi és igazságszolgáltatási reformokat. A régi rendiség, a maga nagy tehetetlenségi nyomatékával, megvédte kiváltságait, de egyben mozgásképtelenné tette önmagát. Ahhoz, hogy újra versenyre tudjon kelni, át kellett alakulnia: egy olyan új tendenciával bővülnie, amely felvilágosult rendiséggé próbálja fejleszteni. S ez nem ment gyorsan. A felvilágosult rendiség eljövendő képviselői jódarabig még a felvilágosult abszolútizmus műhelyében sajátították el az új motívumokat. A horvát Skerlecz Miklós 1770-ben még a kormányzat reformjait magasztalta azzal, hogy a „feudális kormányrendszer” (*systema... gubernii feudalis*) helyett, amelyet ő láthatólag a felvilágosult abszolútizmus *előtti* stádiumhoz kapcsol, most már a „közboldogság” szempontja érvényesül.⁷⁴ A magalom egy másik későbbi vezéralakja, gr. Forgách Miklós pedig, aki lipcsei egyetemi évek után kormányzésekben szolgált, majd Debrecen királyi biztosa lett, 1777-ben Nyitra főispánjaként az udvar megbízásából vállalta, hogy az úrbéri rendeletet végrehajtatja egy olyan megyei nemességgel, amely ennek sok „lárma és illetlen kifejezések” közt mindeddig ellenállt. Igaz, hogy Forgách, magyar nyelvű beiktatási beszédében, már emlegette, hogy mily nehéz „egy vármegyének dolgait mind a fejedelemnek, mind az országnak meglegedése szerint intézni”, és hogy ő a nemesi szabadságokhoz ragaszkodik, de azt is, hogy a „szegény adózó népet” meg akarja óvni a „szorongatásoktól”.⁷⁵ Hajnóczy, aki ekkoriban éppen Forgách titkára volt, 1780-ban azt írta, hogy nála, részben franciás könyvtárából, „de részben példájából” tanulta meg „az igazságosság igazi alapelveit”.⁷⁶ Ez az a pont, ahol a nemesi felvilágosodás már önálló, saját útjának elágazásához ér.

Valóban: az 1770-es évektől kezdve bukkantak fel a nemesség körében olyan felvilágosult törekvések, amelyek a felvilágosult abszolútizmus irányzatától már előbb-utóbb eltávolodtak. A jelenség gazdasági-társadalmi összefüggéseire, arra, hogy a nemesség bizonyos elemei a bontakozó árutermelés új problémáiban váltak érdekeltté, főleg H. Balázs Éva hívta fel kutatóink figyelmét.⁷⁷ „A XVIII. század 70-es, 80-as éveiben — írta — felnőtt és tevékenykedni kezdett az árutermelő nemességnek egy, sajátos gazdasági tényezőktől indított élcsapata, melyet a reformkor előnemzedékének tekinthetünk”, és amely bizonyos kulturális és politikai reformtörekvések felé haladt. E megállapítás főleg az észak-keleti megyék, Szepes és Zemplén viszonyaira vonatkozó vizsgálatok tanulsága volt. E vidék birtokos nemességét ugyanis, amely a hegyaljai bor exportjában volt érdekelve és amely magasabb anyagi és kulturális igényekhez szokott, a sziléziai háborúk nyomán a porosz, majd 1772 után a lengyel piac fokozatos elvesztése állította új problémák elé. E felismerés helyességén nem változtat,

⁷⁴ Skerlecz beszéde: *Joannes Nep. Marcus Busan: Positiones ex universa politia selectae, Zagrabiae. 1770*, a függékben.

⁷⁵ Nagy József: Nyitra megye leírása. I/3. Komárom. 1864. 49.

⁷⁶ Bónus György: Hajnóczy József. Bp. 1954. 25.

⁷⁷ H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus. Bp. 1967. 7—12; előzőleg *uő.*: A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. Történelmi Szemle, 1960, 319—322; majd *uő.*: Zur Frage des ungarischen Nationalismus in der Habsburgermonarchie. Österreich in Geschichte und Literatur, 1971, 134—147; *uő.*: L'ère des Lumières et le jóséphisme en Hongrie. In: Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Bp. 1971, 31—45; és *uő.* referátuma a 2. Mátrafüredi Kollokviumon. In: Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred, 2—5. Oct. 1972. Bp. 1975, 23—28.

ha tudjuk, hogy az új jelenségek mellett észak-keleten továbbélt sok régi is, valamint hogy az újak nem korlátozódtak észak-keletre, hiszen észak-nyugaton például, főleg Pozsony és Nyitra vidékén, manufaktúra-alapítások és export-vállalkozások problémái foglalkoztattak néhány birtokos főnemeset, így köztük az említett gr. Forgách Miklóst és családjának más tagjait. Mindenfelé a nemességnek főként bizonyos felső és középső rétegei váltak fogékonnyá a felvilágosodás iránt. Először is azok az „új” főnemesek, akik régi középnemesi családok fiaiként nemrég emelkedtek a bárók, grófok közé. Az ide sorolható Orczy, Podmaniczky, Ráday stb. családok tagjait újszerű irodalmi és közgazdasági érdeklődés jellemezte. A Festetich vagy Niczky név pedig arra emlékeztet, hogy előzőleg közülük került ki a felvilágosult abszolutizmus első garnitúrája is. Mellettük fontos szerep jutott a jómódú, bene possessionatus, birtokos középnemességnek is. A felvilágosodást elsősorban és meghatározó jelleggel ez a két nemesi réteg vette át. Hogy miként, abba természetesen egy sor más motívum is belejátszott. Így az egyházi hovatarozás, nem is csak a vallások, mint inkább a hozzájuk kapcsolódó hagyományok és iskolák következtében. Más volt, még új változatban is, nyugaton a katolikus többség hagyománya, amely az államvallás hivatalos biztonságát élvezte, és amely a jozefinizmus és a tolerancia felé kapott most bizonyos indításokat. És más, északon és keleten, a protestáns hagyomány, amely, megint több változatban, a politikából kiszorultaknak hol védekező hajlamát, hol pedig, az akadályt megkerülve, élénkülő gazdasági és a kulturális érdeklődését színezte át. Az ilyen variációk azonban mind a nemesi felvilágosodáson belül foglaltak helyet. E nemesi élgárda már nem a régihez ragaszkodott, hanem részben külföldi olvasmányai, részben pedig külföldi tanulmányai segítségével a felvilágosodás új ideológiai elemeit tette magáévá. Fontos szerepe volt e téren a protestáns nemesek német egyetemi éveinek, most különösen Göttingában, Schlözer szellemi székhelyén.

A nemesi felvilágosodás kibontakozását a hazai társadalomban elősegítette az értelmiség gyarapodása is. A feudalizmus korábbi fázisaiban is akadtak értelmiségiek: jogászok, évszázados perekkel, lelkészek, orvosok, tanárok, tanítók. Most azonban, új szükségletek nyomán, ezek sorai kibővültek és egyben kiegészültek újságírókkal, vízi mérnökökkel, műszaki és gazdasági szakemberekkel. S általában jobb, intézményesebb szakmai képzésben részesültek, mint korábban. Az új igények és az erősödő áruforgalom összefüggésére némi fényt vet egy nyelvtörténetünk adata, amely szerint az egykorú irodalmi kiadványok statisztikájából megállapíthatóan Komárom városára, a dunai útvonal mentén, egymagában több szerző esett, mint a Dunántúl délkeleti felére, vagy az Alföldre a Duna—Tisza között.⁷⁸ Történetírásunk már korábban felfigyelt arra, hogy a nemesi felvilágosodás jónéhány ismert vezetőjének oldalán, otthonában, titkári vagy nevelői minőségben, ugyancsak ismert nevű értelmiségiekkel találkozunk, nem egyszer későbbi jakobinusokkal. Hajnóczy József gr. Forgách Miklós majd gr. Széchényi Ferenc, Batsányi János szintén gr. Forgách Miklós, Szentmarjay Ferenc hr. Orczy László titkára volt. A korábbinál realisabb következtetést azonban e tényből ugyancsak H. Balázs Éva vont le,⁷⁹ rámutatva, hogy a felvilágosult nemesekhez, „e társadalmilag hatékony nemesi csoporthoz tartozott, ennek törekvéseit fejezte ki, ennek támogatását élvezte egy jelentős értelmiségi réteg”, amely azonban 1790 körül sem képviselt önálló erőt, s így valamiféle vezető

⁷⁸ Benkő Loránd: A magyar irodalmi frásbeliség. Bp. 1960, 13.

⁷⁹ H. Balázs É.: i. m. (1967).

szerepet sem tudott játszani. Annyival is kevésbé, mivel nem minden tollfor-gató, egyetemet végzett, birtokos nemes számítható egyszerűen az értelmiségiek közé: értelmiségi alapjában véve az, aki értelmiségi, szakmai foglalkozásból él. A meglévő valódi értelmiség, önálló polgári mozgalom híján, lényegében véve az adott változatokhoz, így a nemesi felvilágosodáshoz kapcsolódott, ha voltak is azokon túlmenő problémái és óhajai. Sorai közt jónéhány nem-nemes származású akadt, már II. József 1785-i pátense előtt is, amely nagyot lendített a plebe-jus eredetűek feljutásán, de amelynek hatása inkább csak valamivel később vált érezhetővé. Ezek nyilvánvalóan szorongatónak találták a feudalizmus hagyomá-nyos korlátait, főleg ha esetleg Voltaire, Rousseau, Raynal, vagy éppen Mably olvasása gátolta beletörődésüket. Persze a nemes származásúak sem mindig tudták helyüket a régi rendszerben jól megtalálni. Nem szólva azokról, akik, sokan, még egyházi keretből keresték, nem egyszer küzdelmesen, útjukat az új felé, mint Révai Miklóstól Verseghy Ferencig oly sokan. Az értelmiség azonban sok választással nem rendelkezett: vagy meghajolt a régi előtt, vagy a viszonylag jobbnak tűnő, tényleges új erők mellé szegődött és azok apparátusát tette kor-szerűbbé.

E nemesi rétegekből és értelmiségi híveikből kerültek ki azok, akik a felvi-lágosodás egy újabb hazai változatát létrehozva a rendi szisztémát akarták fel-újítani, korszerű funkciók végzésére alkalmassá, versenyképessé tenni, és egyben olyan színvonalra emelni, amely már nagyjából megfelelt a felvilágosult abszol-utizmusának a másik oldalon. Némileg hasonló folyamat játszódott le itt, mint korábban a felvilágosult abszolutizmus születésekor. Itt is voltak lassan bonta-kozó belső feltételek: a nemesi árutermelés, az agrárexport igénye, majd a belső piac fejlesztésének óhaja. S itt is volt külső nyomás, amely a fejlődést meggyor-sította: a felvilágosult abszolutizmus szorítása volt az, amellyel szemben a rendi-ségnek a megújulás felé kellett előre jutnia, ha ilyesmire egyáltalán képes volt. A felvilágosult rendi irányzat is csak a fennálló rendszer korszerűsítésére irányult, a feudalizmuson belül. E korlátot maga az irányzat nem léphette át. De a régi, harokk rendiséghez, a korábbi színvonalhoz képest éppúgy jelentős előrelépés-nek volt tekinthető, mint a maga területén a felvilágosult abszolutizmus. Célki-tűzése eleinte, az induláskor, inkább csak nemzeti nyelvi-irodalmi, művelődési törekvésekre korlátozódott. Utóbb azonban már olyan széleskörű programmá bővült, amely a politikai és alkotmányjogi kérdésektől a közgazdaságon át az oktatásügyig mondhatni minden főbb témakörre kiterjedt.

Irodalomtörténészeink bőven kimutatták, hogy a felvilágosult magyar irodalom nagy úttörőjének s egyben a nemzeti nyelvi-irodalmi program kidolgo-zójának Bessenyei Györgyöt kell tekintenünk. Nézetünk szerint azonban ő ennél többet is képviselt. Igaz, hogy nem általában a hazai felvilágosodásnak, hanem közelebbről: a nemesi felvilágosodásnak volt előfutára, viszont nem pusztán a szépirodalom terén, hanem egy jóval szélesebb folyamat indításánál. Bessenyei nézetünk szerint az egész második tendencia, a felvilágosult rendiség fő egyéni kezdeményezője volt. Mivel ezt másutt próbáljuk bővebben kifejteni,⁸⁰ itt csak néhány főbb vonás jelzésére szorítkozunk. Emlékeztetünk arra, hogy korjelző drámájában (*Ágis*, 1772) Bessenyei elsőnek léptette színre a köznemes reformer merőben új alakját. Vígjátékában az elmaradt nemes ismert figuráját mutatta be, népszerűen, találó vonásokkal, akár lengyel kortársai. Költészetében és szín-műveiben sokat foglalkozott az állam és a politika kérdéseivel, amelyekkel a fel-

⁸⁰ Bessenyei és a felvilágosult rendiség (s. a.).

világosult abszolútizmus műhelyében, Bécsben, mint a magyar nemesi testőrség tagja találkozott. Midőn az 1770-es évek végén művelődéspolitikai röpirataiban szót emelt a magyar nyelv kiművelése, korszerűsítése érdekében, a német nyelv és irodalom felemelkedésének példája is vezette. De már e célkitűzést is egy olyan átfogó művelődéspolitikai koncepció keretében fogalmazta meg, amelybe a tudományok anyanyelven való megszólaltatásától a „tudós társaság”, az akadémia tervén át az oktatásügyi reformig sokminden beletartozott. Mint ismeretes, saját református egyházán belül a konzervatív rendi erőkkel nem utolsósorban éppen e kérdésben került politikai konfliktusba is: a *Ratio Educationist*, a felvilágosult abszolútizmus oktatásügyi programját ő nem elvetni akarta, hanem elfogadva túlhaladni, felvilágosult rendi, nemzeti programmá fejleszteni. Hozzátehetjük, hogy írásaiban nyoma van, röviden, olyan elképzeléseknek is, mint a nemességnek az adózásban való bizonyos fokú, korlátozott részvétele, a jobbágyok sorsának javítása, vagy a gazdasági fejlődés, a terménykivitel, vagy éppen az ipar elősegítése. Csírájában itt van tehát sokminden abból, ami utóbb a felvilágosult rendiség széleskörű politikai és gazdasági programjában talált bővebb kifejtésre. A régi rendiséggel való határozott szembefordulás és egyben az első változattól: a felvilágosult abszolútizmustól eltérő, új irányzat: ez a kezdeményezés félreérthetetlen. Bessenyei annyiban bihari remeteként sem volt magányos, hogy a vele induló tendencia ténylegesen folytatódott, nemcsak a szépirodalomban.

A szélesebb felvilágosult rendi program Magyarországon csak 1790-ben, egyszerre, szinte robbanásszerűen került napvilágra. Addig, a felvilágosult abszolútizmus legerélyesebb időszakában, II. József alatt, inkább csak a kulisszák mögött fejlődhetett. E folyamatra főleg két forrásból következtethetünk. Az egyik az 1780-ban induló magyar nyelvű sajtó, amely a művelődési program bizonyos elemeinek egyre szélesebb visszhangját, vagyis az egész irányzat terjeszkedését az adott viszonyok közt is jelezni tudta a nyilvánosság előtt. A másik az, amit a szabadkőműves páholyok egykorú működéséről tudunk, valóban a kulisszák mögül, de nem nagyon sokat.

A magyar sajtó e korai szakaszának⁸¹ új, beható elemzése világosan megmutatta, hogy az újságok és folyóiratok burkoltan a jozefin évtizedben is nagyrészt megoszlottak a felvilágosodás főbb hazai változatai, mint politikai irányok között. Voltak kifejezetten magyar jozefinista lapok, mint Szatsvay Sándor *Magyar Kurirja* Bécsben. Voltak viszont, amelyek észrevehetően Bessenyei nyelvi és irodalmi célkitűzéseit folytatták, képviselték és propagálták, mint a pozsonyi *Magyar Hírmondó* Révai Miklós szerkesztésében és a nyolcvanas évek második felében, vagy pedig, még határozottabban, 1789-től kezdve Görög Demeterék bécsi lapja, a *Hadi és más nevezetes történetek*. Pétzeli József komáromi *Mindenes Gyűjteménye*, amely ugyancsak 1789-ben indult, nagyobb részt szintén a felvilágosult rendi irányzatot képviselte, bár jozefinista nyomokkal. De hogy a különböző irányzatok egyenlő erőként nem értek meg egy orgánumban egymással, azt jól mutatja a kassai *Magyar Museum* példája, amelyet 1788-ban együtt indított meg a magyar jozefinista Kazinczy Ferenc és az a Batsányi János, aki akkor még a felvilágosult rendi mozgalom fő irodalmi alakja s egyben Bessenyei legnagyobb folytatója volt. Mint tudjuk, Kazinczy rövidesen kivált, majd *Orpheus* címen sajtát, külön lapot indított.

⁸¹ Erről alapos, részletes tájékoztatást nyújt újabban *Kókay György*: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795. Bp. 1970.

A hazai szabadkőműves páholyokban elsősorban a nemesség felső és középső rétegei és az ezekhez kapcsolódó, magasabb értelmiségiek találták meg azt a szervezeti formát, amely, mint vélemény-alakító vitaforum, a felvilágosult elemeket összefogta, teendőik és óhajaik tudatosítását, megfogalmazását elősegítette. A szabadkőművesség elvi iránya egyébként inkább csak általánosságban mutatott a felvilágosodás felé: a testvériséget emlegette a kiváltságok világában, a türelmet a vallási fanatizmussal szemben, és elvileg az eredendő egyenlőséget a ténylegesen igen eltérő helyzetű emberek között. Általában tehát különböző, ha nem is a legtávolabbi társadalmi és vallási kategóriák közelítésén, a feszültségek egyesítésén fáradozott. Azt azonban, hogy ez az általános törekvés hol, milyen közvetlen célok és feladatok szolgálatában konkretizálódhatik, már mindenütt azok a társadalmi erők szabták meg, amelyek képviselői, mint tagok, a szervezet kereteit kitöltötték.

Az első jelentősebb hazai páholy 1769 körül Eperjesen alakult, a varsói lengyel nagypáholy hatása alatt, amely viszont a maga részéről a francia Grand Orient mintáját követte.⁸² Ez azután további filiálékat hozott létre Kassán, Miskolcon, a Garam vidékén és a Szepességben. Ezt a hálózatot, amely nagyjából hat észak-keleti megye főbb nemesi családjait fogta össze, kifejezett gazdasági és természettudományi érdeklődés, de ugyanakkor rózsakeresztes, alkimista hajlam jellemezte. Az ország középső és délnyugati részein viszont egy másik, talán erősebben politikai szellemű változat bontakozott ki. Az eperjesivel nagyjából egyidőben, katonatisztek körében alakult meg az első pesti páholy. S ennek lett tagja az a gr. Draskovich János, aki utóbb társaival, így gr. Niczky Istvánnal, a „szabadság és függetlenség iránti szeretetük” miatt, önálló, külön szabadkőműves szervezetet próbált Magyarország és Horvátország számára létrehozni. Az általa kidolgozott szabályzat, az ún. Draskovich-obszervancia vált azután hazai viszonylatban az uralkodóvá. Központi mintává az 1770-es években Pesten Nagyszívűség néven megalakult új páholy fejlődött. Mint Kazinczy írja: „minden megye legjobb koponyái ide vétették fel magukat s itt egyesültek”.⁸³ Budán a kormányzések odaköltözésével (1784) lendült fel a szabadkőműves tevékenység. Ekkor költözött ide Pozsonyból az Első Ártatlanság páholy is, amelynek tagjai részben a helytartótanács hivatalnokai közül kerültek ki. De volt egy sor jelentős vidéki páholy is. A jozefin évtized elején Magyarországon mintegy 28–30 páholy, bennük összesen vagy 700, esetleg még több jelentős egykorú szereplő működött. S ha tekintetbe vesszük, hogy ezek közt ott találjuk az Orczy, Podmaniczky, Ráday, Vay és más vezető családok tagjait, mindjárt realisabban látjuk azt a szerepet, amelyet az egykorú hazai társadalomban a szabadkőművesség játszhatott.

Azok a főbb témák, amelyek megvitatását a Draskovich-páholyok maguk elé tűzték, már valamivel közelebből is jelezték a felvilágosult nemesek tájékozódását.⁸⁴ Értésülünk arról, hogy a fennálló rendet nem felforgatni, hanem javítani akarják, emelve a lenyomottak helyzetét, csökkentve a nagyok hatalmát.

⁸² Ld. általában: *Abafi Lajos*: A szabadkőművesség története Magyarországon. 1–6. Bp. é. n., továbbá *Benda Kálmán*: A magyar jakobinus mozgalom története. In: A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957 (passim), valamint *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus. Bp. 1967 (passim), és az elpusztult dégi levéltár másolati anyagára utalva, újabban *uő.*: L'ère des Lumières et le josphisme en Hongrie. In: Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Bp. 1971, 31–45.

⁸³ *Kazinczy Ferenc*: Pályám emlékezete. Bp. 1879.

⁸⁴ *H. Balázs É.*: i. m. (1971).

Annak felmérése érdekében, hogy ez miként vihető keresztül, az ilyen feladatokra alkalmas tagoknak bizonyos gazdasági, jogi stb. kérdéseket kellett tanulmányozniok. Így azt, hogy a körülmények változása miatt kell-e valamit a régi rendi alkotmányon módosítani, és ha igen, miként. Azt is, hogy miként lehetne a jobbagyság sorsán valamit könnyíteni, miként lehetne felvirágoztatni a kereskedelmet, és milyen nevelési elveket kellene az iskolákban érvényesíteni. Ha a különböző későbbi reformjavaslatokra és azok szabadkőműves szerzőire gondolunk, ezt a program-szélesítő igyekezetet aligha lehet hiábavalónak tekintenünk. Ez jelzi azt a stádiumot, amelyen át a felvilágosult rendiség további programja kinőhetett. De egyben azt is, amelynek elején még nem a felvilágosult abszolutizmus és a felvilágosult rendiség híveinek és a magyar jozefinistáknak elkülönülése és egymással szembekerülése volt a napirend élén, hanem az a kérdés, hogy miként lehet a felvilágosodás különböző követőinek a régi, elavult világtól elszakadni. A hazai szabadkőműves páholyok, úgy tűnik, eleinte sok vonatkozásban inkább támogatták, semmint elleneztek a jozefin politikát, persze ekkor is főleg hivatalnok, protestáns és értelmiségi tagjaik, de nemcsak azok. A Draskovich-obszervancia még az 1784 tavaszi német nyelvrendelet után is mindössze azt javasolta tagjainak, hogy inkább a többnyelvű országhoz illő latin visszaállításián fáradozzanak. Bizonyos belső áttolódás, szétválás persze már akkor megindult, midőn az 1784 őszi összeírási és hászámozási rendelettel szemben a nemesi megyék ellenkezni kezdtek. Gr. Forgách Miklós, a szabadkőműves nyitrai főispán, utóbb a felvilágosult rendi mozgalom egyik vezéralakja, a régi típusú megyei nemesség élére állva már ekkor oly erélyes ellenszegülést tanúsított, hogy II. József megfosztotta tisztségétől.⁸⁵ A szabadkőműves nemesi vezetők nagyrésze azonban még a megyei rendszer ellenakcióként bekövetkezett felszámolása után is inkább a passzív engedelmség álláspontját képviselte. Sőt többen magas hivatali funkciót vállaltak továbbra is. Elég gr. Széchényi Ferenc, mint új kerületi biztos, br. Prónay László, Pászthory Sándor, br. Podmaniczky József, gr. Török Lajos vagy br. Vay József nevét említenünk. Nyilvánvaló, hogy nekik is mindinkább voltak fenntartásaik. Podmaniczky 1785 őszén azt írta a Széchényi oldalán működő Hajnóczynak, hogy jó volna, ha éleseszű emberek a haza javára használnák fel a (jozefinizmus előidézte) változásokat, ő inkább kívülről szeretné nézni őket: „Montesquieu találna egy és más problémát”.⁸⁶ Az utalás a felvilágosult rendiség példaképére félreérthetetlen. Az is kétségtelen, hogy végül e szabadkőművesek is majdnem mind kiléptek a jozefinizmus táborából, vagy éppen szembefordultak vele. De mégis úgy tűnik, hogy a szabadkőművesség felvilágosult nemes tagjai általában valamivel lassabban, vonakodóbban tagadták meg II. Józsefet, a türelmi rendelet és más korszerű intézkedések kibocsátóját, mint a régi feudalizmus, a hagyományos rendi nemzet hívei. Ami nem is meglepő, tekintve, hogy éppen ez a régi, elmaradt rendiség volt az, amellyel szemben a jozefinizmushoz eleinte közelebb kerültek. Amiből nyilvánvalóan az következik, hogy a nemesi jozefinisták táborának fogyását elsősorban a nemesség saját feltételeiből kell megértenünk. A fiziokrata adóreformot bevezető kataszteri felmérés (1786), mint láttuk, már nemcsak a régi rend konok híveit, hanem az olyan felvilágosult rendi birtokos nemeseket is megriasztotta, akik, a korszerűbb állam előnyei fejében, valami szerény, önkéntes adóvállalást már elképzelhetőnek tar-

⁸⁵ *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. II. Bp. 1885, 376—379, 526—527.

⁸⁶ *Bónis György*: Hajnóczy József. Bp. 1954, 33.

tottak. Az egyre türelmetlenebb jozefin kormányzat és az egyre felzúdultabb nemesi többség közé szorulva a felvilágosult nemések végül is abba az irányba mentek, amerre társadalmi, rendi nemzeti hovatartozásuk, valamint az adott erőviszonyok vitték őket. Tehát a rendi ellenállással kerültek egy frontra. Az nem volt meglepő, hogy midőn II. József 1787-ben a brabanti rendi alkotmányt félretéve Németalföldön is bevezette az abszolutista kormányzatot, viszont a belga rendi patrióták ellenállása miatt átmenetileg hátrálni kényszerült, a korábban is anti-jozefinista gr. Forgách Miklós „illegális” röpiratban, az uralkodóhoz intézett nyílt előterjesztés formájában foglalta össze a nemesi ellenzék követeléseit (*Patriotische Vorstellung*, 1788).⁸⁷ A magyarok, e „hű, de szerencsétlen alattvalók” — írta ebben — szintén megérdemelnék, hogy visszakapják sokban hasonló alkotmányukat. Ha II. József újra meg akarja nyerni a magyarok szívét, adja vissza szabadságaikat. A végén, figyelmeztetésül, Montesquieu szavait idézte arról, hogy Ausztria nem becsülte a magyar nemességet, pedig midőn 1741-ben veszélybe került, mégis az mentette meg. De 1787-ben már gr. Széchényi Ferenc is lemondott és elment tanulmányozni a II. József ellen forrongó Belgiumot, valamint Angliában a mezőgazdaságot és Adam Smith tanait. Podmaniczky, a nemrég kinevezett helytartótanácsos, a szerveződő nemesi-nemzeti mozgalom egyik vezére, s a Habsburg háztól való elszakadást előkészítő, külpolitikai tervek keretében az angol orientáció szószólója lett. A budai Első ártatlanság páholyban, amelynek ő volt nagymestere, ifjú munkatársa, Berzeviczy Gergely a Helytartótanács Göttingából és nyugati útról, Angliából, Belgiumból hazatért gyakornoka, aki nemrég II. Józsefnél keresett alkalmazást, most, 1789 májusában „Megjegyzések a kőművességről”⁸⁸ címen már olyan dolgozatot olvasott fel, amely kifejezetten a despotizmussal szemben képviselte a nemesi ellenállás felvilágosult, hazafias szárnyát. „Az ostobaság és zsarnokság ellen az értelem és szabadság a védekezés” — írta. „Az emberi természet sajátja, hogy a korlátlan hatalommal visszaél, gyakran kegyetlen módon él vissza.” Az utalás világos, bár a példa itt még Anglia, „a szabadság hazája, ahol az emberség, a jog igen magas fokon áll, de amely „amerikai gyarmatait mégis nyomasztó zsarnoksággal kezelte”. Pár hónap múlva a páholy kénytelen volt működését beszüntetni, miután a rendőrség, feljelentés nyomán, nyomozni kezdett Orczyék és Podmaniczky II. József ellenes szervezkedése ügyében. Berzeviczynek egy 1789 őszén, talán a külföld számára fogalmazott írása, „Ausztria elveiről Magyarország kormányzásában” cím alatt,⁸⁹ Montesquieu-idézzel indul, arról, hogy a rabszolgatartás a rabszolgatartót is demoralizálja. Bécs ezt fel nem ismerve akadályozta évszázadokon át Magyarország s egyben önmaga felemelkedését. Magyarországot nem lehet despotikus módon kormányozni, ez „megsemmisíti a szerződést”. Teendőkre emlékeztetésül azonban említést nyernek itt a magyar rendi alkotmány saját hibái is, mint amelyekkel a nemesség felvilágosult tagjai tisztában vannak: „a parasztra nehezedő nyomás, a nemesség teljes adómentessége, a rendek közti mértéktelen különbség”.

Nem szeretnénk abba a hibába esni, hogy néhány alkalmasnak kiszemelt adatot fonalra fűzve mindjárt egy összefüggő és jelentős tendencia biztos meglétéről beszélünk. A fenti motívumok munkahipotézisünket igazolni látszanak. De

⁸⁷ Vö. Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888, 258.

⁸⁸ Bemerkungen über die Maurerey. Szövege: H. Balázs É.: i. m. (1967), a függelékben.

⁸⁹ Die Grundsätze Österreichs in der Regierung Ungarns. Szövege: H. Balázs É.: i. m. (1967), a függelékben.

valljuk be: arra még nem elégségesek, hogy magukban véve egy egész irányzat külön, sajátos modelljét meghatározzák. A segítséget Lengyelország példája nyújtja itt, ahol a nemesi felvilágosodás gyorsabban haladt és a felvilágosult rendiség szélesebb körben, zavartalanabban bontakozhatott. Ezt a lengyel folyamatot oly sok, világosan felismerhető tünet kísérte, hogy azokból már valóban lehet modellt rekonstruálni, amely azután a hasonló, de töredékesebb magyarországi jelek helyes értelmezését is megkönnyíti.

A lengyel párhuzam

Ellenpróbával a történelemnek ritkán áll módjában kísérletezni. A lengyel és magyar fejlődés hasonló feltételei azonban, ugyanazon Kelet-Közép-Európán belül, kivételesen lehetővé teszik számára, hogy a lengyel felvilágosodáson megfigyelje, miként viselkedik a lényegében véve majdnem azonos modell némileg más külső behatások között. A két modell hasonlóságát alapvetően a késő feudális nemesi-rendi struktúráké idézte elő, és nem a közvetlen eszmei hatás és politikai kapcsolat, ha másodlagosan, kísérő jelenségként, ki is mutatható ilyesmi a kettő között. A lényeges különbség pedig az, hogy a magyar modell esetében a fő külső hatóerő, a Habsburg felvilágosult abszolutizmus, szét akarta törni a hagyományos rendi politikai struktúrát és ideológiát. A lengyel esetben viszont a fő külső hatóerő: az orosz cári hatalom, éppen ellenkezőleg, mindenáron konzerválni akarta, hatalmi úton is, ezt a rendi struktúrát és a vele járó, hagyományos anarchiát. Vagyis Lengyelországban nem találkozunk azzal az ellentmondással a korszerű felvilágosult reform és a nemzeti önállóság között, amelyet Magyarország esetében gyakran ábrázolnak úgy, hogy a nemesség a rendi jogokkal, ha elavult módon is, kénytelenségből a nemzetet védte az idegen elnyomással szemben, és így az utóbbi csak látszólag volt korszerűbb. Amiben hallgatólag az is benne van, hogy a nemesség, ha nincs ily keserves alternatívák közé szorítva, a reformok ügyében másként viselkedhetik. Nos, Lengyelországban szemügyre vehetjük a magyarhoz legközelebb álló modellt egy más külső konstellációban. Olyanban, amelyben egybeesik a nemzeti önállóság és a korszerűsítés érdeke. S az eredmény, ami a nemesség politikai gondolkodását és magatartását illeti, előre mondjuk, nem sokban és főleg nem emiatt különbözik.

Mindkét történetírás, ugyancsak hasonlóságok jeleként, hajlandó volt olyan kérdésekről vitázni, mint a lengyel vagy magyar történelem „optimista”, illetve „pesszimista” értelmezése. A lengyeleknél itt ez a hármass felosztás okainak elemzésénél jelentkezett. A „pesszimisták” a bukásért a lengyel társadalom és állam saját belső hanyatlását okolták. Az „optimisták” pedig az erősebb külső hódítók mohóságát. A valóságban, mint arra újabban jeles lengyel marxista történészek rámutattak,⁹⁰ Lengyelország a XVI. századtól a kelet-európai késő feudalizmus kerülő útjára szorult. Ez nem valaminő lengyel nemzeti specialitás volt, hiszen hasonló irányt vett a fejlődés Magyarországon is. Mindez a gazdasági-társadalmi fejlődés megtorpanásával, a második jobbágyság rendszerével, a

⁹⁰ B. Leńnodorski: Les partages de la Pologne. Analyse des causes et essai d'une théorie. Acta Poloniae Historica, VIII. 1963, 7–30; s az egész lengyel felvilágosodásra előzőleg uő.: Les facteurs intellectuels de la formation de la société polonaise moderne au siècle des lumières. In: La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome. Warszawa. 1955, 167–216. A régebbi irodalomból: L. Konopczyński: La liberté éclairée en Pologne. Bulletin of the International Committee of Historical Sciences 1938, 88–100.

paraszság fokozott elnyomásával, a polgárság gyengülésével, a feudális uralkodó osztály hatalmának megerősödésével és a tehetetlen rendi politikai szervezet konzerválódásával járt. Az ebből származó gyengeség azonban, a külhatalmak étvágyával együtt, már a XVIII. század küszöbén is megvolt, sőt talán nagyobb mértékben, mint utóbb. Valóban szuverén államnak Lengyelország már akkor sem volt tekinthető. A XVIII. század Lengyelországban sem a hanyatlás, hanem éppen ellenkezőleg: itt is a lassú, fokozatos emelkedés időszaka volt. A külső beavatkozást nem a gyengülés váltotta ki, hanem éppen ellenkezőleg: az emancipálódás kísérlete, illetve az a próbálkozás, hogy a magukban véve szerény felvilágosult nemesi reformok bevezetésével Lengyelország saját lábára álljon. Ez hívta ki az érdekelt szomszéd hatalmak ellenakcióit egymás után. A bari konföderációt (1768), bármily ásatag és régi típusú volt még önmagában, követte az első felosztás (1772). A Nagy Diétát (1788—) és a felvilágosult rendi alkotmányt (1791) a második (1792). S az 1794-i felkelést, amelyben már a „jakobinusok” is szerephez jutottak, a harmadik (1795). Mint ahogy Magyarországon 1790 nemesi-nemzeti mozgalmát II. Lipót hatalmának megszilárdítása, 1794 „jakobinus” szervezkedését pedig, amelyhez az ösztönzést részben éppen a lengyel mozgalom példája adta, a vezetők kivégzése követte 1795-ben. Lengyelország a XVIII. században, a szétlazuultság jeleivel együtt, sok tekintetben olyan, mint amilyennek Magyarországot képzelhetnénk, ha kívül kerül a Habsburg monarchián. A különbség, egyebek között, főleg az, hogy Lengyelország a XVII. századi gazdasági-társadalmi hanyatláshoz nem kapta ráadásul a háborús pusztulást oly nagy mértékben, mint Magyarország. Továbbá, hogy névleges függetlensége birtokában közvetlenebb kapcsolatokat tudott a külvilággal, főleg Franciaországgal fenntartani. És végül, de nem utolsósorban az, hogy éppen mivel látszatönállóságát megőrizve nem tartozott *egy* erősebb, soknemzetiségű monarchia keretébe, a bukás számára nagyobb, nehezebben jövätehető katasztrófát hozott: a felosztást *három* hatalom között.

A lengyel felvilágosodás időszakának külső politikai keretét Stanislas August Poniatowski uralkodása (1765—1795) adta.⁹¹ Itt persze nem egyénileg az uralkodó volt érdekes, aki mint mecénás támogatta ugyan a művészetet, így a klasszicista építészetet, és franciás udvart tartott, de politikai akciókra mind személyileg, mind az ország feltételeinél fogva alkalmatlannak bizonyult. A kezdő időpont a magyarországgal nagyjából egyidős. Más, olyan jelenségek viszont, amelyek még határozottabban jelzik ezt a kezdetet, arra vallanak, hogy a lengyel felvilágosodás egy sor funkcióban, zavartalanabb fejlődési előzmények után, megelőzte a magyart. Először itt is irodalmi és művelődési téren jelentkezett. Az első nyilvános színház 1765-ben nyílt meg Varsóban, amely nem a romokból épült újjá, friss beköltözőkkel, és amely a század derekán 30 ezer, 1790 körül már több mint 120 ezer lakossal rendelkezett. És már 1763-ban megindult, ugyancsak Varsóban, az első lengyel hetilap, a Monitor, amely F. Bohomolec és a neves költő I. Krasicki szerkesztésében a nemesi felvilágosodás új eszményeit és nemzeti irodalmi programját képviselte a nemesi „szarmatizmus”, az ősi arany szabadságra hivatkozó, önelégült elmaradottság, vagyis a lengyel késő barokk rendi provincializmus és a jezsuita uralom ellen.⁹² E lap, majd társai: a Zabawy (1770—1777), és a már gazdasági, politikai kérdéseket tárgyaló Pamiętnik (1782—1792) forgalomba hozták, részben bírálták, és főleg átszűrtek

⁹¹ J. Fabre: Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières. Paris. 1952.

⁹² St. Salmonowicz: La presse et la diffusion des lumières en Pologne dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. Annales Historiques de la Révolution Française. 1964, 295—307.

a francia felvilágosodás, Voltaire, Rousseau és a többiek eszméit.⁹³ Rousseau első lengyel említése 1763-ból, a *Contrat Social* elejének első fordítása 1778-ból való. A lengyel nemesi felvilágosodás írói, Krasicki Ignáccal élükön, ugyancsak az új irodalmi nyelv kialakításán, a nyelv fejlesztésén, tisztításán fáradoztak. Mint Bessenyeinél, náluk is megvolt az a gondolat, hogy az anyanyelvet a nép, a parasztság tartja fenn, de ebből még náluk sem a jobbágy-felszabadítás következett. Ott is egymást követték a nyelvtanok, szótárak, szakmai szójegyzékek: O. Kopczyński grammatikája, C. Kluk növényteni szótára, J. Osiński könyve a vasgyártásról, műszaki szójegyzékkel. W. Śkrzetuski pedig „Beszéd a főbb politikai kérdésekről” c. munkájában már 1773-ban akadémia felállítását javasolta a lengyel nyelv művelése érdekében.

Újabb szakasz indult a Nemzeti Nevelésügyi Bizottság felállításával, amely a jezsuita rend eltörlése (1773) után annak vagyonát kezelte és új oktatási rendszer kiépítésén fáradozott a népiskolák számának növelésétől az egyetemi reformokig.⁹⁴ Amit tehát Magyarországon a felvilágosult abszolutista kormányzat igyekezett a *Ratio Educationis* (1777) nyomán végrehajtani, azzal Lengyelországban rendi bizottság foglalkozott. Ezt egyrészt közvetlenebb nemzetközi kapcsolatok jellemezték: titkára Dupont de Nemours francia fizikokrata, az új filozófia tankönyv szerkesztője pedig maga Condillac volt. Másrészt meg az, ami fontosabb, hogy a bizottság valósággal politikai iskolája lett egy sor felvilágosult nemesi patriótának, aki a nemesség maradi többségével, a klérussal, vagy éppen a varsói nunciussal vívott küzdelmet az új eszményekért. S köztük olyan is akadt, aki végül túljutott a felvilágosult rendiség korlátain, mint Hugo Kollataj (1750–1812), a krakkói egyetem rektora, korszerűsítője, utóbb antifeudális reformok előharcosa.

Egy idő múlva persze kitűnt, hogy pusztán az oktatás útján nem lehet mindent megoldani. Az újabb szakaszt azok a társadalmi és politikai küzdelmek jelezték, amelyek során a nemesi patrióták a felvilágosult rendi államot próbálták létrehozni. E küzdelmek fő színtere a Négyéves vagy Nagy Diéta (1788–1792) volt.⁹⁵ Fő eredményük pedig az 1791. máj. 3-i alkotmány, amely a nagyurakkal és a politikai anarchiával szemben a felvilágosult nemesi uralmat próbálta megszilárdítani és annak bázisát kiszélesíteni a városi polgárság felső rétegei körében (polgár lehet tiszt, hivatalnok, birtokos). A jobbágyok helyzetén azonban lényeges változtatást nem eszközölt: csak állami ellenőrzést, szerződéses lehetőséget, bizonyos védelmet adott nekik, nem többet, inkább kevesebbet, mint amennyit a Habsburg monarchiában a felvilágosult abszolutizmus, közelebbről II. József akart végrehajtani. A haladóbb politikai erők, amelyeket Kollataj mellett az immár polgári származású egyházi értelmiségi St. Staszic képviselt, eleinte maguk is a felvilágosult rendi patriótákat támogatták. Ez a fejlődés tükröződött az egykorú lengyel politikai ideológiában, a megélenkülő politikai és fizikokrata színezetű közgazdasági irodalomban.⁹⁶

⁹³ B. Leśnodorski: La pensée politique de Rousseau en Pologne. *Annales Historiques de la Révolution Française*, 1962, 497–514.

⁹⁴ A. Jobert: La Commission d'éducation nationale en Pologne. Paris. 1941.

⁹⁵ E. Rostworowski: La Grande Diète, 1788–1792. Réformes et perspectives. *Annales Historiques de la Révolution Française*, 1964, 306–328. H. Hinz: The Philosophy of the Polish Enlightenment and its opponents. *Slavic Review*, 1971, 340–349. A régebbi irodalomból: Ch. Dany: Les idées politiques en Pologne à la fin du XVIIIe siècle. La constitution du 3 mai 1791. Paris. 1901.

⁹⁶ C. Bobińska: Społeczno-ekonomiczne idee polskiego oświecenia. *Przegląd Historyczny*, 1951.

A lengyel példa azt mutatja, hogy az ilyen típusú késő feudális társadalomban a gazdasági fejlődés, az árutermelés, a polgárosodás vagy éppen a felvilágosodás erősödő visszhangja, még a polgárság gyarapodása is, a belső erőviszonyok következtében mind elsősorban a köznemesség bizonyos fejlettebb rétegeinek törekvéseit segíti élre, a nemesi többség fékező hatása közben. Itt tehát az új fejlődés nem felvilágosult abszolutista ideológiát teremt, hanem a régi rendi politikai szervezet, a feudális képviseleti rendszer bizonyos korszerűsítésére irányul. Kollátaj és Staszic elképzelt új állama is egyelőre csak felvilágosult nemesi republika, névleges királlyal élén, de bizonyos központi hatalommal és mágnásuralom meg anarchia nélkül.

Alkalmazzuk a tanulságot. A magyarországi társadalom a lengyelhez hasonló típusú. Benne is a viszonylag nagyszámú (ha nem is annyira nagyszámú) nemessége a meghatározó, fő szerep. A belső erőviszonyok következtében tehát a gazdasági-társadalmi fejlődés itt is elsősorban a felsőbb és középnemesség bizonyos fejlettebb rétegeinek elképzeléseit segíti élre, a nemesi többség hátrahúzó hatása közben. Ezeket segíti egyelőre még az is, ha a polgárság erősödik és ha az értelmiségiek száma nő. Ez ugyanis a nemesség túlsúlyát még nem billenti fel, viszont lehetővé teszi a felvilágosult rendiség korszerűbb eszközökkel való felszerelését. A felvilágosodás tehát Magyarországon is elsősorban a nemesség, és nem a burzsoázia küzdelmeinek lett ideológiai fegyvere. Ugyanaz a fejlődés, amely a lengyel felvilágosult rendiséget létrehozta, Magyarországon is produkált egy hasonló tendenciát. Ennek tünetei a lengyel modell ismeretében világosan felismerhetők. A kérdés már csak az, hogy ez a hazai tendencia miért nem tudott a lengyelrel lépést tartani.

Ennek egyik oka kétségtől a felvilágosult abszolutizmus jelenléte volt Magyarországon. Részint azzal, hogy a hatalom birtokosaként maga kezdeményezte a reformokat, és versenytársakat amúgysem látott szívesen. De részint azzal is, hogy mint kezdeményező, jó ideig nem annyira taszította, mint bizonyos tekintetben inkább vonzotta a felvilágosult nemeseket, vagyis némileg megosztotta erőiket. Csak utóbb, a jozefin évtized vége felé állt elő az a helyzet, hogy a felvilágosult nemesek végül is döntő alternatíva elé szorultak: vagy a felvilágosult abszolutizmussal, vagy saját társadalmi osztályuk, a nemesség zömével kellett szakítaniuk. Nem meglepő, hogy mint a nemesi nemzet tagjai, kevés kivétellel saját osztályuk mellé álltak. Ami egyben máris világosan mutatja, hogy a felvilágosult nemesek számbelileg csak igen szerény kisebbséget alkottak a feudális uralkodó osztályon, annak széles mezőnyén belül. Szerepük jelentőségét nem számbeli súlyuk adta.

Ezzel el is értünk a második okhoz, ahhoz, hogy Magyarországon a nemesi felvilágosodás lassabban indult mint Lengyelországban, nehezebben bontakozott és, ha lehet, a feudális uralkodó osztályon belül még súlyosabb hátrahúzó nyomattal kellett megbirkóznia. Haladását, mint néhány kutatónk már régebben észrevette, még szívósabb „reactionarius maradáság”⁹⁷ és a reformok iránt még nagyobb érzéketlenség akadályozta.

A harmadik ok ehhez annyiban kapcsolódott, hogy a lassabban bontakozó magyar felvilágosult rendi tendencia akkor jutott el a kifejlés stádiumába, amikor már a francia forradalom általános sokkhatása a feudális uralkodó osztályokra mind erősebben kezdett érvényesülni. Úgy, hogy végül az egykori felvilágosult abszolutizmus és az egykori felvilágosult rendiség letűnt versengésének színhe-

⁹⁷ *Concha Győző*: A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik. Bp. 1885.

lyén a haladó törekvésektől egyaránt megriadt udvar és nemesi többség szépen összefogva, egymással szövetségben vállalta a harcot a forradalmi Franciaország és annak belső hívei ellen.

A kétféle rendiség

1790 széles politikai kórusában hangot kapott, ha nem is hangadóként, a felvilágosult rendiség szólama. Tehát azoké, akik a Bessenyeinél kezdődő nemzeti nyelvi-irodalmi indítást széleskörű programmá fejlesztették, és akik a jozefin felvilágosult abszolutista rendszer helyébe egy hozzá hasonlóan magasabb szintű, magyar felvilágosult rendi államot akartak állítani a középnemesség vezetése alatt. Felfogásukra, törekvéscire olyan adatokból következtethetünk, amelyek egyrészt az 1790/91-i országgyűlést előkészítő majd részben végigkísérő dokumentumok, memorandumok, megyei feliratok és követutasítások, a százával forgalomba kerülő, kéziratot és nyomtatott röpiratok, diétai megnyilatkozások, olykor sajtóközlemények, valamint a levelezések elég bő forrásanyagában találhatók.⁹⁸ Másrészt, a következő szakaszban pedig azon kilenc rendi bizottság (regnicolaris deputatio) irataiban, amelyeket az országgyűlés az 1791: 67 tc. tanúsága szerint abból a célból küldött ki, hogy reformterveket és törvényjavaslatokat dolgozzon ki a következő országgyűlés számára. E bizottságok 1791-ben kezdték meg és általában 1793 elején fejezték be munkájukat. Tagjaik közt nagyrészt ott találjuk, persze mások mellett, a felvilágosult rendi mozgalom híveit, akik az elaborátumok elkészítése közben és a viták során mindent megtettek azért, hogy programjukat bővebben kidolgozzák és lehetőség szerint érvényre juttassák. E szempontból különösen tanulságos volt a Kereskedelmi Bizottság működése, amely a már többször említett gr. Forgách Miklós elnöklete alatt általában közgazdasági kérdésekkel, a mezőgazdaság, ipar, közlekedés fejlesztésének és a vámrendszer reformjának lehetőségeivel foglalkozott. A bizottságok persze már a nemesi-nemzeti mozgalom hanyatló szakaszának kezdetén születtek. S belső vitáik a továbbiak során jellemzően mutatták, hogy a külső és belső erőviszonyok fokozatos átfordulása miként szorította lépésről-lépésre vissza a felvilágosult rendi reformerek pozitívabb törekvéseit. A francia háborúk idején pedig az udvar és a nemesség az így elkészült, kompromisszumos javaslatokat is félretette és porosodni hagyta.

Az 1790-i fellendüléskor természetesen a nemzeti önállóság követelése tudta a nemességen belül a legszélesebb, közös frontot mozgósítani. Persze magát ezt a keretet is másként képzeltek el a régi rendiség hívei, akik ezt egyszerűen csak úgy gondolták, hogy senki se zavarhassa őket a régi viszonyok fenntartásában és élvezetében. És megint másként a felvilágosult rendiség képviselői, akik új alkotmányos rendszert próbáltak kidolgozni a rendi nemzet befolyásának intézményesítése és kiszélesítése, az addig felségjogként Bécsből irányított kül-, had- és pénzügyek feletti ellenőrzés biztosítása érdekében, Magyarország egyenjogúsítását és állami önállóságát tűzve ki célul a Habsburg monarchián belül, miután a függetlenségre, dinasztia-cserére vonatkozó elképzelések a változott nemzetközi helyzetben már 1790 őszén lekerültek a napirendről. Igazán széles-

⁹⁸ A nemesi reformisták szövegeire: *Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. 11. Bp. 1954, 316. stb., újabban pedig *Benda Kálmán: A magyar nemesi mozgalom 1790-ben*. Történelmi Szemle, 1974, 183–210.

körü politikai visszhangra elsősorban ez: a nemzeti önállóság célkitűzése számíthatott. A fő eltérés, vagy éppen ellentét pedig abban a kérdésben rejlett, hogy az önálló keretet mivel, hogyan kell azután kitölteni. Nyilvánvaló, hogy eleve nem ezt lehetett a program előterébe állítani. Ennek volt világos jele az az Ócsai Balogh Péter által fogalmazott, ismert alkotmányterv, amely 1790 küszöbén a szabadkőműves páholyokon át került a megyék és az egész nemesi-nemzeti mozgalom programjába, és amely a középnemesi követelések leghatározottabb megfogalmazása volt az udvarral és az arisztokráciával szemben. Eszerint az örökösödés fonala II. József törvénytelen ségei folytán megszakadt, tehát, rousseau-i érveléssel, új szerződésre van szükség a rendi nemzet és a dinasztia között. E szerződés Magyarországnak, bár a Habsburg ház alatt, gyakorlatilag teljes önállóságot biztosítana, választó királyság formájában, bár a rendi anarchiát elkerülve, külön hadsereggel, és olyan országgyűléssel és senatussal (a helytartótanács helyett), amelyben a hatalmat a megyei középnemesség tartja kézben. A felvilágosult rendiség belső reformja mindebből szembetűnően hiányzik, illetve csak olyan általános utalásokban jut kifejezésre, mint hogy az adózók számára biztosítani kell „személyüknek és munkájuk hasznának biztonságát”, vagy hogy az adózó nép és a városok ügyében egy bizottság dolgozzon ki majd a következő országgyűlésre javaslatot.⁹⁹ Nyilván azért, mert ez volt a széles nemesi front számára elfogadható. A felvilágosult nemések tehát azzal, hogy a nemesi nemzeti mozgalom élére álltak, politikai bázist kaptak ahhoz, hogy a jozefinizmus korlátaitól megszabadulva az „önkénnyel” szemben a „nemzet” nevében fellépjenek. Ezt a lehetőséget arra igyekeztek felhasználni, hogy a rendi nemzeti törekvések felvilágosult, bizonyos belső reformot is magában hordozó változatát, a felvilágosult rendiség programját tűzzék ki célul. A valóságban azonban most még saját új szövetségesük: a közös front felvilágosulatlan rendisége húzta őket vissza. Így azután csak igen korlátozottan képviselhették azt a szerény belső, korszerűsítő reformot is, amely a felvilágosult rendiségtől kitelt.

Még egy célkitűzéssel tudott a felvilágosult rendiség viszonylag széles frontot mozgósítani, s ez a magyar nyelv felemelésének, érvényre juttatásának programja volt, immár az oktatásban és a hivatalos életben is. Hiszen, mint láttuk, ez már megvolt a kiinduláskor s ezt lehetett a nemesi és értelmiségi közvéleményben az elmúlt időszakban is a legjobban tudatosítani. Persze e vonatkozásban sem ugyanazt képviselték a kétféle rendiség hívei. Kiderült, hogy retrográd, feudális-klerikális, durván felvilágosodás-ellenes álláspontot is lehet magyarul képviselni, vagy éppen „igaz magyar” jelszavakkal, sőt a nyelv jogai hangoztatásával egybekötni.¹⁰⁰ Ez pedig alapvetően eltért attól, amit a felvilágosult rendiség képviselt, kezdve Bessenyeitől, aki az anyanyelv ügyét a felvilágosult művelődéssel kapcsolta össze, egészen, hogy csak egyet említsünk, Decsy Sámuelig, aki a magyar nyelvben a megújulás egyik legfőbb elősegítő eszközét látta az oktatásügy vagy az ipar és kereskedelem korszerű fejlesztése terén egyaránt.¹⁰¹ A magyar nyelv fontosságának hangsúlyozása azonban mégis főleg a felvilágosult szerzők vezetésével és széles mezőnyben folyhatott.

⁹⁹ A szöveg nyomtatva ma is csak *Marczali Henrik*: Az 1790/1-diki országgyűlés. I. Bp. 1907. 89–100 átfogalmazásában olvasható.

¹⁰⁰ Ezt jellemzően mutatta *Szeitz Leó* egri szervita egy sor különböző röpirata, így álnéven: *Máriafi István*: Igaz magyar. 1–4, „Páris–Berlin” 1785–1790; és *uő.*: Magyar és Erdély-országnak rövid isméréte. Pest. 1791.

¹⁰¹ *Decsy Sámuel*: Pannóniai Fénisz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv. Bécs. 1790. Itt nem térünk ki arra az egyébként lényeges kérdésre, hogy a magyar nyelvi program a magyarosításra is kiterjedt.

Annál szerényebb csokrot köthetünk viszont abból a néhány megnyilatkozásból, amely kifejezetten bizonyos, a felvilágosult rendi programmal összefüggő belső, társadalmi reformok mellett foglalt állást az egykorú viták széles áradatában. A reformszándékú írások közül ugyanis itt csak ezt a típust vehetjük tekintetbe. Kétségtől mentes volt azonban felvilágosult nemeseink, akik a feszültség enyhítése, a fő bajok kiküszöbölése érdekében ilyen reformokat is javasoltak a korszerűsítendő rendi struktúrában belül. Ezek a nemesek már a francia forradalomra is hivatkoztak, persze nem mint példaképre, hanem mint intő jelére annak, hogy változtatások nélkül nálunk is baj lehet. Közülük eddig is találkoztunk már többekkel, így gr. Széchényi Ferenc és gr. Forgách Miklós nevével. A konkrét javaslatokra alább még visszatérünk. Bocssáunk előre azonban néhány olyan szöveget, amely ezt a kérdést általánosabban, szélesebb körben vetette fel. Ilyen volt gr. Batthyány Alajos, egy jezsuitának indult, de antiklerikálissá vált, mozgalmas életű birtokos, egyideig katonatiszt, figyelmet keltő füzet-sorozata (*Ad amicam aurem*, 1790), amely azt fejtegette, miként tudná a kiváltságos osztály a társadalom belső ellentéteit csökkenteni. Ilyen volt az a kézíratos politikai emlékirat, amelyet valószínűleg Forgách és Podmaniczky közreműködésével fogalmazott Skerlecz Miklós, a horvát felvilágosult nemesség vezéralakja, a magyar és horvát felvilágosult rendi tendencia együttműködésének hirdetője. Ez az irat¹⁰² 1790 őszén, akkor készült, midőn a nemesi nemzeti mozgalom az udvarral már megegyezésre kényszerült, a lengyel minta pedig még nem jött létre. S jellemzően mutatja, milyen politikai elveket próbáltak Montesquieu hazai hívei az adott helyzetben érvényesíteni. „Midőn Franciaország a demokratikus monarchia szörnyű formáját hozta létre, és még nincs a szélsőségek végén, midőn Svédországban már csak egy lépés van hátra ahhoz, hogy kormánya önkényű váljék, midőn Lengyelország, noha már javította alkotmányát, arisztokratikus elnyomás és anarchia közt vonaglik, midőn az amerikai kolóniák vegyes államformát mutatnak, amelyben mégis a demokrata elem a túlnyomó, Anglia mutat egyedül példát arra, hogyan kell a három hatalmat egyenletesen elosztani.”¹⁰³ Amiből persze következik az alkotmány bizonyos kedvezményeinek kiterjesztése a szabad, de nem nemes polgárookra, valamint a szabadabb fejlődés útjának megnyitása a jobbágyok előtt, a nemesség biztonsága érdekében is. A felvilágosult rendi vonalat képviselték, csak kissé más színezettel, azok a névtelen röpiratok is, amelyekben Nagyváthy János fejtegette ki elképzeléseit. Nagyváthy, egy miskolci kisnemes iparos család fia, nevelő, katonatiszt, utóbb (1791) egy nevezetes magyar nyelvű, mezőgazdasági könyv szerzője volt, aki szabadkőművesként 1786-ban, Bécsben ismerkedett meg gr. Széchényi Ferencsel, majd belgiumi utazás után, itthon, Batsányival. Egyik röpiratában (*A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm órái*; „1900”) szabadkőműves hangszereléssel fogalmazta meg a jövőt, a reformista utópiát; egy évszázad alatt a múlt nemzetei már „nemes megfontolás után” megszüntették az egyenlőtlenséget, persze van azért még földesúr, de csak mint barátja és atyja a parasztnak, aki viszont az ő „munka-segítő társa”. Egy másik, verses röpiratában egy templá-

¹⁰² Genuina constitutionis Hungaricae post adoptatam pragmaticam sanctionem principia. A Berzeviczy-levéltár példányát használtuk (OL).

¹⁰³ Az angol–magyar alkotmány állítólagos párhuzamának akkoriban felbukkanó, téves elméletének bírálatára: *Concha Győző*: Az angolos irány politikai irodalmunkban a múlt század végén. In: *Hatvan év tudományos mozgalmi között*. I. Bp. 1928, 213–227. Montesquieu és a rendi természetjog viszonyára: *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon. Bp. 1955, 73.

rius barát szájából halljuk a sejtelmet az emberiesség és testvériség eljövendő diadaláról: „Akkor fog a szelíd bárány a farkassal, a megtánczolt jobbágy a volt tyrannussal egységre lépni”.¹⁰⁴ A harc nélkül, belátás és önkéntes lemondás útján megvalósítható reform illúzióját éppen a felvilágosult rendiség tendenciája segítette életre kelni. Nagyváthy harmadik röpirata (*Tsillagok forgásibul polgári jövendölés Lengyel országra*, 1790) a szabadkőműves Zannochius Stefano: *L'horoscope de Pologne* c. szövegének átdolgozása volt „magyaroknak tükörül”, a lengyel példán át magyarázva a magyar nemességnek, miért kell valami reform. A Lengyelországot fenyegető veszélyekért a régi típusú rendiséget teszi felelőssé, az elmaradt, önző és vak nemességet, amely szolgaságban tartotta a parasztokat. A lengyel példa másutt is többször felbukkan. Az *Ephemerides Budenses* egy névtelen cikkírója 1791 májusi lengyel alkotmánynak már kihirdetése után két héttel örömmel sietett kiemelni, a francia forradalomtól eltérő, vértelen, reformista jellegét.¹⁰⁵

Nem sorolhatunk fel itt minden jellemző részletet. Legalább nagyjából jelezniük kell azonban, hogy a felvilágosult rendi reform nemesi hívei egy-két fő kérdésben meddig jutottak.

A felvilágosult rendiség programjának fő előnye a felvilágosult abszolutizmuséval szemben az alkotmányos, képviseleti rendszer korszerűsítése volt. Persze reálisan csak úgy, ha a politikai hatalom társadalmi bázisát valami módon némileg kiszélesíti és a közügyekben új rétegeket tesz érdekeltté. Batthyány hajlandó volt a parasztnak megadni a hivatalviselés jogát, de e téren csak arra gondolt, hogy a jobbágyokat is képviselje az országgyűlésen megyénként két nemes, de csak nemes. Egy névtelen röpirat (*Egy igaz hazafiúnak elmékedései*, 1790) azt javasolta, hogy az országyűlésre az olyan nagyobb mezővárosok is követet küldhessenek, mint Eger, Keskemét vagy Nagyvárad, a falvak pedig a megyegyűléseken képviseltessek magukat előljáróik által, s így az utóbbiak „mind magok a nemesség atyáskodó gondoskodásáról bizonyossá tétetődnének, mind pedig haza menvén az otthon levő népet jó útra vezérenék”. Mivel ez a fejtegetés közel szinte szövetségserűen egyezni látszik azzal, amit, ma már csak közvetve, Vay Józsefnek gr. Fekete János hasonló elképzeléseihez fűzött reflexióiból ismerünk, lehet, hogy a szerzőt is benne, vagy levelező partnerében kell keresnünk. Vay egyébként helytelenítette, amit Fekete úgy látszik amolyan általános szabadkőműves fogalmazásban az emberek elvi egyenlőségéről akart bevezetőül előre bocsátani; a francia példa ugyanis azt mutatja, hogy „a hosszas ideig setét tömlőben tartott nép” a hirtelen fénytől elvakul és „mások jogaira” tör.¹⁰⁶ For-

¹⁰⁴ A veres barátnak egy elpusztult templom omlása mellett való szomorú képzelései. 1790. „A nagyszívűségénél” — vagyis a pesti szabadkőműves páholyban.

¹⁰⁵ *Ephemerides Budenses* 1791. máj. 17, 316—317. Vö. *Csapláros István*: Francia elemek a felvilágosodás korabeli magyar irodalom Lengyelország iránti érdeklődésében. In: *Köpeczi B. — Sziklay L.* (szerk.), „Sorsotok előre nézzétek”. Bp. 1971, 201—226. Az egykorú közvetlen magyar-lengyel érintkezésekre: *Jan Reychman*: Ze stosunków kulturalnych polsko-węgierskich w epoce Oświecenia. Warszawa. 1960.

¹⁰⁶ Vay reflexióit Fekete ismeretlen szövegére, *Marczali H.* : i. m. (1907, 306—308) ismertette, de nem közölte. Azóta Vay írása is elveszett. Marczali szokásos módon odavetett kommentárját viszont arról, hogy Fekete „Rousseau alapján általános szavazó jogot követel, most akár csak Robespierre”, vagyis mindenkinél (Hajnóczynál is!) tovább jutott, csak a legnagyobb fenntartással olvashatjuk az eltűnt eredeti szövegek helyett, különösen ha tudjuk, hogy az elvi egyenlőségi formulák, komolyabb gyakorlati következmények nélkül, elég közkeletűek voltak a szabadkőműves páholyokban, meg, hogy Fekete a diétán azt az Arad megyét képviselte, amelynek követutastásai még a Mária Terézia-féle urbáriumot és a szabad költözést sem akarták elfogadni. Így túlzás.

gách, mint jószágigazgatója: Ivánka Imre egy leveléből tudjuk, ugyancsak „a nagyobb községeknek a rendek oldalára való áthozásáról” dolgozott ki tervet,¹⁰⁷ Sőt a maga módján akciót indított a magasabb városi polgárság megnyerésére is. Az ő biztatására és támogatásával dolgozta ki Wachtler Bernát pozsonyi patricius polgár azt a *Commentatio* (1790) c. iratot, amely az árutermelő birtokos nemes és a kereskedő polgár közös érdekére appellált az osztrák vámrendszer ellen, és amelyet több város, így Buda, Kassa, Sopron vezető polgári testületei tényleg maguk is elfogadtak. A történethez azonban, a másik oldalon, az is hozzátartozik, hogy az országgyűlés nemesi többsége nemcsak a politikai jogok bármily szerény kiterjesztésétől óvakodott, hanem, mint ismeretes, mindjárt első határozatai egyikében eleve megtagadta a nem-nemesektől a hivatalviselés jogát.

Ami az adózást illeti, gr. Széchényi Ferenc egy memorandumban (*Unpartheysche Gedanken*, 1790) azt javasolta, hogy a nemesség vállaljon részt a hadiadó viseléséből. Nagyváthy utópiájában ugyanez teljesül. Batthyány is arra intette a nemességet, hogy önként vállaljon valami adóterhet. Kétségtelenül ez volt azonban az a pont, ahol a jozefinizmustól eltérően, a felvilágosult rendiség talán a legkevesebbet tudta felmutatni, s ahol a kevés is a nemesi többség határozott ellenállásába ütközött.

A jobbágy és földesúr viszonyának rendezését a „Most vagy soha” c. névtelen, kéziratos röpirat (*Aut nunc, aut nunquam*, 1790) azért mondta sürgetőnek, mivel a francia példa után minden megmozdulás könnyen végzetessé válhatik a nemesség számára. Batthyány elismerte a jobbágyok szabad költözési, sőt birtokszerzési jogát, eltörölendőnek tartotta az úriszéket, és az úrbéri viszonyt szerződésessé akarta átalakítani, de úgy látszik csak formálisan, vagyis a szolgáltatások tényleges felszámolása nélkül. Ez utóbbi elképzelés néhol másutt is felmerül. Az a kézirat, amelyet „Ausztiria uralmáról” 1790 tavaszán Berzeviczy fogalmazott, és amely, talán Podmaniczky megbízásából, az ő angol külpolitikai terveivel kapcsolatban a legmesszebb megy a nemzeti függetlenség terén: a Habsburgoktól elszakadva angol herceget akar trónra ültetni, természetesen megint a nemzeti kérdést és a szélesebb köznemesi frontot tartotta szem előtt, és ezért nem a társadalmi reform ügyét állította előtérbe. Egy rövid utalásban azonban a szerző mégis jelezte álláspontját a jobbágykérdésben is. Ha ugyanis — írta — a független ország gazdaságilag emelkednék, manufaktúrák épülnének, „meggazdagodnék a nemes, a polgár és a szegény adózó nép, amely, miután jobb erkölcsöktől áthatva jobb sorsra tette magát érdemessé, kerüljön szabadabb helyzetbe (ad liberiores statum), mert ő is ember, velünk egyenlő, a teremő a boldogulásnak ugyanannyi jogával ruházta fel. Feltétlenül érinti ugyanis az ország erejét, virulását, hogy az adózó osztály, mely az egész ország fundamentuma, jó helyzetben legyen és méltányosan kormányoztassák a haza iránti becsületre és szeretetre.” E megnyilatkozás magában véve még nem megy túl a felvilágosult rendi reformterveken.¹⁰⁸ Abból a levelezésből azonban, amelyet Berze-

nak kell tartanunk Benda K.: i. m. (1974, 193) nyilván Marczali hatását tükröző mondatát is arról, hogy Fekete „sokkal tovább ment”, mert „a népet mint döntő tényezőt be akarta vinni az alkotmányba”.

¹⁰⁷ Forgách-család levéltára, OL, P 287, 29. cs.

¹⁰⁸ De dominio Austriae, 1790. Kiadva: Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957, 92—106. Azt, hogy e szövegben Berzeviczy „kimondja, hogy a jobbágyfelszabadítás híve”, kissé túlzottan állítja H. Balázs É.: i. m. (1967), 155.

viczy, valamivel utóbb a felvilágosult rendi reformot (önkéntes tehervállalást stb.) helyeslő dunántúli birtokos nemes Czindery Pállal folytatott,¹⁰⁹ világosan kitűnik, hogy ő 1791 elején már mindezen túlmenően valóban a jobbágy felszabadítására és politikai jogokban való részesítésére gondolt. A nemesség túlnyomó többsége azonban elzárkózott a felvilágosult rendi reform szerény mértékétől is. Már az is eredménynek volt tekinthető, hogy Pest megye követutasításába, a br. Orczy László és Vay József részvételével folyt viták után, bekerült, hogy hajlandók a jobbágy személyes szabadságát biztosítani, — amit a jozefinizmus már előbb kimondott. Jónéhány megyében pedig helyeslőleg emlegették 1514 bosszúálló törvényeit és az 1767-i urbárium előtti állapotokhoz akartak visszatérni. Hajnóczy József, aki a jozefinizmus bukása után most a viszonylag haladóbb, felvilágosult rendi törekvéseket igyekezett, a nemesi nemzeti mozgalmon belül, saját antifeudális célkitűzései felé közelíteni, nem sok sikerrel magyarázta, hogy a nemzeti önállóságot csak a parasztság és polgárság támogatásával lehet megvalósítani, ehhez pedig szükséges az önkéntes örökváltság lehetővé tétele, a nem-nemesek személyi szabadságának biztosítása mellett hivatal- és birtokképeséssel való felruházása is.

Jelentősebb pozitívumokat mutathatott fel a felvilágosult rendi gárda a gazdaságpolitikai program terén. Podmaniczky József, aki a jozefin évtizedben, mint helytartótanácsos, göttingai tanulságok nyomán a hazai manufaktúra-ipar statisztikai felmérésére tett kísérletet, most a Kereskedelmi Bizottság tagjaként elsőnek elemezte kritikailag az osztrák vámrendszert, mint a magyarországi iparfejlődés akadályát (*Principia vectigatis*, 1791). Az ő statisztikáját és elemzését használta fel, egyebek között, a horvát Skerlec Miklós is, aki a Bizottság számára készült, nagy munkálataiban (1791—1792)¹¹⁰ sorra vizsgálta a népesség, mezőgazdaság, külkereskedelem, közlekedés, valamint a belső piac és az iparfejlesztés problémáit, világosan megfogalmazva a felvilágosult rendiség igényét arra, hogy az országot a belső termelési szint emelésével és önálló vámigazgatással egyenrangúvá fejlesszék a Habsburg monarchián belül, és kiemeljék abból a gazdasági alárendeltségből, amelyet Skerlec nevezett először gyarmati rendszernek (*systema coloniale*). A felvilágosult rendiség hívei olyan államot akartak, amely saját hatáskörében, nemzeti érdekből folytatja, sőt továbbépíti mindazon korszerűbb gazdasági, műszaki, kulturális stb. funkciókat, amelyek bevezetését, a maga módján, a felvilágosult abszolutizmus kezdte meg. A példa kedvéért elég itt a hazai mérnöki szervezet kiépítésére, a tervszerű útépités, folyótérképezés, vízszabályozás megkezdésére, a statisztikai adatfelvétel kezdő lépéseire, vagy a mezőgazdasági technika fejlesztését célzó törekvésekre utalnunk, amelyek a felvilágosult rendi programban egyebek közt pozitív iparpártolással is kiegészültek. A nemesség zöme azonban látszólagos győzelme pillanatában, nemcsak a széthulló abszolutista politikai rendszer alól vonta ki rendi szervezeti egységeit: a megyéket, hanem, amint nemsokára Skerlec is panaszolta, az új gazdasági és műszaki funkciók végzése alól is. Az út- és vízépítési kezdeményezések úgy sem-

¹⁰⁹ Czindery Pál leveleit közölte H. Balázs É.: i. m. (1967), 363—374. Ugyanő állapította meg írójuk valódi személyét is, akit Marczali H.: i. m. (1907), 310—318 nyomán addig történetíráskunk Tallián Pálban vélt feltalálni.

¹¹⁰ V. *Lunaček*: Hrvatski kameralist Nikola Skerlec Lomnicki. Zagreb. 1962, kny. *Kosáry Domokos*: A hazai statisztika kezdetei és a felvilágosodás a XVIII. században. In: V. Statisztika-történeti vándorgyűlés. Gödöllő. 1967.

mivé váltak a letűnő rendszerrel együtt, hogy még emléküket is csak nemrég hozta a kutatás napvilágra.¹¹¹

A nemesi-nemzeti mozgalomban egyidőre közös frontra kerültek az újnaks a réginek hívei. Az egyik oldalon világosan kirajzolódtak egy, a lengyelhez hasonló, magyar felvilágosult rendi tendenciának a körvonalai. Ezt azonban a nemességnek csak viszonylag kicsiny csoportjai képviselték, amelyek igen szerény kisebbséget alkottak csupán a népes nemesi mezőnyön belül. A nagy többség az „ősi” hagyományokhoz és „erényekhez”, a régi rendiséghez ragaszkodott és túlsúlyának tehetetlenségi nyomatékával akadályozta a felvilágosult célkitűzések megvalósítását, visszahúzta az előre igyekvőket.

A felvilágosult törekvéseknek nemsokára mindegyik változata alulmaradt. A francia háborúk idején, a jakobinus vezetők kivégzése után, a régi, feudális, rendi nacionalizmus vált uralkodóvá, új eszközökkel is. A felvilágosult változatok hagyományai csak igen korlátozottan folytatódhattak. A felvilágosodás bizonyos, főként kulturális célkitűzései azonban, mint a felvilágosult rendi törekvések által napirendre tűzött nyelvújítás, a tudományok magyar nyelven művelése, az új irodalom, vagy a sajtó, bizonyos fokig túléltek a vereséget és folytathatóknak, vagy éppen megvalósíthatóknak bizonyultak, mivel a nemesség új feltételei és igényei szempontjából szükségesnek, s magukban véve a kiváltságok védelme szempontjából veszélytelennek tűntek e más, ellenkező előjelű szemléleti és politikai irányzat uralma idején is.

¹¹¹ *Pleidell Ambrus*: *Fundus publicus*. Károlyi-emlékkönyv. Bp. 1933, *Károlyi Zsigmond*: *A vízhasznosítás, vízépités és vízgazdálkodás története Magyarországon*. Bp. 1960, 84.

ENDREI WALTER

Kísérlet az ipari termelékenység kiszámítására a prestatisztikus korszakban

(A flandriai posztószövés termelékenysége a XVI. században)*

Az ipari termelékenység kiszámítása a prestatisztikus korszakokban még nehezebb feladat, mint modern statisztikák birtokában, pedig ez utóbbiak felhasználásával sem mindig érhető el pontos eredmény. Az alábbiak módszerei kísérletként is felfoghatók, s a szerző hálás lenne minden segítő kritikai hozzászólásért.

Azok a gazdasági és politikai események, amelyek a flandriai posztóipar válságát a XVI. században aktualizálták, csak végső konzekvenciáit vonták le egy régóta ható sorvadási folyamathoz.¹ Ennek oka a tradicionális gyártási módszerekhez való makacs ragaszkodásban, ez megint csak a XIV. századi elbukott szociális mozgalmak hatására megmerevedett társadalmi struktúrákban rejlik. Tény, hogy a flandriai és brabanti posztósok elzárkóznak a fonás és kikészítés terén elterjedő újítások elől — ennek legeklatánsabb példája a malomkallózás tilalma² és méltán tételezhetjük fel, hogy a szövésben is megőrizték a középkori műveletegyütttest. Ezt támasztja alá az a körülmény, hogy a flandriai keurek (céhszabályzatok) szövegeit a XIII—XVI. század között számtalanszor kiegészítették, finomították, lényegében azonban a műszaki paraméterek érintetlenül maradtak.

Amikor tehát kísérletet teszünk a szövés termelékenységének XVI. századi adatok segítségével való meghatározására, alighanem a flamand középkori viszonyokra is jellemző eredményeket nyerünk.

Kiindulásként azt a vizsgálatot választottuk, melyet 1592—93-ban rendelt el Guillaume d'Enghien a flandriai posztóipar helyzetének felmérése céljából, valószínűleg II. Fülöp parancsára. Ennek menetét Sagher annak idején ismertette,³ de az okiratok eredeti összefüggésükben a Belga Akadémia forráskiadványából jobban értékelhetők.⁴

Az egyik legrészletesebb jegyzőkönyv és kimutatás-sorozat az *Armentières*-i Levéltárban maradt fenn, ahol néhány környező kisváros, sőt Lille-re és Haubourdinre vonatkozó adatok is találhatóak. A városban ekkor 401 szövőszéket számláltak meg, a környéken további 12-t említettek. Ehhez 350 mester volt, ami — a kétszemélyes széles lábitós szövőszék miatt — legalább további 450—500 segéd létezését tételezi fel.⁵ A mesterek zöme 1—2 székkal dolgozott, de 4 szék is előfordul egy műhelyben.

* Részlet a szerző készülő doktori értekezéséből.

¹ Az Ypern-i szövőszékek száma 1406-ban még 3—4000-re tehető, ebből 1545-re már csak 100 marad. *H. Pirenne: Histoire économique de l'Occident médiéval*, Bruges (1951) 463. *Wittman T.: A flamand posztóipar tőkés lehetőségei a manufaktúra-korszak küszöbén*. Századok, 1961. 2—3. 236—280. l.

² *R. van Uyven: The fulling mill*. Acta Historiae Neerlandica, DI V. (1971).

³ *H. de Sagher: Une Enquête sur la situation de l'industrie drapière en Flandre à la fin du XVIe siècle* (Études d'Histoire dédiées à la Mémoire de Henri Pirenne (Bruxelles, 1937).

⁴ *Sagher—Werveke—Wyffels: Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre, Deuxième Partie I—III* (Bruxelles, 1951-66 §, a továbbiakban Recueil).

⁵ Recueil I. 435 ff.

Az adatgyűjtők pontosan feljegyezték, hol, milyen állapotban — tehát szövőszéken, festődében, kallóban, ellenőrzésen — hány véget letek. Különböző készletégi állapotban az alábbi termékeket lajstromozták:

baye (paja, boy)	522 vég
estamette ⁶	2216 „
posztó	766 „

A keresztmetszet jól tükrözi a divatváltozást, a posztó kisebbségbe szorult, bár munkaigényességét tekintve szerepe továbbra is jelentős. Ezt a méretek szemléltetik némileg:

	vég hossz (rőf)	szélesség	ár (patar/rőf)
posztó	28—30	2 1/8	53—57
estamette	18—23	2 1/8	41—54
baye	35	1 3/4	16

Ebből, valamint az alkotó fonalak számából következőleg egy átlagos posztóvég kb. 1,1 estamette-nek, ill. 2,5 bayenek felelt meg. Ez annyit jelent, hogy kereken 3000 vég posztó egyenértékének megfelelő gyapjúszövetet lajstromoztak.

Idáig jutott a vizsgálat 1593 ápr. 7-ig, amikor is szükségesnek látszott, hogy a termelés időarányos mértékére is fényt derítsenek. Szerencsére előkerült „egy bizonyos papírfüzet”, melyből kimásolták a nyersárú ellenőrzésnél (perche crue) bemutatott végek számát 1592/93 évadban:⁷

	estamette	posztó	baye
1592. máj. 4.—aug. 3.	2152	582	829
aug. 3.—okt. 30.	2068	574	817
nov. 4.—1593. febr. 5.	1900	599	823
1593. febr. 8.—ápr. 7.	1459	496	668
elfekvő, bevizsgálatlan	58	10	10
	7637	2261	3147

Ez posztóegyenértékkel számolva 10,463 véget jelent kereken 11 hónap alatt, ami 11,414 vég évi termelésnek felel meg. Hasonló adatokhoz jutunk, ha egy 1588—94 között vezetett illeték behajtását nyilvántartó füzet értékeit számítjuk át:⁸

⁶ A baye minőségére nézve ld. Endrei W.: Középkori angol textilimportunk gyapjúszövetei (Századok, 1970. 294), az estamette finomabb, de szintén sávolýkötésű, bolyhozott, kallózott szövet. Egy 1567. évi rendelkezés „des cherges, carizees, estamettes et aultres” cikkekre vonatkozik, tehát a karasiához hasonló termék. Recueil I. 197.

⁷ Recueil I. 452—3. Ezek a számok némileg korrigálhatók a 466. l. kimutatásaiával, de ott demi drap-ban történik a posztó összesítése.

⁸ A rend kedvéért meg kell állapítanom, hogy a Recueil idézett 468. l.-ján található szöveg megtévesztő. A kiíróvándó 12 d. illeték mind fél, mind egész posztóra vonatkozott. Vö.: 463. l., ahol a rendelkezés eredeti szövege szerint a város erődtítményi munkálatai miatt „douze deniers par. sur chascun drap ou demy drap” kivétését határozzák el 1582-ben. Ezért a 466. l.-on levő összesítés hibás.

	estamette	drap	baye
1592. máj. 9.—1593. máj. 8.	8190	1693	3506

Ez 10,811 vég posztóegyenértéket képvisel, s így egy szövőszékre vetítve legfeljebb évi 26—28-végnyi termelést nyerünk, ami bizony alig több a felénél a gyakran emlegetett heti egy végnyi teljesítménynek.⁹ A korabeli források is ennél szaporább munkáról tanúskodnak.

A szövés egy heti időszükségletét pl. az Armentièreshez közeli Haubourdin 1593. évi felmérése során jegyzőkönyvbe vett vallomás is alátámasztja. Három posztós mester és a minőség-ellenőrző hivatal tisztviselője kijelentik:

„... egy posztóvég, attól fogva, hogy a gyapjút a bálából kiveszik egészen addig, amíg a nyíró kezébe adják, 10—12 nap foglalkoztatást igényel csapás, kártolás és fonás megfelelő mennyisége dolgában; 6—7 napig a szövése; mintegy hét a kalláshoz ...”¹⁰

Emellett akad lényegesen magasabb teljesítményt valló város is, Bondues (Lille körzetében), de posztójának minőségét nem ismerjük.¹¹

Kísérljük meg műszakilag pontosabban megközelíteni a posztószövés termelékenységét. Armentières esetében is — amint arra már korábban rámutattunk — az egyedüli objektív mérőszám (amely a sűrűség, kötés és alapanyag eltérései ellenére is használható) a vetülék fonal egységnyi időben bevetett hossza. Ezt rendszerint m/óra egységben fejezik ki.¹² Megállapítása a mi esetünkben is a szóbanforgó szövet paramétereinek gondos rekonstrukcióját igényli.

E célból az 1510—38 között hatszor változtatott és kiegészített keure szövegekből indulunk ki.¹³ Armentières-ben az ultrafinom és finom posztótípust gyártották túlnyomó mennyiségben,¹⁴ és ezek adatai meglehetősen egyértelműek. Kikészítve méreteik az alábbiak:

hossz	28,5—30 rőf
szélesség	2,125 rőf

Súlyban eltérés van a két fajta között:

ultrafinom	50—52 font
finom	44—46 „

ami a megkülönböztetett fonalfelhasználásra vezethető vissza.

⁹ C. Cipolla: The Fontana Economic History of Europe. The Middle Ages, (London, 1972) 255.

¹⁰ „... ung drap depuis que la laine se tire de la balle jusque'a ce qu'elle soit preste d'estre mise es mains de tondeur ... leur convient employer 10 a 12 jours, tant pour battre, triller que filler la laines en quantité souffisante; six a 7 jours pour le tistre; environ une sepmaine pour le fouller ...” Recueil II. 323.

¹¹ 75 szék tulajdonosa nyilatkozott, köztük 46-é havi 8, további 12 havi 7 vég előállításáról tett tanúságot. Recueil I. 643 ff. Igen valószínű, hogy ún. demi drapsról, 15—22-rőfös félvégekről volt szó.

¹² Endrei W.: A fonás és szövés termelékenységének alakulása. Technika történeti Szemle; 1966. 1—2. sz., 134—141.

¹³ Recueil I. 102—191.

¹⁴ Létezett emellett közepes minőség, 1565-ben pedig új fajta, az ultrafinomnál is szélesebb és drágább posztó előállítását engedélyezte Egmont gróf. Recueil I. 192.

	lánc fonalszám	súly lb.	vetülék súlyb.
ultrafinom	1800	36	56
finom	1536		48

Mint ismeretes, a kallózás és a vele váltakozva végzett többszörös bolyhozás és nyírás ^{*}mélyreható súly- és méretváltozást idéz elő. Ezt jelzi a fonalsúlyban mutatkozó 92 (ill. 84) fonttal szembeni készárú-súly is. A bekövetkező veszteség a csévelés, felvetés és szövés folyamán csak 4–9% (ill. 10–13%), a kikészítőműveletek alatt viszont további, mintegy 40%-ot tesz ki. A szubsztancia csökkenése viszont még nagyobb mérvű területvesztéssel jár együtt. A szélesség a nyersáru 3,25–3,5 rőfjéből 2,125-re, tehát csaknem 40%-kal, a hossz pedig kereken 40 rőfről 28–30 rőfre, vagyis 25–30%-kal zsugorodik, ami 55%-nyi területcsökkenést jelent. A súlyvesztés (a gyapjuzsír és nyíradék) eszerint viszonylag csekélyebb a méretcsökkenésnél, úgy hogy a szövet vastagodása, tömörödése, fajlagos súlyának növekedése tapasztalható.

Ez azonban megnehezíti a kiinduló sűrűség és így a mérni szándékolt bevetési hossz megállapítását. Sajnos nem ismerjük az Armentières-i finom posztók pontos nyersáru méreteit, s így az Estaires-i előírásokban véletlenül jelzett méretváltozást véve analógiául 3,25–3,5 rőf széles nyers posztót tételezünk fel.¹⁵ A kallózásnál tapasztalt zsugorodás arányai igen eltérőek, Espinas közlése szerint Flandriában a hossz 5–12,5%-a, a szélesség 12,5–50%-a között ingadoztak.¹⁶ Angliai adatok a hossz egyharmadáról, a szélesség feléről tesznek említést.¹⁷

Ezzel a láncsűrűséget meg is határoztuk, hiszen az — a brabanti rőföt 0,684 cm-nek véve — az ultrafinom esetében

$$S_{11} = \frac{1800}{3,25 \cdot 68,4} = 9/\text{cm}.$$

A finomposztó láncsűrűsége pedig

$$S_{12} = \frac{1536}{3,25 \cdot 68,4} = 7/\text{cm}.$$

A vetülék súlya meghaladja 55, ill. 33%-kal a láncot, mert durvább a fonal (a bolyhozás során belőle tépi ki a takácsmácsonya a szövetet borító száltakarót), de sűrűbbé is kallódik, úgy, hogy méltányos az $s_l = s_v$ értékekkel számolni, amiből az egy végben felhasznált vetülék hosszát nyerjük:

$$h_v = s_l \cdot h_p \cdot sz_p \cdot 0,684^2 \cdot b$$

(ahol h_p , ill. sz_p a posztó hossza és szélessége rőfben, b a bedolgozási együttható), vagyis

$$h_{v1} = 9 \cdot 40 \cdot 3,25 \cdot 0,468 \cdot 1,08 = 59,136 \text{ m}$$

illetve:

$$h_{v2} = 7 \cdot 40 \cdot 3,25 \cdot 0,468 \cdot 1,08 = 45,995 \text{ m}.$$

¹⁵ A nyersszövet méretei ritkák a szabályzatokban. Az Estaires-i keure másolatának (egyik példánya a középkorban, a másik a világháborúban égett el) tanúsága szerint „... le dit plain drap sera sur l'ostile (szövőszék) de 40 aunes de lonc et de 3 aunes de large ... le quel drap prest a taillier ruener a (deux) aunes de large tant seulement et non plus ...” Recueil II. 276.

¹⁶ G. Espinas: La drapérie dans la Flandre Française au Moyen Age II. (Paris, 1923) 227 ff.

¹⁷ J de L. Mann: The Cloth Industry in the West of England from 1640 to 1880 (Oxford, 1971) 295.

Következzék ezután az időalap meghatározása. Mivel heti fél vég posztó termelésére kellett következtetnünk, hátramarad a munkanapok, ill. munkaórák számának felmérése.

Egy 1575 évbéli „Registre des aunes des draps d'Armentières” feliratú füzetből megtudjuk, hogy pl. febr. 7. és máj. 7. közötti negyedév 90 napjából a 13 vasárnapon felül 9 ünnepnapot tartottak, úgyhogy csak 68 munkanap maradt.¹⁸ Ez megfelel annak a képnek, amit az egykorú Tudor-Anglia nyújt e tekintetben: az 1552. évi Parliament Act 46-ről 27-re csökkentti az iparosok ünnepnapjait, és 15 előtt szabad félnapot engedélyez.¹⁹ Aligha kalkulálhatunk tehát évente 280-nál több munkanapot, ami a heti átlagos munkanapok számát 5,2-re, a szombat délutáni szabadidőt is levonva, 5 alá szorítja.

A munkanap hasznosítása viszont — ha a piaci konjunktúra kedvezett — jónak mondható, másképp az éjszakai munka miatti eléggé gyakori büntetések nem lennének érthetőek.²⁰ Átlagosan mégis legfeljebb 10—12 órát tölthettek a takácsok a széken,²¹ leszámítva a déli 1—2 órási ebédszünetet, amiből egy 50—60 órás heti időalapra következtethetünk. Ha mármost éves átlagban egy óra alatt egy személyre jutó vetülékbevetési hosszt akarjuk determinálni, heti fél véget figyelembe véve:

$$T_{\epsilon 1} = \frac{59 \cdot 136}{55 \cdot 2 \cdot 2} = 269 \text{ m/h, ill. } T_{\epsilon 2} = \frac{45 \cdot 995}{55 \cdot 2 \cdot 2} = 209 \text{ m/h}$$

értéket nyerjük. Ez jóval alacsonyabb egy korábbi, a kétszemélyes szövőszék XVIII. századi magyar adatokra felépített termelékenységi becslésének 800 m/h feletti tartományánál,²² amit a technika fejlődésével még csak megmagyarázhatunk. De sokkal szerényebb az évszázadokkal korábbi — nyomott piaci helyzetek kényszere alatt kibocsátott — flandriai termelési maximumoknál is, amelyekre még visszatérünk.

Mi ennek az oka? Az egyik magyarázat az lehet, hogy az értékeket szolgáltató vizsgálat a flandriai posztóipar válságos időszakában keletkezett. A másik viszont az, hogy a kereslet és az évszakok szerint igen nagymértékű teljesítményingadozások átlagával számoltunk. Ha a szövőszék *potenciális termelékenységét* kívánjuk megközelíteni, az elért legjobb eredmény az irányadó.

Az Armentières-i 1588—1594 közötti posztókibocsátás grafikonja (1. ábra) azt mutatja, hogy a legrövidebb nappalok nov. 9. — febr. 8. közötti évnegyede cezurát képez minden esztendőben.²³ Még érzékelhetőbb a termelés dinamikája, ha egy teljes esztendőt havi bontásban szemlélünk. Ezt a közeli Neuve Église-i 1516—17-es gazdasági év fennmaradt kimutatása teszi lehetővé:²⁴

¹⁸ Recueil I. 459—60.

¹⁹ M. A. Bienenfeld: Working Hours in British Industry (London, 1972) 19.

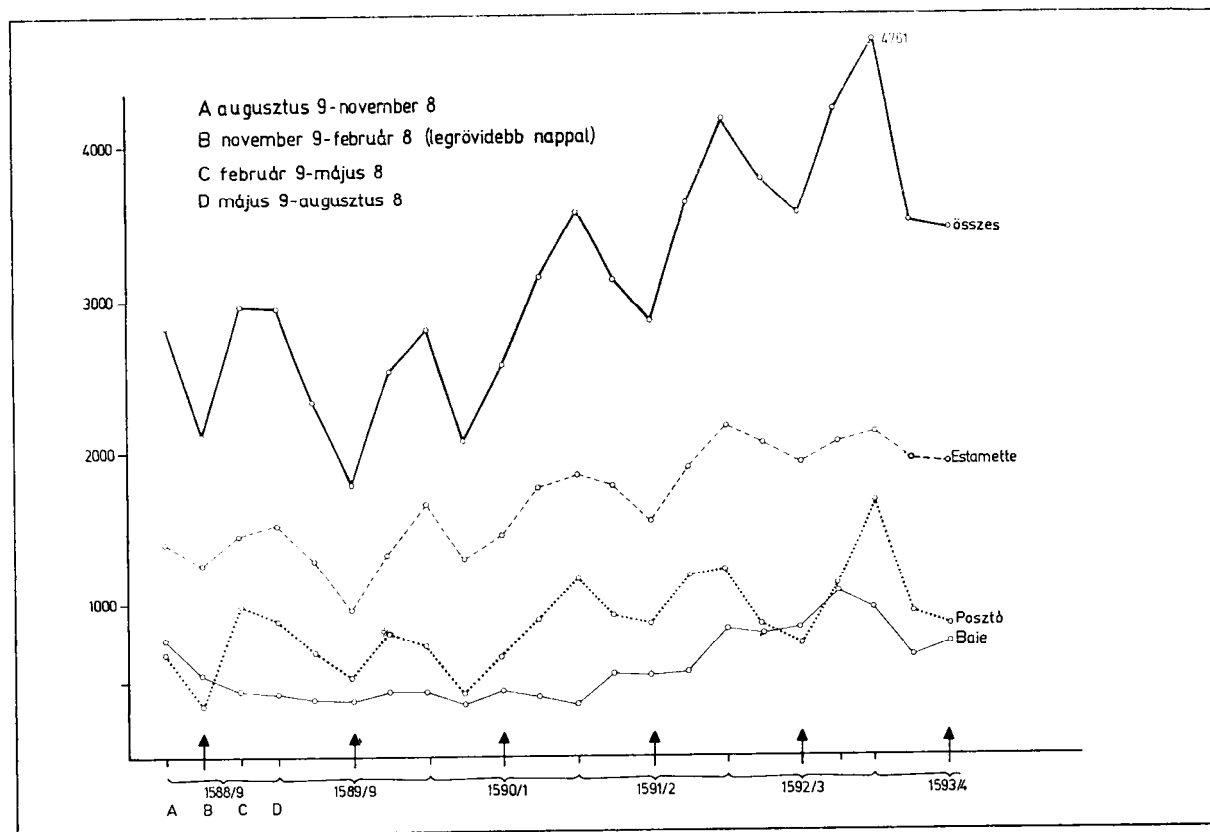
²⁰ A 21. l.j.-ben jelzett ítéletet persze január hónapban hozták, amikor már délután is csak gyertyafény mellett lehetett szőni. Ugyanakkor azonban igen érdekes egy Poperingeben végzett, 1603-beli kísérlet, mely szerint télen „van Baemesse tot half maerte”) megengedik a gyertya melletti munkát: „... zoude moghen weifven bijder keersse . . . van's morghens ten vijf heuren tot den taeghe, ende des avonds tot den acht heuren ende nijt langher”. Recueil III. 356—57.

²¹ Egy korábbi dolgozatban 150 munkaóra szövést irányoztam elő a korabeli posztótakács számára, egy nagyjából azonos méretű véget véve alapul. Ez 75 órányi munka egy személyre számítva. (Changements dans la productivité lainière du Moyen Age, Annales 1971. No. 6. 1298). A keure előírja, hogy „par nuyt apres l'eure de noef heures du soir ne devant quatre heures du matin” tilos a munka (Recueil I. 110), sőt olykor a gyertya melletti munkát is büntetik („Accusation: avoir travaillé a la chandaille . . .” 1573), de a napi 12—13 óra munka átlagnak véve kissé magasnak tűnik. Sok városban tilos a „werke voor de zonne no achter de zonne”, uo. I. 524. A gyertya melletti munka tilalmát egyébként tűzvédelmi szempontok diktálták.

²² W. Endrei: L'évolution des techniques du filage et du tissage (Paris, 1968) 89.

²³ Recueil I. 466. I. adatai alapján.

²⁴ Recueil II. 207—209.

1. ábra

1516 aug. 16.-okt. 1. (6 hét)	1444 vég
okt.	631 „
nov.	623 „
dec.	364 1/2 vég
1517. jan.	329 vég
febr.	161 „
márc.	783 „
ápr.	1233 „
máj.	473 „
jún.	1044 „
júl. 1. — aug. 16. (6 hét)	603 1/2 vég

Számunkra fontos az a felismerés, hogy a — téli rövid napok és a nyári mezőgazdasági tevékenység hatására alacsony — 640,75 végnyi átlagos havi teljesítménnyel szemben áprilisban csaknem dupla termelést értek el nyilván ugyanannyi szövőszéken. Hasonló a helyzet Armentières-ben, ahol az 1588/89 telén előállított 162 vég posztóval szemben 1593 nyarán 870 vég posztót produkáltak. Szembetűnő továbbá a konjunktúraváltozások által determinált éves ingadozás: a minimumok között (1589/90, ill. 1592/93 tele) 100%, a maximumok között (1590, ill. 1593) 60% a differencia.

A posztószövés ténylegesen elérhető, potenciális termelékenységet tehát a legjobb piaci helyzetben, a legkedvezőbb időszak feltételei mellett produkált kibocsátás alapján kell kalkulálni. Neuve Église esetében ez 1517 április hónapja lenne, Armentières-ben a vizsgálatot követő évnyegyed (1593 máj. 9. — aug. 8.) nyújtja az ismert optimális eredményt.

Korlátozzuk magunkat a 413 szövőszékből 68-on termelt 843 vég posztóra. Az időszak 13 hete alatt székenként 12,4 véget szőttek, vagyis közel járunk a heti egy véghez. Ha a fentiekben kiszámított ultrafinom és finom posztóvég átlagos vetülékhozzát $\frac{(h\nu_1 + h\nu_2)}{2}$ számítva a napi teljesítményt határozzuk meg, egy főre az alábbi értéket kapjuk:

$$T_{nn} = \frac{52 \cdot 566 \cdot 843}{68 \cdot 70 \cdot 2} = 4654,7 \text{ m/nap.}$$

Ebből, a nyáron feltételezhető 12—13 órás napi munkát kalkulálva

$$T_{no} = 358—388 \text{ m/h}$$

teljesítményt nyerjük. Ez ugyan már csaknem duplája a vizsgálati adatokból leszűrt értéknek, de még mindig távol van az elméleti teljesítménytől. A Haubourdin-i posztósok 6—7 napjával egyezik ugyan, de hiszen 68 mester 136 munkásának átlagát adtuk meg, ebben még tekintélyes eltérések képzelhetők el a lusták és szorgalmasak, a kezdők és nagy tapasztalattal rendelkező szakemberek közt. Nem is szólunk arról, hogy a május—július időszak a kézműveseket mezőgazdasági tevékenységre is elvonta; bizonyára akadt sok mester, aki földjén, konyhakertjében töltötte idejének jelentős részét.

Az elméleti szövőteljesítményhez talán közelebb jutunk, ha a XIV—XV. századi, már említett maximálásokat vesszük segítségül. Ezek a keure előírások a flandriai posztógyártás hőskorából származnak, amikor az óriási termelési volumen miatt az árlemorzsolódás veszélyét igyekeztek elhárítani. Más termeléskorlátozásokkal együtt, — amilyen a mesterek és legények számának meghatározása, a vidéki posztógyártás kíméletlen elpusztítása, egyes termelési eszközök elégetése a mester halálakor stb., a naponta leszőhető legnagyobb mennyiséget is megszabták egyes flandriai városokban.

A legkorábbi az 1397-ben szerkesztett Wervicqi keure, amely világosan kifejti, hogy három napot számítva 38, két nap alatt 33 és naponta 17 rőfnél többet gyártani tilos.²⁵ Ennek későbbi (1466—80 között) keletkezett változata gyakorlatilag megerősíti ezt a teljesítményt.²⁶ Egy Estaires-beli bértarifában angol gyapjából készült posztónál viszont nyáron csak 8, télen 6, spanyol és skót gyapjú esetén nyáron 10, télen 7 rőf a maximum.²⁷

Ezek a számok nemcsak az Armentières-re kimunkált értékeinkkel, hanem egymással is feltűnő ellentétben állanak. Míg az Estaires-ben engedélyezett maximális termelés még valahogyan összeegyeztethetőnek látszik az Armentières-ben a nyári hónapokra jó átlagnak felismert 400 m/h, vagyis napi kb. 3,5 rőf szövettel, addig a Wervicqi felső határ annak ötszörösére rüg.

Ennek a furcsa jelenségnek az oka csak kisebb részben tulajdonítható a posztótípus eltéréseinek. A Wervicq-ben gyártott minőség kétség kívül ritkább (láncfonalszám 1296, később 1440) és keskenyebb (1 3/4 rőf) volt.²⁸ Ez azonban csak az egyenérték 1,35 körüli szorzószámát, a 17 rőfös maximumnak 12,6 Armentières-i posztórőffel való azonosítását vonja maga után. A megoldás kulcsa másutt rejlik.

A Wervicqi keure első kiadásában szerepel egy paragrafus, amely a takácsok által szerződésileg elvállalt posztó szállítási határidejével kapcsolatos. Itt a szabályzat leszögezi, hogy a posztós nem követelhet többet, mint amennyit a téli hónapokban napi 4, a nyári hónapokban napi 8 rőföt számítva el lehet készíteni.²⁹ Eszerint Wervicq-ben is a téli 4, a nyári 8 rőföt tartották egy szövőszék magas, de méltányos nyári teljesítményének. A diszkrepanciát csak az oldja meg, ha feltételezzük, hogy fentebb egy műhely teljesítményét, tehát a szövőmester 2—4 székéről lejtővő termék együttes hosszát kívánták korlátozni.

A XIV. század második felében és a XV. században Európa-szerte megfigyelhető jelenség a szövőszékek számának rendeleti csökkentése — így pl. Arrasban 4-ben, majd 2-ben határozták meg egy mester megengedhető állományát³⁰ vagy az éves, ill. napi teljesítményt szabályozták.³¹ Valószínű, hogy a 17 rőf legalább 2, de inkább 3 vagy 4 szék birtoklásának lehetőségét koncedálja.

Más a helyzet az Estaires-i előírás esetében. Mivel itt világosan a mester és segéde, tehát egy széknyi kapacitás a rendelkezés tárgya, érdemes a teljesítményt pontosítani és Armentières-re vonatkoztatni. A helybeli posztó egyenértékszám mintegy 1,1 és így az előírás szerinti 10, ill. 8 rőf az Armentières-i posztó 9,2 ill. 7,3 rőfjének felel meg. Ez bizony azt jelenti, hogy a két takács nyáron napi 12—13 órán át fejenként

$$T_l = \frac{52 \cdot 566 \cdot 9,1}{40 \cdot 12/13 \cdot 2} = 498 \text{ (ill. 460) m/h}$$

vetüléket kellett, hogy a szádon átvessen.³²

²⁵ „Item, wie meer dade te werke dan 38 ellen stickwer in 3 daghen of 33 ellen in 2 daghen of 17 ellen up eenen dach, dat's de boete (büntetés) van 10 s. par”. Recueil III. 469.

²⁶ Uo. 579.

²⁷ „Que un tissheran ne pourra tischer luy 2 e (másodmagával) de laine engleisse chascun jour que 8 aunnes . . . parmi l'iver sans candeille, 6 aunnes et neant plus . . . (1434) Recueil II. 281.

²⁸ Recueil III. 463, 543 és 574.

²⁹ Recueil III. 464. „Item, wat manne die enich laken gheconvent heift, hik eis't sculdich of the wevene omne't selve dat hij't gheconvent heift, up datti weven nach tuschen Sinte Bamesse ende alf maerle 4 ellen's daechs ende vort 8 ellen's daechs.”

³⁰ J. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit I. (München, 1928) 210—17.

³¹ Uo. 222. Jihlavában a polgárjogi állapot függvényében állapították meg az éves maximális termelést. K. Werner: Urkundliche Geschichte der Iglauer Tuchmacher Zunft (Leipzig, 1864) 50.

³² A nyári 16-órányi munkaidő feltételezésére az jogosít fel bennünket (s ezzel számoltunk

Ilyen aspektus alatt az Armentières-ben 1592—93 gazdasági év átlagában 413 szövőszék termelése alapján mért, az 1593 nyarán tapasztalt konjunktúra alkalmával 68 széken elért és az elméleti teljesítményekkel feltételezett termelékenységi értékek összehasonlíthatók:

Időszak	Időtartam	m/h	III = 100
T _é 1592/93 (posztó, estamette, baye)	1 év	209—269	50
T _n 1593 nyár (posztó)	3 hó	358—388	78
T _t Elméleti teljesítmény	—	460—498	100

Ha tehát az elméleti teljesítményt évi átlagos 10 órára és 280 munkanapra vetítjük, egy szövőszékről 49—53 vég Armentières-i posztó kerülne le. Ennek 78%-át (38—41 vég) érte volna el a termelés, ha az 1593 nyári konjunktúra tartós lett volna (a negyedév során 12,4 vég volt egy szék teljesítménye), és a megelőző gazdasági év 50%-a a tárgyalta 25—26 végnyi, heti fél véget képviselő gyenge eredményt érzékelteti.

Hátramarad annak indoklása, miért ilyen alacsony az elméleti teljesítmény normája is, ha a XVIII. századi magyar — még ellenőrzendő — adatokéhoz hasonlítjuk. Hiszen a szövőszék azonos volta épp oly bizonyított tény,³³ mint amennyire valószínűtlen a két évszázaddal későbbi magyar önálló céhes mesterek nagyobb ügyessége vagy szorgalma a városi szervezet szigorú fegyelme alatt tartott flamand takácsénál. Marad tehát a technológiai differencia, és az nem is jelentéktelen.

Az egyik eltérésre az Armentières-i keure világít rá: a posztó szövését 3 vetélővel végezték, vagyis vetésenként cserélni kellett a szerszámot, ami gyakorlott szövőnek is tetemes idővesztést jelent.³⁴ Az intézkedés célja a máig is rettegett vetülék csíkok, táblásság megelőzése a vetülékfonal jobb keverése révén; később két vetélőre csökkentették ezt a minőségi feltételt, provinciális erkölcsök eggyel is beérték.³⁵ Becslésünk szerint a váltogatás 10—20%-os idővesztéssel járhatott.

Még súlyosabban esett latba az, hogy a láncfonal írezése — melyről csak kivételesen, tilalom formájában esik említés³⁶ — épp oly ismeretlen volt, mint a cérnalánc használata. Mindkét módszer a nyüstök és a borda koptató hatásának ellensúlyozását célozza, nélküle igen nagy a láncszakadások száma, tehát a kényszerű állásidő mennyisége is. Az ebből származó idővesztés tetemes lenne, ha nem vennők tekintetbe, hogy a korabeli posztót egyágú fésült fonalból készítették, melynek szakítászilárdsága, egyenletessége jóval felülmúlta a XVIII. századi kártoltfonal pótlékot.

Végül megemlítjük, hogy a bordaverések számát 3—4-ben állapítja meg a flandriai városok előírása, így kívánja meg később Colbert és a porosz 1723 évbéli manufaktúraszabályzat is.³

már az Armentières-i 10—12 órás éves átlag esetében is), hogy Flandriában télen 7 óra 45 perc a legrövidebb és 16 óra 30 perc a leghosszabb nappal.

³³ Endrei W.: L'évolution ... 112—123. A szövés előkészítésében viszont számottevő a fejlődés.

³⁴ „... et tistre les dis drapz a trois navettes ...” Recueil I. 106.

³⁵ Nézetem szerint a posztó és takács címerek közismert, egyenlő oldalú háromszög alakjában elhelyezett három vetélője abban az előírásban gyökerezik. Egyébként máig is 2 vetélővel, váltófiókkal szövik a posztót.

³⁶ G. de Poerck Comines-i, Ypern-i és Handschote-i tilalmakat idéz. La Draperie Médiévale en Flandre et en Artois. (Brügge, 1951) I. 73.

³⁷ J. H. C. Justi: Abhandlung von denen Manufakturen und Fabriken Reglements (Berlin, 762) 62.

Utóbbi már 2—4 beverést szankcionál a minőségtől függően, és a magyar viszonyok mellett a szám 1—2-re csökkent.

A szövödei termelékenységet korlátozó három tényező legalább 30%-os növekedés lehetőségét foglalta magában, de ez nem konzekvencia nélkül értendő.

Mindhárom technológiai különbség a minőségben jut kifejezésre; az ennek tett engedmények juttatták a posztót luxus árucikk színvonaláról fokozatosan a közember vagy katona ruházatának jellegzetes termékének hírnevéhez. Ezt azonban nemcsak a szövödei, hanem a felhasznált nyersanyag kiválasztásától a kikészítésig terjedő minőségi és munkaráfordítási lazítás együttes eredményeként kell felfogni.

VÖRÖS KÁROLY—ORBÁN SÁNDOR—SÁNDOR PÁL

Az új- és legújabbkori társadalomtörténeti kutatásokhoz (Tervezet)*

BEVEZETÉS

1.

A felszabadulással kezdődő három utolsó évtized magyar történetének és történetkutatásának eredményei között különösen jelentős helyet foglalnak el az 1848-cal kezdődő és a felszabadulással zárult korszaknak: a magyar kapitalizmus korának kutatásában elért eredményeink.

Annak a nagy változásnak taglalásába, amit a felszabadulás a kutatás feltételeiben, kivált a korszak vonatkozásában, mindezen korlátok társadalmi, politikai s ebből kinőtt szemléleti bázisának lerombolásával jelentett, itt felesleges lenne belebocsátkoznunk. Csupán annak a változásnak jelentőségére kívánunk utalni, amit a kor történeti kutatása számára — nem utolsósorban a korábban elzárt források megnyitása által feltáruló lehetőségek maradéktalan felhasználásában — a marxista történeti módszer alkalmazása jelentett: biztosítékként annak, hogy az így most kibontakozó történeti kép valóban reális összefüggésekbe, viszonyokba rendezve, reális szempontok szerint értékelve jön majd létre.**

2.

A kor reális képének immár marxista módszerű rekonstrukciója során az elmúlt negyedszázad alatt alapvető összefoglaló szintézisek (így az egyetemi tankönyv IV. kötete és Magyarország kétkötetes történetének vonatkozó fejezetei) mellett megszülettek a fejlődés egyes nagy ágazatainak vagy fontos alkorszakainak történetét bemutató összefoglalások is; a korszak gazdaságtörténetének éppúgy, mint politikai történetének vagy művelődése egyes ágai történetének vonatkozásában. Mindezek közül kivált a gazdaságtörténetben kidolgozott nagy összefoglalások (itt Sándor Vilmos, Berend T. Iván és Ránki György, mellettük legújabban Katus

* Az itt közölt szöveg azon tervtanulmányok sorába illeszkedik, melyeket az MTA Történettudományi Intézet Igazgatósága a hazai történetkutatásunk egyes területein lehetséges tenni-valók tárgyában — az új öt éves munkaterv előkészítéseként — készíttetett az Intézet munkatársaival, s melyeket az Igazgató Tanács sorozatos ülésein vitatott meg. — Épp a jelen kézirat vitájának határozata értelmében a társadalomtörténeti kutatásokról szóló, itt közlésre kerülő tanulmányt egy részletes tervezet fogja kiegészíteni az ipari munkásság körében lezajlott társadalmi mozgások vizsgálatára vonatkozóan. Ezt a külön tervezetként készülő kiegészítést folyóiratunk szintén közölni fogja. — A szerk.

** Gyakorlati céljának — és az ebből adódó terjedelmi korlátoknak — megfelelően a munkálat sehol nem érezte feladatának sajátlagosan történetelméleti kérdések általánosságban való felvetését, — mint ahogy a jelentősebb szerzők és fontosabb munkáik rövid felsorolásán túlmenően nem tért ki a marxista társadalomtörténeti kutatás a korszak vonatkozásában elért eddigi gazdag eredményeinek összefoglalására és értékelésére sem. Mindkettőt az egyes kérdéskörökben majd konkrétan meginduló kutatások megkerülhetetlen és azok megalapozása szempontjából rendkívül jelentős feladatának tartja.

László fundamentális összefoglalásait emelhetjük ki) valamint a politikatörténet legfontosabb ágazatai közül olyan, a nemzeti történet egészére érvényes elvi megállapításokat tartalmazó összefoglalások, mint a Magyar Forradalmi Munkásmozgalom Története (és ezt kiegészítve a Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai) egyszersmind biztos alapozásként szolgáltak a kor hazai társadalomtörténetének kutatásához és ábrázolásához is.

Hosszadalmas és így indokolatlan is lenne itt részletezve, tételelesen felsorolnunk a magyarországi kapitalizmus társadalomtörténetére vonatkozó kutatás az utolsó negyedszázad során elért eredményeit. Ezek legszélesebb, legsokoldalúbb, a 60-as évek végéig megszületett kutatási eredményekre legteljesebb összegezésül a Hanák Péter, Lackó Miklós és Ránki György által készített Gazdaság, társadalom és politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában c. nagyszabású munkát tekinthetők, melyet a vitára bocsátásakor elhangzott (a munkálattal együtt Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről c. alatt publikált) hozzászólások igen hasznosan egészítették ki. Az alábbiakban e korszak kutatásának most már csak átfogó, összegező igényű publikációira korlátozódva, a kutatás objektív nehézségeire igen jellemzőnek kell éreznünk azt, hogy az egész 1848-cal kezdődő évszázadon áttekintő, rendszeres, sajátlagosan társadalomtörténeti összefoglalásra csupán két munka vállalkozott, ezek is a társadalom csupán egy-egy (igaz, hogy rendkívüli jelentőségű) ágazatának vonatkozásában: egyik Balázs Bélának a középrétegek egy évszázados útját vizsgáló, gondolatébresztő, alapjában esszé-szerű — a másik Lackó Miklósnak a magyarországi ipari munkásság összetételét, annak alakulását a rendelkezésre álló statisztikai anyagot helyenként saját szociológiai módszerű anyaggyűjtésével kiegészítve részletesen és rendszeresen vizsgáló tanulmánya. A további összefoglaló igényű rész kutatások már minden esetben a világháború, valamint a két forradalom éveit mint választóvonal mentén vágódnak szét: közvetlenül többnyire a kutatók specializálódásának, alapjában azonban nyilvánvalóan az egész társadalmi szerkezet s gazdasági-politikai keretei a világháború végével bekövetkezett teljes megváltozásának következménye- és tükröképeként.

A magyarországi kapitalizmus kora történetének így élesen elkülönülő két periódusa közül a világháború előtti korszak vonatkozásában általános igényük révén Szabad György, Hanák Péter, Szuhay Miklós, Kolossa Tibor tanulmányai, valamint a Szabó István szerkesztette, az 1848 és 1914 közötti magyar parasztságot elemző vállalkozás egyes tanulmányai emelendők ki. E témájukban szélesebb, általános kitekintésű tanulmányokat fontos vonatkozásban egészítik ki Sándor Pálnak a XIX. századi parasztság birtokviszonyait, rétegződését kutató és elemző tanulmányai.

A két világháború közötti korszak társadalomtörténetéről általános igényrel frott tanulmányok közül Ránki György és Berend T. Iván, Márkus László, Pándi Ilona, Szabolcs Ottó; Puskás Júlia tanulmányai emelendők ki. A társadalomtörténet azonban e korszakok vonatkozásában már fokozottan összefonódik mindenekelőtt a politikai történettel, így legkövetkezetesebben Lackó Miklósnak több, a hazai szélsőjobboddallal foglalkozó tanulmányában.

Ezeket a szélesebb, általában országos kitekintésű, összefoglaló igényű keletkezett és elvi következtetések révén a további kutatást is befolyásoló munkákat szerencsésen egészítik ki mindkét periódus társadalomtörténetének vonatkozásában egyes helytörténeti munkák, ill. vonatkozó fejezeteik, — bár, mint arra másutt már rámutattunk, a helytörténeti kutatásoknak éppen részint általában is, de kivált a társadalomtörténetet tekintve, a dualizmuskori vonatkozások jelentik talán leggyengébb, eddig leginkább mellőzött pontjait.

3.

A fenti rendkívül vázlatos — az említésnél ismérvként egyrészt a sajátlagosan társadalomtörténeti megközelítés, másrészt az összefoglaló és értékelő igény, végül a szélesebb körű elvi következtetéseket is levonó ábrázolás együttes jelentkezését kitűző — felsorolás is (kiegészítve a korszakra vonatkozó olyan demográfiai összefoglalások idézésével, mint Thirring Lajos, Kiss

Albert vagy Acsádi György és Klinger András munkái) alkalmas lehet annak érzékeltetésére, hogy az utolsó negyedszázad marxista történetkutatása egyrészt megfelelően foglalkozott a magyar kapitalizmus korszakának társadalomtörténetével, másrészt ennek alapvonalait: legfőbb tendenciáit és összefüggéseit éppúgy, mint döntő pontokon részletkérdéseit is sikeresen feltárta, végül kijelölte ezeknek során a kutatások további főirányát és problémáit is.

Mindezen kutatások gerincük gyanánt — teljes joggal — azt a hatalmas statisztikai adatanyagot használták, melyet a vizsgált korszak, kivált a múlt század 60-as éveitől, a magyar statisztikai szolgálat kibontakozásától kezdve, igen nagy mennyiségben és sok szempontból felvéve az utókorra hagyott. A korszak társadalomtörténetének fővonásai ezt felhasználva váltak viszonylag rövid idő alatt felvázolhatókká.

A mélyebb, és e fővonalat nemcsak bizonyítani, erősíteni, hanem helyenként módosítani, vagy pontosabban értelmezni is képes vizsgálatot, ill. az ilyen vizsgálatok továbbfejlesztését, az így megállapított tendenciák mechanizmusának érvényesülését azonban előbb-utóbb nehezíteni fogja az a körülmény, hogy e megmaradt statisztikai anyag felvételi, csoportosítási, vagy feldolgozási szempontjainál fogva nem mindenben bizonyul felhasználhatónak az ilyen, szükségképpen mélyebb vizsgálati szintet igénylő kutatásokhoz — arról nem is szólva, hogy bizonyos problémák vizsgálatához efféle statisztikai anyag nem is áll rendelkezésünkre. Így éppen azokon a pontokon, ahol a társadalmi szerkezet, vagy mozgás csak részletesebb elemzéssel vizsgálható jelenségei kerülnek sorra, a vizsgálathoz statisztikai, tehát mindenekelőtt számszerű bizonyításra használható anyag már nem, vagy csupán kevésbé található, ill. használható fel.

Nem kisebb súlyú probléma az, hogy a szóbanforgó korszak társadalomtörténeti kutatásához rendelkezésre álló konkrét, számszerű statisztikai adatanyag elsősorban a különböző, többé-kevésbé rendszeresen ismétlődő felvételi időpontokra kialakult, kizárólag mennyiségi elemekből összeállított társadalmi és egyéb szerkezetek összehasonlítását teszi lehetővé. Ugyanakkor jó részt homályban marad az, hogy az egyes, legjobb esetben változatlan elvek szerint összeállított, formálisan tehát nehézség nélkül összehasonlítható szerkezetek elemeiknek mennyiségileg mérhető változásán túl, mennyiben változtak meg tartalmilag is: az egyes felvételi időpontokban a számok mögött álló, éveken át azonos kategóriákba beosztott, számszerű adatokkal mennyiségileg jellemzett társadalom tartalmilag-minőségileg milyen változáson ment át. Hiszen nyilvánvaló: a társadalom szerkezetében az idők folyamán végbement s lehetőségig máris feltárt számszerű eltolódások, változások a társadalom mozgásának csak *egyik* összetevőjét alkotják: a társadalom valamely struktúrát kialakítani és fenntartani képes voltát bizonyítják; a mozgás *másik*, ennél nem kevésbé jelentős tényezőjét a struktúrák *mögött* álló tartalmi változások jelentik. Amivel távolról sem akarjuk azt állítani, hogy a számszerű eltolódások (természetesen megfelelő színvonalú) vizsgálata nem vezethet igen jelentős tartalmi eredményekhez, vagy minden további mélyebb vizsgálatnak nem előfeltétele, — azt azonban hangsúlyozni kell, hogy ezen túlmenő elemzések is elképzelhetők és szükségesek.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy pl. egy város munkásságában két népszámlálás tíz éve között lezajlott társadalmi mozgásnak csak egy részét érzékelteti a létszám megnövekedése, vagy akár a szakképzettség vagy beosztás szerinti megoszlás változása; a másik részt (többek között) az olyan kérdések megválaszolása teszi megragadhatóvá, mint hogy a többlet bevándorlásból (és területileg milyen körből), vagy a helyi népesség átrétegződéséből, ill. utóbbin belül (ám akár a bevándorlókra kitekintve is) egy már stabilizálódott munkásállomány mint szilárd mag körül csoportosulva állt-e elő. Ugyanígy a társadalmi mozgásnak csak egyik összetevőjét ragadjuk meg egy táj 100 holdon felüli birtokosainak számszerinti változását bemutatva; a mozgás másik összetevőjét a birtokosok társadalmi hovatartozásának változása jelenti: esetükben régi (s ezen belül emelkedő vagy hanyatló — és mikor miért?) úri birtokosról, gazdagodó parasztról, vagy felhalmozását birtokba fektető tőkés polgárról van-e szó.*

* Indokolatlan lenne azt állítani, hogy e végül is rendkívül kézenfekvő felismerés már nem merült fel előzőleg is a kor kutatói között. Legyen elég itt csupán az intézetünk II. magyar osztá-

Ha véleményünk szerint a kutatás jelenlegi szakaszában immár — legalább egyes esetekben — az ilyen típusú, így megközelített társadalmi mozgásvizsgálatoknak kell előtérbe lépniök, (emellett nyilvánvaló lévén egyrészt, hogy a rendelkezésre álló, feldolgozott statisztikai anyag ilyen szempontból már többé-kevésbé ki van merítve, másrészt, hogy a társadalmi mozgás mélyebb tartalmi vonatkozásai ugyancsak számszerűségekből kell, hogy kifejeztessenek — márcsak azért is, hogy a mozgásnak elsősorban mennyiségi ábrázolásával összhangba legyenek hozhatók) —, ezek sikerének nyilvánvaló előfeltétele

a) megfelelő forrásanyag feltalálása, mely részint valóban jelentős kérdésekre, részint megbízható módon képes választ adni;

b) e forrásanyag megszólaltatására megfelelő módszer kidolgozása.

A fentiekből azonban végül is az is nyilvánvaló, hogy szempontunkból megfelelőnek általában az olyan forrásanyagot kell tekinteni, mely a társadalmat ugyanolyan szinten veszi számba, mint az eddig használt statisztikai feldolgozások alapanyaga. Ez pedig az *egyén* szintje lévén (akár személyről, akár tárgyról van szó), nyilvánvaló, hogy megfelelő forrásért elsősorban a társadalmat *egyénenként* számbavevő forrásokig kell visszamennünk. Csak így válik ui. lehetségessé, hogy (természetesen a forrás jellegéből és természetéből adódó korlátok között) a társadalom mozgását immár *saját igényeink szerint* összeállított kategóriákban tanulmányozzuk.

4.

Kétségtelen, hogy a vizsgálandó korszak társadalmi mozgását egészében egyszerre vizsgálni nem lehet, — viszont az is világos, hogy részletekre bontva sem lehet *úgy* vizsgálni, hogy e részleteket, a mozgás egyes szektorait bármely pillanatban is ne *egyetlen egységes* folyamat részeinek tekintsük. A kérdőjelek felállításánál s a kérdések megfogalmazásánál tehát a kor magyar társadalmi mozgásának egységes folyamatából kell kiindulni mint alaphoz. Ez az egységes folyamat a magyar társadalom feudális társadalomból polgári társadalommá való átalakulása, amely (jórészt éppen a fentiekben idézett kutatások tanúsága szerint) 1848 és 1945 között a következő, részben párhuzamos fázisokban ment végbe:

a) A feudális privilégiumokkal ellátott osztály korábbi monopoliumának korlátozódása mind a földbirtoklásban, mind a politikai jogképességben, mind a közigazgatás érdemi ügyintézői és döntési jogú állásaiban (részint meglevő pozíciók tényleges elvesztése, részint a fejlődéssel bővülő számú pozíciókon belüli arányvesztés révén).

b) Új, elsősorban polgári eredetű rétegek benyomulása mind — először — a fejlődés által megteremtett új pozíciókba, mind — később — az egykori feudális osztály hagyományos pozícióiba is (ennek során e polgári eredetű rétegek a kispolgárság erősödéséből előálló erőteljes kiszélesedésével).

c) E kettős mozgás eredményeképpen az új, egyre inkább személyi állományában is polgárivá váló társadalmi szervezet különböző fokozatain a polgári és a feudális elemek különböző intenzitású összeolvadása, és

d) a munkásság és a parasztság részint (kisebb hányadában) egyfajta induló kispolgárosodása, részint (tömegeiben) modern proletárrá alakulása: ezen belül a paraszti tömegek jelentős hányadának városba-áramlásával és ott részint az iparban, részint a szolgáltatásban való elhelyezkedésével, részint kivándorlásával.

lyá által kezdeményezett olyan munkákra utalnunk, mint a gazdacímtár 1000 holdon felüli birtokosainak vagy a legnagyobb részvénytársaságok vezetőinek katasztere. Ezek már mind a társadalmi mozgás mélyebb kérdéseire keresték a feleletet, — bár teljes kiértékelésükre még nem került sor.

E mozgás minden belső egysége ellenére is — már csak a forrásanyag eltérései folytán is — alapján 3 szférában vizsgálendő: a polgár, a paraszt és a munkás szintjén. Ennek megfelelően a megállapítására javasolt módszerek is ebben a hármas bontásban kerülnek előterjesztésre.

I, A POLGÁRSÁGBAN LEZAJLOTT TÁRSADALMI MOZGÁS VIZSGÁLATA

A magyarországi (a legtágabb értelemben vett) polgárság 1848 és 1918 közötti mozgása több, ezt az osztályt összetevő elem mozgásának eredője. Ezek közül a mozgás legláthatóbb konkrét vetületeiként annak következő szektorait emelhetjük ki:

1. A „földesúr”, „földbirtokos”, — legtágabban véve a 100 holdon felüli ingatlanbirtokos-fogalom tartalmának változását;

2. a gazdasági vezetőrétegnek: a részvénytársasági vezetők rétegének tartalmában végbemenő változást;

3. az adminisztratív vezetőrétegnek: a közigazgatás fogalmazói karának tartalmi átalakulását;

4. a „leggazdagabb emberek”: a törvényhatósági legnagyobb adófizetők rétegének tartalmi változását;

5. a „választópolgárság” kereteinek kitágulását és ennek során összetételének átalakulását;

5. világos, hogy a fenti szektorok a polgárság társadalmi mozgásának ugyancsak előbb vázolt folyamatán belül szorosan összefüggnek egymással, — nemcsak azért, mert egy személy több szektorban is előfordulhat, hanem és elsősorban azért, mert a társadalom szerkezetében maguk a szektorok is szervesen egymásba, ill. egymáshoz illeszkednek. A földbirtokosok, a részvénytársasági vezetők és a közigazgatási vezetők a 100 holddal, a fogalmazói szakhoz való tartozással (esetleg meghatározott fizetési osztállyal), a részvénytársasági igazgatósági és felügyelőbizottsági tagsággal (esetleg meghatározott alaptőkéig) alsó határukban kb. egybeesnek; egymás mellett azonos meghatározott szinten állnak. Ezek összefogása és kiegészítése a más vagyonalapokkal rendelkező, de kb. hasonló szintű személyekkel a törvényhatósági (és esetleg megyei, városi) virilisek szektorának bevonásával történik (esetleg meghatározott összegű adósszintig). Alapja és háttere ennek a választójogi cenzussal pontosan meghatározott helyzetű választópolgári szektor. Ez utóbbiba illeszkednek bele a két alapvető, legszélesebb osztálynak, a munkásságnak és a parasztságnak kispolgárosodásra leginkább képes elemei.

Mindezen szektorok, ill. a bennük végbemenő mozgások a kutatás során különféle módon, részint új források bevonásával és egyes részleteikben még mélyebben is elemezhetők (pl. bizonyos címek, vagy kitüntetések viselőinek bevonásával) részint, indokolt esetekben, genealógiai vizsgálatokkal — végül pedig az időben is kitölthetők (pl. a városi választópolgárok vagy a földesurak esetén a XVIII. század utolsó harmadáig is).

A következőkben azt kívánjuk vizsgálni, hogy a polgárság társadalmi mozgásának kutatása az 1—5. alatti szektorokban első lépésként milyen megközelítésben, milyen forrásanyagra támaszkodva és milyen módszerekkel végezhető el.

ad 1): A „földesúr”, „földbirtokos” fogalom

A társadalom mozgásának ebben a szektorában azt a folyamatot és kibontakozásának mértékét kell vizsgálni, melynek során az 1848 előtt kizárólag nemesi jogon bírható földbirtok fokozatosan polgári (tőkés polgári, ill. parasztpolgári) birtokosok, bérlok kezére megy át és most már e kategóriákon belül, ill. általában a vagyonszerzés és átruházás polgári feltételei szerint változtatja birtokosát.

A vizsgálat bármely tetszőlegesen megállapított birtoknagyságon felüli birtoklásra korlátozódhat, — de lefelé menve meg kell, hogy álljon az egy helységben 100 holdnál nem kisebb

birtoknagyság tulajdoni viszonyainak figyelemmel kísérésénél: ez az az alsó birtoknagyság általában, melyhez még a „földesúr”, „uraság” meghatározás, ill. az e névvel jelzett, a gazdasági súlynál nem egyszer jelentősebb társadalmi presztizs, ill. a magatartást szélesebb rétegekben meghatározni és szervezni képes funkció kapcsolható. Az itt végbemenő birtokváltozás vizsgálata így a konkrét birtokot érintő közvetlen társadalmi változás megállapításán túl, egy tágabb és a helység, vagy akár egy tágabb környék egészére is kiható változás keretében is vizsgálható.

A birtokváltozás megállapítására és vizsgálatára az alábbi gazdacímterek összehasonlítását használjuk:

Fényes Elek: Magyarország statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból. Részletes és kimerítő leírása az egyes vármegyéknek és azokban a 100 holdnál többet bíró birtokosoknak és földjeik mennyiségének . . . I. k. Trencsén, Szolnok, Dél-Bihar, Sáros, Észak-Bihar, Komárom, Győr, Esztergom vármegyék. Pest 1860. (Több nem jelent meg.) — [Erdélyben (bizonyos korlátokkal) jól használható *Josef A., Ritter von Grimm*: Das Urbarialwesen in Siebenbürgen c. összeállítás (Wien, 1863), mely igaz, hogy az 1850-es években megváltozott urbarialitásokat adja meg családonkénti és helységenkénti bontásban a teljes Nagyfejedelemségre — de az 1895. évi gazdacímterrel összevetve legalábbis annyit megállapíthatóvá tesz, hogy valamely helység akkori birtokosai közül 1848-ban ki volt az, aki ott úrbéri megváltás alá került földbirtokkal bírt.]

Bellusi Baross Károly (szerk. és kiad.): Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többet bíró magyar birtokosok névsora a tulajdonukban levő földterületek művelési ágak szerinti feltüntetésével. Budapest, 1893.

Rubinek Gyula (szerk.): Magyarországi gazdacímter. Magyarország, Horvát- és Szlavonországok 100 kataszteri holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke. II. n., é. n. (Pest, 1911).

Magyarország földbirtokosai és földbérlői (gazdacímter) Budapest, 1925.

Magyarország földbirtokosai és földbérlői (gazdacímter) Budapest, 1937.

E címterek mindegyike csak az egy helységben 100 holdnál nagyobb birtoktestek tulajdonosait mutatja ki. Így amennyiben a vizsgálat alsó birtokhatárát 100 holdnál nagyobb területben állapítjuk meg, vagy a címterek mutatóiból kell összerakni a birtokos összes birtokát, vagy meg kell maradni az illető birtoknagyság egy helységen belüli előfordulásánál (ami, minél nagyobb a minimum, annál több kihagyással jár). A 100 holdon aluli birtoktesteket, ill. egy birtok ilyen részeit, ill. a csak ilyenekből összetett — összességükben jölhet 100 holdnál többet kitevő — birtokokat viszont cleve és nyugodtan figyelmen kívül kell hagyni. Az 1897. évi gazdacímter, (amit különben, időben előrehaladva kívánva megállapítani a változásokat, ki kell kapcsolnunk, mivel a több helység határában 100 holdon aluli birtoktestekben is szétszórt, de közösen kezelt s összességükben 100 holdat meghaladó birtokokat is kimutatja) alkalmas lesz arra, hogy (elsősorban a közel egykorú Baross-féle címterrel összevetve) az így előálló torzulások mértékét megállapítsa.

Szükség és lehetőség esetén a sort a gazdacímtereken túl időben mindkét irányban meghosszabbíthatjuk. Egyrészt visszafelé, a II. József-féle népszámlálás helységenként feltüntetett földesuraiig (legalább az olyanokig, akik egész helységet birtak), ill. akár az úrbérrendezés alkalmából megállapított földesuraságokig. Ugyanígy időben napjaink felé haladva a sor 1945—47-ig elvithető: itt a földosztás során kisajátított 100 holdon felüli birtokok mutatják meg mindennél pontosabban az 1944 végi állapotot, — legalábbis az úri birtok vonatkozásában.

A vizsgálat maga az idézett gazdacímterek helységenkénti adatainak egyszerű összevetéséből és a megállapított változás összeállításából indul ki; ilyen módon mindenekelőtt egy adott helység földesúri viszonyainak változását fogjuk tudni időmetszetként megfigyelni.

A következő lépésben, továbbra is minden egyes időmetszetben, az egyes birtokosokat beosztjuk a hármass, esetleg tovább is differenciálható hovatartozási kategóriába (nemesi birtokos, tőkés-polgár, parasztpolgár), és az előző időmetszetben is szerepelt, ill. új birtokos bontásban megadjuk birtokaik kiterjedését művelési áganként.

Mindennek során a bérletet ténylegesen birtokosnak tekintjük és ugyanúgy is osztályozzuk és osztjuk be, mint a birtokosokat, de a bérletnél és a bérbeadónál is megfelelően utalunk erre a körülményre; a földterületi adatot a bérbeadónál ilyenkor []-be tesszük. — Nemesi birtokosnak csak az 1848 előtti nemesítéssel rendelkezőt tekintjük, — de itt megkülönböztetjük az adott birtokot 1848 előtt is (tehát feudális jogon) bíró nemesi családot, ill. annak örököseit a birtokhoz 1848 után már szabályos polgári adás-vétel útján (vagy éppenséggel bérletként) jutott ugyancsak 48 előtti nemesi családtól.

Az ilyen módon végrehajtott vizsgálat egyrészt a földbirtokosság általános mobilitását társadalmi hovatartozás szerint bontja le, — másrészt alkalmat ad annak vizsgálatára, hogy a kapitalizmusban mennyire beszélhetünk stabil földbirtokos osztályról és hogy e földbirtokosságban milyen arányban, milyen stabilitással és milyen birtokkategóriákban szerepelnek az egykori nemesi birtokosok, tőkés polgárok és parasztpolgárok, ill. bérletk.

ad 2.: *A gazdasági vezetőréteg*

A társadalom mozgásának ebben a szektorában azt a folyamatot és annak mértékét kell vizsgálni, melynek során a tőkés gazdaság legjellegzetesebb szervezési formájának, a részvénytársaságoknak vezetősége (igazgatósági és felügyelőbizottsági tagság) alakul át: személyeiben, ill. a személy mögött álló vagyonalap, funkció és társadalmi presztizs jellegében.

A vizsgálat bármely tetszőlegesen megállapított összeget felülmúló alaptőkéjű, ill. üzletágú részvénytársaságokból álló csoportra korlátozódhat.

Ezen a kereten belül lényegében ugyanazokat a tényezőket kell vizsgálni, amelyeket a földbirtokosok esetén vizsgáltunk: egyrészt a személyek stabilitását, (mennyi ideig marad valaki meg egy-egy funkcióban?) — másrészt az őt a funkcióra képesítő vagyonalapnak természetét: feudalizmusban szerzett rangon alapuló társadalmi presztizs, földbirtok, vagy általában (és milyen eredetű?) ingatlantulajdon; ipari vagy kereskedelmi tőke; adminisztratív vagy politikai (és mi által alátámasztott?) funkció; értelmiségi presztizs áll-e mögötte?

A megfelelő hosszú időszakra kiterjedő vizsgálat eredményeképpen adatszerűen tudjuk megállapítani többek között egyrészt azt, hogy a részvénytársaságokat szervező tőke személyi állománya mennyiben volt stabil: kialakult-e tehát, — ill. milyen időközökben és hogyan alakult át, frissült fel egy személyileg is stabil tőkés polgári réteg, — másrészt azt, hogy e réteg különböző időpontokban milyen egyéb rétegeknek (esetleg a vállalkozás jellegétől és helyétől is befolyásolt) milyen mértékű és milyen természetű támogatására, szövetségére szorult rá, ill. érezte magát rászorultnak? — és ennek során mennyiben, és milyen tartamra, súllyal és stabilitással beszélhetünk (a földbirtoklás esetén megfigyelt folyamatnak éppen ellentétéként) feudális eredetű és ilyen vagyonalapú elemeknek benyomulásáról a sajátlagosan a polgári tőke által kiépített gazdasági szektorba. Végso fokon ilyen módon figyelemmel kísérhetjük azt a társadalmi mozgást, mely az új tőkés polgárság e — talán legjelentősebb, mivel legjelentősebb elemeit mintegy összegyűjtő — szektorát alakítja ki.

E folyamat vizsgálatára az úgynevezett Kompasszok látszanak legalkalmasabbnak, melyekből 1870-től 1944-ig évről évre a különböző részvényes társaságok alaptőkéjének a kiválasztás szempontjából igen lényeges alakulását éppenúgy rendszeresen nyomon tudjuk követni, mint vezetőségük összetételének alakulását. Hiányosságuk a kompasszoknak, hogy (nyilván nem szándéktalanul) nincs névmutatójuk, így a személyek nyomkövetése már a vizsgálat körén kívül maradt részvényes vállalkozásokban is meglehetősen nehézkes; ezt csak a dualizmusra és ott is csak részben pótolják az olyan osztrák kompasszok (pl. a Compass Leonhard), amiknek névmutatói is vannak.

A vizsgálatnak első lépésben a személyi állomány nevek és funkciók szerint megállapított stabilitására kellene kiterjednie: öt évenkénti időmetszetek összehasonlításával és az ezen öt éven belüli változások időpontjának teljesség igényével fellépő megállapításával. Második lépésben kerülhetne sor az így megállapított állománynak (esetleg most már csak egyes, elsősorban stabi-

litásuk révén jellegzetes csoportjainak) a társadalmi hovatartozás fentebbi kategóriái, ill. az ezekre alapozott vizsgálati szempontok szerinti elemzésére. Ennek során úgy, mint a földbirtokosoknál is, a szükséghez képest, genealógiai módszereket is alkalmazni lehet.

Meg kell említeni, hogy ebben a tárgykörben már történtek bizonyos kezdemények: 1968 folyamán a II. magyar osztály vezetőjének megbízásából készített tervezetem alapján megtörtént az 1912. évi Nagy Magyar Kompasszából meghatározott alaptökéjű részvénytársaságok vezetőségének tagonkénti szétcédulázása az egyes személy valamennyi helyen viselt tisztségének megjelölésével.

ad 3.: *Az adminisztratív vezetőréteg*

A társadalom mozgásának ebben a szektorában azt a folyamatot kell vizsgálni, melynek során az állam adminisztratív, 1844-ig intézményesen is csak a feudális uralkodó osztályból kiáltható vezetőrétege átalakul: soraiba belépnek a társadalom különböző polgári rétegeinek tagjai.

A vizsgálat az állami adminisztráció tetszés szerint megállapított ágazataira (ideértve mindenképpen az igazságszolgáltatást, sőt esetleg a hadsereget is), ill. ezen belül rangfokozataira terjedhet ki. Indokolatlan lenne azonban lefelé túlterjeszkedni a fogalmazói, ill. a bírói és ügyészi, ill. a tisztikaron és ezek az állami rendszerű VI. fizetési osztálynak megfelelő kategóriáin, — legfeljebb egyes konkrét személyek vagy csoportok eddig vezető útját kutatva.

Ezen a kereten belül egyrészt öt éves időmetszetek összehasonlításával s a változások időpontjának pontos megállapításával a személy stabilitását kell vizsgálni (aminek tartama clarulja, hogy ki milyen korban jutott be a vizsgált kategóriába), másrészt hivatali pályája legmagasabb pontját és ekkori életkorát vagy szolgálati évét s összes funkcióit, kitüntetéseit, címeit stb., végül azt, hogy társadalmilag mennyiben kapcsolódott a régi nemességhez, a tőkés polgársághoz, vagy a parasztpolgársághoz, ill. sajátlagosan az értelmiséghez (és kivált annak melyik kategóriáihoz). Főleg pedig az válik megfoghatóvá, hogy a vizsgált korszak folyamán mennyiben indult meg és mennyiben haladt előre egy örökletes adminisztratív vezetőréteg kialakulása és az örökletesség a társadalmi kategóriák melyikében, ill. az államigazgatás mely ágazataiban látszik, ill. ígérkezik a legerősebbnek.

Forrása ennek a vizsgálatnak kézenfekvően Magyarország Tiszti Cím- és Névtára, ill. (annak 1867 és 1885 között hiányzó éveire) az azt pótolni éppen a magasabb rangú funkcionáriusok esetén igen alkalmas kalendáriumoknak az Országos Levéltárban folyó feldolgozásából előállt adatgyűjtés, — 1848 előttre a Helytartótanács és a Kamara már kidolgozott status personalis-ai, valamint a hivatalos Schematismusok. Ezt alkalmasak kiegészíteni a különböző helyi címtárak. Bizonyos fokig nehezíti a pályák figyelemmel kísérését az, hogy éppen e rétegben (és kivált a két háború között) igen erőteljes a névmagyarosítás, amelyet jelenleg csak 1893-ig tudunk rendszerezett forrás alapján figyelemmel kísérni, — attól kezdve külön kellene gyűjteni a változtatásokat a hivatalos lapokból. A vizsgálat folyamatossága esetén azonban feltételezhető, hogy maguk a pozíciók fogják felhívni a figyelmet az őket betöltő személyek nevének megmagyarosítására, ugyanazon pozíció betöltőjének hirtelenül megváltozó nevével. E munka sikerét jelentősen elősegítheti a Tiszti Cím- és Névtárak igen alapos névmutatója.

ad 4.: *A választópolgárság*

A társadalmi mozgásnak e réteget alakító szektorában azt a folyamatot kell vizsgálni, melynek során az országos és a helyi politikának befolyásolására — legalábbis elvben — a választójog révén jogosítottak rétege megváltozik: részint mennyiségileg: tehát számszerűleg bővülve, ill. szűkülve, — részint minőségileg: a választójogi cenzus vagyoni értékhatárai változásának megfelelően összetételében változva.

A vizsgálatnak a választói névjegyzékbe felvett „választóközönség” teljességére kell kiterjednie. Ezen belül lehetőség szerint 1848-tól 1945-ig haladva a forrásadottságoktól függő számú időmetszetben (a választójog feltételeinek új meg új szabályozása szerint lehetőleg — ideális

esetben — 1848-ban, az 1870-es, 1890-es, 1910 és 1913, valamint az 1914 és 1916 közötti években, az 1920., 1921., 1924., 1929., 1937., 1939., 1945., ill. az ezek körüli években) először a választójogosultak össz-számát kell kimutatni, ezen belül az egyes választójogi, egyre bővülő és differenciálódó kritériumok szerinti kategóriák létszámának alakulását (ennek során kidolgozandó az időben előrehaladva egyre differenciálódottabb új kategóriáknak az előzőkhöz való viszonya), ill. az ezekhez sorolt foglalkozási kategóriák létszámának alakulását. Ezután az így kialakult kategóriákban a személyi, ill. családi stabilitást kell vizsgálni: ezt elsősorban lehetőségig az 1848. évi névanyag később előfordulásának számszerű vizsgálatával kell indítani, időmetszetként és választójogi kategóriánként mutatva be az újonnan belépő neveket.

E vizsgálat eredményeként megállapítható lesz részint a választójog határai által pontosan, elsősorban vagyoni alapon meghatározott réteg, a választóközönség egésze, részint az ezen belül a választójogi feltételek által meghatározott kategóriák a társadalmi munkamegosztás szerinti csoportjainak létszámalakulása és összetétele, személyi, ill. családi stabilitása. Ez végül is bemutatta a politika társadalmi bázisát, érthetőbbé teszi a politikában bekövetkező bizonyos változásokat, a politika a tömegektől való elszakadásának, vagy éppen az azokkal, ill. bizonyos rétegekkel, csoportjaikkal való azonosulásának tendenciáit, ill. mértékét is.

A vizsgálatot időben hátranyulva kívánatos lenne az 1848 előtti városi polgárjoggal rendelkezők csoportjának legalább a XVIII. század közepéig visszanyúló elemzésével megalapozni azon városok esetén, ahol a polgárjogot nyert személyek nyilvántartásai, az ún. polgárkönyvek rendelkezésre állanak. Ezek alapján öt vagy tíz éves kumulációkban vizsgálni kellene (egészen kb. 1870-ig, a polgárjog teljes eljelentéktelenedéséig) *a)* a polgárjogban részesültek számának alakulását; *b)* mindezt származáshely és foglalkozás szerinti bontásban; *c)* végül a polgárjog családi stabilitását, ill. öröklődését. Így egyrészt megállapítható lenne a feudális kori városi politika közvetlen társadalmi bázisa és annak személyi és szerkezeti stabilitása, másrészt a városi választóközönségnek 1848-ban szükségképpen magvát és a további fejlődésnek is kiinduló pontját alkotó csoport. Mindebből a feudalizmus utolsó évtizedeire ezen kívül megállapítható lesz egy stabil városi „patriciátus” léte (vagy nem léte?), és az azt helyileg kialakító, ill. legalábbis kialakítani alkalmas funkciók, — valamint e rétegek stabilitása az 1848 utáni tőkés viszonyok között. A nemesség esetén, tekintettel annak automatikusan örökletes és általában lokálisan stabilabb volta, meg lehet elégedni az 1848. évi és az abszolutizmus kori képviselőválasztási összeírásoknak az összeírtak nemességére történő utalásával.

A vizsgálat forrásul az országgyűlési képviselőválasztók névjegyzékai szolgálnak, melyeknek levéltáraink a selejtezések ellenére is többnyire igen jelentős hányadát őrzik: ezek a törvénynek megfelelő választójogi kategóriák bontásában országosan egységes rendszerben sorolják fel a választójogosultakat. messzemenő országos összehasonlításra is lehetőséget nyújtva. Az így nyert 1848 utáni információkat a városok megmaradt polgárkönyvei egészíthetik ki, nagyjából a XVIII. század végéig visszanyúló adataikkal.

ad 5.: *A legnagyobb adófizetők*

A társadalmi mozgásnak e réteget alakító szektorában azt a folyamatot kell vizsgálni, melynek során az egyes törvényhatóságok, ill. r. t. (később megyei) városok legnagyobb adófizetőinek: elvben (és jórészt gyakorlatilag is) legvagyonosabb személyeinek, az ún. viriliseknek rétege 1848 és 1945 között mind személyi állományában, mind pedig vagyonalapjában átalakul. Ez mintegy feltárja a helyi: megyei és városi politika társadalmi bázisait és magyarázza az azokra legjellemzőbb magatartásokat is.

A legnagyobb adófizetők fogalma szükségképpen teljesen viszonylagos lévén (mivel a kiinduló pontul szolgáló legmagasabb összeg éppúgy esetleges volt, mint, már csak az önkormányzati testületek változó létszáma miatt, az alsó határösszeg is) e réteget, — esetenként azért megállapítva teljes kiterjedtségét és az adóösszegek szerinti rétegződését, — csakis egy tetszés szerint meghatározható, de valóban, abszolút mértékkel is legalább jómódúnak tekinthető színvonalat

reprezentáló adóösszeg határáig lemenően kell vizsgálni (ha csak nem kívánunk kifejezetten helytörténeti kutatásba bocsátkozni). Ezen a határon belül, a rendelkezésre álló forrásadottságoktól függően legalább öt éves időmetszetekben vizsgálni kell: *a)* az egyes személyek adóösszegét és adóalapjának természetét (tekintettel az értelmiségi elemek adójának kétszeres beszámítására); *b)* az egyes személyek társadalmi hovatartozását a már ismertetett, ám itt némileg ki is tárgított kategóriarendszer szerint: birtokos-nemesi, tőkés polgári, paraszt-polgári, alkalmazotti-értelmiségi kategóriák), utóbbin belül külön jelölve a 48 előtti nemességet vagy polgárjogot); *c)* az egyes személyek stabilitását adóalapjuk természetének, ill. társadalmi hovatartozásuk kategóriáinak bontásában, — amennyiben azonban lehetséges, úgy nemcsak virilis minőségük megállapításával, hanem ranghelyük, ill. adójuk változását is vizsgálva.

A virilisek ilyen vizsgálata a korábbiaktól eltérően más oldalról, és sok szempontból talán a legkomplexebb módon segíthet feltárni egy adott terület gazdasági-politikai-társadalmi vezetőrétegének részint összetételét, részint átalakulását, — és azt, hogy a vizsgált korszakban beszélhetünk-e, vagy sem végül is egy stabil helyi (ill. ezek egyfajta országos összegezéséként országos középintű) vezető réteg létezéséről. Olyan probléma ez, mely a kor társadalom- és gazdaságtörténetének kétségtelenül egyik leglényegesebb kérdése.

A vizsgálat alapvető forrásául a legnagyobb adófizetők névsorai szolgálhatnak. E névsorok kétféle módon állapíthatók meg. Egyrészt olyan sajátlagosan e célra készült jegyzékekből, melyeket az egyes önkormányzatok számára az adóhivatalok évről-évre állítottak össze. Ezek az adóösszeg nagyságának rendjében kimutatják a legnagyobb adózók nevét, adóalapját (foglalkozását) és adójának összegét (megjelölve, hogy kettős beszámításról van-e szó). Ezek kétségtelenül gazdag elemzésre adnak lehetőséget, de nem mindig maradtak meg a levéltárakban, ill. ha megmaradtak is, kutatásuk nem egyszer elég körülményes és főleg egyes elcsatolt területek levéltáraiban a kutatási engedélyezésekkel járó nehézségek miatt is bizonytalan. A virilisjegyzékek megismerésének másik módja egyszerűen az illető önkormányzati testület virilis tagjai névsorának összeállításából adódik. Ezt tisztújításoként, ill. — a virilisek jegyzékeit — évenként revideálták, és mivel így egyes személyek a cikluson belül is kishettek, a jegyzéket évenként is általában közölni szokta a helyi sajtó és a választás alkalmával felvett, a kutatás szempontjából mindenképpen legegyszerűbben hozzáférhető közgyűlési jegyzőkönyv. Ha sokszor nincs is itt megadva foglalkozás és adóösszeg, csak a nevek, a közlés általában az összeg nagysága szerinti sorrendben szokott haladni. S a névsor mindenképpen egyértelmű (tekintettel arra, hogy a virilisek *pálaszta*sára csak Budapesten került sor, ahonnan viszont nemcsak hogy rendelkezünk virilis névsorokkal, de a virilizmus így bekövetkezett megszüntetése utáni időből is ismerjük a legnagyobb adózók jegyzékeit).

Ha a magyar kapitalizmus korszakában a polgárságban végbement változásokat fentiekben 5 kategória mozgásának egymástól elkülönített, más és más módszerrel vizsgált lefolyásában vizsgáltuk is, ez nem változtat azon a tényen, hogy — mint utaltunk is rá — mindezek *egyellen*, rendkívül komplex mozgásnak részei, melyek ennek folytán egymást igen szorosan kiegészítik. Ami azt jelenti, hogy az egyes szektorok alkalmasak arra, hogy legalább bizonyos hányadukban egymást magyarázzák: az egyes földbirtokosok társadalmi hovatartozását éppúgy magyarázni segítenek az adminisztratív vezetőréteget, vagy a viriliseket bemutató kutatások, ahogyan a virilisek kutatása is visszaülhet a földesurakra, éppúgy mint a r. t. vezetőkre stb. Ez egyrészt azt a kutatási eljárást tanácsolja, hogy a társadalmi fejlődés alakulását a mozgás valamennyi szektorában egyszerre kell kutatni, másrészt megkívánja, hogy a vizsgálat körébe bevont elemek alsó határukon legalább nagyjából azonos szintűek legyenek: a kiválasztott földbirtoknagyság feleljen meg a r. t. az alaptőkével jellemzett jelentőségének, ez álljon összhangban az adminisztratív vezetőréteg fizetési fokozatával, rangjával, éppúgy, mint a legnagyobb adófizetések esetén még számbavett adóösszeggel. Ugyanez az egység kívánja meg az egyes szektorokban résztvevő személyek családi

és üzleti kapcsolatainak is kimutatását: e szempontból messzemenőleg használandók a genealógiák nemcsak a nemesi családok társadalmi hovatartozásának megállapításánál (Kempelen, s az ott hivatkozott teljes irodalom, valamint Gerő kézikönyvei), hanem a sajtóban közölt gyászjelentések stb. révén a polgári és paraszti családok egymás közötti és családon belüli kapcsolatait tisztázandó is.

Világos azonban az, hogy a rendkívül komplex és rendkívül aprólékos kutatómunkát csak megfelelően kiválasztott mintán, ill. mintákon lehet elvégezni. Az is kétségtelen, hogy praktikus okokból (a források jelentős részének ilyen csoportosítása folytán is) a mintavételnek területi alapon kell történnie. Mintául véleményünk szerint csakis legalább járásnyi, ill. városnyi nagyságú területi egységek jöhetnek számításba: a társadalmi mozgás valóban komplex megfigyelése kisebb egységekben nem oldható meg kielégítően. Ahhoz, hogy a társadalmi mozgás különböző típusait tanulmányozhassuk, legalább 10 ilyen egység vizsgálata szükséges a történelmi államterület a századfordulóra különböző típusú társadalmi szerkezetet kialakító pontjairól.

Ilyen módszerrel azonban mindennél fontosabb és konkrétabb választ fogunk kapni arra, a magyarországi polgárság 1848 utáni társadalomtörténetének szempontjából alapvető négy, egy-egy mászt kiegészítő kérdésre:

a) Mennyiben szorultak ki a vizsgált szektorokban pozícióikból (amennyiben ilyenekkel ott egyáltalán rendelkeztek) a feudalizmushoz kialakult rétegek?

b) És a helyükre (amennyiben az egyáltalán felszabadult) belépett új elemek honnan jöve, részint milyen mértékben és ütemben léptek be, részint mennyire tudtak ott az egyes vonatkozásokban személyileg-családilag is stabil réteggé alakulni?

c) Ennek megfelelően, a magyarországi polgárság egészének illetően mozgása eredményeképpen, mennyiben beszélhetünk a feudális maradványok továbbéléséről, ill. egy új, tisztán vagy túlnyomóan polgári társadalmi szerkezet kialakulásáról, — és utóbbinak mik a forrásai és össze tevői?

d) Mennyiben marad stabil az így meghatározott időpontokra kialakult társadalmi szerkezet, és a második világháborúig milyen további, s honnan kiinduló változásokon megy át?

II. A PARASZTSÁGBAN LEZAJLOTT TÁRSADALMI MOZGÁS VIZSGÁLATA A XIX. SZÁZADBAN

A XIX. századi *paraszság* gazdaságtörténetileg megalapozott hosszútávú társadalomtörténelmi vizsgálatait illetően [különös tekintettel a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet időszakára] a témakör hosszútávú kutatására vonatkozó ajánlásunkat az alábbi — elsősorban elvi és módszertani, ám az alapvető forrásadottságokra és a tárgyi vonatkozásokra is kiterjedő — irányelvek szerint terjesztjük elő.

I. Általános módszertani irányelvek

E tárgykörben a hosszútávú kutatások-vizsgálatok célját öt, egymással összehangolt alapelv szabja meg: 1. a korszerű szemlélet érvényesítése, 2. a forrásadottságok felmérése, 3. a források eredeti rendeltetésének tisztázása, 4. csak ezután a bennük levő számszerű, illetve leíró jellegű adatoknak a mai nyelvre történő és távolról sem közvetlen, hanem külön vizsgálati módszer kidolgozását igénylő lefordítása, 5. a forráshasználat *komplex módszerének* alkalmazása. Mind az öt alapelvnek egyenrangú fontossága van és csak ezeknek együttes figyelembevételével mellett képzelhető el egy megfelelő forrásbázison alapuló, a paraszti (jobbágyi) „társadalom” típusait, majd struktúráját kitapintó és a továbbiakban a társadalmi mozgás egész mechanizmusrendszerét feltáró, majd azt az elvi általánosítások szintjére emelő szakszerű vizsgálat.

1. A vizsgálatok lehetséges célja és tárgyköre

Ezzel kapcsolatban két egymással csak végső fokon összefüggő szemléleti és tematikai alapproblémára utalunk. Először szükséges a jobbágyság, illetve parasztság (a továbbiakban röviden: parasztság) történeti útjának nyomon követésénél, hogy a korszerű társadalomtörténeti, szociológiai szempontokat és módszereket érvényesítsük. Másdszor: figyelmet érdemel az a körülmény, hogy máig sincsen országos képünk mégcsak a földállomány alapján rétegzett egyes paraszti típusokról sem a feudalizmus felszámolásának időszakából; mégkevésbé ismerjük a rétegződés országos szintű előrehaladásának ütemét, az átstrukturálódás tényeken alapuló hiteles folyamatát a kapitalista kor kezdetén. E fehér foltok módszeres és fokozatos kitöltéséből adódnak a további teendők. Ezzel kapcsolatban itt csak a főbb tematikai szempontokra utalunk. Nevezetesen:

A) Az 1848 előtti idősakra vonatkozóan

a) Szükséges, hogy feudális-jogi kategóriák további figyelemmel kísérése mellett az eddigi vizsgálatok szempontjait *kitágítsuk*, abból a célból, hogy a jogi kategóriák mögött meghúzódó és társadalmilag igen különböző rétegeket, amelyek tájrajzilag is differenciált típusokat alkotnak, most már szélesebb keretek között, a *munkamegosztás síkján is* meghatározhassuk és jellemezhessük. Ezért a birtokviszonyok alapvető vizsgálatának folytatása mellett célszerű, a földművelési munkának, eszközeinek, majd az ezen kívüli kiegészítő háziipari és egyéb (kereskedési) mellékfoglalkozásoknak, továbbá az egyes paraszti rétegek kereseti-megélhetési-vagyoni körülményeinek, a piaccal — tájilag is különböző formában — való kapcsolatteremtésének, nem kevésbé a paraszti lakhelynek, az életmódot is jellemző kétlakiságnak, az ingóvagyon számbavételének feltérképezése, különös tekintettel az 1848 előtti szakaszra.

b) A vizsgálatokat a paraszti életformát űző, nagyszámú jobbágytelken élő nemességre is kiterjesztendőnek véljük. A fenti munkálatok *mintafelvételek* útján indítandók meg.

B) Az 1849 utáni idősakra vonatkozóan

a) Fontosnak tartjuk az 1849 után kiteljesülő birtokrendezési eljárás társadalomtörténeti aspektusú vizsgálatainak megkezdését, illetve folytatását, mégpedig szintén egy, a későbbiekben jelzett — és a forrásadottságokat is figyelembe vevő — lehetséges mintavétel szerint.

b) Ezzel összefüggésben és párhuzamosan javasoljuk a tőkés tendenciák felerősödése során, a rétegződést befolyásoló ház-föld- (szőlő) eladások, egyszóval: a *birtokforgalom* növekedésével kapcsolatos vizsgálatokat is.

c) Továbbá: a családi birtoklás folyamatának nyomonkísérését, megszakadását, az egyéni birtoklás nagyságának felmérését, egyfelől a sülyyedő rétegeket, másfelől az emelkedőket, meghatározott időmetszet szerint.

d) Új paraszti rétegek (pl. az ún. újházasszellérek) jelentkezésének és társadalmi funkciójának felmérését.

A jelzésszerűen említett témakörök vizsgálatának célja az említett fehér foltok fokozatos betöltésére irányul. Ennek a célnak a megközelítését azonban az *adott forráslehetőségek, meghatározott módszer szerinti feldolgozhatósága szabja meg*.

2. A forrásadottságok felmérése — és az értékesítés menete

Különösen hosszútávú vizsgálatok esetén perdöntő a *megfelelő forrásbázis* kijelölése, a források használhatóságának-értékesíthetőségének felmérése. Az ilyen munkálatok két alaptípusa ismeretes.

A) *Egy alapvető jelentőségű és országos jellegű, generális forrás kijelölése.* Ezesetben a felhasználás menete a következő. A forrás eredeti funkciójának tisztázása — adatainak kritikai feltárása és ellenőrzése — az adatok feldolgozási módszerének megállapítása — mindezen munkálatok elvégzése után az eredmények meghatározott szempontok szerinti feldolgozása, amely — a végső szakaszban — országos szintézist nyújt.

B) *A tematikusan célzott problematika által meghatározott különböző eredetű és jellegű, nem generális forráscsoportok együttesének vizsgálatba vonása.* A munkafázisok itt is először: forrásgeceizisek — a forráscsoportok funkcióinak meghatározása — az adatok használhatóságának megítélése. Ezekhez kapcsolódik többeként az *összevethetőség módszerének* meghatározása a bizonyosra vehető különbségek és eltérések jegyzinek megállapítása, — amelyek a különböző források eredeti rendeltetésének eltéréseiből következnek —, a pótlások, és korrekciók módszerének kidolgozása, a fennmaradó hibaforrások számbavétele; és csak mindezek után a kívánt célnak megfelelő mintavétel kidolgozása, annak ellenőrzése s végül maga a feldolgozás.

A forrásbázist megalapozó mindkét típusú munkálatnak vannak előnyei és hátrányai. Nagyjából: ami az előbbinek előnye, tudniillik egy *teljes kép* felvetítésének lehetősége, az az utóbbinak hátránya, mert ez esetben nem számíthatunk teljességre. De ugyanez áll megfordítva is. Az első típus teljessége keresztmetszetszerű, és egy körülhatároltabb időpontra vonatkozik. Hosszabb korszakot átfogó összehasonlítható kép felvetítésére nem alkalmas. A második típusú alapozás viszont éppen ez utóbbi követelménynek kíván megfelelni. Az időben hosszútávú társadalomtörténeti vizsgálatok igénye az alapvetésnek ez utóbbi típusát tünteti fel hasznosíthatóbbnak. Különösen az utóbbi esetben tartjuk irányadónak a *forráshasználat komplex és kritikai módszerének* alkalmazását, amelyre majd konkrétan is kitérünk a tematikailag körülhatárolt részek ismertetésénél.

A fentebb jelzett forráshasználati alapvetésre vonatkozó ajánlásunkból két olyan egymással összefüggő és egymást követő munka adódik, amelyek külön-külön is már szerves részei a majdani átfogóbb feldolgozásnak. Először: a különböző jellegű forráscsoportok létrejöttéről, azok eredeti rendeltetéséről, egymással történő összevethetőségéről, majd a kívánt célnak megfelelő értékesítési lehetőségről szóló *forrásmódszertani* munkálatok elvégzése. Másodszor: a *regionális* alapokon történő *mintavételek módszerének* kidolgozása és ellenőrzése. Mindkét munkálat *módszertani* jellegű és a későbbi feldolgozásnak alapvető feltétele. Ezért ajánljuk megfontolásra az ilyen alapozó munkálatok műhelytanulmányok formájában való önálló kidolgozását és esetleges publikálását is. Ennek célszerűsége kétségtelen: szakszerű keretek közé fogott módszertani alapvetést nyújtanak a későbbi feldolgozáshoz és — már a kellő időben is — megőriznek bennünket a forráshasználat sokféle buktatójától és a módszertani tévedésektől.

II. Az általános irányelvek alkalmazása a konkrét feladatkörökre

1. A I/1-A pontokban jelzett témacsoport feldolgozására vonatkozóan elsősorban az 1828. évi országos összeírás alapvető jelentőségű, generális jellegű (Erdély kivételével) országos szintézisre alkalmas, tematikailag célzott, számszerű és leíró jellegű adatainak feltárását javasoljuk, különös tekintettel a táblázatos anyagokhoz mellékelt „Megjegyzések” leírásaira, a „Generáliák” és a „Speciáliák” községi, járási és megyei szintű összegezéseire, nem különben a táblázatokba bejegyzett adatok forrásértékét is megfejti és mérlegelni engedő, az összeíró bizottság és az albizottságok működése során keletkezett iratanyag párhuzamos vizsgálatba vonására.

A forrásgeceizist elősegíti Bottló Béla ismeretes tanulmánya, bár kétségtelen, hogy az ezt kiegészítő alaposabb vizsgálatokra is szükség lesz. (Pl. az Instructio mellett egy sor (és nem egy) Inviatio létezik. Ezek a vármegyénként különbözőképpen keletkezett és a táblázatos anyagokba bejegyzett adatok értékéről is „útmutatás”-t adnak.)

A forrás jellege: a rendszeresen adót fizető rétegek (elsősorban, de nem kizáróan az úrbéres lakosság) vagyoni helyzetének, tehetőségének tudakolása és felmérése. Éppen ez az eredeti alap-

elv teszi lehetővé és immár társadalomtörténeti kutatásaink számára is szükségessé agrármúltunk ez egyik legjelentősebb forrásának hasznosítását. A rovatolások, bejegyzések, „Megjegyzések” széles skálán mozognak. Vonatkoznak például a használt vetésterületen és a művelési formák megjelölésén kívül az adott helység úrbéres parasztságának kereseti-megélhetési és vagyoni viszonyaira, azoknak a megyénként és az egyes foglalkozási áganként is különbözőképpen felállított adóosztályzati besorolásaira. Lefrják a piaci viszonyokat, megjelölik a piachelyeket, továbbá a mezőgazdaságon kívüli, meghatározott ideig üzött ipari és kereskedelmi mellékfoglalkozásokat, illetve azok üzöit, még pedig az időlegesen vagy állandóan igénybevett alkalmazottak száma szerint is. Jelzik a hagyományos és speciális iparüzés minőségét, a helyi keresettel rendelkezők mellett, a falun, majd a megyén kívüli kiegészítő keresettel foglalkozókat, a bevallott állatállományt stb. A forrásanyag a jobbágytelken élő nemések úrbéri telkei szerinti felméréseire is támpontot ad.

Az anyagfelmérést és a kutatásokat vizsgálatainak célja szerint különbözőképpen csoportosíthatjuk. Ha például a zsellérek esetében oly sűrűn előforduló ipari mellékfoglalkozás és a vagyoni viszonyok szerinti osztályba sorolás kérdéseit firtatjuk, akkor a munkalap céljaira is szolgáló következő rovatmintát készíthetjük el. (Lásd a csak egy lehetséges példaként készült 1. sz. mellékletet).

Az ipari és kereskedelmi mellékfoglalkozásra utaló, megyei szintű, összegező eredményeket pedig — Fejér megye esetében — az 1828. évi összeírás kritikai feldolgozása alapján a 2. számú mellékletben foglaltuk össze. (Lásd a 2. számú mellékletet.) Az iparági, az iparüzés időtartama, a használt segéderek száma szerinti vizsgálataink részletes eredményeit pedig a *házas zsellérek* esetében a 3. számú, a *házatlanok* esetében a 4. számú táblázatok mutatják. Hasonló típusú *alapo*zó vizsgálatok a kereskedést üző családfők esetében is elvégzendők. A társadalomtörténetileg meghatározott szempontú összehasonlító vizsgálatok elvégzése csak az ilyen alapvetések után lehetséges.

2. A feldolgozás módjára és menetére vö.: az I/2. pontban leírtakat. Itt csak a komplex és a kritikai forráshasználat szükségességének ismételt hangsúlyozására szorítkozunk, mivel a forrásba bejegyzett adatok különösen a tényleges földbirtoklás [beleértve a szőlőbirtoklást is] és az állatállomány tekintetében nem tekinthetők teljes értékűeknek. Az elkerülhetetlen hiáforrások és torzítások kiugratása céljából olyan egyéb típusú forráscsoportok kiegészítő vizsgálatba vonását javasoljuk, — amelyek — éppen eredeti rendeltetésüknél fogva — alkalmasak a jelzett torzítások mértékének felülvizsgálatára.

E *szelektív* eljárás szempontjából ezúttal csupán két, különböző *típusú* forráscsoport vizsgálatba vonásának fontosságát emeljük ki. Ezek a legkritikusabb kérdések tisztázását hivatottak elősegíteni. Nevezetesen: *a*) a ténylegesen birtokolt úrbéres (esetleg még az azon kívüli irtás- és szőlő) föld mennyiségének, *b*) a valóságot megközelítő állatlétszám ellenőrző felmérését, kiegészítésképpen, *c*) a használatos munkaeszközök, a paraszti lakhely és a különböző ingóeszközök (bútorok, használati és fényűzési cikkek, öltözékek anyaga) fajtáinak meghatározását.

Az *a*)-ban foglaltakra lásd a birtokrendezések során az 1820—30-as években keletkezett *földbirtokkönyvek* adatait, valamint azokat a szintén mérnöki felmérések során létrejött további mellékletfajtákat (pl. telektáblák stb.), amelyek eredeti funkciójuknál fogva az egész úrbéres földállomány felmérésére irányultak. Ide soroljuk az esetenként külön készült *irtásbirtokkönyveket* is.

A *b-c* pontokban foglaltakra pedig a néprajztudomány által már régebben, történettudományunk által azonban még nem kellő mértékben hasznosított *jobbágyhagyatéki leltárak* forrásanyagát említjük meg. Ezek a leltárak a községi előljáróságok által készültek (az 1820-as évektől egyre pontosabban) és a magvaszakadt jobbágyok-zsellérek, illetve az árván hagyott kiskorú örökös ingó és ingatlan vagyonának, a mindennapi életre is utaló lak- és házhelyének, azok különböző típusainak, munkaeszközeinek, állatállományának, bútorzatának stb. jegyzékét tartalmazzák. A különböző forráscsoportok komplex használatára, a megválasztott módszer alkalmazására, a mintafelvételek szükségességére az I/2.-ben írottakat javasoljuk szem előtt tartani.

1. számú melléklet

Az iparral foglalkozó családok száma	Foglalkozási megoszlás								Iparüzésének időtartama				Ezek közül dolgozik				ökreinek tehenei- nek tinóinak borjainak lovaknak sertéseinek	Használ- nak szőlőt	Adóosztályzati besorolásuk szerint																
	szerint								$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$	1	egyedül	legényel	szolgával	szolg. lánnyal			száma	p.m.-ben	1	2	3	4	5	6	7	8	9						
	Asztalos	Cszizmadia	Kovács	Szűcs	Pék	Szabó	Cipész	Takács													év	száma	p.m.-ben	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
																								év	száma	p.m.-ben	1	2	3	4	5	6	7	8	9
																											1	2	3	4	5	6	7	8	9

2. számú melléklet

Az iparral és kereskedelemmel foglalkozó adózó zsellércsaládfők összes száma és számaránya a 74 úrbéres helységben az 1828. évi összeírás alapján

Az összes úrbéres helységek száma	Az összes adózó			ebből									az iparral			a kiskereskedéssel			a nagykereskedéssel		
				az iparral			a kiskereskedéssel			a nagykereskedéssel											
	foglalkozó																				
	házas	házatlan	összes	házas	házatlan	összes	házas	házatlan	összes	házas	házatlan	összes	házas	házatlan	összes	házas	házatlan	összes	házas	házatlan	összes
	zsellér-családfők száma												zsellér-családfők aránya az összes zsellércsaládfőhöz								
74	6281	2977	9258	1116	476	1592	31	81	112	9	4	13	17,8	16,0	17,2	0,5	2,7	1,2	0,1	0,0	0,1

melléklet

és az alkalmazott segédsemmélyzet száma szerint az 1828. évi összeírás alapján

foglalkozási ágak szerint													az iparüzés évi időtartama		dolgozik		segédterőinek			az összeírt szőlők terjedelme		
Olajsajtoltó	Pék	Posztó készítő	Puskaműves	Révberlő	Szabó	Szappanfűző	Szűgyártó	Szűcs	Szűrszabó	Takács	Timár	Üveges	1/2 évig vagy azon alul	1/2 éven felül vagy 1 évig	egyedül	segédterővel	legény	szolga	szolgabíró			
													száma									
1	11	6	1	1	57	1	9	24	3	412	6	1	—	829	287	857	259	256	140	11	p.m.	
																						736 1/6

melléklet

időtartama és az alkalmazott segédsemmélyzet száma szerint az 1828. évi összeírás alapján

foglalkozási ágak szerint													az iparüzés évi időtartama		dolgozik		az alkalmazott munkatérő száma	az összeírt szőlők terjedelme p.m.-ben.
Órás	Pék	Posztó készítő	Réműves	Serfűző	Szabó	Szappanfűző	Szűgyártó	Szűrszabó	Szűcs	Takács	Timár	Üveges	$\frac{1}{2}$ évig vagy azon alul	$\frac{1}{2}$ éven felül vagy 1 évig	egyedül	segédterővel		
1	3	8	1	1	66	2	2	1	14	87	7	3	300	176	368	108		
																	230	92 7/12

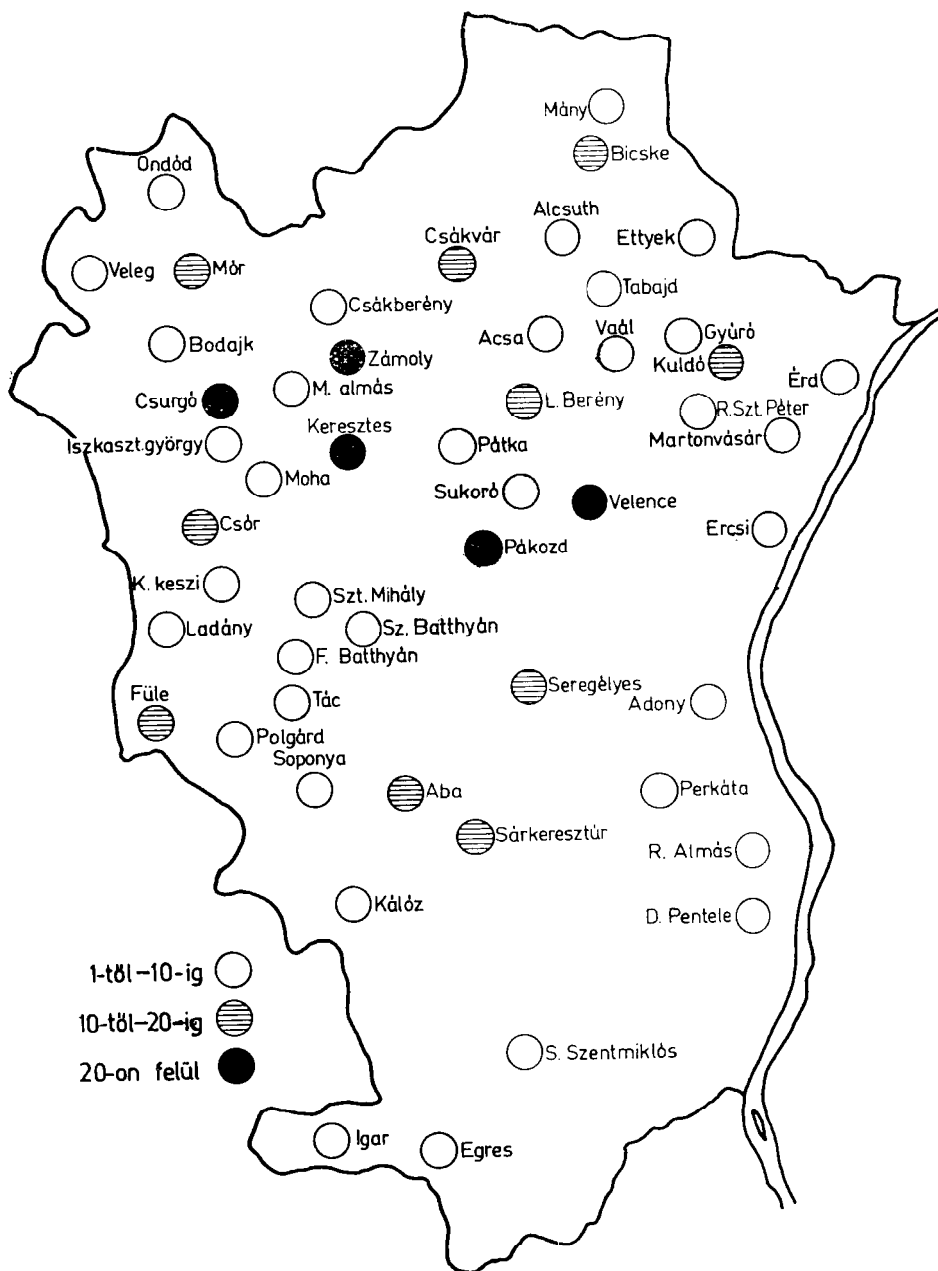
konstruálható. Ügyelni kell az egykor végbement folyamat, a *valóságos állapotok* történetileg hiteles feldolgozására. Az ezzel kapcsolatos *módszertani eljárás* részleteire itt nem térünk ki, mivel azokat legutóbb esettanulmányunkban részletesen kifejtettük. Csupán annak hangsúlyozására szorítkozunk, hogy a munkálatok *kiindulópontja* (figyelemmel azoknak a helységek szerinti *különböző* időpontjaira) mindig az azonosítást követő *felmérési művelet*, a *végpontja* a közben történő módosulások szemmel tartása mellett, a *kiosztás* eredményeinek számbavétele, ill. feldolgozása. E szakaszolás nélkül a munka nem végezhető el.

A megyei szintű eredmények összegezésére lásd a 7. számú mellékletmintát a Fejér megyei eredményekről az ún. *felmérési szakaszban* az 1850/60-as évekből.

Az országos kitekintésű, tágabb vizsgálatok csak a regionális mintafelvételek alapján lehetségesek. Ezekhez az I/2.-ben jelzett módszertani, műhelytanulmányok egész sorának elkészítése igen kíváncsúnak látszik. Először is tisztázandó a „régio” fogalma. A fogalom történetileg hiteles tartalmát tulajdonképpen csak a már *országosan ismert* kép adhatja meg. Azonkívül is: a „régio” értelme *komplex* fogalom, amely a területi elv fogalmán kívül társadalmi, jogi, települési stb. fogalmakat is magába kell hogy foglaljon. A kiindulásnál inkább csak munkahipotézisként határozható meg. Tartalma a folyamatosan feltárt, konkrét történeti eredmények alapján és azoknak megfelelően menetközben módosítandó. (A 8. mellékletmintát egy lehetséges és már az eddigi részleges eredményeken alapuló kiválasztás szempontjait mutatja, amely a további módszeres vizsgálatok folytatását képezheti.)

A b) alponthban jelzett témakörre (birtokfogalom) részben az 1850-es évek elejéről kelt Birtokfelvallási Jegyzőkönyvek, részben az ún. Örökfelvallási Jegyzőkönyvek eddig kiaknázatlan

5. számú melléklet

6. számú melléklet

A jobbágytelken élő nemes családok száma és telekhányad és házhely szerinti megoszlása az 1846. évi összeírás szerint

A családok száma a telkek névleges értékeinek nagyságcsoportjai szerint	telekhányad									házhely		
	egy egész	6/8, ill. 3/4	4/8, ill. 2/4	3/8, ill. 1,5/4	2/8, ill. 1/4	1/8	7/16	3/16	1/16	2	1	1/2
398	1	6	46	17	83	84	1	1	5	2	144	9

adatai szolgálhatnak támpontul, különös tekintettel a szőlőbirtoklásra, illetve a szőlők elszaporodó eladására.

A Birtokfelvallási Jegyzőkönyvek ingatlanfelvételek, a járási szolgabírói hivatal, mint telekkönyvi hatóság előtt. Közlik: a birtokos nevét, házának és földrészleteinek helyrajzi számát, a bevallás időpontját, a földrészletek négyszögöl és holdértékeit, az egyes dűlők sorrendjében, az elszórt szőlőföldek darabjait kapásokban vagy négyszögölben, a földtulajdon jogcímét (öröklött, vásárolt, árverés, testvéri végkielégítés útján vett), a vétel időpontját és a vásárolt földrész forint összegét. Leírják a paraszti ház típusait, esetenként a telek névleges értékét is megjelölik, vagy azt, hogy házas vagy házatlan zsellérről van-e szó.

Az öröklésvallási jegyzőkönyvek különösen jó adatokat szolgáltatnak a birtokforgalom felméréséhez. Megjelölik a bevallás évét, hónapját, napját és óráját, tárgyát (ház, házrész, föld, illetve földrészek), feltüntetve a helyrajzi számokat, az eladott ingatlan rész forint összegét, azt, hogy ki a vevő és a vásárló, valamint, hogy öröklött vagy szerzett vagyonról van-e szó. Az örökös testvérek közötti osztozkodás módjára és mértékére is hasznos adatokat tartalmaznak.

A c) alpontban jelzett témakörre a kataszteri felvételek során készült Birtokrészleti Jegyzőkönyvek iratanyaga szolgálhat forrásbázisul. Kísérleti jelleggel már értékesítették is őket. Kíváncsúnak tartjuk e kutatások továbbfolytatását, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek alapján értékes analitikus jellegű mechanizmus-vizsgálatokat nyerhetünk, de az itt is jelentkező forráshiány okából és az aprólékos munkálatok természetéből adódóan országos érvényű eredményeket nem fogunk kapni.

A d) alpontban jelzett problematikára elsősorban a birtokrendezési iratokhoz mellékelt különböző típusú földkönyvek szolgálnak alapforrásul.

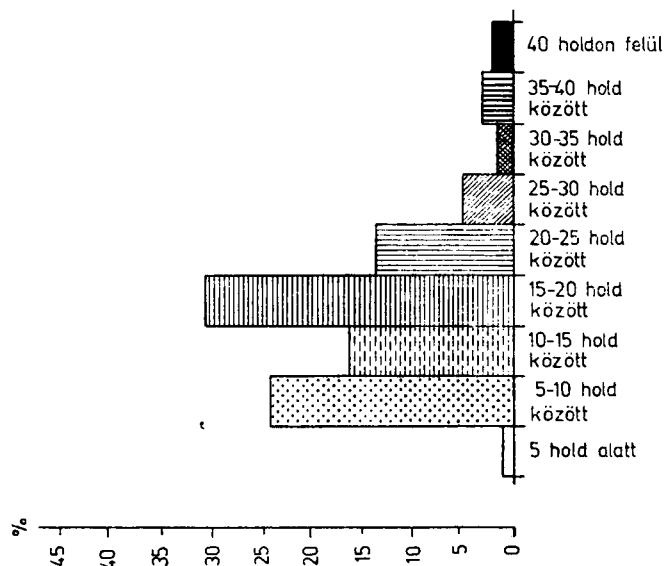
A címben jelzett témára vonatkozó ajánlásunkban csupán az általunk legfontosabbnak tekintett forráscsoportok vizsgálatba vonásának említésére szorítkoztunk. Azt a módszertani elvet kívántuk hangsúlyozni és némiképpen érzékeltetni is, hogy a különböző rendeltetéssel megszületett, heterogén jellegű forráscsoportok összevethetőségének, illetve az összevetés módszertani megalapozásának és kidolgozásának döntő fontossága van a kívánt cél elérésében.

III. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

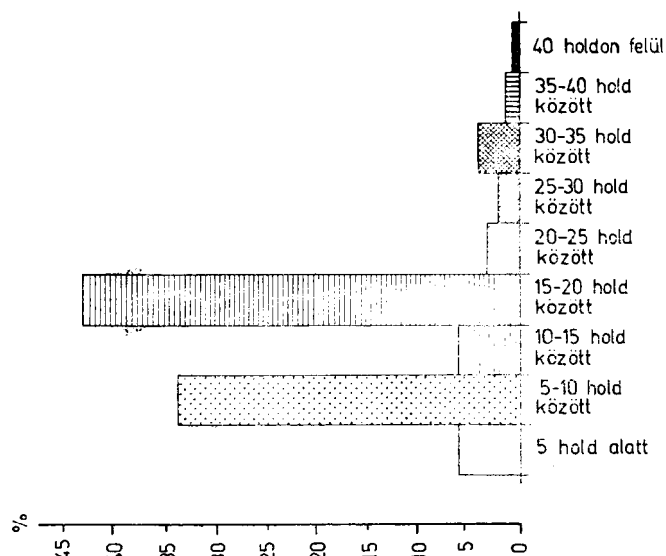
A parasztság két világháború közötti rétegződésének kutatásánál (különös tekintettel a földtulajdon és használat változásának hatásaira) abból kell kiindulnunk, hogy a parasztság XX. századi fejlődésének társadalomtörténeti szempontú vizsgálata eddig elsősorban a két mezőgazdasági összeírás (1895, 1935) valamint a 10 évenként ismétlődő népszámlálások — közvetlen vagy

A TELKES CSALÁDFÖK RÉTEGZŐDÉSÉNEK ARÁNYAI

Az úrbéres illetőség és a maradványföld tulajdona alapján

Az úrbéres illetőség tulajdona alapján

8. számú melléklet

*A munkahipotézis céljára szolgáló regionális kiválasztás lehetséges szempontjai**I. A kiválasztás területi régiók szerint:*

1. Hagyományos formák:

- a) Dunántúl
- b) Felvidék
- c) Alföld stb., de ezen belül is táji kereszteződések: hegyes-erdős-dombos-sík tájak.

II. Települési régiók szerint:

- 1. Sűrűn lakott kis falvak
- 2. Ritkán lakott nagy falvak

III. Gazdasági illetve piaci viszonyok szerint:

- 1. A piacoktól, kereskedési központoktól távoli tájak
- 2. Kedvező piaci lehetőséggel rendelkező

IV. A parasztság különböző jogi jellege szerint:

- 1. Urbéres falvak, illetve tájegységek
- 2. Nem urbéres falvak, illetve tájegységek
- 3. Urbériséggel vegyes közbirtokossági

V. Különböző jogi és társadalmi jelleg szerint:

- 1. Volt jobbágy
- 2. Volt zsellér falvak, illetve ezek együttese
- 3. Pusztá

VI. Az egykori földesúri hatóság jogi jellege szerint!

- 1. Nagybirtokos (ezen belül állami egyházi és magán)
- 2. Középbirtokos falvak illetve együttese
- 3. Közbirtokossági
- 4. Kismemesi

VII. Kiválasztás mezővárosok és falvak szerint:

a statisztikusok által interpretált — számszerű adataira alapozódott. Az ilyen irányú kutatás — bár többnyire csak szűkebb keretben — a felsoroltakon túl, néha egy—egy *esetleges* egyidejű (érdekvédelmi szervezetek vagy pártok stb. által végzett) országos vagy regionális adatgyűjtés, vagy jobb esetben a *közigazgatás*, a hatóságok által létrehozott lajstromos (birtok-, adó) nyilvántartások számszerű és szöveges adataira is támaszkodott. Bizonyos szempontból a vizsgálódás alapjainak kiterjesztését jelezte a szociográfikus eszközökkel dolgozó *falukutatás* egykori tárgyi eredményeinek felhasználása.

Ezek az alapok és a hozzájuk kapcsolódó vizsgálati módszerek az elmélyültebb társadalomtörténeti kutatáshoz ma már elégtelennek, eltérően értelmezett tartalmi eredményeik pedig egyre labilisabbnak bizonyulnak (pl. a parasztság rétegződése fő- és melléktendenciáinak megítéléséhez). Nem is szólva a különböző időszaki összeírásokat vagy alkalmi adatgyűjtéseket rögzítő statisztikák szélső értékeket vagy az intervallumokban előforduló mozgásokat elfedő *állagoló*, *statikus* módszerének követéséről, azok *egyidejű* kategóriái, illetve e kategóriák egymáshoz viszonyított *következelenségei* is nagyban megkötik a kutató kezét a szabadabb, marxista szempontú elemzésben. Ugyanakkor az ilyen típusú számszerű adatok, éppúgy mint az egyidejűleg publikált elbeszélő források, meghatározott és éppen ezért kimerülő körben állanak a kutató rendelkezésére.

E körből még leginkább az igazgatás, a hatóságok által egyidejűleg létrehozott iratok, nyilvántartások kínálnak bizonyos kitörési lehetőségeket, annál is inkább, mivel e források nagyobb része ma még szinte teljesen intaktnak mondható. Közülük is különösen azok érdemelnek figyelmet, amelyek a parasztságot illető alapvető fontosságú társadalmi-gazdasági jelenségekről vagy e jelenségek egy meghatározott köréről nyújtanak megbízható adatokat, méghozzá viszonylag *következetes formulázásban, hosszabb távra és folyamatosan*, az ország valamennyi régiójára és egészére is. Tehát olyan számszerű (vagy esetleg homogenizálható szöveges) adatokról van szó, amelyek mind az idő, mind a tér koordinátáján egyaránt *egységes*, a kutató által rendezhető és *összevethető* kategóriák kialakítását teszik lehetővé.

E követelményeknek látszik megfelelni a parasztság alapvető termelőeszközökhöz való viszonyának — szűkebben: a földtulajdon és földhasználat mennyiségének — változását jelző ingatlanforgalmi adatok vizsgálata. Jóllehet ezek az adatok e társadalmi csoporthoz tartozó elemek társadalmi struktúrában elfoglalt helyének csupán egyik tényezőjéről vallanak, de mert ez valamennyi közül a legfontosabb, s továbbá, mert az adatok nem a státust rögzítik a különböző időmetszetekben, hanem éppen a *folyamatot* mutatják, jól utalnak a rétegződés folyamatát változó és a változáson belül is uralkodó vagy mellérendelt tendenciáira.

2.

Ismeretes, az egyes ingatlantulajdoni változásokat a telekkönyvben regisztrálták, regionális vagy országos szintű összesítésüket (változások, ügyletek száma, érintett terület átlagnagysága, esetleg átlagára stb.) pedig időszakonként ki is adták. Mivel a telekkönyvek mind az örökösödésből, mind az adás-vételi ügyletekből származó változásokat tartalmazzák, joggal merülhet fel kutatásuk gondolata. Azonban nem is szólva arról, hogy a változások bejegyzése többnyire jócskán elmarad a valóságos helyzettől, mivel a bejegyzett adatok a szerzés jogcímén kívül nem utalnak sem a felek korábbi, vagy a szerzés folytán előálló társadalmi státusára, sem a vételarra, vagy annak kifizetési körülményeire, sőt néha mellőzik az ingatlan művelési ágának jelzését és a nagyságát is törtszámmal, hányadban tüntetik fel, viszonylag kevés információt nyújtanak az imént említett rétegződési tendenciák megrajzolásához. E hiányzó adatok a járulékos iratokból (adás-vételi szerződések, közjegyzői hagyatéki végzések) is csupán részben és csak akkor pótolhatók, ha megőrizték ezeket az iratokat. Minthogy azonban ezek többnyire selejtezésre kerültek, továbbá mivel az egyes telekkönyvekben szereplő tulajdoni változások újabb és újabb telekkönyvekhez utalják a kutatót (a kutatás kereteit mintegy a gúla csúcsától az alapzatáig kiszélesítendő), vizsgálatuk rendkívül idő- és munkaigényes, és éppen ezért legfőljebb helyi mikrokutatásban — s ott is mint a forráscsoportok egyike — jöhetnek számításba.

Tovább kellett tehát nyomozni olyan a földingatlan-mozgásokat mutató fondok után, amelyek több tájékoztatást nyújtanak, mint a telekkönyvek, valamint az esetleg fennmaradt járulékos irataik, és amelyek gazdaságosabban kutathatók az utóbbiaknál. Az ingatlanmozgásoknak, különösen az elaprózódásnak, a magyar örökösödési jog és szokás folytán, kétségkívül fontos faktorát képezik a hagyatékátadások, mégis az ezekhez kapcsolódó közjegyzői iratok — nem is szólva az imént említett hiányosságaikról és hiányukról — eredendően nem tájékoztathatnak az ingatlantulajdonnak és használatnak a tőkés fejlődés természetéből adódó változásairól, illetve annak társadalomtörténeti aspektusairól. Ami pedig az állami illetékkirovás járási és megyei hivatalait illeti, azok ugyan a bérleti használaton kívül befolytak az ingatlanmozgás valamennyi faktorába, azonban irataikban csak a pénzügyi vonatkozások (ár- és illetékösszeg) csapódtak le.

3.

Leginkább annak a fondnak az anyaga mutatkozik elfogadható vizsgálati alapnak, amely az ingatlanforgalom (földtulajdon és földhasználat) hatósági ellenőrzése folytán jött létre. Ezt a funkciót: a föld-adás-vételi és a bérleti ügyletek létesítéséhez való hozzájárulást, illetve az ilyen ügyletek megtiltását, egyéb teendőkkel együtt, bizonyos korlátok között, 1918-tól 1949-ig a megyei közigazgatási bizottságok 1913-ban létrehozott *gazdasági albizottságai* látták el. E funkció gyakorlásának viszonylagos *tartóssága* (a hazai tőkés fejlődés utolsó évtizedeiről van szó!), és az eljárás központilag szabályozott *alaki azonossága* és nem utolsósorban az a tény, hogy a *megyék többségénél* fennmaradt a gazdasági albizottságoknak e tevékenység során létrejött iratanyaga, válthatja ki az elhatározást ennek módszeres kutatására.

A gazdasági albizottságok ilyen irányú tevékenysége valójában az állam birtokpolitikai beavatkozásának fokozódása folytán vált szükségessé. Ezt jelzik kialakulásuk háborús körülményei, valamint a birtokpolitika „közérdekűségének” szempontja, mely utóbbi az államhatalom osztályjellegének megfelelően, értelemszerűen mindenekelőtt a birtokos osztály érdekeinek védelmét jelentette, még akkor is, ha bizonyos termelési vagy éppen „szociálpolitikai” célokat is tartalmazott.

Bár forrásunkat elsődlegesen nem az állam „közérdekű” birtokpolitikai beavatkozásának természetét leleplezendő aknázzuk ki, hanem mindenekelőtt a valóban megtörtént: a paraszti rétegződés alakításában és alakulásában objektívalódó birtokügyletek számbavételéért, mégis már itt jelezni kell e birtokpolitikával kapcsolatos néhány körülményt. Egyik, hogy az előzetes tájékozódás alapján nemigen akadt példa, amikor a gazdasági albizottságok éltek volna azzal a rendelet adta jogukkal (5,200/1919. M. E., 85,800/1919. F. M. és I. M. sz. r.), miszerint „a földbirtok helyes megoszlása elősegítése érdekében” megtilt/hatták az ingatlanügyleteket, ha azok a birtok felhalmozását, a parasztság és a „gazdálkodók” kezéből való kicsúszását és az ár felhajtását célozták és az okszerű termelést hátráltatták. Egy másik, ennél is fontosabb körülményre utal annak a kérdésnek a felvetése, hogy az e birtokpolitikát érvényesítő vagy nem érvényesítő gazdasági albizottságok ellenőrző (hozzájáruló vagy tiltó) tevékenysége egyáltalán mennyiben fogta át a birtokfogalmat: kiterjedt-e az egészre, vagy csupán egy részét ölelte fel annak.

Az e kérdésre adandó válasszal tulajdonképpen elérkeztünk annak a megközelítő tisztázásához, hogy vajon a gazdasági albizottságok tevékenysége során létrejött anyag mennyiben reprezentálja a jelzett 3 évtizedben zajló birtokforgalmat, illetve annak kihatását a paraszti rétegződés alakulására. A forrás reprezentációs értékének tisztázásánál mindenekelőtt figyelembe kell venni, hogy az imént említett birtokpolitikai okokból a gazdasági albizottságok tevékenysége nem terjedt ki az olyan esetekre, mint:

1. az öröklésből adódó változások;
2. a különböző jogszabályok (4,000/1917. M. E. és 5,200/1919. M. E. sz. r.) alapján hozzájárulást vagy tiltást nem igénylő változások (ha az ügyletekben belterületről van szó; vagy ha az egyik fél: állam, törvényhatóság, OKH, Földhitelintézet, OSz; vagy ha közeli (egyenesági) rokonok az ügyfelek; vagy ha a Hadigondozási Hivatal vagy FM engedélyezte már azt; vagy ha kisa-játítás, feldarabolás esete áll fenn);
3. a különböző földrendezésekkel (pl. az egyidejű földreformmal) mutatkozó változások. (Bár itt meg kell jegyezni, hogy a 60,000/1921. F. M., 2,080/1921. M. E. és az 5,751/1922. M. E. sz. rendeletek alapján az állam elővásárlási jogát illető és más vitás ügyekben — 1919 után pedig gyakorta előfordultak ilyenek — a gazdasági albizottságoknál is elégséges írott nyoma maradt a változásoknak.)

A felsorolt kivételek ugyan 1919 után kiterjedtek még a 10 holdnál nem nagyobb szőlő, vagy a 100 holdnál nem nagyobb egyéb ingatlanokkal kapcsolatos ügyletekre is (ha pl. a szerző fél földműves vagy maga „gazdálkodik”), ám a gyakorlat: a fennmaradt iratanyag azt mutatja,

hogy az ügyletek legalizálása végett általában az ilyen esetekben is beterjesztették az iratokat a gazdasági albizottságokhoz, amelyek azután jóváhagyólag állást is foglaltak ezekben.

Ami az egyes pontokban felsorolt földingatlan-mozgások regisztrálásának eredendő hiányát illeti, látható, hogy azok közül az 1. pontban jelölt örökléssel kapcsolatos változások (többnyire elaprózódás) csoportja okozza az egyik problémát. Még ha e változások csupán közvetve utalnak is a paraszti rétegződés alakulásának a tőkés fejlődéssel összefüggő tényezőire, akkor sem mellőzhető számbavételük, mert hiányuk folytán a reprezentáció szenvedne torzulást. Ezt elkerülendő, pótlásukról egészében vagy részben, de a statisztikai átlagolásból származó következményekkel mindenképpen számolva, nyomtatott forrásokból kell gondoskodni.

Hasonló megoldás szüksége merül fel részben a 3. pontban jelölt központi, állami földrendezésekkel (és itt tulajdonképpen az 1920: XXXVI. tc. alapján végrehajtott földreformról van szó) kapcsolatban is. Mindazonáltal itt lényegesen kedvezőbb a helyzet, mint az előbbi esetben, nemcsak a nyomtatott források felhasználása dolgában, de főleg azért, mert — mint jeleztük — már a földreform kezdetétől csapódott le bizonyos kapcsolódó iratanyag a gazdasági albizottságoknál, a földreform lezárásakor (1928; XLI. tc.) pedig ki is terjesztették azok hatáskörét mindazokra a jogügyletekre, amelyek a megváltáskor megmaradt földingatlanokat vagy a juttatottaktól a törlesztés elmaradása miatt elvett parcellákat érintették. 1931-től pedig (1931: XXXV. tc.) az OFB jogköréből a gazdasági albizottságokra szállott át csaknem minden, a juttatott földekkel (átruházás, megterhelés, bérbeadás, elkobzás és újjajuttatás) kapcsolatos döntési vagy jóváhagyási teendő ellátása. Mondhatni tehát, hogy a gazdasági albizottságok fennmaradt iratanyaga, ha csak részben vall is a földreformról, annál beszédesebben árulkodik annak fonákjáról: a juttatások sorsáról. (Ezért is esett a választás a 30-as évekre a mintául mellékelt táblázat lajstromozott adatainak összeállításában.)

A 2. pontban jelölt földingatlan-mozgásoknak a gazdasági albizottságok hatásköre, hozzájárulása a kivonása, illetve az ennek nyomán mutatkozó hiány már nemigen okozhat jelentősebb torzulást a paraszti rétegződés alakulási tendenciáit jelző reprezentációban. Részben azért, mert az abban felsorolt jogi személyek többsége által bonyolított ingatlanügyletek folytán előálló területi változás nem is volt jelentős, és ezt a birtokmozgást is ellensúlyozta másfelől más jogi személyek (alapok, alapítványok, egyházi javadalmak, testületek, kereskedelmi társaságok stb.) ingatlanszerzésének bizonyos korlátozása (5,200/1919. M. E. sz. r.). Ugyanakkor e csoportokat is érintette valamelyest a már korábban más szempontból említett földreform. (Egy, nem a tárgyalt forrás felhasználásával foglalkozó leírás természetesen pontosabb mérleget készíthetne az ezeknél lezajlott területi változásokról.) Másrészt az e pontban jelölt kivételek azért sem módosíthatnak komolyabban az eredményeken, mert egyesek közülük (pl. a belterület tulajdoni változásai, különösen városokban) elsősorban nem a paraszti földek állagát érintik, vagy ha igen (mint a közeli rokonoknál), akkor olyan földingatlanmozgásokat takarnak, amelyeknek hatása az egyes rétegekre nem különbözik az általánostól, illetve (mint a H. H., FM. engedélyezése, kisa-játítás, feldarabolás esetében) attól a speciális mozgástól, amelyet — mint utaltunk rá az 1. pontnál — a földreformmal kapcsolatban bizonyos korlátok között megismerhetünk.

A leírtakból kitűnik tehát, hogy a gazdasági albizottságoknak a földingatlan-forgalom ellenőrzésére irányuló tevékenysége folytán létrejött forrás, ha nem is tükrözi egyképpen e forgalom minden faktorát, elégségesen, vagy a jelölt módokon kiegészíthető reprezentációval jól utal a parasztság rétegződésének két világháború közötti alakulására.

4.

Következő kérdésünk, hogy miképpen lehet e forrást úgy feldolgozni, hogy az a paraszti rétegződés alakulásának tendenciáit valóban megközelítően reprezentálhassa. A kutatás, a feldolgozás mikéntjét részben a forrás — keletkezésétől és funkciójától alig elválasztható — *jellege*,

részben pedig a kutatói felhasználásához kapcsolódó *célszerűség* határozza meg. Az előbbi mindenképpen adott, utóbbi azonban elvben többféle is lehet.

A gazdasági albizottságok feladata, vagy mondhatni, fő feladata — bizonyos, imént írt korlátokkal — az ingatlanforgalom ellenőrzése: az adás-vételi és a bérleti ügyletek tudomásulvétele, az azokhoz való hozzájárulás, vagy az ilyen ügyleteknek a megtiltása volt. E feladat ellátásának ügyrendjét először 1917-ben határozták meg (44,621/1917 F. M. sz. r.), még mielőtt a döntéseket teljesen a gazdasági albizottságokra bízták volna. (Ugyanis az 55,000/1918. F. M. sz. r., bár Budapest és Fiume kivételével az ingatlantulajdon és bérleti változásokhoz szükséges hatósági hozzájárulási kötelezettséget kiterjesztette az egész országra, mégis a gazdasági albizottságokat csak a központi területeken bízta meg ennek ellátásával, míg a peremterületeken a minisztériumi kirendeltségek végezték el ugyanezt.)

E tevékenység — más birtokpolitika lévén — ugyan szünetelt a forradalmak időszakában, de az ellenforradalmi rendszer, már kizárólag a gazdasági albizottságokra ruházva, ismét bevezette azt (5,200/1919. M. E. sz. r.) és mind a vele kapcsolatos feladatokat, mind az ügyrendet a korábbiakhoz hasonlóan szabta meg (85,800/1919. F. M. és I. M. sz. r.). Nagyjából ez maradt érvényben a következő évtizedekben is. S ha — mint 1931-ben láttuk — közben bővült is valamelyest a feladatkörük, mégis inkább az ügyek természetének és tömegének változása volt a jellemző, amely a 20-as évek földreformjának, majd következményei felszámolásának, ismét később a háborús érdekeknek és a zsidó állampolgárok diszkriminációjának alárendelten alakult. Bár formálisan 1949-ig fennmaradtak ezek a szervek, ám — ismét a forradalmi agrárpolitikáé volt a szó — hagyományos tevékenységük eljelentéktelenedett, és szinte maguktól kimultak, illetve miután (1948) szerepkörüket átvették a megyei földhivatalok ingatlanforgalmi bizottságai, átalakultak mező- és erdőgazdasági bizottságokká.

A gazdasági albizottságok a rájuk ruházott feladatot bizonyos, az eljárási ügyrendben szabályozott alaki feltételek alapján látták el (85,800/1919. F. M. és I. M. sz. r.). E feltételek, illetve mozzanatok közül különösen azokat kell kiemelni, amelyek *következetesen ismétlődtek* az egyes esetekben és amelyeknek írásos anyaga általában fennmaradt a megyei levéltárakban. Ilyenek:

1. Az ingatlan-ügyletekben szereplő felek között kötött érvényes adás-vételi, ajándékozási vagy bérleti *szerződések*. A szerződések a felek nevének, lakhelyének feltüntetése, valamint az ügylet tárgyát képező ingatlannak a leírása (helye, helyszínrajzi, telekkönyvi száma, területe, és többnyire művelési ága) mellett rendszerint tartalmazzák az adás-vétel, vagy a bérleti használat feltételeit: pénzüsséget, terményt, illetve azok teljesítésének (egyszeri vagy törlesztéses) módját. Ugyanakkor, ha telekkönyvileg bejegyzett adósság terhelte az ingatlant, a szerződés a felek megállapodását is tartalmazza annak letudásáról vagy esetleg átvállalásáról. Nem mindig tüntetik azonban fel, vagy csupán itt-ott utalnak a felek foglalkozására vagy birtoknagyságára.

2. Továbbá ilyen következetesen ismétlődő kelléknek tekinthetők a községi előljáróságoktól, vagy városoknál a polgármesteri hivataltól, a felek vagy a gazdasági albizottság által beszerzett *igazolások*. Ezek többnyire a szerződésekben előforduló alapadatok mellett már tartalmazzák a felek foglalkozását, sőt birtokának nagyságát is. Éppen mert az előljáróságok vagy különösen a polgármesteri hivatalok előtt, ügykörükből adódóan ismert volt ennek az igazolásnak a funkciója és formulája, általában nemcsak arról informálták a gazdasági albizottságokat, hogy a szerző félnek mekkorára gyarapszik ily módon az ingatlana, hanem esetleg arról is, hogy az ingatlan nem esik-e eladás tilalom vagy más korlátozás (pl. megváltás) alá. Alkalmassint hivatkoztak az ügyletet megengedő vagy gátló jogszabályokra is. Az igazolások szövegében különösen érdekesek azok a kitételek, amelyek a szerző félről vagy a szerzés céljáról nyújtanak kedvező vagy esetleg kedvezőtlen információkat.

3. Végül, de nem utoljára itt vannak a gazdasági albizottságok hozzájárulásáról (esetleg tiltásáról) szóló *döntések*, amelyek nyomán azután, egyéb alaki kellékekkel együtt, a területileg illetékes járásbíróságok elrendelhették az ügylet végleges telekkönyvi bejegyzését, vagy bérlet esetében használatba vehették a földet. Ezek formulája a legkötöttebb, és éppen ezért tartalmi-

lag is csupán a legfontosabb (azonosító) adatokra szorítkoznak. Azonban minden egyes alkalommal következetesebben hivatkoznak a döntést motiváló jogszabályokra. Mindez, persze nem jelenti azt, hogy a döntés formális mozzanat lett volna. Bár az esetek többségében csupán abból állott, hogy az albizottság előadója által beterjesztett döntéstervezetet egyszerűen elfogadták a hetenként (vagy az ügyek számától függően még ritkábban) összegyűlt bizottsági tagok, mégis az a körülmény, hogy az albizottság élén a főispán állott, tagjai pedig a közigazgatási bizottságból verbuválódtak, és emellett még erdészeti és gazdasági szakembereket is meghívtak (1913: X. tc.), arra utal, hogy az esetek egy részénél valóban szükség volt a központi állami intenciók rendeleti dokumentálására. Az ügyrendi szabályzat szerint az ülésekről nem vezettek külön jegyzőkönyvet, azonban a fellebbezés lehetősége egyfelől (5,200/1919. M. E. sz. r.), másfelől az esetenként „alulról” jövő instanciázás (pl. a paraszti haszonbérletek ügyében) többnyire átgondolt döntésekre intette az albizottság tagjait.

A harmadik és részben a második mozzanat felvet egy kritikus momentumot is. Nevezetesen azt, hogy mind a községi előjárásoknál és városi polgármesteri hivataloknál kiadott igazolások, mind pedig a gazdasági albizottságok döntései olyan az ügyletekkel kapcsolatos elemi adatokat is tartalmazhatnak, amelyek csak látszólag objektívek, de valójában még a birtokpolitikai beavatkozás állami koncepcióján belül, vagy ahhoz képest, külön is torzítanak. Amennyire általánosan kell számolni ezzel a lehetőséggel, legalább annyira nehéz a hatását kivédeni. Mégis, azontúl, hogy a három különböző mozzanat során született források adatai részben egymással is kontrollálhatók, a dolog érdemét menti, hogy az adatok esetleges torzításával nem az ügyletek nagyobb tömegét jelentő: a parasztságot érintő vagy azon belüli, egyenként kis területtel járó változások, hanem éppen fordítva: a nagyobb területváltozásokkal járó kevesebb ügylet volt „fedezhető”.

5.

Ami az itt felsorolt források feldolgozásához és felhasználásához kapcsolódó lehetséges célszerű eljárást illeti, csak részben szorul külön magyarázatra, hogy miért éppen e három mozzanatot (szerződés, igazolás és döntés) emeltük ki. Az ugyanis már a leíratakból kitűnt, hogy az egyes földingatlan-ügyletek (adás-vétel, bérlet) esetében e mozzanatok következetesen ismétlődtek és írásos anyagaik, adataik fennmaradtak a megyei levéltárakban. S bár utalást tettünk a gazdasági albizottságokhoz „alulról” érkezett, többnyire szegényparaszti kérelmek tömegére, valamint a fellebbezésekre, mégis e további mozzanatok több okból is másodlagosnak tekinthetők a paraszti rétegződés alakulásának a földingatlan-mozgás alapján való tanulmányozásában. Nemcsak esetlegességük okán és nem is csupán azért, mert a gazdasági albizottságok jogköre eredendően nem terjedt ki földek juttatására vagy elvételére. Ázért is mellékesnek tekinthetők ezek, mert ha a kérelmek vagy a fellebbezések végül is eredménnyel jártak és ez az eredmény objektíválódott is valamilyen ingatlanügyletben, végső soron tehát valamilyen földtulajdoni vagy földhasználati változásban, azt a kiemelt három mozzanat, vagy azok közül — pl. a nem túl gyakori fellebbezések sikere esetében — a megváltoztatott döntés úgyszólván tartalmazza.

Praktikusabb ok már a három mozzanat kiemelésére, hogy az azokhoz kapcsolódó számszerű vagy homogenizálható szöveges adatok kutatói felhasználásra való feldolgozási módszere: *közvetítése* sajátos eljárást igényel. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a járulékos mozzanatok iratanyagának: akár paraszti kérelmeknek, akár fellebbezéseknek a tanulmányozását teljesen mellőzhetnénk. Íróik (vagy akiknek nevében írták) szociális viszonyaira, szándékaira, szemléletére igen érdekes — a rétegződés bizonyos aspektusaira is utaló — adalékokat szolgáltatnak. Szöveges anyaguk vizsgálata és felhasználása azonban elválik a kiemelt mozzanatokhoz kapcsolódó adatok feldolgozásának és felhasználására való közvetítésének módszerétől.

A feldolgozást, a közvetítést *első fokon* a számszerű és a homogenizálható szöveges adatok *lajstromba vétele* jelenti. Ezt az eljárást egyébként elősegítheti az a körülmény is, hogy az ingat-

lanügyleteket kísérő három mozzanathoz kapcsolódó adatok iratanyaga *megyénként* (tehát a megye valamennyi helységéből), az iktatás *sorrendjében* és mindig *együtt* (többnyire egy borítóban) nyert elhelyezést. Éppen ezért segédkönyvek igénybevétele legfőljebb azért kívánatos, hogy ellenőrizni lehessen a megőrzés során keletkezett hiányokat. Hasonlóképpen ellenőrizhető ez az eljárási ügyrenddel kapcsolatban hivatkozott (85,800/1919 F. M. és I. M. sz. r.) jogszabály alapján vezetett és bizonyos alapadatokat ugyancsak tartalmazó naplóból. Sajnos azonban ilyennek eddig csak egy megyében (Baranya) sikerült a nyomára akadni.

Előzetes tájékozódás alapján a három mozzanat következő adatait lehetne a javasolt lajstromba felvenni:

1. *Sorszám*, amely egyszersmind az ügylet időpontjára is utalna.

2. *A földingatlan átadója* (eladója vagy bérbeadója)

- a) *neve*,
- b) *lakhelye*,
- c) *foglalkozása* (vagy birtokhelyzete).

3. *A földingatlan szerzője* (vevője vagy bérlője)

- a) *neve*,
- b) *lakhelye*,
- c) *foglalkozása*,
- d) *szerzés előtti*,
- e) *szerzés utáni* birtokhelyzete

4. *Az ügylet tárgyát képező ingatlan*

- a) *helye*,
- b) *nagysága*,
- c) *művelési ága*,
- d) *terhelése*,
- e) *vételi vagy bérleti ára*,
- f) *kifizetés módja*.

5. *A gazdasági albizottság eljárása* (döntés, esetleg hív. jogszabály).

6. *Megjegyzés* (esetleg az adás-vétel, vagy a bérlet formájáról).

Mindez tehát hozzátétőlegesen egy *17 rovatos lajstrom* felfektetését igényelné. Valamelyest ez szűkíthető az ingatlanátadók és -szerzők név szerinti felsorolásának mellőzésével. A rovatok számán ugyan nem változtatna, viszont az áttekinthetőséget nagyban elősegítené, ha külön-külön lajstrom tartalmazná az adás-vételi és a bérleti ügyleteket. (Egyébként a mintául mellékelt táblázat már utóbbiak szerint járt el, amikor csak az adás-vételeket, és azokat is neveik nélkül lajstromozza.)

Azzal természetesen számolni kell, hogy a rovatokba várt adatok gyakorta hiányosan lelhetők fel és csak hiányosan vezethetők át. Ha azonban az *alaki* hiányokat (pl. foglalkozás bejegyzésénél) minden egyes esetben pontosan megkülönböztetjük a *tartalmi* természetű (pl. az ingatlan megterhelésére vonatkozó) bejegyzések elmaradásától, úgy ezek csupán a számolás módjában és nem a reprezentáció tartalmában okozhatnak eltéréseket.

Minthogy a szóban forgó levéltári fond *hatalmas tömegű* (megyénként sok ezer ingatlanügyletet regisztráló) iratot tartalmaz, természetesen nem egy, de több kutató sem vállalkozhat a kijelölt adatok javasolt lajstromozására. Éppen ezért, valamint a kutatás e fázisában elvégzendő

munka mechanikus (jószerint adatrögzítő) jellege miatt, elképzelhető — természetesen megfelelő irányítás mellett — kutatói *segéderők* bevonása és foglalkoztatása is. Azonban még így is szükségesnek mutatkozik, legalábbis kezdetben, bizonyos évek *kiemelése*.

Abból kiindulva, hogy a források, az őket létrehozó, illetve regisztráló szervek: a gazdasági albizottságok korábban jelölt funkciójuknál fogva már eredendően nem tükrözik teljesen, hanem inkább csak — bár meglehetősen tömegesen — reprezentálják az ingatlanforgalmat, célszerűnek látszik az ellenforradalmi korszak két határmezsgyéjét is ide számítva, illetve azon belül is (1919—1944) viszonylag sűríteni a kutatásra kiemelendő éveket. Még hozzá olyképpen, hogy azok részben (bizonyos konfrontáció lehetőségével is számolva) egybeessenek a mezőgazdasági összeírás és a népszámlálások esztendeivel is (1920, 1930, 1935 és 1941). Regionális kiemelések — most nem is beszélve arról, hogy egyes megyék anyaga amúgysem teljes, a munka első stádiumában azért nem lennének célszerűek, mert egyrészt a megyehatárok nem azonosak a régiók kereteivel, másrészt meg éppen a reprezentáció tárgyát illetően és annak alapján mutatkoznék értelmese az ingatlanmozgások bizonyos táji különbségei bemutatásának is. A többi között ezért is funkciója van a földingatlanügyletekkel kapcsolatos hely-megjelöléseknek. Másképpen ugyanis elképzelhetetlen a nagyobb vagy egy-egy kisebb régió határainak helyes megvonása.

Ígyonlóan nemleges válasz mutatkozik helyesnek arra a kérdésre is, hogy vajon nem könnyítene-e a munkán a csak paraszti ingatlanügyletek kiemelése, azaz a más foglalkozásúaké-
nak a kihagyása már a lajstromozásnál. Nemcsak azért nem kívánatos ez, mert az utóbbiak aránya amúgysem jelentős, hanem mert a vegyes (paraszt — nem paraszt közötti, vagy a tisztán más foglalkozásúak körében kötött) ügyletek, maguk is a földingatlanoknak egyfajta mozgásirányát fejezik ki, melynek vizsgálata szorosan a tárgy lényegéhez tartozik. Sajnos, egyes esetekben éppen az okozza a nehézséget, hogy az ügyletekben résztvevő feleknek, vagy azok egyikének nem jelzi a foglalkozását (vagy birtokhelyzetét) a forrás. Az ilyen esetek azonban a gyakorlatban legfőljebb — mint azt már másutt is jeleztük — az összegző számításoknál okoznak külön problémát.

Természetesen a reprezentáció az idő- és térbeli különbségekről is csak akkor árulkodik, ha van mondanivalója. Ehhez, az itt áttekintett munkafázis: a lajstromozás, azonban csak anyagot, adatokat közvetít. Mindezt fel is kell dolgozni ahhoz, hogy az ingatlanmozgások társadalmi hatását fölmérhessük. Elébe menni persze nem lehet az eredményeknek, mint ahogy ezúttal még az a nem teljesen mellékes probléma sem tisztázható, hogy mennyi lenne ebben az *újabb fázisban* a gépi munka szerepe. Mégis, újra nem kicsinyítve e források — már korábban is jelzett — egyidejű funkcionális körével kapcsolatos korlátokat (a teljes ingatlanforgalom, az ügyletekben résztvevők teljes birtokhelyzete tükrözésének hiánya), már az előzetes tájékozódás, valamint a konkrét mintavétel alapján is bizonyosnak látszik, hogy ezek kellő reprezentációs alapot nyújtanak az ingatlanforgalom egyes paraszti rétegekre gyakorolt hatásának a bemutatására. Ugyanakkor más forrásokhoz képest lehetővé teszik a kutató számára, hogy az egyidejű, statikusan rögzített kategóriákat *akaratlagosan* alakítsa, kombinálja és *folyamatos* változásban vizsgálja. Ezért várható, hogy a feldolgozás eredményeként az eddigieknél megbízhatóbb képet kapunk az egyes rétegek közötti, alapvetően tőkés természetű ingatlanmozgások *irányáról, nagyságrendjéről, váltakozó dinamikájáról*, továbbá kiváltképpen a parasztság egyes rétegeit sújtó „sarcok” fő csoportjáról: a *földárról*, a *bérleti díjről* és az egyéb *terhek* (jelzálog, megváltási részlet stb.) természetéről és nem utolsósorban a „földreform” sorsáról. Mindezek együtt alapvető tényezői, egyzersmind mutatói a parasztságban a tőkés fejlődés utolsó negyedszázadában zajló folyamatok: a szociális helyzet alakulásának, a rétegződés irányának, a felbomlás fokának, melyeknek új forrásokon nyugvó, új aspektusú társadalomtörténeti bemutatása már régóta várat magára.*

* A Bevezetés és a polgárság kutatására vonatkozó fejezet Vörös Károly, a XIX. századi parasztság kutatására vonatkozó fejezet Sándor Pál, a két világháború közötti parasztságtörténeti kutatására vonatkozó fejezet Orbán Sándor munkája.

Melléklet* a III. fejezethez

1. A földingatlan eladójának foglalkozása (birtokhelyzete)

juttatott**	szegényparaszt	kis- vagy középparaszt	nyugdíjas	iparos kereskedő
% -ban				
49	13	18	13	7

2. A vevő foglalkozása (birtokhelyzete)

juttatandó**	szegényparaszt	kis- vagy középparaszt	iparos	közalkalmazott	munkás	egyéb
20	12	53	10	3	1	1

3. A vevő vétel utáni birtokhelyzete (kat. holdban)

1 alatt	1—3	3—5	5—10	10—15	15—20	20—25	25—35	35 fölött
32	22	16	18	6	3	1	1	1

4. Az adás-vételben szereplő ingatlan helye

Makó	Elek	Gyála	Magyarbánsági-hegyes	Kiszombor	Dombegyháza	Battonya
26	15	10	9	6	5	4

Kunágota	Csanádpalota	Mezőkovácsháza	Másutt
4	3	3	15

5. Az ingatlan nagysága (kat. holdban)

1 alatt	1—3	3—5	5—10	10—15
70	25	2	1	2

* A melléklet Csanád megye közigazgatási bizottsága gazdasági albizottsága elé került adásvételi ügyletekből, az iktatás sorrendjében (1934) kiemelt 200 eset alapján készült. A számításnál azonban csak az értékelhető mennyiségek lettek figyelembe véve, amelyeknek aránya más-más az egyes pontok esetében. A számok %-értéket jelentenek és összeadva 100%-ot tesznek ki.

** 1920: XXXVI. tc. alapján végrehajtott (Nagyatádi-féle) földreform nyomán.

6. Az ingatlan művelési ága

szántó	házhely	házhely kész vagy készülő házzal	legelő	kert	szőlő
66	18	10	3	2	1

7. Az ingatlan terhelése

juttatási ár törlesztése*	építési kölcsön	jelzálog
92	5	3

8. Az ingatlan vételára (Pengő/négyszögölenként)

ø	0,5	0,5—1,0	1,0—2,0	2,0 fölött
7	60	25	5	3

9. A vételár kifizetésének módja

egyben	részletekben	juttatási ár törlesztéseként
13	11	76

* Itt szinte kivétel nélkül a Nagyatádi-féle földreform keretében eszközölt juttatásoknak az eredeti juttatottaktól való törlesztésképtelenség miatti — vételár nélküli — átvételéről van szó.

Történelem és társadalom

A szovjet társadalomtörténeti kutatás változatai és problémái

A társadalomtörténet (szocial'naja isztorija) terminussal aligha találkozhatunk a szovjet szakirodalomban. Mégis a történetírás gyakorlatában több *megközelítési változat* ismerhető fel, amely bár különböző indítékokból, más forrástípusok feldolgozása révén, nem az elkülönült tevékenységszférákat, hanem a társadalmi struktúra változásait, a társadalmasodás alakzatait ill. a tevékenységszférák közötti közvetítődést kutatja. A társadalomtörténetnek a konkrét kutatások embrionális állapotában törvényszerű (de nem megnyugtató) fogalmi tisztázatlansága miatt volt szükséges rögzíteni a válogatás szempontjait. Célszerűnek tűnt a XIX–XX. századi kutatások *probléma-csomópontjait* tanulmánygyűjtemények alapján körvonalazni.¹

A szovjet történetírásban a társadalomtörténeti vizsgálatok az alábbi jelölések mögött találhatók: társadalom-gazdaságtörténet (szocial'no-ekonomiczeszkaja isztorija); a szovjet társadalom története (isztorija szovetszkogo obszecsztva); történeti-szociológiai kutatások (isztoriko-szociologicseszkie isszledovanija), vagy (leggyakrabban) olyan „fedőnév” nélküli munkákat sorolhatunk ide, amelyek egy társadalmi osztály, réteg történetét tárgyalják és legtöbbször besorolhatók valamelyik előbbi változatba.²

A *társadalom-gazdaságtörténet* lényegében elválaszthatatlan egymásbafonódottságot és nem mellérendeltséget mutat.³ Az idézett kötetből néhány tanulmányt az eredeti sorrend megbontásával ismertetek.

I. D. Koval'csenko („A paraszti és földesúri gazdaságok viszonya a kapitalista Oroszország agrártermelésében”) a burzsoá agrárfejlődés két útja (burzsoá-paraszti és burzsoá-földesúri) és az oroszországi agrárviszonyok kérdésében a szibériai történészek által kezdeményezett csaknem másfél évtizede fel-fellángoló vitához szolgáltat adalékokat, elsősorban statisztikai források alapján. A korabeli rendi szempontú statisztika publikációiban mindig csak a paraszti osztásföldet vette figyelembe. Érdekes tanulságokat kínált ezek összevetése a levéltárakban fennmaradt, nem minden kormányzóságra kiterjedt (1906/07; 1912/13) tényleges vetésterületet tekintő felmérésekkel ill. az 1916 és 17. évi mezőgazdasági összeírásokkal.

Az Európai Oroszországot 13 gazdasági körzetre bontó táblázat szerint a földesúri gazdaság vetésterületeinek aránya az 1850-es évekhez képest 1916-ra; 22%-ról 11%-ra csökkent a vetésterület nem túl jelentős növekedése mellett. A tendencia általában jellemző, felerősödése a XX. századra esik, bár a nagybirtokról leginkább ismert körzetekben (a balti, litvániai, belorussziai és dél-nyugati kormányzóságok) sem volt a földesúri vetésterület aránya 30–38% felett. Az újszerű adatokból, a piac- és árugazdaság korának tekintett kapitalizmusban, becslése szerint

¹ A korábbi korszakokról bővebb ismertetést kaphat az olvasó Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései 1–3. k. 1964–1970 vonatkozó cikkfordításaiból ill. A. N. Szaharov: Az orosz parasztság történeti fejlődésének dialektikája (Az utóbbi évek történetírásának problémái) c. dolgozatából, in: Tanulmányok Kelet-Európa történetéből Bp. 1972. 113–165. Mindkettő sokszorosított ELTE kiadvány.

² Ld. Isztorija rabocsego klaszsza Roszszi 1861–1900. M. 1970.

³ Problemü szocial'no-ekonomiczeszkaj isztorii Roszszi. Szbornik sztatej. M. 1971.

még ha (a vetőmagon kívül), az összes földesúri gabona a piacra került volna is, csak az árumenyiség 40%-át jelenthette volna. Így — szerinte — a földesúri gazdaság nem tudta elnyomni a parasztgazdaság fejlődésének önálló tendenciáit, s osztatlanul meghatározni az agrárfejlődés jellegét. A termelésnél jelentősebb szerepük volt viszont a földviszonyok terén.

A. M. Anfimov⁴ („Néhány adat a különböző jogállású parasztek gazdasági helyzetének változásáról a XIX. sz. végén”) lényegében a jobbágyszabadságot követő fejlődést vizsgálja a földesúri és állami parasztek gazdaságában, helyi zemsztvo statisztikai kiadványok alapján. A parasztság társadalmi rétegződését, végső soron a „parasztatlanodást” (raszkeszt’janivanie) a mezőgazdaság tőkés fejlődése uralkodó tendenciaként szabta meg, de az oroszországi faluban szembeütközött a jobbágyrendszer jelentős maradványaival. A rétegződés megtorpanását (pl. Vjatka kormányzóságban 1891—1902 között) emellett a mezőgazdasági válsággal is összefüggésbe hozza. Az állami parasztek földdel való ellátottsága bár általában jobb volt, a földvesztés tendenciája mindkét kategória (razrjad) esetében kimutatható, legfeljebb az állami parasztek izmosabb, módosabb rétegét kevésbé sújtotta. A kulákság még mindig kevésbé fekteti tőkéjét a földművelésbe, többre becsüli az uzsorát, mutatja ki (Poltava kormányzóság egyik kerülete alapján). A középkori osztásföld szorításában ez nem „szabad farmerek” rétegződése, hanem rosszabb és alacsonyabb forma. Az 1880-as évektől az állami pénzügyi politika is a kategóriák (razrjad) közelítését szorgalmazta az adóterhek kiegyenlítése révén. Az állami parasztek (szemben a szakirodalomban meggyökeresedett felfogással) csak abban a néhány kormányzóságban kerülhettek ki a földesúri kizsákmányolás és a földszűke hatása alól (Arhangelszk, Olonyeck, Vjatka, Asztrahany, Vologda, Kazany), ahol összefüggő tömböket alkottak, s túlsúlyt képviseltek a nemesi földdekkel szemben. Mindez jelentősen hozzájárult, hogy a parasztság egészében lépett a politikai küzdőtérre 1905—1907-ben.

V. P. Danilov („Az oroszországi paraszti földközösség (obszcsina) jellegének és jelentőségének kérdéséhez”) sokszor tárgyalt, de kevésbé kutatott kérdést elemez vitáikában, a lenini állásfoglalások elméleti eredőjét keresve. Megjegyi, hogy Dubrovskij 1963-as műve óta konkrét anyaggal nem járultak hozzá az obszcsina vizsgálatához. Elismerve a földközösség és a jobbágyrendszer kapcsolatát a XIX—XX. sz. fordulóján, Lenin számára az obszcsina nemcsak archaikus rendi szervezet volt, hanem egyúttal a parasztek helyi egyesülése is, amelyre az osztásföldök közös tulajdonosaiként (szovladel’cü) szükségük volt. Az obszcsina fennmaradását nem tekinti Oroszország sajátos agrárfejlődése okának, hanem egyik konkrét következményének és megnyilvánulásának. A felbomlásban levő társadalmi forma az agrárforradalom első szakaszában (1917—1918 nyara) újra megerősödött mir-önkormányzatával össze tudta fogni a parasztságot a helyi földesurak ellen, az újraosztási mechanizmus pedig teljesen alkalmas volt a földesúri földdek felosztására. Így válik érthetővé, hogy a kollektivizálás megindulásakor is még néhány helyen létezett.

A jobbágyszabadság korabeli társadalmi gondolkodás vitatott problémáját elemzi P. G. Ründzjunszkij („Az 1861-es reform a nagy iparosfalvakban (Ivanovo falu Vladimir kormányzóságban)”). A fontos textilipari központ, miután megváltakozott földesurától, 1871-ben egyesült Voznyeszenszk poszáddal, várossá vált. A megváltakozás irataiból, a döntőbíró (mirovoj poszrednik) állásfoglalásaiból világos képet kapunk a földesúri törekvések fő célpontjáról (belső telkek, különösen a vásárterek megszerzése), a paraszti érvelés történeti elemeiről, saját vagyoni helyzetük megítéléséről, nézeteik maradi, tradicionális vonásairól, végül a döntési mechanizmusról. Az 1867-ben aláírt megváltási szerződés jelentős mértékben meggyengítette az ivanoviai tárgyalási pozícióit az egyesüléskor a poszadbeli kereskedőkkel szemben.

⁴ A fenti kérdés megvilágításához nélkülözhetetlen: A. M. Anfimov: Krupnoe pomescics’e hozajsztvo Evropejszkaj Roszszii (Konec XIX—nacsalo XX v.). M. 1969.

*M. K. Rozskova*⁵ tanulmánya („Gyárilpar és parasztiparok a XIX. sz. 60–70-es éveiben. [A moszkvai kormányzáság Bogorodszki járásának anyagai alapján]”) a manufaktúráról a gyárra való átmenetet vizsgálja levéltári és statisztikai források megvilágításában. A járás textiliparában (a szövőipar áll első helyen) a jövevény munkások (túlnyomóan férfiak) aránya átlag 50%-ot jelentett, ami a gyárilparilag erősebb volosztyokban még magasabb volt. A kiterjedt otthonmunka lassú visszaszorulását láthatjuk a 80-as években (szövőszékek számának csökkenése), bár erős az átmeneti formák rögződése is. Jóllehet másodlagos, de rendkívül erős a földműveléssel való kapcsolódás: a nagy vállalatok 78,5%-a beszüntette vagy csökkentette a termelést a nyári dologidőben. Az 1880-as évek statisztikái szerint míg a járás gyári dolgozóinak 70%-a gyári munkáscsaládból származott, Moszkvában csak 43%-uk volt törzsszökö munkás.

Az Orosz Birodalom statisztikai gyakorlatának (1897-es népszámlálás, városi összeírások) forráskritikai elemzését a városi társadalom vonatkozásában *L. M. Ivanov* adja („A kapitalista Oroszország városainak rendi-osztálystruktúrájáról”). Szerinte a kapitalizmus teljesen győzött az iparban és mint fejlődési irány a mezőgazdaságban, a tőkés gazdaság korszerű formái azonban összefonódtak a kapitalizmust megelőző gazdálkodás típusaival. A városok társadalmi-gazdasági szerkezete kapitalistább volt, a régi rendi viszonyokba az új tőkés osztályviszonyok hatoltak be, hiába próbálta a kormánypolitika a rendi korlátokat megőrizni. A városba tömörülés a leg-erősebb népességmozgást Szibériában, a leggyengébbet Közép-Ázsiában mutatja. A nagyvárosokban (zömében ezeket vizsgálja) 60–70%-a beköltözötték aránya. Becsléssel számítható ki az osztálytagozódás, s csak érinti a városfejlődés típusait (ipari, kereskedelmi, adminisztratív stb.).

A tanulmánykötet látható problémagazdagságát az eltérő megközelítési módok teszik színessé, amiben csak kárt okozna a belső ellentmondások lenyesegetése, hiszen ahogy ez meg is fogalmazódik — nem arról van szó, hogy az egyik módszer felválthatja a másikat, hanem ki kell hogy egészítsék egymást.

A társadalomtörténeti kutatás másik változatát a jelen megismerése, a néprajzi, szociológiai vizsgálatok történeti megalapozása hívta életre. A szervezeti kereteket elsősorban a SZTA Néprajzi Intézete és a Történeti Intézet történeti-társadalmi kutatások csoportja adta, s az interdiszciplináris együttműködés újszerű szempontokkal is járt. A történeti szociológiát (ami tehát a szociológia historizálása) lendülete azonban csak 1917-ig vitte vissza, és a *szovjet társadalom történetében* merült el.⁶ Tárnya: a társadalmi struktúrák, társadalmi viszonyok történeti változása. Nemcsak egy csoport társadalmi helyzetét vizsgálják, hanem az érdekek közösségét; az életmódot, a gondolkodásmódot is, mindez pedig elválaszthatatlan a struktúra meghatározott állapotától, a szociális szituációtól. A történeti-szociológiai kutatások négy főirányban izmosodtak meg: a munkásosztály biográfiája, a faluszociológia, a kultúrszociológia (életmódkutatás) és az etnoszociológia felé. A munkásosztály társadalmi struktúráját⁷ ebben a szemléletben nem egyszerűen rétegek és csoportok ill. szociál-pszichológiai jellemzésük jelenti, hanem ennek funkcionálása, vagyis az, milyen mechanizmus révén teremtdődik újjá a munkásosztály rétegei közötti és egyidejűleg a munkásosztály, parasztság és értelmiség közötti viszony. Lényegében még hiányzik a társadalmi mobilitás vizsgálata.

A faluszociológia⁸ történeti aspektusú műveinek érdekes alkotása Kopanka (egy moldvai

⁵ A szerző kutatásait monografikus formában összegezte: *M. K. Rozskova*: Formirovanie kadrov promüslennü rabocsih v 60-x—nacsale 80-x godov XIX. v. (Po materialam Moszkovszkoj gubernii) M. 1974.

⁶ Ezekről a törekvésekről összefoglalóan tájékoztat *L. M. Drobizseva*: Isztorija i szociologia. M. 1971.

⁷ Ld. *O. I. Skaratan*: Problemü szocial'noj sztrukturü rabocsego klaszsza (Isztoriko-szociologicszeszkoe isszledovanie). M. 1970. A szovjet munkásosztályra vonatkozó szakirodalom adatait összegyűjtötte magyarul: *Kárpáti Sándor*: A szovjet munkásosztály főbb jellemzői. A Politikai Főiskola Közleményei, 1974/3, 38–64.

⁸ Ld. *Ju. V. Arutjunjan*: Opüt szociologicszeszkogo izucsenija szela. M. 1968.

falu) vizsgálata.⁹ A második világháború előtt román polgári szociológusok, D. Gusti „monografikus iskolájának” módszerével ezt a falut vizsgálat tárgyává tették. Módszerükben, a „szociológiai parallelizmus” jegyében különböző gazdasági, jogi, politikai, szellemi és morális jelenségeket vizsgáltak; szociális csoportokat, személyes viszonyokat. Publikált vizsgálati anyaguk alapot adott egy hasonló szempontú felvétel megismétlésével összehasonlító történeti-szociológiai elemzésre (az összehasonlítás történelmi, és nem regionális értelmében). A vizsgálat eredményeit látva joggal vetődik fel a múltbeli tipikusság jelenbeli reprezentativitásának problémája. (Más hasonló vizsgálatoknál történt kísérlet ennek kiküszöbölésére.)

A 20-as években Sz. G. Sztrumilin által végzett szabadidő kutatások után, az újabb munkák inkább forrást jelentenek a kortörténeti kutatás számára, mint történeti szociológiát. A kulturális értékek befogadása mellett a szakképzett, hivatásszerű szellemi munkavégzők funkcionális csoportja, az értelmiség is elemzésre került.¹⁰ Ugyanakkor gazdag források szunnyadnak a levéltárakban: a központi államapparátusbeli hivatalnokság 1922-es felmérésének feldolgozása például folyamatban van.

Az etnopszichológiai (történeti) kutatások a népszámlálási adatokban tükröződő folyamatok feltérképezése mellett más módszereket is alkalmaztak: A. V. Baranov¹¹ az „Izvesztija” (1919—1964) tartalomelemzése alapján az emberi cselekedetek motívumait vizsgálva megállapította, hogy a szovjethatalom első éveiben a nemzeti érzés negatív tettek motívumaként szerepelt, ez 1929-re megszűnik, és 1934-től pozitív cselekedet mozgatója lesz, főleg hazafias érzésként különösen gyakorrá a honvédő háború éveiben válik.

A történelem és szociológia kölcsönhatása természetesen nem jelentheti a szakemberek „átképzését” és a szakmák felcserélését, csak a célszerű együttműködést. Ehhez módszertani nyitottság, a fogalmi apparátus kölcsönös megismerése és elméleti megalapozottságú átgondolás egyaránt szükséges.

A történeti-szociológia fenti változata (a szovjet társadalom története) mellett ugyanennek a fogalomnak más tartalma is van. A SzTA szlavisztikai és balkanisztikai intézete ugyanis a XIX. századi felszabadító mozgalmakról publikált történeti-szociológiai (módszertani alapját tekintve szociológiai-statisztikai) tanulmányokat. A kutatások megindításában igen jelentős szerepet játszott Soboul módszertani tanulmányának orosz közreadása,¹² valamint az oroszországi parasztmozgalom statisztikai vizsgálata. A lengyel, belorusz, bolgár anyagot tartalmazó kötetből az 1830—31-es lengyel felkelés társadalmi összetételéről szól V. A. Djakov (a módszertani tanulmány szerzője), V. M. Zajcev, L. A. Obusenкова tanulmánya¹³ (az orosz birodalom nyugati kormányzóságai alapján). A forrás egy 1838-ban készült alfabetikus összeírás a felkelőkről. A társadalmi viszonyok és a rendi állapot már korábban elvégzett elemzése lehetővé teszi a rendi kategóriák valós tartalmának forráskritikai megközelítését. (Az emigránsokról készült kimutatást egy másik tanulmány vizsgálja.) Két lényeges ponton módosítja a felkelésről megrögzött képet: a nyugati kormányzóságok felkelése nem volt sem kizárólag lengyel, sem egyedül nemesi (szlachta). Különösen jelentős volt a parasztok részvétele az észak-nyugati vidéken (Litvánia, Belorusszia: 42%). A kérdések végleges eldöntéséhez azonban szükség lenne a Lengyel Királyság hasonló szempontú vizsgálatára.

⁹ „Kopanka 25 let szpusztja”. M. 1965.

¹⁰ Különösen jelentős kísérlet ebből a szempontból, a modern szociológiai szemlélettel megírt alapmunka a XIX. századi orosz értelmiségről: V. R. Lejkina-Szvoirszkaja: *Intelligencija v Roszzii vo vtoroj polovine XIX veka*. M. 1971.

¹¹ „Szimpozium po koliciesztvennum metodam szociologii szovetszkoj szociologiceszkoj aszszociacii”. Szuhumi. 1966.

¹² Magyar fordítását ld.: A. Soboul: *A társadalomtörténet statisztikai ábrázolásának egyes kérdései*. Világtörténet, 1967. 14—15. sz. 27—45.

¹³ In: *Isztoriko-Szociologiceszskije iszszledovanija (na materialah szlavjanszkih sztran)*. M. 1970. 19—169.

Összegezeként megállapítható, hogy míg a társadalom-gazdaságtörténet (a szovjet társadalomtörténet legkiterjedtebb változata) fejlődésében csak mérsékelt ütemű előrehaladásra számíthatunk, a történeti aspektusú szociológiai vizsgálatok mutatják a legnagyobb lendületet (kötődve magához a szociológia robbantásához), a politika- és esztétikátörténet társadalmi megalapozását végző történeti-szociológiai kutatások még csak a kezdeti lépéseknél tartanak, de sok meglepetést tartogatnak számunkra.

Kövér György

A társadalomtörténet az újabb lengyel történetírásban

A társadalomtörténetnek, a szó többféle értelmében, a lengyel történetírásban mély hagyományai vannak, a polgári történetírásban is, hiszen W. A. Maciejowski 1874-ben írta meg először, nagyon romantikusan, a lengyel parasztság történetét. Parasztság- és agrártörténet, ill. a nemesség története (ami sokáig majdnem azonos a lengyel nemzet történetével a polgári koncepciókban) mindig is nagy érdeklődést váltottak ki. A továbbiakban néhány nemrég megjelent munka áttekintésével kíséreljük meg az újabb eredmények, a kutatás kibővülése, az újabb érdeklődés és módszerek bemutatását.

A parasztság történetében a legjelentősebb egy négy kötetre tervezett lengyel parasztság-történet első kötete, amely a nemesi Lengyelország bukásáig vizsgálja a fejlődést.¹ A több szerző által írt munka három nagyobb korszakot tárgyal, a XIII. sz. derekától, a XIII—XV. századot és a XVI—XVIII. századot, és egy fejezet vizsgálja összefoglalóan a kultúrát (ezen belül elsősorban az anyagi kultúrát). A hagyományos kérdések, a jobbágyszervezet, a paraszti differenciálódás, az osztályharc problémája jól került kidolgozásra, különösen a XIII—XV. sz. vonatkozásában, a későbbi korszakban már a második jobbágyság fogalma vitákra adhat okot, egyes bírálók szerint nem lehet második jobbágyságról beszélni, hiszen a személyes függés rendszere sohasem szűnt meg. A gazdasági és politikai vonatkozásokat (parasztmozgalmak) nagyjából jól összegezik a szerzők, de hiányzik annak bemutatása, milyen szerepet játszott a parasztság az egész lengyel fejlődésben. Ugyancsak a hagyományos feldolgozást mutatja R. Chomać könyve a Lengyel Királyság agrárstruktúrájáról a XIX—XX. sz. fordulóján,² amely a statisztikai adatokat dolgozza fel, a földbirtok nagysága szerint, de nincs tekintettel egyéb tényezőkre (állattállomány, a termények fajtái, a piaci lehetőségek stb.). Jól mutatja meg a nemesi földbirtok csökkenését és a paraszti birtok differenciálódását, de ezt, valamelyest eltérő százalékos arányokkal, már eddig is többen bemutatták. Meggyőző, hogy a tőkés fejlődés belső törvényei ekkor már sokkal fontosabb szerepet játszanak, mint az orosz gazdaságpolitika.

A nemesség történetének a vonatkozásában jelentős a Witold Kula által irányított társadalomtörténeti kutatások egyik eredménye, Jerzy Jedlicki könyve: Az ékszer és a társadalmi korlátok. A lengyel nemesség változásai a feudalizmus utolsó szakaszában.³ Két részben, 1764-től 1814-ig, ill. 1815—1863 közt mutatja be a nemesség helyzetének alakulását, struktúráját, különösen a második korszakban a Lengyel Királyságban. Kísérletet tesz arra is, hogy a mentalitást megvizsgálja, továbbá más osztályoknak a nemességről alkotott véleményét, egyszerre történeti és szociológiai módszerrel. A kérdést összekapcsolja a burzsoá nemzet kialakulásának a problémájával, jogosan hangsúlyozza ebben a nemesség szerepét. Hozzá kell tenni, hogy csak a közne-mességet vizsgálja, az arisztokráciára nem tér ki. Kimutatja, hogy 1815 után az orosz kormány

¹ Historia chłopów polskich. I. Do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Szerk. Stefan Inglot. Warszawa, 1970, 578 l.

² Regina Chomać: Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w. Warszawa. 1970. 256 l.

³ Jerzy Jedlicki: Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachestwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu. Warszawa, 1968. 471 l.

zat politikája konzerválta a nemességet. Az intellektuális elitet is elsősorban a nemességből eredezteti, ezt azonban a kritika (nem teljesen indokoltan) megkérdőjelezte.

A munkásosztály kutatásának a hagyományai nem annyira régiek, Aleksander Wóyciecki 1929-ben jelentette meg első összefoglalóját. Ez is érthetővé teszi, hogy a munkásosztály történetével sok könyv és tanulmány foglalkozik, bár nagyobb szintézis még nem jött létre. A *S. Kalabiński* szerkesztésében megjelent három kötetes munka, A lengyel munkásosztály,⁴ csak résztanulmányok gyűjteménye, ezek közül is a többség (36 tematikus tanulmány közül 20) az 1918 előtti korszak egyes kérdéseit tárgyalja (főképp területi aspektusban, az egyes felosztott területek, és azokon belül is kisebb területi egységek szűkebb időhatárok közt). A két világháború közötti korszakra a szerzők csak a kiadott statisztikai anyagokat használják fel. Az egyes tanulmányok, váltakozó színvonalon, megint csak a hagyományos témákat tárgyalják (anyagi helyzet, munkaidő, nominál-bér, olykor kísérlet a reálbérek meghatározására), de az osztályöntudat és a nemzeti tudat fejlődését, általában a mentalitást, a kulturális fejlődést fel sem vetik, így inkább csak a további kutatások alapvetésének lehet tekinteni ezt a munkát. *E. Kaczyńska* részleges szintézise: A lengyelországi ipari munkások története a felosztások korában⁵ maga is a hagyományos kérdéseket kutatja, érdeme, hogy világossá teszi: munkásosztály kialakulásáról a szó modern értelmében Felső-Sziléziában 1850—70, a többi porosz területen még később, a Királyságban 1870—90, Galíciában pedig 1880—1900 közt lehet beszélni. Érdemben tárgyalja az egyes területek munkaügyi törvényhozását, a társadalombiztosítás kérdéseit. „A munkásosztály és a szocialista eszmék” c. fejezete azonban csak a szokványos munkásmozgalom-történetet adja. Egy területileg és időben szűkebb probléma behatóbb elemzését nyújtja *W. Szulc*: A nagy-lengyelországi munkásosztály helyzete 1871—1914⁶ c. könyvében, a porosz uralom alatt álló terület gazdasági fejlődésébe ágyazza be mondanivalóját, a munkaidő, a munkaviszonyok, a nominális bér vonatkozásában hoz új ismereteket, megkísérli a lakáviszonyok, a táplálkozás és az egészségügyi helyzet felmérését is, de erre, valamint a reálbére és a munkások nemzetiségi összetételére csak részleges adatokat tud felsorakoztatni. Egy forráskiadvány⁷ elsősorban a sztrájkmozgalomra hoz adatokat. A két világháború közötti korszakra az első kísérlet szintézisre *Z. Landau* és *J. Tomaszewski* könyve: A lengyelországi ipari munkások. Az anyagi létfeltételek 1918—1939.⁸ A szerzők a gazdaságtörténet felől közelítik meg a kérdést, a munkásosztály helyzetét vizsgálják a Jürgen Kuczynski-féle értelmezésben, valójában, a statisztikai források jellege miatt, hol valóban csak a munkásosztály anyagi helyzetét tudják bemutatni, hol általában a bérből élő fizikai dolgozóké (a mezőgazdaságban foglalkoztatottak kivételével). Négy szakaszban (1918—23, 1924—29, 1929—35, 1936—39) tárgyalják a foglalkoztatottságot, a munkabérek alakulását, a munkaügyi törvényhozást, a munkásság differenciálódását a bérszínvonal tekintetében, de nem tudják megmutatni ágazatok és szakképzettség szerint. A mentalitás, az értékrendszer kérdései ugyancsak kimaradnak a vizsgálódásból. Külön probléma, hogy a munkásosztály nemzetiségi megoszlásának a megállapításánál a felekezeti hovatartozást veszik alapul, ezzel azonban alkalmasint csökkentik a lengyel elem szerepét, a beszélt nyelvet ugyanis a forrásokból nem sikerül kideríteni, holott ez a nemzeti hovatartozás szempontjából sokkal lényegesebb kérdés. *J. Ławnik* a varsói munkásosztály helyzetét vizsgálja hasonló szempontok alapján

⁴ Polska klasa robotnicza. Studia historyczne. I—III. Szerk. *Stanisław Kalabiński*. Warszawa. 1970—1972. 411, 343, 543 l.

⁵ *Elżbieta Kaczyńska*: Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami. Warszawa. 1970. 240 l.

⁶ *Witold Szulc*: Położenie klasy robotniczej w Wielkopolsce w latach 1871—1914. Poznań. 1970. 191 l. (Prace Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Adama Mickiewicza. Historia 39).

⁷ Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich. Szerk. *Stanisław Kalabiński*. III. Królestwo Polskie i Białostoczczyzna 1901—1914. 2. 1905. Warszawa. 1971, 851 l.

⁸ *Zbigniew Landau—Jerzy Tomaszewski*: Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918—1939. Warszawa. 1971, 755 l.

1926—29 közt,⁹ kimutatja a konjunktúra kedvező hatását a foglalkoztatottságra és a nominális bérek emelkedésére.

Az egyéb osztályok és rétegek kutatása sokkal kevésbé tekinthet vissza hagyományokra, kevesebb is az eredmény, bár éppen itt találkozunk inkább új szempontokkal. A burzsoázia vonatkozásában *J. Kosim*: Egy bizonyos vagyon sorsa. A varsói burzsoázia történetéből 1807—1830¹⁰ még csak egy példán, Ignacy Neumark hadianyaggyárának a fejlődésén keresztül mutatja be a burzsoázia kialakulásának útját. *I. Ihnatowicz*: A varsói nagyburzsoázia erkölcsi és szokásai a XIX. században¹¹ címen már sokféle forrás bevonásával (emlékiratok, levelezés, sajtó, ikonográfiai adatok, síremlékek stb.) megint csak főképp néhány nagypolgári család példáján mutatja be a fejlődést, a nagyburzsoázia anyagi kultúráját, szerepét a gazdasági és társadalmi életben, elfogadott társadalmi mintáinak (ti. a nemesi életformának) más osztályok részéről való elfogadását. Bármennyire is újszerű, az „erkölcsök és szokások” számos részletkérdését Ihnatowicz sem tárgyalja, problematikus a kiválasztott családok reprezentatív volta is, persze elsősorban azért, mert a lengyel nemességet utánzó burzsoázia zömében nem lengyel, nyelvi asszimilációja csak a kezdeteiben van meg.

Az értelmiség helyzetével *R. Czepulis-Rastenis* foglalkozik Varsó vonatkozásában az 1832—1862 közti időszakban,¹² de csak az ekkor már tudatosan lengyel nemzetiségű értelmiséget vizsgálja, ebből is kizárva a papságot. Nagy eredménye annak a kimutatása, hogy az értelmiség társadalmi különállásának a tudatosodása már a XIX. sz. első felében kimutatható. A származás terén a nemesi túlsúlyt hangsúlyozza, de nem tudja megmutatni az egyes foglalkozási ágak presztizsét.

A társadalom egészével foglalkozó munkák sorából említsük meg *A. Wyczański* könyvét az élelmiszer-fogyasztás kérdéséről a XVI. században és a XVII. sz. első felében.¹³ 1538—1644 közt vizsgálja a fogyasztást országos méretekben (a legtöbb adattal a XVI. sz. második felére), ezt társadalmi rendek szerint elkülönítve is elemzi, forrásaira való tekintettel (nagybirtokok elszámlolásai) a paraszti fogyasztásra vonatkozó adatai erősen hipotétikusak. A továbbiakban már a fogyasztási struktúra alapján a termelésre és a nemzeti jövedelemre vonatkozó következtetéseket összegez. Nagy érdeme, hogy számokban is kifejezhető modelleket konstruál. Labrousse, Usztynov és Daumard módszerét, ill. a W. Kula által irányított társadalomtörténeti kutatások módszerét alkalmazza *S. Kowalska-Glikman* a varsói lakosság 1845—1861 közti mobilitásáról,¹⁴ mintegy 10 000 házassági szerződés adatait feldolgozva. Ha az adatok nem is tekinthetők teljesen reprezentatívnak (az 1857—61-es időszakra 40%-kal több a szerződések száma, mint 1844—48-ra, holott közben a lakosság sokkal kisebb arányban nőtt), mégis jó eredményeket hoz a területi mobilitás vonatkozásában is, jól mutatja meg a foglalkozás, a vagyon és a társadalmi presztizs közötti összefüggéseket és a társadalmi változások eredményeit, hiszen a korszak éppen a tőkés társadalom kialakulásának a szakasza. *M. Nietyksza* Varsó lakosságát a századfordulón vizsgálja,¹⁵ főképp az 1882-es és az 1897-es népszámlálás alapján, a népesség fejlődését, a demográfiai struktúrát (vallási és nemzetiségi vonatkozásban is), meg a foglalkoztatottságot. Időben

⁹ *Józef Ławnik*: Położenie klasy robotniczej Warszawy w latach 1926—1929. Warszawa. 1972. 213 l.

¹⁰ *Jan Kosim*: Losy pewnej fortuny. Z dziejów burżuazji warszawskiej w latach 1807—1830. Wrocław. 1972. 300 l.

¹¹ *Ireneusz Ihnatowicz*: Obyczaj wielkiej burżuazji warszawskiej w XIX wieku. Warszawa. 1971. 234 l. (Biblioteka Wiedzy o Warszawie).

¹² *Ryszarda Czepulis-Rastenis*: „Klasa umysłowa”. Inteligencja Królestwa Polskiego 1832—1862. Warszawa. 1973. 418 l.

¹³ *Andrzej Wyczański*: Studia nad konsumpcją, żywnością w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w. Warszawa. 1969. 223 l.

¹⁴ *Stefania Kowalska-Glikman*: Ruchliwość społeczna i zawodowa mieszkańców Warszawy w latach 1845—1861. Na podstawie akt stanu cywilnego. Wrocław. 1971. 177. l.

¹⁵ *Maria Nietyksza*: Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w. Warszawa. 1971. 255 l.

meghaladja a megadott kereteket, mert az előzményeket is bemutatja, és 1913-ig, olykor 1921-ig elmegy. Különösen a munkásosztályt figyeli, de nem tud teljes képet adni a társadalomról, és a varsói lakosság növekedését nagyjából meghatározó bevándorló elemmel sem tud mit kezdeni. *J. Żarnowski* a két világháború közti lengyel társadalomról¹⁶ igyekszik átfogó képet nyújtani, de a népszámlálási adatokat nem kezeli elég kritikusan, különösen a nemzetiség vonatkozásában, így eltúlozza a lengyelek arányát, 69%-ra teszi, a becslések szerint 64%-a realisabb. A burzsoázia létszámát szintén túlbecsüli (260 000 véleménye szerint). Egészében mégis ez az első igényes szintézis, a kísérlet minden erényével és hiányosságával.

A kivándorlás irodalmáról ad áttekintést *H. Janowska*,¹⁷ nagyrészt az 1920-as évektől 1939-ig megjelent munkákról, amelyek szinte kizárólag az európai országokba irányuló kivándorlást és az ott élő lengyel lakosság helyzetét kutatták. A népi Lengyelországban a kutatások 1960-tól lendültek fel, a *Problemy Polonii Zagranicznej* (A külföldi Polonia problémái) c. folyóirat megjelenésével. Az érdeklődés még ekkor is jórészt európai, *K. Murzynowska* pl. a Ruhr-vidéki lengyel munkásságot vizsgálja 1880–1914 közt,¹⁸ a porosz uralom alatti területről idevándoroltakat, de jórészt a munkásmozgalmában való részvételüket (különösen az 1905. és 1912. évi sztrájkharcokban). Utal arra, hogy a porosz kormányintézkedések miatt az osztályöntudatosodással együtt a nemzeti tudat megerősödése is fontos jelenség. *A. Poniatowska* az 1918–39 közti nyugat-pomerániai idénymunkás-elvándorlást¹⁹ dolgozta fel, elsősorban mint gazdasági és politikai problémát. *K. Groniowski* a braziliai kivándorlást vizsgálja 1871–1914 közt,²⁰ különös tekintettel arra, hogy a három megszállási területről, különböző hagyományokkal ideérkezett lengyelség körében hogyan tűnnek el a különbségek. A kivándorlók zöme a szegényparasztok közül került ki. A braziliai lengyel kolónia létrejöttének 100. évfordulójára jelent meg egyébként egy szépirodalmat is felhasználó, népszerűsítő tudományos munka,²¹ amely a kivándorlók mindennapi életét is bemutatja.

Ezzel kapcsolatban utalhatunk röviden arra, hogy francia minta nyomán Lengyelországban is létezik egy „Mindennapos élet” sorozat, *T. és R. Kiernowski* könyve a koraközépkori Pomerániát²² tárgyalja, kiterjedve a társadalmi struktúrára, a hiedelmekre, a családi és lakásvisszonyokra, a táplálkozás, a munka és a játék kérdéseire. *M. Bogucka* a XVI–XVII. századi Gdańskot²³ mutatja be hasonló jelleggel, *A. Berdecka* és *I. Turnau* a felvilágosodás-korabeli Varsót,²⁴ bár ez utóbbi inkább a városépítészet vagy általában a város története, mint a lakosok mindennapi életéé. Nem ebben a sorozatban jelent meg, de ide kapcsolható *K. Matwijowski* könyve a barokk Wrocław ünnepségeiről és szórakozásairól,²⁵ amely az 1618–1741 közti korszakban elsősorban a városi hatóságok által, jórészt politikai okokból rendezett ünnepségeket írja le, de nem terjed ki a társadalomtörténeti elemzésre.

¹⁶ *Janusz Żarnowski: Społeczeństwo Polski międzywojennej.* Warszawa, 1969.

¹⁷ *Halina Janowska: Research on the economic emigration.* Acta Poloniae Historica. 27. 1973. 187–208. l.

¹⁸ *Krystyna Murzynowska: Polskie wychodźstwo zarobkowe w Zagłębiu Ruhry w latach 1880–1914.* Wrocław, 1972. 279 l.

¹⁹ *Anna Poniatowska: Polskie wychodźstwo sezonowe na Pomorzu Zachodnim w latach 1918–1939.* Poznań, 1971. 176 l.

²⁰ *Krzysztof Groniowski: Polska emigracja zarobkowa w Brazylii 1871–1914.* Wrocław, 1972. 296 l.

²¹ *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa.* Warszawa, 1971. 551 l.

²² *Teresa Kiernowska—Ryszard Kiernowski: Życie codzienne na Pomorzu wczesnośredniowiecznym, wiek X—XII.* Warszawa, 1970. 209 l.

²³ *Maria Bogucka: Życie codzienne w Gdańsku, wiek XVI—XVII.* Warszawa, 1967. 230 l.

²⁴ *Anna Berdecka—Irena Turnau: Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia,* Warszawa, 1969. 343 l.

²⁵ *Krzysztof Matwijowski: Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu.* Wrocław, 1969. 218 l. Monografie śląskie 18.)

Nem lengyel vonatkozású, de érdemes megemlíteni *L. Bazylow* munkáját a XIX. sz. első felének orosz társadalmáról.²⁶ Főképp az emlékiratok felhasználásával igen színes képet tud adni, de túl optimistán ítéli meg az orosz társadalmat, lebecsüli a külföldi utazók (pl. de Custine) kritikáját, és a korszak néhány szereplőjéről is valamivel pozitívabb képet akar adni az elfogadottnál. A rendszerrel szembenálló nemesi és értelmiségi ellenzék viszont teljesen kimarad érdeklődési köréből.

A rövid áttekintés is mutatja, hogy hagyományos és korszerű módszerek váltakozva szerepelnek a lengyel társadalomtörténetírásban, egyelőre talán inkább a hagyományos megközelítési módszerek túlsúlyával, amire viszont a kritika igen élesen szokott utalni. A hiányokat általában a mentalitás, az értékrendszerek, a tudati tényezők nem kellő vagy egyáltalában hiányzó ábrázolásában jelölik meg, és abban is, hogy az egyes osztályokról vagy rétegekről szóló munkák nem tudják kellő mértékben megmutatni az illető osztály helyét az egész társadalomban. Ezért nem érdektelen befejezésül *H. Jędruszcak* mintegy programadó tanulmányát megemlíteni, amely a XX. századi lengyel társadalom kutatásának teendőit kívánja felvázolni.²⁷ Helyesen utal arra, hogy az egyes osztályok, csoportok stb. történetét szorosabban össze kell kapcsolni anyagi létfeltételeikkel, egyúttal meg kell mutatni funkcionálásuk modelljét, a társadalmi hierarchiát. Abban is igaza van, hogy a társadalmi struktúrák kontinuitása és diszkontinuitása éppen a XX. században, amely a félfudális rendszertől a szocializmusig annyi gyökeres változást ismer, alapvető jelentőségű. És azzal is egyet lehet érteni, hogy roppant fontos témának jelöli meg azt is, hogyan tükröződnek a tényleges társadalmi változások a társadalmi tudatban, megint csak osztályok, csoportok stb. szerint. Csak végkövetkeztetésével nem tudunk egyetérteni. A szerző ugyanis, Braudelre is hivatkozva, azt hangsúlyozza, hogy nem társadalomtörténetet kell írni, hanem a társadalom történetét, amely az egyes történeti elemeket integrálja. Ilyen történetírára is szükség van; valóban, sőt ez a történetírás legmagasabb szintje, mert csakugyan a társadalom történetét adja, az egész történelmet. Csakhogy éppen az ilyen megközelítésben vész el az a specifikum, amit ehhez a társadalomtörténetnek kell hozzáadnia, pedig ez az ág még korántsem érte el, még a lengyel történettudományban sem, mondjuk a gazdaságtörténet vagy politikai történet szintjét; módszerekben, megközelítésben és eredményekben egyaránt. És ha már a programokról is szót ejtünk, hadd említsük röviden *Stefan Kieniewicz*nek egy munkaközösséggel együtt készített javaslatát²⁸ a lengyel történelem feltárandó kulcskérdéseiről, ebben a társadalom gazdasági, politikai és tudati aspektusainak a feldolgozását javasolja, az utóbbin belül külön figyelmet fordítva a történelmi kultúrára és a társadalmi tudatban játszott szerepére.

Niederhauser Emil

Új törekvések a nyugat-német társadalomtörténeti kutatásokban

Ismertetésünkben a mai nyugat-német történetírás társadalomtörténeti érdeklődésű és beállítottságú irányzatára kívánjuk felhívni a figyelmet. Azt a történetírói iskolát állítjuk az előtérbe, amelyik a hatvanas évek végétől, hetvenes évek elejétől polgári oldalról jövő intellektuális nyitottságával és merészségével, színvonalas szakmai teljesítményeivel és nem utolsósorban a publikációk sokaságával élénk érdeklődést váltott ki és több vitát inspirált.

²⁶ *Ludwik Bazylow*: *Spółczesność rosyjska w pierwszej połowie XIX wieku*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. 1973. 505 l.

²⁷ *Hanna Jędruszcak*: *O historii społeczeństwa polskiego XX wieku*. I. Historia społeczna a historia społeczeństwa. II. Propozycje. III. Hipoteza w badaniu historycznym. *Kwartalnik Historyczny* 1973. 336—351. l.

²⁸ *Stefan Kieniewicz*: *O range nauk historycznych*. *Kwartalnik Historyczny* 1973. 897—904. l.

A Hans-Ulrich Wehler¹ körül csoportosuló történészek a modern társadalomtörténetírás elmélete és módszertana kidolgozásának igényével léptek fel, tanulmányaikban ennek lehetőségeit, módjait, akadályait kutatják szisztematikusan, s az elért elméleti eredmények alapján nyúlunk a konkrét történeti problémák vagy periódusok feldolgozásához.

1975-ben „Geschichte und Gesellschaft” címmel folyóiratot indítottak, amelyben eddigi törekvéseiket kívánják folytatni, azoknak szélesebb és rendszeresebb publicitást biztosítani.²

Wehler és követői a *történelmet* „*történeti társadalomtudományként*” definiálják.³ A definíció mindenek előtt az *interdiszciplináris* módszer melletti állásfoglalásra utal. A modern történetírásban elengedhetetlennek tartják a többi társadalomtudomány eredményeinek beépítését, módszereik lehetőség szerinti alkalmazását és szükségesnek mondják az együttműködést a társadalomtudományok művelőivel.

Az interdiszciplináris jelleg hangsúlyozásával indul új folyóiratuk is. A történeti és társadalomtudományi eljárások — elsősorban a szociológia, közgazdaságtan és a politika tudománya — produktív, egymást ösztönző összekapcsolására gondolnak, s a folyóiratot „közös társadalomtudományi fórumnak” szánják. Az interdiszciplináris módszer gyakorlati alkalmazásának szándékát mutatja, hogy a folyóirat kiadói körében a történészek mellett megtalálhatók a társtudományok művelői is.

Az interdiszciplináris kutatási módszer a történettudomány megnyitását, kitágítását vonja maga után, elsősorban módszertani vonatkozásban, hiszen a társadalomtudományi eredmények beépítésének első lépése éppen ezen eredmények megismerése, elemzése, alkalmazási lehetőségeinek feltérképezése. A számos elméleti-módszertani tanulmány, az ilyen jellegű viták mutatják, hogy a Wehler-féle csoport programszerűen foglalkozik a történettudomány társadalomtörténetelméleti orientációjának kialakításával.⁴

A definíció másfelől a *történetiséget* hangsúlyozza. Wehler a szociológia és történettudomány érintkezési pontjait és elválasztó vonalait kutatva a történeti idő tiszteletben tartására figyelmeztet. A történetiség Wehler szerint az a láncszem, amely a jelenhez köt, amely a jelen jobb megértését segíti: „...csak a történeti idő méltányolása enged bepillantást a történelem létrejöttébe, azaz megváltoztathatóságába is. A történelmi ismeret éppen ezáltal szabadulhat meg a »jelen« vélt kényszeritől, mert amikor annak fokozatos keletkezését követi, megmerevedett struktúrákat bont fel, megfosztja azokat vélt megváltoztathatatlanságuk varázsától és fokozza azt az esélyt, hogy változtató befolyást gyakorolhat rá.”⁵

¹ Hans-Ulrich Wehler (szül. 1931) 1971 óta a bielefeldi egyetem professzora. Legfontosabb publikációi: Das Deutsche Kaiserreich 1871—1918 (1973) — Sozialdemokratie und Nationalstaat 1840—1914 (1962, 1971) — Der Aufstieg des amerikanischen Imperialismus 1865—1900 (1973). Elméleti és módszertani tanulmánykötetek bevezető tanulmányai: Geschichte und Soziologie (1973) — Geschichte und Ökonomie (1973) — Geschichte und Psychoanalyse (1971) — Gyűjteményes kötetek kiadója, így pl. Neue Wissenschaftliche Bibliothek, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft.

² „Geschichte und Gesellschaft”, Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft (Hrsg: Wolfgang J. Mommsen, Hans-Jürgen Puhle, Hans-Ulrich Wehler). (Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen).

³ Hans-Ulrich Wehler: Geschichte als Historische Sozialwissenschaft (Surkamp Verlag, 1973, Frankfurt am Main). Wehler ebben a tanulmánygyűjteményben a szociológia, közgazdaságtan, pszichológia és történelem kapcsolatát vizsgálja.

⁴ 1972-ben a regensburgi történészkongresszus vitára tűzte a „szervezett kapitalizmus” elméletét, amely Wehlerék felfogásában a XIX. század végének, XX. század elejének társadalmi modelljét jelentené. A vita referátumai megjelentek: Organisierter Kapitalismus (Hrsg: H. A. Winkler, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 9, Vandenhoeck und Ruprecht, 1974, Göttingen). — 1974-ben Braunschweigben a történészkongresszuson H.-U. Wehler tartott vita-indító referátumot a modernizációs elméletekről. „Modernisierungstheorien und Geschichtswissenschaft” címmel. Megjelenéséről még nincs tudomásunk.

⁵ H.-U. Wehler: Geschichte als Historische Sozialwissenschaft, 21. A jelen ebben az értelembe „sajátos keveréke egyfelől a múlt erőinek és tapasztalatainak, másfelől azoknak az elvárá-

A jelen megváltoztathatósága melletti állásfoglalás kifejezi Wehler és követői politikai álláspontját is. Nem vallják magukat marxistáknak, de saját kiindulópontjuk — mint erre több helyen utalnak — „nem összeegyeztethetetlen” a történelmi materializmusával.⁶ Szembefordulnak a pozitívizmussal, annak újabb megjelenési formáival is. Elvetik a hagyományos német historizmust, bár gondos elméleti alapozás-keresésük, nagy történelmi szakaszokat átfogó modellalkotási hajlamuk, problémákban való gondolkodásuk révén inkább ehhez a történetírói iskolához kapcsolódnak.⁷ Legnagyobb hatást, úgy tűnik, az ún. frankfurti iskola gyakorolta rájuk, mind elméletileg mind politikailag. A történelemről adott, fentebb már idézett definíciójukban több publikációban szerepelt a „történeti” jelző mellett a „kritikai” is.⁸ A történelemnek, mint „történeti-kritikai” társadalomtudománynak eredményeivel — szerintük — a jelen kritikájához és megváltoztatásához kell hozzájárulnia. A változtatás szándéka azonban nem a modern polgári társadalom elvetését, csupán annak reformálását, humanizálását foglalja magában.

Ez a történetírói és politikai magatartás tükröződik új folyóiratukban is: „Ha a társadalmat történeti folyamatok és döntések megváltoztatható eredményeként, kihasznált és elszalasztott lehetőségek eredményeként elemezzük, a történelem, mint történeti társadalomtudomány fontos hozzájárulást adhat a jelen önmegismeréséhez és megkönnyítheti egyének és csoportok értelmes cselekvését. Közreműködhet az emberi együttélés humánus formáinak felvázolásában, kidolgozásában és megőrzésében, valamint hozzájárulhat a jelen történetileg orientált, egyszerűsített azonban gyakorlati értékű elméletének a kialakításához. Tisztában vagyunk azzal, hogy a cél csak fokozatosan érhető el.”⁹

A folyóirat az eddigi kutatások, elméleti megfontolások összegzéseként és konklúziójaként már kifejezetten a társadalomtörténeti jelleget, a társadalomtörténet felé fordulást mutatja. „A folyóirat tárgya a társadalom és annak története” olvashatjuk a kiadói előszóban. A széles értelemben vett társadalomtörténet a társadalmi formációk mélyében rejlő politikai, gazdasági, szociális, kulturális, szellemi jelenségek és folyamatok történetét tartalmazza. A társadalomtörténeti kutatásokon belül a társadalmi változások folyamatainak és struktúráinak vizsgálatát és ábrázolását kívánják a középpontba állítani. „Változást és állandóságot” egyaránt szem előtt kell tartani, írják. A társadalomtörténeti jelleg kidomborítása és újabb módszereinek feltárása mellett a „politikátörténeti dimenziók” kutatását továbbra is feladatuknak. „A társadalomtörténeti megalapozottságú politikátörténet sokkal inkább munkánkhoz tartozik” — írják az előszóban.¹⁰

soknak, amelyek bizonyos történelmi trendek meghosszabbításaként a jövőben rejlenek. E Janus-arc nélkül történettudomány elképzelhetetlen” (uo. 17).

⁶ J. Kocka: Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte. Vorschläge zur historischen Schichtungsanalyse, 25.

⁷ J. Kocka: Theorien... 15—16.

⁸ H.-U. Wehler: Geschichte als Historische Sozialwissenschaft, Vorbemerkung.

⁹ „Geschichte und Gesellschaft”, 1975/I. Vorwort der Herausgeber, 7.

¹⁰ Nem világos azonban, itt sem és egyéb munkákban sem fejtik ki, hogy mit értenek „társadalomtörténeti alapozottságú”, vagy „modern” politikátörténeten. E folyóirat 1975/2—3. számában jelent meg Wehler és hangú cikke Hillgruber ellen (Moderne Politikgeschichte oder „Grosse Politik der Kabinette”?), amelyben mintegy a konzervatív politikátörténetírás támadható példájaként foglalja össze és szedi ízekre Hillgruber eddigi megállapításait a politikátörténetírásról és — kevésbé alaposan — munkásságát is. Wehler különösen Hillgruber elméleti igénytelenségét bírálja. Wehler cikkével a politikátörténetírásról kíván vitát nyitni, s Hillgruber kritikája kapcsán felvet jónéhány vitára indító elméleti-módszertani kérdést és szempontot. Mindenek előtt a politika és politikai rendszer fogalmának meghatározását tartja szükségesnek, valamint annak pontos megfogalmazását, hogy mi a politikátörténetírás célja, minek a megismerését szolgálja. Valóban bizonyos intézményes pozíciókban levő csoportok vagy személyek döntései, döntéshez vezető cselekvései képezik-e a politika magvát? Másik fő kérdése, hogy miben összegezhetők a „jó” és „rossz” (analizáló és magyarázó) politikátörténet kritériumai. Wehler szerint a „maximális forrásközelség” és „forráshűség” csak egyik ezek közül, a többi specifikus, a gyakorlati történet

A folyóirat tárgykörét a XVIII. század végének ipari forradalmaitól napjainkig húzódo időszak történelmi problémái alkotják. A szerkesztők nem gondolnak semmiféle kronológiai vagy nemzeti elhatárolásra. A társadalomtörténeti szemléletmódból következően a társadalmi és gazdasági változások hosszú távú folyamatait kívánják vizsgálni, hosszmetzeti analíziseket adni társadalmi folyamatokról. Mindezekből következik az a törekvésük, hogy a folyóiratot főként problémafelvetések számára kívánják nyitva tartani.

Egyik legfontosabb szerkesztési szempontjuk a „nyitottság”. Ezt hangsúlyozzák mind a társadalomtudományon belüli új áramlatokkal, mind a társadalomtudományok újabb eredményeivel szemben, és módszertani értelemben is. A különböző elméletek és módszerek egyetlen értékmérőjének azok teljesítőképességét, eredményességét tartják. A folyóirat tehát tudatosan tág teret enged a tudományos kísérletező kedvnek. Mindemellett a legnagyobb súlyt a „szolid empirikus kutatásra” helyezi.

Az elméleti és módszertani értelemben vett nyitottság, az interdiszciplináris program, a nemzetközi szerkesztői gárda azt a meg is fogalmazott törekvést tükrözi, hogy a folyóiratnak nemcsak szaktörténész, hanem annál szélesebb, a társadalomtudományok szakembereihez és a történettudomány és a többi társadalomtudomány iránt érdeklődő olvasóközönséghez kell szólnia. Ennek a törekvésnek a szolgálatában áll az a szerkesztői módszer is, hogy a folyóirat negyedévenként megjelenő füzetait és különszámait is tematikusan adják ki. Így az első szám a társadalmi mobilitás, a 2/3. a történeti családkutatás és demográfia problémáival foglalkozik. Tematikus jellegű a folyóirat szakirodalmi szemléje is.¹¹ Wehlerék szerkesztői elveiből következik, hogy folyóiratu-
kat széles vitafórumnak is szánják.¹²

A „Geschichte und Gesellschaft” eddigiek során megjelent, ill. rendelkezésünkre álló tanulmányai közül J. Kocka elméleti-módszertani, programadó jellegű cikkéről: „Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte (Vorschläge zur historischen Schichtungsanalyse)” szeretnénk még végezetül néhány szót szólni.¹³ A tanulmány nagyrészt elméleti összegzése annak az útnak, amelyet a Wehler-féle irányzat fellépésétől a társadalomtörténetileg orientált történetírás programjának megfogalmazásáig megtett. Az irányzat bemutatásakor ezeket a kérdéseket már számos vonatkozásban érintettük, így a tanulmánynak azt a részét emelnénk ki, amelyben Kocka a *társadalmi rétegvizsgálat* módját, szempontjait elemzi, amelyben tehát a jövő gyakorlati kutatásaihoz nyújt támpontokat.

A *társadalmi réteg- és mobilitásvizsgálat* ösztönző, előrevivő tényezője a társadalmi egyenlőtlenség ténye, annak okai, következményei, változásai és megváltoztathatósága. A társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás Kocka szerint oly módon függnek össze, hogy a társadalmi mobilitás

írói tevékenység számára fontos kritérium még megfogalmazásra vár. Végül a politikatörténet azon problémáit sorolja fel jelzésszerűen, melyek kutatása és feldolgozása még megoldatlan feladat. Így: a hatalom és uralom meghatározása, ezzel összefüggésben politikai rendszerek legitimációs problémái, a legitimáció bázisa, hiánya, új útjai, sikertelensége stb. Wehler véleménye szerint a politikatörténet kutatásában a fenti problémák megoldásában csak akkor lehet továbblépni, ha a politikatörténetet a társadalomtörténeten belüli diszciplinaként értelmezik. „A politikai döntések és akciók feltételeinek és hatásainak világos megnevezésére és magyarázatára csak a szélesen értelmezett társadalomtörténet képes” — írja Wehler (366—369).

¹¹ I. szám: Die „Neue Sozialgeschichte” in Amerika (John Modell) 2/3. szám: Familie in historischer Perspektive. Laufende Arbeiten in England und in den Vereinigten Staaten (Tamara K. Hareven).

¹² Az eddig megjelent vitacikkekéből a következő kettő minden bizonnyal élénk vitát fog kiváltani. Az egyiket már bizonyos értelemben érintettük: H.-U. Wehler: „Moderne Politikgeschichte oder Grosse Politik der Kabinette”? (2/3 sz. 345—369). A másik Thomas Nipperdey cikke Wehler: Das Deutsche Kaiserreich 1871—1918 (Göttingen, 1973, Kleine Vandenhoeck Reihe) címmel megjelent könyvéről: Wehlers „Kaiserreich”, Eine kritische Auseinandersetzung.

¹³ Geschichte und Gesellschaft, 1975/1., 9—42.

feltételezi a társadalmi egyenlőtlenséget, a társadalmi egyenlőtlenség megszüntetése, vagy korrekciója a mobilitást. Kocka ebben az összefüggésben nemcsak módszertani szempontból mutat rá társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás összefüggésére, hanem elismeri az egyenlőtlenség társadalmi létjogosultságát is. A társadalmi egyenlőtlenség „bizonyos mértékét” egyfelől „nem egyenlő emberek szabadsága feltételének”, másfelől („az eddigiekben és belátható időn belül”) gazdasági és technikai értelemben és általában „teljesítményképes társadalmak funkcionálása feltételének” tekinti, amely a haladás feltétele is abban az értelemben, hogy biztosítja a természet fölötti uralom tökéletesítését. Kocka elismeri, hogy ez sokak számára a reális élet- és önmegvalósítási lehetőségek csorbitását jelenti, de társadalmi értelemben csak az „egyenlőtlenség azon fölöslegének” a lefaragására lát lehetőséget, amely az adott szisztéma funkcionálását nem zavarja. Úgy gondoljuk, szinte fölösleges az az értékelő megjegyzésünk, hogy ez az álláspont politikailag a jelen polgári társadalomnak csak reformját, de nem kereteinek szétfeszítését feltételezi.

Módszertani konklúziója, hogy a kutatásnak azon társadalmi intézmények, mechanizmusok, rétegek vizsgálata felé kell fordulnia, amelyek a társadalmi egyenlőtlenség „fölségét” fenntartják, azaz a mobilitás akadályozó tényezői (32–33. o.).

Kocka a társadalmi rétegvizsgálat elsődleges feltételét „precíz elméleti keretek” és ennek megfelelő *fogalmak és modellek* alkotásában látja. Tanulmányában meghatározza a társadalmi réteg és rétegződés fogalmát. Társadalmi rétegen azoknak a „személyeknek a sokaságát” érti, „akik valamely megkülönböztető társadalmi jeggyel közösen rendelkeznek és mint a megkülönböztető jegy hordozói bizonyos értelemben hasonló boldogulási esélyek, érdekek és tartás hordozói, talán hasonló magatartási formákat is mutatnak, amelyek által más rétegek tagjaitól különböznek, így feltételezhető, hogy a rétegnek (stratum) és a rétegződésnek (stratifikation) ilyen módon meghatározott fogalma alkalmazható társadalmi-kulturális szempontból nagyon különböző és a messzi történeti múltba nyúló társadalmakra is. Közvetlenül belátható, hogy minden társadalom többféle rétegződésből és rétegződési dimenzióból áll, hogy a különböző rétegződési dimenziókba minden személy bekerül, azaz más pozíciókat vesz fel, amelyek egyáltalán nincsenek szükségszerűen szinkronban vagy párhuzamban, hanem inkább keresztezik egymást és összefüggésükben egy társadalom rétegződési dimenzióját alkotják” (37. o.).

Kocka a társadalmi rétegvizsgálat első lépésének azt tartja, amikor a kutatónak a „rétegződési dimenziók” sokaságából ki kell választania azokat, vagy azt a dimenziót, amelyen belül mozog, amelyeket egy *modellé* formál. A kiválasztás szempontjait különböző tényezők határozzák meg. Kocka felveti a kérdést, hogy találhatók-e olyan „rétegződési dimenziók”, amelyek különböző társadalmakra, egymástól távolos időszakban alkalmazhatóak. Az „osztály”, „hatalom”, „status” fogalmát pl. „univerzális érvényűnek” tartja. Mindenképpen fennáll azonban az a veszély, írja, hogy ilyen és hasonló „univerzális” fogalmak tartalma nem pontosan definiált, épp ezért a fogalom más-más tartalmat takarhat (38. o.).

Kocka a XIX. század végi – XX. század eleji német társadalom rétegződési modelljének felállításában is a „többdimenziós” látásmód szükségességét hangsúlyozza. A következő dimenziókat sorolja fel: „termelési eszközök birtoklása vagy azok hiánya (a szoros értelemben vett osztályhelyzet), foglalkozáshoz ill. foglalkozási csoportokhoz tartozás rangsor szerint (amelynél a rangsorolás szempontját a történetész által értékelendő presztízs-helyzet vagy a mindenkori foglalkozás elvben talán megállapítható közepes jövedelme adja), a jövedelem és vagyon nagysága, képzettség, a politikai hatalomban részesedés lehetősége, valamint bizonyos területekhez, vallásokhoz, generációkhoz tartozás” (39. o.).

A *mobilitásvizsgálat* felé vivő lépés annak a dimenzióknak a megjelölése, amely egy adott periódusban erőteljesebben, más „dimenziók” hatását háttérbe szorítva domináns szerepet töltött be. Kocka úgy látja, hogy az ipari forradalmak korában, amikor a társadalom rétegződési folyamata relatíve még inkább előrehaladt, a marxizmus értelemben vett osztály az a „rétegződési dimenzió”, amely „tendenciájában” előtérbe került és más „rétegződési dimenziókat” hatásában felülmúlt (41–42. o.).

Úgy gondoljuk, a „Geschichte und Gesellschaft” és az általa képviselt irányzat érdemes arra, hogy a hazai marxista történetírás is figyelemmel — s ha kell, kritikával — kísérje eredményeit.

Fejes Judit

Társadalomtörténeti kérdések a NDK történészeinek vitáiban

Az utóbbi években két nagyobb vita foglalkoztatta az NDK történész-közvéleményét, és mindkettőben felmerültek társadalomtörténeti szempontok is.

Az egyik, 1972 vége óta folyó vita¹ témája a polgárság helye a XI—XVI. századi német feudális társadalomban. A vitát kezdeményező álláspont (főbb képviselői: B. Berthold, E. Engel, A. Laube, G. Vogler) szerint a város és a városi polgárság szervesen illeszkednek a középkori feudális társadalomba, ugyanakkor azonban maguk nem feudális jellegűek. A városi polgárság a XI—XIII. században a városi feudális befolyás, a városi politikai uralmat gyakorló egyházi vagy világi földesurak elleni kommunamozgalmak következményeképpen szerveződött osztállyá. A kommunamozgalmak eredményeként ugyanis a városba költözők tekintélyes része megszabadul a termelőeszközök feudális tulajdonából adódó legtöbb személyes kötöttségtől; önkormányzati jogokkal rendelkező városi hatóság alakul ki és kedvezőbb lehetőségek adódtak a városra jellemző gazdasági ágak (kézműipar és kereskedelem) feudális kötöttségektől mentes fejlődésére is. A kereskedőkből és kézművesekből álló városi polgárság helyzete lényegesen különbözött a feudális társadalom két alapvető osztályától: egzisztenciájuk alapját nem a föld, hanem a műhelyek, kézműipari eszközök és egyre növekvő mértékben a pénz képezték; hiányoztak a feudális jellegű személyes függési viszonyok és a feudális hatalmak ellen — belső differenciáltságuk ellenére is — viszonylag egységesen léptek fel. A városi kézművesek és kereskedők önálló, egységes osztályként való meghatározása mellett szól sajátos jogi helyzetük és sajátos struktúrájuk is. Számos adat van arra, hogy a városi polgárok tudatában voltak a feudális társadalmon belüli különleges helyzetüknek. A városi polgárság differenciáltságát sem hagyják azonban figyelmen kívül ennek az álláspontnak a képviselői. Utalnak arra, hogy körülbelül a XIII. század közepétől a kommunamozgalmakat a városon belüli patrícius és nem-patrícius elemek közti politikai és társadalmi összeütközések váltják fel; osztályharcnak azonban ezek semmiképpen sem tekinthetők.

¹ A vita az NDK történészeinek 1972 decemberében, Drezdában tartott V. kongresszusán kezdődött, ahol az egyik munkacsoportban G. Vogler „Közép- és Nyugat-Európa feudális társadalmi szociális és politikai mozgalmai, illetve az osztályfejlődés dialektikája a XI—XVIII. században” című referátumát vitatták meg. A referátum tézisei: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (ZfG) 1972 (10) 1234—1240. A vitáról lásd G. Becker—K. Vetter: Az NDK V. drezdai történeti kongresszusa. ZfG 1973 (3) 357—362. A. Laube beszámolója a kongresszus 2. számú munkacsoportjának: vitájáról. ZfG 1973 (4) 443—445. A következő állomás a vita újabb hullámát kiváltó tanulmány: B. Berthold—E. Engel—A. Laube: Die Stellung des Bürgertums in der deutschen Feudalgesellschaft ZfG 1973 (2) 196—217. A tanulmány alapján 1973. április 25-én vitát rendezett az NDK Tudományos Akadémiája Központi Történelmi Intézetének feudális részlege, erről beszámolt a ZfG 1973 (12) 1505—1508. Újabb vitát rendeztek 1974. április 24—25-én; erről lásd ZfG 1974 (10) 1109—1111. A vita során született egyéb fontosabb írások: H. Mohr: Zur Diskussion um den Klassencharakter des mittelalterlichen Stadtbürgertums. Geschichtsunterricht und Staatsbürgerkunde 1973/5; G. Vogler: Probleme der Klassenentwicklung in der Feudalgesellschaft. Betrachtungen über die Entwicklung des Bürgertums in Mittel- und Westeuropa vom 11. bis zum 18. Jahrhundert. ZfG 1973 (10) 1182—1208; H. Hoffman—I. Mittenzwei: Die Stellung des Bürgertums in der deutschen Feudalgesellschaft von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis 1789; G. Vogler: Revolutionäre Bewegung und frühbürgerliche Revolution. Betrachtungen zum Verhältnis von sozialen und politischen Bewegungen und deutscher frühbürgerlicher Revolution. ZfG 1974 (4) 394—411; W. Küttler: Zum Problem der Anwendung des marxistisch-leninistischen Klassenbegriffs auf das mittelalterliche Stadtbürgertum. ZfG 1974 (6) 605—615; I. Mittenzwei: Zur Klassenentwicklung des Handels- und Manufakturbürgertums. ZfG 1975 (2) 179—196.

A XV—XVI. század fordulójára alakulnak ki számos német városban a korai kapitalista ermelési viszonyok elemei, megjelenik a tőketulajdonosok új rétege, amely már nem egyszerűen a városi polgárság folytatását, hanem egy új osztály, a burzsoázia kiindulópontját jelenti. Kiindulópontját, de semmiképpen sem igazi burzsoáziát, mivel ekkor — a feudalizmusból a kapitalizmusba átvezető korszak kezdetén — még igen kialakulatlanok, állandóan formálódóak a gazdasági-társadalmi viszonyok. Nehezítette Németországban a kapitalista fejlődés kibontakozását az is, hogy első elemei a bányászatban kezdtek kibontakozni, a földben levő ásványi kincshez volt kötve és így nem kerülhetett el a feudális hatalmak parazita kizsákmányolását. Súlyos teherterhelés volt, hogy a föld, a feudalizmus legfontosabb termelőeszköze nem vonódott be a tőke és munkaerő eredeti felhalmozásába, ez szűkítette a tőkés burzsoázia bázisát, nehezítette a munkaerő szabaddá tételét. Probléma volt az is, hogy számos korai kapitalista vállalkozó személyesen, hivatalok vagy akár feudális földtulajdon révén is, kötődött még ekkor a feudalizmus-hoz.

A korszakot az álláspont képviselői inkább *korai kapitalista jellegűnek* (*frühkapitalistisch*), mint *korai kapitalizmusnak* (*Frühkapitalismus*) tekintik, mivel az utóbbi szóhasználat elmosná a korszak alapján feudális jellegét. Az előbb említett társadalmi osztályt pedig korai polgárság helyett korai burzsoáziának nevezik, mivel az előbbi szóhasználat kizárná annak a lehetőségét, hogy a XI—XV. századi kézműveseket és kereskedőket városi polgárság néven foglalják össze egységes osztályként. Választóvonalat húznak tehát a városi polgárság (Stadtbürgertum) és a korai burzsoázia (Frühbourgeoisie) között. A városi polgárságot a feudális társadalom olyan *mellékosztályának* tartják, amely annak alapvető osztályaiból és feudalizmus előtti társadalmi struktúrák elemeiből alakult ki, integráns része a feudális társadalomnak, de önmaga nem feudális jellegű. Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy a feudalizmus alapvető osztályellentétei lényegesen befolyásolták a polgárság fejlődését, a középkori városi polgárság a feudális társadalmi rend alapján és az általa meghatározott keretekben fejlődött; nem tekinthető a kapitalizmus genezise a priori hordozójának.

Az álláspont képviselői érveik kifejtése során többször is figyelmeztetnek arra, hogy a városi polgárság egyetlen időszakban sem azonosítható a teljes városi lakossággal. A kiemelkedő patrícius réteg, valamint a polgárjog nélküli szegényebb kézművesek és kereskedők közötti ellentét alapvető tényezője lett a középkori városi társadalom felbomlásának. Másik fontos megjegyzésük az, hogy fejtegetéseik természetesen nem vonatkozhatnak a középkori város és városi polgárság valamennyi típusára, sőt minden olyan csoportra sem, amely a feudalizmus idején kereskedelemmel vagy árutermeléssel foglalkozott. (Hiszen folytatott ilyen tevékenységet az állam, az egyház, egyes nemesek és parasztok is.)

A kereskedelmi és ipari tőke városon belüli arányával kapcsolatban az a véleményük, hogy a városokban messzemenően a kereskedelmi tőke dominál. Marx alapján utalnak az ebből adódó konzerváló vonásokra, arra, hogy a manufaktúrákat létrehozó kereskedelmi tőke tulajdonképpen csak a termelés meglevő formáját vonta befolyása alá, anélkül, hogy forradalmi változást idézett volna elő magának a termelésnek a folyamatában. Ez volt az oka annak, hogy a feudális hatalmak és egyes korai kapitalista vállalkozók érdekei gyakran találtak, nem egy esetben együttműködésre is sor kerül.

A most ismertett állásponttal szemben több kifogás merült fel. Elsősorban a feudalizmuson belüli városi polgárság nemfeudális jellegének tételét vitatták. A városi egyszerű áruterelés nem állt kívül a feudalizmus gazdasági törvényein, és így a korabeli város és városi polgárság is feudális jellegű volt — hangoztatták. A városon belüli feudális privilégiumok és az olyan feudális elemek, mint a városok és a városi polgárság tulajdonában levő birtokokon folyó feudális kizsákmányolás vagy a feudális mezőgazdaság termékeivel folytatott kereskedelem is a városok és a városi polgárság feudális jellege mellett szól. A városi polgárságon belüli ellentétek — szögezték le többen — kizárják annak a lehetőségét, hogy egységes osztályról beszélhessünk. Nem létezett homogén városi polgári osztály, csak kereskedők, illetve kézművesek rétegei, amelyek sem gaz-

daságilag, sem politikailag nem képviseltek egységes érdekeket, a marxista osztályfogalom így a középkori városi polgárságra nem alkalmazható (K. Fritze, P. Lösche).

A vita — ahogy erre sok hozzászóló utalt — a kutatások jelenlegi szintjén nem eldönthető, nem lezárható; elsősorban különböző országok városfejlődésének összehasonlító vizsgálatára lenne még szükség. Annyit azonban megállapíthatunk: legalábbis a munkahipotézis szintjén elfogadhatóbbnak tűnik a középkori városi polgárságot a feudalizmus „mellékosztályának” tekintő álláspont, amely jól fejezi ki ennek a társadalmi csoportnak a feudalizmusban elfoglalt, de azon túlmutató helyét.

Nagy hatása volt az NDK társadalomtudósainak körében E. Engelberg: A néprajz és a művelődéstörténet kérdéséről című 1973-ban megjelent tanulmányának,² amelynek fő tézisei a következők:

1. Azok a fázisok, amelyek a művelődéstörténetet, mint önálló tudományt kívánták megalapozni, azért voltak sikertelenek, mert homályos, tisztázatlan alapkoncepciókból indultak ki. Túlságosan átfogóan értelmezték a művelődéstörténet tárgyát és ez „kompilációs dilettantizmushoz” vezetett.
2. Éppen ezért a művelődéstörténet tárgyát pontosabban kellene körülhatárolni, egyértelműen kell kijelölni sajátos kutatási területét és így empirikus kutatási ágga lehetne fejleszteni. A művelődéstörténet konkrét kutatási tárgya Engelberg szerint az egyes társadalmi osztályok munka- és életmódja, érzés- és gondolatvilága lehetne a különböző időszakokban. A hivatásos művészek alkotásaira épülő úgynevezett „magasabb szellemi kultúra” vizsgálata pedig egyértelműen rész tudományok (irodalomtörténet, művészettörténet, tudománytörténet) feladata lenne. Így felfogva a művelődéstörténet „alulról felfelé” történő vizsgálódást jelentene szemben a művelődéstörténetesek megszokott „fentről lefelé” fordulásával. Ettől a tulajdonképpeni empirikus művelődéstörténettől el kell választani a művelődéstörténetírást, mint szintetizáló tudományt, amely ez utóbbi szélesebb értelmezésében a „hivatásos” tudományos művészet termékeinek valamint a művelődés egyes ágaival foglalkozó rész tudományok eredményeinek szintetikus összefoglalását jelenti.
3. Metodológiája és kutatási tárgya alapján a művelődéstörténetnek közelítenie kell a néprajzhoz, hiszen mindkettő az anyagi és szellemi kultúra termékeit, illetve életmódot kutat. A különbség a vizsgált osztályokban van, a néprajz a parasztok és a városi középrétegek, a művelődéstörténet pedig a proletariátus és a burzsoázia kultúrájának fejlődését vizsgálja.

Engelberg tanulmánya nagy visszhangra talált az NDK történészeinek és néprajzkutatóinak körében. Különösen a néprajzkutatók határozottan visszautasították Engelberg tételeit, alapvető kifogásuk a néprajzkutatás területének indokolatlan leszűkítése volt. Hangsúlyozták, hogy Engelberg figyelmen kívül hagyja a néprajz újabb eredményeit, azt, hogy ez a tudomány az utóbbi években a dolgozó nép legkülönbözőbb osztályainak és rétegeinek művelődését kutatja az egyes korszakokban. Leninnek az osztálytársadalom két kultúrájáról szóló tétele alapján W. Jacobeit fogalmazta meg azt az álláspontot, amellyel Engelberg minden, eddig fórumot kapott vitapartnere egyetért: a néprajznak nem szabad csak a parasztsággal és a városi középrétegekkel foglalkoznia, feladata az összes dolgozó osztályok, a művelődéstörténeté pedig az uralkodó osztályok kultúrájának vizsgálata. A kettő együtt tükrözi a nemzeti kultúra egészét az antagónisztikus társadalmi formák idején.

Mindkét vita bizonyára még sokáig fog folyni; kérdésfeltevéseik, szempontjaik talán a magyar történetírás számára is termékenyítők lehetnek.

Pók Attila

² E. Engelberg: Zu Fragen der Volkskunde und Kulturgeschichte. ZfG 1973 (8) 970—981. Erről ismertetést közöl a Századok 1974 (3) 765. A vitához kapcsolódó legfontosabb hozzászólások: W. Jacobeit: Die Volkskunde — eine eigenständige historische Disziplin. ZfG 1974 (4) 443—447; U. Mohrman: Volkskunde und Kulturgeschichte. ZfG 1974 (7) 748—752; P. Schuppon: Bemerkungen zum Gegenstand einer marxistischen Kulturgeschichte. ZfG 1974 (12) 1359—1376.

Vita Franciaországban a proletariátus kialakulásának kérdéseiről az ipari forradalom idején*

A referátumokban tárgyalt és a vita során felmerült kérdések három csoportba sorolhatók:

1) Vizsgálták a formálódó ipari munkásság eredetét, a munkaerő földrajzi és társadalmi megoszlását illetve származását és a proletariátus társadalmi emelkedésének, mobilitásának problémáit — az egyes országoktól függően — a XIX. század közepéig illetve végéig. 2. A másik csoportba tartoznak azok a kérdések, amelyek a tulajdonos osztály magatartását, „stratégiáját”, az állami intézmények, az iskolarendszer szerepét taglalták. 3. Szó volt végül — kisebb hangsúllyal, mivel a kutatások ezen a téren még kevésbé előrehaladtak — a munkásság egyéni és kollektív magatartásformáinak, mentalitásának, osztályöntudatának alakulásáról, összetevőiről.

A — jórészt helytörténeti — kéziratokból¹ és a vitából nem bontakozott ki általános kép arra vonatkozóan, hogy a vizsgált „esetek” mennyiben tekinthetők tipikusnak akár nyugateurópai, akár csak a vizsgált ország vonatkozásában. A téma kutatásának jelenlegi állásakor azonban megállapíthatjuk; talán éppen abban rejlik a dolgozatok fő tudományos értéke, hogy a modern ipari proletariátus kialakulásának változatos történelmi folyamataira világítanak rá. A konferencián résztvevő történészek maguk is nem egyszer jutottak nem várt eredményekre kutatásaik során és gyakran fogadták meglepetéssel kollegáik megállapításait.

A témával foglalkozó társadalomtörténeti kutatások mindezeideig csekély száma megnehezíti az összehasonlítást nemcsak az egyes országok között, de azokon belül is. Így például joggal merülhet fel a kérdés, vajon mennyiben tekinthető tipikusnak és mennyiben kivételnek egy-egy dolgozat következtetése. Mennyiben jellemzőek általánosan például a corbeil-essonnes-i (Párizs környéki) ipari agglomerátum, a cortailod-i (Svájc) falusi kartonnyomó üzem, vagy a lyoni iparvidék létrejöttének, átalakulásának, a munkaerő rekrutálódásának folyamata, élet- és munkafeltételei, vagy akár az erkölcsök átalakulásának tényei Dél-Badenben az iparosítás korai korszakában. A témára — az ipari munkásság kialakulásának folyamatára — nézve a fő módszertani tanulság: noha a leginkább közismert történelmi folyamatok egyikéről van szó, mégis igen sok még a kutatásra váró résztéma és vitára készítő probléma, s hogy mennyire veszélyes ezen a téren is a túlzott általánosítások és sémák alkalmazása, hogy a végeredményét tekintve hasonló társadalmi viszonyokat létrehozó folyamat milyen különbözőségeket rejtett magában.

Újra bebizonyosodott például — hogy a módszertani következtetéseknél maradjunk — mennyire nem elegendők önmagukban a kvantitatív adatok. (Ez esetben például a proletariátus számbeli növekedése, vagy reálbérének alakulása, vagy az iskolahálózat fejlődése vonatkozásában.) Kiderült ez abból is, hogy milyen vitákat váltottak ki, mennyire eltérő értékelésekhez vezettek a munkásság társadalmi mobilitásának, iskolai oktatásának, életszínvonalának mennyiségi mutatói. Általános jellemzőnek tekinthető az is, hogy a referátumok többségében a folyamat tudati, kulturális vonatkozásai is előtérbe kerültek, az életmód-változás okozta „drámai hely-

* 1975. november 28—29-én Párizsban kerekasztal beszélgetésre került sor a fenti témában angol és francia történészek között, az École des Hautes Études en Sciences Sociales rendezésében. A tanácskozás munkájában amerikai és nyugatnémet történészek is résztvettek. A résztvevők között voltak Franciaországból: *L. Bergeron, P. Bourdieu, P. Caspard, S. Chassagne, P. Fridenson, G. Haupt, Y. Lequin, M. Lévy-leboyer, M. Perrot, J. Ozouf, R. Trempé, D. Woronoff*, Angliából: *E. Hobsbawm, R. Johnson*, Németországból: *D. Groh, H. Kaelble, P. Lundgreen, R. Wirtz*, az Egyesült Államokból: *D. Montgomery, Ch. Tilly*.

¹ *Y. Lequin*: La formation du prolétariat industriel dans la région lyonnaise au XIXe siècle, *S. Chassagne*: Essai sur la formation de la population d'une agglomération industrielle: Corbeil-Essonnes (1750—1850), *P. Caspard*: La fabrique au village. Les indienneurs de Cortailod: (1750—1850), *R. Wirtz*: Contemporary Critique of „Moral Degeneration”. Exemple of illegitimate birth in South Baden.

zet” kérdése. (Ez volt egyébként az egyik fő vitakérdés: hol, mikor és hogyan érhető tetten a folyamat „drámaisága”, s egyáltalán „drámai” volt-e mindenütt?) Mindez szigorúan a létviszonyokkal, a társadalmi viszonyokkal szoros összefüggésben.

*

Mint fentebb már szó volt róla, a konferencia egyik vitakérdése volt a munkásság mobilitása, társadalmi emelkedésének lehetőségei az ipari forradalom időszakában. A nyugatnémet *Hartmut Kaelble* azt az általános kérdést vetette fel, hogy milyen előnyöket és hátrányokat jelentett az ipari forradalom az európai munkásság élet- és munkakörülményeiben.² A problémának egy lényeges aspektusát elemezte: a társadalmi és foglalkozásbeli emelkedést, az ipari munkás (vagy gyermeke) egyéni lehetőségeit magasabb szakképzettséget követelő, jobban fizetett, nagyobb biztonságot és presztizst biztosító pozíciók elérésére Németországban 1830 és 1914 között. A német proletariátus társadalmi emelkedésének lehetőségeiről két álláspont alakult ki. A „pesszimista” vélemény azt mondja, hogy a német munkások önállósá válásának esélyei egyre csökkentek.* Mindenekelőtt a növekvő tőkeigény nehezítette meg a kispolgárság, a vállalkozó réteg soraiba kerülést. Itt Peter Lundgreen kutatásaira hivatkozott, aki mindezt a porosz technikusok valamint a német vállalkozói elit származását vizsgálta.³ Ezzel szemben az „optimista” kép az ipari forradalom korszakát nagyarányú le- és felfelé irányuló mobilitással jellemzi. Az egyes földrajzi területek és a foglalkozások közötti mobilitást akadályozó régi, feudális gátak összeomlása, az ipari forradalom ugyanis a társadalmi és foglalkozási struktúra olyan drámai változásaihoz vezetett, amelyek megnövelték az alsóbb osztályok számára a társadalmi emelkedés lehetőségeit. Számos érv szólhat mindkét álláspont mellett és ellen egyaránt.⁴ Természetesen mindenekelőtt a kvantitatív adatokra hivatkozhatnak a kutatók. A kérdésre azonban ezek több okból nem adnak megnyugtató választ. Egyrészt az adatok szórványos jellege miatt. Másrészt ezek az adatok is a gazdasági növekedés üteme, a konjunktúra szempontjából eltérő időszakokból származnak. Harmadsorban pedig felvetődik az adatok értékelésének problémája. Egyrészt az a sokszor felmerült kérdés, hogy a történeti folyamat megítélése nem annyira maguknak a statisztikai adatoknak, mint azok interpretálásának a függvénye. (Vannak, akik az „optimizmus” „pesszimizmus” közötti választásnál a preindusztriális korszak mobilitását, sokan viszont a munkásosztály XX. századi mobilitását veszik alapul. Vannak akik más európai országokhoz viszonyítanak.) Másrészt vajon valóban olyan egyértelmű, — mindig és mindenütt —, hogy mi minősül a munkás számára társadalmi emelkedésnek. Ez a kérdés mindenekelőtt a kispolgárrá, kistulajdonossá válással, de bizonyos „fehérköpenyes”, alkalmazotti foglalkozásokkal kapcsolatban is felmerülhet.

A „pesszimista” álláspontot vallók fő érve: — az emelkedést gátolja, korlátokat állít a növekvő tőkeszükséglet — Kaelble véleménye szerint elfogadható, de némi módosítással. A kisipari keretek szétfeszítése ugyanis nem egyidőben ment végbe és nem is érintette az ipari

² *Hartmut Kaelble: Social Opportunities and the Recruitment of German Workers During the Industrial Revolution: A Research Survey.*

* Közismert a szintén „pesszimista” marxi álláspont a munkásosztály felemelkedésének lehetőségeiről, abszolút és relatív elnyomorodásáról, a kispolgárság proletarizálódásáról. Az itt vázolt „pesszimista” nézetek nem egyeznek a marxi véleménnyel, de sok vonatkozásban merítenek abból.

³ Kaelble hivatkozik Lundgreen munkájára. *Peter Lundgreen: Techniker in Preussen während der frühen Industrialisierung. Berlin. 1975.*

⁴ A vita során felmerültek olyan érvek is, amelyek elsősorban a francia helyzetre jellemzőek. A francia — regionális — tanulmányok azonban nem teszik lehetővé a kérdés franciaországi bemutatását. A német munkásság mobilitásával kapcsolatban „optimista” véleményen vannak Kaelble szerint főleg szociológusok: Renate Mayntz, Hans Jürgen Daheim, Gerhard Kleining valamint Jürgen Kocka. A „pesszimista” álláspont hirdetői: az amerikai Frederick Marquardt és David Crew, valamint a keletnémet Hartmut Zwahr.

termelés minden ágát. Másrészt a nyugatnémet történész igen vitathatónak tartja azt a kézikönyvek sora által hangoztatott nézetet, amely szerint a munkások mobilitásának lehetőségei a kispolgárság nagymérvű tönkremenetelével és proletárrá süllyedésével állnak szoros kapcsolatban. A kispolgárság összeroppanása igen lassú folyamat volt Németországban, nagyobb méreteket nem az ipari forradalom idején, hanem annak lezajlása után öltött. Kaelble ezt a problémát úgy fogalmazza, hogy valójában az ipari munkásság számának gyors növekedése szemben a kistulajdonosok számának stagnálásával illetve lassú csökkenésével korlátozta a bérmunkások önállóvá válásának lehetőségeit.

A pesszimista álláspont egyéb érvei között az iskolai oktatás valamint a mentalitásban rejlő gátak is szerepeltek. Kaelble véleménye szerint ezek erősebben érvényesültek Németországban, mint Angliában vagy Franciaországban. Elsősorban a német társadalom erős feudális maradványai miatt. A mentalitásban rejlő akadályok között nem elhanyagolható szempont a német munkásság gyenge motiváltsága a kvalifikált fizikai vagy a nem-fizikai foglalkozások elérésére. Ennek okát elsősorban a német proletariátus jó részének eredetében kell keresni, többségük függő vagy félig függő agrárrétegekből — mezőgazdasági munkások és kisparaszttok közül került ki. Ezeknek a társadalmi rétegeknek szinte teljes képtelensége a társadalmi emelkedésre erősíthette a német proletárok alacsony elvárásait és gyenge motiváltságát a társadalmi felemelkedéssel szemben. Felmerült a vita során a kérdés: vajon mennyire erősítették még ezt a munkásmentalitást a létező objektív akadályok, s mennyiben járult hozzá e magatartás stabilizálásához az iskola, az egyház, a német társadalom uralkodó értékrendszere?

A társadalmi mobilitás gyengéjét végül demográfiai tényezőkkel is kapcsolatba hozták. Egyes feltételezések szerint a munkásság termékenységi rátája magasabb, mint a középosztályé, így a munkásgyerekek viszonylagosan csökkenő középosztálybeli pozícióra pályázhattak, ugyanakkor a középosztály saját soraiból biztosítani tudta utánpótlását. Az ipari fejlődés viszont — legalábbis az 1890-es évekig — nem hozott létre a lakosság számához képest növekvő számú nem manuális foglalkozási helyeket.

Az optimista álláspont fő érve az ipari forradalomnak az a hatása, hogy a széles foglalkozási csoportok gyors növekedésével vagy süllyedésével „erőszakolt” mobilitást hoz létre foglalkozási csoportok és társadalmi osztályok között. Ez a „strukturális” vagy „erőszakolt”-nak nevezhető mobilitás része voltaképpen a társadalmi mobilitásnak s a preindusztriális korszakhoz képest az ipari forradalom kiteljesedéséig ellensúlyozhatta a mobilitás más — már említett — akadályokba ütköző formáit. A vita résztvevői sok más érvet is felhoztak — hangsúlyozták például a fluktuáció jelentőségét, az egyéni osztályhelyzet akár többszöri változásait, a konjunktúrának, a munkaalkalmak alakulásának megfelelően. Kaelble véleménye szerint — s ehhez a vita nem adott újabb, lényeges érvet — a német munkások társadalmi és foglalkozáshelyi emelkedésének, lehetőségeinek a megítélésében a pesszimista álláspont a meggyőzőbb. Véleményem szerint azonban a vita résztvevői — és ismereteim szerint az eddigi irodalom is, — meglehetősen egyoldalúsággal a kispolgárság soraiba való „emelkedésre” koncentrált, a hangsúlyt szinte kizárólag a függő, bérmunkás viszonyból a gazdaságilag független pozícióba kerülésre helyezi. Kaelble maga is felhívja a figyelmet és a vita résztvevői is érintették futólag, hogy az eddigieknél nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani a munkásarisztokrácia soraiba emelkedés, általában a munkáskategóriákon belüli mobilitás, és a „fehérköpenyesek” soraiba kerülésnek — általában mindazoknak a tényezőknek, amelyek a munkásosztály élet- és munkaviszonyaiban, társadalmi presztízsében változásokat eredményeztek. (Hozzátehetnénk ehhez a fejlődő munkásmozgalom, a szakszervezetek vezetőit, tisztségviselőit.) Ebben a vonatkozásban Kaelble véleménye szerint az ipari forradalom időszaka viszonylag kedvező lehetőségeket kínált a német munkásság számára. Talán — és ez ismét a vita során levont saját következtetés — nagyobb hangsúlyt kellene a kutatásokban biztosítani a munkásosztály tagjai egyéni társadalmi emelkedésének vizsgálata mellett (és itt is konkrétan elemezni kellene a mobilitás tartalmát) a kollektív mobilitás kutatásának. Amint a vitán résztvevő ismert angol történész, Eric Hobsbawm felhívta rá a figyelmet (egy másik

kérdés — a munkásság osztályöntudatának kialakulása — kapcsán) az erős osztálytudat is gátját képezte a munkásság soraiból való kikerülésnek: a szolidaritás érzése, az, hogy a munkaadót otthagyták társaik lenézték, megvetették. Ehhez hozzátehetjük, hogy ez a magatartás jelenthetett egyrészt „ouvrierizmust”, de ugyanakkor valószínűleg nagymértékben hozzájárult az előbb említett jelenséghez: a munkásság, mint osztály kollektív mobilitásához.

A proletariátus egyéni társadalmi emelkedésének egyik fő gátját képezte az iskolarendszer, a tanulás lehetőségének szűkreszabottsága. Közismert az az álláspont, amely az ipari forradalom hatását ebben a vonatkozásban elsősorban pozitívnak látja. Mivel az ipari termelés olyan munkaerőt igényel, amely legalább elemi ismeretekkel — írástudás — rendelkezik, tömegessé válik az iskoláztatás, offenzíva indul az analfabétizmus ellen. Negatívként hangsúlyozzák ugyanakkor, hogy csak az elemi képzést akarják az uralkodó osztályok a munkások számára elérhetővé tenni, s ami a tartalmi kérdéseket illeti: az oktatás célja egyúttal a kapitalista társadalom értékrendjének elfogadtatása is. A német munkásság tanulási lehetőségeiről azonban igen negatív képet nyújtott *Marquardt* és *Lundgreen*.⁵ Az angol munkásság iskoláztatásainak kérdéseit vizsgálta *Richard Johnson* a konferenciára készült kéziratában,⁶ s ő is inkább a negatívumokra helyezte a hangsúlyt. Azt a folyamatot mutatja be Angliában, amely a „privát” iskolák helyett végső soron „állami” iskolarendszert hozott létre — mégha jó részük egyházi fennhatóság alatt működött is —, s amely nemcsak mennyiségi hanem minőségi változásokat is hozott a tömegoktatás területén. Johnson azonban erőteljesen szembeszáll olyan mai nézetekkel, melyek nemcsak az ipar, hanem az oktatás területén is forradalmi folyamatról beszélnek, és a historikus módon mai jelenséget visszavetítve azt állítják, hogy feltételezhetően az oktatás forradalma jelentősen hozzájárult a gazdasági növekedéshez az ipari forradalom időszakában. Legalábbis az angliai kapitalizmust — s annak első, laissez-faire szakaszát — tekintve, az angol történetész elfogadhatatlannak tartja azt az álláspontot, amely olyan kölcsönhatást tételez fel az ipari forradalom és az oktatás (írástudás és szakmai képzés tekintetében egyaránt) között, melynek eredménye a szakképzettebb munkaerő szükségletéből fakadóan az oktatás kiterjesztése lett volna. Az angol tapasztalatok — legalább is rövid távon — ennek éppen az ellenkezőjét mutatják: a kapitalista viszonyok szinte katasztrofális hatással jártak az írni-olvasni tudók arányára. A folyamat tömeges dekvalifikációt és előzőleg írástudó közösségek felbomlását hozta magával — nehéz lenne tehát gazdasági követelményből eredő oktatási forradalomról beszélni. Igen lényegesek Johnson tanulmányának a kétségtelenül terjedő tömeges iskoláztatás céljaira vonatkozó megállapításai, melyek az ipari forradalom későbbi szakaszára érvényesek, de amelyek nem teszik vonzóbbá az ábrázolt képet. Eszerint az angol tőkés osztály egyáltalán nem a termeléshez szükséges általános vagy szakmai elemi ismeretekre akarta iskoláiban megtanítani a munkásgyerekeket. A modern ipar mindenekelőtt új emberi tulajdonságokat követelt — szinte új emberi lényeket. Az iskolák elsősorban a környezetükből, megszokott életmódjukból kiragadott, a — kor publicisztikájából, irodalmából jól ismert — „fegyelmetlen”, „részes”, „bűnöző” rétegek rendre, fegyelemre szoktatását, „makacs, irányíthatatlan magatartásának” megtörését tekintették céljuknak. Nem kontrollra volt szükség, hanem átalakításra, a régi kultúrától való elszakításra. Johnson véleménye szerint az 1830-as évek angol liberális iskolapolitikáját ennek fényében kell látni — s összefüggésben az owenizmus, chartizmus terjedésével is —, amelyért a tulajdonos osztályok ugyancsak a nevelés hiányosságait okolták. Az elért eredmény elemzésébe Johnson nem bocsátkozik, csak felveti a kérdést, vajon hosszú távon nevezhető-e progresszívnek az angol oktatási rendszer hatása. A német *Lundgreen* véleménye szerint Poroszországban az iskolázta-

⁵ *F. Marquardt*: Sozialer Aufstieg, sozialer Abstieg und die Entstehung der Berliner Arbeiterklasse 1806—1848. In: *Geschichte und Gesellschaft* 1 (1975) 43—77. *P. Lundgreen*: i. m.

⁶ *R. Johnson*: Notes on the Schooling of the English Working Class 1780—1850.

tás kevés kapcsolatot mutat az iparosítással, megelőzi azt, még a XVIII. század végén vált tömeges és jórészt politikai célkitűzésnek felelt meg; Jacques Ozouf a III. köztársaság francia iskolájáról állapította meg, hogy jórészt agrár értékeket vallott és oktatott, s felveti a kérdést, nem volt-e gátja is egyben ezáltal az iparosításnak.

A munkásság iskoláztatásának kérdéseiről kibontakozott vita ismét az összehasonlítás, viszonyítás nehézségeire világított rá. Hiányoztak egyrészt a Johnsonéhoz hasonló tanulmányok más országokból. Csak valószínűsíthető éppen ezért például, hogy a sajátos angol helyzetből adódó — tömeges pauperizáció stb. — problémák hiánya folytán ez a kérdés a kontinens országai-ban másként merült fel. Másrészt néha egybemosódott, néha külön került tárgyalásra, az elemi iskolai oktatás, az írástudás terjedése és a munkások speciális, szakmai képzése valamint a továbbtanulás lehetőségének a problémája. Harmadsorban igen különböző szemszögből vizsgálták az oktatás tartalmát és eredményeit, ami óhatatlanul igen különböző értékelésekhez vezetett. Vannak, akik mindenekelőtt az analfabetizmus felszámolása terén elért sikerekre figyelnek, másokat — a munkásság mobilitását vizsgálva — elsősorban az érdekelt, hányan kerülnek magasabb iskolákba a munkásgyermekek közül — vannak akik mindenekelőtt a szakmai képzés színvonalát, fejlődését elemzik — végül vannak akik nem annyira a kvantitatív eredményeket tartják szem előtt, nem vonatkoztatnak el az oktatás tartalmától, céljaitól és így az előzőeknél jóval borúlátóbb következtetésekhöz jutnak, mint például Richard Johnson.

Fokozta az értékelés, a viszonyítás nehézségeit az egyes országok munkás-oktatási, nevelési, képzési rendszeréről uralkodó vélemények eltérése. Például Hobsbawm a Forradalmak kora c. munkájában⁷ Anglia nagy lemaradásáról írt a szakmai oktatás területén, (mivel a szak-képzett önálló iparosok biztosították jórészt a korai gyári szakmunkásgárdát), de az általános oktatás tekintetében is — ugyanakkor Kaelble a németországi helyzethez képest — valószínűsítve ugyan — az angolt tartja lényegesen fejlettebbnek. De a hasonló példákat, melyekből — a kutatások fehér foltjai, a már említett eltérő kutatási aspektus és szemléletbeli különbségek miatt is — még számos akad, hosszan sorolhatnánk.

Felmerült két olyan lényeges kérdés a vita során, melyet szinte az összes referátum érintett — ha jórészt csak mellékesen és nem kifejtve — s ami a legélénkebb vitát váltotta ki a megoldásnak akár a kísérlete nélkül, de felhívta a figyelmet a problémákra, a vizsgálandó kérdésekre. Már csak ezért sem lehet célunk e két kérdéssről összefüggően beszámolni. Mégis megemlítenék néhány felmerült gondolatot. E két kérdéskör: az ipari munkássá válásból adódó életforma-váltás s az ezzel járó feszültségek, melyet a vita során egy szóval, az átmenet „drámaiságának” neveztek. Mikor, miért és mennyiben volt „drámai” ez az átalakulás a résztvevők számára? A másik kérdés a proletariátus osztálytudata kialakulásának, tartalmának problémája volt. Az első kérdéskör, az életforma-váltás egyik összetevőjéről: a megélhetési viszonyok alakulásáról — kevés szó esett. — Hangsúlyozták ugyan ennek relatív voltát, hiszen igen hamar megjelennek az ipari munkások új, az agrárnépességtől eltérő szükségletei. A helyzet „drámaisága” inkább a megváltozott munkakörülmények hatásán — (mindenekelőtt a legfontosabb: a munkafegyelem, a napi kötött munkaidő, a tradicionális falusi és családi közösségek felbomlása) érhető tetten. Az átalakulás „drámaiságát” — amely Anglia vonatkozásában annyira egyértelműen bizonyított — Franciaország tekintetében megkérdőjelezték, hivatkozva a folyamat ismert lassúságára, elhúzódására. (Sőt, azok, akik az ipari forradalomban mindenekelőtt a gyors, hirtelen változást látják, még azt is kétségbe vonják, lehet-e egyáltalán ipari forradalomról beszélni Franciaországban). Elhangzott olyan vélemény, hogy Franciaországban azért nem tekinthető drámainak az átalakulás, mert egyes rétegek számára a mezőgazdaság annyira nem biztosított megélhetést, hogy ezeknek a rétegeknek az áttérés az ipari életformára nem jelentett megrázkód-

⁷ E. Hobsbawm: A forradalmak kora 1789—1848. Bp. 1964

tatást. A referátumokból azonban olyan kép bontakozik ki, amely a mezőgazdasági népesség viszonylag kedvező megélhetési lehetőségeiről ad számot — ezért küzdött munkaerőhiánnyal a francia ipar s ez is akadályozta fejlődésében. Egy viszonylag kisszámú mezőgazdasági népességfelesleg vált ipari munkássá — s erős volt az oda- és visszaáramlás ipar és mezőgazdaság között. A lassú és látszólag megrázkództatás nélküli fejlődésről ad számot a lyoni iparvidékkel foglalkozó kézirat (ld. 1. jegyzet), s természetesen még inkább a svájci — de számos franciaországi példával egyező — cortaillod-i textilmunkásokról szóló tanulmány (ld. 1. jegyzet), hiszen itt a falusi környezet, a falusi és családi közösségek nagyrészt meg- és helybenmaradása, a stabil szakmunkásgárda, a partiarchális üzemi viszonyok szinte zökkenőmentes száz éves fejlődést (1750—1850) jelentettek. Volt vélemény, mely egyértelműen a nagyüzem megjelenéséhez kötötte a helyzet „dramatizálódását”, s olyan is, amely a dequalifikációt, a szakma elvesztését tartotta drámainak. Maurice Crubellier nemrégiben megjelent könyvében⁸ ugyan szintén hosszúnak; szinte egy évszázadon áthúzódnak tartja az életforma-váltást, a „kulturavesztést”: a népi kultúra felbomlását s a helyén keletkezett sokáig betöltetlen ürt okozó folyamatot. Ő — a folyamat lassúsága ellenére is — igen drámainak nevezi mindezt.

Az ipari munkásság ellenállásának legelső formái a munkaidő be nem tartása, késések, hiányzások, — nagyrészt az új életforma elleni spontán tiltakozások voltak. Azon az úton, amelyet a proletariátus innen a tudatos osztályharcig megtett, nagy szerep jutott az osztályöntudat kialakulásának és formáinak.

A munkásság osztályöntudata a marxizmus egyik központi kategóriája. Az a történelmi folyamat azonban, amelynek során ennek változatai kialakultak, még nem nevezhető feltártnak. A párizsi vita is csak jelezte jórészt a problémákat, többek között a gazdasági és politikai tudat kettősségét, ellentmondásait, a csoporttudat és osztálytudat összefüggéseit (mennyiben előfeltétele, és mennyiben gátja az előbbi az utóbbinak?), az érzelmi szolidaritás jelentőségét, az ideológiák szerepét, társadalmi mobilitás és osztálytudat kapcsolatát. Az ismert szociológus, Pierre Bourdieu hangsúlyozta elsősorban a tudományos elmélet alapvető fontosságát, és a legmegfelelőbb módszernek az osztálytudat fejlődését akadályozó tényezőkön keresztül történő megközelítést tartotta. (Ezt a módszert azonban véleményünk szerint kevésbé lehet a kezdeti, a kialakulás szakaszában alkalmazni.)

Enyhítette az átmenet „drámaiságát”, nehezítette a proletariátus osztálytudatának kialakulását a tulajdonos osztálynak az a „stratégiája”, mely — tudatosan vagy sem — patriarchális viszonyokat igyekezett teremteni az üzemekben. A vita során — talán mert későbbi korszakok kutatói is részt vettek — kissé összemosódott és egyszerű kontinuitás látszatát keltette a korai iparosítás céhes, kisüzemi hagyományokból táplálkozó, a feudális társadalmi rendszer továbbéléséről tanúskodó munkás — munkaadó viszony, valamint a későbbi nagyüzemek tudatos, patriarchális viszonyokra törekvő munkáspolitikája. Természetesen joggal vetődik fel a kérdés: vajon mikortól lehet tudatos stratégiáról beszélni a tulajdonosok részéről? Úgy tűnik — s ez nem domborodott ki a vita során —, volt egy korszak, amikor teljes volt a szakítás a patriarchális módszerekkel, amikor már nem a kezdeti iparosítás szempontjai játszották a főszerepet, a ritka, szakképzett munkaerő megbecsülése, lojalitásuk biztosítása, mivel a termelékenység növeléséhez, a nagyobb profithoz éppen az ezzel ellentétes tendencia, a munkaerő fluktuációja is hozzájárult. Vitatott, hogy Angliában egyáltalán lehet-e beszélni a patriarchális módszerek alkalmazásáról. Meglévő nyomaiban mennyire az agrárkapitalizmus vagy a puritán etika hatása fedezhető fel? Lehet-e beszélni folyamatosságáról a kontinensen is az agrárkörnyezetben települt iparnál? S ugyanúgy vizsgálendő kérdés a munkások reakciója: mennyiben igényelték és fogadták el ők maguk a patriarchális viszonyokat.

Megválaszolatlan kérdések, melyek azonban részben jelzik is a további kutatások várható irányát.

Boros Zsuzsa

⁸ M. Crubellier: *Histoire culturelle de la France XIXe—XXe siècle*. Paris. 1974.

РЕЗЮМЕ

О. Паулиньи: Предприятие и общество

Статья представляет собой одну из глав обширной монографии. Целью автора является освещение производственных отношений в горном деле Венгрии, конкретно — в той его отрасли, где производились благородные металлы. В главе исследуются два основных круга явлений, характеризующих производственные отношения. Один из них — это персональный состав (численность) и социальное, классовое расслоение предпринимателей деятельно заинтересованных в использовании горных богатств. Другой круг явлений — это распределение совокупного продукта между персонально известными предпринимателями и соответственно — между их различными социальными категориями. Автор исследует материал середины 16 века, характеризующий положение дел в самом значительном горнодобывающем районе Венгрии того времени — в Шельмецбанье.

Автор использует метод количественного измерения и статистического анализа, который отличается от традиционно применявшихся при изучении горного дела в Венгрии методов и может быть назван новым для данной области исследования. Его возможности в сильной степени зависят от данных источников. Исследование поставленных вопросов основывается в первую очередь на памятниках, сохранивших обширный цифровой материал. Автор не пренебрегает и другими документами, которые отодвинуты им на второй план. Из цифрового материала можно принимать во внимание те индивидуальные данные, которые характеризуют изучаемый круг явлений по крайней мере с приближительной полнотой, взаимно дополняя друг друга в случае, если это необходимо. Кроме того, источники, содержащие массовый цифровой материал, должны быть более или менее в целом одновременными. Этот критерий предполагает, что мы считаем современниками в их массе фигурирующих в памятниках лиц — и более молодых, и более пожилых, но во всяком случае живших одновременно.

Выбор автором хронологии исследования обусловлен тем, что его источники, соответствующие изложенным выше требованиям, датированы 1537—1549 годами. Это — материалы шести обследований района Шельмецбаньи (См.: О. Паулиньи. Персональный состав предпринимателей в горном деле Шельмецбаньи в середине 16 века. Серии данных за 1537—1549. — «Историко-статистические сборники». Будапешт, 1967 — на венгерском языке).

Особый интерес из использованных документов, содержащих цифровой материал, представляют: 1) список плательщиков шестидесятины 1542 года; 2) поденные записи распределителя металла в Шельмецбанье за время, которое можно считать полным производственным годом (1 июня 1548 — 30 июня 1549 гг.). На основании второго памятника представилось возможным определить, как распределялся совокупный продукт в количественном и в стоимостном выражении среди известных персонально предпринимателей, владевших доменными печами. Список налогоплательщиков (налог составлял шестидесятую часть стоимости недвижимого имущества) позволяет выделить отдельные группы жителей города по их имущественному положению и в результате оказывается пригодным для определения их социального положения (основных занятий).

Жителей города можно разделить по их имущественному положению на семь групп: 1) нищих; 2) почти ничего не имеющих (9); 3) малоимущих (45); 4) стоящих на низшей ступени людей среднего достатка (120); 5) стоящих на высшей ступени людей среднего достатка (300); 6) весьма имущих (600); 7) выдающегося достатка (более 600). Цифры в скобках означают максимальную стоимость имущества. Однако, эти цифры, в особенности относящиеся к более богатым, не выражают действительного размера имущества. Но категории сравнительно верно выражают статус входящих в них лиц, показывая, что платящие одинаковые суммы налога находятся на примерно одинаковом уровне имущественного достатка.

Из известных за 1537—1549 гг. 333 предпринимателей (в это число включены и занятые в производстве забойщики, являющиеся членами общества соучастников) сто семьдесят шесть человек можно идентифицировать с лицами, упомянутым в списке налогоплательщиков 1542 года (15,87% глав семей). Преобладающая часть этих ста семидесяти человек (86,82%) относится к 3—5 имущественным группам, причём из этих трёх групп самой обширной является четвёртая (98 человек = 55,68%). К шестой и седьмой группам принадлежат лишь обитатели Круглой площади двадцать четыре являлись предпринимателями. Из других горожан и служащих палаты предпринимателями являлись сорок два человека (двадцать пять из них были заняты в производстве непосредственно). Неизвестны занятия двадцати двух человек. Половина ста семидесяти шести предпринимателей (88 человек) являлись занятыми в производстве горняками. Они составляли до более 10% численности горняков, которых было более семисот человек. Столь высокая доля свидетельствует о том, что среди горняков сильно стремление участвовать в использовании горных богатств, имея собственные разработки. Впрочем, основную массу предпринимателей составляли лица, входящие по имущественному положению в категории малоимущих и стоящих на низшей ступени людей среднего достатка: 98 плюс 38 = 55,68 плюс 21,59 = 77,27%. Такое соотношение определяла доля трудящихся горняков (73 плюс 11 = 84). Остальная часть трудящихся горняков в основном принадлежала к низшим по имущественному положению группам, а лица остальных категорий — главным образом к высшим по имущественному положению группам.

О распределением совокупного продукта среди различных социальных категорий даёт представление сопоставление восьмидесяти одного известного в 1548—1549 гг. получателя металла — предпринимателя, владевшего домной, и налогоплательщиков; зафиксированных списком 1542 г. Из восьмидесяти одного получателя металла у сорока можно определить социальное положение (основное занятие) по списку налогоплательщиков 1542 г. и у для восьми — по другим источникам (для последних неизвестно имущественное положение). В руки этих сорока восьми получателей металла попадало 98,65% его производства. А по социальным категориям совокупный продукт был распределён следующим образом: 17 человек, проживавших на Круглой площади, получили 92,94%, при этом семи наиболее богатым налогоплательщикам, получавшим партии металла стоимостью от десяти до сорока тысяч форинтов, досталось 86,28%; мелкие предприниматели и служащие палаты получили 2,60% (их было 12 человек); рабочие рудников и доменных печей получили 3,11% (19 человек). Совокупный продукт стоил 177 773,66 форинта.

Мы выделили три категории получателей произведённого продукта: I — получившие от 45 000 до 4 000 форинтов, II — от 3000 до 301 форинта и III — от 300 до 2 форинтов, а также выделяем в особую категорию лиц, получивших менее 45 форинтов, которые мы считаем прожиточным минимумом. Жители Круглой площади так распределялись по этим категориям: семь принадлежали к первой категории, шесть — ко второй и четверо — к третьей, всего их было 17. Мелкие предприниматели и служащие палаты и города: двое — ко второй категории, восемь — к третьей, в том числе четверо получили менее прожиточного минимума, всего их было 10. Лица с неизвестным основным занятием: двое — к третьей категории. Горняки и рабочие домен: один — к первой категории, один — ко второй, семнадцать — к третьей. Из них 11 получили менее прожиточного минимума. Сюда же относились происходившие из горняков и рабочих домен. Всего из сорока восьми человек пятнадцать получили доход менее прожиточного минимума. Из тридцати трёх получателей неизвестного классового положения двое принадлежали ко второй категории и тридцать один — к третьей, причём двадцать семь из них не получили прожиточного минимума. Таким образом, половина (42 из 81) получателей произведённого продукта из своих предприятий не обеспечивалась прожиточным минимумом.

Из изменяющихся соотношений цифровых показателей два соотношения заслуживают особого внимания. Одно из них — это тесная связь между большим доходом с предприятия и высоким имущественным достатком. Из шести получателей наиболее крупного дохода пятеро принадлежали к самой высокой имущественной категории. В противоположность этому в группе предпринимателей, имевших малый доход, можно отметить противоречивые тенденции. Внутри этой группы у получивших доход более прожиточного уровня или менее его наблюдаются противоположные тенденции у мелких предпринимателей и у выходцев из числа горняков и рабочих домен. Если здесь выделить высшую группу с доходом от 201 до 300 форинтов, то в нее войдут получившие более прожиточного минимума мелкие предприниматели, которым досталось 75,25% продукта, полученного всей этой категорией, и получившие менее прожиточного уровня с 85,50% продукта. Доля же про-

дукта, приходившаяся предпринимателям из горняков и рабочих домен, как у имевших более прожиточного уровня, так и у имевших менее его, не соответствовала высшей категории. Имевшие более прожиточного уровня делились на две части: с доходом от 45 до 100 форинтов и с доходом от 101 до 200 форинтов. У имевших доход менее прожиточного уровня выделяется группа с 1—15 форинтами ($65,21\% = 68,71$ форинт) и с 16—30 форинтами дохода ($34,79\% = 36,66$ форинтов). Но если входившие в последнюю два предпринимателя получили в среднем по 18,33 форинта, то составлявшие первую восемь предпринимателей получили в среднем по 7,39 форинтов.

Наш сложный анализ завершается определением соотношения численности предпринимателей капиталистов и не-капиталистов, занятых непосредственно в производстве, а также доли полученного каждой категорией продукта:

Предпринимателями-капиталистами являлись: 1) 12 горожан, живших на Круглой площади и имевших в собственности домены (владельцы домен постоянно называются «господа-предприниматели»), они получали 92,48% произведённого продукта; пять жителей Круглой площади, не имевшие собственных домен и арендовавшие их, а также двенадцать малоимущих и четверо предпринимателей из горняков, всего двадцать один человек с 5,94% произведённого продукта.

Предпринимателями не-капиталистами были пятнадцать мелких предпринимателей, занятых в производстве и вышедших из среды трудящихся-горняков, они получали 0,23% произведённого продукта.

Капиталисты и не-капиталисты вместе насчитывали в своём составе сорок восемь человек и получали 98,65% произведённого продукта. Оставшиеся 1,35% продукта делились между остальными тридцатью тремя получателями, не фигурирующими в списке налогоплательщиков 1542 года. С помощью комбинативного метода можно выделить в этой группе двух предпринимателей-капиталистов, получавших 0,98% произведённого продукта; тридцать одного человека можно причислить к рабочим-горнякам и рабочим доменных печей, которые получали 0,37% продукта, из которых 0,15% приходилось четвертым, производившим более прожиточного минимума (67,08 форинтов в среднем на душу), и 0,22%-двадцати семи лицам, имевшим доход менее прожиточного уровня (14,78 форинтов на душу в среднем).

Если мы учтём последних тридцать трёх человек, то окажется, что из восьмидесяти одного получателя тридцать три являлись предпринимателями-капиталистами, получавшими 99,40% произведённого продукта, а сорок шесть — не-капиталистами — мелкими предпринимателями, занятыми непосредственно в производстве и получавшими 0,60% произведённого продукта.

Эти цифры свидетельствуют о такой структуре горного производства, для которой была характерна поляризация общества. Двенадцать жителей Круглой площади — собственники домен, имевшие большие денежные богатства, получавшие 92,48% произведённого продукта, почти полностью присвоили себе право пользования горными недрами. У трудящихся горняков, составлявших 11,08% всей их численности, существовало стремление участвовать в их использовании. Однако, практически они не могли участвовать в конкуренции. Всего четверым удалось попасть в ряды предпринимателей-капиталистов. Их массе (сорока шести лицам) приходилось довольствоваться 0,60% произведённого продукта, причём тридцати семи из них не удавалось от своих предприятий получать и прожиточного минимума. В следующей главе автор постарается дать объяснение социальных причин выявленной в настоящей статье поляризации.

Д. Ранки: Выборы 1939-го года в Будапеште

Очерк пытается анализировать связь между общественной структурой и голосами правых во время выборов 1939-го года в Будапеште.

В недавно раскрытых выборных списках Будапешта показана подробная сводка выборных результатов во всех 300 выборных округах, и эти списки заключают в себе имена, даты и места рождения и профессию приблизительно всех 300 000 избирателей. Автор очерка выбрал 14 типичных избирательных округов со своими около 10 000 избирателями и после классификации голосующих в разных, главных общественных категориях, он пришёл к следующим выводам.

Автор показывает на то, что прямая связь была между населением, принадлежащим к рабочему классу и «нилашистским» голосами, но социалдемократы почти в одинаковой мере получили голоса от рабочего класса. Правые достигли успехов потому, что они получили такую же поддержку от среднего сословия, как какую потеряли социалдемократы. Анализ этого материала является очевидным отрицанием-относительно фашизму — тех

двух крайних взгляда с одной стороны, что это типичное движение среднего сословия, а с другой стороны подчеркивается его склонность только к элементам рабочего класса. Сопоставление выборных результатов и общественных составных частей (насколько это по данным было возможно) свидетельствует о характерном смещении Венгерской Нилашисткой Партии.

Усваивая много популярных лозунгов традиционных контрреволюционных прямых — крайний национализм, антисемитизм, антиурбанизм или антикапитализм — они достигли успехов в привлечении элементов среднего сословия на свою сторону (джентри, офицеры армии, бюрократы на одной стороне, мелкие ремесленники, мелочные торговцы со своей скользкой экономической основой на другой). Если Нилашисткая Партия ограничивает свои идеи и активность на эти сословия, в том случае не была бы более успешна, чем предшествующие Христианско-социалистические или Католические партии. Её успех, её основание заключались в комбинации всех этих идей и она была поддержана активной, очень агрессивной антикапиталистической пропагандой, которая обманула одну часть рабочего класса. Её настоячивые методы, подобные к революционным методам, её новая руководящая элита помогли ей в комбинации двух вариации антикапитализма и сверху и снизу.

А. Таус: К положению венгерских промышленных рабочих в 1919—1929 годах

В венгерской исторической литературе уже получили разностороннее освещение политические и историко-экономические аспекты периода 1919—1929 годов, а также история рабочего движения в это время. Автор статьи исследует положение рабочего класса в историко-экономическом аспекте — в связи с теми изменениями в структуре экономики, которые вызывали изменения структуры рабочего класса, обуславливали его экономические требования, оказывали влияние на его жизненный уровень.

Автор исходит из изменений в структуре промышленности, происходивших после 1919 года. Главная черта этих изменений — выдвижение на первый план развития легкой промышленности. До этого времени суть промышленного развития определялась развитием тяжёлой индустрии. Влияние такого изменения структуры промышленности выразилось в дисквалификации рабочего класса, в значительном количественном увеличении женской рабочей силы. В результате концентрации и централизации капитала венгерский рабочий класс из мелкопромышленного превращался в крупнопромышленный пролетариат. На основе статистических данных, сведённых во множество таблиц, автор исследует вопросы формирования армии безработных, изменений номинальной и реальной заработной платы, складывания рабочего времени, а также — другие факторы, определявшие жизненный уровень (развитие структуры потребления, жилищные условия). Автор пришёл к выводу о том, что наблюдавшийся в середине двадцатых годов умеренный подъём повлёк за собой изменения в области номинальной заработной платы, социальной политики, здравоохранения, врачебного обслуживания. Несмотря на этом, нельзя говорить о значительном прогрессе в улучшении основных условий труда и в снижении стоимости жизни. Венгрия в правление Хорти была одной из самых отсталых в Европе стран в области социальной политики. Здесь не существовало ни страхования от безработицы, ни регулирования продолжительности рабочего времени, ни права на забастовку.

А. Фехер: Формирование краеведческой историографии, посвященной проблемам периода народной демократии. Основные характерные черты этой историографии

Очень рано началось исследование истории Венгрии послевоенного периода, которое играет важную роль в венгерской исторической науке. Наряду с изучением истории страны в целом давно уже ведутся и краеведческие исследования — прежде всего силами местных исследовательских групп Венгерского Исторического Общества. Начиная с пятидесятих годов выездные заседания Общества, его научные сессии занимаются вопросами, связанными с определением понятий, формулировкой задач и выбором методов краеведческой историографии. Объявлялись и конкурсы историков-краеведов. Однако, среди первых публикаций по истории отдельных местностей было лишь несколько работ, авторы которых стремились дать научное изложение своего предмета. Большинство же краеведческих работ по истории можно отнести к категории научно-популярных изданий пропагандистского характера и к воспоминаниям.

Обновление венгерской историографии после 1956 г. оказало положительное влияние и на развитие краеведческой историографии. Началось изучение разностороннего

развития отдельных общин, городов, комитатов после 1945 г. При этом авторы краеведческих работ обращали внимание прежде всего на экономические и социальные преобразования. Негативным же фактором являлся такой момент, как использование краеведческой историографии в качестве отправного пункта выводов, содержащихся в работах по той или иной проблеме истории страны в целом, а не наоборот. Новым шагом вперед во второй половине шестидесятих годов явилось образование по инициативе Венгерской Академии Наук Всевенгерского Историко-краеведческого комитета и таких же комитетов в комитатах, в семидесятые годы — историко-краеведческой секции Венгерского Исторического Общества. К этому времени историки-краеведы имели в своем распоряжении огромный материал источников, но в отличие от предшествующего времени для коллектива историков, состоящего в основном из местных исследователей, возникло много проблем вследствие неразработанности методологических вопросов. Поэтому весьма важное значение приобрели работы по вопросам методологии, а также — рецензирование работ историков-краеведов в столичных исторических и местных журналах. В отдельных работах, вышедших в течение указанного периода, история отдельных местностей раскрывалась довольно неравномерно. Большинство работ было посвящено истории коалиционного периода. Однако, весьма малочисленны были работы, авторы которых рассматривали в краеведческом аспекте период Ракоши и события 1956 г. Также весьма значительна численность работ и изданий источников по истории последних двух десятилетий. В их тематике заметен сдвиг в сторону аграрной истории, и меньший интерес проявляется к проблемам истории городского населения, промышленности, в частности, — к истории рабочего класса. Хотя и в недостаточной степени, применяются социологические методы исследования.

К числу проблем, которые предстоит решить краеведческой историографии, автор относит задачу более смелой постановки вопроса о соотношении истории страны и истории отдельных местностей. Статья снабжена обширными примечаниями. Автор предлагает также вниманию читателя библиографию наиболее важных работ.

Д. Кошари: Просвещенный абсолютизм — направление просвещенного дворянства

В заднем плане французского просвещения дальше продолжается в определенной мере традиционный диалог между дворянским и королевским направлениями. Но этот диалог гораздо сильнее имел отзвук на крайних — по отношению экономики общества — менее развитых территориях Европы, на тех краях, где буржуазия ещё не являлась значительным общественным деятелем. На этих территориях политические идеи просвещения были разными, в соответствии с отдельными противоречивыми тенденциями. Во второй половине XVIII-го века мы можем встретиться со следующими главными тенденциями, соответствующие формы которых можно найти на других частях Средней- и Восточной Европы:

1. просвещенный абсолютизм
2. направление просвещенного дворянства
3. антифеодальный реформизм.

Представители этого последнего направления могли признавать своей собственностью уже настоящую западную просвещенную буржуазную идеологию и таким образом они могли подняться выше уровня упомянутого диалога. В этом очерке представители первых двух тенденции не хотели разрушить феодализм, только они пытались моделировать по своим взглядам. Просвещенный абсолютизм — это был опыт сословий в отсталых, крайних территориях Европы, с помощью которого они пытались достигнуть уровня французской модели так, что они отстали то в рамках феодализма. Это обозначает и то, что соперничество между более развитыми и отсталыми государствами заставит эти последние всяческий попытке модернизировать свою устаревшую структуру. В этом случае внутренне основные условия дополнились одним внешним международным нажимом. Таким образом образовалось поздняя, просвещенная развидность абсолютизма, например в Пруссии.

Очерк анализирует результаты просвещенного абсолютизма Габсбургов, составляющие его общественного базиса. В то же время автор подвергает критике некоторые более ранние гипотезы, с помощью которых представители этих гипотезов хотели сводить в монархии Габсбургов распространение новой идеологии к влиянию французского либерализма (Дьюла Секфю) или только смотрели на Йозефинизм, как на результат янсенизма, просвещенного католицизма и таким же образом ошибочно предполагали, что Церковь изменила и преобразовала общество и государство (Э. Винтер).

К второй тенденции принадлежали просвещенные группы и элементы дворянства. Его цель: модернизировать и восстановить старую дворянскую политическую структуру и

феодалное представительство, и хотело это поднять на высшую уровень и сделать это режим способным к соперничеству с просвещённым абсолютизмом без того, что оно вышло бы из рамок феодализма. Мы встретимся с этой тенденцией кроме Венгрии и к ней принадлежащего Хорватского королевства, в первую очередь в Польше. В время государственного собрания 1764—65 годов дворянство вполне признал старый, отживший взгляд. Ему удалось защищать свои привилегии, но не могло выступить против конкуренции абсолютизм. Но всё-таки можно заметить с 1770-х годов в рядах дворянства образование групп в духе просвещения, которые и сами были заинтересованными в проблемах товарного производства. Их число увеличила интеллигенция по дворянскому буржуазному происхождению. В первое время их программа ограничилась скорее лингвистическими и литературно-культурными целовыми установками (Бешшени). Но позже, к 1790-ым годам уже почти все значительные вопросы политики и экономики были включены в их программу. Очерк уделит особое внимание к польской модели, в которой можно найти подобные черты в связи с просвещёнными, дворянскими тенденциями. Наконец очерк просматривает возможности продолжения просвещённых¹ — в первую очередь — культурных целовых установок после 1795-го года, когда большая часть венгерского дворянства вступила в союз — устроясь французской революции — Габсбургами против Франции и когда это консервативная тенденция в долгое время выдвигалась на первый план.

SUMMARIES

O. Paulinyi: Enterprise and society

The present article is a chapter of a larger monograph wanting to examine the production relations in Hungarian mining industry first of all regarding the production of precious ores. This chapter deals with two basic phenomena in the field of production relations. One of them is the number and social stratification of contractors actively interested in the utilization and possession of what the mines offer. The other is the distribution of the products among the contractors known by name, and the social strata they belonged to. The age is the mid-sixteenth century, and the place is Selmechánya, the most significant mining district of the day.

The method the author applies is not at all traditional, and can be considered new in this field: he makes a quantitative analysis and applies the method of statistics. This was made possible by the extensive source material of this kind: besides the charters, the financial records providing a mass of data constituted the basis of analysis. Only those records could be made use of, which dealt nearly with the whole field or were complementary to one another. Another criterion for the applicable sources was that they should be contemporaneous, i.e. the persons mentioned in them should be contemporaries, though different in age.

Six records — one of them covering a period of twelve years between 1537 and 1549 — meeting these requirements survive from Selmechánya from the 16th century: this is the cause of the author's choice of subject. (For these records see: O. Paulinyi; *A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán. Adatsorok 1537—1549.* — Mining contractors at Selmechánya in the mid-sixteenth century. Data from 1537—1549. *Történet-statisztikai kötetek*, Budapest 1967.)

Two of the mentioned records are of special significance and value: a tax record from 1542 and diary-like register of the assay office from June 1 1548 to June 30 1549, i.e. a whole financial year. The latter document revealed to us the division of the products among the known contractors as regards quantity and value. The property tax record made it possible to divide the inhabitants of the town into various groups according to their property and to establish their social status or occupation.

The citizens could be divided into seven groups on the basis of their personal property: 1. those who had no property, 2. those with a very small one, 3. those with a comparatively small one, 4. those with a medium property — low degree, 5. those with a medium property — upper degree, 6. those with a large property, 7. and the still wealthier.

1. —

2. 9

3. 45

4. 120

5. 300

6. 600

7. above 600

The figures indicate the size of the property; they cannot express the actual value, but are valid as relative indicators.

Out of the 333 mining contractors known from the years between 1537 and 1549 — including the members of the *Gesellschaften* of the actually working cutters — 176 persons, i.e. 52.85 per cent could be identified also in the 1542 tax register. The majority (86.82 per cent) belongs to the 3rd — 5th categories, the fourth being the most crowded category with 98 persons (55.68 per cent). The 6th and 7th categories are made up only of *Ringbürger*, who are to be taken as a separate social category. Apart from many other privileges, they also had the privilege of possessing foundries on the confines of the town. Out of the 42 *Ringbürger* 24 were mining contractors in 1542, while out of the other civilians and the employees of the treasury there were 42, including 25 artisans. The occupations of 22 are unknown. Half of them, 88 persons, were active miners, which is more than 10 per cent of the total number (more than 700 persons). Their high percentage shows how much the miners wanted to take their due share in the possession

and sale of the product of their work. The majority of proprietors, however, belonged to the categories of small and lower medium size property: $98+38 = 55,68+21,59 = 77,27$ per cent. This, too, was determined by the ratio of the working miners in the category ($73+11 = 84$ persons). Further on we can find the miners in the lower categories, while the other layers in the higher ones.

On the social distribution of the annual total product (177, 773, 667) from the financial year of 1548—1549 we are informed if we compare the known 81 contractors with the data in the 1542 tax register. Out of the 81 persons 40 could be identified on the basis of the tax register, 8 from other sources, i.e. 48 altogether, without knowing the extent of the property of the latter eight. The occupation, i.e. the social status of these persons could be found in this way. The picture we get is nevertheless valid, because it was these 48 contractors who took care of 98.65 per cent of the total output. So the relationship of the social groups and the per cent of total output possessed is the following: Ringbürger — 17 persons, 92.94 per cent (the seven highest taxpayers held here 86.28 per cent in hand), petty bourgeois contractors and the employees of the treasury — 12 persons, 2.60 per cent, miners and foundrymen — 19 persons, 3.11 per cent.

We can establish three categories on the basis of a person's ratio in the total output: I — a value of 45,000 to 4,000 florins; II — 3,000 to 301 florins; III — 300 to 2 florins. The minimum living standard of 42 florins is included. On this basis the distribution of the contractors goes as follows: Ringbürger — 7 (I), 6 (II), 4 (III), 17 altogether; petty bourgeois and treasury and city employees — 2 (II), 8 (III), four with an income below the living standard, 10 altogether; profession unknown — 2 (III); miners and foundrymen — 1 (I), 1 (II), 17 (III), eleven persons below the minimum living standard. 48 persons altogether, 15 below the minimum living standard. Out of the 33 contractors whose social status is unknown: 2 (II), 31 (III), 27 below the minimum living standard. Out of the 81 examined contractors 42 would not produce an income covering the smallest possible needs by this activity.

There is an interesting relationship here revealed by the data, namely those who profit by this enterprise the most are the wealthiest among the contractors. Five out of the six big contractors belong to the highest category of wealth. As opposed to this, in the category of small contractors the tendency is just the opposite. In the petty bourgeois category above the minimum living standard 75.25 per cent of the income (85.50 per cent with those below the minimum living standard) fell to the higher, 201 to 300 florin category. With the miners and foundrymen the income did not reach the maximum of the category neither above the minimum living standard or below, but was divided between the two lower groups (45—100 and 101—200 florins) equally. With those below the minimum living standard it was 65.21 per cent = 68.71 florins, in the lowest category of 1—15 f, and 34.79 = 36.66 florins in the medium category of 16—30 f. The latter was produced by two contractors at an average of 18.33 f, while the former was divided among 8 persons at an average of 7.39 f.

Further on the article discusses the distribution of capitalist and non-capitalist elements. Capitalist contractors were the following: 1. the 12 Ringbürger, owners of foundries with a 92.48 per cent ratio of the total output. 2. five Ringbürger renting foundries, 12 petty bourgeois and 4 former miner contractors. 21 persons altogether with 5.94 per cent of the output.

Non-capitalist contractors:

15 small contractors from the ranks of the working miners with 0.23 per cent of the total output. Capitalists and non-capitalists together: 48 persons with 98.65 per cent of the total output. The rest was in the hands of the further 33 contractors not mentioned in the 1542 register. Two of them can be considered capitalists with 0.98 per cent, 31 are workers with 0.35 per cent, from which 0.15 per cent belongs to 4 people producing above the minimum living standard with an average of 67.08 f, and 0.22 per cent to 27 persons below this standard with an average of 14.78 f.

Taking the latter 33 persons into consideration, out of the 81 contractors 33 were capitalists with 99.40 per cent of the total output, and 46 noncapitalists with 0.60 per cent.

These data betray an unbalanced structure of production in the field of mining. The 12 Ringbürger, possessing the biggest fortunes, monopolized the products of the mines and the right to sell them. A small group of miners wanted, however, to take part in these activities and privileges. Experience proved, however, no more sufficient. Only four of them succeeded in getting among the capitalist entrepreneurs. The majority could not produce even the minimum income from this enterprise on the whole. In the following chapters the author endeavours to give the reasons for this extreme polarization of society.

Gy. Ránki: The 1939 elections in Budapest

The article tries to analyse the correlation between the social structure and the right wing votes in Budapest during the election of 1939.

The recently found election lists of Budapest gave us a detailed account of the results of the election in all the 300 voting districts, and the lists contained the names, the dates and place of birth and occupation of all the round 300 000 electors. The article selected 14 typical voting districts with their about 10 000 electors and after classifying electors in different main social categories it came to the following conclusions.

There was a direct correlation between working class population and arrow cross votes, but almost the same number of working class votes went to the social democrats. The right wing parties were successful, because they got the same amount of support from the middle class, where the social democrats failed.

The analysis of this material is a striking denial of two extreme views regarding fascism either as a typical middle class movement or emphasizing its appeal only to worker class elements. The comparison of election results and social components (so far as it was possible by the data) seems to prove the very characteristic mixture of the Hungarian Arrow Cross Party.

By taking over a lot of popular slogans from the traditional counterrevolutionary right — extreme nationalism, antisemitism, antiurbanism or anticapitalism — it was successful in gaining the discontented middle class elements (gentry, army officers, bureaucrats on the one hand, artisans, small businessmen with uncertain economic roots on the other). Had the Arrow Cross Party limited its ideas and activity to these strata, it would have been hardly more successful than the former Cristian Socialist or Catholic parties were. Its success laid its foundation in the combination of all these ideas and was supported by an active, very aggressive anticapitalist propaganda luring part of the working class. Its hard, revolutionary-like methods, its new leading elite helped in the combination of the two varieties of anticapitalism from above and from below.

A. Tausz: Contribution to the life of industrial workers between 1919 and 1929

A number of historians have dealt with the political and economic aspects of the period as well as the history of the workers' movement in those years, and have given a versatile picture of the facts and events. The present author approaches the situation of the workers from the viewpoint of economic history, taking the structural changes of economic life resulting in the regrouping of the workers, motivating their fight for economic purposes and influencing their living standard into consideration.

The author has chosen the structural changes in industry after 1919 as a starting point, the main feature of which is that — in contrast with the heavy-industry-centred development of the past — the development of the light industries became prominent. The consequences of this on the working class were the growing employment of less qualified labour and women in ever growing numbers.

In the course of the concentration and centralization of capital the number of those working in large-scale industry gradually surpassed that of those in the small-scale trades. The present article — well documented with statistical charts — examines the changes in unemployment, in the real and nominal wages, the working hours and other factors of the standard of life, e.g. the structure of consumption goods, the housing problems, etc.

The author states that the period of moderate upswing around the mid-twenties brought changes in the fields of the nominal wages, social politics, health insurance and medical care. In spite of all these, however, there was no significant development in the basic conditions of work and living. Horthy's Hungary was one of the most backward countries as regards social policy with no regulations of unemployment relief, working hours and the right to strike.

A. Fehér: Formation and characteristics of local history dealing with problems of the people's democratic period in our country

Research in the national history of the period after the Second World War started very early and has played a significant part in Hungarian historical studies. Side by side with the study of problems of nation-wide interest, local research began to develop owing to a large extent to the establishment of the country research-groups of the Hungarian Historical Society. From the 1950's a range of scientific sessions, congresses and other types of meetings have dealt with the definitions, tasks and methods of research in local history. Competitions have been conducted,

individual and collective work encouraged. However, there were only few among the early competition papers that could reach scientific standards, the majority can be ranged among political propaganda leaflets and memoirs.

The new trends in historiography after 1956 had very positive effect also on the development of local history: the introduction of a certain village or town was now done on the basis of mansided research mainly from economic and social aspects. The method of using earlier works on national history as sources to this was, however, a very negative feature. The opposite should have been the way of getting valuable historical information.

In the second half of the 1960's another step forward was taken when the National Local History Council (Országos Helytörténeti Bizottság) and the county local history councils were established on the initiative of the Hungarian Academy of Sciences. The formation of the Local History Department within the Hungarian Historical Society marked another stage of the development in 1970. The problem is that while there is abundant source material concerning this period, no operative method has been worked out so far to guide the less experienced country historian. This is why publications in methodology and reviews of historical journals in the capital and of other journals in the country are highly valued. Local historians are not equally interested in every event or aspect of the period. Most of them deal with problems of the coalition, and very few with Rákosi's era and the counterrevolution of 1956. And again, the source publications and works on the last two decades are also numerous. More authors deal with the agricultural population than with city-dwellers, industry and the working class. Sociological methods are applied to a growing extent, but not quite efficiently.

The author finds it an important task for local historians to conduct more straightforward and bold inquiry and to show the proper relationship between the part and the whole, i.e. local and national history. The paper enumerates extensive source material and gives a select bibliography.

D. Kosáry: Enlightened Absolutism — an Enlightened System of the Estates

In the background of French Enlightenment there goes on a traditional controversy in different fields: that of the nobility and the rulers. This dialogue, however, found much stronger echoes in the peripheries of Europe, in the economically and socially less developed territories, where the bourgeoisie had not yet become a strong social force. Here the political ideas of Enlightenment were very different owing to the separate contradicting trends in society. In the second half of the 18th century we can find the following trends the parallels of which we can meet also in other parts of Central and Eastern Europe: 1. enlightened absolutism, 2. the trends of the enlightened nobility and 3. anti-feudal reformism. The representatives of this latter belonged already to the real western bourgeois Enlightenment and could therefore rise above the level of the mentioned dialogue. The first two trends analysed here did not want to demolish feudalism itself. They only wished to modernize it in their own ways.

Enlightened absolutism was actually an attempt of the Estates to reach the level of the French model in the backward peripheries of Europe remaining at the same time within the framework of feudalism. This means also that the competition of the developed and the backward countries makes the latter try to modernize themselves, their own outdated structure. In this case the inner basic preconditions are enforced also by an outer pressure. This was the way the late, enlightened form of absolutism developed for example in Prussia. The present article analyses the achievements of the Habsburg enlightened absolutism and the composition of its social basis. At the same time it criticizes certain former hypotheses attributing the spread of the new ideology in the Habsburg lands to the influence of French liberalism (cf. Szekfű) or viewing Josephinism as a product of Jansenism or enlightened Catholicism under the false impression that it had been the Church that transformed und modernized society and state alike. (cf. E. Winter).

The representatives of the second trend came from the ranks of the enlightened nobility. Their aim was the modernization of the old political structure of the nobility and of the feudal system of representation. They wanted to raise these aspects to a much higher level so that the system should be able to rival enlightened absolutism without throwing away the feudal framework. This tendency was present not only in Hungary and the adjacent Croatia, but also in Poland. During the Diet of 1764—65 the Hungarian nobility still stuck to the old and outdated views. It managed to defend its privileges, but was unable to withstand the rivalry of absolutism. Still, in the ranks of the same nobility we can observe from the 1770's enlightened groups interested in the problems of production for the market. They were later joined also by intellectuals of aristocratic or bourgeois origin. Their programme was in the beginning primarily of linguistic

and literary character (cf. Bessenyei), but from the late 1780's it included almost all important problems of politics, economy, etc.

The present analysis devotes special interest to the Polish model, which is very similar to the trends of the enlightened nobility. Finally it discusses the possibility of the survival of the enlightened — mainly cultural — targets after 1795, when parts of the nobility got terrified by the French Revolution and sided with the Habsburgs against France, and when the non-progressive tendencies prevailed for a long period.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>О. Паулиньи</i> : Предприятие и общество	547
<i>Ж. Буве</i> : Банковский капитал, промышленный капитал, финансовый капитал	600
<i>Д. Ранки</i> : Выборы 1939 года в Будапеште	613

СООБЩЕНИЯ

<i>А. Таус</i> : К положению венгерских промышленных рабочих в 1919—1929 годах	631
<i>А. Фехер</i> : Формирование краеведческой историографии, посвящённой проблемам периода народной демократии. Основные характерные черты этой историографии	660

РАБОТЫ, НАПИСАННЫЕ В ХОДЕ ПОДГОТОВКИ НОВОГО СВОДНОГО ТРУДА ПО ВЕНГЕРСКОЙ ИСТОРИИ

<i>Д. Кошари</i> : Просвещённый абсолютизм — просвещённый сословный строй	675
---	-----

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

<i>В. Эндреи</i> : Опыт подсчёта продуктивности промышленности в эпоху, когда не существовало статистики	721
--	-----

ЛАБОРАТОРИЯ

<i>К. Вереш—Ш. Орбан—П. Шандор</i> : Об исследованиях социальной истории нового и новейшего времени (Проект)	731
--	-----

ОБЗОРЫ

История и общество

Проблемы и варианты исследования социальной истории в Советском Союзе (<i>Д. Кевер</i>). — Социальная история в новейшей польской историографии (<i>Э. Нидерхаузер</i>). — Новые тенденции в исследованиях по социальной истории в Западной Германии (<i>Ю. Фейеш</i>). — Вопросы социальной истории в дискуссиях историков ГДР (<i>А. Пок</i>). — Дискуссия во Франции о формировании пролетариата во время промышленной революции (<i>Ж. Борош</i>)	761
РУССКОЕ СОДЕРЖАНИЕ	783

CONTENTS

ARTICLES

- O. Paulinyi*: Enterprise and society 547
J. Bouvier: Banking, industrial and financial capital 600
Gy. Ránki: The 1939 elections in Budapest 613

COMMUNICATIONS

- A. Tausz*: Contribution to the life of industrial workers between 1919 and 1929 631
A. Fehér: Formation and characteristics of local history dealing with the people's democratic period in our country 660

PRELIMINARY STUDIES OF THE NEW SYNTHESIS OF HUNGARIAN HISTORY

- D. Kosáry*: Enlightened absolutism — an enlightened system of the Estates 675

THEORY AND METHODS

- W. Endrei*: Attempts at calculating productivity in industry in an age without statistics 721

WORKSHOP

- K. Vörös—S. Orbán—P. Sándor*: On modern and contemporary research in social history
(An outline of the problems) 731

SURVEY

History and society

- Trends and problems in social history in the Soviet Union (by *Gy. Kövér*); Social history in recent Polish historiography (by *E. Niederhauser*); New trends in West-German social history (by *J. Fejes*); Problems of social history in debates of historians in the GDR (by *A. Pók*); Debate in France on the formation of the proletariat at the time of the Industrial Revolution (by *Zs. Boros*) 761

- SUMMARIES 789

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>O. Paulinyi</i> : Unternehmung und Gesellschaft	547
<i>J. Bouvier</i> : Bankkapital, Industriekapital, Finanzkapital	600
<i>Gy. Ránki</i> : Die Wahlen in Budapest i. J. 1939	613

BEITRÄGE

<i>A. Tausz</i> : Beiträge zur Lage der ungarischen Industriearbeiterschaft in den Jahren 1919—1929	631
<i>A. Fehér</i> : Herausbildung und hauptsächliche Charakteristiken der sich mit der volksdemokratischen Ära befassenden Lokalgeschichtsliteratur	660

VORBEREITENDE ARBEITEN ZUR NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

<i>D. Kosáry</i> : Aufgeklärter Absolutismus — aufgeklärtes Ständetum	675
---	-----

THEORIE UND METHODOLOGIE

<i>W. Endrei</i> : Versuch einer Berechnung der industriellen Produktivität im prästatistischen Zeitalter	721
---	-----

WERKSTATT

<i>K. Vörös—S. Orbán—P. Sándor</i> : Über die gesellschaftsgeschichtlichen Forschungen der Neuzeit und Neuesten Zeit (Projekt)	731
--	-----

BEOBACHTER

Geschichte und Gesellschaft

Varianten und Probleme der gesellschaftsgeschichtlichen Forschung in der Sowjetunion (<i>Gy. Kövér</i>) — Die Gesellschaftsgeschichte in der neueren polnischen Geschichtsschreibung (<i>E. Niederhauser</i>) — Neue Bestrebungen in den westdeutschen gesellschaftsgeschichtlichen Forschungen (<i>J. Fejes</i>) — Gesellschaftsgeschichtliche Fragen in den Diskussionen der Historiker der DDR (<i>A. Pók</i>) — Diskussion in Frankreich über die Herausbildung des Proletariats zur Zeit der industriellen Revolution (<i>Zs. Boros</i>)	761
---	-----

ZUSAMMENFASSUNG IN RUSSISCHER SPRACHE	783
---	-----

ZUSAMMENFASSUNG IN ENGLISCHER SPRACHE	789
---	-----

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>O. Paulinyi</i> : Entreprise et société	547
<i>J. Bouvier</i> : Capital bancaire, capital industriel, capital financier	600
<i>Gy. Ránki</i> : Les élections générales à Budapest en 1939	613

COMMUNICATIONS

<i>A. Tausz</i> : Éléments pour la situation des ouvriers hongrois entre 1919 et 1929	631
<i>A. Fehér</i> : Littérature d'histoire locale sur la période de la démocratie populaire	660

TRAVAUX PRÉPARATIVES DE LA SYNTHÈSE HISTORIQUE HONGROISE ENVISAGÉE À 10 VOLUMES

<i>D. Kosáry</i> : Despotisme éclairé — tendance nobiliaire éclairée	675
--	-----

THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE

<i>W. Endrei</i> : Tentative pour calculer la productivité industrielle de l'époque prestatistique	721
--	-----

ATELIER

<i>K. Vörös—S. Orbán—P. Sándor</i> : Sur les recherches d'histoire sociale pour l'époque moderne et contemporaine (Projet)	731
--	-----

OBSERVATEUR

Histoire et société

Problèmes et alternatives dans les recherches d'histoire sociale en URSS (<i>Gy. Kövér</i>) — Histoire sociale dans l'historiographie polonaise récente (<i>E. Niederhauser</i>) — Tentatives nouvelles dans l'histoire sociale ouest-allemande (<i>J. Fejes</i>) — Questions d'histoire sociale dans les discussions des historiens est-allemands (<i>A. Pók</i>) — La formation du prolétariat pendant la révolution industrielle. Colloque à Paris. (<i>Zs. Boros</i>)	761
---	-----

RÉSUMÉS EN LANGUE RUSSE	783
-------------------------------	-----

RÉSUMÉS EN LANGUE ANGLAISE	789
----------------------------------	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. V. 13. — Terjedelem: 22,05 (A/5) ív
76.3170 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓnál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—680.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KIII 1900 Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára: 14,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST